

સંશોધન ગ્રંથમાલા—ગ્રંથાંક ૬૬

શેઠ ભોળાભાઈ જ્ઞેશિંગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાલયન, અમદાવાદ

ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

ગ્રંથ ૧

ઇતિહાસની પૂર્વભૂમિકા

જૂ વર્ણદાન પ્રધાગાર ણિ

જેન 1 વજ્જ માર્તી, લાઢવું

સંપાદકો

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

અનુસ્નાતક અધ્યાપક, સંશોધન-માર્ગદર્શક અને નિવૃત્ત અધ્યક્ષ,
ભો. જો. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાલયન, અમદાવાદ

અને

હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી, એમ. એ., પીએચ. ડી.

અનુસ્નાતક અધ્યાપક, સંશોધન-માર્ગદર્શક અને અધ્યક્ષ,
ભો. જો. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાલયન, અમદાવાદ

શેઠ ભોળાભાઈ જ્ઞેશિંગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાલયન

અમદાવાદ-૯

પ્રથમ સંસ્કરણ

વિ. સં ૨૦૨૮

ઈ. સ. ૧૯૭૧

10069

કિંમત રૂ. ૯-૭૫ પૈસા

પ્રકાશક :

હરિપ્રસાદ ગં શાસ્ત્રી

અધ્યક્ષ,

ગો ને અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન,

૨ ઊ માર્ગ, અમદાવાદ-૯

મુદ્રક :

સશિકાન્ત જી વૈરા

વ્યવસ્થાપક,

મજૂર મુદ્રણાલય, ભદ્ર,

અમદાવાદ-૧

પ્રસ્તાવના

(૧)

ગુજરાતનો ઇતિહાસ ભારતવર્ષના ઇતિહાસના એક એકમ તરીકે છે. ભૌગોલિક મર્યાદાઓને લઈને તેમજ એમાં વસેલી માનવ-જાતિઓની વિશિષ્ટતાને લઈને ગુજરાત એક એકમ બન્યું છે ને તેથી એ ઇતિહાસનો વિષય થાય છે.

કાલના માપમા આવે એવો ગુજરાતનો ઇતિહાસ ઈ. પૂ. ત્રીસી સદીના છેલ્લા ચરણમાં શરૂ થાય છે, જ્યારે એની પહેલાનો માનવ-સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ આજ પાષાણયુગથી શરૂ થાય છે. ૧ લી મે, ૧૯૬૦ થી ગુજરાત ભારત સંઘમાં અલગ સમકક્ષ રાજ્યનો દરજ્જો ધરાવતું થયું એને અહીં એની ઉત્તરમર્યાદા તરીકે રાખવામાં આવ્યું છે ગુજરાતનો પ્રાદેશિક ઇતિહાસ આ પ્રદેશને માટે “ગુજરાત” નામ પ્રયોજાયું તે પહેલાં ઘણાં વહેલો શરૂ થાય છે સોલંકી કાલ પહેલાં આ પ્રદેશ પશ્ચિમે ‘સુરાષ્ટ્ર’ અને ‘કચ્છ’ નામે, ક્યારેક ઉત્તરે ‘આનર્ત’ નામે અને ક્યારેક દક્ષિણે ‘લાટ’ નામે જાણીતો હતો “ગુજરાત” વર્તમાન નામ આ પ્રદેશ માટે સોલંકી કાલમાં પ્રચલિત થયું

અર્વાચીન હમે ગુજરાતનો ઇતિહાસ લખાવો ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં શરૂ થયો. એ અગાઉ પ્રાચીન રાજ્ય શૈ તથા રાજ્યોના ચરિત્રનું છૂટું-છવાયું નિરૂપણ થતું ચાવડા કાલથી મુઘલ કાલ સુધીનો લગભગ એક સદસ્યાબ્દનો સળંગ ઇતિહાસ “મિરાતે અહમદી” (૧૮ મી સદી)માં લખાયો. અર્વાચીન હમે ગુજરાતનો સળંગ ઇતિહાસ લખવાની પહેલ કાર્પસે *Rassam-Maharaj* ૧૮૫૬માં કરી ને વધુ પ્રમાણિત સાધનસામગ્રીના આધારે મુખર્ષી પલાકાના મેંડેરિયરના અંચ ૧ ના ભાગ ૧ રૂપે, ડૉ. લગવાનલાલ ઈંદ્રજીના લખાણ પરથી, એ ૧૮૯૬ માં પ્રકાશિત થયો. ૧૯૩૭ થી ૧૯૬૦ દરમિયાન એના જુદા જુદા તબક્કાઓ વિશે વિશિષ્ટ સંશોધનઅથ તૈયાર થયા

૧૯૬૦ માં ગુજરાત રાજ્ય રચાતાં પુરાતત્ત્વ-સંશોધનને વધુ પ્રોત્સાહન પ્રાપ્ત થયું ને ગુજરાતનો સળંગ અને સર્વાંગી ઇતિહાસ નવેસર તૈયાર કરવાની યોજના પશુ મૂર્તિ સ્વરૂપ પામી ગુજરાત રાજ્ય સરકારે બો. જે. વિદ્યાભવને ઘડેલી

“ ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ”ની અથમાલાની યોજના મંજૂર કરી તે નવેમ્બર, ૧૯૬૭માં એની કાર્યવાહી શરૂ થઈ.

(૨)

આ અથમાલા માટે ભો. જી. વિદ્યાભવન ટ્રસ્ટ કાર્યવાહક સમિતિએ તા ૫-૧૨-૧૯૬૭ ના રોજ નીચે પ્રમાણે નિયુક્તિ કરી :

સંપાદકો

- ૧ શ્રી. રસિકલાલ છો. પરીખ
- ૨ ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી

સલાહકાર સમિતિ

- ૧ મુનિ શ્રી જિનવિજયજી
૨. આચાર્ય શ્રી ડોલરરાય રં. માંકડ
૩. ડૉ. હસમુખ ધી. સાંકળિયા
- ૪ ડૉ. ભોગીલાલ જી. સાંડેસરા
- ૫ શ્રી. અનંતરાય મ રાવળ
૬. આચાર્ય શ્રી યશવંતભાઈ પ્રા. શુક્લ
- ૭ ડૉ. છોટુભાઈ ર નાયક

સ પાદકોએ ધડેલી અથમાલાની તાત્કાલિક રૂપરેખા પર વિગતે ચર્ચાવિચારણા કરી સલાહકાર સમિતિએ તા. ૧૯-૧૨-૧૯૬૭ ની બેઠકમાં એને આખરી સ્વરૂપ આપ્યું. આ યોજના અનુસાર ગુજરાતના ઇતિહાસની આ અથમાલામાં આઠ પાયાણુ-યુગથી માંડીને ૧૯૬૦ સુધીનો ઇતિહાસ નીચે પ્રમાણે નવ અથોર્માં ફાળવવામાં આવ્યો છે :

- ૧ ઇતિહાસની પૂર્વભૂમિકા
(પ્રાગ-ઇતિહાસ અને આઘ-ઇતિહાસ સહિત)
૨. મૌર્યકાલથી ગુપ્તકાલ
(લગભગ ઈ. પૂ. ૩૨૨ થી લગભગ ઈ સ. ૪૭૦)

૩. મૈત્રક અને અનુ-મૈત્રક કાલ (લગભગ ઈ. સ ૪૭૦ થી ૯૪૨)
૪. સોલકી કાલ (ઈ. સ. ૯૪૨ થી ૧૩૦૪)
૫. સસ્તનત કાલ (ઈ. સ. ૧૩૦૪ થી ૧૫૭૩)
૬. સુધલ કાલ (ઈ. સ. ૧૫૭૩ થી ૧૭૫૮)
૭. મરાઠા કાલ (ઈ. સ. ૧૭૫૮ થી ૧૮૧૮)
૮. બ્રિટિશ કાલ (ઈ. સ. ૧૮૧૪ સુધીનો)
- ૯ આઝાદી પહેલાં અને પછી (ઈ. સ. ૧૯૧૫ થી ૧૯૬૦)

અંથ ૨ થી દરેક અંથમા પહેલા રાજકીય ઇતિહાસ નિરૂપવામાં આવે છે. એની અંદર રાજ્યતંત્રનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે એ પછી સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના ખંડમા સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ, ભાષા અને સાહિત્ય, લિપિ અને ધર્મસંપ્રદાયોનાં પ્રકરણ આવે છે છેલ્લે પુરાતત્ત્વના ખંડમાં સ્થળતપાસ અને ઉત્ખનનમાંથી મળતી માહિતી, સ્થાપત્યકીય સ્મારકો, શિલ્પકૃતિઓ અને ચિત્રકલાનુ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે આમ અહીં રાજકીય ઇતિહાસની સાથે સાથે સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનાં વિવિધ પાસા આલેખવાનું યોગ્ય છે. આ માટે તે તે વિષયના વિદ્વાનોને પ્રકરણ તૈયાર કરવા વિનંતી કરવામાં આવે છે મળેલાં પ્રકરણોનું સંપાદન કરવામા એકસરખી પદ્ધતિ, સંદર્ભ-નોંધ, પ્રમાણિત માહિતી, તર્કયુક્ત અર્થઘટન ઇત્યાદિનુ યથાસકય પ્ધાન રાખવામાં આવે છે, છતાં અર્થઘટનો અને અભિપ્રાયોની બાબતમાં ફરક રહેવાના. આથી આ પ્રકરણોમાં જુદા જુદા વિદ્વાનોએ આપેલાં મતવ્ય તે તે વિદ્વાનનાં છે એ ખ્યાલમા રાખવું ઘટે, સ પાદકોને એ સર્વ મતવ્યો સ્વીકાર્ય છે એમ માની લેવું નહિ વળી આ પ્રકરણો પૃષ્ઠ-સખ્યાની મર્યાદાને અનુલક્ષીને સંક્ષેપમાં લખાયાં હોઈ, એમાની વિગતો માટે જેમને વિશેષ જિજ્ઞાસા હોય તેમને મથને અ તે આપવામાં આવેલી સંદર્ભસૂચિ ઉપયોગી નીવડશે

(૩)

આ અંથ ૧, પછીના અંથોમાં આવતા ઇતિહાસની પૂર્વભૂમિકારૂપે છે, આથી એમાં પહેલા ખંડમાં ભૌગોલિક લક્ષણો, ભૂસ્તર-રચના અને ગુજરાતના વર્તમાન તથા ઐતિહાસિક વિસ્તાર તથા એનાં પ્રાચીન-અર્વાચીન નામોને લગતો પ્રાસ્તાવિક ખંડ આપવામાં આવ્યો છે ખંડ ૨ માં પહેલાં પ્રાચીન-ઇતિહાસ અને અલ્પ-ઇતિહાસનાં

લક્ષણો તથા પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણની જુદી જુદી બાબતોનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે તે પછી ગુજરાતમાં એ અન્વેષણો દ્વારા મળેલી આલ્પ પાષાણયુગ, મધ્ય પાષાણયુગ, અત્ય પાષાણયુગ અને નૂતન પાષાણયુગની પ્રાગ્-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ નિરૂપવામાં આવી છે. એ પછીનાં બે પ્રકરણોમાં ગુજરાતની આલ્પ-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ નિરૂપાઈ છે, જેમાં પ્રાગ્-હડપ્પીય સંસ્કૃતિઓ, હડપ્પીય સંસ્કૃતિઓ તેમજ અનુ-હડપ્પીય તામ્ર-પાષાણયુગીન સંસ્કૃતિઓનો સમાવેશ થાય છે. લોથલમાં મળેલી સંસ્કૃતિ સિત્તેરેક પૃથ્વ નેટલા વિસ્તારથી પહેલવહેલી આ અંથમાં નિરૂપાઈ છે. અન્ય સ્થળોમાં દેસલપર, રંગપુર, રોજડી (શ્રીનાથગઢ) અને પ્રભાસ ખાસ નોંધપાત્ર છે.

પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણોની જેમ આનુશ્રુતિક જ્ઞાતો પણ આલ્પ-ઐતિહાસિક કાલ વિશે કેટલીક માહિતી પૂરી પાડે છે. ખડકમાં શાયંતો, ભુગુઓ, હેઠથો અને યાદવોને લગતા આનુશ્રુતિક જ્ઞાતોની રૂપરેખા આલેખવામાં આવી છે. યાદવકાલીન દારકાના સ્થળનિર્ણયના પ્રશ્નની ચર્ચા એમાં પરિશિષ્ટ-રૂપે આપવામાં આવી છે.

પ્રાગ્-ઇતિહાસ અને આલ્પ-ઇતિહાસ અહીં પૂરો થાય છે, પરંતુ અંથ રમી ઐતિહાસિક કાલ શરૂ કરતાં પહેલાં એની ભૂમિકારૂપે ગુજરાતનાં પ્રાચીન સ્થળો, અહીં આવી વસેલી પ્રાચીન જાતિઓ અને પ્રાચીન કાલમાં અહીં પ્રયોજાયેલી કાલગણનાની જુદી જુદી પદ્ધતિઓનો પરિચય આપવાનું આવશ્યક જણાતાં, ખડક ૪ ઉમેરવામાં આવ્યો છે એમાં ખાસ કરીને અથ ૨-૩-૪ને આવરી લેતા પ્રાચીન કાલને લક્ષ્યમાં રાખવામાં આવ્યો છે. આ ભૂમિકાને લઈને પછીના એ અંથમાં એ બાબતો પૂર્વપરિચિત બની રહેશે ગુજરાતનાં પ્રાચીન પ્રદેશો, પર્વતો, વનો-હિપવનો, નદીઓ, તીર્થો અને નગરોનો આટલો વિગતવાર અને સદર્શ-પ્રમાણિત પરિચય આ ખડક જ નહિ, આખાય અંથનું વિસ્તૃત પ્રકરણ છે. પ્રાચીન ગુજરાતના પ્રયોજાયેલા જુદા જુદા સવતો અને એનાં વર્ષ તથા માસ ગણવાની સંશોધનાત્મક પદ્ધતિઓની સમીક્ષા પણ પહેલવહેલી આ અંથમાં રજૂ થઈ છે.

(૪)

અમારી આ આખી યોજનાનો મુખ્ય આધાર ગુજરાત રાજ્ય સરકારના માતર અનુદાન પર રહેલો છે. આ અથમાથા તૈયાર કરાવી પ્રકાશિત કરવા માટે ૭૫% અનુદાન આપવાનું મંજૂર કરી સરકારે અમારી સંસ્થાને ઇતિહાસના વિષયમાં ગુજરાતની પ્રજાની તથા ગુજરાતી ભાષાની સેવા કરવાની આ જે મહાન

તકે આપી છે તેને માટે એનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો ઝોછો છે. ગુજરાત રાજ્યના હાવાનિયામકશીના વિભાગ તરફથી આ બાબતમાં અમને પહેલેથી જ સક્રિય સહકાર તથા સતત માર્ગદર્શન મળતું રહ્યું છે તેને માટે અમે એ વિભાગના સંચાલકોનો હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ

ગુજરાતને હાંબા વખતથી લાગતા એક મોટા ઈષ્ટિસતને દૂક્ષિત કરતી આ યોજનાને પાર પાડવામાં રાજ્ય સરકારનું સક્રિય પ્રોત્સાહન હંમેશાં આજી રહેશે એવી આશા રાખીએ છીએ

અમારી આ યોજના અંગે કિંમતી સલાહસૂચનો આપવા માટે સલાહકાર સમિતિના સર્વ વિદ્વાન સભ્યોનો ઉપકાર માનીએ છીએ

અમારા નિમત્રણનો સ્વીકાર કરી જે અનેક વિદ્વાનોએ આ અંશમાં પ્રકરણ તૈયાર કરી આપ્યાં છે તે સહુનો હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ. એમાં અધ્યા. કે. કા. શાસ્ત્રીએ ઉકાવેલ જહેમત ખાસ નોંધપાત્ર છે.

અમારા સંપાદન-કાર્યમાં તેમજ પૂરવાર્યનમાં અમારા સહ-કાર્યકર અધ્યા. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીએ સતત સક્રિય સાથ આપ્યો છે તથા નકશાઓ, આલેખો, ફોટોગ્રાફો, સંદર્ભસૂચિ અને શબ્દસૂચિમાં અમારા બીજા સહ-કાર્યકર ડૉ. કાંતિલાલ કે. સોમપુરાએ સક્રિય મદદ કરી છે એની અહીં કૃતજ્ઞતાપૂર્વક નોંધ લઈએ છીએ.

ફોટોગ્રાફો માટે અમને જે સંસ્થાઓ તથા વ્યક્તિઓના સૌજન્યનો લાભ મળ્યો છે તેઓનો અમે અન્યત્ર ત્રણરવીકાર કર્યો છે. આ અંશમાં પ્રકાશિત થયેલાં તમામ ચિત્રો માટે ભારત સરકારનાં તથા રાજ્ય સરકારનાં લાગતાં વળગતાં ખાતાંઓના સૌજન્યની સાભાર નોંધ લઈએ છીએ.

અંશ ૧-૨ માંના નકશાઓ સરકારની મંજૂરી મુજબ પ્રકાશિત થયા છે.

ગુજરાતની શૈક્ષણિક તથા સાહિત્યિક સમ્પ્રદાયો તેમજ ઇતિહાસરસિક વ્યક્તિઓ આ અંશમાંના સક્રિય આવકાર તથા પ્રોત્સાહન આપશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

બો. જે. વિલાલવાન

૨. હો. માર્ગ

અમદાવાદ-૯

તા. ૩૧-૧૨-૧૯૭૧

રસિકલાલ છે. પરીખ

હરિપ્રસાદ ગ. શાસ્ત્રી

સંપાદક

અનુક્રમણી

પૃષ્ઠ

પ્રસ્તાવના	૫
અનુક્રમણી	૧૦
નકશાઓ અને ચિત્રો	૧૬
ત્રણત્વીકાર	૧૭
સંલેપસચિ	૧૮
શુદ્ધિપત્રક	૨૦

ખંડ ૧

પ્રાસ્તાવિક

પ્રકરણ ૧

ભૌગોલિક લક્ષણો

લે હરિપ્રસાદ ગાં. શાસ્ત્રી, એમ. એ., પીએચ. ડી.

અધ્યક્ષ, ભો. જી. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

૧ ભૌગોલિક સ્થાન	૩
૨. ભૌગોલિક રચના	૩
૩. કુદરતી વિભાગો	૭
૪ જમીનના મુખ્ય પ્રકાર	૨૮
૫. આબોહવા	૩૧
૬. ખનિજો	૩૨
૭. માનવ-કાર્યન ૫૨ અક્ષર	૩૪

અકરણુ ૨

ભૂસ્તર-રચના

લે. હસમુખ ધી. સાંકળિયા, એમ એ, એલએલ, બી, પીએચ. ડી.
ડાયરેક્ટર, ડેક્કન કોલેજ પોસ્ટગ્રેજ્યુએટ એન્ડ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂના

૧. આદ્ય કે અજ્ઞવમય યુગના સ્તર	૩૮
૨. પ્રથમ કે પ્રાચીન જ્ઞવમય યુગના સ્તર	૩૮
૩ દ્વિતીય કે મધ્ય જ્ઞવમય યુગના સ્તર	૩૯
૪. તૃતીય કે નૂતન જ્ઞવમય યુગના સ્તર	૪૦
૫ અનુ-તૃતીય (કે ચતુર્થ) કે માનવજ્ઞવમય યુગના સ્તર	૪૨

અકરણુ ૩

ગુજરાતની સીમાઓ

લે. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી, 'વિદ્યાવાચસ્પતિ'

માનાહર્ અધ્યાપક, એ જી. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદ અને
માનાહર્ અધ્યક્ષ, ગુજરાત શાળા, ગુજરાત સંશોધન મંડળ, અમદાવાદ

૧. વિસ્તાર : વર્તમાન તથા ઐતિહાસિક	૪૧
૨. પ્રાચીન-અર્વાચીન નામે	૪૮

ખાંડ ૨

પ્રાગ્-ઐતિહાસિક અને આદ્ય-ઐતિહાસિક અંશકૃતિઓ

અકર ૪

પ્રાગ્-ઇતિહાસ અને અદ્ય-ઇતિહાસ

(અ) લે. હસમુખ ધી. સાંકળિયા, એમ એ,
એલએલ ખી., પીએચ. ડી.

૧. લિન લિન યુગ	૫૭
૨ પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણ	૫૯
(આ) લે. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રી, એમ એ.,
પીએચ. ડી	
સ્થળતપાસ, હિખનન, અર્થઘટન, સમયાંકન	૬૧

પ્રકરણ ૫

પ્રાગ-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ

લે. હસમુખ ધી. સાંકળિયા, એમ. એ,
એલએલ ખી., પીએચ. ડી

૧. આદ્ય પાષાણયુગ	૬૯
૨. મધ્ય પાષાણયુગ	૭૬
૩. અંત્ય પાષાણયુગ	૮૧
૪. નૂતન પાષાણયુગ	૯૧

પ્રકરણ ૬-૭

આધ-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ

લે. એસ. (શિકારીપુર) આર. (રંગનાથ) શાવ, એમ. એ
સુપરિન્ટેન્ડિંગ આર્કિયોલોજિસ્ટ, આર્કિયોલોજિકલ
સર્વે બોર્ડ ઇન્ડિયા, સાલિય-વેસ્ટ સર્કલ, બૌરંગાબાદ

૧. પ્રાસ્તાવિક	૯૫
૨. ગુજરાતની પ્રાગ-હડપ્પીય સંસ્કૃતિઓ	૯૬
૩. ગુજરાતનાં હડપ્પીય સ્થળોની શોધ	૧૦૪
૪. લોચન	૧૦૮

(અ) સ્થળ	૧૦૮
(આ) નગર-આયોજન	૧૧૦
(ઇ) સ્થાપત્ય	૧૨૧
(ઈ) કળાઓ અને હુન્નરો	૧૨૪
(ઉ) સ્મશાન અને દાટવાના રિવાજ	૧૪૪
(ઊ) સિંધુ લિપિ	૧૪૬
(એ) ગુજરાતના હડપ્પીય લોકોનો ધર્મ	૧૫૨
(ઐ) સમય	૧૫૪
(ઓ) વેપાર	૧૫૬
(ઔ) વસ્તી-સ્તરોના તબક્કા	૧૬૩
(અ) સિંધુ સભ્યતાની પડતી	૧૭૬
૫. કચ્છ-દેસલપરમાં હડપ્પીયો	૧૭૭
૬. હડપ્પીય સંસ્કૃતિની પડતી	૧૭૯
૭. અનુ-હડપ્પીય તામ્ર-પાપાણ્યયુગીન સંસ્કૃતિઓના નિર્માતાઓ	૧૮૭
૮. પ્રાચીન લોકયુગ	૧૯૦
૯. ઉપસંહાર	૧૯૩

ખંડ ૩

આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતો : આધ્ય-ઐતિહાસિક કાલ .)

પ્રકરણ ૮

શાર્યાંતો, ભુગુઓ અને હૈહયો

લે. સુભનાભહેન શશિકાંત શાહ, એમ એ., પીએચ ડી.

પતિહાસના અધ્યાપક, આર એ. આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, અમદાવાદ

૧. પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓ અને આદ્ય-ઇતિહાસ	૧૯૯
૨. શાર્યાંતો	૨૦૩
૩. ભુગુઓ અને હૈહયો	૨૦૭

પ્રકરણ ૬

યાદવો

લે. મુમનાબહેન શશિકાંત શાહ, એમ. એ., પીએચ. ડી.

યાદવો

૨૨૩

પરિશિષ્ટ : યાદવકાલીન દારકાના સ્થળનિર્ણયનો પ્રશ્ન

૨૪૭

ખંડ ૪

ઐતિહાસિક કાલની ભૂમિકાએ પ્રાચીન સ્થળો,
ભતિઓ અને કાલગણના

પ્રકરણ ૧૦-૧૧

પ્રાચીન ભૌગોલિક ઉદ્દેશો

લે. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી, 'વિદ્યાવાયસ્પતિ'

અને

પ્રિયબાળાબહેન જી. શાહ, એમ. એ., પીએચ. ડી., ડી. લિટ.

આચાર્ય, માતૃશ્રી વીરબાઈમા મહિલા કોલેજ, રાજકોટ

૧. પ્રદેશવાચક નામો	૨૫૩
૨. પર્વતો	૨૮૩
૩. વનો અને ઉદ્યાનો	૨૯૨
૪. નદીઓ	૩૧૩
૫. ક્ષેત્રો-તીર્થો	૩૨૧
૬. મોટાં અને નાનાં નગર	૩૩૬

અકરણ ૧૨

પ્રાચીન જાતિઓ : ઉત્પત્તિ અને આગમન

લે. ઉષાબહેન શશિકાંત કાન્હેરે, એમ. એ.,

સમાજશાસ્ત્રનાં વ્યાખ્યાતા, સમાજવિદ્યા ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

ગુજરાતનો પ્રાગ્-ઐતિહાસિક માનવી	૪૩૦
ગુજરાતમાં સિંધુ સંસ્કૃતિ અને જાતિઓ	૪૩૦
પુરાણોમાં જાતિઓના ઉલ્લેખ	૪૩૨
ઐતિહાસિક કાલની જાતિઓ	૪૩૫

અકરણ ૧૩

કાલગણના

લે. ભારતીબહેન કાંતિલાલ ઠાકર, એમ. એ., પીએચ ડી.

ભૂતપૂર્વ અધ્યાપક, સરદાર પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ

પ્રાસ્તાવિક			૪૭૩
૧. શક સંવત	૪૭૪	૭. સિંહ સંવત	૪૬૦
૨. કથિક સંવત	૪૭૮	૮. વીરનિર્વાણ સંવત	૪૬૨
૩. ગુપ્ત સંવત	૪૭૬	૯. હિજરી સન	૪૬૩
૪. વલ્હી સંવત	૪૮૦	૧૦. આર્મેનિયન સંવત	૪૬૫
૫. કલચુરિ સંવત	૪૮૩	૧૧. ખ્રિસ્તી સંવત	૪૬૫
૬. વિક્રમ સંવત	૪૮૭	૧૨. રાષ્ટ્રિય પંચાંગ	૪૬૭
વંશાવળીઓ			૫૦૭
સંદર્ભસૂચિ			૫૦૬
પરિભાષા			૫૪૪
શબ્દસૂચિ			૫૪૭

નકશાઓ અને ચિત્રો

નકશાઓ

- ૧ ગુજરાત-શૂરચના
- ૨ ગુજરાત રાજ્ય
- ૩ આદ્ય અને મધ્ય પાપાણ્યુગનાં સ્થળ
- ૪ અંત્ય પાપાણ્યુગનાં સ્થળ
- ૫ સિંધુ સામ્રાજ્ય અને એનો દરિયાપારનો વેપાર
- ૬ ગુજરાતનાં હડપ્પીય સ્થળો
- ૭ ગુજરાતનાં પ્રાચીન સ્થળ
- ૮ દ્વારકાનો દાવો કરતાં સ્થળ
- ૯ આદ્ય-ઐતિહાસિક ભારત

ચિત્રો

પૃષ્ઠ	આકૃતિ	
૧	૧-૧૬	લઘુ પાપાણ્યુગ, હથિયારો
૨	૧૭	નગર-આયોજન, લોથલ
	૧૮	વખાર, લોથલ
૩	૧૯-૭૪	ભાટીનાં વાસણ, લોથલ
૪	૭૫-૭૮	ચિત્રિત વાસણો, લોથલ
૫	૭૯-૮૭	મુદ્રાઓ, લોથલ
૬	૮૮-૧૦૮	ભાટીનાં વાસણો, રોજડી
૭	૧૦૯	નદીનું દૃશ્ય, હીરપુર પાસે
	૧૧૦-૧૧૧	હાથકુહાડી અને પતરી
૮	૧૧૨	પતરી
	૧૧૩-૧૧૪	હાથકુહાડી
૯	૧૧૫-૧૧૬	પતરી અને હાથકુહાડી, કરજણ
	૧૧૭-૧૧૮	પતરી અને હાથકુહાડી, રોજડી
૧૦	૧૧૯-૧૨૦	મધ્ય પાપાણ્યુગનાં હથિયાર
	૧૨૧, ૧૨૩	સ્કેપર
	૧૨૨	એકમુખ હાથકુહાડી
૧૧	૧૨૪	ગેડાના ખભાનું હાડકું, લાંધણ
	૧૨૫	ઝીનું હાડપિંજર, લાંધણ
૧૨	૧૨૬	વખાર, લોથલ

૧૩	૧૨૭	ગટર અને ખાળ-કોઠી, લોથલ
૧૪	૧૨૮	ખાનગી મોરીઓ અને જાહેર ગટર, લોથલ
૧૫	૨૨૯	બળરનો રસ્તો, લોથલ
૧૬	૧૩૦	ધક્કો, લોથલ
૧૭	૧૩૧	નિર્ગમ-માર્ગ, ધક્કો, લોથલ
૧૮	૧૩૨	મણકાની ભટ્ટી, લોથલ
	૧૩૩	ચિત્રિત વાસણ, લોથલ
૧૯	૧૩૪	ચિત્રિત વાસણો, લોથલ
૨૦	૧૩૫	માટીનો પકવેલો જુપલ, લોથલ
	૧૩૬	ધરાની અખાતની મુદ્રા
૨૧	૧૩૭-૧૪૦	મુદ્રાઓ, લોથલ
	૧૪૧-૧૪૨	મુદ્રાકો, લોથલ
૨૨	૧૪૩	સોનાના દાગીના, લોથલ
૨૩	૧૪૪	મણકા, લોથલ
૨૪	૧૪૫	પથ્થરનાં તોલાં, લોથલ
	૧૪૬	તાળાનાં ઓળરા અને હથિયારો, લોથલ
૨૫	૧૪૭	સોગટાં, લોથલ
૨૬	૧૪૮	ખેવડું દફન, લોથલ
૨૭	૧૪૯	એકવડું અને બેવડું દફન, લોથલ
૨૮	૧૫૦	પ્રણીતા સાથેની વેદી, લોથલ
	૧૫૧	વેદીમાં મળેલા અવશેષ, લોથલ
૨૯	૧૫૨	મકાનો, મોરીઓ વગેરે, રંગપુર
૩૦	૧૫૩	ચમકતાં લાલ શ્રુપાત્ર, રંગપુર
૩૧	૧૫૪	પ્રભાસ શ્રુપાત્ર, સોમનાથ

ત્રિશુલ્કીકાર

ડૉ. હ. ધી. સાંકળિયા

ડેકકન કોલેજ પોસ્ટ-ગ્રેજ્યુએટ એન્ડ

રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂના

શ્રી. એસ. આર. રાવ

આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા

પૃષ્ઠ ૧;

પૃષ્ઠ ૭ થી ૫૬ ૧૧

નકશાઓ ૫, ૬ અને ૯

પૃષ્ઠ ૨ થી ૬;

પૃષ્ઠ ૧૨ થી ૩૧

સંક્ષેપ-સૂચિ

સંસ્કૃત

લઘ્ન. વ્યા.

અગ્રાધ્યાયી વ્યાકરણ

હિંદી

ભા. પ્રા. હિ.

મારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા

ગુજરાતી

ખ. ઇ

ખંભાતનો ઇતિહાસ

ગુ. ઐ. લે.

ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો

ગુ. પા. અમદા.

ગુજરાતનું પાટનગર : અમદાવાદ

ગુ. મ. રા. ઇ.

ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ

જે. આ. ગુ.

જેન આગમસાહિત્યમાં ગુજરાત

પુ. ગુ.

પુરાણોમાં ગુજરાત

મે. ગુ.

મેત્રકકાલીન ગુજરાત

અંગ્રેજી

A. B. O. R. I.

Annals of Bhandarkar Oriental
Research Institute

A. H. D.

Ancient History of the Deccan

A. I. H. T.

Ancient Indian Historical Tradition

A. S. I.

Archaeological Survey of India

B. G.

Bombay Gazetteer

Bom. Gaz.

Catalogue

Catalogue of the Indian Coins
in British Museum

C. I. C. B. M

C. I. I

Corpus Inscriptionum Indicarum

E. H. N. I.

Early History of North India

E. I.

Epigraphia Indica

I. A.

Indian Antiquary

I. E.	Indian Epigraphy
I. H. Q.	Indian Historical Quarterly
I. N. C., G. G.	Indian National Congress, 66th Session, Bhavnagar Souvenir, A Glimpse of Gujarat
J A. O. S	Journal of American Oriental Society
J. A. S. B. (N. S.)	Journal of the Asiatic Society of Bengal (New Series)
J. B. B R A. S.	Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society
J.B.B R A S. (N.S.)	Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (New Series)
J. G. R S.	Journal of the Gujarat Research Society
J. I. H.	Journal of Indian History
J. M. S. U.	Journal of M S. University of Baroda
J O. I.	Journal of Oriental Institute, Baroda
J. R A S.	Journal of the Royal Asiatic Society
M.A.D An Rep.	Annual Report of the Mysore Archaeological Department
N. C.	Numismatic Chronicles
N I A.	New Indian Antiquary
P. H A I.	Political History of Ancient India
P. I. H. C.	Proceedings of Indian History Congress
S. H. C G. E G.	Studies in Historical and Cultural Geography and Ethnography of Gujarat

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૮	આવેલુ	આવેલો
૬	૨૦	ભાગતી	ભાગની
૧૬	૧૭	ફળ ૫	ફળદ્રુપ
૨૨	૫	ધુરડ	ધુકુડ
"	"	નિરાણાવાળી	નિરાણાવાળી
"	૭	માંડછી	માંડવી
૩૨	૩૧	દેખાય છે	દેખાય છે. છોટા ઉદેપુર તાલુકામાં આંબાકુંગરમાં ફ્લો રાષ્ટ્રિનો મોટો જથ્થો મળ્યો છે.
૩૩	૧૮	એન્ડોસેન	સેન્ડરોન
૪૧	૧૮	Eligocene	Oligocene
૪૨	૨૩	અતુર્થ	અતુર્થ છે
૪૬	૧૬	એન્સીઓમાં	એન્સીઓમાં ૩૨
૪૮	૫	ગણાતો.	ગણાતો. ૧૫૨
"	૬	છૂટીછવાઈ	છૂટીછવાઈ
૪૯	૧૫-૧૮	રાખ...P.89	(૨૬ કરો)
"	૧૬	૨	૧
"	૨૧	૩	૨
"	૨૭	૪	૩
"	૨૮	૫	૩૨
		વડોદરા	વડોદરા.
૫૦	૨૫	૬	૪
૫૧	૨	૭	૫
"	૮	૮	૬
"	૧૧	૯-૧૦	૭-૮

૫૧	૧૭	૧૧	૯
"	૨૧	૧૨	૧૦
"	૨૫	૧૩	૧૧
"	૨૮	૧૪	૧૨
"	૩૦	૧૫	૧૩
"	૩૨	૧૬	૧૪
૫૨	૨	૧૭	૧૫
"	૪	૧૮	૧૫અ
		(ર્ણ) પાલનાર્	(ર્ણ) પાલનાર્ત્વ
"	૫	૧૯	૧૬
"	૯	૨૦	૧૭
"	૧૧	૨૧	૧૮
"	૧૨	૨૨	૧૯
"	૧૩	૨૩	૨૦
"	૧૫	૨૪	૨૧
"	૧૭	૨૫	૨૨
"	૨૦	૨૬	૨૩
"	૨૧	૨૭	૨૪
"	૨૪-૨૫ વચ્ચે	—	૨૫-૨૭ ભુઓ નીચે પ્રકરણ ૧૦.
૫૩	૨૫	E.I, Vol. II	E.I., Vol. I
૫૭	૨	ગ્રામ	ગ્રામ
૫૮	૪	અતિહાસિક	ઐતિહાસિક
૬૮	૩	ઉત્તર	અંત્ય
૭૨	૧૧	fallen	pollen
૭૬	૭	(ધ)	(ધ)
"	૨૩-૨૪	વસ્તુતઃ ...પ્રચલિત છે	(૨૬ કરો.)
૮૩	૨	હીરપુર	હીરાપુર
૮૯	૨૮	કેનેથ	કેરીનેથ
૯૨	૫	બનાવતી	બતાવતી
૯૪	૫	JMSU	JGRS
૯૬	૨૦	(શ્રીનાથગઢ)	(૨૬ કરો.)

૬૭-૧૨૭	૧	પ્રથમ] પ્રાગ્	૬૬૬] આધ-
૧૬૧	૧૩	લોકો	લોકો
૬૮	૧૨	bowls	bowls
"	૧૩	unfurnished	unfurnished
"	૨૪	શ્રીનાથગઢ(૨ ગપુર)માં	૨ ગપુરમાં
"	૩૧	શ્રીનાથગઢ	૨ ગપુર
૧૦૪	૧૧	૧૬૩૪માં	૧૬૩૪-૩૫માં
"	૧૫	૧૬૩૭	૧૬૪૭
૧૦૫	૨૬	સો	૫૦
૧૦૮	૨	અનુક્રમે નર્મદા	અનુક્રમે ભરૂચ તાલુકામાં
"		અને ઢાઢર	નર્મદા
"	૩	નજીક	નજીક અને આમોદ તાલુકામાં
"	૩૦	સ પાઠક	સ પાઠકો
૧૧૦	૧૬	પશ્ચિમ	પૂર્વ
૧૧૩	૬	૩૬	૩૦૬
૧૧૮	૧૦	૨૦૫ કિ. મી. (દોઢ	૨ કિ મી (સવા
૧૧૯	૧૦	વાલ	વાળ
૧૨૧	૨૬	કેમકે	કેમકે
૧૨૨	૨	છાપડુ	છાપડુ
૧૨૩	૨૨	પ્રાપ્ત	પ્રાપ્તિ
૧૨૮	૨૭	માનવ	મત્સ્ય
૧૨૯	૧૨	બકરી	હરણો
૧૩૧	૨૫	ધરણાઓમાં	ધરણાઓમાં
૧૩૯	૩	૧૩૬	૧૪૬
૧૪૪	૮	દ્વનો	દ્વનો
૧૪૯	૫	આસ્તત્વ	અસ્તિત્વ
૧૫૧	૨૦-૨૧	૨૮	૧૮
૧૫૩	૧૫	ઉચિત	ઉચિત
૧૭૭	૧૫	૧૦	૫
૧૭૯	૧૬	૧૧	૬

૧૭૬	૩૦	શૃંખલા	શૃંખલા
૧૮૧	૧૦	ચાટી	ચાટી
૧૮૭	૨૭	૧૨	૭
૧૯૦	૧૯	૧૩	૮
૧૯૧	૭	<i>Ibid.</i> ,	<i>op cit.</i> ,
૧૯૩	૧૩	૧૪	૯
૧૯૪	૩૩	7-207	7, 207
૨૦૧	૧૦	અસ્તિત્વ	અસ્તિત્વ
૨૦૪	૨૮	કથાનોમ હાલાસતર્માં	કથાનોમ મહાલાસતર્માં
૨૧૩	૧૭	જમદગિની	જમદગિન
૨૧૭	૨૮	૩, ૪	૨-૪
૨૫૫	૨૧	આનત	આનર્ત
૨૫૬	૬	પ્રલાસર્માં	પ્રલાસર્માં
૨૫૭	૧૩	શ્રદ્ધેય	શ્રદ્ધેય
૨૫૯	૩	ચક્રપાલિત	ચક્રપાલિત
૨૬૫	૨	સલાપવ	સલાપર્વ
૨૭૦	૯	૬૭૬)માં ૧૪૪	૬૭૬)માં ૧૪૫
૨૯૦	૪	માનદંડે	માનદંડ
૨૯૨	૨	એને	અને
૨૯૭	૨	ગુ. અ. લે.	ગુ. જી. લે.
	૨૮	૫	૬
૩૦૩	૧૪	શરણંચી	શરણંચી
		જ્યોતિષ	જ્યોતિષ
૩૦૬	૧૩	5-80	5, p. 12
૩૨૮	૨૯	છે	છે ૫૯અ
૩૨૧	૧૪	૯૮	૮૯
૩૨૮	૨૪	સં ધ	સં ધ
૩૩૨	૨૨	૧ ૧	૧૭૧
૩૩૬	૨૧	૨૯૪	૧૯૪
”	૨૯	‘આહિબની’	‘આહિબતી’

૩૪૭	૧૭	૨૭૭ આ	૨૭૭ આ
૩૫૩	૧૪	સંગ્રહવાળા	સંગ્રહવાળા
૩૫૮	૫	બાપભટ્ટસરિ	બાપભટ્ટસરિ
૩૬૦	૨	‘મ ડલકરણ’	‘મહાકુર્ગાધિકરણ’
૩૬૫	૩૦	ધડહડિ	ધડહડિકા
૩૬૬	૨	ચારાપદ	ચારાપદ
૩૬૮	૧૩	હવું.	હવું ૪૫૦
૪૦૨	૧૭	મોડાસા	મોડાસા
૪૦૩	૧૪	પ્ર લાદનપુર	પ્રહલાદનપુર
૪૧૪	૧૨	બળેજ	બળેજ
	૨૦	ગુ. લ.	ગુ. ઐ લે
૪૧૬	૬	ગુ અ લે	ગુ ઐ લે.
૪૨૦	૨૪	જુઓ...૫૧૭૪	જુઓ ઉપર પૃ. ૫૨૪.
૪૨૧	૨૨	પૃ. ૧૨	પૃ. ૧૨; છુ.પ્ર., પૃ. ૨૭, ૫ ૧૭૪
૪૨૨	૬	પૃ. ૪૮	લે ૪૮
૪૨૬	૨૧	વિવિધ	ત્રિવિધ
૪૩૮	૧૬	કરાડા	કરાડે
	૨૨	અ ગે	અ ગેના
૪૪૫	૨	પૂનરીપણું	પૂનરીપણું
૪૬૬	૨૫	બહુ સંખ્યાના	ઠીક ઠીક
		અસંભવિત	સંભવિત
૪૭૩	૨૧	આપ્યા	આપ્યા
૪૭૫	૮	ક્ષત્રપો કાર્દમક	કાર્દમક ક્ષત્રપો
૪૭૮	૩	(વર્ષ)	(વર્ષ)
૪૮૬	૧૦	ધમિરસેન	ધમિરસેન
૪૮૯	૧૦	વૃહત્કથા	વૃહત્કથાકોશ
૪૯૬	૬	૮ મી	૮મી-૯મી
૫૦૦	૩૧	ભરતમાં	ભારતમાં
૫૦૧	૮	The	The
	૨૦	વિદ્વનો	વિદ્વાનો
૫૦૨	૧૮	સ્થલ	સ્થલ

ખંડ ૧

પ્રાસ્તાવિક

પ્રકરણ ૧

ભૌગોલિક લક્ષણો

૧. ભૌગોલિક સ્થાન

ભારતનો જે ભૂમિપ્રદેશ હાલ ગુજરાત તરીકે ઓળખાય છે તે ભારતના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલો હોઈ પશ્ચિમ ભારતની અંતર્ગત ગણાય છે.

હાલ ગુજરાત એટલે વહીવટી દૃષ્ટિએ ભારત સંઘમાંનું ગુજરાત રાજ્ય એવો અર્થ અભિપ્રેત છે. આ પ્રદેશ ૨૦ ૧° ઉત્તર અને ૨૪ ૭° ઉત્તર અક્ષાંશની તથા ૬૮ ૪° પૂર્વ અને ૭૪.૪° પૂર્વ રેખાંશની વચ્ચે આવેલું છે.

એની ઉત્તરે મારવાડ (રાજસ્થાન), ઉત્તરપૂર્વે મેવાડ (રાજસ્થાન), પૂર્વે માળવા (મધ્ય પ્રદેશ) અને ખાનદેશ (મહારાષ્ટ્ર), દક્ષિણપૂર્વે મહારાષ્ટ્રનો નાસિક જિલ્લો, દક્ષિણે કોંકણ (મહારાષ્ટ્ર) અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર આવેલો છે, જ્યારે ઉત્તરપશ્ચિમે સિંધ (પશ્ચિમ પાકિસ્તાન) આવેલો છે.

ગુજરાત રાજ્યનો વિસ્તાર ૧૯૬૧ની વસ્તીગણતરી સમયે ભારતના સર્વેક્ષણ અનુસાર ૧,૮૭,૧૧૫ ચોરસ કિલોમીટર (૭૨,૨૪૫ ચોરસ માઈલ) હતો ૧ એ પછી ભારત-પાકિસ્તાન વચ્ચેની પશ્ચિમ સીમામાં થોડા ફેરફાર થતાં, ગુજરાત રાજ્યના વિસ્તારમાં એકંદરે થોડો ઘટાડો થયો છે, પરંતુ હજી એના ચોક્કસ આંકડા બહાર પડ્યા નથી ગુજરાત રાજ્યનો વિસ્તાર ભારત સંઘના સમગ્ર વિસ્તારના લગભગ ૧૭મા ભાગ જેટલો છે

૨. ભૌગોલિક સ્થાન

ગુજરાતમાં કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર કુદરતી ભૌગોલિક એકમો તરીકે અલગ તરી આવે છે (નકશો ૧)

કચ્છ

કચ્છ ગુજરાતના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલું છે. એની અંદર ઉત્તરે મોટા રણનો અને પૂર્વે તથા દક્ષિણપૂર્વે નાના રણનો સમાવેશ થાય છે કચ્છની દક્ષિણે કચ્છનો અખાત તથા સૌરાષ્ટ્રના ઉત્તર અને ઉત્તરપૂર્વ ભાગ આવેલા છે અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર આવેલો છે મોટા રણની ઉત્તરે સિંધ (પશ્ચિમ પાકિસ્તાન) છે, મોટા અને નાના રણની પૂર્વે ઉત્તર ગુજરાતનો પ્રદેશ આવેલો છે. કચ્છનો કુલ વિસ્તાર લગભગ ૪૪,૧૮૫.૪ ચો. કિ. મી (૧૭,૦૬૦ ચો. મા.) હતો, તેમાં મુખ્ય ભૂમિનો વિસ્તાર ૨૦,૮૭૫.૪ ચો. કિ. મી (૮,૦૬૦ ચો. મા.) છે, જ્યારે રણનો વિસ્તાર લગભગ ૨૩,૩૧૦ ચો. કિ. મી (૯,૦૦૦ ચો. મા.) હતો.

આ પ્રદેશ કાંઠા પાસેના બીની અને પોચી જમીનવાળો હોવાથી એનું 'કચ્છ' નામ પડ્યું છે ૨ કચ્છનાં રણ એ રેતીનાં રણ નહિ, પણ ખારાપાટનાં વેરાન પ્રદેશ (હરિણ) છે. આ પ્રદેશ ધણી છીછરા છે તે ચોમાસામાં એમાં બધે પાણી ફરી વળે છે એક બાજુ નદીઓ અને વહેણાઓનાં પાણી ઠલવાય છે તે બીજી બાજુ ભરતી અને પવનને લઈને સમુદ્રનું જળ લાંબે સુધી અંદર ફેલાય છે. ૩ પરિણામે રણનો ધણો ભાગ ત્યારે જળબંધાકાર થઈ જાય છે તે કચ્છનો વસ્તીવાળો પ્રદેશ ટાપુ જેવો બની રહે છે.

હાલ જ્યાં કચ્છનાં રણ આવેલાં છે ત્યાં પુરાતન કાળમાં સમુદ્રનાં નીર વહેતાં હતાં એવું દર્શાવતી નિશાનીઓ મળે છે ૪ પછી વેદકાલીન સરસ્વતી કચ્છના પૂર્વ ભાગમાં થઈ વહેતી ને સૌરાષ્ટ્રની ઉત્તરે આવેલા સમુદ્રને મળતી એવું ૫ માલૂમ પડે છે ૫ પૂર્વમાંથી આવતી લૂણી નદી પશ્ચિમે છેક કોરીનાળ સુધી વહી અરબી સમુદ્રને મળતી ને એવી રીતે બનાસ નદી પણ પશ્ચિમે આગળ વધી કચ્છના અખાતને મળતી એવું ૬ સંભવિત લાગે છે. ૧ સિંધુ અને બીજી કેટલીક નદીઓ કચ્છની ઉત્તરે સમુદ્રસંગમ કરતી. એમાંની કોઈ નદીઓ અધવચ્ચ લુપ્ત થઈ ગઈ, તો કોઈ નદીઓ વહેણ બદલી સિંધુમાં લળી ગઈ ૭ સિંધુનાં મુખ પણ સમય જતાં વધુ ને વધુ પશ્ચિમ તરફ ખસતાં ગયાં છેવટે એનો 'પૂરણ' નામે એક ફરિા જ કચ્છમાં બાકી રહ્યો, જે કચ્છના પશ્ચિમ ભાગમાં થઈ અરબી સમુદ્રને મળતો. સિંધુ નદીના મુખની એ પૂર્વ શાખાનું વહેણ પણ ઈ. સ. ૧૭૬૪ માં ઝારાના યુદ્ધ પછી સિંધના અમીર ગુલામશાહે મોરારમાં બંધ બાંધીને કચ્છમાં આવતું અટકાવી દીધું. ૮ પરિણામે લખપતની ઉત્તરે આવેલા ૭૭ઈ પ્રદેશનાં ડાંગરનાં ખેતરોની ફળદ્રુપતા ચાલી ગઈ. સિંધના અમીરોનું

રણુ સહુ' કામ ૧૮૧૬ માં ધરતીકંપના કુદરતી ઉપદ્રવ વડે પૂરું થયું. કોરીનાળની પશ્ચિમે આવેલ મોટા વિસ્તારની જમીન નીચે નથી જતાં ત્યાં એકાએક ખાડું પાણી ફરી વળ્યું; અને સાથેસાથે મોટા રણમાં ૫.૫ મીટર (૧૮ ફૂટ) ઊંચો, ૮૦ કિ. મી (૫૦ માઈલ) લાંબો અને ૧૬ થી ૨૪ કિ. મી (૧૦ થી ૧૫ માઈલ) પહોળો જમીનનો વિસ્તાર ઊંચો ઊપસી આવતાં, સિંધુનાં વહેણુ આડે એવો કુદરતી બંધ બધાઈ ગયો કે સિંધુનાં પાણી હંમેશને માટે કચ્છમાં આવતાં અટકી ગયાં. આનાથી સિંધને વધુ લાભ થયો ને એથી ત્યાંના લોકોએ એને 'અલ્લાહને બંધ' (અલ્લાહનો બંધ) તરીકે બિરદાવ્યો. નદીઓના કાંપથી અને ધરતીકંપથી આમ દરિયાની ખાડી તથા નદીઓનાં પાત્ર પુરાતાં ગયાં ને કચ્છનો એ પ્રદેશ ક્ષણદ્વય મટી ખારોપાટ થવા લાગ્યો.*

ચોમાસામાં જળબંબાકાર થતો એ પ્રદેશ શિયાળામાં સુકાવા માંડે છે ત્યારે એની સપાટી ઉપર તથા એની નીચેના સ્તરમાં ખારના પોપડા જામે છે. રણનો ખારથી છવાયેલો ભાગ 'ખારો' કહેવાય છે જ્યાં રેતી અને માટીની અત્યંત ખારીક રજથી મિશ્ર થયેલો કાળો અને ધણો કડવો ક્ષાર હોય છે તે જમીનને 'ખારીસરી' કહે છે. રણનો ઊંચો ભાગ 'લાણાસરી' કહેવાય છે. એ જમીન ચોમાસા પછી લાંબા વખત લગી સુકાતી નથી ને એના પર ધોળી જારી બાંધે છે ઝાકળ પડતાં એ તરત જ બીની ચર્ષ જાય છે.

મોટું રણ પૂર્વપશ્ચિમ લગભગ ૨૫૬ કિ મી (૧૬૦ માઈલ) લાંબું અને ઉત્તરદક્ષિણ લગભગ ૧૨૮ કિ મી (૮૦ માઈલ) જેટલું પહોળું છે. નાનું રણ પૂર્વપશ્ચિમ લગભગ ૧૨૮ કિ મી (૮૦ માઈલ) લાંબું અને ઉત્તરદક્ષિણ ૧૬ થી ૬૪ કિ મી (૧૦ થી ૪૦ માઈલ) પહોળું છે. ૧૦ રણમાં ઝાંઝવાં દેખાય છે મોટા રણને દક્ષિણ કિનારે ત્રણ મોટા ટાપુ આવેલા છે : પચ્છમ, ખડીર અને પ્રાંચડ (ખેલા) પચ્છમમાં દક્ષિણે બનીનો રણદ્વીપકલ્પ છે.

કચ્છની મુખ્ય ભૂમિમાં ભૂજ તાલુકાની ઉત્તરે બની અને ખાવડાનો બનેલો પચ્છમ નામે પ્રદેશ આવે છે, જેમા વરતી ઘણી એછી છે આ પ્રદેશની ત્રણ બાજુએ મોટું રણ આવેલું છે. ચોમાસામાં એની દક્ષિણે પાણી ભરાતાં એ ટાપુ ચર્ષ જાય છે વાગડની ઉત્તરે પ્રાંચડ નામે એવો દ્વીપકલ્પ છે, જે પણ ચોમાસામાં ટાપુ બની જાય છે એનું મુખ્ય ગામ ખેલા છે. ખાવડા અને પ્રાંચડની વચ્ચે ખડીર નામે ટાપુ આવેલો છે. એની ચારે બાજુ રણ આવેલું છે, જેમાં ચોમાસામાં પાણી ભરાઈ જાય છે

સૌરાષ્ટ્ર

પુરાતન કાળમાં સૌરાષ્ટ્ર પણ ચારે બાજુએ પાણીથી વીંટાયેલો દ્વીપ હતો. કચ્છના નાના રણ અને ખંભાતના અખાત વચ્ચે ભાલ-નળકાંઠાનો નીચી ભૂમિનો પ્રદેશ આવેલો છે. ત્યાં પહેલાં સમુદ્રની ખાડી હતી.^{૧૧} લૂણી, બનાસ, સરસ્વતી, રૂપેણ, સાબરમતી વગેરે નદીઓ વાટે સતત જમા થતા કાંપને લઈને એ છીછરી ખાડી પુરાઈ જતાં ઉત્તરપૂર્વ સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતની મુખ્ય ભૂમિ સાથે જોડાઈ ગયું.^{૧૨} તે સૌરાષ્ટ્રનો દ્વીપ દ્વીપકલ્પ બની ગયો. ભાલ-નળકાંઠાની જમીન-સપાટી ધણી નીચી હોવાથી ચોમાસામાં એનો ધણો ભાગ જળબંબાકાર થઈ જાય છે. નળકાંઠામાં નળ સરોવર નામે મોટું સરોવર છે તે એ પુરાઈ ગયેલી ખાડીનો અવશેષ-ભાગ છે.^{૧૩} સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પનો વિસ્તાર લગભગ ૫૬,૩૬૫ ચ. મી. (૨૨,૬૨૧ ચોરસ માઈલ) જેટલો છે.

તળ-ગુજરાત

ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રને ધણી વાર ‘દ્વીપકલ્પીય ગુજરાત’ તરીકે અને ગુજરાતના બાકીના ભાગને ‘મુખ્યભૂમિ ગુજરાત’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ‘મુખ્યભૂમિ ગુજરાત’ને સામાન્ય રીતે ‘તળ-ગુજરાત’ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

તળ-ગુજરાતનો પ્રદેશ એની પશ્ચિમે આવેલા કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશો સાથે ભાષાકીય, સાંસ્કૃતિક તથા વહીવટી દૃષ્ટિએ ગાઢ રીતે સંકળાયેલો છે. પ્રાકૃતિક ભૂગોળની દૃષ્ટિએ એ કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રની જેમ અલગ એકમ તરીકે તરી આવતો નથી, છતાં એ ઉત્તરે આડાવલી (અરવલ્લી), પૂર્વે વિંધ્ય અને દક્ષિણે સહ્યાદ્રિ પર્વતમાળાઓ દ્વારા પડોશના પ્રદેશો(આરવાઝ, મેવાડ, માળવા, ખાનદેશ, મહારાષ્ટ્ર, કેંકણ વગેરે)થી પ્રાકૃતિક રીતે ઘણું અંશે અલગ પડે છે. પશ્ચિમે એ કચ્છના મોટા રણ તથા નાના રણની પૂર્વ સીમા દ્વારા કચ્છથી અને ભાલ-નળકાંઠા દ્વારા સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પથી અલગ પડે છે; મહીના મુખથી હમણાગનાના મુખ નજીક સુધીની એની પશ્ચિમ સીમા ખંભાતના અખાત તથા અરબી સમુદ્રના તટને આવરી લે છે. ભાષા, સંસ્કૃતિ અને વહીવટની દૃષ્ટિએ એ રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રના પડોશી પ્રદેશોથી લગભગ અલગ રહેલો છે. ગુજરાત રાજ્યની વર્તમાન સીમા અનુસાર તળ-ગુજરાતનો વિસ્તાર હાલ લગભગ ૮૩,૫૬૩.૭૬ ચોરસ કિ. મી. (૩૨,૨૬૪ ચોરસ માઈલ) જેટલો છે.

ભાષા અને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ સદીઓથી ગુજરાતના આ ત્રણેય પ્રદેશ પશ્ચિમ ભારતના એક સંકલિત પ્રદેશરૂપે સંયોજનયા છે.

૩. કુદરતી વિભાગો

પ્રાકૃતિક ભૂગોળની દૃષ્ટિએ આ સમસ્ત પ્રદેશના ત્રણ મુખ્ય વિભાગ પડે છે: ૧. કુંગરાળ પ્રદેશ, ૨. અંદરનો સપાટ પ્રદેશ અને ૩. સમુદ્રતટનો પ્રદેશ. ૧૪ (નકશો ૧)

૧. કુંગરાળ પ્રદેશ

આઝાવલી (અરવલ્લી), જે ભારતનો સહુથી પ્રાચીન પર્વત છે, તેનો મોટો ભાગ રાજસ્થાનમાં આવેલો છે આજુ એ એવું ૧,૭૦૭ મીટર (૫,૬૦૦ ફૂટ) જિંઝાર ધરાવતું સહુથી જીચું સિખર છે હાલ વહીવટી દૃષ્ટિએ એ રાજસ્થાનમાં આવેલું ગણાય છે, પરંતુ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ એ રાજસ્થાન-ગુજરાતની હદ પર આવેલું છે પ્રાચીન કાળની જેમ અર્વાચીન કાળમાં પણ એ ગુજરાત સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલું છે આઝાવલીની હાર આજુ આગળ ગુજરાતમાં પ્રવેશી આમતેજ ફાટાટી પાવાગઢ આગળ વિંધ્યામાં લળી જાય છે આજુની દક્ષિણે આરાસુરની પર્વતમાળા આવેલી છે તેમાં અંબાજી માતાનું સ્થાનક જાણીતું છે. અંબાજી પાસે કોટશ્વર આગળથી સરસ્વતી નદી જીગમ પામે છે. નજીકમાં ગબરનો કુંગર આવેલો છે આરાસુર પર્વતમાં આરસની ખાણો છે. ગુજરાતના અનેક સુંદર મંદિરોમાં આ આરસનો ઉપયોગ થતો આવ્યો છે.

આ પ્રદેશ હાલ બનાસકાંઠા જિલ્લાના હાંતા તાલુકામાં ગણાય છે, જેની પશ્ચિમે તથા ઉત્તરપશ્ચિમે કુંગરા આવેલા છે, જેમાં જસોર સહુથી જીચો (૧,૦૬૭ મીટર=૩,૫૦૦ ફૂટ) છે ત્યાં વાંસની ઝાડી ધણી છે. બાહારામ કુંગર કુદરતી સૌંદર્યથી રમણીય લાગે છે. એમાંથી નીકળતી બાહારામ નદી બનાસને મળે છે

કુંગરામાંથી સફેદ પથ્થર નીકળે છે તેમાંથી ચૂનો અને ધંદીઓ બનાવાય છે.

આ કુંગરાળ ભાગમાં વરસાદ ધણો પડે છે, પણ જમીન પથ્થરિયા છે, આથી ત્યાં મકાઈ, બાજરી, કઠોળ વગેરે પાક થાય છે કુંગરાળ પ્રદેશમાં સાગ, સીસમ, ખેર, સાદડ, ધામણ, બાવળ, મહુડા, વાંસ વગેરેનાં મોટાં જંગલ આવેલાં છે એ ધમારતી કામમાં તથા બળતણમાં વપરાય છે. હરડાં, ખેડાં અને આમળાં, કાળી તથા ધોળી ચૂસળી, લાખ, ચૂંદર, મધ અને મીણ પણ જંગલની પેદાશ છે. અહીં કેસડાં, ટીંબરુ, ઝીંઝી અને આખરાનાં પાન પણ થાય છે.

એ જંગલોમાં વાઘ, રીંછ, દીપડા, વરુ, ઝરખ, સ્વર, હરણ, સાબર, શિયાળ, સસલા વગેરે પ્રાણીઓ જોવા મળે છે. કુંગર પ્રદેશમાં મુખ્ય વસ્તી બીલોની છે.

આશુ આગળથી આરાસુર ચર્મને ગુજરાતમાં ફેલાવેલા આડાવલીનો ફટિ બેમાંસકાંઠાથી મહેસાણા અને સાબરકાંઠા જિલ્લા તરફ વળે છે. મહેસાણા જિલ્લાના ઉત્તરપૂર્વ ભાગમાં તારંગા નામનો નાનો પર્વત આવેલો છે, અને એની આજુબાજુ નાની નાની ટેકરીઓ છે.

સાબરકાંઠા જિલ્લામાં ખેડખલા, ઇંદર, વિજયનગર અને લિલોડા તરફ આડાવલીનો જે ફટિ જાય છે તેના કુંગરાઓ બહુ જોવા નથી. વધુમાં વધુ માંડ ૧૫૨ મીટર (૫૦૦ ફૂટ) જોવા હોય છે. એમાં ઇંદરનો કુંગર એના બદ માટે જાણીતો છે. આ કુંગરાળ પ્રદેશમાં વરસાદ વધારે પડે છે. કુંગરાઓમાં વાઘ, દીપડા, ચિત્તા, વરુ, સ્વર, રોઝ, સાબર વગેરે રાત્રી જાનવરો વસે છે. આ પ્રદેશમાં જંગલ આવેલાં છે તેમાં સાગ, સીસમ, વાંસ, ખેર, દીબડુ, મહુડા વગેરે મોટાં ઝાડ ચાય છે, સરકટ પણ ચાય છે. કોઈ સ્થળોએ મોટાં ઘાસનાં ખીડ પણ છે. કુંગરામાંથી બાંધકામ માટેના પથ્થર મળે છે આ પ્રદેશમાં મુખ્ય વસ્તી બીલ લોકોની છે લોકોનો મુખ્ય ધંધો લાકડાં કાપવાનો, કાલસા પાલવાનો, પથ્થરો ખોદવાનો અને ગૂંદર અને લાખ એકઠાં કરવાનો છે.

સાબરકાંઠા જિલ્લાથી જતી કુંગરમાળા દક્ષિણે પંચમહાલ જિલ્લામાં આગળ વધે છે. ત્યાં ઠેર ઠેર કુંગરા આવેલા છે તેમાં પાવાગઢનો કુંગર જાણીતો છે એ કુંગર પર જૂનો કિલ્લો અને મહાકાળીનું મંદિર છે. એ જમીનની સપાટીથી ૭૬૨ મીટર (૨,૫૦૦ ફૂટ) જોવા છે એની તળેટી પાસે ચાંપાનેર વસેલું છે. પાવાગઢની દક્ષિણપૂર્વે શિવરાજપુર સુધી વિસ્તરેલી કુંગરીઓની હારમાં મેંજેનીઝ ધાતુની ખાણો આવેલી છે. દાહોદ પાસે રતનમાળના કુંગર છે. કુંગરાના પ્રદેશમાં સાગ, વાંસ વગેરેનાં મોટાં જંગલ આવેલાં છે, જેમાં વાઘ, ચિત્તો, વરુ વગેરે રાત્રી જાનવરો જોવા મળે છે દેવગઢનો કુંગર દેવાલયો અને ગઢ માટે જાણીતો છે. આ પ્રદેશમાં મુખ્ય વસ્તી બીલ લોકોની છે.

છોટાઉદેપુરથી આગળ જતાં આ કુંગરમાળા દક્ષિણની વિધ્ય પર્વતમાળા સાથે લળી જાય છે. આ કુંગરમાળામાં ૨૪૪ થી ૩૬૬ મીટર (૮૦૦ થી ૧,૨૦૦ ફૂટ) જોવા ટેકરીઓ આવેલી છે નર્મદા અને તાપીની વચ્ચે સાતપૂડા પર્વત આવેલો છે તેમાં રાજપીપળાના કુંગર ૧૬ ફિ. મી (૧૨ માઈલ)ના ઘેરાવાના

છે એ કુંગરમાળાના કુંગર સામાન્ય રીતે ૬૧ થી ૯૧ મીટર (૨૦૦ થી ૩૦૦ ફૂટ) ઊંચા હોય છે. ઊંચા કુંગરોમાં સતિયા દેવનું શિખર સમુદ્રની સપાટીથી ૬૦૯૬ મીટર (૨,૦૦૦ ફૂટ) ઊંચું છે. રાજપીપળાના કુંગર અટીકની ખાણો માટે જાણીતા છે. રતનમાળની ઉત્તરે આવેલ કુંગરમાળા ૨૪૪ થી ૩૬૬ મીટર (૮૦૦ થી ૧,૨૦૦ ફૂટ) જેટલી ઊંચી છે. કુંગરાળ પ્રદેશમાં પથ્થર તથા ઇમારતી લાકડાનો ઉદ્યોગ સારો ચાલે છે.

તાપીની દક્ષિણે સહ્યાદ્રિ પર્વતમાળા શરૂ થાય છે. નંદરખાર-સોનગઢ-વાંસદા-ધરમપુર-વાપીની પાસે એની દક્ષિણપૂર્વ ધાર આવેલી છે. સુરત જિલ્લાના પૂર્વ ભાગમાં તારાપોરનો કુંગર, અસિકાનો કુંગર, સોનગઢનો કુંગર, ખાડ આંખાનો કુંગર વગેરે નાના કુંગર આવેલા છે માંગરોળથી ધરમપુર તરફ જતી કુંગરમાળા શરૂઆતમાં ૪૮ કિ. મી. (૩૦ માઈલ) પહોળી છે તે દક્ષિણમાં જતાં ૨૪ કિ. મી (૧૫ માઈલ) જેટલી સાંકડી થઈ જાય છે. સમુદ્રતટ પાસે છૂટીછવાઈ ટેકરીઓ આવેલી છે; દા. ત. દમણ પાસે. પારનેરાનો કુંગર પણ સહ્યાદ્રિનો જ ભાગ છે ડાંગનો પ્રદેશ સમુદ્રની સપાટીથી ૪૫૭-૬૧૦ મીટર (૧૫૦૦ થી ૨૦૦૦ ફૂટ) ઊંચો અને ખડકાળ છે એનો પશ્ચિમ દાળ ગાઢ જંગલોથી છવાયેલો છે. કુંગરોનાં ઊંડાં કોતરોમાં અનેક નદીઓ અને ઝરણાંનાં મૂળ રહેલાં છે. ડાંગનો પ્રદેશ જંગલની આવક માટે જાણીતો છે. આ કુંગરમાળામાં આવેલું સાલેરમુલેરના કિલ્લાવાળું શિખર એ સહ્યાદ્રિ પર્વતમાળાનાં ઉત્તુંગ શિખરોમાંનું એક છે. ૧૫ અહીં વરસાદ ધણો પડે છે. ડાંગમાં મોટા ભાગતી વસ્તી ડાંગીઓ(બીલો)ની છે. ડાંગમાં અડધોઅડધ જંગલ સાગનાં છે, ઉપરાંત સીસમ, સાદડ, ખેર, વાંસ વગેરે પણ ખરાં. હરડાં, આમળાં વગેરેનાં તે અહીં વનનાં વન છે અહીં નાગલી, બંટી, મકાઈ, યાવટો અને કોદરા જેવાં હલકાં ધાન્ય જ પાકે છે સારા ધાસચારાના અભાવે ઘેર નાના કઢનાં હોય છે જંગલમાં વાઘવરુનો ભય પણ ધણો. ઊંચા કુંગર પર આવેલું સાપુતારાનું સ્થળ ધણું રમણીય છે.

આમ ગુજરાતની ઉત્તરપૂર્વ સીમા પાસે આડાવલીની, પૂર્વ સીમા પાસે વિંધની અને દક્ષિણપૂર્વ સીમા પાસે સહ્યાદ્રિની પર્વતમાળાની ધાર આવેલી છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં કુંગરીઓ અને ટેકરીઓ ધણે ઠેકાણે ફેલાયેલ છે, પરંતુ જેને કુંગરો કહી શકીએ તેવી હારમાળા બે છે. ઉત્તર તરફની હાર રાજકોટ જિલ્લામાં આવેલ કોટડા-પીડા ગામની પૂર્વે આવેલાં વેરાન કુંગરાથી શરૂ થઈ ત્યાંથી ઉત્તર તરફ સાંકડી થતી જાય છે; એ આણંદપુર તથા લાડલા ગામ આગળ સપાટ

પ્રદેશ બની રહે છે. એનો મધ્ય ભાગ સમુદ્રની સપાટીથી ૩૦૫ મીટર (૧૦૦૦ ફૂટ) ઊંચો છે. આગળ ઉત્તર તરફ વાંકાનેરની પાસે થઈ મોરબી પાસેના મેદાન સુધી જઈ એ અટકી પડે છે. એ પહેલાં એમથી બે ફાંટા પડે છે : ઉત્તર તરફનો ફાંટો રાજકોટ-વઢવાણ માર્ગની ઉત્તરે છે તે ‘માંડવના કુંગર’ તરીકે ઓળખાય છે; એ થાન આગળ રહીને જાય છે ને કાંગ્રા પાસેના મેદાનમાં બંધ પડે છે. દક્ષિણ તરફનો ફાંટો રાજકોટ-વઢવાણ માર્ગની દક્ષિણે છે તેને ‘હાંગાનો કુંગર’ કહે છે; એ ચોટીલા આગળ રહીને જાય છે નીચાં અને ઉજ્જડ ટેકરાટોકરીઓથી શરૂ થઈ ધીમે ધીમે એ ઊંચા કુંગરોમાં વિકસે છે ભાદર નદીના દક્ષિણ કાંઠા પર ઓસમનો કુંગર છે; એ ૩૦૫ મીટર (૧,૦૦૦ ફૂટ) ઊંચો છે. ચોટીલો કુંગર શંકુ આકારનો અને ૩૫૭ મીટર (૧,૧૭૦ ફૂટ) ઊંચો છે. નૈર્ઋત્યમાં આવેલ જરડાના કુંગર ૪૮ કિ. મી. (૩૦ માઈલ)ના ઘેરાવામાં પથરાયેલા છે; એનું વેણ નામે શિખર ૬૨૫.૮ મીટર (૨,૦૫૦ ફૂટ) ઊંચું છે એનાથી થોડું નીચું એની પૂર્વે ‘આલપરા’નું શિખર છે જેઠવાઓની પ્રાચીન રાજધાની ધૂમધીના અવશેષ ત્યાં ઇશાન બાજુની ખીણમાં નજરે પડે છે વળી ‘ત્યાં જાતજાતની વનસ્પતિઓ થાય છે જરડાની આસપાસના પ્રદેશમાં ઢોર-છિછરનો ધધો સારો ચાલે છે ગોપ અને આલેચ કેટલાક માઈલ દૂર ઇશાને અને અગ્નિપૂણે આવેલા છે. એમાંના ધણા કુંગરા વેરાન છે કોઈ કેકાણે ચોરિયાની આછી આછી ઝાડી છે, તે પશ્ચિમના ભાગની ખીણોમાં વૃક્ષો અને વાંસની ઝાડી જેવામાં આવે છે ઉત્તરપૂર્વ-દક્ષિણપશ્ચિમ જતી આ પર્વતમાળા લગભગ ૨૪૦ કિ. મી. (૧૫૦ માઈલ) લાંબી છે. ૧૬

આ પર્વતમાળાની દક્ષિણે જે ‘ધાર’ આવેલી છે તે પૂર્વપશ્ચિમ ફેલાયેલી છે; એની લંબાઈ ૧૮૦ કિ. મી. (૧૦૦ માઈલ)ની છે. પશ્ચિમમાં માંગરોળ (સોરઠ) પાસેથી શરૂ થઈ એ પૂર્વ તરફ જાય છે. એનાથી ઠીક ઠીક દૂર ઇશાનપૂણે ગિરનાર પર્વત આવે છે. એ સમુદ્રની સપાટીથી ૧,૧૧૬ મીટર (૩,૬૬૦ ફૂટ) ઊંચો છે. એ ૨૪ કિ. મી. (૧૫ માઈલ) લાંબો અને ૬.૫ કિ. મી. (૪ માઈલ) પહોળો છે એનું સૌથી ઊંચું શિખર ગોરખનાથનું છે. ઉપરાંત અંબાજી, દત્તાત્રેય, કાળકા અને ઝોધડનાં શિખર છે. અંબાજીના શિખરની દક્ષિણ-પશ્ચિમના ઢોળાવમાં જેતોનાં આરસનાં સુંદર દેરાસર બંધાયાં છે. ગિરનારની અંદરની ઉત્તર તળેટી પાસે ભરતવન અને શેષાવન જેવાં કેટલાંક સુંદર વન આવેલાં છે. આ વન ધણાં ગીચ છે. એમાં રાયજી, જાંજી, સીતાકળ અને વાંસની ઝાડીઓ આવેલી છે ત્યાં દીપડા વગેરે રાત્રી જાનવરો રહે છે. ગિરનારની બાજુમાં પશ્ચિમે આવેલો દાતાર

કુંગર ૮૪૭ મીટર (૨,૭૭૬ ફૂટ) ઊંચો છે, જ્યારે બેંસલો કુંગર ૬૯૮ મીટર (૨,૨૯૦ ફૂટ) ઊંચો છે. આ ગિરિઓની ખીણમાં અગાઉ ગિરિનગર વસેલું; ને હાલ નજીકમાં જૂનાગઢ વસેલું છે. આ કુંગરો જનજનતાનાં વૃક્ષોની ઝાડીઓથી છવાયેલા છે.

આ કુંગરોની દક્ષિણે જતી પર્વતમાળા પૂર્વ તરફ ૪૮ કિ. મી. (૩૦ માઈલ) સુધી લંબાઈને અમરેલી જિલ્લાના મેદાનમાં મળી જાય છે. આ ઉચ્ચ પ્રદેશ જંગલથી છવાયેલો છે, એ 'ગીર' તરીકે ઓળખાય છે. એમાં સહુથી ઊંચી ટેકરી સાકરલાની છે, જે ૬૪૦ મીટર (૨,૧૦૦ ફૂટ) ઊંચી છે. આ પ્રદેશ ૬૪ કિ. મી. (૪૦ માઈલ) લાંબો અને ૩૨ કિ. મી. (૨૦ માઈલ) પહોળો છે. એનો વિસ્તાર ૧,૨૫૭.૪૪ ચો. કિ. મી. (૪૮૫.૪ ચો. માઈલ) જેટલો છે. ગીરનાં જંગલ વનરાજ સિંહની વસ્તી માટે જાણીતાં છે. હાલ એશિયામાં સિંહની વસ્તી અહીં જ રહેલી છે. ગીર પ્રદેશની પૂર્વે 'નાના ગીર' તરીકે ઓળખાતો પ્રદેશ આવેલો છે ત્યાંના કુંગર મેરુધારના કુંગર કહેવાય છે છૂટક છૂટક કુંગરા-૩પે ઉત્તરપૂર્વ તરફ જતી એ હાર શેત્રુંજી નદીની પાર આજળ વધી શિહોરની પડોશમાં જમીન સરસી થઈ જાય છે. એમાં શેત્રુંજીનો કુંગર આવેલો છે તે ૬૦૦ મીટર (૧,૯૭૦ ફૂટ) ઊંચો છે. ત્યાં જીનોલુ મોટું તીર્થધામ છે. એની તળેટીમાં પાલીતાણા વસેલું છે. લોચનો કુંગર ૬૧૦ મીટર (૨,૦૦૦ ફૂટ) ઊંચો છે આ કુંગરોમાં આછી આછી ઝાડીઓ છે. તળાવ અને સાણાના કુંગરોમાં ગુફાઓ કાચેલી છે. તુલસીસ્થાનના કુંગર પર કીના પાણીનાં ઝરણુ છે. શિહોર પાસેનો કુંગર ૨૭૪ મીટર (૯૦૦ ફૂટ) ઊંચો છે ૧૭ સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનાર અને ગીરના પ્રદેશમાં વરસાદ સહુથી વધુ પડે છે. અહીંના લોકો દોરદાંખર ઉછેરવાનો ધંધો કરે છે. માલધારીઓ અને એમનાં દોર ધણું દેદાવર અને જોરાવર હોય છે.

દક્ષિણમાં મોટા પર્વતો કે કુંગરો નથી, પણ નાના કુંગરોની ત્રણ પૂર્વપશ્ચિમ હાર આવેલી છે; એને 'ધાર' કહે છે મોટા રલુના એટા પચ્ચમ, ખડીર અને પ્રાંચડમા થઈ ચાલી જાય છે તે 'ઉત્તર ધાર' કહેવાય છે એમાં ખાવડાનો કાળો કુંગર સહુથી ઊંચો છે; એ ૪૩૬ મીટર (૧,૪૪૦ ફૂટ) ઊંચો છે. મધ્ય ધાર તળ-દક્ષિણી ઉત્તર હદ પર આવેલી છે. એ લખપત, નખત્રાણા, જૂજ, ભયાઉ અને રાપર તાલુકામાં વિસ્તરેલી છે. નખત્રાણા તાલુકામાં આવેલ કિયોધર કુંગર (૮૮૬ મીટર=૧,૨૬૮ ફૂટ) એમાં સહુથી ઊંચો છે; ૧૮ એમાં ધરતીકેંપ કે એવા કોઈ કારણે લગભગ પૂર્વપશ્ચિમ ૫ મીટરથી લઈ પંદરેક મીટર જેટલી

મથાળેથી ૬૦ થી ૯૦ મીટર ઊભી ફાટ પડેલી જોવા મળે છે. કચ્છની મુખ્ય ભૂમિની વચ્ચે થઈને જતી ધારને 'દક્ષિણ ધાર' કહે છે એ માતાના મઠ (તા લખપત) પાસેથી સર થઈ, દક્ષિણપૂર્વે રોહા (તા નખત્રાણા) પાસે થઈ પૂર્વમાં અંબર સુધી ફેલાઈ છે આ ધારમાં સહુથી ઊંચો કુંગર નનામો છે, જેની ઊંચાઈ ૪૩૪ ફિ. મી (૧,૪૨૪ ફૂટ) છે એ ધણે દૂરથી દેખાય છે.

કચ્છમાં મોટાં જંગલો નથી, પરંતુ ધણે ઠેકાણે લીંબડા, આંબલી, બાવળ, વડ, પીપળા, ખાખરા, અરણી, પીલુ, ખેર, ગૂગળ, ખેરડી, ખીજડા વગેરે થાય છે જંગલમાંથી લાકડાં ઉપરાંત મધ, ગૂદર, ગૂગળ વગેરે પણ મળે છે બન્ની વિભાગમાં તેમજ આડવા વગેરે કુંગરોની રખાલોમાં ઘાસ બહુ જ થાય છે

૨. અંદરનો સપાટ પ્રદેશ

ગુજરાતમાં અંદરનો ધણો પ્રદેશ સપાટ છે.

તળ-ગુજરાતનો ઉત્તરપૂર્વ, પૂર્વ અને દક્ષિણપૂર્વ સીમા પર આવેલ કુંગરાળ પ્રદેશ સિવાયનો બાકીનો, ધણોખરો પ્રદેશ સપાટ છે ને એમાં અનેક નદીઓનાં નીર વહે છે.

આખુ તરફથી આવતી બનાસ નદી હીસા થઈ, રાધનપુરની દક્ષિણે થઈ ખે ફાંટામાં કચ્છના નાના રણમાં વિલીન થાય છે આખુની તળેટીમાં વસેલી ચંદ્રાવતી નગરી એના કિનારા પાસે આવેલી હતી. એ નદીના બાઠાની જમીન ફળદ્રુપ છે ચોમાસામાં રેલ આવે છે ત્યારે એનો પટ મુખ પાસે લગભગ ૧૩ કિ મી (૮ માઈલ) જેટલો વિસ્તરે છે આરાસુર પાસે કોટેશ્વર નજીકથી ઊગમ પામતી સરસ્વતી નદી સિદ્ધપુર અને પાટણ થઈ કચ્છના નાના રણમાં લુપ્ત થાય છે તારામાંથી નીકળી વાલમ અને પંચાસર પાસે થઈ વહેતી રૂપેણ નદી પણ એ રણમાં લુપ્ત થાય છે સમુદ્રસંગમ ન પામતી આ ત્રણેય નદીઓ 'કુંવારકા' કહેવાય છે એમાં બનાસ નદી મોટી છે ને જમીનને ફળદ્રુપ બનાવે છે ત્યાંથી પશ્ચિમનો ધણો પ્રદેશ ઉજ્જડ, રેતાળ અને ક્ષારવાળો છે. સુજપુર (તા સમી) પાસે ૬૫ કિ. મી. (૬ માઈલ) ઘેરાવાનું 'નાગદાસર' નામે સરોવર છે. બનાસકાંઠામાં ૩૦ થી ૫૦ સે. મી. જેટલો ઓછો વરસાદ પડે છે કાંકરેજની આસપાસના પ્રદેશમાં ઘાસનાં મોટાં બીડ છે ત્યાં સારી જાતનાં ગાયબળદ ઉછેરવામાં આવે છે.

સાબરમતી ગુજરાતની એક મોટી નદી છે ને એની ઉપનદીઓનો પરિવાર ધણો મોટો છે. આડાવલી પર્વતના દક્ષિણપશ્ચિમ ફાંટા આગળથી નીકળતી સાબર

નદીમાં પ્રાંતીજની ઉત્તરે હાથમતી નદી મળે છે ત્યાંથી તે 'સાબરમતી' તરીકે ઓળખાય છે. અમદાવાદ શહેર એના કાંઠા પર વસેલું છે. ત્યાંથી દક્ષિણે વહેતાં રહુ (તા. માતર) પાસે ખારી નદી એમાં મળે છે. ધોળકાની દક્ષિણપૂર્વે આવેલ વૌઠા અને માતરની દક્ષિણપશ્ચિમે આવેલ પાલ્લા વચ્ચે થઈ પસાર થતાં વાત્રક નદી એમાં મળે છે કુંગરપુરની હદમાંથી વહેતી વાત્રક નદીમાં માઝુમ, મેશ્વો અને શેઠીનાં નીર મળ્યાં હોય છે. આ રીતે સાબરમતી-વાત્રકના સંગમમાં એકંદરે સાબરમતી, હાથમતી, ખારી, વાત્રક, માઝુમ, મેશ્વો અને શેઠી એ સાત નદીઓનાં નીર સંગમ પામે છે. ધોળકા તાલુકાની દક્ષિણપૂર્વે હદે ભોગાવો સાબરમતીમાં મળે છે. ખંભાત તાલુકાના દક્ષિણપશ્ચિમ ખૂણામાં આવેલા વડગામ પાસે સાબરમતી ખંભાતના અખાતને મળે છે. હાથમતી નદીના કાંઠા પર બિલોડા અને હિંમતનગર છે; માઝુમ નદીના કાંઠા પર મોડાસા આવેલું છે, સાબરકાંઠા જિલ્લાની દક્ષિણે એ નદી વાત્રકમાં મળે છે. વાત્રક નદી ગુજરાતની પૂર્વ સીમા નજીક કુંગરપુરા પર્વતમાંથી નીકળીને લાંબે સુધી મહી નદીને સમાંતર વહી ખેડા જિલ્લામાં આતરસૂંચા, હળધરવાસ, ધોડાસર અને મહેમદાવાદ પાસે થઈને દક્ષિણપશ્ચિમ તરફ વહે છે મહેમદાવાદની પશ્ચિમે સમાદરા આગળ વાત્રકને મેશ્વો નદી મળે છે. પછી વાત્રક દક્ષિણ તરફ વહે છે. ખેડા પાસે શેઠી નદી વાત્રકને મળે છે. શેઠી નદી પચમહાલની હદમાં આવેલા ધામોદના કુંગરમાંથી નીકળી ઠાસરા, ડાકૌર અને ચામળા પાસે થઈ ખેડા તરફ વહે છે; ત્યાં મહોર નદી એને મળે છે આ મહોર નદીમાં લૂણી નદી મળી હોય છે મહોર નદીનો સંગમ થતાં શેઠી નદીનો પ્રવાહ સાંકડો મટી વિશાળ બને છે. શેઠીની જોમ મહોર નદી પણ ધામોદના કુંગરમાંથી નીકળે છે કપડવંજ અને કઠલાલ મહોર નદીને કાંઠે આવેલા છે કપડવંજની પશ્ચિમે વરાંસી નદી મહોર નદીને મળે છે. લૂણી નદી લક્ષ્મી આગળથી નીકળે છે અને મહીસા ને અલીલા વચ્ચે થઈને વહે છે મેશ્વોની પશ્ચિમે ખારી નદી વહે છે ને જે મુખે પાંચ-છ કિ. મિ (ત્રણ-ચાર માઈલ)ને અંતરે સાબરમતીને મળે છે આ સમસ્ત નદી-પરિવારમાં સાબરમતી અને વાત્રક નદી મુખ્ય છે.^{૧૯} વાત્રક અને એની દક્ષિણપૂર્વે વહેતી મહી નદીની વચ્ચેનો 'ચરોતર' તરીકે ઓળખાતો પ્રદેશ એની ગોરાકુ જમીનની ક્ષણદુપતા માટે જાણીતા છે^{૨૦} વાત્રક નદીની ઉત્તરનો ભાગ દસકોશી તરીકે ઓળખાય છે. ક્યારી જમીન અને નહેરોને લીધે ત્યાં ડાંગર વિશેષ પાકે છે

મહી નદી^{૨૧} ઇંદોર પાસેના વિખ્યાયનમાંથી નીકળે છે; ત્યાંથી આશરે દોઢસો માઈલ લગી એ માળવામાં થઈ વહે છે. ત્યાંથી એ કુંગરપુર-વાંસવાડાના

વાગડ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાંથી એ પાલ અને માળમાં થઈ ચરોતરમાં વહે છે. દરમ્યાન પૂર્વમાંથી લાદર, અનાસ, પાનમ, મેસરી વગેરે નદીઓ મહીને મળે છે. જનોડ(તા. વાડાસિનોર)થી સહેજ વળાંક લઈ મહી નદી દક્ષિણ-પશ્ચિમ બાજુ વાંકીચૂકી વહે છે. વનોડાથી મહી નદીનો ૫૮ વિશાળ થતો જાય છે. ઠાસરાની નજીકમાં ગળતી નદી મહીને મળે છે ત્યાં ગળતીશ્વરનું તીર્થ આવેલું છે. ખંભાતના અખાતમાં ભરતી આવે છે ત્યારે એનાં પાણી વહેરાખાડી સુધી ધકેલાય છે એની દક્ષિણે વાસદ આવેલું છે બામશુભામ-ગંભીરા આગળ નદી પશ્ચિમ તરફ વળાંક લે છે ધુવારણ પાસે મહી નદી 'મહીસાગર' બને છે ને ખંભાતના અખાતને મળે છે. મહી-સાગર સંગમ પાસે ઉત્તરમાં ખંભાત અને દક્ષિણમાં કાવી બંદર આવેલાં છે. મહી નદીની કુલ લંબાઈ ૪૮૦ થી ૫૬૦ કિ. મી (૩૦૦ થી ૩૫૦ માઈલ)ની છે. વહેરાખાડીથી ખંભાતના અખાત સુધીનો ૮૦ કિ. મી (૫૦ માઈલ)નો ૫૮ 'મહીસાગર' કહેવાય છે, એ ૫૮ આશરે લગભગ એક કિ. મી (આશરે અર્ધો માઈલ) પહોળો છે. મહી નદીના કાંઠા ઉપર મોટાં, પહોળાં, ઊંડાં અને લમ્યાનક કોતરો પડેલાં છે ચોમાસામાં એનાં પાણી ઘોડાવેગે ઢોડતાં હોય છે. શુબ્રાતની મોટી નદીઓમાં નર્મદા અને તાપી પછી મહી નદી આવે છે, પછી સાબરમતી ને પછી વાત્રક.

મહી-નર્મદા વચ્ચેનો પ્રદેશ પશુ કુળદ્રુપ છે. આ પ્રદેશમાં કેટલીક નાની નદીઓ વહે છે. પાવાગઢના કુંગરમાંથી નીકળી વડોદરા પાસેથી વહેતી વિશ્વામિત્રી નદી કરજળ તાલુકાના પિંબલવાડા પાસે ઢાંદર નદીને મળે છે. એની દક્ષિણે આજવા (વાઘોડિયા મહાલ) પાસે લગભગ ૬.૫ કિ. મી. (૪ માઈલ) લાંબું અને ૫ કિ મી (૩ માઈલ) પહોળું સરોવર આવેલું છે. ઢાંદર નદી ૧૧૨ કિ. મી. (૭૦ માઈલ) લાંબી છે; એ જંબુસરની દક્ષિણે થઈ, મહીના મુખની દક્ષિણે ૩૨ કિ મી (૨૦ માઈલ) પર ખંભાતના અખાતને મળે છે. છોટાઉદેપુર તરફથી ઓર નદી જંબુગામ પાસે થઈ સંખેડા તરફ વહે છે ત્યાં ઊંછ નદી એને મળે છે. સંખેડાથી દક્ષિણે જતાં હીરણ નદી ઓરમાં મળે છે ને ત્યાંથી આગળ જતાં આસિફ-કરનાળા વચ્ચે ઓર નદી નર્મદાને મળે છે. ઓરને 'ઓરસ ગ' પણ કહે છે. ભરૂચથી ૨૪ કિ મી. (૧૫ માઈલ) પશ્ચિમે ભૂખી નદી નર્મદાના મુખને મળે છે

નર્મદા એ શુબ્રાતની સહુથી મોટી નદી છે. વિંધ્ય પર્વતમાળાના અમરકંટક કુંગરમાંથી નીકળતી રેવા અને સાતપૂડા પર્વતમાળાના એકલ પર્વતમાંથી નીકળતી નર્મદા આડલા નજીક મળે છે. આ નદી લગભગ ૧,૨૮૦ કિ. મી. (૮૦૦ માઈલ)

લાંબી છે મધ્ય પ્રદેશ અને માળવામાંથી આવી એ હરિશ્ચર પાસે ગુજરાતમાં પ્રવેશે છે. સુરપાણેશ્વર (તા નાદોદ) પાસે મોખડીધાટ નામે ઝાળખાતો સુરપાણનો ધોધ આવેલો છે ત્યાંથી ઉત્તરપશ્ચિમે આવેલા નવાગામ આગળ મોટો બંધ બાંધવાની યોજના છે. રાજપીપળાના કુંગરમાંથી નીકળી રાજપીપળા-નાદોદ પાસે થઈ વહેતી કર્જણ નદી રૂંદ ગામ પાસે નર્મદાને મળે છે. આગળ જતાં કાવેરી નદી શુક્લતીર્થની સામે ઝાડિયા પાસે નર્મદાને મળે છે. એ પછી અમરાવતી નદી અંકલેશ્વર તાલુકાની પૂર્વ સીમા પાસેથી વહી માંડવા પાસે (ભરૂચથી પૂર્વે ૬ કિ. મી = ૬ માઈલ પર) નર્મદાને મળે છે. કમ્પીરવડ એટલે ફરતી વહી નર્મદા શુક્લતીર્થ તથા ભરૂચ પાસે થઈ પસાર થાય છે. નર્મદા નદી ભરૂચથી વસેક કિ. મી. (બારેક માઈલ) આગળ જઈ ખંભાતના અખાતને મળે છે નર્મદામાં બારે માસ ધણું પાણી રહે છે ને એ જાડી અને પહોળી હોવાથી એમાં દૂર સુધી પનાઈઓમાં સફર કરી શકાય છે. એમાં એના મુખથી ભરૂચ સુધી મોટા વહાણ અને ઝાડિયા સુધી નાનાં વહાણ ફરી શકે છે.

નર્મદા અને તાપીની વચ્ચે કીમ નદી આવેલી છે એ રાજપીપળાના કુંગરામાંથી નીકળે છે; એ લગભગ ૧૧૨ કિ. મી. (૭૦ માઈલ) લાંબી છે અને દક્ષિણે ખંભાતના અખાતને મળે છે.

તાપી નર્મદા પછીની ખીણ મોટી નદી છે; એ એકંદરે ૭૫૨ કિ. મી. (૪૭૦ માઈલ) જેટલી લાંબી છે. એ મધ્ય પ્રદેશના માલ પ્રદેશમાંથી નીકળી ખાનદેશ થઈ ગુજરાતમાં પ્રવેશે છે ને લગભગ ૨૨૪ કિ. મી. (૧૪૦ માઈલ) સુધી ગુજરાતમાં વહે છે માંડવી, કામરેજ, વરિયાવ, સુરત અને રદિર પાસે થઈ એ કુમસ આગળ અરબી સમુદ્રને મળે છે. ત્યાં ખંભાતનો અખાત પૂરે થાય છે. રાજપીપળાના કુંગરામાંથી નીકળી માંડવી તાલુકામાં થઈ વહેતી વરેલી નદી પિપરિયા પાસે તાપી નદીને મળે છે. તાપીના મુખમાં કેટલાક નાના નાના એટ છે, જેના પર અવારનવાર પૂરનાં પાણી ફરી વળે છે. મુખથી અંદરના ભાગમાં ૪૦ કિ. મી. (૨૫ માઈલ) સુધી આ નદીમાં હોડીઓ ફરી શકે છે. ભરતીના દિવસોમાં નાનાં વહાણ પણ ફરે છે. તાપી નદીમાં ચોમાસામાં ઘણી વાર ભારે પૂર આવે છે. તાપીની દક્ષિણે પાંચ નોંધપાત્ર નદીઓ છે: મીઠોળા સોનગઢ પાસેના કુંગરમાંથી નીકળે છે; એ ૬૪ કિ. મી. (૪૦ માઈલ) લાંબી છે ને બારડોલી અને પલસાણા પાસે થઈને વહે છે પીપળનેરના કુંગરમાંથી નીકળતી પૂણી ૮૦ કિ. મી. (૫૦ માઈલ) લાંબી છે; એના કાંઠા પર મહુવા,

નવસારી અને જલાલપુર આવેલાં છે. અંધિકા નદી ડાંગના જંગલમાંથી નીકળે છે, એ ૬૪ કિ મી (૪૦ માઈલ) લાંબી છે. એના મુખથી ૧૯ કિ મી. (૧૨ માઈલ) અંદર ગણદેવી આવેલું છે ત્યાંસુધી એમાં ભરતીની અસર પહેંચે છે વાંસદાના કુગરમાંથી નીકળતી કાવેરી અને ધરમપુરના કુગરમાંથી નીકળતી ખરેરા નદી બિલિમોરા પાસે અંધિકામાં મળે છે ધરમપુરના કુગરમાંથી નીકળીને ઔરંગા નદી ઉત્તરપશ્ચિમે વલસાડ તરફ વહે છે; ત્યાં ૬.૫ કિ મી (૪ માઈલ) અંદરના ભાગમાં વલસાડ આવેલું છે. ધરમપુરની ઉત્તરેથી વહેતી વાંકી નદી તીથલ પાસે સમુદ્રને મળે છે. તીથલ હવા ખાવાનું રચળ છે. ધરાસણમાં મીઠું પકવવામાં આવે છે.

ઔરંગાની દક્ષિણે પાર નદી આવેલી છે. ઉનાળામાં એનો પ્રવાહ સાંકડો હોય છે, જ્યારે ચોમાસામાં એમાં ભારે પૂર આવે છે. પારડી એના કાંઠા પાસે આવેલું છે. પારની દક્ષિણે કોલક નદી વહે છે દમણગંગા એ ગુજરાતની સહુથી દક્ષિણમાં આવેલી મોટી નદી છે તાપીની દક્ષિણે આવેલી આ બધી મોટી નદીઓ સલાદિમાંથી નીકળે છે ને ૧૧૨ થી ૧૨૮ કિ મી (૭૦ થી ૮૦ માઈલ)ની લંબાઈ ધરાવે છે. બીજી અનેક નાની નદીઓ પણ વહે છે.

તળ-ગુજરાતમાં આ સપાટ પ્રદેશ ધણો ફળ પાડે છે. ઉત્તરમાં જમીનનો ઢાળ ઉત્તરપૂર્વથી દક્ષિણપશ્ચિમ તરફનો છે મધ્ય ભાગમાં વીરમગામ, અમદાવાદ, ચરોતર, વડોદરા અને ભરૂચના પ્રદેશ આવેલા છે વીરમગામ આસપાસનો રૂપેણ નદીનો પ્રદેશ રેતાળ અને કાળી જમીનવાળો છે. ભાલ પાસેનો અમદાવાદનો પ્રદેશ શેરડી માટે ધણો અનુકૂળ છે એના દક્ષિણપશ્ચિમ ભાગમાં ડાંગર અને ધર્ધ પાકે છે ચરોતરનો પ્રદેશ વિવિધ પાક માટે ધણી ફળદ્રુપતા ધરાવે છે ડોભઈ અને સખેડા વચ્ચે રેતાળ મેળવણી ધણી છે નર્મદા-વિસ્તારમાં સમુદ્રકાંઠા પાસેનો પ્રદેશ અને પૂર્વનો કુંગરાળ પ્રદેશ આગળ ફેલાતાં સપાટ મેદાનનો પ્રદેશ સાંકડો બને છે, પરંતુ સાવપૂડા અને સલાદિની વચ્ચે એ પ્રદેશ પાછો વિસ્તૃત બને છે અહીંનો કાળી જમીન કપાસ માટે ધણી માફક આવે છે. તાપીની દક્ષિણે આ પ્રદેશ સાંકડો થતો જાય છે ને દમણગંગા પાસે તો એ ધણો સાંકડો થઈ જાય છે નાની સાંકડી નદીઓમાં આવતા પૂરને લઈને એ ધણો ધોવાઈ જતો હોય છે, છતાં નવસારી, વલસાડ અને પારડીની કાળી જમીન સારી ફળદ્રુપતા ધરાવે છે

ઉત્તર ગુજરાતના, રણ તરફના પશ્ચિમ ભાગમાં આખોડવા ધણી વિપત્તિ છે આડાવધીની ગિરિમાળા તરફના ભાગમાં ગરમી અને કંડી કંઈક ઓછી પડે છે,

ખનાસકાંઠામાં વરસાદ ઓછો પડે છે તેથી ત્યાં ખેતી ઓછી થાય છે, બ્યારે ધાસ મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. મુખ્ય પાક બાજરી છે; ઉપરાંત ખનાસકાંઠામાં ધઉ અને સાબરકાંઠામાં મગફળી, કપાસ અને મકાઈ થાય છે.

કાકરેજ અને વઢિયાર પ્રદેશ ધાસના ભંડાર સમા હોઈ, ત્યાં દોરઉછેરનો ધ ધો મોટા પાયા પર ચાલે છે. કાકરેજ ગાય અને વઢિયારી ભેંસ પ્રખ્યાત છે.

મહેસાણા જિલ્લામાં છુટું, વરિયાળી, ઝેરંડા અને ઇસબગોળનો પાક પુષ્કળ થાય છે. અનાજમાં ખાસ કરીને બાજરી અને કઠોળ થાય છે. પાતાળફૂવા અને નહેરોની સગવડ વધતાં ઉત્તર ગુજરાતની ખેતી સમૃદ્ધ થતી જાય છે. પાટણમાં રેશમી ભાતીગર તાણાવાણાથી પંદાળાં બનાવવાનો કસબ સૈદ્ધાંત્યોથી ખીલેલો છે બહુચરાણી આસપાસના આવેલા યુવાળ પ્રદેશમાં બાજરી, ચોખા અને ચણા સારા પ્રમાણમાં થાય છે.

સાબરકાંઠામાં મગફળીનો પાક ધણો થાય છે. પ્રાંતીજની આસપાસની જમીનમાં ભિસ મળી આવે છે તેમાંથી સાથુ અને છે. લાકરોડા પાસે સાબરમતીના લાકામાં સકરેટી પુષ્કળ થાય છે ઇંડરમાં ખરાદી કામનો ઉદ્યોગ સારો ચાલે છે.

પંચમહાલ, હોટાઉદેપુર અને ડાંગ વિસ્તારમાં ભીલ વગેરે આદિવાસીઓની વસ્તી વધારે છે. મહી નદી પર સંતરામપુર પાસે કઠાણુનો અને વાડાસિનોર પાસે વણાકબોરીનો બધ બાધવામાં આવ્યા છે. કલોલ અને શેરથા પાસે ખનિજ તેલક્ષેત્ર છે.

અમદાવાદ એક મોટું ઔદ્યોગિક શહેર છે એની આબાદી મુખ્યત્વે કાપડઉદ્યોગને લઈને છે. વેપારમાં પણ કાપડનો વેપાર મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે

પંચમહાલમાં મકાઈ અને મગફળીની ખાસ પેદાશ છે, એ ઉપરાંત બાજરી, કપાસ, કઠોળ વગેરે પણ થાય છે. ગોધરા નજીક દુધામાં ઊના પાણીના કુંડ છે

કપડવંજની ઉદ્ધાનનો પ્રદેશ ‘માળ’ નામે ઓળખાય છે ત્યાંની જમીન કાળી છે તેમાં કપાસનો પાક થાય છે રેતાળ જમીનમાં મગફળી અને કચારી જમીનમાં ડાંગર થાય છે. કપડવંજમાં કાચ અને સાણુનો ઉદ્યોગ સારો ચાલે છે એની નજીક આવેલા લસડામાં ઊના પાણીના કુંડ છે.

ચરોતરની જમીન ધણી રસાળ અને ફળદ્રુપ છે સિંચાઈની સગવડ વધતાં ત્યાંની ધરતી બારે માસ લીલીજમ રહે છે ચરોતરની ગોરાકુ જમીનમાં તમાકુનો ધણો પાક થાય છે. તમાકુ ઉપરાંત ડાંગર, બાજરી, કઠોળ, કેદાર, તલ, કપાસ વગેરેનો પાક થાય છે. ફળ અને શાકભાજી પણ સારા પ્રમાણમાં થાય છે અહીંના પાટીદાર ખેતીના તથા પશુપાલનના ધધારાં ધણા કુશળ છે શિયાળો ખુશતુમાં છે ને ચોમાસામાં મધ્યમસરનો વરસાદ પડે છે અનુકૂળ આબોહવાને લઈને અહીં વસ્તી ગીચ છે મહી નદીના મુખ આગળ આવેલું હુવારણ ગુજરાતનું સૌથી મોટું વિદ્યુત-મથક છે ખંભાત અકીક અને હાથવણાટના જરીકામના ઉદ્યોગ માટે આજે પણ જાણીતું છે. ખંભાત પાસે હુણેજમાં ખનિજ તેલ અને કુદરતી ગેસ મળેલ છે. સેવાલિયામાં કપચી, સિમેન્ટ અને ચૂનો બનાવવાનો ઉદ્યોગ છે. મહી નદી પર વિશાળ બંધ બંધાતાં ચરોતરના ધણા ભાગમાં સિંચાઈની સગવડ વધી છે. મહીના દક્ષિણકાંડા પાસે આવેલા વાકળ પ્રદેશની જમીન પણ ગોરાકુ અને રસાળ છે. અંકલેશ્વરની આજુબાજુ ખનિજ તેલનો ભંડાર મળ્યો છે વડોદરા અને ભરૂચમાં કાપડની મિલો છે લાકડા અને લાખની પેદાશવાળા પ્રદેશમાં આવેલા સંખેડાનું લાકડા પરતું ખરાદીકામ જાણીતું છે વડોદરામાં રસાયણો, દવાઓ, ખાતર વગેરે અનેક પ્રકારના ઉદ્યોગ પણ ખીલ્યા છે

હાદર અને કામ નદીની વચ્ચે કાનમનો પ્રદેશ આવેલો છે ત્યાંની જમીન કાળી અને કસવાળી છે અહીં વરસાદ પૂરતો અને નિયમિત પડે છે. ગુજરાતમાં સહુથી વધુ અને સારી જાતનો કપાસ અહીં પાકે છે અહીં ઠેર ઠેર કપાસ લોઢવાનાં જિન છે વળી ડાંગર, તુવેર અને તમાકુ પણ થાય છે નદીના લાકાની જમીનમાં શાકભાજી સારાં થાય છે, જ્યારે સમુદ્ર-કાંડા નજીકના ‘બારા’ પ્રદેશમાં ઘઉં સારા થાય છે

દક્ષિણ ગુજરાતની જમીન કાળી અને કાંપવાળી છે તે ખેતીવાડી માટે ધણી અનુકૂળ છે અહીં વરસાદ પણ ધણો પડે છે, આથી આ પ્રદેશમાં ડાંગર અને શેરડીનો પાક પુષ્કળ થાય છે, ઉપરાંત કપાસ અને જુવાર પણ સારાં પાકે છે અહીં આંબા, કેળ અને ચીકુની વાડીઓ આવેલી છે દક્ષિણ ગુજરાત લીલીજમ વાડીઓનો પ્રદેશ છે નહેરોની સગવડ થતાં એની ફળદ્રુપતામાં વધારો થતો રહે છે. એમાં તાપી નદી પરનો કાકરાપાડાનો બંધ ખાસ નોંધપાત્ર છે શેરડીના પાકને લઈને અહીં ગોળ બનાવવાનાં કેલુ અને ખાંડ બનાવવાનાં કારખાનાં પણ છે. ખેતીવાડીમાં અહીંના અનાવળા બ્રાહ્મણો ધણા કુશળ છે.

અહીંના દૂળળા, ધોડિયા, નાયકા વગેરે આદિવાસીઓ ખેતીવાડીના કામમાં એમને ધણી મદદ કરે છે સુરત કાપડના વણાટકામ અને જરીકામ માટે ધણા સમયથી જાણીતું છે. ઊધનામાં અનેક પ્રકારના ઉલોગ ખીલ્યા છે નવસારીમાં કાપડની મિલો અને અનેક પ્રકારનાં કારખાનાં છે વલસાડ પાસે રંગ અને રસાયણો બનાવવાનું કારખાનું છે. બિલિમોરા લાકડાના વેપારનું જાણીતું મથક છે. દક્ષિણ શુજરાતમાં ખાસ્સીઓની વસ્તી નોંધપાત્ર છે

સૌરાષ્ટ્રમાં અંદરનાં સપાટ મેદાનો એક દરે ખેતીને લાયક છે. દક્ષિણપશ્ચિમ અને દક્ષિણના ભાગ ધણા દુળદુષ છે, બાકીના ધણા પ્રદેશમાં વાડ વિનાનાં ખેતર અને ઝાડપાન વિનાનાં વેરાન મેદાનો નજરે પડે છે. ધણે ડેકાણે, ખાસ કરીને ઉત્તરપૂર્વ સીમા પાસે, ખારાપાટ જામે છે. બાકીના ધણા ભાગ ચોમાસામાં જળભ્યાષકાર થઈ જાય છે શિયાળામાં ત્યાં ધઉ નો મળ્યલખ પાક થાય છે. ઉનાળામાં ત્યાં સખત તાપ અને ગરમ પવનને લઈને રણ જેવા તપાટ લાગે છે. વરસાદ ધણો ઓછો પડે છે ને ઝાડપાન તથા લીલોતરીનું પ્રમાણ પણ ધણું ઓછું છે આ પ્રદેશનો મુખ્ય પાક ધઉ છે બાકીના ધઉ પ્રખ્યાત છે અહીં ધઉ ઉપરાંત કપાસ અને ચણાનું પણ વાવેતર થાય છે. અમુક ભાગમાં ડાંગર પણ પાકે છે ધોળકાની આજુબાજુ જમકળ અને દાડમની વાડીઓ છે. ધોળકાની સંકેત ખૂબ વખણાય છે

સૌરાષ્ટ્રમાં નદીઓ ધણી, પણ નાની નાની છે મોટામાં મોટી નદી બાદર છે. એ જસદણ (જિ. રાજકોટ)ની ઉત્તરે આવેલા મહાવા કુંગરમાંથી નીકળી, જેતપુર અને કુતિયાણા (જિ. જૂનાગઢ) થઈ નવીખદર (તા. પૌરખંદર) પાસે અરબી સમુદ્રને મળે છે. એ નદીની કુલ લંબાઈ ૧૯૨ કિ મી (૧૨૦ માઈલ) જેટલી છે એ કુંગરમાંથી એક ખીણ નદી નીકળીને પૂર્વ બાજુ વહે છે ને રાણપુર (તા. ધંધુકા) થઈને ખંભાતના અખાતને મળે છે, એને સુકબાદર કહે છે એ લગભગ ૧૧૨ કિ મી (૭૦ માઈલ) લાંબી છે પહેલાં એ ધંધુકા પાસે થઈ વહેતી ને એનું મુખ ધોલેરાની ખાડીરૂપે હતું, હાલ એ એની ઉત્તરે આવેલ સાબરમતીના મુખમાં મળે છે ને ધોલેરાની ખાડી પુરાઈ ગઈ છે શેત્રુજી નદી ગીરના ચાંચાઈ કુંગરમાંથી નીકળી ધારી અને અમરેલી પાસેથી પસાર થતી પૂર્વ તરફ વહી તળાજ પાસે ખંભાતના અખાતને મળે છે, એ લગભગ ૧૬૦ કિ મી (૧૦૦ માઈલ) લાંબી છે ગીરમાંથી નીકળી દક્ષિણપશ્ચિમે વહી અરબી સમુદ્રને મળતી અનેક નાની નદીઓ છે તેઓમા પ્રભાસપાટણ પાસે સમુદ્રસગમ પામતી હીરણ (હિરણ્યા) અને સરસ્વતી નોંધપાત્ર છે. ભેંસાણ (જિ. જૂનાગઢ)

પાસેના હુંગરોમાંથી નીકળતી ઉબેણુ અને ઓઝત નદી પશ્ચિમ તરફ વહી વંથળી પાસે સંગમ પામી નવીબંદર પાસે ભાદર નદીને મળે છે. ઓઝત નદી લગભગ ૬૦ કિ. મી (૫૬ માઈલ) લાંબી છે. ઉત્તર ધારમાંથી નીકળી ઉત્તર તરફ વહેતી નદીઓમાં આજી નદી રાજકોટ પાસે થઈ અને ઊંડ નદી મોળની પશ્ચિમે થઈ કચ્છના અખાતને મળે છે. આલેચની હુગરમાળામાંથી નીકળી જમનગર પાસે થઈ વહેતી નાગમતી અને રંગમતી નદીઓ, અલિયા-ખાડા પાસે થઈને વહેતી રૂપારેલ નદી, ગોપ પાસેથી નીકળતી સસોઈ, કુલ્હર નદી, ખજાળિયા પાસે થઈ વહેતી સિંહણુ અને લી નદી વગેરે પણ કચ્છના અખાતને મળે છે. મચ્છુ નદી વાંકાનેર અને મોરબી પાસે થઈ કચ્છના નાના રણમાં વિલીન થાય છે. મચ્છુ લગભગ ૧૧૨ કિ. મી (સિત્તેરેક માઈલ) લાંબી છે. નાના રણની પૂર્વે આવેલા ખારાપાટમાં ધણું મીઠું પકવવામાં આવે છે. નળદાંડામાં ડાંગરનો પાક સારો થાય છે. નળ સરોવર લગભગ ૭૨ કિ. મી. (૨૦ માઈલ) લાંબું અને ૬.૫ કિ. મી (ચાર માઈલ) પહોળું છે. એની સરેરાશ ઊંડાઈ ૧૨૨ થી ૧૮૩ મીટર (ચારથી છ ફૂટ) છે. એનું પાણી ચોમાસામાં મીઠું હોય છે, પણ તળની જમીનના ખારને લઈને તરત જ ખારાશ પડતું થઈ જાય છે. એની દક્ષિણે અને પશ્ચિમ બાજુએ બરુ અને ઊંચું ધાસ ઊગે છે. એમાં ખીડ જાતનો કંદ થાય છે. એમાં થેગ જાતનું ખીજું કંદમૂળ પણ થાય છે. સરોવરમાં ધણા નાના નાના ટાપુ આવેલા છે, જેઓમાં પાનવડ સહુથી મોટો છે. અહીં માછલી ધણી થતાં હોઈ આહાર માટે, વેચાણ માટે તેમજ નિકાસ માટે પકડવામાં આવે છે. શિયાળામાં અહીં દેશવિદેશનાં જાતજાતનાં પખી આવે છે. ૨૨ લાલની કાળી જમીનમાં ઘઉં ઉપરાંત ચણાનો પાક પુષ્કળ થાય છે. વઢવાણ પાસે થઈ વહેતો ભોગાવો તથા લીમડી પાસે થઈ વહેતો ભોગાવો પૂર્વમાં વહી, ભાલમાં થઈ સાબરમતીને મળે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ખીજી અનેક નાની નદીઓ આવેલી છે, પરંતુ ચોમાસા સિવાય એમાં જાગ્યેજ પાણી રહે છે.

ગોહિલવાડનો મુખ્ય પાક મગફળી છે. વળી જુવાર, કપાસ, ડાંગર, બાજરી અને શેરડીનો પાક થાય છે. ટેકરીઓ વચ્ચે આવેલા શિહોરમાં ધાતુકામ અને ચિનાઈ માટીના ઉદ્યોગ ખીલ્યા છે.

લીબડી આસપાસ કપાસ અને તમાકુ પાકે છે. મોગધામાં કૂતાના પાણીમાંથી મીઠું જનાવવામાં આવે છે. થાનની આસપાસના પ્રદેશમાં ચિનાઈ માટી પુષ્કળ મળી આવે છે તેમજ ત્યાં ધાસચારો ધણો થાય છે.

થાન, મેરખી અને જામનગરમાં ચિનાઈ માટીનાં વાસણ બનાવવાનો ઉદ્યોગ વિકસ્યો છે. મગફળીના પુષ્કળ પાકને લીધે સૌરાષ્ટ્રમાં તેલ કાઢવાનો ઉદ્યોગ ખીલ્યો છે.

રાજુલા બાંધકામના પથ્થરની ખનિજસંપત્તિ માટે જાણીતું છે.

રાજકોટની આસપાસનાં મેદાનોમાં ઘઉં, જુવાર, યાજરી, કપાસ, મગફળી અને શેરડી સારા થાય છે. રાજકોટમાં અનેક પ્રકારના ઉદ્યોગ ખીલ્યા છે.

જામનગરમાં પશુ અનેક પ્રકારના ઉદ્યોગ વિકસ્યા છે; એમાં હાથવણાટ અને જરીકામનો કુન્નર જાણીતો છે.

અમરેલી જિલ્લામાં તેલની ધાણી અને કપાસનાં બિન મુખ્ય છે. કોડીનાર તાલુકામાં શેરડીનો સારો પાક થાય છે તેથી અહીં ગોળ અને ખાંડનો ઉદ્યોગ ખીલ્યો છે. સમુદ્રકંઠે મીઠું પકવવાનો અને માછલાં પકડવાનો ઉદ્યોગ ચાલે છે.

જૂનાગઢ જિલ્લાના સપાટ પ્રદેશના લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતી છે. ખેતીના મુખ્ય પાક મગફળી અને કપાસ છે. એ ઉપરાંત જુવાર, યાજરી, ઘઉં, ડાંગર, મગ, અડદ, કેરી, શેરડી વગેરે પાક થાય છે અનેક સ્થળોએ મકાન બાંધવા માટેના સફેદ પથ્થરની ખાણો આવેલી છે. માળિયામાં ચૂનાના પથ્થરની ખાણો છે. જૂનાગઢમાં સફેદ પથ્થરની ખાણો પણ છે. પેરબંદર નજીક બરડા કુ ગરને દક્ષિણ છેડે આદિવાસી ગામ પાસેની ખાણો એના ઈમારતી સફેદ પથ્થર માટે જાણીતી છે.

કચ્છમાં કુ ગરાઓની ધારો પૂર્વપશ્ચિમ આવી હોવાથી ત્યાં જમીનનો ઢાળ ઉત્તરદક્ષિણ તરફનો છે. કચ્છની કેટલીક નદીઓ ઉત્તર તરફ વહે છે ને કચ્છના મોટા રણમાં લુપ્ત થઈ જાય છે, તો કેટલીક નદીઓ દક્ષિણ તરફ વહે છે ને અરબી સમુદ્રને કે કચ્છના અખાતને મળે છે. આ નદીઓની લંબાઈ ઘણી ઓછી છે ને વરસાદનું પ્રમાણ પણ ઘણું ઓછું છે, આથી કચ્છમાં બારે માસ વહેતી હોય તેવી ખાસ કોઈ નદી નથી. નાનાં નદીનાળાં એમાસા પૂરતાં પાણીથી ઇલકાય છે. ઉનાળામાં તો એમાંની કોઈકમાં જ કયાંક ધરા બની જતાં થોડું પાણી મળી રહે વરસાદનું વહી જવું પાણી રોટી રાખવા માટે હવે લગભગ બધાં નદીનાળા ઉપર આડબધો બાંધવામાં આવ્યા છે.

ઉત્તરવાહિની નદીઓમાં ખારી નદી અને દક્ષિણવાહિની નદીઓમાં ડુંગ્રાવતી નદી મુખ્ય છે. ખારી દક્ષિણ ધારના ચાડવા કુ ગરમાંથી નીકળી જૂન

પાસે થઈ મોટા રણમાં પડે છે. આ નદી લગભગ ૪૮ કિ. મી (૩૦ માઈલ) લાંબી છે. એના પર કસ્યાણુપર પાસે બધ બાંધી તળાવ તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે તેમજ રુદ્રમાતા પાસે મોટા બધ બાંધી ત્યાંથી નહેરો કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત કાળી, નારા, ધુરડ, ભૂખી, નિરોળાવાળી, કાયલો, ખારી, ચાંગ, સારણુ, માલણુ વગેરે નાની નદીઓ કચ્છના મોટા રણ તરફ વહે છે. દક્ષિણવાહિની નદીઓમાં રુદ્રમાવતી નદી ચાડવા હુંગરમાંથી નીકળી માંડછી આગળ કચ્છના અખાતને મળે છે. આ નદી પર કોળચોરા આગળ બધ બાંધી 'વિજયસાગર' તળાવ કરવામાં આવ્યું છે ને એમાંથી નહેરો કાઢવામાં આવી છે. અહીં આંખા, નાળિયેરી, ચીકુ વગેરેની વાડીઓ આવેલી છે ખીજ દક્ષિણવાહિની નદીઓમાં ફલી, ખારી, તેરાવાળી, નાયરો, કનકાવતી વગેરે અરબી સમુદ્રમાં અને ખારોડ, નાગમતી, ભૂખી, ખોચી વગેરે કચ્છના અખાતને મળે છે, જ્યારે વાગડની નાની નદીઓ મોટે ભાગે નાના રણમાં છુપ્ત થાય છે કેરીનાળમાં સિંધુ નદીનાં જળ આવતાં બધ થયાં ને કચ્છની ઉત્તરે તથા પૂર્વે આવેલી છીછરી ખાડી ખારાપાટના રણમાં ફેરવાઈ ગઈ ત્યારથી કચ્છમાં ધાન્યસંપત્તિ ઘણી ઘટી ગઈ નદીઓના બંધોને લઈને ખેતીની પેદાશમાં હવે કંઈક વધારો થવા પામ્યો છે. કચ્છમાં જુવાર, બાજરી, કઠોળ, મગફળી અને તેલીબિયાં થાય છે. સિંચાઈની સગવડ હોય ત્યાં ઘઉં, શેરડી વગેરે થાય છે વાગડમાં કપાસ થાય છે કચ્છમાં વનસ્પતિનું વિપુલ વૈવિધ્ય રહેલું છે; એમાં શીંગવર્ગ તથા તૃણવર્ગની વનસ્પતિ વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે. બન્ની અને વાગડ વિભાગમાં ઉનાળામાં ગરમીનું અને શિયાળામાં ઠંડીનું પ્રમાણમાં ઘણું રહે છે ત્યાં વનસ્પતિ મોટે ભાગે કાંટાળી કે રક્ષ હોય છે, જ્યારે વચ્ચાં વાંધાઓમા સુદર વાડીઓ છે બન્ની વિભાગમાં ધાસ સાડું થતું હોવાથી ત્યાં ગાયો, બગદો, ભેંસો, ઘેટાં, બકરાં, ઘોડા, બીટ વગેરે ઉછેરવાનો ધંધો સારો ચાલે છે રણમાં કેટલેક ઠેકાણે 'ધુડખર' (જગલી ગધેડાં) નામે જનવર થાય છે. ૨૩ કચ્છમાં વનસ્પતિની જેમ પક્ષીઓની પણ વિપુલ વિવિધતા રહેલી છે વિદેશીથી ભારતમા આવતાં યાયાવર પક્ષીઓ મોટે કચ્છ એક અગત્યનું મથક છે ૨૪ ભારતભરમાં કચ્છનું મોટું રણ 'હજ' અથવા 'સુરખાળ' નામે સુદર પખીઓની એકમાત્ર પ્રજનનભૂમિ છે. આ મોટાં પંખી રણના છીછરા પાણીમા થતી ઝીણી છવાત તથા બારીક વનસ્પતિ ખાઈને રહે છે. ક્ષારવાળા વેરાન પ્રદેશમાં મીઠાના અગરો છે. કચ્છમાં વરસાદ આખા વર્ષમાં સરેરાશ ૧૫ થી ૩૦ સે. મી. (૬ થી ૧૨ ઇંચ) જેટલો જ પડે છે આખોડવા વિષમ છે. ઠંડી સારા પ્રમાણમાં પડે છે; ગરમીનું પ્રમાણ ઠીક ઠીક

વધારે હોય છે વિસ્તારના પ્રમાણમાં વસ્તી ઘણી ઓછી છે પીવાનું પાણી કૃવાઓ મારફત મળી રહે છે. એકંદરે આ પ્રદેશ સૂકો છે ને એનું હવામાન આરોગ્યદાયી છે

૩. સમુદ્રકાંઠાનો પ્રદેશ

ભારતના પૂર્વસમુદ્રતટ કરતાં પશ્ચિમસમુદ્રતટ ઓછા તોફાની હવામાનવાળો અને ઓછા રેતીપ્રવાહવાળો છે; એમાંય એનો ઉત્તર ભાગ બંદર બાંધવા તથા વિકસાવવા માટે ઠીક ઠીક અનુકૂળ છે

ગુજરાતની પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર અને એના અખાત આવેલા છે ગુજરાતનો સાગરકાંઠો એકંદરે ૧,૬૦૦ કિ. મી (૧,૦૦૦ માઈલ) જેટલો લાંબો છે.

ઉત્તરમાંથી આવતી સાબરમતી નદી ખંભાતના અખાતમાં મળે છે, ત્યાં એનો પટ લગભગ સાત કિ. મી (સાડા ચાર માઈલ) પહોળો અને છે. આ ભાગ 'કેપાલીની ખાડી' કહેવાય છે. ઉત્તરપૂર્વ તરફથી આવતી મહી નદી જેવટના ભાગમાં પશ્ચિમ તરફ વળી બદલપુર પાસે મહીસાગર અને છે ને ખંભાતનીચે પેલે પાર ખંભાતના અખાતને મળે છે. એનો પટ આઠ કિ. મી. (પાંચ માઈલ) જેટલો પહોળો થાય છે ને ત્યાં ભરતી વખતે પાણીની સપાટી ૬.૭ મીટર (૨૨ ફૂટ) ઊંચી જાય છે.^{૨૫} અખાતમાં ભરતી આવે છે ત્યારે મહીનાં પાણી વાસદની ઉત્તરે આવેલી વહેરાખાડી સુધી ધકેલાય છે. એમાસામાં પૂર આવે છે ત્યારે મહીસાગરનાં પાણી ઘોડાવેગે દોડતાં હોય છે. ખંભાત પાસે સાબરમતીના અને મહીના મુખ આગળ પાણીનો લગભગ આઠ કિ. મી. (પાંચ માઈલ) પહોળો અને ૪૮ કિ. મી (૩૦ માઈલ) લાંબો વાંકિચૂકો પટ થાય છે, જે ખંભાતની દક્ષિણપશ્ચિમે પહોળો થતો જાય છે.^{૨૬} એક જમાનામાં ખંભાત હિંદના બંદર તરીકે દેશવિદેશમાં ખ્યાતિ ધરાવતું હતું.^{૨૭}

મહી નદીના મુખથી તાપી નદીના મુખ સુધીનો અખાતનો પૂર્વ કિનારો લગભગ ૧૨૮ કિ. મી (૮૦ માઈલ) લાંબો છે. અખાતના મથાળા અને મુખ વચ્ચેનો ભાગ પ્રમાણમાં સાંકડો છે. એની સરેરાશ પહોળાઈ ૧૯ કિ. મી. (૧૨ માઈલ) છે મુખ આગળ અખાતની પહોળાઈ ૪૮ કિ. મી. (૩૦ માઈલ) જેટલી છે અખાતના કિનારે ડેર ડેર રેતીના ઢગ ખડકાયેલા પડ્યા છે. એની વચ્ચે જાંડા પાણીની સાંકડી પટ્ટી છે. આ પટ્ટી અને ધોલેરાની ખાડી વચ્ચે જીઓ ટેકરા આવેલા છે; એને લીધે ખંભાત બંદર પાસે વહાણોને આવવા

જવાનો ભાગ દર ધકેલાયો છે વળી એ સાંકડા ભાગને લઈને સમુદ્રની મોટી ભરતી વખતે અખાતનાં પાણી મોટા ધુધવાટા સાથે પૂરપાટ ઝડપે અંદર ધસી આવે છે ભરતીઓટ થયા પછી ખભાતના ધક્કા આગળની ખુલ્લી જમીન ઉપરથી સપાટ લાગે, પરંતુ એમાં પગ મૂકતાં માણસ અંદર ખૂંપી જાય છે. ચોમાસામાં સાબરમતી અને મહીમાં પૂર આવે છે ત્યારે એમાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો, પ્રાણીઓ વગેરે ખેંચાઈ આવે છે. અખાતમાં મળતી નદીઓ મારફતે દર વર્ષે ધણો બધો કાદવ ધસડાઈ આવે છે. એમાંના ધણો સમુદ્રનાં મોજાંના જોરને લીધે તથાઈ જાય છે, છતાં જે થોડો કાંપ ત્યાં ફરી રહે છે તેનાથી અખાતના મથાળાનો ભાગ ધીમે ધીમે પુરાયા ક્યોં છે અને નદીઓના પટ જોંયા આવતા ગયા છે. ૧૮

અખાતના પૂર્વ ભાગમાં મહીની દક્ષિણે ઢાઢર, નર્મદા, કીમ, તાપી વગેરે નદીઓ મળે છે. કંઠાના ભાગમાં ધણી ખાડીઓ આવેલી છે. મોટી નદીઓના કંઠાઓની જમીન ભાકાની છે અને સમુદ્રકંઠાની જમીન ખારવાળી છે મહીના મુખ પાસે ઉત્તર તટ પર ખંભાત અને દક્ષિણ તટ પર કાવી બંદર છે, બ્યારે ઢાઢર નદીના મુખ પાસે ટંકારી બંદર છે મહી અને નર્મદા વચ્ચેના સમુદ્રકંઠા પાસે ખારો પાટ આવેલો છે નર્મદા નદીના મુખ આગળ એના ઉત્તર તટ પાસે હજેજ બંદર છે ત્યાંથી વહાણો અખાતને સામે પાર સૌરાષ્ટ્રનાં બંદરોએ જાય છે હાલ આ બંદરને વિકસાવવામાં આવે છે નર્મદામાં એના મુખથી ભરત્ય મુધી મોટાં વહાણ અને ઝંધડિયા મુધી નાનાં વહાણ ફરી શકે છે

નર્મદા ખંભાતના અખાતને મળે છે ત્યાં એનું મુખ લગભગ ૨૪ કિ. મી. (૧૫ માઈલ) જેટલું પહોળું છે. એ મુખપ્રદેશમાં મોખરે આલિયા નામે મોટો ટાપુ છે એની ને ભરત્યની વચ્ચે કેટલાક નાના બેટ આવેલા છે તેઓમાં ધતુરિયા બેટ સહુથી મોટો છે; એની જમીન ફળદ્રુપ છે નર્મદાને ઉત્તર કાંઠે આવેલું ભરત્ય ગુજરાતનું ધણું જૂનું બંદર છે; ૨૯ એ સમુદ્રતટથી ચોવીસેક કિ. મી. (૧૬૨૬ માઈલ) જેટલું અંદરના ભાગમાં આવેલું છે નદીના પૂરણને લીધે આ બંદરનો વેપાર ઘટતો ગયો છે હજી ત્યાં માછી તથા ખારવા લોકોની ઠીક ઠીક વસ્તી છે. સમુદ્રકાંઠે મીઠું પકવવાનો ઉદ્યોગ પણ ચાલે છે. ભરત્યની પૂર્વે શુકલતીર્થને પેલે પાર એક ટાપુમાં અનેક વડવાઈઓવાળો જૂનો જગી કપીરવડ આવેલો છે. સમુદ્રકાંઠા પાસે નાળિયેરી તથા તાડનાં ઝાડ નજરે પડે છે નર્મદાની દક્ષિણે આવેલા અંકલેશ્વર પાસે ખનિજ તેલ અને કુદરતી ગેસનો ઉદ્યોગ વિકસ્યો છે. નર્મદાના મુખથી ૧૬ કિ. મી. (દસ માઈલ) દક્ષિણે કીમ નદીનું મુખ આવેલું છે.

કીમ અને તાપીની વચ્ચે લગવાનું નાનું બંદર છે. તાપી નદીને ડાબે કાંઠે સુરત એક મોટું બંદર હતું ૪૦ પછી નદીના કાંપને લઈને તાપીનું મુખ છીછરું થતું ગયું ને બંદરની પડતી થઈ. હાલ સુરતની પશ્ચિમે આવેલા મગદલ્લા બંદરને વિકસાવવામાં આવી રહ્યું છે. તાપીના મુખની પશ્ચિમે હજીરા અને પૂર્વે કુમસ નામે હવાખાવાનાં સ્થળ આવેલાં છે મીઠોળા નદી તાપીથી આઠ કિ. મી. (પાંચ માઈલ) દક્ષિણે સમુદ્રને મળે છે એના મુખને ‘સચીન’ કહે છે. પૂર્ણા મીઠોળાથી ૧૬ કિ. મી. (દસ માઈલ) દક્ષિણે સમુદ્રને મળે છે. પૂર્ણાના મુખની દક્ષિણે આવેલા ફાંડીમાં મીઠું બનાવવાનો ઉદ્યોગ ચાલે છે પૂર્ણાની દક્ષિણે ૨૪ કિ મી (૧૫ માઈલ) પર અંબિકા અને અંબિકાથી ૧૩ કિ મી (આઠ માઈલ) દક્ષિણે ઔરંગા નદી સમુદ્રને મળે છે અંબિકાના કિનારા પાસે ગણદેવી અને બિલિમોરા વસેલાં છે. ધરાસણા(તા વલસાડ)માં મીઠું પકવવામાં આવે છે ઔરંગાના કિનારા પાસે વલસાડ આવેલું છે વલસાડ પાસે આવેલું તીથલ હવાખાવાનું સ્થળ છે. ઔરંગાના મુખથી ૯.૫ કિ મી (૭ માઈલ) દક્ષિણે ઉમરસાડી આગળ પાર નદી સમુદ્રને મળે છે પારના મુખથી આઠ કિ મી. (પાંચ માઈલ) દક્ષિણે કાલક નદી ઉદ્ભવાડા પાસે સમુદ્રને મળે છે દમણગંગા દમણ પાસે સમુદ્રને મળે છે. નવસારીની દક્ષિણે બિલિમોરા, વલસાડ, ઉમરસાડી, મરોલી, ઉમરગામ વગેરે નાનાં બંદર આવેલાં છે કીમથી દમણગંગા સુધીના સમુદ્રકાંઠા પાસેનો પ્રદેશ રેતીના ટેકરાઓ અને ખારાપાટથી ભરપૂર છે.

કચ્છના અખાતના મથાળાથી મુખ સુધીના સૌરાષ્ટ્રનો ઉત્તર દિશાનો સમુદ્રકાંઠો લગભગ ૨૫૬ કિ. મી (૧૬૦ માઈલ) લાંબો છે એ કિનારા પર નવલખી, જોડિયા, ખેડી, સિસ્કા, સલાયા, પીંડારા, ખેટ, ઝોખા, આરંભડા વગેરે બંદર આવેલાં છે. હરથલ અને જોડિયા વચ્ચેનો ભાગ સાંકડો મટોડાવાળો અને તમરિયાની ઝાડીઓથી ભરપૂર છે આજી અને જોડ નદી જોડિયા પાસે અખાતને મળે છે જોડિયા બંદરી વેપારનું મથક છે જોડિયાથી ઝોખા સુધીના ભાગમાં સમુદ્રતટ ૭ થી નવ કિ મી. (ચારથી ૭ માઈલ) સુધી બંદર વિસ્તરે છે; એની પાસે સંખ્યાબંધ ખડકો અને નાના ખેટ આવેલા છે. કિનારા પાસે આવેલી તમરિયાની ઝાડીઓ ખલાસીઓને સીમાચિહ્નની ગરજ સારે છે. જામનગરની ખાડીમાં ખેડી બંદર આવેલું છે ને એની ઉત્તરે રાઝી ટાપુમાં પણ નાનું બંદર આવેલું છે. સિસ્કામાં સિમેન્ટનું મોટું કારખાનું છે. સલાયા પાસે મીઠાનો ઉદ્યોગ ચાલે છે. જૂના જમાનામાં એ વહાણવટા માટે ધણું જાણીતું હતું. ઝોખા પાસેનો શંખોદ્ધાર ખેટ સામાન્યતઃ ‘ખેટ’ નામે ઓળખાય છે

દારકાની ભૂશિર કચ્છના અખાતને અરબી સમુદ્રથી જુદો પાડે છે આ ભૂશિરને જગત-ભૂશિર કહેતા દારકા પશ્ચિમ ભારતનું મોટું તીર્થધામ છે દારકા પશ્ચિમ ભારતનું પારુ ગણાતી. આ ભૂશિરથી સમુદ્રકાંઠા ઉત્તરપૂર્વ ત્રાંસ લઈ ઓખા બહર તરફ અને દક્ષિણપૂર્વ ત્રાંસ લઈ દીવ ટાપુ તરફ વિસ્તરે છે. આ કિનારો લગભગ ૨૫૬ કિ મી (૧૬૦ માઈલ) લાંબો છે એ કિનારા પર દારકા, મિયાણી, પોરબહર, માધવપુર, શીલ, માંગરોળ, વેરાવળ, સુત્રાપાડા, કોડીનાર વગેરે બહર આવેલાં છે આ કિનારા પાસે આવેલો પ્રદેશ સામાન્યતઃ સપાટ છે ને એની પાસે પવનથી ફૂંકાઈને થયેલા રેતીના ટેકરાઓની હારની હાર નજરે પડે છે દારકાની ઉત્તરે મીઠાપુરનું મોટું ઉદ્યોગનગર છે. દારકામાં સિમેન્ટ બનાવવાનું કારખાનું છે. એની દક્ષિણે ઓખામઢી પાસે મીઠાના મોટા અગર છે વેરાવળમાં મત્સ્ય-ઉદ્યોગ વિકસ્યો છે ઓઝત સાથે ભાદર નદી નવીબંદર આગળ સમુદ્રને મળે છે ત્યાં અગાઉ મોટું બંદર હતું. માણાવદરથી નવીબંદર સુધીનો ભાગ નીચાણનો હોઈ ત્યાં ચોમાસામાં પાણી ભરાઈ રહે છે, એ ભાગને 'ધેડ' કહે છે માધવપુરથી ત્રાવે સુધીનો 'લીલી નાધેર' તરીકે ઓળખાતો કાંઠાપ્રદેશ ધણો ફળદ્રુપ અને રળિયામણો છે અહીં નાળિયેરીનાં વૃક્ષો, નાગરવેલના મડપો અને આંબાની વાડીઓ નોંધપાત્ર છે દીવનો ટાપુ ૧૧ કિ મી (સાત માઈલ) લાંબો છે દીવ પાસેના કિનારાથી ગોપનાથ સુધીનો દક્ષિણતટ લગભગ ૧૨૮ કિ મી. (૮૦ માઈલ) લાંબો છે આ તટ આગળનો પ્રદેશ ધણો રમણીય છે ભૂશિરો, મેદાનો અને તાડવૃક્ષોથી શોભતા આ પ્રદેશમાં અનેક બંદરો અને શહેરો આવેલાં છે; એમાં નવાબંદર, ભક્ષાયાદ અને મહુવા નોંધપાત્ર છે નવાબંદર દેલવાડા પાસે આવેલું છે; ત્યાં વહાણવટા અને માછીમારીનો ધંધો ચાલે છે ગોપનાથ ભૂશિરથી ખભાતનો અખાત શરૂ થાય છે. આ અખાતનો પશ્ચિમ તટ લગભગ ૧૧૨ કિ મી (૭૦ માઈલ) લાંબો છે. અહીં સૌરાષ્ટ્રમાંથી આવતી શેત્રુંજી, કાળુભાર, ઉતાવળી, સુકલાદર, ભોગાવો વગેરે નદીઓ અખાતમાં મળે છે આ કિનારા પર તળાવ, ઘોધા, ભાવનગર, ઘોલેરા વગેરે બહર આવેલાં છે ભાવનગરની ખાડો અંદરના ભાગમાં અગાઉ છેક વલ્લીપુર સુધી હતી, નદીના કાંપને લઈને એ માઈલો સુધી પુરાઈ ગઈ. શેત્રુંજી નદીના મુખથી અંદરનો ભાગ નીચો હોવાથી ત્યાં જુવાળ વખતે પાણી ફરી વળે છે ગોપનાથ અને ઘોધા વચ્ચેનો ૩૨ કિ મી. (૨૦ માઈલ)નો કિનારો જરા ઊંચો છે અહીં ક્રાંતર ધણું છે; ગામની નજીક ઝાડ પણ ધણું છે. ઘોધા આગળનો કિનારો પણ જરા ઊંચાણમાં છે. ભાવનગર અને ખૂલુબંદર (ઘોલેરા પાસે) વચ્ચેના ભાગનો કાંઠો તમરિયાની ઝાડીઓથી ઘવાયેલો છે.

એમાં વચ્ચે વચ્ચે નદામું ખરછટ ધાસ ભીગે છે એમાં ઘણી ખાડીઓ છે. ભરતી વખતે પાણી અંદરના ભાગમાં ધણે દૂર સુધી પથરાય છે થોધા પાસે પીરમનો ખેટ અને ભાવનગર પાસે રોહિયો ખેટ છે ધોલેરાનું અંદર ખાડી પુરાઈ જવાથી નાનું થઈ ગયું છે

કચ્છની પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર તથા દક્ષિણે કચ્છનો અખાત આવેલ છે. સમુદ્રનો કિનારો ઉત્તરપશ્ચિમથી દક્ષિણપૂર્વ તરફ દળતો છે અને અખાતનો કિનારો લગભગ અર્ધે સુધી દક્ષિણપૂર્વ તરફ અને મુદ્રા અંદર પાસેથી ઉત્તરપૂર્વ તરફ દળે છે આખો કિનારો લગભગ ૩૨૦ કિ મી (૨૦૦ માઈલ) જેટલો લાંબો છે એ ઘણાખરા સીધો છે માત્ર કયાંક કયાંક નાની નાળો આવેલી છે પશ્ચિમે આવેલ કેરીનાળ સિંધુના હુત પૂર્વમુખનો અવશેષ છે, એની પાસે આવેલું નારાયણ સરોવર પણ હાલ ધણું નાનું થઈ ગયું છે. કોટશ્વર અને લખપતનાં પુરાણાં અંદર ધણે અંશે પુરાઈ ગયાં છે કચ્છ તરફનો કાંઠો નીચો, સપાટ અને મટોડાવાળો છે ને એમાં તમરિયાની ઝાડીઓ હોય છે સમુદ્રકાંઠાની અબડાસા તાલુકાથી માંડવી, મુદ્રા અને અંબર તાલુકા સુધીની જમીન સપાટ અને ફળદ્રુપ છે આબા, નાળિયેરી, ચીકુ વગેરેનાં ફળો તેમજ કપાસ, મગફળી, બાજરી વગેરે પાક થાય છે. સમુદ્રકાંઠા પાસેનો આ સપાટભાગ 'કંડી' તરીકે ઓળખાય છે. એના પશ્ચિમ છેડા પાસે આવેલી જમીની ખાડીમાં આઠદસ નાના ખેટ આવેલા છે, જેમાના ઘણાખરા ઉજાડ છે. જમી અંદર પર મીઠાના અગર છે રુક્માવતીના મુખ પાસે આવેલું માંડવી બંદર વહાણવટા માટે જાણીતું છે. કેવડી અને ભૂખીના સંગમ પર આવેલ મુદ્રાના બંદરમાં મીઠાના અગર આવેલા છે. એની ઈશાને આવેલું ભદ્રેશ્વર જૈન તીર્થ તરીકે જાણીતું છે અંબરની દક્ષિણે તણાનું જૂનું બંદર છે, જ્યાંથી હાલ માછલીનું ખાતર પૂરું પાડવામાં આવે છે મીઠાનું મોઢું કારખાનું ધરાવતા જૂના કંડલા પાસે નવું કંડલા બંદર બાંધવામાં આવ્યું છે. કરાચી પાકિસ્તાનમાં જતાં ભારત સરકાર તરફથી આ બંદરને મોટા બંદર તરીકે વિકસાવવામાં આવે છે કચ્છના પૂર્વ ભાગમાં આવેલી વાગડ પ્રદેશની જમીન કાળી અને કપાસને અનુકૂળ છે, એની બંને બાજુએ રણ હોવાથી ત્યાં ઠંડી અને ગરમીનું પ્રમાણ વધારે રહે છે. કચ્છની પૂર્વે તથા ઉત્તરે આવેલી છીછરી ખાડીઓ સમય જતાં રણમાં ફેરવાઈ ગઈ છે. રણમાં જ્યારે ઉનાળામાં કેરીનાળમાંથી અરબી સમુદ્રની અને નક્ટી, કંડલા તથા હંરથલની નાળોમાંથી અખાતની મોટી ભરતીનાં પાણી ચડે છે ત્યારે એ સાથે અસંખ્ય દરિયાઈ કીટાણુઓ, ચંપલાં વગેરે એ ચોઈ આવે છે ૭૧ કંડલા અને હંરથલની ખાડી વચ્ચેનો ભાગ સંકેડો,

મોડાડાવાળો અને તમરિયાની ઝાડીઓથી ભરપૂર છે સમુદ્રકાંઠે કીચડવાળી નાળોમાં ચેરિયાં (તવર) ભેગે છે તે કિનારા ધોવાતા અટકાવે છે અને દુકાળના વખતમાં એના પાનનો લીલો ચારો ઢોરોને રાહતરૂપ નીવડે છે ચેરનાં જંગલોમાં ઊંટ-ઉછેરનો ધંધો ચાલે છે કચ્છના કાંઠાનો પ્રદેશ દરિયાખેડ તથા વહાણોના બાંધકામ માટે જાણીતો છે. અહીં તરેહતરેહનાં માછલાં મળતાં હોઈ અત્ય-ઉચ્ચોગ સારો ખાત્યો છે; હવે મીઠાનો ઉચ્ચોગ પણ વિકસવા લાગ્યો છે કંડલામાં મીઠાનો મોટો ઉચ્ચોગ ચાલે છે.

કચ્છનો અખાત અને કચ્છના નાના રણનો દક્ષિણકાંઠો કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રને અલગ પાડે છે કંડલાથી હરથલની નાળમાં ચર્ધને અખાતને દક્ષિણકાંઠે આવેલ નવલખી બંદરે જવાનો સમુદ્રમાર્ગ એ કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચેનો સહુથી સીધો અને ટૂંકો માર્ગ છે. અખાતમાં પાણીની ઊંડાઈ કચ્છ તરફના ભાગ કરતાં સૌરાષ્ટ્ર તરફના ભાગમાં વધારે છે. અખાતના મુખ આગળ એ સૌરાષ્ટ્રના કાંઠા પાસે ૨૫ થી ૩૦ વામ (વામ=પાા ફૂટ) ઊંડું છે. ત્યાંથી અંદરના ભાગમાં જતાં ઊંડાઈ ઓછી થતી જાય છે છેક મથાળા આગળ ઊંડાઈ એક ત્રણ વામ જેટલી જ છે. હરથલની ખાડીમાં ઠેકઠેકાણે ૬ થી ૧૨ વામની ઊંડાઈ છે ૩૨ અખાતના મુખ આગળ ભરતી ૪.૫૧ મીટર (૧૪.૮ ફૂટ) અને મથાળા આગળ ૬.૧૬ મીટર (૨૦ ૨ ફૂટ) ચડે છે ૩૩ અખાત મથાળા આગળ ૧૩ કિ મી (આઠ માઈલ) અને મુખ આગળ ૪૦ કિ.મી. (૨૫ માઈલ) પહોળો છે

ગુજરાતનાં બંદરોમાં કંડલાને સહુથી મોટા બંદર તરીકે વિકસાવવામાં આવી રહ્યું છે, ત્યાં ધણું વહાણ આવી શકે તેવો મોટો ધક્કો બાંધવામાં આવ્યો છે ઓખા અને લાવનગરમાં જહાજો કિનારે ધક્કા ઉપર નાંચરી શકે છે તે બારે માસ કામ કરી શકે છે નવલખી, જામનગર અને સિદ્ધા પણ બારમાસી બંદરો છે, જ્યારે માંડવી, પોરબંદર, વેરાવળ અને ભરૂચ બંદર ઓખાસા સિવાય કામમાં આવે છે. કંડલા ઉચ્ચ કક્ષાનું બંદર છે, માંડવી, ખેડી, નવલખી, ઓખા, પોરબંદર, વેરાવળ, લાવનગર અને ભરૂચ મધ્યમ કક્ષાનાં બંદર છે, તે બાકીનાં નાનાં બંદર છે. ૩૪

૪. જમીનના મુખ્ય પ્રકાર ૩૫

ઉત્તર ગુજરાતની જમીન મોટે ભાગે રેતાળ છે તે એમાં જાડી રેતીનું પ્રમાણ ધીમું છે. સેદ્રિય દ્રવ્યો અને નાઇટ્રોજન એમાં પૂરતા પ્રમાણમાં નથી તળ જમીન ખોદીને તૈયાર કરેલા કૂવાનાં પાણી ખૂબ ક્ષારવાળાં હોઈ પીત કે

સિંચાઈ માટે લાગ્યેજ કામ લાગે છે. ઊંડાં બોરિગો દ્વારા સારું પાણી મળી શકે છે. પશ્ચિમ ભાગમાં ક્ષારતુ પ્રમાણ વધારે છે. કોઈકોઈ સ્થળે કાળી જમીન પણ જોવામાં આવે છે.

અમદાવાદ જિલ્લામાં કાળી અને ગોરાકુ એ બે જાતની જમીન આવેલી છે. કાળી જમીનમાં ચીકણી માટીનું પ્રમાણ બહુ નથી; એમાં માટી લગભગ ૨૦ ટકા અને રેતી લગભગ ૪૦ ટકા છે. આમાંની કેટલીક જમીન ઊંડી છે ને ચોમાસામાં પાણી ચૂસીને સધરી રાખવાની શક્તિ ધરાવે છે. આ સંધરેલા પાણીનો ઉપયોગ કંઠોળ અને ધઉના શિયાળુ પાકને ખાસ અનુકૂળ નીવડે છે. કાળી જમીનની તળે થોડી ઊંડાઈએ ચૂનાના કંદરના ચર આવેલા હોઈ એ ક્ષાર નુકસાનકારક નીવડે છે ગોરાકુ જમીન ફળદ્રુપ છે ને ખાતર અને સિંચાઈની ભેગવાઈ થતાં સારું ઉત્પાદન આપે છે.

ચરોતરની જમીન એકઠરે ધણી ફળદ્રુપ છે. આ જમીન ઝીણી રેતી અને માટીના મિશ્રણની કુમાશવાળી જમીન છે વધારે સારી જાતની જમીનમાં માટીનું પ્રમાણ દસ ટકાથી વધુ અને રેતીનું પ્રમાણ ૭૦ ટકાથી ઓછું હોય છે. સાબરમતી અને મહી નદીના કાંઠાની જમીન ઝાંખા પીળા રંગની અને દાણાદાર છે; એ નમૂનેદાર ગોરાકુ જમીન છે. અંદરના વિસ્તારમાં જમીનનો રંગ ઝાંખો ભૂખરો થાય છે ને ખેસર જમીન સાથે એ લળી જાય છે. ખેસર જમીન રંગે ભૂખરી છે; કાળી અને ભાકાની જમીન ક્ષરતાં એનો રંગ ઝાંખો છે. નીચાણવાળા વિસ્તારમાં કાળી જમીન મળી આવે છે; એ નદીઓનાં પૂરનાં પાણીથી જમા થયેલા સારાં પોષક દ્રવ્યો ધરાવે છે. આ દ્રવ્યો માંડ છે થી આઠ ફૂટ ઊંડે પહોંચે છે ને તેથી એ જમીન ખરી કાળી જમીનનાં લક્ષણ ધરાવતી નથી. નદીના કાંઠાની ભાકાની જમીન ફળદ્રુપ છે ને એમાં ખાતર વિના પણ સારા પ્રમાણમાં પાક લઈ શકાય છે.

પંચમહાલ જિલ્લાની જમીન ગુજરાતના અન્ય વિભાગોની જમીનથી ધણી જુદી પડે છે આ જમીન ધસડાઈ આવેલા કાંપની નહિ, પણ નીચે રહેલા ઝેનાઈટ અને નીસના ખડકોમાંથી છૂટા પડેલા કણોની બનેલી છે. એ ઝાંખા રંગની, છીછરી અને ઓછી ફળદ્રુપ છે. નીચાણના ભાગોમાં આવેલી જમીન રંગે કાળી, માટીવાળી અને ફળદ્રુપ છે; એમાં પાણી સંધરી રાખવાની શક્તિ ધણી હોવાથી એમાંથી દર વર્ષે ખરીક (ચોમાસુ) તથા રવી (શિયાળુ) પાક લેવાય છે. બિંચાણવાળા સ્થળોની જમીન પથરાળ, કાંકરાવાળી, છીછરી, ઝાંખી અને ઓછી ફળદ્રુપ છે.

વડોદરા જિલ્લાના ઉત્તર ભાગમાં ગોરાટ અને દક્ષિણ ભાગમાં કાળી જમીન મળી આવે છે આ બંને જમીન કાંપવાળી છે. કાળી જમીનમાં ૫૦ ટકા કરતાં ઓછી રેતી આવેલી છે, જ્યારે ગોરાટ જમીનમાં ૬૦ થી ૮૦ ટકા રેતી હોય છે આ વિસ્તારની કાળી જમીન ખરી કાળી જમીનનાં લક્ષણ ધરાવતી નથી; એનું અંતરપડ રેતાળ છે, જેમાં કેટલેકે સ્થળે મરડિયા અને કેટલેકે સ્થળે માટી આવેલ છે. ગોરાટ જમીનમાં સેંદ્રિય દ્રવ્યો અને નાઇટ્રોજન પૂરતા પ્રમાણમાં નથી. દક્ષિણમાં આવેલી કાળી જમીનમાં માટીનું પ્રમાણ વધુ નથી, જ્યારે પૂર્વમાં આવેલી કાળી જમીનમાં એ વધુ છે આ વિભાગમાં જે ગોરાટ તરીકે ઓળખાય છે તે ખરી રીતે મધ્યમ કાળી જમીન છે.

દક્ષિણ ગુજરાતમાં કપાસને અનુકૂળ કાળી જમીન આવેલી છે નદીઓના કાંપને લઈને કાળી જમીન ઠીક ઠીક જાંડી હોય છે ઉનાળામાં એમાં જાંડી ચિરાડો પડે છે આ ચિરાડો ધણી વાર ૧ ઇંચ પહેાળી અને ૧૦ ફૂટ જેટલી જાંડી હોય છે, આથી કાળી જમીન પોતાની મેળે જ ખેડાય છે એવું કહેવાય છે. પશ્ચિમ તરફ જતાં જમીનમાં માટીનું પ્રમાણ વધતું જાય છે સસુદકાંઠા તરફ ખારી જમીનના પટ આવે છે કાળી જમીનમાં માટી, કાંપ અને રેતીનું લગભગ સરખું પ્રમાણ હોય છે; મુખ્યત્વે એમાં કપાસનું વાવેતર થાય છે ભારે વરસાદમાં પાણીથી ચિરાડો ભરાઈ જાય છે ત્યારે ભારે ચીકાસને લીધે એને ખેડી શકાતી નથી, જેમાં પાણીનો નિતાર સારી રીતે ચર્પી શકેતા હોય તેવા થરવાળી જમીનને જ સિંચાઈ માફક આવે છે ખરીફ પાકને બદલે ઘઉં, અળશી, ચણા વગેરે રવી પાક માટે એ માફક આવે છે ભાઠાની જમીન તથા ગોરાટ જમીન બાગાયત માટે કામ લાગે છે નદીઓના કાંઠા પર જમા થયેલ કાંપની ક્ષણરૂપ જમીનને ‘ભાઠાની જમીન’ કહે છે ભાઠાની જમીનમાં લગભગ ૨૦ ટકા માટી અને ૬૦ ટકા રેતી હોય છે; ગોરાટ જમીનમાં રેતીનું પ્રમાણ ૮૦ ટકા જેટલું અને માટીનું પ્રમાણ ૬ થી ૧૦ ટકા જેટલું જ હોય છે

સૌરાષ્ટ્રમાં ખેતીને લાયક જમીન મોટે ભાગે સપાટ અને મધ્યમ કાળી જમીન છે હુંગરાળ પ્રદેશમાં છીછરી અને મોટે ભાગે મરડિયાવાળી જમીન છે, એમાં માટીનું પ્રમાણ ધણી ઓછું છે ને એ ઓછી ક્ષણરૂપ છે. પાતાળ કૂવાઓમાંના મોટા ભાગનાં પાણી ખૂબ ક્ષારવાળાં નીકળે છે

ભાલની જમીન કાળી અને બેજનો સમ્રદ કરે તેવી છે, ક્ષારને કારણે કેટલીક જમીન પડતર રહે છે

કચ્છની જમીન છીછરી અને પથ્થરવાળી છે મોટા ભાગની જમીન ખારવાળી છે ત્યાંની ખેતીને લાયક જમીનમાં નાષ્ટ્રોજનનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે.

વરસાદની ઋતુમાં ગુજરાતની જમીનોમાં સે દ્રિય દ્રવ્યોનું પ્રમાણ વધારે રહે છે જમીન સુકાઈ જતાં એ દ્રવ્ય છૂટાં પડી જાય છે સિંચાઈ દ્વારા જમીનને જીની રાખવામાં આવે તો એ જમીનમાં સે દ્રિય દ્રવ્ય પૂરતા પ્રમાણમાં રહે છે. ગુજરાતની જમીનોમાંથી ખેતીની મોસમમાં પાકની વૃદ્ધિ માટે જરૂરી પોટાશિયમ નોર્મએ ત્યારે પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે છે.

૫. આબોહવા^{૩૧}

ગુજરાતની આબોહવા એક દરે સમશીતોષ્ણ છે ઉત્તરના ભાગોમાં આબોહવા સૂકી અને દક્ષિણના ભાગોમાં ભેજવાળી હોય છે. અરબીસમુદ્ર અને અખાતોની અસર નીચેના ભાગોમાં ગરમીનું પ્રમાણ ઓછું રહે છે ને આબોહવા વધારે ખુશુભા અને આરોગ્યપ્રદ રહે છે. પૂર્વ સીમા પર આવેલા વન-આવ્હાદિત પર્વતો અને કુંગરોને લીધે પણ આબોહવામાં ગરમીની તીવ્રતા ઓછી રહે છે.

સામાન્ય રીતે અહીં શિયાળો, ઉનાળો અને ચોમાસુ એમ ત્રણ ઋતુઓ આવે છે શિયાળો સામાન્ય રીતે નવેમ્બરથી ફેબ્રુઆરી સુધી રહે છે. વધારેમાં વધારે ઠંડી જાન્યુઆરીમાં પડે છે શિયાળામાં ઉષ્ણતામાન દિવસે ૨૧° થી ૩૮° સે (૭૦° થી ૧૦૦° ફે) સુધી અને રાત્રે ૧° થી ૨૦° સે (૩૦° થી ૬૭° ફે.) સુધી રહે છે આ ઋતુ દરમ્યાન આકાશ સ્વચ્છ હોય છે ને ઉત્તર તરફના ઠંડા સૂકા પવન વાય છે પશ્ચિમ દિશાથી તોફાની વાયરા વાય છે ત્યારે સખત ઠંડીનું મોળુ ફરી વળે છે, લગ્ન કર પવન ફૂંકાય છે, ને ક્યારેક વરસાદ પણ પડે છે.

માર્ચ મહિનામાં ઉનાળો બેસતા ધીમે ધીમે ઉષ્ણતા વધતી જાય છે. મે માસમાં સખત ગરમી પડે છે. જૂનમાં આકાશમાં વાહળો ઘેરાતાં ગરમીનું પ્રમાણ ઘટવા લાગે છે ઉનાળામાં સામાન્ય રીતે ૩૭° થી ૪૭° સે (૯૮° થી ૧૧૬° ફે.) સુધી ઉષ્ણતામાન રહે છે

ગુજરાતમાં વર્ષનો ૬૦ થી ૬૫ ટકા જેટલો વરસાદ ચોમાસા દરમ્યાન પડે છે. આ વરસાદ દક્ષિણપશ્ચિમ દિશામાંથી આવતા ભેજવાળા પવનો પર તથા બંગાળના ઉપસાગરમાં થતા દબાણની વધઘટ પર આધાર રાખે છે. સામાન્ય રીતે

વધારે વરસાદ જુલાઈમાં પડે છે. દિનારાની પટ્ટી પર ભરૂચ સુધી વરસાદનું પ્રમાણ વધુ નય છે, તે ઉત્તર તરફ જતા ઘટતું નય છે. વડોદરાની પૂર્વે આવેલા છોટાઉદેપુર-બારિયા પ્રદેશમાં વરસાદનું પ્રમાણ વધારે છે એમાં સાતપૂડા અને વિંધ્ય હારમાળાના પશ્ચિમ છેડાની અસર કારણરૂપ છે. આડાવધી પર્વતના દક્ષિણ છેડાની અસરને લઈને આણુ પ્રદેશમાં વરસાદનું પ્રમાણ વધારે છે. ગિરનાર પર્વત અને ગીરની કુંગરમાળાની અસરને લીધે જૂનાગઢથી લઈને જિલ્લાના દક્ષિણપશ્ચિમ ભાગમાં વરસાદ વધારે પડે છે. ભરૂચ-ડીસાથી પશ્ચિમ તરફ વરસાદનું પ્રમાણ ઘટતું નય છે સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના પશ્ચિમ ભાગમાં વરસાદનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે ગુજરાતમાં સદૃશી વધુ વરસાદ ડાંગ પ્રદેશમાં પડે છે; ત્યાં ગયા દાયકામાં એક વર્ષે ૧૯૪૨ સે મી જેટલો વરસાદ પડેલો. બનાસકાંઠામાં વરસાદ ૭૮ સે મી જેટલો ઓછો પડે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં સરેરાશ વરસાદ ૫૦ સે. મી થી ૬૨ સે મી. પડે છે, જ્યારે કચ્છમાં માંડ ૩૦ સે. મી. જેટલો વરસાદ પડે છે; ત્યાં ક્યારેક આઠ સે. મી જેટલો ઓછો વરસાદ પણ નોંધાયો છે. સપ્ટેમ્બરમાં ચોમાસું હઠવા લાગે છે તે ઓકટોબરમાં ઋતુમાં ઘણું પરિવર્તન થાય છે. ચોમાસા અને શિયાળા વચ્ચેના આ માસમાં આબોહવા ખુશનુમા અને આરોગ્યપ્રદ રહે છે

સિંચાઈ માટે નદીઓ, કૂવાઓ અને તળાવો ઉપરાંત હવે નહેરો અને પાતાળકૂવાઓની સગવડ થતી નય છે.

૬. ખનિજો

ગુજરાતમાં ખનિજસંપત્તિ વિશે વધુ ને વધુ શોધખોળ થતી નય છે ખનિજ તેલ અને કુદરતી ગેસનાં મથક ખલાતના અખાતની આસપાસના વિસ્તારમાં લગભગ બધી બાબુએ ઠેકઠેકાણે મળતાં નય છે કેટલીક જગ્યાએ કોલસા અને લિગ્નાઈટનો જથ્થો મળવા લાગ્યો છે. ધાતુઓમાં સોના અને રૂપા જેવી કિંમતી ધાતુઓની નિશાનીઓ મળવા લાગી છે, પરંતુ એ બાબતમાં હજી વધુ અન્વેષણ કરવું પડે એમ છે

લોહમય ધાતુઓમાં કેટલાંક સ્થળોએ લોખંડ ગાળવાનો હાથો આલતો હતો, પરંતુ હાલ લોખંડની કાચી ધાતુઓ (હિમેટાઈટ વગેરે)ની કાર્ષક સ્થળોએ નિશાની મળે છે પંચમહાલ જિલ્લામાં શિવરાજપુર પાસે માર્કલો સુધી મેંગેનિઝની કાચી ધાતુ પથરાયેલી છે. છોટાઉદેપુર, બારિયા વગેરે કેટલાક બીજાં સ્થળોએ પણ મેંગેનિઝ મળી આવવાની નિશાનીઓ દેખાય છે પોલાદને સખત કરવામાં મેંગેનિઝની જેમ જેનો ઉપયોગ થાય છે તે ટ્રાન્ઝનની કાચી ધાતુ

આડાવલીના સ્ફટિકોમાંથી તથા પચ્ચમહાલ જિલ્લાના દ્વિલિટના પથ્થરોમાંથી મળી આવે છે. બિન-લોહ ધાતુઓમાં અહીં તાંબુ, સીસું, જસત અને એલ્યુમિનિયમની ધાતુઓ મળે છે. બનાસકાંઠામાં શિરોહી તથા અંબાજી નજીક તાંબુ ગાળવાની લઢીઓ હતી શિરોહી પાસે, છોટાઉદેપુર પાસે, ભાયાવદર પાસે અને શિહોર પાસે તાંબાની કાચી ધાતુ હોવાનું જાણવા મળે છે. બનાસકાંઠા અને પચ્ચમહાલમાં સીસાની કાચી ધાતુ મળે એમ લાગે છે. પચ્ચમહાલમાં જાંબુધોડા પાસે જસતની કાચી ધાતુ મળે એમ જણાય છે. ખેડા જિલ્લામાં કપડવંજ તાલુકામાં બોક્સાઈટનો મોટો જથ્થો પડેલો છે. બોક્સાઈટમાંથી એલ્યુમિનિયમ નીકળે છે. પચ્ચમહાલ અને છોટાઉદેપુરના પ્રદેશોમાં યુરેનિયમ વગેરે મળવાની નિશાની મળી છે ને ઈંડર પાસે થોરિયમની કાચી ધાતુનાં એ ધાણ મળ્યાં છે. આ ધાતુઓ અણુશક્તિના ઉત્પાદનમાં ઉપયોગી છે.

બનાસકાંઠામાં ઠેલકીક જગ્યાએ ક્ષાઈ, તાંબુ અને ઝેનેનીઝ નીકળે છે. એ ઉપરાંત અમુક સ્થળોએ ગંધક, અખરખ, સુરોખાર, ધસિયું મીઠું, અડદિયો પથ્થર, આરસ, ખડી, રાતી માટી, પીળા માટી વગેરે નીકળે છે.

આંધ્રકામ માટેના પથ્થરોમાં ઝેનાઈટ સંખેડા તાલુકામાં અને ઝેનાઈટ-નાઈસ બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા અને પચ્ચમહાલ જિલ્લામાં મળે છે. સારી જાતનો એન્ડરેટોન ગુજરાતમાં અખૂટ પ્રમાણમાં મળે છે, ખાસ કરીને હિંમતનગર, નાયકવા (પચ્ચમહાલ) અને સોનગઢ પાસે તેમજ દ્રાગધા પાસેની ખાણોમાં. ક્વાર્ટ્ઝાઈટ એન્ડરેટોન વડોદરા જિલ્લાના બાધ સ્તરોમાં તેમજ રાજપીપળા પ્રદેશમાં મળે છે. સુરત જિલ્લામાં અને ઈંડર પ્રદેશમાં મળી આવતો ચૂનાનો પથ્થર આંધ્રકામ માટે સારો કામ લાગે છે, પરંતુ પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં મળી આવતો ‘પોરબંદર પથ્થર’ એ માટે સર્વોત્તમ છે. સ્લેટ પચ્ચમહાલ જિલ્લાની ખાણોમાં સારા પ્રમાણમાં રહેલો છે.

સુશોભન માટેના પથ્થર પણ ગુજરાતમાં વિપુલ પ્રમાણમાં મળે છે. પાલણપુર, ઈંડર, પચ્ચમહાલ અને વડોદરા વિસ્તારમાં મળતા ઝેનાઈટ-નાઈસ નકશી કામ માટે સારા કામ લાગે છે ને એના પર ભારે પોલિશ થઈ શકે છે. ગુજરાતમાં આરસપહાણનો પણ સારો જથ્થો છે. બનાસકાંઠામાં આરાસુર વિસ્તારમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં સફેદ આરસપહાણ મળે છે. ઈંડર, શિરોહી, પાલણપુર અને પચ્ચમહાલમાંથી પણ સફેદ આરસપહાણ મળે છે. રાજપીપળામાંથી સફેદ, કાળો અને લીલો આરસપહાણ મળી આવે છે. સંખેડા તાલુકામાંથી લીલો, શુદ્ધાબી, બૂખરો, નીલ અને પીળો આરસપહાણ મળે છે.

ગુજરાતમાં ચૂનો અને સિમેન્ટ બનાવવા માટે જોઈતી સામગ્રી પૂરતા પ્રમાણમાં મળી આવે છે એમાં ચૂનાનો પથ્થર ધણો કામ લાગે છે. એ ખાસ કરીને પોર્લેન્ડર, મર્ગરોળ-સોરઠ, બનાસકાંઠા અને વાડાસિનોર વિસ્તારમાં મળે છે તળ-ગુજરાતમાં નદીઓના કાંપમાં અને જમીનનાં આવરણો નીચે મળતો કંકર પણ ચૂનો અને સિમેન્ટ બનાવવા માટે કામ લાગે છે.

મહેસાણા જિલ્લામાં, ઈંડર પાસે અને સૌરાષ્ટ્રના ઉત્તર ભાગમાં ચિનાઈ માટી મળી આવે છે. ગુજરાતમાં બોક્સાઈટ ઉપરાંત સ્ટીએટાઈટ, ડોલોમાઈટ, સિલિકા અને ફેલ્ડસ્પાર જેવા અદ્રાવ્ય પદાર્થ પણ કેટલેક ઠેકાણે મળે છે. વડોદરા, સાબરકાંઠા અને મહેસાણા જિલ્લામાં કાચ બનાવવા માટેની રેતી પૂરી પાડતો રેતીનો પથ્થર કેટલીક જગ્યાએ મળે છે. વડોદરા જિલ્લામાં, રાજપીપળા પાસે અને ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રમાં રગ બનાવવા માટેની વિવિધ માટી મળે છે.

અર્ધ-કિંમતી પથ્થરોમાં અકીક સહુથી વધુ પ્રમાણમાં મળે છે. અકીકની ખાણો ખાસ કરીને રાજપીપળા પાસે આવેલી છે કેટલેક ઠેકાણે અકીક ઉપરાંત ફિલ્ડ, જેસ્પર અને કાર્નેલિયન પણ મળે છે.

એસ્બેસ્ટોસ સાબરકાંઠામાં ઈંડર પાસે જ મળ્યો છે નિષ્કમ (હરસોઠ) રાજપીપળા પાસે, ઝોખામડળમાં, ઘોઘા પાસે, નવાનગર પાસે અને કચ્છના તટપ્રદેશમાં મળે છે ઈંડર, હાંતા, છોટાઉદેપુર અને જાણુધોડા પાસે ભિતરતી કોટિયું અબરખ મળે છે ભરૂચ, જંજીસર, જૂનાગઢ અને કચ્છમાં મળતી બીસના જેવી માટી ખનિજ તેલક્ષેત્રોના શારકામમાં તેમજ ખનિજ તેલ અને વનસ્પતિ તેલો શુદ્ધ કરવામાં વપરાય છે દક્ષિણ ગુજરાતમાં, સૌરાષ્ટ્રમાં તથા ખારાધોડા (જિ અમદાવાદ)માં મીઠું પકવવામાં આવે છે કચ્છના રણવું મીઠું કડવું હોઈ ભાગ્યેજ વપરાય છે

ભૂસ્તરીય અન્વેષણો તથા ઔદ્યોગિક વિકાસ-યોજનાઓ દ્વારા ગુજરાતમાં વધુ ને વધુ ખનિજસંપત્તિ મળવા સભવ છે

૭. માનવ-જીવન પર અસર ૩૯

ગુજરાતમાં કેટલીક આદિમ જાતિઓના માનવ વસતા. તેઓમાંના ધણા પહાડો અને જંગલોમાં વસતા, અરણ્ય-સંસ્કૃતિ ધરાવતા અને લડાયક વૃત્તિના હતા સમુદ્રકાંઠા પાસે વસતા તથા નર્મદા અને તાપી જેવી મોટી નદીઓના કાંઠા પાસે વસતા માછીમારો મજવા ચલાવવાનો અને વહાણવટાનો ય ધધો

કરતા થયા. ગુજરાત દેશના ધોરીભાગોથી કંઈક દૂર રહી જતું, છતાં મારવાડ, મેવાડ, માળવા, ખાનદેશ વગેરે પડોશી પ્રદેશો સાથે એ હીક હીક વ્યવહાર ધરાવતું વળી સમુદ્રકાંઠાને લઈને એ સિંધ અને કોંકણ જેવા પ્રદેશો સાથે જળભાગોથી વ્યવહાર ધરાવતું, આથી સમય જતાં દેશના અને દુનિયાના ખીજા ભાગોમાંથી અવારનવાર કેટલીક અન્ય જાતિઓનાં માનવકુલ અહીં આવી વસ્યાં. એમાંની કેટલીક જાતિઓ લડાયક વૃત્તિની હતી તે બહુધા કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં ખુદ્શાં મેદાનોમાં વસીને પોતપોતાના પ્રદેશનાં સંરક્ષણ તથા વિસ્તાર માટે તેમજ પરસ્પર ટંકાકિસાદ તથા વેરઝેર માટે ક્યારેક ધીંગાણાં કરી બેસતી, પરંતુ બાકીના સમયમાં ખેતી, પશુપાલન અને હુન્નરકલાઓના ધંધારોજગાર સંભાળતી તળ-ગુજરાતના કળદ્રુપ વિસ્તારોમાં વસતી પ્રજા બહુધા ખેતી અને હુન્નર-ઉદ્યોગના વ્યવસાયમાં પરાયણ રહેતી ને એમાંના કેટલોક વર્ગ વેપારવણજ ખીલવતા. સમુદ્રકાંઠા પાસે માછલાં મારવા ઉપરાંત કેટલોક ઠેકાણે મીઠું પકવવાનો ધંધો ચાલતો. ખારવાઓ દેશવિદેશના વહાણવટામાં પાવરધા થતા ગયા ને સાહસિક વેપારીઓ સમુદ્રપારના વેપારવણજને વિકસાવવા લાગ્યા. કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના ભૂ-ભાગની રક્ષતાએ તથા અહ્ય વિકસિતતાએ આ સાહસિકતાને સવિશેષ ખીલવી. ભરૂચ, વલ્લભી, વેરાવળ, મગરોળ-સોરઠ, પોરબંદર, દ્વારકા, માંડવી, ખંભાત, સુરત વગેરે બંદરો દેશવિદેશના દરિયાઈ વેપારનાં મથક બન્યાં. ગુજરાતના સાહસિક વેપારીઓ એશિયા, આફ્રિકા અને યુરોપના દેશોની સફર ખેડતા, ત્યાં પોતાની પેઢીઓ ખોલતા, ને ક્યારેક ત્યાં કાયમી વસવાટ પણ કરતા. મધ્ય અને દક્ષિણ ગુજરાતના પાટીદારો પણ કંભાણી કરવા દેશાવર જવામાં સક્રિય લાગ લેતા થયા. આમ પ્રાકૃતિક લક્ષણોએ માનવજીવનનાં ધડતરમાં મહત્ત્વનો ભાગ લખ્યો ને પરિણામે ગુજરાતની પ્રજાના માનસમાં મુખ્ય પ્રકૃતિ વેપારીની ધડાઈ મળતાવડો સ્વભાવ, ક્વલહભીરુતા, શાંતિપ્રિયતા, ધરછોડની વૃત્તિ, દૂર દેશી, વિશાળ દૃષ્ટિ ધત્યાદિ લક્ષણો વ્યાપક બન્યાં. જે આગંતુકો, નિર્વાસિતો, વેપારીઓ અને આક્રમણકારો ગુજરાતમાં આવી વસ્યા તે સહુને ગુજરાતે પોતાનામાં સમાવી લીધા ને એ સહુમાં વસેઓછે અંશે એ લક્ષણ ખીલતાં ગયાં.

નાનાંમોટાં રજવાડાં સ્થપાતાં એમાં લડાયકવૃત્તિ ઉપરાંત મુત્સદ્દીગીરી અને કાવાદાવાની વૃત્તિ પણ હીક હીક ખીલી આ વૃત્તિ સખ્યાઅંધ રજવાડાં ધરાવતા સૌરાષ્ટ્રમાં સવિશેષ ખીલી રાજાઓ, અધિકારીઓ, ઐર્ષીઓ અને સાહસિકોમાં કેટલાક મેધાવી તરીકે પણ તેજસ્વી નીવડ્યા. સ્વભાવની સમનાએ પ્રજાના મોટા વર્ગમાં ધાર્મિકતા અને ભાવિકતાના સરકાર ખીલ્યા.

વેપારવણુજની વૃત્તિએ સંપત્તિ તથા સંખ્યાવતની ભાવના વધારી તેમજ મોટા વેપારઉદ્યોગ ખીલવ્યા, તો વિદ્યાકલાની અભિવૃદ્ધિએ સાહિત્ય, કલા અને હુન્નરની અભિવૃદ્ધિ કરી

પાદટીપા

૧. *Census of India, 1961, Vol. V, Gujarat, Part I-A (i)*, p. 89. ગુજરાત રાજ્યના સર્વેક્ષણ ખાતા પ્રમાણે આ વિસ્તાર ત્યારે ૧,૮૪,૦૪૪.૫ ચોરસ કિ.મી. અથવા ૭૧,૦૫૫.૮ ચોરસ માઈલ હતો (એજન) ત્યાર પછી આ વિસ્તારમાં કંઈક ધટાટો થયો છે. ગુજરાત સરકારના માહિતી ખાતાના ૧૯૬૮ના તથા ૧૯૬૯ના વાર્ષિક સંક્ષેપ-ગ્રંથમાં તથા ૧૯૭૦ની મેજ ડાયરીમાં રાજ્યનો વિસ્તાર ૧,૮૭,૦૬૧ ચોરસ કિ. મી. જણાવ્યો છે, જે ભારતના સર્વેક્ષણ ખાતાના જણાવ્યા પ્રમાણે તા. ૧-૧-૧૯૧૧ નો વિસ્તાર છે. (પૃ. ૧)

૨. સંસ્કૃત શબ્દકોશ કચ્છનો અર્થ કિનારો તેમજ અનૂપ (marsh) આપે છે અમરગઢ 'જલપ્રાયમનૂપ સ્થાત્ પુતિ કચ્છતયાવિષ્.' (પંક્તિ ૫૭૭) આપે છે

૩. રામસિંહ રાઠોડ, "કચ્છનું સંસ્કૃતિ દર્શન", પૃ ૨૫૧

૪ એજન, પૃ. ૨૪૩-૪૪

૫. એજન, પૃ ૨૪૧

૬-૮. એજન, પૃ ૨૪૫

૯ સિકંદરે ઈ પૂ ૩૨૫માં આ પ્રદેશની મુલાકાત લીધી ત્યારે ત્યાં મોટું સરોવર હતું ને એમાં ધણી મોટા દરિયાઈ માછલા થતાં સિકંદરે સિંહુ નદીને માગે એમાં જ સફર કરેલી ને ખીજ સફર દરમ્યાન ત્યાં વહાણોની સલામતી માટે જાહેરી બાક્ય બાંધવાનું ફરમાવેલું (B. G., Vol. V, p 15). *Periplus* (૧લી સદી)માં કચ્છના રણની જગ્યાએ ઇરિનાન(ફરિજ)નો અખાત (નાના ને મોટા) જણાવ્યો છે ને એ બંનેમાં પાણી સાવ ઊંડાં હોવાનું નોંધ્યું છે (ફકરો ૪૦).

૧૧-૧૨ B. G., Vol. VIII, p 1

૧૩. એજન, પૃ. ૫૫૬ ચોમાસામાં જેનું પાણી મોટું હોય છે, પણ જમીનની અંદર રહેલા ક્ષારને લઈને એ તરત જ ખારાશ પડતું થઈ જાય છે.

૧૪. V. A. Janki, "Physical Features", *Indian National Congress, 66th Session, Bhaunagar, Souvenir, Part III*, pp. 1. ff.

૧૫. નર્મદાશંકર લા કવિ, "ગુજરાત સર્વસંગ્રહ", પૃ. ૨-૩; શિવરાંકર શુક્લ, 'પહાડો, નદીઓ અને ચાત્રાધારો', ગુજરાત-એક પરિચય, પૃ. ૫૨

૧૬-૧૭ B. G., Vol VIII. pp. 9 ff, શિવરાંકર શુક્લ, એજન, પૃ. ૫૧-૫૩

૧૮ વજુન માટે જુઓ રામસિંહ રાઠોડ, “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન”, પ્રકરણ ૧૬ (પૃ. ૧૫૭-૧૬૧).

૧૯. “ચરોતર સર્વસંગ્રહ”, વિભાગ ૧, પૃ. ૧૨-૧૭

૨૦. કૃષ્ણપતાને લઈને “ચરોતર” નો અર્થ સામાન્યતઃ “ચતુરતર” (વધારે સુંદર રજિયામણો) ધરાવવામાં આવતો, પરંતુ એનો ખરો અર્થ “ચતુરતર(શવ)” અર્થાત્ ૧૦૪ ખામોનો સમૂહ થાય છે વિનયવંદ-સુરિની કાવ્યશિક્ષા(પૃ. ૫૩)માં પેટલાદ વગેરે ૧૦૪ ખામોના પ્રદેશનો ઉલ્લેખ આવે છે. “ચરોતર” નો પણ એ જ અર્થ છે (“ચરોતર સર્વસંગ્રહ”, વિભાગ ૧, પૃ. ૮૫૩-૫૪)

૨૧ જોબન, પૃ. ૮-૧૦

૨૨ B. G., Vol VIII, pp 559 f

૨૩ રામસિંહ રાઠોડ, “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન”, પૃ. ૧૧

૨૪. જોબન, પૃ. ૧૩-૧૪

૨૫-૨૬. “ચરોતર સર્વસંગ્રહ”, વિભાગ ૧, પૃ. ૧૭

૨૭ રત્નમણિરાવ ભીખરાવ, “ખંભાતનો ઇતિહાસ”, પૃ. ૫, ૬ અને ૧૩

૨૮ “ચરોતર સર્વસંગ્રહ”, વિભાગ ૧, પૃ. ૧૭-૨૦

૨૯. A S. Altekar, *A History of Important Ancient Towns and Cities in Gujarat and Kathiawad*, pp. 33 ff

૩૦ ઈશ્વરભાઈ ઈ દેસાઈ, “સૂરત સોનાની ખૂણ”, પૃ. ૧૮૧-૧૮૨

૩૧. રામસિંહ રાઠોડ, ઇપથુક્ત, પૃ. ૨૨૬

૩૨. B. G., Vol. VIII, p. 13

૩૩. જોબન, પૃ. ૧૪

૩૪ H P. Oza, “Seo-coast”, *Indian National Congress, 66th Session, Bhavnagar, Souvenir, Part III*, pp. 64 ff

૩૫. *Census of India, 1961. Vol V, Gujarat Part I-A (i)*, p 96; અને ચંદ્રભાઈ શાહ, ‘સુમિખારો’, “ગ્રુજરાત એક પરિચય”, પૃ. ૫-૧૨ના આધારે.

૩૬. *Census of India, 1961, Vol. V, Gujarat Part I-A (i)*, pp. 114 ff; B. N. Desai, ‘Meteorology’, *Indian National Congress, 66th Session, Bhavnagar, Souvenir, A Glimpse of Gujarat*, pp. 47 ff

૩૭ S S. Merh, ‘Mineral Resources’. *Indian National Congress, 66th Session, Bhavnagar, Souvenir, A Glimpse of Gujarat*, pp. 18 ff

૩૮ ડૉ. હ. ધી. સંકલિષ્ઠાની નોંધ પરથી

પ્રકરણ ૨

ભૂસ્તર-રચના^૧

ગુજરાતની ધરતીની સપાટી નીચે જે જુદા જુદા ભૂ-સ્તર મળ્યા છે તે, એ ભૂસ્તરોમાં મળેલાં ખનિજો તથા જુદી જુદી જીવચોનિઓના અશ્મીભૂત અવશેષો સાથે, સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે :

૧. આદ્ય કે અજીવમય યુગના સ્તર - આ સ્તર સર્વથી પ્રાચીન હોઈ Archaean (પુરાતન કે આદ્ય) તરીકે ઓળખાય છે એ પૃથ્વીના ધગધગતા પેટાળ પર બધાયેલો પહેલો સ્તર હોવા સંભવે છે. આ સ્તરના આદ્ય વિભાગમાં નાઈસ (gneiss) નામે પાષાણ-પડ મળે છે. એમાં ઊનાઈટ અને પેગ્મેટાઈટ નામે પાષાણ-પડ પણ દેખા દે છે. આદ્ય સ્તરનો અંત્ય વિભાગ ભારતના ભૂસ્તર-શાસ્ત્રમાં “ધારવાડ વર્ગ” તરીકે ઓળખાય છે આ વર્ગના સ્તર ખનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા, પચમહાલ અને વડોદરા જિલ્લાઓમાં મળે છે.^૨ એ સ્ફટિક સ્લેટ, વેળુપાષાણ અને આરસપહાણના રૂપમાં દેખા દે છે ખનિજ સંપત્તિની દૃષ્ટિએ આ સ્તર બહુ અગત્યનો છે. શિવરાજપુરની મેંગેનીઝની ખાણ અને મોતીપુરાના લીલા આરસપહાણની ખાણો આ સ્તરની છે. ગુજરાતમાં મેંગેનીઝ ઉપરાંત બૉક્સાઈટ, હીમેટાઈટ વગેરેની સામગ્રી રહેલી છે. બૉક્સાઈટમાંથી ઓલ્યુમિનિયમ અને હીમેટાઈટમાંથી લોખંડ મળે છે.^૩ અગાઉ ગુજરાતમાં ધણું સ્થળોએ લોખંડ ગળાતું હતું એવું માલુમ પડે છે^૪ ભારતના બીજા ભાગોમાં આ સ્તરમાંથી લોખંડ, કોબિયમ, તાણુ, સોનું, સીસું વગેરે ધાતુઓ અને હીરા-માણિક વગેરે કિમ્તી પથ્થર પણ મળે છે આ આદ્ય યુગ દરમ્યાન જીવસૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ ભાગ્યેજ થઈ હતી, આથી એને અજીવમય (Azoic) યુગ ગણવામાં આવે છે.

૨. પ્રથમ કે પ્રાચીન જીવમય યુગના સ્તર - એની ઉપર જીવચોનિઓના અવશેષો ધરાવતા જે સ્તર મળે છે તેના ચાર યુગ પાડવામાં આવ્યા છે. એમાંના પહેલા યુગને “પ્રથમ યુગ” કે “પ્રાચીન જીવમય યુગ” કહે છે. એના સ્તર ભારતમાં

ખાસ કરીને પંજાબની નિમક-પર્વતમાળા (Salt-Range)માં મળે છે. આ યુગના સ્તરોમાં આદ્ય માંસમય પ્રાણીઓના અસ્તીભૂત અવશેષ પ્રાપ્ત થાય છે. ભારતના ભૂસ્તરશાસ્ત્રમાં આ યુગના “દિલ્હી વિભાગ” તરીકે ઓળખાતા વિભાગના સ્તર ગુજરાતમાં દાતા, પાલણપુર અને ધંડરની આસપાસ મળે છે.^૫

૩. દ્વિતીય કે મધ્ય જીવમય યુગના સ્તર - અહીં દ્વિતીય અથવા મધ્યજીવમય (Mesozoic) યુગના બે વિભાગના સ્તર મળે છે :

(અ) વચલા વિભાગને “જૂરાસિક વિભાગ” કહે છે^૬ આ વિભાગના સ્તર કચ્છમાં મળે છે એ સ્તર વિશાળ સમુદ્રમાં બંધાયેલા વેળુ અને ચૂર્ણમય પાપાણુના છે ને અદારસો ઘીટરથી વધારે જડા છે. આ સ્તરોમાં અસ્તીભૂત સમુદ્ર-પ્રાણીઓ તેમજ કપાલપાદ વર્ગની એમોનાઈટ તથા ખીજી સખ્યામધ્ય જીવોનીઓના અવશેષ રહેલા છે આવા પ્રાણીઓની ઓછામાં ઓછી ૭ હજાર થોનીઓ ઓળખવામાં આવી છે ક્રાંગક્રામાં કચ્છના ઊંચા પ્રકારના સ્તર મળી આવે છે.^૭ આ અવશેષોને દિવાલયના કે ઉત્તરના જૂરાસિક યુગના કોઈ પણ અવશેષો સાથે સંબંધ જણાતો નથી, પરંતુ એ માડાગારકરના એ યુગનાં પ્રાણીઓના અવશેષો સાથે ધણું સામ્ય ધરાવે છે. કચ્છમાં સેકડો ચોરસ માઈલ સુધી પથરાયેલા આ સ્તર રાજસ્થાનના જેસલમેર પ્રદેશ સુધી વિસ્તરેલા છે ને એ સ્તરો છે કે હિંદ-આફ્રિકા ખંડના સમયના ગુજરાતના કિનારા પર યુરોપ-એશિયાઈ ખંડના ‘ટેથિસ’ સમુદ્રનો એક ફાટો આવતો હતો, જે હાલના જૂમધ્ય સમુદ્રથી વિપુલવૃત્ત ચર્મને ઠેક ચીનના અંદરના ભાગ સુધી પહોંચતો

કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રનો સહુથી જૂનો સ્તર જૂરાસિક યુગનો છે. આ સ્તર એ સમયના હિંદ-આફ્રિકા-ઑસ્ટ્રેલિયા ખંડનો અવશેષ છે, તેથી એ બહુ ઉપયોગી તેમજ રસપ્રદ હકીકત પૂરી પાડે છે. આ વિશાળ દક્ષિણ ખંડને ભૂસ્તરશાસ્ત્રમાં “ગોંડવાના” નામથી ઓળખવામાં આવે છે એ સ્તરમાં બહુ ઊંચાતા વર્ગનાં પણ વિવિધ પ્રકારનાં વનસ્પતિઓ તથા પ્રાણીઓના અસ્તીભૂત અવશેષ મળે છે. આ યુગની ખાસ વિશેષતા એની વનસ્પતિ હતી હજારો વર્ષની આ સપત્તિનો બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસાની કાલસાની ખાણોમાં વર્ષોથી વિપુલ લાભ મળ્યા કરે છે સૌરાષ્ટ્રમાં ક્રાંગક્રા અને વલ્લભાણ પાસે છૂટાછટાયા નરમ વેળુ-પાપાણુ-સ્તરોમાં તથા કચ્છમાં જૂન અને ઊંચા પાસેના એવા સ્તરોની વિશાળ

પટીમાં પૂર્વ ભારતની ખાણોની કારણભૂત વનસ્પતિઓ પછીની વનસ્પતિઓના અસ્તીભૂત અવશેષ મળે છે આ અવશેષ “ગોંડવાના યુગ”ના ઉત્તરાર્ધના છે એ સમયે વનસ્પતિઓનું પ્રમાણ ઘટતું જતું હતું.

(આ) “ગોંડવાના યુગ” પૂરો થતાં ઉત્તરનો યુરોપ-એશિયાઈ સમુદ્ર ફરી એક વાર કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને નર્મદા ખીણમાં છેક અંદર સુધી ફરી વળ્યો હતો આ યુગનો ઇતિહાસ તે “નિમાડ” અને “અહમદનગર” નામથી જાણીતા વેળુપાષાણુ સ્તરોમાં તથા “બાધ” અને “લામેટા” સ્તરોમાં સચવાઈ રહ્યો છે આ સ્તરોનો ઉદ્ભવ કચ્છમાં અને વડવાણુ પાસેનાં એક બે સ્થળોએ તથા ઝાંખવા, અલીરાજપુર, છોટાઉદેપુર અને રેવાકાંઠાનાં છૂટાછવાયાં સ્થળોએ થયો જણાય છે. આ સમુદ્રના તળ પર લદાયેલા રેતી, માટી અને ચૂનાના ઘરોના તથા એમાં દટાઈ ગયેલાં પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિઓના અવશેષ પરથી જણાય છે કે આ સ્તરો મધ્ય જીવમય યુગના Cretaceous (ચાક) નામના અંત્ય વિભાગના છે. આ સ્તરોની જડાઈ ૧૮-૨૧ મીટરની જ છે, છતાં એ ગુજરાતનો એક કિંમતી યુગ છે, કેમકે એના પરથી એ સમયનાં ભૌગોલિક લક્ષણો, જળચર તથા સ્થળચર પ્રાણીઓ અને પૃથ્વીના ખીજ ભાગો સાથેના સંબંધ જાણવા મળે છે આ સ્તરોમાં ઉદરસર્પી પ્રાણીઓ, સર્પો, અજગરો, મગરો વગેરેના, ક્રોડાળા, માછલી વગેરે જળચર પ્રાણીઓના અને નરમ માંસમય પ્રાણીઓના તથા પરવાળાના અસ્તીભૂત અવશેષ મળે છે. આ સ્તર મુખ્યત્વે નર્મદા ખીણમાં અને ઉત્તરમાં વાડાસિનેર સુધી પથરાયા છે સાબરકાંઠા, પંચમહાલ અને ભરૂચ જિલ્લામાં તથા ખેડા જિલ્લાના અમુક ભાગમાં એ ખાસ જોવા મળે છે.^૬

૪. તૃતીય કે નૂતન જીવમય યુગના સ્તર - મધ્ય જીવમય યુગના અને ગુજરાત સહિત સમસ્ત પશ્ચિમ ભારતમાં લયંકર આગનેય ક્ષોભ થયો. દક્ષિણ રાજસ્થાનથી માંડીને છેક ધારવાડ સુધી અને સૌરાષ્ટ્રથી માંડીને છેક નાગપુર સુધીના પ્રદેશમાં જ્વાળામુખી ફાટી નીકળ્યો. ભૂગર્ભમાંથી ધગધગતો રસ (લાવા) ચીરા અને ફાટો વાટે બહાર નીકળી સેંકડો મીટર જડા સપાટ સ્તરોમાં પથરાવા લાગ્યો આ સ્તરોનો અદારસો મીટર જીવો ઢગલો થયો અને એમાંથી એક મોટો ઉચ્ચ પ્રદેશ બન્યો. એનો દેખાવ પગથિયાં જેવાં હોવાથી એને “ટ્રેપ” કહેવામાં આવે છે. ભારતના ભૂસ્તરશાસ્ત્રમાં એને “ડેક્કન ટ્રેપ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે ભૂગોળમાં એને “પશ્ચિમ ઘાટ” કહે છે હાલ આ ટ્રેપ ૫,૧૮,૦૦૦ ચોરસ કિ. મી ના વિસ્તારમાં પથરાયેલો છે અને એમાં કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને તળ-ગુજરાતનો સમાવેશ થાય છે પરંતુ એ યુગમાં ગુજરાતનો કિનારો પશ્ચિમમાં દર સુધી

જતો; સંભવતઃ અરબી સમુદ્રને પેલે પાર પૂર્વ આફ્રિકા અને માડાગાસ્કર સાથેનો જમીન-માર્ગ મારફતનો સંબંધ હજી તુટ્યો ન હતો. સાતપૂડાના આગળ ઢળતા કુંગરાઓ, સલાદ્રિમાળા, ગિરનાર અને પાવાગઢના કુંગરો અને સૌરાષ્ટ્રનો પ્રદેશ લાવાનાં સપાટ પડોના ખવાઈ-ધોવાઈ ગયેલા અવશેષ જ છે. અક્રીક અને એની વિવિધ જતો (કાર્નેલિયન, જેસ્પર વગેરે) આ “લાવા” પડોની અંદર વરાળનાં કાણુ અને ફાટો ભરાઈ જવાથી બન્યા હતા. લાવાનાં પડો ધસાઈ તૂટી-ફૂટી જવાથી આ અક્રીકના ઉપલો છૂટા પડે છે. સભવતઃ લાવા-પડો ભાગી જવાથી રૂના પાકને લાયક કાળી માટી થાય છે આ સમયે મધ્ય જીવમય યુગનો અંત આવતાં તત્તન જીવમય (Neozoic) યુગ શરૂ થયો.

સમુદ્રે ફરી એક વાર ગુજરાતના પશ્ચિમ ભાગ પર આક્રમણ કર્યું. આ આક્રમણના ચિહ્ન સમુદ્રમાં બધાયેલા ચૂના, પથ્થર અને માટીના સ્તરોમાં દેખાય છે, જેમાં સમુદ્રની છિપોલી સંખ્યાબંધ નજરે પડે છે આ સ્તર ૩૦ મીટર ઝડા છે આ અસ્ખીભૂત છીપો સિક્કા ઘાટના (nummulitic) અર્થાત્, ચઢાકાર હોય છે એમાં મુખ્યત્વે નરમ માંસમય શરીરવાળાં (mollusc), કાણાવાળા શરીરના (foraminifera) અને પરવાળાંની અસ્ખીભૂત સમુદ્ર-છીપોના સમાવેશ થાય છે આ તત્તન જીવમય યુગના આધુનિક-અરુણોદય (eocene) અને આધુનિક-અત્યંત (ellogocene) વિભાગના છે, જેમાં વર્તમાન જીવચેતિઓનું અનુક્રમે નહિવત્ અને અત્યંત પ્રમાણ હોય છે.

આ સ્તરની ઉપર ૧,૨૧૬ મીટર રેતી, કાંકરી અને માટીના બધાયેલા “ગ્રેવલ” સ્તર છે ખલાતના તથા રતનપુર(રાજપીપળા)ના અક્રીક આ સ્તરની ખાણોમાંથી નીકળે છે. આ બતાવે છે કે સમુદ્ર કિનારા સુધી જ ભિમટ્યો હતો અને પછી તરત જ ગુજરાતમાંથી હમણેને માટે પાછો વળતાં છીછરો થવા લાગ્યો હતો. સમુદ્ર પાછો વળતાં જે જમીન પાછી નીકળી તેના પર જુદી જુદી જાતના હાથીઓ, વાગોળનારાં પ્રાણીઓ, હરણો, ગિરાફ, કુચ્છર અને હિંસક શિકારી પ્રાણીઓ વસતાં હતાં આ છિપોલીવાળા સ્તર સુરત જિલ્લામાં, ભરૂચ જિલ્લામાં અને ખલાતના અખાતની બંને બાજુએ (વડોદરા અને ભાવનગર પાસે) આવેલા છે પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં ઓખા પાસે એ સવિશેષ જોવા મળે છે એમાં અંકલેશ્વર પાસે ખનિજ તેલનું સમૃદ્ધ ક્ષેત્ર મળી આવ્યું છે. ખલાતના અખાતમાં તથા એની આસપાસમાં ખનિજ તેલ અને ઝેસનો વિપુલ જથ્થો હોવાની નિશાનીઓ મળે છે. ૧૦

આ સ્તર આધુનિક-અદ્ય (miocene) યુગના ગણાય છે,^{૧૧} કેમકે એમાં વર્તમાન જીવ્યેનિઓનું પ્રમાણ પહેલાંનાં કરતાં કંઈક વધુ છે.

કચ્છમાં તૃતીય યુગના સ્તર આધુનિક-અડુસેદ્ય, આધુનિક-અત્યદ્ય અને આધુનિક-અદ્ય યુગના છે.^{૧૨}

ડેક્કન ટ્રેપના સ્તરોની ઉપર સૌરાષ્ટ્રના કિનારાના ભાગ પર “દ્વારકા સ્તર” બંધાય છે ને એની ઉપર વેળુપાષાણના “સિવાલિક સ્તર” બંધાય છે. ખજાતના અખાતમાં આવેલા પીરમ જેટમાં એનો સારો અભ્યાસ થયો છે. એમાં વાગોળતાં પ્રાણીઓ, હાથી, હુલ્લર, બકરાં, ગેડા, ફાડી ખાનારાં પ્રાણીઓ તથા ખીજાં સસ્તન પ્રાણીઓના અસ્તીબૂત અવશેષ મળે છે “સિવાલિક સ્તર”ને મળતો સ્તર “પેરબ્રદર પથ્થર”નો છે. એ સ્તર પવનથી ઊડેલી ચૂનાવાળી રેતથી અને સમુદ્રમાં બંધાયેલાં ચૂનાનાં પાષાણપડોથી બંધાયેલો છે. એ ૩૦ થી ૬૦ મીટર જાડો હોય છે આ સ્તરમાંથી ધરો અને સુદર ઇમારતો બાંધવા માટેના પથ્થર સહેલાઈથી મળી શકે છે.

આ યુગના અંતભાગમાં ભારતની ભૂતળ-રચનામાં બે ભારે ફેરફારો થયા : દક્ષિણના ગોડવાના ખડોનો મોટો ભાગ નીચે ખેસી ગયો, એના પર સમુદ્રનાં પાણી ફરી વળ્યાં, ભારત આફ્રિકાથી તફાળુ છૂટી પડી ગયું અને અરબી સમુદ્ર અસ્તિત્વમાં આવ્યો; ખીજા બાજુ ઉત્તરના યુરોપ-એશિયાઈ સમુદ્રનું તળિયું ઊંચે ઊપસી આવ્યું ને એમાંથી હિમાલય પર્વત ઊંચે આવવા લાગ્યો.

તૃતીય યુગના આ અત્ય ભાગમાં વર્તમાન જીવ્યેનિઓનું અધિકતર પ્રમાણ રહેલું છે, આથી એને “આધુનિક-અધિકતર (Pliocene)” યુગ કહે છે આ યુગમાં સસ્તન પ્રાણીઓનો વિકાસ થયો.

૫. અનુ-તૃતીય કે ચતુર્થ માનવજીવમય યુગના સ્તર - આ યુગનાં પહેલાં વિભાગને “આધુનિક-અધિકતમ (Pleistocene) યુગ” કહે છે, કેમકે એમાં વર્તમાન જીવ્યેનિઓના અવશેષ સહુથી વધુ પ્રમાણમાં મળે છે.^{૧૩} એના સ્તર આધુનિક યુગના સ્તરની નીચેના હોઈ, એને “અધઃ-આધુનિક (Sub-recent) યુગ” પણ કહે છે. માનવના પ્રાદુર્ભાવના ચિહ્નો આ યુગમાં દેખાય છે. આ યુગ દરમ્યાન ઉત્તર ગોળાર્ધમાં એકાંતરે ૪ ડી આબોહવા અને પછી સરખામણીએ ગરમ આબોહવાના વારાફરતી સાતેક વાર પરિવર્તન થયા ૪ ડીના યુગને “હિમયુગ” (glacial age) કહે છે ને બે હિમયુગો વચ્ચેના યુગને “અન્તર્હિમ

યુગ" (inter-glacial age) કહે છે. આ યુગના સ્તરોમાં માનવદેહના નહિ, પણ માનવકૃત હથિયારોના અવશેષ મળે છે. એના જૂનામાં જૂના નમૂના ગુજરાતમાં ખીજા હિમયુગના કે બહુ તો ખીજા અન્તર્હિમ યુગના સ્તરોમાં મળે છે ૧૪ આમ ધરતીના લાંબા ઇતિહાસમાં માનવનો ઇતિહાસ છેક આજકાલનો લાગે છે.

આધુનિક કાલના સ્તર સપાટી પર બધાયેલા છે પવનને લીધે પથ્થરો ફેરાઈ જવાથી અને ફેરવાઈને લાંગી-તૂટી જવાથી માટી બને છે ને એ વર્ષાઋતુમાં અતિથય વરસાદને લીધે અનેક સ્થળેથી ખીજે સ્થળે ફલવાય છે. આમ નદીનાં જુદાં જુદાં જિયાં-નીચાં ખાત્રો વડે જાણે અગાશીએ બધાય છે, રેલો આવે છે અને ગ્રેવલ(gravel)ના સ્તર બધાય છે. ગુજરાતના સપાટ પ્રદેશમાં આ સ્તર નદીના કાંપથી બધાયેલો છે કાંપમાં ધ્રુખતવે રેતી, માટી અને ચૂનખડી (મરડિયા) હોય છે અને એ સંકેતો મીટર જીડો હોય છે આ કાંપ વડે પાપાણુપડોનું ભૂતળ તદ્દન ઢંકાઈ ગયું છે આ સ્તર સમુદ્રના કિનારા બાજુ બહુ જાડો હોય છે ને જેમ જેમ પૂર્વ તરફ જઈએ તેમ તેમ એ પાતળો થતો જાય છે. આ કાંપની ઉપર રેતીના જેવી માટીનો સ્તર પથરાયો છે, જે ધણો ફળદ્રુપ છે.

ગુજરાતની માટીઓમાં કાળી ચીકણી માટી ખાસ નોંધપાત્ર છે એ બહુ ઝીણા અણુઓની બનેલી, થોડાક ચૂનાવાળી અને ચૂદેલી માટીના ગુણવાળી હોય છે એને બીની કરતાં એ બહુ ચીકણી થાય છે અને તેથી એમાં બીનાશ લાગે વખત ટકી રહે છે. એમાં લોહક્ષાર, ચૂનો અને મેગ્નેશિયમ કાર્બોનેટ રહેલાં છે ચૂનાનો ક્ષાર ચૂનખડી-રૂપે પ્રસરેલો હોય છે વળી એમાં વનસ્પતિનો છૂટાછવાયો સેદ્રિય પદાર્થ પણ હોય છે. આ માટી બહુ ફળદ્રુપ હોય છે ને એમાં સહેજે પણ ખાતર વગર તેમજ એક પણ વર્ષ ખાલી રાખ્યા વગર વાવેતર થઈ શકે છે.

આ સપાટ પ્રદેશ વલસાડ નજીક એકદમ સાંકડો હોય છે, ને ઉત્તર તરફ એ વિશાળ થતો જાય છે. વલવાણ તથા ગોધરા વચ્ચે ૩૦૦ ઉપરાંત કિલોમીટરનો આવો સપાટ પ્રદેશ આવેલો છે.

ભરૂચ-વડોદરાથી ઉત્તર બાજુ જતાં આ માટીનો સ્તર વધારે અને વધારે રેતાળ થતો જાય છે અને પાલણપુરની નજીકનો પ્રદેશ લગભગ રેતાળ અને ઉજળું થઈ જાય છે.

પ્રાગ્-ઐતિહાસિક કાળમાં કચ્છના અખાતમાં સિંધુ નદી એનો કાંપ ઠાલવતી એ નિઃશંક છે. વળી સિંધુ નદીનું પાન એના વર્તમાન મુખ કરતાં ધણું પૂર્વ તરફ હતું. સમય જતાં એ નદી પશ્ચિમ તરફ ઢળી ત્યારથી કચ્છનો અખાત પુરાતો ગયો. પરિણામે એનો દક્ષિણ ભાગ ધીરે ધીરે પુરાઈ ગયો તે નીચાણનો પ્રદેશ બની રહ્યો.

રણોની રેતી અને ખારોપાટ આ સમયનાં છે આ સ્તરોએ તળ-ગુજરાતનાં પ્રાચીન ભૂકવચોને ઢાંકી દીધાં છે. ઉત્તર ગુજરાતની નદીઓનાં ઊંચાં-નીચાં ઉપપાત્રો, પવનથી ઊડતી ઝીણી બદામ-રંગી રેતાળ માટીના જડા ચરો, સાબરમતી અને મહીની ખીણોમાં ૩૦-૬૦ મીટર ઊંડાં પ્રેરાયેલાં વાંધાંઓ અને નાળાંઓ, Lateriteના લાલ-પીળા લોહમય સ્તરો-રેતીના ઢગલાઓ અને સૌરાષ્ટ્રના ઉપકિનારાઓ આ આધુનિક યુગના છે. ૧૫ ખંભાત અને કચ્છના અખાતો પુરાઈ જવાથી ધણી નવી જમીન મળી છે. સિંધુની સરખામણીએ ગુજરાતની નદીઓની ખીણો ધણી પ્રાચીન છે. કોઈ સ્થળોએ અખાતો અને નદીઓની ખીણો પુરાઈ ગઈ, તો કોઈ સ્થળોએ અખાતો વધારે ઊંડા ખોદાઈ ગયા કોઈ જગાએ, જેમકે કચ્છમાં ૧૮૧૬ ના જેવા, મોટા ધરતીકંપ થયા અને જમીન ઉપર આવી કે નીચે ખેસી ગઈ. ગુજરાતમાં માનવના પ્રાકૃતિક પછી આવાં ભૂસ્તર-પરિવર્તન ધણાં જૂજ થયાં છે.

પાઠટીપા

૧. ડી. એન. વાડિયા, 'ગુજરાતની ભૂસ્તર-રચના', "ગુજરાતની કીર્તિગાથા", પૃ. ૩-૧૬ અને ૧૮૦ પરથી સુધારાવધારા સાથે હૃદયુત

૨ S. S. Merli, "Geology and Mineral Resources", *Indian National Congress, 66th Session, Bhavnagar, Souvenir, A Glimpse of Gujarat*, p. 16.

૩ એન.ન, પૃ. ૨૦-૨૧

૪ એન.ન, પૃ. ૨૦

૫. એન.ન, પૃ. ૧૭

૬ આ યુગના ત્રણ વિભાગ પાઠવામાં આવ્યા છે: ૧. ટ્રાયાસિક, ૨. જૂરાસિક અને ૩ ક્રિટેસિયસ ટ્રાયાસિક એટલે ત્રણ પદવાળા સ્તરનો, જૂરાસિક એટલે ક્રાન્સ-વિવેક્ટરસેન્ડ પ્રદેશમાં આવેલા જૂરા પર્વતમાં મળેલા સ્તરનો, ક્રિટેસિયસ એટલે ચાકના સ્તરનો.

૭. જોબન, પૃ. ૧૭

૮. જોબન, પૃ. ૧૭

૯. જોબન, પૃ. ૧૮ સૌરાષ્ટ્રમાં આગ્નેય થરની ઉપર માટીજ પથરાઈ છે એવું અગાઉ મનાતું (ડી. એન. વાડિયા, ‘ગુજરાતની ભૂસ્તર-રચના’, ‘ગુજરાતની ઇતિહાસ’, પૃ. ૧૨), પરંતુ ત્યાં પણ નદીઓએ એવલનો કાંપ કાઢવેલો એવો પુરાવો ભાદરમાં ભેળા મળ્યો છે (હ. ધી. સારંગિયા, ‘સૌરાષ્ટ્રની ભૂસ્તર-રચના’, ‘પથિક’, વર્ષ ૭, અંક ૧૧-૧૨, પૃ. ૨૫-૩૦).

૧૦. વિગતો માટે જુઓ જોબન, પૃ. ૧૬

૧૧. જોબન, પૃ. ૧૮

૧૨. જોબન, પૃ. ૧૮

૧૩. શરૂઆતમાં આ યુગને તૃતીય યુગનો અંત્ય વિભાગ માનીને એને એ યુગના અન્ય વિભાગોના જેવું આ નામ આપવામાં આવેલું (ડી. પી. દેરાસરી, ‘ભૂસ્તર-વિજ્ઞાન’, ઉત્તરાધ, પૃ. ૭૫). હવે આ યુગ ચતુર્થ યુગની અંતર્ગત ગણાતા, એને માટે sub-recent શબ્દ વિરોધ પ્રચાલ્ય છે

૧૪. Stuart Piggott, *Prehistoric India*, p. 29

૧૫. સૌરાષ્ટ્રની ભૂસ્તર-રચનાની વિગતો માટે જુઓ હ. ધી. સારંગિયા, ‘સૌરાષ્ટ્રની ભૂસ્તર-રચના’, ‘પથિક’, વર્ષ ૭, અંક ૧૦-૧૧, પૃ. ૨૫-૩૦.

પ્રકરણ ૩

ગુજરાતની સીમાઓ

૧. વિસ્તાર : વર્તમાન તથા ઐતિહાસિક

ઈ સ. ૧૯૬૦માં મુ'બઈ રાજ્યના ભાષાકીય દ્વિભાગીકરણથી ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર એવાં બે અલગ રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યાં ત્યારથી ગુજરાતના લગભગ બધાં કિલ્લા કિલ્લા પ્રદેશોનું વહીવટી સંયોજન સંધાયું છે એ અનુસાર હાલ એમાં નીચેના જિલ્લાઓનો સમાવેશ થાય છે :

૧. કચ્છ, ૨. જામનગર, ૩. જૂનાગઢ, ૪. અમરેલી, ૫. ભાવનગર, ૬. રાજકોટ, ૭. સુરેન્દ્રનગર, ૮. બનાસકાંઠા, ૯. સાબરકાંઠા, ૧૦. મહેસાણા, ૧૧. ગાંધીનગર, ૧૨. અમદાવાદ, ૧૩. ખેડા, ૧૪. પંચમહાલ, ૧૫. વડોદરા, ૧૬. ભરૂચ, ૧૭. સુરત, ૧૮. વલસાડ અને ૧૯. ડાંગ^૧ (નકશો ૨)

રાજકીય પરિવર્તનો અનુસાર ગુજરાતના વિસ્તારમાં જુદા જુદા કાળમાં વધઘટ થતી રહી છે.

૧૯૪૭ માં ભારત આઝાદ થયું એ પછી રજવાડાંઓનું વિલીનીકરણ થતાં મુ'બઈ રાજ્યમાં ગુજરાતના કિન્ન કિન્ન વિભાગોનું જિલ્લાઓ-રૂપે વહીવટી સંયોજન થતું જયુ ને એ જિલ્લાઓના વિસ્તારમાં થોડાકે જરૂરી ફેરફાર થતા ગયા.^૨

એ અગાઉ બ્રિટિશ શાસનકાળમાં ગુજરાત મુ'બઈ પ્રલાકાના ઉત્તર વિભાગના જિલ્લાઓમાં^૩ તથા સ્થાનિક રાજ્યોની અમુક એજન્સીઓમાં વહેંચાઈ ગયું હતું.

મરાઠાઓના શાસનકાળમાં તળ-ગુજરાતના ધણા ભાગ તેઓની સીધી સત્તા નીચે હતા, જ્યારે બીજા થોડા ભાગ રજવાડાંઓની સત્તા નીચે ચાલુ રહ્યા.^૪ સૌરાષ્ટ્ર (કાઠિયાવાડ) અને કચ્છમાં મુખ્યત્વે રજવાડાંઓની સત્તા પ્રવર્તતી, પરંતુ એમાંનાં ધણાં રાજ્યો પાસેથી પેશ્વા અને ગાયકવાડ ખ ડણી વસૂલ કરતા

મુઘલ શાસનકાળમાં ગુજરાત મુઘલ સામ્રાજ્યનો એક સ્ત્રોત (પ્રાંત) ગણાતું. આ સ્થામાં હાલના વિસ્તારની અંદર આવેલા દસ સરકારો (બિલ્લાઓ) ઉપરાંત કુંગરપુર, વાંસવાડા, સૂંચ (રેવાકાંઠા), શિરોહી, સુલેમાનગઢ (કચ્છ) અને રામનગર (ધરમપુર) એ છ જગીરોનો સમાવેશ થતો. ૧ એમાંથી શિરોહી, કુંગરપુર અને વાંસવાડા હાલ રાજસ્થાન રાજ્યમાં ગણાય છે.

ગુજરાતની સલ્તનતના સમયમાં સલ્તનતમાં હાલના વિસ્તારની અંદર આવેલા ૧૪ સરકાર^૨ ઉપરાંત જોધપુર, નાગોર, શિરોહી, કુંગરપુર, વાંસવાડા, નંદરખાર, બાગલાણ, દંડરાજપુર (જજરા), મુખર્ખ અને વસર્ખ એ ૧૦ સરકારોનો પણ સમાવેશ થતો. એ હાલ રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રનાં પડોશી રાજ્યોમાં ગણાય છે.

સોલંકી (ચૌહાણ) રાજાઓના સમયમાં એની જહોજલાલી દરમ્યાન ગુર્જરદેશ(ગુજરાત)નાં મંડળોમાં હાલના વિસ્તારમાં આવેલા પ્રદેશો ઉપરાંત રાજસ્થાનના સાંચોર (જોધપુર), આણુ-અંધાવતી, મેવાડ વગેરે પ્રદેશોનો તેમજ મધ્યપ્રદેશના અવંતિ (ઉજ્જૈન) તથા બીલસા પ્રદેશનો સમાવેશ થતો. ૭ વળી એ રાજ્યની આણુ ઉત્તરપૂર્વે રાજસ્થાનમાં કિરાડુ, નડૂલ, જલોર અને સાંભર (અજમેર) સુધી પ્રવર્તતી.^૮

એ અગાઉના કાલમાં ગુજરાતમાં ઠેાઠ એક સર્વોપરી સત્તા નહોતી. પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્ર સૈન્યવાની સત્તા નીચે, દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તરપૂર્વ સૌરાષ્ટ્ર ઉત્તરના પ્રતીહારોના આધિપત્ય નીચે, ઉત્તર ગુજરાત ચાવડાઓની સત્તા નીચે, તથા ઉત્તરપૂર્વ ગુજરાત, મધ્ય ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાત દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોના શાસન નીચે હતાં.^૯

ત્રૈત્રક કાલ દરમ્યાન સૌરાષ્ટ્ર, ઉત્તર ગુજરાત અને મધ્ય ગુજરાત પર ત્રૈત્રકોની સત્તા પ્રવર્તતી એમની સત્તા પશ્ચિમ માળવા પર પણ પ્રસરી હતી. ૧૦ દક્ષિણ ગુજરાતના ઉત્તર ભાગ ઉપર મુખ્યત્વે ગુર્જરોની લાટ શાખાની અને દક્ષિણ ભાગ ઉપર દક્ષિણના ચાલુક્યોની લાટ શાખાની સત્તા પ્રવર્તતી હતી. ૧૧

ગુપ્ત-શાસન કાલમાં મુરાષ્ટ્રનો વહીવટી વિભાગ અલગ ગણાતો. ૧૨ ગુપ્ત સમ્રાટોની સત્તા મુરાષ્ટ્ર ઉપરાંત પ્રાયઃ કચ્છ અને ઉત્તર તથા મધ્ય ગુજરાનમાં પ્રવર્તતી, બ્યારે દક્ષિણ ગુજરાતમાં ત્રૈકૂટોની સત્તા સ્થપાઈ હતી. ૧૩

પશ્ચિમી ક્ષત્રિયોની સત્તા શરૂઆતમાં છેક પુષ્કરથી નાસિક સુધી અને મુરાષ્ટ્રથી મંદસોર (માળવા) સુધી પ્રસરેલી; ૧૪ આગળ જતાં એ દક્ષિણમાં નર્મદા

સુધી સીમિત થઈ, પરંતુ ઉત્તરમાં છેક વિદિશા (બીલસા - પૂર્વ માળવા) સુધી વિસ્તરી હતી ૧૫ આ સમગ્ર પ્રદેશ માટે કોઈ એક નામ પ્રયોજનનું હોય એવું જણવા મળતું નથી કાર્દમક ક્ષત્રપોના સમયમાં આનર્ત-સુરાષ્ટ્રનો એક વહીવટ વિભાગ ગણાતો. કેવળ તથા શ્વભ્ર (સાબરકાંઠા) એનાથી અલગ ગણાતા. વળ આકર અવતિ, નીવૃત્ત, અનૂપ, મરુ, સિંધુ, સૌવીર, કુકુર, અપરાંત, નિશા વગેરે પ્રદેશોનો પણ એ ક્ષત્રપ રાજ્યમાં સમાવેશ થતો ૧૬ કાર્દમક ક્ષત્રપોનું રાજધાની ઉજ્જનમાં હતી, છેવટમાં એ સૌરાષ્ટ્રમાં, પ્રાયઃ ગિરિનગરમાં, હતી. ૧૭

એ અગાઉના કાલમાં ભારતીય-યવન રાજ્યોની સત્તાની છૂટીછવાઈ નિશાનીઓ સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં મળે છે, ૧૮ પરંતુ એમના સમસ્ત રાજ્યનું સ્પષ્ટ ચિત્ર મળતું નથી.

મૌર્ય શાસનનો સીધો પુરાવો સુરાષ્ટ્ર માટે જ મળે છે, પરંતુ એમાં કેવળ અને તળ-ગુજરાતનો પણ સમાવેશ થતો હશે, કેમકે આસપાસના ખીખ વહીવટી વિભાગો રાજસ્થાન, માળવા અને કેંકણ હોવાનું માલૂમ પડે છે ૧૯ એ સમયે આ પ્રદેશનો શાસક (રાષ્ટ્રપતિ) ઉજ્જનના કુમાર ઉપરાજની આજુ નીચે હોવો સંભવિત છે ૨૦

આમ હાલમાં ગુજરાતનો જે વિસ્તાર છે તે છેક ચૌલુક્ય (સોલંકી) કાળથી માંડીને સુધક્ષ કાળ સુધી આ પ્રદેશની અંતર્ગત ગણાતો અને એમાં એ ઉપરાંત આસપાસના કેટલાક પ્રદેશોનો પણ સમાવેશ થતો એ અગાઉ એના રાજકીય તથા વહીવટી સંયોજનમાં ધણી વધારા થતી ખ્રિસ્તી કાલ દરમ્યાન વિભક્ત થયેલા જિલ્લાઓ અને સ્થાનિક રાજ્યોના સંયોજન દ્વારા હાલ આ ગુજરાતી-ભાષી પ્રદેશના ધણાખરા ભાગોનું 'ગુજરાત' રાજ્યમાં સંયોજન સધાયું છે, જ્યારે સીમા પરના કેટલાક મિશ્રજાતિવાળા પ્રદેશ પડોશના રાજ્યોમાં મુકાયા છે ૨. પ્રાચીન-અર્વાચીન નામો

આ પ્રદેશ માટે હાલનું 'ગુજરાત' નામ છેલ્લાં સાતસો - સાડા સાતસો વર્ષથી પ્રચલિત છે આ પ્રદેશ માટે એ નામનો પહેલવહેલો જ્ઞાત ઉલ્લેખ 'આણુરાસ'(ઈ. સ. ૧૨૪૩)માં મળે છે ૨૧ આ પ્રદેશ સોલંકી (ચૌલુક્ય) કાળમાં 'ગુર્જર દેશ' તરીકે ઓળખાયો લાગે છે ૨૨ એ નામનો પહેલો જ્ઞાત પ્રયોગ ક્ષેમેન્ડની 'ઓરિયન્ટલિયસ' (ઈ. સ. ૯૯૭)માં આવે છે ૨૩ 'ગુજરાત'ના મૂળમાં 'ગુર્જર' કે 'ગુજ' શબ્દ રહેલો છે. ૨૪ એ નામ આ પ્રદેશને સોલંકી કાળ પહેલાં લાગુ પડ્યાના ઉલ્લેખો મળ્યા નથી.

કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર પ્રાકૃતિક એકમ હોઈ એના નામ ધણી પ્રાચીનતા ધરાવે છે “કચ્છ” નામ પાણિનના સમય(ઈ પૂ ૫ મી સદી ૨૭)માં પ્રચલિત હોવાનું માલૂમ પડે છે ૨૮ સૌરાષ્ટ્ર માટે અગાઉ સંસ્કૃતમાં સુરાષ્ટ્ર (અથવા સુરાષ્ટ્રા) અને પ્રાકૃતમાં સુરઠ્ઠે ૩૫ પ્રયોજન ૨૬ આગળ જતાં એનાથી “સૌરાષ્ટ્ર” અને “સૌરાષ્ટ્ર” ૩૫ પ્રચલિત થયાં મરાઠા કાલમાં એને બદલે “કાઠિયાવાડ” નામ પ્રચલિત થયું ને એ બ્રિટિશ કાલમાં ચાલુ રહ્યું આઝાદી પછી વળી “સૌરાષ્ટ્ર” નામ પુનઃ પ્રચલિત થયું

પરંતુ આ એ દ્વીપકલ્પોના પ્રાકૃતિક વિભાગો સિવાયના મુખ્ય ભૂમિના સમગ્ર પ્રદેશ માટે પ્રાકૃ-સૌરાષ્ટ્રી કાલમાં એવું કોઈ નામ ૩૬ થયેલું કે કેમ તેમજ એ બે વિભાગો સહિતના આ સમસ્ત પ્રદેશ માટે કોઈ સર્વ-સામાન્ય નામ પ્રયોજનનું કે કેમ એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે.

પુરાણોમાં આપેલ વૃત્તાંત પ્રમાણે આજ-ઐતિહાસિક કાલમાં આનુશ્રુતિક વૃત્તાંત પ્રમાણે શાયાંતોના રાજ્ય-પ્રદેશ “આનર્ત” નામે ઓળખાતો ને એમની રાજધાની કુશસ્થલી હતી, જે યાદવોના સમયમાં “દારવતી” તરીકે સરસ્વતી પાની.૩૦ આ ઉદ્દેશ્ય અનુસાર ત્યારે આનર્તમાં સૌરાષ્ટ્રનો (કે ઓછામાં ઓછું એના દારવતી પ્રદેશનો) સમાવેશ થતો. ૩૧ આરંભિક ઐતિહાસિક કાલમાં આ નામ તળ-ગુજરાતના, ખાસ કરીને ઉત્તર ગુજરાતના, અલગ પ્રદેશ માટે પ્રયોજનનું આ બને પ્રકારના પ્રયોગ એ અગાઉ કદી એક સમયે લાગુ પડ્યા હોય, તો ક્યારેક સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાત સહિતનો આ સમસ્ત પ્રદેશ “આનર્ત” તરીકે ઓળખાયો હોવો સંભવે ૩૨ ક્યારેક કાલમાં તો એ નામનો પ્રયોગ ઉત્તર ગુજરાત પૂરતો સીમિત થયો જણાય છે ૩૩ આનંદપુર (વડનગર) “આનર્તપુર” તરીકે પણ ઓળખાતું એ પરથી ત્યારે એ આનર્તપ્રદેશનું પાટનગર હોવાનું સૂચિત થાય છે. ક્યારેકના સમયમાં કચ્છ, સુરાષ્ટ્ર અને આનર્ત ઉપરાંત શ્વભ(સાબરકાંઠા)નો પ્રદેશ પણ અલગ ગણાતો પુરાણોમાં આંતરનર્મદ, લાનુકચ્છ, માહિય (મહીકાંઠો), સારસ્વત (સરસ્વતીકાંઠો), કચ્છ, સુરાષ્ટ્ર અને આનર્ત “અપરાંત”(પશ્ચિમ સીમા)ના પ્રદેશ ગણાયા ૩૫ આ પરથી તળ-ગુજરાતમાં આનર્ત ઉપરાંત બીજા અનેક અલગ પ્રદેશ ગણાતા હોવાનું માલૂમ પડે છે. તળ-ગુજરાત માટે કે સમસ્ત ગુજરાત માટે આરંભિક

ઐતિહાસિક કાલમાં કોઈ એક નામ પ્રયોજાયુ હોય એવું જાણવા મળતું નથી. મૈત્રેય કાલ દરમ્યાન કચ્છ, સુરાષ્ટ્ર, આનંદપુર, વડાલી (હરિ પાસે), ખેટક (ખેડા), સૂર્યાપુર (ગોધરા પાસે), શિવભાગપુર (શિવરાજપુર), સંગમખેટક (સંખેડા), ભરુકચ્છ (ભરૂચ), નાદીપુર (નાદોદ), અકૂરેશ્વર (અકલેશ્વર), કંતારગ્રામ (કંતારગ્રામ-સુરત પાસે), નવસારિકા (નવસારી) વગેરે પ્રદેશો તે વહીવટી વિભાગો પ્રત્યક્ષિત હતા. ૩૬ પશ્ચિમ માળવા માટે “માલવક” નામ પ્રયોજાતું. ૩૭ એ સમયે અગાઉનું “આનર્ત” નામ પ્રત્યક્ષિત રહ્યું હાજરું નથી એ સમયના અભિલેખોમાં આ સમસ્ત પ્રદેશ માટે કોઈ નામ પ્રયોજાયું નથી, પરંતુ યુગ્મન રવાંગ માલવકને “દક્ષિણ લાટ” અને વલ્લી દેશને “ઉત્તર લાટ” તરીકે ઓળખાવે છે. ૩૮ અને “આર્યમ જુશ્રીમૂલકલ્પ” (આઠમી સદી)માં પણ આ સમગ્ર પ્રદેશ માટે “લાટ-જનપદ” નામ પ્રયોજાયું જણાય છે. ૩૯ એ પરથી ત્યારે આ સમસ્ત પ્રદેશ “લાટ” નામથી ઓળખાતો હોવો સંભવે છે.

એ પછી થોડાં વર્ષોમાં દક્ષિણના ચાલુક્યોની એક શાખા નવસારી પ્રદેશમાં સ્થપાઈ ત્યારે એ શાખાની સત્તા નીચેના પ્રદેશ માટે શુ નામ પ્રયોજાતું એ જાણવા મળતું નથી, પરંતુ એ પછી ત્યાં દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા પ્રવર્તી, તે એ સત્તા દક્ષિણ ગુજરાત તથા મધ્ય ગુજરાત પર પ્રસારી ત્યારે એ બધા પ્રદેશ “લાટ મંડલ” તરીકે ઓળખાતો એ સ્પષ્ટ છે. ૪૦

દસમી સદીમાં ઉત્તર ગુજરાતમાં ઉત્તરના સોલકીઓ (ચૌલુક્યો)ની સત્તા સ્થપાઈ ત્યારે અગાઉ દક્ષિણ રાજસ્થાનના કિલ્લમાલ પ્રદેશ માટે પ્રયોજાયેલું “ગુર્જર” નામ ગુજરાતના નવા રાજ્યપ્રદેશને લાગુ પડયું. ૪૧ તે “લાટ” નામ દક્ષિણ (તથા મધ્ય) ગુજરાત માટે પ્રત્યક્ષિત રહ્યું આગળ જતાં “લાટ” નામનો પ્રયોગ દક્ષિણ ગુજરાત પૂરતો મર્યાદિત થયો. સોલકી રાજ્યની સત્તા જેમ જેમ દક્ષિણમાં પ્રસારતી ગઈ તેમ તેમ “ગુર્જર” નામનો પ્રયોગ વિસ્તરતો ગયો. તે છેવટે એ નામ સમસ્ત તળ-ગુજરાત માટે પ્રત્યક્ષિત થયું આગળ જતાં “ગુર્જરપ્રદેશ” કે “ગુર્જરભૂમિ” ને બદલે “ગુજરાત” રૂપ પ્રત્યક્ષિત થયું, જેનો પહેલો જાત પ્રયોગ વાઘેલા કાલ દરમ્યાન તેરમી સદીનો મળ્યો આ પૂર્વે સૂચવાયો જ છે. ૪૨

મુસ્લિમ શાસનકાલ દરમ્યાન આ સમસ્ત પ્રદેશ માટે 'ગુજરાત' નામ પ્રચલિત રહ્યું. એમાં સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનો પણ સમાવેશ થતો આ નામ મુઘલ અને મરાઠા કાલ સુધી પ્રચલિત રહ્યું; પરંતુ બ્રિટિશ સરકારે વારાફરતી એના અમુક ભાગ મેળવીને એને મુ'બઈ પ્રજાકાના નિશ્વાસપે ભેળવવા માંડ્યા ને સ્થાનિક રાજ્યોનાં જુદાં જુદાં જૂથો માટે એજન્સીઓ રચવા માંડી ત્યારથી 'રાજકીય દૃષ્ટિએ ગુજરાત છિન્નચિન્ન થઈ ગયું', છતાં ભાષાકીય તથા સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ 'ગુજરાત'નું અસ્તિત્વ ચાલુ રહ્યું ને દિનપ્રતિદિન દૃઢ થતું ગયું. આઝાદી આવતાં મુ'બઈ પ્રજાકાને બદલે મુબઈ રાજ્ય થયું તેમાં સ્થાનિક સંસ્થાનો વિલીન થતાં એના નિશ્વા હમેરાયા ને છેવટે ૧૯૬૦માં મુ'બઈ રાજ્યનું ભાષાકીય ધોરણે દ્વિભાગીકરણ થયું ત્યારે એક વહીવટી પ્રદેશ તરીકે ગુજરાત રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું. હાલ આ નામ સૌરાષ્ટ્ર તથા કચ્છ સહિતના સમસ્ત ગુજરાતીભાષી પ્રદેશ માટે પ્રયોજ્ય છે

પાટ્ટીપો

૧ રાજ્ય સર્વેક્ષણ ખાતા તરફથી આપવામાં આવેલા આંકડા પ્રમાણે, (ભારતના વડા સર્વેક્ષક તરફથી મળેલા આંકડા પ્રમાણે આ વિસ્તાર ૭૨,૨૪૫ ચોરસ માઈલ અથવા ૧,૮૭,૧૭૫ ચોરસ કિ. મી. થાય છે.) *Census of India 1961, Vol. V, Gujarat, Part I-A (i) p 89*

૨. વલસાડ અને ગાંધીનગરના જિલ્લા ૧૯૬૧ પછી રચાયા છે; એ પહેલાં એ વિસ્તારો અનુક્રમે સુરત અને અમદાવાદ-મહેસાણા જિલ્લાની અંતર્ગત હતા.

૩ ૧૯૫૧માં અમરેલી, બનાસકાંઠા, સાળરકાંઠા, મહેસાણા, વડોદરા અને ડાંગ જિલ્લા હમેરાયા. ૧૯૫૬માં થયેલ રાજ્યપુનર્વિદનામાં બનાસકાંઠા જિલ્લાનો આણંદ તાલુકો રાજસ્થાનમાં મુકાયો અને ગોહિલવાડ, ઝાલાવાડ, મધ્ય સૌરાષ્ટ્ર, હાલાર અને સૌરાષ્ટ્ર (જેને માટે ૧૯૫૯માં અનુક્રમે ભાવનગર, સુરેન્દ્રનગર, રાજકોટ, ભખનગર અને જૂનાગઢ એવા નવા નામ પ્રયોજ્યા) અને કચ્છ જિલ્લા હમેરાયા. વિગતો મઠિ જુઓ *Census of India 1961, Vol. V, Gujarat, Part I-A (i), pp. 90 ff.*

૪ અમદાવાદ, ખેડા, પચમહાલ, સુરત અને ભરૂચ

૫ એના જે વિભાગ હતા : રાજકોટ અને વડોદરા રાજકોટ વિભાગમાં સમાવિતમાં કચ્છ સંસ્થાન, કાઠિયાવાડના ગોહિલવાડ, હાલાર, ઝાલાવાડ અને સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંત તથા વડોદરા સંસ્થાનના અમરેલી (અને જોખામંડળ) વિભાગનો સમાવેશ થતો આજળ જતાં કચ્છ, જૂનાગઢ, નવાનગર, ભાવનગર, પોરબંદર, ધાંધા, ચોરખી, ગોંદલ, બક્ષરાબાદ, વાંકાનેર, પાલીતાણા, કોળ, લીમડી, રાજકોટ અને વઢવાણનાં સંસ્થાનોનો 'વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા સ્ટેટ્સ

૧૭. રાત્રી મહોક્ષત્રય રુદ્રદામા ૧ લાના જ્ઞાનકે શેલેષ (Ibid, pp 169 ff) ના આધારે

૧૮. આનર્ત-સુરાષ્ટ્રના(ળાં)પાલનાત્ નિયુક્તે (Ibid, p 174)

૧૯. પૂર્વાપરાકરાવન્ત્વનૂપનીશ્વદાનર્તસુરાષ્ટ્રમ્મરુક્ષસિન્ધુસૌવીરકુકુરાપરાંતનિવા - દાદીનાં સમગ્રાણાં...વિષયાણાં પતિના । (Ibid, p 172)

આ પ્રદેશોના, ખાસ કરીને ‘અપરાંત’ના, સ્થળનિર્ણય માટે જુઓ હમારાંકર જેમી, “પુરાણોમાં ગુજરાત”, પૃ. ૧૧-૧૨.

૨૦. રજેશ જબીનદાર, “ક્ષત્રપકાલીન ગુજરાતઃ ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ”, પૃ. ૧૩૫, ૧૬૧-૧૪, ૨૦૬

૨૧. ડ. એ. શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ”, પૃ. ૫૪-૫૫

૨૨. D. R. Bhandarkar, *Asoka* p 47

૨૩. H. D. Sankalia, *Studies in the Historical and Cultural Geography and Ethnography of Gujarat*, p. 22

૨૪. કે. કા. શાસ્ત્રી, ‘સંસ્કૃત વાક્યમયમાં ગુજરાત ના ભૌગોલિક હલેખોનો આરંભ’, *Journal of the Gujarat Research Society*, Vol. 11 p. 384

૨૫. સોલંકી (ચૌહાણ) રાજાઓના અભિલેખોમાં “ગુજ્જર-મંડલ”, “ગુજ્જર” “ગુજ્જર-ધરણી” ઇત્યાદિ શબ્દ પ્રયોજ્યા છે (જિ. વ આચાર્ય, “ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો”, લેખ નં. ૧૪૪, ૧૫૫, ૧૬૭, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૨૦ અને ૨૨૪)

૨૬. કે. કા. શાસ્ત્રી, *એબન*, પૃ. ૩૮૦

૨૭. ગુજ્જ-ગુજ્જર-ગુર્જરમાં અરબી આત્ પ્રત્યય લાગવાથી “ગુજરાત” ૩૫ થયું જણાય છે પ્રાકૃતમાં એવું “ગુજ્જરતા” અને સંસ્કૃતમાં “ગુર્જરા” રૂપાંતર થયું N B Divatia, *Gujarati Language and Literature*, Vol II. pp. 198 ff, કે. કા. શાસ્ત્રી, “અનુશીલન”, પૃ. ૧૨૨-૩૨

૨૮. M. R. Majumdar (Ed), *Chronology of Gujarat*, Vol. I, p. 25

૨૯. કે. કે. શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ”, પૃ. ૪૨-૪૪, ડ. એ. શાસ્ત્રી, “મૈત્રકાલીન ગુજરાત”, ભાગ ૧, પૃ. ૧૭૧-૭૩, કે. કા. શાસ્ત્રી, *એબન*, પૃ. ૩૭૪-૫૭, “સોરાષ્ટ્રની ઐતિહાસિક નગરીઓ : માગદોળ-સોરાઠ”, પૃ. ૧-૩

૩૦. હમારાંકર જેમી, “પુરાણોમાં ગુજરાત”, પૃ. ૩૬-૩૮, ૬૨-૬૪

૩૧. એળન, પૃ ૩૭-૩૮. ડો. સાકળિયા એમા આખા સૌરાષ્ટ્રનો નહિ, પણ ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રનો સમાવેશ કરે છે.

એ કુશસ્થલી-દ્વારવતીના ઉલ્લેખ પરથી લાગે છે, પરંતુ અસલ દ્વારકા ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રમાં હોવાનું હજી તેા ચર્ચાસ્પદ રહ્યું છે.

૩૨. શ્રી દુર્ગારા'કર સાશ્રીના મતે રુદ્રદામાના લેખથી જૂના કાળમા સુરાષ્ટ્ર અને મધ્ય તથા ઉત્તર ગુજરાત બેથને સાથે લઈને એ સમગ્ર દેશ મટિ "આનત" નામ વપરાતું હતો એમ લાગે છે ("ગ્ર. મ. રા. ઇ", પૃ ૪૫)

૩૩ ખાસ કરીને વડનગરની આસપાસના પ્રદેશ મટિ

૩૪. જુઓ ઉપર પા દી. ૧૯

૩૫. હમારા'કર જોશી, "પુરાણોમા ગુજરાત", પૃ. ૫-૭

૩૬ હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, "ત્રેતકકાંક્ષીન ગુજરાત", લાગ ૧, પૃ ૭ અને ૯

૩૭. એળન, પૃ ૧૯૫-૨૦૨

૩૮ Thomas Watters, *On Yuan Chwang's Travels in India*, Vol II, pp 243 and 246

૩૯ વલ્લભીના રામ શીલાદિત્ય ધર્માદિત્યના રાજ્યપ્રદેશોને એ "લાઠાના જનપદઃ" તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે ને એનો વિસ્તાર ઉજ્જય તથી સમુદ્રતીરખત-પશ્ચાદેશખત જણાવે છે (સંલોક ૫૮૬)

૪૦ દુ કે. શાસ્ત્રી, "ગ્ર. મ રા ઇ", પૃ ૪૧

આ શાસ્ત્રકોટી પાટનગર બેટક હતું ને એમનો રાજ્યપ્રદેશ "લાઠ મંડલ" કહેવાતો. બેટક મંડલનો સમાવેશ લાઠ દેશમા થતો H. D. Sankalia, *Studies in the Historical and Cultural Geography and Ethnography of Gujarat*, p. 267

આલિયરના અલિલેખ(૯મી સદી)માં આનંદપુરને લાઠમંડલની અંતર્ગત જણાવ્યું છે. (E. I., Vol. II, p. 156)

૪૧ દુ કે શાસ્ત્રી, "ગ્ર મ. રા ઇ", પૃ. ૪૭, ૧૪૧-૪૩

૪૨ જુઓ ઉપર પા દી ૨૪

1

2 3 4

5 6

7

8 9

10

11

12

13

14

15

ખંડ રે

પ્રાગ્-ઐતિહાસિક અને આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ

પ્રકરણ ૪

પ્રાગ્-ઇતિહાસ અને આદ્ય-ઇતિહાસ

૧. લિપ્ત લિપ્ત યુગો

સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસ

તે તે ભૂભાગની ભૂમિ પર માનવનો પ્રાદુર્ભાવ કે સંચાર થયો ત્યારથી એના જીવનનું જે ધડતર થવા લાગ્યું તેને માનવવિજ્ઞાનની પરિભાષામાં ‘સંસ્કૃતિ’ કહે છે.^૧ એમાં માનવની ધડેલી ચીજો, માલમત્તા, કુન્નરો, ટેવો, વિચારો, મૂલ્યો વગેરેના સામાજિક વારસાનો સમાવેશ થાય છે.^૨ દેશ, પ્રદેશ કે પ્રજાની સંસ્કૃતિના પ્રમાણિત વિગતવાર વર્તણૂકને ‘ઇતિહાસ’ કહે છે. ઇતિહાસ માટે પૂરતી માહિતી અને નિશ્ચિત સમર્થાકન અનિવાર્ય મળ્યાં છે. આ સાધનોનો આધાર લિખિત સામગ્રી અને એમાં થયેલા સમયનિર્દેશ પર રહેલો છે. આ સામગ્રી સમકાલીન અને/અથવા અનુકાલીન હોય છે.

પ્રાગ્-ઇતિહાસ

પરંતુ માનવ કંઈ સંસ્કૃતિના છેક ઉગમકાલથી લેખનકલા જાણતો ને પ્રયોજતો થયો નહોતો. સંસ્કૃતિનાં શરૂઆતનાં હજારો વર્ષોનો વર્તણૂક અલિખિત રહ્યો છે. એ કાલની સંસ્કૃતિના વર્તણૂક માટે અન્ય સમકાલીન સાધનો દ્વારા કેટલીક રૂપરેખાત્મક માહિતી મળે છે, જેમાં લિખિત ઉલ્લેખોના અભાવે કોઈ માનવવિશેષો, સ્થળવિશેષો કે ધર્મનાવિશેષોની સંઘાતપૂર્વક વિગતો પૂરી શકાતી નથી; આથી સંસ્કૃતિના આ પ્રાગ્-અક્ષરજ્ઞાન કે નિર્-અક્ષરજ્ઞાન કાલને ‘પ્રાગ્-ઐતિહાસિક કાલ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.^૩ પ્રાગ્-ઐતિહાસિક કાલના ઉપલબ્ધ વર્તણૂકને ‘પ્રાગ્-ઇતિહાસ’ કહે છે. કોઈ પણ દેશ, પ્રદેશ કે પ્રજાનો ઇતિહાસ સમજવા માટે એની પ્રાગ્-ઐતિહાસિક ભૂમિકા જાણવી જરૂરી છે.

ઐતિહાસિક કાલની સરખામણીએ પ્રાગ-ઐતિહાસિક કાલ ધણી લાંબો છે. ઐતિહાસિક કાલ ભારત જેવા દેશમાં છેલ્લાં પાંચેક હજાર વર્ષનો જ છે, જ્યારે પ્રાગ-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિનો સમયપટ અઢીથી પાંચ લાખ વર્ષ જેટલો વિસ્તરે છે; આથી પ્રાગ-ઐતિહાસિક કાલને 'યુગ' (age) સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે,

પ્રાગ-ઐતિહાસિક કાલમાં માનવ-કૃત ટકાવે ચીજો મુખ્યત્વે પાષાણની ધડવામાં આવતી, આથી એ યુગને 'પાષાણયુગ' કહે છે એ ચીજોમાં મુખ્યત્વે હથિયારોનો સમાવેશ થાય છે. પાષાણનાં હથિયારો ધડવાની જુદી જુદી કુન્નરપદ્ધતિ પરથી પાષાણયુગની સંસ્કૃતિના જુદા જુદા તબક્કા જણાવા મળે છે ને એ અનુસાર પાષાણયુગના જુદા જુદા વિભાગ પાડવામાં આવે છે.^૪ પ્રાગ-ઐતિહાસિક કાલ આ પાષાણયુગોનો બનેલો છે.

આદ્ય-ઇતિહાસ

લેખનકલાની શોધ થતાં માનવ-સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં અજબ પરિવર્તન આવે છે. હવે વ્યક્તિવિશેષો, સ્થળવિશેષો અને ધર્મનાવિશેષોની વિગતવાર માહિતી મળી શકે છે ને એના સમયાંકન વિશે ચોક્કસ અનુમાન તારવી શકાય છે, પરંતુ એમાં કેટલીક વાર એવું બને છે કે એ પુરાતન કાલના અભિલેખો ઉપલબ્ધ થયા હોવા છતાં આપણને એની કોઈ બિંધી શકતી ન હોય ને એને લઈને એમાં લખેલી હકીકતનો આપણે ઉપયોગ કરી શકતા ન હોઈએ. કેટલીક વાર કોઈ પુરાતન કાલનું સાહિત્ય શબ્દબદ્ધ થયું હોવા છતાં કોઈ બિંધી ન થયું હોય ને કંઈસ્થ પરંપરા દ્વારા જ પછીની પેઢીઓમાં સંક્રાંત થતું હોય અથવા એ બિંધીબદ્ધ થયું હોય તોપણ એ કાલની લેખનસામગ્રી કાળબળે નષ્ટ થઈ હોય ને માત્ર એની ઉત્તરોત્તર નકલો દ્વારા લખાયેલી ધણી ઉત્તરકાલીન પ્રતિઓ દ્વારા જ ઉપલબ્ધ રહી હોય. વળી એમાં ઉલ્લિખિત વ્યક્તિઓ કે ધર્મનાઓ વિશે નક્કર સમકાલીન પુરાવો પૂરો પાડે તેવી કોઈ અભિલિખિત સામગ્રી મળતી ન હોય; આથી સમકાલીન લખાણોની પ્રાપ્તિના કે એના પઠનના અભાવે એ કાલના ઇતિહાસ માટે પૂરતી માહિતી અને ચોક્કસ સમયાંકન ઉપલબ્ધ થતાં નથી તો એ કાલને 'ઐતિહાસિક' કેવી રીતે કહેવાય? આથી કેટલાક એને 'પ્રાગ-ઐતિહાસિક' ગણાવે છે, પરંતુ લેખનકલાના જ્ઞાન તથા વિનિયોગને લઈને એને પ્રાગ-ઐતિહાસિક કાલથી જુદો પાડવો જરૂરી છે.^૫

આ કાલ આમ તો ઐતિહાસિક કાલનો આરંભિક તબક્કો જ છે, પરંતુ ન્યાયધી ઇતિહાસ માટે અનિવાર્ય એવા સમકાલીન પુરાવા અને એવી લિખિત માહિતી મળે નહિ, ત્યાંસુધી આ કાલને ‘આદ્ય-ઐતિહાસિક’ ગણવામાં આવે છે ૧

આ કાલ દરમ્યાન માનવ ધાતુકામનો હુન્નર બહુ દીર્ઘ ધાતુની ચીજો ધડતો થયો હતો. આમ હવે ‘પાપાણ્યયુગ’ને બદલે ‘ધાતુયુગ’ પ્રવર્ત્યો. ધાતુયુગના આરંભિક તબક્કામાં એ મુખ્યત્વે તાંબાનો ઉપયોગ કરતો ને આગળ જતાં તાંબામાં ક્ષય મેળવી કાંસાનો ઉપયોગ કરતો, આથી આ યુગને ‘તામ્રયુગ’ કે ‘તામ્ર-કાંસ્યયુગ’ કહે છે. શરૂઆતમાં એ તાંબા ઉપરાંત પાપાણ્યો ય દીક દીક ઉપયોગ કરતો, તેથી એને ‘તામ્ર-પાપાણ્યયુગ’ કહે છે. ભારતમાં આ યુગની હકીકત સંસ્કૃતિનાં મોટાં સ્થળોનાં ખડેરામાં નાના સંખ્યાબંધ અભિલેખ મળ્યા છે, આથી એ સંસ્કૃતિને ‘આગ્-ઐતિહાસિક’ ન ગણાય. ૨ છતાં એ અભિલેખોની લિપિ હજી નિશ્ચિત રીતે લેકલી ચડી ન હોઈ એમાં લખેલી હકીકત ઉપયોગી નીવડી નથી, આથી આ સંસ્કૃતિને હાલ ‘આદ્ય-ઐતિહાસિક’ ગણવામાં આવે છે.

ભારતીય સાહિત્યમાં વેદસાહિત્ય રચનામાં આગ્-પાણિનીય છે, પરંતુ એનો સમકાલીન પુરાવો ઉપલબ્ધ થયો નથી. એવી રીતે પુરાણોમાં આવીન રાબળ્-ગો તથા ઋષિમુકો વિશેની અનુશ્રુતિઓ આગ્-શુદ્ધકાલને લગતી છે, પરંતુ એની ઐતિહાસિકતા માટે પણ કંઈ નક્કર પુરાવો મળ્યો નથી. ભારતના ઇતિહાસમાં ભગવાન શુદ્ધ તથા મહાવીર સ્વામીના સમકાલીન મગધરાજ બિંબિસારથી શરૂ થતા વર્તમાનની ઐતિહાસિકતા પ્રતિપાદિત થઈ છે, આથી એ પહેલાંના કાલને લગતી આ સર્વ અનુશ્રુતિઓમાં જણાવેલી વ્યક્તિઓ તથા ધર્મનાઓને પણ હાલ ‘આદ્ય-ઐતિહાસિક’ ગણવામાં આવે છે. ૩

૨. પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણો

પુરાવસ્તુકીય સાધનસામગ્રી

આગ્-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિના વર્તમાનનો સર્વ આધાર એ કાલની પુરાવસ્તુકીય સાધનસામગ્રી પર રહેલો છે. આ સંસ્કૃતિ આગ્-અક્ષરજ્ઞાન હોઈ એમાં કોઈ લિખિત કે અલિલિખિત સામગ્રીની અપેક્ષા રહેતી નથી. એમાં તો મુખ્યત્વે માનવે ધડેલાં પાપાણુનાં હથિયારો, માનવોના અને માનવોની સાથે સંકળાયેલાં

પ્રાણીઓના દેહાવશેષ, માનવે ધડેલાં વાસણો, માનવે કંઠારેલાં ચિત્રાંકનો ખત્યાદિ સામગ્રીનો સમાવેશ થાય છે. આ સામગ્રી મુખ્યત્વે સ્થળતપાસ દ્વારા અને કેટલેક અંશે ઉત્ખનન દ્વારા મળી હોય છે.

આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓમાં કેટલીક સંસ્કૃતિઓ પુરાવસ્તુકીય સામગ્રી દ્વારા જ પ્રકાશમાં આવી છે, જ્યારે બીજી કેટલીક સંસ્કૃતિઓ અતુકાલીન આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતો દ્વારા જાણવા મળે છે. આ બે પ્રકારની સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે હજી કોઈ એકતા કે સમકાલીનતા સિદ્ધ થઈ નથી.^૬

પુરાવસ્તુકીય સામગ્રી પરથી હડપ્પીય સંસ્કૃતિ જેવી જે કેટલીક સંસ્કૃતિઓ જાણવા મળી છે તે મુખ્યત્વે સ્થળતપાસ અને ઉત્ખનન દ્વારા જાણવા મળી છે. આ સામગ્રીમાં મુખ્યત્વે માટીનાં વાસણો, ઇમારતો, પથ્થર તાંબા અને કાંસાની ચીજો, સોનું રૂપું હાથીદાંત વગેરેની ચીજો, હાડપિંજરો, ખોપરીઓ, અસ્થિઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણ

પુરાવસ્તુકીય અવશેષોની શોધ કેટલીક વાર અનાયાસ કે અકસ્માત થતી હોય છે ને એ શોધ કેટલીક વાર અન્ય ક્ષેત્રના માણસો દ્વારા થતી હોય છે, પરંતુ એ અવશેષોનો પ્રાગ્-ઇતિહાસ તથા ઇતિહાસની પ્રમાણિત સાધનસામગ્રી તરીકે ઉપયોગ કરવા માટે પુરાવસ્તુવિદ્યાના જાણકારો એની ને એની સાથે સંલગ્ન એવા સર્વવિધ અવશેષોની પદ્ધતિસર શોધ કરે, એ અવશેષોને એનાં પ્રાપ્તિસ્થાનો અને પ્રાપ્તિસ્તરોના સંદર્ભમાં તપાસે અને એ ઉપલબ્ધ સાધનસામગ્રીના પદ્ધતિસર અભ્યાસ પરથી તે તે યુગ કે કાલની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસ વિશે તર્કશુદ્ધ અનુમાનો તારવે ત્યારે જ એ પ્રક્રિયા વૈજ્ઞાનિક અને પ્રમાણિત નીવડે છે.

પુરાવસ્તુવિદ્યાનો વિષય હવે સામાજિક વિજ્ઞાનો કે માનવવિદ્યાઓમાં સીમિત ન રહેતાં વિજ્ઞાનની અંતર્ગત ગણવા લાગ્યો છે. એ વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં પુરાવસ્તુકીય સાધનસામગ્રીની શોધ માટે સ્થળતપાસ અને ઉત્ખનનની પદ્ધતિઓની જાણકારી તથા પ્રાયોગિક આવડત જરૂરી બને છે ને એમાં ઉપલબ્ધ થયેલી સાધનસામગ્રીના અર્થઘટન માટે ભૂસ્તરવિદ્યા, અભિલેખવિદ્યા, પ્રાચીન લાપાઓ ઇત્યાદિ અનેક

સંલગ્ન વિદ્યાઓની જરૂરી જાણકારી ધરાવવી જોઈએ છે. ૧૦ આવશ્યક સામગ્રીની શોધ અને ઉપલબ્ધ સામગ્રીનું અર્થઘટન એ બંને પ્રક્રિયાઓ પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણનાં મહત્વનાં પાસાં છે

સ્થળતપાસ^{૧૧}

માનવ-વસવાટના સ્થળ પાસે સ્વાભાવિક રીતે તૂટેલી ને નકામી ચીજોનો ઢગલો જામતો જાય છે તે એ ઢગલો એક જ જગ્યાએ થયા કરે તો એ દિનપ્રતિદિન મોટો થતો જાય છે. વસવાટની કુટિરો કે ઇમારતો જીર્ણુશીર્ણુ થતાં એના અવશેષો આ ઢગલામાં જોડાઈને કરે છે કેાઈ સ્થળ ઘાંબા વખતના વસવાટ પછી કેાઈ કારણે વેરાન બને તો એ સ્થળે નાનોમોટો ટેકરા કે ટીબો થયો હોય છે. આવા ઢગલાઓ કે ટેકરાઓનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો ધણી વાર એના ભૂપૃષ્ઠ પર નળિયાં, ઠીકરાં, ઈંટાળા વગેરે અવશેષ નજરે પડે છે. કેટલીક વાર એ સ્થળે વરસાદ કે નદીનાળા વડે ધોવાણું થવાથી અથવા કેાઈ પ્રાણીઓએ કે માણસોએ પોતાને માટે કરેલા ખોદાણથી ભૂપૃષ્ઠની નીચેના અવશેષ પથ્થ બહાર આવે છે, એટલું જ નહિ, એ ટીબા કે ટેકરાની અંદર દટાયેલાં ખડેરાના જુદા જુદા સ્તર પણ ખુલ્લા થાય છે. ભૂપૃષ્ઠ પર કે એની અંદર થોડાધણા દટાઈ રહેલા કેખાતા અવશેષોને ધણી વાર નાનાં જોબરો વડે ખોતરીને બહાર કાઢવામાં આવે છે

ગ્રામ-ઐતિહાસિક વસવાટનાં સ્થળ નદી અને તળાવ જેવાં જળાશયો પાસે મળે છે એ સ્થળોએ એ સમયનાં જુદી જુદી ભતના પથ્થરનાં મોટાં કે નાનાં હથિયાર મળી આવે છે એની સાથે કેાઈ વાર અસ્ખીભૂત અસ્થિઓ કે હાડપિંજરો મળે છે રેતીના કેટલાક ટીબાઓના ભૂપૃષ્ઠ પરથી ખાસ કરીને પથ્થરનાં નાનાં-નાનાં હથિયાર મળે છે. પાપાણ્યુગના અંતિમ તબક્કાના ચરોમાંથી ક્યારેક તૂટેલાં માટીનાં વાસણોની ઠીકરીઓ પણ હાથ લાગે છે. આ અવશેષો ક્યા સ્તરમાંથી મળે છે એ નોંધવામાં આવે છે આવા અવશેષ ધણી વાર નદીકાંઠાની ભેખડોમાં મળે છે. નદીનો પ્રવાહ એના પાત્રની સપાટીમાં ફેરફાર કરતો હોય છે પ્રવાહનો વેગ ધીરો હોય ત્યારે એ નદીના પાત્રમાં કાંપ, ક્યારે વગેરે પાથરી દે છે તે પરિણામે એની સપાટી જાંચી આવે છે; અને જ્યારે પ્રવાહ વેગીલો હોય ત્યારે એ કાંપ, ક્યારે વગેરેને દૂર તાણી જાય છે તે પાત્ર-સપાટીને જાંડી લઈ જાય છે. સામાન્ય રીતે નદીના મુખ પાસે પુરાણ થતું હોય છે તે

નદીનેા પ્રવાહ વેગીએા હોય ત્યારે એનાં પાણી કાંઠાની પાર બહોળા વિસ્તારમાં ફેલાતાં હોય છે, જ્યારે નદીના મૂળ પાસે ઢોળાવને લઈ પ્રવાહનેા વેગ વધારે રહેતો હોઈ એ ધોવાણ વડે ખીણને વધુ ને વધુ જાંડી બનાવતો હોય છે. સામાન્ય રીતે નદીઓ ચોમાસામાં વેગ ધારણ કરતી હોય છે ને એનેા પ્રવાહ ધણા ભાગના પાત્રની સપાટીને જાંડી ને જાંડી કરતો હોય છે. નદીમાં પૂર આવે ત્યારે આ પ્રક્રિયા વધારે વેગીલી બને છે. અંદરના ભૂભાગમાં આવેલા ટેકરાઓમાં માનવ-વસવાટના સ્તર, ઉપરથી નીચે જતાં વધુ ને વધુ પ્રાચીનતા દર્શાવતા હોય છે, જ્યારે નદીના પ્રવાહથી વારે વારે થતા જતા ધોવાણની પ્રક્રિયાને લઈ ને નદીકાંઠા પાસેના વસવાટ-સ્તર સામાન્ય રીતે ઉપરથી નીચે જતાં ઓછી ને ઓછી પ્રાચીનતા દર્શાવે છે.

આલ-ઐતિહાસિક કાલનાં વસવાટ-સ્થળોએ ટેકરાઓના ભૂપૃષ્ઠ પર માટીનાં વાસણોનાં ઠીકરાં, માટીની પકવેલી ચીળે, પથ્થર તાંબુ વગેરેની ધડેલી ચીળે વગેરે પ્રકારના અવશેષ નજરે પડે છે. ધણી વાર એની ધારોમાં ઇમારતોની ઈંટોના ચર પથ્થુ દેખા દે છે. ઈંટોના કઠ પરથી વસાહતના સમય વિશે કેટલુંક અનુમાન થઈ શકે છે આ બધા પ્રકારના અવશેષોમાં માટીનાં વાસણો ને એની ઠીકરીઓ સહુથી વધુ ઉપયોગી નીવડે છે. એ વાસણ પકવેલાં હોઈ ધણા લાંબા કાલ સુધી ટકી રહે છે ને ઘર-વપરાશમાં સહુથી વધુ પ્રચલિત હોઈ ઠેકઠેકાણે મળી રહે છે. કોઈ સ્થળની વસ્તી એ સ્થળ છોડી બીજે વસવા જાય ત્યારે એ બને તેટલી ચીળે પોતાની સાથે લઈ જાય છે, પરંતુ માટીનાં ધણાં વાસણ ત્યાં ને ત્યાં પડી રહેવા દે છે આ બંને કારણોને લઈ ને પ્રાચીન વસવાટનાં સ્થળોએ માટીનાં નાનાં અખડિત કે મોટાં ખડિત વાસણોના અવશેષ હરહંમેશ ખાસ મળ્યા કરે છે. જુદા જુદા સમયે માટીનાં વાસણો ધડવાની જુદી જુદી જાતની હુન્નરશૈલીઓ પ્રચલિત હોવાનું બાલૂમ પડતું હોઈ, આ અવશેષો પરથી તે તે વસાહતનું સમયાંકન કરવાનું સરળ પડે છે. ક્યારેક કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારનાં વાસણ બહારથી થયેલી આયાત સૂચવે, તો એ પથ્થુ સમયાંકન માટે ખાસ મદદરૂપ નીવડે છે. આમ માટીનાં વાસણો, જે ખાસ કરીને ઠીકરીઓરૂપે મળે છે તે, પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણમાં એક મહત્ત્વનું સાધન બની રહે છે.

ઉત્ખનન

સ્થળતપાસને પરિણામે જે સ્થળે મહત્ત્વના અવશેષો સારા પ્રમાણમાં મળવાનો સંભવ જણાય તે સ્થળે કેટલીક વાર ઉત્ખનન કરવામાં આવે છે.

ઉત્ખનનની પ્રવૃત્તિ ધણી ખર્ચાળ હોવાથી સ્થળની પસંદગી હેતુપુરઃસર અને ચોજનાપૂર્વક કરવામાં આવે છે. પહેલાં ઉત્ખનન કરવા હાયક સપાટી નક્કી કરી એ જગ્યા સાફ કરવામાં આવે છે ને એમાં અનુકૂળ લંબાઈ અને પહોળાઈની ખાઈ કે ખાઈઓ ખોદવાનું આયોજન કરવામાં આવે છે. ઉત્ખનન ધીમે ધીમે અને સાવધતાપૂર્વક કરવામાં આવે છે. ઉત્ખનન દરમ્યાન એમાંથી નીકળતા દરેક નાનામોટા અવશેષને વીણી લેવામાં આવે છે એમાંથી નીકળતી માટીને બરાબર તપાસી દૂર નખાવવામાં આવે છે જે જે અવશેષ જે જે જગ્યાએ મળ્યા હોય તે તે જગ્યાનું ચોક્કસ સ્થાન એના સ્તરના સદર્શ સાથે તે તે અવશેષ અંગે તરત જ નોંધવામાં આવે છે. ઉત્ખનનના સ્થળની નજીકમાં એક સપાટ ચોકમાં આડાં ઊભાં ખાનાં પાડીને એમાં જુદી જુદી ખાઈનાં જુદા જુદા સ્તરનાં ઠીકરો ગોઠવવામાં આવે છે ઉત્ખનન દરમ્યાન ઉત્તરોત્તર મળતા જુદા જુદા સ્તરોનું નિરીક્ષણ તથા પૃથક્કરણ કરવામાં આવે છે, કેમકે એ સાપેક્ષ કાલાનુક્રમ માટે ધણું મહત્ત્વ ધરાવે છે.

ખને ત્યાં, જ્યાંસુધી માનવ-વસવાટના કંઈ ને કંઈ અવશેષ મળ્યા કરે તેટલી જીડાઈ સુધી ઉત્ખનન કરવામાં આવે છે ને ત્યાં થયેલા માનવ-વસવાટના જુદા જુદા તબક્કાઓમાં છેક સહુથી જૂના તબક્કા સુધીનું અન્વેષણ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારના ઉત્ખનનને ‘જીંડું ઉત્ખનન’ કહે છે એનો સુખ્ય હેતુ જુદા જુદા સ્તરોમાં મળતા અવશેષો દ્વારા તે તે સમયની સંસ્કૃતિ વિશે માહિતી મેળવવાનો તેમજ ત્યાં જુદા જુદા સમયે વસેલી સંસ્કૃતિઓનો સમય-અન્વય નક્કી કરવાનો હોય છે એમાંના કોઈ અમુક સ્તરમાં મળી આવેલ ઇમારત કે વસવાટનો આસપાસનો વિસ્તાર જાણવા માટે કે જુદી જુદી ખાઈઓના સમકાલીન સ્તરો વચ્ચેનાં અનુસંધાન જાણવા માટે કેટલીક વાર મૂળ ખાઈની મર્યાદાને બાજુ પર લંબાવીને ઉત્ખનનને સમતલ રીતે વિસ્તારવામાં આવે છે એને ‘સમતલ ઉત્ખનન’ કે ‘સપાટ ઉત્ખનન’ કહે છે.

આગ્-ઐતિહાસિક વસાહતોના ઉત્ખનનમાં મોટે ભાગે પથ્થરનાં હથિયારો, હાડકાં કે હાડપિંજરો, અને કેટલીક વાર માટીનાં વાસણો કે અન્ય ચીજોના અવશેષ હાય લાગે છે. આલ્-ઐતિહાસિક વસાહતનાં સ્થળોએ ઇમારતી અવશેષો મળતા હોઈ એનાં મકાનો, રસ્તાઓ, મોરીઓ, કિલ્લા વગેરેનાં તલમાન તપાસી તે તે નગર કે ગ્રામના આયોજનનું અન્વેષણ કરવામાં આવે છે દટાઈ ગયેલાં ખંડેરોમાં ઇમારતોની દીવાલોના છત સુધીના ભાગ તથા એના ઓળખ ટકી રહેતાં ન હોઈ એના જીર્ણ-દર્શનનો ધણો ઝોછો ખ્યાલ આવે છે કાચી ઈંટો

કરતાં પાકી ઈંટોની ઇમારતોના અવશેષ વધારે સારી હાલતમાં જળવાયા હોય છે આ ઇમારતોની અંદર તથા એની આસપાસ માટીનાં વાસણો, પથ્થર તથા ધાતુનાં ઓભરો અને હથિયારો, ધરમથુ ઉપયોગ હુન્નરકલા તથા મોજશોખ માટે બનાવેલી વિવિધ ચીજો, દફનાવેલાં શબ, અરિથપાત્રો કે ભસ્મપાત્રો વગેરે અનેક પ્રકારના નાનામોટા જંગમ અવશેષ મળે છે. હડપ્પીય સંસ્કૃતિનાં નગરોમાં ધણી વાર અભિલેખો ધરાવતી મુદ્રાઓ તથા કેટલાંક એવાં મુદ્રાંક પથ્થુ પ્રાપ્ત થાય છે ઉત્ખનન સ્થળતપાસને વધુ કાર્યક્ષમ બનાવે છે ને મોટી વસાહતોનાં ખંડેરોનાં સ્થળોએ કરાયેલા મોટા પાયા પરના ઉત્ખનન દ્વારા તે તે વસાહતના લોકજીવનનાં વિવિધ પાસાં વિશે વિપુલ માહિતી મળે છે. અલખત આ માહિતી પાદાર્થિક અવશેષો દ્વારા મળતી હોઈ મોટે ભાગે લોકજીવનના ભૌતિક સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપે છે; શબનિકાલની જુદી જુદી પદ્ધતિઓ, દફનાવેલાં શબ પાસે મૂકેલાં મૃતપાત્રો, માતાજીની નાની મૂર્તિઓ વગેરે પ્રકારના અવશેષો પરથી તેમજ અમુક પ્રકારનાં ચિત્રો તથા શિલ્પો પરથી અમુક સામાજિક રીતરિવાજો તથા ધાર્મિક માન્યતાઓની પથ્થુ ઝાંખી થાય છે આમ સ્થળતપાસ અને ઉત્ખનન દ્વારા પુરાકીર્ણ અન્વેષણ માટેની ધણી સાધનસામગ્રી ઉપલબ્ધ થાય છે.

અર્થશીલ્પન ૧૩

સ્થળતપાસ અને ઉત્ખનન દ્વારા પુરાવસ્તુકીય અવશેષો મળે એ પછી એનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી એ સામગ્રીનું યથાવિજય અર્થઘટન કરવામાં આવે છે, જે પરથી તે તે સમયની તે તે સ્થળની સંસ્કૃતિનો ધણો ઇતિહાસ નિરૂપી શકાય સ્થળતપાસ અને ઉત્ખનનની પ્રવૃત્તિ પૂરી થયે એમાંથી ઉપલબ્ધ થયેલી સામગ્રીનો અભ્યાસ કરીને એને લગતો વિગતવાર સચિત્ર અહેવાલ તૈયાર કરવામાં અને પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. એમાં પહેલાં તે તે સ્થળના જુદા જુદા ભાગમાં જુદા જુદા સ્તરમાં મળેલા અવશેષોનો ચચાતથ વૃત્તાંત આપવામાં આવે છે ને પછી એ સામગ્રી પરથી તે તે સંસ્કૃતિ વિશે ફલિત થતો ઇતિહાસ નિરૂપવામાં આવે છે આમાં અનુમાનો તારવવામાં અને સંભાવનાઓની અટકળ કરવામાં અને તેટલી સાવધતા રાખવામાં આવે છે એમાંની ધણી સામગ્રીનો સંગીન અભ્યાસ કરવામાં સ્તરવિદ્યા, પ્રાણિવિદ્યા, જીવવિદ્યા, ખનિજવિદ્યા, યાતુવિદ્યા, રસાયનશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ અનેક વિદ્યાઓના પ્રાથમિક જ્ઞાનની તેમજ તે તે વેદાના નિબંધોતોના અહેવાલની આવશ્યકતા રહે છે

ભૌતિક અવશેષો દ્વારા તે તે સમયનાં હાડપિંજરો, ઓભરો, હથિયારો, ધરવપરાશ હુન્નરકલા અને મોજશોખની ચીજો, ઇમારતો વગેરે અનેકવિધ

પદાર્થોના નક્કર ખ્યાલ આવે છે, પરંતુ લિખિત કે અલિખિત સાધનોના કે એના વાચનના અભાવે એ સંસ્કૃતિનાં કોઈ વ્યક્તિનાઓની તેમજ તે તે પ્રજાની વિચારસરણીઓની માહિતી મળતી નથી એ એની એક મોટી મર્યાદા છે. ઐતિહાસિક કાલની વસાહતોના ઇતિહાસના અન્વેષણમાં લિખિત-અલિખિત સાધનો અને ભૌતિક અવશેષો પરસ્પર પૂરક બની તે તે સંસ્કૃતિનાં સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂલ એ બંને પ્રકારનાં પાસા પર પ્રકાશ પાડવામાં ઉપયોગી નીવડે છે લિખિત સાધનોના કે એના વાચનના અભાવે આ સંસ્કૃતિઓના સમયાંકન માટે પણ ઉપલક્ષ અંદાજ તારવવા પડે છે.

સમયાંકન^{૧૪}

ઐતિહાસિક કાલનાં લખાણોમાં ધણી વાર મળે છે તેવી સંવત, વર્ષ, માસ, પક્ષ, તિથિ વગેરેની ચોક્કસ કાલગણના પ્રાગ્-ઐતિહાસિક તથા આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ સંબંધી ઉપલબ્ધ ન હોઈ, એની કાલગણના માટે બીજી કેટલીક પદ્ધતિઓ પ્રયોજવામાં આવે છે ને એ પરથી પણ એના ઉપલક્ષ અંદાજ મળે છે એમાં કેટલીક વાર માત્ર સાપેક્ષ કાલગણના જ તારવી શકાય છે વળી આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલ માટે મુખ્યત્વે શતાબ્દીઓના અને પ્રાગ્-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ માટે સહસ્તાબ્દીઓના કે લક્ષાબ્દીઓના ય અંદાજ મૂકવા પડે છે.

પુરાતન સંસ્કૃતિઓના સાપેક્ષ સમયાંકન માટે જે પ્રકારની પદ્ધતિઓ પ્રયોજાય છે : ૧ આંતર અને ૨. બાહ્ય. આંતર પદ્ધતિઓમાં તે તે સમયના ઉપલબ્ધ પદાર્થોના પોતાના સ્વરૂપને આધાર લેવામાં આવે છે, જ્યારે બાહ્ય પદ્ધતિઓમાં તે તે પદાર્થનાં પ્રાપ્તિસ્થાનો અને બીજી આનુષંગિક બાબતોના આધાર લેવામાં આવે છે.

આંતર પદ્ધતિઓમાં કેટલાક પદાર્થોના વિશિષ્ટ નિર્માણને લઈને એનું સમયાંકન કરવાનું સરળ બને છે આવી અનુકૂળતા ખાસ કરીને લોકડામાં અને પકવેલી માટીમાં હોય છે.

લાકડું સહ્ય પ્રદેશોમાં લાંબો વખત ટકે છે વનસ્પતિમાં વૃક્ષ વધારે દીર્ઘજીવી છે ને પોતાના જીવનકાલ દરમ્યાન વિશિષ્ટ રીતે વિકસે છે એનાં ઘડ તથા ડાળની અંદર વર્ષે વર્ષે મોટાનાના કોશનાં વલય રચાયા હોય છે તે પરથી

એનું સમયાંકન કરવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં લાકડું લાંબા કાલ લગી લાગ્યેજ ટકે છે, તેથી આ વૃક્ષ-સમયાંકનની પદ્ધતિ અહીં ખાસ ઉપયોગી નીવડતી નથી.

એવી રીતે માટીની પકવેલી ચીજોમાં તે તે સમયનાં ચુંબકીય વૃત્ત સ્થિર થયાં હોય છે, તેથી એને આધારે પણ એનું સમયાંકન કરી શકાય છે, કેમકે ચુંબકવૃત્તો જે ધ્રુવબિંદુઓને અનુલક્ષીને રચાતાં હોય છે તે ધ્રુવબિંદુઓના સ્થાન જુદે જુદે સમયે બદલાયા કરે છે. પ્રાચીન-ચુંબકત્વની આ પદ્ધતિ હજી આરંભિક દશામાં છે.

એવી રીતે પદાર્થોમાં થતાં રાસાયનિક કે ભૌતિક પરિવર્તનો પરથી પણ સમયાંકનનાં અનુમાન કરવામાં આવે છે એમાં ધાતુને કાઢ લાગવાનો વેગ, પથ્થરની સપાટી પર થયેલી પાણીની અસરનું પ્રમાણ, અસ્થિઓ અસ્ત્રીશૂત થવાનો વેગ, અસ્થિઓમાં થતા ક્ષોરીનના વધારાનું તથા નાઇટ્રોજનના ઘટાડાનું પ્રમાણ વગેરે પરથી સમયાંકન કરવામાં આવે છે, પરંતુ આ સર્વ પદ્ધતિઓ સ્થાનિક તથા સાપેક્ષ હોઈ એના પરથી અનુમાનો તારવવામાં ધણી સાવધાની રાખવી પડે છે.

ચોક્કસ સમયાંકન માટે તાજેતરમાં સી-૧૪ ની પદ્ધતિ સહુથી વધુ કામચાળ નીવડી છે. પૃથ્વી પરનાં સર્વ વનસ્પતિ તથા પ્રાણીઓ પોતાના જીવનકાલ દરમિયાન કિરણોત્સર્ગ-ક્રિયા તથા રેડિયો-પ્રવૃત્તિ દ્વારા સી-૧૪ સંગ્રાવાળો કાર્બન ગ્રહણ કરતાં હોય છે એ એના મૃત્યુ બાદ ધીમે ધીમે ઘટતા જઈ ૭૦,૦૦૦ વર્ષમાં સંપૂર્ણ શૂન થાય છે, આથી મૃત વનસ્પતિ તથા પ્રાણીઓના અવશેષોમાં હાલ રહેલા સી-૧૪ નું પ્રત્યક્ષરણ કરીને મૂળ પદાર્થમાં એના થયેલા ઘટાડાનું પ્રમાણ જોઈ એ પરથી એના મૃત્યુને કેટલાં વર્ષ થયાં હશે એનો અંદાજ કાઢી શકાય છે ભારતની કેટલીક આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓના સમયાંકન માટે આ પદ્ધતિનો લાલ લેવામાં આવ્યો છે.

ન્યારે પદાર્થ પોતે સમયાંકન માટે અદ્દશ્ય નીવડે એમ ન હોય ત્યારે આંતર પદ્ધતિઓને બદલે બાહ્ય પદ્ધતિઓનો આશ્રય લેવો પડે છે. પાપાલુનાં ઓબર તથા માટીનાં વાસણ જેવા પદાર્થો પૈકી પ્રસિદ્ધ સ્થળોએ મળેલા પદાર્થોને મીમા-સ્ત લ ગણીને અન્ય સ્થળોએ મળના એવા પદાર્થોને એના બાદ

ઘાટ વગેરે પરથી સરખાવવામાં આવે છે તે એમાં જણાતા સામ્ય પરથી સમકાલીનતાના ધોરણે એનું સાપેક્ષ સમયાંકન કરવામાં આવે છે; માનવે ધરેલી આ પદ્ધતિને ‘ચીજોના રૂપસામ્યની-આકારના સામ્યની-પદ્ધતિ’ કહે છે આમાં સમય ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક કારણ પશુ રહેતા હોઈ, આ પદ્ધતિમાં ઘણી સાવધતા રાખવી પડે છે રૂપસામ્ય કરતાં સ્તરવિદ્યા સમયાંકન માટે વધુ શ્રદ્ધેય ગણાય છે સામાન્યતઃ નીચલા સ્તરમાં રહેલી વસ્તુઓ પ્રાકૃતકાલીન અને ઉપલા સ્તરમાં રહેલી વસ્તુઓ અનુકાલીન એવા કાલ-ક્રમ રહેલો હોઈ એ પરથી તે તે સ્તરમાં દટાયેલી સંસ્કૃતિઓનો કાલ-ક્રમ નક્કી કરી શકાય છે ને જુદાં જુદાં સ્થળોએ મળેલા પદાર્થોના રૂપસામ્ય પરથી તે તે સ્તરનું સાપેક્ષ સમયાંકન પણ તારવી શકાય છે આ પદ્ધતિ ભારતની અનેક સ્થળોએ મળેલી પુરાતન સંસ્કૃતિઓના સબધમાં ઉપયોગી નીવડી છે, છતાં પદાર્થોના પ્રાગ્તિસ્તરોનો ક્રમ ક્યારેક એના નિર્માણનો કાલ-ક્રમ ન દર્શાવતો હોય એવું પણ બને છે, તેથી આ પદ્ધતિમાં પણ નિશ્ચિત અનુમાનો તારવવામાં સાવધતા રાખવી રહે છે પ્રાગ્-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓના સમયાંકન માટે સ્તરવિદ્યાની પદ્ધતિ ખાસ ઉપયોગી નીવડે છે ને એ માટે સ્તર-રચનાની પ્રક્રિયા તેમજ તે તે સ્તરનું રાસાયનિક અધારણ તપાસવાની જરૂર પડે છે આ માહિતી બૂસ્તરવિદ્યા દ્વારા સુલભ બને છે

આમ સ્થળતપાસ તથા ઉત્ખનન દ્વારા જે પુરાવસ્તુકીય સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે તેના સૂક્ષ્મ અભ્યાસ પરથી પ્રાગ્-ઐતિહાસિક તથા આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ વિશે ઠીક ઠીક માહિતી મળે છે તેમજ અમુક આંતર તથા બાહ્ય પદ્ધતિઓની મદદથી એનું સાપેક્ષ કે અદાદ સમયાંકન કરી શકાય છે,

પાદટીપો

૧. “સંસ્કૃતિ” શબ્દ અહીં “Culture” ના પર્યાવર્તે પ્રયોજાય છે. “Culture” નો મૂળ અર્થ “જેડાણ” થાય છે.

૨. Malinowski, “Culture”, *Encyclopaedia of Social Sciences*, Vol. IV, pp. 621 ff.

૩ H. D. Sankalia, *Pre-history and Protohistory in India and Pakistan*, Introduction. p ix

૪. અગાઉ પ્રાચીનપાષાણયુગ, મધ્યપાષાણયુગ અને નૂતનપાષાણયુગ એવા વિભાગ પાડવામાં આવેલા; હવે એને બદલે આદ્યપાષાણયુગ, મધ્યપાષાણયુગ, હિતરપાષાણયુગ વગેરે વિભાગ પ્રયોજાય છે (*Ibid.*, Introduction, pp. xix-xxii)

૫-૮ Heras, "Pre-history or Proto-history?" *JBORS*, Vol. XXVIII, pp. 113 ff., ડ. ગ. શાસ્ત્રી, હરપ્પા ને મોહેન્-જો-દરો, પૃ. ૪-૬; H. D. Sankalia, *op. cit.* pp. ix-x

૯. આ પ્રશ્નની ચર્ચા મટિ જુઓ B. Subbarao, *The Personality of India*, Appendix I ("Archaeology and Tradition"); M. R. Majumdar, *Chronology of Gujarat*, Vol. I, pp. 8 f.

૧૦. ૨ ના. મહેતા, પુરાવસ્તુવિદ્યા, પૃ. ૩-૮

૧૧ એચન, પ્રકરણ ૧; H. D. Sankalia, *An Introduction to Archaeology*, pp. 6 ff.

૧૨ ૨. ના. મહેતા, એચન, પ્રકરણ ૭; H. D. Sankalia, *ibid.* pp. 19 f.

૧૩. ૨ ના. મહેતા, એચન, પ્રકરણ ૯; H. D. Sankalia, *ibid.*, pp. 22 ff.

૧૪. ૨. ના. મહેતા, એચન, પ્રકરણ ૪; H. D. Sankalia, *ibid.*, pp. 20 f.

પ્રકરણ ૫

ગ્રાન્-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ

૧. આદ્યપાષાણયુગ

પાષાણ-યુગોની સંસ્કૃતિઓ ગ્રાન્-ઐતિહાસિક ગણાય છે, કેમકે એ યુગોમાં લેખનકલાનું અસ્તિત્વ નહોતું અને માનવકૃત ચીજો મુખ્યત્વે પાષાણની ધડવામાં આવતી હતી હુનરકલા તથા સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ આ યુગોના પ્રાચીન-પાષાણયુગ તથા નૂતનપાષાણયુગ એવા બે ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે; પ્રાચીન-પાષાણયુગના આદ્ય, મધ્ય અને અંત્ય એવા ત્રણ તબક્કા પાડવામાં આવ્યા છે.

આદ્યપાષાણયુગના અવશેષોની પહેલી શોધ

ગુજરાતમાં ગ્રાન્-ઐતિહાસિક શોધ પહેલવહેલી ઈ. સ. ૧૮૬૩ માં થઈ. રાબર્ટ બ્રુસ ફૂટ નામના બૃત્તરશાસ્ત્રી હિંદી સરકારની સેવામાંથી નિવૃત્ત થઈ વડોદરા રાજ્યની સેવામાં જોડાઈ એ રાજ્યનું આર્થિક દૃષ્ટિએ બૃત્તરનિરીક્ષણ કરતા હતા, ત્યારે એમને ત્યાંના સાબરમતીના પટમાં સાદોલિયા (તા. પ્રાંતિજ) ગામની સામે આવેલા અનોડિયા-કોટ (તા. વિળપુર) નામે ઓળખાતા સ્થળે હાથે ધડેલાં પથ્થરનાં બે હથિયાર અને પેદામણી (તા. વિળપુર) પાસે એવું એક હથિયાર મળેલું^૧ (નકશો ૩) આ હથિયાર નદીના અર્વાચીન પાત્રમાંથી મળેલાં, પરંતુ એ સ્પષ્ટતઃ નદીના પ્રાચીન પાત્રમાંથી નીચે પડ્યાં હોય એમ લાગેલું. સાબરમતી નદીમાં દર વર્ષે યોગાસાર્ગા પ્રવાહ વડે થતા ખોદાણને લઈને સમય જતાં એવું પાત્ર નીચે ને નીચે ઊતરતું જાય છે; ને બીજી બાજુ એના ઉપલા થર પર પવનને લઈને ઊડીને આવતી રેતી જેથી માટીનો થર વધતો જાય છે,^૨ આથી ત્યાં વસતિ-સ્તરોનો ક્રમ ઊલટો જોવા મળે છે.^૪

નવી શોધો.

આવા હથિયાર ત્યાં નદીના આઘ પટમાં યથાવત્ મળે તો એની પુરાતનતાની પ્રતીતિ થાય ૧૯૪૧માં આવા હથિયાર નદીના આઘ પટમાં મળ્યાં^૫ લાંબણુજળ જેવાં સ્થળોએ ઉત્ખનન પશુ કરવામાં આવ્યાં પ્રાગ્-ઐતિહાસિક શોધજૂથોની પ્રવૃત્તિ ૧૯૪૯ સુધી ચાલુ રહી, ત્યાર પછી ૧૯૫૨, ૧૯૫૪, ૧૯૫૬ અને ૧૯૬૩ માં લાંબણુજળમાં વધુ ઉત્ખનન થયાં^૬ મહી નદીની ભેખડોમાં આવા હથિયાર શોધાયાં.^૭ તાળેતરમાં સૌરાષ્ટ્રમાં અનેક સ્થળોએ, દક્ષિણ ગુજરાતમાં છેક વલસાડ અને ડાંગ જિલ્લા સુધી તેમજ કચ્છમાં પશુ આવા પથ્થરનાં હથિયાર મળ્યાં છે^૮

માણસે ઘડેલાં હથિયારો.

નદીના પટમાંથી મળતા આવા પથ્થરોના આકારને ઝીણવટથી તપાસતાં માલૂમ પડે છે કે એના એ આકાર કુદરતી રીતે ધડાયા નથી, પરંતુ માણસોના હાથે ધડાયા છે એમાં માણસે જુદી જુદી જાતનાં હથિયાર ધડવાની હુન્નરકલા કૌશલ્ય હોવાનું માલૂમ પડે છે અચુક પ્રકારનાં હથિયારોમાં એક બાજુએથી ધીરે ધીરે પતરીઓ પાડી કોર અને ધાર બનાવી લાગે છે એમાં દરેક ધારમાં નિયંત્રણ માલૂમ પડે છે અને દરેક ધારને નીકળતી પતરી આગળ એકેક પગથિયું થયેલું દેખાય છે ધણાં હથિયારોમાં એક લાગ ધારવાળો કે અણીવાળો હોય છે, જ્યારે બીજાં લાગ અણુઘડેલો કે ગોળ હોય છે આ બીજા બાજુએ એને હાથમાં પકડતાં ફાવે છે. કેટલાંક હથિયાર બીજા પથ્થરો વડે ધડાયાં લાગે છે, તો કેટલીક ધણી નાની અને સરખા કદની પતરીઓ લાકડાના કે હાડકાના નળાકાર હથોડા વડે પાડી હશે એમ જણાય છે. ગમે તેમ, આ પથ્થર સ્પષ્ટતઃ માણસે ઘડેલા હથિયાર હોઈ એ કાલની માનવ-સંસ્કૃતિના અવશેષ હોવાનું માલૂમ પડે છે. સાપેક્ષ કાલગણનાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એ માનવ-સંસ્કૃતિનો સહુથી પુરાતન કાલ દર્શાવે છે; અર્થાત્ એ હથિયારો ધડનાર માનવ એ પ્રદેશનો આદિ માનવ હતો.

આદિમાનવના વસવાટનો વિસ્તાર

એક સમયે એવું માનવામાં આવતું હતું કે આદિમાનવ કેવળ ઉત્તર ગુજરાતમાં એટલે સાબરમતીને તીરે જ વસતો હતો, પરંતુ તાળેતરની શોધોએ ખતાવ્યું છે કે આ માન્યતા સાચી નથી હવે આપણે કહી શકીએ કે આદિમાનવ

ગુજરાતના પાંચેય કુદરતી વિભાગોમાં અર્થાત્ (૧) ઉત્તર ગુજરાતમાં સાબરમતી અને એની ઉપનદીઓ કિંવા શાખાઓના તીરે, (૨) મધ્ય ગુજરાતમાં મહી, ઓરસંગ, કરજણ અને નર્મદાના તટે, (૩) દક્ષિણ ગુજરાતમાં પાર, અંબિકા વગેરે નદીઓના કાંઠાઓ નજીક, (૪) સૌરાષ્ટ્રમાં લાહર, સુધી વગેરે નદીઓના કિનારાના પ્રદેશમાં, અને (૫) કચ્છમાં ભૂખી વગેરેના તટ-પ્રાંતમાં વસતો હતો.

એ કોલનું હવામાન

ગુજરાતના આ પાંચે વિભાગોમાં ભૂસ્તરો અને હવામાનનો ફરક દેખાય છે. ઉત્તર ગુજરાતનો સમગ્ર પ્રદેશ સેંકડો મીટર માટીવાળી રેતીથી છવાઈ ગયેલો નેવામાં આવે છે સાબરમતી આ પ્રદેશને કાપીને ૩૦-૩૨ મીટરથી પણ વધારે નીચે ઊતરી ગઈ છે, અને એના કાંઠાના પ્રદેશમાં અસંખ્ય કોતરો (શ્વજ) નેવામાં આવે છે આ જ કારણ છે કે એનું સંસ્કૃત શુદ્ધ નામ સ્વજતી (વાંધાઓવાળી-કોતરોવાળી) છે.

આવું જ દૃશ્ય થોડેક અંશે મહી, ઓરસંગ અને નર્મદાની ખાણોમાં પણ નજરે પડે છે, જોકે ઓરસંગ અને નર્મદાની ખાણોમાં કાળી માટી ખૂબ જ મોટા પ્રમાણમાં નેવા મળે છે.

દક્ષિણ ગુજરાતનો ડાંગ વિભાગ એટલે ગુજરાતનું વન-ધન અહીં હજુ પણ ૨૫૦ થી વધુ સે. મી. (૧૦૦ થી વધુ ઈંચ) વરસાદ પડે છે; આઠ મહિના તડકો પણ એટલો જ પ્રમળ રહે છે. આમ ઋતુઓમાં ધણું જ વૈવિધ્ય હોવાથી ખડકોમાં લેટરાઈટ થવાની પ્રક્રિયા (lateritization) થવાથી ભૂતલ લાલ-પીળી માટીથી છવાઈ ગયું છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં આનાથી બિલકુલ દેખાય છે. અહીં સપાટ ખડકાળ જમીન છે, કારણ કે સૌરાષ્ટ્રનો કેટલોયે પ્રદેશ એક સમયે સમુદ્રના પાણી નીચે હતો. વળી ધણો ભાગ મહારાષ્ટ્રની માફક જવાણાગુપ્તીના લાવા રસથી બન્યો હોવા છતાં એ યુગની પછીના અને આ યુગની પહેલાંના પણ ભૂસ્તરો ક્યાંક ક્યાંક નેવામાં આવે છે દા ત. ધ્રાંગધ્રા, વઢવાણ વગેરે સ્થળોએ વરસાદ ઓછો અને અનિયમિત છે, જોકે હજુ જૂનાગઢ અને રાજકોટના પ્રદેશો વર્ષમાં એકબે વાર ભારે વરસાદ અનુભવી લે છે.

આમ તો કચ્છ સૌરાષ્ટ્રનો જ એક ભાગ કહેવાય, કારણ કે એનાં ભૂસ્તર-રચના અને હવામાન સૌરાષ્ટ્રના પશ્ચિમી સમુદ્રકાંઠાના પ્રદેશ જેવાં જ છે.

આમ ભૂસ્તરીય અને હવામાનની દૃષ્ટિએ થોડાંધણો ભેદ હોવા છતાં આ સમગ્ર ભૂભાગમાં આદિમાનવ વિચરતો હતો એવા સમયે હવામાન હાલ કરતાં નિશ્ચિત રીતે જુદું હતું વરસાદ વધારે પડતો, ખાસ કરીને ઉત્તર ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં. દક્ષિણ ગુજરાતમાં કાંતો હાલ જેટલો પડતો હશે કે એનાથી કંઈ વધારે

એ કાલનાં જંગલ

જંગલો પણ હાલ કરતાં વધારે ગાઢ હતાં, જેમાં ખાવળ, પીપળા, પીંપર, વડ, ખજૂરી (જાલી) વગેરે ઝાડો ઊગતાં હોવાં જોઈએ; જોકે આ અનુમાન પર આવવા માટે આ વનસ્પતિઓના અસ્મીભૂત અવશેષો (fossils) કે એનાં ફૂલોના ડગ્ગણ (fallen grains) હજી શોધાયા નથી.

આ જગલોમાં જાત જાતનાં કાળિયાર, બડાસિંબ વગેરે મૃગો, જાલી ગાય, ભેંસ, હુક્કર, સીંધા લાંબા ઈતવાળો હાથી અને હિંસક પ્રાણીઓ વિચરતાં હતાં, છતાં ગુજરાતમાં એક પણ સ્થળેથી આ પ્રાણીઓના અસ્મીભૂત અવશેષ મળ્યા નથી, પણ ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલાં ધણાંખરા પ્રાણીઓના અવશેષ નર્મદાની ખીણમાં હોય ગાબાદ-નરસિંગપુર વિભાગમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં ગોદાવરી, પ્રવરા, ધોક, ભીમા વગેરે નદીઓમાં મળ્યા છે, એટલે આપણે સહજ રીતે અનુમાન કરી જ શકીએ કે આ પ્રાણીઓ ગુજરાતમાં પણ વસતા હોવાં જોઈએ.

આ માન્યતાને પુષ્ટિ આપતું બીજું પણ એક કારણ છે સૌરાષ્ટ્રની દક્ષિણ-પૂર્વે ખંભાતના અખાતમાં પીરમ બેટમાં “આધુનિકતમ જીવમય યુગ” નાં કેટલાય પ્રાણીઓના અસ્મીભૂત અવશેષ મળ્યા છે એ યુગમાં આ પ્રાણીઓના અસ્તિત્વને આનાથી સમર્થન મળે છે ૧૦

એ કાલની નદીઓ

જ્યારે આદિપાણ્યયુગનો માનવ ગુજરાતમાં વસતો હતો ત્યારે બધી નદીઓ હાલ કરતાં બહુ વિશાળ પટોમાં વહેતી, એમની ભેખડો પણ નહિ જેવી જ જિંચી હતી, કારણ કે આ આઘ નદીઓ આની પૂર્વે બંધાયેલા સમુદ્રમાંથી ઉપર નીકળી આવેલા ખડકો ઉપર વહેતી હતી આ ખડકો, તેથી જ, બહુ ધોવાયા નહોતા અને હાલ જેવામાં આવે છે તેવી જિંચી ભેખડો અસ્તિત્વમાં આવી નહોતી. લગભગ આધુનિક કાળમાં જ નદીઓએ પોતાનાં જૂનાં આરંભનાં પાત્રો ઉપાડા પાડ્યા ત્યારે આ ભેખડો દેખાવા લાગી (પૃ ૭, આકૃતિ ૧૦૬). આમ બધી નદીઓ, હકીકતે, ‘નવી’ નદીઓ કહેવાય.

વરસાદનું પ્રમાણ વધારે હોવાને લીધે અને ખીજા નૈસર્ગિક કારણોને લઈને નદીઓ હાલ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં અને વધારે મોટા ઉપલો પોતપોતાના પટમાં લાદતી, કેટલેક સ્થળે ભૂતલમાં નદીના પટમાં ખાડા-ટેકરા હોવાથી એ સ્થળો આવા ઉપલોથી ભરાઈ જતાં અને એમાંથી દગલાઓ રચાતાં ટેકરા સર્જતા.

એ કાલનો માનવ

આવે સમયે, જ્યારે વરસાદનું જોર તેમજ પ્રમાણ ઓછું થવા આવ્યું હતું ત્યારે માનવ પહેલી જ વાર આ નદીઓના તટ ઉપર વસવા લાગ્યો. આ માનવ કેવો હતો એ આપણે કહી શકતા નથી, કારણ કે ગુજરાતમાં કે ભારતમાં કોઈ પણ સ્થળે આ આદિમાનવનાં પોતાના હાડપિંજર કે એના કોઈ ભાગ પણ હજી સુધી પ્રાપ્ત થયા નથી, તેથી હમણાં તો આ માનવનું જીવન કેવું હશે એનું આપણું રેખાચિત્ર આપણે દોરી શકીએ છીએ માનવ આ સમયે તદ્દન જંગલી અવસ્થામાં હતો, કંદમૂળ અને પ્રાણીઓના શિકાર ઉપર જ એનું જીવન પસાર કરતો. કપડાંલત્તા કે દાગીના હતા જ નહિ; ભેડે સંભવિત છે કે એ જંગલનાં ફૂલોથી તથા રમબેરંગી પાંદડાથી માથું, કાન વગેરેને સુશોભિત કરતો હશે.

શિકાર કરવાને કે કંદમૂળ જમીનમાંથી ખોદી કાઢવાને માનવ પાસે પથ્થરનાં હથિયાર હતાં એ તો નિઃશક છે, પણ આ ઉપરાંત અસ્થિ અને લાકડાંનાં હથિયાર હોવાનો પણ સંભવ છે. પૃથ્વી ઉપર જૂનામાં જૂનો લાકડાનો જ ટોચવાળો ભાલો ઇગ્નેન્ડમાં કેટલાંય વર્ષો ઉપર મળ્યો હતો. વળી દક્ષિણ આફ્રિકામાં મહાપાસગાર નામની ગુફામાં અસ્થિના અસંખ્ય અવશેષ મળ્યા છે, જેના પરથી એમ માનવામાં આવે છે કે માનવે સૌથી પહેલાં મારેલા પ્રાણીઓનાં અસ્થિ—ખાસ કરીને લાંબાં અસ્થિ—હથિયાર તરીકે વાપર્યાં હોય. આમ પાષાણયુગ પહેલાં અસ્થિનાં હથિયારોનો યુગ હોવાનો સંભવ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે.

હથિયારો બનાવવા વપરાયેલા પથ્થરની જાતો

ગુજરાતમાં અને આખા ભારતમાં એ યુગનાં, હજુ સુધી, પથ્થરનાં હથિયાર જ મળ્યા છે, કારણ કે પથ્થર જ આટલા લાંબા કાળ સુધી ટકી શકે અસ્થિ અને લાકડું, અમુક સંયોગો બાદ કરતાં, દૂંકા સમયમાં નાશ પામે છે.

જોકે ગુજરાતના પાંચે વિભાગોમાંથી આ પ્રથમ કે આઘપાપાણ્યુગનાં હથિયાર મળ્યાં છે, તોપણ જે પથ્થર વપરાયા છે તેમાં ખડકની નતોની દૃષ્ટિએ ભેદ માલુમ પડી આવે છે

સાબરમતી વગેરે ઉત્તર ગુજરાતની નદીઓમાં “ક્વાર્ટઝાઇટ” (quartzite) નામના ખડક(પાપાણ્યુગ)માંથી બનાવેલાં હથિયાર મળે છે આ ખડકો ઉત્તરે આડાવલીની પર્વતમાળામાં જોવામાં આવે છે અને પૃથ્વીનાં ધણાં જ પ્રાચીન પડોમાં તેઓની ગણતરી થાય છે આદિમાનવે પણ, જ્યાં જ્યાં મળે ત્યાં ત્યાં, આ જ ખડકમાંથી એનાં હથિયાર બનાવ્યાં છે

મહી અને ઓરસ ગમાં “ક્વાર્ટઝાઇટ” ઉપરાંત “ક્વાર્ટઝ” (quartz) નામના સફેદ પથ્થરમાંથી બનાવેલાં હથિયાર જોવામાં આવે છે રાજપીપળા પાસે કરજણ નદીમાં અને દક્ષિણે ડાંગમાં બસાલ્ટ (basalt) નામના ખડકમાંથી એ બનાવ્યાં છે

સૌરાષ્ટ્રમાં બાદર ઉપર રોઝી (શ્રીનાથગઢ) અને કચ્છમાં નખત્રાણા પાસે ભૂખી નદીનાં હથિયાર “બસાલ્ટ”નાં જ બનાવેલાં છે, જ્યારે પીંડારા અને દ્રાગધ્રા નજીકથી પ્રાપ્ત થયેલાં હથિયાર ધૃત રેતીના પથ્થર(sand stone)-માંથી બનાવેલાં છે ૧ આનો અર્થ એવો જ થાય છે કે આદિમાનવે જ્યાં જ્યાં જે જે અનુકૂળ કાચો માલ (ખડક) મળ્યો ત્યાં ત્યાં તે તે ખડકમાંથી એનાં હથિયાર બનાવ્યાં.

હથિયારોના પ્રકાર

આ હથિયારોમાં મુખ્યત્વે ત્રણ-ચાર પ્રકાર જોવામાં આવે છે. એના અભ્યાસ પરથી એના ઉપયોગ અને એના ધડતર વિશે અનુમાન થઈ શકે છે.

(અ) સૌથી સહેલાં અને પહેલાં ઉપયોગ કે ઉપયોગનાં અડધિયાંમાંથી બનાવેલાં હથિયાર છે આમાં પણ બહુ ધડતર જોવામાં આવતું નથી. નીચલી બાજુ સપાટ હોય તેવા ઉપયોગનાં જે અડધિયાં કરીને કે કુદરતી ભાગેલાં હોય તેવાં અડધિયાં લઈને, આવી ભાગેલી બાજુએ ગોળાકાર પથ્થરના હથોડાથી કાર્પક ધાટ આપી તીક્ષ્ણ પણ વાંકીચૂકી ધારવાળાં હથિયાર બનાવતા આવાં હથિયારોને “ઉપયોગમાંથી બનાવેલાં હથિયાર” (Pebble Tools) કહે છે.

આવાં હથિયાર સાબરમતીમાં ધરોઈ અને વધાસણા (તા ખેરાળુ) આગળ, મહીમાં વાસદ (તા આણુંદ) પાસે અને પાર નદીની ખીણમાં મળ્યાં છે. આ હથિયાર ઝડોનાં થડોમાં ખાંચા કરવા માટે, અસ્થિ ભાંગવા માટે વગેરે કામમાં આવતાં હશે.

(આ) ચોરસ કે લંબચોરસ, કાંઈકે ગોળાકાર ધારવાળી, હેતુપુરઃસર કાઢેલી પતરીઓ (Flakes) (પૃ. ૭, આકૃતિ ૧૧૧) સાધારણ રીતે એક જ બાજુએ ધારવાળી હોય છે, જ્યારે એની સામેની બાજુએ નીચે તરફ ઊપસેલો ભાગ (Bulb of Percussion) દેખાય છે. દૂકમાં, એ પહોળી ધારવાળી પતરીઓ છે. આવી પતરીઓ શિકાર કરેલાં પ્રાણીઓ કાપવાને કે ઝાડની ડાળીઓ કાપવાને ખપમા આવે હેતુપુરઃસર ભાંગેલી આવી પતરીઓ નખત્રાણા (કચ્છ) પાસે ભૂખી નદીની ભેખડોમાં છેક નીચલા સ્તરમાં ૧૯૬૭માં યથાવત્ સ્થિતિમાં મળી છે. ૧૨ આ “ બસાદ ” ની બતાવેલી છે

(ઇ) લગભગ (આ) ના જેવાં જ, પણ એની ધારવાળી બાજુ બહુ પહોળી નહિ, કારણ કે આ ધાર પતરીની દૂંકી બાજુએ હોય છે બીજું, આ ધારની સામેની બાજુ સહેજ નડી અને U ના જેવી ગોળાકાર કે ચોરસ, કે કોઈકે વાર V ના જેવી સાંકડી પણ હોય છે. આવી પતરીઓની લાંબી બાજુઓ સાધારણ રીતે નડી અને ધડેલી હોય છે, જ્યારે ધારવાળો ભાગ કુદરતી રીતે —ઉપલી અને નીચલી સપાટીઓ મળવાથી—ધારદાર હોય છે. ધાર સાધારણ રીતે સીધી, કોઈકે વાર સહેજ આડી કે સહેજ ગોળાકાર હોય છે ને એની બાજુઓ બહાર જતી જોવામાં આવે છે; જવલ્લે જ ધારમાં ખાડો હોઈ અંતર્ગોળ હોય છે.

આવી પતરીઓ (Cleavers) (પૃ. ૮, આકૃતિ ૧૧૨; પૃ. ૯, આકૃતિ ૧૧૫) ખાસ અમુક હ્યે, મોટા ઉપલો કે ખડકોમાંથી કાઢવામાં આવે છે.

ધાર અને હાથાવાળા ભાગના આકાર પ્રમાણે ઓછામાં ઓછા આઠ પ્રકારમાં આને વિભાજિત કરી શકાય. એ ઝટકાથી ઝાડ કે પ્રાણીઓનાં માંસ તથા અસ્થિ કાપવાને માટે કામમાં આવતી હશે, તેથી આને “ ઝટકાથી કાપવાનાં હથિયાર ” કહીએ તો ખોટું નથી.

પ્રયોગો કરતાં માલૂમ પડ્યું છે કે આવાં હથિયાર (Cleavers) ઝાડ ધીરવાને માટે નહિ, પરંતુ પ્રાણીઓનાં શરીર કાપવાને માટે મુખ્યત્વે કામમાં

આવતાં હશે કે આવતાં હોવાં જોઈએ, કારણ કે આવાં સંકેતો હથિયારો ધાર તપાસતાં કોઈકે જ હથિયારોની ધાર ખરબચડી જોવામાં આવી છે. ગંભીરવામાં તો એક જ દિવસમાં ધાર છુટ્ટી થઈ ગય

આવાં હથિયાર સાબરમતી, ઝોરસંગ, કરજણ, ડાંગ અને પીડારા પાસે મળી આવ્યાં છે

(૪) હથિયારોની (આ) અને (ઇ) જાતનાં હથિયાર ધડવામાં પતરીઓ વપરાતી, એમાં (ઇ) જાતનાં હથિયાર ધડવામાં વધારે હોશિયારી વાપરવી પડતી, પરંતુ (ઈ) જાતનું હથિયાર તો ઉપલ કે પતરીમાંથી બનાવવામાં આવતું શરમાં એ લંબજોળ ઉપલોમાંથી બનાવાતું એમાં પણ પ્રારંભમાં એક જ બાજુનો ભાગ એકજોળે ફટકા આપી ભાંગવામાં આવતો આમ કેટલાંકે આવાં હથિયારોમાં હાથાવાળો ભાગ ઉપલોના જેવો જ રહ્યો છે, જ્યારે આગલો ભાગ છુટ્ટો કે તીક્ષ્ણ અણીદાર કે શ્વલની જેમ પાતળો, આગળ પડતો ને બંને તરફથી ધડેલો જોવામાં આવે છે

આ હથિયારની વિશિષ્ટતા એ છે કે એની નીચલી અને ઉપલી-બંને સપાટી સહેજ કે અડધી કે આખી ધડવામાં આવી હોય છે, એટલે એ બંને બાજુએથી ધડેલાં “bifacial” (“દ્વિમુખ, અર્થાત્ દ્વિપૃષ્ઠ-સંસ્કારિત”) હથિયાર તરીકે એ હવે ઝોળખાય છે

સૌથી પ્રારંભમાં જ્યારે આવા હથિયારની શોધ થઈ ત્યારે એને “હાથ-કુહાડી” (Hand-axe) સંજ્ઞાથી ઝોળખવા માંડ્યું, કારણ કે કોઈ પણ હાથ સિવાય હાથમાં સીક્રું પકડીને આ વાપરવામાં આવતું હશે ત્યાર પછી એ શોધનારના નામ પરથી “બુચર” (Boucher) પણ કહેવાયું; જોકે આ નામ બહુ આવકાર પામ્યું નહિ વસ્તુતઃ એ જડી ટોચવાળી છુરિકા (છરી) જેવું હોવા છતાં એને માટે “હાથ-કુહાડી” (Hand-axe) નામ જ પ્રચલિત છે

સમય જતાં, હજારો અને લાખો વર્ષ પીત્તતાં માનવ આ હથિયારમાં હુધારો કરતો જ રહ્યો, એ એટલે સુધી કે આલપાપાણ્યુથના અંતમાં પા એક અતિશય મુદ્દર, ચારે તરફથી સીધી ધારવાળું, બહુ જડું નહિ તેમ જ પાતળું નહિ, એવું સમ (સરખું) હથિયાર બન્યું આનો આકાર હવે પીપળાના પાનના કે હૃદયના કે બદામના આકાર જેવો લાગે. આવા પાતળાં અને બહુ જ મ (સરખાં) હથિયાર પતરીઓમાંથી બનાવવામાં આવતાં આન નામ

“હાથ-કુહાડી” (Hand-axe) લાંબા વખતથી રૂઢ થયું હોઈ સગવડ ખાતર આપણે એ નામ ચાલુ રાખીએ તો ખોટું નથી આમ છતાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે એનો ઉપયોગ કુહાડી તરીકે નહિ, પરંતુ જમીનમાંથી કંદ-મૂળ વગેરે કાઢવા માટે અને એવાં બીજાં કામો માટે, તથા આણીઓનો શિકાર કરવા માટે થતો હશે, પણ ઝાડ કાપવાને માટે નહિ.

પ્રયોગો કરતાં ચાલુ પડયું છે કે એનાથી ઝાડ ચિરાય છે ખરું, પણ એ જમીનમાં ખોદવાને વધારે અનુકૂળ આવે છે. લગભગ બધા જ પ્રકારની હાથ-કુહાડીઓ (પૃષ્ઠ ૭, આકૃતિ ૧૧૦; પૃષ્ઠ ૮, આકૃતિ ૧૧૩-૧૧૪; પૃષ્ઠ ૯, આકૃતિ ૧૧૫-૧૧૭, પૃષ્ઠ ૧૦, આકૃતિ ૧૨૦) સાબરમતી, ઝોરસંગ અને કરજણની ખીણોમાંથી મળી આવી છે ડાંગમાંથી મુખ્યત્વે ‘કલીવર્સ’ અને ઉપલોમાંથી બનાવેલાં હથિયાર (Pebble-Tools) મળ્યાં છે, જ્યારે રોઝહીમાંથી એક બે કુહાડીઓ (પૃષ્ઠ ૯, આકૃતિ ૧૧૬-૧૧૭) મળી છે. કુચમાંથી પણ હજી એક બે કુહાડીઓ જ મળી છે.

આમ હમણાં સમગ્ર ગુજરાતમાંથી ઉપર વર્ણવેલા આલપાષાણયુગનાં ચાર પ્રકારનાં હથિયાર મળ્યાં છે બેશક, આમાં અદર અદર તકાવત છે, પરંતુ એ ઉપલક્ષ્યો અને ખડકની પ્રકૃતિને લીધે છે, ખાસ ધડવાની કળાને લીધે નહિ.

સમયાંકન

આ હથિયારો કે એના બનાવનારાઓનો સમય કયો ? આ કૃટ પ્રશ્ન છે. એને વિશે જોઈએ તેવો આનુષંગિક અભ્યાસ થયો નથી, પરંતુ હથિયારોના પ્રકાર અને એને ધડવાની કળા પરથી તેમજ એ જે રીતે સાબરમતી, ઝોરસંગ, લાદર અને ભૂખીના સૌથી નીચલા અને ખડકની ઉપર ચૂનાથી બધાયેલા રેતી અને ઉપલોના સ્તરોમાં મળે છે, તેના ઉપરથી આપણે કહેવું જોઈએ કે જ્યારે ગુજરાતમાં નદીઓ પ્રથમ વાર વહેવા લાગી અને સમય જતાં હવામાનમાં ફેરફાર થતાં એના તટો ઉપર માનવ વસતો થયો તે સમયના માનવનાં આ હથિયાર છે. આ રીતે ગુજરાતનો આ આદિમાનવ થયો; જોકે પૃથ્વીના તલ ઉપરનો એ આદિમાનવ નહિ હોય. આનું કારણ એટલું જ કે ગુજરાતમાં, ખાસ કરીને સાબરમતીને તીરે સ્તરો પ્રમાણે હથિયારોની બનાવટમાં પરિવર્તન જોવામાં આવતું નથી સૌથી નીચલા અને પ્રથમ બધાયેલા સ્તરમાં એક બાજુ ખૂબ જ સાદાં ઓઘડોઘડ અને બીજી બાજુ સારાં, સુપ્રમાણ અને સુદર એવાં બને

પ્રકારનાં હાથ-કુહાડી અને “કલીવર્સ” જોવામાં આવે છે, એટલે ગુજરાતના આદિમાનવને શરૂઆતથી જ આવાં બે પ્રકારનાં હથિયાર બનાવવાની કળા હસ્તગત હતી એમ માનવું રહ્યું આવાં સુંદર સુપ્રમાણ હાથ-કુહાડી અને “કલીવર્સ” પુરાવસ્તુવિદ્યાની પારિભાષિક ભાષામાં “મધ્ય પ્લીસ્ટોસીન” યુગના અંતમાં કે “ઉપલા પ્લીસ્ટોસીન” યુગની શરૂઆતમાં પશ્ચિમ યુરોપ અને આફ્રિકામાં પ્રાપ્ત થયાં છે અને આવી સ્થિતિ લગભગ સમગ્ર ભારતમાં જોવામાં આવે છે. એટલે આપણે કહી શકીએ કે પૃથ્વીતલ ઉપરના આદિમાનવની સરખામણીમાં ભારત કે ગુજરાતનો આદિમાનવ સૌથી જૂનો નહોતો. જે કાર્બો થોડી કિરણોત્સર્ગ—ક્રિયા (Carbon-14) પદ્ધતિ પ્રમાણે સમયાંકન આફ્રિકા અને પશ્ચિમ એશિયામાં નક્કી થયાં છે તે જોતાં આવાં હથિયાર બનાવતો માનવ ગુજરાતમાં આજથી ૫૦,૦૦૦-૧,૦૦,૦૦૦ વર્ષો પૂર્વે વસતો હશે.

ગુજરાતનો આદિ-માનવ અને આફ્રિકા

આમ હોવાથી એટલું પણ સંભવિત છે કે ગુજરાતનો આદિ-માનવ આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારેથી આવ્યો હોય, ૧૩ કારણ કે આ ખડમાં ત્રણ સ્થળોએ, અને ખાસ કરીને “ઓલ્ડવાઈ ગોર્ગ” (Olduvai Gorge) માં માનવનાં શરીરો અને એનાં હથિયારોની ઉત્ક્રાંતિને ત્યાંના બદલાતા સ્તરો સાથે સરખાવી શકાય છે, એટલે ઉત્ક્રાંતિની દૃષ્ટિએ આ એક આદર્શ સ્થળ છે.

અહીં આફ્રિકા અને ગુજરાત વચ્ચેના સંબંધની જે સમ્યક્તાને નિર્દેશ કર્યો છે તેને માટે આજથી થોડાક સમય પૂર્વે સહેજ પણ પુરાવા નહોતા, પરંતુ સૌરાષ્ટ્રમાં, ખાસ કરીને પીંડારા (જિ. જામનગર) પાસે પ્રાપ્ત થયેલાં “કલીવર્સ” અને કચ્છમાં નખત્રાણા પાસે ભૂખી નદીમાંથી મળેલાં હથિયારો પરથી એ સંભવિત જણાયું છે કે જ્યારે આફ્રિકા અને કચ્છ-સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચે જમીનનો માર્ગ હતો કે સમુદ્રની સપાટી બહુ નીચે ગર્ધન હતી ત્યારે માનવ સહેલાઈથી ભારતમાં કચ્છ-સૌરાષ્ટ્ર દ્વારા પ્રવેશ્યો હોય.

એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે અહીં એક સકચતતાનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેની લવિષ્ણના સંશોધકોએ વધારે અને જાત જાતના અભ્યાસથી ચક્રાસણી દગવી જોઈએ. ગુજરાતનો કે ભારતનો આદિમાનવ કેવો હતો એ જાણવાને આપણી પાસે આજારે એના દેહાવશેષોની કોઈ સામગ્રી નથી.

૨. મધ્યપાષાણયુગ^{૧૪}

માનવનું જીવન આમ હજારો વર્ષ ચાલ્યું. માનવનાં હથિયારોમાં જરૂર ફેરફાર થયા હતા, પરંતુ અત્યારની દૃષ્ટિએ તે તદ્દન ધીરા લાગે છે. આ ફેરફારો સાથેસાથ હવામાનમાં પણ થતા રહ્યા હતા એવા સળળ પુરાવા મળે છે.

ભૂસ્તરો અને હવામાન

ઉત્તર ગુજરાતમાં સાબરમતી અને એની ઉપનદીઓ સિવાય, મધ્ય ગુજરાત, દક્ષિણ ગુજરાત, કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં નદીઓની ભેખડોમાં ચૂનાથી ઘટ્ટ થયેલું રેતીનું એક ખીણ પડેલું જોવામાં આવે છે અને એના ઉપર પીળચટ્ટી કે બદામી રંગની માટીનો સ્તર હોય છે. કેઈ કેઈ સ્થળે સૌથી નીચે ઉપલ રેતી અને લાલ માટી, એના ઉપર આ બે નવા સ્તરો, અને સૌથી ઉપર કાળી માટીનો સ્તર, એમ પાંચ સ્તરોવાળી લગભગ સપૂર્ણ ભેખડ દૃષ્ટિએ પડે છે. આ નવા સ્તરો-પડોનું બધારણ બતાવે છે કે આલપાષાણયુગના અંતમાં હવામાનમાં ફેરફાર થયેલો. વરસાદ ફરીથી જોરથી વરસવા લાગ્યો, એને કારણે નદીઓએ એના પટ રેતી અને ઉપલોથી ભરવાનું ચાલુ કરી દીધું. આમ જતાં, નોંધવું જોઈએ કે આ નવા કાંપમાં પહેલાંના જેવા મોટા ઉપલો જેવા મળતા નથી, પરંતુ “બસાલ્ટ”ને બદલે અઢીક જેવા ખડકાના નાના નાના ઉપલ એમાં દેખાય છે, એટલે આપણે અનુમાન કરી શકીએ કે વરસાદ પહેલાંના જેવો તીવ્ર નહિ હોય કે જેનાથી હુગરો ધોવાઈ જતાં મોટા મોટા ઉપલો નદીઓના પટોમાં ધસડાઈ આવવાનું બને જિલટું, હાલમાં થઈ રહ્યું છે તેમ, ધોવાણ ઉપલકિયું અને જમીનની સપાટી પરનું એટલે કે ગરમી, પવન અને કિચિત્ વરસાદને લીધે થતું આમ મુખ્યત્વે જાડી રેતી અને “બસાલ્ટ”ના ખડકોમાં ઉદ્ભવેલા અઢીક વગેરે જાતના રંગજેરમી ઘટ્ટ પોતવાળા ઉપલો ધસડાઈ આવતા.

વરસાદ ઓછો થતાં નદીઓના પટ પહેલાંની માફક ભરાઈ ગયા. આ ભરાવાથી પહેલાંના બંધાયેલા સ્તરો ઢંકાઈ ગયા.

હથિયારો અને સંસ્કૃતિ

આવા સમયમાં માનવના અસ્તિત્વનો ખ્યાલ આવતાં અને એનાં સમકાલીન પ્રાણીઓનો નિર્દેશ કરતા પથ્થરોનાં હથિયાર અને પ્રાણીઓના અશ્મીભૂત અવશેષ પ્રથમ મહારાષ્ટ્રમાં પ્રવરા અને ગોદાવરીના તટપ્રદેશમાં નેવાસા તેમજ કાળેગાંવ

આગળ મળ્યા. ત્યાર પછી (આસામ અને કેરલને બાદ કરતાં) આખા ભારત-વર્ષમાં, ગુજરાત સુધ્ધા, આ સમયના પથ્થરોનાં હથિયારોની શોધ થઈ આશ-પાષાણયુગના સ્તરોની ઉપર અને અત્ય-પાષાણયુગના સ્તરોની નીચે, એટલે કે લગભગ વચ્ચેવચ્ચના સ્તરોમાં, આ હથિયારો જોવા મળે છે ખેડા જિલ્લામાં મહોર નદીને કાંઠે આવાં હથિયાર મળ્યાં છે; ૧૫ દક્ષિણ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં પણ મળ્યાં છે ૧૧ અહીં કહેવું જોઈએ કે આવી અખંડ ભેખડો કેટલેક જ સ્થળે યથાવત્ સ્થિતિમાં સચવાઈ રહેલી હોય છે અને જોવામાં આવે છે. દા ત લાદર ઉપર રોઝડી (શીનાથગઢ) આગળ અને જેતપુર આગળ, નહિ તો આ ભેખડો સામાન્ય રીતે જૂની ભેખડોની સાથે કે ઉપર લદાયેલી જોવામાં આવે છે. કેટલીક વાર જૂની ભેખડો પૂર્ણપણે ધોવાઈ નષ્ટ થઈ હોય છે અને કેવળ મધ્યપાષાણયુગની રેતી અને નાના ઉપલોથી રચાયેલ ખડક અને એની ઉપર પીળી માટીવાળી ભેખડ જોવામાં આવે છે.

આમ સ્તરો અને હવામાનની દૃષ્ટિએ “મધ્યપાષાણયુગ”નું શુદ્ધ અસ્તિત્વ માલુમ પડી આવે છે, પણ સૌથી વધુ ખ્યાન જોયે એવાં છે આ યુગનાં હથિયારો. આશ-પાષાણયુગના પથ્થરો કરતાં સાધારણ રીતે નાના અને બહુ જ ધદ્દ, સુંદર પોતવાળા, રંગ-બેરંગી પથ્થરો, જેવા કે “ચર્ટ” (Chert), જેસપર (Jasper), અગાટ (Agate) અને “ફ્લિન્ટ” (Flint). સુંદર “ફ્લિન્ટ” ગુજરાતમાં કયાંયે મળતું નથી, પણ લગભગ એના જેવા “ચેર્ટોન” (Cherton) ખડકો ધ્રાંગધ્રા પાસે છે અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં અગિયાર નદીમાં અકીકની ખાણો ભરૂચ જિલ્લાના ઝધડિયા પાસે છે બાકી સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં જ્યાં જ્યાં “બસાલ્ટ”ના ખડકો છે ત્યાં ત્યાં એની બજોલોમાં આના નાનામોટા ઉપલો મળી આવે છે.

હથિયારો સાધારણ રીતે નાનાં છે અને મુખ્યત્વે જાડી કે પાતળી પતરીઓ (Flakes) કે આવા સપાટ ઉપલોમાંથી બનાવેલાં છે (પદ્ ૭, આકૃતિ ૧૧૫). જાડા, ગોળ, આખા અને આખા ઉપલો ક્વચિત્ જ વાપરેલા જોવામાં આવે છે. આવા સપાટ ઉપલો કે પતરીઓ વાપરવાનું કારણ એવું હશે કે માનવના જીવનમાં આ સમયે થોડાક ફેરફાર થયો હતો જોકે એનું જીવન જગલી જ રહ્યું હતું, આમ છતાં શિકાર કરવાની રીતમાં અને રહેણીસરણીમાં થોડાક ફેરફાર થયા હશે, એવું પથ્થરનાં આવાં અસંખ્ય હથિયારો મળે છે એના અભ્યાસ પરથી માલુમ પડે છે.

આ હથિયારોમાં મુખ્યત્વે ચામડાં અને ઝાડોની છાલ કાઢવા, સાફ કરવા અને ધસવા માટે ત્રણુચાર ભાતની કોરવાળા “સ્કેપર્સ” (scrapers) અને કાણું પાડી સીવવા વગેરે કામ માટેનાં અણીદાર હથિયાર મળે છે. આમાંનાં નાનાં, પાતળાં અને અણીવાળાં હથિયાર ભાલાની ટોચ તરીકે કે કદાચ બાણની ટોચ તરીકે વપરાયાં હોય.

લાકડાંનાં કે અસ્થિનાં બીજાં મોટાં હથિયારો પણ આવાં નાનાં હથિયારોની મદદથી માનવ બનાવતો હતો.

આનો અર્થ એ થયો કે માનવ હવે ચામડાનાં કપડાં કે વસ્ત્રો પહેરતો થયો હતો અને આધેથીય આણીઓનો શિકાર કરતો હતો.

આમ માનવ-જીવનમાં થોડીક ઉત્કૃષ્ટિ નિહાળી શકાય છે.

ગુજરાતના આઘપાપાણ્યયુગનાં અને મધ્યપાપાણ્યયુગનાં આમ આખાં દર્શન મવા લાગ્યાં છે

૩. અંત્યપાપાણ્યયુગ ૧૭

શોધ અને લક્ષણો

જેમ રોબર્ટ પ્લુસ કૂટને આ યુગનાં હથિયાર નદીના પાત્રમાંથી મળ્યાં હતાં, તેમ જમીનની સપાટી પરથી—ખાસ કરીને નાનામોટા ટીંબાઓ પરથી—ગુજરાતમાં (૧૯૪૭ પહેલાંના વડોદરા રાજ્યના) કડી પ્રાંતમાં સાબરમતીના તટ પાસે, વાત્રક કાંઠામાં, વડોદરા પ્રાંતમાં ઝોરસંગ અને હીરણુ નદીના કાંઠા પાસે, નવસારી પ્રાંતમાં કીમ અને તાપીના તટ પાસે અને સૌરાષ્ટ્રમાં અમરેલી પ્રાંતના ઝોંખામંડળમાં, અને વળા (વલ્લભીપુર) પાસે નાનાં પથ્થરનાં હથિયારો અને હીકરાં મળ્યાં હતાં ૧૮ ઉત્તર ગુજરાતમાં જેણે પગપાળા મુસાફરી કરી હશે તેને તો માલૂમ હશે કે આ પ્રદેશમાં પગ ભરાઈ આવે તેવી, પણ ફળદ્રુપ રેતીના પ્રચંડ હોય સિવાય, નથી એકેય ટેકરી કે ખડક; કૂતરાને હાંકી કાઢવા એક પથ્થરનો ટુકડો જોઈતો હોય તો એ પણ મળતો નથી ! (આ આણીઓને પણ આ વાતની ખબર લાગે છે, કારણ કે આપણે મારવાને હાથ ઊગામીએ તોપણ કૂતરાંઓ ખસતાં જ નથી ! આપણી પાસે કોઈ સાધન નથી એ ભણ્યા સિવાય એ આમ વર્તે નહિ) લાકડાંની પણ બહુ અછત હોય છે. આવા ફળદ્રુપ રેતાળ પ્રદેશમાં ટીંબાઓ પર અગ્નિકના ઘડેલા પથ્થરો—પતરીઓ મળતાં કૂટને સહજ પ્રતીત થયું કે આ હથિયારો બીજા એક પાપાણ્યયુગના માનવની હયાતી સૂચવે

છે. પથ્થરનાં હથિયારો સાથે ઠીકરાં પણ મળ્યાં હતાં, એટલે કૂટે આને “નવો પાપાણ્યયુગ” કહ્યો, કારણ કે માનવ જંગલી અવસ્થામાંથી રખડોતો-રઝળોતો મટી એક જગ્યાએ ઠરીકામ થવા લાગ્યો. સ્થાયી થતાં એને વાસણોની જરૂર લાગી હશે એમ માટીનાં વાસણોની ઉત્પત્તિ થઈ જણાય છે.

આમ કૂટે ગુજરાતમાં બે પાપાણ્યયુગો—એક જૂનો અને બીજો નવો—થઈ ગયા હોવાની કલ્પના કરી પ્રથમ પાપાણ્યયુગની સંસ્કૃતિના અવશેષો નદીના આલ્મ પટમાં મળતા હતા અને બીજા યુગના અવશેષો હાલના ગુજરાતની સપાટી પરથી; અને આ બે વચ્ચે કોઈ સ્થળે લગભગ ૬૧ મીટર(૨૦૦ ફૂટ)નું અંતર હતું, આથી કૂટે એમ પણ પ્રતિપાદન કર્યું કે આ બે પાપાણ્યયુગો વચ્ચે બહુ મોટું અંતર પડ્યું હોયું જોઈએ

૧૯૪૧માં ગુજરાતના પ્રાગ્-ઐતિહાસિક શોધપ્રસાર્સના જે ચોળના શરૂ થઈ તેનો એક ઉદ્દેશ કૂટની આ માન્યતા કેટલે અંશે ખરી હતી એ પણ તપાસવાનો હતો. ૧૯ આથી ઉત્તર ગુજરાતમાં જે જે સ્થળોએ કૂટે આવ્યાં નાનાં અડીકનાં હથિયાર અને ઠીકરાં મળ્યાં હતાં તેમાંનાં થોડાંક—વિજાપુર તાલુકામાં હીરપુરા, ગઢડા, પેદામલી, કુદેડા; મહેસાણા તાલુકામાં મેલિ, મૂલસણ અને આખજ, ઠી તાલુકામાં ડાંગરવા અને કૈયલ, અને મધ્ય ગુજરાતમાં મહીને કાંઠે જલમપુરા અને વાસદ; ઝોરસગને કાંઠે બહાદરપુર, વડેલી, બોડેલી; અને હીરણને કાંઠે શ્રીગામ કણબી—એ સ્થળોએ આ શોધજૂથે શોધ ચલાવી આ ઉપરાંત ઉત્તર ગુજરાતને છેક છેડે ખેરાળુ તાલુકામાં હડોલ અને એની આસપાસ રંગપુર અને ઝોટલપુર તેમજ મહેસાણા તાલુકામાં લાંધણજ, સિદ્ધપુર તાલુકામાં રણછોડપુરા અને ઝોરસગને કાંઠે ઢોકલિયા—એવાં તદ્દન નવાં સ્થળો પણ તપાસ્યાં.

એવી રીતે બનાસ, મહી અને નર્મદા નદીના કાંઠા પાસે પણ આવ્યાં હથિયાર મળ્યાં છે રંગપુર(જિ સુરેન્દ્રનગર)માં આવ્યાં ભૌમિતિક તથા અ-ભૌમિતિક હથિયાર મળ્યાં છે. ૨૧ જોખા(જિ સુરત)માં નૂતન પાપાણ્યયુગના સ્તરમાં તથા લોથલ (જિ અમદાવાદ) અને પ્રભાસ(જિ. જૂનાગઢ)માં તામ્રપાપાણ્યયુગના સ્તરોમાં આ કાલનાં દૂકાં સર્માતરભુજ પાનાં જેવાં હથિયાર મળ્યાં છે.

આ શોધખોળથી એટલું તો પુરવાર થયું કે આખાં ગુજરાતમાં એક સમય એવો હતો, જ્યારે માનવ નાનાં અડીકના હથિયાર વાપરતો ૨૨ (પૃ ૧, આકૃતિ ૧-૧૬). આ હથિયારોને “લઘુપાપાણ્ય હથિયારો” કહે છે, અને એ પરથી આ યુગને “લઘુપાપાણ્યયુગ” તરીકે ઓળખવામાં આવ્યો

લાંધણુજ અને હીરપુર સ્થળોએ ટીંબાઓ પર ખોદકામ કરતાં હીકરાંઓ ફક્ત સપાટી પર જ અને એનાથી ઊંડે ૦.૬ મીટર (ત્રણ ફૂટ) સુધી જ મળ્યાં, જ્યારે અફ્રીકનાં હથિયારો મોટા, quartzite ના ઉપલો અને એના ટુકડાઓ, વાટવાને કે ધસવાને બનાવેલી વેળુ-પાપાણુની નાની નિશાઓના ટુકડા અને હજારો અશ્મીભૂત થયેલાં હાડકાના હાગિલા ટુકડા, પ્રાણીઓના હાથપગ, જડબાં, કંરોડ, ખભા (પૃ ૧૧, આકૃતિ ૧૨૪) વગેરેના અવશેષો લગભગ ૨૧૪ મીટર (૭ ફૂટ) ઊંડે સુધી મળ્યા. ૨૩

આ પરથી એટલું તો સાબિત થયું કે સપાટી પરનાં અને એનાથી નીચે ૦.૬ મીટર (ખે ફૂટે) મળતાં હીકરાઓને અટીકનાં ઝોનરો સાથે કેઈ સંબંધ નથી હીકરા કેવળ સપાટી પરથી જ મળતાં હોવાથી એ આધુનિક સમયનાં હોવાં જોઈએ તેઓની બનાવટ વગેરેના અભ્યાસ પરથી પણ આ અનુમાન ખડુ લાગે છે. આમ હોવાથી જે માનવ અફ્રીકના ઉપલો લાવતો અને એમાંથી જુદાં જુદાં હથિયાર ધડતો તે નવા પાપાણુયુગનો નહિ, પણ એની પહેલાંના સમયનો હોવો જોઈએ એમ લાગે છે અથવા એ નવા પાપાણુયુગમાં પ્રવેશ કરતો માનવ હોવો જોઈએ, એમ ૦.૬ થી ૧.૨ મીટર (૩ થી ૪ ફૂટ) પર મળતાં થોડાંક હીકરાંની એક જાત પરથી અને ખોદકામમાંથી મળેલી એ વસ્તુઓ—એક quartzite નો ગોળ, વચ્ચે કાણું પાડેલો પથ્થર અને બીજો chlorite schist નો લીસો, ધસેલો, મોટા છરાના પાના જેવો પથ્થર સૂચવે છે. આથી આજે હવે આને “નૂતનપાપાણુયુગ” તરીકે નહિ, પણ પ્રાચીન પાપાણુયુગના “અંત્યપાપાણુયુગ” તરીકે ઝાળખવામાં આવે છે.

ચૂનારૂપ થયેલા માનવના અને પ્રાણીઓના અવશેષો

આથી પણ વધારે અગત્યની શોધ એ છે કે નાના હથિયારો સાથે ચૂનારૂપ થયેલાં હાડકાઓ—મુખ્યત્વે પ્રાણીઓના અવશેષો અને માનવનાં હાડપિંજરો મળી આવ્યાં છે.

લાંધણુજમાં અધારિયા ટીબાના ખોદકામમાંથી નીકળેલા માનવના (પૃ ૧૧, આકૃતિ ૧૨૫) અને પ્રાણીઓના અવશેષો મોઢે—જે—દડોના અવશેષો કરતાં વધારે જૂના હોવાનો સંભવ છે. ટાટા ઇન્સ્ટિટ્યૂટે કાર્બન ૮¹⁴ ના આધારે એનો જે સમય આંક્યો છે તે ઈ સ પૂર્વે ૨૫૦૦૦ની આસપાસનો છે ૨૪

જેમ જેમ ગુજરાતમાં વધારે ખોદકામ થશે તેમ તેમ “અંત્યપાપાણુયુગ”ના સંસ્કૃતિ અને માનવ પર વધારે પ્રકાશ પડશે; હાલ તો મુખ્યત્વે નાના પ્રકારનાં

હથિયાર—પથ્થરનાં અને હાડકાંનાં, નાના, વાટવાના કે ઘસવાના પાટા, ભાંગવા-
કરવા માટે પથ્થરના મોટા હથોડા, ચળકાટ લાવવા કે રંગ ચડાવવા માટે વાપરેલા
પથ્થરો અને પ્રાણીઓનાં અસંખ્ય હાડકાંઓ પરથી આ યુગના માનવની સંસ્કૃતિનો
અને એ સમયની આબોહવાનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે

હથિયારો માટે વપરાયેલા પથ્થરો

આશ્ચર્યકારક વાત તો એ છે કે જૂના પાષાણયુગના માનવની માફક આ
યુગના માનવે ન તો સાબરમતીમાં બર્માનાં મળતાં quartzite ઉપલોનાં
હથિયાર બનાવ્યાં કે ન બીજા પથ્થરોને એવી રીતે ઘડ્યાં Quartziteના ઉપલો
એણે વાપર્યાં જ નથી એમ તો નહિ, એણે આ ઉપલો વાપર્યાં તો છે, પણ
કેવળ હથોડા તરીકે જ.

આ માનવે ખાસ હથિયારો બનાવવા જુદી જુદી જાતના અટ્ટીકનો ઉપયોગ
કર્યો છે આમાંના નહિ જેવા જ— quartz અને amazonite જેવા—સાબરમતીમાં
મળતા હશે; બાકીના બધા જ કાંતો કપડવંજ પાસે માઝમ નદીની ખીણમાંથી,
અથવા અમદાવાદ પાસેથી, અથવા છેક રાજપીપળામાં આવેલા રતનપુરની જાણીતી
ખાણોમાંથી આવેલા હોવા ભેદ એ ઉત્તર ગુજરાતના સપાટ રેતાળ પ્રદેશમાં
પથ્થરનો એક પણ ટુકડો મળવો મુશ્કેલ છે, ત્યાં નજીકની સાબરમતી મૂકી આટલે
દૂરથી કાચી સામગ્રી લાવવાની જરૂર શી ? કેવળ કાચી સામગ્રી અને એમાંથી
નીકળતાં નૈસર્ગિક, ભાતભાતનાં રંગીન હથિયારોનું આકર્ષણ કે આ પથ્થરોની
કઠિનતા, અને હથિયારો બનાવવા માટે વપરાતી નવી કળા અને હથ ? ખરું
કારણ ગમે તે હો, એટલું તો નિઃશંક છે કે કાચી સામગ્રી, એમાંથી બનાવેલાં
હથિયારો અને એમાં વપરાયેલી કળાથી આ સંસ્કૃતિ અગાઉના આદ્ય-મધ્ય-
પાષાણયુગ કરતાં તદ્દન જુદી પડે છે. પહેલાંનો માનવ આ માનવ કરતાં જુદો
હતો, પણ આ સંસ્કૃતિ બીજા દેશોમાંથી આવી એટલે કે માનવસંસ્કૃતિના
પ્રસારને લીધે આમ થવા પામ્યું કે કેમ એ તો શોધવું રહ્યું.

હથિયારોના પ્રકાર

અટ્ટીકના જુદા જુદા પ્રકારો જેમ પથ્થરોના રંગ અને તેઓની આંતર
રચના પ્રમાણે પડે છે તેમ હથિયારોના, તેઓના આકાર અને ધાર પ્રમાણે,
જુદા જુદા વર્ગો નીચે મુજબ પાઠી શકાય :

પ્રથમ તો સર્વ હથિયારોના—

(૧) Core (ગાભો) અને

(૨) Flakes (પતરીઓ)

એમ બે મુખ્ય વિભાગો થાય છે.

Core (ગાભો) એટલે ઉપલોમાંથી ઉપલી પતરીઓ કાઢી અંદરનો જે નડો, ગોળ, લાંબો વગેરે ભાગ અવશેષ રહે તે (દાખલા તરીકે કેરીને કાપતાં ગોટલાનો જે પાસાવાળો ભાગ રહે તે) કોર્ડ કોર્ડ Core (ગાભો) એટલા કાળજીપૂર્વક કાપેલા હોય છે કે એનાં પાસાં તપાસતાં જ એમાંથી કેટલી અને કેવી કેવી જાતની પતરીઓ કાઢી હોય છે એ માલુમ પડે છે. બાકીના “ગાભો” આમ પતરીઓ કાઢી લીધા પછી રહી ગયેલા પથ્થર જ હોય છે અને ખાસ હથિયાર કે બીજી કોર્ડ રીતે વપરાયેલા આવે તેવા હોતા નથી, પણ કેટલાંક “ગાભો-હથિયારો” (core-tools) આવા પ્રકારનાં હોય છે :—

(૧) લાંબાં અને અણ્ણીદાર,

(૨) ગોળાકાર અને ત્રણ તરફથી નડાં અને ચોથી તરફથી ઢળતાં અને અર્ધચન્દ્રાકાર ધારવાળાં,

(૩) લાંબાં, ચંકુની માફક અણ્ણીદાર, અથવા અર્ધગોળ અને ઉપલો ભાગ ધડેલો અને તેઓની બેઠક સફાઈથી સપાટ કાપેલી હોવાથી શેતર જ રમવાનાં પાઠા જેવાં,

(૪) પૈસાના કરતાં પણ ખૂબ નાનાં, જતાં તેઓનો ઉપરનો ભાગ બારીકાઈથી ધડેલો હોય છે.

આ છેલ્લી જાતનો કે ઉપર વર્ણન કરેલી બીજી જાતનો શો ઉપયોગ થતો, એ હજી માલુમ પડ્યું નથી.

એવી રીતે પતરી-હથિયારો (flake-tools) આવા પ્રકારનાં હોય છે :—

(૧) લાંબાં ચપટાં અને બે તરફ ધારવાળાં,

(૨) લાંબાં કે ટૂંકાં, મધ્ય ભાગમાં કરોડવાળાં અને બે ધારવાળાં,

(૩) હાંબાં કે દૂંકાં, પહોળાં, ચપટાં કે જડાં, કે કરોડ વગરનાં અને એક તરફ ધારવાળાં,

(૪) બીજના ચંદ્ર જેવાં, બહારની બાજુ ધડીને છુટ્ટી બનાવેલાં, અને અંદરની બાજુ ઢળતી અને તીક્ષ્ણ ધારવાળી રાખેલાં (આમાં ત્રિકોણાકાર, અર્ધ-ત્રિકોણ, અણિયાળાં વગેરે પેટા-વિભાગો પડે છે),

(૫) ગોળાકાર કે લગભગ ગોળાકાર, કોઈ વાર ચોખ્ખાંડાં, ત્રણ બાજુએથી જડાં, અને બાકીની બાજુ ઢળતાં અને તીક્ષ્ણ ધારવાળાં,

(૬) ત્રિકોણાકાર કે બદામાકાર, હાંબાં કે દૂંકાં, ચપટાં કે જડાં, કરોડવાળાં કે કરોડ વગરનાં-નીચેથી કે ઉપરથી ધડીને ઢળતા બનાવેલા પાછલા ભાગવાળાં અથવા બે તરફ ખાંચાઓ અને તીક્ષ્ણ અણિવાળી પાછલી બાજુવાળાં.

ઉપર વર્ણવેલી (૧) થી (૪) પ્રકારની પતરીઓ આપણા હાલના એક કે એ ધારવાળા ચપ્પુનો જ ઉપયોગ સારતી હશે. ખરી રીતે આપણા ચપ્પુની પતરીઓનું આ આદિસ્વરૂપ છે. બેની વચ્ચે તફાવત કેવળ પદાર્થનો જ છે, અને પાપાણ્યયુગમાંથી તામ્રકાર્ચયુગ દ્વારા ધીરે ધીરે પરિવર્તન થતાં એ હાલના લોહયુગનું અસ્તિત્વ બતાવે છે.

(૫) માં વર્ણવેલી પતરીઓ-એટલી લોકો વાપરે છે તેવી રાંધી જેવી-ચામડાં વગેરે ધસીને સાફ કરવા કે કાપવા માટે વપરાતી હશે

(૬) પ્રકારની પતરીઓ, જે સાધારણ રીતે બહુ નાની હોય છે તે, બાણના અને ભાલાના મુખભાગ (ટાચ) માટે, અને એમાંની ઝીણી અને પાતળી પતરીઓ સોયની માફક કાણાં પાડવા માટે વપરાતી હોવી જોઈએ

આવાં નાનાં, ધણાં એક ઇંચની અંદર, થોડાંક દોઢ ઇંચ, અને જૂજ જેટલું ઇંચ જેટલા જ હાંબાં પચ્ચરનાં હથિયાર કેવી રીતે વપરાતાં હશે એ વિચારવા જેવું છે. બધાં જ ફક્ત પતરી સાથે જ હાથમાં ઝાલવામાં નહોતાં આવતાં એનો પુરાવો થોડાંક હથિયાર આપે છે. લાકડાના કે હાડકાના કે બંનેના હાથમાં મૂકી એ બાંધી લેવામાં આવતાં એવું આ પતરી-હથિયારોના પૃષ્ઠભાગ તપાસતા મારૂમ પડે છે. આ પૃષ્ઠભાગ કાંતો ઉપરથી કે નીચેથી ધડીને ઢળતો, અથવા હથિયારોના બાકીના ભાગ કરતા પાતળો કે એના કરતાં વધારે જડો, અથવા બે બાજુ એક ખાંચાવાળો ક્યો હોય છે. આ ત્રણે પ્રકાર સચવે છે કે

આવાં હથિયારોને હાથમાં ભરાવવામાં આવતાં (મિસર, પેલેસ્ટાઈન અને ઇરાકમાંથી તો કરવતના જેવાં હથિયાર—આવા તીક્ષ્ણ પથ્થરની નાની પતરીઓ ને દાંતોથી બનાવેલું દાંતરકુ—યથાવત મળી આવ્યાં છે.)

પથ્થરનાં હથિયારોની જેમ જ હાડકાંને ચીરી, એનાં નાનાં હથિયારો બનાવવામાં આવતાં આના પશુ થોડાક નમૂના મળ્યા છે

બીબાં હથિયારો

ઉપર જે હથોડાનો ઉલ્લેખ કર્યો તે બધા quartziteના ઉપલોમાંથી બનાવેલા છે, હાલ પશુ આપણે આવા લીસા, ગોળ કે લાંબગોળ ઉપલોનો વાટવા, ભાંગવા વગેરે કામો માટે ઉપયોગ કરીએ છીએ લાઘણીના ખોદકામમાંથી જે નમૂના મળ્યા છે તે ધણાખરા અડધા કે પા ભાગ જેટલા ભાંગેલા હોઈ, ભાંગેલી બાજુ પર વપરાશનાં ચિહ્નો દેખાય છે આ હથોડાઓનો ખાસ શો ઉપયોગ થતો હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે કંતો એના વડે અકીકના ઉપલોમાંથી પતરીઓ પાડતા હોય કે એ બીબા કંઈ માર-ઠોકના કામમાં વપરાતા હોય

આવા હથોડાની સાથે વેળુપાષાણના પશુ જુદા જુદા ટુકડા મળે છે. આમાં કોઈ અડધા, કોઈ એનાથી નાના, તો કોઈ ત્રિકોણાકાર હોય છે ધણાખરા ધસાઈ ધસાઈ એક બાજુથી લીસા અને ઢળતા થયા હોય છે, એટલે એમાં તો શંકા નથી કે આ વેળુપાષાણના મોટા ટુકડા વાટવાના કે ધસવાના પાટા તરીકે વપરાતા હશે.

ધસવાને કે ચળકાટ લાવવાને માટે અને એમાંથી લાલ રંગ પાડવા માટે નાનામોટા, લાલ કે કિરમણ રંગના અને ધસાઈને ત્રણચાર પાસાવાળા બનેલા લોહ-પાષાણના ધણા પથ્થરો મળ્યા છે.

માનવનાં ચૂનારૂપ હાડપિંજરો

હથોડા જેવા મોટા ઉપલો અને વેળુપાષાણના ટુકડાઓને માનવનાં હાડપિંજરો સાથે જે સંબંધ છે તે વીસરવા જેવો નથી જ્યારે જ્યારે માનવના અવશેષો નીકળે છે ત્યારે ત્યારે એની ૩૦ કે ૧૫ સે મી (એક ફૂટ કે છ ઇંચ) ઉપર કે માનવના માથા આગળ આવા મોટા ઉપલો અને વેળુપાષાણના કટકાઓ હમેશ મળે છે અને ખોપરી ધણુ ખરું દબાઈ ગયેલી કે ભાંગેલી હોય છે અત્યાર સુધીમાં લગભગ બધા જ દાખલાઓમાં આવી સ્થિતિમાં ખોપરી મળી આવી

છે. વળી, એકમાં તો જમણી બાજુએ કાનની ઉપર અડધા ઇંચનું ગોળ કાણુ પણ જોવામાં આવ્યું છે. આ કાણું સહેતુકે કોરી કાઢેલું જ હોવું જોઈએ, કારણ કે મારવાથી કે કુદરતી રીતે આવું તદ્દન ગોળ કાણું, આસપાસના ભાગને ઈર્ષ પમાડ્યા વગર, પાડવું એ મુશ્કેલ છે જો આ કાણું જીવતા માનવનું પાડ્યું હોય તો પ્રાગ-ઐતિહાસિક કાલની એ જાણીતી પ્રથાનું ભારતમાં આ પ્રથમ દૃષ્ટાંત છે. (બીજું ગયે વર્ષે જ કાલિય-ગનના ખોદકામમાં હડપ્પા સંસ્કૃતિને લગતું મળ્યું છે) યુરોપ(ફ્રાંસ)ના નવા પાપાલુયુગનાં હાડપિંજરોમાં અને મધ્ય અમેરિકામાં—યુકેયન(પેરુ)ના પ્રાગ-ઐતિહાસિક ઇન્કા લોકોના અવશેષોમાં એક વાર નહિ, પણ માણસની હયાતીમાં ચારપાંચ વાર છેદેલી ખોપરીઓ મળી આવી છે. આ બધીયે વખત ધા રુઝાઈ ગયો હોઈ માનવ જીવ્યો હશે એમ ધાની ઢળતી ગોળાકાર કોર પરથી સાબિત થાય છે

અત્યાર સુધીમાં ખોદકામથી બધા મળીને ૧૩ માનવના અવશેષો મળ્યા છે આમાંથી એક પૂરેપૂરું, ત્રણ લગભગ આખાં, એક કરોડના મથુકા અને છાતીની પાંસળીઓ વિનાનું, ત્રણ તુટેલી ખોપરી અને બીજાં પણ ભાગેલાં અંગવાળાં—એવાં હાડપિંજરાં મળ્યાં છે. છતાં પાંચ હાડપિંજરાં એવી સ્થિતિમાં મળ્યાં છે, જે પરથી એમ જણાય છે કે કાં તો માથું પૂર્વ તરફ અને પગ પશ્ચિમ તરફ અથવા માથું પશ્ચિમ તરફ અને પગ પૂર્વ તરફ રાખી, દૂંદિયું વળાવીને માનવને દાટવાનો રિવાજ એ વેળા પ્રચલિત હશે. ૧૯૬૩ ના ખોદકામમાં જે માનવ-હાડપિંજર મળ્યું, તે દૂંદિયું વાળીને નહિ, પણ તદ્દન સીધું દાટવામાં આવ્યું હતું ને એ ઉત્તર-દક્ષિણ દિશાએ રાખવામાં આવ્યું હતું. ૨૫

અંત્યપાપાલુયુગનો માનવ

આ પાપાલુયુગનો માનવ હજી જંગલી અવસ્થામાં રહેતો, જોકે હવે એક ઠેકાણે રહેવા લાગ્યો હતો આવી જંગલી અવસ્થાને બ્રૅડવૂડ (Braidwood) નામના એક અમેરિકન વિદ્વાન Intensive Food Collection Stage (નિબિડ-ખાદ્યસંગ્રહ-ભૂમિકા) કહે છે. દૂંકમાં, માનવ ગમે ત્યાં આહારને માટે રખડતો નહિ, પણ ઠરાવેલા પ્રદેશમાં (હદમાં) રહી ત્યાં જ પ્રાણીઓનો શિકાર કરતો. ટીંબાઓ પર અને નદીકિનારે જ માનવનો વાસ હતો. અહીં જ પાણી મળવું સુલભ હતું હતું સુધી કોઈ પણ જાતનાં મકાનો—ધાસ, પાંદડાં અને ડાળીઓથી બનાવેલાં ઝૂપડાં કે બીજાં કોઈ પણ જાતનાં મકાનો—ના અવશેષ

(દાખલા તરીકે, માટીનાં દેર્ફ) લાંધણુજના ખોદકામમાંથી મળ્યા નથી, એટલે આ માનવ કેવી રીતે રહેતો હતો એ બાણુવું શક્ય નથી. છતાં એટલું નિશ્ચિત છે કે જે જે પ્રાણીઓ—જેંડા, નીલગાય, જંગલી કુચ્છર, ત્રણ જાતનાં હરણો—કાળિયાર બડાશિંગી અને કુચ્છર-હરણ (Hog-deer) મળ્યાં છે—ગાય, બેંસ, બકરાં, ઘેટાં પણ હતાં, પણ તેઓની જાતો નક્કી કરી શકાઈ નથી—તે સહુનો માનવ શિકાર કરતો, તેઓના શબોને ટીંબાઓ પર લાવતો, કાપતો અને મૂકતો. તળાવમાંનાં કે નદીમાંનાં કાચબા અને માછલાંઓનો શિકાર કરી તેઓને ટીંબાઓ પર લાવવામાં આવતાં આ ઉપરાંત, નાળિયા, ખિસકોલી અને ઉંદરો પણ ખાવામાં આવતાં, એટલું જ નહિ, પણ કાપેલાં જનનવરોના ઢગલાઓ જ્યારે એના કુટુંબીજનો કે ટાળીમાંના માણસો મરતાં ત્યારે તેઓની સાથે દાટતો આમ રહેવાની જગા, રસોડું અને સ્થાન એક જ સ્થળે હતાં.

આ સમયના હવામાન વિશે એટલું કહેવાય કે વરસાદ હાલ કરતાં સહેજ વધારે પડતો હશે, જેથી ટીંબાઓની પાસેનાં તળાવોમાં બારે માસ પાણી રહેતું અને નદીકિનારે કે એની નજીક બીજે કોઈ સ્થળે, જ્યાં બેજ વધારે રહેતો ત્યાં, જેડા જેવાં પ્રાણીઓ વિચરી શકતાં.

આ માનવનો હવે શાસ્ત્રીય રીતે અભ્યાસ બે નિષ્ણાતોએ કર્યો છે : એક ડૉ. શ્રીમતી સોફી એરહાર્ડ અને બીજા ડૉ. કેનેથ કેનેડી ૨૧ આ બંને વિદ્વાનોનું માનવું છે કે લાંધણુજનો માનવ કયા માનવવંશનો હતો એ નિશ્ચિત કરવું મુશ્કેલ છે, કારણ કે એનાં શારીરિક લક્ષણોમાં લાંબું મોટું માથું, ઠીક ઠીક બિંચાઈ સાથે ઉપસેલાં લગાં, સહેજ બહાર આવતો નીચલો હોઠ, અને કઠાચ ચીણું નાક સિલોનના આદિવાસી વેદા અને બ્રૂમધ્ય સમુદ્રના આદિવાસીઓમાં જોવામાં આવે છે. આમ ૪,૫૦૦ વર્ષો પૂર્વે ગુજરાતમાં માનવવંશ-સંસ્કરતા અર્ધ ગર્ધ હતી.

આ માનવ, ઉપર કહ્યું તેમ, હજુ પાપાણુયુગમાં જ હતો, કારણ કે એ જ્યાં રહેતો હતો ત્યાં, અને ઉત્તર ગુજરાતમાં લગભગ ૧૦૦થી વધારે ટીંબાઓ પર કેવળ પથ્થરનાં નાનાં હથિયાર જ મળે છે, પરંતુ લાંધણુજ, આખજ અને હીરપુરાના ખોદકામ પરથી કહી શકાય કે આ યુગના ઉત્તરાર્ધમાં માનવ માટીના વાસણો વાપરતો થયો હશે, કારણ કે ઉપલા સ્તરોમાં થોડીક બહુ જ નાની નાની ઠીકરીઓ મળે છે આ ઠીકરીઓમાં મોટાં કોઠારનાં વાસણો દેખાતાં નથી. માટીના વાસણો બનાવવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા છતાં માનવે કોઈ વધારે

પ્રગતિ કરી હોય એમ લાગતું નથી. પથ્થરનાં નાનાં હથિયારો ઉપરાંત નરમ કાળા પથ્થરને ધસીને એમાંથી હથિયારો બનાવવાની તેમજ ક્વાર્ટઝાઈટ જેવા કઠણ પથ્થરને ધડીને ગોળાકાર બનાવી એમાં બંને બાજુએ કાણુ પાડવાની કળા પણ પ્રાપ્ત કરી હતી. એવા કાણુમાં લાકડા કે હાડકાનો હાથો ભરાવી એને જે રીતે વાપરી શકાય : એક તો ગદા તરીકે લડવામાં, બીજું જમીન નાંગરવામાં—જ્યારે હળની શોધ થઈ ન હતી ત્યારે આવાં પ્રાથમિક ઢબનાં, જમીન નાંગરવાનાં હથિયાર હજુ કેટલીય જંગલી જતો ભારતમાં અને અન્ય દેશોમાં વાપરે છે.

અંત્યપાષાણયુગનો કાળ

ગુજરાતની આ માનવ સંસ્કૃતિનો કાળ તદ્દન ચોક્કસ રીતે નક્કી થયો નથી, પણ લાંધણજમાં મળે છે તેવાં પથ્થરનાં નાનાં ઓળને અને સમુદ્ર કિનારે જ મળતી નાની છીપલીઓના મણકા સૌરાષ્ટ્રમાં રંગપુરમાં સિંધુ સંસ્કૃતિના સ્તરોની નીચે મળ્યા છે, એટલે આપણે સહજપણે કહી શકીએ કે લાંધણજના અંત્યપાષાણયુગની સંસ્કૃતિ આ પહેલાંના સમયની તો હશે જ—ઈ. સ. પૂર્વ ૨,૫૦૦ પહેલાંની સાધારણ રીતે આપણે કહીએ કે લાંધણજનો પાષાણયુગીન માનવ લગભગ ૫,૦૦૦ વર્ષો પહેલાં ગુજરાતમાં વસતો હતો. ઉપર જણાવ્યું તેમ ટાટા ઇન્સ્ટિટ્યૂટ C¹⁴ પદ્ધતિની મદદથી આ યુગનો સમય આજથી ૪,૫૦૦ વર્ષો પહેલાંનો આંક્યો છે.

પ્રાચીન પાષાણયુગનો અંત

આ યુગને “અંત્યપાષાણયુગ” કહેવામાં આવ્યો છે, પરંતુ ખરી રીતે એ પ્રાચીન પાષાણયુગનો અંત્ય તબક્કો છે. શિકાર અને ખાદ્યસંગ્રહનાં નિર્વાહ-સાધનોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણ ધરાવતો પ્રાચીન પાષાણયુગ પૂરો થયો તે પછી કૃષિ અને પશુપાલનનાં વિશિષ્ટ લક્ષણ ધરાવતો નૂતન પાષાણયુગ શરૂ થયો. પ્રાચીન પાષાણયુગમાંનો આદ્યપાષાણયુગનો તબક્કો નૂતનજીવમય યુગના પૂર્વખંડ (આધુનિક-અધિકતમ) ના મધ્ય ભાગનો અને મધ્યપાષાણયુગનો તબક્કો એના અંત્ય ભાગનો સમકાલીન ગણાય છે, જ્યારે અંત્યપાષાણયુગનો તબક્કો નૂતન-જીવમય યુગના ઉત્તરખંડ (આધુનિક) ના આદ્ય ભાગનો સમકાલીન છે ૨૭

૪. નૂતન પાપાણ્યુયુગ

પથ્થરનાં નવી દબનાં હથિયારો

નૂતન પાપાણ્યુયુગની એક વિશિષ્ટતા એ હતી કે આ યુગમાં પથ્થરનાં હથિયાર તો હજુ માનવ વાપરતો હતો, પણ પહેલાની માફક નહિ પતરીઓ કે ગાભાઓમાંથી ધાત્વાણું જે હથિયાર જોઈતું હોય તેના આકાર કાઢી એને પથ્થરના મોટા ઊંડા પાટા પર ધસવામાં આવતુ. મુખ્યત્વે ધારવાળો ભાગ જ આવી રીતે ધસીને એકદમ લીસો, ચઠ્ઠચકાટવાળો બનાવવામાં આવતો.^{૨૮} કોઈ કોઈ વાર આખાં હથિયારને આવી રીતે ધસીને સુંદર બનાવવામાં આવતું.

આમાં ધસીને બનાવેલાં હથિયારોમાં કુહાડીનું પાનું, સુતાર વાપરે છે તે રંદામાં વાપરવાને માટેનું તીક્ષ્ણ અણીદાર પાનું, છીણી અને હથોડા સાધારણ રીતે જોવામાં આવે છે. કુહાડી અને રંદાનાં પાનાને લાકડા કે હાડકાના હાથામાં ભરાવવામાં આવતા અને પછી વેલાથી બાધી સુંદર જેવા ચીકણા પદાર્થથી ઘટ રીતે બાંધવામાં આવતાં આવી હાથાવાળી, ધસીને બનાવેલી પથ્થરની કુહાડી કે રંદાના પાનાથી માનવ ઝાડ કાપતો, લાકડાં ચીરતો અને ધસતો. આમ સુતારનો જન્મ થયો.

સંસ્કૃતિ

બીજુ, માનવ હવે ખેતી કરી અન્ન-હિરવાદન કરવા લાગ્યો હતો. સર્વ પશુઓને માત્ર ભક્ષ્ય ન લેખતાં કેટલાંક પશુઓને પાણી પોતાના કામમાં જોતરવા લાગ્યો હતો, ઘૂંપડાં બાંધી એક રથને ઠરીકામ રહેતો થયો હતો અને માટીનાં વાસણો બનાવતા શીખ્યો હતો. અગાઉ અરણ્યવાસ કરતો માનવી હવે ગ્રામવાસી થયો ને કૃષિ તથા પશુપાલને એના આર્થિક જીવનમાં ક્રાન્તિકારક પરિવર્તન આણ્યું.^{૨૯} એને “પહેલી કે નૂતનપાપાણ્યુ ક્રાન્તિ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. નૂતનપાપાણ્યુયુગ આમ માનવ-જીવનમાં એક મહત્વનું સોપાન હતો.

ગુજરાતમાં મળેલા અવશેષ

આવી ધસીને બનાવેલી કુહાડીનાં પાનાં, રંદાનાં પાનાં કે છીણી ગુજરાતમાં કયાંય મળ્યાં નથી. જે ઉપલબ્ધ થયેલ છે તે ઝોળ, કાણાદાર મોટા, પથ્થરો, અને આ પણ નહિ જેવા જૂજ એક, લાંબાજૂના ખોદકામમાં ક્વાર્ટઝાઈટ પથ્થરનું હથિયાર મળ્યું છે,^{૩૦} બીજા બે ત્રણ તાપીના તટપ્રદેશમાંથી ઘુસ

ફૂટને મળ્યાં હતાં. ૩૧ તાજેતરમાં આવાં જ ડાંગ વિભાગમાં શોધાયાં છે. ૩૨ પથ્થરનાં આવાં કાણાદાર હથિયારોને લાકડાના હાથામાં લરાવી એનો ખેતીના કામમાં કે ગદા તરફે પણ ઉપયોગ કરવામાં આવતો.

આમ હજુ નૂતનપાષાણયુગનું અસ્તિત્વ બનાવતી કોઈ વધુ ચીજો ઉપલબ્ધ થઈ નથી તોપીના તટપ્રદેશમાં કે ડાંગમાં પદ્ધતિસર ઉત્ખનન થાય તો આ યુગને લગતી વધારે માહિતી મળવાની શક્યતા છે બાકી હમણાં તો આપણે એટલું જ કહીએ કે ઉત્તર ગુજરાતમાં માનવે અત્યંતપાષાણયુગમાંથી નૂતન-પાષાણયુગમાં પ્રવેશ કર્યો હતો આ નવી સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયાની કોઈ નિશાનીઓ મળી નથી પણ ઈ સ. ની શરૂઆતમાં ત્યાં લોહયુગ શરૂ થયો, જ્યારે કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને તળ ગુજરાતના સમુદ્રતટે તામ્રપાષાણ યુગની એકદમ વિકસેલી નગર-સંસ્કૃતિએ સિંધમાંથી આવી પ્રસાર કર્યો આ એક પ્રકારની વસાહત જ કહેવાય, સંસ્કૃતિનો વિકાસ નહિ

પાઠવીયો

૧. વળી જુઓ હ ધી સાંકળિયા, “પ્રાગૈતિહાસિક ગુજરાત”, ‘ગુજરાતની ઇતિહાસ’, પૃ ૧૮૧-૯૪

૨. R. B. Foote, *The Foote Collection of Indian Prehistoric and Protohistoric Antiquities, Catalogue Raisonne*, pp. 207 f; *Notes on their Ages and Distribution*, pp. 15 f., 68, 86 f, 142 f

૩. હ. ધી. સાંકળિયા, ઉપયુક્ત, પૃ. ૧૮૩-૮૫

અમુક સ્થળે તો એનું પાત્ર લગભગ નવ મીટર (૩૦ ફૂટ) નીચે ભીતરી ગયું છે (એબન, પૃ. ૧૮૫)

૪. નહિ તો સામાન્ય રીતે નીચલો થર વધુ ને વધુ પ્રાચીન વસવાટના અવશેષ ધરાવે છે

૫ આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા, ગુજરાતી ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી અને પૂનાના ડેક્કન કોલેજ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ તરફથી ચોખ્ખેલા પ્રથમ ગુજરાત પ્રાચીન ઇતિહાસિક શોધપ્રવાસ દરમિયાન H D. Sankalia, *Investigations into Prehistoric Archaeology of Gujarat, Chapter II*

૬ Sankalia, *Excavations at Langhnaj: 1944-53, Part I*, pp. 3 f, 11 f.

૭ વડોદરાની મ સ. યુનિવર્સિટીના પુરાવસ્તુ ખાતા વડે Subbarao, “*Archaeological Exploration in the Mahi Valley*” JGRS, Vol I, pp. 34 ff

c. H. D. Sankalia, "Prehistory and Early History of Kutch" JGRS, Vol XXX, pp 233 ff, "Early Man in India", "Journal Asiatic of Bombay, Vol 41-42, pp 173-81; ડ ધી સાંકળિયા, ૬૫૫૫, પૂ ૧૮૧-૧૮૬; "સૌરાષ્ટ્રના પાપાણુયુગ", પથિક, વૃષ ૭, અંક ૧૦-૧૧, પૂ ૩૧-૩૫; "કચ્છમાં આદિ અરમયુગ", પથિક, દીપોત્સવી અંક, સં ૨૦૨૪, પૂ ૪૧-૪૫.

૬ જમાથંકર જોશી, 'પુરાણોમા ગુજરાત' પૂ ૨૦૬

"જવતી"માંથી "સાબરમતી" ક્ષાંતર થયું, કૃત્રિમ રીતે એલું પાકું સંસ્કૃતીકરણ "સાબરમતી" થયું ને એ પાથી એ નહીની કૃત્તિ અને વચિષ્ઠ નામના સંભ્રમની પૌરાણિક કથા પ્રયોજી (સ્કંદપુરાણ, નાગરસંહ, અ ૧૭૩, સ્લો. ૧-૧૪)

૧૦ ડી એન વાડિયા, "ગુજરાતની ભૂસ્તરશસ્ત્રના", 'ગુજરાતની કીર્તિગાથા', પૂ. ૩-૧૬

૧૧. H D Sankalia, "Pre-History and Early History of Kutch", JGRS, Vol XXX, pp. 233 ff, "સૌરાષ્ટ્રના પાપાણુયુગ", પથિક, વૃષ ૭, અંક ૧૦-૧૧, પૂ ૩૧-૩૫, 'કચ્છમાં આદિ અરમયુગ', પથિક, દીપોત્સવી અંક, પૂ સં. ૨૦૨૪ ૪૧-૪૫

૧૨. ડ. ધી. સાંકળિયા, "કચ્છમાં આદિ અરમયુગ", પથિક, દીપોત્સવી અંક, સં ૨૦૨૪, પૂ ૪૩

૧૩ H D. Sankalia "Early Man in India", Journal Asiatic of Bombay, Vol 41-42, pp. 173 ff.

૧૪, વળી જુઓ. ડ ધી સાંકળિયા, "પ્રાગેતિહાસિક ગુજરાત", 'ગુજરાતની કીર્તિગાથા', પૂ ૧૬૪-૬૬

૧૫ Soundara Rajan, "Middle Stone Age Sites from Kaira District in Gujarat", JOI, Vol. X, pp 166 ff.

૧૬. Indian Archaeology-a Review, 1957-58, pp 18, 58 f, 69, Sankalia, Pre-history and Proto-history in India and Pakistan, p 120, ડ ધી સાંકળિયા, ૬૫૫૫, પૂ ૧૬૪

૧૭. ડ. ધી. સાંકળિયા, "પ્રાગેતિહાસિક ગુજરાત", 'ગુજરાતની કીર્તિગાથા', પૂ ૧૬૭-૨૦૬

૧૮ R. B. Foote, The Foote Collection of Indian Prehistoric and Protohistoric Antiquities, Catalogue Raisonne, pp. 191 ff; Notes on their Ages and Distribution. pp. 143 f. 138, 194

૧૯. Sankalia, *Investigations into Prehistoric Archaeology of Gujarat*, Chapters III-IV

૨૦. Subbarao, "Archaeological Explorations in the Mahi Valley", *JMSU.*, Vol. I, No. 1, pp 34 ff.; *Personality of India*, p. 71.

૨૧ S R. Rao, "Excavations at Rangpur", *Indian Archaeology 1953-54* — A Review, p. 7

૨૨. Subbarao, *Personality of India*, Fig. 18; Sankalia, *Prehistory and Protohistory of India and Pakistan*, Fig. 60 A.

૨૩. Sankalia, *Investigations into Prehistoric Archaeology of Gujarat*, Chapter III, Part II, *Excavations at Langhnaj*, Part I

૨૪ Sankalia, *Excavations at Langhnaj*, Part I, pp. 18 ff.

૨૫. ડ. બી. સાહનિયા, ઉપયુક્ત, પૃ. ૨૦૪, ટી ૨૧.

૨૬ Sophie Ehrhardt and Kerineth Kennedy, *Excavations at Langhnaj*, Part III: *The Human Skeletal Remains*.

૨૭ મધ્યપાષાણયુગ અને અત્યપાષાણયુગની વચ્ચે યુરોપ અને પશ્ચિમ એશિયામાં કોઈ એવો યુગ થઈ ગયો, જ્યારે માનવ ચપ્પુના પાના જેવા પાતળા પથ્થરનાં સુંદર પાના બનાવતાં શીખ્યો હતો. આ યુગનો પુરાવો દક્ષિણ ભારતમાં મળ્યો છે, પરંતુ ગુજરાતમાં હજી એનો કોઈ પુરાવો મળ્યો નથી

૨૮ કેટલાક ધસવાની અને લીસો બનાવવાની ક્રિયાને અલગ ગણાવે છે, પરંતુ ખરી રીતે લીસો બનાવવાની ક્રિયા એ કોઈ અલગ કૃત્તરક્રિયા નહિ, પણ ધસવાની ક્રિયાનો અંતિમ તબક્કો છે, Sankalia, *Pre-history and Proto-history in India and Pakistan*. p 152, n 2

૨૯. Gordon Childe, *What Happened in History*, Chapter III

૩૦. Sankalia, *op. cit* , pp 40 f.

૩૧. R. B. Foote, *Indian Prehistoric and Protohistoric Antiquities*, p. 154

૩૨. શ્રી. ચિતલે પૃ. ૨૧. હથિયાર આ લેખે બંને ભેદો છે (અહેવાલ અપ્રતિષ્ઠિત)

પ્રકરણ ૬

આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ

૧. પ્રાસ્તાવિક

સિંધુ સભ્યતાની ઉત્કૃષ્ટ મુદ્રાઓ નિઃશંક રીતે પુરવાર કરે છે કે હડપ્પાનો સમાજ અક્ષરજ્ઞાનવાળો (literate) હતો, અને સિંધુ લિપિનું સંતોષકારક રીતે વાચન થશે કે તરત જ મુદ્રાઓ કિંમતી ઐતિહાસિક પુરાવા રજૂ કરી આપશે. પરંતુ ત્યાંસુધી એ મુદ્રાઓનું વાચન સિદ્ધ ન થાય ત્યાંસુધી સિંધુ સભ્યતાને “આદ્ય-ઇતિહાસ”માં રાખવી પડશે.^૧ એવી રીતે અર્થાત્ સાહિત્યિક સાધનો હોવા છતાં, ભારતવર્ષને લાગેવળગે છે ત્યાંસુધી, યથાર્થ ચકાસણી પછી, વૈદિક અને પૌરાણિક સાહિત્યમાં જણાતાં સંસ્કૃતિ, ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને વ્યક્તિઓનો “આદ્ય-ઇતિહાસ”માં સમાવેશ કરવો ભ્રષ્ટ્ર એ આનો ઉત્પન્નનો દ્વારા મેળવેલા પુરાતત્ત્વીય પુરાવાઓની સાથે મેળ મેળવવો પડે.

મર્યાદિત વિસ્તારમાં નિયત સમય દરમિયાન પ્રચારમાં રહેલા ચરખું, ફાતરડાં, કુહાડીઓ વગેરે પદાર્થોના, કાર્યના આધારે અલગ પાડવામાં આવેલા, પ્રકારોની સમસ્તતાને પુરાતત્ત્વવિદો Culture (અર્થાત્ “સંસ્કૃતિ”) કહે છે.

Civilization(સભ્યતા)માં શાનો સમાવેશ થાય છે એની સ્પષ્ટતા કરવામાં પુરાતત્ત્વવિદોમાં મતભેદ છે. આમાં છતાં મોટા ભાગના વિદ્વાનો એકમત છે કે એ માટેની ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાતો તે રાજકીય સભાનતા, લેખનજ્ઞાન, વ્યવસ્થિત નાગરિક જીવન અને વેપાર-ઉદ્યોગનો વિકાસ છે. ગામડાનું શહેરીકરણ એ જગતની બધી પ્રાચીન સભ્યતાઓનું ‘બીજું’ લક્ષણ ગણાય છે.

સિંધુ સભ્યતા (નકશો ૫)

સિંધુની ખીણના પ્રદેશથી દૂરનાં સ્થાનોમાં સિંધુ સભ્યતાનાં એકસોથી પણ વધુ સ્થાનોની શોધને લઈ એવું વારંવાર લાગ્યા કરે છે કે પુરાતત્ત્વવિદોએ ઉપયોગમાં લીધેલી “સિંધુ સભ્યતા” સંજ્ઞા એના વિસ્તાર માટે ખૂબ જ સંકુચિત

છે. આ સંજ્ઞાના ઉપયોગની વિરુદ્ધ રજૂ કરવામાં આવેલો બીજો વાંધો એ છે કે એ સંજ્ઞા સ્પષ્ટ નથી અને એ હડપ્પા સંસ્કૃતિ સાથેસાથ બીજા પુરાણમાં અને અનુગામી સંસ્કૃતિઓને પણ પોતામાં સમાવી લે છે આવા વાંધા હોવા છતાં આ સંજ્ઞા અહીં એકથી વધુ કારણોને લઈ જળવી રાખવામાં આવી છે પહેલું એ કે “સિંધુ સભ્યતા” સંજ્ઞા સમજવાને માટે વધુ સારી છે અને “હડપ્પા સંસ્કૃતિ” અને “હડપ્પા સભ્યતા” સંજ્ઞાઓ કરતાં વધુ પ્રચલિત છે આ વિષયને લગતા વિશાળ સાહિત્યમાં બીજા લગભગ સમાન સંજ્ઞાઓના કરતાં આ સંજ્ઞા વધુ વારંવાર વપરાયેલી છે બીજું એ કે સિંધુ ખીણની મહાન નાગરિક સભ્યતાનાં બધાં પાસાંઓને લાગુ પાડવાના વિષયમાં “હડપ્પા સંસ્કૃતિ” સંજ્ઞા ખૂબ જ સંકુચિત લાગે છે ત્રીજું એ કે “હડપ્પા સંસ્કૃતિ”ને સ્થાને “હડપ્પા સભ્યતા” સંજ્ઞા ઉપયોગમાં લઈએ તોપણ આ સભ્યતાની અત્યારે વ્યાપક રીતે જ્ઞાત અર્ધ ચૂકેલી અવનતિકાળની અને સંક્રાંતિકાળની પરિવર્તન-દશાઓને કારણે બીજા ગૂંચવાડા ઊભા થશે. તેથી આ નાગરિક સભ્યતાનું પરિપક્વ સ્વરૂપ વ્યક્ત કરવાને માટે “સિંધુ સભ્યતા” સંજ્ઞા રહેવા દેવી ઇચ્છ છે. એથી “ઉત્તર હડપ્પા સંસ્કૃતિ” તરીકે નામ પામેલી અવનતિકાળની એની દશાથી એને અલગ પાડી શકાય.

૨. ગુજરાતની પ્રાગ્-હડપ્પીય સંસ્કૃતિઓ (આલેખ ૯)

(અ) અત્ય-પાષાણયુગની સંસ્કૃતિનું અનુસંધાન

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના લીંબડી તાલુકાના એક નાના ગામ રંગપુર (શ્રીનાથગઢ)માં ૧૯૫૮-૫૯માં ઉત્ખનન કરવામાં આવ્યું ત્યારે સુ-નિશ્ચિત પ્રાગ્-હડપ્પીય સંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં લઘુપાષાણ ઉદ્યોગ ધ્યાનમાં આવ્યો હતો. સહુથી જૂના રહેવાસીઓએ ઉપયોગમાં લીધેલાં પાષાણ-ઓભરોમાં બાણ-ફળાં, ત્રિકોણો, સમાંતર દ્વિભુજ ચતુષ્કોણો, પતરીઓ અને અર્ધ-ચંદ્રાકૃતિઓ તેમજ સપ્રમાણ પતરીઓ ઉપર બનાવેલા રદા જેવા ભૌમિતિક અને અ-ભૌમિતિક લઘુપાષાણો હતા એ નદીઓના પાત્રમાંથી મળતા જેસપર કેન્થોડની અને અક્રીકમાંથી બનાવવામાં આવતા હતા. આ કાલને “રંગપુર-૧” કહેવામાં આવ્યો છે ૨ સૌરાષ્ટ્રમાં અન્યત્ર સોમનાથ જેવાં સ્થળોએ ચાકડાથી બનાવેલાં મૃતપાત્રો દેખાયા પછી પણ દૂંડી સમાંતરભુજ પતરીઓ વપરાતી માલુમ પડી છે વધુ પૂર્વમાં જતાં, લોથલમાં ૧ લતપચ્છમાં અબરખિયાં રાતાં મૃતપાત્રો સાથેસાથ સુ-નિશ્ચિત તામ્રપાષાણ (chalcolithic)ના સંદર્ભમાં આ પતરી-ઉદ્યોગ મોજૂદ રહે છે. તાપીની ખીણમાં આવેલા એખા

ગામમાં અને ગોદાવરીની ખીણમાં આવેલા દાર્ઘમાખાદમાં “નૂતન-પાષાણ તથાક્ષા”નાં પાષાણનાં ધસેલાં ચક્રચક્રિત ઓળરો કેસેડની વગેરેની દ્રુષ્ટી પતરીઓની સાથે સાથે મળે છે આમ આપણને સૌરાષ્ટ્રની તામ્રપાષાણ સંસ્કૃતિઓ અને દક્ષિણ ગુજરાતના નૂતન પાષાણ અવશેષોમાં પ્રવેશ કરતી ભૌમિતિક શૃંખલા દ્વારા લઘુપાષાણ પરંપરાની પ્રસરણશીલ (diffusional) ઉત્તેજના (stimulus) જોવા મળે છે અનુક્રમે રંગપુર અને લોથલની ઉત્તર-હડપ્પીય અને અનુ-હડપ્પીય કાલની ‘અણીઓ’ અને અર્ધચંદ્રાકૃતિઓ પશ્ચ લઘુપાષાણ પતરી ઉલ્લોગનું અનુસંધાન છે, હડપ્પીય લોકો પોતાની સાથે પથ્થરની પતરીઓના જથ્થાબંધ ઉત્પાદનને માટે બંધ બેસે તેવી “ઉપરને છેડે બેઠે બાજુથી મળી જાય તેવા આકાર આપતી ક્રિયાપદ્ધતિ” (crested ridge guiding technique) લાવેલા હતા, તેઓની અસર નીચે એ ઉલ્લોગ-પરંપરા પુનર્જીવન પામી હતી. રંગપુર-૧ ના લોકો અને લાંધણજના લોકો કૃષિકારોમાં પહેલા અને અનાજ ઉત્પન્ન કરનારાં નાનાં ગામડાંઓમાં રહેવામાં પહેલા હતા એ અર્થમાં આ બેમાંથી એકને પશ્ચ ચોક્કસ રીતે આદિમ ગ્રામ-કૃષક જાતિઓ ગણી શકાય એમ નથી ગુજરાતમાંની ભૌતિક (material) સંસ્કૃતિઓનો વિકાસ ઈર્ષાવવામાં લાંધણજ અને રંગપુરના સ્થાનિક લોકો પછી પ્રભાસના લોકો આવે છે

(આ) ધૂસર મૃતપાત્રોની સંસ્કૃતિ

જૂનાગઢ જિલ્લાના વેરાવળ બંદર પાસે આવેલા પ્રભાસપાટણ નજીકના જૂના ટીબાના, ૧૯૫૫-૫૬ અને ૧૯૫૬-૫૭નાં બે વર્ષોમાં થયેલા ઉત્ખનનમાં બળખે પેટા-કાલવાળા બે “સાંસ્કૃતિક કાલ” પાડવામાં આવ્યા હતા કમજાએ બે પેટા-વિભાગો વચ્ચેનો ભેદ બહુ સ્પષ્ટ કરાયો નથી કે કાલ ૨ ના બે પેટા-વિભાગોમાંનો પહેલો જ, ધૂસર રંગમાં અથવા લાલ રંગમાં ભિન્ન ભિન્ન રીતે લીપાયેલા બિનસફાઈદાર ઠીકરોનો નાનો જથ્થો ધરાવતા એવા રેતી અને કંકરના એકમાત્ર સ્તરથી વ્યક્ત થાય છે આકારો અને ઉત્કૃષ્ટ રૂપાંકનો ન્યાં ન્યાં મળ્યાં ત્યાં ત્યાં ગુજરાતમાંનાં ઉત્તર-હડપ્પીય મૃતપાત્રો (pottery)ની સાથે મળતાં આવ્યાં છે વળી એ પેટા-કાલ લઘુપાષાણયુગનાં સામાન્ય લક્ષણ અને ક્રાયે-સનાખિત (segmented) મણકા સાથે સંકળાયેલો છે. ૧ આ પેટા-કાલમાં પ્રભાસપાત્રોની સાથે સાથે ઉત્તર-હડપ્પીય મૃતપાત્ર-પ્રકારો અને ચિત્રિત આકૃતિઓ નીકળે છે છેક પ્રાચીનતમ સ્તરમાંથી મળી આવેલાં મૃતપાત્રોના વ્યવસ્થિત પરીક્ષણ પરથી માલુમ પડી આવ્યું કે એમાં ઘોડીવાળી ચાળી, ઊંદાણ ધડ,

કચરોટ વગેરે લાક્ષણિક હડપ્પીય ધાટનાં વાસણો મળ્યાં ન હતાં અને કાલ ૧ અર્થાં મળેલાં ધૂસર મૃતપાત્રોનું ધડતર (fabric) લોથલનાં ખરબચડાં ધૂસર મૃતપાત્રોને મળતું આવતું હતું, પરંતુ ધડતરમાં અને સપાટીની ક્રિયામાં ચડિયાતા ધડતરવાળાં લાક્ષણિક હડપ્પીય મૃતપાત્રો કરતાં એ તદ્દન નિરાણું હતું. આથી પ્રભાસનો કાલ ૧ અ, એવી વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિક સીમા વ્યક્ત કરે છે, જે સમયમાં ગ્રામ્ય-હડપ્પીય અને ઉત્પત્તિમાં તળપદી (indigenous) છે એમાં ફારવાડના કાયેન્સના ખડિત મણકા મળે છે જ્યારે જૂના સ્તરોને અનુકાલીન રહેવાસીઓ (occupants) અસ્તવ્યસ્ત કરે છે, ત્યારે છૂટાછવાયા અનુકાલીન પદાર્થો પૂર્વકાલીન પદાર્થો સાથે ભળી જવાની પુરી સંભાવના હોય છે. પ્રભાસ ૧ અના ગ્રામ્ય-હડપ્પીય લોકો ખરબચડાં ધૂસર મૃતપાત્રોમાંના વાડકા અને ઘડા- (bowls and jars) નો ઉપયોગ કરતા હતા, જે કેટલીક વાર ચમક આપેલા પણુ હોય છે ચમક આપેલાં ન હોય તેવાં (unfurnished) પાત્રોને ઉછીણ રેખાઓ વડે સુશોભિત કરવામાં આવતાં હતા, એમાં કરાતા રૂપાંકન તરંગાકાર રેખાઓ, ખીલાનાં મથાળાંની છાપો અને પરસ્પર છેદક રેખાઓવાળા પટાઓ વગેરે આકારનાં હતાં લોથલ અને રંગપુરમાં આ મૃતપાત્રો આદ્ય હડપ્પીય અવસ્થામાં તથા પ્રભાસમાં ઉત્તર હડપ્પીય અવસ્થામાં મોજૂદ રહ્યાં કર્યાં છે. પ્રભાસ ૧ અનાં ખરબચડાં ધૂસર પાત્રો વાપરનારા લોકોનાં પાષાણમય સાધનો (lithic equipment)માં, કદાચ તાંબ્રપાષાણયુગીન સામાન્ય લક્ષણોની હોય તેવી, કેલ્સેડોનીની સમાંતર બાજુવાળી ટૂંકી પતરીઓનો સમાવેશ થતો હતો. આપણે દ્વીપકંદમાં વધારે અદરના ભાગમાં જઈએ તો માલૂમ પડી આવે છે કે એ જ ખરબચડાં ધૂસર પાત્રો વાપરનારા લોકો ભાદરની ખીણમાં પણ રહેતા હતા. રાજકોટની દક્ષિણે ૫૫ કિ. મી. (૩૪ માઈલ) પર આવેલા ઉત્તર હડપ્પીય સ્થાન શ્રીનાથગઢ(રંગપુર)માં ઘેરા લાલ રંગ(pink)નાં મૃતપાત્રોનું પરીક્ષણ કરતાં માલૂમ પડી આવ્યું છે કે લોથલના જ કાલની પ્રથમ અવસ્થા (phase)નાં અખરખિયા (micaceous) લાલ મૃતપાત્રોની સાથે એકરૂપતા ધરાવતાં આ પાત્રો આરંભિક સપાટીઓમાં મળી આવે છે. પ્રભાસના કાલ ૧ અમાં મળેલા પ્રકારનાં બિનસફાઈદાર (crude) આકૃષિત (corrugated) પાત્રોનો લાક્ષણિક હડપ્પીય પાત્રો સાથે સંબંધ હતો. ૪ પતરીઓ (blades), ત્રણ (trapezes) અને ક્વાર્ટઝના અર્ધ-ચંદ્રાકાર ઘાટ પણ આ તળકા(phrase)માં ઉપયોગમાં હતા. શ્રીનાથગઢ અને પ્રભાસની ગ્રામ્ય સપાટીઓમાં આકૃષિત ધૂસર મૃતપાત્રોનું હોવું એ ખૂબ સ્પષ્ટ છે, કારણ કે એમાંનું એક સ્થળ ગ્રામ્ય-હડપ્પીય સંસ્કૃતિનું

સમુદ્રકાંઠાના સપાટ દેશોમાં અને ખીલું અદરના પ્રદેશમાં અસ્તિત્વ સૂચવે છે. પ્રભાસ અને રોજડી(શ્રીનાથગઢ)માં નીચામાં નીચી સપાટીઓએ મળતાં હડપ્પીય પાત્રો અને તળપદાં પાત્રો વચ્ચે બેઠ પાડવો જરૂરી છે કદાચ સ્તરોતું વધુ સાવધાની ભરેલું પરીક્ષણ કરવામાં આવે તો એમાંથી બે લિન્ન સાંસ્કૃતિક વિભાગો (zones) ખુદલા થાય : પહેલો એવો જેમાં ધૂસર મૃત્પાત્રોનું ચલણ મુખ્ય હતું, ને પછીનો એવો કે જેમાં ઉત્તર હડપ્પીય અને અખરખિયાં લાલ મૃત્પાત્રોનું મુખ્ય ચલણ હતું જે બિન-હડપ્પીય મૃત્પાત્રો લોચલમાં જણવામાં આવેલી સંસ્કૃતિને મળતી તળપદી ગ્રાન્-હડપ્પીય તામ્રપાપાણ સંસ્કૃતિના બે પ્રકાર ચોક્કસ રીતે રજૂ કરી આપે છે; એમાં એક તક્ષવત રહેલો છે કે શ્રીનાથગઢ અને પ્રભાસમાં હડપ્પીય લોકો મોડેથી આવ્યા હતા.

(૪) અખરખિયાં લાલ મૃત્પાત્રોની સંસ્કૃતિ

હડપ્પીય વસવાટ પહેલાંની અખરખિયાં મૃત્પાત્રોની સંસ્કૃતિનું વધુ સારું ચિત્ર આપણે લોચલમાં મેળવી શકીએ છીએ. લોચલનાં સહુથી પહેલા નિવાસીઓ સપાટીની નિષ્પત્તિમાં કરેલી સફાઈને લીધે પત્થાં અને સંસ્કારિત લાગતાં, ચાકડાથી બનાવેલાં અને સારી રીતે પકવેલાં મૃત્પાત્રોના ઉપયોગ કરતા હતા. એ પાત્રો રંગમાં ઘેરાથી લઈ આછા લાલ રંગનાં હતાં અને માટીમાં સ્વાભાવિક અશુદ્ધતા તરીકે રહેલો અખરખ એને ચળકાટ આપતો હતો અખરખિયાં લાલ મૃત્પાત્રો વાપરનારા લોક સાદા હતા તેઓ ઊભા હાથવાળા કે ઊભા હાથા વિનાના કળશો અને ગોળ તળિયાવાળા અને ચળકતી હાંસવાળા ધડા (jars) જેવા સાદા બાટ બનાવતા હતા; પરંતુ તેઓ પાત્રોની સપાટી ઉપર સાવધાનીથી ચિતરામણો કરતા હતા, એ ઉપરથી જણી શકાય છે કે એમની પાસે કિંચ પ્રકારની કલાદષ્ટિ હતી આછી લાલ કે ઘેરી લાલ સપાટી ઉપર પાતળી કાળી રેખાઓ કરવા માટે સુંદર પીછીવાપરવામાં આવતી હતી સામાન્યતઃ આડી રેખાઓ, તરગાકાર રેખાઓ, ગૂચળાં (loops) અને ત્રાંસી રેખાઓ ધડાના કાંઠલા ઉપર અને હાંસના બહારના ભાગ ઉપર જેવામાં આવે છે; અને રેખાપૂરિત હીરા-આકારો (hatched diamonds) અને ધાસિયા રેખા કળશોના અંદરના ભાગ ઉપર જેવામાં આવે છે. થોડા દાખલાઓમાં અર્ધવર્તુલો અને જડા પદ્મા પણ ચીતરવામાં આવતા હતા એવા નમૂના કોટ-દીછ અને કાલીબગનનાં ગ્રાન્-હડપ્પીય પાત્રોમાં મળે છે.

અખરખિયાં લાલ પાત્રો ધડનાર લોકોએ બનાવેલાં બીજા પ્રકારનાં મૃત્પાત્રો એ કાળા-અને-લાલ પાત્રો છે આ પાત્રોને અંશતઃ પ્રાણવાયુ આપતા અને

અંશતઃ મૂળ સ્થિતિએ લઈ જતા સંલેગોમાં ઊંધું પકવવાની ક્રિયાથી પકવવામાં આવતાં હતાં. આ પ્રમાણે પકવવામાં આવતાં પાત્ર નિલાડામાંથી નીકળે ત્યારે અંદરના ભાગમાં કાળાં અને બહારના ભાગમાં લાલ હોય છે ગુજરાતમાં આ હુન્નરક્રિયા (technique) ધણો લાંબો સમય ચાલુ રહી અને ઈ સ પૂર્વે બીજી સહસ્ત્રાબ્દીમાં મધ્ય ભારત અને દખ્ખણના તામ્ર-પાપાણુયુગના અનુ-હડપ્પીય લોકો સુધી ઊતરી આવી હતી. છેવટે એ દક્ષિણ ભારતના લોખંડ વાપરનાર અને મહાશિલાઓ વડે સમાધિ બાંધનાર લોકોની સંસ્કૃતિનું લક્ષણ બની આવ્યું. ઐતિહાસિક ગુજરાતનાં કાળાં-અને-લાલ શૃત્પાત્રોએ ભારતીય પુરાવસ્તુવિદ્યામાં ભારે મહત્વ ધારણ કર્યું છે, કારણ કે એ મેવાડના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં આવેલા આહાડમાં, નર્મદાની ખીણમાં આવેલા નાવડાતોલી અને મહેશ્વરમાં, મધ્ય પ્રદેશમાં આવેલા એરણ ખાતે, બિહારમાં આવેલા ચિરંદ વિશે, તાપીની ખીણમાં આવેલાં પ્રકાશ અને સવળદાહમાં, ગોદાવરીની ખીણમાં આવેલા નેવાસામાં, કીમાના પટપ્રદેશમાં આવેલાં ચંદોલી અને ઇનામગાંવમાં, અને દક્ષિણમાં આગળ જતાં તુંગભદ્રાની ખીણમાં આવેલાં હસ્લુર અને ટેલ્લકોટામાં મળતી, અન્યથા અળગી પડી ગયેલી આ તામ્ર-પાપાણુ સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેની આવશ્યક શૃંખલા બની રહે છે “ઊંધું પકવવાની ક્રિયા”ના પ્રદેશમાં અને કાળમાં થયેલા પ્રસાર પરથી એમ કહેવું કે પશ્ચિમ ભારતમાંથી એક બાજુ મધ્ય અને ઉત્તર ભારતમાં અને બીજી બાજુ દખ્ખણ અને દક્ષિણ ભારતમાં લોકોની હિલચાલ થઈ છે-એ ચર્ચાર્પદ મુદો છે. આપણી માહિતીની વર્તમાન સ્થિતિમાં એ નથી સ્વીકારી શકાતો કે નથી નકારી શકાતો; પરંતુ એક વસ્તુ નિશ્ચિત છે કે ઈ સ પૂર્વે બીજી સહસ્ત્રાબ્દીના છેલ્લા ચરણમાં ગુજરાતની બહાર સુધી અને પંજાબથી આદિ સુધીમાં વિસ્તરેલા વિશાળ પ્રદેશમાં રહેતા બિન્ન બિન્ન પ્રકારના સારકૃતિક સમૂહોમાં એ શૃત્પાત્ર-પ્રકાર પ્રચલિત થઈ ચૂક્યો હતો.

લેખકના અખરખિયાં લાલ પાત્રો વાપરનારા લોકોનાં ભૌતિક સાધનોના પ્રશ્ન ઉપર પાછા આવતાં એવું માલૂમ પડે છે કે એ લોકો ભાદર અને સાબરમતીની ઉપરવાસની જમીનમાંથી મેળવેલી કાચી સામગ્રીમાંથી ઉત્પન્ન કેટલા જેટલ અને અટકીની સમાંતર-બાજુવાળી દૂંડી પતરીઓ વાપરતા આ પતરીઓને પ્રસંગવશાત્ અર્ધચંદ્રાકાર ઝોળરનો ઘાટ આપવામાં આવતો અને એ ઘાટરડા વગેરે તરીકે કામ આવે એ માટે એને લાકડાના કે હાડકાના ધરામાં ખેસાડવામાં આવતી. અખરખિયાં લાલ વાસણ વાપરનારા લોકોને તામ્રની બજારી હતી, એ તામ્ર-પદાર્થોના ખડિત અવશેષોથી સિદ્ધ થાય છે. પથ્થરના

નિસારો અને નિસારાઓનો ઉપયોગ અનાબને ણી લોટ બનાવવા માટે થતો હશે લોથલ અને રંગપુરનાં ઉત્ખનનોમાંથી કુશળી અને બળેલા દાણા મળ્યા છે, એ ઉપરથી ડાગર અને બાબરીની ખેતીનો ચોક્કસ પુરાવો મળ્યો છે. ધઉંની ખેતીનો પરોક્ષ પુરાવો અબરખિયા લાલ કળશો પર ચીતરેલી ધઉંની ફાતરીથી મળી આવે છે. માટીની પકવેલી ચીળેમાં તકલીની ચકતી અને દાંડી કાંતવા-વણવાના જ્ઞાનનાં સૂચક ગણાય હડપ્પીય સ્તરોમાંથી વણેલા કાપડ અને વળ ચડાવેલા દોરડાની છાપવાળાં માટીનાં પકવેલાં મુદ્રાંકન મળ્યાં છે. લોથલની તળપદી વસ્તીને સુતરાઉ કાપડની કદાચ જાણ હશે અહીંથી સુતરાઉ માલની નિકાસ થતી હશે એ અસંભવિત નથી.

સહુથી પ્રાચીન નિવાસીઓ માટીનાં કે કાચી ઈંટોનાં બધેલાં નાનાં મકાનોમા રહેતા હતા, પરંતુ નિલાકામાં પકવેલી ઈંટ વિરલ હતી. એ સમયનું ગામ અત્યારે લુપ્ત થઈ ગયેલી નદીના ડાબી બાજુના કાંઠા પર ચડાવ લેતા નીચા ટેકરા ઉપર વસેલું હતું. કદાચ એ સાબરમતી નદીનો મુખ્ય પ્રવાહમાર્ગ હતો. લોથલ ગામની હયાતી દરમિયાન પણ એ નદીએ એનો પ્રવાહ બદલ્યો હતો એવું જોવામાં આવ્યું છે. પૂરની સામે માટીના બંધથી ગામ-વસાહતનું રક્ષણ કરી લેવામાં આવ્યું હતું, પાછળથી આ બંધે ઉત્તરકાલીન અવસ્થામાં આ હડપ્પા-કાલીન શહેરની ફરતી દીવાલ માટે નક્કર પાયાની ગરજ સારી. અબરખિયા લાલ મૃત્પાત્રો વાપરનારાઓએ થોડા સ્થાનિક ઉદ્યોગોને વિકસાવ્યા હતા, જેની ઉપજોની બહાર નિકાસ કરવામાં આવી હોવી જોઈએ. આવો એક ઉદ્યોગ મણકા બનાવવાનો હતો, કારણ કે કાર્નેલિયન અને અક્રીકના પરિશ્કૃત અને અર્ધપરિશ્કૃત સંખ્યાબંધ મણકા વસાહતના સહુથી પ્રાચીન સ્તરમાં મળ્યા આવ્યા છે. ખીજા મહત્વના ઉદ્યોગોમાં છીપનાં અને કાચીદાંતનાં કામ હોવાં જોઈએ, કારણ કે એને માટે જોઈતો કાચો માલ ત્યાંથી જ મળતો હતો. સૌરાષ્ટ્રનો સમુદ્રકાંઠો, ખાસ કરીને દારકાનો પ્રદેશ, શંખ-છીપ માટે જાણીતો છે.

લોથલમાં વિશેષીકૃત ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો હતો એ હકીકત જ સૂચવે છે કે ત્યાં ખેડૂતો સિવાયની વસ્તીના નિભાવ માટે જરૂરી વધારાની ખાદ્ય-સામગ્રીનું ઉત્પાદન થતું હતું તાબ્રના પદાર્થો અને અર્ધકિંમતી પથ્થરો અહીં મળેલા હોવાથી એવું ખીજું એક મહત્વનું અનુમાન તારવી શકાય તે એ કે અહીંના નિવાસીઓએ સમુદ્રપારનો વેપાર બધા પ્રમાણમાં વિકસાવ્યો હતો,

જેથી એ નર્મદાના ખીણ પ્રદેશમાંથી લારે માંગવાળા અર્ધ-કિમતી પથ્થરોની આયાત અને દૂરના પશ્ચિમમાંથી તામ્રની આયાત કરી શકાઈ, કારણ કે સાબરમતીના ખીણ પ્રદેશમાં એ બેઉ પ્રકારનો કાચો માલ ઉપલબ્ધ નહોતો. વળી ઈ. સ. પૂર્વે ૨,૫૦૦ જેટલા જૂના સમયમાં આડાવલીની દક્ષિણ પહાડીઓમાં ઉદેપુર નજીકથી મળતાં તામ્રનાં સ્થાનિક સાધનોનો ઉપયોગ કર્યાનો કોઈ પુરાવો નથી. આયાત કરવામાં આવતી ધાતુઓ અને પથ્થરોની કિંમત સુતરાઉ માલ, છીપોના અને હાથીદાંતના પદાર્થો તેમજ અર્ધકિમતી પથ્થરોના મણકાઓના રૂપે ચૂકવવામાં આવતી હોવી જોઈએ લોચલના વેપારીઓ સિંધમાં કોટ-દીણ સુધી દૂર ગયા હોવા જોઈએ કે જ્યાં ગ્રાન્-હડપ્પીય સ્તરોમાં કાળા-અને-લાલ મૃત્પાત્રોમાં છે. તેઓ સિંધુના મુખપ્રદેશની પાર પશ્ચિમમાં કેટલે દૂર પહોંચ્યા હતા એ જાણવામાં આવ્યું નથી.

લોચલનાં અને કોટ-દીણ(સિંધ)નાં ગ્રાન્-હડપ્પીય ગામોમાં લેખનકળાનો પુરાવો કે આયોજનનુ અને જાહેર આરોગ્યનું કંઈ સૂચન મળ્યું નથી.

(ઈ) કોટ-દીણ સંસ્કૃતિ

કચ્છમાં દેસલપર ખાતે કરેલાં ઉત્ખનનોમાંથી મળેલા માટીકામના સંગ્રહમાં એવા પાતળા ધરાનો સમાવેશ થાય છે અને ઘટ્ટ કાળો પટ્ટો ચીતરેલા સંકુચિત ધાંકલો હોય છે, જે કોટ-દીણની ગ્રાન્-હડપ્પીય સંસ્કૃતિની માટી-કામની પર પરાની નકલ હોય તે પ્રકારનો લાગે છે અંદરના ભાગમાં સફેદ રેખાઓમાં ચીતરેલાં કાળા-અને-લાલ મૃત્પાત્રો સાથેસાથનાં કોટ-દીણનાં મૃત્પાત્રો દેસલપર ખાતે ગ્રાન્-હડપ્પીય વસાહતનું અસ્તિત્વ બતાવે છે, જ્યારે ત્યાંની દૂંદી પતરીનો ઉદ્યોગ સૂચવે છે કે ત્યાંની સંસ્કૃતિ તામ્રપાયાણ પ્રકારની (chalcolithic) છે.

લોચલ, પ્રભાસ અને દેસલપરનાં સહુથી પ્રાચીન સ્તરોનાં મર્યાદિત ઉત્ખનનો પરથી ત્રણ બિન્ન બિન્ન સંસ્કૃતિક લોકસમૂહોનું અસ્તિત્વ કદાચ છે કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં હડપ્પીય લોકો આવ્યા તે પહેલાં તેઓ વસ્તોએ અંશે સમાન આર્થિક વિકાસ ધરાવતા હતા. સિંધથી નજીક હોવાને લઈને અને કોરીનાળ અને રણ દ્વારા સિંધુના ખીણ-પ્રદેશમાં જવાની સરળતાને લઈને દેસલપર કોટ-દીણ સંસ્કૃતિની અસર નીચે આવ્યું હોવું જોઈએ કદાચ, દેસલપરની ટોડા પથ્થરોની કિલ્લેબદી પણ, ખુદ કોટ-દીણમાં અનેકુ તેમ, ગ્રાન્-હડપ્પીય વસાહતોઓએ પૂરની સામેના પગલા તરીકે જ બાંધી હતી.

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હડપ્પીય લોકો આવ્યા તે પૂર્વે ધણી સમય ઉપર કચ્છમાં તામ્રનો ઉપયોગ કરનારા એવા લોકો હતા કે જેમણે ચાકડામાંથી બનાવેલાં અને કોઈ કોઈ વાર ચીતરેલાં વાસણોને માટે જાણીતા માટીકામના ઉદ્યોગનો વિકાસ સાધ્યો હતો. કહેવાની જરૂર નથી કે એ વસાહતીઓ ખેતીવાડી જાણતા હતા અને તેઓ દોર-ધેટાં વગેરે પશુઓ પાળતા હતા. તેઓ પથ્થરનાં ઓળર વાપરતા હતા અને માટીનાં મકાનોમાં વસતા હતા.

સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પમાં જે પ્રકારના સંસ્કૃતિક લોકસમૂહ વસતા હતા : એક પ્રભાસમાં ધૂસર મૃત્પાત્રોના ઉપયોગથી તરી આવતો અને બીજો લોથલમાં અખરખિયા લાલ મૃત્પાત્રોના ઉપયોગથી તરી આવતો એમની માટીકામની સામગ્રી ઉપરથી નિર્ણય કરવામાં આવે તો પ્રભાસનો ધૂસર મૃત્પાત્ર વાપરનારો લોકસમૂહ અખરખિયા લાલ મૃત્પાત્ર વાપરનારા લોકસમૂહ કરતાં થોડો પ્રાક્-કાલીન હોવાનું જણાય છે, કારણ કે શ્રીનાથગઢમાં પહેલો લોકસમૂહ બીજાનો પુરોગામી છે. અહીં નોંધવું જોઈએ કે ધૂસર મૃત્પાત્રોની સંસ્કૃતિ પ્રભાસથી શ્રીનાથગઢ તરફ (જસલણની) બાદરના ખીણ પ્રદેશમાં અને કદાચ મધ્ય સૌરાષ્ટ્રમાં વધારે અંદરના ભાગમાં આગળ લંબાઈ, જ્યારે અખરખિયા લાલ મૃત્પાત્રોની સંસ્કૃતિ ખંભાતના અખાતના માથે લીબડીની બાદરના ખીણ પ્રદેશમાં આગળ લંબાઈ. બંને સંસ્કૃતિઓનો સમાગમ શ્રીનાથગઢમાં થયો. આથી સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનું અર્થકારણ લાંબાજીવના શિકારી અને અન્ન-સંપ્રાપ્તિ લોકોના અર્થકારણ કરતાં વધુ વિકસિત હતું. લોથલ, દેસલપર અને શ્રીનાથગઢના પ્રાગ્-હડપ્પીય લોકો સ્થાયી જીવન ગુજારતા હતા અને તેઓ ચાકડા પર બનાવેલાં મૃત્પાત્રો અને તામ્ર ઓળરો વાપરતા હતા. ધાતુનાં અને પથ્થરનાં સાધનો ઉત્પન્ન કરવામાં રોકાયેલી ખેડૂત સિવાયની વસ્તીનું ભરણપોષણ કરવાને માટે જરૂરી વધારાનું અન્ન તેઓ ઉગાડતા હતા. દૂરના પશ્ચિમમાં નિકાસ કરી શકાય તેવા મોજશોખનો માલ પણ ત્યાંના કારીગરો બનાવતા હતા. આમ વેપારે નવા વિચારો આપ્યા. ટૂંકમાં, ગુજરાતની પરિસ્થિતિ આખીજી અર્થકારણના નગરીકરણને માટે પરિપક્વ બની રહી હતી. આ તબક્કે સિંધુ ખીણમાં આવેલાં નગરોમાંથી દરિયાખેડુ વેપારીઓ પોતાને આયાત કરવામાં કામ લાગે તેવાં માલના પુરવઠાનાં ઉદ્યોગસ્થાનોની શોધમાં લોથલ આવ્યા હોવા જોઈએ.

લોથલની આમ-વસાહતના નગરીકરણની વિગતોમાં જતાં પહેલાં, દેશમાં જુદી જુદી સ્થાનોએ હાથ દેરેલી સ્થળતપાસોને પરિણામે ગુજરાતમાં થયેલી હડપ્પીય સ્થળોની શોધ વિશે થોડા સંખે કહેવા જરૂરી છે.

૩. ગુજરાતમાં હડપ્પીય સ્થળોની શોધ (નકશો ૬)

૧૯૩૧ ના વર્ષમાં અગાઉના લીંબડી રાજ્યમાં (આજના સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં) રંગપુર ગામ નજીક રસ્તો બાંધવાની પ્રવૃત્તિને પરિણામે ત્યાં એક આકર્ષક શોધ થઈ હાલનું રંગપુર ધણા વિસાળ ટીંબા ઉપર આવેલું છે. આ ટીંબો આશ-ઐતિહાસિક કાલમાં આ સ્થળે ઉત્તરોત્તર થયેલા વસવાટોને લઈને રચાયેલો છે. આ પુરાણા ટીંબાને આરપાર બેઢતાં ચિત્રિત મૂત્પાત્રોના મોટા જથ્થા પ્રકાશમાં આવ્યા અને પછીથી એને પરીક્ષણને આધારે, હડપ્પા અને મોહેન્-જો-દડોમાં મળી આવેલાં મૂત્પાત્રોના પ્રકારના જાહેર કરવામાં આવ્યા. વિદ્વાનોમાં વ્યાપક રસ ઉપજાવતી આ શોધે “સિંધુ ખીણની સભ્યતા”ના હક્ષિણ તરફના વિસ્તારની શક્યતા સ્પષ્ટ થી તેથી ૧૯૩૪ માં ભારતના “પુરાવસ્તુ સર્વેક્ષણ” તરફથી ઉત્ખનન હાથ ધરવામાં આવ્યું. ઉત્ખનનમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી ચીજોના પરીક્ષણને આધારે રંગપુર “સિંધુ ખીણની સભ્યતા”નું અગ્રસ્થાન હોવાનું જાહેર થયું. પછી મુઁબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી એ સ્થળનું ઉત્ખનન થયું અને ઉપરની બાબતનું સમર્થન મળ્યું. ૭ પરંતુ ૧૯૩૭માં પૂનાની ડેક્કન કોલેજ તરફથી હાથ ધરવામાં આવેલાં ઉત્ખનનોએ સિંધુ સભ્યતાની વસાહત હોવાના રંગપુરના દાવાની બાબતમાં કેટલીક આશંકા ઊભી કરી. ભારતીય ઉપખંડના વિભાજન પછી “પુરાવસ્તુ સર્વેક્ષણ” તરફથી નક્કી કરવામાં આવ્યું કે રંગપુરનું સાદ્યંત અને પદ્ધતિપૂર્વકનું ઉત્ખનન કરવું કે જ્યાં હડપ્પીય અગ્રસ્થાન તરીકેના એના દાવાનો સ્વીકાર કે અસ્વીકાર નક્કી થઈ શકે ૧૯૫૪ માં ત્યાં ઉત્ખનન કરાવવામાં આવ્યું, જેના પરિણામ અતિશય પ્રોત્સાહક નીવડ્યાં. અત્યાર સુધી મહંરવાના ન ગણવામાં આવેલા ટીંબાના ઉત્તર તરફના ભાગમાં થોડીક પ્રાયોગિક ખાઈઓ ખોદવામાં આવી, એનાથી સિંધુ સભ્યતાનાં લાક્ષણિક છિંટરી બાંધકામોનું અસ્તિત્વ પ્રકાશમાં આવ્યું. ઉત્ખનનમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ માટીની ચીજો અને બીજી ચીજોએ સિંધુ સભ્યતાના અગ્રસ્થાન તરીકેના રંગપુરના દાવાને પુનઃ સ્થાપિત કરવામાં સહાય કરી અને વળી ગુજરાતમાં એ સભ્યતાનાં હાસ અને પરિવર્તનના તબક્કા દર્શાવતી વધારાની આધાર-સામગ્રી પણ પૂરી પાડી. આમ છતાં એમાં સિંધુ મુદ્રાઓ બિલકુલ ન મળી અને સિંધુ સંસ્કૃતિનાં સ્વાભાવિક લાલ મૂત્પાત્રો ઉપરાંત એનાથી લિન્ન પ્રકારનાં એવાં આછા પાંડુ રંગનાં મૂત્પાત્રો મળ્યા તે હડપ્પીય સંસ્કૃતિની અવનતિનું સ્પષ્ટ ગણાયું. આ અવનતિ-પ્રક્રિયાની સૌરાષ્ટ્રમાં વધારે અન્વેષણ કરવાની જરૂર દેખાઈ.

એ પછી, હડપ્પીય લોકોની દક્ષિણ તરફથી હિંદચાલતું તાત્પર્ય અને દ્વીપકલ્પ પર થયેલી એમની સંસ્કૃતિની અસર સમજવા માટે સૌરાષ્ટ્રમાં વધુ સમૃદ્ધ હડપ્પીય સ્થળો માટે તપાસ કરવાનું જરૂરી જણાયું, તેથી ૧૯૫૪ માં આ પ્રદેશનું પદ્ધતિપૂર્વક સર્વેક્ષણ હાથ ધરાયું, જેનાથી સિંધમાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં હડપ્પીય લોકો ક્યા માર્ગે આવ્યા હતા, અને જો ત્યાં વધુ હડપ્પીય વસાહતો હોય તો, એ દર્શાવી શકાય પહેલવહેલું, ગુજરાતની તળભૂમિને સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પ સાથે જોડતા માર્ગને જળ સિંચતી સાબરમતી નદીના મધ્ય ભાગના અને નીચાણના વિસ્તારોમાં સ્થળતપાસ કરવામાં આવી; એટલા માટે કે હડપ્પીય લોકો ભૂમિમાર્ગે આવ્યા હોવાની આશંકા હતી પરંતુ સાબરમતીના મધ્ય પ્રવાહની બાજુમાં આવેલ ઉત્તર ગુજરાતનાં મેદાનોમાં પૂર્વકાલીન હડપ્પીય વસાહતો માલુમ પડી નહિ, આથી સર્વેક્ષણની ટુકડી દક્ષિણ તરફ ખસી. સાબરમતીના ભરતી-મુખમાંના બધા પુરાણા ટીંબાઓનું પરીક્ષણ કરતી વેળાએ લોચલતું સ્થળ ૧૯૫૪ ના નવેમ્બરમાં શોધી કાઢવામાં આવ્યું એ રજપુરથી ૫૦ કિ. મી. ઉત્તરપૂર્વે આવેલું છે, અને હવે તે સુપ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. સપાટી ઉપરથી મળેલી ચીજોમાં ચંપુ, અણીદાર નહિ તેવા જામ, ચાંચવાળા પ્યાલા, નળાકાર સંજ્ઞિ ધડા, ઘોડી પરની રક્ષાળીઓ (dashed-on-stand), માટીની પકવેલી 'થેપલીઓ', સમાંતર બાજુવાળી ચર્ટની પતરીઓ, પથ્થરનાં ધનાકાર તોર્ણાં, સેલખડીના ચક્કાકાર મણકા અને કાર્નેલિયનના રેખિત (etched) મણકા-આ બધી પૂર્વકાલીન હડપ્પીય વસાહતો (settlements) ની વિશિષ્ટતાઓ મળી આવી છે. સર્વેક્ષણ હાથ પર લેવાનો પ્રથમ હેતુ લોચલમાં સમૃદ્ધ હડપ્પીય વસાહતની શોધથી પાર પડ્યો. આમ છતાં આ અન્વેષણે એક મહત્વનો પ્રશ્ન ઊભો કર્યો. બાલ-નળકાંકાના માર્ગ (corridor) માં પૂર્વકાલીન હડપ્પીય સ્થળો મળ્યાં નથી, એ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સિંધમાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવવા માટે હડપ્પીય લોકોએ ભૂમિમાર્ગ લીધો નહોતો. પછી સૌરાષ્ટ્રની ઉત્તરી સરહદ પર પૂર્વકાલીન હડપ્પીય સ્થળોની ગેરહાજરીએ અને સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ તેમજ મધ્ય ભૂભાગોમાં અનેક ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય સ્થળોની હાજરીએ આ જાતની ધારણાને અનુમોદન આપ્યું. ૧૯૫૪ થી ૧૯૬૦ દરમિયાન ભૂતપૂર્વ સંયુક્ત મુંબઈ રાજ્યના પુરાતત્ત્વ ખાતાએ હડપ્પીય સંસ્કૃતિના વિવિધ તળક્કા ધરાવતાં લગભગ સો જેટલાં સ્થળો શોધી આપ્યાં. નાના પાયા પર અનેક હડપ્પીય સ્થળોનું ઉત્ખનન પણ થયું, જેમાં મુખ્ય આમરા, લાખાખાવળ, પ્રભાસ-સોમનાથ, રાજડી (શ્રીનાથગઢ), આટકોટ, દડ અને પિઠડિયા છે.

સમુદ્રકાંઠાની હિલચાલના સિદ્ધાંતનું સમર્થન કે નિરાકરણ કરવા માટે કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ કાંઠાનું સર્વેક્ષણ કરવાનું જરૂરી જણાયું હતું. કાર્યક્રમના આ ભાગનું કામ ૧૯૫૫ થી ૧૯૫૬ નાં વર્ષોમાં હાથ પર લેવાયું. એને પરિણામે કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં જે પૂર્વકાલીન હડપ્પીય અને કેટલાંયે ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય સ્થળ શોધી કાઢવામાં આવ્યાં. લોથલની દક્ષિણે ઘોઘા (જિ ભાવનગર) નજીક હાથળ (પ્રાચીન “હસ્તવત્ર”) નામે ગામ આવેલું છે ત્યાંથી નાના જથ્થામાં હડપ્પીય મૂલ્યવાન મેળવવામાં આવ્યાં છે. ત્યાંથી વધુ દક્ષિણમાં કાડીનારની નજીક આવેલા કણજેતરમાં એક ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય સ્થળ છે, પ્રાયઃ એને મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ બંદર દારકા તરીકે અનેક વાર ઓળખવામાં આવ્યું છે આપણે પશ્ચિમ તરફ જઈએ તો ખીન્ન જે ઉત્તર-કાલીન હડપ્પીય સ્થળો જોઈ શકાય છે એક વેરાવળની નજીક પ્રભાસમાં અને ખીનુ પોરબંદરથી ઉત્તરમાં થોડે દૂર કીંદરખેડામાં સૌરાષ્ટ્રના કાંઠાની ઉત્તર-પશ્ચિમ ટોચ પર જામનગરની નજીક આમરા અને લાખાબાવળ આવ્યાં છે, એનો નિર્દેશ અગાઉ થઈ ચૂક્યો છે. ઉત્તરના કાંઠા ઉપર પૂર્વકાલીન કે ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય એક પણ સ્થળ મળી આવ્યું નથી, કદાચ એનું કારણ એ હોય કે પછેથી અથવા ભારવાહી પશુઓથી ઓળંગી ન શકાય અને વહાણથી પણ ન ઓળંગાય તેવા છીછરા નાના રણ વાટે ઉત્તર દિશામાંથી હડપ્પીય લોકોએ સૌરાષ્ટ્રમાં પહોંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહોતો. ૧૯૫૫-૫૬ માં કચ્છમાં હાથમાં લેવાયેલા હડપ્પીય સ્થળોના અન્વેષણ દ્વારા ત્રણ પૂર્વકાલીન હડપ્પીય અને ત્રણ ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય સ્થળો પ્રકાશમાં આવ્યાં. દક્ષિણ કાંઠા ઉપર માંડવી નજીક નવી નાળ, સમા ગોગા અને ઉત્તરમાં નખત્રાણા તાલુકામાં દેસલપરમાં પરિપક્વ હડપ્પીય સંસ્કૃતિ દેખાય છે, જ્યારે દક્ષિણ કાંઠે કહારા પાસે ટાડિયો અને વધુ ઉત્તરમાં ઢેસર અને બૂજ તાલુકાનાં લૂણા હાસ પામતી હડપ્પીય સંસ્કૃતિનાં મથક છે હમણાં કચ્છમાં ખીન્ન થોડાં હડપ્પીય સ્થળ શોધી કાઢ્યાં છે, તેમાંનાં લાખાપર, સુરકોટડા અને પશુમઠમાં પરિપક્વ હડપ્પીય સંસ્કૃતિ દેખાતી હોવાનું મનાય છે આ સબધમાં નોંધવું જોઈએ કે દેસલપર, પશુમઠ અને સુરકોટડા જેવાં ઉત્તર દિશાનાં સ્થળો કચ્છની પ્રાચીન સમુદ્રતટ-રેખા સૂચવે છે, કારણ કે હડપ્પીય સમયમાં કચ્છનું મોટું રણ ખુલ્લા સમુદ્રના રૂપમાં હતું અને સિંધમાંથી ત્યાં ભૂમિમાર્ગે પહોંચી શકાતું નહોતું. છેક ઈ.સ.ની પહેલી સદી સુધી પણ “પેરિપ્લસ”ના લેખકના જણાવ્યા પ્રમાણે કચ્છની દરતે વદાણોનું સંચાલન થતું હતું, આથી કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં હડપ્પીય લોકો ભૂમિમાર્ગે

આબ્યા એવું અમુક વિદ્વાનોતું સ્થાન પ્રતીતિકર પુરાવસ્તુકીય પુરાવાથી પ્રમાણિત થઈ શકતું નથી આમ છતાં સંભવ છે કે પૂર્વકાલીન હડપ્પીય લોકો કચ્છમાં પ્રથમ આવી વસ્યા અને ઉત્તર કાંઠા પર સ્થિર થયા. બીજો હડપ્પીય લોકસમૂહ કાંઠે કાંઠે દક્ષિણ તરફ ખસ્યો અને લોથલ પહોંચ્યો. કચ્છના દક્ષિણ કાંઠે માંડવી નજીક નવી નાળમાં તેમજ સૌરાષ્ટ્રમાં દક્ષિણ કાંઠે હાથબમાં મળેલ પૂર્વકાલીન હડપ્પીય અંદરોના સ્થાનથી આને સમર્થન મળ્યું છે આ બેઉ સ્થળોના અંતરાલમાં તેઓએ બીજું સ્થળ સ્થાપ્યું હોય કે જે હજી આપણી નજરમાં આવ્યું નથી. એવું પણ સંભવ છે કે હડપ્પીય નાવિકો કચ્છમાંના નવી નાળ કે કોર્પ બીજા અંદરેથી હાથબ અને લોથલ સીધા જતા. આથી હડપ્પીય અન્તર્ગામીઓ ભૂમિમાર્ગ કરતાં સમુદ્રમાર્ગને વધુ પસંદ કરતા એ નિઃસંક છે.

ગુજરાતમાંનાં સૌથી વધુ હડપ્પીય સ્થળોમાંથી મળતી વિપુલ પુરાવસ્તુકીય સાધનસામગ્રીના સમીક્ષિત અભ્યાસથી એ ધણુ સ્પષ્ટ થાય છે કે બેઉ સમયે સમુદ્રમાર્ગ લઈને હડપ્પીય લોકો કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં બે પ્રવાહમાં આવ્યા. પહેલી હિલચાલ ઈ સ. પૂર્વે ૨૪૫૦ માં થઈ, તે વેપારીઓ પૂરતી મર્યાદિત હતી. આ વેપારીઓ કાંઠાનાં વેપારી મથકોમાં સ્થિર થયા અને તેઓએ વેપારી વસાહતો સ્થાપી, જે ક્રમે ક્રમે ઔદ્યોગિક કેન્દ્રોમાં વિસ્તૃત થઈ. આતું તાદશ દર્શાવેલો લોથલ છે મોટા ભાગે પૂરને કારણે થયેલા સિંધુ ખીણની વસાહતોના નાશને લઈને બીજી હિલચાલ ઈ સ. પૂર્વે ૧૯૦૦ માં થઈ આ સમયે એ વેપારી માલની શોધમાં જનારા સમૂહ વેપારીઓ નહિ, પરંતુ મોટી સંખ્યામાં સ્થળાંતર કરેલા દીન આપદગ્રસ્ત આશ્રયાર્થીઓ હતા. એ લોકોએ કચ્છમાં ટાડિયો અને સૌરાષ્ટ્રમાં આમરા, લાખાખાવળ, પ્રલાસ, કીંદરખેડા અને કણજેતર જેવાં નદીમુખો ઉપરનાં અંદરોમાં કામચલાઉ વસાહતો કરી. સમય જતાં તેઓ વધુ અનુકૂળ પ્રદેશો શોધતા, અંદરના ભાગમાં વસ્યા. આમ ગોપ, શ્રીનાથગઢ (રેન્ડી), દેવળિયા, બાબરકોટ વગેરે સ્થળોએ ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય લોકોની કેટલીક મોટી ગ્રામ-વસાહતો અસ્તિત્વમાં આવી.

હડપ્પીય સંસ્કૃતિનો પ્રચાર માત્ર કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પ પૂરતો મર્યાદિત નહોતો; સાહસિક હડપ્પીય વેપારીઓ પશ્ચિમકાંઠે વધુ દક્ષિણમાં આગળ વધ્યા. અત્યાર સુધીમાં જાણવામાં આવેલું પરિપક્વ હડપ્પીય સંસ્કૃતિનું છેક દક્ષિણનું મથક ભાગાતળાવ છે. એ દીવો ભરૂચ જિલ્લામાં કીમના યુખપ્રદેશમાં જેતપોર નજીક આવેલો છે. ભરૂચ નજીક ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય બે સ્થળો છે;

એક મહેગામમાં અને બીજું તેલોદમાં. આ સ્થળો અનુક્રમે નર્મદા અને ઠાકર નદીના મુખની નજીક આવેલાં છે. આ નદીમુખ પરનાં અંદરોથી સમૃદ્ધ અંતઃ-પ્રદેશને લઈને હડપ્પીય લોકો આકર્ષાયા રાજપીપળાની અક્રીકવાળી ટેકરીઓએ મહેગામ અને ભાગાતળાવથી જવું સરળ છે. લોચલના મણિયારોને જોઈતા અર્ધકિંમતી ખેતરોની આયાત આ સ્થળોએથી થતી તાપી પ્રદેશનાં જંગલોમાંથી સાગ અને બીજી જાતોનું લાકડું બાંધકામ માટે આયાત કરવામાં આવતું હતું. નર્મદા-તાપી પ્રદેશમાંથી નિકાસ થતો બીજો પદાર્થ તે રૂંદરો. આ, દૂકમાં, સિંધુ સભ્યતાના દક્ષિણ વિસ્તારની કથા છે

હવે આપણે જોઈએ કે સ્થાનિક ગ્રામ-સંસ્કૃતિઓએ ઉચ્ચકક્ષાએ વિકસેલી ભૌતિક સંસ્કૃતિ અને નાગરિક વ્યવસ્થા ધરાવતા લોકસમૂહના આગમનની કેવી અસર ઝીલી. સિંધુ સભ્યતાનાં બધાં જ મુખ્ય લક્ષણો લોચલમાં જોવા મળે છે, જે પરિપક્વ હડપ્પીય સંસ્કૃતિનું સાચું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે.

૨. લોચલ

(અ) સ્થળ

આ સ્થળ ૧૬૫૪ના નવેંબરમાં શોધવામાં આવ્યું * અને ત્યાં ઉત્ખનન ૧૯૫૫ થી ૧૯૬૨ સુધી કરવામાં આવ્યું.†

આ સ્થળ સરગવાલા(તા ધોળકા, જિ. અમદાવાદ)ની સીમમાં આવેલું છે.

એ પ્રાચીન શહેરની દૃશ્ય નિશાનીઓ આસપાસનાં સપાટ અને વિશેષતા વિનાનાં મેદાનોમાં ક્રમશઃ લગભગ સાડા પાંચ મીટરની જગ્યાઈ સુધી પહોંચતા એક નીચા ટીંબાફે રહેલ છે આ ટીંબો હાલ “લોચલ” નામે ઓળખાય છે ત્યાં સારા મોટર-માર્ગથી પહોંચી શકાય છે અને એ અમદાવાદથી ૮૦ કિ મી. (૫૦ માઈલ) દક્ષિણપશ્ચિમે આવેલ છે. ભોગાવો અને સાબરમતી નદીઓની વચ્ચે લિંડાયેલું અને નીચાણુના પ્રદેશમાં આવેલું લોચલ નદીઓનાં પાણી કાંકા પર ફરી વળે છે ભારે વારંવાર પૂરોનો ભોગ બને છે દક્ષિણે ખંભાતના રણથી લઈ ઉત્તરે કચ્છના નાના રણ સુધી લંબાયેલું હાલ “ભાલ” તરીકે ઓળખાય

* ૧૮૯૬ માં પ્રસિદ્ધ યયેલા અમદાવાદ ડિસ્ટ્રિક્ટના એન્ડ્રિઅરમાં સરગવાલાની પ્રાચીનતા વિશે નીચે પ્રમાણે નોંધ કરેલી છે. “ધોળકા તાલુકાના દક્ષિણ ભાગમાં આવેલું સરગવાલા ગ્રામ સમયે ખંદર હતું એમ કહેવાય છે. ગામની નજીકના ટીંબો તથા અગાઉ લંગર કરીને રપરાતા કાણા પાડેલાં ગોળ ખેતરો આ માન્યતાનું સમર્થન કરે છે. (પૃ. ૩૫૩) -સંપાદક.

છે તે કાંપનું સપાટ મેદાન લોચલનો અંતર્ભાગ હતું. ખંભાતનું રણ એ હાલ સાબરમતી નદીના મુખથી આશરે ૬૦ કિ મી. (૩૭૩ માઈલ) ઉત્તર-પશ્ચિમે લાંબાચેલી લાંબી છીછરી સૂકી ખાડી છે અખાતમાં પ્રમળ નદીઓએ ઠાલવેલા કાઠવને પરિણામે છેલ્લાં ચાર હજાર વર્ષોમાં સમુદ્ર અનેક કિલોમીટર પાછો હઠી ગયો છે અત્યારે લોચલ સમુદ્રથી ૧૮ કિ મી (૧૧ માઈલ) દૂર આવેલું છે, પરંતુ આલ-ઐતિહાસિક કાળમાં એ સાબરમતી અને ભોગાવો નદીઓના મુખપ્રદેશો ઉપર આવેલું હતું અને નગરથી સમુદ્ર પાંચ કિ મી (ત્રણ માઈલ) કરતાં વધુ દૂર નહોતો. ઉત્ખનનથી જણાયું છે કે લોચલ ખાતેની પહેલી વસાહત નદીના ડાબા કાંઠા ઉપર ચર્ધ હતી, જેનો પ્રાચીન પ્રવાહમાર્ગ ટીઆની ધણા નજીક હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે લોચલથી ૨૦ કિ મી (૧૨૩ માઈલ)ની ત્રિજ્યામાં સંખ્યાબંધ સ્થળોએ કાળી માટીની નીચે રેતી અને ખરખચડા મરડિયાના રૂપમાં નદીક્ષિપ્ત નિક્ષેપો મળી આવે છે, જેના પરથી સાબરમતી અને એની શાખાઓએ છેલ્લાં ચાર હજાર વર્ષો દરમિયાન પોતાના પ્રવાહમાં કરેલા વારવારના ફેરફાર દેખાય છે નળસરોવર નજીકનાં પ્રાચીન નદી-તળામાંથી ખોદી કાઢવામાં આવેલાં પથ્થરનાં લગરો એવું સ્પષ્ટ છે કે આલ-ઐતિહાસિક કાલમાં આ નદીઓ ૮૦ થી વધુ કિ મી (૫૦ થી વધુ માઈલ) અંદરના પ્રદેશ સુધી નાભ્ય હતી, પરંતુ અત્યારે મોટે ભાગે એ પુરાઈ ગઈ છે, અને એ વસંતના જુવાળ ભાટેનાં નિકાલ-આરાં બને છે. લોચલના હવાઈ ફોટોગ્રાફમાં ટીઆના પશ્ચિમ કોટ પર એક છીછરો પ્રવાહમાર્ગ દેખાય છે અને બીજો ઉત્તરમાં દેખાય છે. આ માર્ગ સાબરમતીના લુપ્ત પ્રવાહમાર્ગની સાથે ભોગાવાને જોડે છે અને એ છેક કોઠ સુધી જોઈ શકાય છે આ સ્પષ્ટ રીતે નદીઓના પ્રવાહમાર્ગ છે, જે પ્રાચીન કાલમાં કોઠ અને લોચલને એક બાજુ સમુદ્ર સાથે તો બીજી બાજુ નળસરોવર સાથે જોડતા હતા.

લોચલની આસપાસનો અત્યારનો વાર્ષિક વરસાદ ૭૫ થી ૧૦૦ સેન્ટીમીટર (૩૦ થી ૪૦ ઇંચ) હોય છે; અને જૂના સમયમાં આના કરતા થોડોક વધારે હશે. મોટા ભાગના ખેડૂતોએ વરસાદનું પાણી રોકી રાખવાને માટે સમોત્તર બંધ (contour bunding) કરી લીધા છે, જેને લીધે કેશાકર્ષણ પ્રક્રિયાથી ઉનાળામાં સપાટી ઉપર આવી પડેલો સુરોખાર ધોવાઈ જાય અને માટી ચોમાસા દરમિયાન ભીનાશવાળી રહે. કાળી જમીન શિયાળામાં કપાસ અને ધર્જની ખેતી માટે પૂરતી ભીનાશ રાખે છે. લાલના કેટલાક વિસ્તારમાં તળાવની સિંચાઈની મદદથી ડાંગર પણ ઉગાડવામાં આવે છે. હડપ્પીય લોકો ડાંગર પણ ઉગાડતા હતા એ

હકીકત આલ્-ઐતિહાસિક કાલમાં સિંચાઈ માટે નહેરો હશે એવી ધારણા ઉપજાવે છે. લોથલમાંના ઉત્ખનનમાંથી મળેલા છોડાના અવશેષોના પરીક્ષણથી એવું માલૂમ પડી આવ્યું છે કે ગુજરાતમાં આલ્-ઐતિહાસિક કાલમાં વધુ જંગલો આવેલાં હતાં, ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રના મધ્ય ભાગના કુંગરોમાં તેમજ પચમહાલ અને સાબરકાંઠા જિલ્લાઓમાં પાનખર પ્રકારની વનસ્પતિ સપાટ પ્રદેશમાં પુષ્કળ ઊગતી, જેમાં બાવળ જેવાં કાંટાળાં વૃક્ષો અને આંબલી જેવાં ફળાઉ વૃક્ષોનો સમાવેશ થતો, અને કુંગરો સાગનાં જંગલથી ઘવાયેલા હતા. કાદવિયા જમીનમાં એવું જિયુ ધાસ ઊગતું હતું કે જેના પર ગેંડા નિર્વાહ કરી શકે. ચેમ્પિયને કરેલા વનપ્રકારોના વર્ગો પ્રમાણે લોથલના પ્રદેશનો સમાવેશ અત્યારે ઉબ્બકટિબંધીય કાંટાળા પ્રદેશમાં થાય છે, પરંતુ લોથલમાં સાગ અને હાલદાનું હોવાપણું એવું સૂચવે છે કે હાલ ગુજરાતના પચમહાલ જિલ્લામાં છે તેમ ત્યાં ઈ સ પૂ ૨૩૦૦માં જંગલો (ખરતી) પત્તીવાળા પ્રકારનાં હતાં.

લોથલ ખાતેના અડાકાર ટીંબાનું માપ ધેરાવામાં એ કિ મી અને જિંચાઈમાં ૩.૫ મીટર છે અને એ કમે કમે દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ ઢળે છે. દક્ષિણ-પશ્ચિમ ભાગ, જે આમ છનાં બીજા ભાગો કરતાં થોડો વધારે ઊંચો છે તે, નીચલા નગરથી ઉપરકોટને અલગ કરે છે. દક્ષિણ બાજુએ ઢોળાવ કંઈકે ઊભો છે. પશ્ચિમ અને ઉત્તરની કિનાર ઉપરનાં નીચાણ અનુક્રમે નદીનું પુરાણપાત્ર અને નાળું દર્શાવે છે. પૂર્વ તરફના પડખા ઉપરનું સ્થળ એવું પુરાઈ ગયું હતું કે એમાં ૧૯૫૪ ના ઉત્ખનન પહેલાં દીવાલોની કાંઈ નિશાની નોવા મળતી નહોતી. આ સ્થળ પછીથી ધક્કાનું પાત્ર હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે.

આ પાંચે તબક્કાઓમાં લોથલના લોકો કેમ જીવતા હતા અને એમણે જગતની સભ્યતામાં શો ફાળો આપ્યો એ કાંઈકે વિગતે જોઈએ

નગર-આયોજન એ સિંધુ સભ્યતાનું પહેલું મોટું પ્રદાન છે.

(આ) નગર-આયોજન

૧. રેખાંકન (પૃ ૨, આકૃતિ ૧૭)

પહેલી ગ્રામ-વસાહત નાશ પામ્યા પછી લોથલના નગરનું “તબક્કા ૨”માં પદ્ધતિસર આયોજન હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. આમ કરતી વેળા આયોજકોએ બંદર-અને-ઔદ્યોગિક નગરની જરૂરિયાતોને ગણતરીમાં લીધી અને સામાન્ય રીતે સિંધુ શહેરોમાં અનુસરવામાં આવેલા આયોજનના બધા મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને અપનાવ્યા. ઉદાહરણ તરીકે, નગરનું વિવિધ મકાનસમૂહોમાં વિભાજન કર્યું આ

આવાસ-સમૂહો આડી અને ઊભી સમાંતર હરોળોમાં આયોજિત થયા હતા અને એ માપસરની પહોળાઈ ધરાવતા ધોરી માર્ગો સાથે જોડાઈ જતા સત્તાના અધિષ્ઠાનને બાકીના નગરથી જુદું પાડવામાં આવ્યું હતું. લોથલના સ્થપતિઓએ હડપ્પા અને મોહેં-જો-દડોમાંથી બીજી કેટલીક બાબતો અપનાવી; જેમકે વસ્તીવાળા વિસ્તારની બહારની બાજુએ રખાતું રમશાનગૃહનું સ્થાન, મેણું અને વરસાદનું પાણી લઈ જવા માટે જમીનની અંદર અને ઉપર મોરીઓની સગવડ, અને પૂર આવ્યાના સમય દરમ્યાન રૂબી જવામાંથી બચી જવાય એ માટે ઊંચી કરેલી પીઠિકાઓ ઉપર મકાનોની રચના. લોથલમાં વહાણો નાગરવા માટે કૃત્રિમ ધક્કો અને માલસામાન ભરવાને માટે વખાર બાંધવામાં આવેલ હશે. ધમાલિયા સમુદ્ર-બંદર તરીકે લોથલને લગતા પ્રશ્નોનો આ રીતે ઉકેલ લાવવામાં આવ્યો હશે.

શરૂમાં લોથલ તલ્લમાનમાં ૧૦૦-૪૦૦ મીટરના માપનું લ'બચોરસ હતું અને ક્રમે ક્રમે બધી દિશાઓમાં ઉત્તરોત્તર તબક્કાઓમાં વિસ્તર્યું હતું. જો શહેરને ફરતી દક્ષિણ દીવાલની પાર મળેલા બાંધકામના છૂટાછવાયા અવશેષોને પણ ગણતરીમાં લઈએ તો લોથલ એની ઉન્નતિના ઉચ્ચ સિખરે ઘેરાવામાં લગભગ એ કિ મી (સવા માઈલ) હોય. વસ્તીનો વિસ્તાર પૂર્વ બાજુએ ધક્કાના બાંધકામથી અને પશ્ચિમ બાજુએ નદીથી ઘેરાયો હતો. બંનેને જોડતું નાણું ઉત્તર બાજુ વહેતું હતું અને આથી વહાણોને ધક્કામાં નાગરવાનું અનુકૂળ થતું. વારંવાર આવતા પૂરોની સામે નગરનું રક્ષણ તબક્કા ૧ના માટીના બંધ ઉપર કાચી ઇંટની બાંધેલી ૧૩ મીટર જાડી દીવાલથી થતું હતું. આ દીવાલની સાથે ધુરળો, દરવાજા કે ચોકીઓના અવશેષ મળ્યા નથી, એ વસ્તુસ્થિતિ સ્પષ્ટ છે કે આ દીવાલ કિલ્લાની નહિ, પણ માત્ર પૂરના પ્રતીકારરૂપ ચોનાઈ હોવી જોઈએ. કાચી ઇંટોની અને માટીની આંતરિક પીઠિકાઓ મકાનોના સમૂહોની ઊંચી પીઠિકાઓ તરીકે કામ આપતી અને એ સંરક્ષણની બીજી હરોળ બનતી. લાખો પાકી અને કાચી ઇંટો બનાવવા માટે જોઈતી માટી શહેરના કોટની પૂર્વ બાજુની હાંસ પર ખોલેલા ધક્કાના પાત્રમાંથી લાવવામાં આવી હશે. નગરમાં અત્યાર સુધીમાં મકાનોના કુલ સાત લ'બચોરસ સમૂહ શોધાયા છે. સમૂહ કા-દ-૬ સિવાયના બાકીના બધા સમૂહ નીચલા નગરમાં આવેલા છે. સમૂહ જ શહેરનું મુખ્ય બજાર છે અને એ ઉત્તર લાગમાં આવેલો છે. સમૂહ કા, ૬ અને ૬ ના બનેલા ઉપરકોટનો દેખાવ અસરકારક છે, કારણ કે અગ્નિખૂણામાં આવેલો એ સમૂહ ઊંચામાં ઊંચી પૃષ્ઠભૂમિકા ઉપર બંધાયો છે અને તેથી નીચેનાં મેદાનોને ઉપરથી નિહાળતો હોય તેવાં લાગે છે. સમૂહ કા માં આવેલું

શાસકનું ભવન ઉપરકોટમાં મધ્ય ભાગનું સ્થાન ધરાવે છે. વખાર સમૂહ ૬ માં છે કારીગરો, ખેડૂતો અને વેપારીઓનાં મકાનો. ઉપરકોટની પશ્ચિમ બાજુના ડ અને ઠ સમૂહોમાં વધુ નીચી પીઠિકાઓ ઉપર બાંધવામાં આવ્યાં હતાં, જ્યારે સ્મશાન નદીના કાંઠા ઉપર પશ્ચિમની દીવાલની નીચે, વસ્તીના વિસ્તારથી સારે એવે અંતરે, આવેલું હતું.

૨. ઉપરકોટ

સમૂહ આ, ૬ અને ૬ નો અનેલો ઉપરકોટ આયોજનમાં સમીતર દિશુજ અતુરસ છે એ પૂર્વે અને પશ્ચિમે ૧૧૭-૧૧૭ મીટરનું અને ઉત્તર તથા દક્ષિણે અતુરસે ૧૩૬ મીટર અને ૧૧૧ મીટરનું માપ ધરાવતો; હડપ્પા અને મોહો-જો-દડોના મહત્તી જેમ આ કોટની લાંબી ધરી પણ ઉત્તર-દક્ષિણ આવેલી છે. શાસકનું નિવાસસ્થાન ૧૨૬x૩૦ મીટરના માપના સમૂહ આ માં ૩.૫ મીટરની ઊંચાઈની પીઠિકા ઉપર ઊભું હતું. લોથલમાં કિસ્લાની પૂર્વે ધક્કો, દક્ષિણે વખાર અને ઉત્તરે તેમજ પશ્ચિમે થીબ્જ જહર અને ખાનગી મકાનો આવેલાં હતાં. વહાણના માલસામાનને ખેંચી લાવવા માટે ધક્કા(wharf)નું કામ આપે એ માટે કોટની દીવાલની પૂર્વની પાંખ ૨૦૦ મીટર લાંબી અને ૨૪ મીટર સુધી પહોળી કરવામાં આવી હતી. આ સમૂહને વધુમાં વધુ નાગરિક સગવડોનો લાભ મળ્યો હતો; જેમકે પીવાના પાણી માટેનો કૂવો અને સંખ્યાબંધ ખાનગી સ્નાનગૃહોમાંથી મેલું પાણી દૂર કરવા માટેની જમીન નીચેની મોરીઓ. મકાનો સુખ્ય માર્ગો અને શેરીઓની ખેડ બાજુએ વ્યવસ્થિત હારમાં ગોઠવાયેલાં હતાં. કમનસીબે ઈંટોની વિશાળ પાયા ઉપરની તફડચીને લઈને અને ટીબાના ધસારાને લઈને શહેરના ઘણા ભાગોમાં ઉપરનાં બાંધકામોનાં બધાં નિશાન આલ્યાં ગયાં છે, માત્ર પીઠિકાઓ (plinths) આજ સુધી બચી જવા પામી છે. આમ છતાં મકાનોનું આયોજન દીવાલોના બચેલા પાયાઓ ઉપરથી અને ફરસળ થી તેમજ સ્નાનગૃહો અને ગટર-લાઈનો પરથી કદપી શકાય એમ છે (પૃ ૨ સ્) માર્ગ નં. ૨ માં દરેકને બે ઝોરડા અને એક સ્નાનગૃહ હોય તેવાં બાર મકાનોની હાર મલૂમ પડી આવી છે. સરેરાશ, મકાનો ૯x૫.૫ મીટરનાં છે, પરંતુ ઉપરકોટમાં અને નીચલા નગરમાં વધુ મોટાં (૧૩x૪ મીટરનાં) પણ બાંધવામાં આવેલાં હતાં. માર્ગ નં. ૨ માં જેટલાં મકાનો હતાં તેટલાં સ્નાનગૃહો અને ખાળકૂંડીઓ હોવાની ધારણા છે, પણ એ અસંભવિત નથી કે એમાંનાં બે કે ત્રણ મકાનો વચ્ચે એક સ્નાનગૃહ અને એક ખાળકૂંડી હોય

૩. વખાર (પૃ ૨, આકૃતિ ૧૮)

સમૂહ ૬ માં ૧૯૩૦ ચો મીટરના વિસ્તારના અને ઉપરકોટના અગ્નિખૂણામાં હાંસની સ્થિતિ ધરાવતા કાચી ઇંટના ચાર મીટરની ઊંચાઈના ઓટલા પર મૂળમાં ૬૪ ધનાકાર સમૂહ બધાયા હતા. દરેક સમૂહ તલ્લમાનમાં ૩ ૬ મીટર ચોરસ અને એક મીટર ઊંચો હતો. એની નીચે આવેલી વખારમાં રાખવામાં આવેલા માલ-સામાનનું એ લાકડાના મંડપના તળભાગની જેમ રક્ષણ આપતો હતો. આમાંના ધણીખરા સમૂહ ધોવાઈ ગયા છે, માત્ર બારેક જળવાય રહ્યા છે. તળભાગોની હારો ચોખ્ખી રીતે કરવામાં આવી હતી એની વચ્ચેના માર્ગો ઉપર પાકી ઇંટોની ફરસબધી કરી લેવામાં આવી હતી, જેથી મજૂરોનું હલનચલન સરળતાથી થાય આમાંના કેટલાક માર્ગ હવાની અવરજવરની નવેરીઓનું કામ આપતા હતા (પૃ ૧૨, આ ૧૨૬), જેને છેડાની ખોલણોમાં લાકડાના પડદા દાખલ કરી બંધ કરી શકાતા હતા વખારના બધેલા ભાગના છેક પૂર્વ દિશાના માર્ગના દક્ષિણ ખૂણામાંથી ઉત્પન્નન દરમિયાન ૬૫ જેટલાં તપાવેલા માટીનાં મુદ્રાંક, બળેલા લાકડાનો એક ટુકડો અને મોટા જથ્થામાં કોલસા મળી આવ્યા હતા. બાંધવાના કામમાં વપરાતાં સાદી, કાપડ, દોરીઓ વગેરે સાધનોની છાપો પકવેલી માટીનાં મુદ્રાંકોના પૃષ્ઠભાગ ઉપર જોવામાં આવી છે એ બતાવે છે કે વાંસની સાદી અને અપાટિયાથી બરાબર બાંધવામાં આવતી ગાંસડીઓની ઉપર અહીં છાપ લગાવવામાં આવતી અને એની ગજી ખડકવામાં આવતી મુદ્રાંક ઉપર અનેક મુદ્રાઓની છાપો છે એ બતાવે છે કે વેપારમાં લાગીદારી હતી. અનેક છાપો હોવાનો ખીન્ને ખુલાસો એ આપી શકાય કે માલિક ઉપરાંત જકાતી અધિકારીઓ પણ માલ ઉપર પોતાની મુદ્રાઓ લગાવતા હોય

આમાં તથેલા માલની તપાસ કરવાની સરળતા થાય એ માટે લોથલની વખાર, ધક્કાની અને શાસકના નિવાસસ્થાનની તદ્દન લગભગ આવેલી હતી લોથલના અર્થકારણમાં વખારે ઘણો મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો લાગે છે, કેમકે પૂરોથી અત્યંત માટે જેના ઉપર એ ખડી હતી તે ઊંચા ભૂમિતળ(podium)થી અને વડીની દીવાલથી પૂરતો પ્રબલ કરવામાં આવ્યો હતો, જેથી વચ્ચેની ખાલી જગ્યામાં કંકર દબાવવામાં આવતો હડપ્પા અને મોહેજો-દડોની અનાજની વખારોએ જેટલો જમીનનો વિસ્તાર રોક્યો હતો તેનાં કરતા વધુ વિસ્તાર રોક્યું હોય તેવું એ વિશાળમાં વિશાળ બાંધકામ હતું, કારણ કે લોથલ સિદ્ધુ સામ્રાજ્યનું વધુમાં વધુ ધીકરું બદર હતું.

વખારની બરાબર સામે કાચી માટીની ઈટા અને માટીની પગથીદાર પીઠિકા મૂળમાં સમૂહ રૂ. વખારથી જરાય ઓછા મહત્વના નહિ તેવા જાહેર મકાનને ટેકવી રહી હતી. એક પૂર્વમાં અને બીજી પશ્ચિમમાં એમ જાચી પીઠિકા ઉપર રહેલાં એ દબદબા બારેલાં જાહેર મકાનોથી ઉપરકોટ તરફ લઈ જતો માર્ગ સમૂહ બન્યો હતો. પાછળના છેડાના લાગમાં શાસકનું મહાલય હતું. એ એકની પાછળ બીજી આવે. તે રીતે ચાર હારમાં સરખા ઘાટનાં અને સારી રીતે બધાયેલાં મકાનોવાળી એવી જ દબદબા બારેલી પીઠિકા ઉપર આવેલું હતું. એક દરે ભેતો ઉપરકોટ મળખૂત ગલીનો ખાલ આવે છે. એની ડાયામાં નીચલા નગરમાં વેપારીઓનાં અને કારીગરોનાં મકાનો ખડા હશે.

૪. નીચલું નગર

લોથલના આયોજનનું બીજું નોંધપાત્ર લક્ષણ ચોક્કસ વિભાગોમાં વિવિધ વેપાર અને ઉદ્યોગોનું કેન્દ્રીકરણ છે. જેમ અત્યારે ભારતનાં નગરો (towns) અને ગામડાંઓમાં છે હડપ્પીય લોકોએ પૂર્વચિત્રિત ચોક્કસ પ્રમાણે અમુક ચોક્કસ વિસ્તારમાં અમુક ઉદ્યોગો સ્થાપવાનો સહાન પ્રયત્ન કર્યો હતો. કારખાનાંના રૂપમાં મોટા પ્રમાણમાં ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવામાં અને એક જ નીચે કામ કરવાને એક જ બધાના અનેક કારીગરોને ઉત્તેજન આપવામાં તેઓ માર્ગદર્શક (pioneers) પણ્ય હતા.

નીચલા નગરમાં અત્યાર સુધીમાં મકાનોના ચાર સમૂહ જાણવામાં આવ્યા છે : એ ઉપરકોટની પશ્ચિમ બાજુએ, એક ઉત્તર બાજુએ અને એક વાયવ્ય બાજુએ. મકાનો, દુકાનો કે કારખાનાંના સમૂહો માટેની સમાન પીઠિકા તરીકે કામ આવે એ રીતે ૧ થી ૧.૫ મીટર જાચી કાચી ઈટીની પીઠિકાઓ વડે દરેક સમૂહનું પૂરથી રક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું, અને એ બધાને માર્ગો અને ગલીઓથી અંદર અંદર જોડી લેવામાં આવ્યાં હતાં ધોરી માર્ગો મુખ્ય દિશાઓમાં જતાં હતાં.

ઉત્તર વિભાગમાં જણાયેલો સહુથી લાંબો માર્ગ ૧ લોથલનો મુખ્ય બનરનો છે. એની બે બાજુએ બે કે ત્રણ ખડની દુકાનો અને કેટલીક વાર ધનિકોનાં ચારથી પાંચ ખડનાં ઘર આવેલાં હતાં. ખડનું સામાન્ય કદ ૬ x ૩ મીટરનું હતું ને એની દીવાલો અર્ધો મીટર જાચી હતી ધણું ઘરોમાં યજ્ઞકુંડ બાધવામાં આવ્યા હતા તખ્ખા ૩ મા યજ્ઞકુંડ જાહેર સ્થળોએ પણ બાધાયા. એ સમયે

એમાં પ્રાણી-વધની વિધિ પણ લખી જણાય છે. નીચલા નગરના વેપારીઓ અને કારીગરોના બાંધકામનું કૌચું ધોરણ તથા કારખાનાંઓની સ્થાપના સરવે છે કે એ લોકો ધણા સંપત્તિમાન હતા.

માલિકની સમૃદ્ધિને ખાલ એના મકાનમાંથી મળેલાં સોનાના-ચલકારો, તાંબાની બંગડી, સેલખડીની મુદ્રાઓ અને વિદેશી બનાવટનાં ચિત્રિત મૃત્પાત્રોથી આવે છે

તબક્કા ૪ માં બાંધકામના ધોરણમાં એકાએક પડતી આવી પડી અને નગરની સામાન્ય સ્વચ્છતાની સ્થિતિ પણ ખરાબ થઈ ગઈ હતી કસબધી-વાળી ભો-ગટરા (sews) અને મોરીઓને સ્થાને સર્વત્ર ખાળ-કોદીઓ આવી, પરંતુ કારીગરોને પૂરતું કામ હતું અને સર્વત્ર એમની કોઢો (workshops) બંધવામાં આવી હતી.

૫. ધક્કો (પદ ૧૬, આ ૧૩૦)

હરતીને સમયે વહાણો નાંગરવા માટે, મુખ્ય જલપ્રવાહથી દૂર, કૃત્રિમ ધક્કો લોથલવાસીઓએ બાંધ્યા હરિયાર્ધ ઇજનેરીના વિજ્ઞાનમાં અને હુન્નરવિદ્યામાં આ ધક્કો અનન્ય પ્રદાન હતું. પહેલું તો એ કે વહાણો નાંગરી શકે એ માટે કાંચીયુગની હડપ્પીય કે કોર્થ બીજી સભ્ય પ્રજાએ અગાઉ કદી નહિ બાંધેલું એ મોટામાં મોટું બાંધકામ છે. બીજું એ કે સહુથી વધુ શાસ્ત્રીય રીતે ચોખ્ખેલો એ ખારીના ધક્કો છે, જે મોટી હરતીને વખતે એવડા વિશાળ પાત્રમાં પાણીના જુવાળની સામે ટક્કર લઈ શકતો. ત્રીજું એ કે અલપર્યાંત જાણવામાં આવેલો. ઈ. પૂ. ત્રીજી સહસ્ત્રાબ્દીનો એ માત્ર એક ધક્કો છે કે જેમાં પાણીને થંભાવી રાખવાની કસબ છે જ્યારે પાણીની સપાટી જીંચી હોય ત્યારે પાણીના પ્રવાહને નિયંત્રિત કરવાને અને પાણી નીચી સપાટીએ હોય ત્યારે વહાણોને તરતા રાખવાને, પાત્રમાં રેતી હરાઈ ન જાય એ રીતે જરૂરિયાત પ્રમાણે, એનો નિર્ગમ-માર્ગ બંધ કરી શકાતો અને ખુલ્લો રાખી શકાતો; એનાં આયોજન અને અમલમાં અનુકાલીન ફિનિશિયન અને રોમન ધક્કાઓ કરતાં એ કયાંય આગળ વધેલો હતો એમ કહી શકાય.

પાત્રને ૨૬૫ મીટર લાંબું, ૩૮ મીટર પહોળું અને આસરે એક મીટર જિંડું ખોદ્યા પછી એને બધી બાજુએ લઘીમાં પકવેલી પ્રથમ ક્ષાતીની ઈટોની ચણેલી દોવાલોથી બંધ કરવામાં આવ્યું હતું (પદ ૧૭, આ. ૧૬૧) એમાં ઉત્તર અને

દક્ષિણની ભુજામાં અનુક્રમે પ્રવેશ અને નિર્ગમના માર્ગ માટેના જરૂરી ગાળાઓ રાખવામાં આવ્યા હતા. બધની દીવાલોની લંબાઈ પશ્ચિમે ૨૧૨. ૪ મીટર, પૂર્વે ૨૦૬.૩ મીટર, દક્ષિણે ૩૪૭ મીટર અને ઉત્તરે ૩૬.૪ મીટર છે. દીવાલોનો પાથો બહારની બાજુએ બે હાંસ (offsets) સાથે ૧.૭૮ મીટર પહોળો છે, પણ પછી એ સમયની જમીન-સપાટી પરની પહોળાઈ ઘટાડીને ૧.૦૪ મીટરની કરી નાખવામાં આવી હતી. દીવાલની અંદરની બાજુની પૂરેપૂરી ઊર્ધ્વતા માલ ચડાવવા અને ઉતારવા માટે છેક કાંઠાની કિનારી સુધી વહાણોને આવવામાં સહાયક થતી હતી. પાત્રમાં ઓછામાં ઓછો પાણીનો ભરાવ આશરે બે મીટરનો અને ભરતીમાં વધુમાં વધુ ૩ થી ૩.૫ મીટરનો હતો; આ ગણતરી પ્રવેશના પાયાની સપાટીની સામસામી ૩.૩ મીટરની બધની દીવાલની વધુમાં વધુ વિદ્યમાન ઊંચાઈના આધારે કરવામાં આવી છે. મૂળમાં દીવાલો ૪.૧૫ મીટર ઊંચી હોવી જોઈએ, કારણ કે એ પશ્ચિમી ભુજ સાથે બાંધેલી કાચી ઈંટોની પટ્ટીની સમસપાટીએ હતી. સસુદ્રગામી વહાણો ઊંચી ભરતીને સમયે ઉત્તર બાજુની બધની દીવાલમાં બધેલા ૧૨.૫ મીટર પહોળા પ્રવેશદ્વારમાં થઈ પાત્રમાં દાખલ થઈ શકતાં સામે છેડે જ્યારે ભરતી આવે ત્યારે વધારાના પાણીને નીકળી જવાને માટે નિર્ગમ-માર્ગ તરીકે કામમાં આવે એ રીતે એક મીટર પહોળા ઈંટરી પરનાળાને બરોબર કાટખૂણે દક્ષિણ બાજુની બધની દીવાલને જોડવામાં આવી હતી (પૃષ્ઠ ૧૬, આ ૧૩૦) જ્યારે પાણી નીચાં હોય ત્યારે નિર્ગમદ્વારનું મોઢું એમાં કરવામાં આવેલા ભલા ખાંચાઓમાં લાકડાના પડદા ઉતારીને બંધ કરી શકાતું હતું. આ કરામતથી પાત્રમાં જરૂરી પાણીનો જથ્થો સાચવી રખાતો હતો અને એ રીતે પાણી નીચાં હોય તે સમયે વહાણોને તરતાં રાખી શકતાં હતાં. પાયા ઉપર પાણીના બે મીટર ઊંચા સ્તરમાં પણ ૭૫ ટનના વજનનાં વહાણુ ધક્કામાં પ્રવેશી શકતાં અને પાણીની ઊંડાઈ એક મીટરથી વધુ હોય ત્યારે એ નીચાણુના પાણીમાં તરતાં રહેતાં. આ સંબંધમાં નોંધવા જેવું છે કે ભાવનગર નજીક ધોધાનો આરભિક ઐતિહાસિક કાલનો ધક્કો હજી દરિયાઈ વહાણોના ઉપયોગમાં આવે છે કે જે વહાણો મલબારકાંઠેથી ઇમારતી લાકડું લાવે છે. એ પણ નોંધવું જોઈએ કે લોથલનો ધક્કો અત્યારે પણ ૭૫ ટનનાં વહાણોને સમાવી શકે તેવા ધોધાના ધક્કા કરતાં ધણો વધુ મોટો હતો; આથી, લોથલના ધક્કામાં વધારે વજનના વહાણો સરળતાથી નાગરી શક્તાં હતાં એ વિશે ભાગ્યેજ શંકા છે. અત્યારે પણ આવાં વહાણુ મોટી ઓટુ પાસે નાંગરે છે, જે લોથલની દક્ષિણે ૬ કિ. મી (૩૬ માઈલ) ઉપર ખાડીનું બંદર છે.

આપણે અહીં એ તપાસીએ કે આ સર્નાતરદિશુજ ચતુષ્કોણ આકારનું બાંધકામ પીવાના પાણીનો સંગ્રહ કરવા માટેના જળાશય તરીકે પ્રયોજાયું હોઈ શકે કે નહિ. અંધની દીવાલોની અંદરની બાજુએ ઢાળ કે પગથિયાંની રીતે માથુસો અને પથુઓને માટેનો યોગ્ય ઉપસર્પણમાર્ગ મળ્યો નથી તેથી એ બાંધકામ તળાવ તરીકે વપરાયું હોવાનું શક્ય નથી બીજું, જો એનો તળાવ તરીકે ઉપયોગ કરવાનો હોત તો નદી-સિંચાઈના વિસ્તારમાંથી પાણી આવવા દેવા માટે એ ઝોઝામાં ઝોઝી એક બાજુએ તો પૂરેપૂરું ખુલ્લું રાખવામાં આવ્યું હોત, પરંતુ આ કિસ્સામાં આવું થયું નથી ત્રીજું, જ્યારે માટીના અંધથી જ કામ પતી જાય એમ હોય ત્યારે તળાવની પાળીના બાંધકામમાં હડપ્પીય લોકોએ ભઠ્ઠીમાં પકવેલી લાખો ઈંટોનો દુર્વ્યય કર્યો ન હોત ભઠ્ઠીમાં પકવેલી ઈંટો એટલી કિંમતી હતી કે ત્યાંના રહેવાસીઓને પોતાનાં મકાનો બાંધવાના કામમાં એ વાપરવાનું પથ પોસાતું નહોતું. પકવેલી ઈંટોનો આટલી મોટી સંખ્યામાં થયેલો ઉપયોગ સ્પષ્ટ છે કે લોથલના અર્થઠારણમાં આ બાંધકામે તળાવ કરતાં વધુ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો એથી, ધક્કા તરીકે એ બાંધકામના થયેલા ઉપયોગનો સ્પષ્ટ પુરાવો એ છે કે એના પાત્રમાંથી કાણું પાડેલાં પથ્થરનાં લંગરો અને દરિયાઈ છીપલા મળ્યાં છે સભવિત ધક્કાના સ્થાનની અને એની આસપાસના પ્રદેશની તપાસ કરી ગયેલા ગુજરાત રાજ્યના અંદર-નિયામકે એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે કે આચ-ઐતિહાસિક કાલમાં સમુદ્રની પટ્ટી લોથલ સુધી લંબાયેલી હતી અને આ સર્નાતરદિશુજ ચતુષ્કોણ આકારનું બાંધકામ ધક્કા તરીકે પ્રયોજાઈ શક્ય હોય

શ્રી વી. એસ. લેલેએ લોથલના ધક્કાને ભારતમાંના અર્વાચીન ધક્કાઓ સાથે સરખાવ્યો છે: ૧૧

અંદરનું નામ	લંબાઈ	પહોળાઈ	ઊંડાઈ
૧. લોથલ	- ૨૦૬૩ મી. (પૂ)	૩૪૭ મી. (દ)	૪૧૫ મી.
	૨૧૨૪ મી. (પ)	૩૬૪ મી. (દ)	(ચુરુતમ)
૨. મુખઈ (અ)	૧૫૨૪૦ મી.	૧૬૬૬ મી.	૬.૭૧ મી.
			(લઘુતમ)
(આ)	૩૦૪૮૦ મી.	૩૦૪૮ મી.	૧૦.૦૬ મી.
૩. વિશાખાપટ્ટનમ	૧૧૧.૫૬ મી.	૧૮૨૬ મી.	૪.૨૭ મી.

આ વિગત એ વાતનું સમર્થન કરે છે કે અત્યારના ધોરણે વિચારતાં લોથલનો ધક્કો મોટો હતો અને એની ઊંડાઈ સુસાદરી વહાણોને માટે તદ્દન પૂરતી હતી.

ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ માં આવેલા મોટા પૂરને કારણે નદીએ લોથલની પાસે પોતાના મૂળ ભરતી—મુખમાં રેતીની જમાવટ કરી અને એ નગરથી પૂર્વ બાજુ ખે કિ મી (સવા માઈલ) ઉપર વહેવા લાગી, પરિણામે સમુદ્રમાંથી ધક્કામાં આવવાનો માર્ગ સ્વરણ રહ્યો નહિ. પૂરને કારણે તુકસાન પામેલી કાંઠાની દીવાલો મથાળે જડાઈ ઓછી કરીને ફરી બાંધી લેવામાં આવી અને નદીના નવા ભરતી—મુખ સાથે ધક્કાને જોડતી ૨૫ કિ. મી. (દોઢ માઈલ) લંબાઈની ખે મીટર (છ ફૂટ) ઊંડી ખાઈ ખોદી કાઢવામાં આવી પૂર્વના કાંઠામાં ૬૫ મીટર (સાત વાર)ની પહોળાઈનો પ્રવેશ—માર્ગ બાંધવામાં આવ્યો, જે બહારની બાજુએ ખે દીવાલો વડે રચાયેલો હતો; આથી પાયાને થતાં ધોવાણ અને તૂટલાં રોડી શકાતાં.

પૂર્વના બંધમાંના મૂળ પ્રવેશ—માર્ગ કરતાં નવો પ્રવેશ—માર્ગ કદમાં નાનો હોવાને કારણે અને નાળા કરતાં ખાઈવધુ છીછરી હોવાને લઈને તખ્ત ૪ માં મોટાં વહાણો પાત્રમાં દાખલ થઈ શકતાં નહોતાં. ધક્કાનો ઉપયોગ હવે વધુ નાના મજબૂત કરતા હતા, જ્યારે વધુ મોટાં વહાણોને સમુદ્રકૂનીમાં નાંગરવાનું થતું હતું. ધક્કાનો છેલ્લો વિનાશ તખ્ત ૪ ને અતે લગભગ ઈ. પૂ. ૧૯૦૦ માંના પૂરને લીધે થયેલો અને પાત્ર પૂરેપૂરું પુરાઈ ગયું. આમ લોથલ બંદરના સમુદ્રપારના વેપારની ભરતક વૃત્તિના કાલનો અસ્ત થઈ ગયો.

તખ્ત ૨ અને ૩ માં લોથલ બંદરમાં થયેલા વેપારના જ્ઞાનો કયાસ વખતના કદ અને ધક્કાના કદાવરણના પરથી આવી શકે છે. લોથલની વખત હડપ્પા અને મોહેજો—દડોના કાંઠારોના કરતાં કદમાં વધુ મોટી છે, જ્યારે ધક્કાની લંબાઈ ૨૪૦ મીટર (૨૬૨ વાર) થી પણ વધુ છે, તેથી એ સ્પષ્ટ છે કે લોથલના બંદરમાં વહાણમાં ભરેલો માલ ભારે વિશાળ જ્ઞાનામાં લાવવામાં આવતો હોવો જોઈએ. ઉત્ખનનમાંથી હાથ લાગેલ મુદ્રાઓ અને મુદ્રાકોની મોટી સંખ્યા પરથી નિઃશંક રીતે અનુમાન કરી શકાય કે લોથલ સિંધુ સામ્રાજ્યનું સહુથી મોટું બંદર હતું ત્યાંના રહેવાસીઓએ પોતાનાથી બન્યું ત્યાંસુધી ધક્કાને સારી રીતિમાં જળવી રાખ્યો, કારણ કે એમની ઉન્નતિનો આધાર સમુદ્રપારના વેપાર ઉપર હતો; પરંતુ જ્યારે એમનાથી કાંઈ વળી શકે એમ ન રહ્યું ત્યારે, ઈ. પૂ. ૧૯૦૦ માં આવેલા પૂરથી થયેલા લંગાણને લીધે, જ્યેષ્ઠ ભારે લંગાર નીચે એ દબાઈ ગયા બાદ એમને બંદરને ચાલુ રાખવાના વધુ પ્રયત્નો ઊડી દેવા પડ્યા.

૬. જાહેર સ્વચ્છતા

સિદ્ધ નગરીઓએ સામાન્યતઃ અને લોચલે, વિશેષતઃ દશવિલો સ્વચ્છતા વિશેનો ઉમદા ખ્યાલ એ યુગને માટે નોંધપાત્ર છે. ઉન્નતિના દિવસોના પ્રત્યેક નાનામોટા રહેણાંક ધરમાં ફરસવાળું સ્નાનગૃહ હતું, જેમાંથી ઇંટની ફરસવાળી ખાનગી ગટર દ્વારા ખાળ-કોડીમાં પ્રવાહી મેલુ નિકાસ પામતુ હતું (૫૬ ૧૩, આ. ૧૨૭) નાહેતું એ માત્ર જરૂરિયાત નહિ, પણ ધાર્મિક ક્રિયા પણ હોય. સ્નાનખંડો બાંધવામાં એટલી બધી સાવધાની રાખવામાં આવતી હતી કે સ્નાનખંડો અને ગટરોની તળભૂમિમાં વાપરવામાં આવતી ઇંટોની કિનારી તીક્ષ્ણ રાખવા લીસી કરવામાં આવતી એ માટે સાંધાઓને માત્ર વાલ જેટલા પહોળા રાખવામાં આવતા આમ ઇંટોની જગતર જલ-અભેદ કરવામાં આવતી. નિરપવાદ રીતે તળિયું ચપટ કે ખડચી ચૂકવામાં આવેલી ઇંટોથી હાંસ પાડીને કરવામાં આવેલું હતું, એવી રીતે હાંસની દીવાલ ૦.૨ મી થઈ રહેતી ઉપરકોટમાંના સ્નાનખંડો ૨.૫ મી. લાંબા અને ૧.૫ થી ૧.૭૫ મીટર પહોળા હતા, ન્યારે નીચલા નગરમાં એ ૧.૩ મી. લાંબા અને ૧ મી. પહોળા અથવા કદમાં એનાથી પણ વધુ નાના હતા સામાન્ય રીતે લોચલના ઉપરકોટમાંના સ્નાનખંડો મોઢેંજો-હોમાંના સ્નાનખંડો કરતા વધુ મોટા હતા.

સ્નાનખંડોમાંનું મેલું પાણી ખાનગી મોરીઓ દ્વારા જાહેર ગટરોમાં અથવા ઇંટના બધિલા ખાળ-કૂવાઓમાં વહી જતું (૫૬ ૧૪, આ ૧૨૮). કેટલીક વાર તળિયામાં કાણવાળી ખાળ-કોડી જમીનમાં મેલા પાણીને ચુસાવા દેતી. મોરીઓ ભરાઈ ન જાય અને મંદુ પાણી ભરાઈ જઈને માર્ગોમાં વહેતુ ન થાય એ માટે થન કચરાને નિયમિત રીતે એકઠો કરી ખસેડવામાં આવતો તથા ૩ માં જમીન નીચેની મોરીઓ કરવાની પ્રથા હતી, પરંતુ તથા ૩ માં ખાળ-કોડીઓ દાખલ કરવી પડી હતી થરની મોરીઓ ૧૦ થી ૨૬ સે.મી પહોળી રહેતી, ન્યારે મુખ્ય ગટરો ૬૫ સે.મી થી લઈ ૧.૨ મી સુધીની રહેતી, જેમાં કેટલીકમાં ઢોળાવ ૧૦૦ માં ૧ નો, તો બીજી કેટલીકમાં ૪૦ માં ૧ નો રહેતો; છતાં ઉપરકોટમાંની એક ગટરમાં તો લંબાઈનો અર્ધ ભાગ વડાબ્યા પછીના ભાગમાં ઢોળાવ ૧૦૦ માં ૩ નો છે. ગદા પાણીનો પ્રવાહ પાછો ફેરો ન મારે એ માટે મોરીઓમાં જરૂરી ઢોળાવ રખાતો તેમજ છેડાઓને મુખ્ય ગટરોથી પૂરતા ઊંચા રાખવામાં આવતા મુખ્ય ગટરનું તળું વચમાં ચપટ અને બાજુઓ પર ઢોળાવવાળું રાખવાનું પ્રયોજન એ, હતું કે વરસાદનું તેમજ મેલું પાણી સરળતાથી

વહી જવાની ખાતરી રહે. એક દાખલામાં મેલા પાણીનો પ્રવાહ સાધારણ રહે એ માટે એક મોટી ગટરની વચમાં એક સાંકડી મોરી (drain) બાંધવામાં આવી હતી, પરંતુ મુખ્ય ગટર (channel) પોતે વરસાદનું પાણી લઈ જતી હતી. આ હિંકમત અર્વાચીન સમયમાં પણ સુધારાઈના ઇજનેરોએ અપનાવેલી છે. જિંચી સપાટીની પીકિકાઓના બને છેડે બાંધેલા અને ધક્કા સાથે જોડાયેલા ખાળ-ફૂવાઓમાં ઉપરકોટમાંની મુખ્ય બે જાહેર ગટરો દ્વારા પાણી છોડાવું હતું. ખાળ-ફૂવાઓમાં 'ધન કચરો' એકઠો ન થાય એ માટે લોથલના ઇજનેરોએ ખૂબ જ ચતુરાઈ લેરેલો પ્રકાર સ્વીકાર્યો હતો તે, ખાળ-ફૂવાઓમાં માત્ર પ્રવાહી મેલું જાય એ માટે મુખ્ય ગટરના મુખ ઉપર લાકડાનો પડદો દાખલ કરવાનો. એ ધન કચરાને ધક્કામાં જતા પણ અટકાવતો હતો જેમ અને જ્યારે મકાનના તળી સપાટીને જિંચી લાવવા જરૂર ઊઠી થતી તેમ અને ત્યારે ઇંટથી બાંધેલ ખાળ-ફૂવા દ્વારા ભૂગર્ભમાંથી મુખ્ય મોરોઓમાં દાખલ થાય એ માટે, ઉપરના માળમાંથી કે જિંચા કરેલા તળિયામાંથી પાણીને જવાને માટે દીવાલના છેદમાં પાણીનો ઢાળિયો બાંધવામાં આવતો હતો અને લીધે પાણીનો ભરાવો થવાનું અને મોરીઓ પુરાઈ જવાનું અટકી જવું હતું મોહેંજો-દડોમાં પાણીના ઢાળિયા એ માટે બાંધવામાં આવતા હતા કે એને લઈને અગાશી અને ઉપરના માળથી વરસાદનું અને ગંદું પાણી વહી જાય રસ્તાઓમાં માણસ-ખાકોરાની જોગવાઈ એ સ્વાસ્થ્ય ઇજનેરી વિદ્યામાં લોથલનું મહત્ત્વનું પ્રદાન હતું. એ બાકોરું રસ્તાની તળસપાટીની સાથે સમતળ એક મોટી ખાળ-કોઠીની ઉપર બાંધવામાં આવેલી પકવેલી ઇંટોની સમયોરસ ફૂંડીના રૂપમાં હતું. કોઠીના તળામાનું હિંદ્ર ગટરમાં પ્રવાહી પાણીને જવા દેતું હતું, જ્યારે એમાં એકઠો થતો ધન કચરો સમયે સમયે દૂર કરવામાં આવતો હતો નીકો અને જાહેર ગટરોના સંયોગસ્થળ ઉપર ધન કચરો દૂર કરવા માટેની તપાસ-ફૂંડો તરીકે કામ આપે તેવી ઇંટોની લખચોરસ કુંડીઓ બાંધવામાં આવી હતી. પ્રસંગવશાત્ ખાળ-કોઠીઓ પણ એ જ હેતુ સારતી હતી.

લોથલના ઇજનેરોએ ગટર-યોજનાને એટલી સારી રીતે પૂર્ણતાએ પહોંચાડી હતી કે સમગ્ર ધરાળુ કચરો અને વરસાદી પાણી નગરમાંથી અસરકારક રીતે દૂર કરવામાં આવતાં હતાં અને એને એક બાબુ ધક્કામાં અને બીજી બાબુ નદીમાં એવી રીતે જવા દેવામાં આવતા હતાં કે ધન કચરો જેમાંથી એકેમાં દાખલ થઈ શકે નહિ લોથલમાં ગટરોનાં બાંધકામ અને કાર્યવાહીનો પ્રકાર અર્વાચીન શહેરોમાં છે તેના જેવો હતો, જેમાં નુકસાનકારક ગેસને મકાનોમાં દાખલ થવા રીધા સિવાય કચરો ઝડપથી દૂર થઈ જાય જ. સમગ્ર શહેરમાં ઝડપથી સ્કાઈ થાય અને

સ્વાસ્થ્યને લગતાં બાધકાઓની સમયે સમયે તપાસ થાય એ બાબતમાં સુધરાઈ તંત્ર પરતું કાર્યક્ષમ હતું.

૭. રસ્તાઓ અને શેરીઓ

લોથલમાંના રસ્તા જે વાહનો સામસામા પસાર થઈ શકે તેટલા પહોળા હતા. બનરમાંના સહુથી હારચક રસ્તા (૫૬ ૧૫, આ. ૧૨૬) ૪.૫ મીટર (૧૩ ફૂટ ૬ ઇંચ) પહોળો છે, પરંતુ નીચલા નગરમાંના રસ્તા નં ૮ અને ૯ના બેવા બીજા રસ્તા ૧૩ મીટર (૪૨ ફૂટ) પહોળા છે ઉપરકોટમાંના રસ્તા નં. ૨ એથી થે વધુ પહોળો હોવા બેઠેલો, કેમકે મકાનો એક બાજુની હાંસ ઉપર જ બંધાયેલાં મળ્યાં છે શહેરમાંની શેરીઓ અને વધુ નાના રસ્તા ત્રણથી ચાર મીટર (૧૦ થી ૧૩ ફૂટ) પહોળા હતા લોથલનું આયોજન કરનારાઓની પ્રશંસામાં કહી શકાય કે ધોરી રસ્તા અને શેરીઓ સીધી લીટીએ હતા અને અનેક સ્થળોએ એકબીજાને કાટખૂણે કાપતાં હતા લોથલમાં બધાં મકાનોના મોટાં રસ્તા કે શેરીમાં પડતાં હતાં, જ્યાં એક બાજુ તો સરળતાથી પસાર થઈ શકે મટરો, મોટા હાથે ભૂગભમાં હોઈ, રસ્તાઓના મધ્યમાં અથવા તો હાસ ઉપર બાધવામાં આવી હતી, જ્યારે ઈંટોથી બાધવામાં આવેલી બાળ-કોડીઓ હાથેલાં મકાનોની પીઠિકાને અડીને કરવામાં આવી હતી

(૬) સ્થાપત્ય

ઉપરકોટમાં કાચી માટીની ઈંટોની પીઠિકાઓ ૨ અથવા ત્રણ હાથ પડતી કરવામાં આવતી હતી એ સિવાય, જાહેર અને ખાનગી મકાનોની દીવાલો સામાન્ય રીતે ઓળખે બાધવામાં આવતી હતી હાંસપીય કડિયાઓએ જે ઈંટાળા કડિયા-કામમાં હાલ “ઇંગ્લિશ બ્રૅન્ડ” એવી સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે તે (તોડપટ્ટીના) મકર ક્યારનો ૫ અપનાવી લાંબો હતો તેઓ ઈંટોના એકાંતર ચરોમાં તોડા અને પટ્ટી ગોઠવતા, જેથી એના સાંધાઓની જોખી સાંધમાં ભંગ પડતો રહે, અને એ રીતે જ કેટલીક વાર દીવાલની બેઠેલી જગાઈ મળી રહે. દીવાલોને માટે પાથની જરૂરિયાત નહોતી, કારણ કે એ સગીન પીઠિકા ઉપર ખડી કરવામાં આવતી હતી. ધક્કાના કાંઠાની દીવાલોને પડવીઓ કરવામાં આવતી હતી, કોમકે ત્યાં પાથીના મારને લક્ષમાં રાખવાનો હતો ઉપરકોટમાં આવેલા રહેણાંક મકાનને એક મીટર જડી ઈંટાળા દીવાલ છે એ પડવીવાળી ઇમારતનો બીજો દાખલો છે. કડિયાઓને પ્રશ્નચુ-નિર્મિત કમાનો ખ્યાલ હતો અને એમણે ઉપરકોટમાંના એક નાના

ખંડમાં કમાનદાર છાપરુ કરવાનો પણ ચલ કરેલો, પરંતુ મોહેન્-દડોની જેમ સામાન્ય રીતે છાપરુ લાકડાનાં આડા, વળા અને પાટિયાથી ટેકવેલું ચપટ હોવાનું માલૂમ પડી આવે છે. લાકડાનાં આડાંઓનો ઉપયોગ થતો હતો, એનું પ્રમાણ એક મકાનના તળિયામાંથી મળેલું ૨.૩૫ મીટર લાંબું સડી ગયેલું આડું છે. 'લાકડ-કામ બધુંજ નાશ પામેલું' અને ધૂળ ચર્મ ગયેલું હોઈ સુતારની કામગીરી ઉપર કે લાકડું કોતરનારાની કલા ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રકાશ નાખવાનું શક્ય નથી.

પથ્થરની તદ્દન અછત અને ભટ્ટીમાં પકવેલી ઈંટો બનાવવાના ભારે ખર્ચને કારણે બધાં ખાનગી મકાનો અને પીઠિકાઓ કાચી ઈંટોથી બાંધવામાં આવતાં હતાં. ભટ્ટીમાં પકવેલી ઈંટોનો ઉપયોગ ધક્કો, ગટરો અને સ્નાનખંડોના તેમજ ઉપરકોટમાંના મહત્વનાં ખાનગી મકાનોના ઉપલા ભાગમાં મર્યાદિત હતો. પકવેલી ઈંટોના ૨૮×૧૪×૬ ૫ સે. મી. અને ૨૫×૧૨ ૫×૬ સે. મી. એવાં બે ધોરણોનાં કદ લોથલમાં જોવા મળ્યાં છે. અણુપકવેલી ઈંટો એ કરતાં થોડી જ મોટી હતી, પરંતુ બ્યારે પકવવામાં આવે ત્યારે માપસરની બની જાય તેટલી જ હાંસ વધુ રાખવામાં આવતી આ હાસથી જ સ્પષ્ટ રીતે માલૂમ પડી આવે છે કે પકવેલી અને અણુપકવેલી ઈંટોને માટે સરખું બીધું વાપરવામાં આવતું હતું. બધા જ કિસ્સાઓમાં ૧ લંબાઈ : ૨ પહોળાઈનું પ્રમાણ જળવૃત્તિ રાખવામાં આવતું હતું કે જોથી આખી ઈંટો નોડા તેમજ પટ્ટી તરીકે વાપરી શકાય આ વિગતો પરથી સ્પષ્ટ છે કે હડપ્પીય લોકો માત્ર અર્વાચીન ધોરણોએ જ નહિ, અર્વાચીન સિદ્ધાંતો અનુસાર પણ ઈંટ પકવતા હતા.

કમનસીમે કોઈ પણ મકાનની ઊંચી ઊભી દીવાલો મળી નથી કે છાપરુ અકબંધ હોય તેવું કોઈ મકાન મળ્યું નથી, આથી એ કહેવું શક્ય નથી કે ખારીઓ અને ખારણું કેવાં હતાં, પરંતુ આપણને મોહેન્-દડોમાંથી મળ્યા છે તેનાથી એ જુદાં હોઈ શકે નહિ. લોથલમાં ખારણાની પહોળાઈ ૧ થી ૧.૫ મીટરની હતી અને ખારણાના કેટલાક ગાળા પથ્થરના બનાવેલા હતા, પરંતુ બીજા કિસ્સાઓમાં લાકડાનો ઉપયોગ થયો હોવો જોઈએ. એ જાણવું રસમદ છે કે ખંડની ઈંટો ગોડવીને ૨૨ સે. મી.ના પગથિયાંવાળી સીડી બાંધવામાં આવી હતી.

લોથલમાં જુદા જુદાં હેતુઓ માટે બાંધવામાં આવેલી ત્રણ જાતની ભટ્ટીઓ જાણવામાં આવી છે એમાંની એક તલમાનમાં ગોળ છે અને એને એકબીજા સાથે સંબંધ ધરાવતી ચાર નળીઓ છે, અને એના ભૂગર્ભ ખંડમાં એક મુખ છે

(પૃ ૧૮, આ ૧૩૨) ભઠ્ઠીના ઉપલા ખંડમાંની વામણી દીવાલના અધિકામમાં વપરાયેલી ઇંટો ૩ સે. મી. જાડી છે. દીવાલને પોતાને માટીની ગરથી લીધેલી છે. આ ભઠ્ઠીનો ઉપયોગ મણુકા બનાવનારાઓ અક્રીક, જેરપર અને ખીજ અર્ધ-કિંમતી પથ્થરોના ટુકડાઓ જેવા કાચા માલને પકવવા માટે કરતા હતા કે જેને લઈ છોલતાં અને પીસતા પહેલાં એનાં ઉપલા પડ દૂર કરવાની સરળતા થાય આમ તૈયાર કરેલા મણુકાઓને ભઠ્ઠીમાં ફરી પકવવામાં આવતા હતા કે જેને લઈ રંગો જોડાય પકડે. આ બંને દાખલાઓમાં, અત્યારે ખંભાતમાં અક્રીકિયા વાપરે છે તે પ્રમાણે, એ પદાર્થો રાખવાને માટે માટીના પડ વાપરવામાં આવતા હતા ઉપરના ખંડની ગોળ દીવાલ એટલી પાતળી છે કે લોચલની ભઠ્ઠી ઉપર ચપટ છાપડું કે ઘુંમટ હોવાનું સૂચિત થાય નહિ.

તાંત્રકારો તાખાના ગડા ગાળવા માટે અને ઓઝરો તેમજ ઘરેણાં ઢાળવા માટે લંબચોરસ કે ગોળ ભઠ્ઠીનો ઉપયોગ કરતા. ખજરના રસ્તામાં બાંધેલી આવી એક લંબચોરસ ભઠ્ઠીની આજુબાજુ ખડંગી ચૂકેલી પાટી ઇંટો મળી આવી છે. તક્ષમાનમાં એનું માપ ૭૫x૬૦ સે.મી. છે અને એ ૩૦ સે.મી. ઊંડી છે. ભઠ્ઠીની નજીક મળેલાં તાંત્રકારનાં ખીજાં સાધનોમાં માટીની પકવેલી બે કુલ્હીઓ, તાંબાની નજીક-કાપણી અને પથ્થરની એક ધનાકાર ચેરણુ છે. નીચેના નગરના ઉત્તર છેડેથી મળેલી ખીજા ભઠ્ઠી તક્ષમાનમાં ગોળ છે અને એનો બ્યાસ એક મીટરનો છે. એનું મોઢું ખતાવે છે કે ઉચ્ચતામાન વધારવા એમાં પવન ધમવાને માટે ધમણ વાપરવામાં આવતી હતી, પણ કમનસીબે દીવાલો તદ્દન જીર્ણુશીલુ છે. પકવેલી માટીની વાટકા-ધાટી જાડી કુલ્હી ગૂઢાઓ ઓગાળવાને માટે વપરાતી. એ ભઠ્ઠીમાંથી મળેલી મહેત્વની પ્રાપ્ત (find) છે.

રંગનાં ટાંકાં વધુ શાસ્ત્રીય રીતે બાંધવામાં આવતાં હતાં ઇંટની ફરસખંધીમાં જુદી જુદી સપાટીએ બે ધડા ચૂકવામાં આવતા હતા અને એ નળાઓ વડે એકબીજાની સાથે જોડી દેવામાં આવતા હતા ઉપરના ધડાની ઉપગટ ચર્ધને વહેતું પાણી નીચલા ધડામાં પડતું હતું. આ નીચલા ધડાને તળામાં કાણું રહેતું અને ધડાને નળાથી મુખ્ય નીક સાથે જોડવામાં આવતો હતો. ઉપરના ધડાની આસપાસનું ઇંટરી તળિયું ચૂનાની હો-વાળું રહેતું. તખ્તા ૩ ના સમથનાં આનાં બે ટાંકાં ઉપરકોટમાં જોવામાં આવ્યાં છે.

(ઇ) કળાઓ અને હુન્નરો

૧. શિલ્પ

વિજ્ઞાન અને હુન્નરવિદ્યાના ક્ષેત્રે હડપ્પીય લોકોએ કરેલી મોટી પ્રગતિ નક્કીકામ અને કુંભારકામની કળાઓ, ધાતુવિદ્યા અને સોના-ચાંદીના નક્કીકામમાંની એમની ઉચ્ચ સિદ્ધિઓ સાથે સારી રીતે બંધબેસતી હતી. માટીકામ ઉપરનું ચિત્રણ, ધાતુના ઢાળા, મુદ્રા-કૌતરણી અને પકવેલી માટીના ઘાટ ધડવામાં તેઓ કોઈનાથી જિતરતા નહોતા. કમનસીમે તેઓએ ગુજરાતમાં કરેલાં પથ્થરનાં કૌતરકામો અને લાકડાનાં કૌતરકામોનો ભાગ્યેજ કોઈ પુરાવો બચ્યો છે, પરંતુ આ પ્રદેશના અનુકાલીન લાકડા-કામ અને ઉત્ખનનમાં મળેલા સુંદર કોરેલા પથ્થરના રત્નભરીષ્ પરથી અનુમાની શકાય કે અહીં પથ્થર અને લાકડા ઉપર કૌતરણી થતી હતી લોથલમાં મળેલો આલામાસ્તરમાં બનાવેલા બાવલાનો હાથ પથ્થરના શિલ્પનો સુદર નમૂનો છે. નાજુક રીતે વાળેલી આગળીઓ અને સ્નાયુની વિગતો આછી રીતે મિસરની કલા સાથેનો સંબંધ સૂચવે છે, પરંતુ છૂટા પડાય તેવાં અગોની જોગવાઈનો ખ્યાલ હડપ્પીય છે શૈલીની દૃષ્ટિએ આ શિલ્પકૃતિ હડપ્પામાંથી મળેલી નગ્ન પુરુષની આકૃતિની સાથે સામ્ય ધરાવે છે

લોથલમાં કાંસાના ઢાળાનું કામ પ્રચલિત હતું, પરંતુ ત્યાંથી મળેલી આકૃતિઓ માત્ર પ્રાણીઓની છે. કલાદૃષ્ટિએ જોતાં કૃતરાની બે આકૃતિઓ, બેઠેલા વૃષભની માદળિયા તરીકે વપરાતી આકૃતિ, પક્ષીના મસ્તકવાળી સળી, એક સસલું અને એક કૂંકડો ધ્યાનમાં લેવા જેવા છે બાજુએ નજર કરતા તાંબાના નાનકડા (૨૪×૧.૫ સે.મી. લાંબા અને ૧ સે.મી જાંબા) કૃતરાને કપાયેલા કાન, ઊભી પૂછડી અને પાતળા પગ છે એને સાવધાનીપૂર્વક ઘાટ આપવામાં આવ્યો છે. સામે જોતા કૃતરાની બીજી આકૃતિ કદમાં જરાક વધારે મોટી (૩.૭૫×૨.૪૧ સે.મી.) છે. પાશ્વરૂપ શરીર અને સંમુખ દૃષ્ટ ભાથાવાળી વૃષભની આકૃતિ (૩.૬×૨.૫×૧.૫ સે.મી.) પગ ખેંચ વાળેલા હોય અને માથું જિયું રાખ્યું હોય તેવી બેઠેલી રિચતિમાં બતાવેલી છે. લંબાઈમાં આરપાર પાડેલું કાણું બતાવે છે કે આ આકૃતિને માદળિયા તરીકે લટકાવી રાખવામાં આવતી હતી આના જેવી ચાંદી, તાંબું અને વૈદ્ય (lapis)ની આકૃતિઓ ઉર ખાતેના રાજશાહી સ્મશાનમાં મળે છે.

ઊભા કાન સાથેની સસલાની આકૃતિ (૨.૪×૧.૭×૦.૫ સે.મી) બેઠેલી અવસ્થામાં બતાવવામાં આવેલી છે, પરંતુ એના પગોને નુકસાન પહોંચ્યું

છે અને અંદર ખોસેલી આખો પડી ગયેલી છે. તાંબાની ખીણ પણ પથ્થરોની આકૃતિઓ છે, પણ તેઓને ઝાળખવાનું મુશ્કેલ છે. એમાંની કેટલીક એક કરતાં વધુ ખડોનાં ખીખાં વાપરીને નષ્ટ ખીણની પદ્ધતિએ ઢાળવામાં આવેલી હતી.

લોકપ્રિય પૂર્ણમૂર્તિ કલા (Art-in-the round) માટે ધાતુને બદલે માટી પસંદ કરવામાં આવતી હતી, કારણ કે એમાં ઘણી રૂપક્ષમતા અને સુલભતા રહેલી છે. લોચલમાં માનવ-ધાટની પકવેલી આકૃતિઓ ખૂબ જ મર્યાદિત સંખ્યામાં છે, છતાં જે કાંઈ થોડી મળી આવી છે તે ઘણી વાસ્તવિક અને તેથી સિંધુ ખીણની સાદૈસીથી આકૃતિઓથી જુદી પાડી શકાય એવી છે. લોચલ “અ” વિભાગમાંથી મળેલી ત્રણ પુરુષ-આકૃતિઓમાંનું સહુથી મહત્ત્વનું એક ઉત્તરાંગ (bust) છે. એની ચોરસ કાપેલી ઘઠી તરી આવે છે. એને તીક્ષ્ણ નાક, લાંબી કાપેલી આંખો અને લીસું માથું છે. લોચલમાંથી મળેલ ખીજ પુરુષના હાથપગ વિનાના ધડને મોટી ફાંદ અને દૂટી છે અને એ હડપ્પામાંથી મળેલા પથ્થરના બાવલાને કેટલેક અંશે મળતું આવે છે. માનવ-આકૃતિઓનો ત્રીજો નમૂનો પકવેલી માટીમાં ધડેલી ગિસરની “મમી” નો છે અને કોરી કાઢેલી આંખો અને ચીમટીને કાઢેલું મોઢું અને નાક છે. મોઢું જો-હોડોની લગભગ આવી જ આકૃતિ દિલ્હીના સફદરજંગ અગ્નિચમમાં છે.

ઐ-આકૃતિઓના વિષયમાં જોઈએ તો લોચલ ખાતે એ વગ્ન વાસ્તવિક સ્વરૂપની છે અને સિંધુ ખીણમાંથી મળેલી આકૃતિઓ કરતાં સ્નાયુગત વિગતોમાં વધુ સારું નિરૂપણ દર્શાવે છે. એમાંના એકને પાતળી કમર, ભારે સાથળ અને સુખમાણ અવયવો છે. બાવડાં અને પગ ઘણા કિસ્સાઓમાં તૂટી ગયા છે. એક ખીણ ઐ-આકૃતિને સુદર રીતે ઢાળ આપેલા ખભા, કાંડું અને સાથળ વગેરે છે. બંને કિસ્સાઓમાં લગાવેલાં સ્તન પડી ગયા છે અને માથું ગૂંમ થયેલું છે. આમ છતાં એક ખીણું ધડ સ્નાયુગત વિગતો માટે નોંધપાત્ર છે અને એની નખતા મોટી દૂંટીથી સૂચવવામાં આવી છે, પરંતુ કોઈ પણ આકૃતિમાં ચોનિભાગ પર ભાર આપવામાં આવ્યો નથી એક ખીણ જ શૈલીની એક જોડગી ઐની આકૃતિ મળી છે, જેને મોટા સ્તન, ચીમટીને કાઢેલું નાક, અને માથાની બંને બાજુએ એકેકે જાલકુ છે. અવયવો સ્પષ્ટ રીતે બતાવવામાં આવેલાં ન હોઈ, એટલા પૂરતી એ સિંધુ ખીણની કહેવાતી માતૃ-દેવીથી જુદી પડે છે. વળી સિંધુ ખીણની આકૃતિઓમાં સામાન્ય રીતે જોવા મળે છે તેવાં, અલકરણ એમાં નથી. કુલ્લો (બલુચિસ્તાન) માંની ઐ-આકૃતિઓની જેમ લોચલની આકૃતિઓને

પડતી હોય છે, પરંતુ કુલ્લીની આકૃતિઓમાંનાં અલંકરણ નથી. કાલીબંગન, લોથલ, રંગપુર અને દેસલપરમાં સિંધુ ખીણની લાક્ષણિક, સ્ત્રી-આકૃતિઓ બિલકુલ મળી નથી એ એવું સ્પષ્ટ છે કે માતૃ-દેવીનો સંપ્રદાય ગુજરાત, અને રાજસ્થાનના હરપ્પીય લોકોમાં પ્રચલિત ન હોય.

લોથલમાં માથું પથ્થરનું અને શરીર માનવનું એવી મિશ્ર આકૃતિઓ મળે છે. ત્યાંથી મળેલી દાળ પાડેલી પકવેલી માટીની એ જ આકૃતિમાં માનવશરીર ઉપર ઘોડાનું માથું છે એમ કહે, અવયવો જેમ તેમ બનાવવામાં આવ્યાં છે અને એકંદરે આકૃતિ વિલક્ષણ છે. અનુકાલીન પૌરાણિક કથાસાહિત્યમાં અશ્વરૂપ માનવ-આકૃતિઓ અથર્વેની સત્ત્વનો ખ્યાલ આપે છે. લોથલમાંથી મળેલી ખીણ એક અનન્ય આકૃતિ ગોરીલાની છે એ દ્રુકા પગ, દળદાર શરીર, નાનું માથું, ચીમટી દીધેલું નાક અને લંબાઈએ કાપેલું મોઢું ધરાવે છે. એ ઘણી વાસ્તવિક છે. લોથલમાંથી મળેલી ગેંડો, આખલો, ગાય, ઘેડું, ઘેડો, જૂંડ અને કૂતરા જેવી પથ્થર-આકૃતિઓ તેઓનાં સ્વભાવ અને અગોપાંગનાં લક્ષણોના કાળજીભર્યા અભ્યાસનો ખ્યાલ આપે છે. લોથલમાંની પકવેલી માટીની, અડધ કરતાં વધુ, આકૃતિઓમાં દોર-ખાસ કરીને આખલા-મળે છે, એનો ઉત્તરોત્તર દાખલો 'આગળ પડતી ગોદડી (dewlap) અને ભરાઈ ગરદનવાળી, નીચી ખૂંધ ધરાવતી આખલાની આકૃતિ છે (પૃ. ૨૦, આ. ૧૩૫). એની સ્નાયુગત વિગતો કાળજીપૂર્વક કરવામાં આવી છે. આમ પથ્થરોવાર છે લાખા શીંગડા, ઊપસી આવતી ખૂંધ અને ગોદડી- (dewlap) વાળા આઘણી આખલાનો નમૂનો જવસ્થેન મળ્યો છે નીચા કરેલા માથાવાળો અને વધુ પડતી વિશાળ ખૂંધવાળો એક નમૂનો સિંધુ ખીણની આકૃતિઓ કરતાં કુલ્લીની આકૃતિઓ સાથે વધુ સામ્ય ધરાવે છે. લોથલમાંથી મળેલી ગાયની આકૃતિને દ્રુકા અને આગળ નીકળતા શીંગડા અને નીચી ખૂંધ છે. એનાં આગળ અને પ્રજનન-અંગ પશુ સ્પષ્ટ રીતે બતાવવામાં આવ્યાં છે. એકે માટીના પકવેલ કૂતરાઓના વિવિધમાં ત્રિગતોનો અભાવ છે, એમ છતાં ભારતીય ધણિયાતો કૂતરો અને પાળેલો હાથપુટ કૂતરો અલગ પાડી શકાય છે. જેનું માત્ર માથું મળ્યું છે તેવા એકશૃંગ ગેંડાને મણકા જેવી આખો છે અને એની ચામડીનાં પડ (folds) બહાર ઊપસતાં જોવામાં આવે છે એની છલ મોઢામાં કાંકરાથી બતાવવામાં આવી છે અને કાન નીચે પડી ગયેલા છે.

૨. માટીકામની કળા

લોથલના લોકોએ યુવાનનાં ઘાટ અને સુશોભનની પૂર્ણતા તરફ ખૂબ ધ્યાન આપ્યું હતું. હરપ્પા અને મોહેન્જો-દડોમાં જોવામાં આવેલી આરંધ હરપ્પીય

સંસ્કૃતિની લાક્ષણિકતા ધરાવતા માટીકામના ખંધા ઘાટ (આ. ૫) લાલ અને બદામી રંગના અહીં મળ્યા છે. એના મુખ્ય પ્રકારો આ પ્રમાણે છે : જમ, ચાંચ-વાળો ખાલો (beaker), રકાળી, થોડીવાળી રકાળી, ગોળાકાર કલેવરની કે “૪” ઘાટની બરણી, થાળી, તગારુ, છદ્રિત કાન ધરાવતું પવાલુ, અને જાંઘી નળાકાર છિદ્રાળુ બરણી (પૃ ૩, આ. ૧૬-૭૪). એમાંનાં કેટલાક પર લાલ લેપ ઉપર કાળા રંગથી કે બદામી લેપ ઉપર કથ્થઈ રંગથી ચિત્રામણ કરવામાં આવેલાં છે. લોચલના વચલા થરોમાં ચિત્રિત પાત્રો વિપુલ પ્રમાણમાં મળે છે એનું કારણ એ છે કે એની ઉન્નતિના શિખરે ચિત્રણની ત્રણ શૈલીઓ પરસ્પર અસર કરી રહી હતી. - અબરખવાળા લાલ મૃતપાત્ર પર ભેવા મળેલી સ્થાનિક શૈલી વિશે, અગાઉ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. એ સાદી, પરંતુ અસરકારક શૈલી હતી અને પીંછીકામ ખૂબ જ નાજુક હતું.

પાત્રની સમગ્ર સપાટીને આડાં ખાના અને જાંઘી પટ્ટીઓમાં વિભિન્ન કરવામાં આવતી અને ભૌમિતિક રેખાકોનોને કુદરતી અને અર્ધ-કુદરતી ભાવો (motifs) સાથે કુશળતાથી નેહવામાં આવતા (પૃ ૪, આ. ૭૫-૭૮; પૃ ૧૮, આ. ૧૩૩) આમ લાક્ષણિક હડપ્પીય પાત્રોનું સિંધુ શૈલીમાં ચિત્રણ કરવામાં આવતું હતું, આમ છતાં, તાલ-વૃક્ષોની હરોળો, પીપળાનું પાન, એકાતરે રેખાકિત કરેલા ચોરસો અને એકબીજાને છેદતાં વર્તુલો જેવી ભાતનાં વારંવાર ચતા આવતોનોને લઈ એ શૈલી અનેકવિધ બની જતી શુભાખ્યા ઘાટનાં પુષ્પો, સાધિત પશુ-રેખાકોનો, અને એક-ઉપર એક ચૂકેલી એવી મથૂર-પંક્તિઓ પણ ઉમેરવામાં આવતી હતી. માછલાં અને મૃતજળજાળી આકૃતિઓ ખૂબ વિરલ છે, પણ શુદ્ધાના ઘાટની ભાત લોચલનાં પાત્રોમાં મળતી નથી એ નોંધવું જોઈએ.

ત્રીજી શૈલી જે અહીંની પ્રાંતીય શૈલી છે તે લોચલના કલાકારોએ આપેલું અનન્ય પ્રદાન છે. એ સિંધુ શૈલી કરતાં ખૂબ જ આકર્ષક છે, કારણ કે એનાથી ચિત્રણની જગ્યા ભરચક બનતી બચી જાય છે વનસ્પતિ-જીવન સાથે પશુઓની આકૃતિઓના વાસ્તવિક અને સત્ત્વપૂર્ણ ચિત્રણ (rendering) ને માટે એ જાણીતી છે. લોચલના કલાકારને પશુઓમાં બકરાઓ તરફ ખાસ અભિનુચિ રહેતી. પ્રાંતીય શૈલીના એ ઉત્તમોત્તમ દાખલા આડ નીચે ગૌરવ ભરેલી રીતે જાહેલું સાબર અને પક્ષી તરફ પાછળ જોતું હરણુ છે સાબરના લાવણ્યમય વળાંકો અને એનાં શી ગર્ભના પાંખિયા પોતે જેની નીચે જાયું છે તે આડની નમી પડતી ઢાળીઓની સાથે પૂરી સંવાદિતા ધરાવે છે. બીજા દાખલામાં, સાકડા મો-વાળી બરણીમાંથી પાણી

પીવા મથના હરણુનું ચિત્ર છે. આ ચિત્ર પરથી પાણી ન પી શકતા તરસ્યા હરણુની વાર્તાની અટકળ અર્થ શકે આડની પાતળી ડાળીઓ અને હરણુના એનાથી પણ વધુ પાતળા પગ, એનાં દમામદાર શો ગડાં અને લાવણ્યમય ડોક બારીક પીંછીથી કાળજીપૂર્વક દોરવામાં આવેલાં છે. કચ્છાકારે પશુની ગતિ એના પગોના સ્થાનવિન્યાસથી સૂચવી છે. વાસણુમાં કેટલાક કાંકરા નાખવાથી પાણીની જાગે આવેલી સપાટીને કારણે પોતાની તરસ છિપાવવામા સફળતા પામેલા પક્ષી તરફ હરણુ પાછળ જોઈ રહ્યું છે. જગ્યાને ભરચક બતાવ્યા સિવાય કે એક પણ વિગતને જતી કર્યા વિના ૧૫.૫ સે મી ની સાંકડી જગ્યામાં આખો પ્રસંગ ચીતરી બતાવ્યો છે એ નોંધપાત્ર સિદ્ધિ છે. પ્રસંગવશાત્ એ જ પાત્ર એ જુદી શૈલીઓમાં ચીતરવામાં આવ્યું હતું. જેની સપાટીને ચાર પટ્ટીઓમાં વિભાજિત કરી છે તેણે “૩” ઘાટનું પાત્ર એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. એક પટ્ટી પ્રાંતીય શૈલીમાં અને બાકીની સિંધુ શૈલીમા ચીતરવામાં આવેલ છે. પ્રાંતીય શૈલીમાં આગેબેલા ચિત્ર ઉપરથી “કાગડો અને હુચ્ચું” શિયાળ ” ની વાતના વિષય-વસ્તુ વિશે અટકળ અર્થ શકે છે. અહીં શિયાળ જેવા પ્રાણીનું માથું અને પાછલો ભાગ તથા એની ટૂંકી નાડી પૂંછડી આડની નીચે બતાવવામાં આવ્યા છે, જ્યારે ચાંચમાં માછલી પકડી રાખી રહેલાં કેટલાંક પક્ષીઓને ડાળીઓ ઉપર ખેસાડેલાં છે અને થોડાં બીજાંને જાગે દર્શક જિસ્તાં બતાવ્યાં છે. શિયાળની પાછળ જાણે કે જમીન ઉપર માછલી નાખેલી બતાવવામાં આવી છે. જુદાં જુદાં સૂચનો કરવામાં કલાકાર ભારે કલ્પનાશીલ છે. પક્ષીઓનું જાણુ આકાશમા પગો બતાવીને સૂચવ્યું છે, જ્યારે ઝાડ ઉપર ખેડેલાં પક્ષીઓની અડધી ઉઘાડી પાંખો બતાવે છે કે તેઓ પણ જાડી જવા તૈયાર છે. આવા ઉચ્ચ કલ્પનાત્મક ચિત્રણનો સિંધુ-ખીણના કુંભારે કદી પ્રયત્ન કર્યો નહોતો કે જે ઉપરથી પ્રસિદ્ધ લોકકથાઓનું વસ્તુ કલ્પી શકાય. પ્રાંતીય શૈલીનું ખીણું નોંધપાત્ર લક્ષણ ભૂમિ ઉપરનાં દરશોના સમાવેશનું છે. પોતાને દરદોષ ખેતરોમાં જોવા મળતાં હતાં તેવાં પક્ષીઓ અને રોપાનું લોથલના કલાકારે નિરૂપણ કર્યું છે (પૃ ૧૯, આ ૧૩૪) એક દાખલામાં બરણી ઉપર બગલાંની જેડી ચીતરી છે, જ્યારે ખીણ બરણીમાં સમુદ્રકાંડાની પટ્ટીઓમાં સામાન્ય એવાં બે માનવ-લક્ષી પક્ષીઓ કાળજીપૂર્વક બતાવવામા આવ્યાં છે. આ શૈલીનું ત્રીજું ઉદાહરણ ઠીકરી ઉપર ચીતરેલા આડની નીચેના સર્પોનું છે.

કમનસીબે ‘સમય આ’ માં લોથલવાસીઓની સમૃદ્ધિની પડતીને લીધે લોથલની મારીકામની કળાએ એકાએક પીછેલડ અનુભવી એમ અટકળ કરી શકાય કે વાસણોનું ભવ્ય રીતે ચિત્રણ કરવામા રહેલી જરૂરી મહેનત અને કારીગરીને

મદ્દેલો વાળી આપે તેવા માલદાર ગ્રાહકો ગરીબ બિચારા કુલારને મળ્યા નહિ અને તેથી એને હલકા દરજ્જાની રુચિઓ ધરાવતા વધુ ગરીબ વર્ગના લોકોની ધરાકી કરવી પડી, તેથી ઉતાવળે રાતા રંગનો લેપ કે હાથ લગાવ્યા પછી વાસણની સપાટીના મર્યાદિત વિસ્તાર ઉપર લહેરાતી અને ત્રાંસી રેખાઓ, ટપકાં, પાશ અને પર્ણ જેવી તદ્દન પ્રાથમિક પ્રકારની ભાત દોરવાનું કલાકારને પસંદ કરવું પડ્યું. મૂળાત્રેના ચિત્રણ વિશેની બેદરકારી વિપ્રમ રેખાઓથી છતી થાય છે. કુંભારે બાએજ પક્ષી કે છાંડ ચીતર્યા છે, અને ન્યારે એ ચીતર્યા છે ત્યારે એ અમુક શ્લિંગત આકૃતિને અનુસર્યા છે, જેવું મોરની આકૃતિ ચીતરવાની આખતમાં લોથલ અને રંગપુરના અત્યંત હડાપીય સમયનાં વાસણો ઉપર દેખાય છે સમય જતાં, અનનત સિંધુ અને પ્રાંતીય શૈલીઓના સંયોજને સાકર્ય સંસ્કૃતિ છે કે ન્યાં સમય ૨૬ અને ૩ માં ચળકતાં લાલ પાત્રો ઉપર બકરાં અને આખલાઓનાં રેખાંકન કરવામાં આવ્યાં હતાં

આ ભાવે મધ્ય ભારતમાંના નાગદા આગળની અનુ-હડાપીય તામ્રપાષાણ સંસ્કૃતિઓમાં પણ દેખા દે છે

૩. મુદ્રા-ઉત્કરણ

લોથલમાંથી મળેલા આદ્ય હડાપીય સંસ્કૃતિના સહુથી વિશિષ્ટ પદાર્થો તે મુદ્રાઓ છે. એ સામાન્ય રીતે સેલખડીની અને પ્રસંગવશાત્ અકોક, ચટ્ટ, તાણુ, ફાયન્સ અને પકવેલી માટીનો બનેલી હોય છે તેઓને સાચા અર્થમાં હડાપીય નકશીકળાના સર્વોત્તમ નમૂના કહેવામાં આવે છે. કુખાઉ ભાતમાં કાતરવામાં આવેલાં પ્રાણીઓની જીવન-સદસ મૂર્તતા માટે એ જાણીતી છે. મુદ્રાઓ ઉપર અનેક પ્રકારનાં પ્રાણી કાતરેલા હોય છે, ઉપરાત સિંધુ-ખીણની ચિત્રલિપિમાં નાનો અભિલેખ પણ સુદ્ધ રીતે કાતરવામાં આવ્યો હોય છે (પૃ. ૨૧, આ. ૧૪૧-૧૪૨) ૨ થી ૩ સે. માં ની ચોરસ નાની જગ્યામાં પથુઓની આકૃતિઓનું સમગ્ર નિરૂપણ છે એમાં વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં બધી સ્નાયુગત વિગતો દર્શાવી છે. આ સિંધુ-કલાકારની અનન્ય સિદ્ધિ છે હડાપીય લોકોને બેહરીન, મિસર અને મેસોપોટેમિયા સાથેના વેપારી સંબંધો હોવા છતાં, મુદ્રાઓ અને તેમાં જેવી એમની વેપારની યોજનાઓ આકૃતિ અને વિપયમાં તદ્દન ભિન્ન રહી હતી લોથલની મુદ્રાઓ રેખાંકનમાં તથા છેદના સામાન્ય રીતે ચોરસ અથવા લગ્નચોરસ પ્રકારની હોય છે અને એની પાછળ સચ્છ દ્વો હોય છે ચોરસ પ્રકારની થોડી જ મુદ્રાઓ એના છેદના ત્રિકોણ, પંચકોણાત્મક કે સમતલોત્તલ હોય છે છેલ્લા એ પ્રકારોમાં

પાછળ દેહો હોતો નથી, પરંતુ છેદમાં જ આડી રીતે કે ઊભી રીતે કાણું પાડવામાં આવ્યું હોય છે ગાળા માટેની કઠીવાળી તાપ્પાનો એક જ મુદ્રા લોથક્ષમાંથી મળી છે. મોહેન્-દડો, દેસલપર અને હડપ્પામાં પણ સેલખડી વગેરેની ચાલુ ચોરસ કે લંબચોરસ મુદ્રાઓ સાથેસાથ તાપ્પાની તક્તીઓ વાપરવામાં આવતી હતી તુલનાત્મક આતુપૂર્વીની દ્રષ્ટિએ, લોથક્ષમાં મળી આવેલી સેલખડીની ' ઇરિની અખાતની મુદ્રા ' ખૂબ જ મહત્વની છે એ રેખાંકનમાં વૃત્તાકાર અને છેદમાં સમતલોત્તલ છે (પૃ ૨૦, આ. ૧૩૬) એના પૃષ્ઠભાગમાં મોટો ઊપસતો દેહો છે, જે સમગ્ર સપાટીને આવરી લે છે એ સપાટીમાં એ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે: એની એક દિશામાં આડી ત્રેવડી રેખાઓ કોતરી હોય છે અને બીજી દિશામાં ' છિદ્ર પાડ્યું ' હોય છે. મુદ્રાના મુખભાગ ઉપર એલમની આકૃતિઓમાં હોય છે તેમ બે માથાવાળો નાગ હોય છે એની બે બાજુએ બહાર નીકળી આવતી મોટી અંગોવાળા વન્ય અજગુસના બે ફૂલ્તાં પ્રાણીઓ હોય છે આ પ્રાણીઓ કદાચ ઠરણ કે બકરા હોય. ' ઇરિની અખાતની મુદ્રાઓ 'ની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન થયો હોય તેવા એકમાત્ર બીજો દાખલો તે લોથક્ષમાંથી મળેલી સિંધુ કલાકારીગરીની સેલખડીની લંબચોરસ મુદ્રા છે. એમાં લંબચોરસ દ્વાની બે બાજુએ એવડાં નાના વર્તુલ દોરવામાં આવ્યાં છે. લોથક્ષમાંથી મળેલી બીજી અસામાન્ય મુદ્રાઓમાં એવી એક મુદ્રાનો નિર્દેશ કરવો જોઈએ કે જેમાં સિંધુચિહ્નો માત્ર મહોરા ઉપર નહિ, બાજુઓ ઉપર પણ મળે છે.

લોથક્ષમાંથી મળેલ બસોથી વધુ મુદ્રાઓ અને મુદ્રાંકિમાંથી એકે ઉપર માનવ-આકૃતિ નથી. પશુઓની આકૃતિઓમાં પણ લાંબાં શીંગડાં, આગળ પડતી ખૂંધ અને ગોદડીને માટે જાણીતા બ્રાહ્મણી આખલાની ગેરહાજરી તરી આવે છે હડપ્પા અને મોહેન્-દડોની જેમ લોથક્ષની મુદ્રાઓમાં કોતરી કાઢવામાં આવેલું સહુથી લોકપ્રિય પ્રાણી એકશૃંગ છે (પૃ ૨૨, આ ૧૩૭-૧૪૦) આ એકશૃંગ, આખલા જેવું, પ્રાણી કેટલાકને મતે પૌરાણિક આકૃતિ છે બીજાઓ એને દ્વિશૃંગ પશુ તરીકે ખતાવે છે, જેને પડખાબેર ધડવામાં આવે ત્યારે એ એકશૃંગ પ્રાણી જેવું લાગે. સિંધુ મુદ્રાઓમાં આ પ્રાણી વધુ મોટા પ્રમાણમાં છે અને એની આગળ પવિત્ર અગ્નિપાત્ર જેવું પાત્ર દર્શાવ્યું હોય છે આ બંને બાબતો સચવે છે કે બીજા પશુઓ કરતાં એના તરફ ખૂબ વધુ આદર હતો મહત્વની દ્રષ્ટિએ એ પછી દૂકા શી ગડાવાળો ખૂંધ વિનાનો આખલો આવે છે, જેને એની સમક્ષ ચૂકવામાં આવેલ તગારામાંથી ખાણુ ખાતો ખતાવવામાં આવ્યો છે મુદ્રાઓ ઉપર એકશૃંગ અને બકરાની સાથે રજૂ કરવામાં આવેલી વસ્તુ તે અગ્નિપાત્ર કે

ધૂપિયા જેવું લાગે છે અને ટૂંકાં શીંગડાવાળા આખલાની સામે મૂકેલી વસ્તુ તે તગારું લાગે છે (પૃ ૫, આ. ૭૯-૮૭) લોચલ સુખ્યાં હડપ્પીય સ્થાનોમાં મળેલાં માટીકામનાં ઘોડી પરનાં તાસક અને તગારાં મુદ્રાઓમાં કોતરેલાં ધૂપિયાં અને અંતર્ગાળિ આનુવાળા પદાર્થોને મળતાં આવે છે.

સિંધુખીણની મુદ્રાઓ ઉપર સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ત્રીજી આકૃતિ હાથીની છે, જે લોચલમાંથી મળેલી માટીની પકવેલી મુદ્રામાં પણ મળે છે ભારતવર્ષમાં સૌરાષ્ટ્ર પણ હાથીઓનું એક નિવાસસ્થાન હોઈ લોચલના કલાકારે એ પશુનો નજીકથી અભ્યાસ કર્યો હશે, કેમકે એ ઘણી વિગતે કંડાર્યો છે. લોચલમાંથી મળેલ હાથીદાંત અને હાથીના પગનું હાથું એવું સૂચવે છે કે આ પશુ નજીકમાં જ વસતું હોતું જોઈએ ખરું જોતાં હાથીદાંતનું કામ લોચલનો મહત્વનો ઉદ્યોગ હતો. લોચલમાંથી મળેલી મુદ્રામાં રજૂ થયેલું ખીણું પશુ પહોડી બકરો છે, જેને લાખી દાઢી અને પાછળ વળતાં શીંગડાં છે. અગ્નિપાત્રનો સંબંધ આ પશુ સાથે છે, હાથી સાથે નહિ છેલ્લે સેલખડીની ખંડિત મુદ્રા ઉપર જોવામાં આવેલું ખુસ્કા નહેર, ચટાપટાવાળું શરીર અને લાંબી પૂછડી ધરાવતું, જંગલી પશુ વાલ હોય એમ લાગે છે કમનસીબે, એનું માથું નષ્ટ થઈ ગયેલું છે. મુદ્રાની છાપ ઉપર રહેલા મિશ્ર પશુને બ્રાહ્મણી આખલાનાં શીંગડાં, આગલા પગ અને મોઢું છે અને સૂંઠ તથા દાંત હાથીના છે. એની પૂછડી સર્પના જેવી જોઈ છે છેલ્લે, લોચલમાંથી મળેલી સેલખડીની નાનકડી મુદ્રાનો નિર્દેશ કરવો જોઈએ. જેમાં પક્ષીની આકૃતિ અને Y આકારની વસ્તુ છે. આ ખીજે આકાર ચિત્રલિપિનું ચિહ્ન હોય

૪. દરદાગીના

હડપ્પીય લોકો આબૂપણાના મોટા ચાહક હતા, જેના અનેક પ્રકારના નમૂના મળી આવ્યા છે. એ એમને ઉપલબ્ધ બધા સંભવિત પદાર્થોમાંથી બનાવેલા છે. એમના દરદાગીનામાં કંઠહાર (પૃ ૨૨, આ ૧૪૩), લટકણિયાં, વાળાઓ, વીંટીઓ, વલયો અને ખંજરીઓનો સમાવેશ થતો હતો. ઘરેણાઓમાં સહુથી વધુ સંખ્યામાં મળે છે તે અર્ધ-કિંમતી પથ્થરો, મોતુ, તાંબું, કાચેન્સ, સેલખડી, છીપ અને હાથીદાંતમાંથી બનાવેલા વિવિધ આકારના મણકા (પૃ ૨૩, આ ૧૪૪).

નિકાસ તેમજ ધરગથ્ય વપરાશ માટે પોતાના કારખાનાંઓમાં ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલા પથ્થરી મણકાઓના ભાતીગર રંગો અને આકારોથી લોચલના પથ્થર-કારીગરોની પરિભ્રાજિત રુચિ અને પસંદગીની સઝ તદ્દન સ્પષ્ટ થઈ રહે છે. એ સાચું

કે મોટા ભાગના કિંમતી પથ્થરોની બહારથી આપાત કરવાની હતી, આમ છતાં એમણે સાધનસામગ્રીની પસંદગીમાં ઊંડી સૂઝ બતાવી છે અને કુદરતી રેખાઓ અને ટપકાઓનો લાભ લઈ એને ભાતીગર રંગોના અનન્ય પ્રકારના મણકાઓનો ઘાટ આપ્યો છે. ‘કાર્નેલિયન’ અકીક, ‘કેલસેડોની’ ‘જેસપર,’ ઓપલ, ઓનીક્સ, ક્રિસોપ્રેઝ, પ્લેઝુરા, સ્ફટિક, વૈદૂર્ય, સાડ’ અને એમેઝોન પથ્થર જેવાં અર્ધ-રત્નોનો એમણે ઉપયોગ કર્યો હતો, જેમાં ખૂબ જાણીતાં તે અકીક, ‘જેસપર’ અને ‘કાર્નેલિયન’ છે, કારણ કે એને મારેનો કાચો માલ વિપુલતાથી મળતો હતો. એ નોંધવું જોઈએ કે લોથલની પડતી પછી જેને કેટલાક વિદ્વાનોએ મહીનગર કે મીનનગર તરીકે ઓળખાવેલ છે તે નગરામાં, અને એનાથી મોડે રત્નભાતીય એટલે કે ખભાતમાં મણકા-ઉલોગે વિકાસ સાધેલો દેખાય છે. ખંભાત નજીક આવેલ પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થળ નગરામાં ઉત્પન્નથી અકીક અને ‘કાર્નેલિયન’ ના ઘણા મણકાઓ મળી આવ્યા છે ખંભાતમાં, ઉત્પાદનની જુદી જુદી કક્ષાએ પહોંચેલા અર્ધ-કિંમતી મણકાઓ ભરેલી મારીની બે મોટી કોઠીઓ ઈ. સ. ની ૧૧મી સદીની બે અભિલેખિત જૈન પ્રતિમાઓ સાથે મળી આવી છે. આ પ્રમાણથી એ સ્પષ્ટ છે કે મણકા-ઉલોગ ખભાતના અખાતના માથે આવેલા લોથલ, નગરા અને ખંભાતમાં છેલ્લા ચાર હજાર વર્ષ કે એનાથી વધુ સમયથી ક્રમિક રીતે વિકસેલો ઉદ્યોગ છે. ખંભાતના મણિયારો, હડપ્પીય પથ્થર-કારીગરોએ ઈ. પૂ. ૨૪૦૦માં જે વિકસાવી હતી તે જ પ્રક્રિયાનું અનુસરણ કરતા આવ્યા છે.

લોથલમાંથી પથ્થરના મણકાઓના કેટલાક અનન્ય કહેવાય તેવા પ્રકાર મળ્યા છે ખૂણાઓની સાવધાની ભરેલી પસંદગી દ્વારા એ સલાહ એવા મણકાઓ ઉત્પન્ન કરતા હતા કે જેમાં આંખ જેવા ભાગો ઉપર ભાર આપવામાં આવ્યો છે. એ મણકા જોડા-ધાટના અને એક બાજુ સપાટ તો બીજી બાજુ ઉત્તલ હતા લોથલના સલાટોએ ઘડેલાં હડપ્પીય ધરેણીઓમાં બીજા દુર્લભ પ્રકારો તે અકીકના દ્વિત્રેત્ર મણકા તેમજ ‘જેસપર’ ના પદ્મવાળા અને મોનાની ટોચવાળા મણકા છે. લઠીમાં અકીકને પકવીને તેઓ એમથી કાર્નેલિયન બનાવતા હતા અને વળી સખત પથ્થર ઉપર પાણુ કોરી શક્તા હતા, એ હકીકત જ તેઓએ પ્રયોજેલી રાસાયણિક પ્રક્રિયાઓનું ઉચ્ચ કોટીનું જ્ઞાન દર્શાવે છે. કાર્નેલિયન મણકાઓમાં કોતરકામ ગરમ કરવામાં આવેલા પથ્થરમાં ફારથી બેદીને કરવામાં આવતું હતું કોતરવામાં આવેલી ભાતો તે સફેદ વર્ણુલો અને ઈની આકૃતિ હોઈ લોથલે આવા કોતરણીવાળા મણકા સહુથી મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કર્યા હોઈ તે, બીજા

આવી કોતરણી કરવાની રીત ઉદ્ભવી હતી તેવું કેંદ્ર હોવાનો વાજબી રીતે દાવો કરી શકે

હડપ્પીય લોકો અતિશય કઠિનતા ધરાવતી એવી પકવેલી સેલપડીના હાથે બારીક મણકા બનાવતા હતા કન્ધો માલ નૂતન પાપાણ્યુગનાં સ્થાનોમાંથી આયાત કરવામા આવ્યો હોવો જોઈએ, જે સ્થાન હાલના માયસોર-આંધ્રના ખેલારી, રાયપુર અને કનૂંજ જિલ્લાઓમાં આવેલા છે. ગુજરાતમાં સેલપડીનાં જાણીતા પ્રાપ્તિસ્થાન હડપ્પીય સમયમાં દુર્ગમ હતાં અને જે સ્થાનિક માલ મળતો હશે તે એની ઊતરતી કક્ષાની ગુણવત્તાને લઈ વપરાયો જણાતો નથી તેમજ આજથી બસો વર્ષ પહેલાં કોઈ સમયે એના ઉપર કામ કરવામાં આવ્યું નહોતું લોથલમાંથી મળેલા સેલપડીના ગોળ છેદવાળા નળાકાર મણકાને શારડીથી વેહ પાડેલી ત્રિ-પત્તી ભાતથી સુશોભિત કરવામાં આવ્યો છે. ભારત બહાર પ્રાકના સર્ગોર્નના સમયના સ્તરોમાં ત્રિ-પત્તી ભાત જોવામા આવી છે, જ્યાં ખીમ શેડા હડપ્પીય પદાર્થો પણ મળી આવ્યા છે સેલપડીને ઉપયોગ ખટન, દાતાવાળા ચક્કરના ઘાટનાં કાનનાં ધરેણાં, અને કૂંડોની ભાતનાં શિરોભૂપણો બનાવવામા પણ થતો હતો.

એ મણકા, ખગડીઓ, વીંટીઓ, લટકણિયાં અને કાન તથા મસ્તકનાં ધરેણાં બનાવવા માટેનો ખીલો વ્યાપક પદાર્થ કાય-સ હતો ફાય-સ બનાવવા માટેનો રંગ કવાટ્રા સાથે ચૂનાનું મિશ્રણ કરીને બનાવવામા આવ્યો હતો લોથલ, હડપ્પા, મોહેન્-દ્વો અને પ્રભાસમા મળતા ફાય-સના વિભાગોંકિત મણકા ચોક્કસ વિશિષ્ટતા ધરાવે છે, કારણ કે લોથલ પશ્ચિમ એશિયામાંની આર્થ વસાહતોત્તી સાથે ઘણી વાર સંકળાયેલું છે

લોથલમાંના સોનાના મણકા અત્યંત બારીક કારીગરીને માટે જાણીતા છે. કેટલાક લખાઈમાં ૦.૧૨ સે.મી. થી પણ નાના છે, છતાં એ તદ્દન મજબૂત હોય છે અને સરળતાથી પરીવી શકાય તેવા છે. એ મણકા કંઠ-હારમા ત્રણ લંબચોરસ અતરાલ-મણકા અને એ D પ્રકારના છેડાના મણકા સાથે વપરાતા હતા. ધરીરૂપ નળી સાથેના સોનાના ચક્કર ઘાટના નવ મણકા વેપારીના મકાનમાંથી મળેલાં ધરેણાંમાંના છે, એ ઉત્તર શાહી સ્મશાનમાંથી મળેલા સોના ચાદીના મણકાઓને ખૂબ મળતા આવે છે વાળના ચોટલામાંથી કપાળ પર લટકતા રાખવામા આવતા શંકુ આકારના પોલા પદાર્થો, કાનના ધરેણાં તરીકે વપરાતી અંદરના ભાગમાં આંકડી કડી સાથેની શંકુ આકારની પાઘડીઓ અને કાનના બૂટિયા તરીકે વપરાતી લંબગોળ આખવાળી શંકુ આકારની સળીઓ લોથલમાંથી મળેલાં શણગારના

ખીજાં ધરેણીં છે આ બધા પદાર્થોં સોનાના બનાવેલા છે. લોથલના સોનીઓ ઝારણુ કરવાનું, ઢોળ ચડાવવાનું અને અર્ધ-કિંમતી પથ્થરોને સોનાની પતરીઓથી મઢવાનું જાણુતા હતા.

એ સાચું કે તાંબાની આયાત કરવામાં આવતી હતી, આમ છતાં બંગડીઓ, ચૂડીઓ, કાનની કડીઓ અને આંગળીની વીંટીઓ, લટકણિયાં, વાળમાં નાખવાની સળીઓ વગેરે બનાવવા તાંબાનો ઉપયોગ થતો હતો. સળ પાડેલા બહારના ભાગવાળી બંગડી એ લોથલમાંથી મળેલો એક નોંધપાત્ર પ્રકાર છે. ગોળ કે અર્ધ-ગોળ, તાર કે પટ્ટીમાંથી બનાવેલી વીંટીઓમાં એક પ્રકાર એવો છે કે જેને હિંદુઓની લક્ષ્મીવીંટીઓ અને ક્ષેત્રસોસની મિનોચ્ચન ૩ ના સ્તરોમાંથી મળેલી ગૂંચળાવાળી સોનાની વીંટીઓની સાથે મળતાં આવતાં એવડી-ગૂંચળાં માથાં છે. આ પ્રકાર સમય જા માંનો નોંધપાત્ર પ્રકાર છે.

૫. ઝોળરો અને હથિયારો

ઝોળરો અને હથિયારો બનાવવાના કામ માટે હડાપીય લોકો હજી પથ્થરને બદલે તાંબા-કાંસાના ઉપયોગ તરફ પૂરેપૂરા વળ્યા નહોતા. મોટા પ્રમાણમાં તેઓ હજી પથ્થર ઉપર આધાર રાખતા હતા, જેકે ગુજરાતના સમુદ્રકાંઠાના પ્રદેશમાં ધાતુના જેવી જ પથ્થરની અછત હતી. પતરીઓ, તોલાં (પદ ૨૪, આ. ૧૪૫) અને મણકા બનાવવા જેઠતી ચટ્ અને અકીકના રેતિયા પથ્થરોની વધુ ધુંદર જતોની અનુક્રમે સિંધ અને દક્ષિણ ગુજરાતમાંથી આયાત કરવામાં આવતી હતી જન ધાટની નિશાઓ, ધંટીઓ, નિશાતરા, ખત્તા, હથોડા અને ગદાનાં માથાં બનાવવા માટેના રેતિયા અને ચૂનેરી પથ્થરોની વધુ ખરબચડી જતો સૌરાષ્ટ્રના મધ્ય ભાગમાંથી આવતી હતી. કોઈ ખીજ હડાપીય સ્થળમાંથી જાણુવામાં નથી આવી તેવી પથ્થરની દળવાની અવનવી ધંટી દાખલ કરનારા લોથલના કારીગરની શોધણુદિને યોગ્ય યશ આપવો જોઈએ. એને અંદા જેવા મથાળા ઉપર ગોળાકાર ઝોરણુ અને કંઠની નીચે જીભો હાથો (peg) ખોસવા ચોરસ બાકુ હોય છે. એનો નીચેનો ભાગ વધુ ભારે અને રેખાકિનમાં વૃતાકાર હોવો જોઈએ. આવી ધંટીઓ નેવાસામાં ઈ. પૂ. બીજી સહસ્ત્રાબ્દીમાં વપરાવી શક થઈ હતી તાંબાની અણીદાર આર અને સળીઓના દાળા પાડવા માટેના પથ્થરનાં ખીખાં પણ લોથલમાંથી મળી આવ્યાં છે.

ધાતુની અછતને કારણે પથ્થરની પતરીઓ કલમ છોલવાની છરીઓ તરીકે કે મિશ્ર ઝોળરો તરીકે વપરાવી ચાલુ રહી. સક્કર-રોહરી કે કોઈ ખીજ

પ્રદેશમાંથી આયાત કરવામાં આવેલા દાણાદાર ચટ્ટમાંથી એ અહીં જથ્થાબંધ તૈયાર કરવામાં આવતી હતી. દાતરડા જેવું મિશ્ર ઓળર બનાવવા માટે પીઠવાળી પતરીઓને લાકડાના કે હાડકાના હાથમાં બેસાડવામાં આવતી હોવાનું જણાય છે. ખીણ પતરીઓ એકલી વાપરવામાં આવતી હશે. લોથલની ચીપિયા-ધાટની પતરીઓ કોતરણી તરીકે કામ લાગતી હતી, ત્યારે ચટ્ટની અણીઓનો આર અને કોતરણી તરીકે ઉપયોગ થતો. પોપટની ચાચ જેવા અણિયા ખોપરીમાં કાણું પાડવાના ઉપયોગમાં આવતાં હતાં.

લોથલના કારીગરોએ ઉત્પન્ન કરેલી વિજ્ઞાને નોંધ લેવા જેવી મહત્ત્વની ચીજ તે રેખા-માપન માટે વાપરવામાં આવેલી હાથીદાંતની પટ્ટી છે. એની પહેળાઈ ૧૫ મિ. મી. અને જડાઈ ૬ મિ. મી. છે, એની પ્રાપ્ત લંબાઈ ૧૨૮ મિ. મી. છે ૪૬ મિ. મી. ની લંબાઈમાં ૨૭ રેખાઓ ભેદી શકાય છે. બે લીટીઓ વચ્ચેનું સરેરાશ અંતર ૧.૭ મિ. મી. નું છે આવા વીસ વિભાગો મોહેંજો-દડોની માપપટ્ટી ઉપર નોંધવામાં આવેલા બે વર્તુલોની વચ્ચેના અંતરની હગભગ બરાબર છે ત્યાંની માપપટ્ટીમાં રોકાયેલી જગ્યા ૩૩ ૪૬ મિ. મી. છે લોથલની માપપટ્ટી ઉપરની પાચમી રેખા ખીણ રેખાઓ કરતા થોડીક વધુ લાંબી છે, એ પરથી કહી શકાય છે કે પટ્ટીનું દર્શાવેલ પદ્ધતિમાં વિભાજન થતું હતું. મોહેંજો-દડોની માપપટ્ટી પ્રમાણેનો એકમ ૬૭.૦૫૬ મિ. મી. કહેવાય છે; વિભાગદીક રેખાંકન (graduation)ની મધ્યમ ક્ષતિ ૦.૦૭૫ મિ. મી. છે. લોથલમાં પણ એકમ ૬૭.૦૫૬ મિ. મી. નો છે, પરંતુ વધુ ચોક્કસાઈ (accuracy)ના પ્રયોજનને માટે એને વધુ નાના પેટાવિભાગોમાં વિભક્ત કરેલ છે. સિંધુ મુદ્રાઓ મોહેંજો-દડોની માપપટ્ટી ઉપરના વિભાગો કરતા લોથલની માપપટ્ટીઓના વધુ નાના વિભાગોની ગણતરીએ વધુ ચોક્કસાઈથી માપી શકાય છે. એવું દેખાય છે કે પાદ અને હસ્ત એ બંને રેખા-માપન માટેના એકમ ગણાયા હતા, આમાંના પહેલાની લંબાઈ ૧૩૨ ઇંચ (૩૩૫ સે. મી.) અને પછીનાની ૨૦.૩ થી ૨૦.૮ ઇંચ (૫૧.૫ થી ૫૨.૮ સે. મી.) છે. લોથલમાંના મકાન “પાદ” ના પૂરા એકમેટ્રી રીતે માપી શકાય એમ છે; દા. ત. તળણ ૪ જ માના મકાન નં. ૧૫૬ નું માપ ૪૦×૨૦ એકમ છે, અને વખાતું ૧૧૭×૧૨૩ એકમ છે. જળી એ પણ નોંધવું જોઈએ કે લોથલની માપપટ્ટી (૧.૭૭ સે. મી.) પરના પહેલા દસ વિભાગ એ “અંગુલ”ના પ્રાચીન ભારતીય એકમની વધુ નજીક છે. રાજુ અને માધકરના મત પ્રમાણે “અર્થશાસ્ત્ર”નો અંગુલ ૧.૭૮૬ સે. મી. ની બરાબર છે.

લોથલમાંથી હાથીદાંતના મળેલા ખીજ પદાર્થ લંબાઈમાં ૬.૫ થી ૧૨.૭ સે. મી. સુધીના માપની શંકુ-આકારની શલાકાઓ છે. લોથલમાં એનો શો ઉપયોગ હતો

એ જાણવામા આવ્યું નથી; પરંતુ ઉત્તર સીરિયાના રાસ-શામરામાં અદ્દોઅદ્દલ એવી જ શલાકાઓ મળેલી છે, એ હકીકત એવું સ્પષ્ટ છે કે લેથલમાથી મેસોપોટેમિયા અને એનાતોલિયાના સ્થળોમાં હાથીદાંતના ખીજ પદાર્થો સાથે એની નિકાસ થતી હતી.

હવે આપણે છીપનાં બનાવેલાં ઓળરો અને સાધનોનો વિચાર કરીએ વાંછી, પણ તીક્ષ્ણ અણીવાળી અને બરોબર પકડ લેવાને માટે હાંસમા છુટ્ટી કરેલી કોતરણીઓ (engravers) ખાસ નોંધપાત્ર છે એનો ઉપયોગ સેલખરીની અને પકવેલી માટીની મુદ્રાઓ કોતરવામાં થતો હતો લેથલમાથી મળેલું ભારે વૈજ્ઞાનિક મૂલ્ય ધરાવતું સાધન એક ખાજુ ચાર ચાર એવી આઠ જમી ફાંસવાળો છીપનો પોતો નળાકાર પદાર્થ છે. એક ખાજુની હાંસનો સામેનો ફાંસો દોરીથી જોડવામા આવે તો તેઓ એકબીજાને કાટખૂણે કાપે છે. જો બંને ખાજુની હાંસની સામેની ફાંસો જોડતી બધી રેખાઓ એક જ સપાટી ઉપર દોરવામાં આવે તો એ એકબીજાને મધ્યમા છેદે છે અને એ રીતે આઠ રેખાઓથી પડેલા ખૂણા બરોબર પિસતાળીશ અંશના થાય છે. સ્પષ્ટતઃ આ સાધન અત્યારનો કમ્પાસ કરે છે તે જ કાર્ય આપણું હોવું જોઈએ અને જમીનની માપણી તેમજ રસ્તા અને મકાનોનું તલમાન નક્કી કરવાના ઉપયોગમા આવતું હોવું જોઈએ માત્ર એ એક જોડે એને દેહાજૂપણ તરીકે ગણ્યું છે, પરંતુ વીટીતુ કામ આપવાને માટે એ ખૂબ જાડું પડે છે અને લટકણિયા તરીકે લટકવાને માટે બધે એસે તેવું નથી.

ઓળરો અને હથિયારો બનાવવા માટેનો સહુથી અનુકૂળ અને ટકાઉ પદાર્થ નિઃશક રીતે તાંબું અને એનાં મિશ્રણ હતાં, જેનું હાઈપીય લોકોને સારું જ્ઞાન હતું તાંબું અને કલાર્ધ આયાત કરવામાં ભારે કિંમત પડતી હોવા છતાં સુતારો, કઠિયા, ગાંઠીઓ, વહાણ બાંધનારાઓ અને તાંબ્રકારોને જોઈતા ઓળર બનાવવામાં તેઓ ધાતુઓનો બહોળો ઉપયોગ કરતા હતા કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે હાઈપીય લોકોને કાંસુ બનાવવાનું આવડતું નહોતું અને તેથી તેઓ તેષાર કરેલા કાસાની આયાત કરતા હતા. તેઓ વળી એમ સ્પષ્ટ છે કે સિધુખીણના તાંબ્રકારો ખૂબ જ રૂઢિચુસ્ત હતા અને ધાતુના ઓળર અને હથિયાર બનાવવામાં જૂની થઈ ગયેલી હુનર-પદ્ધતિઓનું અનુસરણ કરતા હતા. એક કરતાં વધુ હુકમોના ખીખાનો ઉપયોગ ધરાવતા મિશ્રિત હથિયાર બનાવવાનું એમને જ્ઞાન નહોતું એમ કહેવામાં આવે છે આમાંની કેટલીક દલીલોની પરીક્ષા કરીએ.

એ સાચું છે કે હડપ્પીય ધાતુકારો ઢાળ પડતી સપાટીવાળા કે સપાટી વિનાના ચપટ સેફ્ટ જેવાં ઓળંગેલાં મોટાં ભાગે પ્રાથમિક કક્ષાના ધાટ બનાવતા હતા, જ્યારે સુમેર અને એલમના ધાતુકારો એ જ સમયમાં હાથે ધાલવાના બાકાવાળી વિકસિત પ્રકારની કુહાડી બનાવતા હતા અને હાથા કરવાના સિદ્ધાંત માત્ર કુહાડીઓને જ નહિ, ખજર અને ભાલાને પણ લાગુ પાડતા હતા. હડપ્પા, મોહે જો-દ્વો અને ચાન્હુ-દ્વોમાં ધાગેલાં ઢાંકણાં, છરોઓ, અરતરા અને ભાલા જેવાં જુનવાણી ચર્ચ ગયેલાં ઓળંગ-પ્રકારોને વિશેષ ભાલતાં પિગોટ ૧૨ કહે છે કે “સ રૂઢિતિ” કુભારકામ જેવું પ્રેરણા વિનાનું સામાન્ય કોટિનું છે તેવું આ પણ છે” અને ઉમેરે છે કે હડપ્પીયોએ ઉત્પન્ન કરેલી ચીજોને રૂઢિચુસ્તના નિર્ણય હાથને કારણે સહન કરવું પડ્યું હતું એવી ફરિયાદ કરવામાં આવે છે કે સમાન ધોરણ સાચવવાના વલણે અને લગભગ ચોખ્ખા પ્રકારના ઉપયોગિતાવાદે કલાકાર કે કારીગરને સ્વતંત્રતા રહેવા દીધી નહિ, પરંતુ સાચ તો એ છે કે હડપ્પીય લોકો, પશ્ચિમમાં બીબાઓ સમભ્યા અને શીખ્યા તે પૂર્વે જ ધણી સમય ઉપર, સમાન ધોરણ અપનાવવાના લાલની કંદર કરવાનું સમભ્યા અને શીખ્યા હતા. કુભારકામ અને ઈંટો સહિતના હડપ્પીય ઉત્પાદનમાની પ્રમળ એકરૂપતાને આનાથી ખુલાસો મળી જાય છે. વિશાળ સામ્રાજ્યમાં સર્વત્ર ધાતુના ઓળંગે અને હથિયારોનાં ધાટ અને કઠના વિષયમાં સમાન ધોરણને વળગી રહેવાની ક્રિયાએ ઓછે ખર્ચે મોટા પાયા ઉપર ઉત્પાદન કરવાની સરળતા કરી આપી હતી અને ઉત્પાદક તેમજ ગ્રાહક બંનેને ફાયદો કરી આપ્યો હતો. આજે પ્રત્યેક સભ્ય સમાજ તોલાં અને માપનું સમાન ધોરણ કરવાનો યત્ન કરે છે, જે હડપ્પીય લોકોએ ચાર હજાર વર્ષ પૂર્વે સિદ્ધ કર્યું હતું. પ્રાદેશવાતંત્ર્ય ભારતમાં આવી એકરૂપતાના અભાવે જોવી થયેલી અંધાધૂંધી ખૂબ જ ગણીતી છે. આ સાથે યાદ રાખવું જોઈએ કે પ્રાંતીય ફેરફાર અસ્તિત્વમાં હતા.

હડપ્પીય લોકોને એકથી વધુ ટુકડાઓનાં બીબાના ઉપયોગને સમાવતી નખ્ત મીણની હુન્નર-પદ્ધતિનું સંગીન જ્ઞાન હતું મોહે જો-દ્વોની ચુદર જ્ઞાત્યત્મક આકૃતિ અને લોથલમાંની કૂતરાની બારીક આકૃતિ એ ઉક્ત હુન્નરપદ્ધતિ અપનાવ્યાને પ્રમળ પુરાવો છે શાંતિયાહક પ્રજા તરીકે તેઓ યુદ્ધ અને વિજય કરતાં વેપાર અને નફામાં વધુ રસ ધરાવતા હતા અને તેથી, તેઓ વિકસેલી હુન્નરપદ્ધતિ બાજુમાં હતા છતાં સહારક હથિયારોનું ઉત્પાદન કરવા આતુર નહોતા એમને તાંબાના પાતળા પતરાના બનાવેલાં જુનવાણી પ્રકારના બાણ-ફળાં, ખંજરો અને ભાલાનાં ફળાથી સતોષ હતા, જે ચપોચપ બંધાયેલા હતા, પરંતુ પક્ષીઓ અને

પશુઓનો સંહાર કરવા પૂરતાં જ એ પ્રખળ હતાં એમને શત્રુઓ ચડી આવશે એવી ઠાંઈ ધારણા હતી નહિ અને તેથી વિકસિત પ્રકારનાં લગાયક હથિયારોની એમને જરૂર નહોતી મિશ્ર ધાતુ બનાવવાના એમના જ્ઞાનના વિષયમાં પૂરતો પુરાવો છે કે તેઓ ચોખ્ખું તાંબુ પ્રાપ્ત કરી કાસુ બનાવવાને માટે જોઈતા પ્રમાણમાં ક્ષાર્ધ ઉમેરતા લોથલમાંથી મળેલા તાંબા-કાંસાના પદાર્થોમાં રહેલી ક્ષાર્ધનું પ્રમાણ બતાવતો નીચેનો કોડો એવા અભિપ્રાયને ટેકો આપે છે કે ઓળખો અને હથિયારો અથવા કોતરણીઓ અને સાધાના ઉત્પાદન કરતાં બંગડીઓ અને સળીઓની બનાવટમાં ક્ષાર્ધ વધુ પ્રમાણમાં વાપરતા હતા. તેઓ એ પણ જાણતા હતા કે ક્ષાર્ધ દસ ટકાથી વધુ વાપરવામાં આવે તો ઓળખ અટકણી થઈ જાય; તેથી, નીચે બતાવ્યું છે તેમ, સામાન્ય રીતે ઓછા ટકા વાપરવામાં આવતા :

અંક	પદાર્થ	ક્ષાર્ધનો અંશ
૧.	બાલું	૨ ૨૭ ટકા
૨.	કોતરણી	૩.૯૬ "
૩.	અરીસો	૫ ૪૭ "
૪.	ફાંસવાળી સળી	૯ ૦૨ "
૫.	ટાકણું	૯ ૬૨ "
૬	બંગડી	૧૧.૮૨ "
૭.	સળી	૧૩ ૮૦ "

લોથલ અને રંગપુરમાંના તાંબા અને કાંસાના પદાર્થોમાંનાં મિશ્રણ અને હુન્નરપદ્ધતિના કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ પછી ભારતના પુરાવસ્તુકીય રસાયણશાસ્ત્રી ડૉ. બી. બી. લાલ કહે છે કે “ આ પદાર્થોના અભ્યાસ બતાવે છે કે એ સમયના કારીગરને ઢાળા પાડવાની અને ધડવાની હુન્નરપદ્ધતિનો સારો ખ્યાલ હતો. અનુપચયન કરનાર (de-oxidising) તત્ત્વ તરીકે અને તાંબાને સખત કરવા માટે ક્ષાર્ધનો ઉપયોગ પણ જાણીતો હતો ” તાંબાના પદાર્થોના વિષયમાં એ નોંધવું જોઈએ કે સેફ્ટમાંના ક્ષાર્ધના અંશનું પ્રમાણ ૨.૬૦ થી ૪.૦૯ ટકા સુધીનું રહેતું, પરંતુ ધરીમાં એ ૫.૨૮ ટકા સુધીનું થતું. આમ છતાં રંગપુરમાંથી મળેલી બંગડીમાં, લોથલની બંગડીઓમાં પણ છે તેમ, ક્ષાર્ધ ૧૧ ૦૭ ટકા હતી.

લોથલના ધાતુકારોએ તૈયાર કરેલાં ચોડાં ચોક્કસ પ્રકારનાં હથિયારોની હવે વિચારણા કરીએ. લોથલ સહિતનાં હડપ્પીય સ્થળોમાંથી મળેલું ખચકા સાથેનું

પાંદડાના આકારનું પાતળું લાલું (લાલાનું કળું) એ લગભગ છરી જેવું છે (પૃ. ૨૪, આ. ૧૩૬) મધ્ય ભાગના ટેકાનું કામ આપતા ઊભા ઘાટે ચિરાયેલા લાકડાના હાથમાં એ ખોસાતું હોવું જોઈએ લોથલમાંથી મળેલાં લાલાના બે કળાંને પકડમાં રાખવા માટેનાં વીંધ છે. ખંજરો લંબાઈમાં ૩ થી ૧૦ સેમીના છે, પરંતુ એ યુદ્ધમાં વાપરી શકાય તેવાં મળ્યૂત નથી. એમાંના એકને વાળેલો ગાળો છે અને બીજાને કાણાવાળી અણી છે નિશક રીતે લાલા તરીકે વપરાતું હશે તેવા ફરી વાળેલા પેચદાર અણિયા સાથેનું ચપટ, પાંદડા ઘાટનું પાતું લોથલમાં મળતું નથી આ પ્રકાર સિંધુ સભ્યતામાં વિશિષ્ટ છે અને ભારતીય ઉપખંડની બહાર એ માત્ર હિરસરમાં સમય ૩ માં મળે છે લોથલમાંના તાપાના બાણ-કળા પાતળાં, ચપટ અને સાંકડા ચકલી-પૂછડિયા આંકડાવાળા છે, પણ એને હાથમાં ખોસવાની અણી નથી. છેલ્લે એક એવા મહત્વના ઓળખ-પ્રકારની વાત કરીએ કે જે યુદ્ધના હથિયાર તરીકે અથવા લાકડા કાપવાના સાદા ઓળખ તરીકે વાપરી શકાતું હોય એ પાનાવાળી કુહાડી છે કે જેની લોથલમાં ત્રણ અલગ અલગ જાત તારવી શકાય છે. લાખા સાંકડા પાનાવાળી અને લગભગ સમાંતર બાજુઓ ધરાવતી કુહાડી સિંધુખીણ અને લોથલમાં સામાન્ય હતી. બીજો પ્રકાર પહોળું પાતું અને બેઉ હાંસની જરાક અવતલના ધરાવતી ચપટ કુહાડીનો છે. એ હડપ્પા, મોહેંજો-દ્ડો, ચાન્ડુ-દ્ડો, રંગપુર અને લોથલમાં મળી આવે છે. ત્રીજો પ્રકાર તે પટ્ટીમાં હાથ માટેના બાકેરાવાળી કુહાડીનો લાગે છે, પણ એ તૂટેલો છે. લોથલમાં આ ત્રણ જાણીતા પ્રકારો ઉપરાંત બીજાના ચંદ્રના આકારની કિનારવાળી અવનવી કુહાડી મળી છે, પરંતુ કમનસીબે કિનારો અને બીજાના ચંદ્રના આકારની હાસની સામેની ધાર ભાંગી પડી છે એ ભાગેલી ધાર કાપવાનું કામ આપે તેવી તીક્ષ્ણ હતી કે કેમ એ જાણવામાં આવ્યું નથી. એની કિનારાનો આકાર બાજુઓ ઉપર ફેલા હોય એ વિશે પણ કહેવું એટલું જ અચોક્કસ છે. સપાટી ઉપર બધે બધાં ખેંચે તે રીતનાં હથોડાના નિશાન જોવામાં આવે છે અને કેટલાક વિદ્વાનોએ સૂચવ્યું છે કે આ કુહાડીનો ઉપયોગ ધાતુ-કામમાં થતો હતો, બ્યારે બીજાઓ એને ધાર્મિક ક્રિયાનું પ્રયોજન આરોપે છે. ઉત્તર પ્રદેશમાંના મિસોલીમાંથી મળેલી માનવાકાર ઘાટની કુહાડી સાથે એની કેટલીક વાર સરખામણી કરવામાં આવે છે. જોકે ઢાળો પાડવા અને પછી હથોડાથી ટીપવું એ બેઉ કિસ્સાઓમાં અપનાવવામાં આવેલી કુન્નરપદ્ધતિ સમાન છે, આમ છતાં વાપરવામાં આવેલી ધાતુનું સંયોજન, નીચેના કોડામાં બનાવ્યું છે તે પ્રમાણે, લિન્ન લિન્ન પ્રકારનું છે :

પદાર્થ	તાણું	સીસું	નિકલ	લોહ	કલાર્થ
૧ લોથલની કિનારવાળી કુહાડી	૯૬ ૨૭	૨ ૫૧	૨૯૫	૨૯૫	૨૯૫
૨ બિસૌલીની મનુષ્યાકાર આકૃતિ	૯૮.૭૭	—	૦ ૬૬	—	—

આથી લોથલની કિનારવાળી કુહાડી ગગની ખીણમાંના તાંબાના સઘર્ષમાંથી આવી એ શકાર્પક છે, પરંતુ એ નિઃશક છે કે એ પ્રકારવિદ્યા અને હુનર-પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ બિન-હડપ્પીય છે. બિસૌલીની કુહાડીમાં નિકલના ટકાવું પ્રમાણ ઊંચું છે અને એ ક્યાંથી આવી એ જાણવામાં આવ્યું નથી.

લોથલના કારીગરોને જોઈતા આંકડીવાળા ગલ, દાતરડાં, ધારવાળી શારડીઓ, આર અને સોય જેવાં તાંબા અને કાસાના ધણુખરાં ઓળર સ્થાનિક રીતે બનાવવામાં આવતા હતા અને પ્રકારની દૃષ્ટિએ એ હડપ્પીય છે વળેલી ફાસવાળી શારડી અને રદો—સુતારને અને વહાણ બનાવનાર બનેને ઉપયોગના—, ભોંકવા બાજુના છેડાએ વીંધવાળી સોય અને વળાંકવાળી કરવત જેવા નવા ઓળર-પ્રકારોના સર્જનમાં લોથલના ધાતુકારોની શોધકશક્તિ વ્યક્ત થાય છે.

લોથલમાં ઉત્પન્ન કરવામાં આવેલા આંકડીવાળા ગલ જુદા જુદા માપના મળે છે અને એને ગોળાકાર છેદ હોય છે. એ સામાન્ય રીતે કલાર્થવાળા કાસાના બનાવવામાં આવ્યા હોય છે. તાંબાના મિશ્રણવાળાં નાજુક ઓળરોમાં ભોંકવાના છેડે અર્થાત્ સામે છેડે વીંધવાળી સોય, કાટખૂણિયા અંતર્વૃત્ત છેદના પાનાવાળી દાતાની કરવત અને મેચીના ઉપયોગની આર છે. વૃત્તાકાર કરવત માનવની ખોપરી શારવાના કામ માટે અથવા તો નળાકાર પદાર્થોમાંથી ફાંસ પાડવાના કામ માટે વપરાતી હોય. ખાલાં, સળંગ બેસાડેલી બરણીઓ, ચમચા અને સાંકળીની કડીઓ (chain-links), તાંબામાંથી બનાવેલા ધરગથ્ય ઉપયોગ માટેના ખીજ પદાર્થ છે લોથલના લોકોની પ્રસાધન-સામગ્રીમાં તાંબાના અરીસા, વાળમાં ખેસવાની સળીઓ અને કાન-ખોતરણીઓ હતી અરીસો' રેખાકનમાં અકાર છે, પરંતુ એનો હાથો ભાંગી ગયો છે

લોથલમાં ધાતુકામને કારણે લઈઓ અને કારખાનાંઓની જરૂર ઊભી થઈ. તખ્તો ૩ નું જણાયેલું સહુથી પ્રાચીન ધાતુ-કારખાનું નગરની ઉત્તર બાજુની સીમા પર આવેલું હતું. રેખાકનમાં એ ગોળાકાર છે અને એને એક છેડે

બળતણ માટેનું બાકેરુ છે. પકવેલી માટીનું એક મોટું કુલડું (crucible) અને એની નજીકથી મળેલું તાંબાનું પતરુ એવું સૂચવે છે કે ત્યાં તાંબકાર કામ કરતા હતા તાંબકારોએ વાપરેલું બીજું બાંધકામ તે બજારના રસ્તામાં તબક્કા ૪ માં બાંધેલું એ ખડવાણું કારખાનું છે. જીભી મૂકેલી ઇંટોની બનાવેલી ૬૦ ૭૫ સે મીની લાંબોરસ ભઠ્ઠી અને વપરાશનાં એ બાણ ધરાવતો રેતિયા પથ્થરનો ધનાકાર પણ અહીં હજીયે જોવા મળે છે. ધાતુકામમાં વપરાતા બીજા પદાર્થ તે માટીની પકવેલી જાડી ખરબચડી દીવાલોવાળી કુલડીઓ, પથ્થરના ગદા-માથાં તથા તાંબા અને કાંસાનાં દાતરડા છે નીચલા નગરને ઉત્તર છેડે બાંધવામાં આવેલું, પાંચ અત્યુક્ત કૂડી જેવી ઈંટની વડીઓ ધરાવતું મોટું ધાતુ-કારખાનું બતાવે છે કે એક જાપરા નીચે અનેક તાંબકારો કામ કરતા હતા. અહીં કુંભારકામની પાંચ જેટલી ભઠ્ઠીઓ પણ જાણવામાં આવી હતી.

૬. રમકડાં અને સોગટાં

પકવેલી માટીની લોથલની કળામાં લગભગ બધાં જ ધરાણુ અને જંગલી પશુઓને મૂર્ત કરવામાં આવ્યાં છે. એમાંનાં શેડાંકને તો ખૂબ જ કાળજીથી ધસવામાં આવ્યાં છે આખલો, ગાય, ઘોડો, દૂતરો, બૂઠ, ગેડો, વાઘ, ચિત્તો અને ખિસ્કોલી ખાસ નોંધપાત્ર છે લોથલમાં ખૂબવાળા અને ખૂંધ વિનાનાં પશુઓને મૂર્ત કરવામાં આવ્યાં છે, એમાંના સુદરતમ નમૂનો ખૂંધ વિનાનો આખલો છે, જે એનાં બળ અને સ્નાયુશક્તિ વિગતોને માટે જાણીતા છે પૈડાવાળી પશુ-આકૃતિઓ અને ઘોડાના માથાવાળી ભિન્ન આકૃતિઓ બાળકોના આનંદ માટેના રમકડાં તરીકે વપરાતા હતા એમાંના કેટલાંકને હાલતાં માથા હતા, જેનું દોરીથી સંચાલન થતું હતું.

લોથલના લોક ધર્મની અંદરની વિવિધ રમતોમાં રસ લેતા મુખી જન હતા આ રમતોમાંની મુખ્ય રમત શેતરંજ (chess)ને લગભગ મળતી આવતી પાર્સિયાની રમત હતી શેતરંજ એ રાજવીઓની ખૂબ જ પ્રાચીન કાળની ભારતીય રમત છે, જેમાં રાજા અને એના મંત્રી ઉપરાંત ભારતીય સેનાના ચાર પારંપરિક સૈન્યો—પાયદળ, હથેળ, ગજદળ અને રથદળ—ને મૂર્ત કરવામાં આવે છે શેતરંજ માટે ‘ચતુરંગ’ એટલે કે ચાર પ્રકારની સેનાનો વહેલામાં વહેલો સાહિત્યિક નિદેશ ઈ. પૂ ૩ ૭ સદી સુધી જાય છે. લોથલમાંથી મળેલા પાકી માટી (પદ ૨૫, આકૃતિ ૧૪૭), શંખ-છીપ, હાડકાં, હાથીદાંત અને પથ્થરના જનાવેલાં સોગટા ભારતમાં અત્યારે વપરાતાં સોગટાને આકાર અને કદમાં તદ્દન મળતાં આવે છે. પકવેલી માટીનાં અને જીપના કુર્ગ-ધાટના સોગટાં મૂળમાં

‘રાજા’ અને ‘મંત્રી’ને મૂર્ત કરતાં હતાં, બ્યારે ખડાં દુર્ગ-ઘાટનાં સોગટાં અત્યારની શેતરંજના ‘હાથી’ને મળતા છે. છુતાનના માથાવાળો શંકુ-આકારનો ભાંગે પદાર્થ ‘રથ’ના જેવો દેખાય છે અને આરપાર ન જતાં વીધવાળા કે વીધ વિનાના નાના ચતુરસ્ર પદાર્થ ‘પાયદલ સૈનિકો’ માટેના હોય છે. ખાદંબોનાં લિન્ન લિન્ન કદોનું લિન્ન લિન્ન મૂલ્ય હશે કે કેમ એ જાણવામાં આવ્યું નથી, કદાચ એ રમવા માટેના લિન્ન લિન્ન સટના હોય. લોથલમાંથી કૂતરો, ઘોડો અને આખલા જેવાં પશુઓનાં માથાનો ઘાટ ધરાવતી અને અપટ બેસણીવાળી પકવેલી માટીની પ્રાણી-આકાર આકૃતિઓ મળી છે. એમાંની એક ભારતીય શેતરંજમાંના ઘોડાને મૂર્ત કરતી હોય એમ લાગે છે સસા અને તેણે મવરામાં બીજાં પ્રાણીઓના આકારનાં સોગટાં મળ્યાં છે. સોગટાંઓથી મૂર્ત કરવામાં આવતી સેનાઓ લોથલમાં અજ્ઞાત છે. વિભાગો બતાવતાં ચોક્કા અને કાટખૂણિયા-ઓનાં નિશાન ધરાવતાં પકવેલી માટીનાં એવા બે ચોરસાં અને વિકણૂંની રીતે વિભાજિત ચોરસવાળું ત્રીજું ચોરસું હકાપીય યુગમાં લોથલમાં વપરાતાં લોકડાના કીડાકેલકોને મૂર્ત કરતાં હોય એમ કહી શકાય.

હકાપીય લોકો શેતરંજ ઉપરાંત બીજી સખ્યાખંધ રમતો રમતા હતા. લોથલમાં પકવેલી માટીની નાની પિરામિડ-ઘાટની ગોળીઓ મળી છે તે ફલકમાં કરેલા ગોળ ખચકાઓની પંક્તિઓવાળા કીડા-પટમાં વપરાતી હશે. લોથલમાંથી એક બીજો મહત્વનો પદાર્થ મળ્યો છે તે એક ઇંટ છે, જેના ઉપર ત્રણ સમઠેન્ ચોરસ આકેલા છે, જેની બાજુઓને એક રેખા છેદે છે. આને જેમાં કચૂકા, વટાણા કે કાકરીઓનો ઉપયોગ હોય છે તેવી, હાલં ‘વાધ અને ગાય’ કે ‘વાધ અને ઘેટુ’ નામે રમતને માટે વપરાતા ફલકની સાથે સરખાવી શકાય. આમાં પાસાનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી, પરંતુ વાધો અને ગાયોની હિલચાલને લગતા નિયમ નક્કી કરવામાં આવ્યાં હોય છે. લોથલમાંથી મળેલા પકવેલી માટીના પિરામિડ અને ચતુરસ્ર આના જેવી રમતોમાં કામમાં આવતા હશે એમ ધારી શકાય.

પાસાનો ઉપયોગ થતો હોય તેવી નસીબ અજબાવવાની રમતો હકાપીય લોકોને સારી રીતે જાણીતી હોવી જોઈએ. જ બાજુએ ૧ થી ૬ ના અંક ધરાવતા અને જેમાં આરપાર નહિ તેવાં વીધ કરવામાં આવેલા છે તેવા માટીના પકવેલા ધનાકાર પાસા એની પ્રતીતિ કરાવે છે. અત્યારના પાસાઓમાં મળે છે તે પ્રમાણે મોઢેંજો-દડોમાંથી મળેલા પાસામાં ૧ ની સામે ૬, ૩ ની સામે ૪, અને ૨ ની સામે ૫-આમ સામસામા અંકોનો સરવાળો ૭ થાય છે. આમ જ્યાં

લેખકનો પાસો મોહેન્-દડોના પાસાથી કે મહાભારતના પાંડવોએ ઉપયોગમાં લેધેલા પૌરાણિક (legendary) પાસાથી જુદો પડે છે. ઋગ્વેદનાં સૂક્તોમાં જુગારીના ભાગ્યને વિશે દુષ્કર્મ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે એ જોતાં પાસાની રમત છેક વૈદિક સમયથી તો અજ્ઞીતી છે જ.

પાદટીપા

૧. જુઓ હપર પ્રકરણ ૪.
૨. S. R. Rao, *Ancient India*, Nos. 18-19, pp 13 ff.
૩. P. P. Pandya in *Indian Archaeology 1956-57—A Review*, p. 16
૪. *Ibid*, 1957-58, p 18
૫. S R Rao in *Indian Prehistory*, pp 129 ff
૬. M. S. Vats in *Annual Report of the Archaeological Survey of India*, 1934-35, pp. 34-38, pts XII-XIV
૭. G. S. Ghurye in *Journal of the University of Bombay*, VIII, 1 (July 1939), p. 11
૮. M. G. Dikshit in *Bulletin of the Deccan College Research Institute, Poona*, XI, 1, pp 16 ff.
૯. S. R. Rao in *Ancient India*, Nos. 18-19, pp. 5, 207
૧૦. *Indian Archaeology 1954-55 to 1962-63—A Review*
S R Rao in *Illustrated London News*, Feb 25, 1961 and March 11, 1961
S R Rao in *Lalit Kala*, Nos 3-4, pp 82-89; and No 11, pp. 14-30
S. R. Rao "Shipping and Maritime Trade of the Indus People" in *Expedition* (Pennsylvania, 1965), Vol. 7, No. 3, pp. 30-37
S. R. Rao, "A Persian Gulf Seal from Lothal", *Antiquity*, Vol. XXXVII, 146, pp. 96-99
૧૧. V S Lele, "Docks at Lothal", the *Journal of Institution of Engineers, India, Poona Centre*, pp. 152-155
૧૨. S Piggot, *Prehistoric India*

આવ-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ (આલુ)

(ઉ) સ્મશાન અને હાટવાના રિવાજ

૧. એકવડાં અને બેવડાં દફન

લોથલમાંનું સ્મશાન નગરને ફરતી દીવાલની પેલી પાર આવેલા ટેકરાના વાયવ્ય ખૂણાના ઢોળાવ ઉપર આવેલું હતું. છેલ્લા ત્રણ હજાર વર્ષ કે વધુ સમયથી આ જૂલાય પથરાઈ પડતાં પૂરાને લીધે અને ખેતીને લગતાં કામોને લીધે ભારે પ્રમાણમાં ખવાઈ ગયો છે. ઉત્ખનનો દરમ્યાન વીસ દફનોમાંથી ૨૧ હાડપિંજર કાઢવામાં આવ્યાં હતાં. શહેરના કદનો ખ્યાલ કરતાં દફનની સખ્યા સ્વલ્પ છે અને સ્મશાનનું માપ ખૂબ જ નાનું છે એ અસંભવિત નથી કે લોથલના પ્રજાજનોનો એક વિભાગ જૂમિદફનને બદલે અગ્નિસંસ્કારનો પ્રકાર અમલમાં મૂકતો હોય. એસ એસ સરકારે આગળ જતાં બતાવ્યું છે કે લોથલમાંથી મળેલા મોટા લાગના હાડપિંજર ૨૦ થી ૩૦ વર્ષના વયો-મૂળનાં છે, તેથી એ નક્કી કરવાનું પાકી રહે છે કે ૩૦ વર્ષની ઉપરનાં મૃતકોનો નિકાલ કેવી રીતે કરવામાં આવતો હશે ખીજું, તબક્કા ૧ અને તબક્કા ૨ માં લોથલ-વાસીઓના મરણોત્તર રિવાજ કેવા હતા એ વિશે કોઈ માહિતી નથી, કારણ કે મળેલા દફનોમાંનું એક પણ તબક્કા ૩ થી પહેલાંનું નથી ખુલ્લાં કરવામાં આવેલા વીસ દફનોમાંથી માત્ર સોળમાં એક કે વધુ હાડપિંજર હતાં. બાકીનાં ચાર ખવાઈ ગયાં હતાં અને થોડા ધડ તથા હાડકાંના ટુકડાઓ સિવાય હાડપિંજરના અવશેષ ધરાવતા નહોતાં.

નદી નજીકની સ્મશાનની ગિચાઈ ઉપરથી એવું ધારી શકાય કે મરણોત્તર ક્રિયાના હેતુ માટે પાણીની જરૂરિયાત હશે.

સ્મશાનમાં મૃતકનો નિકાલ કરવાને માટે સ્વીકારવામાં આવેલી ખરેખરી કાર્યપદ્ધતિના વિવચમાં લોથલના દફનોમાંથી ઠીક ઠીક માહિતી પ્રાપ્ય છે. સામાન્ય રીતે રેખાકનના ૩.૨x૦.૭૫ મીટરની લંબાઈ-પહોળાઈનો અને અડધા મીટરની

ભંડારીનો, ઉત્તર-દક્ષિણ લંબાઈનો લંબચોરસ ખાડો ખોદવામાં આવતો હતો. ખાડો ખોદ્યા પછી સહેજે ભંડારીને કંચેલું અને પૂર્વ તરફ ઢોળેલું રહે તે રીતે માથું ઉત્તરમાં રાખી શયને પૂરેપૂરું લંબાવીને મૂકવામાં આવતું હતું. મુખ્યત્વે જેમાં માટીના પાત્ર હોય તેવી દફનમાં મૂકવાની ચીજો માથા કે ખભા પાસે, અને કવચિત જ પેઢા પામે, મૂકવામાં આવતી હતી. શરીર અને દફન-ચીજોને મૂક્યા પછી ખાડો માટીથી પૂરી દેવામાં આવતો હતો. ચણતરી કંકન થાય એ રીતે દફનના ખાડાને કાચી ઈંટોથી ચણી લેવાનો એકમાત્ર દાખલો ધ્યાન ઉપર આવ્યો. પણ છે, પરંતુ કોઈ ઘાસના આચ્છાદનનો અથવા તો કાષ્ઠના કોઈ કંકનનો સંગ્રહ મળતો નથી. પછીનાં દફન ખોદતી વેળા તથા ૩ નાં કેટલાંક દફનોને અવ્યણુ પહોંચી હતી, અને એ રીતે પ્રાકૃતિકાલોન થરોના દફનના રાચરચીલાને અને હાડપિંજરોને નુકસાન થયું હતું.

માણસનું મૃત્યુ થયા પછી ખરેખર કયા વિધિ કરવામાં આવતા હતા એ વિશે જાણવાના સાધન મળ્યાં નથી, પરંતુ દફનના ખાડાઓમાંથી મળેલી ચીજો—મૃતકને અર્પણ કરાતી ચીજો પર થોડો પ્રકાશ પાડે છે. દફન નં. ૧૩ માંથી માનવ-હાડકાં સાથે બકરીનાં હાડકાં મળી આવ્યાં હતાં, જ્યારે દફન નં. ૬ માંથી પશુના જઠરાનું હાડકું મળી આવ્યું હતું. બહીં એની યાદ આપવી જોઈએ કે ઋગ્વેદમાં પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે કે ‘હે અગ્નિ, આ યજ્ઞિય અજ તમારા માટેનો ભોગ છે, એનો સ્વીકાર કરો અને ઈર્ષ ન થાય તે રીતે મૃતાત્માને ધર્મિષ્ઠોના લોકમાં લઈ જાઓ’ (ઋ ૧૦, ૧૬, ૭) આખલો કે ગાય જેવા પશુનું બલિદાન વૈતરણી અને અનુસ્તરણી ગાયોના બલિદાનની આર્થ રસમનો અવશેષ લાગે છે.

કાલ જ તથા ૩ અને ૪ નાં દફનોમાં મૂકવામાં આવેલાં મૃતપાત્રોમાં હરપ્પીય પ્રકારની થોડીવાળી રકાળી (૫૬ ૨૭, આ ૧૫૦) અને સાંકડા કાંઠાની બરણી, તેમજ ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોમાંનાં બહિર્ગોળ બાજુવાળું ખાલુ અને ગોળ તળાની બરણી છે. બીજા કાંઠાની બરણી અને લોટાના ઘાટના વાસણ જેવા વિકસિત હરપ્પીય ઘાટ સમય આ નાં દફનોમાં મળી આવ્યા છે.

દફન નં. ૭ માં જેમાના એક હાડપિંજરને કાનમાં તાબાની કઠી હતી, બીજાં એ દફનોમાં છોપની બંગડીઓ મળી હતી લોથલના ઘાટવાની એક અવનવા પ્રકારની પદ્ધતિ પ્રકાશમાં આવી છે તથા દફન એવા છે કે જેમાં કંઈ કાલસ્રેપ વિના એક જ સમયે ઘાટવામાં આવ્યા હોય તેવાં બધાં હાડપિંજર મળી

આવ્યા હતાં (૫૬ ૨૬, આ. ૧૪૮; ૫૬ ૨૭, આ. ૧૪૯) કોઈ બીજા હડપ્પીય સ્થાનમાં આ પ્રકારનું નેડિયું દેખ નજીવામાં આવ્યું નથી, અપવાદ માત્ર હાંધ બૂતીનો છે, જ્યાં કહેવામાં આવે છે કે એ પુખ્ત વયનાં માણસ એક જ દેહમાં ૨જ થયાં હતાં. વેટેલિને કિશ ખાતે એક નેડિયું દેખ નજીવામાં છે, જેને ચાર્લ્સ સતીનું દેહન ગણ્યું કલકત્તા યુનિવર્સિટીના પ્રો. એસ. એસ. સરકાર અને ભારતના માનવવિદ્યાકીય સર્વેક્ષણના ડૉ બી કે. ચેટરજી તથા શ્રી. આર. ડી. કુમારે અલગ અલગ રીતે લોચલમાંનાં હાડપિંજરોના અવશેષોને તપાસ્યા છે અને માધ્યા છે પ્રો સરકાર કહે છે કે એમાં કોઈ સ્ત્રી ઓળખી શકાઈ નથી, ^૧ જ્યારે ચેટરજી અને કુમારે એમાં ચાર સ્ત્રીઓ ઓળખી બતાવી છે ^૨ જે આ પાછળની શોધનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો ઓછામાં ઓછી બે સ્ત્રીઓ નેડિયા દેહનમાંની છે સમગ્ર રીતે જોતાં એવું લાગે છે કે ત્રણ નેડિયા-દેહનોમાંનાં બેમાં એક પુરુષ અને એક સ્ત્રીને એક જ સમયે દાટવામાં આવ્યાં હતાં. આમ એ સતીને મળતો દેહન-રિવાજ અને છે. આરંભિક વૈદિક કાલમાં સતી-દેહન પ્રચલિત હોવાનું જણાય છે, પરંતુ બ્રાહ્મણ-કાળમાં એ ઊંડી દેવામાં આવ્યું હતું

૨. ઓપરીનું છેદન

લોચલમાંથી મળેલી આશરે ૯-૧૦ વર્ષના ઉંમરના બાળકની ઓપરી ઓપરી-છેદનનો અવનવો નમૂનો છે કલકત્તાની નીલરતન સરકાર મેડિકલ કોલેજના શારીરવિજ્ઞાન-એન્ટોમીના એક વખતના અધ્યાપક ડૉ. એસ. કે. બસુએ એવું અવલોકન છે કે ઓપરીનું જમણી બાજુનું હાડકું એ હાડકાની જોંચાઈ અને એ બીજાવાળા હાડકાના ટાકા વચ્ચે લગલગ મધ્ય ભાગમાં રહેલા અગ્ર-મસ્તક (anterior) અને નીચેના વર્તુલપાદ ઉપર અગ્રભાગમાં ખામી બતાવે છે હાડપિંજર દાટવામાં આવ્યું હશે તે પહેલાં હાસનો ખાઓ કોઈ ઓળખી શકવામાં આવ્યો હશે. હાડકાની કોઈ મરામતના અભાવે એવું કલિત થાય છે કે કાપે કરવામાં આવ્યા પછી વ્યક્તિ લાંબો વખત જીવી નહોતી અથવા તો કાપે મરણોત્તર કરવામાં આવ્યો હોય.

ઓપરી-છેદનનું ઉપલુ ઉદાહરણ પ્રાચીન સમયના શસ્ત્રવૈદ્યક વિશેના આપણા જ્ઞાનમાં લોચલનું કોઈ નાનું પ્રદાન નથી, કદાચ એ જગતનું સફુથી પ્રાચીન ઉદાહરણ છે આપણે જાણીએ છીએ કે ઈ. પૂ. ૭૦૧ માં પેલેસ્ટાઈનમાં ઓપરી-છેદન કરવામાં આવતું આમ છતાં એનાથો વધુ જૂના સમયમાં ખાસ કરીને ફ્રાન્સમાં નૂતન પાષાણયુગના લોકો બાળકને આવતી તાણના કિસ્સાઓમાં

અને આધારમાં ભારતીય જોડેલા મનાતા શેતાનને બહાર નીકળી જવામાં ઝંપ કરવા જોપરીનું છેદન કરતા હતા. પરંતુ ભારતવર્ષમાં જોપરી-છેદન એ ઈ. પૂ. ૫૦૦ વર્ષ જેટલા જૂના સમયમાં જીવકે જેવા શસ્ત્રવૈદો વડે સફળતાપૂર્વક કરાતી મગજની શસ્ત્ર-ક્રિયાનો કોઈ પ્રકાર હતો. ઈ. પૂ. ૫ મી સદીના બૌદ્ધ ગ્રંથ “મહાવજ્ઞ”માં જાણીતા પ્રમાણે જીવકે તક્ષશિલા મહાવિદ્યાલયમાં શસ્ત્રવૈદ્યકને અભ્યાસ કર્યો હતો. જોપરીમાં છેદનક્રિયા કરીને એણે રાજગૃહના એક વેપારીના મગજની શસ્ત્રક્રિયા કરી હતી. ઈ. સ. ની ૧૨ મી સદીના “ભોજપ્રબંધ”નામે ગ્રંથ ધારાનગર(મધ્ય પ્રદેશના આત્યારના ધાર)ના રાજવી ભોજ ઉપર શસ્ત્રવૈદ્યકીય ક્રિયા કર્યાનું વર્ણન આપે છે.

મધ્યયુગીન ગ્રંથોમાં શસ્ત્રક્રિયાના સાધન તરીકે ખપરકે નામની કશવતોને નિદેશ થયેલો છે. જાણીને આનંદ થશે કે લોચલમાંથી મળી આવેલી કાસાની નાની વાંકી કરવત વર્તુલાકાર ગતિને માટે સારી રીતે બંધણેસે તેવી છે અને હિટ્ટેસે વર્ણવેલી કરવતોના વર્ણનને ટેકો આપે છે. એના દાંતા મજબૂત અને છુદ્ધ થઈ ગયેલા છે.

૩. લોચલની પ્રજાનાં વય, લિંગ અને આણુવંશિક સંબંધો

ગ્રો. સરકારે જે હાઈપિન્જર ઓળખી બતાવ્યા છે તેઓમાં પુખ્ત વયના ૧૫ પુરુષો, પુખ્ત વયની એક વ્યક્તિ, પુખ્ત વયની બે જુવાન વ્યક્તિઓ, એક બાળક અને એક શિશુ છે. એમના મત પ્રમાણે મોટા ભાગના ૨૦-૩૦ ના વયોપ્રથના હોય તેવા પુરુષોની ભારે બહુમતી રહેલી છે. એમણે બરાબર અવલોકનું છે કે અત્યાર સુધીના જોદી કાઢવામાં આવેલા હાઈપિન્જર લોચલની સાચી વસ્તી દર્શાવતાં નથી.

લોચલમાં રહેતા પુરુષોની સંભવિત સંખ્યા સૂચવવામાં આપણે -આપેલા વિસ્તારમાં આવેલાં મકાનોની સંખ્યાને ખ્યાલમાં લેવાની છે અને દરેક મકાનમાં પાંચને દરે સંખ્યા ગણી લેવાની છે. એવો અંદાજ છે કે દીવાલવાળા નગરની અંદર અને બહાર થઈ આશરે ૨,૦૦૦ મકાન હતાં. અને એ હિસાબે લોચલની વસ્તી આશરે ૧૦,૦૦૦ ની થાય.

સિદ્ધાંતીશુની વસ્તીના ગ્રંથમાં વેડોઈડ કે ઓસ્ટ્રોલોઈડ નૃવંશીય સમૂહ વડે વ્યક્ત થયેલું આદિવાસીઓને લગતું તત્ત્વ-અતિદીર્ઘ કપાલ -અસ્તિત્વમાં હવે, પરંતુ એ ૭૧-અંકના દીર્ઘ-કપાલ (ભારત-કાસ્પિયન) લોક હતા, જે હાલના અને

મોહેંજો-દડોમાંના આરંઢ હડપ્પીય સ્વરૂપમાં મુખ્ય હતા. ૩ થોડા સમય પછી મધ્યમ-કપાલ આદ્યપાર્શ્વન સમૂહ પણ સિંધુખીણમાં આવી વસ્યો હતો. હડપ્પાના ઉત્તર હડપ્પીય તથાક્ષાના સ્મશાન હ માં આદ્યપાર્શ્વન વંશ (મધ્યમ-કપાલ કે દૂસ્વ-કપાલ) ની સારા પ્રમાણમાં વસતી હતી. હડપ્પા અને મોહેંજો-દડોમાં આ ઉપરાંત દૂસ્વ-કપાલ તત્ત્વ પણ જોવામાં આવ્યું છે, પરંતુ એ બહુ નોંધપાત્ર નથી.

લોથલમાંથી મળેલાં ચારે દીર્ઘ-કપાલ (સરેરાશ કપાલ-અંક ૮૫૪૪) કાલ જ નાં છે, જ્યારે માત્ર એક દૂસ્વ-કપાલ કાલ આ માંથી આવે છે. ઉપલબ્ધ પુરાવા ઉપરથી નિર્ણય ઉપર આવી શકાય કે આરંઢ હડપ્પીય તથાક્ષાના દીર્ઘ-કપાલ અને દૂસ્વ-કપાલ એ જોડે સમૂહ અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા. વધારે પ્રભુત્વ ધરાવતા પહેલા સમૂહને સિયાલ્કના દીર્ઘ-કપાલો (સમૂહ ૨) તરીકે ઓળખવામાં આવ્યો છે અને પછીના સમૂહને સિયાલ્ક ૬ ના દૂસ્વ-કપાલ (સમૂહ ૪) તરીકે વલ્લોઈસના મત પ્રમાણે સિયાલ્કનો સમૂહ ૨ આર્થ પ્રજનો છે. આ પરિભાષા જો લોથલમાંના દીર્ઘ-કપાલોને લાગુ પાડવામાં આવે તો એવું દર્શિત થાય છે કે કાલ જ માં લોથલમાંની મોટા ભાગની વસતી આર્થ હતી. લોથલમાં નાના ઓરડોલોઈક તત્ત્વની સાથેસાથ ઠીક ઠીક સંખ્યામાં આમેનોઈક વસતી પણ હતી. જેમની ભાષા વિશે આપણને કશી માહિતી નથી તેવા આ નૃવંશીય સમૂહોને ‘આર્થ’ કે ‘દ્રવિડ’ એવી ભાષાકીય પરિભાષા લાગુ કરવાનું ઇષ્ટ નથી, તોપણ આપણને આ પરિભાષાને ઉલ્લેખ કરવાની ફરજ પડે છે, કારણ કે ગોર્ડન ચાઈલ્ડ આદિ પહેલાંના લેખકોએ પશ્ચિમ એશિયામાંથી મળેલા સાધનોને આધારે સિંધુખીણ ઉપરના આર્થ આક્રમણના પોતાના સિદ્ધાંતની માડણી કરી છે. અહીં ખતાવવું જરૂરી છે કે સિંધુ સામ્રાજ્યની વસતી ખિલકુલ સમવિધ નહોતી અને પંજબ સિંધ અને ગુજરાતની હાલની વસતી હડપ્પા, મોહેંજો-દડો અને લોથલની પ્રાચીન વસતીથી શારીરિક લક્ષણોમાં જુદી પડતી નથી.

પ્રો. સરકારના જણાવ્યા પ્રમાણે, કપાલ અંક ૭૨વાળા સિંધુખીણના દીર્ઘ-કપાલ લોકો કાલ ૧ અને ૨ (ઈ પૂ. ૩૭૦૦-૨૫૦૦) ના તેજે હિસારના લોકોનો વિસ્તાર છે. ટ્રાયસનના જણાવ્યા પ્રમાણે, હારત-આર્થ લોકોના જે મોળ જે લિન્ન સમયે હારતવર્ષમાં આવ્યાં. વહેલા આવેલા મોળએ પંજબ રોકથું અને એ દક્ષિણ તરફ સિંધુનાં મેદાનોમાં, અને કદાચ સૌરાષ્ટ્રમાં પણ, આગળ વધ્યું, જ્યારે પછીના આર્યો જે પણ ઉત્તરમાંથી જ આવેલા, તેઓને વહેલા આવી વસેલા આર્યોની સાથે અથડામણમાં આવવું પડ્યું. સંતસિંધુના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરતી વેળા ઋગ્વેદના આર્યોને લાગ્યું કે વહેલા આવેલા આર્યો દેશજ પ્રજ સાથે છૂટથી

મિશ્રિત થઈ ગયા છે અને તેથી પોતાનાં કાષ્ઠા અને ધર્મના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ પાલન કરવામાં નિષ્ફળ ગયા છે. લોચકમાંનાં પશુચત્ર અને અગ્નિપૂર્વેના પુરાવો એ મતને અનુમોદન આપે છે કે ઋગ્વેદના આર્યોએ સ્વીકારેલી અનુક્રમિત ક્રિયાઓ ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ પહેલાં ભારતવર્ષમાં આસ્તવ ધરાવતી ૪ હતી. કલ્પ્ય લોચકના હડપ્પીયો (હર્ષ-કપાલો)ને સૌરાષ્ટ્રમાં આગળ વધેલા અને અગ્નિપૂર્વ તેમજ પશુચત્ર કરનારા ઋગ્વેદિક આર્યોં તરીકે ઓળખાવાય. લોચકમાં હડપ્પીય સંસ્કૃતિમાંના આર્ય-તત્ત્વનું સૂચન કરતા બીજા પુરાવા તે થોડો અને ચોખ્ખો નિર્મલું જાન છે. લોચક અને રંગપુરમાં હડપ્પીય તબક્કામાં થોડો અનુક્રમિત હોય. આજ્ઞ હડપ્પીય કાલમાં એ બંને સ્થળોમાં ડાંગરનું વાવેતર મેટા પ્રમાણમાં થતું હતું. વળી લોચકના રહેવાસીઓને આર્યોના રથના ભેગા વાહનનું જાન હોવાનો જથ્થા અપાય, કારણ કે ત્યાંથી મળેલા પૈર્સના માટીના પકવેલા અને પથ્થરના નરના રથનાં પૈર્સોના અસ્તિત્વને સમર્થન આપે છે.

ઉપર ૨૪૬ દરેકો પુરાવશુકીય પુરાવો સ્પષ્ટ રીતે સૂચવે છે કે સિંધુ સામ્રાજ્યમાં, અને ખાસ કરીને લોચકમાં લોકોનો એવો સંદેહ રહેતો હતો કે જેઓની ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને સામાજિક રીતરિવાજો પહેલના આર્યોથી વધુ શુદ્ધ નહોતી; કલ્પ્ય એ આ જ લોકો હતા કે જેમને ઋગ્વેદના આર્યો 'અરુર' કહેતા હતા.

(બ) સિંધુ લિપિ

મુદ્રાઓ અને મૂત્પાત્રો ઉપર કોનરવામાં આવેલી સિંધુ લિપિ ચિત્રાનક, કાવાનક અને શુભાનક હતી. સિંધુ લેખનમાં પ્રયોજાયેલાં ૨૮૮ ચિહ્નોનાં પશુઓ અને રોપાનાં સંખ્યામય ચિત્રોનો સમાવેશ થાય છે. કારણે, ઘણાં વિદ્વાનોના મન પ્રમાણે, ચારી રીતે નિયમબદ્ધ નહોતું. કારણ કે એનું એ જ ધ્વનિમય મૂલ્ય છે એનો એ જ વિચાર વ્યક્ત કરવા માટે અનેક કોડેન વાપરવામાં આવ્યા છે. ૪ મુદ્રાઓનો તારીખ તરીકે ઉપયોગ થતો હતો અને એના પર અકિત કરવામાં આવેલા મંત્ર અર્પણાનક હતા એમ ધારી હતો વિદ્વાનોએ આ લેખનને સાહિત્યિક ચિત્ર-લિપિ કહી છે. સિંધુ લિપિને ઉદ્ભવને માટે અન્યથા જગતમાં સમર્થ વિદ્વાનો તરફથી થયેલા સંખ્યામય પ્રયત્નો ૧૭ સ્વતંત્ર પરિણામ લાવી શક્યા નથી. મુખ્ય મુદ્દેલી એ હકીકતમાં રહેલી છે કે લેખન અજ્ઞાન લિપિમાં છે અને એ જેનાં સ્પર્શ છે તે સ્વભાવે મુદ્રાનક ન અજ્ઞાન છે. નિષ્ણાતો અજ્ઞાત સિંધુ લિપિને કોઈ મુદ્રાની લિપિ ક્ષતિ વચ્ચે સ્થિતિમાં રાખે.

તેવે કાઈ દ્વિભાષી અભિલેખ હજી મળ્યો નથી. બીજી મુશ્કેલી એ છે કે અભિલેખ પૂરતા લાંબા નથી અને યોગ્ય કદપના કરી શકાય તે રીતે શબ્દો અને વાક્યો સ્થાવર્તન પામતાં નથી લાંબામાં લાંબો અભિલેખ માત્ર ૧૭ ચિહ્નોનો છે. અગ્રાત લિપિ વાચવાની મુશ્કેલીઓ અમુક વિદ્વાનોની એ ધારણાથી વધી રહેલી છે કે સિંધુ લોકો દ્રવિડ કે સંસ્કૃત ભાષા બોલતા હતા. કેટલાક વિદ્વાનોએ એમ માની લીધું છે કે મુદ્રાઓનો ઉપયોગ તાવીજ તરીકે થતો હતો અને એના ઉપર દેવોનાં નામ ક્રોતરવામાં આવ્યાં છે. આવી ધારણાઓ ઉપર આધાર રાખતાં વાચનો પરથી ચિત્રવિચિત્ર પરિણામ આપ્યાં છે.

થોડા સમય ઉપર એસ. કે. રાવે ચિહ્નોના બે પ્રકાર ગણ્યા છે : એક, જેના ઉપર કંઈ અધિક ચિહ્ન નથી ને બીજો, જેમાં વધારાનાં ચિહ્ન ઉમેરાયાં છે આ બીજા પ્રકારનાં ચિહ્નોને એમણે સ્વરભારયુક્ત ગણી સાદાં ચિહ્નોથી જુદાં પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એમણે વળી એવું ખતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે મૂળ ચિહ્નોના સંયોજનથી અનેકા સંયુક્ત વર્ણોનિ કારણે આટલી મોટી સંખ્યાનાં સિંધુ ચિહ્ન ઊભાં થવા પામ્યાં છે. એમણે સિંધુ લિપિનું વર્ણાત્મક સ્વરૂપ માની લીધું છે બેશક, રાવની રીત પણ અજમાવવા જેવી છે, છતાં એમ કહેવું જોઈએ કે એમણે સંયુક્ત વર્ણો અને સ્વરભારયુક્ત સ્વરૂપોને અનેક મૂળભૂત સંકેતોમાં ફાળવી નાખ્યાં છે અને કેટલીક વાર આ પ્રમાણે તારવવામાં આવેલા મૂળભૂત સંકેત મૂળ સ્વરૂપમાં ઝાળખી શકાતા નથી; દા. ત. એમની “એમોરેન્ડમ નં. ૨” નામની પુસ્તિકામાંની આકૃતિ ૪ માંની બાબત નં. ૫ એવી રીતે એ પુસ્તિકાના પૃષ્ઠ ૨૨ (આકૃતિ ૬) ઉપર સૂચિત કરેલા કેટલાક દર્શક સ્વર પ્રતીતિજનક નથી આ ખામીઓ ઉપરાંત, ઘણા બીજાઓની જેમ તેઓ પણ મૂળભૂત ચિહ્નોને જ્વન્યાત્મક મૂલ્યો આરોપવામાં થાપ ખાઈ ગયા છે.

પ્રાગની ચાલ્સ' યુનિવર્સિટીના પ્રો. બેદ્રોક હોઝનીએ સિંધુ લિપિ વાચવાનો નોંધપાત્ર પ્રયત્ન કર્યો છે. એમણે હિતાઈત, સંક્રિતિક ચિત્રલેખન અને સિંધુ લિપિ વચ્ચે પ્રબળ સામ્ય નોંખ્યું છે અને એમનો એવો મત થયો છે કે સિંધુ મુદ્રાઓ ઉપર ક્રોતરેલાં નામ દેવોનાં, મુખ્યત્વે આર્ય દેવોનાં, છે.

લેખકે સિંધુખાણની ભારે મિશ્રિત લિપિના સરલીકરણની પ્રક્રિયાને આગળ ચલાવીને ભારતમાં લેખનના વિકાસની દિશામાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. કાલ આ ની સિંધુ લિપિમાં બે નોંધપાત્ર ફેરફાર ધ્યાનમાં લેવા જેવા છે : પહેલો મોટો ફેરફાર એ છે કે પશુઓ અને માનવોના બધાં ચિત્રોને છોડી દઈને

સિંધુ ચિહ્નોની સંખ્યામાં જળરો ઘટાડો કરવામા આવ્યો છે. આમ હડપ્પીય લોકોએ ૨૮૮ ચિહ્નોને સ્થાને માત્ર ૨૮ મૂળ ચિહ્ન વાપર્યા હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે. બીજો ફેરફાર તે કુટિલ (વાંકાચૂંકા) લેખનમાથી સુરેખ લિપિનો વિકાસ છે સાધનોમા થયેલા ફેરફારને લઈ તેમજ એક રેખાએ ચાલતી લેખન-પદ્ધતિની ઉપયોગિતા ૨૫૪ થવાને કારણે આ ફેરફારની જરૂર કદાચ ઊભી થઈ હોય. કનાનના લોકો અને ફીનિશિયાના લોકોની જેમ લોચલના લોકો, જેઓ પણ વેપારીઓ હતા, તેઓને મુદ્રાઓ બનાવવા માટે વપરાતા પથ્થરના કરતાં પેપિરસ, લાકડું કે કોઈ નાશવત પદાર્થ વધુ ઉપયોગી માલૂમ પડ્યો હોવો જોઈએ. આલમગીરપુર, રૂપડ અને રંગપુરમાંથી મળેલી ઠીકરીઓ પરનાં અને લોચલમાંથી મળેલી અત્ય હડપ્પીય મુદ્રાઓ તથા મૃત્પાત્રો પરના કેત્વી કાટેલાં બધાં ચિહ્નોનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ વ્યક્ત કરે છે કે શાક્તબાલમાંથી મળેલા ઈ. પૂ. ૧૮ થી કે ૧૬ થી સદીના લેખાતા અભિલેખોની સાથે તેઓ નિકટનું સામ્ય ધરાવે છે.

આ અવલોકનો કયાં પછી હવે આપણે લોચલમા થયેલા લિપિના ફેરફારોની સ્પષ્ટતા તેમજ સિંધુ પ્રજાના લેખનનો કોયડો ઉઠેલવામાં એ ફેરફારો કેટલે સુધી સહાયક થઈ પડે એમ છે એ તપાસીએ.

અત્ય હડપ્પીય થરોમાંથી મળેલી મુદ્રાઓ અને ઠીકરીઓ પર મળેલાં સિંધુ ચિહ્નોની સંખ્યા માત્ર ૬૫ ની છે. એ ચિહ્ન લોચલ-આ, રંગપુર-૨ આ, ૨ ફ અને ૩, કાલિખગન, રાજડી અને આલમગીરપુરમાંથી મળ્યા છે આ ૬૫ ચિહ્નોમાંથી માત્ર ૨૮ મૂળ ચિહ્ન છે, બાકીના રૂપાંતર કે સ્વરિત રૂપ કે સંયુક્ત ચિહ્ન છે. આ લેખકે જેમી યાદી કરી છે તેવાં ૨૮ મૂળ ચિહ્નોમાંથી બનાવેલા એ સમૂહો બીજી લિપિઓ સાથે સમાનતા ધરાવે છે. સમૂહ જ ઈ પૂ ની બીજી સહસ્ત્રાબ્દીના મધ્યના શક્તબાલમાં અને બીજા અભિલેખોમાંનાં ચિહ્નો સાથે મળતો છે, જ્યારે સમૂહ જા ઈ. પૂ. ની ત્રીજી સદીની બ્રાહ્મી લિપિ સાથે સામ્ય ધરાવે છે. અત્ય હડપ્પીયોના ઘણાંખરા સિંધુ ચિહ્નોનું શાક્તબાલ અને અબ્દોની લિપિઓના તુલના કરી શકાય તેવાં ચિહ્નો જેવું ખ્વન્નાત્મક મૂલ્ય હવું એવું હાલ ધારી લઈને વર્ણુમાલાની એક યાદી સાધી લેવામા આવી છે નવાઈ જેવું છે કે કેટલાક નાના અભિલેખોનું વાચન ભારત-યુરોપીય, વધુ ચોક્કસ કહીએ તો મુખ્ય યુરોપીય વશમાંથી ભારત-ધરતીની જુદું પડ્યું તે પહેલાના ભારત-ધરતીની, સાથે સંબંધ સૂચવે છે આ માત્ર સલાવના હરો, પરંતુ માનવવિદ્યાકીય તથા સ્થાપત્યકીય સાધનસામગ્રી હડપ્પીય પ્રજામાં ગ્રાવેટિક આર્થ

તત્વત્વ અસ્તિત્વ બતાવે છે એ હકીકતને ખ્યાલમાં લેતાં, આ સમૂહ પ્રાચીન ભારત-યુરોપીય ભાષા બોલતો હોય એ વિશેની શક્યતાને ટાળી શકાય નહિ.

(એ) ગુજરાતના હુડપીય લોકોનો ધર્મ

પચરંગી વસ્તી હોવાને કારણે એ સ્વાભાવિક છે કે લોચલના નાગરિકોની ધાર્મિક ક્રિયાઓ વર્ગે વર્ગે વિવિધ હોય. કેટલાક અગ્નિદેવને પૂજતા, તો બીજા સજીવતાવાદને અનુસરતા આમ છતાં નવાઈ લાગે છે કે સિંધુ-ખીણમાં ખૂબ જ પ્રચલિત હતી તેવી માતાજીની કે પશુપતિ(શિવ)ની પૂજા કે સિંધુ પ્રજામાં પ્રચલિત હોવાની ધરાયેલી કહેવાતી લિંગપૂજા લોચલમાં કે ગુજરાત અને રાજસ્થાનની અન્ય કોઈ હુડપીય વસાહતમાં હોવાના પુરાવા મળ્યા નથી સિંધુ પ્રદેશની માતાજીની આકૃતિની ગેરહાજરી સિંધુખીણની બહાર અનોખી તરી આવે છે. લોચલમાંથી મળેલાં બમોથી વધુ મુદ્રાઓ અને મુદ્રાકિંમના કોઈમા પણ ચેગાસના એકેલા શૃંગી ત્રિમુખ દેવ કે અન્ય કોઈ ધાર્મિક દ્રવ્ય રજૂ થયું નથી. બીજા બાજુ, અગ્નિપૂજા માટેની કાટખૂણિયા અને વર્તુલાકાર વેદીઓ ખાનગી મકાનોમાં અને જાહેર જગ્યાઓમાં જોવામાં આવી છે. એ વેદીઓ ખાદ્યરૂપે છે આ ખાદ્યો મકાન-તળમાં ખાંચીને કરેલા છે. એની ચારે બાજુ કાચી ઇંટોની કે ચોરસ ઇંટોની વંદીઓ ચણેલી છે. એમાં રાખ અને ઠીકરીઓ ઉપરાંત પકવેલી માદીની ત્રિકોણાત્મક ચેપલીઓ રહેલી હોવાનું ચાલૂમ પડ્યું છે. માર્ગ ૬ માં વેદીની બાજુમાં સિંધુ શેલીમાં સુંદર રીતે ચીતરેલી બરણી મૂકેલી મળી આવી છે (પૃ. ૨૮, આ. ૧૫૦), એનાથી ધાર્મિક વિધિનો અર્થ સરતો હશે, જેને વૈદિક યજ્ઞોમાં વપરાતા 'પ્રણીતા' નામના પાત્ર તરીકે ઓળખાવાય એ વેદીની દીવાલોમાં બનાવેલા એક કાટખૂણિયા અને બીજા અર્ધ-વર્તુલાત્મક ખચકા પાત્રો રાખવા માટે કરેલા જણાય છે. વેદીના એક ખૂણામાં જોવામાં આવેલું ચાલલીઓ ખોડવા માટેનું કાણું લાકડાની ચાંલલી ખોડવા માટેનું હશે વેદીની નજીકથી મળી આવેલો, પાછથી બાજુએ કાળી મેશના નિશાનવાળો, પકવેલી માદીનો સરવો સૂચવે છે કે એનો ઉપયોગ અગ્નિમાં પ્રવાહી હોમવા માટે થતો હશે અને એ આપણને યજ્ઞોમાં વપરાતા જુક્તી યાદ આપે છે ઉપરની વિગતો પરથી અતુમાન તારવી શકાય કે લોચલના લોકો અગ્નિની ધરમાં તથા જાહેરમાં એમ બેઉ પ્રકારની પૂજા કરતા હતા. અગ્નિ-વેદીઓ તખ્ત ૨ અને તખ્ત ૩ માં નીચેના લાગના નગરમાં જ જણવામાં આવી છે, પરંતુ પછીથી તખ્ત ૪ માં શાસકના ચાલ્યા ગયા પછી એ ઉપરકોટમાં પણ બાધવામાં આવી હતી. કદાચ નગરના શાસકોને

અગ્નિપૂજા માટે રુચિ ન હોય અને એ કદાચ પ્રજાના અમુક વિભાગ પૂરતી જ મર્યાદિત હોય આ લોકો આચર્યું પરંપરાના પ્રાગૈવદિક આચાર્ય હશે કે જેઓ અગ્નિદેવની પૂજા કરતા હતા.

લોથલના લોકો જે બીજો મહત્વનો ધાર્મિક વિધિ કરતા હતા તે પશુમેધને લગતો છે તખ્ત્તા ૩ માં કાચી માટીની નીચી પીઠિકા ઉપર બાવેલી કાચી ઇંટોની વેદીમાં ગો-કુંદના એક પ્રાણીના બળેલા હાડકાં, એ કાણુંવાળું સોનાનું એક વૃતાકાર લટકણિયુ, નળાકાર કાનેર્લિયન મણકો, કેટલીક ચિત્રિત ઠીકરીઓ અને રાખ મળી આવ્યા હતાં (પૃ ૨૮, આ ૧૫૧) આ વસ્તુઓ સૂચવે છે કે અહીં પશુમેધ થતો હતો. શતપથ બ્રાહ્મણ જેમા આખલાનું બલિદાન કરવામાં આવતું હતું તેવો ગવામ્ અયન નામે યજ્ઞ જણાવે છે એમા અમુક વિધિઓ પછી અનુભતિ, રાકા વગેરેને રાધેલા ચોખાના આસ અર્પણ થતા અને ધાતાને ઠીકરીઓ પર થેપલી અર્પણ થતી. અન્ય પ્રકારના યજ્ઞોમાં સુવર્ણાલ કારો અને મણકાઓ અર્પણ કરાતા. આથી ઈ પૂ ૨૦૦૦ ના સુમારમાં લોથલમા ગવામ્ અયન જેવો યજ્ઞ થતો હતો એવું અનુમાન તારવવું ઊંચત છે.

સિંધુ સંસ્કૃતિનું મહત્વનું લક્ષણ એ છે કે ધર્મ એ વ્યક્તિઓ અને વ્યક્તિ-સમૂહોના અંગત વિષય હતો હાથીય નગરોઓના ઉપરકોટમાં કે કિલ્લાઓમાં એના આરૂઢ તખ્ત્તામાં ધર્મ સાથે જોડાયેલાં, દેવાલયો અગ્નિવેદીઓ વગેરેનાં, બાધકામેની દેખાતી ગેરહાજરી એવું સૂચવે છે કે ત્યાં કોઈ રાજ્યધર્મ નહોતો મ મ. કાણેના મત પ્રમાણે નિત્યનું અગ્નિહોત્ર એ વ્યક્તિગત કાર્ય હતું, પરંતુ દર્શ-પૂર્ણમાસ જેવી સાદી ઇષ્ટિઓમા ચાર ઋત્વિજોની જરૂર પડતી હોઈ આ પ્રકારના યજ્ઞોએ સામૂહિક સ્વરૂપ લીધું હોવાનું કહેવાય છે. તખ્ત્તા ૩ માં જાહેર ગથોમા અગ્નિચયો રચાયા હોવાનો આનાથી ખુલાસો મળે છે, જ્યારે તખ્ત્તા ૧ માં લોથલ ખાતે એ ખાનગી મકાનોમાં મર્યાદિત હતા.

લોથલ ખાતેની હાથીય લોકોની અત્યેષ્ટિક્રિયાઓ એમના ધર્મ ઉપર નવો પ્રકાશ પાડે છે. સિંધુખીણમાંના એમના સમકાલીનોની જેમ એમનામા જમીનમાં દાટવાનો રિવાજ હતો, પરંતુ દફનોની ખૂબ જ મર્યાદિત સંખ્યા શ્રુતકોને અવલમ્બજલ પહોચાડવાનો કોઈ બીજો પ્રકાર પ્રચલિત હોવાનું બતાવે છે બીજો પ્રકાર તે અગ્નિદાહનો હોય આયોગે બુધિમા દાટવાનું અભિપ્રાય નહોતું, ૫ કેમકે અચર્વવેદમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પુરુષ શ્રુતકને એક હાથમાં બાણ પકડાવ્યું હોય તે રીતે પૂરા કાંઈ દાટવામા આવતું. દાટવામાં આવેલા બધા પિતૃઓનું આવાહન કરવા

અગ્નિને પ્રાર્થના કરવામાં આવતી હતી. એક સમયે મૃતકની પત્નીનો પતિનું સહગમન કરવા ભોગ દેવામાં આવતો હતો, પરંતુ પછી એ રિવાજ જતો કરવામાં આવ્યો હતો. એને બચાવી લેવામાં આવતી અને માત્ર આચાર તરીકે વિધિ કરવામાં આવતો. શતપથ બ્રાહ્મણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એના મૃત પતિ પાસેથી પતિનો લાઈ કે નજીકનો સગો વિધવાને લઈ જતો, અને બંનેને છૂટા પાડવા મૃતક અને જીવિતની વચ્ચે પથ્થર મૂકવામાં આવતો આ સળધમાં એ નોંધવું જોઈએ કે લોથલ ખાતે જોડિયા દાટવાની ક્રિયા સતીના ચાલતું સૂચન કરે છે, જે પછીના સમયમાં બંધ થઈ ચૂક્યો હતો.

ઉપસંહારમાં એ કહી શકાય કે હડપ્પીય લોકો બિન બિન પ્રકારના ધાર્મિક રિવાજ પાળતા હતા, જેમાંના કેટલાક રિવાજ ઉચ્ચ પ્રકારના તત્ત્વજ્ઞાની ભાવનાઓનું અને નૈતિક વિચારોનું પ્રકટીકરણ બતાવે છે, બ્યારે બીજા રિવાજો ઢંગલકા વિનાની સજીવતાવાદ-પ્રેરિત પૂજને ઉધારી પાડે છે. બ્યારે સિંધુખીણમાં રહેતો એક સમૂહ માતા, પશુઓ અને જંદોની પૂજા કરતો હતો ત્યારે સૌરાષ્ટ્ર અને ધાધરની ખીણમાં રહેતો બીજો સમૂહ અગ્નિ દ્વારા દેવાને અલિદાન અર્પણ કરતો હતો, એક ત્રીજો સમૂહ પ્રકૃતિને દેવત્વ આપી રહ્યો હતો વિસ્તૃત સામ્રાજ્યમાં સર્વત્ર ભૌતિક સાધનસામગ્રીની એકરૂપતાથી સૂચિત થતી હડપ્પીયોની સાંસ્કૃતિક સમવિધતાના ગભૈમાં પ્રગળા સામાજિક રિવાજો અને ધાર્મિક વિધિઓમાં અમુક પ્રાદેશિક ભેદ રહેલા હતા.

(બી) સમય (આલેખ ૯)

હડપ્પીય લોકોએ લોથલનો ક્યારે કબજો લીધો એની ચર્ચા કરતાં પહેલાં સિંધુ અને ધાધર નદીઓની ખીણમાંની સિંધુ સભ્યતાના સમય વિશે થોડું કહેવું જરૂરી છે. મેસોપોટેમિયાના નગરોના સુ-સમયાકિત સ્તરોમાં સિંધુ પ્રકારની મુદ્રાઓ, મણકા, પથ્થરનાં તોલાં વગેરેની હાજરી સિંધુ સભ્યતાનો સમય નક્કી કરવા માટે નક્કર ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. હવે એ સારી રીતે ચોક્કસ છે કે હડપ્પા અને મોહેજો-દડોએ અગ્રેજના સાગોન(ઈ પૂ. ૨૩૭૦-૨૩૪૪)ના સમયમાં ઉર, કિશ અને અરમ્માર સાથે વેપારી સંપર્ક સ્થાપ્યો હતો સમુદ્રપારનો વેપાર વિકસાવવા તેમજ મોહરીનના ઢાપુઓ અને યુક્તિસ-તિઓસની ખીણોમાં વસાહતો સ્થાપવાના ઉદ્દેશ વેપારી પ્રગ્ન તરીકેનો મોભો પ્રાપ્ત કરવા હડપ્પીય લોકોએ એક-એ સૈકા લીધા હોવા જોઈએ. વ્હીલર અને થોડા બીજા વિદ્વાનોએ, તેથી તળ-સિંધુખીણમાંની સિંધુ સભ્યતાના આરંભને ઈ. પૂ. ૨૫૦૦ નો સમય આપ્યો

છે, બ્યારે ખીજાં સ્થળોમાં એ થોડો મોડો હોય. આપણે હમણા જોઈશું કે લોથલને પણ સાર્ગોનિક કાલમાં બેહરીન અને સુમેરનાં નગરો સાથે વેપારી સંપર્ક હતો. સિંધુ ખીણમાંની સિંધુ સભ્યતાના અંત આખનમાં આપણી પાસે પુરાવાઓનાં બે જૂથમાં છે. ૧૯૬૪-૬૫ માં પોતાના ઉત્ખનનના પરિણામે પેનસિલ્વેનિયા યુનિવર્સિટીએ પ્રાપ્ત કરેલી માહિતી પ્રમાણે, મોહેન્-દ્ડો ખાતેના હર ટીઆના સહુથી ઉત્તરકાલીન સ્તરોની માટીનાં કાર્બન-૧૪ના સમયાકન ઈ. પૂ. ૧૯૬૬+૧૬ થી ઈ. પૂ. ૨૦૮૩+૬૫ સુધીનાં છે. આ સમયાકનો નિષ્કૃયાત્મક રીતે પુરવાર કરે છે કે મોહેન્-દ્ડોનો અંત ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ અને ૧૯૦૦ વચ્ચે થયો. પુરાવાઓના ખીજા જૂથમાં ઉર ખાતે લારસા વંશ (ઈ. પૂ. ૧૯૫૦)ના સ્તરોમાંથી મળેલા સિંધુ મુદ્રાઓ અને તોલાનો સમાવેશ છે ઈ. પૂ. ૧૯૦૦ પછી મેસોપોટેમિયાના વેપારીઓએ ક્રમે ક્રમે મગન અને મેલુહા સાથેના સીધા સંપર્ક શુભાવ્યો હતો; કેટલાક વિદ્વાનો આ મગનને મકરાણુ-કાંઠા તરીકે અને મેલુહાને સિંધુખીણ તરીકે ઓળખાવવાનું વલણ ધરાવે છે. એ પછી દ્વિતમૂત- (બેહરીન)ના વેપારીઓએ વેપારને સ્વાયત્ત કરી લીધો હતો. બેકે દ્વિતમૂત અને બેહરીન એક હોવાના વિષયમાં વિવાદ છે, આમ છતાં એ સિદ્ધિ વાત છે કે વાસ્તવમાં સિંધુ નગરો અને મેસોપોટેમિયા વચ્ચેના સમુદ્રપારનો વેપાર ઈ. પૂ. ૧૯૦૦ પછી મોટે ભાગે ઘટી ગયો હતો, કારણ કે મુખ્ય સિંધુ નગરોએ પડતી ઝૂનુભરી હતી. નીચે ખતલવામાં આવેલા લોથલ અને કાલિખગનના સમયાકનોના આધારે એ જ નિષ્કૃતિ ઉપર અવાય છે.

લોથલના પેટા-તખ્તો ૩ આ, ૪ બ અને ૫ અ માંથી મળેલા કોથલાના ૭ નમૂના નીચે પ્રમાણેના સમય આપે છે :

ક્રમાંક	પ્રયોગશાળા નમૂના-અંક	સાંસ્કૃતિક સમય	સ્થાપત્યકીય તખ્તો	કા ૧૪ સમય ઈ. પૂ. માં ખી. પી. (અર્ધ જીવન- મૂલ્ય ૫૭૭૦ વર્ષ)
૧	ટી. એફ-૨૨	અ	૩ આ	૩૯૮૫±૧૧૫ ૨૦૧૦±૧૧૫
૨	" " -૨૭	અ	૩ આ	૩૯૮૦±૧૧૫ ૨૦૦૫±૧૧૫
૩	" " -૨૬	અ	૩ આ	૩૯૭૦±૧૨૫ ૧૯૯૫±૧૨૫
૪	" " -૨૬	અ	૪ અ	૩૮૭૫±૧૧૫ ૧૯૦૦±૧૧૫
૫	" " -૨૩	આ	૫ અ	૩૮૪૦±૧૧૦ ૧૮૬૫±૧૧૦
૬	" " -૧૬	આ	૫ અ	૩૭૮૦±૧૪૦ ૧૮૧૦±૧૪૦

ઉપાંત્ય પેટા તખ્ત ૫ જ માટેનાં બે સમયાંકન ઈ. પૂ. ૧૮૧૦ -અને ૧૮૬૫ નાં છે, પરંતુ જેમાંથી ઈ. પૂ. ૧૮૧૦±૧૪૦ નો નમૂનો (ટી એફ. ૧૬) લેવામાં આવ્યો છે તે લોથલ ખાતેના સરગ ના ૫ જા' સ્તર ઉપર વસવાટના થર ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં જમાવટ કરીને રહેલા છે વિશેષમાં, તખ્ત ૬ આ મા નવી કુંભારી આકૃતિઓ અને ચિત્રિત લાવોના વિકાસ માટે અને પાષાણના તેમજ ધાતુના નવા ઝોઝર-પ્રકારોના પ્રવેશને માટે સમયનો ઠીક ઠીક ગાળો ગણવો જોઈએ. અહીં તુલનાત્મક પુરાવસ્તુવિદ્યા આની સહાયમાં આવી રહે છે. લોથલમાં વિકસેલા હડપ્પીય કુંભારી પ્રકારો આહાડ ખાતે સમય ૧ જા માં જોવા મળે છે. આહાડના ૧ જ (મધ્ય સ્તર)નું કાર્બન-૧૪ નું સમયાંકન ઈ. પૂ. ૧૭૨૫±૧૪૦ છે અને આહાડ ૧ જ ના મધ્ય સ્તરનું ઈ. પૂ. ૧૫૫૦±૧૪૦±૧૨ છે. ધારી ઘઉંને કે આહાડ ૧ જાનું મધ્યમ સમયાંકન ઈ. પૂ. ૧૬૦૦નું છે, તો લોથલના સમય ૬ (તખ્ત ૫ જા) નો મોડામાં મોડો સ્તર ઈ. પૂ. ૧૬૦૦નો હોવો જોઈએ લોથલ ૬ નું વહેલામાં વહેલું સમયાંકન નક્કી કરવાને માટે આપણે તખ્ત ૬ જાથી પાછળ ગણતા જવું જોઈએ, જેના ઉત્તરકાલીન સ્તરનું સમયાંકન ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ (ઈ. પૂ. ૨૦૦૫ ± ૧૫૫ અને ૨૦૧૦ ± ૧૧૫) નું છે. તખ્ત ૩ જા માં પૂરે આવ્યું તેની પહેલાંના ૭ પેટા-તખ્ત ૬ થરાવતા અધિકામના ઉત્તરોત્તર સ્થાપત્યકીય તખ્ત ૬ અને ગણતરીમાં લેવા જરૂરી છે ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ માં ત્રીજા પૂરે આવીને નગરનો નાશ કરી નાખ્યો તે પહેલાં લગભગ બે સદી સુધી લોથલ ખૂબ સમૃદ્ધ હોતું જોઈએ. તેથી જ તખ્ત ૨ ના અતનો સમય ઈ. પૂ. ૨૦૦૦નો અંકાયો છે. નગરના વિગતવાર આયોજન અને પુનર્નિર્માણમાં ત્રણ સ્થાપત્યકીય પેટા તખ્ત ૬ છે. આ બધા સાથે તખ્ત ૨ નો સમયાવધિ લગભગ સો વર્ષનો હતો, આથી તખ્ત ૨ ના આરંભ માટે આપણને ઈ. પૂ. ૨૩૫૦ નો સમય મળે છે, આ સાદી અટકળ નથી; આ સમયને લોથલમાંથી મળેલી ધરિની અખાતની મુદ્રાના અસ્તિત્વથી સમર્થન મળ્યું છે. તદુપરાંત અક્કડીય શુભમાં લોથલનો મેસોપોટેમિયા સાથેનો સંપર્ક તખ્ત ૨ અને ૩ માં મેસોપોટેમિયામાં ઉત્પન્ન થયેલા કુંભારકામ અને સોનાના પદાર્થોના અસ્તિત્વથી સમર્થિત થાય છે. કુંભારકામના પુરાવાઓમાં જમદેત-નક્ક કાલમા ઉત્પન્ન થયેલાં, પરંતુ બ્રાક ખાતે આર્ગોનિડ સ્તરોમાં બચી રહેલાં ' આરક્ષિત લેપ પાત્ર ' (reserved slip ware) તરીકે જાણવામાં આવેલાં મૃતપાત્રોનો સમાવેશ થાય છે આ મૃતપાત્ર લોથલ ખાતે તખ્ત ૨ અને ૩ માં જોવા મળે છે અક્કડીય કાલમા લોથલ અને બ્રાક

વચ્ચે થયેલા વેપારી સંપર્કોનો એક વધુ પુરાવો અહીં રજૂ કરી શકાય. લોથલમાંના ઉત્ખનન દરમ્યાન પ્રાપ્ત થયેલુ અનેકાનેક રેખાઓમાં દોરેલા સ્વસ્તિકના જેવા લાવવાળી છાપ મારવાની મુદ્રાથી પડેલી છાપ ધરાવતું બરણીનું પકવેલી માટીનું ઢાંકણુ ધ્રાક ખાતેથી મળેલી એવા જ લાવવાળી મુદ્રાઓનું સ્મરણ કરાવે છે એનો અર્થ એ કે સાગોનિક કાલ દરમ્યાન ધ્રાકમાંના કોઈ માલને મુદ્રાંકિત બરણીમાં લોથલ મોકલવામાં આવેલો. લોથલ ખાતેથી તથક્કા ૩ ના, વેપારીના મકાનમાંથી મળેલા ધરીગત નળી સાથેના; સોનાના ચંદા-ધાટના નવ મણકા પથુ ઉર અને પ્લીન્ન પશ્ચિમ એશિયાઈ નગરો સાથેના સંપર્કનું સૂચન કરે છે. સોનાના આવા મણકા દ્રોય ૨૯ (ઈ. પૂ. ૨૩૦૦)માંથી અને પોલિયાચૂરના ઈ. પૂ. ૨૪૦૦-૨૩૦૦ ના સ્તરોમાંથી મળેલા બહુવામાં આવ્યા છે. અહીં નોંધ કરીએ કે ધરીવાળી નળી સાથેના સમસ્તુજ-અતુરસ મણકા કિશના સ્મરણ ૪૧૮ માં મળ્યા છે અને વર્તુલાકાર મણકા ઉર ૧૯ ખાતે પ્રાચીન વંશ ૩ માં તથા મોહેજો-હડોના અંતરાલ સ્તરોમાં મળ્યા છે. લોથલના ધરીવાળી નળી સાથેના મણકા ઈ. પૂ. ૨૨૦૦ ના સ્તરના ગણ્યા છે

સમુદ્રપારના વેપારનું સમર્થન કરનારી લોથલમાંની ખૂબ જ મહત્વની સંપ્રાપ્તિ આ પૂર્વે બતાવેલી ધરની અખાત(બહેરીન)માં બનેલી સેલખડીની ગોળ મુદ્રા છે. આવી મુદ્રાઓ ડેનિશ ચંપોધકોને રાસ-અલ-કાલા અને ફાર્સલાકમાંના ઉત્ખનનોમાંથી મોટી સંખ્યામાં મળી આવી છે પ્રો. ગિલ્બીએ એનું પૂર્વકાલીન અને ઉત્તરકાલીન એલુ વર્ગીકરણ કર્યું છે પહેલીને પ્રાક-સાગોન કાલની અને પછીનીને સાગોન અને અનુ-સાગોન કાલની ગણી છે. એમના મતે લોથલની મુદ્રા પછીના પ્રકારની છે, આમ છતાં ચિઝ્ઝ શુશાનના એને ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ની ગણે છે. સ્તરવિદ્યાકીય પુરાવાના અભાવે લોથલની મુદ્રાનો સમય નક્કી કરવાને માટે સાયોગિક પુરાવાઓ તરફ પાછું વળવું પડે છે આ મુદ્રા લોથલમાં તથક્કા ૩ માં અથવા જરા વહેલી, પથુ મોઠે તો નહિ જ, આવી પહેંચી હોવી જોઈએ, કંરણુ કે સમુદ્રપારનો વેપાર તથક્કા ૪ માં ખૂબ એછા ચર્ચ ગયો હતો, તેથી એ ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ની પછીની તો ન જ હોઈ શકે, પરંતુ વધારે મોટી શક્યતા તો એ છે કે એ સમયની દષ્ટિએ ખૂબ વહેલી છે. એને અક્કડીય કાલમાં મૂકવાનું કારણ એ છે કે લોથલને સાગોનના રાજ્યકાલમાં સુમેરની સાથે સહુથી વધુ વેપારી સંપર્ક હતો “આરક્ષિત લેપ મૃત્પાત્રો” અને ધરીવાળી નળી સાથેના મણકા લોથલમાં તથક્કા ૨ ના આરલ માટે ઈ. પૂ. ૨૩૫૦ ની નિકટની સમય-મર્યાદા બતાવે છે. એના આધારે તથક્કા ૧ નો સમય ઈ. પૂ. ૨૪૫૦ થી

૨૩૫૦ નો આંકવામાં આવ્યો છે, તેથી લોચલના લિન્ન લિન્ન સ્થાપત્યક્રીય તખ્તોઓનું સમયાંકન કામચલાઉ રીતે નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે :

કાલ	પેટા-તખ્તોઓ સાથે સ્થાપત્યક્રીય તખ્તો	સમય ઈ પૂ. માં	સાંસ્કૃતિક તખ્તો
લોચલ આ	૫ અ-આ	૧૯૦૦-૧૬૦૦	ઉત્તરકાલીન (અવનતિ પામેલો) હડપ્પીય
લોચલ અ	૪ અ-આ	૨૦૦૦-૧૯૦૦	
	૩ અ-આ	૨૨૦૦-૨૦૦૦	બાફેલ હડપ્પીય
	૨ અ-હ	૨૩૫૦-૨૨૦૦	
	૧	૨૪૫૦-૨૩૫૦	

શુભરાતમાંનાં ખીજાં મહત્ત્વનાં હડપ્પીય અને ઉત્તર-હડપ્પીય સ્થાનોની સાપેક્ષ આનુપૂર્વીગત સ્થિતિનો વિચાર કરવો અહીં જરૂરી છે. રોજડી ૧ આ ના વચ્ચે સ્તર માટેનું મોડામાં મોડું કાર્બન-૧૪નું સમયાંકન અર્થાત્ ૩૯૨૦±૧૧૫ બી. પી. રોજડીને લોચલના તખ્તો ૩ (ઈ. પૂ. ૨૨૦૦-૨૦૦૦) કરતાં તખ્તો ૪ અ ની વધુ નજીક લાવે છે. સેલપડીના ખારીક મણકા, કાર્નેલિયનના ખાંચા, પાડેલા મણકા, પથ્થરનાં ધનાકાર તોલા અને મીણ પાયેલાં લાલ ચૂરપાત્રોને કારણે સંશોધકોએ રોજડી ૧ અ ને લોચલના તખ્તો ૩ સાથે સમાન ગણેલ છે, પરંતુ એ નોંધવું જોઈએ કે સાંસ્કૃતિક તખ્તોની સમયમર્યાદાનો નિર્ણય કરવા જતાં આપણને મોડામાં મોડા સમયમાં પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થો પર આધાર રાખવાનો હોય છે. રોજડી ૨ આ માં મુદ્રાઓ, સ્થાપત્યક્રીય અવશેષો અને ચિત્રિત કુલારી કામના રૂપમાં હડપ્પીય સંસ્કૃતિની હરપૂરતાનો પુરાવો મળતો નથી, જ્યારે ખીજા બાજુ ત્યાં કાંચીવાળા (carinated) પાલા જેવા ઉત્તર હડપ્પીય પ્રકાર જેવા મળે છે, એ કારણે રોજડી ૧ અ ને લોચલના તખ્તો ૪ અ નો સમકાલીન ગણવો વધુ બધેસતું ચર્ષ પડશે. રોજડીમાં બાંધકામના કોઈ આયોજનના અભાવથી અને ગટર તથા સ્નાનગૃહ જેવી નાગરિક સગવડોની સદંતર ગણપથી ગણું થયેલું સમગ્ર ચિત્ર હડપ્પીય સંસ્કૃતિના સ્પષ્ટ પતનનો

ખાલ આપે છે, તેથી લોથલ ખાતે ઈ પૂ. ૧૯૦૦ માં મોહં પૂર આવ્યું તે પછી તરતમાં જ હડપ્પીય લોકોએ રોજડીમાં વસવાટ કર્યો હતો. એ પણ સાચું છે કે હડપ્પીય નિર્વાસિતો રોજડી પહોંચ્યા તે પહેલાં ત્યાં અખરખિયાં લાલ મૃત્પાત્ર વાપરનારા લોક વસતા હતા. સ્થાનમાંના વહેલામાં વહેલા સ્તરોમાંથી ચોક્કસ સમયાંકન કરી શકાય તેવા કોઈ પુરાવાના અભાવે આપણે એ કહી શકવાની સ્થિતિમાં નથી કે રોજડીના આ વસવાટને પાછળ ક્યાંસુધી લઈ જઈ શકાય. પ્રભાસ ખાતે રાખોડિયાં મૃત્પાત્ર વાપરનારા લોક અખરખિયાં લાલ મૃત્પાત્ર વાપરનારા લોકોની પૂર્વે આવેલા હતા, જેના પછી ઉત્તર હડપ્પીય લોક આવ્યા હશે પ્રભાસનો સંસ્કૃતિક સંબંધ આગળ ચર્ચાશું.

(ઓ) વેપાર

પોતાને ત્યાંની કૃષિવિપયક, ઔદ્યોગિક અને સામૃદ્ધિક પેદાશો માટે યોગ્ય બજાર મેળવવા અને ધમારતી લાકડાં, ધાતુઓ અને કિંમતી પદ્ધતોની જરૂરિયાતને પહોંચી વળવા લોથલે દેશની અંદરનો તેમજ સમુદ્રપારનો વેપાર વિકસાવવાનો હતો.^{૧૦} નજીકનાં ગામડાંઓમાં વિશિષ્ટ ઓળંગના પ્રકાર પૂરા પાડવાના કોઈ એણે એક મહત્વના ઉદ્યોગ તરીકે ધાતુકામનો વિકાસ સાધ્યો અને વિતરક કેંદ્ર તરીકે કાર્ય કર્યું, પરંતુ મધ્યકાળનાવનારા કેંદ્ર તરીકેની એની સ્થિતિ પડકારી ન શકાય તેવી હતી લોથલનો ધક્કો મદામત અને સાધનોની ફરી ભરતી કરવાને માટે સમુદ્રમાર્ગ વડાણોને સમવડ ભરેલો કોઈ લોથલ તેઓને નાંગરવાની અને વખારની અનુકૂળતા ઉત્તમ કોટિના આશ્રયક બંદરથી પૂરી પાડી શક્યું. ધાતુના બદલામાં લોથલના વેપારીઓ પાસેથી કાથીર્નાન, છીપ, કિંમતી પદ્ધતોના મધ્યકા, રૂ અને મુતરાઉ માલ ખરીદવાની બાબતમાં વિદેશી વેપારીઓ એકબીજા સાથે સ્પર્ધા કરતા સમુદ્રપારના વેપારથી થોડા સમયમાં પુષ્કળ સમૃદ્ધિ આવી અને તેથી એ વેપાર સારી રીતે વ્યવસ્થિત થયો. જે પશ્ચિમ એશિયાને દાખલો લોથલ મુઘી લાગુ પાડવામાં આવે તો એમ કહી શકાય કે ટાંકા ખના વેપારીઓ જરા જોરજુ પણ જોખમ લેતા નહોતા, પરંતુ ગદાગદા આકરને ખાલ ખરીદવામાં સદાયક બની નકામાં આગીદારી રાખના દના. વેપારમાં આગીદારીની વ્યવસ્થા એ દમીકનથી નિર્દિષ્ટ થાય છે કે લોથલમાંથી મેળેડાં પકવેલી ખારી નાં મુઘાંકો ઉપર અનેક મુઘા-છાપો મળી છે અને તેથી માવના મેળેડી ૨૬ ખારીકે નાં મુઘાઓ વડાણના માલમાં આગમનો ઉપર લગાડવામાં આવતી મેળાન સંખ્યા છે. એવું પણ જનનું હોય કે મહના રૂપમાં મૂકવાના દંતી નિશાની નરેડે વખારોના અધિકારીઓ વેપારીઓને માલ મેળેડા પડેલા પોતાની મુઘા વડાણમાં

માલ ઉપર લગાવતા હોય. ઈ પૂ ત્રીજી સહસ્રાબ્દીના અંત ભાગમાંની લોથલની ઔદ્યોગિક વ્યવસ્થાનું એક મહત્વનું લક્ષણ તે ચોક્કસ પ્રકારના ઉદ્યોગો માટેનાં મોટાં કારખાનાંઓની સ્થાપના છે, જ્યાં એક જ છાપરા નીચે-કદાચ કારીગરોના વડાની દેખરેખ નીચે-એક જ વેપારના સંખ્યાબંધ કારીગરો કામ કરતા હતા. પરંતુ એ હકીકત છે કે સમુદ્રપારની સાધનસામગ્રીમાંથી તાંબુ અને અર્ધ-કિંમતી પથ્થરો જેવી કાચી સામગ્રીનો પુરવઠો મર્યાદિત હતો. એ હકીકતને લઈને મૂડીવાળા વચલા વેપારીનો વર્ગ હયાતીમાં આવ્યો. કદાચ એ કાચો માલ પૂરો પાડતો હોય, માલના રૂપમાં મજૂરી ચૂકવતો હોય, અને વળી વહાણના માલને ટુકડે ટુકડે ચુકવણી કરવાની રૂએ અગાઉથી માલ આપતો હોય આ વચલા વેપારી ધનિક હતા અને સગવડ ભરેલાં મકાનોમાં રહેતા હતા એમાંનાં કેટલાંક મકાનો લોથલમાં પ્રગટ થયાં છે આ મકાનો વેપારી માલના પ્રકાર ઉપર અને જે દેશો સાથે એમને વેપારી સંબંધ હતા તે દેશો ઉપર સારો પ્રકાશ નાખે છે બળરના રસ્તા ઉપર આવેલા, વેપારીના એક મકાન(નં ૯૩-૯૪)માં સ્નાનગૃહ ઉપરાંત સાત ઝોરકા, ઝોસરી અને વિશાળ ચોક આવેલાં છે એના મકાનમાંથી ચાર જેટલી સિંધુ મુદ્રાઓ, તાંબાની એક બગડી, પશ્ચિમ એશિયામાં ઉત્પન્ન થયેલાં આરક્ષિત લેપ પ્રકારનાં મૃતપાત્રોની કેટલીક ઠીકરીઓ, છીપતી બગડીઓ, તેમજ સુમેરની કારીગરીના સોનાના નવ મણકા મળી આવ્યા હતા બીજા મકાનમાંથી અંતરાલો અને સોનાના બારીક મણકા મળી આવ્યા હતા, જે સુંદર હાર બનાવવા માટેના હતા આ મકાનમાંથી મળેલી બીજી વસ્તુઓ તે એક સિંધુ મુદ્રા અને અર્ધ-કિંમતી પથ્થરના મણકા હતા ઉપરકોટમાંના હાથીદાંતના કારીગરોના મકાનમાંથી એક હાથીદાંત અને એમાંથી વહેરેલા કાટખૂણિયા ટુકડા મળી આવ્યા હતા આ હાથીદાંતના ટુકડાઓ મેસોપોટેમિયાનાં શહેરો તરફ નિકાસ કરવાનાં હાંતિયા, પેટીઓ અને નંગ જડવાનાં આભૂષણ બનાવવામાં વપરાતા હતા.

બહેરીનના ટાપુઓ અને યુફ્રેતિસ-તૈગ્રિસની ખીણોમાં, તેમજ દક્ષિણમાં દિવાલાની^{૧૧} નદીઓમાં અને મધ્ય મેસોપોટેમિયામાં સિંધુ વેપારીઓનાં શાણાંઓના અસ્તિત્વને નમૂનેદાર સિંધુ મુદ્રાઓ અને 'ચર્ટ'નાં તોલાં જેવી સિંધુ વેપારની કલાકારીગરીની હાજરીથી સમર્થન મળે છે દરેક પ્રદેશ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની મુદ્રાઓ વાપરતો હતો તેથી અમુક મુદ્રાઓનું કર્તૃત્વ સુનિશ્ચિત પ્રદેશોમાં શોધી શકાય છે. મેસોપોટેમિયામાં ઉર, કિશ, આસ્માર, લગાશ અને આકમાં રહેતા ભારતીય વેપારીઓ સિંધુ લિપિ કે ભાવ અથવા એઈ જેમાં

કેતરવામાં આવ્યાં છે તેવી નળાકાર મુદ્રાઓ ઉપયોગમાં લેતા હતા, જ્યારે બહેરીનના ટાપુઓમાં રહેના ભારતીય વેપારીઓ સિંધુ લિપિ કે લાવવાળી વર્તુલાકાર મુદ્રાઓ વાપરતા હતા કેટલીક (ચોરસ ઘાટી) સિંધુ મુદ્રાઓ સુમેરનાં શહેરોમાં મળી આવી છે, પરંતુ સુમેરની ધણી થોડી મુદ્રાઓ સિંધુ શહેરોમાં મળી છે ભારત-સુમેરી વેપાર જોના અવહાર અઘ્ઘરી કાલમાં સીધા ચાલતો હતો, પરંતુ ઈસિન-લાસા સમયમાં સીધા રહ્યો નહિ તે વેપારમાં સિંધુ વેપારીઓએ શેા ભાગ લખ્યો હતો એ અવલોકનું જરૂરી છે સુમેરની માટીની તક્તીઓ ઉપરનાં લખાણો ઉપરથી એ. એલ. ઓપેનહાર્ફમ એવાં નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે અગેડના સાગોનના સમય(ઈ પૂ ૨૩૫૦)માં દિલ્લમૂન, મગન અને મેલુહાથી આવતાં વહાણ અગેડના બંદરમાં નાંચરતાં હતાં, પરંતુ ઈ. પૂ. ૨૧૦૦ના સુમારમાં મેલુહા અને ઉર વચ્ચેની વેપાર-શૃંખલા એકાએક તૂટી ગઈ હતી, આના પછી ઉરનો મગન સાથેનો સંપર્ક પણ ચાલ્યો ગયો હતો અને જેની ઝોળખ માત્ર અટકળનો વિષય છે તેવા દિલ્લમૂન સમુદ્રપારના સમય વેપારને પોતાનો કરી લીધો હતો. પ્રો. ઇ. બિયબી૧૨ દિલ્લમૂનને બહેરીનના ટાપુ તરીકે ઝોળખાવે છે, જ્યારે પ્રો. એસ. એન. કેમર૧૩એને લોચલ સહિતની સિંધુ સમ્પત્તાની ભૂમિ તરીકે ઝોળખાવે છે. સુમેરના ઋથો પ્રમાણે દિલ્લમૂન 'સ્વચ્છ નગરીઓની ભૂમિ.....અને ઊગતા સૂર્યની ભૂમિ' હતું. ત્યાં હાથીઓ છૂટથી ધૂમતા હોવાનું કહેવાતું આ વર્ણન બહેરીનના ટાપુઓ કરતાં સિંધુ નગરીઓની, ખાસ કરીને લોચલની, બાબતમાં વધુ બધબેસતું આવે છે, કેમકે એ સુમેરની પૂર્વ દિશાની ભૂમિ છે કે જે 'ઊગતા સૂર્યની ભૂમિ' તરીકે જાણીતી હોવી જોઈએ વળી સૌરાષ્ટ્ર એના હાથીઓ અને હાથીદાંત માટે જાણીતો હતો, પરંતુ બહેરીનનો ટાપુ ઈ પૂ. ત્રીજી સહસ્રાબ્દીમાં કે એનાથી વધારે વહેલો હાથીઓનું નિવાસસ્થાન નહોતો. ક્રિસ્પ્યુગના જગતમાં સિંધુ શહેરોની સ્વચ્છતાનો કથાય જોડો નહોતો, આથી એ અસંભવિત નથી કે સુમેર ઋથોમાંનું દિલ્લમૂન સિંધુ સમ્પત્તાનો ભૂભાગ હતું આમ છતાં જો દિલ્લમૂનને બહેરીન તરીકે ઝોળખવામાં આવે તો મગન કે મક્કનને મકરાણનો કાંઠો અને મેલુહાને સિંધુખીણ ગણવા જોઈએ ગમે તેમ હો, એમાં લેશ પણ શંકા નથી કે સિંધુ બંદરોએ, ખાસ કરીને લોચલે, એક બાજુ ઈરાની અખાતના ટાપુઓ અને સુમેરનાં શહેરો સાથે અને બીજી બાજુ ભારતના પશ્ચિમકાંઠા સાથે સમુદ્રપારના વેપારમાં મહત્વનો ભાગ લખ્યો હતો.

લોચલમાં ધણી વિવિધ પ્રકારોના વેપારી માલની હેરફેર થતી હતી. ઉરમાંથી મળેલી માટીની તક્તીઓ ઉપરથી જાણવામાં આવ્યું છે કે સાગોનના:

સમયમાં અને ફરી પાછું લાસાં યુગમાં દિલ્હીમાંથી પાછા ફરતા વેપારીઓ મોતી, સોનું, તાંબું, વૈદ્ય, કિંમતી પથ્થરના મણકા, અમુક જાતનું લાકડું અને હાથીદાંતના કાંસકાઓ અને જડાવ-કામોથી ભરેલા માલનો હિસ્સો ઉર ખાતેની નિંગલ માતાને ચરણે ધરતા સિંધુ શહેરોમાંથી આવતી વેપારી ઓળોમાં કિંમતી પથ્થરના મણકા, હાથીદાંતના પદાર્થો, અમુક જાતનું લાકડું અને કદાચ મુતરાઉ માલનો પણ સમાવેશ થતો. ઉપર એ હકીકત જણાવવામાં આવી જ છે કે નિકાસ કરવાને માટે લોચલ ખાતે કારખાનાંઓમાં કિંમતી પથ્થરમાંથી મણકા બનાવવાની પ્રક્રિયા થતી હતી નિકાસની ખીણ મહત્વની ઓળોમાં સ્થાનિક છીપો તેમજ હાથીદાંત હતાં. લોચલમાં આયાત થતી વેપારી ઓળોમાં તાંબાના ગટ્ટા, અર્ધ-કિંમતી પથ્થરો અને સોનું હતાં ૧૪ મસ્તકમાંની તાંબાની ખાણો લોચલ તેમજ સુમેરી શહેરોને શુદ્ધ કરેલી ધાતુ પૂરી પાડતી હોવાનું જણાય છે નૈસરનો સોનું ધરાવતો પ્રદેશ સિંધુ શહેરોને પીળી ધાતુ પૂરી પાડનારો મુખ્ય સ્રોત હતો, જ્યારે નર્મદા ખીણમાંના રાજપીપળાને અગીકનો ભૂભાગ લાગાતળાવ અને મહેગામ દ્વારા લોચલમાં એ અર્ધ-કિંમતી પથ્થરો મોકલી આપતો હતો સાગ પંચમહાલ અને સાંબરકાંઠાનાં જંગલોમાંથી આવતો હતો અને સેલખડી દક્ષિણના પ્રદેશમાંથી આવતી હતી, જ્યારે સિંધના સઘર-રાહરીમાંથી ચૂર્ આવતું હતું. અફઘાનિસ્તાનમાંથી કચારેક કચારેક વૈદ્યની આયાત થતી હતી.

ભારતીય વેપારીઓએ આ પેટા-ખંડની બહાર સમુદ્રપારનાં સંખ્યાબંધ વેપાર-કેન્દ્ર સ્થાપ્યાં હતાં જેના પર ભારતીય સંપ્રદાયનું દૃશ્ય કોતરેલું છે તેવું પથ્થરનું એક વાસણ દિવાલની ખીણમાં મળી આવેલું હોઈ, એ પરથી ત્યાં આવી એક વસાહત હોવાનો પુરાવો મળે છે. દિવાલ ખીણમાંના અરપાછિયામાં પથ્થરનાં તોલાં અને મણકા તેમજ ખીજ લાક્ષણિક હડપ્પીય પદાર્થ મળી આવ્યા છે. સિંધુ પેદાશો, ખાસ કરીને હાથીદાંતના પદાર્થ, સીરિયામાં ઉત્તરે છેક રાસ શમરા સુધી પહોંચ્યા હતા, જ્યાંથી સમુદ્રપારના વેપારના ગાળામાં કેટલીક જાતનાં ચિત્રિત ચૂપાત્ર લોચલ સુધી લાવવામાં આવેલાં જણાય છે.

માલની ગુણવત્તાનું એકધોરણપણું સિંધુ સભ્યતાનું મહત્વનું લક્ષણ છે. એ પરથી સમર્થ શાસ્ત્રનત્ર દ્વારા વેપારને લગતા નિયમોનો થતો અસરકારક અમલ સચિત થાય છે જોતાં આશ્ચર્ય થાય છે કે ઓળરોના, દશિયાગેના અને અલકારોનાં કંદ, અને જેમાંથી એ બનાવવામાં આવતાં હતાં તે સાધનસામગ્રી પણ

પૂર્વનિશ્ચિત હતાં, આથી એકધારી ગુણવત્તા અને મોટા પાયા ઉપરના ઉત્પાદનની ખાતરી રહેતી હતી શાસનતંત્ર સાથેના વણિકશ્રેણીઓ અને વ્યક્તિગત કારીગરોનો સહકાર ન હોય તો ઉચ્ચ માત્રાનું આવું એકધારણુપણું સમગ્ર સિંધુ સામ્રાજ્યમાં શક્ય બન્યું ન હોત

અંતમાં તોલાના એકધારણુપણા વિશે કંઈક કહેવું જોઈએ સિંધુખીણની જેમ ગુજરાતમાં પણ તોલાની દ્વયંશ (દ્વાવર્તક) પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી. આ પદ્ધતિમાં પથ્થરના ધન તોલાં (પદ્ ૨૪, આ ૧૪૫) ૧, ૨, ૪, ૮, ૧૬, ૩૨, ૬૪, ૧૨૮ વગેરે પ્રમાણમાં, ૧.૮૨૩૩ ગ્રામના નાનામાં નાના એકમના મધ્યમ મૂલ્ય સાથે, ચાલતાં હતાં ગુજરાતમાંનું ખીજુ ધોરણુ ૬, ૭, ૧૪, ૨૮નું હતું, જેમાં નાનામાં નાનું વજન ૪૩૩૭૦ ગ્રામનું હતું. ખીજો એકમ ૮૫૭૫ ગ્રામનો છે; એ અંદાજે સુસામાંની બારે એસીરિયન પદ્ધતિમાંના ૮૩૭ ગ્રામના શેકલના વજનનો છે આમ એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આંતરરાષ્ટ્રિય વેપારના હેતુ માટે લોથલના વેપારીઓએ બેબિલોનિયાનું ધોરણુ સ્વીકાર્યું હતું, જ્યારે આંતરિક વેપાર માટે સિંધુ ધોરણુ પ્રચલિત હતું આ સંબંધમાં એટલું ઉમેરવાનું કે સુસામાંથી મળેલી સિંધુ મુદ્રાથી તથા સિંધુ ધોરણુના ધનાકાર પથ્થરી તોલાથી સુસાની સાથેના વેપારી સંબંધ બજાવવામાં આવે છે. લોથલમાં મળેલી, અનેક રેખાઓમાં દોરેલા સ્વસ્તિકનો ભાવ સાચવતી, પકવેલી માટીની મુદ્રા સુસામાંથી મળેલી મુદ્રાઓ સાથે સામ્ય ધરાવે છે લોથલ અને સુસા એ બંને સ્થળોએ મળેલા ખીજ પદાર્થોમાં^{૧૫} કાર્નેલિયનના ખચકા પાડેલા મણકા, શુદ્ધ તાંબાના ચાનકી-ધાટના ગ્રંથા, કૃતરા તથા આખલાની તાંબાની બનાવેલી પૂતળીઓ તેમજ છીપ અને હાથીદાંતનાં સોગટાં છે, એ ઈ પૂ નીજ સહસ્રાબ્દીમાં ગુજરાત અને એલમ વચ્ચેના વેપારી સંબંધનું સ્ત્રવન કરે છે

(બી) વસ્તી-સ્તરોના તબક્કા

૧. કાલ જ : હડપ્પીય સંસ્કૃતિ (ઈ. પૂ. ૨૪૫૦-૧૯૦૦)

લોથલ મુખ્યત્વે એક સંસ્કૃતિનું સ્થળ છે, જે કાલ જ અને કાલ આ તરફે અનુક્રમે નિર્દેશી હડપ્પીય સંસ્કૃતિની ઉન્નતિ અને અવનતિના કાલ ઉપર સારો એવો પ્રકાશ પાડે છે, સિવાય કે અપરખિયાં લાલ ચૃત્પાત્રોથી મૂર્ત થતી સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિ, જેનો નિર્દેશ પહેલાં કર્યો છે એક તળેથી શરૂ થતાં અ ક ૧ થી ૫ સુધીનાં બાંધકામોની પ્રવૃત્તિના પાંચ ઉત્તરોત્તર તબક્કા અહીં તારવી શકાય છે એમાંના પહેલા ચાર તબક્કા કાલ જ માં છે અને સૌથી ઉત્તરકાલીન તબક્કો અર્થાત્ તબક્કો ૫ કાલ આ માં સુકાયો છે.

કાલ અનુ મહત્વનું લક્ષણ એ હડપ્પીય મૃતપાત્ર અને અખરબિયાં લાલ મૃતપાત્ર વાપરનારા લોકોનું સહ-અસ્તિત્વ છે, જેમાં પાછળના લોકો ક્રમશઃ પોતાનું વ્યક્તિત્વ ગુમાવ્યે જતા હતા. સૌરાષ્ટ્રમાંની સિંધુ સમ્બતાનું ખીચુ' તોષપાત્ર લક્ષણ સ્થાનિક અને હડપ્પીય સંસ્કૃતિઓના સહમિશ્રણમાંથી પરિણમતી એની પ્રાંતીય લાક્ષણિકતા છે. લોથલમાં આવતાંની સાથે હડપ્પીય લોકોએ પોતાનાં પથ્થર અને ધાતુનાં ઉચ્ચ કક્ષાનાં ઓળર દાખલ કર્યાં અને સમુદ્રમાર્ગીય વાણિજ્યનો વિસ્તાર કર્યો. સચિદ્ર નળાકાર ધડા ડ-ધાટના અને કાપાવાળી કિનારીવાળું મોટું વાસણ, બહાર કાઢેલી કિનારીવાળી ખેસણીવાળી ઘોડી-પરની-ચાળી, સાંકડા કંઠલાવાળો ગોળમટોળ કળસ, જામ, લાંબો પ્યાલો, કચરોટ, સચિદ્ર કાનવાળો પ્યાલો, અને સીધી-દીવાલની મોટી કોઠીઓ જેવા સિંધુ ખીણના કુંભારકામના તમામ પ્રકાર તુરતાતુરત ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યા હતા. સાથે સાથે હાથાવાળા અને હાથા વિનાના બહિર્જોળ બાજુવાળા વાડકાઓની હડપ્પીય ઘડતરમાં નકલ કરવામાં આવી હતી, જેના રંગ લાલથી લઈ બદામી સુધીના હોય છે. માર્બિત કે અમાર્બિત લાંબી સમાંતર બુજવાળી પતરીઓ આયાત કરેલા 'ચટ' જાતના પથ્થરમાંથી સ્થાનિક રીતે બનાવી લેવામાં આવતી હતી. 'ચટ'નાં ધનાકાર તોલાં અને સેલખડીની ચોરસ મુદ્રાઓ જેવી હડપ્પીય વેપારી યીજો સાથેસાથ લાલાનાં પાંદડા-આકારનાં ફળાં, અસ્તરા, બાણનાં આંકડીદાર ફળાં, માછલીની ગલ અને તાંબા કે કાંસાની નાકાવાળી સોયો પશુ દાખલ કરવામાં આવ્યાં હતાં. નવા આગતુકે તરફથી વાણિજ્ય વ્યવસ્થિત કરવામાં આવ્યું હતું અને તોલાં અને માપ ધોરણસર કરી લેવામાં આવ્યાં હતાં. ધાતુનાં ઓળરોની વધતી જતી માંગને લઈ સિંધુખીણમાંથી લોથલમાં તાત્રકારો સારી સંખ્યામાં ખેંચાઈ આવ્યા હતા. પોતાની આકાંક્ષા હોવા છતાં પશુ આ આગતુક હડપ્પીય લોકો પ્રારંભમાં જે સત્વર સિદ્ધ ન કરી શક્યા તે હતું નગરનું પદ્ધતિપૂર્વકનું આયોજન અને વધુ સારી નાગરિક સુવિધાઓ. કયાંક નીક તો કયાંક ખાળકોઠી દાખલ કરી હોવા છતાં જાહેર સ્વચ્છતા ખૂબ જ નબળી હતી અને ઘરોમાં સ્નાનગૃહ નહોતાં કદાચ સ્થાનિક વસ્તીએ, સુધારેલાં ઓળરોનો અને વિકસિત કુન્નરવિદ્યાનો સમાદર કર્યો હોવા છતાં, નગર-આયોજન હજી ઉત્સાહપૂર્વક હાથ ધરાયું નહોતું હડપ્પીય લોકો ગામનું પુનરાયોજન કરી શકે તે પૂર્વે તેઓને લાંબો સમય રાહ જોવાની હતી.

લોથલમાં લોકોનો પહેલો વસવાટ થયો તે પછી એકાદ સૈકે, લગભગ ૪ પૂ ૨૩૫૦ માં, પૂરને લઈ બધાં ઘર નાશ પામ્યાં અને ગામને ફરતા (peripheral) માટીના બધમાં પહોળાં ગાળડાં પડી ગયાં. આ વિકટ સમયે

વસાહતીઓએ માનવ અને સરંજામને લગતી પોતાની તમામ સાધનસામગ્રી ભેગી કરી અને વધુ કાચમ પૂરરોધક પગલાં ચોળ્યા કોઈ સુદ્ધિમાન અગ્રણીના માર્ગદર્શન નીચે એમણે કોટની દીવાલોને પાછી મળખૂત કરી અને પૂર્વ-ચિતિત ચોળના પ્રમાણે ઊંચી પીઠિકા ઉપર મકાન બાંધ્યાં. એમણે કૃત્રિમ ધક્કાની રચના કરી વહાણોને નાંગરવાની સગવડો સુધારી લીધી, એટલું જ નહિ, એ ઉપરાંત નીકો અને સ્નાનગૃહો બાંધીને વધુ સારી નાગરિક સુધડતા પૂરી પાડી.

છાપ પાડે તેવાં જાહેર મકાન ઊભાં કરવામાં અગ્રણીએ દાખવેલી હિંમત અને ચતુરાઈ નોંધપાત્ર છે. વસાહતીઓએ ઉઠાવેલા શ્રમની વિપુલતાનો એ હકીકત ઉપરથી ખ્યાલ આવે છે કે ધક્કાની રચના કરતાં પહેલાં દસ લાખ ધન મીટરથી વધુ માટી ખોદવી પડેલી અને વખારો, ગોદી વગેરે સંખ્યાબંધ જાહેર અને ખાનગી મકાનો ઊભાં કરવા માટે કાચી તથા પાકી લાખો ઈંટો તૈયાર કરવી પડેલી મકાનોને પૂરથી સલામત રાખનારી અનેક નક્કર પીઠિકાઓ નીચલા નગરમાં અને ઉપરકોટમાં ઊભી કરવી પડી હતી. પહેલાં એમાંથી અહીં એ નોંધીએ કે તબક્કા ૨ (ઈ પૂ. ૨૩૫૦-૨૨૦૦)માં, સિદ્ધ ખીણનાં ગાંધેરોની બાબતમાં છે તેમ, લોખંડના જળીવાળા ધાટમાં સારી રીતે આયોજેશ્વ વિશાળ મકાનો અને નવા માર્ગોની સગવડ કરવા વસાહતી વિસ્તારને સારા પ્રમાણમાં વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યો હતો. તવગરનું હોય કે ગરીબનું હોય, દરેક મકાનમાં સ્નાનગૃહ કરવામાં આવતું હતું, જેને નગરમાંથી ગંદા પાણીનો નિકાલ કરવા માટેની નીક દ્વારા જાહેર મોરીની સાથે જોડવામાં આવતું હતું. 'નીચલા નગર'થી અલગ તારવવા માટે જેને 'ઉપરકોટ' સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે તેવાં, નગરના દક્ષિણ વિભાગમાં પીઠિકાઓના સહુથી જલ્પ સમૃદ્ધ ઉપર બાંધવામાં આવેલાં વિશાળ મકાનોમાં રાજ્યકર્તા અને એના અધિકારીઓ રહેતા હતા. નીચલા નગરમાંનાં બધાં કારખાનાં અને રહેણાંક મકાનો ભિન્ન ભિન્ન ઊંચાઈવાળી પીઠિકાઓ ઉપર આવેલાં હતાં દુકાનોની હાર ધરાવતો બજારમાર્ગ નગરતળની ઉત્તર કિનારી સુધી લંબાતો હતો. નગરના કાળજીપૂર્વક આયોજનને બાજુએ રાખીને પણ કહી શકાય કે લોચલના લોકોએ સિદ્ધ સભ્યતાને સમૃદ્ધ કરવામાં એક નવું મહત્વનું કાર્ય કર્યું તે એ કે લોચલના બદરે આવતાં વહાણોને નાંગરવાની વધુ સારી સગવડ કરી આપવા માટે કદ ઈંટરી દીવાલોના કૃત્રિમ ધક્કો તૈયાર કર્યો અને વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવાની સગવડ માટેની વધતી જતી માગને વખારો બાંધીને પહેાચી વળવામાં આવ્યું.

બંને પ્રકારની રચના ખૂબ જ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ આયોજિત કરવામાં આવી. હકીકતે હડપ્પીય લોકો ધક્કો બાંધવાની ઇજનેરી વિદ્યામાં અગ્રેસર હતા.

સમગ્ર નગર અને મહત્વની છૂટક ઇમારતોને પૂરમાંથી બચાવવાને માટે ત્રીણવટભરી કામગીરી કરવામાં આવી હતી તથા ૧ માં બાંધેલા નગરના કોટના માટીના બંધમાં પડેલાં બાળડાંને સમરાવી લીધા પછી વસાહતીઓએ એને તથા ૨ માં પાછો મળ્યૂત બનાવી દીધો અને વિસ્તારો કે નેથી એ પૂરો સામેના સરક્ષણની પ્રથમ હરોળ તરીકે કામ લાગે, જ્યારે અંદરની પીઠિકાઓ ખીણ હરોળ બની રહે. નગરને સ્વચ્છ રાખવાને માટે હડપ્પીય લોકોએ પહેલી જ વાર મોરીઓ, કૂડીઓ, પાણી-ઢાળિયાં, ખાળકૂવા (cess-pools) અને એને માટેની તપાસ-કૂડીઓ (inspection-chambers) દાખલ કર્યાં તેઓએ ચોકસાઈ રાખી કે પ્રત્યેક રહેણાક(block)માં જાહેર કે ખાનગી મોરીઓની અથવા ઝોઝામાં ઝોછી ખાળકૂવાઓ(soakage-jars)ની જોગવાઈ કરવામાં આવે અને એ નિયત સમયે સાફ કરવામાં આવે. ભૌતિક સમૃદ્ધિની વૃદ્ધિ સાથે લોકોની કલા-કુશળતા પણ આ કાલ દરમ્યાન નવી પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી. સારી એવી સંખ્યા ધરાવતાં શ્રુતપાત્ર સિંધુ શૈલીએ ચીતરાયાં. લેખલના કુબકારોએ વારતવિકતા, સરવ અને જોમ માટે જાણીતી ચિત્રણની નવી શૈલી દાખલ કરીને મૌલિકતા બતાવી. જેને 'પ્રાંતીય શૈલી' કહેવામાં આવે છે તેણે પોતાના વિષય માટે લોકવાર્તાઓ અને એની પ્રાકૃતિક સંયોજનમાં ભૂમિદ્રશ્યો, ખાસ કરીને ગ્રાણીઓ, પસંદ કર્યાં વિચારોની મૌલિકતા વાસણો ચીતરવા માટે અપનાવેલી રંગ-યોજનામાં પણ જોવા મળે છે. કેટલાક દાખલાઓમાં કલાકાર બદામી પૃષ્ઠભૂમિકા ઉપર ચોકલેટ રંગનો ઉપયોગ કરતો હતો, જ્યારે બીજા દાખલાઓમાં એણે સિંધુખીણનાં શ્રુતપાત્રોની કાળી-ઉપર-લાલ રંગયોજના જાળવી રાખી. આ સંબંધમાં એ નોંધવું જોઈએ કે ધડાઓના બદામી રંગ માટે, પકવતી વખતે સંપૂર્ણપણે પ્રાણવાયુ-સંયોજિત (oxidised) ન થતો, રસાનિક માટીમાં રહેલો ચૂનાનો અંશ જવાબદાર હતો.

મોજશોખની વસ્તુઓ અને કલાના પદાર્થોની માંગ ક્રમે ક્રમે વધતી જતી હતી. મોટી સંખ્યાનાં ચિત્રિત વાસણ, પકવેલી માટીની અને ધાતુની પૂતળાઓ, જોડી કોતરેલી સેલબીટીની મુદ્રાઓ અને છીપ તથા હાથીદાંતનાં જડાવ-કામોતું અસ્તિત્વ આને લક્ષ્યે છે. તથા ૨ માં ભારે ધક્કો અને મોટી વખાર બાંધવામાં આવ્યાં હતાં એ હકીકત જ સૂચવે છે કે સમુદ્રપારનો વેપાર ભારે

પ્રમાણમાં વધ્યો હતો જે કોઈ સ્થાનિક પેદાશના નહોતાં તેવા કિંમતી પથ્થરો ચર્ટ, સેલ્ફાઈડ, સોડા અને ત્રાંચા જેવા કાચા માલમાંથી બનાવેલાં ઓળરો, હથિયારો અને ઘરેણાં આજે મોટી સંખ્યામાં મળતાં હોવાથી આને વધુ સમર્થન મળે છે. એ માલ પશ્ચિમ એશિયા, સિંધુખીણ અને દક્ષિણમાંથી મેળવવામાં આવતો હતો નાઈલની ખીણમાંથી આવેલી શોભાની નાની ચીજોમાં ‘મમી’ અને ‘ગોરિસ્લા’ના પકવેલા માટીના નમૂના છે. લોથલમાંથી હાથ લાગેલી ધરાનના અખાતમાં ઉદ્ભવેલી સેલ્ફાઈડની ગોળાકાર મુદા બહેરીનના ટાપુઓ અને સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચેના વેપારી સંપર્કની નિશ્ચિત સાબિતી પૂરી પાડે છે એવું પણ જોવામાં આવ્યું છે કે સુમેરના બંદરોમાં જઈ આવેલા લોથલના વેપારીઓ પોતાની સાથે વીંધવાળા લિન્ન પ્રકારના સોનાના મણકા અને મુક્તિસ-તૈશિસની ખીણમાં વ્યાપક થયેલી આરક્ષિત લેપન-મૃતપાત્ર(reserved slip-ware)ની હુન્નરશૈલીથી સુશોભિત કરેલાં મૃતપાત્ર લાવ્યા હતા.

લોથલનું નવું નગર પૂરના બચથી તદ્દન મુક્ત નહોતું. તખ્ત્તા ૨ માં ઉપરકોટમાંનાં કેટલાંક બાંધકામોને ત્રણ વાર મળ્યૂત કરવામાં આવ્યાં હતાં કે ફરી બાંધવામાં આવ્યાં હતાં મોરીઓને ઊંચે લેવામાં આવી હતી અને જરૂરિયાત પ્રમાણે માર્ગ પહોળા કે સાંકડા કરવામાં આવ્યા હતા. ૨ અ, ૨ આ અને ૨ ફ સંજ્ઞા પામેલા ઇમારતી પ્રવૃત્તિના આ પેટા-તખ્ત્તા પૂરને લીધે થયેલી નાની નુકસાનીઓનો ખ્યાલ આપે છે લગભગ ઈ. પૂ. ૨૨૦૦ માં નગર ઉપર હારે પ્રથમ પૂર ફરી વળ્યું અને એણે મકાનોને હારે નુકસાન પહોંચાડ્યું.

આમ છતાં નગરના શાસકે ઉપરકોટમાંનાં તેમજ નીચલા નગરમાંનાં નુકસાન પામેલાં પીઠિકાઓ અને મકાનોને દુરસ્ત કરાવવામાં જરા જેટલો પણ સમય જવા દીધો નહિ લોથલના નગરના શહેરના ૩૫માં થયેલા પુનર્વિધાન અને વિસ્તરણના આ તખ્ત્તાને તખ્ત્તા ૩ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે, જેમાં એ પેટા-તખ્ત્તા અલગ પાડી શકાય છે આ સમયે માર્ગોમાંથી પૂરે સર્જેલા કાટમાળને સાફ કર્યા પછી જૂનેરા પાયાઓ ઉપર મકાન ફરી બાંધવામાં આવ્યાં હતાં પૂરની સામેની વધુ અગમચેતી તરિકે મકાનો ફરી બાંધતાં પહેલાં પીઠિકાઓની ઊંચાઈ વધારવામાં આવી હતી. જૂની બહેર મોરીઓનો નવા ધર-મોરીઓમાંથી પાણી જવા દેવા માટે ઉપયોગ કરી લેવામાં આવ્યો હતો અને નવાં પાણી-ઢાળિયાં તેમજ તપાસ-કૂડીઓ પણ નવાં જરૂર હતી ત્યાં ઉમેરી લેવામાં આવી હતી. પૂર શાસક અને શાસિતોના કિસાહને દીવો કરી શક્ય

નહોતું, ઉલટાતું પશ્ચિમ વિભાગમાં મકાનોના નવા સમૂહ, નવા માર્ગ અને નવી ગલીઓ ઉમેરવામાં એણે એમને ઉત્સાહિત કર્યા હતા. તખ્ત્લા રૂ દરમ્યાન ઉદ્યોગીકરણનું પગલું પણ ખૂબ આગળ વધવા પામ્યું હતું. વ્યક્તિગત કારખાનાં, જેવાં કે મણિયારો, છીપ અને હાથીદાંતના કારીગરો, તાંબ્રકારો, હાડકામ કરનારાઓ અને સોનીઓનાં, સારા પ્રમાણમાં વધ્યાં હતાં હુન્નરકલાના કારીગરોની નાની દુકાનો બજારી લતામાં બાંધવામાં આવી હતી આ તખ્ત્લામાં બહેર સ્થળોમાં પણ અગ્નિવેદીઓ રચવામાં આવી હતી, જ્યારે તખ્ત્લા રૂ માં એ ખાનગી નિવાસોમાં જ રચાઈ હતી એક મકાનમાં પશુચરને માટેની અગ્નિવેદી પણ મળી આવી છે સ્પષ્ટતઃ સામાન્ય માનવના ખાનગી જીવનમાં ધર્મ મહત્વનો ભાગ ભજબ્યો હોવો જોઈએ, પરંતુ દેવાલય, અગ્નિવેદી અથવા તે એવું કોઈ મહત્વનું ધાર્મિક બાંધકામ હજી સુધી ઉપરકોટમાં મળ્યું નથી, તેથી એવું લાગે કે નગરના શાસકોની બાબતમાં ધર્મ મહત્વનો ન હોય, અથવા કોઈ રાજ્યધર્મ ન હોય તખ્ત્લા રૂ માં લોચલ શહેરની મોટી સમૃદ્ધિ ઔદ્યોગિક સ્થાનોની વધેલી સંખ્યા, વિસ્તૃત ખાનગી નિવાસો અને મોજશોખના પદાર્થોની વિપુલતાથી માપી શકાય છે વહીવટીતંત્ર કાર્યક્ષમ હતું અને સુધારાઈના નિયમોનું કડક રીતે પાલન થતું હતું લોચલના નાગરિકોનું ગૌરવ કરવા કહી શકાય કે પુનર્વિધાનના ઉત્તરોત્તર તખ્ત્લાઓમાં તેઓ મકાનોના જૂનેરા તલમામને બારે કાળજીથી વળગી રહેતા અને માર્ગે ઉપર દબાણ કરવાનો પ્રયત્ન કરી કરતા નહિ. એમની નાગરિક સભજ એટલી ઉચ્ચ પ્રકારની હતી કે તેઓ બહેર મોરીઓ એમાં જોડાયેલી ધર-મોરીઓથી પુરાઈ ન જાય અને માટે જરૂરી અગમચેતી રાખતા

અહીં મળેલી વિદેશી બનાવટની અનેક પ્રકારની નાની નાની બીજો ઉપરથી નિર્ણય બાંધી શકાય છે કે લોચલ વિદેશો સાથેના વેપાર ધણા પ્રમાણમાં ખેડતું હતું. ઉત્પાદનમાંથી મળેલાં ચોક્કસાઈથી કાપેલી દાઢીવાળા પુરુષનું પકવેલી માટીનું માથું, તાંબાનું વૃષભ-માદળિયું, 'આરક્ષિત લેપન' હુન્નરશૈલીમાં એ લેપનેથી શણગારેલાં ચૂપાન અને ધરીમય નળીવાળા સોનાના ચક્રાકાર મણકા મેસોપોટેમિયામાંથી આવ્યાં હોવાં જોઈએ લોચલમાંથી નિકાસ કરવામાં આવતાં છીપ, હાથીદાંત, કિંમતી પથ્થરોના મણકા અને સુતરાઉ ચાલના બદલામાં બહેરન દારા ધરિન કે દક્ષિણ અરબસ્તાનમાંથી તાંબાના ગ્રહાઓની આયાત કરવામાં આવી હતી. મેસોપોટેમિયા અને લોચલ વચ્ચે સાંજેનિક કાલના સમુદ્રપારના વેપારના બીજા પુરાવા સામાન્ય રીતે આક્રમાં મળી આવતાં આહત

સુદ્રાની છાપ ધરાવતાં માટીનાં પકવેલાં કળશનાં ઢાંકણો અને આરક્ષિત લેપન-મૃત્પાત્રોના છે. વેપારને લઈને વધુ સંપત્તિ અને નવા વિચારોની આયાત થઈ. તોલતું નહું માન (માપ) દાખલ થયું. એ વિદેશો સાથેના વેપારને કારણે લોચલના કુંભારોએ સાધેલી પ્રાંતીય ચિત્રશૈલી ઉપર અંશતઃ એલમની શૈલીની અસર હતી, પરંતુ વિષયવસ્તુ તાત્વિક રીતે ભારતીય હતું. પ્રથમ વાર જ, ‘કાગડો અને હુચ્ચું’ શિયાળ’ અને ‘તરસ્યુ હરણ અને પંખી’ જેવી જાણીતી કાવ્યનિક વાર્તાઓ, જે પાછળથી ‘પચતંત્ર’ માં દાખલ કરવામાં આવેલી છે તે, હડપ્પીય કુંભારી પાત્રોના ચિત્રણનો વિષય બની હતી લોચલના કારીગરોની શોધકશુદ્ધિ છીપેલા ‘કંપાસ’, હાથીદાંતની માપપટ્ટી અને કાંસાની કાણું પાડવાની શારડી જેવાં નવાં વૈજ્ઞાનિક સાધનો અને ચોકસાઈ ભરેલાં ઝોળર ઉત્પન્ન કરી શકતી હતી. હાથીદાંતની માપપટ્ટીમાં દશાંશ પદ્ધતિના સૂક્ષ્મ વિભાગ અંકિવામાં આવ્યા હતા.

ભારે પીઠિકાઓ અને ફરતી દીવાલો દ્વારા શહેરનું સંરક્ષણ થયું હતું એ છતાં જહોજલાલીની પરાક્રમ્ય લોચલને ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ માં પાણીના પૂરનો ભય આવ્યો. આ પૂરની અસર એવી ખાનાખરાબી કરનારી નીવડી હતી કે શાસકનો સુરક્ષિત મહાલય અને ત્રણ મીટર ઊંચી નક્કર ઈંટરી પીઠિકા ઉપર બાંધેલી વખાર પથ્થુ ધોવાઈ ગયાં, જ્યારે નીચલા નગરનાં કાચી માટીની ઈંટોનાં મકાન માખણથી જેમ ઝોગળી ગયાં. જેમાં નદીનાં ધૂમરી લેતાં પાણી એકાએક ફરી વળ્યાં હતાં તેવાં ધણીખરાં ગલીઓ અને માર્ગો નીચાં થઈ ગયાં અને પૂરના ભંગારથી ભરાઈ ગયાં. આમ અગાઉની ચાર શતાબ્દીઓ દરમ્યાન સધાયેલી હડપ્પીય લોકોની અજબ સિદ્ધિઓનો અંત આવ્યો. જાણે કે મકાનો અને કારખાનાં તથા ધક્કા અને વખારનો નાશ એ નિરર્થક બેઠેલા નાગરિકોને માટે પૂરતી આપદા ન હોય એમ નદીએ એના પ્રવાહના માર્ગને પૂરી દીધો અને ધક્કાને જીત્યો અને સફાઈ કરી મુકી પોતાનો માર્ગ એકદમ બદલી નાખ્યો. આને લીધે સમુદ્રપારનો સમગ્ર વેપાર થંભી ગયો અને સંસ્કૃતિનો ઝંડો જ સુકાઈ ગયો.

પૂરને કારણે દીપકદંપના અંદરના ભાગમાં વધુ જીંચા અને વધુ સલામત પ્રદેશોમાં આશરો શોધવા ધણી રહેવાસીઓ નગરનો ત્યાગ કરી ગયાં. જેઓ પાછા ફર્યાં તેઓ અગ્રણી વગરનાં હતાં અને એમની પાસે સમગ્ર શહેરમાંથી પૂરતો ભંગાર સાફ કરવાનાં અથવા તે માર્ગો અને મોરીઓનો જીર્ણોદ્ધાર

કરવાનાં અને મોટા પ્રમાણ ઉપર મકાનો ફરી બાંધવાનાં પૂરતાં સાધન નહોતાં માનવોનાં અને સાધનસામગ્રીનાં સાધનોને એકત્ર કરી શકે અને' સમગ્ર નગરને ફરી બાંધવાના સર્વસામાન્ય હેતુ માટે સહકારી ભૂમિકા ઉપર શ્રમને વ્યવસ્થિત કરી શકે તેવી નેતૃ-પ્રતિભાના અભાવને લઈને જેવાંતેવાં બાંધકામ થયાં અને પરિણામે નાગરિક ધોરણ ઠીક ઠીક ભીતરી ગયું. જેઓ પાછાં ફર્યા તેઓ પૂરના ભંગાર ઉપર બાંધેલાં હલકા પ્રકારનાં કાચી ઈંટોનાં મકાનોમાં રહેવા લાગ્યાં આમ છતાં, ઉપરકોટની તદ્દન ઉપેક્ષા કરીને તેઓએ નીચલા નગરમાં માર્ગો અને ગલીઓના મૂળ તલમાનને જળવી રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ઉપરકોટમાં હવે સત્તાનું અધિષ્ઠાન રહ્યું નહોતું, અને એ કુંભારો, રંભારા અને બીજા કારીગરોનું નિવાસસ્થાન બની ગયો હતો અગાઉનાં જાહેર ગટરો, ધૂંગા, પાણી-ઢાળિયાં અને ખાળકૂવા ભંગાર નીચે દટાઈ ગયાં હતાં અને ત્યાંના નિવાસીઓને સમગ્ર નગરમાંથી મેલું સાફ કરવાને માટે નાના ખાળકૂવાઓથી સંતોષ માનવો પડ્યો.

એમની હસ્તી માત્રનો આધાર સમુદ્રપારના વેપાર ઉપર રહેલો હોવાને કારણે વસાહતીઓએ ધક્કાની મરામત કરી અને નગરથી બે કિલોમીટરને અંતરે દૂર ખસી ગયેલી નદીની સાથે તળને જોડવાને માટે નવી અંતઃદાર-પરનાળ ખોદી ખુબ વિચાર અને બારે શ્રમ માગી લેતા આ પગલાથી ભરતીને સમયે ધક્કામાં નાનાં વહાણ આવી શકે એની સગવડ થઈ વેપાર નિઃશક પુનર્જીવિત થયો, પરંતુ એનું પ્રમાણ એટલું બધું ઘટી ગયું હતું કે વેપારીઓને બારે નુકસાન પામેલી વખાર બાંધવાની જરૂરિયાત લાગી નહિ. વસ્તુતઃ ઈ પૂ ૨૦૦૦ પછી, રાજ્યના અર્થકારણમા એક વાર જેણે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો તે બંધ ઇમારતના નિર્માણનો મૂળ હેતુ જ લુપ્ત થયો.

થોડા સમય પછી, જેમાં એક જ ધધાના કેટલાય કારીગર રહે અને એક જ છત્ર નીચે કામ કરે તેવાં, વિશાળ કારખાનાં સ્થાપીને હાથીદાંત અને છીપતું કામ, મણકા-કામ અને ધાતુકામ જેવા કેટલાક સ્થાનિક ઉદ્યોગોને પુનર્જીવિત કરવાનો એ લોકોએ ગભીર પ્રયત્ન કર્યો. વિશાળ ઋ માં કામદારોનાં નિવાસસ્થાન અને મધ્યવર્તી કોઠ સાથેનું મણકાનું કારખાનું નવા ઔદ્યોગિક સાહસનું સાડું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે અકીકના કંકરની કાચી સામગ્રીને પરિપક્વ કરવા માટે મુખ્ય કારખાનાના મકાનની બહાર એક ભટ્ટી પણ બાંધવામાં આવી હતી કારખાનાની કોઠમાં, ધક્કરની વિવિધ ભૂમિકાઓમાંના અર્ધ-કિંમતી પથ્થરોના મણકા ધરાવતા, બે ધડા દટાયેલા અથ્વા છે એ હકીકત

નિર્ણયાત્મક રીતે પુરવાર કરી આપે છે કે મણિયાર અહીં કામ કરતા હતા, જ્યારે બાબુના ઓરડાઓમાં જોવામાં આવેલાં એમના ઓળખારો અને ધરાણુ વાસણો મુત્યવે છે કે એ કારીગર વસ્તુતઃ કારખાનાના વિસ્તારની અદર રહેતા હતા તથા ૪ તુલંગાય તેવું મહત્વનું ખીલું કારખાનું તે નીચલા નગરની ઉત્તર કિનારીએ બાંધેલું તામ્રકારોનું છે. કમનસીબે ઉપરના આધિકારમની કોઈ ભાળ મળતી નથી અને મકાનના પૂરા રેખાંકનનો ખ્યાલ મેળવવો મુશ્કેલ છે, આમ છતાં એવું બતાવવાને પૂરતો પુરાવો છે કે એક જ જગ્યા નીચે ફેટલાયે તામ્રકાર અહીં કામ કરતા હતા. તાંબાના ગદ્દા ઝોળાળવાને માટે માટીની પકવેલી કુલડી, કાટોડાનો ગદ્દો અને તાંબાનું પતરુ નજીકમાં જ બાંધવામાં આવેલી ઝોળાકાર ભટ્ટીની નજીકમાં મળી આવ્યાં હતાં. ભટ્ટીથી થોડે અંતરે દરેકમાં ધડા-ભટ્ટી હોય તેવી એકખીલ સાથે જોડાયેલી, ઈંટોની કરસબ બીવાળી, પાંચ ફૂટીઓ મળી આવી છે. સ્પષ્ટતઃ મૂડી અને કાચો માલ પૂરો પાડનારા સહ-કારીગર કે મૂડીદાર વેપારીની દેખરેખ નીચે ધાતુના કારખાનામાં ઝોળામાં ઝોળા જ બેઠેલા ધાતુકાર સાથે કામ કરતા હોવા જોઈએ. શાસકના લોખને પરિણામે સખ્યાબધ કારીગરોને કામે લગાડતા વચલા વેપારીનો પ્રવેશ લોથલનાં તથા ૪ નાં મણિકા અને ધાતુના કારખાનાંમાંથી સૂચિત થાય છે.

વેપાર અને ઉદ્યોગને પુનર્જીવિત કરવા માટે લોકોએ નવેસર કરેલા પુનઃ-પ્રયત્નો છતાં તથા ૩ ના અંતે પૂરને કારણે આતરિક પડતી આવી ચૂકી હતી અને આ પડતી તરફની ગતિને અટકાવનારાં કોઈ સાધન હતા નહિ નગર કદમાં સંકોચાણું અને સગવડવાળાં મકાનોની સંખ્યા તથા ૪ (ઈ પૂ. ૨૦૦-૧૯૦૦) માં ક્ષીણ થઈ. વારંવારનાં પૂર અને જમીનની વધતી જતી ખારાશને લઈને ઝડપી બનેલી, સિંધુ સમ્યતાની સાર્વત્રિક પડતી, ખરાબ સમ્ભવતાં મકાનોની, કંબાલ રીતે નજીક જાહેર કામોની, ઉત્તરતી કોટીના માટીનાં પાત્રોની અને મોજશોખના માલની અછતમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે કુદરતી આફતોમાંથી ઉગારે તેવાં જાહેર કામોને ટકાવી રાખવા માટે પહેલ કરી શકે તેવો, નાગરિકોનો આદર ધરાવનારો, કોઈ રાજકીય નેતા નહોતો રહ્યો હવે ધર્મે રાજકારણ કરતાં વધુ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો એ નીચલા નગરમાં રહેલી અગ્નિવેદીઓની વિપુલતા પરથી તથા ઉપરકોટમાં પણ એના પ્રથમ વાર હોવાપણા પરથી સમન્વય છે કદાચ અગ્નિપૂજક કેમે ખીલ્યો ઉપર આધિપત્ય મેળવ્યું હતું.

સમધારણ વરસાદનાં વર્ષો દરમ્યાન લોથલના રહેવાસીઓ પૂરથી ખીતા નહોતા, કારણ કે એમનાં મકાન અંશતઃ ચાલુ કબજાને પરિણામે તેમજ અંશતઃ

પૂરોને પરિણામે સૈકાઓથી એકઠા થયેલા કાટમાળના બડા થશે ઉપર બધાયેલાં હતાં નગરને ફરતી દીવાલ ફરી બાંધવાની તેમજ આંતરિક પીઠિકાઓની બિચાઈ વધારવાની બાબતમાં તબક્કા ૪ માં બતાવેલી ઉપેક્ષાનું આ પથ એક કારણ હોઈ શકે મધ્યવર્તી પ્રબળ શાસનતંત્રનો અભાવ અને મોટાં બહેર કામ હાથમાં લેવાની સાધનસામગ્રીની બિજુપ એ બીજાં કારણ હોઈ શકે ગમે તેમ હો, એ હકીકત છે કે જ્યારે ઈ. પૂ. ૧૯૦૦ માં નદી એકાએક એના કાંઠાઓ ઉપર થઈને વહી ગઈ ત્યારે નગર ફરી એમાં પૂરેપૂરું ડૂબી ગયું. ખરું જોતાં એ કાંઈ સામાન્ય પૂર નહોતું, પરંતુ પ્રલયપૂર હતું કે જેણે ભૂમિવિસ્તારમાં ફેલાયેલાં અનેક નગરોના અને ગામડાંઓના અસ્તિત્વને સાફ કરી નાખ્યું. અજભાયણી ઉત્ખનનોના અનુસંધાનમાં પાકી સ્થળતપાસ કરવામાં આવે તો સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ ગુજરાતના સમગ્ર કાંઠાની પટ્ટીમાં જમા થયેલા કાંપના બડા પડની નીચે દટાઈને પડેલી લિન્ન લિન્ન કદની ઘણી વધારે હડપ્પીય વસાહતો પ્રકાશમાં આવે. ઓછામાં ઓછી બે વસાહત, અર્થાત્ લોથલની નજીકનાં રંગપુર અને કોઠ, એકી સાથે પૂરાથી નાશ પામેલાં બળુવામા આવે છે. અન્યત્ર કીમની ખાડીમાં ભાગાતળાવના હડપ્પીય બંદરની એ જ વલે થયેલી, જ્યારે શેત્રુંજી નદીની ખીણમાં હાથબને સમુદ્ર અને નદીએ સંયુક્ત રીતે કોળિયે કરી નાખેલું કચ્છમાં દેસલપરને પથ્થરના આડબંધનું રક્ષણ હોવા છતાં એનો નાશ ઈ. પૂ. ૧૯૦૦ ના પૂરને જ આરોપવો જોઈએ. આ ઉદાહરણો એ સાબિત કરવાને પૂરતાં છે કે મોટા પાયા ઉપર આવેલાં પૂરોએ કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ ગુજરાતની હડપ્પીય વસાહતોનો નાશ કરી નાખેલો. કદાચ સિંધુની ખીણનાં સ્થળોની પથ્થ એ જ દશા થઈ. આવી આપત્તિ માટે કારણો ત્રીણતાં પૂર્વે લોથલમાં કાલ આ માં સિંધુ સભ્યતાની પ્રગતિ ઉપર થયેલી પ્રલયનાં પૂરોની પાછલી અસરો ઉપર વિચાર કરવા ક્ષણવાર થઈ જઈએ.

૨. કાલ આ : ઉત્તર હડપ્પીય સંસ્કૃતિ (ઈ. પૂ. ૧૯૦૦-૧૬૦૦)

ત્રોથા પૂરને પરિણામે લોથલમાંનાં કારખાનાં અને વખારોના અવશેષ સંહિતનાં બધાં જ બહેર અને ખાનગી મકાન ધરાસાથી થયાં શહેરને ફરતી દીવાલો, બંદરની પીઠિકાઓ અને ધક્કાના બંધની દીવાલોનો નાશ થઈ ગયો અને પૂરની રેતીના થરથી એ સળંગ થઈ ગયાં. ધક્કાનું પાત્ર રેતીથી પુરાઈ ગયું અને નદીથી એટલું બધું અળગું પડી ગયું કે એક વાર ફરીથી વહાણોને નાગરવાને માટે એને ઉપયોગમા લેવાની બધી આશાઓ જતી કરવી પડી પ્રલયપૂર

પછી લોથલમાં પાછા ફરેલા ગણગાંધિયા માણસોને—મોટે ભાગે ખેડૂતો, માછીમારો, ખારવાઓ અને કુંભારોને—એ વખતની સમૃદ્ધ નગરીને કાટમાળના આડાઅવળા સમૂહના રૂપમાં સરી પડેલી માલૂમ પડી હોવી જોઈએ એ લોકો કાટમાળ સાક કરવાને માટે ખૂબ જ થોડા, ત્યાં સગવડ ભરેલી રીતે પુનર્વસવાટ કરવાને માટે ખૂબ જ ગરીબ અને છતાં પોતાના બાપદાદાના સ્થાનને છોડી દેવા માટે ખૂબ જ નારાજ હોઈ, તેઓએ ધીરે ધીરે નાનાં નાનાં જૂ પડાં બાંધવાં શરૂ કર્યાં અને એક પછી એક આવી ખડેરા ઉપર વસવાટ કરવા માંડ્યો. તત્કાલ ૫ નાં મામૂલી પદાર્થોનાં બાંધેલાં આ નાનાં મકાન નબળાં ફરસબ ધીવાળાં અને નબળાં હવાભિન્નસવાળાં હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે દીવાલો માટીની અથવા માટીની ગાર કરેલ સાંઠીઓની છે અને સ્નાનગૃહોનાં તળ પહેલાંનાં ખડેરામાંથી એકઠાં કરેલાં ઇંટાળા અને માટીની પટ્ટવેલી થેપલીઓથી જડેલાં છે, પરંતુ એ જાણમાં આવતાં નવાઈ જાપજે છે કે આ રહેવાસીઓ લગભગ નિત્યકર્મ ચર્ચ પડેલી સ્નાન જેવી એમની યુગજૂની પરંપરાને હજી પણ વળગી રહ્યા હતા કેટલીક બાબતોમાં એ વહેમીલા પથ્થ બની ચૂક્યા હતા, કારણ કે જો ચાઈને કારણે ઉપરકોટ વસવાટ માટે સહુથી વધુ અનુકૂળ હોવા છતાં આશ્રિત વસાહતીઓએ એને પૂરી કાળજીપૂર્વક ટાળ્યો અને હવે નીચલા નગરના ઢોળાવોને પસંદ કર્યાં થયેલ પોતે પણ નદીની રેતીની નીચે જોડો દટાઈ ગયો વસવાની ધીમી પ્રક્રિયા અને સૈકાઓ સુધી ટીંબાનું ચાલુ રહેલું ધોવાણ ‘તત્કાલ ૫’ માં વસાહતી જમાવના આજાપણાને ખુલામો આપે છે; પરંતુ નવી કુંભારકામની પરંપરાઓનો ક્રમિક વિકાસ અને મધ્ય ભારતની નદીઓની ખીણોમાં વસતા બીજા સંસ્કૃતિક સમૂહો સાથેના લાંબા ગાળાનો સંપર્ક સ્પષ્ટ સાબિતી આપે છે કે હડપ્પીય લોકો દષ્ટિગોચર થતા પૂરેપૂરાં બધ ચર્ચ ગયા તે પહેલાં થોડા વધુ સૈકાઓ સુધી લોથલમાં બસાઈ રહ્યા. અહીં એ વાત ઉપર ભાર દેવો જરૂરી છે કે પ્રલયપૂર પછીના લોથલ (તત્કાલ ૫) ના રહેવાસીઓ હડપ્પીય લોકોના સીધા વારસદાર જ હતા, અન્ય કોઈ નહોતા. આ લોકો, પોતાના કાષ્ઠુ બહારના સંયોગોએ જેમ અને જ્યારે જરૂરિયાતો જીભી કરી તેમ અને ત્યારે કેટલીક પરંપરાઓમાં પરિવર્તન કરતા, મોટા ભાગની હડપ્પીય પરંપરાઓને અનુસરવાનું ચાલુ રાખી રહ્યા વિપરીત આર્થિક પરિસ્થિતિઓ છતાં એમણે પોતાની ધાર્મિક માન્યતાઓ અને સામાજિક રીતરિવાજોને ત્યાગ કર્યો ન હોતો, પરંતુ પતરીઓ અને તોલાં બનાવવાને માટેના સારા દાણાદાર ‘ચટ’, મુદાઓ અને મથુકાઓ બનાવવાને માટેની સેલખડી, ઓળરો અને હથિયારો બનાવવાને માટેનાં તાંબુ અને કંથાઈ,

અને મણુકા બનાવવા માટેના કિંમતી પથ્થરો જેવી આયાત કરેલી સામગ્રીની અછતને લીધે સામગ્રીના સરંજામમાં અત્યુક પરિવર્તન અનિવાર્ય હતાં કારીગરોને સ્થાનિક પ્રાપ્ય સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો, એને લીધે 'ચર્ટ'ની લાંબી સમાંતર-બાજુ પતરીઓને સ્થાને 'જેસ્પર' ની ટૂંકી પતરીઓ, અક્ષીકનાં ધનાકાર તોલાંઓને સ્થાને રેતિયાળ-પથ્થરનાં ગોળાકાર તોલાં અને 'ફાએન્સ'ના મણુકાઓને સ્થાને માટીના પકવેલા મણુકાઓ દાખલ કરવાની જરૂરિયાત ઊભી થઈ બદલામાં નવી સામગ્રી મૂકવાનું થતાં ક્રિયાપદ્ધતિ અને આકારમાં કેટલાંક પરિવર્તન અનિવાર્ય હતાં ઉદાહરણ તરીકે, કિનારીને ઉપસાવવાની (crested-ringed guiding) ક્રિયાપદ્ધતિ અપનાવવામાં આવેલી હોવા છતાં 'જેસ્પર'ના નાના કંકરોમાંથી માત્ર નાની પતરીઓ જ બની શકે એમ હતું રેતિયા પથ્થર અને 'શિસ્ટ'(schist)ના ઉપયોગને લઈ, તોલાંને ઉપરથી કાપેલો ગોળાકાર આપવો પડ્યો વધુ સોઢી વસ્તુઓ વાપરવાનું સામાન્ય થઈ પડ્યું વિદેશી સાથેનો વેપાર બધ થઈ જવાને પરિણામે પ્રસિદ્ધ સિંધુ મુદ્રાઓ લગભગ પૂરે-પૂરી લુપ્ત થઈ જે થોડી મુદ્રાઓ બચી તેઓના ઉપર ફેરફાર પામેલી લિપિ આવી, પણ કોઈ પશુ-ચિહ્ન ન રહ્યું પથ્થર જેવી લેખનસામગ્રીનો ઉપયોગ બંધ થવાને કારણે અને એને સ્થાને કુંભારી પદ્ધતિનો તથા નાણવત પદ્ધતિનો ઉપયોગ થવાને કારણે થયેલો જથ્થાતો નોંધપાત્ર ફેરફાર એ છે કે લિપિમાં વપરાતાં વળાંકદાર ચિહ્નોની સંખ્યામાં ભારે ઘટાડો આવ્યો ખૂબ જ અપ્રાદિત સંખ્યાનાં ચિહ્ન, જે ખાસ કરીને સ્વરૂપમાં રેખાત્મક હતાં તેવાં જ, વપરાતાં વાડકા, કુંભ, સંજિદ્ધ નળાકાર કળશો અને ડ-આકારનાં વાસણ જેવા, થોડા હડપ્પીય માટીકામના પ્રકાર વપરાશમાંથી નીકળી ગયા, બ્યારે કેટલાંક બીજાં વાસણોએ નવા આકાર ધારણ કર્યા મજબૂત લાલ મૃતપાત્રમાં આગળ પડતી હાંસવાળી અને બહાર કાઢેલા રક ધવાળી થાળીને બદલે વાળેલી હાંસવાળી અને રક ધ બહાર ન નીકળ્યો હોય તેવી છીછરી થાળી થઈ, બ્યારે બેસણીવાળી થોડી-પરની-થાળી માં જડી અને બેઠેલી જેવી થોડીનો ઘાટ વિકસ્યો લાલ અને બદામી મૃતપાત્રોમાં પાતળી રચનાવાળો, ટૂંકા કાંડલાનો અને શુદ્ધ ઘાટનો કળશ, અંડાકાર દેહ અને ગોળ બેસણીવાળો, બિયા કાંડલાના કળશમાં ફેરવાયો. ચપટ બહાર નીકળતી ચપટી કિનારી અને સીધી યા બહિર્ગોળ (convex) રૂપરેખાવાળી મોટી ઠોઠીમાં ગોળ કિનારી વિકસી સ્થાનિક પ્રકારમાં વાડકામાં વધુમાં વધુ ફેરફાર થયો. આર લમાં બહિર્ગોળ બાજુવાળા વાડકાની બાજુઓ સીધી થઈ. વચલા તબક્કામાં એને શુદ્ધો બહાર કાઢેલો રક ધ થયો અને છેલ્લા

તળાસામાં અંતર્ગોળ-અહિર્ગોળ રૂપરેખા થઈ સૌરાષ્ટ્રના અવસિષ્ઠ પ્રકાર અર્થાત્ દૂંઠા શેષાત્મક હાથાવાળા વાડકાને હાથો હાથો આવ્યો, જ્યારે પાતળી કિનારી વાળા વાડકા ઘાટના દીવાને બદલે અતર્વક કંઠિલા અને મોરી જેવી કિનારવાળા-સુ-ધડ છીંછરા દીવાએ સ્થાન લીધું. માટીકામના આ બધા વિકસિત ઘાટ રંગપુર ૨૬, પ્રભાસ ૧ આ અને રોજડી ૧ આ માં પુનરાવર્તન પામ્યા છે. કુંભારી કામની રચનાને હાથે વળગે છે ત્યાંસુધી હડપ્પીય પરંપરાનાં બદામી રંગનાં મૃત્પાત્ર અને સૌરાષ્ટ્રના સ્થાનિક અભરખિયાં લાલ મૃત્પાત્ર તળાસા ૪ માં ઓછાં થતાં આશ્યાં અને છેલ્લે તળાસા ૫ માં અદસ્ય થયાં લોથલ આ ની ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય સંસ્કૃતિના કુહારી ઉલોમનાં ખીળાં લક્ષણો આ છે : પ્રાણી અને વનસ્પતિનાં મુખ્ય રૂપાંકનોનું શૈલીકરણ; ત્રાસી તથા તરંગાકાર રેખાઓ, ખચકા અને ફચગા, રેખાંકિત ત્રિકોણો અને ચોરસો, ટપકાંની પંક્તિઓ, હીરાઓ અને તરંગાકારો-જેવી પ્રાથમિક આકૃતિઓ માટેની રચના પસંદગી; અને ચિત્રકામની કૃત્રિમ શૈલીનું સરસીકરણ ધણા થોડા કિસ્સાઓમાં વનસ્પતિ અને પક્ષીઓનાં મુખ્ય રેખાંકનોનું ઉપલક્ષ આલેખન પણ દેખાય છે. રંગપુર ૩, માંથી મળેલાં વાસણો ઉપર રેખાંકિત કરેલા વૃષભ અને બકરા લોથલ આ માંથી મળેલાં વાસણો ઉપર બિલકુલ રહેલા નથી વાસણની સપાટી ઉપર ચળકતો લાલ રંગ લાવવા બીનાશથી લીસું કરવાની ક્રિયાપદ્ધતિ હજી અહીં ધડાઈ નહોતી એ અનુ-હડપ્પીય રંગપુરમાના સમય ૨૬ અને ૩ માં દેખાતું ઉત્તરકાલીન લક્ષણ છે એકંદરે કહી શકાય કે ગરીબ થઈ ચૂકેલા લોકોની ઊતરતી જતી રુચિને સંતોષ આપવાની દષ્ટિએ લોથલના કુહારે સમય આ માં વાસણોની અર્થદિત સપાટી ઉપર કેટલીક પ્રાથમિક આકૃતિઓ ચીતરી. સિંધુ શૈલીમાં નજીવું સ્થાન પામેલાં—તરંગિત રેખાઓ, ખચકા અને તરંગાકારો—વિકસિત શૈલીમાં મુખ્ય રેખાંકન બન્યાં. પશુઓને એમની સ્વાભાવિક ભૂમિકામાં ચીતરવાને ટેવાયેલા નિષ્ણાત કલાકારનેા અહીં હાથ હતો નહિ અને રંગની આયોજના કાળા-પર-લાલમાં અર્થદિત હતી.

લોથલ આ નાં ઓળરોમાં અને દેહાલકારોમાં દાખલ થયેલા થોડા ખીળ ફેરફારોની પણ અહીં નોંધ લેવી જોઈએ અનુકાલીન સિલ્પગ્રથોમાં વર્ણિત લગ્ન-વીંટીઓની યાદ આપતી બમણા વળના માથાવાળી તાંબાની વીંટીઓ પહેલી વાર દાખલ થઈ અને માટીની પકવેલી બંગડીઓને સ્થાને વધુ ટકાઉ એવી છીપોની બંગડીઓ આવી. અગ્રીક સહિતના ધણાખરા અર્ધ-કિંમતી જતોના પથ્થરોની આયાત થઈ શકતી નહિ. આ સામગ્રીમા મણકાનાં ધરેલાં કદ અને સંખ્યાથી કાર્નેલિયનની અછત સચિત થાય છે. એ જાણીને આશ્ચર્ય

થાય છે કે માટીના પકવેલા ગોળાઓના આકારમાં પણ મહત્વનો ફેરફાર થયો. હવે તેઓ ગોળાકાર હોવાને બદલે અંડાકાર છે અને માટી હથેળીમાં દબાવવામાં આવી હતી—એ બતાવતાં ચારે આંગળીઓનાં નિશાન એની એક બાજુ ઉપર પડેલાં છે. લોથલના કુંભાર સમય આ માં નવા કુંભારી આકારોનો વિકાસ કરતા અટકી ગયા, જ્યારે રંગપુરના લોકો એક પગલું આગળ વધ્યાં અને એમણે રંગપુર રહ માં સપાટીના શોધનની નવી ક્રિયાપદ્ધતિ દાખલ કરી. વાસણોને ખૂલતો લાલ લેપ લગાવવામાં આવ્યો, ભીનાં ને ભીનાં ઉપર લીસપ આપવામાં આવી અને ચળકતી લાલ સપાટી આપવા એને ઉચ્ચ ઉષ્ણતામાને પકવવામાં આવ્યાં. આમ એ વાસણોને ‘ચળકતાં લાલ શૂરપાત્રો’ ની સંજ્ઞા મળી. નવાં ચિત્રિત રેખાંકન પણ રંગપુરમાં સમય ૩ માં દાખલ કરવામાં આવ્યાં, જેમાં કે મધ્ય ભારતીય તામ્રપાષાણયુગનાં ચિત્રિત શૂરપાત્રોના વિષયમાં બન્યું છે તેમ પીઠ ખણીનાં શીંગડાવાળાં હરણો અને કપ્પરસ્ટાન હ નાં શૂરપાત્રોના વિષયમાં બન્યું છે તેમ આટી પાડતાં વકાકાર શીંગડાવાળાં વૃષભો. એ પછી તો લોથલનું અસ્તિત્વ જ ભૂંસાઈ ગયું હતું.

અ. સિંધુ સભ્યતાની પડતી

પહેલાં આપણે જોયું કે કુદરતી આફતો અને માનવીય નિષ્ફળતાઓને પરિણામે ગુજરાતમાં સિંધુ સભ્યતાનાં કેવી રીતે વળતાં પાણી થયાં હોય, મોહેંજો-દડો અને સિંધુખીણની બીજી વસાહતોની પડતીને ભતભતનાં કારણ આરોપવામાં આવે છે. આર્યોનું આક્રમણ, વારંવાર આવતાં પૂરો, જમીનમાં વધેલી ખારાશ, પ્રદેશનું રક્તે રક્તે સુકવાણુ, અને ભૂકંપો—એ સચુકત રીતે તેમજ અલગ અલગ રીતે સિંધુ-શહેરોના વિનાશ માટે જવાબદાર હોવાનું કહેવાય છે. હડપ્પા અને મોહેંજો-દડોમાં મકાનોની ઊંચી ઊભણીમાંની કૃત્રિમ પીઠિકાઓ અને કાચી ઈંટોની પૂરણીઓ તેમજ કદાચ શહેરોની રક્ષણકારક દીવાલો—એ સૌ પૂરોની સામેના ટેકા હતી મોહેંજો-દડો અને ચન્દુ-દડોમાં આવ્યા કરેલાં પૂરોનો, પૂરનિષ્કેપોના રૂપે, ધણો પુરાવો છે. સિંધુમાં ઘુષ ટક્કર પાસે કાંપની ૧૩ મીટરની ઊંચી ટેકરી આવ્યો-ઐતિહાસિક કાલમાં સિંધુખીણમાં લાંબા સમય માટે આવેલા મોટા પૂરની ચોક્કસ એધાણી આપે છે ૧૧ વારંવારનાં પૂરોથી કંટાળી ગયેલા રહેવાસીઓ સિંધુ-શહેરો છોડી ગયા હશે. કુદરતી આપત્તિઓ વિશેના તાજા પુરાવાઓને, આક્રમણના મહત્ત્વ આપવામાં આવતું નથી. અર્થાત્ રમશાન ‘હ’ ના લોકોને, આક્રમક માનવામાં આવ્યા છે,

ને એમને કેટલીક વાર આર્યો તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે, પરંતુ એ સૂચનનું ધટે કે તેઓ નગરીમાં આવી પહોંચ્યા એ પૂર્વે ઘણા સમય ઉપર, આકાન્ત ગણાયેલા હડપ્પીયોએ હડપ્પાનો ત્યાગ કરી દીધો હતો. ખીલુ, મોહેન્જો-દડોમાંથી આક્રમણનો કોઈ શ્રદ્ધેય પુરાવો મળ્યો નથી. પ્રજાની કહેવામાં આવતી કતલ પણ નગરીના છેલ્લા તળાસામાં થઈ હોવાનું કહી શકાય એમ નથી. ઉપરની સામગ્રીના પ્રકાશમાં એ માનવું મુશ્કેલ છે કે સિંધુ ખીણમાં સિંધુ સભ્યતાનો અંત આર્યોના આક્રમણને કારણે આવ્યો. શુભરાતને લાગેવળગે છે ત્યાંસુધી, એ સાબિત કરવા માટે શ્રદ્ધેય પુરાવો છે કે, પૂરાને કારણે લગભગ ઈ. પૂ. ૧૯૦૦ માં લોથલ, રંગપુર, કોંક અને લાગા તળાવની પડતી થઈ, પરંતુ તે તે સ્થાનમાં જલદી પુનઃ વસવાટ થયો હતો. એ આ તળાસો છે કે જ્યારે શુભરાતમાંના ખત્તી ગયેલા હડપ્પીયોની સાથે સિંધુ ખીણમાંથી આવેલા નિર્વાસિતો ભેડાઈ ગયા. સમય જતાં અંદરના લાગમાં કેટલીયે નવી વસાહતો બની થઈ.

૧૦. કન્હ-દેસલપરમાં હડપ્પીયો

રંગપુરમાં ભેવામાં આવે છે તે પ્રમાણે, આર્ય હડપ્પીય નગરો અને ગામોનાં એક વખતનાં સમૃદ્ધ પ્રજાજનોથી લુપ્ત બ પ્રકારના, જે હવે ઉત્તર હડપ્પીયો તરીકે ઓળખાય છે તે, રહેવાસીઓની સાધનસામગ્રીનું પરીક્ષણ કરતાં પહેલાં હડપ્પીયોએ કન્હમાં શું ક્યું એ જોઈએ.

આ સ્થાન ધરૂડ નદીની ઉપનદી, જેને તળપદમાં ખાસ-છેલા નામે ઓળખે છે તે વોકળાના ઉત્તર કાંઠે છે અને એ ૧૩૦×૧૦૦ મીટરના વિસ્તારનું છે. ઉત્ખનનકારે ૧૭ સરવાળે ત્રણ મીટર ઊંડાઈના જૂ-લાગમાં એ સાંસ્કૃતિક કાલ તારવી આપ્યા છે. કાલ ૧ ને તળાસા જ અને આ માં વિલાગિત કંદવામાં આવ્યો છે. આમોના આર્ય હડપ્પીય સંસ્કૃતિ બતાવતો તળાસો જ અને ઉત્તર હડપ્પીય સંસ્કૃતિ બતાવતો તળાસો આ અલ્પભાગે લોથલના તળાસા જ અને આ ને લાગુ પડી રહે છે. દેસલપર ૧ ક માં ચળકાટવાળાં લાલ મૃતપાત્ર મળ્યાં નહોતાં, પરંતુ મેસણીવાળા સીંધી દીવાલના વાડકા જેવા કેટલાક વિદ્યસ્થિત હડપ્પીય મૃતપાત્ર-પ્રકાર ભેવામાં આવે છે. દેસલપર ૧ ક ના એ રસપ્રદ લક્ષણ આ છે: હડપ્પીય લાલ અને બદામી મૃતપાત્રોની સાથેસાથ કોટ-દીઠ મૃતપાત્રોની હયાતી અને જે નીકવાળા છેલ્લી હાથાવાળા કંદાર્ કહેવાય છે તેવા નવા પ્રકારના વાડકાની હાજરી. કંતલાપૂર્વક વર્તુલાકાર કરેલા મથાળાવાળા આ

કહાઈ તથા ૧ જ ના વચલા સ્તરોમાં જ દાખલ કરવામાં આવી હતી દેસલપર ૧ જ માં લોચલના પ્રકારનો દ્દા ઘાટના હાથાવાળો વાડકો પણ વપરાતો હતો, અને તથા ૧ જ માં બંને પ્રકાર લોકપ્રિય બન્યા હતા. તથા ૧ જ ના બીજા મહત્વના કુંભારી પાત્રોમાં તરંગાકાર રેખાઓ વગેરેવાળાં આસમાની-લીલા રંગમાં ચિત્રિત રાખેલિયાં પાત્ર અને ઘોળા લેપવાળાં કાળાં-અને-લાલ પાત્ર છે તથા ૧ જ માં કીમલેપવાળું દ્વિગી લાલ મૃતપાત્ર દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ લાલ મૃતપાત્ર અને સફેદ લેપવાળાં કાળાં-અને-લાલ મૃતપાત્રોમાંના વિકસિત હડપ્પીય ઘાટ. પણ ચાલુ હતા સફાઈની સગવડોનું અસ્તિત્વ થોડીક ખાનગી ગટરોથી સૂચિત થાય છે અહીં ૨૫ મીટર જાડી પથ્થરની બનાવેલી જે દીવાલ ખુલ્લી થઈ તે ચાર મીટર પહોળા છે, પણ એ આખા મામને ફરતે બાંધેલી નથી; એ નદીકાંઠા ઉપર પૂર-રોધક આડશ તરીકે તૈયાર કરવામાં આવેલી દેખાય છે નદીના મુખ્ય પ્રવાહને બીજી દિશામાં વાળવામાં સહાયશ્રુત થાય તેવા કાચુ-કાષ્ઠ અને પ્રદોષ પણ જોવા મળે છે. અંદરની અને બહારની પથ્થરથી ચણેલી દીવાલોની વચ્ચે કાચી ઈંટોની પીઠિકાનું અસ્તિત્વ બતાવે છે કે મૂળમાં માત્ર કાચી ઈંટોની પીઠિકા બનાવવામાં આવી હતી, પણ પછીથી એની બંને બાજુએ પથ્થરની દીવાલ કરી મજબૂતી આપવી પડી હતી વળી કિલ્લેબંદીને અડીને કાચી ઈંટોનાં મકાન પણ બાંધવામાં આવ્યાં હતાં, પરંતુ ઉત્ખનિત મર્યાદિત વિસ્તારમાં માર્ગ-આયોજનોનો પત્તો લાગતો નથી દેસલપર જે કે નાનું નગર હતું, છતાં અહીંથી હાથ લાગેલાં સિંધુ તોલાં, મુદ્રાઓ અને મુદ્રાંક સૂચવે છે કે એ મહત્વનું વેપારી કેન્દ્ર હતું ઉત્ખનનમાંથી હાથ આવેલા મોટી સંખ્યાના માનવ-કૃત પદાર્થો ઉપરથી ત્યાંના રહેવાસીઓની સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આવી શકે છે તાંબાનાં ઓજરોમાં છરીઓ, છીણીઓ, સળિયા અને કડીઓ મળ્યાં છે. તોલાં જેરપર અને પકવેલી માટીનાં બનાવવામાં આવતાં હતાં, જ્યારે દેહાભૂષણોમાં ચળકતી માટી, સેલખડી અને અર્ધ-કિંમતી પથ્થરોના મણકાઓનો સમાવેશ થતો. પાન-ને-કાચલી ઘાટનાં ચર્ટનાં બાજુ-ફાંટ કોટ-દીછના પ્રાગ-હડપ્પીય સ્તરોમાંથી મળેલાં પાષાણ-ઓજરોની યાદ આપે છે ચર્ટની લાંબી સમાંતર-લુજ પતરીઓ અને લીસાં કરેલાં પથ્થરનાં વીધણાં દેસલપરના હડપ્પીય સ્તરોમાંથી મળેલા બીજા નોંધપાત્ર પદાર્થ છે ઉત્તર હડપ્પીય વસાહતનો, કદાચ પૂરથી, નાશ થયા પછી ધણુંખરું એક સહસ્રાબ્દી માટે એ સ્થળ તણ દેવામાં આવ્યું હતું. એમાં આરંભિક ઐતિહાસિક કાલ દરમ્યાન ફરી વસવાટ કરવામાં આવ્યો; આ કાલ રાજસ્થાનના રંગમહાલ મૃતપાત્રો અને

સૌરાષ્ટ્રનાં વસર્ધ મૃત્પાત્રોની સાથે સરખાવી શકાય તેવાં લાલ-કિપર-કાળાં ચિત્રિત મૃત્પાત્રોને માટે જાણીતો છે આ બેડ પ્રકારનાં પાત્ર મોડેથી આવેલાં છે અને તેઓને ઉત્તર દડપ્પીય કાળાં-અને-લાલ મૃત્પાત્રો સાથે વર્ગીય કે મૌલિક સંબંધ નહોતો. ઉત્ખનનકારના મત પ્રમાણે કાલ ૧ ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધીનો છે, પરંતુ કોટ-દીછ મૃત્પાત્રની દાખરીથી આ સ્થળની વસાહત ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ થી ધમ્મી વહેલી ચયાનું સ્વચાલ છે. દડપ્પીયોના આગમન પૂર્વે કોટ-દીછના લોકોએ દેસલપરમાં વસવાટ કર્યો દરે દડપ્પીયોના આગમનના ગાળામાં અથવા એનાથી થોડે મોડે પતકાં રાખોડિયાં મૃત્પાત્ર વાપરનારા લોક આવેલા અને દેસલપર ખાતે લાંબા સમય માટે વસતા રહેલા જણાય છે આટલું દડપ્પીય નગરનો ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ થી ૧૬૦૦ વચ્ચે આવેલા પૂરે નાશ કર્યો દેખાય છે અને થોડા જ સમયમાં ત્યાં ફરી વસાહત થઈ હતી, પરંતુ ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ માં આવેલા બીજા પૂરે ક્ષીયમાણ્ય દડપ્પીય સંસ્કૃતિનો પણ નાશ કર્યો ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્ર વાપરનારા લોક દેસલપર કે એ કારણે કંઈના બીજા કોઈ દડપ્પીય સ્થાને કદી પહોંચ્યા નહિ.

૧૧. દડપ્પીય સંસ્કૃતિની પડતી

લોથલ ખાતે થયેલી દડપ્પીય સંસ્કૃતિની પડતી વિશે આ પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે. હવે આપણે રંગપુર, રાજહી અને પ્રભાસ ખાતે ઉત્તર દડપ્પીયોની સાધનસામગ્રીમાં કર્યા વધુ પરિવર્તન થયાં એ જોઈએ ગુજરાતના અનુ-દડપ્પીય કાલમાં ક્ષીયમાણ્ય દડપ્પીય સંસ્કૃતિમાંથી વિકસેલી નવી સંસ્કૃતિ પ્રાચ્યુર્મ ધરાવે છે એ નોંધપાત્ર છે આ હકીકતનું સર્વોત્તમ ચિત્ર રંગપુર ખાતે અનુભવાય છે

અ. રંગપુર

રંગપુરનું મહત્ત્વ એ રીતે છે કે એ ગુજરાતમાં શોધાયેલું પહેલું દડપ્પીય સ્થાન છે ને એ ભારતીય ઉપ-ખંડનું એવું પહેલું સ્થાન છે કે જ્યાં સિંધુ સભ્યતા સિંધુ ખીણના કરતાં વધુ સમય માટે બચેલી અને અત્યાર સુધી ન જાણવામાં આવેલા રૂપાંતરને પામેલી જાણવામાં આવે છે રંગપુર ખાતે ૧૯૫૪-૫૫ માં થયેલા ઉત્ખનને એક બાજુ દડપ્પીય સંસ્કૃતિ સાથે, તો બીજી બાજુ નાગદા, આહાડ, એરણ, પ્રકાશ, દામ્પમાળાદ, બેડવે-નાશિક, નેવાસા અને ચંદોલીની અનુ-દડપ્પીય સંસ્કૃતિઓની સાથે નવી ચખલા સાંધી આપી સૌરાષ્ટ્રનાં દડપ્પીય સ્થાનોમાં મળતાં કાળાં-અને-લાલ મૃત્પાત્ર, અને ક્ષીયમાણ્ય

હડપ્પીય મૃતપાત્રોમાંથી વિકસેલાં ચળકતાં લાલ મૃતપાત્ર એ સિંધુ-સામ્રાજ્ય વીખરાતાં અસ્તિત્વમાં આવેલી, ઈ પૂ. ખ્રીષ્ઠ સહસ્રાબ્દીની, ખ્રીષ્ઠ રીતે એકંદી પડી ગયેલી તામ્ર-પાષાણ સંસ્કૃતિઓની એ મુખ્ય શૃંખલા છે. રંગપુર એક નાનું ગામકું છે, જે રાણપુરની ટેકરીઓમાંથી નીકળતી અને ધધુકા પારના ખારાપાટમાં અદૃશ્ય થતી ભાદર નદીના કાંઠા ઉપર આવેલું છે. મૂળમાં એ નદી સમુદ્રમાં જોડાતી પ્રાચીન ટીબો ૧૦૮૦×૮૪૦ મીટરનો વિસ્તાર રોકે છે, જેમાં કુલ વસાહતી સ્તર ૬૮ મીટરનો છે. ૧૯૫૪-૫૫માં ૧૮ થયેલાં ઉત્ખનનોને પરિણામે ત્રણ સંસ્કૃતિક કાલ તારવવામાં આવ્યા હતા. કાલ ૧ સૌથી જૂનો શિકારી-માછીમારી અર્થકારણવાળી ઉત્તરપાષાણયુગીન સંસ્કૃતિનો છે. થોડા સમય પછી, અભ્યરખિયાં લાલ મૃતપાત્ર વાપરનારા લોકોએ એ સ્થળમાં વસવાટ કર્યો હતો, પરંતુ તેઓ એક્સક્યુરે રંગપુરમાં આવ્યા એ આપણે જાણતા નથી. કાલ ૧ અને કાલ ૨ વચ્ચે સમયનો ખાલી ગાળો છે. ઉચ્ચ પ્રકારની સંમાર્જિત નગર-સંસ્કૃતિને કારણે પાછલા કાલને સરળતાથી ઓળખી શકાય છે અને એ પાછો ૨ જ, ૨ જા અને ૨ જ માં વિભક્ત થાય છે. કાલ ૨ જ માં મીથુ પાયેલાં લાલ મૃતપાત્ર વાપરતા લોક લગભગ ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ માં લોથલમાંથી આવેલા હડપ્પીયોની સાથે ભળ્યા હતા. કાચી ઈંટોની પીઠિકાઓ ઉપર ભેલાં કરેલાં કાચી ઈંટોનાં મકાનો(૫૬ ૨૯, આ. ૧૫૨)ની રચનાથી અને હડપ્પીય ચિત્રિત કુંભારકામ, ચર્ટની પથ્થરીઓ, પથ્થરનાં ધનાકાર તોલાં, સેલખડી તથા કાર્નેલિયનના મણકા, તાંબાની બંગડીઓ, વીંટીઓ અને ચપટ વીધણાં દાખલ થયાથી હડપ્પીય લોકોનું આગમન સ્પષ્ટ થાય છે. ટીબાના પશ્ચિમ ભાગમાં ખુલ્લાં કરેલાં મકાનો અને પીઠિકાઓના તલમાનથી આયોજનનું તરવ રપષ્ટ રીતે દર્શાવી શકાય છે. કોઈ ખીજ આરૂં હડપ્પીય નગરની જેમ રંગપુર પણ મેલું દૂર કરવાને માટેની જાહેર અને ખાનગી ગટરોના રૂપમાં નાગરિક સંગવડોનો ગર્વ લઈ શકતું હતું. પ્રત્યેક મકાનને ઈંટોની ફરસણ ધીવાળો રનાનખંડ હતો. નાગરિક ભૌતિક સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ, જે કે રંગપુર કોઈ મોટું વેપારી કેન્દ્ર નહોતું અને તેથી મુદ્રાઓનો એને ઉપયોગ નહોતો. છતાં પણ એને આરૂં હડપ્પીય વસાહત હોવાનું જણવામાં આવે છે. લોથલ, કોઠ અને રંગપુરને બાદ કરતાં સૌરાષ્ટ્રની હડપ્પીય વસાહતોમાં આરૂં હડપ્પીય સંસ્કૃતિની એ બાબતોની જોણ છે : ૧. આયોજન અને ૨. જાહેર સફાઈ અને તેથી જ એને ઉત્તર (કે ક્ષીયમાણ) હડપ્પીય વસાહતોની સરા આપવામાં આવી છે.

ખુદ રંગપુરમાં હડપ્પીય સંસ્કૃતિની પડતી કાલ ૨ જા માં સ્પષ્ટ થાય છે. ઈ. પૂ. ૧૯૦૦માં આવેલા મોટા પૂરને કારણે એ આરૂં હડપ્પીય નગરનો નાશ થયો;

અને બાદર નદીએ પણ પોતાનો પ્રવાહમાર્ગ અદ્વલવાને કારણે રહેવાસીઓને ખીજે વસવાટ કરવો પડ્યો. કાલ ર આ નાં કુંભારી પાત્રોનું હીન પ્રકારનું ઘડતર અને હીનતર અલ ક્રરણુ તરત જ સાંસ્કૃતિક અવનતિને છતી કરે છે; અને વળી એ આયાત થયેલી કાચી સામગ્રીમાંથી ઉત્પન્ન કરેલા જરૂરી અને મોજશોખના પદાર્થોની અછતથી વિશેષ પ્રતિપાદિત થાય છે. ચર્ટની લાંબી પતરીઓ અને લીસી માટી તેમજ સેલખડીના બનાવેલા મણકાઓના અભાવનો ખુલાસો આનાથી થાય છે તાંબાની અછત હતી અને લોથલમાંથી મેળવેલા પદાર્થો કંરકસરથી વપરાતા સિંધુખીણ સાથેનો વેપાર અટકી પડવાને કારણે ધનાકાર તોલા બનાવવાને માટે ચાર્ટ ઉપલબ્ધ નહોતો.

લઢીમાં પકવેલી ઈંટોની બારે અછત હોવાને કારણે અને નાગરિક ધોરણની બારે અવનતિ થઈ હોવાને લઈને રહેવાસીઓને જાહેર કે ખાનગી ગટરો બાંધવાનું પોતામાં એમ નહોતું આમ છતાં કાલ ર આ ઈ પૂ. ૧૬૦૦ ના અંતમાં કામને વિરત્ત કરવાનો અને નવી કુંભારી પરંપરાઓ ઊભી કરવાનો પ્રયત્ન થયો હતો. સમુદ્રકાંઠાનાં મેદાનોમાં કામચલાઉ વસાહતો કર્યા પછી દ્વીપકલ્પના અંદરના ભાગમાં ખસેલા નિર્વાસિતોના નવા મોળાએ કદાચ આ બાબતને ગ્રેરણા આપી હોય કાલ ર હ માં ક્ષીયમણુ હડપ્પીય સંસ્કૃતિની પુનર્નિર્મિતિના આ તબક્કા દરમ્યાન નવાં પાયાણુ-ઓજરો અને કુંભારી પ્રકારોનો વિકાસ થયો નવા કુંભારી પ્રકારોમાં કાંગરીવાળા છુકા વાડકા, લાંબી ડોકવાળી અને લંબગોળ ધાટની બરણીઓ, ટૂંકી કે મણુકા ધાટની હાંસવાળી અને કાંગરી વિતાની ચાળીઓ તેમજ ઠાંકેલી હાંસવાળી જાડી કાઠીઓનો નિર્દેશ કરી શકાય, જેમાંની બહુખરી લોથલ બા માં જોયેલા વિકસિત હડપ્પીય પ્રકારોનું માત્ર પુનરાવર્તન છે આ ફેરફારોની સાથેસાથ રંગપુરમાં કેટલાંક નવાં લક્ષણુ જોવા મળે છે જેસણીવાળા વાડકાએ ખીજી રીતે દારૂની પ્યાલી તરીકે જાણીતા થડિયાવાળા વાડકામાં વિકસિત થવા નાનું ચડિયુ વિકસાવ્યું. વાસણોની નળળી કારીગીરીને જાણે કે છુપાવવી હોય તે માટે, બધાં વાડકાઓની, તાંસળાંની અને લંબગોળ બરણીઓની સપાટીને ચળકતો લાલ રંગ ઊભો કરવા ભીની કરી લીસી કરવામાં આવતી હતી. આમ રંગપુરમાં કાલ ર હ માં ચળકતાં લાલ સ્ત્રપાત્રનું મૂળ જોઈ શકીએ છીએ.

અકીક અને જેરપર જેવી ઉપલબ્ધ સ્થાનિક સામગ્રીનો પૂરો ઉપયોગ કરી રંગપુરના લોકોએ પથ્થરની પતરીઓ બનાવવાનો મશીર પ્રયત્ન કર્યો હતો ચર્ટની લાંબી પતરીઓનું સ્થાન લેનારી, હડપ્પીય ક્રિયા-પદ્ધતિએ ઉત્પન્ન કરેલી

દૂંડી સર્માતર-શુભ પતરીઓનું અસ્તિત્વ આનો ખુલાસો આપે છે તાંબાને ફરી ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યું હતું, પણ આ વખતે, ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ ના અરસામાં રંગપુર અને લોથલે જેનો સપર્ક સાધી લીધો હતો તે દક્ષિણ રાજસ્થાનથી એ ધાતુ આવી હોવી જોઈએ પરંતુ વળી એ સ્વયં છે કે હાથા માટેના બાકોરાવાળી વધુ અટપટી કુહાડીને બદલે સાદું હડપ્પીય ચપટ વીંધણું વપરાવા લાગ્યું, કેમકે એ પરથી ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ જેટલા મોડા કાલ સુધી હડપ્પીય ધાતુ-ક્રિયાપદ્ધતિનું ચાલુ રહેવાપણું સૂચિત થાય છે

કાલ ૨ આ અને ૨ હ દરમ્યાન હડપ્પીય કારીગરો સૌરાષ્ટ્રમાંથી મેવાડના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં અને નર્મદા તથા તાપીની ખીણોમાંથી ગોદાવરી તથા કૃષ્ણાની ખીણોમાં ખસ્યા. હડપ્પીય ધાતુકામના કારીગરોની આ હિલચાલથી નેવાસા, જોડેવ અને ચંદોલીમાં તેમજ દક્ષિણમાં વધુ આગળ તુંગભદ્રાની ખીણમાંના ટેક્સકોટ અને હલ્લૂરમાં તાંબાના વીંધણાના અસ્તિત્વનું તાત્પર્ય સમજાય છે. વળી હડપ્પીય પતરી-ઉલોગના ફેલાવા માટે મસ્કી ખાતે ચર્ટની લાંબી પતરીઓનો તેમજ તુંગભદ્રાની ખીણમાં અને પેનરના નદીપ્રદેશમાં જેસ્પર, અક્રીક, અને કલ્સેદનીમાંથી ધડેલી વધારે દૂંડી પતરીઓનો પણ પુરાવો મળે છે. સેલખડીના ચંદા-ધાટના મણકા બનાવવાની હડપ્પીય ક્રિયાપદ્ધતિ આંધ્ર-મૈસૂર પ્રદેશમાં, ખાસ કરીને કર્નૂલ જિલ્લામાં, નૂતન પાષાણયુગના લોક લઈ ગયા હતા દૂકમાં, બહોળા વિસ્તારમાં હડપ્પીય કારીગરો પથરાઈ ગયા. હોવાના કારણે જ્યાંથી જ્યાંથી અનુકૂળ કાચી સામગ્રી મળી ત્યાં ત્યાં હડપ્પીય ધાટ અને ક્રિયાપદ્ધતિ પ્રમાણે ઓળંગે અને અલંકારણોનું ઉત્પાદન કરવામાં આવતું હતું. હડપ્પીય પરંપરાઓના પ્રમુખ ઉપ-સ્તર સાથેની નવી સંસ્કૃતિનો ઉદય રંગપુર ખાતે કાલ ૨ હ માં તાપીના ખીણપ્રદેશમાં સાવલડા ખાતે, ઉપલી કૃષ્ણાની ખીણમાં કૂડછી ખાતે અને કર્નૂલ જિલ્લામાં સિંગનપલ્લી વગેરે ખાતે ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોના દેખાવથી વ્યક્ત થાય છે. નવી સંસ્કૃતિનું બીજું લક્ષણ કેટલીક હડપ્પીય પરંપરાઓનું સુધારેલા સ્વરૂપે થયેલું પુનર્જીવન છે. ઉદાહરણ તરીકે, જગલી બકરા જેવી પશુઓની આકૃતિઓ ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રો ઉપર ફરી ચીતરવામાં આવતી હતી આમ છતાં આંટી પાડતાં સિંગડાવાળું પશુ સૌરાષ્ટ્રમાં દાખલ થયેલો નવો લાવ હતું. પરંતુ તાપીની ખીણ(સાલવાડા)ના મોર અને બીભ પક્ષીઓના લાવ^{૧૯} લોચલ જાના કુલારી કામના પક્ષીના લાવોમાં સીધેસીધા વરતી શકાય છે. જોકે કાએ-સના અને સેલખડીના મણકાને સ્થાને માટીના પકવેલા મણકા આવી ગયા હતા, આમ છતાં સૌરાષ્ટ્રમાં, ખાસ કરીને

રંગપુરમાં શુકા દ્વિ-શકુ મણકા હજી પણ લોકપ્રિય હતા. આ સ્થળે પથ્થરનાં ધનાકાર તોલાને સ્થાને ગોળાકાર તોલાં પણ આવી ગયાં હતાં. આમાં ચર્ટને બદલે રેતિયો પથ્થર અને ચિસ્ટ વપરાતા રહ્યા હતા એ જ રીતે રંગપુર ૨૬ માં અને ૩ માં માટીની પકવેલી બગીચોને બદલે છીપની બગીચો આવી ગઈ હતી સેલબડીના ચંદા-ધાટના મણકા અદસ્ય થઈ ગયા હતા, પરંતુ છીપના ઝીણા મણકા કાલ ૧ માં વપરાતા ચાલુ રહ્યા હતા; પરંતુ ચળકતાં લાલ શૂપાત્ર વાપરનારા લોકોએ કાચી ઈંટોનાં બાંધેલાં મકાનોમાં પ્રાક્કાલીન સગવડોનો અભાવ હતો, છતાં કાલ ૨૬ માં નજરે પડેલી અગ્નિવેદીઓ હડપ્પીય કર્મકાંડનું સાતત્ય સૂચવે છે.

સમગ્ર રીતે બેતાં એમ કહી શકાય કે અતુકાલીન હડપ્પીય સંસ્કૃતિમાંથી નીકળેલી ચળકતાં લાલ શૂપાત્રો(પૃષ્ઠ ૩૦, આ ૧૫૩)ની સંસ્કૃતિને નવું બળ મળ્યું હતું અને એને સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકર્ષની બહાર વિકસવાને માટે નવા વિસ્તાર મળ્યા હતા એનાં ચળકતાં લાલ શૂપાત્રોના પ્રકારના વિશિષ્ટ કુંભારી પાત્ર પૂર્વમાં છેક મેવાડના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં આહાડ સુધી, સેન નદીની ખીણમાં એરણ સુધી અને દક્ષિણમાં છેક ચંદોલી સુધી પહોંચ્યાં હતાં ૨૦ ચળકતાં લાલ શૂપાત્રો વાપરનારા લોકોને તદ્દત બાંધેલાં કાળાં-અને-લાલ શૂપાત્ર ઈ. પૂ. બીજી સહસ્રાબ્દીમાં મધ્યભારત અને દક્ષિણની અતુ-હડપ્પીય તામ્રપાષાણ સંસ્કૃતિઓની મહત્ત્વની લાક્ષણિક ભાત પાડતાં હતાં. એ વખતે ઉત્તરમાં કાળાં-અને-લાલ શૂપાત્ર ઈ. પૂ. પહેલી સહસ્રાબ્દીમાં ગંગાની ઉપરની ખીણનાં ત્રિવિત રાખોડિયાં શૂપાત્રો સાથે અને બિહારનાં ચિરદ અને બીજાં સ્થાનોનાં તૂતન પાષાણયુગીન રાખોડિયાં શૂપાત્રો સાથે મિશ્રિત થઈ ગયાં.

સૌરાષ્ટ્રનાં લોચલ અને રંગપુર એ બે મુખ્ય કેંદ્રોમાંની હડપ્પીય સંસ્કૃતિની પડતીની અવસ્થાઓનો તાલ મેળવ્યા પછી બીજાં વધુ નાનાં કેંદ્રો તરફ વળીએ, જેણે સમય અને સ્થળની દૃષ્ટિએ સિંધુ સભ્યતાના વિસ્તારમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો અને એક બાજુ માતૃસંસ્કૃતિ સાથે તે બીજી બાજુ હડપ્પીયોનાં સસુદ્રપારનાં સંસ્થાનો સાથે નવો સંબંધ બાંધ્યો.

આ. શ્રીનાથગઢ (રોજડી)

લોચલમાંના ત્રીજા પૂર (ઈ. પૂ. ૨૦૦૦) પછી તરત જ વધુ સારી સહીસલામતી માટે હડપ્પીયો સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકર્ષના અંદરના ભાગમાં ખસ્યા. કેટલાક રંગપુરમાં જઈ રિથર થયા અને ચોડા બીજા પશ્ચિમ દિશાલક્ષી

ખસ્યા, પરંતુ સિંહુ અને સાગરમતીની ખીણોમાંથી નિર્વાસિતોની હરતી થઈ અને દીપકસ્થપાની મોટા હાગની નદીઓની ખીણોમાં એ વસવાટ કરવા પામ્યા એ લેાયક ખાતેના ચોથા પૂર (ઈ. પૂ. ૧૬૦૦) પછી જ અન્યુ. હાક્તની ખીણમાં રોજડી, સુરતાનપુર, દાદ અને આટકાટ, દક્ષિણ-પશ્ચિમ કાંઠે પ્રમાસ અને ઝીના, અને ઘેઘો અને આછ નદીઓની ખીણોમાંના ખીખાં ઘણાં ગામોના જેવી એમની ગ્રામ-વસાહતોમાંથી મળતા કુંભારી પુરાવાની કાળકલ્પરી તથા સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે કે હડપ્પિયોએ વિકસિત હડપ્પીય કુંભારકામના પ્રકારોનો ઉપયોગ શરૂ કરી દીધો હતો. આમ છતાં એ ખરું છે કે આ હડપ્પીય સ્થાનોમાં કાંગરીવાળી, નિમ્નોન્નત થાળી અને કીડવાળી અરણી જેવા કૃત્રિમ પ્રાક-કાલીન પ્રકાર પણ અત્યંત જવા પામ્યા હતા, પરંતુ કોઈ ચોક્કસ તબક્કામાં અનુકાલીન આકારોની હાજરી એ તબક્કાનો સમય નક્કી કરવામાં પ્રભાવરૂપ ગણાય. આ પૂર્વે બતાવાયું છે કે એ ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય લોકો જ હતા કે જેઓ અખરખિયાં લાક સ્તંભાત્ર વાપરનારા લોકોને અને રાખોશિયાં સ્તંભાત્ર વાપરનારા લોકોને અનુક્રમે રોજડી^{૨૧} અને પ્રલાસમાં મળ્યા હતા. રોજડી આરંભ હડપ્પીય સ્થળ હતું કે નહિ એનો નિર્ણય કરવા માટે નીચે ઉત્ખનન સાધનસામગ્રીનું વધુ પરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે. રોજડીના કાલ ૧૮ ની ચપટ થાળી અને ઝીચી કાંકગાળી અરણીના નિઃશક નમૂના મળી આવ્યા છે, જે મેકે લેાયક જા માં લખક થયેલા લાક્ષણિક રીતે ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય થાટ છે. આમ નિર્વાસિત વસાહતોએ સેલખડીના ઝીણા મણકા, આકૃતિ ઉપસાવેલા કાર્નેલિયનના મણકા, ચર્ટનાં ધનાકાર તોર્સા અને કૃત્રિમ પ્રાક-કાલીન કુંભારી પ્રકાર (પૃ. ૬, આ. ૮૮-૧૦૮), ખાસ કરીને રોજડી ખાતેની 'ડ' થાટની અરણી, વાપરવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. એ હકીકત હોવા છતાં આ સ્થાનને આરંભ હડપ્પીય વસાહત ગણી શકાય એમ નથી, કારણ કે એમાં લેાયક સહિતનાં સિંહુ-ચહેરોમાંની નાગરિક શિસ્તનો અસર હતો. રોજડી સુ-આયોજિત નહેતું અને લેાયક અને રંગપુરે એના આરંભ તબક્કામાં સદાક વિશેની જે ઝોજામાં ઝોડી સમજકોનો અનુસર કર્યો હતો. તે પડ ભોગવી ન હતી. ચોડાંક સિવાય લગભગ બધાં મકાન માટીનાં હતાં, જે લેાયક જા સમયની જેમ બાંધકામના ધોરણમાં ભારે પડતીનો સ્પષ્ટ રીતે ખાસ આપે છે. કાર્ન-૧૪ સમય (૩૬૨૦ ± ૧૧૫ બી. પી.) પણ મૂલ્યે છે કે હડપ્પીયોએ રોજડીમાં પહેલો વસવાટ ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ ની આસપાસ કર્યો હતો, પરંતુ એનાથી વહેલો, આરંભ હડપ્પીય સંસ્કૃતિના કુચ્ય ખિંડુએ નહિ. ૧૬૫૮-૫૯માં એ સ્થળે થયેલા ઉત્ખનનને પરિણામે કાલ ૧ માં જ અને જ

એવા એ તખ્તો તારવવામાં આવ્યા હતા. તખ્તો ૧ જ માં રહેવાસીઓ માટીની પીઠિકા ઉપર લેલાં કરાચેલાં માટીનાં મકાનોમાં રહેતા હતા અને ફરસખંધી ચૂનાની કરવામાં આવતી મુખ્ય કુંભારી પાત્રો લાલ મૃત્પાત્રો અને ભૂરાં મૃત્પાત્ર હતાં. અખરખિયાં લાલ મૃત્પાત્ર માત્ર નાના જથ્થાઓમાં મળ્યાં હતાં. તખ્તો આ સમૃદ્ધિનો સમય દર્શાવતો હોવાનું કહેવાય છે કે જે સમયે ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રોની થાળીઓ સાથે સરખાવી શકાય તેવી થાળીઓ વપરાતી હતી એવું મનાય છે, એ રગપુરના રૂઢીની સમકાલીનતા સૂચવે છે. આ તખ્તોમાં રહેવાસીઓને પ્રભાસ મૃત્પાત્ર પણ મળીતું હતું. રહેવાસીઓનાં ઓળરોમાં તાંબા કે કાંસાની ચપટ વીંધણો, બાણ-ફળાં અને માછલાં પકડવાની ગલ સાથેસાથ કસેદની અને જેરપરની નાની પતરીઓનો સમાવેશ થતો હતો. ઉત્ખનમાંથી મળેલાં—એક અકીકનું અને બીજું ચર્ટનું એમ—એ ધનાકાર તોલાં સૂચવે છે કે એ લોકોએ હજી સિંધુ તોલ-પ્રમાણનો ત્યાગ કર્યો નહોતો. શરીરના અલંકારો માટે એ લોકો સેલખડીના ઝીણા મણકા અને પાટ્ટી માટીના નળી-ધાટના મણકાનો ઉપયોગ કરતા હતા. લોચલ જ માં ખૂબ જ લોકપ્રિય એવા કાર્નેલિયનના મણકા રોજડી ૧ જ માં વિરલ હતા

રોજડી ૧ જાનો કાર્બન-૧૪ સમય ઈ.પૂ. ૧૬૭૦ ± ૧૧૫ અને ૧૭૪૫ ± ૧૦૫ (૫૭૩૦ના અર્ધ-જીવન મૂલ્યની ગણતરીએ) છે. સ્પષ્ટતઃ રોજડીમાં ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય લોકોનું પહેલું આગમન ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ માં કે સહેજ વહેતું થયેલું અંકાય આ ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય સંસ્કૃતિનો લગભગ ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ માં અંત આવ્યો. અખરખિયાં લાલ મૃત્પાત્ર વાપરનારા લોકોએ રોજડીનો કબજો, હડપ્પીય લોકો તખ્તો ઉપર આવી પહોંચ્યા તે પહેલાં, ધણી સમય ઉપર લીધો હશે

૬. પ્રભાસ

આ સમુદ્ધાની વસાહતોનો સાંસ્કૃતિક ક્રમ વિન્નન રીતે નિમ્નિન થયો છે ૨૨ એમાં કાલ ૧ માં જે ઉપ-તખ્તો સાથે અને કાલ ૨ માં ત્રણ ઉપ-તખ્તો સાથે પાંચ કાલ તારવી બતાવાયા.

કાલ ૧ અનુકાલીન હડપ્પીય સંસ્કૃતિનું અને કાલ ૨ ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રોની સંસ્કૃતિનું પ્રતિનિધિત્વ બતાવે છે. તખ્તો ૧ જ માં પ્રમાણમાં પરંપરા નિવાસ કરનારા લોકો સૌરાષ્ટ્ર કીપકંપના આવ સંસ્કૃતિક સમૂહોમાં રાખોડિયાં મૃત્પાત્ર વાપરનાર લોકો હતા એ લોકો વિન્નન રીતે કોનરેલ

અને ખાંચાદાર રાખોડિયાં મૃતપાત્રોને ઉપયોગ કરતા હતા, જે તપાસ ૧ જા માં પશુ ચાલુ રહ્યાં, જ્યારે જેને “પ્રભાસ મૃતપાત્ર” એવું નામ અપાયેલું, તે નવા કુંભારી પાત્ર સૌથી પ્રથમ વાર જેવામાં આવ્યાં (પૃ. ૩૧, આ. ૧૫૪)

શુક્ર કાંગરીવાળા આકારના અને સીધી બાજુવાળા હલકી કોટિના હડપ્પીય પ્રકારના વાડકા જેવા વિકસિત કુંભારી પ્રકારોના સહ-અસ્તિત્વથી એના સિલસિલાબંધ સમય આંકવાનું શક્ય બન્યું છે. તેથી કરીને પ્રભાસ ૧ જાને લોચલ આ સાથે સરખાવવામાં કંઈ અડચણ નથી. સમગ્ર રીતે જેતાં સમય ૧ નગર-આયોજન અને જાહેર સફાઈ જેવી આરંભ હડપ્પીય સંસ્કૃતિનાં કોઈ સ્થાપત્યકીય લક્ષણ દર્શાવતો નથી કે એનાં મૃતપાત્ર લાક્ષણિક સિંધુ શૈલીમાં અલ કૃત નથી. પ્રભાસનાં મૃતપાત્ર લીલાશ પડતા રંગનાં કે હરિયાળા રાખોડિયા રંગનાં છે અને આછા ગુલાબી રંગના લેપ ઉપર ચોકલેટ રંગમાં કે જુરાશ પડતા રંગના લેપ ઉપર આછા ગુલાબી રંગમાં ચિત્રિત છે, જેમાં મુખ્ય પ્રકાર ખૂણિયા પાડતી ધાર સાથેના અંતર્ગોળ વાડકાનો છે ચિત્રભાવોમાં સમૂહમાં દોરેલી રેખાંકિત પટ્ટીઓ અને ત્રાંસી તથા તરંગાકાર રેખાઓનો સમાવેશ થાય છે આ મૃતપાત્ર રોજડી ૧ જા માં અને મધ્ય સૌરાષ્ટ્રનાં બીનાં થોડાં સ્થાનોમાં જાણવામાં આવ્યું છે. પ્રભાસનો કાલ ૨ ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોની સંસ્કૃતિનાં આગમન, સમૃદ્ધિ અને પડતીનો અનુક્રમે ખાલ આપતા જ, આ અને ૬ એવા ત્રણ તપાસાઓમાં વિભાજિત થાય છે.

૪. ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોની સંસ્કૃતિ

અલગ સંસ્કૃતિક લક્ષણ તરીકે ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોનો આવિર્ભાવ પહેલાં રંગપુર ખાતે કાલ ૨ ૬ માં જોળખી કાઢવામાં આવ્યો હતો, જેના ઉપલા સ્તરોનો સમય અત્યારે ઈ પૂ ૧૭૦૦ નો આંકવામાં આવે છે. આ સંસ્કૃતિની સમૃદ્ધિનો ખાલ આપતા રંગપુરના કાલ ૩ નો અંત ઈ પૂ ૧૩૦૦ માં આવ્યો કે જ્યારે ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોની સંસ્કૃતિની શોભાત્મક શૈલીમાં પડતીની ચોક્કસ એકાણીઓ જેવામાં આવી. કાંગરીવાળા ચાળી, ટૂંકી ડોકવાળી બરણી, બહિર્ગોળ બાજુવાળું પ્યાલું, નાની કૂંડી અને મોટી કોઠી જેવા લાક્ષણિક હડપ્પીય ધાટોમાંથી નવા કુંભારી ધાટ કેમ વિકસ્યા અને રંગપુર ખાતે કાલ ૨ ૬ માં મણકા અને પતરીઓ બનાવવા નવી સાધનસામગ્રી કેવી રીતે દાખલ થઈ એ વિશે આ પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે. ચળકતાં લાલ મૃતપાત્ર પેત્રમાં ખરબચડાં હતાં, પરંતુ વાસણની સપાટી બીની કરી લીસી કરેલી અને જોળા લાલ લેપથી મઠારેલી હતી.

ચળકર્તા લાલ શૂત્રપાત્ર વાપરનારા લોકોએ ઉત્તરકાલીન હડપ્પીય લોકો પાસેથી અપનાવેલી ચિત્રણની નવી શૈલીને સ્થાને તરંગાકાર અને ત્રાંસી રેખાઓ, ગૂંચળાં અને પાંદડાં, શૈલીમય પક્ષીઓ અને રોપાના ભાવોના ચિત્રણની સાદી શૈલી અપનાવી હતી. ભૌમિતિક, અર્ધસ્વાભાવિક અને સ્વાભાવિક ભાવોનું આનુક્રમિક પદ્ધતિઓમાં આવર્તન થતું દેખાતું નથી રંગપુર ૨૬ અને ૩ માં માટીના ચળકર્તા લાલ વાડકાઓ ઉપર, X ધાટનાં શિંગડાવાળા આખલાની રૂપરેખા ચીતરાયેલી મળી છે અબકુલનાં પ્રાણીઓમાં પાછળ વળેલાં શિંગડાવાળું દોડતું હરણ એ ખૂબ જ લોકપ્રિય પ્રાણી છે પ્રભાસ, એરણ અને રંગપુરનાં ચળકર્તા લાલ શૂત્રપાત્રોમાં જોવામાં આવેલાં ઘીળ સર્વસામાન્ય રૂપકેન તે રેખાંકિત પદ્ધતિઓ, સીડીઓ, લટકતાં ગૂંચળાં, સમૂહમાં દોરેલી તરંગાકાર તથા ત્રાંસી રેખાઓ, તેમજ રેખાંકિત હીરાઓની અને ત્રિકોણોની હરોળો છે.

પ્રભાસના કાલ ૨ ને ઝ, આ અને ૬ એમ ત્રણ તબક્કાઓમાં વિભાજિત કર્યો છે, જે અનુક્રમે ચળકર્તા લાલ શૂત્રપાત્રોની સંસ્કૃતિનાં આગમન, સમૃદ્ધિ અને પડતીના ખાલ આપે છે. એ ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ થી ૧૪૦૦ સુધીના સમયનાં હોવાનું કહેવાય છે. આ રંગપુર ૨૬ અને ૩ ના સમય સાથે સારી રીતે બંધ ખેસે છે, પરંતુ વધુ વખત નહિ તો બચાસુધી એ રંગપુરમાં ટકી ત્યાંસુધી તો એ પ્રભાસમાં ટકી રહી અને છેવટે સાદાં લાલ શૂત્રપાત્રોમાં અવનતિ પામી. એ દૃષ્ટિએ પ્રભાસ ૨૬ ની ચળકર્તા લાલ શૂત્રપાત્રોની સંસ્કૃતિના પડતીના તબક્કાનો અંત ઈ. પૂ. ૧૩૦૦ સુધી લંબાવી શકાય. સમગ્ર સમય ૨ દરમ્યાન સ્વેતરંગથી ચિત્રિત કાળાં-અને-લાલ શૂત્રપાત્ર રહેલાં છે તે એ સમય ૩ માં સાદાં કાળાં-અને-લાલ શૂત્રપાત્રોના રૂપમાં ટકી રહે છે પ્રભાસનું મહત્ત્વ એ રીતે છે કે એ અનુ-હડપ્પીય તામ્ર-પાષાણીય સંસ્કૃતિ અને આરંભિક લોહયુગ સંસ્કૃતિની વચ્ચે પડતા ખાલી ગાળાને સાંકડો કરે છે, કેમકે લોખંડ પહેલવહેલું ચળકર્તા લાલ શૂત્રપાત્રોમાંથી નીકળી આવેલાં સાદાં લાલ શૂત્રપાત્રોની સાથેસાથ દેખા દે છે.

૧૨. અનુ-હડપ્પીય તામ્ર-પાષાણયુગીન સંસ્કૃતિઓના નિર્માતાઓ

ગુજરાતમાં લોખંડ દાખલ થવાના પ્રશ્ને હાય ધર્મા પહેલાં, જે ચળકર્તા લાલ શૂત્રપાત્રો વાપરનારા લોકો હડપ્પીયો કરતાં જુદા હોય તો, એવાં શૂત્રપાત્રોના નિર્માતા કોણ હતા અને મધ્ય ભારત તેમજ દક્ષિણમાંના એમના પડોશીઓ સાથે એમની સામાન્ય સાંસ્કૃતિક શૃંખલાઓ કઈ હતી એ નક્કી

કરવાને માટે અહીં થોડુંક અટકીએ. નાનાં ગાંધડાંઓમાં વસતા ગોપાલક-અને-કૃષીવલ્લ લોકો ચળકતાં લાલ મૂતપાત્રોની સંસ્કૃતિના અને ખીજી સમસામયિક સંસ્કૃતિના નિર્માતા હતા તેઓ આરંભિક ભૂમિકાઓમાં પથ્થરની પતરીઓ અને હાથા માટેના ઊંચ્ર વિનાતું ચપટ વીધણું, લાણું અને વચ્ચેના ઉપરતર વિનાનાં ખંજર જેવાં સાદાં તાંબા અને કાંસાનાં હથિયાર વાપરતા, પણ પછીથી તેઓ શિંગડાવાળાં ખંજર વગેરે વાપરતા થયા હતા. એમના અલકારોમાં અર્ધકિમતી પથ્થરો અને સેલખડીના—અને પ્રસંગવશાત્ તાંબાના—મણકાઓનો સમાવેશ થતો. તાપી, ગોદાવરી અને અવરનાં પાત્રોમાં અને આગળ દક્ષિણમાં તુંગભદ્રાની ખીણમાં એ લોકો મૃતકોને જમીનમાં દાટતા હોય એવું માલૂમ પડી આવ્યું છે આ સંસ્કૃતિઓનું અતિમ મૂળ છેક પશ્ચિમ એશિયામાં મેળવી શકાય એમ સૂચવાયું છે. એનો મુખ્ય પુરાવો કુંભારી-કામનો છે એમાં પશ્ચિમ એશિયામાં ઉત્પન્ન થયેલા કુંભારીકામના પ્રકારોનું ઉદાહરણ અપાયું છે, જેવા કે રંગપુર ૨૬ અને ૩, નેવાસા અને નાવડા-ટોલીમાંથી મળેલ ઘોડીવાળો વાડકો અથવા પ્યાલો અથવા દારૂની પ્યાલી, અને નીક-નાળચાવાળો વાડકો તેમજ નળા-નાળચાવાળી બરણીઓ ૨૭ દારૂની પ્યાલીના મૂળની બાબતમાં એવું માલૂમ પડી આવ્યું છે કે રંગપુર ખાતે સમય ૨૬ અને ૩ માંના હડપ્પીય ઘોડીવાળો વાડકામાંથી એ ત્રણ ભૂમિકાઓમાં વિકસી આવેલ છે. હમણાં એ પ્રકારમાં આવ્યું છે કે નીક-નાળચાવાળો સાદા તેમજ ચિત્રિત વાડકાનું મૂળ કૃષ્ણા નદીની ખીણના નૂતન પાષાણયુગના વાડકામાં હતું. એના વિકાસની અનેક ભૂમિકાઓ રાયચુર બિસ્લામાં આવેલા ઉત્તર અને સાંગણાપલ્લી ખાતે તથા કર્નૂલ ખાતે ૨૫૪ રીતે જેવામાં આવે છે. આથી દારૂની પ્યાલી અને નીક-નાળચાવાળાં પ્યાલાંના મૂળ માટે ઇરાન કે પશ્ચિમ એશિયાના ખીજા કાંઈ દેશ તરફ જેવાની જરૂર નથી. ખીજું, ઇરાનથી લઈ ગોદાવરીની ખીણ સુધીમાં આ કુંભારી પ્રકારોની વહેંચણીમાં કાંઈ ભૌગોલિક સામીપ્ય નથી. ત્રીજું, પશ્ચિમ એશિયાઈ કુંભારીકામ સાથે જોડાયેલું વધુ મહત્વનું લક્ષણ, અર્થાત્ ગૂંચળા-હાથો, ભારતીય તામ્ર-પાષાણયુગીન કુંભારી-કામમાંની એની ગેરહાજરીથી તરી આવે છે. છેલ્લે, લોખંડ અને રાખોડિયા પાત્ર હિસ્સાર ૩ અને અનાઉ ૩ માંના આ કુંભારીકામના પ્રકારો સાથે સબંધ ધરાવે છે, જ્યારે એ નેવાસા અને નાવડા ટોલી ૨૪ ખાતેના ચોખ્ખા તામ્ર-પાષાણયુગીન સંદર્ભમાં જેવા મળે છે ચળકતાં લાલ પાત્ર વાપરનારા લોક લોખંડ વાપરતા નહોતા. ચોથું, જ્યારે ચળકતાં લાલ પાત્રોની સંસ્કૃતિ રંગપુર અને પ્રભાસ ખાતે ઈ. પૂ. ૧૭૦૦ થી ૧૩૦૦ સુધીની અને માળવા

અને બનાસની સંસ્કૃતિઓ ઈ. પૂ. ૧૮૦૦ થી ૧૨૦૦ સુધીની છે, ત્યારે સિયાલક નેક્રોપોલિસ અને તેપે ગિયાન ૧ માટેના સમય ઈ. પૂ. ૧૦૦૦-૮૦૦ નો છે. સમયની દૃષ્ટિએ વધુ વહેલી ભારતીય તામ્ર-પાપાણ્યયુગીન સંસ્કૃતિઓએ ઈરાનની લોહયુગીન સંસ્કૃતિઓમાંથી કદ્યું ઉછીનું લીધું હોવાનું શક્ય નથી. મધ્ય ભારતના તામ્રપાપાણ્યયુગીન કુંભારીકામ ઉપર જેવામાં આવેલા, નાચતી આકૃતિઓ અને વીખરાયેલા વાળવાળા માનવોની પંક્તિઓ જેના ચિત્રિત ભાવ અંશતઃ હડપ્પીય સ્મશાન હ ની સંસ્કૃતિમાંના તળપદા કદા-ભાવોમાં અને અંશતઃ બહારની અસરમાં મેળવી શકાય છે, પરંતુ તેઓને ઈરાનથી ભારત સુધીના લોક-સંચારણને લાગુ પાડી શકાતા નથી. આ પછી એ પ્રશ્ન આવે છે કે ભારતની અનુ-હડપ્પીય તામ્ર-પાપાણ્યયુગીન સંસ્કૃતિઓના નિર્માતા આર્ય હોવાનું કહી શકાય કે કેમ. અલગ રીતે લઈએ તો ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રોની સંસ્કૃતિ આર્ય હડપ્પીય કાલમાં શુભરાતમાં વસેલા એક આર્ય સમૂહની સંસ્કૃતિનો અવશેષ હોવાનું કહી શકાય. એ પ્રમાણે ઉપરવાસની ગંગાની ખીણની કીચમાણ હડપ્પીય સંસ્કૃતિ, જેને 'મેરુ-રંગની કુંભારી કામની સંસ્કૃતિ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે, પણ આર્ય સંસ્કૃતિનો ફળુગો હોય.

કમનસીમે, પ્રભાસ ૩ સિવાય, ઈ. પૂ. ૧૩૦૦ પછીની ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્ર વાપરનારી સંસ્કૃતિની સાદાં લાલ મૃત્પાત્રોની સંસ્કૃતિમાં થયેલી અવનતિ વિશે આપણી પાસે પૂરતો પુરાવો નથી. શુભરાતની પોતાની બહાર, કાળાં-અને-લાલ ચિત્રિત કુંભાર-કામની પરંપરા ગોદાવરી-અનરાના પાત્ર-પ્રદેશમાં લગભગ ઈ. પૂ. ૬૫૦ સુધી ટકી હતી. ઉત્તર શુભરાતમાં એવાં બે સ્થાન છે જે સૂચવે છે કે ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રોમાંથી સાદાં લાલ મૃત્પાત્રોમાં ધીમે ધીમે અવનતિ થતી રહી. લોચલની ઉત્તરે આઠ કિ. મી. ને અંતરે કાનાસુતરિયા ૨૫ (તા. ધોળકા) નામનું એક સ્થાન છે, જ્યાં ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રોનો અધિક વિકાસ જેવા મળે છે. અહીં ઊંચી ડોકવાળી બરછીમાંથી મેળ તળાવાળી બરછી થયાનું અને કાંગરીવાળા વાડકામાં બેસણીવાળું તળું વિસ્તર્યાનું મળે છે. બંને પ્રકારોમાં લેપનો ચળકાટ ચાલ્યો જાય છે અને લણી વાર લેપ પોતે જ સહેલાઈથી ઊખડી જાય છે. ચિત્રકામનો લાગ્યેજ આશરો લેવામાં આવતો હતો આ કાલ દરમ્યાન કાળાં-અને-લાલ મૃત્પાત્ર સૌરાષ્ટ્રમાં ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રોની વિપુલતા દરમ્યાન મેળવેલી વ્યાપકતાને ટકાવી રાખે છે. કસ્તેહનીની દૂકી પતરીઓ વપરાશમાં ચાલુ રહી હતી. રેતિયા પથ્થરના ગોળાકાર દડા અને પકેલેલી માટીના તથા પથ્થરના મણકા કાનસુતરિયાના ઉત્તર તામ્રપાપાણ્ય-

યુગીન સ્તરોમાંથી મળેલા બીજા પદાર્થોમાં મળી આવ્યા છે. મહેસાણા જિલ્લામાં વધુ ઉત્તરે, ગુજરાતના ચૌલુક્ય રાજ્યોની મધ્યકાલીન રાજધાની પાટણની નજીક સરસ્વતીના કાંઠા ઉપર સુજનીપુર (તા. માટણ) નામનું સ્થળ છે. ૨૧ આ નદી તે એ જ સરસ્વતી (ધાધર) નદી છે કે જે ઉત્તર ગુજરાતમાં ફરી દર્શન આપવા માટે જ રાજસ્થાનનાં રેતાળ મેદાનોમાં અદ્વચ થઈ ગઈ હતી એ જે કાંઈ હોય તે, પરંતુ એક વાત નિશ્ચિત છે કે લોચલમાંથી અને સાબરમતીની ખીણની ખીણ વસાહતોમાંથી નીકળેલા હડપ્પીય નિર્વાસિતો ઉત્તર તરફ ખસ્યા. આ હડપ્પીય પરથી કસ્સેદનીની પતરીઓ અને કાળા-અને-લાલ મૃતપાત્રોની સાથેસાથ લીલાશ પડતા રંગનાં અને લાલ મૃતપાત્રોમાં સુજનીપુર ખાતેનાં ચળકતાં લાલ મૃતપાત્રોના પ્રકારોને મળતાં કુંભારીકામના પ્રકારોના અસ્તિત્વનો ખુલાસો મળે છે આ સબધમાં, મહેસાણા નજીક શૃંગી હાથાવાળી તાંબાની ત્રણ તલવારોની તાળેતર (ઈ. સ. ૧૯૬૮)ની શોધ ખૂબ જ મહત્વની છે. સાદાં લાલ મૃતપાત્ર વાપરનારા લોક પોતાના સરંજામમાં ગંગાની ખીણના તાંબાના સંગ્રહો સાથે હંમેશ સબધ ધરાવતા તાંબાનાં હથિયારોના નવા પ્રકાર લઈને ઉત્તર દિશા તરફ હિલચાલ કરતા હતા એવું એ બતાવે છે, પરંતુ ન્યાંસુધી વધુ ચોક્કસ સ્વરૂપનો પુરાવસ્તુકીય પુરાવો મળે નહિ ત્યાંસુધી આ સંગ્રહનું નિર્માણ કોણે કરેલું છે એ બાબતમાં અટકળ કરવી એ જોખમભરેલું છે.

૧૩. પ્રાચીન લોહયુગ

પ્રભાસના વસવાટની વાતને પાછી હાથ ધરતાં, કાલ ૩ માં લોખંડનું પ્રથમ દર્શન ગુજરાતના આવ-ઇતિહાસમાં સીમા-ચિહ્ન તરીકે મળ્યાવું જોઈએ. રંગપુર ૩(ઈ. પૂ. ૧૩૦૦)ના ઉત્તરકાલીન સ્તરોમાં પણ લોહયુગના તાંબાના ગઠા મળી આવ્યા હતા, છતાં એટલા પરથી ચળકતાં લાલ વાસણ વાપરનારા લોકોને લોહ-ક્રિયાપદ્ધતિનું જ્ઞાન હોવાનું કહી શકાય નહિ ખીણ બાજુ, પ્રભાસ (કાલ ૩) અને પ્રકાશ (કાલ ૨) ખાતે તેઓની પછી તરત જ આવેલા લોકોને આ જ્ઞાન ધરાવવાનો યશ આપી શકાય એમ છે. કમનસીબે પ્રભાસમાંથી લોખંડના પદાર્થ અભ્યાનો પ્રસિદ્ધ પુરાવો નહિવત છે, પરંતુ એ સ્થળેથી મળેલા પદાર્થોના થયેલા ઉપલક અભ્યાસ ઉપરથી એવું કહી શકાય કે પ્રભાસ ૩ ના સ્તરોમાંથી બાજુના લોહાના કળાનો ટુકડો મળી આવ્યો હતો. અન્યત્ર થયેલાં ઉત્ખનનોએ ભારતમાં થયેલા લોખંડના પ્રવેશ ઉપર તાજે પ્રકાશ નાખ્યો છે સાહિત્યિક પુરાવા પ્રમાણે લોખંડ ઈ. પૂ. ૧૦૦૦ આસપાસ પ્રવેશ પામ્યાવું કહી શકાય. આ સમય ઉત્તર પ્રદેશના એતાહ જિલ્લામાંના આતરંજ ખેડા

માટેના કાર્પન-૧૪ના નિર્ણયથી પ્રમાણિત કરી શકાય છે. એ ઈ.પૂ. ૧૦૨૫±૧૧૦ ના સ્તરમાં ચિત્રિત રાખોડિયાં શ્રુતપાત્રો સાથે લોખંડનું પ્રથમ દર્શન સ્પષ્ટ છે. ખીજા બાબુ, પ્રકાશ ખાતે લોખંડનો પ્રવેશ ઈ.પૂ. ૭મી સદીના અંત ભાગમાં બતાવાયો છે. દક્ષિણમાં લોહયુગના આરંભ માટે ઈ.પૂ. ૭મી સદી કરતાં વધુ વહેલો સમય બહુ હારોસાપાત્ર દેખાતો નથી. સદ્દહાએ, મૈસૂર રાજ્યમાં ધારવાડ ગિલ્લાના હલ્લૂર ખાતે લોખંડ ધરાવતા સ્તર માટેના કાર્પન-૧૪નો નિર્ણય આ વિષયમાં ખૂબ જ સહાયક નીવડ્યો છે. મહાશિલાયુગીન કુંભારીકામનો અને લોહનો તામ્રપાષાણયુગીન સામગ્રી સાથેનો અતિવ્યાપ (overlap) ઈ.પૂ. ૬મી સદીનો છે. ઉત્તર ભારત તથા દખ્ખણમાં લોખંડનો પ્રવેશ ઈ.પૂ. ૧૦૦૦ માં થયો હોવાનું કહી શકાય છે. આમ લોહના પ્રથમ દર્શનનો ખ્યાલ આપતો પ્રભાસનો સમય ૩ ઈ.પૂ. ૧૦૦૦નો કહેવો જોઈએ. આમ સૌરાષ્ટ્રમાં ચળકતાં લાલ શ્રુતપાત્રોની સંસ્કૃતિ (લગભગ ઈ.પૂ. ૧૩૦૦)ના અંત અને લોહના ઉપયોગના આરંભ (ઈ.પૂ. ૧૦૦૦) વચ્ચે ૩૦૦ વર્ષનો ખાલી ગાળો પડે છે. આ સંબંધમાં સમય ૨ અને ૩ માં કાળાં-અને-લાલ શ્રુતપાત્રોના ચાલુ ઉપયોગ એવું સ્પષ્ટવતો ગણાવો જોઈએ કે ચળકતાં લાલ શ્રુતપાત્ર વાપરનારા લોકોનાં પડતી અને અંત પછી પ્રભાસનો વસવાટ ચાલુ રહ્યો હતો. પ્રભાસના કાલ ૩ માં ચાર પેટા-કાલ ઝોળખી બતાવાયા છે. આલ અને મધ્ય સ્તરોમાં બસીને ચળકતી કરેલી સપાટીવાળાં કાળાં-અને-લાલ શ્રુતપાત્ર મોટા પ્રમાણમાં મળી આવ્યાં છે. મુખ્ય પ્રકાર વાડકા અને ચાળીઓ છે; વાડકાને ગોળ તળિયું છે અને વહાણના તૂતક પ્રકારની હાંસ છે. કાલ ૩ ને અંતે પોત (fabrics) બર્ડા રાખોડિયાં શ્રુતપાત્રોમાં અવનતિ પામ્યું છે. રાત્તા પાત્રોમાં મલાઈ અને બદામી લેપવાળાં તાંસળાં અને અરણીઓ આ તખ્ખા દરમ્યાન વપરાતાં હતાં. પુરાવસ્તુકીય પુરાવાનો વિચાર કર્યા પછી સૌરાષ્ટ્રમાં લોહના પ્રવેશ માટેના સાહિત્યિક પુરાવો તપાસીએ તાંબાની કાચી ધાતુઓ ગાળવા માટે જોઈએ તેના કરતાં વધુ ઉચ્છૃતામાને ઝોગાળવામાં આવે તો લોહની કાચી ધાતુ વધુ ટકાઉ ધાતુ ઉપજવી શકે છે અને તેથી તલવાર, બાણનાં ફળાં અને ચક્ર જેવાં વધુ વિનાશક હથિયારોને માટે અનુકૂળ થઈ રહે છે એવું હરિવંશમાં ૨૮ વર્ણન મળે છે. એમ કહેવાય છે કે વધુ ભીંચી ભતનાં હથિયારોને કારણે કૃષ્ણનો જરાસંધ ઉપર વિજય થયો. વેરાવળ (પ્રભાસ) પાસે દેહોત્સર્ગ નશ્ક (લાલકામાં) બ્યાધે મૃગની ભ્રાંતિથી કૃષ્ણ સામે તાકતી વેળાએ લોહની અણીવાળા બાણકળાનો ઉપયોગ કર્યાનું પણ હરિવંશ કહે છે, તેથી એ બનવા જોગ છે કે ધણા વિદ્વાનો જેનો સમય ઈ.પૂ. ૧૦૦૦ અને ૬૦૦ ની વચ્ચે આકે છે તે ભારત-ચુદ્ધના

સમયમાં લોહનો પ્રવેશ થયો, પરંતુ પ્રજા આમાંની કોઈ એક સંસ્કૃતિના નિર્માતાઓને લોહનો ઉપયોગ કરનારા લોકો તરીકે ઓળખી કાઢવાનો છે. આ માન લેવા માટે ધણા હકદાર છે. સુંદર પોતનાં કાળાં-અને-લાલ મૃત્પાત્રોનો સબંધ પ્રભાસ ખાતે લોહના પ્રથમ પ્રવેશ સાથે છે, જ્યારે હરિતનાપુર અને આતરંજી ખેડામાં ચિત્રિત રાખોડિયાં મૃત્પાત્ર છે, જે લોહની સાથે મળી આવે છે આખાથે દુષ્પ્રભુમાં અને તાપીની ખીણમાં પ્રકાશ ખાતે પણ લોહનો ઉપયોગ કરનાર પ્રાચીનતમ લોકોની મુખ્ય કુંભારીકામની સામગ્રી કાળાં-અને-લાલ મૃત્પાત્ર હતી. આમ પ્રભાસ ૩ નાં કાળાં-અને-લાલ મૃત્પાત્ર વાપરનારા લોકોને સૌરાષ્ટ્રમાં ઈ પૂ ૧૦૦૦ આસપાસ ક્યારેક લોહનો પ્રવેશ કરાવવાનો યશ આપવો અસ્થાને ન ગણાય

લોહનો ઉપયોગ કરનારા પ્રભાસના લોક ઇમારતી લાકડા અને માટીનાં બાંધેલાં છાપરાવાળાં અને પથ્થરની ફરસબંધીવાળાં મકાનોમાં રહેતા હતા. થાંભલી-બાકેરાં સૂચવે છે કે છાપરાને લાકડાની થાંભલીઓનો ટેકો રહેતો. કિંમતી પથ્થરોના મણકાઓના અને સ્ત્રી-આકૃતિઓને મળતી હાથીદંતની તકતીઓના અસ્તિત્વથી નક્કી કરી શકાય છે તેમ, આ મકાનોના રહેવાસીઓ ખરેખર સમૃદ્ધિમાન હતા. ઉત્તર પ્રદેશનાં કાળાં લીસાં મૃત્પાત્ર પેટા-કાલ ૨ આ માં પ્રથમ દેખા દે છે અને એની સાથેસાથ સોનાની પત્તીથી આશ્ચર્યજનક ગરગડી આકારના જેસ્પરના કાપ જોવા મળે છે.

પાંડવોના સમય પછી ગુજરાતના વિવિધ રાજકીય એકમોનો પ્રાચીનતમ નિર્દેશ પાણિનિની “અષ્ટાધ્યાયી” માં છે, જેમાં કચ્છ પ્રદેશ અને કચ્છ પ્રદેશની આસ વેશભૂષા અને ભાષા વિશે ઉલ્લેખ છે પાણિનિ વળી કુંતિ-સુરાષ્ટ્રો અને ચિંતિ-સુરાષ્ટ્રોનો પણ નિર્દેશ કરે છે, જે સૂચવે છે કે કુંતિ અને ચિતિ નામના રાજવંશોનો સૌરાષ્ટ્ર સાથે સબંધ હતો. ૨૯ એ જ રીતે પાણિનિના “ગણપાઠ” માં આનર્તનો નિર્દેશ રાષ્ટ્ર રીતે સૂચવે છે કે પાણિનિના સમયમાં એ એક સુવિખ્યાત રાજકીય એકમ હતો.

છેલ્લે એ અનુશ્રુતિનો નિર્દેશ કરી લઈએ કે ભરુકચ્છ અર્થાત્ ભરૂચ ઈ. પૂ. ૫૨૮ માં મૃત્યુ પામેલા ગણ્યતા ઉજ્જયિનીના મહાન સમ્રાટ પ્રસોતની રાજકીય સત્તા નીચે હતું. આ સબંધમાં એ નોંધવું જોઈએ કે ભરૂચની સામેના અંકલેશ્વરની પશ્ચિમે આઠ કિ મી ના અંતરે આવેલા નાગલ ખાતે શયેલા ઉત્ખનન પરથી અનુ-મહેન્દ્રગામ કાલમાંના કાળાં-અને-લાલ મૃત્પાત્ર

વાપરનારા લોકોનો છેક ધૌર્ય સમય સુધી ચાલુ રહેલો વસવાટ પ્રકાશમાં આવ્યો છે. એમાં કાળા-અને-લાલ મૃત્પાત્રોની સંસ્કૃતિના ત્રણ તબક્કા તારવવામાં આવ્યા છે, જેમાંના પ્રાચીનતમમાં કલ્સહનીની ટૂંકી પતરીઓનો ઉપયોગ થતો હતો. સહુથી ઉત્તરકાલીન તબક્કાનો સમય ઉત્તર પ્રદેશનાં કાળા લીસાં મૃત્પાત્ર દેખાવાને કારણે આંકવો વધુ સરળ છે આથી તારવી શકાય કે નર્મદા-તાપીના ખીણ પ્રદેશોમાં ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્રોની સંસ્કૃતિની પડતી થયા પછી અહીં કાળા-અને-લાલ મૃત્પાત્રોની સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો લાટનું મુખ્ય વેપારી મથક—ભરૂચ ઉજ્જયિનીના સમર્થ રાજની પ્રસોતના રાજકીય શાસન નીચે આવ્યું એ ૬ પૂ. ૧ લી સહસ્રાબ્દીના મધ્ય કાળમાં બન્યું. મહાવીર અને છુદ્દના સમયથી આગળ આવતાં તો ભારતનો રાજકીય, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ વધુ સારા રૂપમાં હસ્તાવેશ થયો છે.

૧૪. ઉપસંહાર

ઉપસંહારમાં કહી શકાય કે જ્યારે કુદરતી આકતોનો હાથ તોળાતો હતો ત્યારે સિંધુ ખીણના લોકોને જ નહિ, અનુ-હડપ્પીય કાલમાં ગંગા-યમુના દોઆખના આર્યોને પણ ખીણ નિવાસસ્થાન પૂરું પાડી ગુજરાતે આઇ-ઐતિહાસિક કાલમાં ભારે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો, પરંતુ ગુજરાત ન હોત તો, જ્યારે મગધના અને કુરુના રાજવીઓએ હાથ ઉપજાવ્યો ત્યારે, વૈદિક અને અનુ-વૈદિક આર્યોની કેટલીક સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ જળવાઈ શકી ન હોત ગુજરાતે પશ્ચિમી જગત સાથે પણ કહી તરીકે ભાવ ભજવ્યો છે જ્યારે જ્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિને કર્મકાંડ અને રૂઢિચુસ્તતાથી ગૂંચળાવાનો હાથ લેલો થતો હતો ત્યારે ત્યારે ગુજરાતના વાણિજ્યિક સંપર્કોએ એને તાજા હવા આપી હતી. આને પણ એ જે પ્રમાણે કરતું આવ્યું છે તે પ્રમાણે આઇ-ઐતિહાસિક યુગમાં એણે ભારતની ભૌતિક તેમજ આધ્યાત્મિક સમૃદ્ધિને સખળ રીતે પ્રાપ્ત કર્યું હતું

પાદટીપો

1. Prof. S. S. Sarkar's Report, *Excavations at Lothal* (In the Press)
2. B. K. Chattarjee and R. D. Kumar, *Anthropology on the March* (Madras, 1963), pp. 104-110
3. હડપ્પીય વસ્તીમાં નૃવંશીય લક્ષણો વિશેની વધુ વિગતો માટે જુઓ : Sewell and Guha, "Human Remains". *Mohenjo-daro and the Indus Civilization*, Ch. XXX અને S. S. Sarkar, *Ancient Races of Baluchistan, Punjab and Sind*, p. 60

૪. સિંધુ લિપિની વધુ વિગતો માટે જુઓ : H. Heras : *Studies in Proto Indo-Mediterranean Culture*, B. Hrozný: *Ancient History of Western Asia, India and Crete*, G. R. Hunter, *The Script of Harappa and Mohenjo-daro*; Y.V. Knorozov and others, *Proto Indica* 1968, Academy of Sciences of USSR; S. K. Roy, *Indus Script Memorandum No. 1* (1963) and *Memorandum No. 2* (1965); Asko Parpola and others; *Decipherment of the Proto-Dravidian Inscriptions of the Indus Civilization*

૫ P. V. Kane, *History of Dharmashastra*, Vol. IV. pp. 252 ff.

૬. અન્ધ હડપ્પીય સ્થળોના ઢાળન-૧૪ સમયાંકન માટે જુઓ : Allchin Bridget and F. R. : *The Birth of the Indian Civilization*

૭. ઈરાની અખાતની મુદ્રાઓની ચર્ચા માટે જુઓ : G. Bibby: *Kurni*, pp. 75 ff. *Antiquity*, Vol. XXXII, pp. 243-46

૮. Buchanan Briggs, "A dated seal connecting Babylonia with Ancient India", *Archaeology*, 20 No. 2. p. 104; S. R. Rao; "A persian Gulf Seal from Lothal," *Antiquity* (June 1963) pp. 96-99

૯. Sir Mortimer Wheeler, *Early India and Pakistan*, pp. 109-110

૧૦. S. R. Rao, *Expedition*, op. cit, S. R. Rao, *Antiquity*, op. cit, A. L. Oppenheim, "The Seafaring merchants of Ur", the *Journal of American Oriental Society*, (1954), 74, pp. 6-17

૧૧. V. G. Childe: *New Light on the Most Ancient East*

૧૨. G. Bibby, *Antiquity*, op. cit.

૧૩. S. N. Kramer: "Dilmun: Quest for Paradise", *Antiquity* (June 1968), pp. 111-115

૧૪ દિલ્લિ અને સુમેરના વેપાર પત્રની સામાન્ય ચર્ચા માટે જુઓ : G. Bibby, *Four Thousand Year Age*. and A.L. Oppenheim, op. cit.

૧૫. S. R. Rao, "Lothal: and Susa", *Summary of Papers, International Congress Orinetlists* (New Delhi, 1965)

૧૬. M. R. Sahani

૧૭. *Indian Archaeology*, 1963-64, pp. 10-12

૧૮. S. R. Rao, *Ancient India*, Nos. 18-19, pp. 7-207

૧૬. S. R. Rao, Presidential Address, *Proceedings of Historical Conference on Keladi Dynasty*

૨૦. આહાલ, નાસિક, ભેરવે, નેવાસા, વઢોલી, હાઈમાળાદ બહલ, પ્રકાશ, ચેરણ, વક્ત્રકોટ વગેરેની વાઙ્મયભાષ્ય સંસ્કૃતિઓના સંક્ષિપ્ત પરિચય માટે જુઓ: H. D. Sankalia, *Prehistory and Protohistory in India and Pakistan*

૨૧. *Ibid*, 1957-58, p. 18 and 1958-59, pp 20-21

૨૨ M. A. Dhaky, *Indian Prehistory*, pp. 124-127

૨૩. Sankalia, *op. cit.*, pp. 199-200

૨૪ B K. Thapar, *Indian Prehistory*, p. 162

૨૫ S R. Rao, *Ancient India*, Nos. 18-19, p. 188

૨૬. *Ibid*, p. 189

૨૭ B. Subba Rao, *Personality of India*, pp. 133-34

૨૮ હરિવંશ, ૨, ૪૩, ૧-૧૦

૨૯ V. S Agrawala, *India as known to Panini*, p. 61

ખંડ ૩

આતુશ્રુતિક વૃત્તાંતો : આધ-ઐતિહાસિક કાલ

શાશ્વતિ, ભૃગુઓ અને હેહયો

૧. પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓ અને આદ્ય-ઇતિહાસ

પુરાતન ધર્મનાઓના મૌખિક સંક્રમણને અનુશ્રુતિ (tradition) કહે છે.

માનવીન પ્રજાઓના પ્રારંભિક ઇતિહાસની અનુશ્રુતિઓમાં mythનું પ્રમાણ ઠીક ઠીક રહેલું હોય છે Myth એટલે લૌકિક ધર્મનાને અલૌકિક સ્તર પર લઈ જતી અનુશ્રુતિ^૧. માનવ જીવનની એકાદ ધર્મના કે વ્યક્તિના નિરૂપણમાં અલૌકિક તત્વ ઉમેરતાં myth જન્મે છે; એમાં લૌકિક સ્તર પર બનેલી ધર્મનાને અલૌકિક સ્તર પર બનેલી હોવાનું કહેવામાં આવે છે. પુરાણોના વંશ અને વંશાનુચરિતવાળા ભાગોમાં પણ દેવી શ્રેણીવાળા પુરુષોના ચરિત પણ મળે છે. ઋષિઓ અને રાજાઓના વંશોની સાથે દેવતાઓના વંશોની જળવણીનું કાર્ય પણ સંતોની ફરજનેમાં ગણાતું; જોકે ઉપલબ્ધ વંશોમાં દેવોના વંશ છે નહિ, પરંતુ માનવ-વંશોના આલેખનમાં અલૌકિક તત્વ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં દેખા દે છે. અશુક વંશોની શરૂઆત દેવોથી થઈ હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. હા ત વિવસ્વત(સપ્ત)ના પુત્ર તે આદ્ય પુરુષ મનુ; દેવ સોમે ધૃતસ્પતિની પત્ની તારાનું હરણ કથું; તારા તથા સોમનું સંતાન તે બ્રુહ. ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિઓનું આલેખન અલૌકિક તત્વ સાથે મિશ્રિત છે, તોપણ પુરાણોમાં આવતી અનેક કથાઓ અને ઉપાખ્યાનેતી સરખામણીએ વંશો ને વંશાનુચરિતોમાં myth ઘણી ઓછી છે. Myth પણ કેવળ કપોલકલ્પિત છે ને ઐતિહાસિક ખાજીથી રહિત છે એવું તો નથી જ; સ્વાભાવિક રીતે myth (અલૌકિકાખ્યાન) માં અતિશયોક્તિ અને કલ્પનાના

અંશની માત્રા ધણી વધારે હોય છે, છતાં અલૌકિકાખ્યાનમાં પ્રમજ્જવનની એકાદ મહત્વપૂર્ણ ધટનાની સ્મૃતિ સંધરાયેલી છે; એમાં જાતિ-માનસનું દર્શન થાય છે. પુરાતન રિવાજની પ્રતીતિ થાય છે^૨ અને તેથી mythનું પણ ઇતિહાસલેખનના સાધન તરીકે મહત્વ છે. Myth પ્રમજ્જવનના કોઈ એક પાસા પર પ્રકાશ નાખતું હોવાથી ઇતિહાસનો લેખક એની અવગણના કરી શકે નહિ. ઓગણીસમી સદી દરમ્યાન અલૌકિકાખ્યાનને અવિશ્વસનીય ગણવાનું વલણ ઇતિહાસકારોમાં પ્રવૃત્તું, પણ વર્તમાન ઇતિહાસકારો અલૌકિકાખ્યાનની અલૌકિક વિગતોને તણ, એ આખ્યાનના મુખ્ય કથાનકમાં રહેલાં ઐતિહાસિક ધટનાનાં ખીજ લક્ષમાં લેવાનું વલણ ધરાવે છે.

અનુશ્રુતિની ગણના ઇતિહાસની સાધન-સામગ્રીમાં થાય છે. પ્રમાણિત ઐતિહાસિક કાલ પૂર્વેના વાક્યમય ઇતિહાસ ધણે અંશે અનુશ્રુતિરૂપે જળવાઈ રહ્યો છે. પ્રાચીન જાતિઓ પોતાના વીરોની પરાક્રમ-ગાથાઓ શરૂઆતમાં પેઢીથી પેઢીએ જિતરી આવતી મૌલિક અનુશ્રુતિઓ-રૂપે યાદ રાખતી. સમય જતાં એ લેખનારૂં થતી. ભારતના ઇતિહાસમાં પ્રમાણિત ઐતિહાસિક કાલ યૌતમ સુદ અને મહાવીર સ્વામીના સમયથી ગણવામાં આવે છે. એ પૂર્વેના ઇતિહાસ ધણે અંશે પુરાણોમાં આપેલ અનુશ્રુતિરૂપે ઉપલબ્ધ છે.

વેદકાલીન સાહિત્યમાં પુરાણ-સાહિત્યની હયાતીના ઉલ્લેખ અશ્વવેદથી પ્રાપ્ત થાય છે.^૩ વૈદિક ઋષો મુખ્યત્વે ધાર્મિક સાહિત્ય છે. એમાં આવતા પાત્રો કે પ્રસંગોને સર્વાંગ રીતે સમજવા માટે ઇતિહાસ-પુરાણની માહિતી જરૂરી બનતી. એટલે જ મનાતું કે વેદોનું અર્થઘટન તથા અર્થવિસ્તરણ પુરાણોની મદદથી કરવું.^૪ પૌરાણિક વૃત્તાંતોની પરંપરા ધણી પ્રાચીન હતી એવું સાબિત કરતા શબ્દસમૂહ છે, इति नः श्रुतम्^૫, श्रुतश्रुतम्.^૬ ઇત્યાદિ. પુરાણ-સામગ્રીની જળવણી કરનારો, સૂતવર્ગ હતા.^૭ પુરાણોના પ્રથમ સંકલન-કર્તા કૃષ્ણ દ્વૈપાયન બ્યાસ હતા. એમણે પુરાતન આખ્યાનો, ઉપાખ્યાનો, અને ગાથાઓમાંથી પુરાણ-સંહિતા કરી^૮ અને એનું જ્ઞાન રોમહર્ષણને આપ્યું^૯ સૂત રોમહર્ષણે એનાં ૭ શિષ્યોને પુરાણ-સંહિતા શીખવી.^{૧૦} કોઈ વિશિષ્ટ પ્રસંગો કે ઉત્સવોમાં પુરાણોનું પઠન થતું.^{૧૧} પ્રાચીન ઐતિહાસિક કાલમાં પણ પુરાણપઠનનું મહત્વ હતું એવું કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રથી જણાય છે સૂત-માગધોને રાજ્ય તરફથી વેતન મળતું.^{૧૨} એ ઉપરાંત રાજાની દિનચર્યામાં પુરાણ-શ્રવણ અર્થે થોડો સમય ફાજલ રાખવામાં આવતો.^{૧૩}

પુરાણોના મૂળ વિષય પાંચ હતા : સર્જન, પ્રલય અને પુનઃસર્જન, મનુષ્યોના યુગ, વંશો અને વંશની (વિશિષ્ટ) વ્યક્તિઓનાં ચરિત્ર. ૧૪ સમય જતાં આ પાંચ વિષય પુરાણોમાં ગૌણ સ્થાન પામ્યા અને અન્ય સામાજિક-ધાર્મિક વિષયો (જેવા કે વર્ણશ્રમ ધર્મ, વ્રતો, તીર્થ-માહાત્મ્ય, આચાર, પ્રાયશ્ચિત્ત, પૂજા, સ્તોત્રો વગેરે) એ મુખ્ય સ્થાન મેળવ્યું. પરિણામે પુરાણો ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિના અંથ મટી ધાર્મિક ગ્રંથોમાં પરિવર્તન પામ્યાં ૧૫

આમ છતાં ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિઓ વંશો અને વંશચરિતો-રૂપે, ખાસ કરીને રાજવંશો અને રાજચરિતો-રૂપે, પુરાણોમાં સચવાઈ રહી. આ પર પરાઓ ધણી જૂની છે. વંશાવળીઓના નિષ્ક્રાંતોનું અસ્તિત્વ ‘વંશવિદ્’ ૧૧, ‘વંશવિત્તમ’ ૧૭ કે ‘સોમવંશવિદ્’ ૧૮ જેવા શબ્દો પરથી ફક્ત થાય છે. પુરાણો રાજવંશાવળીઓના નિરૂપણમાં પછીના રાજવંશોના કુલ રાજ્યકાલ તથા તે તે વંશના ફરેક રાજાનો રાજ્યકાલ પણ આપે છે રાજા પરીક્ષિતના જન્મ અને મહાપક્ષનું કલા રાજ્યારોહણ વચ્ચેનો સમય-ગાળો પૌરાણિક અનુશ્રુતિ ૧૦૫૦ (કે ૧૦૧૫) વર્ષનો જણાવે છે. ૧૯

પૌરાણિક વંશાવળીઓ વિગતે મનુ વૈવસ્વતના સમયથી શરૂ થાય છે. એ અગાઉ છ મન્વન્તરોને લગતી અનુશ્રુતિ ઘણા અદ્યપ્ર ગ્રંથોમાં જળવાઈ છે. મનુ વૈવસ્વતથી શરૂ થતી પ્રાચીન રાજવંશાવળીઓની ઉત્તરમર્યાદાનું સીમાચિહ્ન છે ભારત-યુદ્ધ, જે પ્રાચીનકાલનો એક શકવર્તી બનાવ હતો. એમાંની કેટલીક વંશાવળીઓ ભારત-યુદ્ધ સુધીના સમયને આવરી લે છે, તો કેટલીક એ પછીના પાંચસાત રાજાઓના રાજ્યકાલ સુધી વિસ્તરે છે એમાં એ રાજાઓને ‘સામ્રાટ’ (વર્તમાન) કહેલા હોઈ, એ વંશાવળીઓ ત્યારે લખાઈ હાગે છે. આગળ જતાં એમાં પછીની કેટલીક રાજવંશાવળીઓ ઉમેરાઈ ત્યારે એને કલિયુગના ‘ભાવી’ રાજાઓની વંશાવળીઓ તરીકે રજૂ કરવામાં આવી આ રાજવંશાવળીઓ મુખ્યત્વે શુભકાલના આરંભ સુધીની છે આ પરથી એમ હાગે છે કે શુભકાલના આરંભમાં રાજવંશોને લગતી અનુશ્રુતિઓમાં અલ્પતલ સામગ્રી ઉમેરાયે પુરાણોની રાજવંશાવળીઓનું અભિવૃદ્ધ સંસ્કરણ થયું.

પુરાણોમાં જણાવેલી કલિયુગની આ રાજવંશાવળીઓ પૈકી અમુક ઉત્તરકાલીન રાજવંશાવળીઓ ઐતિહાસિક કાલના રાજવંશો માટે ઉપયોગી નીવડી છે આ રાજવંશોમાં જણાવેલા કેટલાક રાજાઓ માટે સમકાલીન અભિલેખોનો પુરાવો અને/અથવા અન્ય સાહિત્યિક ઉલ્લેખોનું સમર્થન મળતું હોઈ શૈશુનાગ, નંદ, મૌર્ય,

આંધ્ર, શુંગ, કપવ વગેરે રાજવંશોની ઐતિહાસિકતા સિદ્ધ થઈ છે. એની પૂર્વેના રાજવંશોની ઐતિહાસિકતા માટે એવા નક્કર પુરાવા પ્રાપ્ત થયા નથી.

છતાં એને લગતી કેટલીક પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓનું સમર્થન પુરાવસ્તુકીય પુરાવાથી થયું છે. જેમકે પુરાણોમાં વર્ણવાયેલ હસ્તિનાપુર, માહિષ્મતી અને આવસ્તી જેવી નગરીઓનું અસ્તિત્વ ખોદકામ કરતાં પુરવાર થયું છે, આનાથી ઉત્તરકાલીન વંશોની જેમ એ વંશો પણ થયા હોવાનું અસંભવિત ગણાવું નથી. પરંતુ આ નગરીઓ સાથે સંકળાયેલા રાજાઓ વિશે વિશિષ્ટ માહિતી આપતા પુરાવા પુરાવસ્તુકીય અન્વેષણમાંથી મળ્યા નથી વળી એ રાજાઓને ચોક્કસ સમય નક્કી કરી શકાતો નથી. ઐતિહાસિક પુરાવા અને ચોક્કસ સમયાંકનને લગતી આ બિજુપોને કારણે પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓમાં જણાવેલ આ રાજવંશોને ઐતિહાસિક નહિ, પણ આદ્ય-ઐતિહાસિક ગણવામાં આવે છે. આગળ જતાં જેમ જેમ એમાંના જે વંશોની ઐતિહાસિકતા અંગેના પુરાવા મળતા જાય છે તેમ તેમ તે વંશોને ઐતિહાસિક વંશો તરીકે માન્ય કરવામાં આવે એવું ઇતિહાસ-વિજ્ઞાનનું વલણ રહેલું છે.

આ અનુસાર ભારતના ઇતિહાસમાં હાલ ગૌતમ બુદ્ધ અને મહાવીર સ્વામીના સમકાલીન રાજા ઇન્દ્રિયસારથી શરૂ થતા રાજાઓની ઐતિહાસિકતા માન્ય થઈ હોઈ, એ અગાઉના સર્વ રાજાઓ તથા રાજવંશોને હાલ આદ્ય-ઐતિહાસિક ગણવામાં આવે છે. આ વંશોમાં ઐક્ષવાકુ અને ઐલ વંશ ખાસ નોંધપાત્ર છે; આગળ જતાં એ અનુક્રમે સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશ ગણાયા છે. ઐક્ષ વંશના રાજા યયાતિના કુલમાંથી યાદવ અને પૌરવ જેવી શાખાઓ થઈ. પૌરવ વંશમાંથી વળી મગધનો પાહ્લવ વંશ થયો. ગુજરાતના સંહર્ષમાં જોઈએ તો પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓમાં માત્ર શાયાંતો, બૃણ્યો અને યાદવોને લગતી કેટલીક માહિતી જળવાઈ છે, જે ઉત્તર તથા પૂર્વ ભારતના કેટલાક પ્રદેશોના આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતોની સરખામણીએ ઘણી ઓછી છે.

વર્તમાન પુરાણોમાં રાજવંશોને લગતા હાથ વિશુદ્ધ રૂપે સચવાયા નથી, કોઈ વાર એ જુદા રાજવંશોને એક જ વંશ તરીકે વર્ણી લેવામાં આવ્યા છે કે અલગ પ્રદેશોમાં થયેલા સમકાલીન રાજવંશોને એક જ પ્રદેશના પૂર્વાપર વંશ તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. અમુક રાજવંશાવળીના વૃત્તાંતમાંથી કેટલાક શ્લોક હુપ્ત થઈ ગયા છે, તો અમુક વૃત્તાંતમાં કેટલાક શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત કરવામાં આવ્યા

છે, આથી અમુક વંશોની ચોક્કસ સમયાવધિ તથા સમકાલીનતા પણ ખરાબર નક્કી થઈ શકતી નથી. આ બધી ઊણપોએ પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓમાં આપેલા વૃત્તાંતોની ઐતિહાસિકતા ઘટાડવામાં ભાગ લખ્યો છે. ગુજરાતને લગતી પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓમાં ઘણા વૃત્તાંત વિગ્મૃતિમાં વિદ્યુત્ થઈ ગયો જણાય છે, છતાં આલિંગેષિક અને ઇતર સાહિત્યિક સાધનો દ્વારા વિશેષ માહિતી ન મળે ત્યાંસુધી ગુજરાતના આલ-ઇતિહાસ માટે આ પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓ, જેવી ને જેટલી છે તે રીતે પણ, ખાસ ઉપયોગિતા ધરાવે છે

૨. શાર્યાતિ

પૌરાણિક અનુશ્રુતિ પ્રમાણે વૈવસ્વત અર્થાત્ વિવસ્વત(સૂર્ય)ના પુત્ર મનુના ઇક્ષ્વાકુ વગેરે દસ પુત્રોને રાજવારસામા ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોનું રાજ્ય મળ્યું ત્યારે એમાના એક પુત્ર શાર્યાતિને હાલ ગુજરાત તરીકે ઓળખાતા પ્રદેશનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું.

વૈદિક સાહિત્યમાં આ રાજ્ય શાર્યાતિનો શાર્યાત તરીકે ઉલ્લેખ આવે છે. ઋગ્વેદમાં શાર્યાત શૂતકાળની કોઈ બ્યક્તિ તરીકે આવે છે, ૨૦ ન્યારે બ્રાહ્મણ સાહિત્ય^{૨૧}—ઐતરેય, શતપથ, જૈમિનિ—શાર્યાત માનવ(મનુપુત્ર)નો ઉલ્લેખ સુગુણના ઋષિ વ્યવનના સંબંધમાં કરે છે.

રાજવંશોના નિરૂપણમાં પુરાણો પૈકી ૧૧ પુરાણો^{૨૨} અને મહાભારતની પુરવણીરૂપ હરિવંશ^{૨૩} શાર્યાત વંશની માહિતી આપે છે. અન્ય રાજવંશોના વૃત્તાંતની સરખામણીમાં શાર્યાતોનો હેવાલ ઘણો ટૂંકો છે.

પૌરાણિક પરંપરા અનુસાર શાર્યાતિને એક સંતાનયુગલ હેતુઃ પુત્ર આનત^{૨૪} અને પુત્રી સુકન્યા. સુકન્યાને કેવા સંજોગોના વૃદ્ધ ઋષિ વ્યવનની પત્ની થવું પડ્યું એને લગતો પ્રસંગ બ્રાહ્મણ ત્રથેમાં તેમજ મહાભારતમાં પણ નિરૂપાયો છે. બ્રાહ્મણ ત્રથે^{૨૫} આ વૃત્તાંત નીચે સુજળ આવે છે :

અન્ય ભૃગુઓને સ્વર્ગ મળ્યું ત્યારે વૃદ્ધ અને અશક્ત વ્યવન એકલા પડી ગયા; એ વખતે શાર્યાત માનવ એની ટોળી સાથે ત્યાં આવીને રહ્યો શાર્યાત કિશોરોએ આવી ઋષિ વ્યવનને રંજાવ્યા. ભૃગુએ (વ્યવને) ગુસ્સે થઈ એમનામા કુસંપનાં ખીજ રોધ્યા, પરિણામે પિતા-પુત્ર અને ભાઈ-ભાઈ અંદરોઅંદર ઝઘડી પડ્યા.

શાર્યાતને 'કુસંપતુ' કારણ તપાસતાં ગોવાંગો પાસેથી જાણવા મળ્યું કે એ માટે શાર્યાત કિશોરો જ જવાબદાર છે, આથી એ પોતાની પુત્રી સુકન્યાને લઇ વ્યવન પાસે ગયો. ને શાર્યાતએ કરેલા અપરાધના પ્રાયશ્ચિત્ત-રૂપે સુકન્યા ઋષિ વ્યવનને આપી ત્યાર બાદ આવા અપરાધનું પુનરાવર્તન નિવારવા શાર્યાત એના જાતિબંધુઓ સાથે અન્ય સ્થળે ચાલ્યો ગયો.

મહાભારત^{૨૫} ઉપર જણાવેલ પ્રસંગને ચોક્કસ સ્થળ સાથે સાંકળી નીચે પ્રમાણે વૃત્તાંત આપે છે:

નર્મદા નદી અને વૈદ્ય પર્વત(સાતપૂઠ પર્વતના પશ્ચિમી ભાગ)ના પ્રદેશમાં વૃદ્ધ ઋષિ વ્યવન વર્ષો સુધી તપશ્ચર્યા-રત રહ્યા. સમાધિસ્થ વ્યવનને વદ્મીકે ઠાંકી દીધા. એ જ સ્થળે રાજા શર્યાતિ એના સૈન્ય સાથે આવ્યો. શર્યાતિ સાથે આવેલી જુવાન રાજપુત્રી સુકન્યા સખીવૃદ્ધ સાથે રમતાં વદ્મીક પાસે આવી. વદ્મીકમાંથી એ ચમકતી વસ્તુઓએ સુકન્યાનું કૌતૂહલ જગાવ્યું. વદ્મીકમાં સળી ખોસતાં લોહીની ધાર થઈ, ને ઋષિ વ્યવનની આંખોની જ્યોતિ સુઝાઈ ગઈ. ઋષિના કોપને પરિણામે રાજા શર્યાતિના રૌનિકોનાં મળમૂત્ર બંધ થયાં. સૈનિકોને પૂછતાં પણ શર્યાતિને કારણ હાથ ન લાગ્યું. સુકન્યાએ પિતા પાસે જઈ સર્વ હકીકત કહી. શર્યાતિ ઋષિ સમીપ ક્ષમાયાચના કરવા ગયા વૃદ્ધ ઋષિએ જુવાન રાજપુત્રી સુકન્યાના હાથની ભાગણી કરી અને રાજાએ એ સ્વીકારી.

પુરાણોમાં માત્ર ભાગવત^{૨૬} આ પ્રસંગને, નજીવા ફેરફાર સાથે, રજૂ કરે છે. અન્ય પુરાણો સુકન્યાને વ્યવનની પત્ની કહે છે, પણ કેવા સંજોગોમાં એ ઋષિને પરણી એ જણાવતાં નથી.

શર્યાતિના રાજ્ય-પ્રદેશના નામ વિશે અનુશ્રુતિઓમાં કંઈ ઉલ્લેખ આવતો નથી, પરંતુ આનંતના ઉત્તરાધિકારી રેવના સંબંધમાં દેશ આનંત અને નગરી કુશસ્થલીનો ઉલ્લેખ છે.^{૨૭} 'આનંત' નામ, પછીના સમયમાં ઉત્તર ગુજરાત માટે વપરાતું, પરંતુ અહીં એની રાજધાની કુશસ્થલી (દ્વારકાનું અસલ સ્થાન) જણાવી હોવાથી સંભવતઃ એ કાલના આનંત પ્રદેશમાં સૌરાષ્ટ્રનો સમાવેશ થતો હશે. યાદવોએ આવી શાર્યાતોની ઉજ્જવળ બનેલી કુશસ્થલીના દુર્ગને સમરાવી ત્યાં પુનર્વસવાટ કર્યાને અને એ નગરીનું 'દ્વારવતી' નામે નવનિર્માણ કર્યાનોમ હાલારતમાં ઉલ્લેખ છે.^{૨૮} એમાં વળી એ નગરીને 'આનંતનગરી' પણ કહી છે.^{૨૯} આ નગરી સ્પષ્ટતઃ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલી હતી^{૩૦} સંભવતઃ શાર્યાતોનો આનંત દેશ

સૌરાષ્ટ્ર ઉપરાંત ઉત્તર ગુજરાતને આરરી લેતો હશે. પછીના સમયમાં આનર્તનું પાટનગર આનંદપુર (વઢનગર) ગણાયું, એ પરથી એ નામનો અર્થ ત્યારે ઉત્તર ગુજરાત પૂરતો સીમિત થયો લાગે છે. પછીના સમયે ‘આનર્ત’ અને ‘સુરાષ્ટ્ર’ એમ એ અલગ પ્રદેશ ગણાતા. ૨૦

આનર્તના વંશજોની બાબતમાં પુરાણોમાં વંશાવળીની આ પ્રમાણે ત્રણ પાક:- પરંપરાઓ મળે છે. આમાં પ્રથમ પરંપરા અનુસાર શાર્વાતોની વંશાવળીમાં આનર્ત પછી રૈવતું નામ આવે છે, બીજી પરંપરા આનર્ત પછી એના પુત્ર રાયમાનતું અને રાયમાન પછી એના પુત્ર રૈવતું નામ જણાવે છે, ત્યારે ત્રીજી પરંપરામાં આનર્ત પછી એના પુત્ર તરીકે સીધું રૈવ કે રૈવતતું નામ આવે છે. પ્રથમ પરંપરામાં રૈવને આનર્તનો પુત્ર ન કહેતાં ‘દાપાદ’ કહ્યો છે એ સ્પષ્ટ છે. સંભવ છે કે રાયમાન પિતાની પહેલાં અકાળ મૃત્યુ પામ્યા હોય ને તેથી આનર્તનો પૌત્ર રૈવ કે રૈવત ગાદીએ આવ્યો હોય.

રૈવના સો પુત્રોમાં રૈવત કકુલી જ્યેષ્ઠ હતો, એ કુશસ્થલીનો સ્વામી થયો. રૈવત કકુલીનો રૈવતક-રૈવતાચ્છ સાથેનો ધનિષ્ઠ સંબંધ એના નામ પરથી ફક્ત થાય છે. કુશસ્થલી-દારવતીની બાજુમાં ‘રૈવતક’ ગિરિ આવેલો હતો. ૨૧ ‘કકુલી’ શબ્દ પણ પર્વતવાચક છે. પૌરાણિક વંશાવળીમાં રૈવત કકુલી શાર્વાત વંશનો અંતિમ રાજા છે. એના સંબંધમાં ત્યાં એક અનુશ્રુતિરૂપે આપવામાં આવતી :

રૈવત કકુલી પોતાની પુત્રી રૈવતીને લાયક વર વિશે અભિપ્રાય પૂછવા બ્રહ્મા પાસે ગયો ત્યારે ત્યાં સંગીત ચાલતું હોઈ એને થોડી વાર થોભવું પડ્યું. સંગીત પૂરું થતાં એણે બ્રહ્માને સમકાલીન રાજાઓમાંથી પોતાની કન્યાને થોડ્ય વર બતાવવા પૂછ્યું ત્યારે બ્રહ્માએ એને જણાવ્યું કે ‘ત્વાંની (બ્રહ્મલોકની) એ થોડી વારમાં મૃત્યુલોકનો ધણો લાગે કાળ વીતી ગયો; આ લાંબા ગાળા દરમ્યાન તમારી રાજધાની પુણ્યજન રાક્ષસોએ નષ્ટ કરી હતી; એ કુશસ્થલી હવે ભોળ અન્ધક વૃષ્ણિ આદિ યાદવોથી વીંટળાયેલી છે ને દારવતીને નામે જાળખાય છે, યાદવો પૈટ્રી બલદેવ વાસુદેવને તારી કન્યા પરણાવ’ બ્રહ્માની સલાહ અનુસાર રૈવતીને બલદેવ વાસુદેવ સાથે પરણાવી રાજા મેરુ શિખરરૂપે પર તપ કરવા ચાલ્યો ગયો.

આ પુરાણકથા પરથી નીચેનાં ઐતિહાસિક તથ્યોની ઝાંખી થાય છે : રૈવત કકુલીના સમયમાં શાર્વાત વંશની સત્તાનો અંત આવ્યો. આ અંતનું કારણ પુણ્યજન રાક્ષસોનું કુશસ્થલી પર થયેલું આક્રમણ હતું. કુશસ્થલીનો પુનર્વસવાટ

યાદવોએ શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવના સમયમાં કયો ત્યારે રૈવત કંકુચીના રાજ્યને અનેકાનેક પેઢીઓ ચર્ધ ગર્ધ હતી. બલદેવ વાસુદેવની પત્ની રૈવતી રૈવતના કોઈ દુરના વંશજની પુત્રી હોવાનો સંભવ છે, કારણ કે રૈવત કંકુચી મનુ વૈવસ્વત પછી ચોથી કે પાંચમી પેઢીએ થયો, જ્યારે બલદેવ વાસુદેવ ૫૬ મી પેઢીએ થયા કાલાવયની આ અસંગતતા દૂર કરવા બ્રહ્મલોકને લગતી આ પુરાણકથા ઉપજતી કાઢેલી જણાય છે.

આમ શાર્યાત વંશમાં રૈવત કંકુચી પછી બીજા અનેક રાજ્યો થયા હશે, જેઓનાં નામ વિસ્મૃતિમાં વિલુપ્ત થયાં હાગે છે. ‘પુણ્યજન રાક્ષસો’ એ કર્ધ જાતિના આક્રમક હશે ને તેઓ કયાંથી ચઢી આવ્યા હશે એ વિશે કંઈ માહિતી મળતી નથી, પરંતુ તેઓ ત્યાંની રાજધાનીનો નાશ કરી ત્યાં ઝાઝો વખત રજા લાગતા નથી.

આનુશ્રુતિક જ્ઞાતિ પ્રમાણે કુશસ્થલીના નાશ પછી રૈવતના ભાઈઓ પર્વત પ્રદેશમાં અહીં તહીં વીખરાઈ ગયા.^{૩૪} હૈહયોની એક શાખા પછીના સમયમાં સંભવતઃ ‘શાર્યાત’ નામે ઝાળખાઈટપ એ પરથી શાર્યાતો આગળ જતાં હૈહય પ્રદેશમાં વસી એમના કુલની શાખા—રૂપે વિલીન થયા હાગે છે.

શાર્યાત રાજ્યોના વંશજો નાશ પામેલી કુશસ્થલી પાસે આવેલા રૈવતક ગિરિના પ્રદેશમાં રજા લાગે છે. એ પછી દેટલાક સમયે ત્યાં યાદવો આવી વસ્યા ને કુશસ્થલીનું ‘દ્વારવતી’રૂપે નવનિર્માણ કરી ત્યાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા ત્યારે એ રૈવતક પ્રદેશમાં વસતા શાર્યાત વંશના દુરના વંશજો પોતાની કન્યા બલદેવ વાસુદેવને પરણાવી હોવી સંભવે છે. આ લગ્ન દ્વારા આગતુંક યાદવો અને સ્થાનિક પુરાણી શાર્યાત રાજકુલ વચ્ચે મૈત્રી—સંબંધ સધાયો હાગે છે.

આમ અહીંના રાજ્યો વિશે પુરાણોમાં ઘણી ઝાઝી માહિતી જળવાઈ છે, પરંતુ આશ્ર-ઐતિહાસિક કાલના પૂર્વાર્ધમાં રાજ્ય કરી ગયેલા જણાતા શાર્યાતિની સ્મૃતિ શુભરાત અને એના સમીપવર્તી પ્રદેશો સાથે ઠીક ઠીક સંકળાયેલી છે : રાજ્ય આનર્તના નામ પરથી ‘આનર્ત દેશ’, રૈવના નામ પરથી સંભવતઃ ‘રૈવા’ નામ, રૈવત કે રૈવતના નામ પરથી ગિરિ ‘રૈવતક’,^{૩૬} વૈદ્ય પર્વત (સાતપૂઠ પર્વતનો પશ્ચિમી ભાગ) અને નર્મદા નદી, જ્યાં શાર્યાતિએ આગ ભેલ યજ્ઞમાં અધિનેઓ સોમપાન કર્યું.^{૩૭}

૩. ભૃગુઓ અને હેહયો

‘અગ્નિ ભૃગુઓની ભેટ છે’ ૩૮ આર્યેનિ અગ્નિપૂજનો વારસો આપનાર ભૃગુઓ હતા, ૩૯ કારણ કે ઋગ્વેદમાં ભૃગુઓ મુખ્યત્વે અગ્નિપૂજ સાથે સંકળાયેલા દેખા દે છે. તેઓ અગ્નિ પ્રગટાવવાની કળામાં કુશળ લેખાયા છે. ઋગ્વેદનાં એથી સાત મંડલોના મંત્રદ્રષ્ટા તરીકે અનુશ્રુતિમાં ખ્યાતિ મેળવનાર ગૃત્સમહ, વિશ્વામિત્ર, વામદેવ આદિ ઋષિકુળોની જેમ ભૃગુઓ ઋગ્વેદ અને સમસિંધુ પ્રદેશ સાથે ઓછા સંબંધ ધરાવતા હોય એમ લાગે છે.

અથર્વવેદનું કર્તૃત્વ ભૃગુઓ સાથે સંકળાયેલું છે ૪૨ અથર્વવેદમાં અથર્વન્ (પવિત્ર જાદુ) ને અંગિરસ (આભિચારિક જાદુ) મંત્રોનો સમાવેશ થતો હોવાથી આ વેદને ‘અથર્વાગિરસ’ પણ કહ્યો છે. મુલિક ઉપનિષદ(૧૦)માં ભૃગુઓને અથર્વન્ના શ્રેષ્ઠ કહ્યા છે ને ‘અથર્વન્’ શબ્દ અગ્નિપૂજક પુરોહિત અર્થે પણ વપરાતો ૪૩ ‘અથર્વન્’ ને રથાને ક્યારેક ‘ભૃગુ’ શબ્દ પણ ‘અંગિરસ’ સાથે જોડાતો, તેથી અથર્વવેદ ‘ભૃગ્વગિરસ’ નામે પણ ઓળખાતો ૪૪

અથર્વવેદ ઋગ્વેદ કરતાં કાંઈ જુદી જ ભૂમિકા પર સર્જાયો છે. વેપરના ૪૫ મંત્રવ્ય પ્રમાણે અથર્વવેદનું સર્જન પશ્ચિમ ભારતની ભૂમિ પર થયું લાગે છે. વરુણપૂજક ને અગ્નિપૂજક ભૃગુઓ અને અંગિરસોની કર્મભૂમિ પશ્ચિમ ભારત હોવી સંભવ છે. ભૃગુના પિતા વરુણ કહ્યા છે ૪૬ ભૃગુને અક્ષવિદ્યા પણ વરુણ પાસેથી મળી. ૪૭ વરુણ જલ તેમજ પશ્ચિમ દિશાના અધિષ્ઠાતા મનાતા ૪૮ પશ્ચિમ દિશાના પર્યાયવાચી શબ્દ “વારુણી”નું મૂળ વરુણ સાથે જોડાયેલું છે. અનુશ્રુતિઓમાંથી મળતા ઉપરના પુરાવા પરથી કહી શકાય કે ભૃગુઓ પશ્ચિમ ભારત સાથે વધુ સંકળાયેલા હશે.

ઋગ્વેદમાં ભૃગુકુળની વિભૂતિઓ વિશેના નિર્દેશ આજ હોવાથી, ભૃગુઓની સિદ્ધિઓનું સૂચનાકન કરવા, ભૃગુઓ વિશે વધુ માહિતી આપતા અથર્વવેદ, બ્રાહ્મણ-ત્રયો, મહાભારત અને પુરાણો પર મુખ્યત્વે આધાર મખવો પડે, છતાં પછીના ત્રયોમાં જળવાયેલી ભૃગુઓને લગતી અનુશ્રુતિઓને સમર્થન ઋગ્વેદના આજા પાતળા ઉલ્લેખો પરથી મળે છે ખરું.

અનુશ્રુતિઓમાં રાજાઓનાં તથા ઋષિઓનાં કુળોની ઉત્પત્તિ દેવી બનાની છે. મનુ વિવસ્વત(સૂર્ય)માંથી ઉત્પન્ન થયા ને મનુ વૈવસ્વતમાંથી ભારતના

રાજવંશ ઉદ્ભવ્યા. એવી રીતે ઋષિકુળાની ઉત્પત્તિ પણ કોઈ ને કોઈ દેવ સાથે સંકળવામાં આવી છે, બ્યારે પુરાણોમાં^{૪૯} એમની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મામાંથી થઈ હોવાનું કહ્યું છે. ભૃગુ બ્રહ્માના પુત્ર હોય કે વરુણના પુત્ર, કોઈ દેવના પુત્ર હોવાનું અનુશ્રુતિઓ જણાવે છે એ મહત્ત્વનું છે.

વૈદિક પરંપરામાં માનભર્યું સ્થાન મેળવનાર ભૃગુઓની કર્મભૂમિનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ મહાભારત અને પુરાણોની અનુશ્રુતિઓમાં મેળવી શકાય છે.

ગુજરાતના અતિ પ્રાચીન ખંદર ભટ્ટકચ્છ^{૫૦} (ભરૂચ) કે ભૃગુકચ્છ સાથે જોતનું નામ સંકળાયેલું છે તેવા ભૃગુઓ કે બાળવો ગુજરાત વિશેની ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

અનુશ્રુતિઓમાં ભૃગુઓ એ અતિ પ્રાચીન ઋષિકુળ છે. બ્રહ્માના^{૫૧} આઠ પુત્રો તરીકે ભૃગુ, અંગિરસ, મરીચિ, અત્રિ, વસિષ્ઠ, પુલસ્ત્ય, પુલહ અને કંતુનો ઉલ્લેખ છે. ગીતાનું^{૫૨} 'મહર્ષીણાં મૃગરહં' વિધાન ઋષિવર્ગ ભૃગુએ મેળવેલી પ્રતિષ્ઠાનું સ્તરક છે. ભૃગુઓ સમર્થ પુરોહિત હતા. રાજાનાં વિરોધાના નિવારણ અર્થે મત્રતંત્રમાં કુશળ પુરોહિતની જરૂર રહેતી, ને રાજાનો પુરોહિત 'અર્થવર્ણ'નો ભણકાર હોવાનો આગ્રહ રખાતો.^{૫૩}

ભૃગુના બંને પુત્ર^{૫૪}—ઉશનસ કાવ્ય^{૫૫} અને ચ્યવન સમર્થ પુરોહિત હતા. ઉશનસ કાવ્ય અસુરોના પુરોહિત હતા^{૫૬} ને એ સમર્થ પુરોહિતને પોતાને પક્ષે કરવા દેવાએ લલચાવ્યા ઉશનસ શુકની માફક એમના બાઈ ચ્યવન પણ પ્રખ્યાત પુરુષ નીવડ્યા.

ચ્યવનના જન્મ વિશે પુરાણોમાં^{૫૭} સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ છે કે કોઈ કૂર કર્મને પરિણામે ભૃગુપત્ની પૌલોમીનો ગર્ભ આઠમે માસે મૃત થયો. તેથી એ બાળક "ચ્યવન" કહેવાયો. મહાભારતમાં^{૫૮} આનો વિસ્તાર નીચે પ્રમાણે છે : ભૃગુની પત્ની પુલોમા(પૌલોમી)ને રાક્ષસ પુલોમે ભૃગુના આશ્રમમાં જોઈ. પહેલા પુલોમાને પુલોમે પસંદ કરેલી ને એ એને પોતાની પત્ની ગણ્યો, તેથી રાક્ષસે એનું હરણ કર્યું. સગર્ભા પુલોમાએ અતિ વિલાપ કર્યો.^{૫૯} એનો ગર્ભ મૃત થયો તે બાળક ચ્યવન.

ચ્યવનના સમયથી ભૃગુઓની ઘણી વ્યક્તિઓ ગુજરાત સાથે સંકળાયેલી છે અથવા ગુજરાતના શાસિત રાજકુળ સાથે સંકળાયેલા હતા એ આગળ જોઈએ.^{૬૦}

મહાભારત^{૧૧} વ્યવનના તપઃસ્થાનને વૈદ્ય પર્વત (સાતપૂડા) અને નર્મદા નદીની વચ્ચેના પ્રદેશમાં ગણાવે છે એમાં એક અન્ય^{૧૨} સ્થળે વ્યવનના આશ્રમને વિશ્વમિત્રા (વિશ્વમિત્રી) નદીની ઉત્તરે મૈનાક પર્વત પાસે આવેલા અસિત પર્વત પર જણાવવામાં આવ્યો છે. એમાંના અન્ય નિર્દેશ^{૧૩} અનુસાર દિવસે પશ્ચિમ સમુદ્રમાં વાસ કરનાર કાલેય દાનવો રાત્રે આવી વ્યવનના આશ્રમને રજાડતા આ પરથી ક્ષણિત થાય છે કે વ્યવન કે એના વંશજોનો વાસ સમુદ્રની સમીપમાં હશે આમ વ્યવનનો આશ્રમ નર્મદાના મુખ સમીપે કે ત્યાંથી થોડે દૂર ઉત્તરે કે દક્ષિણે) હોવો જોઈએ ભારુકચ્છ દેશનું નામ આગળ જતાં ભૃગુક્ષેત્ર પશ્ચું અને ભારુકચ્છ નગર ભૃગુચ્છ તરીકે ઓળખાયું એ હકીકત આ અનુમાનનું સમર્થન કરે છે.

વ્યવનની ખ્યાતિ વૈદિક તેમજ પૌરાણિક સાહિત્યમાં પુનર્ચોવન પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્ત તરીકેની છે ઋગ્વેદમાં^{૧૪} 'વ્યવન' નામથી ઓળખાતા ભૃગુવર્યે અશ્વિનોની કૃપા વડે પુનર્ચોવન પ્રાપ્ત કર્યાનો ઉલ્લેખ છે એ જ અંતમાં ધન્વપૂજક પદ્ય વર્ણના વિરોધી તરીકે પણ વ્યવનનો નિર્દેશ થયો છે,^{૧૫} અને અશ્વિનો સાથે એમનો વિશેષ સંબંધ બતાવ્યો છે. આ વાતને મહાભારત અને પુરાણોમાં આવતા વ્યવનની યોવનપ્રાપ્તિ વિશેના પ્રસંગમાં વણી લેવામાં આવી છે.

શર્યાતિએ સુકન્યા વ્યવનને આપી એ વિશે ઉલ્લેખ આગળ થયો છે.^{૧૬} ત્યાર પછીનો પ્રસંગ શતપથ બ્રાહ્મણ નીચે પ્રમાણે^{૧૭} આપે છે :

કરતા કરતા આવી ચડેલા અશ્વિનકુમારોએ સુકન્યાનો પ્રેમ માગ્યો ને વ્યવન જેવા દુખળા પાતળા પતિને ત્યજી પોતાની સાથે રહેવા કહ્યું. પિતાની આજ્ઞામાં રહેતી સુકન્યાએ અશ્વિનોની માગણી નકારી કાઢી ને જીવનપર્યંત પતિનો સાથ ન છોડવાનો પોતાનો નિર્ણય જણાવ્યો. ઋષિ વ્યવને આ સાંભળી સુકન્યાને કહ્યું કે અશ્વિનોને તેઓ અપૂર્ણ હોવાની વાત કહેતી ને જ્યારે તેઓ પોતાની અપૂર્ણતાનો પ્રકાર જણાવવાનું પૂછે ત્યારે તારે પહેલાં 'મારા પતિને જીવાન બનાવો' એવી શરત રજૂ કરવી. અશ્વિનોએ એ કમ્પૂલ રાખ્યું. સુકન્યાએ અશ્વિનોના આદેશ અનુસાર વ્યવનને સરોવરમાં કૂચડી મરાવી, તેથી વ્યવને ઇચ્છિત વય પ્રાપ્ત કર્યું. હવે એમણે પોતાની અપૂર્ણતાનો પ્રકાર પૂછતા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં વ્યવને કહ્યું કે કુરુક્ષેત્રમાં થતા યજ્ઞમાંથી દેવોએ તમને પાકાત રાખ્યા છે આથી અશ્વિનોએ દેવો પાસે જઈ પોતાને યજ્ઞમાં સામેલ કરવા માગણી કરી, પણ અશ્વિનો રોગીએ સાથે લાળના હોવાથી દેવોએ એમ કરવા ના પાડી.

આ પ્રસંગ મહાભારત^{૧૮} નીચે પ્રમાણે આપે છે :

વનમાં રૂપવતી સુકન્યાને દેવ અશ્વિનોએ જોઈ. તેઓએ એને બેમાથી એકની પત્ની બનવા કહ્યું. સુકન્યાએ પોતાના વૃદ્ધ પતિને યૌવન આપવા અશ્વિનોને વિનંતી કરી. અશ્વિનકુમારો ચપવનના આશ્રમે ગયા સમીપના સરોવરમાં દેવો સાથે ચપવને પણ દૂબણી મારી, તેથી વૃદ્ધ ઋષિ દેવો જેવા રવરૂપવાન બની ગયા. ત્રણ એકસરખા રૂપવાળા કુમારોમાંથી સુકન્યાએ પતિને ઓળખી લીધા. ચપવને ખુશ થઈ અશ્વિનોને સોમ-અર્ધ આપવાની શરૂઆત કરી ચપવનના પુનર્થોવન-પ્રાપ્તિના સમાચારથી રાજા શર્પાતિ ખુશ થયા. 'ઋષિના કહેવાથી શર્પાતિએ યજ્ઞ મારવ્યો, જેમાં અશ્વિનોએ સોમપાન કર્યું'. અસોમપ અશ્વિનોને સોમ-અર્ધ આપવાથી દેવ ઈર્ષ્ય કુપિત થયા અને વજ્ર વડે ઋષિને મારવા દોડ્યા, પણ ચપવને એના હાથ થંભાવી દીધા.

ભાગવત પુરાણ^{૧૯} આ પ્રસંગનું નિરૂપણ નીચે પ્રમાણે કરે છે :

વૃદ્ધ ઋષિ ચપવન સાથેના લગ્ન બાદ સુકન્યા પતિશુશ્રૂષામાં રત રહેતી. એક વાર અશ્વિનો ચપવનના આશ્રમે આવ્યા. ચપવને એમની પાસે યૌવન માગ્યું અને બદલામાં સોમપાનના અનધિકારી દેવ અશ્વિનોને યજ્ઞમાં સોમપાન કરાવવાનું કહ્યું. અશ્વિનોએ ઘરડા દૂબળા ચપવનને સિદ્ધોએ બધેલા જળાશયમાં દૂબણી મારાવી અશ્વિનો સાથે ચપવન સરોવરમાં પેઠા પછી એમાંથી તુલ્ય આકારવાળા ત્રણ સુંદર તેજસ્વી પુરુષ બહાર આવ્યા. પતિને ન ઓળખતાં સુકન્યા અશ્વિનકુમારોને શરણે ગઈ. એના પાતિવ્રત્યથી ખુશ થઈ દેવોએ ચપવનને ઓળખાવ્યા.

શર્પાતિએ ચપવન ઋષિના આશ્રમમાં સુકન્યાને તેજસ્વી પુરુષ સાથે જોઈ અને એને પરપુરુષ સમજી દીકરીને કપકો આપ્યો. સુકન્યાએ પતિને યૌવન અને રૂપ પ્રાપ્ત થયાની સર્વ વાત કહી. પછી ચપવને રાજા શર્પાતિ પાસે સોમયાગ કરાવી અશ્વિનોને સોમરસનો ભાગ અપાવ્યો, આથી દેવ ઇન્દ્ર ગુસ્સે થયા અને એમણે ચપવનને મારવા હાથમાં વજ્ર લીધું, પરંતુ ઋષિએ ઇન્દ્રનો હાથ થંભાવી દીધો. હવે સર્વ દેવોએ અશ્વિનોનો સોમભાગ કળ્પલ રાખ્યો.

મહાભારત^{૨૦} સુકન્યાના પુત્ર તરીકે પ્રમતિનો ઉલ્લેખ કરે છે, પરંતુ પુરાણોમાં એને સમર્થન મળતું નથી પાર્ણિટર^{૨૧} નોવે છે તેમ પ્રમતિ ચપવનનો દુરનો વંશજ હોવો સંભવે છે ગમે તેમ હોય, પ્રમતિ અને એના વંશજો શુશ્રાત સાથે સંકળાયેલા હોવાનો કોઈ ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ નથી.

પુરાણોમાં^{૭૨} આપેલી વ શાવળીમાં તો વ્યવન-સુક-યાના પુત્રો તરીકે આત્મવાન અને દધીય છે આત્મવાનનું નામ 'અત્નવાન'રૂપે વૈદિક^{૭૩} સાહિત્યમાં પણ છે. દેવોના વિજય અર્થે આત્મવિલોપન કરનાર દધીય આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતમાં પ્રસિદ્ધ છે.

દધીયનો નિર્દેશ વૈદિક સાહિત્યમાં દધ્યંય આથર્વણ^{૭૪} તરીકે અનેક વાર થયો છે અગ્નિ પ્રબલિત કરનાર તરીકે તેમજ અથર્વણ, અંગિરસો, મનુ તથા અન્ય પ્રાચીન યજ્ઞકર્તા ઋષિઓ સાથે એમનો નિર્દેશ^{૭૫} થયો છે ઋગ્વેદના^{૭૬} પ્રથમ મંડલમાં દધ્યંય આથર્વણ વિશેના ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે : અશ્વિનકુમારોએ અથર્વંનના પુત્ર દધ્યંયને અશ્વશિર આપ્યું ને અશ્વશિર વડે^{૭૭} દધ્યંયે અશ્વિનોને ત્વષ્ટાના મધુ-સ્થાન વિશે કહ્યું ઋગ્વેદમાં ઈક્ર પણ દધ્યંયના આખ્યાન સાથે સંબંધ ધરાવે છે પર્વત પર અશ્વનું શિર શોધતા ઈક્રને એ સ્થર્ણવત્(સામણ પ્રમાણે કુરુક્ષેત્રનો નીચલો અર્ધભાગ)મા મળ્યું, ને દધ્યંયનાં અરિથઓ વડે નવાણું પુત્રોનો સંહાર છદ્દે કર્યો.

પંચવિંશ બ્રાહ્મણ^{૭૮} દધ્યંયને દેવોના પુરોહિત તરીકે ઓળખાવે છે.

મહાભારતમાં^{૭૯} દધીયના આશ્રમે સરસ્વતીને પેલે પાર, અર્ચાત પશ્ચિમે, આવેલો કલ્લો છે હર્ષચરિતમાં^{૮૦} બાણભટ્ટ શેણુ નદી(જે ગંગાને પટના પાસે મળે છે)ના તટે વ્યવનપુત્ર દધીયનું નિવાસસ્થાન જણાવે છે આ યંને ઉલ્લેખ દધીયને ઉત્તર ભારતના ગુદા ગુદા સ્થળ સાથે સાંકળે છે. પદ્મપુરાણમાં^{૮૧} વળા ચંદ્રભાગ્યા અને સાવરમતીના સંગમ-સ્થળ પાસે દધીયિનું તપ સ્થાન કહ્યું છે. આ સ્થાન અમદાવાદમા આવેલું છે, અને સ્થાનિક અનુશ્રુતિ પણ આ સંગમ-સ્થળને દધીય સાથે સાંકળે છે આમ આ અનુશ્રુતિ અનુસાર દધીયિ નર્મદા નજીકના પ્રદેશને બદલે સાવરમતી સમીપના પ્રદેશમાં વસ્યા હોવાનું જણાય છે.

દધીયિના આત્મવિલોપનનું આખ્યાન વિભિન્ન ગ્રંથોમા નીચે પ્રમાણે મળે છે :

કૃતયુગમા કાલેય નામે ધોર દાનવોએ વૃત્રાસુરનો આશ્રય લઈ દેવોને ભગાડ્યા, પરિણામે દેવો ઈક્રને આગળ કરી બ્રહ્મા પાસે ગયા. બ્રહ્માએ દેવોને દધીય પાસે એમનાં અરિથ માગવાનું કહ્યું ને એ અરિથ-નિર્મિત વજ્ર વડે ઈક્રને વૃત્રાસુરનો સંહાર કરવા કહ્યું નારાયણની સાથે દેવો દધીયના આશ્રમે ગયા અને તેઓએ એમનાં અરિથઓની માગણી કરી દધીયે પ્રાણ ત્વણ દીધા અગ્નિઓમાંથી ત્વષ્ટાએ વજ્ર બનાવ્યું, જેનાથી ઈક્રે વૃત્રનો સંહાર કર્યો.^{૮૨}

વેદોમાં આવતું 'દધ્યંચ આથર્વણું' નામ લઈ ભાગવત^{૮૩} પુરાણ નીચેનો પ્રસંગ આપે છે :

વિષ્ણુની સલાહ અનુસાર દેવે દધ્યંચ આથર્વણું પાસે ગયા. ઋષિએ દેવોની યાચના સાંભળી પોતાનો દેહ ત્યજી દીધો ઇંદ્રે વિશ્વકર્મા પાસે એ અરિથઓતું વજ્ર તૈયાર કરાવ્યું ને એ વજ્ર વડે વૃત્રાસુરને મારી નાખ્યો.

પદ્મપુરાણ^{૮૪} દધ્યંચ ઋષિનો સંબંધ સ્પષ્ટ રીતે ગુજરાતના પ્રદેશો સાથે જોડી નીચેનો વૃત્તાંત આપે છે :

ચંદ્રભાગા અને સાબરમતીના સંગમ સ્થળે દધ્યંચિનો આશ્રમ હતો. દેવાસુર-સંગ્રામમાં પરાજય પામેલ દેવો રુદ્રા નામે પત્ની સાથે વસતા દધ્યંચ ભાગવ પાસે આવ્યા ને તેઓએ દૈત્યોને મારવા એમનાં અરિથ માગ્યા. ઋષિએ પ્રાણ છોડ્યા^{૮૫} ને પરિણામે અરિથનિર્મિત વજ્ર વડે વૃત્રાસુર માર્યો ગયો.

દધ્યંચના પુત્ર તરીકે સારસ્વતનો ઉલ્લેખ છે.^{૮૬} ત્યાર પછી સારસ્વતના વંશજનું નામ નથી અને ભાગવ વંશાવળી દધ્યંચના ભાઈ આત્મવાનથી આગળ ચાલે છે. અન્ય ઋષિકુળોની^{૮૭} માફક ભાગવ કુળની પણ વંશાવળી બરોબર જળવાઈ નથી. મહાભારત અને મત્સ્ય પુરાણની અનુશ્રુતિ વાયુ-બ્રહ્માંડની અનુશ્રુતિ કરતાં જુદી પડે છે મહાભારત^{૮૮} પ્રમાણે મનુની પુત્રી આરુષીથી થયેલો અવનનો પુત્ર તે ઔર્વ; ઔર્વના પુત્ર ઋચીક. મહાભારતની આ અનુશ્રુતિમાં અપ્નવાનનો ઉલ્લેખ નથી મત્સ્ય પુરાણ^{૮૯} અવનના ભાઈ તરીકે અપ્નવાનનો ઉલ્લેખ કરી એને ઔર્વના પિતા તરીકે ગણાવે છે પરંતુ વાયુ-બ્રહ્માંડ પુરાણોની અનુશ્રુતિ^{૯૦} પ્રમાણે સુકન્ધા-અવનના પુત્ર આત્મવાન ઔર્વના પિતા હતા; જોકે અન્ય તુલ્યકાલત્વ^{૯૧} (synchronism) પરથી કલિત થાય છે કે હકીકતમાં ઔર્વ આત્મવાનના પુત્ર નહિ, પરંતુ વંશજ હશે આત્મવાન અને ઔર્વની વચ્ચેની ભાગવ પેઢીઓનો ઇતિહાસ હુપ્ત થયેલો હોવાથી ભાગવો અને ગુજરાતના સંબંધ વિશે અંધારપટ રહે છે.

પણ હાંખા સમય પછી ગુજરાત પર રાજ્ય કરી ગયેલા હૈહયો સાથે થયેલા ભાગવોના સંબંધને કારણે ભાગવો ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ફરી દેખાય છે. ભાગવો ગુજરાતના રાજકુલ હૈહયો સાથે પુરોહિત સંબંધ ધનવતા હતા ભાગવો પ્રસિદ્ધ સમ્રાટ અશ્વત્થામાના પિતા કૃતવીર્યના પુરોહિત હતા. ગમગમે

ભૃગુઓને પુષ્કળ ધન આપ્યું હતું કૃતવીર્યના વંશજોને ધનની જરૂરત પડતાં એમણે ભૃગુઓ પાસે ધન માગ્યું કેટલાક ભાગવોએ એ ન આપ્યું તેથી હૈહયોએ એમનો સંહાર શરૂ કર્યો, પરિણામે ભૃગુ-પત્નીઓ હિમાલય પર્વત પર ગઈ; તેઓમાની ઝોકે ઔર્વને જન્મ આપ્યો ૯૨ પરશુરામ જન્મદ્વન્ધ્ય પૂર્વે થયેલા આ સંઘર્ષને હૈહય-ભાગર્વ સંઘર્ષનો પ્રથમ તબક્કો કહી શકાય.

પરંપરાગત વૈમનસ્ય ઔર્વના પ્રપૌત્ર પરશુરામના સમયમાં વધુ ઉગ્ર બન્યું ઔર્વના પુત્ર ઋચીક હતા, જેઓ કાન્યકુબ્જ(કનોજ)ના નરેશ ગાંધિની પુત્રી સત્યવતીને પરણ્યા સત્યવતી અને ઋચીકના પુત્ર જમદગ્નિ, જેમનો ઉલ્લેખ મંત્રદ્રષ્ટા તરીકે વૈદિક સાહિત્યમાં^{૯૩} મળે છે. જમદગ્નિ પદ્મવાકુ-વંશજ રેણુની પુત્રી રેણુકાને પરણ્યા; તેઓના પુત્ર રામ જન્મદ્વન્ધ્ય પરશુ એમનું માનીતું શસ્ત્ર હતું તેથી એ ‘પરશુરામ’ પલ્લુ કહેવાયા^{૯૪} આમ ભાગર્વ કુળ બે પેઢીથી મધ્ય દેશના ક્ષત્રિય રાજકુળો સાથે લગ્નસંબંધ ધરાવતું, પરંતુ કેટલાક આનુશ્રુતિક નિર્દેશોને^{૯૫} આધારે ભૃગુવર્ષ ઋચીક, જમદગ્નિ અને રામનો સંબંધ ગુજરાત કે એની નજીકનાં સ્થળો સાથે સાંકળી શકાય દા ત શાસ્ત્રદેશ(હાલના આણંદ નજીકનો પ્રદેશ)ના રાજા વ્રુતિમાને ઋચીકને ગાળ્ય આપ્યું હોવાનો ઉલ્લેખ^{૯૬}; અને સ્નાન અર્થે નીકળેલી જમદગ્નિની પત્ની રેણુકા પર મોહિત થયેલા માર્તિંકાવત- (રાજસ્થાનમાં આવેલું મર્ત)ના રાજા ચિત્રરથનો નિર્દેશ^{૯૭} ભાગર્વોની સ્મૃતિ ગુજરાતના સ્થળો સાથે સાંકળાયેલી છે. દા. ત. ભરુકન્થ ‘ભૃગુકન્થ’ કે ‘ભૃગુક્ષેત્ર’ તરીકે જાણીતું થયું અને નર્મદા અને સમુદ્રનો સંગમ “જમદગ્ન્ય” તરીકે ઓળખાતો.^{૯૮}

હૈહય સમ્રાટ અર્જુન કાર્તવીર્યના વિશાળ રાજ્યમાં ગુજરાતનો સમાવેશ થતો હતો. અર્જુન કાર્તવીર્યની રાજધાની માહિષ્મતી^{૯૯} (વર્તમાન મધ્ય પ્રદેશનું ચુલી માહેશ્વર કે નર્મદાનો ટાપુ માંધાતા) હતી સમુદ્ર પરનું આધિપત્ય^{૧૦૦} કાર્તવીર્યની સત્તા અને મહત્તામાં વધારો કરતું, તેથી સ્પષ્ટ છે કે એનું સામ્રાજ્ય ગુજરાતના સમુદ્રકિનારાને આવરી લેતું હતું.

અર્જુન કાર્તવીર્યના વિષ્વસક પરશુરામ જન્મદ્વન્ધ્ય હતા. એ સમ્રાટના વિનાશનું કારણ આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતમાં નીચે પ્રમાણે છે : દેવ અગ્નિની વિનંતીને અધીન થઈ કાર્તવીર્યે ગામ, નગર અને વનમાં આગ લગાડી, જેમાં વસિષ્ઠ આપવનો આશ્રમ ભસ્મીભૂત થયો વસિષ્ઠ આપવે શાપ આપ્યો કે રામ જન્મદ્વન્ધ્ય કાર્તવીર્યના હાથ સમરાગલુમાં કાપશે^{૧૦૧} મહાભારતમાં^{૧૦૨} આ પ્રસંગને

વિગતથી વર્ણવ્યો છે. જમદગ્નિના આશ્રમને હૈહય સમ્રાટ કાર્તવીર્યે નષ્ટ કર્યો ને ઋષિની હોમધેતુનું હરણ કર્યું. પરશુરામ જમદગ્ન્યે સમ્રાટના આ અપકૃત્યનો બદલો એના હામર હાથ કાપી નાખી એનું મોત આણીને લીધો કાર્તવીર્યના પુત્રોએ જમદગ્નિના આશ્રમમાં જઈ ઋષિનો શિરચ્છેદ કર્યો પિતાના મૃત્યુનું વેર લેવા કૃતનિશ્ચય બનેલા રામે ક્ષત્રિયોનું એકવીસ વાર નિકંદન કર્યું હોવાનું કહેવાય છે. પાપના પ્રાયશ્ચિત્ત અર્થે એમણે અશ્વમેધ કર્યો અને એની દક્ષિણામાં કશ્યપને પૃથ્વીનું દાન કર્યું. કશ્યપે એમને દક્ષિણામાં સમુદ્રતીરે જવાનો આદેશ આપ્યો, પરિણામે પરશુરામે સમુદ્રમાંથી સૂપારક(સોપારા)નું નિર્માણ કરી ત્યાં આશ્રય લીધો આમ હવે ભાગેવો ભુગુક્ષેત્ર તજી અપરાન્ત(કાંકણ)માં આશ્વા ગયા.

પાઠદીપે.

૧. G. J. Garraghan. *A Guide to Historical Method*, p 121

૨ *Encyclopaedia of Philosophy* મા 'Myth'નું નિરૂપણ

૩ અથર્વવેદ ૧૫, ૧, ૬, ૧૦-૧૨. વળી ભુએ : શતપથ બ્રાહ્મણ ૯, ૫, ૬, ૮, જૈમિનીય ઉપનિષદ્ બ્રાહ્મણ ૧, ૫૩, મુહુર્વાસ્યક ઉપનિષદ્ ૨, ૪, ૧૦, ૪, ૧, ૨; ૫, ૧૧

૪ ઓ વિદ્યાર્ચવતુરો વેદાન્સાક્ષોપનિષદો દ્વિજઃ ।

ન ચેત્પુરાણં સંવિથાન્નૈવ સ સ્થાદ્વિચક્ષણઃ ॥

ઇતિહાસપુરાણાભ્યાં વેદં સમુપબૃંહયેત્ ।

વિમેત્યલ્પશ્રુતાદ્વેદો મામય પ્રહરિષ્યતિ ॥

વાયુપુરાણ ૧, ૨૦૦-૧, પદ્મપુરાણ ૫, ૧, ૩૫

૫ વાયુપુરાણ ૨, ૧૫; ૬૨, ૧૧૫; ૧૫, ૪૨, ૮૮, ૧૫૩; ૧૫, ૨; ૧૧, ૧૭૫

૬. વાયુપુરાણ ૧૨, ૧૭૪; ૧૬, ૧૨૩; બ્રહ્માણ્ડપુરાણ ૨, ૩૬, ૨૦૧; ૩, ૭૧, ૧૨૪; હરિવંશ ૧, ૪૭, બ્રહ્મપુરાણ ૪, ૯૫

૭ શ્વઘર્મ એવં સૂતસ્ય સન્નિર્દેષ્ટઃ પુરાતનૈઃ ।

દેવતાનામૃષીણાં ચ રાજા જામિત્તેજસામ્ ॥

વશાના ધારણ કાર્ય શ્રુતાનાં ચ મહાત્મનામ્ ।

ઇતિહાસપુરાણેષુ દિષ્ટા યે બ્રહ્મવાદિમિઃ ॥

વાયુપુરાણ ૧, ૨૧-૨૧

૮. આલ્યાનૈશ્વાર્યપાલ્યાનૈર્ગામિઃ કલ્પજોક્તિમિઃ ।

પુરાણસંહિતાં ચક્રે પુરાણાર્થવિચારદઃ ॥

બ્રહ્માણ્ડપુરાણ ૨, ૩૪, ૨૧

૧૫૧ ભૃગુઓ વાયુપુરાણ ૬૦, ૨૧; વિષ્ણુપુરાણ ૩, ૧૬

૬ વાયુપુરાણ ૬૦, ૧૬; વિષ્ણુપુરાણ ૩, ૪, ૧૬

૧૦ વાયુપુરાણ ૬૧, ૫૫-૫૬; વિષ્ણુપુરાણ ૩, ૪, ૧૭

૧૧ દા ૮, કૃતપથબ્રાહ્મણ(૧૩, ૪, ૩)માં અશ્વમેધ યજ્ઞને આહવા અને નવમા દિવસે પ્રતિદાસ-પુરાણના પદન મટે અહાયદા રાખવામાં આવ્યા છે. આશ્વલાયનગૃહ્યસૂત્ર (૪, ૬, ૬) મુજબ મરનારાનાં કુટુંબીજનોએ અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી પુરાણ-શ્રવણ કરવું અથવા વર્તમાન પુરાણોમાં સૌનકાદિ યજ્ઞોના આશ્રવણના ચક્ર યજ્ઞને સુત રામદર્શણ પુરાણના આખ્યાતા કરીકે દેખા દે છે.

૧૨. કૌટિલ્ય, અર્થશાસ્ત્ર ૫, ૩, ૧૩

૧૩ પશ્ચિમમિતિહાસશ્રવણે । પુરાણમિતિદૃષ્ટમાલ્યાદિક્ષોદાહરણ, ચર્મશાસ્ત્રમર્ચશાસ્ત્રં ચેતીતિહાસઃ ।

કૌટિલ્ય, અર્થશાસ્ત્ર ૧, ૫, ૧૪

૧૪ સર્ગશ્ચ પ્રતિસર્ગશ્ચ વંશો મન્વન્તરણિ ચ ।

વંશ્યાનુચરિતં ચૈવ પુરાણં પશ્ચલક્ષણમ્ ॥

વાયુપુરાણ ૪, ૧૦

૧૫. R. C. Hazra, *Puranic Records on Hindu Rites and Customs*, p 243

૧૬. વાયુપુરાણ ૬૬, ૩૯; બ્રહ્માણ્ડપુરાણ ૩, ૩, ૩૮; મત્સ્યપુરાણ ૭૨, ૪૪; ૯૬, ૨૧

૧૭ વાયુપુરાણ ૮૮, ૧૬૯; બ્રહ્માણ્ડપુરાણ ૩, ૯૩, ૧૬૯

૧૮. વાયુપુરાણ ૯૯, ૪૩૨; બ્રહ્માણ્ડપુરાણ ૩, ૭૪, ૨૪૫, મત્સ્યપુરાણ ૨૭૩, ૫૩

૧૯. F. E. Pargiter, *The Puranic Text of the Dynasties of the Kali Age*, p 58

૨૦. ૧, ૧, ૧૧૨; ૧, ૫૧, ૧૨; ૩, ૫૧, ૭

૨૧. એતરેયબ્રાહ્મણ ૪, ૩૨. ૭

શતપથબ્રાહ્મણ ૪, ૧; ૫, ૨

જૈમિનીયબ્રાહ્મણ ૩, ૧૨૦-૨૨

૨૨ વાયુપુરાણ ડ. ૨૪, ૨૩-૩૦; ૮૮ ૧-૪; મહાળયપુરાણ ૩, ૬૧, ૧૮-૨૫; ૬૩ ૧-૪; મહાપુરાણ ૭, ૨૭-૩૩; મત્સ્યપુરાણ ૧૨, ૨૧-૨૪, લિંગપુરાણ ૧, ૬૬, ૪૭-૪૯; વિષ્ણુપુરાણ ૪, ૧, ૨૦-૪૧, ૨, ૧-૨; ૬૬-પુરાણ ૫, ૮, ૧૨૬-૧૨૯; અગ્નિપુરાણ ૨૭૩, ૧૧-૧૬; મહાભારત ૧, ૧૩૮, ૧૫-૧૬; આગવતપુરાણ ૧, ૩, ૧-૩૬; શિવપુરાણ ૭, ૩૬, ૨૦-૩૦

૨૩. ૧, ૨૨-૩૫

૨૪. જુઓ પાઠદીપ ૨

૨૫. ૩, ૧૨૧-૧૨૩

૨૬. ૧, ૩

૨૭. આનર્તૈસ્ય તુ દાયાદો રેવો નામ મહાશુતિઃ ।

આનર્તૈવિષયશ્ચાસીત્ પુરી નાસ્ય કુશસ્થલી ॥

હરિવંશ ૧, ૧, ૨૩

૨૮. કુશસ્થલી પુરી રમ્યાં રૈવતેભોપશોમિતામ્ ॥

પુનર્નિવેશનં તસ્યાં કૃતવન્તો વયં ત્વપ ।

તથૈવ દુર્ગસંસ્કારં દેવૈરપિ કુરાસદમ્ ॥

મહાભારત ૨, ૧૩, ૪૯-૫૦

૨૮અ. મહાભારત ૧૪, ૫૧, ૫૬

૨૯ સ્થળ-નિષ્ક્રમની ચર્ચા માટે જુઓ પ્રકરણ ૬ નું પરિશિષ્ટ.

૩૦. જુઓ પ્રકરણ ૧૦.

૩૧. દેશ યાસ્યામિ જગતી રૈવતસ્ય કુશસ્થલીમ્ ।

રૈવતં ચ ગિરિં રમ્યં નન્દનપ્રતિમં વનમ્ ॥

હરિવંશ (પૂના-ચિત્રચાલા આવૃત્તિ) ૨, ૫૫, ૭

૩૨. જુઓ પાઠદીપ ૩.

૩૩ રૈવતના તપના સ્થળ તરીકે વિષ્ણુપુરાણ (૪. ૧. ૫૬) હિમાલયનો અને ભાગવતપુરાણ (૧. ૩. ૩૬) બદરીનો ઉલ્લેખ કરે છે, જ્યારે વાલ્મીકી, બ્રહ્મ, હરિવંશ, બ્રહ્માણ્ડ વગેરે પુરાણો મેરુને જણાવે છે.

૩૪. હરિવંશ ૧, ૧, ૩૫ (પર્વતગણાન્ પાઠાતર સાથે).

૩૫. દેવા પઞ્ચ કુલાઃ સ્વાતા હૈહયાના મહાત્મનામ્ ।
વીતિહોત્રાશ્ચ શાર્યાતા મોઙ્ગાશ્વાવન્તયસ્તથા ॥
કુણ્ડિકેરાશ્ચ.. ॥

મત્સ્યપુરાણ ૪૩, ૪૮-૪૯

૧ળી જુઓ, Pargiter, *Ancient Indian Historical Tradition*,
p 102, n. 2.

૩૧. રેવતકના સ્થળ તથા અભિજ્ઞાનની ચર્ચા માટે જુઓ પ્રકરણ ૬ નું પરિશિષ્ટ.

૩૭. દેવાનામેતિ કૌન્તંય તથા રાજામલોક્તામ્ ।
વૈદ્યપર્વતં દષ્ટ્વા નર્મદામવતીર્ય ચ ॥ ૧૮
દ્વય શાર્યાતિયજ્ઞસ્ય વેદસ્તાત પ્રકાશતે ।
સાક્ષાત્રાપિવત્સોમમશ્વિન્યાં સહ કૌશિકઃ ॥ ૨૦

મહામારત ૩, ૧૨૧

૩૮. ઋગ્વેદ ૩, ૨ ૪.

૩૯. ઋગ્વેદ ૧. ૬૦ ૧, ૩. ૫. ૧૦; ૧૦ ૪૬. ૧; મંત્રાવળી સંહિતા ૧. ૪. ૧;
તૈત્તિરીયસહિતા ૪ ૬ ૫. ૨, અથર્વવેદ ૪. ૧૪. ૫ ૧ળી જુઓ : A. A Macdonell,
Vedic Mythology, p. 140

૪૦ ૧ ૫૮ ૬; ૧૨૭. ૭; ૧૪૩, ૪; ૨ ૪ ૨; ૩ ૨. ૪; ૪. ૭. ૧

૪૧. 'Thus the Bhrgus never designate actually existing priests in the RV, but only a group of ancient sacrificers and ancestors, to which Bhrgu bears the relation of chief.' A. A. Macdonell. *Vedic Mythology*, p 140

૪૨. અથર્વવેદનાં પરિશિષ્ટામાં ભૃગુઓ, અગ્નિરેસો ને અથર્વહોનાં નામ વારંવાર આવે છે અથર્વવેદની શૌનક સંહિતા જળવાઈ રહી છે, ને શૌનક શાખા ભૃગુઓની શાખા હતી જુઓ : Pargiter, *Ancient Indian Historical Tradition*, p. 192.

૪૩. M Winternitz. *A History of Indian Literature*. Vol 1, p. 119

૪૪. ગોપયન્નાદ્વાજ ૩, ૪.; કૌઞિક્સુત્ર ૬૩, ૩; ૯૪. ૩, ૪ યુક્તિ
૬૫નિપદ(૧૧)માં અથર્વવેદને 'ભૃગ્વનિરક્ષ' અને 'મૃગુવિરક્ષ' નામે યદ્ કહી છે.

૪૫ *History of Indian Literature*, p 147

૪૬ તૈત્તિરીય-આરણ્યક ૧. ૧, શતપથબ્રાહ્મણ ૧૧. ૧. ૧ ૧; જૈમિનીય-
બ્રાહ્મણ ૧. ૪૨

પંચવિશ્રાધાદ્યાં (૧૮. ૯. ૧) પ્રમાણે અવિવક્ત વરુણુ તેજ કહાર નીકળી ત્રણ
ભાગમાં વિવક્ત થયું, તેનો એક ભાગ ઘૃત્ર થયો, બીજો આચન્તીય નામે સાગ થયો ને
ત્રીજો ભાગ પાણીમાં પ્રવેશ્યો : વળી જુઓ મૈત્રાયણી સંહિતા ૪. ૩. ૧; ૧. ૪;
જૈમિનીયબ્રાહ્મણ ૨ ૨૦૨.

૪૭. શતપથબ્રાહ્મણ ૧૧. ૬. ૧ ૧; તૈત્તિરીય આરણ્યક ૧. ૧

૪૮. જુઓ શબ્દ 'વરુણુ' : A. A. Macdonell, *A Practical Sanskrit Dictionary*.

૪૯. વાયુપુરાણ ૬૫ ૨૨

૫૦. મહાભારત આદિ પ્રાચીન ગ્રંથો 'શરુકન્ધ' પ્રયોજે છે 'શરુકન્ધ' આગળ
જતા 'શરુકન્ધ' પાત્ર થયું હોય છે.

૫૧. જુઓ કૃષ્ણ પારદીપ નં ૪૯

૫૨ ૧૦. ૨૫

૫૩. Bloomfield, *Hymns of Atharvaveda*, Introduction, p. lxi

૫૪ માર્કે સુગોરપ્રતિભે ઉત્તમેડમિજને ક્રુમે ।

હિરણ્યકશિપોઃ કન્યા દિવ્યા નામ પરિશ્રુતા ।

પુલોમ્નસ્વાપિ પૌલોમી કુહિતા વરવર્ણિની ॥

મૃગોસ્ત્વજનયદિવ્યા કાવ્યં વેદવિદાં વરમ્ ।

દેવાસુરાણામાચાર્ય શુકં કવિસુત મ્હમ્ ॥

વાયુપુરાણ ૬૫, ૭૩-૭૪

પૌલોમ્યજનયત્પુત્રં વ્રદ્ધિષ્ઠં વશિનં વિશુમ્ ॥

વ્યાધિતઃ સોડદ્યમે માસિ ગર્ભક્રેણ કર્મેણા ।

અવનાચ્ચવનઃ સોડય ચેતનસ્તુ પ્રચેતસઃ ।

વાયુપુરાણ ૬૫, ૮૮-૮૯

૫૫. ઉશનસ ક્રે ઉશનાને 'ગાન્ધ' ઉપરાંત 'શુક' અને 'ગ્રહ' પણ કહ્યા છે. મહાભારત
(૧. ૪૦ ૧૦) કૃત્વનો પુત્ર કવિ અને કવિનો પુત્ર શુક એવી અનુસૂતિ આપે છે, ત્યારે
પુરાણોમાં શુકને 'કવિસુત' કહ્યો હોવા છતાં ત્રીધો કૃત્વનો પુત્ર ગણાયો છે (વાયુપુરાણ
૬૫, ૭૩-૭૬).

૫૬. પંચવિંશત્પ્રાશ્ન ૭ ૫ ૨૦

૫૭ જુઓ પાટ્ટીપ નં. ૫૪.

૫૮ ૧ ૬

૫૯ પુલોમાએ કરેલા અતિવિદ્યાપને લીધે નહીં વહેવા લાગી, ઘણાએ એ નહીંનું નામ રાખ્યું 'વધૂસરા'

૬૦ જુઓ આ પૂર્વે પૃ. ૨૦૩-૦૪

૬૧ ૩ ૧૨૧. ૧૮-૨૦

૬૨. ૩ ૮૭ ૯-૧૦

૬૩. ૩ ૧૦૦ ૧-૪

૬૪. ૧ ૧૧૬ ૧૦; ૧૧૭ ૧૩; ૧૧૮, ૭; ૫, ૭૪ ૫; ૭ ૬૮ ૭; ૭૧, ૫; ૧૦ ૩૯ ૪

૬૫ ૧૦ ૬૧. ૧-૩ વળી જુઓ : *Vedic Index*, Vol. I, p 265.

૬૬ જુઓ આ પૂર્વે પૃ. ૨૦૩-૦૪.

૬૭. ૪. ૧. ૫

૬૮ ૩ ૧૨૧-૧૨૫

૬૯. ૯. ૩

૭૦. ૧ ૫ ૭-૮; ૧ ૮ ૧-૨

૭૧ *Ancient Indian Historical Tradition*, pp 197, 201

૭૨ વાયુપુરાણ ૬૫. ૯૦ પુરાણોમાં 'આત્મવાન'નાં અર્થોત્તર થયું છે દા. ત., 'આત્મવાન', 'આત્મવાન', 'આત્મવાન' અને 'આત્મવન્ત'. જુઓ : Pargiter, *AIHT*, p. 147

૭૩. ઋગ્વેદ ૪ ૭, ૧; ૮. ૯૧ ૪

૭૪ વૃહદારણ્યક સપતિપદ (૨. ૬ ૩) પ્રમાણે દ્વિતીય આયર્વણમાથી થયા તે દ્વિતીય આયર્વણ. પચવિંશત્પ્રાશ્ન (૧૪, ૬) 'દ્વાધીય' નામ 'અયન' ના પિતૃનામ તરીકે આપે છે.

૭૫ ઋગ્વેદ ૧ ૮૦ ૧૬; ૧૩૧. ૯; ૬ ૧૬ ૧૪

૭૬. ઋગ્વેદ ૧. ૮૪ ૧૩-૧૪, ૧૧૬ ૧૨, ૧૧૭. ૨૨, ૧૧૯ ૯

૭૭ આ નિર્દેશને વધુ સ્પષ્ટ કરતું આખ્યાન દેવીસાગવત(૭, ૩૬, ૨૮-૩૦) માં આપવામાં આવ્યું છે. ઇદ્રે અથર્વાણને નીચેની શરતે બ્રહ્મવેદા કહી, જે અથર્વાણ અન્ય કોઈને બ્રહ્મવેદા શીખવે તો ઇદ્રે એનું માથું કાપી નાખે. અશ્વિનકુમારોએ અથર્વાણને બ્રહ્મવેદા શીખવવા કહ્યું ત્યારે અથર્વાણે ઇદ્રની શરત કહી, આથી અશ્વિનોએ અથર્વાણને અશ્વશિર દ્વારા બ્રહ્મવેદા શીખવવા કહ્યું પ્રથમ અશ્વિનોએ અથર્વાણનું શિર કાપી એને સ્થાને અશ્વશિર ચોટાડયું ને અશ્વશિર વડે બ્રહ્મવેદા કહી કુપિત થયેલા ઇદ્રે અશ્વશિર કાપી નાખતા અશ્વિનોએ અથર્વાણને એનું મનુષ્ય-શિર ચોટાડી આપ્યું.

૭૮ ૧૨ ૮. ૬ ભૃગુએ અંગિરસો સાથે ધનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેલ હોવાથી કપારેક ભૃગુએને 'અંગિરસ' તરીકે પણ ઓળખ્યા છે હાલ, અથવનને શતપથબ્રાહ્મણ(૪. ૧ ૫)માં અંગિરસ કહ્યા છે. તેવી જ રીતે પંચવિંશબ્રાહ્મણ (૧૨ ૮ ૧) પણ દ્વિઅ(દ્વીવ)ને અંગિરસ કહે છે

૭૯ ૩. ૧૮

૮૦. ઉચ્છ્રવાસ ૧, પુ. ૨૭

૮૧. ઉત્તરલંક, જ ૧૪૮

૮૨. મહામારત ૩ ૧૮

૮૩ સ્તંવ ૬, અ ૧, સ્ત્રો ૧૦, ૧૨

૮૪ ઉત્તરલંક, જ ૧૪૮

૮૫ પદ્મપુરાણ પ્રમાણે દ્વીવિના નિધનને સ્વયે કામધેનુએ દૂધની ધારા વહેવડાવી. તેથી તે સ્વયં 'દુધેશ્વર' (આજનું 'દ્વિશ્વર') તરીકે પ્રખ્યાત થયું.

૮૬. જુઓ : વાયુપુરાણ ૬૫, ૭૧-૯૪ અને મહાપરુણ ૩, ૧, ૭૩-૧૦૦ માં આપેલી વંશાવળીઓ.

૮૭ Pargiter, *AIHT*, p. 184

૮૮. ૧. ૬૦. ૪૫

૮૯. ૧૯૫. ૧૧-૧૫

૯૦. જુઓ ૭૫૨ પાટીપ નં. ૮૬.

૯૧. જુઓ Pargiter, *AIHT*, pp. 184 f.

૯૨. મહામારત ૧. ૧૬૯. ૧૧-૧૯

૯૩. ઋગ્વેદ ૩ ૬૨; ૮ ૧૦૧ ૮; ૧ ૬૨ ૨૪; ૧. ૧૭ ૫૧

અથર્વાવેદના નીચેના સૂક્તોમાં એમનો ઉલ્લેખ બ્રહ્મવેદાના સંદર્ભમાં મળે છે :-

૧. ૩૨ ૩; ૪ ૨૧ ૩; ૫ ૨૮. ૭; ૬ ૧૩૭. ૧; ૧૮. ૩. ૧૫-૧૬

૯૪ મહાભારત ૧૨, ૫૬; વાયુપુરાણ ૬૫, ૭૧-૯૪; મહાપ્રભાસપુરાણ ૨, ૧, ૭૩-૧૦૦

ક્ષાત્રતેજવાળા પશુશરભનો જન્મ બ્રાહ્મતેજવાળા બાર્ગવ કુળમાં થયો એ ધટના સમજાવતો આનુક્રુતિક રીતે આ પ્રમાણે છે : ગાધિ નરેશ કૌશિક અપુત્ર હતા, તેથી એમની પુત્રી અને ગૌરીક ગોધિની પત્ની સત્યવતીએ પોતાના પતિ પાસે ભાઈના જન્મ અર્થે વિનંતી કરી. ગોધિએ એ ચતુ સત્યવતીને આપ્યા, એક સત્યવતી મટિ અને છીએ એની માતા અર્થે. સત્યવતીની ભૂલથી ચતુની અહલાબદ્ધી થઈ ગઈ. ગોધિએ પત્ની સત્યવતીને ભૂલની ગંભીરતા સમજાવી કે તારી ક્રોધે અતિક્ષાત્રતેજવાળો મહાન પુત્ર જન્મશે. સત્યવતીએ ભૂલના પરિણામના નિવારણ અર્થે ગોધિને ખૂણ વિનંતી કરી ત્યારે ગોધિએ કહ્યું : ભૂલનું નિવારણ એટલું થઈ શકે કે ક્ષાત્રતેજવાળો પુત્ર નહિ, તે એવો પૌત્ર જન્મશે તેથી ગાધિ નરેશના કુળમાં બ્રાહ્મતેજપુત્ર વિશ્વામિત્ર થયા અને બાર્ગવ કુળમાં સત્યવતીના પુત્ર જમદગ્નિ જન્મ્યા. જમદગ્નિ શાત્ર હતા, પણ એમના પુત્ર રામ રૌદ્ર નીવડયા (મહાભારત ૧૨, ૪૯).

૯૫ સતાનિ તીર્થાને ચ સાગરસ્ય પુણ્યાનિ ચાન્વાનિ વહ્નિ રાજન્ ।
ક્રમેણ ગચ્છન્વરિપૂર્ણકામઃ ક્ષર્પારક પુણ્યમં દર્શન્ ॥
તત્રોદયેઃ કચ્ચિવતીત્ય દેશ સ્યત્ત પૃથિવ્યો વનમાસસાદ્ ।
તપ્ત છુરૈર્થત્ર તપઃ પુરસ્તાદિષ્ટં તથા પુણ્યતર્મૈર્નરેન્દ્રૈઃ ॥
સ તત્ર સામગ્ર્યધનુર્ધરસ્ય વૈવી દદર્શાયતપીમવાહુઃ ।
ઋચીકપુત્રસ્ય તપસ્વિસંયૈઃ સમાવૃતા પુણ્યહૃદર્ચનીયામ્ ॥

મહાભારત ૨, ૧૮, ૮-૧૦

૯૬ મહાભારત ૧૨, ૨૨૬, ૩૩

૯૭. મહાભારત ૨, ૧૧૬, ૬

૯૮. જ્ઞાનકંઠર બેરારી, “પુરાણોમાં શુભરાત”, પૃ. ૧૫૨-૫૪

તતો ગચ્છેચ્ચ રાજેન્દ્ર નર્મદોદયસિગમમ્ ॥

જામદગ્ન્યમિતિ સ્થર્તાં સિદ્ધૌ યત્ર જનાર્દનઃ ।

મત્સ્યપુરાણ ૧૯૪, ૩૪-૩૫

૯૯ હો સાંકળિયા પ્રાચીન માહિષ્મતીના સ્થળ તરીકે મહેશ્વરને ગણે છે (*Excavations at Maheshwar and Navadatoli*, p. 15); પાનિંદર માંધાતાને ગણે છે (*AIHT*, p. 153).

પાનિંદરનું મંદીર હો ક્ષીરના અન્વેષણ પર આધાર રાખે છે વળી કે મા. શુનશી માહિષ્મતીને ભગવત પાસે મૂકે છે. (*Early Aryans in Gujarat*, p. 54).

१००. सहस्रभुजमृच्छीमान्कार्त्तवीर्योऽभवत्प्रभुः ।

अस्य लोकस्य सर्वस्य माहिधृत्या महाबलः ॥

स तु रत्नाकरवतीं सद्भीषां सागराम्बराम् ।

शशास सर्वां पृथिवीं हैहयः सत्यविक्रमः ॥

महाभारत १३, १३७, ३-४.

एको बाहुसहस्रेणावगाहे स महार्णवम् ।

करोत्युद्धृतवेगा तु नर्मदा प्रावृद्धताम् ॥

तस्य बाहुसहस्रेण क्षोभ्यमाणे महोदधौ ।

भवन्त्यतीव निश्चेष्टाः पातालस्था महासुराः ॥

मत्स्यपुराण ४३, ३२-३३

१०१ वायुपुराण ९४, ४५-४७

१०२. ३, ११७

પ્રકરણ ૯

યાદવો

ભારતયુદ્ધ પૂર્વેના વંશોમાં યાદવવંશ મહત્ત્વના વંશ તરીકે દેખાય છે. યાદવોની વંશાવળી હરિવંશ તથા ૧૧ પુરાણોમાં આપી છે. એ પુરાણો^૧ નીચે મુજબ છે : વાયુ, બ્રહ્માંડ, મત્સ્ય, પદ્મ, બ્રહ્મ, વિષ્ણુ, ભાગવત, ભિગ, કૂર્મ, ગરુડ અને અગ્નિ. વાયુ-બ્રહ્માંડની વંશાવળીએ વધુ સારી રીતે જળવાઈ રહી છે.

કૃષ્ણ વાસુદેવે ભારતયુદ્ધમાં અગત્યનો ભાગ બજાવ્યો. તેથી મહાભારત યાદવોને લગતી કેટલીક વિગતો આપે છે. યદુઓનું પશ્ચિમ દિશા તરફ સ્થળાંતર, ભારતયુદ્ધમાં તેઓનો હિસ્સો અને યાદવવારણી વિશે પ્રાચીનતમ માહિતી આપનાર મહાભારત છે.

મહાભારતનું પરિશિષ્ટ હરિવંશ વૃષ્ણિઓ વિશે ધણી માહિતી આપે છે. અવતાર તરીકે સ્થાન પામેલા કૃષ્ણ વાસુદેવ કે હરિની સવિસ્તર ગાથા ગાતું આ પ્રથમ પુરતક છે, જેકે મહાભારતમાં અપાયેલા પ્રસંગોનું નિરૂપણ હરિવંશમાં નથી ત્યાર બાદ વિષ્ણુપુરાણ અને બ્રહ્મપુરાણના કૃષ્ણચરિતને લગતા ભાગ હરિવંશના સંક્ષિપ્તીકરણ સરખા છે. ભાગવતપુરાણ પ્રથમ વાર કૃષ્ણચરિતના બધા પ્રસંગોને સંકલિત કરી કાલાનુક્રમે રજૂ કરે છે. ભાગવતનું કૃષ્ણચરિત ભકિતરસથી રંગાયેલું છે.

ભારતની ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિઓ જળવર્તા પુરાણો અને મહાભારત સિવાય વૈદિક તેમજ અનુવૈદિક સાહિત્યમાં પણ યદુઓને લગતા છૂટાછવાયા ઉલ્લેખ મળે છે. પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી^૨ (ગણપાઠ સાથે), કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર^૩,

પતંજલિનું મહાભાષ્ય^૫ ઈત્યાદિ ગ્રંથો યદુઓ કે એમની પેટાશાખાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે.

યાદવોને લગતી પૂરક સામગ્રી બૌદ્ધ^૧ અને જૈન સાહિત્યમાં પણ મળી રહે છે

જૈનોના ૨૪ તીર્થંકરોમાં ૨૦મા તીર્થંકર મુનિસુવ્રત અને ૨૨મા તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિ હરિવંશના હોવાથી વૃષ્ણદેશ, કલ્પસૂત્ર, આવસ્થક, અતકુંદશ અને ઉત્તરાધ્યયન યાદવો^૭ વિશે વિગતો આપે છે. અરિષ્ટનેમિને કૃષ્ણ વાસુદેવના પિતૃર્ધ્વાર્ધ દેશો છે^૮ સંઘદાસગણિની વસુદેવહિંડી (પાંચમી સદી) અને જિનસેનકૃત હરિવંશપુરાણ (ઈ સ ૭૮૩-૭૮૪) યાદવોને લગતી જૈન અનુશ્રુતિને આધારે લખાયેલા ગ્રંથ છે.

ઋગ્વેદમાં યદુઓ વિશે વારંવાર ઉલ્લેખ છે ‘દૂરના દેશથી યાદવોને દોરવણી ઇંદ્રે આપી’ ઋગ્વેદના આ નિર્દેશ^૯ પરથી અશુક વિદ્વાનોનું અનુમાન છે કે યદુઓ વિદેશથી ભારત આવ્યા

પરંતુ મહાભારત અને પુરાણોની અનુશ્રુતિ પ્રમાણે ચયાતિ અને દેવયાનીના પુત્ર યદુના વંશજો તે યાદવો મનુ વૈવસ્વતની પુત્રી ઇલાથી ચયાતિ ચોથી પેઢીએ થયા. ઇલાનો વંશ એક વંશ’ દહેવાયો. એક વંશ ‘અદ્ર વંશ’ તરીકે પણ ઓળખાયો, કારણ કે ઇલા અદ્રના પુત્ર શુધને પરણી હતી. યાદવકુળમાં હેહથો, વૈદભોર્, સાતવતો, અધકો, કુકરો, સૈનેથો, ભોળો અને વૃષ્ણો થયા યાદવોની આ બધી શાખાઓના પૂર્વજ યદુનું રાજ્ય અબલ, એટવા અને કેન નદીના પ્રદેશમાં હતું^{૧૦} મધ્ય દેશમાંથી યાદવશાખાઓ નર્મદા ખીણ, વિદર્ભ, શરસેન, રાજસ્થાન અને સૌરાષ્ટ્રમાં વિસ્તરી

યદુથી કૃષ્ણ વાસુદેવ સુધી યાદવોની ૫૯^{૧૧} પેઢીઓ થઈ શશંગિંદુ ઝૈત્રરથિ, અર્જુન કાર્તવીર્ય, ન્યામધ, વિદર્ભ, દશાહર્, મધુ અને ભીમ સાતવત પ્રસિદ્ધ યાદવ રાજાઓ થયા શૂરસેન પ્રદેશમાં યાદવોની સત્તા સ્થાપનાર સ લલત. મધુ હતો મધુના વંશજ ભીમ સાતવતના ચાર પુત્રો ભજમાન, દેવાવૃધ, અધક અને વૃષ્ણિ હતા દેવાવૃધના વંશજો માર્તિકાવત(અલ્પર, જયપુર, ભેધપુર)ના ભોળો થયા અધકના બ્યેષ પુત્ર કુકરમાંથી કુકરો થયા અને તેઓએ મથુરામાં રાજ્ય કર્યું^{૧૨} કૃષ્ણ વાસુદેવના સમયમાં વૃષ્ણો વધુ પ્રથળ થયાં કુકર વંશના

રાજા કંસે યાદવોની અવગણના કરી^{૧૨} ત્યારે બોજ વીરોએ આગળ પડતો ભાગ લઈ કંસનો પરાભવ કર્યો^{૧૩}

કૃષ્ણ વાસુદેવના સમયમાં અધક-વૃષ્ટિઓનાં અગ્રગણ્ય કુળોની સંખ્યા ૧૧ હતી.^{૧૪} દેવક, ઉત્તરેન, રાજાધિદેવ, હલિક, અસમૌજ, વસુદેવ, સત્યક, શંકર, ચિત્રક, સત્રાગિત અને પ્રસેન અધક-વૃષ્ટિઓના તે તે કુળના વડા તેમજ નેતા હતા.

વૃષ્ટિકુળના વસુદેવ શરના પુત્ર હતા. એમની બહેન પૃથ્વા રાજા કુંતીસોળે દત્તક લીધી હતી તેથી એ ‘કુંતી’ કહેવાઈ. એનાં લગ્ન હસ્તિનાપુરના રાજા પાંડુની સાથે થયાં. વસુદેવ મથુરાના રાજા ઉત્તરેનના મંત્રી હતા.^{૧૫} સ્વાભાવિક રીતે એમની વફાદારી ઉત્તરેન માટે હતી. વસુદેવ રાજા ઉત્તરેનના પક્ષકાર હોવાથી પિતાને બંદી બનાવનાર કંસ એમના પર રાણે લરાયો.^{૧૬} વસુદેવની તેર પત્નીઓમાંની^{૧૭} એક પત્ની દેવકીના પુત્ર કૃષ્ણ અને બીજી પત્ની રાહિણીના પુત્ર બલરામ કંસની કુપિત નજરોથી દૂર રહીને ગોકુળમાં નંદ ગોપને ત્યાં ઊછર્યાં.

યાદવોએ ગુજરાતમાં સ્થળાંતર કર્યું એની પૂર્વભૂમિકા આ પ્રમાણે હતી : મથુરાના રાજા ઉત્તરેનને એના પુત્ર કંસે જેદ કર્યા અને કંસ પોતે રાજા બન્યો આમ કરવામાં એને પીડબળ એના સસરા મગધ-સમ્રાટ નરાસંધનું હતું.^{૧૮} કંસનાં લગ્ન નરાસંધની બે પુત્રીઓ અસ્તિ અને પ્રાપ્તિ સાથે થયાં હતાં. યાદવકુળના વડીલો કંસના આ અપકૃત્યને સાંપી શક્યા નહિ. કૃષ્ણ વાસુદેવે પોતાના અગ્રજ બલરામની સહાયતાથી અને વડીલોના કહેવાથી મામા કંસનો અંત આણ્યો. કંસનો અંત આવતાં મથુરાનું યાદવરાજ્ય નરાસંધના વર્ચસમાંથી મુકત બન્યું.

મગધ-સમ્રાટ નરાસંધ જમાઈનો પરાભવ તેમજ અંત સાંપી શક્યો નહિ. વિધવા પુત્રીઓના વારંવાર કહેવાથી એણે મથુરા પર અનેક વાર આક્રમણ કર્યા,^{૨૦} આથી યાદવોનું અસ્તિત્વ હાથમાં મુકાયું. સમસ્ત મધ્યદેશ પર વર્ચસ ભોગવનાર મગધપતિ નરાસંધ સામે ટકી રહેવું યાદવોને માટે સુરકેશ હતું,^{૨૧} તેથી યાદવોએ^{૨૨} પશ્ચિમ દિશામાં સ્થળાંતર કર્યું અને શાર્વાતોની વેરાન રાજધાની કુશસ્થલીના^{૨૩} છર્ણુ દુર્ગને સમરાવી ત્યાં વસવાટ શરૂ કર્યો. શાર્વાતોની કુશસ્થલી યાદવોની દ્વારવતી તરીકે ઓળખાઈ.

દારવતીના વૃષ્ણિઓમાં વસુદેવનું કુટુંબ આગળ પડતું હતું. યાદવો મથુરા છોડી દારકા ગયા ત્યાં પણ વસુદેવ મંત્રી-પદે ચાલુ રહ્યા, ૨૭ એમની તેર પત્નીઓમાંની દેવકી વગેરે સાત પત્નીઓ રાજા ઉત્તરેનના ભાઈ દેવકની પુત્રીઓ હતી.

પૌરવ કુળની રોહિણીથી થયેલા, વસુદેવના ન્યેષ્ઠ પુત્ર તે, બલરામ. બલરામે અનુજ કૃષ્ણને પક્ષે રહી અનેક યુદ્ધોમાં ભાગ લીધો. ધાર્તરાષ્ટ્ર દુર્યોધનને ગદાયુદ્ધ શીખવનાર બલરામ હતા. આ સંબંધને કારણે આગળ જતાં સાંબને છોડાવવા એ હરિતનાપુર ગયા ૨૪ સાંબ દુર્યોધનની પુત્રીનું હરણ કરવા જતાં કસાયેલો હતો.

કૃષ્ણ વાસુદેવના નેતૃત્વ હેઠળ યાદવોએ ગુજરાતમાં સ્થળાંતર કરી યાદવોની હસ્તી ટકાવી રાખી; અને નીચેના પ્રસંગો પરથી ફક્ત આમ છે કે યાદવોના પ્રભાવને કૃષ્ણે વધાર્યો.

વિદર્ભના રાજા બીજમકની કુંવરી રુક્મિણીનું સગપણ ચૈદિરાજ શિશુપાલ સાથે થયું હતું, પણ કૃષ્ણે વિદર્ભની રાજકુંવરીનું અપહરણ કરી ૨૫ પોતાના ફાઈના પુત્ર શિશુપાલ અને રાજકુમાર રુક્મીનો ગર્વ ઉતાર્યો.

યાદવકુળમાં અતિ તીવ્ર વિખવાદ જોભો કરનાર સ્થમંતક મણિનો પ્રસંગ દારકામાં બન્યો. લગભગ બધાં પુરાણ યાદવ-વંશાવળીમાં આ વૃત્તાંત નીચે પ્રમાણે આપે છે :

વૃષ્ણ-વીર સત્રાજિત સૂર્ય-ઉપાસક હતો, એને સૂર્યદેવે સ્થમંતક મણિ પ્રસાદરૂપે આપ્યો હોવાનું કહેવાય છે. એક દિવસ સત્રાજિતનો ભાઈ પ્રસેન મણિ પહેરી મૃગયા કરવા ત્રક્ષવાન પર્વત પર ગયો ત્યાં સિંહે એને મારી સ્થમંતકને કબજો લીધો.

કૃષ્ણે પહેલાં સ્થમંતક મણિની પ્રમ્થા કરેલી એટલે અંધક-વૃષ્ણિઓને કૃષ્ણ પ્રત્યે શંકા જીપજી. કૃષ્ણને આ વાતની ગંધ આવતાં શંકા નાપૂર્ણ કરવા એ ત્રક્ષવાન પર્વત પર ગયા, જ્યાં એમણે પ્રસેન અને એના ધાતક સિંહના મૃત દેહ જોયા. ત્રક્ષરાજ જાંબવાન પાસે સ્થમંતક મણિ હોવાની ખબર કૃષ્ણને ગુફામાં ગવાતા એક હાલરડા પરથી મળી. કૃષ્ણે જાંબવાનનો પરાલભ કર્યો. પરિણામે રોહિણી જાંબવતી અને સ્થમંતક મણિ એમને પ્રાપ્ત થયાં. દારકા.

આવી એમણે યાદવોની હાજરીમાં સ્થમંતકની સોંપણી સત્રાજિતને કરી. સત્રાજિતે પ્રથમ ચર્ધ પોતાની પુત્રી સત્યભામા કૃષ્ણ સાથે પરણાવી

સત્યભામા પ્રતિ આકર્ષણ પામનાર અન્ય યાદવ નેતાઓ—અકૂર અને કૃતવર્મા—સત્રાજિતના આ કૃત્યને સાંખી શક્યા નહિ (લાક્ષાગ્રહમાં બળી ગયેલા મનાતા) પાંડવોના અતિમ સંસ્કાર કરવા વારણાવત ગયેલા કૃષ્ણની ગેરહાજરીને લાભ ઉઠાવી કૃતવર્માના નાના ભાઈ શતધન્વાએ સત્રાજિતને મારી નાખ્યો અને ચૂપકીદીથી મણિ અકૂરને આપી દીધો.

આ શોક-સમાચાર સત્યભામાએ વારણાવત જઈ કૃષ્ણને આપ્યા. કૃષ્ણે દારકા આવી શતધન્વા સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કર્યું. શતધન્વા નારી છૂટતાં કૃષ્ણ-બલરામે એને પીછો કર્યો તેઓ મિથિલા પાસે આવી પહોંચ્યા. અમિત થોડાએને આરામ આપવા કૃષ્ણે બલરામને થોભી જવા કહ્યું ને પોતે દોડી શતધન્વાને પકડી મારી નાખ્યો. શતધન્વા પાસેથી મણિ ન મળ્યો હોવાની કૃષ્ણની વાત બલરામને વિશ્વસનીય ન લાગી તેથી તેઓ નારાજ ચર્ધ મિથિલા ચાલ્યા ગયા અને વર્ષો પર્થત દારકાનો ત્યાગ કરી ત્યાં જ રહ્યા.

એક વાર કૃષ્ણે જરી સભામાં અકૂર પાસે સ્થમંતકની માગણી કરી. વાત છૂપી ન રહી શકી તેથી અકૂરે મણિ કાઢી આપ્યો. યાદવોને આશ્ચર્ય થયું.

સ્થમંતક મણિનો પ્રસંગ કૃષ્ણની કપરી કસોટીનો હતો. એને લઈને યાદવ નેતાઓમાં આપસ-આપસમાં ખટરાગ ઊભો થયો હતો. કૃષ્ણ પોતાના ઉપર મડેલા આળને શાંતિથી ઉતાર્યું એમણે જરા જટલી પણ ધીરજ ખોઈ હોત તો યાદવોમાં આંતરવિગ્રહ ફાટી નીકળત

દુઃશિષ્ટી વૈદર્ભી કૃષ્ણની પ્રથમ પત્ની હતી સ્થમંતક મણિના પ્રસંગ વ્રજતે રોહિણી જાંબવતી અને સત્યભામા સત્રાજિતી સાથે કૃષ્ણનાં લગ્ન થયાં. અંધાર દેશની સત્યા નાગનિતીના સ્વયંવરમાં ઉપસ્થિત રાજાઓનો પરાભવ કરી કૃષ્ણે સત્યા સાથે લગ્ન કર્યાં. કૃષ્ણ વાસુદેવની આઠ પત્નીઓ હતી : દુઃશિષ્ટી વૈદર્ભી, સત્યભામા સત્રાજિતી, રોહિણી જાંબવતી, સત્યા નાગનિતી, મિત્રવિદ્ધ દાલિંદી, સુશીલા માદી, સુદત્તા શૈબ્યા અને લક્ષ્મણા ૨૧

પશ્ચિમ ભારતમાં વસના યાદવોનો પ્રતાપ (સંભવતઃ પૂર્વ ભારતના ઉડે આવેલા) પ્રાચીનોત્તિપુરના ૨૭ અસુર નરક સુધી પહોંચ્યો એવું કૃષ્ણ વાસુદેવે કહેલા નરકાસુર-વધ પરથી દક્ષિન થાય છે અનુશ્રુતિઓ મુજબ નરકાસુરને મૃત્યુવાન

ચીજો અને સ્વરૂપવતી યુવતીઓ ભેગી કરવાનો શોખ હોવાથી એણે દેવલોકની અમૂલ્ય વસ્તુઓ તેમજ દેવલોક, ગાંધર્વલોક અને અત્યંદીકની હજારો રૂપવતી કન્યાઓનું હરણ કર્યું હતું અને ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો. કૃષ્ણ વાસુદેવે પ્રાગ્જ્યોતિષના અભેલ કિલ્લા^{૨૮} પર આક્રમણ કરી કિલ્લાના રખેવાળ સુર-નિસુદને માર્યા; ત્યાર પછી નરકનો અંત આણ્યો અને અંદીવાન કન્યાઓને મુક્ત કરી કહેવાય છે કે નરકાસુરની આ ૧૬,૧૦૦ બદ્ધ કન્યાઓએ કૃષ્ણને વર તરીકે પસંદ કર્યા પ્રાગ્જ્યોતિષપતિ નરકાસુરનો અમૂલ્ય ખજાનો કૃષ્ણે હાથ કર્યો તે એ ખજાનો દારકા લાવવામાં આવ્યો^{૨૯}

કૃષ્ણના ફાઈ કુન્તીના પુત્ર પાંડવો વૃષ્ણિઓ સાથે સંબંધ ધરાવતા તેથી દંકપ્રસ્થના રાજા યુધિષ્ઠિરે આરંભેલા રાજસૂય યજ્ઞને સફળ બનાવવા કૃષ્ણે મોટો ભાગ ભજવ્યો^{૨૯} આ કૃષ્ણની સલાહને અનુસરી પાંડવોએ જરાસંધનો અંત બળથી નહિ તો કળથી આણ્યો. મધ્ય દેશના સમ્રાટ જરાસંધના શૂવર્તા યુધિષ્ઠિર રાજસૂય યજ્ઞ કરી નહિ શકે એવી ખાતરી કૃષ્ણને હતી ૩૦ બીએ ૬૬-યુદ્ધમાં જરાસંધને અધર્મનું શરણુ લઈ માર્યો^{૩૧} આ રીતે કૃષ્ણ વાસુદેવની વિચક્ષણ રાજનીતિને પરિણામે યાદવોના કંટર શત્રુ અને પાંડવોના રાજકીય પ્રજ્ઞવના માર્ગમાં વિઘ્નરૂપ જરાસંધનો અંત આવ્યો. જરાસંધે અંદી બનાવેલા અનેક રાજાઓને એમણે મુક્ત કર્યા, અને એ રાજાઓની સહાયતા યુધિષ્ઠિરને રાજસૂય યજ્ઞ અર્થે મળી ૩૨ જરાસંધના મૃત્યુ પછી પ્રારંભેલ રાજસૂય યજ્ઞમાં પ્રથમ અર્ધ^{૩૩} કૃષ્ણ વાસુદેવને અપાયો ૩૩ મહાયજ્ઞમાં પ્રથમ અર્ધની પાત્રતા કૃષ્ણ વાસુદેવ ધરાવતા હતા એ હકીકત એમની રાજકીય પ્રતિષ્ઠા અને મહત્તાની સૂચક છે આ પ્રસંગે કૃષ્ણના વિરોધી એદિરાજ શિશુપાલે કૃષ્ણ વાસુદેવને અપાતા પ્રથમ અર્ધ સામે સખ્ત વધો છઠાવ્યો એદિરાજે યજ્ઞમાં વિઘ્ન ઊર્ણ કરવાની કોશિશ કરી, ૩૪ કૃષ્ણને અનેક ગાળો દીધી; પરિણામે કૃષ્ણે પોતાનું ચક્ર ચલાવી ભરી સહાર્માં શિશુપાલનો વધ કર્યો શિશુપાલે વૃષ્ણિઓ વિરુદ્ધ અનેક કાર્ય કરેલાં; દા. ત. એણે કૃષ્ણની ગેરહાજરીમાં દારવતીને આગ લગાડેલી, એ પોતાના મામા વસુદેવના અશ્વમેધના અશ્વને હરી ગયેલો, અને એણે રૈવતક પર વિહાર કરતા ભોજ રાજાઓને કેદ કરેલા^{૩૫}

સૌભ(નગર)પતિ^{૩૬} શાસ્વે શિશુપાલના વધનું વેર લેવા તરત જ દારકા પા આક્રમણ કર્યું^{૩૭} ૩૭ રાજસૂય યજ્ઞની સમાપ્તિ પછી કૃષ્ણે સૌભનગર પર આક્રમણ કર્યું તે શાસ્વનો વધ કર્યો શિશુપાલ અને શાસ્વના અંતની સાથે જરાસંધના બ્રધા મિત્ર-રાજાઓનો અંત આવ્યો હોવાનું સંભવે છે.

કૃષ્ણ વાસુદેવનો પ્રતિસ્પર્ધી હતો પૌષ્કૃક વાસુદેવ પુરૂષ અને કિરાત ભતિઓનો રાજા હોવાથી અને વસુદેવનો પુત્ર હોવાથી એ ‘પૌષ્કૃક વાસુદેવ’ તરીકે ઓળખાતો અને કૃષ્ણ વાસુદેવનું ચિહ્ન ધારણ કરતો ૩૮ કૃષ્ણ વાસુદેવે એનો વધ કર્યો

પૌત્ર અનિરુદ્ધને મુક્ત કરવા કૃષ્ણે શોણિતપુર પર આક્રમણ કર્યું. શોણિતપુર પ્રાયઃ આજના કુમાઉ (ઉત્તર પ્રદેશ)માં આવેલ હિમાલયી છ માકલિને અતરે કેદારગંગાના તટે આવેલું હતું. શોણિતપુરનો રાજા બાણ અસુર હતો. એની પાલિત પુત્રી હિમા અનિરુદ્ધના પ્રેમમાં હતી, તેથી એણે અનિરુદ્ધનું હરણ કરાવી એને મહેલમાં રાખ્યો. આની જાણ બાણને થતાં એણે અનિરુદ્ધને કેદ કર્યો. પરિણામે કૃષ્ણ વાસુદેવે શોણિતપુરના રાજા બાણને હરાવ્યો. ૩૯

સુભદ્રા-અર્જુનના લગ્ન દ્વારા વૃષ્ણિઓ અને પાંડવો વચ્ચેનો સંબંધ વધુ ગાઢ થયો હતો

કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં ચાલવો બંને પક્ષે વહેંચાયેલા હતા કૃતવર્મા બોળેની સેના સહિત દુર્યોધનને પક્ષે રહ્યો; ૪૦ એ અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનામાંની એક અક્ષૌહિણીનો સેનાધિપતિ હતો. પાંડવપક્ષે વૃષ્ણિવીર એકિતાન અને યુધિષ્ઠિર સાત્યકિ રહ્યા ૪૧ યુધિષ્ઠિર સેનાની હતો. નિઃશસ્ત્ર કૃષ્ણ પાંડવપક્ષે રહી અર્જુનના સારથિ બન્યા, પણ એમની નારાયણી સેના દુર્યોધનના પક્ષે રહીને લડી. ૪૨ બલરામે કૃષ્ણને પાંડવપક્ષે જોઈ તટસ્થતા પસંદ કરી ને એ તીર્થયાત્રા પર નીકળી ગયા ૪૩

કુરુકુળના આંતરવિગ્રહને ટાળવા કૃષ્ણે બધા પ્રયત્ન કરી જોયા, પણ દુર્યોધન લશ્કરી બળ પર મુરતાક બન્યો અને એણે કૃષ્ણ વાસુદેવની સલાહની અવગણના કરી, એટલું જ નહિ, પણ પાંડવોના દૂત બનીને આવેલા કૃષ્ણને કેદ કરવા પ્રયત્ન કર્યો; પરિણામે યુદ્ધ અનિવાર્ય બન્યું

મહાભારતનાં તર્ગત ભગવદ્ગીતામાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે યુદ્ધના આરંભ સમયે પાંડવોના મહારથી અર્જુન પર વિષાદ છવાતાં કૃષ્ણે સ્વધર્મ, આત્મજ્ઞાન, નિષ્કામ કર્મ અને ભક્તિનો ઉપદેશ આપી અર્જુનને યુદ્ધ કરવા પ્રેર્યો. ધાર્તરાષ્ટ્રના અસંખ્ય સૈન્ય અને કાળેલ સેનાપતિઓ સામે પાંડવોનો વિજય મુશ્કેલ છે એવી પરિસ્થિતિ જોઈ કૃષ્ણે પ્રસંગ અનુસાર નીતિ અપનાવી પાંડવોને વિજયભાજે દોર્યા.

પરસ્પર વૈમનસ્ય યાદવોની મોટી બિચૂપ હતી. કૃષ્ણ વાસુદેવ એ નિવારવા સદા પ્રયત્નશીલ રહ્યા, પણ અ તે પ્રભાસ પાસે મૌસલયુદ્ધ થયું, જેમાં સૌરાષ્ટ્રમાં આવી વસેલા યાદવોનો સર્વનાશ થયો. મહાભારત^{૪૪} મૌસલયુદ્ધનો વૃત્તાંત નીચે પ્રમાણે આપે છે :

ભારતયુદ્ધ પછી ૩૬ મે વર્ષે યાદવોનું મૌસલયુદ્ધ થયું. સારથ્ય તથા અન્ય યાદવ કુમારોએ વિશ્વામિત્ર, નારદ તથા અન્ય ઋષિઓની મરકરી કરી. સાંળે ગર્ભવતી સ્ત્રીનો વેષ પહેરાવી બાવી સંતાન વિશે ઋષિઓને પ્રશ્ન પૂછ્યા. હું ઋષિઓએ શાપ આપ્યો કે સાંળને લોહાનું મુસલ અવતરશે, જેનાથી વૃષ્ણિઓનો વિનાશ થશે બીજે દિવસે મુસલ અવતર્યું, જેનો શુદ્ધો કરી દરિયામાં ફેંકી દેવામાં આવ્યો.

કૃષ્ણે માઠા ચિહ્ન વરતી યદુઓને સમુદ્રતટે તીર્થયાત્રા કરવા કહ્યું. ખાનપાન અને સ્ત્રીઓ સાથે પ્રભાસ ગયેલા યદુઓએ અતિ મદ્યપાન કર્યું. પરિણામે આપસ-આપસમાં અતુચિત વર્તાવ શરૂ થયો. સાત્યકિ અને કૃતવર્માએ ભારતયુદ્ધ દરમ્યાન એકબીજાને કરેલાં અપકૃત્યોની ટીકા કરી. કૃતવર્માના અનુજ્ઞાતધન્વાએ કરેલા સત્રાજિતના ખૂનની યાદ સત્યભામાને સાત્યકિએ આપી. વૃષ્ણિવીર સાત્યકિએ બોળેના નેતા કૃતવર્માને મારી નાખ્યા. બોળે, વૃષ્ણિઓ, અંધકો, શૈતેયો અંદર અંદર કપાઈ મૂક્યા પુત્ર ચારુદેણ્ય, પ્રહુન્ન અને સાંળને તથા બાઈ ગદ અને પૌત્ર અનિરુદ્ધને કપાયેલા જોઈ કૃષ્ણે બચેલા યાદવોને કાપી નાખ્યા. માત્ર ચાર યાદવ બચ્યા, તે હતા કૃષ્ણ, બલરામ, બલુ (અકૂર) અને દારુક. તેઓએ દારવતી તરફ પ્રયાણ કર્યું. બલુનું શત્રુ રસ્તામાં થયું. કૃષ્ણે અનુનને સંદેશો પહોંચાડવા દારુકને હસ્તિનાપુર મોકલ્યો.

દારુક આવી કૃષ્ણે પિતા વસુદેવને અનુનના આગમન પર્યંત સ્ત્રી-બાળકોની સલાળ રાખવા વિનંતી કરી અને તેઓ તપસ્યા અર્થે ગયેલા બલરામને મળવા નીકળી ગયા. ત્યાં એમણે બલરામને દેહ તજતા જોયા. શ્રમિત અને દુઃખી કૃષ્ણ એક વૃક્ષ નીચે આરામ કરતા હતા, ત્યાં જરા નામના દુષ્ટકે(વ્યાધિ) દરથી હરણ સમજી એમને બાણ માર્યું, પરિણામે કૃષ્ણ વાસુદેવ શત્રુ પામ્યા.

જરા કૃષ્ણનો સાવકો બાઈ અને નિષાદ ધનુર્ધરોમાં અગ્નિમ હતા.

અનુને આવી દારુકનાં સ્ત્રી-બાળકોનો કબજો સંભાળ્યો બીજે દિવસે વસુદેવ શત્રુ પામ્યા. એમની પાછળ દેવકી, રોહિણી, લક્ષ્મી અને મદિરા સતી થઈ. અનુને વસુદેવના તથા કૃષ્ણ અને બલરામના મૃતદેહોનો અતિમ સંસ્કાર કર્યો.

દારકામાં રહેલા સ્ત્રી-બાળકોએ પોતાની માલમતા સાથે અર્જુનના રક્ષણનીચે દારકા છોડી, ને તરત જ સમુદ્રે દારકાને કુખાડી દીધી રસ્તામાં આબીરોએ પંચનદના પ્રદેશમાં અર્જુનને લૂટ્યો, અનેક યાદવસ્ત્રીઓનું હત્ય થયું. હસ્તિનાપુર પહોંચી અર્જુનને કૃષ્ણના પ્રપૌત્ર વજ્રોએ અભિષેક ધંદપ્રસ્થની ગાદી પર ક્યો કૃતવર્માના પુત્રને માર્તિંકાવત અને સાત્યકિના પુત્રને સરસ્વતી પ્રદેશના રાજા બનાવ્યા.

શુબરાતમાં યાદવોનો સર્વનાશ થયો. ઝોમના અગ્રણ્ય નેતા કૃષ્ણ વાસુદેવ સદીઓ વીતતાં ભાગવતધર્મમાં અવતારી પૃથુષ્ઠ તરીકે સ્થાન પામ્યા.

યાદવાસ્થળી, શ્રીકૃષ્ણના દેહોત્સર્ગ અને દારવતી-પ્રલયની ઘટના પછીની સૈકાઓ સુધીની શુબરાતની આઘ-ઐતિહાસિક અનુશ્રુતિઓ ઉપલબ્ધ નથી. :

પાઠટીપા

૧ વાયુપુરાણ, અ. ૧૪-૧૬, બ્રહ્માણ્ડપુરાણ ૩, ૬૧-૭૧; બ્રહ્મપુરાણ, અ. ૧૩-૧૫; મત્સ્યપુરાણ, અ. ૪૩-૪૬, વિષ્ણુપુરાણ ૪ ૧૧-૧૫, માગવતપુરાણ ૧ ૨૩-૨૪; પદ્મપુરાણ ૫ ૧૨-૧૩; કર્મપુરાણ ૧. ૨૨-૨૪, લિંગપુરાણ ૧. ૬૮-૬૯; ગલ્લપુરાણ ૧ ૧૩૯; અમ્બિપુરાણ, અ. ૨૭૪

હરિવંશમાં અ. ૨૩-૨૯માં

૨ ઋગ્વેદ ૧ ૩૬. ૧૮; ૫૪, ૬; ૪, ૩૦, ૧૭; ૫, ૩૧, ૮; ૬, ૪૫, ૧; ૮, ૪, ૭, ૭, ૧૮; ૯, ૬૧, ૨; ૧૦, ૮૯, ૮ વગેરે. ટુવંસુઓની સાથે યજુઓનો ઉલ્લેખ છે. ઋગ્વેદ (૭. ૧૯ ૮; ૯. ૬૧. ૨)ના ઉલ્લેખ પરથી લાગે છે કે યજુઓએ કદાચ ઋગ્વેદ સમયના પ્રસિદ્ધ 'દ્વાયરાણ' શુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો. ऐतरेय ब्राह्मण (૮. ૧૪. ૩) અને શતપથ બ્રાહ્મણ (૧૩, ૫, ૪, ૨૧) સાત્વતોની નોંધ છે.

૩ પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી (૬, ૨, ૩૪; ૪, ૨, ૩૪) વૃષ્ણિ-અધિકા અને ઝોમના નેતા કૃષ્ણ-અક્ષરના પદોનો નિર્દેશ કરે છે: ક્ષાર્ણો અને સાત્વતોનો આયુધ્વજની સંધ પરીકે ઉલ્લેખ (૫. ૩ ૧૧૭) છે.

૪ કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર (૧. ૬. ૧૦) વૃષ્ણિ-સંધનો નિર્દેશ આપે છે.

૫ મહાભાષ્ય (૨. ૩. ૩૬; ૩. ૧. ૨૬) વાસુદેવની પૂર્ણ વિરો કહે છે.

૧. હસ હાસ, બંધુઓ(હસાહો)નો ઉલ્લેખ ઘટ ભતકમાં છે (E. B. Cowell, *Jataka Stories*, Vol. IV).

૭. ચાદવૈની શાખા ભોભે, વૃષ્ણિયો અને અંધકો હતી. જૈન અનુસૂતિમાં દ્વારવતીના રાજા અંધકવૃષ્ણ અને ભોજવૃષ્ણ નામે વ્યક્તિઓ હતી. રાજા અંધકવૃષ્ણ અને શિવાના હસ પુત્રોમાંના એક પુત્ર સમુદ્રવિજય અરિષ્ટનેમિના પિતા થાય

અરિષ્ટનેમિનું સગપણ ઉત્તરેનની પુત્રી રાજિમતી સાથે થયું, પણ જ્ઞાનાત્સવના ભોજન અર્થે થતી પશુહિંસા જોઈ વેરાળા ઉત્પન્ન થતાં એમણે રૈવતક પર દીક્ષા લઈ ઉત્તરજાત પર તપસ્થા કરી દ્વારવતીના અનેક યાદવોએ અરિષ્ટનેમિ પાસે દીક્ષા લીધી.

દ્વારવતી આવ્યા પહેલાં યાદવો મથુરા પાસે આવેલા શૌરિયપુરમાં નિવાસ કરતા. શૌરિયપુરના અનેક રાજાઓમાંના એક રાજા તે વસુદેવ વસુદેવની પત્નીઓ શહિણી અને દેવકી, શહિણીના પુત્ર બલરામ અને દેવકીના કૃષ્ણ.

દ્વારવતીના અગ્રગણ્ય જનોમાં સમુદ્ર આદિ હસ હસાહો, બલરામ આદિ પાંચ વીરો, ઉત્તરેન આદિ ૧૬ હજાર રાજાઓ, પ્રમુખ આદિ સાઠા ત્રણ કરોડ કુમારો, વીરેન આદિ ૨૧ હજાર વીર પુરુષો, રુદ્રમિણી આદિ ૧૬ હજાર દેવીઓ તથા અનેક હજાર ગણિકાઓનો ઉલ્લેખ જૈન આગમો અનેક વાર કરે છે. આ બધા પર કૃષ્ણ વાસુદેવનું આધિપત્ય હતું.

દ્વારકાના વિનાશને ક્ષતી જૈન અનુસૂતિઓ આ પ્રમાણે છે : અરિષ્ટનેમિની આગાહી મુજબ ૧૨ વર્ષ પછી દ્વારવતી નગરી દ્વીપાચન, અગ્નિ અને મહિરાનાં કારણોસર નાશ પામી. અરિષ્ટનેમિની આગાહી સાંભળી યાદવોએ દીક્ષા લીધી.

૮. પુરાણોની વંશાવળીમાં ચિત્રક અને અવિષ્કાના પુત્રોમાં અરિષ્ટનેમિનું નામ આવે છે. આ અરિષ્ટનેમિ કૃષ્ણ વાસુદેવના પિતાઈ ભાઈ થાય. જુઓ વંશાવળી.

૯. 'દેવ ઇંદ્રની કૃપાથી ચંદ્ર અને સુવંશ સમુદ્ર યોગ'ગવા શક્તિમાન થયા હોવાનો નિર્દેશ જાગ્વેહ (૧. ૧૭૪ ૧; ૪. ૩. ૧૭; ૫ ૩૧. ૮; ૬. ૨૦. ૧૨) માં છે. બે નિર્દેશો (૧. ૧૭૪. ૧; ૬ ૨૦ ૧૨) માં 'સમુદ્રને' જન્મના કરતાં અને ધસી આવતા કહ્યો છે ચંદ્ર અને સુવંશ દ્વરથી આવ્યાનો ઉલ્લેખ પણ જાગ્વેહ (૬. ૪૫. ૧) કરે છે. જાગ્વેહના આ નિર્દેશોમાં 'સમુદ્ર' અને 'દ્વર' શબ્દો પરથી વિદ્વાનો અનુમાન તારવે છે કે ચંદ્રો વિદેશથી આવ્યા હતા.

પરંતુ ત્રિફિંચના મંત્રણ અનુસાર 'દ્વરનો દેશ' ભારતવર્ષની બહાર નહિ હોય; એ ભારતવર્ષનો જ કોઈ દ્વરનો ભાગ હોવો વધુ સંભવે છે. એ 'દ્વર'ના ભાગથી કહવા પડ્યો પરુષ્ણી (રાવી) નદીને કાંઠે આવ્યા.

એવી જ રીતે 'સમુદ્ર' એટલે કશિયા નહિ, પણ ખૂબ વિસ્તૃત જળપટ, અર્ધાંશીન ભારતીય ભાષાઓમાં 'દરિયા' સમુદ્રના અર્થમાં વપરાય છે ને 'સાગર' વિશાળ તળાવના અર્થમાં. દા ત. ભમનગરનું રણજિતસાગર (તળાવ)

૧૦. F E. Pargiter, *Ancient Indian Historical Tradition*, p. 259

૧૧. જુઓ વંશાવળી.

૧૨ સ તામ્યાં મુમુદે રાજા વદ્ધ્વા પિતરમાહુકમ્ ।

સમાશ્રિત્ય જરાસંઘંમનાદૃત્ય ચ યાદવાન્ ॥

હરિવંશ, Appendix I, No. 29

૧૩. મોજરાજન્યવૃદ્ધૈસ્તુ પીઢયમાનૈર્દુરાત્મના ॥

જ્ઞાતિત્રાણમસીપ્સદ્મિરસ્મત્સંભાવના કૃતા ।

મહાભારત ૨. ૧૩. ૩૧-૩૨

૧૪

અગ્રસેનસુતઃ કંસઃ પરિત્યક્તઃ સ વાન્ધવૈઃ ।

જ્ઞાતીના હિતકામેન મયા જાસ્તો મહામૃષે ॥

મહાભારત ૫. ૧૨૬. ૩૭

૧૪. મત્સ્ય, પ્રકાંઠ અને પદ્મપુરાણ યાદવવંશાવળીના અંતમાં યાદવકુળોની સંખ્યા ૧૦૦ કે ૧૦૧ ગણાવે છે, પરંતુ વાયુપુરાણ (૯૧, ૨૫૨-૨૫૪) યાદવકુળોની સંખ્યા ૧૧ આપે છે, આ અગ્રસેન ૧૧ કુળો પાછળ આપેલી વંશાવળીથી સ્પષ્ટ થાય છે.

૧૫. મહાભારત, સમાપર્ષ, Appendix I, 6, II. 5-6

૧૬. જ્ઞાતિકાર્યાર્થસિદ્ધયર્થમુગ્રસેનહિતે સ્થિતઃ ।

વસુદેવોઽમવન્નિત્યં કંસો ન મમૃષે ચ તમ્ ॥

હરિવંશ ૮૦. ૫

૧૭. જુઓ વંશાવળી.

૧૮. જુઓ પાદ્મીપ નં. ૧૨ અને ૧૩

અસ્તિઃ પ્રાપ્તિશ્ચ નામ્નાસ્તાં માગધસ્ય સુતે નૃપ ।

જરાસંઘસ્ય કૃત્યાણ્યૌ પીનશ્રોણિપયોધરે ।

હમે કંસસ્ય તે માર્યે પ્રાદાદ્ બર્હિમ્ણો નૃપઃ ॥

હરિવંશ ૮૦. ૩

૧૯. જુઓ પાદ્મીપ નં. ૧૩.

૨૦ હરિવંશ ૮૦ ૭-૮

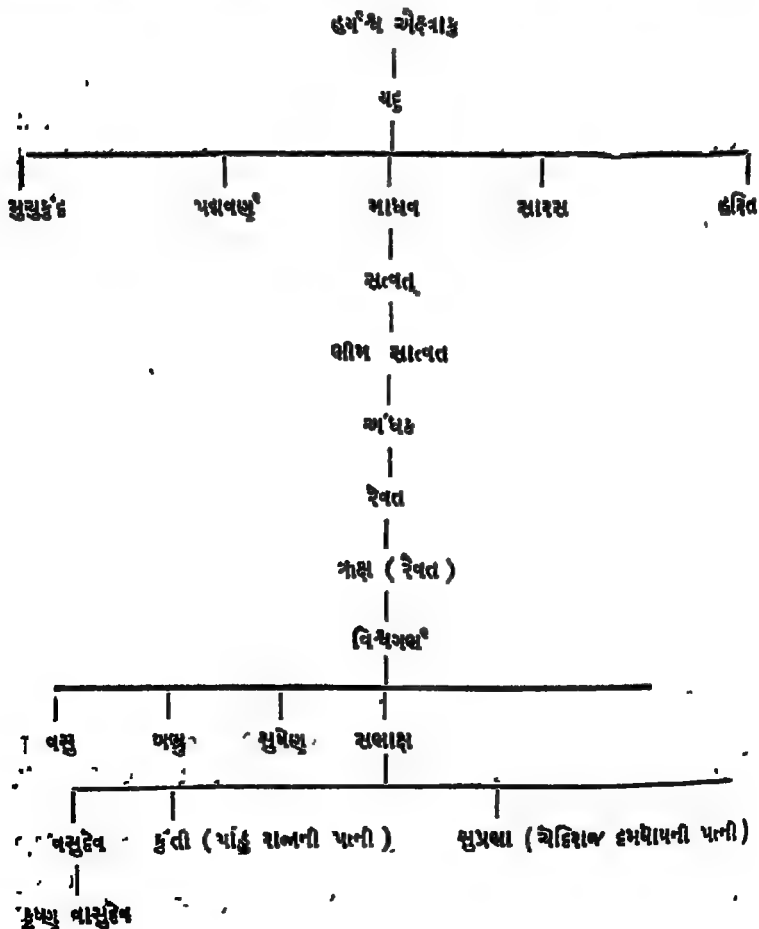
૨૧ મહાભારત ૨ ૧૩ ૩૪-૩૫; ૪૩ ૪૫

૨૧અ હરિવંશ ૮૨. આ અધ્યાય પ્રાચીન અક્ષરિત ભાગ (Appendix I, No. 18) માં યાદવોએ આનંદમાં સ્થળાંતર કૃષ્ણ વાસુદેવ પહેલાં ૧૦ પેઢીએ કૃષ્ણ, એવી મતલબને કૃતાંત નીચે મુજબ છે:-

ઉદયવાસુ વંશના હથશ્વનાં હબ મધુ દેવની પુત્રી મધુમતી સોયે થયાં હથશ્વને એના મોટા ભાઈએ (જેનું નામ આપવામાં નથી આવ્યું) દેશનિકાલ કર્યો. મધુ દેવે હથશ્વને પોતાના વિશાળ રાજ્યમાંથી આનંદનો સ્વાગી બનાવ્યો. હથશ્વનું રાષ્ટ્ર

અનૂપ(જલપ્રદેશ)થી ઘેરાયેલું હતું. રાષ્ટ્રનું નામ આનન્દ હતું અને રાજધાની ગિરિપુર હતી.

પ્રશિષ્ટ ભાગમાં ચાલુક્યવંશાવળી વિશે નવી વિગતો મળે છે. હર્ષશ્ચ અને મહુ દેવની પુત્રી મહુમતીના પુત્ર ચંદ્ર થયા. આ ચંદ્રમાંથી નીકળેલો વંશ ચાલુક્ય (ચલાતિના પુત્ર ચંદ્ર)ના વંશમાં ભળી ગયો. હર્ષશ્ચના ચંદ્રના વંશને સાત કુળના થયા :- ભૌમો કે ભૌમો, કુકરો, ભોળો, અંધકો, ચાલુક્યો, દશાદો અને વૃષ્ણિઓ. ચંદ્રના પાંચ પુત્રોમાંથી એક પુત્ર માધવે આનન્દ પર રાજ્ય કર્યું. એના વંશને ને આનન્દના રાજાઓની વંશાવળી નીચે પ્રમાણે છે :-

આ વૃત્તાંત અન્ય પુરાણોના તથા મહાભારતના વૃત્તાંતથી જુદો પડે છે. પાલિ-કર હરિવંશના આ વૃત્તાંતને બનાવવી ગણે છે. “હરિવંશ”ની સમીક્ષિત આવૃત્તિમાં આ ભાગ પ્રક્ષિપ્ત ગણેલો હોવાથી પણ હર્ષ-શ્ચને લગતી અનુક્રુતિની વિશ્વસનીયતા ઓછી બને છે.

૨૨. इति संचिन्त्य सर्वे स्म प्रतीचीं दिशमाश्रिताः ।

कुशस्थलीं पुरीं रम्या रैवतेनोपशोभिताम् ॥

पुनर्निवेशनं तस्या कृतवन्तो बभूव नृप ।

तथैव दुर्गसंસ્कारं देवैरपि दुरासदम् ॥

त्रियोऽपि यस्या युध्येयुः किं पुनर्वृष्णिपुंगवाः ।

महाभारत ૨ ૧૩ ૪૬-૫૧

૨૩. જુઓ હપર પાદ્મીપ નં. ૧૫.

૨૪. હરિવંશ ૧૦. ૮-૧૩; વિષ્ણુપુરાણ ૫. ૩૫; ઋણપુરાણ ૨૦૮; માગવત-પુરાણ ૧૦. ૬૮

૨૫. હરિવંશ ૮૭-૮૮

૨૬. હરિવંશ ૪૦-૪૨

૨૭. આ પ્રાચ્યોત્તિપુર ગ્રામ: આસામમાં આવેલું હતું. નરકાસુર બેઠવા નદીના તટ પર આવેલ (જુઓ N. L. Dey, *Geographical Dictionary of Ancient and Medieval India*) પ્રાચ્યોત્તિપુરનો શામ નદિ, પણ આ પ્રાચ્યોત્તિપુરનો શામ હતો. મહાભારતમાં નરકાસુરના વારસદાર લગદત અને વજ્રહતના સંહારમાં હાથીઓનો નિર્દેશ આવે છે. આને પણ આસામ હાથી માટે પ્રખ્યાત છે.

૨૮. પ્રાચ્યોત્તિપુર કુંગરાળ પ્રદેશમાં હોવાથી પણ સુરક્ષિત હશે. “પ્રાચ્યોત્તિપ” શબ્દની વ્યુત્પત્તિ એ સ્થળના ભૂલક્ષણની સ્પષ્ટ છે ઓરિટ્ટક ભાષાના શબ્દ “પગર-જુહ(લ) તિહ(ય)” નો અર્થ થાય છે “અતિ પવનવાળો પ્રદેશ” (જુઓ B. K. Karā, *Mother Goddess Kāmakhyā*, p. 6).

૨૯. હરિવંશ ૯૧-૯૨

હરિવંશના આ વૃત્તાંત મુજબ નરકાસુરે હરેલાં દેવોની ખાતા અદિતિનાં કુંડળ આપવા કૃષ્ણ દેવલોક ગયા અને ત્યાંથી જ પારિભત વૃક્ષ લેતા આવ્યા; આ આનુક્રુતિક વૃત્તાંત પર કૃષ્ણ અવતારી પુરુષ હોવાની માન્યતાની પૂરી અસર છે. કૃષ્ણ દેવલોક ગયા, “એટલું” જ નહિ, પણ હરિવંશના ૯૨ મા અધ્યાય પછીના પ્રક્ષિપ્ત ભાગ- (Appendix I, No 29)માં તે પારિભતહરણના પ્રસંગમાં સ્વર્ગલોક-પતિ ઇન્દ્રની કૃષ્ણ સાથેના યુદ્ધ અને એમાં ઇન્દ્રના ચથેલા પરાભવ વિશે નિરૂપણ થયું છે.

૨૯અ મહાભારત ૨ ૨૯ ૧૨; ૩૦. ૧૩-૧૪

૩૦. ન તુ શક્યં જરાસંધે જીવમાને મહાવલે ।

રાજસૂયસ્ત્વયા પ્રાપ્તમેષા રાત્રન્મતિર્મમ ॥

મહાભારત ૨. ૧૩. ૬૧

एवमेष तदा वीर बलिभिः कुकुरान्घकैः ।

इन्धिमिष महारान नीतिहेतोरेषेक्षितः ॥

મહામારત ૨. ૧૭. ૨૭

૩૧. મહામારત ૨. ૨૨. ૫૧-૫૨

૩૨. મહામારત ૨. ૨૨. ૩૫-૩૬

૩૩. મહામારત ૨. ૩૩. ૨૭

૩૪. મહામારત ૨. ૩૬. ૧૫

૩૫. મહામારત ૨. ૪૨. ૭-૧૧

૩૬. મહાભારત (૩. ૧૪; ૭. ૧૧, ૨૦ અને ૨૨)માં સૌભનો નિર્દેશ નબર તરીકે થયો છે. સૌભનો સ્થળનિર્ણય વર્તમાન અલ્વર તરીકે થયો છે. પ્રાચીન ભાર્તિહાસ્ય પ્રદેશની રાજધાની સૌભ હોવી સંભવ છે (જુઓ Deyની *Geographical Dictionary of Ancient and Medieval India*).

૩૭. મહામારત ૩. ૧૫-૨૩

૧૫ માં અધ્યાયમાં શાલ્વના દ્વારકા પર આક્રમણ અને કૃષ્ણના સૌભ પરના જળતા આક્રમણ વિશે નિરૂપણ થયું છે, પણ ત્યાર પછીના અધ્યાયો (૧૬-૨૩)માં શાલ્વની માયાયુક્ત યુદ્ધપદ્ધતિનું વર્ણન છે.

ભાગવત સિવાય અન્ય કોઈ પુરાણમાં શાલ્વના આક્રમણનું વર્ણન નથી. હરિવંશ મહાભારતનું પરિશિષ્ટ હોવાથી એમાં પણ આક્રમણનો માત્ર ઉલ્લેખ (૯૭, ૬; ૧૦૫, ૧૩) છે, વર્ણન નથી. ભાગવતનું વર્ણન મહાભારતને આધારે છે.

૩૮. આત્માનં પ્રતિજ્ઞાતિ લોકેઽસ્મિન્પુરુષોત્તમમ્ ।

આવરે સ્વર્ગ મોહાયઃ સ ચિદં ચ મામકમ્ ॥

वज्रपुण्ड्रकिरातेषु रागा मलसमन्वितः ॥

पौण्ड्रको वासुदेवेति भोजसी लोकेषु विभ्रुतः ॥

મહામારત ૨. ૧૩. ૧૮-૧૯

૭૫૧ના શ્લોકમાં “ચિદ્ર” એકવચનમાં હોઈ “વજ્ર”ના અર્થે અભિપ્રેત છે. ચક્રનો આયુધ તરીકે ૭૫૧માં કર્ણમાં કૃષ્ણ વાસુદેવ પ્રવીણ હતા. પૌન્દ્રક વાસુદેવ પણ ચક્રનો ૭૫૧માં અભૂતો હોય.

૩૯. મહામારત ૫. ૧૧. ૧૨૮; હરિવંશ ૧૦૬-૧૧૨; વિષ્ણુપુરાણ ૫. ૩૨-૩૩; બ્રહ્મપુરાણ ૨૦૬

૪૦. મહામારત ૫. ૭. ૨૯

૪૧. મહામારત ૫. ૧૯. ૧; ૧૬૮; ૧૯

૪૨. મહામારત ૭. ૧૮. ૩૧; ૩૧. ૨૯; ૧૧. ૩૮; ૮. ૭. ૧૭

૪૩. મહામારત ૫. ૧૫૫. ૩૮

૪૪. મહામારત, મૌસલપર્વ.

પરિશિષ્ટ

યાદવકાલીન દારકાના સ્થળનિર્ણયનો પ્રશ્ન

યાદવકાલીન દારકાના સ્થળનિર્ણય વિશે વિદ્વાનોમાં મતમતાંતરે પ્રવર્તે છે.

મહાભારત અને પુરાણોની અનુશ્રુતિ પ્રમાણે યાદવોએ શાયતિની ઉબળક કુશસ્થલીના સ્થાન પર દારવતી-દારકાનું નિર્માણ કર્યું.^૧ અલગ અલગ પ્રયોગો દારવતીના ભૌગોલિક સુધ્ધા નીચે પ્રમાણે તરી આવે છે :

દારવતી વિશે માહિતી આવતો સૌથી પ્રાચીન ઉપલબ્ધ ગ્રંથ મહાભારત છે એના વર્ણન પ્રમાણે રૈવતક ગિરિથી શાબિત કુશસ્થલીમાં યાદવોએ વસવાટ કર્યો. કુશસ્થલીનું લક્ષ્મી મહત્ત્વ હોવાથી તેઓએ એના જીર્ણોદ્ધારને સમરાબ્ધો ને કુશસ્થલી દારવતી નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ.^૨

સભાપર્વમાં થયેલા એના વર્ણનમાં (૧૩ મો અધ્યાય) સમુદ્રનો ઉલ્લેખ નથી, પરંતુ આરણ્યક પર્વમાં આવતો ગર્ભિત ઉલ્લેખ,^૩ સૌપ્તિક પર્વનો ૨૫૪ નિર્દેશ^૪ તથા મૌસલ પર્વમાં આવતી દારકા સમુદ્રમાં ડૂબી ગયાની અનુશ્રુતિ^૫ ૨૫૪ રીતે બતાવે છે કે દારવતી કે દારકા સમુદ્ર પાસે હતી.

દારવતીના આ ભૌગોલિક વર્ણનનું સમર્થન હરિવંશમાં મળી રહે છે. યાદવોના સ્થળાંતર અને દારકામાં વસવાટને લગતા હરિવંશના વર્ણનમાં રૈવતનો નિર્દેશ છે જ, પરંતુ સમુદ્રનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે.^૬ સમુદ્રમાંથી નિર્ગિત ભૂમિભાગ પર દારકાના નિર્માણનો ઉલ્લેખ છે.^૭ દારવતી સમુદ્રની વચ્ચે હોવાનો પણ નિર્દેશ છે.^૮

વિષ્ણુપુરાણ (૪, ૧, ૬૧) દારવતીનું નિર્માણ કુશસ્થલીના સ્થાન પર થયાની અનુશ્રુતિ આપે છે, અને સમુદ્રમાંથી ભૂમિનિર્માણનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે (૫, ૨૩, ૧૩)

ભાગવતપુરાણ લખાયું તે સમયે લેખકના મનમાં દારકાનો સમુદ્ર સાથે સંબંધ હોવાનો ખ્યાલ વિશેષ હશે તેથી એમાં આનર્તના પુત્ર રૈવતે કુશસ્થલીનું નિર્માણ સમુદ્ર-મધ્યે કર્યું અને કૃષ્ણે^૯ પણ એમ જ કર્યું હોવાનું જણાવ્યું છે.

વિષ્ણુ અને ભાગવત પુરાણોના દારવતીના વર્ણનમાં તરી આવતો સુદ્ધો એ છે કે બંને પુરાણોમાં ગિરિ રૈવત વિશે નામનિર્દેશ છે નહિ.

હરિવંશમાં અન્ય સ્થળે^{૧૧} તેમજ મહાભારતના પ્રક્ષિપ્ત ભાગમાં^{૧૨} દ્વારવતી પર્વતોની વચ્ચે આવી હોવાનો ઉલ્લેખ આવે છે. નગરીના પૂર્વ ભાગમાં રૈવત, પશ્ચિમે પંચવર્ણ, દક્ષિણે લતાવિષ્ટ અને ઉત્તરમાં વેણુમંત હતા. આ વર્ણનમાં સમુદ્રનો બિલકુલ ઉલ્લેખ નથી.

જેન અનુશ્રુતિ^{૧૩} રૈવતને દ્વારવતીની ઉત્તરપૂર્વ(ધશાન)માં મૂકે છે. બૌદ્ધ ભતક^{૧૪} દ્વારવતી પર્વત અને સમુદ્રની વચ્ચે હોવાનું જણાવે છે.

ઉપર જણાવેલ ગ્રંથોના લેખનની વચ્ચે મોટા ગાળો રહેલો હોવાથી દ્વારકાના સ્થાનના વર્ણનમાં આટલી ભિન્નતા જણાય છે. એમાં સૌથી પ્રાચીન, મહાભારત જે તેના વર્તમાન સ્વરૂપમાં પાંડવોના સંભવિત સમય કરતાં ધણું અનુકાલીન છે તેમાં^{૧૫} વર્ણન ગૌખિક અનુશ્રુતિ પર આધારિત હશે.

યાદવકાલીન દ્વારકા સમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ હોવાથી સૌરાષ્ટ્રમાં જુદાં જુદાં સ્થાન મૂળ દ્વારકા હોવાનો દાવો કરે છે.

(૧) દ્વારકા :

ઓખામંડળમાં આવેલી દ્વારકા શ્રી કૃષ્ણના સમયની દ્વારકા તરીકે વર્તમાન ચતુર્ધામમાં ગણના ધરાવે છે.

પાર્ણિટર, પુસાળકર તથા અન્ય વિદ્વાનો આધુનિક દ્વારકાને જ કૃષ્ણની દ્વારવતી માને છે.

વર્તમાન દ્વારકા રૈવત(ગિરનાર)થી ધણી દૂર છે. પરંતુ પાર્ણિટર^{૧૬} બરકા^{૧૭} પર્વતને રૈવત ગણે છે. પિંડારક (પિંડારા) તીર્થ, જેનો ઉલ્લેખ નારદ કરે છે તે વર્તમાન દ્વારકાની નજીક હોવાથી પુસાળકર દ્વારકાને ઓખામંડળમાં મૂકે છે સામાન્ય રીતે પવિત્ર તીર્થની જગ્યાએ એક પછી એક નગરી વસે છે; અને વર્તમાન દ્વારકા સમુદ્ર અને પર્વત પાસે છે એ કારણોને લઈને પુસાળકરના^{૧૮} મંતવ્ય પ્રમાણે દ્વારકા જ યાદવોની પ્રાચીન નગરી હતી.

(૨) જૂનાગઢ :

શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી^{૧૯} મહાભારત, હરિવંશ અને પુરાણોમાં આવતા કૃષ્ણસ્થલી-દ્વારકાના ઉલ્લેખોને ઐતિહાસિક ક્રમે તપાસીને અવલોકે છે કે વધુ પ્રાચીન ઉલ્લેખો કૃષ્ણસ્થલી-દ્વારકા રૈવતક ગિરિ; પાસે એની તળેટીમાં આવી

હોવાતું જણાવે છે, બ્યારે એની પાસે સમુદ્ર હોવાના ઉલ્લેખ આગળ જતાં ઉપલબ્ધ છે. એ પરથી તેઓ એવું અનુમાન તારવે છે કે મૂળ દારકા રૈવતક (ગિરનાર)ની તળેટીમાં હતી. યાદવાસ્થલી પછી એ ઉબળક ચર્તા ત્યાં આગળ જતાં ગિરિનાર વચ્ચે ત્યારે મૂળ દારકાનું સ્થાન વિચારે પડતાં એ સમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ હોવાની અને આગળ જતાં વળી ઝોખામંડળમાં બધાવેલા વિષ્ણુ-મંદિર પાસે એ નગરી હોવાની કલ્પના પ્રત્યક્ષિત થઈ.

ઐતિહાસિક સમયમાં જૂનાગઢ એની મજબૂત કિલ્લેબંધી અને કુદરતી સંરક્ષણ માટે પ્રસિદ્ધ હતું.

આમ એક બાજુ રૈવતક ગિરિનું અને બીજી બાજુ સમુદ્રનું સામીપ્ય હોવાને મેળ મેળવેલા મુશ્કેલ છે, છતાં મૌસલપર્વને ઉલ્લેખ સભાપર્વના ઉલ્લેખ કરતાં ધણો અનુકાલીન ન ગણાય, આથી શ્રી. એન. કે. ભટ્ટસાહી યાદવોના સમયમાં જ બે દારકા હોવાનું સૂચવે છે તેઓ મહાભારતના વર્ણનને આધારે રાજસૂય યજ્ઞના સમયે યાદવોની દારવતી રૈવતક ગિરિની તળેટીમાં હોવાનું જણાવે છે, અને મૌસલયુદ્ધ થયું ત્યારે યાદવોનો નિવાસ અન્ય દારકામાં હોવાનું ને એ દારકા સમુદ્રકિનારા પર હોવાનું જણાવે છે.^{૧૯}

(૩) મૂળ દારકા :

પરંતુ પર્વત અને સમુદ્ર એ બંનેનું સામીપ્ય હોય તેવું પણ એક સ્થળ છે. એ છે જૂનાગઢ જિલ્લાના કોડીનાર તાલુકામાં કોડીનારથી પાંચ કિ. મી. દક્ષિણ-પશ્ચિમે આવેલું ‘મૂળ દારકા’ નામે ઝોળખાતું સ્થળ.

હીરાનંદ શાસ્ત્રી અને હાથીભાઈ શાસ્ત્રી મૂળ દારકાની તરફેણમાં છે, એના સમર્થનમાં હીરાનંદ શાસ્ત્રી^{૨૦} નીચેની દલીલો રજૂ કરે છે :

મૂળ દારકા સમુદ્રતટ પર છે; પ્રાચીન દારવતીની નજીકનાં સ્થળો પણ મૂળ દારકા પાસે શોધી શકાય છે. રૈવત (ગિરનાર) ત્યાંથી બહુ દૂર નથી તેમજ પ્રભાસ એ સ્થળથી પશ્ચિમે ૩૫ કિ. મી. જ દૂર છે એનું નામ ‘મૂળ દારકા’ સૂચવે છે કે પ્રાચીન દારકા અહીં હતી ભાગવતપુરાણ (૧૧ ૩૧ ૨૩)માં વર્ણવેલ ‘ભગવદાશય’, જે સિવાય આખી દારકા ડૂબી ગઈ તે પણ, મૂળ દારકામાં ભગવાવસ્થામાં એક નાના મંદિર તરીકે જળવાઈ રહ્યું છે; જોકે આ મંદિર મધ્ય-કાલીન છે, પણ એની દક્ષિણપૂર્વમાં એનાથી પુરાણા અવશેષ માર્મર પડે છે; એટલું જ નહિ, પણ સમુદ્રમાં કિલ્લેબંધીના અવશેષ હોય એમ લાગે છે.^{૨૧}

હાથીભાઈ શાસ્ત્રી મૂળ દારકાની તરફથી કંટલાક નવા મુદ્દા^{૨૨} રજૂ કરે છે : 'દારકાક્ષેત્રમાહાત્મ્ય' માં જણાવેલ ચક્રતીર્થ અને ધર્મપુર તે આજના ચક્રકુંડ અને વિષ્ણુગયા કે વિષ્ણુપ્રયાગ છે. કોડીનાર અને નિકુમતી નદીનાં પ્રાચીન નામ કુબેરનગરી અને ન્યકુમતી હતાં. આ બંને સ્થળ મૂળ દારકા પાસે આવેલાં છે.

શ્રી. ભટ્ટસાલી યાદવોના કાલની પહેલી દારકા રૈવતક ગિરનાર પાસે અને બીજી દારકા કોડીનાર પાસે સમુદ્રતટ પર આવેલી હોવાનું સ્વયં ઉપર જણાવેલા બીજા અને ત્રીજા મતોનું સમાધાન સૂચવે છે^{૨૨}.

કૃષ્ણે બીજી દારકા બાંધી હોવાની શક્યતા ભટ્ટસાલીની જેમ પ્ર. ચં. દીવાનજી^{૨૩} પણ વિચારે છે. પ્રો. વી. બી. આઠવળેએ આ વિચારને વિસ્તારપૂર્વક રજૂ કર્યો.^{૨૪} જૂનાગઢ સમુદ્રથી ૮૦ કિ. મી. (૫૦. માઈલ) દૂર હોવાથી એ કૃષ્ણની દારકા ન હોઈ શકે, પરંતુ મૂળ દારકા કૃષ્ણની દારકા હોવી જોઈએ. ગિરનાર એટલે પ્રાચીન ગોમત પરંત, અને ગીરનું જંગલ મૂળ દારકાથી બહુ દૂર નથી. વૃષ્ણિ-અધિકેએ મૂળ દારકામાં વસવાટ કર્યો સમય જતાં, આનર્તની ઉત્તરે નરક^{૨૫} અને શાલ્વ જેવા શત્રુઓને કૃષ્ણે નાશ કર્યો, પરિણામે આજની દારકામાં યાદવોએ સ્થળાંતર કર્યું. પીંડારા અને શંખોદાર જેટ વર્તમાન દારકાની પાસે છે. આમ શ્રી. આઠવળે યાદવોના કાલની બે અલગ દારકા માનીને ઉપર જણાવેલા પહેલા અને ત્રીજા મતોનું સમાધાન સૂચવે છે.

ઉપરનાં ત્રણ સ્થળો ઉપરાંત પોરબંદરની ઉત્તર-પશ્ચિમે પોરબંદર અને ત્રિયાણી વચ્ચેના સમુદ્રકાંઠા પર કાચલા કુંબર પાસે શ્રીનગર નજીકના એક સ્થળને પણ પ્રાચીન દારકા ગણવામાં આવે છે^{૨૬} સોમનાથથી ૫૮ કિ. મી. (૩૬ માઈલ) ઉત્તર-પશ્ચિમે આવેલું માધવપુર પાસેનું એક સ્થળ^{૨૭} પણ દારકા હોવાનું માનવામાં આવે છે આ સ્થળે લાખા કાળથી ચૈત્ર માસમાં કૃષ્ણદુર્ગમિણી-વિવાહ ઊજવાતો આવ્યો છે.

ઉપરના દરેક સ્થળની યાદવોની દારકા તરીકેની શક્યતા અનુશ્રુતિઓના પ્રકાશમાં વિચારીએ :

પ્રાચીન દારકા રૈવતક અને સમુદ્ર બંનેની પાસે હતી એવી પ્રાચીનતમ અનુશ્રુતિ મહાભારતમાં મળે છે. દારકાના ભૌગોલિક પરિસરમાં રૈવતકને ન ગણી, કેવળ સમુદ્ર પર ક્ષાર મૂકતી અનુશ્રુતિ સત્ય હકીકત રજૂ કરતી નથી. મહાભારતના વર્ણન પરથી લાગે છે કે યાદવોના જીવનમાં રૈવતક એક મહત્ત્વ

અંબ બની ગયો હતો; અર્જુન અને કૃષ્ણ હસ્તિનાપુરથી પાછા ફરતાં રૈવતક પર રાત્રિવાસ કરેલો ને સુલકાના હરણ સમયે રૈવતકનો જ ઉત્સવ ચાલતો હતો. આ પ્રસંગે જોતાં રૈવતક વગરની દારકા વિચારવી અસંગત છે.

રૈવતકની અગત્ય હોવા છતાં, સમુદ્ર પણ દારકાની નજીક હતો એ હંકીકત છે. ૨૭ યદુઓ દરિયાખેડુ પ્રજા ન હોવાથી એમને સમુદ્રનું આકર્ષણ ઓછું હશે, તેથી એમના જીવનમાં રૈવતકના જેટલો અગત્યનો ભાગ સમુદ્રનો નહિ હોય; જોકે એમના રાજિંદા જીવનમાં સમુદ્રને અગત્ય ઓછી મળી હશે, પણ દારકાના ભૌગોલિક ચિત્રમાં સમુદ્રનું અસ્તિત્વ હતું જ.

આ રીતે વિચારતાં જૂનાગઢને યાદવની દારકા ગણવી બરાબર નથી. જૂનાગઢ લશ્કરી દૃષ્ટિએ ધણું અગત્યનું સ્થળ હતું, પરંતુ ગિરનારને રૈવતક ગણવાની પરંપરા ધણી મોટી ઉદ્ભવની લાગે છે. તદુપરાંત આલ-ઐતિહાસિક કાલમાં જૂનાગઢ લશ્કરી મહત્ત્વના સ્થળ તરીકે હતું એવો પુરાવો હજુ મળ્યો નથી ઐતિહાસિક સમયમાં એ અગત્યનું લશ્કરી સ્થળ હતું; ઉપરકાંઠ ઐતિહાસિક કાલ દરમ્યાન અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે ઐતિહાસિક કાલની શરૂઆતથી જૂનાગઢ 'ગિરિનગર' તરીકે જાણખાતુ; 'દારકા' નામ એની સાથે કંદી પણ જોડાયેલું ખાલ્લ પડ્યું નથી.

વર્તમાન દારકા દારકાધીશના મંદિરને કારણે તેમજ શકરાચાર્યના એક મઠને કારણે ખ્યાતનામ છે, પણ ભારતયુદ્ધ સમયે એનું અસ્તિત્વ શંકાસ્પદ છે, કારણ કે ડૉ. સાર્કિનિયા અને શ્રી નાણાવટીએ કરેલા ખોદકામથી પુરવાર થયું છે કે વર્તમાન દારકાનો વસવાટ યાદવકાલ કરતાં મોડો શરૂ થયો છે. દારકાનો વસવાટ ઈસ્વીસનના થોડા સમય પૂર્વે શરૂ થયો હતો. ૨૮

જોકે મર્યાદિત જગ્યામાં જ ખોદકામ ૨૯ થયું છે, પણ મથુરાના યાદવો સાથે સંબંધ બતાવતો એક પણ પુરાવો ખોદકામમાંથી જડ્યો નથી ૨૯બ

તદુપરાંત 'ઝોખામડળ' નામ કૃષ્ણની પુત્રવધૂ ઉપા પરથી પડ્યું હોય એમ લાગતું નથી કોઈ યાદવ વીરને બદલે ઉપા પરથી પ્રદેશનું નામ પડે એ વિચિત્ર છે. સંસ્કૃતમાં 'ઉપા' શબ્દનો અર્થ 'ખારો પ્રદેશ' પણ થાય છે, બ્યારે 'ઉશીર'નો અર્થ મોથ થાય છે. ઝોખામડળનો પ્રદેશ ખારો છે અને ત્યાં મોથ પુષ્કળ જાગે છે. એ ઉપરાંત ઉપા નામની એક નાની નદી આ પ્રદેશમાં વહે છે. ૩૦

શબ્દોદ્ધારનો પ્રથમ ઉલ્લેખ ભાગવતપુરાણમાં છે. આ પુરાણ ધર્મ અનુકંશેન છે પિંડારકોના ઉલ્લેખ મહાભારતમાં છે, પરંતુ પ્રાચીન 'પિંડારક' અને દ્વારકાથી ૨૬ કિલોમીટર (૧૮ માઈલ) દૂર આવેલું હાલનું 'પીંડારક' એક જ છે એ શકાસ્પદ છે. પિંડવાન^{૩૨} વિધિ સાથે સકળાયેલા 'પ્રાચી સરસ્વતી' તીર્થનો ઉલ્લેખ રક્ષપુરાણમાં છે. રક્ષપુરાણ પ્રાચી સરસ્વતીને 'પિંડતારક' કહે છે. રક્ષપુરાણની વર્તમાન વાંચના મોડેની હોવા છતાં સભવ છે કે આ વિધાન કોઈ પ્રાચીન અનુશ્રુતિ પર આધારિત હોય. આ પરથી અનુમાન થઈ શકે કે યુગ દ્વારકાથી ઉત્તરે ૨૪ કિ મી (૧૫ માઈલ)ને અંતરે આવેલું પ્રાચી સરસ્વતી તીર્થ પ્રાચીન પિંડારક હોય, અને ઉત્તરમાં નવી દ્વારકા તીર્થસ્થળ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામતાં હાલનું પીંડાર અસ્તિત્વમાં આવ્યું હોય.

પ્રાચીન દ્વારકાના સ્થળનિર્ણયમાં રૈવતકનો 'સ્થળનિર્ણય' મહત્વનો છે. રૈવતકના સ્થળનિર્ણયનો પ્રશ્ન હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ વિગતે 'અર્ચ્યો' છે ૩૩ લેખકનું મતભ્ય છે કે દ્વારકાની નજીકનો રૈવતક પર્વત શરૂઆતમાં ગિરનાર ને ત્યારે જોઈ શકે છે જન્યત તરીકે ઓળખાતો. તેનાથી તદ્દન જુદો હતો. વખત બેતાં દ્વારકાના મંદિરવાળો મેંસલો કુંગર^{૩૪} રૈવતક નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો અને ત્યાર પછી વળી ગિરનાર પર્વત પોતે પણ એ જ નામથી ઓળખાયો.

એમના મતાનુસાર કૃષ્ણની દ્વારકા, અનુશ્રુતિ સંચયે છે તેમ, પ્રાચી સમુદ્રમાં લય પામી હશે. દ્વારકાનો સ્થળનિર્ણય કરતી વખતે સમુદ્રમાં લય પામવાની અનુશ્રુતિને લક્ષમાં લેવી ઘટે. તેમજ એ પણ ગ્રાણ્યવું જરૂરી છે કે શરૂઆતમાં રૈવતક ગિરિ કોઈ જુદો જ પર્વત હતો, ને સમુદ્ર નજીકની દ્વારકા પાસે આવ્યો હોવો જોઈએ. દ્વારકા દૂખી જતાં આગળ જતાં ગિરનાર રૈવતક નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો.

'રૈવત' કે 'રૈવતક'નો ઉલ્લેખ ગ્રંથોમાં 'અન્યલ', 'ગિરિ' કે 'પર્વત' તરીકે થયો છે. સંસ્કૃતમાં આ શબ્દનો અર્થ ટેકરી, કુંગર કે પર્વત સાથે છે. સંભવતઃ દ્વારકાની પાસે આવેલો અને લક્ષ્મી મહત્વ ધરાવતો રૈવતક જોયો પર્વત નહિ, પણ ટેકરી હશે; પરંતુ આગળ જતાં ભારતયુદ્ધ પછી કવિની કલ્પનામાં રૈવતક ટેકરી જોયા રૈવતક પર્વતમાં રૂપાંતર પામી હશે ને સૌરાષ્ટ્રમાં જોયો પર્વત ગિરનાર સિવાય અન્ય ન હોવાથી એ પર્વત રૈવતક તરીકે ઓળખાયો હોય.

કોઈ કુદરતી બિચલપાથલમ દ્વારવતીની જેમ રૈવતક ટેકરી પણ નાશ પામી હોય ને આગળ જતાં ગિરનાર કે એની પાસેના કુંગરને 'રૈવતક' નામ લાગ્યું

પડ્યું હોય એવી શક્યતા છે આ બિચલપાચલમાં ભૌગોલિક ચિત્ર તદ્દન બદલાઈ પશુ ગયું હોય. આવા પ્રકારનો એક દાખલો પુરાણોમાં નોંધાયો છે પ્રભાસ પાસે સરસ્વતી નદીના મુખમાં આવેલી ‘કૃતસ્મર’ નામે ટેકરી વડવાનલને લીધે નાશ પામી હતી.^{૩૫} વળી સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ કિનારા પર ળીળ ધીમા કે ઓચિંતા ફેરફાર થયા છે

‘રૈવતક’ ને જિયા પર્વતને બદલે ટેકરી માનીએ ને એ ટેકરી ધરતીકંપ અને સમુદ્રભરતીના પૂરથી નાશ પામી હોય તો સભવ છે કે કૃષ્ણની દ્વારકા વર્તમાન પ્રભાસ પાસે હતી મહાભારતના ઉલ્લેખો પરથી સ્પષ્ટ છે કે પ્રભાસ રૈવતક અને દ્વારકા પાસે પાસે હતાં વર્તમાન પ્રભાસ એ જ ગ્રામીન પ્રભાસ હતું,^{૩૬} આથી સૂચિત સ્થળોમાં સરખામણીએ નજીકનાં માધવપુર અને મૂળ દ્વારકાનો યાદવકાલીન દ્વારકા હોવાનો દાવો વિચારવો ઘટે. આ બંનેમાં મૂળ દ્વારકાની ગ્રામીન દ્વારકા હોવાની શક્યતા વધારે છે, કારણ કે એ શતકોથી ‘મૂળ દ્વારકા’ નામ ધરાવે છે, તેમજ પિંડતારક ગ્રામી સરસ્વતી તીર્થ એનાથી થોડે જ દૂર છે.

કોઈ મોટા ફેરફારમાં કૃષ્ણની દ્વારકા અને સમીપવર્તી રૈવતક ટેકરી નાશ પામી, -તોપણ ભાગતવર્ષના લોકોએ પોતાના ઇષ્ટ અવતારી પુરુષની સ્મૃતિને જળવી રાખવા સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ કિનારાથી પશ્ચિમ કિનારા પર એક નહિ, પણ અનેક દ્વારકાઓ બની કરી. આ પ્રક્રિયામાં કોડીનાર પાસે આવેલી મૂળ દ્વારકા સર્વપ્રથમ અસ્તિત્વમાં આવી હશે અને ઓખામડળની દ્વારકા ત્યાર પછી બની થઈ હશે.

જ્યાંસુધી પુરાતત્ત્વીય અન્વેષણ અન્યથા પુરવાર ન કરે ત્યાંસુધી માનવું રહ્યું કે યાદવોની હુપ્ત થયેલી રાજધાની દ્વારકા મૂળ દ્વારકાની પાસે આવી હશે, ને કુદરતેના કોપ એ નગરી પર એવો ભીતરો હશે કે એ નામશેષ બની ગઈ. ભૂમિની અંદર આવેલ એની સમીપના સ્થાનમાં ‘દ્વારકા’ નામ વિસ્તર્યું, પછી સૌરાષ્ટ્રની ઉત્તર-પશ્ચિમ ભૂશિર પાસે શતકો પછી વસેલી હાલની દ્વારકાએ પણ એ તીર્થધામની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી.

પાઠટીપા

૧. મહાભારત ૨. ૧૩. ૪૯-૫૦; હરિવંશ ૧. ૨૪-૨૬. ૧૧ી શુભે
વાયુપુરાણ, સત્તરાર્ધ, ૨૪ ૨૭ :—

આજગામ યુવા ચૈવ સ્વાં પુરીં યાદવૈર્વૃતામ્ ।
કૃતાં દ્વારવર્તીં નામ બહુદ્વારાં મનોરમામ્ ॥

૨. ઇતિ સંચિન્ત્ય સર્વે સ્ય પ્રતીચી દિશમાશ્રિતાઃ ।
કુશસ્થલીં પુરીં રમ્યા રૈવતેનોપશોભિતામ્ ॥
પુનર્નિવેશન તસ્યાં કૃતવન્તો વયં નૃપ ।
તથૈવ દુર્ગસંસ્કાર દેવૈરપિ કુરાસદમ્ ॥
દિશોઽપિ અસ્યા શુભેયુઃ કિં પુનર્વૃણિપુક્તવાઃ ।

મહાભારત ૨. ૧૩. ૪૯-૫૨

મથુરાં સંપરિત્યજ્ય ગતા દ્વારવર્તીં પુરીમ્ ॥

મહાભારત ૨. ૧૩. ૬૫

૩. સંક્રમા મેદિતાઃ સર્વે નાવથ પ્રતિષેષિતાઃ ।
પરિસ્થાન્વાપિ કૌરવ્ય કીલૈઃ સુનિચિતાઃ કૃતાઃ ॥

મહાભારત ૩. ૧૬. ૧૫

સમે નિવિષ્ટા સા સેના પ્રમૂતસલિલાશયે ।
ચતુરજ્ઞબલોપેતા શાલ્વરાજામિપાલિતા ॥

મહાભારત ૩. ૧૭. ૬

૪. અવસથ દ્વારકામેત્ય શૃણિમિઃ પરમાર્ચિતઃ ॥
સ કદાચિત્સમુદ્રાન્તે વસન્દ્વારવર્તીમણુ ।

મહાભારત ૧૦. ૧૨. ૧૧-૧૨

૫. નિયતિ તુ જને તસ્મિન્શાગરો મક્કરાલયઃ ।
દ્વારકાં રત્નસપ્તર્ણાં જલેનાપ્લાવયત્તદા ॥ ૮. ૪૦

૬. ૭ શ્લોકો (૮૪. ૨૧-૨૬) માં સમુદ્રવર્ણન આવે છે, ત્યારે ત્યાર પછીના
૭ શ્લોકો (૨૭-૨૮) રેવતરું વર્ણન કરે છે.

૭. ૮૬. ૩૫-૩૬

૮. ૮૫, ૫. એમાં નગરીને "વારિદુર્ગા" કહી છે

૯. ૫. ૨૩. ૧૩

૧૦. ૧. ૩. ૨૮

૧૧. ૧૩. ૧૪-૧૬

૧૨. સમાપર્ણ, Appendix I, pp. 412ff.

૧૩. તેણં કાલેણં તેણં સમ્પર્ણં વારવર્હ નામં નગરીં હોત્યા । તંસે નં વારવર્હં નગરીં વહિષા હત્તરપુરચ્છિમે દિસીમાણ રેવતંગે નામ વ્યવ્હ હોત્યા ।

૧૪. E. B. Cowell, *Jātaka Stories*, Vol. IV, p. 53

૧૫. F. E. Pragiter, *Mārkaṇḍeya Purāṇa-a Translation*, p. 289

૧૬. સુરસિંહલ એસ. જડેલ દ્વારકા વિશેના એમના લેખ(“પૃથ્વી”, ઓક્ટોબર, ૧૯૧૧, પૃ. ૨૧-૨૪)માં પાર્શ્વિકરત્વ મંત્ર્ય ધરાવે છે. એમની એક દલીલ છે કે બરકા પર્વતનો આકાશમાનો કિલ્લો કૃષ્ણે જંધાબો હતો, પરંતુ પુરાતત્ત્વીય અન્વેષણથી આ કિલ્લો બહુ મોટા સમયનો હોવાનું સાબિત થયું છે.

૧૭. *Glory that was Gurjaradeśa*, Part I, p. 132

૧૮. “ઐતિહાસિક સંશોધન”, પૃ ૩૦૧-૩૮૧

૧૯. N. K. Bhattasali, *IHQ*, Vol X, pp. 541 ff.

૨૦. *Annual Report of the Director of Archaeology, Baroda State, 1954-55*, p. 16

૨૧. *Archaeology and Ancient Indian History*, p. 33

૨૨. નાગરીપ્રવારિણી પત્રિકા, ૧૨, ૧૭-૧૦૦

૨૨અ. જુઓ હપર પા ડી. નં. ૧૬.

૨૩. જુઓ એમનો લેખ “Historical Value of Paurāṇik Works”, *Journal of Gujarat Research Society*, Vol. I, p. 124.

૨૪. “Solution of Dwarka Controversy,” *Bhāratiya Vidyā*, August 1947, pp. 190 ff.

૨૫. આકાશવેણું મંત્ર્ય છે કે પ્રાજ્યોતિષપુર સૌરાષ્ટ્રની હતરે આવેલું હતું અને બરકા એના રાજ હતો

૨૬. Mc Crindle's *Ancient India as Described by Ptolemy*, p. 188

અને નોંધવું જરૂરી છે કે પોરબંદર નજીક આવેલા વિસાવાડા પાસે ખુબ મૂળ દ્વારકા છે ત્યાં રણછોડગજપતિ મંદિર છે, “પરંતુ મંદિર પહેલાં નીલકંઠ મહાદેવનું હતું. બિંબ અર્ધગુહની અબજમાં છે પાછલી દીવાલના ગોખમાં—ગાવંતીની મૂર્તિને સ્થાને—

સ્થાપેલી શણ્ણોદ્ધાની મૂર્તિ પછીના સમયની છે.” (K. F. Sompura, *Structural Temples of Gujarat*, p. 530)

૨૬. Mc Crindle's *Ancient India as Described by Ptolemy*, p. 188

૨૭. જુઓ કપર પાદ્મીય ૩ અને ૪.

૨૮. Z. D. Ansari and M. S. Mate, *Excavations at Dwarka*, pp. 13, 29

૨૯. દ્વારકાધીશ મંદિરની નજીકમાં લગભગ ૨૫ x ૨૦ ફૂટ (૮ x ૬ મીટર) થી સુરે કરી આગળ જતાં ૧૦ x ૧૦ ફૂટ (૩ x ૩ મીટર) અને છેલ્લે ૬ x ૬ ફૂટ (૨ x ૨ મીટર) ના વિસ્તારમાં ૩૮ ફૂટ (૧૧.૬ મીટર) જેટલું ખડક જળી યોજકામ કરવામાં આવ્યું હતું.

ઇસ્વીસનની પૂર્વે થોડા સમય પર આ સ્થળમાં વસવાટ શરૂ થયો હતો. ગોમતી ખાડીને કારણે એવું જાહેર સુરક્ષિત હતું. જાહેર પશ્ચિમના દેશો તથા દેશના અંદરના ભાગો માટે દ્વાર (દરવાજા) સમુદાય હતું, એટલે જ આ સ્થળનું નામ “દ્વારવતી” રાખવામાં આવ્યું. સંભવતઃ સમુદાય પાણી ગોમતી ખાડીમાં ઊસરાતાં આ સ્થળ ફેળી ગયું.

ઇસ્વીસન બીજા કે ત્રીજા સદીમાં આ જ સ્થળે દ્વિતીય દ્વારકા જીવો થઈ એન્ડ્રોશ વાસજીના ઢુકડા સમયે છે કે આ સ્થળને વાલ્મિકિયક સંબંધ રામ સાથે પણ હોતો અહીં મળી આવેલાં ભાલ અલંકારિત મુત્તાનોના ઢુકડાઓ પરથી અનુમાન કરી શકાય કે એવી જ ભતનાં વાસજી વાપરતા રાજસ્થાન અને માળવાના લોકોએ અહીં વસવાટ કર્યો હશે.

દ્વારકાનું દ્વિતીય પુનરુત્થાન પાંચમીથી સાતમી સદીનાં સુમારે થયું. થોડા સમય પહેલાં જ વિષ્ણુ-પૂજને શ્રુત સમ્રાટોએ પ્રચલિત અને લોકપ્રિય બનાવી પુરાણમાં આપેલી કૃષ્ણ-કથાઓ તેઓના અભિલેખોમાં વરતાય છે. સંભવ છે કે આ સમયે દ્વારકાનું મહત્વ કૃષ્ણભક્તિનાં એક સ્થળ તરીકે વધ્યું હોય.

વિગતો માટે જુઓ Z. D. Ansari and M. S. Mate, *Excavations at Dwarka* મા H. D. Sankalia, “Dwarka in Literature and Archaeology” pp. 12 ff. અને M. S. Mate, “Excavations”, pp. 27 ff.

૨૬. “If we were so fortunate as to find the remains of a house, say at the depth of 30 feet or more and get along with it pottery called Painted Grey Ware then a great step forward in proving the migration of the Yādavas under Shri Kṛṣṇa in about 1000 B. C. would have been taken.”

[‘૩૦ ફેબ્રુઆરી કે એનાથી વધુ ઊંડાઈએ કોઈ ધરના અવરોધ અને એની સાથે ચિત્રિત રાષ્ટ્રોદ્ધિમાં મુલાત પ્રાપ્ત કરવા અને ભાવ્યશાળી થયા હોત તો ઈ પૂ. ૧૦૦૦ ના સુમારે શ્રીકૃષ્ણના નેતૃત્વ નીચે ચણેલા ચાદવેના સ્થળોત્કરને સાબિત કરવામાં મોકલે પગલું ભરાયું હોત.’]

H. D. Sankalia, “Dwarka in Archaeology and in Tradition”, *Times of India*, June 2, 1963

૩૦ કલ્યાણરાય ભેશી, “દ્વારકા”, પૃ. ૭૧-૭૩

૩૧ રૂ. ૮૦. ૮૨; ૮૬, ૧૭

૩૨ H. G. Shastri, “The Raivataka Hill Near Dvārakā”, *Bulletin of the Chunilal Gandhi Vidyabhavan*, No. 10, p 51

૩૩. કોબન, પૃ ૧૮-૧૪

૩૪ ગિરનારની પશ્ચિમે આ કુંગર આવેલો છે. દામોદરનું પ્રસિદ્ધ મંદિર અને અરોહનો શૈલદેખ આ કુંગરની તળેટીમાં આવેલાં છે. આ કુંગરને સ્થાનિક લોકો “ભેંસલો” કહે છે

૩૫. જુઓ : H G. Shastri, “The Raivataka Hill near Dvārakā” *Bulletin of the Chunilal Gandhi Vidyabhavan*, No. 10, p. 55.

“The Epics, the Purāṇas and epigraphs refer to this submarine scourge which the ancients cloaked under the garb of a legend. But a close examination of the historical references to this hitherto unnoticed evil seems to point out to a real phenomenon which occurred within the memory of mankind; and that off the Western coast of India but originating perhaps in the volcanic regions of the islands of the southern seas.”

“અસલના લોકો દ્વારા દંતકથાનું સ્વરૂપ પામેલા વડવાનલના અભિધાપનો હૃદયેષ મહાભારત, રામાયણ, પુરાણો અને અભિલેખો કરે છે. આજ સુધી ધ્યાન ખેંચાયેલી ગયેલા આ અભિધાપને લગતા ઐતિહાસિક નિર્દેશોની ઊંડી તપાસ કરતાં જણાય છે કે એ સત્ય ઘટના હતી, જે માનવજાતના સ્મૃતિપટ દરમ્યાન બનેલી અને જે ભારતના પશ્ચિમી સમુદ્ર-કિનારા પાસે બની, પણ જેનો હૃદયેષ દક્ષિણ સમુદ્રોના ટાપુઓના જ્વાલામુખી પ્રદેશોમાં થયો.”

B A Saletore, “The Submarine Fire in Indian History”, *Indian Culture*, Vol II, p 501

૩૬. *Indian Archaeology 1956-57—a Review*, pp. 16-17

ખંડ ૪

ઐતિહાસિક કાલની ભૂમિકાએ
પ્રાચીન સ્થળો, જાતિઓ અને કાલગણના

પ્રકરણ ૧૦

પ્રાચીન ભૌગોલિક ઉલ્લેખો

-- ગુજરાતના આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલમાંથી ઐતિહાસિક કાલમાં સંક્રમણ કરતાં પહેલાં એની ભૂમિ તથા પ્રજાને લગતા ઐતિહાસિક ઉલ્લેખોની, ખાસ કરીને સમગ્ર પ્રાચીન કાલને અનુલક્ષીને, સમીક્ષા કરીએ કે જેથી ઐતિહાસિક કાલના એ સંદર્ભ સમજવામાં સરળતા રહે. એવી રીતે ગુજરાતમાં કાલગણનાની જે જુદી જુદી પદ્ધતિઓ પ્રચલિત હતી તેના પણ પરિચય કરી લેવો આવશ્યક ગણાય.

ગુજરાતનો સમસ્ત પ્રદેશ, એના મુખ્ય ભૌગોલિક એકમો, વહીવટી વિભાગો, પર્વતો, નદીઓ, તીર્થો, નગરો ઇત્યાદિને લગતા અનેકાનેક ઉલ્લેખ પ્રાચીન કાલના સાહિત્યમાં તથા અભિલેખોમાં મળી આવે છે તેના પરથી તે તે સ્થળ ક્યારે ક્યા નામે ઓળખાતું હતું તે એના મોટા સમૂહનાં નામોથી વ્યક્ત થતા વિસ્તારોમાં ક્યારે કેવાં પરિવર્તન થતાં હતાં એ જાણવા મળે છે.

સાધનસામગ્રી

આજે જેને 'ગુજરાત રાજ્ય' કહેવામાં આવે છે તેમાં તળ-ગુજરાતનો— ઉત્તર ગુજરાત, મધ્ય ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાતનો—તથા સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનો સમાવેશ થાય છે ભૌગોલિક રીતે એક સંસ્કૃતિ, એક સભ્યતા, એક ભાષા અને એક સમાજ ધરાવતા આ ત્રણ જુદાગ અતિપ્રાચીન કાલથી એકાત્મક રહ્યા છે. ઉત્તર ભારતની હડપ્પીય સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાની પરંપરા કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં પ્રસરેલી જાણવામાં આવી છે, પરંતુ આ સમગ્ર જુદાગની સંજ્ઞા ત્યારે થી હતી એ જાણવામાં આવ્યું નથી. આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતો દ્વારા જાણવાયેલા આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલની કેટલીક વિગતો અંશસ્થ થયેલી છે, પણ તે તે સમય કરતાં પ્રમાણમાં મોટા—કેટલીક તો ધણા જ

મોડા—સમયમાં લિપિબદ્ધ થયેલી છે, વૈદિક કંઠસ્થ સાહિત્ય પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક જૂલુ ખરુ, પરંતુ એમાં શુભરાતના એકાદ સ્થાનનો જ અને એ પણ માં સંભવિત કોટિનો જ નિર્દેશ કહી શકાય. સૂત્રસાહિત્યમાં પણ એકાદ જ કા શકાય તેવો અને પાણિનિના અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણ-સૂત્રપાઠમાં પણ એકા તેમજ એ સૂત્રપાઠના પરિશિષ્ટ તરીકે આવતા ગણપાઠમાં પ્રમાણમાં થોડી વિશેષ સંખ્યામાં સમકાલીન સ્થળનિર્દેશો—એશક, આ ગણપાઠમાં પાછળથી ઉમેરણ થયાની શક્યતા કહેવામાં આવે છે, યા તો ગણપાઠ પણ કદાચ પાણિનિ સમય પછી સંકલિત થયો હોય—એ આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલના શુભરાત ભૂભાગ માટે કહી શકાય. મહાભારત-હરિવંશ, રામાયણ, મત્સ્ય વગેરે પુરાણો—આ બધું સાહિત્ય પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવતી અનુશ્રુતિઓના ભિન્ન ભિન્ન કાલનું અને ભિન્ન ભિન્ન મુખોનું સંકલન છે એટલે એમાંથી સ્પષ્ટપણે શુદ્ધ નિર્ભેળ અને સમકાલીન માહિતી છે એમ કહેવું સાહસરૂપ થઈ પડે છે. આ અનુશ્રુત્યાત્મક સાહિત્ય લિપિબદ્ધ તો ઐતિહાસિક કાલમાં થયેલું છે. ઐતિહાસિક કાલનાં જ કહી શકાય તેવાં સાધનોમાં કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર, પતંજલિનું વ્યાકરણ-મહાભાષ્ય, ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર, કેટલીક સ્મૃતિઓ, બૌદ્ધ ધર્મનું જાતક-સાહિત્ય, જૈન ધર્મના મૂળ આગમોનું સાહિત્ય, ભાસ-અશ્વધોષ-કાલિદાસ વગેરે કવિઓના ગ્રંથ, વાત્સ્યાયનનું કામસૂત્ર, વરાહમિહિરની યુદ્ધસંહિતા, વળી ભદ્રિ માધ દડી ઉદ્દયોતનસુરિ રાજશેખર હેમચંદ્ર બિહલણ હરિભદ્રસુરિ સોમેશ્વર અને અનેક જૈન ગ્રંથકારોનાં કાવ્યો, કથાનકો, પ્રબંધો, કોશગ્રંથો, વ્યાકરણો, કાવ્યશાસ્ત્રના ગ્રંથો, આયુર્વેદ વગેરે શાસ્ત્રોના ગ્રંથો, નાટકો—આ ઈ પૂની ૩૭-૪ ચોથી સદીથી લઈ ઈ સની તેરમી સદી સુધીનાં જાણવામાં આવ્યાં છે. આ દિશામાં ઐતિહાસિક કાલમાં શિલાઓ તેમજ તામ્રપત્રોમાં કોતરવામાં આવેલા સ્ખંખાબધ અભિલેખો અને અનેક હસ્તલિખિત ગ્રંથોની પુષ્પિકાઓમાં આવતી પ્રશસ્તિઓ પણ ઠીક ઠીક ઉપયોગી જણાયાં છે. મહાભારતમાં એક સમયના ‘જય’નો અને એમાંથી વિકસેલા ‘ભારત’નો અંશ પ્રાચીન-અતિપ્રાચીન પણ હશે, પણ એ આજની મહાભારત-શતસાહસી (હકીકતે ‘હરિવંશ’ સાથે અકિત ૭૮,૬૭૫ સ્લોકોની) સંહિતામાં તારવવા જતાં પણ સર્વોંશે પ્રમાણિત ગણાય કે નહિ એ વિષય ચર્ચાર્પદ જ રહેવાનો. પુરાણોમાં તો આ વિષયમાં આનાથીયે કયાંય વધુ મુશ્કેલી છે. અધિકૃત વાચનોઓને અભાવે અને પ્રક્ષેપોની તેમજ પરિવર્તનોની બહુલતાને કારણે સમયાંકનમાં નિશ્ચિતતા મેળવવી મુશ્કેલ તો નથી જ. આવી મુશ્કેલીઓમાંથી આપણે પૂરી સાવધાનીથી તારણ કાઢવાનું રહે છે.

૧. પ્રદેશવાચક નામો

કર્દમક મહાક્ષત્રપ રુદ્રામાના સમયના ઈ. સ ૧૫૦ (શક ૭૨)ના જૂનાગઢ શૈલ-લેખમાં રુદ્રામાની સત્તા નીચેના પ્રદેશોની યાદી આપવામાં આવી છે. ત્યાં ગણાવેલા દેશ તે આકર (પૂર્વ માલવ), અવતિ (પશ્ચિમ માલવ), અનૂપ, નીવૃત્ત (નિમાડ), આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર, શ્વશ્ર, મરુ, કચ્છ, સિંધુ, સૌવીર, કુકુર, અપરાંત અને નિપાદ વગેરે છે. ૨ અને, 'વગેરે' કહેલા હોઈ આ ઉપરાંત ખીજા પણ ખરા. અનૂપનો પશ્ચિમ ભાગ, આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર, શ્વશ્ર અને કચ્છ-આ પ્રદેશ આજના ગુજરાત રાજ્યના ભાગ છે, બ્યારે બાકીના ગુજરાત રાજ્યની સરહદને અડકીને રહેલા યા સરહદથી નજીકના છે. રુદ્રામાની રાજધાની (ઉજ્જયન) અવતિમાં હતી એટલે આકર (પૂર્વ માલવનો પ્રદેશ), અવતિ (પશ્ચિમ માલવનો પ્રદેશ), એની દક્ષિણે નીવૃત્ત (નિમાડ)નો પ્રદેશ ઉપરાંત પશ્ચિમ અને દક્ષિણના પ્રદેશ એની સત્તા નીચે હતા, જેમાં આનર્ત (ઉત્તર ગુજરાત) -સુરાષ્ટ્ર (સૌરાષ્ટ્ર-પશ્ચિમ ગુજરાત)-શ્વશ્ર (સાબરકાંઠા-ઈશાન ગુજરાત)-મરુ (પશ્ચિમ મારવાડ)-કચ્છ (વાયવ્ય ગુજરાત)-સિંધુ (સિંધ)-સૌવીર (નગરકંઠા અને થર-પારકરનો પ્રદેશ)-કુકુર (પૂર્વ રાજસ્થાન)-અપરાંત (દક્ષિણ ગુજરાત અને નાસિક તથા યાચા જિલ્લાનો પ્રદેશ, અન્ય મતે દક્ષિણ પંજાબનો પ્રદેશ) ૩ -નિપાદ (ડાંગ-વાંસદા ધરમપુરથી લઈ કુંગરપુર-વાંસવાડાના વાગડ પ્રદેશને સમાવતો, આજુ સહિતનો સમગ્ર ભીલ-પ્રદેશ, અન્ય મતે મારવાડની ઉત્તરનો પ્રદેશ) ૪ સમાઈ જતા હતા. આમાં પંચમહાલ અને મધ્ય ગુજરાતનો ખ્યાલ આપનારા દેશભાગ અલગ જોવા મળતા નથી એટલે સંભાવના કરી શકાય કે પંચમહાલનો સમાવેશ ભીલોના પ્રદેશ તરીકે 'નિપાદ'માં હોય અને મહીની ઉત્તરનો પ્રદેશ 'શ્વશ્ર'માં, તો મહીથી નર્મદાના પ્રદેશ 'અપરાંત'માં સમાવેશ પામતા હોય ભીલોથી વસેલો વિખ્યનો સમગ્ર પ્રદેશ સહજ રીતે 'નિપાદ'માં સમાવેશ પામતો હશે ૫

રુદ્રામાના સમયના, આજના ગુજરાતના એ સમયના, પ્રદેશોને કેંદ્રમાં રાખી અંતર્ય વગેરે પુરાવાઓની દૃષ્ટિએ તે તે પ્રદેશ, વિશિષ્ટ રીતે ઉલ્લેખિત થયેલો, કયાં કેમ છે એ જોવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

આનર્ત : રુદ્રામાના સમયના ઉપર કહેલા જૂનાગઢ શૈલ-લેખના નિર્દેશ મુજબ એમ લાગે છે કે 'આનર્ત' આજના મોટા ભાગના ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશ માટે સ્થિત થયો છે, જેની દક્ષિણ-પશ્ચિમે 'સુરાષ્ટ્ર' અને, પશ્ચિમે

‘કચ્છ’, ઉત્તરે ‘મરુ’, ઉત્તર-પૂર્વે ‘નિપાદ’, અને પૂર્વે ‘શ્વભ’ આવેલા ક્ષેત્ર શકાય. પાણિનિના અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણ-સૂત્રપાઠના સામાન્ય રીતે પરિશિષ્ટરૂપે સ્વીકારવામાં આવેલા ‘ગણપાઠ’ને આપણે કદાચ પાણિનિની રચના સર્વાંશે ન ગણીએ અને એમાં ઉમેરણ થયાં છે એ પણ ધડીભર સ્વીકારીએ, તોપણ ઈ. પૂ. ૨ જી સદીથી આ પૂર્વેની તો એ રચના નથી ‘ગણપાઠ’ દેશવાચક નામોમાં ‘કચ્છ’ ‘શ્વભ’ ‘એટક’ ‘સુરાષ્ટ્ર’ ‘અનૂપ’ અને ‘આનર્ત’નો ઉલ્લેખ કરે છે.^૯ ‘ગણપાઠ’ના નિર્દેશ(૪-૨-૧૨૭)થી ‘આનર્ત’ ક્ષયિત છતાં એ કયાં હતો એ ત્યાંથી જાણી શકાતું નથી; એ નક્કી કરવાને માટે મહાભારતના નિર્દેશ જ કામ લાગે એમ છે. રાજસૂય-નિમિત્તે અર્જુન ઉત્તરમાં દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યો હતો છે ત્યાં એણે પહેલાં કુણિંદ દેશના રાજાઓને વશ કર્યા ત્યાં આનર્ત, કાલકૂટ અને કુણિંદ દેશ ઉપર વિજય મેળવી સમગ્ર દ્વીપ ઉપર વિજય મેળવ્યો, ત્યાં સપ્તદ્વીપના રાજાઓ સાથે યુદ્ધ કરી, એમના ઉપર જીત મેળવી એ ભગવદ્ગતના પ્રાગ્જ્યોતિષપુર તરફ દોડી ગયો.^{૧૦} ત્યાંના નિર્દેશ પ્રમાણે આ ઉત્તર તરફના પ્રદેશ છે અને તેથી દિગ્વિજયના વર્ણનવાળો આનર્તનો આ નિર્દેશ ગુજરાતને લાગુ પડે નહિ. સહદેવે કરેલા ક્ષત્રિય દિશાના વિજયના વર્ણનમાં સુરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ આવે છે, આનર્તનો નહિ.^{૧૧} આ આરણ્યક-પર્વમાં ઉલ્લેખ થયા પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરે સૂતમાં બધું ગુમાવ્યું ત્યારે કૃષ્ણ આનર્તમાં નહોતા અને શાસ્વતી સામે એના નગર તરફ એનો વધ કરવા ગયા હતા એવું કૃષ્ણતુ યુધિષ્ઠિર પ્રત્યે ક્યન થયું છે,^{૧૨} અર્થાત્ કૃષ્ણનો નિવાસ આનર્ત દેશમાં હતા શાસ્વે આનર્ત ઉપર કૃષ્ણની ગેરહાજરીમાં ચડાઈ કરેલી.^{૧૩} એણે, હકીકતે, દારકા ઉપર ચડાઈ કરી હતી.^{૧૪} એણે દારકાવાસીઓને ‘આનર્તદેશવાસીઓ’ એવું સંબોધન કર્યું હોઈ.^{૧૫} મહાભારતને દારકા ‘આનર્ત’ના પ્રદેશમાં અભીષ્ટ હોય એવું સ્પષ્ટ થાય છે. બીજાપર્વમાં સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને જાણીતું- વિનિર્માણની વાત કહે છે ત્યાં જનપદોનાં નામ ગણાવે છે તેમાં ‘સુરાષ્ટ્ર’નો નિર્દેશ કર્યા પછી કેટલાક દેશો બાદ ‘આનર્ત’નો ઉલ્લેખ કરે છે.^{૧૬} આમ જાણી કે ‘આનર્ત’ અને ‘સુરાષ્ટ્ર’ અલગ અલગ દેશ હોય। પરંતુ આરણ્યક-પર્વમાં ધૌમ્ય પાંડવોને ભારતવર્ષનાં તીર્થ ગણાવે છે ત્યારે ‘સુરાષ્ટ્ર’નાં તીર્થ ચમસો-મજજન, પ્રલાસ, પિંડારક, ઉજ્જવ્યંત ગિરિ સાથોસાથ દારવતીને પણ ગણાવે છે,^{૧૭} અને એ પર્વમાં અન્યત્ર દારકાને જ ‘આનર્તનગર’ કહેવામાં આવેલ છે.^{૧૮} આમ ‘આનર્ત’ અને ‘સુરાષ્ટ્ર’ એક જ પ્રદેશનાં બે નામ હોય, યા તો ‘સુરાષ્ટ્ર’નો ‘આનર્ત’માં સમાવેશ થતો હોય કે ‘આનર્ત’નો

‘સુરાષ્ટ્ર’માં. ‘આનર્ત’ના સ્થળનિર્દેશ માટે હરિવંશમાં કહ્યું છે કે વૈવસ્વતે મનુને નવ પુત્ર થયા હતા તેમનામાંના ‘ચર્ચાતિને આનર્ત’ અને સુંકન્ત્યા નામનાં બે સતાન થયેલાં; આનર્તનો પુત્ર રેવ હતો, આનર્તનો દેશ ‘આનર્ત’ હતો અને કુશસ્થલી એની રાજસ્થાની હતી; રેવને કંકુલી રેવત નામનો મોટો પુત્ર હતો, જેનું કુશસ્થલીમાં રાજ્ય હતું.^{૧૫} અને સહાપર્વમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઉજ્જૈન ચર્ચ ગયેલી કુશસ્થલીના સ્થાન ઉપર દારવતી વસાવી હતી,^{૧૬} તે જ દારકાને પછીથી, કુંજના જણાવ્યા પ્રમાણે, શિશુપાલે સળગાવી મૂકી હતી.^{૧૭} અને ઉપર જોયું કે આરણ્યકપર્વ પ્રમાણે દારવતી ‘સુરાષ્ટ્ર’માં છે હરિવંશના પ્રક્ષિપ્ત વિભાગમાં જોવા મળે છે કે હર્યશ્વને જેનું સુખ્ય મથક ‘ગિરિપુર’ કરવામાં આવ્યું હતું તે ‘સુરાષ્ટ્ર’ની સત્રા એના સસરા મધુ દાનવે આપી ત્યારે એ વિશાળ ‘આનર્ત’નો સ્વામી બનશે એમ પણ કહ્યું છે એ ‘સુરાષ્ટ્ર’ તો ‘સમુદ્રાનુપખપિત’ હતો, એટલે, કે સમુદ્રકાંઠાનો જલસમૃદ્ધ (અનૂપ) હતો અને ત્યાં વિસ્તારવાળું ‘આનર્ત’ રાષ્ટ્ર પણ હતું.^{૧૮} હરિવંશના પ્રક્ષિપ્ત અંશની પાછળ જે કોઈ અનુશ્રુતિ હશે તેણે ‘સુરાષ્ટ્ર’ અને ‘આનર્ત’ને નજીક નજીકના મર્યા છે, જ્યારે મહાભારત પ્રમાણે દારવતી ‘સુરાષ્ટ્ર’માં પણ હતી અને એ ‘આનર્તનગર’ હોઈ ‘આનર્ત’ દેશની રાજધાની હતી, અર્થાત્ ‘આનર્ત’માં ‘સુરાષ્ટ્ર’નો સમાવેશ થઈ જતો હતો વાયુપુરાણ ક્રમ્બ, સુરાષ્ટ્ર, અર્જુન અને આનર્તને ‘અપરિત’ની અતર્ગત રહેલાં કહે છે.^{૧૯} મોડેનાં પુરાણોને બહુ ધ્યાનમાં ન લઈએ તોયે એક વાર્તા સ્પષ્ટ છે કે પછીના સમયમાં ‘આનર્ત’ અને ‘સુરાષ્ટ્ર’ અલગ અલગ પ્રદેશ હોય એવું સૂચવે છે આ અર્થમાં ‘આનર્ત’ નામ ઉત્તર ગુજરાત માટે પ્રયોજાયું.

આ પ્રસંગમાં એ વાત નોંધવાલાયક છે કે ‘હાટ’ પ્રદેશને સંપૂર્ણ રીતે જાણતો રાજશૈખર એની કાબજીમાંસામાં પશ્ચિમના દેશોની ગણતરી કરતી વેળા ‘દેવસહા’ ‘સુરાષ્ટ્ર’ ‘દરૌરક’ ‘ત્રવણ’ ‘ભુગુક્રમ્બ’ ‘ક્રમ્બીય’ ‘આનર્ત’ ‘અર્જુન’ ‘પ્રાણણવાહ’ ‘યવન’ વગેરે સૂચવે છે,^{૨૦} જેમાં ‘ભુગુક્રમ્બ’ અને ‘આનર્ત’ એ જુદા દેશ કહ્યા છે, પણ ત્યાં ‘હાટ’ નથી કહ્યો એના મનમાં તળ-ગુજરાતના ઉત્તર-દક્ષિણ બે ભાગ હોય અને એ અનુક્રમે ‘આનર્ત’ અને ‘ભુગુક્રમ્બ’ વલ્લભીના મૈત્રકોનાં સખ્યાબંધ દાનશાસનોમાં વડનગરના ‘આનંદપુર’ અને ‘આનર્તપુર’ એવાં બે નામ જોવા મળે છે.^{૨૧} મહાભારતનું ‘આનર્તપુર’ કે ‘આનર્તનગર’ દારવતી હતું એ વાત જીવાઈ ગઈ છે અને ઉત્તર ગુજરાતના વડનગરને માટે એ સંજ્ઞા વ્યાપક બની ગઈ છે એ રાજશૈખરના ‘આનર્ત’ને

બંધ બેસી રહે છે. સોલંકી કાલમાં હવે ‘આનર્તપુર’ મળતું નથી, ‘આનંદપુર’ વ્યાપક છે, જે યથાસ્થાન આ પછી બતાવવામાં આવશે.

‘આનર્ત’ નામ હરિવંશના નિર્દેશ પ્રમાણે સંચાતિના પુત્ર આનર્તના સંબંધે વ્યવહારમાં આવેલું સમજાય, પરંતુ મહાભારત એ વિશે મૌન સેવે છે. આદિપર્વમાં કૃષ્ણ અને અર્જુન પ્રભાસમાં યથેષ્ટ વિહાર કર્યા પછી મહાધર દેવતક ઉપર નિવાસ કરવા ગયા ત્યાં અર્જુને કૃષ્ણની સાથે રહી નટ-નર્તકોના ખેલ જોવાનું કહ્યું છે.^{૨૨} આરણ્યકપર્વમાં શાલ્વના અચાનક થવા સંભવિત આક્રમણથી બચવા વૃષ્ણિ, અંધક અને આનર્તોને સાવધાન કર્યા અને ધનભંડારોના રક્ષકોએ નટો-નર્તકો અને ગાયકોને દ્વારવતીની બહાર રહેવા મોકલી આપ્યાનું લખ્યું છે.^{૨૩} ઉમાશંકર જોશી નટ-નર્તક-ગાયકોનું ‘આનર્ત’ વિશેષણ હોવાનો અર્થ કરે છે, પણ ‘આનર્ત’નો શ્લોકમાં ‘સંબંધ’ ‘વૃષ્ણિ-અંધક’ની સાથે છે. આ ઉપરથી, બેશક, એટલું અનુમાન કરી શકાય કે આનર્ત પ્રદેશમાં નટ-નર્તક-ગાયકોનું સ્વયંક પ્રકારનું પ્રાધાન્ય હશે. વળી એ સ્વયંક છે કે મેદિનીકોશમાં ‘આનર્ત’નો એક અર્થ ‘નૃત્યશાળા’ પણ થાય છે^{૨૪} એ આનર્તમાં લઈએ તો આ શબ્દનો સંબંધ જ્ઞા + નૃત્ ધાતુ સાથે બંધ બેસે એમ છે આનંદશંકર કુવે તો એવી સંભાવના કરી છે કે ‘ઋત કહેતાં પ્રાણણોનો યજ્ઞધર્મ’ તેને ન પાળનાર હસ્યુઓ-અનાયો જ્યાં વસે છે તે આનર્ત.’ એમનું ધારવું એવું છે કે જનુત ઉપરથી જાતે થયો છે.^{૨૫}

‘આનર્ત’ ઉત્તર ગુજરાત સુધી વ્યાપક હતો તે છેવટે એ ઉત્તર ગુજરાતમાં સીમિત થયો, જ્યાં નટ-નર્તકોની વસતી, વિશિષ્ટ રીતે, જાળ દિવસ સુધી સચવાઈ રહી છે. આ ઉપરથી સંચાતિના પુત્ર આનર્ત-વાળી અનુશ્રુતિને માત્ર અનુશ્રુતિ ગણીને દેશનામને જાનનૃત્ત ધાતુથી વ્યુત્પન્ન સ્વીકારીએ તો એ વધુ સ્વાભાવિક બની રહેશે બૃહત્સંહિતા પ્રમાણે સિંધુ અને સરસ્વતીના પ્રદેશો અને ‘સુરાષ્ટ્ર’ના પ્રદેશમાં નટ-નર્તકોનું પ્રાધાન્ય કહેવામાં આવ્યું જ છે.^{૨૬} ઉમાશંકર જોશીએ એક સંભાવના કરી છે કે ‘આ નર્તક તે જ નટ્ટ-નાટ-લાટ તો નહિ ?’^{૨૭} અહીં એટલું સુધારી લઈએ કે જાતે-જાનનૃ-જનનૃ-નટ્ટ-નાટ-લાટ. પછી ‘લાટ’ તળ-ગુજરાતની ચાણુ જિલ્લાની સરહદ સુધીના દેશવિભાગને માટે વિકસી આવ્યો.

સુરાષ્ટ્ર : ‘આનર્ત’ના સ્થાનવિસ્તારમાં વધઘટ જોવા મળે છે, પરંતુ ‘સુરાષ્ટ્ર’ના વિષયમાં કોઈ નોંધપાત્ર ગરબક નથી. પાણિનિના ગણપાઠમાં

દેશવાસીઓના નામ તરીકે કુન્તસુરાષ્ટ્ર અને ચિન્તિસુરાષ્ટ્ર શબ્દો આવે છે. ૨૯ 'કુન્તિ' અને 'ચિન્તિ' કોઈ પેટાવિભાગના વાચક હશે, પરંતુ 'સુરાષ્ટ્ર' તો સ્પષ્ટ જ છે, અને એ વર્તમાન સૌરાષ્ટ્રની તલભૂમિનો વાચક હોવા વિશે કોઈ અડચણ નથી, કારણ કે ખીબા કોઈ પ્રદેશનું કયાય કચારેય 'સુરાષ્ટ્ર' નામ જણવામાં આવ્યું નથી મહાભારતના સભાપર્વમાં સહદેવના દિગ્વિજયના વર્ણનમાં એ શબ્દનાં દર્શન થાય છે, જેમાં દક્ષિણ દિશા તરફના વિજયમાં 'સુરાષ્ટ્ર'ના અધિપતિ કૌશિકાચાર્ય આહુતિને એણે વશ કર્યો હતો, ત્યાંથી એ શૂર્પારક તરફ આગળ વધ્યો હતો. ૩૦ સુરાષ્ટ્રમાં હતો ત્યાંથી જ એણે કૃષ્ણના સાળા રુદ્રની વિજયના સ્વીકારનું કહેણ મોકલાવ્યું હતું ૨૦ સહદેવના વિજયમાં સુરાષ્ટ્રાધિપતિ કૌશિકાચાર્ય આહુતિ કહ્યો છે ત્યાં પાઠની ધણી ગરબડ છે, પરંતુ એ કોઈ ચંદ્રવેગ તો નથી જ; કદાચ 'સુરાષ્ટ્ર'ના કોઈ એક ભાગનો એ શાસક સચવાયે હોય દિગ્વિજયના અધ્યાય જોઈએ તેવા શ્રદ્ધેય લાગ્યા નથી, અને તેથી કોઈ જૂની અનુશ્રુતિની છાયામાં આ પ્રકારનું વિધાન થયું હોય. અ. ૨૦૪૬૫માં ધૌમ્ય ઋષિ યુધિષ્ઠિરને તીર્થોની નામાવલિ રહે છે ત્યાં 'સુરાષ્ટ્ર'માં ચમસોન્મજ્જન, ઉદધિતીર્થ પ્રભાસ, પિંડારક, ઉજ્જયંત ગિરિ અને હાગવતી હોવાનું રહે છે ૩૧ આમાંનું 'ચમસોન્મજ્જન' પાઠાંતરથી 'ચમસોદ્બોધ' છે 'ચમસોદ્બોધ' સંગ્રાથી એ સરસ્વતી નદી કુરુક્ષેત્ર-વિનશન પાસે સુપ્ત થઈ સમગ્ર મરુ પ્રદેશમાં પણ સુપ્ત રહી અને આગળ આશતાં ત્યાં પ્રગટ થઈ ત્યાં નાગોદ્બોધ તીર્થ સાથે સચવાયેલું મળે પણ છે ૨૨ આ જોઈ તીર્થ પ્રભાસની પાસેનાં છે કે અન્યત્ર એનો નિર્ણય એકદમ સરળ નથી; બેશક, ચમસોન્મજ્જન 'સુરાષ્ટ્ર'માં ર્થાં એ અનિશ્ચિત છતાં, ઉદધિતીર્થ પ્રભાસ 'સુરાષ્ટ્ર'ને દક્ષિણ સમુદ્રતટે હોવા વિશે શંકાને સ્થાન નથી. પિંડારકનું સ્થાન આજની હારદાની નજીક પૂર્વમાં ૨૬ કિ મી (૧૮ માઈલ)ને અંતરે કાંચના આખાતને દક્ષિણ કાંઠે—સમગ્ર સુરાષ્ટ્રને ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગે ગ્રીહારવામાં આવ્યું છે અને એ એ જ નામથી જાણીતું છે આરણ્યકપર્વમાંના ક્રમ સ્વીકારીએ તો એને પ્રભાસ અને ઉજ્જયંત ગિરિ—આજના ગિરનારનાં સ્થળોની વચ્ચે રહ્યું છે; તેથી જ પ્રભાસ પાસે, ગીરમાંથી સરસ્વતી નામની નાની નદી દક્ષિણમાં વહેતી આવી—આવારના સ્વરૂપમાં થોડી નૈર્ઋત્યવાહિની બની, પૂર્વવાહિનીનું સ્વરૂપ પકડી, દક્ષિણવાહિની બની પછી છેક પ્રભાસ નજીકના ત્રિવેણીસંગમ મુધી પશ્ચિમવાહિની બની રહે છે તે—પ્રભાસથી ઉત્તર પૂર્વે ૨૪ કિ મી (૧૫ માઈલ)ના અંતર ઉપરનું 'પ્રાચી તીર્થ' હોય એવો પણ એક અભિપ્રાય

છે. ૩૩ ખીજાં સ્થળોમાં 'દારવતી' વિશે પણ મતભેદ છે, જે વિશે યથારથાન સૂચવાશે. આ સ્થાનો 'સુરાષ્ટ્ર'નાં છે એટલું નિશ્ચિત છે. ઉપર ખતાવેલો ભીષ્મપર્વનો ઉલ્લેખ કોઈ ખાસ મહત્ત્વ ધરાવતો નથી; ત્યાં ઉપાવૃથ્—અનુપાવૃથ્ સાથે 'સુરાષ્ટ્ર' દેશનો નામોલ્લેખ કરી પછી કેકય—કુટ્—અપરાંત વગેરે દેશોને ગણાવી આપે છે, કોઈ ખાસ મેળ વિના. ૩૪

અહીં રામાયણના એ ઉલ્લેખ પણ નોંધવા જોઈએ બાલકાંડમાં અશ્વમેધ યજ્ઞને સમયે વિહિન્ન પ્રદેશોના રાજવીઓને નિમંત્રણ કરવા સુમંત્ર સારથિને મોકલતી વેળા સિંધુ—સૌવીર અને 'સુરાષ્ટ્ર'ના રાજવીઓને સાથેલગા ગણાવે છે. ૩૫ સિંધુ (સિંધ) જણાવેલો છે, સૌવીર સિંધુ અને 'સુરાષ્ટ્ર'ની સધિ ઉપરનો, સ હવતઃ, નગરઠકા અને થર—પારકરનો સમૂહ પ્રદેશ છે આ સાહચર્યથી 'સુરાષ્ટ્ર'નું સ્થાન ૨૫૯ થઈ રહે છે. કિષ્કિંધાકાંડમાં રામ અને સુગ્રીવ સીતાની ભાળ માટે વાનરવીરોને જુદા જુદા પ્રદેશોમાં મોકલે છે ત્યાં 'શરાભીર' અને 'વાલ્હીક'ની પહેલાં 'સૌરાષ્ટ્ર' (સુરાષ્ટ્રના લોકો)માં તપાસ કરવાનું સૂચવાયું છે. ૩૬

'સુરાષ્ટ્ર'ને લગતા એ ઐતિહાસિક ઉલ્લેખોનો ખરો આરંભ તો પાણિનિના અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણના 'ગણપાઠ'થી થાય છે, એ આપણે ઉપર જોયું છે. પાણિનિના કર્તૃત્વ—લેખે બનાતી 'શિક્ષા'માં અનુનાસિક સ્વરોચ્ચારણના વિષયમાં 'સૌરાષ્ટ્રિકા' નારી(શક્ય છે ત્યાંસુધી 'આહીરાણી')નો નિર્દેશ નોંધપાત્ર છે ૩૭ ગોરસને ધંધો કરનારી આહીર કામ ઈ પૂ ૬ કી સદીમાં 'સુરાષ્ટ્ર'ના પ્રદેશમાં હોવા વિશે કોઈ મતભેદ નથી, એટલે એ ઉલ્લેખ 'સુરાષ્ટ્ર' દેશને લગતો હોવા વિશે કોઈ શંકા નથી ઈ પૂ ૪ થી સદીનો કૌટિલ્ય—વિષ્ણુચૂપ્ત—ચાણક્યના 'અર્થશાસ્ત્ર'નો ઉલ્લેખ મહત્ત્વનો એ માટે છે કે એમાં કાંબોજ અને 'સુરાષ્ટ્ર'ના ક્ષત્રિયોની શ્રેણીઓ—સમૂહોને ખેતી અને લડાઈથી બાજીવંતી ચલાવનારા કહેલ છે ૩૮ અંચરથ સાધનેમાં ભન્ત—નાટ્યશાસ્ત્ર 'સુરાષ્ટ્ર'નો 'અવતિ' દેશની સાથે ઉલ્લેખ કરે છે, ૩૯ પણ નાટ્યશાસ્ત્રનો સમય કદાચ કૌટિલ્યના સમય જેટલો જૂનો ન કહી શકાય. આ બધામાં ઇતિહાસપુષ્ત્ર ત્ર્યમળ પુરાવો નાસિકની ૩ જી ગ્રંથના, વાસિષ્ઠીપુત્ર પુણ્યાખિના પ્રાકૃત લેખનો, લગભગ ઈ સ ૧૪૯ નો છે, જેમાં 'અપરાંત' સાથે 'સુરઠ'નો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૪૦ આ 'સુરાષ્ટ્ર'નું પ્રાકૃત રૂપ છે. કાર્દમક મહાક્ષત્રપ રુદ્રામના સમયનો ઈ સ. ૧૫૦ નો જૂનાગઢ શૈલલેખનો ઉલ્લેખ તો આ પૂર્વે થઈ ચૂક્યો છે.

ત્યાંના જ સ્કંદશૂરના સમયનો ઈ સ ૪૫૭નો એના ગિરિનગરના પાલક ચક્રપાલિતનો લેખ 'સુરાષ્ટ્ર' શબ્દનો જે વાર ઉલ્લેખ કરે છે, ત્યાં ખીજે ઉલ્લેખ સુરાષ્ટ્રાવનિ નરીકેનો 'સુરાષ્ટ્રની ધરા'ની વાત કરે છે ૪૧

પુરાણોમાં મત્સ્ય-બ્રહ્માંડ-વાયુ-વામન વગેરે 'સુરાષ્ટ્ર'નો ખીજ ખીજ દેશો સાથે 'અપરાંત'માં સમાવેશ કરે છે ૪૨ વિષ્ણુપુરાણ પ્રજ્ઞાઓની વાત કરતાં 'અપરાંત' અને 'સૌરાષ્ટ્ર' એમ જુદી જુદી ગણાવે છે. ૪૩ આ પછીનો અંશરથ ઉલ્લેખ તો વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતાનો કહી શકાય; એ પણ દેશવાસીઓને માટે 'સૌરાષ્ટ્ર' શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે ૪૪ આના સમસામયિક અને હિતરક્ષાક્ષના પણ કહી શકાય તેમ અભિલેખિક નિર્દેશ હવે કીટ કીટ પ્રમાણમાં મળે છે. વલ્લભીના ત્રેતક રાજાઓની રાજધાની વલ્લભી 'સુરાષ્ટ્ર'માં હતી, પરંતુ એમનો રાજ્યવિસ્તાર 'સુરાષ્ટ્ર' બહાર પણ મોટા વસ્તિતરમાં હતો, એટલે બહારના પ્રદેશોમાંનાં પણ દાન આપ્યાં છે એનાથી જુદાં પડે એ દષ્ટિએ 'સુરાષ્ટ્ર'નાં ગામો કે જમીનોનાં દાન આપના 'સુરાષ્ટ્ર' શબ્દનો દેશવાચક નામલેખે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે મળેલાં સાધનોમાં 'સુરાષ્ટ્ર'-(પુલિંગ)નો નિર્દેશ ધરસેન ૨ જના દાનશાસનથી લઈ શીલાહતિય પ માના દાનશાસન સુધીના (ઈ સ ૫૮૯ થી ઈ સ ૭૨૨ સુધીના) જેવા મળ્યો છે ૪૫ આમાં એક વસ્તુ ઊડીને આખે વળે છે કે પુલિંગના પ્રયોગમાં દેશવાચક નામ તરીકે બહુવચને પ્રયોગ થયો હોય છે. સોલંકી-કાલમાં સુરાષ્ટ્રમંડલે જેવા પ્રયોગમાં જ એ એકવચને પ્રયોગયેલ છે. ૪૬ નોંધપાત્ર એ છે કે ધરસેન ૨ જના દાનશાસન(ઈ સ ૫૮૯)માં પુલિંગે પ્રયોગ શરૂ થયો ૪૭ તે પૂર્વે કુવસેન ૧ જના દાનશાસન(ઈ સ ૫૨૯)માં ઊલિંગે એકવચનમાં સુરાષ્ટ્ર શબ્દ મળે છે. ૪૮ પછી ધરસેન ૩ જના ઈ સ ૬૨૩ ના ભાવનગર દાનશાસનમાં સુરાષ્ટ્રવિષયમાં પણ ઊલિંગે મળે છે ૪૯ એ પછી અનુગૈત્રક કાલમાં, ખાસ કરીને પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રના સૈધવોનાં જૂનાં ગિલિકા-(બરડા પર્વતની ધૂમશી)માંથી આપેલાં દાનશાસનોમાં એ રાજાઓએ પોતાને અપરસુરાષ્ટ્રમંડલના શાસક કહ્યા છે ૫૦ આમ છતાં ૨ જ એપર કાવ્યનીઆસમાં પુલિંગે જ પ્રયુક્ત કરે છે. ૫૧ પછી તો છેક સોલંકી કાલમાં ઊલિંગે વ્યાપક પ્રયોગ અનુભવાય છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહના ઈ સ ૧૨૦૬-૧૦ ના દાહોદ અભિલેખમાં સુરાષ્ટ્રમાલવેશરીમાં એ સ્પષ્ટ છે. ૫૨ કુસારપાલના નમળના માંગરે,ગી-સોરઠમાં સચવાયેલા ઈ સ. ૧૧૪૬ ના અભિલેખમાં મુલક ગુરિયને સુરદાનચક કહ્યો છે ૫૩ વાલેશાઓના સમયમાં પણ ઊલિંગે પ્રયોગ નજીવામાં આવ્યો છે;

જેવો કે વાઘેલા અર્જુનદેવના સમયના પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રના કોટેલા ગામના શિવાલયના ઈ. સ ૧૨૬૪ના અભિલેખમાં સુરાષ્ટ્રાધિકૃત સમાસમાં છેપ૪ તે સુરાષ્ટ્રા છે, કારણ કે ઈ સ ૧૨૭૪ના એના જ સમયના ગિરનારના લેખમાં સુરાષ્ટ્રા જ છે. ૫૫ માંગરોળ-સોરઠની જુમામરિબદના કથું વાઘેલાના સમયના, ઈ સ ૧૩૦૦થી બે ત્રણ વર્ષ પૂર્વના 'અભિલેખમાં શ્રીસુરાષ્ટ્રામણ્ડલમાં પણ સ્ત્રીલિંગે છે. ૫૬ જૈન પ્રખ્યાતમાં તો ખેડિ લિંગે પ્રયોગ વિપુલ પ્રમાણમાં મળે છે એમ લાગે છે કે દેશવાચક સંજ્ઞા 'સુરાષ્ટ્ર' કે 'સુરાષ્ટ્રા' હતી અને પ્રજાવાચક સંજ્ઞા 'સૌરાષ્ટ્ર' હતી. ૫૭થી લલિયાઓને હાથે 'સૌરાષ્ટ્ર' રૂપ, બને અર્થ માટે, સ્વીકૃત થતું ચાલ્યું હોય.

ધ્યાન ખેંચે છે તે દેશવાચક નામ તરીકે પ્રયોજાયેલો સૌરાષ્ટ્ર શબ્દ. કનોબના મહેદ્રપાલના મહાસામંત અવનિવર્મા ૨ જના ઈ. સ ૬૦૦ ના દાનશાસનમાં શૌ(સૌ)રાષ્ટ્રમણ્ડલાન્તઃપાતિ એવો પ્રયોગ મળે છે ૫૭ આ પૂર્વે ગુજરાત બહાર રચાયેલા દંડીના દશકુમારચરિતની અનુકાલીન પ્રતોમાં સૌરાષ્ટ્ર બહુવચને દેશવાચક છે. વલ્લભીનગરીના સંદર્ભમાં. કુમારપાલના સમયના માંગરોળ-સોરઠના મૂલુક ગૃહિણના ઈ. સ ૧૧૪૬ ના અભિલેખમાં સુરાષ્ટ્રનચક સાથેસાથ થોડે જ આગળ બર્ષ સૌરાષ્ટ્રસાલમ શબ્દ પણ પ્રયોજાયેલ છે. જે વૈકલ્પિક પ્રયોગનો ખ્યાલ આપે છે ૫૮ ભીમદેવ ૨ જના ઈ સ ૧૨૧૬ ના દાનશાસનમાં જામનગર જિલ્લાના ખંભાળિયા નજીકના લગણા ગામનો, એ ગામને મદ્રાણકુળપિકા કહેતો, લેખ એ ગામને સૌરાષ્ટ્રજો હોવાનું કહે છે ૫૯ એનું અસલ રૂપ સં સુરાષ્ટ્ર જૂના સમયમાં હતું અને પ્રાકૃત રૂપ પણ સુરઠ હતું એ આ પૂર્વે બતાવાયું છે લગભગ ઈ સ ૧૫૫ ના વાસિષ્ઠીપુત્ર પુણુમાવિના પ્રાકૃત અભિલેખમાં સુરઠ રૂપ પ્રયોજાયું છે ૬૦ તે આ વાતને જ ટેકો આપે છે હન્ડિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ ધ્યાન દોર્યું છે કે ઋતુમંત્રક કાલમાં સૌરાષ્ટ્ર રૂપ વ્યાપક રૂપ જ હતું, ૧૧ને ઉપલબ્ધ પ્રમાણો પરથી શિવ્યુ છે કે ત્યારે 'સુરાષ્ટ્ર'ની જેમ 'સુરાષ્ટ્રા' શબ્દ પણ સૌરાષ્ટ્રના સમસ્ત દ્વીપકલ્પ માટે વપરાતો હતો એમણે એક સંભાવના ત્યાં વિચારી છે કે કદાચ એના એક વિભાગ માટે એ રૂપ વપરાતું હોય, જેના ઉપરથી 'સોરઠ' શબ્દ ઊતરી આવ્યો ભીમદેવ ૨ જના સમયમાં તો હજી આ પરિસ્થિતિ નથી દેખાતી, કારણ કે ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રના રચળને સૌગર્ભજો કહ્યું છે એ ઉપર આપણે જોયું છે. એ ખરું છે કે ખૂબ જ મોડેથી, જૂનાગઢ ઉપર બાબી વંશનું શાસન પ્રવર્ત્યું ત્યારે, સૌરાષ્ટ્રનો સખો જૂનાગઢના વિસ્તારમાં-દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં મર્યાદિત બન્યો, અને એ વિભાગ 'સોરઠ' તરીકે વ્યાપક થયો. બાકી

લોકસાહિત્યમાં 'સોરઠિયાના દુહા' એ માત્ર દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રનો નહિ, સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રનો ખ્યાલ આપે છે અને આ એ વિભાગ કે જેની પૂર્વ સીમા ધોળકા સુધી, ઈશાન સીમા વીરમગામને આવરી લઈ માડલ-રાધનપુર વગેરેને સીમા ઉપર રાખતી બનાસકાંઠાની દક્ષિણ સીમાને સ્પર્શ કરતી, ઉત્તરે કચ્છનો અખાત, અગ્નિકાણે ખલાતનો અખાત અને પશ્ચિમ તેમજ દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર સુધી હતી અને છે ખુદ 'સુરાષ્ટ્ર'ની સીમા આજના 'સોરઠ'માં સીમિત હતી એવું હરિવંશના નિર્દેશથી બતાવવાનો ડાહરાય માકડે એમના એક લેખમાં પ્રયત્ન કર્યો છે, જેમાં એમણે એને 'આનર્ત' ના એક ભાગ તરીકે બતાવ્યો છે.^{૬૨} એક તો એ કે એમણે પ્રમાણ તરીકે સ્વાકારેલો 'હરિવંશ'નો ભાગ મોડેનો પ્રક્ષેપ છે અને બીજુ એ કે 'સુરાષ્ટ્ર' પ્રદેશમાં જ દારવતી અને એ જ 'આનર્તનગરી'; એટલે, આ પૂર્વે બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે, 'સુરાષ્ટ્ર' એ 'આનર્ત'નો એક ભાગ ખરો, પણ સાંકડો નહિ. ખેશક, આનો આત્મતિક નિર્ણય તો કુશસ્થલી-દારવતીનો સ્થળનિશ્ચય થયા પછી જ મળી શકે.

જૈન સાહિત્યમાં 'સુરાષ્ટ્ર' વિશે માહિતી મળે છે અનુયોગદ્વારસત્ર ક્ષેત્રો વિશે કહેતા મગધ, માલવ, મહારાષ્ટ્ર અને કેકણની સાથે સુરુત્તે ને પણ ગણાવે છે.^{૬૩} નિશીથચૂર્ણિમાં સુરુત્તેને જુનું મડળોમાં વિભક્ત હોવાનું કહ્યું છે.^{૬૪} ક્ષેત્રોની વાત કરતા સત્રકૃતામની ચૂર્ણિ મગધ અને સુરુત્તે ને પણ કેંદ્રક્ષેત્ર તરીકે ગણાવે છે.^{૬૫} નિશીથચૂર્ણિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અશોક મૌર્યનો પૌત્ર સપ્રતિ ઉજ્જયિનીમાં રહીને દાક્ષણપથ, સુરુત્તે, આંધ્ર, દ્રાવિડ આદિ દેશો ઉપર રાજ્ય કરતો હતો. સધદાસગણિ વસુદેવહિંડીમાં સુરુત્તેની વેપારી જાહોજલાલી બતાવી સુરુત્તે અને ઉજ્જયિની વચ્ચેનો વ્યવહાર તેમજ સુરુત્તેમાં બૌદ્ધોની વસ્તી હોવા ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે.^{૬૬} ગાતાધર્મકથામાં તો દારવતી અને સુરુત્તે જનપદનો સંબંધ સ્પષ્ટ છે, જ્યાં કૃષ્ણ વાસુદેવ, સમુદ્રવિનય વગેરે દસારો (દશર્ણ) સાથે દારવતીના મધ્યભાગમાં થઈને સુરુત્તે જનપદના મધ્ય પ્રદેશમાં ગયાનું અને ત્યાં સરહદ ઉપર આવી પંચાલ દેશના કાપિલ નગર તરફ જવા તૈયાર થયાનું કહ્યું છે.^{૬૭}

સુરાષ્ટ્ર દેશની સંજ્ઞાનો વિદેશી મુસાફરોએ પણ ઉપયોગ કર્યો છે. ગ્રીકો અને રોમનોએ Saurastrene,^{૬૮} તોલેમીએ Syrstrene,^{૬૯} સ્ટ્રેબોએ Saraoslos,^{૭૦} ચીનાઈ સાહિત્યમાં શુ-હ-ચ,^{૭૧} મોડેથી મુસ્લિમ તવારીખકારોએ સોરઠ ૩૫૭૨ પોતાની અનુકૂળતા અને ઉચ્ચારણને અનુસરી લખેલ છે. તોલેમી Syrstrene માં Systrab નામનું સ્થળ ગણાવે છે તે 'આનર્તપુર'ની

જેમ 'સુરાષ્ટ્રપુર' (પ્રાયઃ 'ગિરિનગર') હોવા સંભવ છે ૭૩ અને પાલિમાં લખાયેલા અપામન ગ્રંથનું સુલ્લચિક ૩૫ પણ અહીં ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ ૭૪

'સુરાષ્ટ્ર' કે 'સુરાષ્ટ્રા' સંજ્ઞાના મૂળના વિષયમાં વિચારતાં પહેલી નજરે લાગે કે સુ + રાષ્ટ્ર એવું એ ૩૫ હશે; અને બોમ્બે ગેઝેટિયર એના મૂળમાં સુ નામની પ્રાચીન પ્રજા હોવાનું કહે છે ૭૫ એ સાથે વેદકાલથી જાણવામાં આવેલા દેશવાચક રાષ્ટ્ર શબ્દથી તદ્દન સ્વતંત્ર એવી રહું પ્રાકૃત સંજ્ઞા કોઈ જાતિની વાચક હોવાનું પણ અસંભવિત નથી, તેથી સંભવિત છે કે સુ અને રહું એવી એ પ્રજાનો દેશ તે 'સુરહું', અને એનું સંસ્કૃતીકરણ સુરાષ્ટ્ર, એવો અભિપ્રાય આપી શકાય અહીં પ્રસંગવશાત્ સુરાષ્ટ્ર-સુરહું શબ્દનો માર્કંડેયપુરાણમાંની દુર્ગાસંતશતીના આવતા સુરણ એવા રાજ-નામ સાથેના સંબંધ વિચારણીય લાગે છે એ રાજને કૌલોએ હરાવી હાંકી કાઢ્યો હતો. રાજ સૌવીગ્ના પ્રદેશમાં ગયો અને દુર્ગાની ઉપાસનાના બળે વશિષ્ઠ ઋષિના આશીર્વાદથી એના વશિક અમાત્ય સમાધિ સાથે પોતાના દેશ ઉપર ચઢી આવ્યો અને એણે કૌલોને હાંકી કાઢ્યા ૭૬ 'સૌવીગ્'ના સાહચર્યે આ 'સુગષ્ટ્ર'ની ભૂમિનો કોઈ આદ્ય-ઐતિહાસિક બનાવ સ્થિત હોય તો એ રાજની સુરણ સંજ્ઞા 'નૈપધ' 'વિરાટ' વગેરેની જેમ પોતાના દેશ ઉપરથી ત્યાંની વ્યક્તિને લાગુ પડેલી હોય, જેનું અસલ નામ જુહાર્ક ગયું હોય. પરંતુ આનાથી મૂળમાં સુ અને રહું પ્રજાના સંબંધે દેશનામ ચલાને કોઈ બાધ ઉત્પન્ન થતો નથી. રહું પ્રજા સંભવતઃ રાષ્ટ્રકૂટ એવી સંસ્કૃતીકરણ પામેલી સંજ્ઞાના મૂળમાં અછતી રહેતી નથી સુ અને રહું પ્રજાની સાથે સંબંધ સંભવિત હોય તેવી પ્રજા જાણવામાં આવી છે. ગિલનીએ એક સુચરિ પ્રજા ભારતવર્ષની હોવાનું કહ્યું છે. કનિંગહમ એના મોનેલીસના સાહચર્યે મુંઢા કહી એવી સુચર જાતિ કહે છે. ૭૭ તો અશોકની ધર્મલિપિમાં રટિક જાતિનો નિર્દેશ મળી આવે છે. ૭૮ અશોકના જૂનાગઢ શૈલ-લેખના પાકમાં રિષ્ટિક એવી જોડણી છે ૭૯ તે આ જ શબ્દનું પ્રાદેશિક રૂપ છે. આ જેઠ પ્રજા ભારતવર્ષની આદિમ જાતિઓ સંભવે છે. આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલમાં કૌલોની આ જેઠ પેટાજાતિઓનો નિવાસ સૌરાષ્ટ્રની તળ-ભૂમિમાં કોઈ એક સમયે હોય અને એ રીતે જ નેના જોડિયા નામે દેશવાચક સંજ્ઞા બની હોય, જેનું સંસ્કૃતીકરણ સુરાષ્ટ્ર બન્યું સંભવે બાકી આરંભિક-ઐતિહાસિક કાલમાં સુરાષ્ટ્રની ગતણુરી, ત્યાં જઈ પ્રાયશ્ચિત લેવું પડે તેવા દેશોમાં હતી, ૮૦ એટલે આર્યોની દૃષ્ટિએ એ 'સુંદર રાષ્ટ્ર' નહિ હોય.

લિંગની દૃષ્ટિએ સુરાષ્ટ્ર સ્ત્રીલિંગે કેમ ? એનો એક ઉત્તર એ હોઈ શકે કે એ મૂળમાં 'ભૂમિ'ના વિશેષભૂરૂપે હોય અને પછી દેશવાચક બન્યો હોય ખીજે ઉત્તર-પશ્ચિમ મારવાડમાં ગુજર ભતિ આવી વસી હતી ત્યારે અરબ લોકોએ ગુજ્જ એ ભતિગચક સમ્પદને સ્ત્રીલિંગે બહુવચન બનાવતો જાત પ્રત્યય લગાડી ગુજ્જાત (= ગુજરાનો સમૂહ) સંજ્ઞા^{૮૧} પ્રયોજી, એનું પ્રાકૃતીકરણ થતાં ગુજ્જરજ્ઞા^{૮૨} અને પછી સંસ્કૃત ગુર્જરજ્ઞા^{૮૩} સ્ત્રીલિંગે પ્રચલિત બન્યું, એના સાદરથે સુરાષ્ટ્ર પણ પ્રચલિત બન્યું. સુરાષ્ટ્ર સ્ત્રીલિંગે પ્રયોગ બળવામાં આવ્યો છે તે પ્રાપ્ત સામગ્રી પ્રમાણે ઈ. સ. ૫૨૬ જેટલો ધ્રુવસેન ૧ જ્ઞાના દાનશાસનનો સમય છે, જે સમયે પશ્ચિમ મારવાડમાં ગુજર ભતિ સારી રીતે પ્રસરી ચૂકી હતી આ બને સૂચન માત્ર સંભાવના તરીકે રજૂ કરી શકાય.

આબીર : રામાયણના કિષ્ટિધાકાંડમાં રામ અને સુગ્રીવ તરફથી સીતાની ભાળ માટે વાનરવીરોને જુદા જુદા પ્રદેશોમાં મોકલવામાં આવે છે ત્યાં 'સૌરાષ્ટ્ર'ની નજીક હોય તે રીતે 'શ્રરાબીર' અને 'વાલ્હીક' પ્રબલ સૂચવાર્થ છે.^{૮૪} મહાભારતના ભીષ્મપર્વમાં 'વાલ્હીક' (પાકાં બાલ્હીક) અને 'વાલ્ધાન' પછી 'આબીર' દેશ ઉલ્લિખિત થયો છે.^{૮૫} આગળ જતાં 'શ્રદાબીર'નું પણ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.^{૮૬} પાકભેટે 'શ્રરાબીર' જ 'શ્રદાબીર' હોય તો એ અસંભવિત નથી, એટલે રામાયણનો 'શ્રગાબીર' દેશ અને ભીષ્મપર્વનો 'શ્રદાબીર' દેશ 'સુરાષ્ટ્ર'ની નિકટનો દેશ છે એમ કહી શકાય. ભાગવતનો ઉલ્લેખ, પ્રમાણમાં ભલે મોડાનો હોય, પણ દંડપ્રસ્થથી કૃષ્ણ દારકા તરફ જાય છે ત્યારે મરુ-ધન્વાને વટાવી સૌવીર અને આબીર પછીના આનર્ત દેશમાં આવી પહોંચે છે અહીં ભાગવતને કૃષ્ણ દારકાના પ્રદેશની નિકટમાં આવી પહોંચ્યા એમ કહેવું છે.^{૮૭} સંભાષર્વમાં સિંધુના કાંઠાના ગ્રામીણ લોકોનો અને સરસ્વતીનો આશ્રય કરીને રહેલા શ્રદાબીરોનો સાથેકગો નિર્દેશ છે,^{૮૮} એના બળે વેદકાલીન સરસ્વતી હાલના કચ્છ-વાગડ અને પૂર્વોત્તર આનર્ત વચ્ચે અત્યારના કચ્છના મોટા રણની પૂર્વ સીમાએ થઈ નાના રણના માર્ગે પસાર થતી હતી તેના કાંઠાના શ્રદાબીરો કે શ્રરાબીરો સરળતાથી કહી શકાય વાસુદેવ વિષ્ણુ મિશ્રાશીએ આ પ્રમાણેને આધારે સરસ્વતીના કાંઠા ઉપર રહેનારા માછીમારો અને પહાડખેડુઓ તરીકે એ આબીરોને જીવન ગુજારતા કહ્યા છે, અને દિશા ભારતવર્ષની વાયવ્ય તરફની કહી છે.^{૮૯} એમણે શત્યપર્વનો દવાલો આપી ત્યાં રહેના શ્વરો અને આબીરો તરફના ધિષ્ઠરને કારણે સરસ્વતી વિનશન તીર્થ પાસે કુપ્ત થઈ ગયાનું પણ નોંધ્યું છે મૌસલપર્વનો દવાલો આપી એમણે પંચનદના પ્રદેશમાં

દારકાથી યાદવ સ્ત્રીઓને, યાદવાચરણી પછી, લઈ ઇંદ્રપ્રસ્થ તરફ જતાં અર્જુનને આભીરોએ આંતર્યો હોવાનું કહ્યું છે તે પંચનદ પ્રદેશને સતલજ અને યમુના વચ્ચેનો પૂર્વ પળખતો પ્રદેશ કહી ત્યાં પણ આભીર વસાહત હોવાનું કહ્યું છે. મૌસલપર્વમાં, યાદવાચરણીને આ તે, યાદવ સ્ત્રીઓને સાથે લઈ અર્જુન ઇંદ્રપ્રસ્થ તરફ રવાના થયો ત્યારે પંચનદના પ્રદેશમાં આભીરોએ પોતાને ભૂટ્યો હોવાનું વ્યાસજીને કહી સંભળાવે છે ૯૦ આ પૂર્વેના અધ્યાયમાં, અર્જુન દારકાના વિનાશ પછી રમ્ય વતો, પર્વતો અને નદીઓને કાઠે કાઠે નિવાસ કરતો યાદવ સ્ત્રીઓને સાથે લઈ આગ્યો અને અતિસમૃદ્ધિવાળા ‘પંચનદ’ દેશમાં આવી પહોંચ્યો, જ્યાં આભીર ઈસ્યુઓએ એના પર હુમલો કરી, યુદ્ધ આપી અનેક યાદવ સ્ત્રીઓનું હતરણું કર્યું, એમ કહેવામાં આવ્યું છે ૯૧ ચિરાશીની જેમ બીજા ધણા વિદ્વાન પંખખને જ ‘પંચનદ’નો પ્રદેશ કહે છે આનર્તથી ઇંદ્રપ્રસ્થ જતાં પળખના પ્રદેશમાં શા માટે જવું પડે એનો સામાન્ય રીતે કોઈએ ખાસ વિચાર કર્યો હાજતો નથી આ દિશામાં શ્રીપાદ કૃષ્ણ મેલવલકરે ‘ધ્યાન દોર્યું’ છે કે અર્જુનને રાજધાની તરફ ઝડપથી પહોંચવાનું હોઈ ઉલ્લોમપર્વમાં જણાવ્યા પ્રમાણેના ‘પંચનદ’=પંખખ ૯૨ સુધી જવાની કે.ઈ શક્યતા નથી, અને તેથી સરસ્વતી, દષદ્વતી, અરુણા, બિયાસ (? પર્ણાશા=ખનાસ) અને શક્ય રીતે ભૂણી અથવા કોઈ અજ્ઞાત પાંચમી-એ પાંચે નદી એક સમયે કચ્છના રણમાં પડતી હતી, - આ ‘પંચનદ’ હોવાની શક્યતા છે ૯૩ અને દારકાથી સપ્તાહથીયે કાંઈક ઓછા સમયમાં પહોંચી શકાય તેવો આ પ્રદેશ હતો આ નદીઓના પ્રદેશમાં આભીરોની વસ્તી એ સમયે હોવાનું સમજાય છે અને આજે ‘પણુ નાના રણની પશ્ચિમનો કચ્છ-વાગડનો પ્રદેશ એની આભીરોની વસ્તીથી જણાતો છે કચ્છ-વાગડ સહિતનો ખનાસકાંઠાનો ઉત્તરે ભૂણી વગેરેને સમાવી લેતો પ્રદેશ ‘આભીર’ ‘શ્રદાભીર’ કે ‘શ્રદાભીર’ હોવામાં કોઈ અસંભવ નથી હાજતો મૌસલપર્વવાળો ‘પંચનદ’ આ આભીર પ્રદેશમાં જ સમાઈ જાય એમ છે. રકદપુરાણના દારકા-માહાત્મ્યમાં દારકા પાસે પંચનદ તીર્થ કહ્યું છે ૯૪ (જે મંદિર નજીકના કોટના પૂર્વ દરવાજાની બહાર ગોમતીના ધાટમાં દક્ષિણે નદીના પટમાં નાના મંદિરસમૂહનું જની રહેલું છે) તે તો પાછળથી તીર્થ તરીકે માની લીધેલું સ્થાન છે; એ કાંઈ ‘પંચનદ’ પ્રદેશ કહી શકાય તેવું નથી ત્યાં નદીઓ કહી છે તે ગોમતી, લક્ષગણા, કુશાવતી, ચદ્રલાગા અને જળવતી છે આમાંની ગોમતીનું મથાળ કાંઈ જિંડે દૂર નથી, ઉગમણેથી પુરચેલી ખાડી જેવા ભાગમાંથી સાંકડી નેળમાં આવી એ સમુદ્રમાં પડે છે, તો ચદ્રલાગાનો વહેણો પણ એકાદ કિલોમીટરથી દક્ષિણ તરફથી ગોમતીમાં પડે છે. બાકીની ત્રણ નદીઓનાં દર્શન આજે

દુર્વલ છે. સકાપત્ત સરસ્વતી ઉપરના 'સુદામીર'ની સ.થે એક 'સમગ્ર પંચનદ'નો ઉદ્દેશ દેરે છે; ૯૫ તો આર્યયજુર્વેદમાં દાનકામ્ય જે સ્થલે તીર્થ તરીકે ઉદ્દેશ થયો છે, ૯૬ પણ એનો ત્યાં સ્થાનનિર્ણય અર્થ શકે એમ નથી.

વાયુપુરાણમાં કેવીકે દેશ સહિતના 'અભીર' દેશનો નિર્દેશ છે ૯૭ તે હકીકતે 'આશીર' જ છે. આ આશીર પ્રદેશ બૃહત્સંહિતા પ્રમાણે કોંકણ આદિ સાથે દક્ષિણ બાલુ ગણાયો છે. ૯૮ અર્વાચીન સંયોધકો નર્મદાની દક્ષિણના પ્રદેશને માટે મન ધરાવે છે. ૯૯ 'પેરિપ્લસ'માં સિથિયા (કાશ્મીર, પંજાબ, સિંધ વગેરે પ્રદેશ)ની પાંખમાં અને અંતરાગમાં આવેલા કાગને 'આમિરિયા' (આશીર) કહ્યો છે, જેના કાંઠાને 'સિરાપ્રીન' (સુરાપ્ટ્ર) નામથી ઓળખાતો કહ્યો છે. ૧૦૦ 'પેરિપ્લસ'ના લેખકનો આશય આશીરનો જોટલામાં પથરાત હતો—સુરાપ્ટ્રની તળભૂમિ સહિતમાં—તેને 'આમિરિયા' કહેવાનો સમજાય છે, જેના કાંઠાના ભાગને 'સુરાપ્ટ્રીન' કહેવા ચાહે છે. સિંધને અડકીને કહેલો હોર્ષ એમાં કચ્છ અને સુરાપ્ટ્ર બંનેનો સમાવેશ થઈ જતો કહી શકાય. મિરાશી તોલેળીનો હવાથો આપી 'આમિરિયા'ને સિંધુ નદીના ઉપરના કાગમાં આવેલો 'પતલીની' (પાતાલ-અરપારકરનો જૂનો 'સાવીર' પ્રદેશ) હોવાનું કહે છે. ૧૦૧ બૃહત્સંહિતાની ટીકામાં પગશરતું વાક્ય છે તેના આધારે ત્યાં મિરાશીએ 'અમીર'ને સૌરાષ્ટ્રની સાથે કહ્યો છે. એમણે ત્યાં વિષ્ણુપુરાણનો હવાથો આપી કહ્યો અને આશીરે સૌરાષ્ટ્ર અર્વાતિ (પશ્ચિમ માધવ), યદ (મથુરા), અશુદ્ધ (અડાવલી) અને મરુભૂમિ (મારવાડ)માં રહેના હોવાનું નોંધ્યું છે. ૧૦૨ મિરાશીએ 'પંચનદ'ના કારોસે પંજાબના ભાગને પણ 'આશીર' કહેવાનું માન્યું છે, એ 'પંચનદ' કચ્છ-ગુજરાતની સરહદનો કાગ હોઈ, સંદિગ્ધ લાગે છે. આશીરોનાં સ્થળાંતરોને કારણે તેમજ પથરાતને કારણે લિન્ન લિન્ન પ્રદેશને લિન્ન લિન્ન સમયે 'આશીર' નામ મળ્યું હોય તો એ પણ અસંભવિત નથી, પરંતુ મહાભારતના ઈ. પૂ. ૨૭ સદી સુધીના સંસ્કરણમાં તો અમીર 'આશીર' દેશ સરસ્વતી નદીના પ્રાચીન પ્રગલ્ભગર્ગ (કુપ્ત થયેલા)ના વિસ્તારમાંનો બધું જોડે છે. દક્ષિણે તાપીથી દેવગઢ સુધીના પશ્ચિમ કાંઠાને 'આશીર' કહ્યો છે, ૧૦૩ વળી ઉમાશંકર જોશીએ નારાતંત્રનો હવાથો આપીને તાપીની દક્ષિણથી કોંકણ સુધીના પ્રદેશને 'આશીર' સ્વયંઓ છે, ૧૦૪ અને ભોગીવિદ્ જ. સરિસરા આચાર્ય-ચૂલ્કિનો ઉદ્દેશ કરી ૧૦૬ આર્થ અને સમિત આર્થ કૃષ્ણ અને વેણ નદીઓના સંગમ-સ્થાને ગયાનું બનાવી એ આશીર દેશમાં કહે છે, ૧૦૫ આ અર્વાચીન પાછળ આશીરોનાં સ્થળાંતર જ નિયામક લાગે છે.

અનૂપ : આનર્ત અને સુરાષ્ટ્રની સાથે સંબંધ ધરાવતો એક પ્રદેશ 'અનૂપ' છે. એનો સૂચક ઉલ્લેખ મહાભારતના આદિપર્વમાં આવે છે, જ્યાં દક્ષિણ દિશામાં સાગર નજીક એ દેશ આવેલો સૂચવાયો છે; ત્યાં રમણીય પાંચ તીર્થ હોવાનું પણ કહ્યું છે.^{૧૦૬} સભાપર્વમાં અર્જુન દિગ્વિજય માટે નીકળ્યો છે ત્યારે કિરાતો, ચીનાઓ અને સાગરાનૂપવાસી થોદાઓને લઈને પ્રાંત્યોત્તિષ્પુર ઉપર ચડી ગયાનું નિર્દેશાયું છે.^{૧૦૭} પાંચુનિના ગણપાઠમાં 'અનૂપ'નો ઉલ્લેખ કચ્છ, દ્વીપ વગેરે દેશનાઓ સાથે થયેલો છે.^{૧૦૮} એનાથી એતુ જેમ ચોક્કસ સ્થાન નથી પકડાતું તેમ મહાભારતના ઉપરના એ નિર્દેશોથી પણ નથી પકડાતું. એનો નિશ્ચય કરવામાં સરળતા આરણ્યકપર્વના નિર્દેશથી થાય છે, જ્યાં 'અનૂપ' દેશનો પતિ કાર્તવીર્ય જમદગ્નિના આશ્રમમાં પહોંચ્યાનું મળે છે.^{૧૦૯} હરિવંશની અધિકૃત વાચના(ભા. એ. રિ. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂના)થી જરા જુદા પડીને એના પ્રક્ષિપ્ત ભાગમાં હૈહયના પુત્ર ધર્મનેત્રના પુત્રને કાર્ત્ત કહી, કાર્તના પુત્ર સાહજના પુત્ર મહિષ્માને માહિષ્મતી નગરી વસાવ્યાનું લખ્યું છે.^{૧૧૦} ત્યાં મહિષ્માનનો ભદ્રશ્રેય, એનો કર્દમ, એનો કનક, એનો કૃતવીર્ય અને એનો કાર્તવીર્ય અર્જુન (સહજાર્જુન) થયાનું કહ્યું છે કાર્તવીર્ય અર્જુન આ રીતે માહિષ્મતીનો શાસક હતો, જેને આરણ્યકપર્વના નિર્દેશથી ટેકો મળે છે. એનું શાસન સમુદ્ર સુધી લાગ્યેલું હતું.^{૧૧૦} સભાપર્વના નિર્દેશ પ્રમાણે સહદેવના દિગ્વિજયમાં એ કુતિભોજનો પરાજય કરી દક્ષિણ તરફ જતાં નર્મદા નદી તરફ આવ્યો, ત્યાં માર્ગમાં અવતિના વિંદ અને અનુવિંદને હરાવી, ત્યાંથી રત્નો મેળવી માહિષ્મતી નગરી તરફ ગયો, જ્યાં નીલ રાજ સાથે એને યુદ્ધ થયું. ત્યાંથી એ વધુ દક્ષિણ દિશા તરફ વળ્યો.^{૧૧૧} આનાથી અનૂપ-માહિષ્મતી-નર્મદાની નિકટતા યા આંતરિકતા સમજી શકાય છે હરિવંશના પ્રક્ષિપ્ત વિભાગમાં આ વિશે થોડી ગૂંચવણ ઊભી થાય છે. ત્યાં કુશસ્થલીને સાગરના 'અનૂપ'(લીના જલપ્રદેશ)થી વિપુલ કહી છે, જે યોગમથી સાગરના મધ્યમાં હતી.^{૧૧૨} આ પૂર્વે મધુ દાનવના જમાઈ દેવવાકુવંશીય હર્યશ્વને મધુએ 'સમુદ્રાનૂપભૂષિત' રાષ્ટ્ર બક્ષિસ આપ્યાનું સૂચવાયું છે; એ રાષ્ટ્રમાંના ગિરિપ્રદેશમાં દુર્ગમ 'ગિરિપુર' વસાવ્યું હતું, એ ગિરિપુરમાં વસતાં સુરાષ્ટ્ર દેશની ત્યાં આપાદી થયાનું કહ્યું છે, જ્યાં નજીકમાં જ સમુદ્રકાંઠે અનૂપ દેશ અને વિસ્તારવાળું આનર્ત રાષ્ટ્ર પણ હતું; હર્યશ્વે ત્યાં ઉત્તમ ગિરિ ઉપર નગર વસાવ્યું હતું; આનર્ત સહિતનું એ સુરાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર થોડા જ સમયમાં સમૃદ્ધ થઈ ગયું; 'અનૂપ' દેશમાં રહેલા એ હર્યશ્વે એ સમૃદ્ધ રાષ્ટ્ર ઉપર રાજ્ય કર્યું.^{૧૧૩} આમાં આનર્ત

મેટા દેશ હોય અને એમાં એક 'અનૂપ' સહિતના સુરપ્તનો સમાવેશ થતો હોય. આમ 'અનૂપ' મહાભારત પ્રમાણે માહિષ્મતી અને નર્મદાને પોતામાં સમાવતો સમૃદ્ધ જલપૂર્ણ પ્રદેશ અને હરિવંશના પ્રક્ષિપ્ત ભાગ પ્રમાણે આનર્ત-સુરાષ્ટ્રની અંદરનો પ્રદેશ એવું જોવા મળે છે. બ્રહ્માડ, વાયુ અને મત્સ્ય પુરાણો 'નિપાધ' (સંભવતઃ 'નિપાદ') પ્રદેશ પછી 'અનૂપ'ને ગણાવે છે.^{૧૧૪} એનાથી કોઈ સ્પષ્ટ થતું નથી; સ્કંદપુરાણના ઉદ્ભવે પ્રમાણે 'દક્ષિણ'ની સાથેસાથ 'સાગર'નો પણ નિર્દેશ હોઈ^{૧૧૫} નર્મદાનો પૂર્વ પ્રદેશ જ સમજાય છે. કાલિદાસે રઘુવંશમાં તેા કર્તવીર્યના વશજને 'અનૂપરાજ' કહ્યો છે અને એની રાજધાની રવાતરે 'માહિષ્મતી' કહી છે.^{૧૧૬} ડુન્નામાના જૂનાગઢ શૈલલેખમાં આવેલ પછી 'અનૂપ', પછી 'નીરુત્' (નિમાડ), એ પછી આનર્ત, ત્યારબાદ સુરાષ્ટ્ર, શ્વેત, મરુ, કચ્છ, સિંધુ, સૌવીર, કુંકર, અપરાત, નિપાદ એવા ક્રમ છે.^{૧૧૭} એટલે નર્મદાના નિકટના પ્રદેશની સંપૂર્ણ શક્યતા છે. હરિવંશના પ્રક્ષિપ્ત ભાગમાં નિર્દિષ્ટ 'સાગરાનૂપ' કે 'અનૂપ' તેથી કોઈ વિશેષ સંજ્ઞા નહિ, પણ 'પાણીની બહોળપવાળો પ્રદેશ' એવી સામાન્ય સંજ્ઞા જ લાગે છે ત્યાં 'ગિરિપુર'નું સાહચર્ય જોતા એની શક્યતા અજના જૂનાગઢ જિલ્લા-('સોરઠ' સંક્રુચિત અર્થમાં)ના ભાદર અને ઝોઝન નદીઓના દોઆબનો થેડ' (સં. જૂતજટ-લીની ન્યાં રેલમજેલ વરતાતી હોય તેવો) પ્રદેશ સમજાય છે. માહિષ્મતી રાજધાનીનું સાહચર્ય હોઈ ભારુકચ્છ પ્રદેશની પૂર્વમાં નર્મદા ખીણનો આજના મધ્યપ્રદેશમાં એ વખતે જાડે મુઢી પથરાયેલો સમૃદ્ધ પ્રદેશ 'અનૂપ'થી કહેવાયેલો છે, એ મહાભારત વગેરેના ઉદ્ભવો અને એનો વિધ્યપૂર્ણનિવાસી દેશોમાં થતો સમાવેશ પુરાણોને અભીષ્ટ છે.^{૧૧૮} એ વિગત જોતાં સરળતાથી નિષ્ણીત કરી શકાય

અપરાત : મત્સ્ય, બ્રહ્માડ અને વાયુ પુરાણોમાં 'અપરાત'ના એક ભાગ તરીકે 'આતરનર્મદ' પ્રદેશ કહ્યો છે,^{૧૧૯} જેને માકડેયપુરાણમાં 'ઉત્તરનર્મદ' કહ્યો છે.^{૧૨૦} આનાથી ગુજરાતની સરહદથી સમુદ્રકાંઠા સુધીનો કહી શકાય તેવો 'અનૂપ' પ્રદેશનો એ દક્ષિણ-પશ્ચિમદક્ષિણ ભાગ હોય આ 'આતરનર્મદ' નાસિક્ય અને ભારુકચ્છની વચ્ચેનો હોઈ શકે, એને બદલે ઉમાશંકર જોશીએ એને ભારુકચ્છ પ્રદેશની ઉત્તરે મૂક્યો છે, જે કોઈ રીતે બધ એસે એમ નથી.^{૧૨૧} અહીં નોંધી શકાય કે ઈ. સ. ૫૪૦ ના અરસામાં કોઈ સંગમસિંહ નામના સામંતકોટિના રાજાનીનું 'આતર્નર્મદા વિપય' ઉપગ શાસન હતું, જે હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી પ્રમાણે નર્મદા અને તાપીની યાતો નર્મદા અને ઝીમત્રી વચ્ચે આવેલો

હોવો જોઈએ; ૧૨૨ ભારુકચ્છ પ્રદેશ બરોબર એની ઉત્તરે આવેલો હતો એ વિશે કોઈ શકા નથી. અનૂપ, નાસિક્ય, આંતગ્નર્ભ-ઉત્તરનર્ભ, ભારુકચ્છ-આ વગેરે પ્રદેશો—અર્થાત્ આજના દક્ષિણ ગુજરાતને આવરી લેતો ભૂભાગ—‘અપરાંત’માં સમાવેશ પામતા સમજી શકાય છે અને રુદ્રદામાના સમયના ઈ. સ ૧૫૦ ના જૂનાગઢ શૈલલેખમાં કુકુર પછી ‘અપરાંત’નો નિર્દેશ થયેલો એ સમય સુધી ‘અપરાંત’ નામ જાણીતું હતું જ. પુરાણો એમાં દક્ષિણ અને વાયવ્યના બીજા દેશોનો પણ સમાવેશ કરે છે, જેમાં ભારુકચ્છ, માહેય. સારસ્વત, કાચ્છીક, સુરાષ્ટ્ર, આનર્ત અને અર્ધુદના પ્રદેશ નિર્દિષ્ટ થયા છે. ૧૨૩ કાલિદાસ રઘુવંશમાં સભાગિરિ ઓળગીને ‘અપરાંત’માં જવાનું કહે છે એટલે કોંકણ, કારવાડ અને ગોવાના પ્રદેશ કાલિદાસના સમયમાં ‘અપરાંત’માં હતા. ૧૨૪ રુદ્રદામાના સમયનો ‘અપરાંત’, સંભવ છે કે કાલિદાસ કહે છે તેવો હોય વાત્સ્યાયન એના કામસૂત્રમાં આદિ, વત્સશુક્લ, અપરાંત અને સુરાષ્ટ્રક એમ ત્રણ પ્રદેશ અલગ અલગ ગણાવે છે, ૧૨૫ તેથી એના હૃદયનો ‘સુરાષ્ટ્ર’ સિવાયનો આજના તળ-ગુજરાતનો પ્રદેશ ‘અપરાંત’માં અભીષ્ટ હોય. બૃહત્સ હિતામાં વરાહમિહિર ‘અપરાંત’ને પશ્ચિમ દિશાના દેશોમાં મૂકે છે જેમાં હૈહય અને પચનદને પણ ગણાવે છે ૧૨૬ આમાંનો હૈહય તો અનૂપ લાગે છે, જ્યારે પચનદ પ્રદેશ ઉમાશંકર જોશી પંજાબને ગણવા લક્ષ્યાય છે ૧૨૭ અને ‘અપરાંત’માં પંજાબને પણ અભીષ્ટ માને છે, પણ ડૉ બેલવલકરે ચી ધેલો કચ્છ-ઉત્તર ગુજરાતની સરહદે ઉત્તર-પૂર્વ-ઉત્તરે આવેલો ‘આબીર’ પ્રદેશ લેવો વધુ યુક્તિસંગત લાગે છે. ૧૨૮ વરાહમિહિરે નૈઋત્ય ખૂણાના દેશોમાં સિંધુ-સૌવીર, આનર્તક અને રૈવતક (સૌરાષ્ટ્ર) કલા છે કે જેઓની દક્ષિણ-પૂર્વે ‘અપરાંત’ને સરળતાથી કહી શકાય એમ છે ૧૨૯ સંભવિત એ છે કે મહાભારતના આદિપર્વમાં થયેલું ‘અપરાંત’નું સૂચન ૧૨૯ પશ્ચિમ સમુદ્રનાં પ્રભાસ સુધીનાં તીર્થોની પહેલાં થયેલું હોઈ, આનર્તના અપવાદે, તળ-ગુજરાતને સમાવી લેતા દક્ષિણ-પૂર્વે લખાયેલા પ્રદેશને આવરી લે છે ભીખપર્વમાં ‘અપરાંત’ અને ‘પરાંત’ એવા બે સિન્ન દેશ કલા છે ૧૩૦ એનાથી કોઈ સ્પષ્ટ ચતું નથી. જરા આગળ જઈ ત્યાં ‘કુંદપરાંત’ આપી ‘માહેય’નો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, ૧૩૧ જેને લઈ મહીકાંઠાથી દક્ષિણ બાજુના પ્રદેશનો ખ્યાલ ભ્રમો ચામ છે, આમ સીમા સ્પષ્ટ થઈ રહે છે

માહેય : ‘માહેય’નો દેશ તરીકે મહાભારતમાં સીધો ઉલ્લેખ થયેલો જોવામાં નથી આવતો, ભીખપર્વના જંબૂખંડવિનિર્માણ પેટા-પર્વમાં મહી નદીના ઉત્તરના ‘પ્રાવૃષેય’ અને પછી ‘ભાર્ગવ’ દેશનો નિર્દેશ થયેલો છે, ૧૩૨ પાકાંતરોથી

ત્યાં 'માહિક' અને 'માહેય' એવાં દેશનામ માત્ર જોવામાં આવે છે સ્પષ્ટ નિર્દેશ તો મત્સ્ય, ઘ્રહાંડ, વાયુ અને વામન પુરાણોના છે, જ્યાં ગુજરાતના ભૂઆગના ખીણ પ્રદેશોના નામ પણ નોંધાયેલાં છે, 'અપરાત'ના ભાગ તરીકે ૧૩૩ ખુલ્લસ હિતામાં 'મહીતટજ' શબ્દ પ્રયોજવામાં આવ્યો છે તે ૧૩૪ આ પ્રદેશને માટે સરળતાથી દહી શકાય એમ છે આજે આ મધ્ય ગુજરાતમાં આવેલો 'મહીકાંકા' તરીકે જાણીતો પ્રદેશ છે

એક 'માહિપક' પ્રદેશ જાણવામાં આવ્યો છે, ૧૩૫ પરંતુ એ દક્ષિણનો મૈસૂર જાણુનો છે, નહિ કે 'માહિખતી' (અનુપ)ના સંબંધવાળો.

ભારુકઝઃ અનુપના પશ્ચિમ-ઉત્તર ભાગે નર્મદા નદીના ઉત્તર કાંઠાનો પ્રદેશ 'ભારુકઝ' કે 'ભારુકઝઃ' મળે છે ૧૩૬ હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ એક ગૂઝ ઉલ્લેખી આપી છે કે 'ભારુકઝ' શબ્દ જ્યાં વપરાયેલો હોય ત્યાં એ નગરવાચક, સામાન્ય રીતે, હોય છે, જ્યારે 'ભારુકઝઃ' વપરાયેલો હોય તો એ દેશવાચક હોય છે, ૧૩૭ પુરાણોમાં આ બેઉ સરૂઓ વચ્ચે ગરબડ થયેલી જોવા મળે છે. અહીં 'ભારુકઝઃ' સરૂ થી જેનું વહીવટી વૃત્ત મુક 'ભારુકઝ' (ભરુઝ) છે તેવો પ્રદેશ અખીષ્ટ છે મહાભારતના સભાપર્વમાં સહદેવના દિગ્વિજયમાં ભારતવર્ષના દક્ષિણ દિશાના દેશ ગણાવતાં નગરીઓનાં નામોથી તે તે દેશ બતાવવામાં આવતા જોવા મળે છે, જ્યાં 'અન્વી' (એડુર્ગટને એને સ્થાને 'અંતાખી' સીરિયાનું 'અતિયોક' માની પાઠ સુધાર્યો છે, જે અસંગત નથી લાગતો. સેંધુકસે લગભગ ૪ પૂ ૩૦૦માં આ નગરની સ્થાપના કરી હતી ૧૩૮, અને 'રોમા' (રોમ નગર, જે ૪ પૂ ૭૫૩માં સ્થપાયેલું) અને 'યવનેનું પુર' (સંભવતઃ 'અલેક્ઝાન્ડ્રિયા' હોય; પણ સંગતિથી તો એ ઓલિગે આવેલા રોમા શબ્દનું, સીલિગી પુર-પુરી શબ્દની ખીણ વિલકિત એકવચનનું, વિશેષણાત્મક રૂપ લાગે છે અને એ રીતે યવનેની નગરી 'રોમા' અખીષ્ટ હશે) દ્વારા પછી 'ભારુકઝઃ' પહોંચ્યાનું લખ્યું છે ૧૩૯

મત્સ્યપુરાણ 'ભારુકઝઃ' ગણે છે; ઘ્રહાંડ, માર્કંડેય, વાયુ અને વામન પુરાણોમાં પાઠાંતરથી એને વિશે કહેવાયું છે ૧૪૦ સભાપર્વમાં લિન્ન લિન્ન પ્રતોમાં પાઠાંતરભેદ એવી રીતે જ છે ૧૪૧ સભાપર્વમાં આ નગરનામ લાગે છે પરંતુ રાજસૂયયજ્ઞને ઉપાયનોવાળા પ્રસંગે 'ભારુકઝનિવાસીઓ'ના ઉલ્લેખ થયેલો છે ત્યાં, ઉપર નીચે જોતા, એ દેશનામ લાગે છે ૧૪૨ આવસ્યદ્યુષ્ટિના સમય ૪ સની ૫ મી-૬ ટી સદી આસપાસનો સૂચક છે તેમાં 'ભારુકઝ'ને 'આહાર'

(એક વહીવટી એકમ) કહેલ છે; બૌદ્ધો અને જૈનોના એ એક વિશિષ્ટ સ્થાન હતું ૧૪૩ ‘પેરિપ્લસ’માં ‘બારિગાઝા’ (Barigaza) તરીકે અખાતનું તેમજ ‘મર્કા’ નદી ઉપરનું ‘બર સૂરવાયા’ છે, પરંતુ ૧૦ મી સદીના રાજાશાસરે એની કાવ્યમીમાંસામાં ‘ભુગુપ્ત’ સત્તા નોંધી એને જનપદ=પ્રદેશ કહેલ છે. ઈ. સ.ની ૧લી સદસ્રાબ્દની ઉત્તરાર્ધમાં દેશસંજ્ઞા તરીકે એનો સવિશેષ નિર્દેશ થયો છે, ખાસ કરીને ચૈત્રકાલીન દાનશાસનોમાં ‘ભુગુપ્ત’ વિષય તરીકે થયેલો છે. ધરસેન યથાના દાનશાસન (ઈ. સ. ૬૪૮) ૧૪૪ અને શીલાદિત્ય ડાળના દાનશાસન (ઈ. સ. ૬૭૬) ૧૪૪ ને આગળ જતાં એ રાજ્યનું પાટનગર બન્યું નોંધાયેલું. પછી નાંદીપુરીના શુભંજીપતિવંશની સત્તા નીચે ગયાનું જાણવામાં આવ્યું છે ૧૪૬ આ બેકે વંશ પૂર્વે કટચુરિઓનું શાસન આ વિષય ઉપર હતું ૧૪૭

કટચ : પાણિનના અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણના ગણપાઠમાં ‘કટચ’ શબ્દનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, ૧૪૮ જ્યાં સાચેશ્વરા સિંધુ, વર્ણ, મંધાર, મધુમત, કમ્બોજ, કાશ્મીર, સાલ્વ વગેરે દેશવાચક શબ્દો મળે છે; ત્યાં જ દ્વીપ અને અનૂપ પણ આપેલા જ છે. મહાભારતના સભાપર્વમાં ‘ગોપાલકટચ’નો ભીમસેનના પૂર્વ દિશાના દિગ્વિજયમાં ઉલ્લેખ થયો છે, ૧૪૯ પરંતુ એ અયોધ્યા અને હિમાલય વચ્ચેનો પ્રદેશ સમજાય છે. ભીષ્મપર્વમાં ૧૫૦ જંબૂપંડ-વિનિર્માણ ઉપપર્વમાં ‘કટચ’ અને ‘ગોપાલકટચ’નો પાસે પાસે નિર્દેશ થયેલો હોઈ સ્થળનિર્ણય ગૂંચવાઈ જાય છે (પદ્મપુરાણમાં પણ એ જ વાક્ય છે.) ૧૫૧ ‘કટચ’નો સ્પષ્ટ ખ્યાલ તો, ભલે પાઠાતરેથી પણ, મત્સ્ય વગેરે પુરાણોમાંથી મળે છે, જ્યાં એને ‘મુગાટ્ટ’ વગેરેની સાથે ‘અપરાંત’ના એક ભાગ તરીકે સ્વયંવામાં આવેલો છે ૧૫૨ સ્કંદપુરાણ તો એની જાહેરાતથી પણ નોંધે છે : એ ‘કટચમહલ’ને ૧૭૨૨ (અથવા ૧૪૪) ગામેનું કહે છે. ૧૫૩ ઉમાશંકર જોશીએ ‘ધ્યાન દોર્યું’ છે કે ભવિષ્યપુરાણ સિંધ, કટચ અને ભૂજ એ દેશોનો એક રાજવંશ સાથે સંબંધ નોંધે છે ૧૫૪ સિંધુ નદીના તટપ્રદેશમાં રાજ્ય કરતાં સિંધુવર્માના પુત્ર સિંધુદીપના પુત્ર શ્રીપતિનાં લગ્ન કટચ દેશમાં થતાં એ ત્યાં જઈ પુત્રિદેવ યવન પદ વિજય પામ્યો અને એણે સિંધુના કાંઠા ઉપર ‘શ્રીપતિ’ નામથી દેશ આગ્રાહ કર્યો એના પુત્ર ભુજવર્માએ શબરો-ભીલોને હરાવી વસાહત કરી જે ‘ભુજ’ દેશ કહેતાયો. ભવિષ્યપુરાણની આ હકીકતને અન્ય ગ્રાંથીન કોઈ અથનો ટેકો નથી અને એ સ્વરૂપ ઉપરથી કતકથાત્મક લાગે છે. ટુકડામાંના સમયના ઈ. સ. ૧૫૦ ના જૂનાગઢ શૈલલેખમાં ‘કટચ’ તરીકે નોંધાયેલ છે, ૧૫૫

તો ૬મી-૧૦મી સદીના રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસારમાં એ 'કચ્છીય' તરીકે જોવા મળે છે. ૧૫૬ જૈન અનુશ્રુતિ પ્રમાણે ભત ચક્રવર્તીએ કરેલા દિગ્વિજયમાં કચ્છ દેશ ઉપર વિજય કર્યાનું નોંધાયું છે. ૧૫૭ આચાર્યાગસત્રની ચૂર્ણિ પ્રમાણે કચ્છમાં આભીરો જૈનધર્માનુયાયી હતા; આનંદપુરનો એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણ કચ્છમાં ગયો હતો તેને એવા આભીરોએ પ્રતિબોધ આપ્યો હતો. ૧૫૮ બૃહત્કલ્પસૂત્ર (વિશેષચૂર્ણિ)માં નોંધ્યું છે કે કચ્છમાં સાધુઓ ગૃહસ્થોના ધરમાં વાસો રહે તો દોષરૂપ બનતું નથી ૧૫૯ યુઅન સ્વાંગે એની પ્રવાસનોંધમાં સિધના એક ભ.ગ તરીકે કચ્છની નોંધ લીધી છે ૧૬૦ એ પૂર્વે 'પેરિપ્લસ'ના લેખકે 'કચ્છ' નામ નોંધ્યું નથી, પરંતુ કચ્છના રણને માટે 'ઇરિનોન' સંજ્ઞા ઉપયોગમાં લીધી છે અને કચ્છના અખાતને 'બરાકા' નામ આપ્યું છે ૧૬૧ (પ્રથમનો શબ્દ 'ઇરિયુ'નું અને પછીનો શબ્દ 'હારકા'નું બ્રહ્મ રૂપ છે) 'ઇરિનોન'ના મોટા અને નાનો એવા બે ભાગ કહે છે, જે આજનું મોટું અને નાનું રણ છે. બરાકાના અખાતમાં એણે સાત ટાપુ હોવાનું નોંધ્યું છે.

યુઅન સ્વાંગની યાત્રાના સારમાં 'ઓ-તીન-પો-ચિ-લો' અને 'કીટ' એવા બે પ્રદેશ જોવા મળે છે આમાંનો પહેલો પ્રદેશ તે 'ઔદુબર' છે અને કનિંગહમ એ 'કચ્છ' હોવાનું કહે છે, વોટર્સ એના સાંગમાં કનિંગહમની જેમ લાસનનો મત દાંકી એ સજ્ઞાથી 'કચ્છના લોક' એવું માત્ર કહી પોતાનો કોઈ મત નોંધતો નથી બીજો પ્રદેશ તે કનિંગહમના મત મેડાનો છે, પરંતુ જુલિયન અને સેટ માર્ટિનને અનુસરી વોટર્સ એ કચ્છ હોવાનું કહે છે. બીજા પક્ષે એણે આપેલા સારમાં કનિંગહમનો મત આપી પછી એનો અસ્વીકાર કરી 'કચ્છ' હોવાનું વલણ ધરાવે છે; 'ઓ-તીન-પો-ચિ-લો' વિશે એણે વિશેષ ખુલ્લો સો આપ્યો નથી ૧૬૨ મહાભારતના સભાપર્વમાં ઉપાયનો લાવનારાઓમાં કાયબ્ય, દરદ, દાર્વ, શૂર, વૈયમક, ઔદુબર, દુર્વિભાગ, પારદ, બ્રાહ્મિક, દાર્શ્મીર વગેરે ક્રમમાં પ્રબલો ગણાવી છે ત્યાં કોઈ ચોક્કસ ક્રમ પકડાતો નથી ૧૬૩

સોલંકી કાલમાં 'કચ્છમહલ'નો જાણવામાં આવેલો પહેલો નિર્દેશ બીમદેવ ૧ લાના ઈ સ ૧૦૦૬ના દાનસાસનનો છે; ૧૬૩અ બીજો એના જ ઈ. સ ૧૦૭૭ના દાનસાસનનો છે ૧૬૪ સિદ્ધરાજ જયસિંહના 'ભદ્રેશ્વર-વેલાકુલ'ના નિર્દેશવાળા, ભદ્રેશ્વરની દક્ષિણે થોડા અંતર પર આવેલા ચોખડાના મહાદેવના

મંગળના લેખમાં વેકમન્ટલ જેવું વંચાય છે તે કચ્છમન્ટલે સંભવે છે અનુનંદેવ વાધેલાના સમયનો ઘટવટી (ગેડી) યુગ્ય મથક છે તેવા મંડળમાંના રવેચી માતાના મ દિરનો ઈ. સ. ૧૨૭૨ નો લેખ છે તેમાં ‘કચ્છ’ના ઉલ્લેખ નથી, પણ ઘટવટી મંડલથી એ ઉદ્દિષ્ટ છે, એના ભાગ તરીકે ૧૧૫ એ જ રીતે વાધેલા સારંગદેવના આરંભના કચ્છમાંથી મળેલા અપૂર્ણ અને વર્ષ વિનાના અભિલેખમાં છેલ્લી લીટીમાં ઘડીરદેવો વંચાય છે, ૧૧૧ જે હકીકતે ઘડીરદેવો છે અને એ કચ્છના ઉત્તર ભાગે રણમાં આવેલો ખડીરનો બેટ છે.

‘કચ્છ’ના પ્રદેશને ‘કચ્છ’ નામ કેવી રીતે મળ્યું એનો વિચાર કરતાં એ પ્રદેશ જલપ્રાય હોય એવું અમરકોશથી માલૂમ પડી આવે છે. ‘અનૂપ’ અને ‘કચ્છ’ને અર્થની દૃષ્ટિએ એ કોણ એકાંતક માને છે. ૧૧૭ વ્યાકરણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એની કોઈપણ વ્યુત્પત્તિ પ્રતીતિજનક નથી સં કચ્છ—મયાંકા ઉપરથી પ્રાકૃતમાં કચ્છ શબ્દ આવી શકે છે ગોવેન્દ્ર શબ્દના પ્રાકૃત રૂપ ગોવિન્દને સંસ્કૃતમાં સ્વીકારી લેવામાં આવેલ છે તે પ્રમાણે સં. કચ્છ ઉપરથી પ્રા. કચ્છ સંસ્કૃતમાં સ્વીકારાઈ ગયો હોય તો એ અશક્ય નથી એનો અર્થ સમુદ્રની કે નદીપ્રદેશની કંઠાની કક્ષા અને એ ઉપરથી યોગસામાં જ્યાં પાણી કરી વળે અને શિયાળા—ઉનાળામાં જમીન કેરી પડે તેવા પ્રદેશને ‘અનૂપ’ કે ‘કચ્છ’ કહેવાનું પ્રચલિત થયું હોય પ્રાચીન કાળથી જાણીતો કચ્છપ્રદેશ, આજે મધ્યમાં આવેલા પહાડી વિસ્તારને બાદ રાખીએ તો, દક્ષિણ બાજુ હરિયાણાથી સમૃદ્ધ છે, તો ઉત્તર બાજુ રણનો પ્રદેશ છે, પૂર્વ બાજુ વાગડોનો પ્રદેશ અને પછી નાનુ રણ છે સિંધુની એક શાખાનો કચ્છ બાજુનો પ્રવાહ છેક ૧૮૧૬ના ધરતીકંપમાં ખસી ગયો ત્યાંમુધી એ કચ્છના તળ પ્રદેશના પેટાળમાં મીઠું પાણી ભરતો હતો, અને એ જ કારણે ‘કચ્છ’કે બારે માસ’ લીલો હોવાની કહેતી થઈ પડેલી એવા સદા લીલા પ્રદેશનો આજે દક્ષિણનો માત્ર પ્રદેશ ક્ષદ્રુપતા સાચવી રહ્યો છે એ પણ કાળની અલિહારી છે

શ્વેત્ર—પાણિનિના મણપાઠમાં અન્યત્ર ‘શ્વેત્ર’ શબ્દ નોંધાયેલો મળે છે ૧૧૭અ એમાં કદાચ દેશવાચક અર્થ નહોતા ચાલુ ‘વાંધું’—વાયું’ એ અર્થ હોય, કાચ્છ કે આગળ ઉપર દર એવો અર્થ સૂચવાયો છે ૧૧૮ પર તુ ડુંદામના જૂનાગઢ ક્ષેત્રલેખમાં ‘સુરાષ્ટ્ર’ અને ‘મરુ’ વચ્ચે દેશનામ તરીકે એ નોંધાયેલો છે, અને એ આજના ‘શ્વેત્રવતી’ (સાગરવતી) નદી જેમાંથી વહીને ઝાલી આવે છે તે નદીના પૂર્વ પ્રદેશ—આજના સાગરકાંડાના મોટા ભાગના જૂલાગ—ને મારે પ્રયોજાયેલો હોવા વિશે શંકાને કારણ નથી ૧૧૯

સારસ્વત : 'સારસ્વત' પ્રદેશનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં નથી, પરંતુ મત્સ્ય, ઋક્ષાંડ, વામન, માર્કંડેય અને વાયુ પુરાણોમાં મળે છે, હકીકતે મત્સ્યપુરાણના જ મ્લોક પછીનાં પુરાણોમાં ઉતારાયા છે (જ્યાં વામનપુરાણમાં સહ સારસ્વતૈ-નો સદસા જ્ઞાતૈઃ એવો બ્રહ્મ પાઠ મળે છે, એટલું જ). ત્યાં અંતર્નર્મદ, ભારુકચ્છ, માહેય, સારસ્વત, કચ્છ, સુરાષ્ટ્ર, આનર્ત, અશ્વૃદ એવા ક્રમે અપરાંતના આ બાજુના (આજના ગુજરાતના) પ્રદેશ બતાવવામાં આવ્યા છે ૧૭૦ આ પ્રદેશ આજના ઉત્તર ગુજરાતનો આડાવધીની પૂર્વ-દક્ષિણ ઉપત્તકામીથી કેટલેકર પાસે સરસ્વતી નદી નીકળે છે ત્યાંથી લઈ સરસ્વતીના બે કાઠાઓને આવરી લેતો કચ્છના રણ સુધીનો ભાગ કહી શકાય; એમાં હાલના બનાસકાંઠા જિલ્લાના પૂર્વ ભાગનો અને મહેસાણા જિલ્લાના ઉત્તર ભાગનો સમાવેશ થાય છે. અશ્વૃદ એ આશુ પહાડને ફરતી ઉપત્તકાનો પહાડી સહિતનો પ્રદેશ, બનાસકાંઠા અને સારસ્વતની ઉત્તરનો આ સારસ્વતને અડીને જ સાબરમતીથી લઈ મહેસાણા જિલ્લાના સ્વરૂપની દક્ષિણની સમાંતર પટ્ટી સૌરાષ્ટ્રમાં પહોંચે તે 'આનર્ત', ઉપરનાં પુરાણોની પરિભાષામાં

સૌલંકીકાલમાં 'સારસ્વત'નો 'મંડલ' તરીકે ઉલ્લેખ મૂલરાજના ઈ. સ. ૯૮૭ ના દાનશાસનમાં થયો છે ૧૭૧ મૂલરાજના સમયમાં હજી ઉત્તર ગુજરાતના આ ભાગને ગુજ્ઞાત કે ગુર્જરદેશ કે ગુર્જરત્રા સંઘા મળી નહોતી એક સમયે આ ભાગ 'આનર્ત'નો હતો એ પણ એટલું જ સ્પષ્ટ છે

નિપાદ : જેમ પુરાણોએ 'અપરાંત'ના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગમાં ભારુકચ્છ, માહેય, આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર વગેરેને સમાવિષ્ટ ગણ્યા છે, તેવી પરિસ્થિતિ 'નિપાદ'ના નિપયમમાં પણ લાગે છે 'નિપાદ' ભીલોની વિશાળ વસાહતને માટે પ્રયોજાયેલો સમજાય છે રુદ્રદામાના સમયના જૂનાગઢના શૈલ-લેખમાં 'નિપાદ'નું 'અપરાંત' પછી સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે ૧૭૨ મહાભારતના સભાપર્વમાં સહદેવના દિગ્વિજયમાં આપેલા દેશોના ક્રમમાં પટચર પછી ગોશુત્રની પહેલાં 'નિપાદભૂમિ' કહેલ છે ૧૭૩ એનાથી કેઈ સ્પષ્ટતા થતી નથી, ભીષ્મપર્વમાં મહી નદીના ઉત્તર પ્રદેશોને ગણાવતાં પ્રાવૃપેય-ભાર્ગવ-પુરુ-ભાર્ગ-કિરાત-સુદૌષ્ણ-અમુદ-શક-નિપધ-આનર્ત-નૈર્ઝત એ જાતનો ક્રમ આપ્યો છે ૧૭૪ એનાથી પણ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી સભાપર્વના દૂત-પેટાપર્વમાં પાકાંતરથી હાર-દ્રણીની પૂર્વે 'નિપાદ' અને ત્યાં થયેલા એક પ્રક્ષેપમાં પંચીકાની પૂર્વે 'નિપાદ' સૂચવાયેલ છે ૧૮૫ એ તો ચૂંચવાડો જ જોલો કરે છે 'નિપધ' ભીષ્મપર્વમાં જુદો સૂચવાયો છે; આદિપર્વમાંના

પ્રદેશમાં અર્જુનના રૈવતકથી ઇન્દ્રપ્રસ્થ જવાના વર્ણનમાં અર્જુન અને સાસ્વ પછી 'નિષધ' કહ્યો છે. ૧૭૧ તેનો સીધો સંબંધ 'નિષાદ' સાથે નથી લાગતો. પરંતુ પુરાણોમાં આવતો 'નિષધ' શબ્દ ૧૭૭ એના 'વિધ્યપૃષ્ઠનિવાસી' વિશેષણને કારણે 'નિષાદ' જ છે. ઉમાશંકર જોશીએ વિધ્યપાદપ્રસૂત નદીઓમાં 'નિષધા' 'નિષધાવતી' ગણાવેલી છે. ૧૭૮ એ પણ જૂઠાગની રપટતામાં સહાયક થઈ પડે એમ છે.

'નિષાદ' ગુજરાતની દક્ષિણ સીમાએથી લઈ એના પૂર્વ અને ઇશાન સીમાકાં પાસે પથરાયેલા, છેક કચ્છના રણની સરહદ સુધીના, પહાડી પ્રદેશને સમાવતો હતો. આમાં હાંગ, ધરમપુર-વાંસદાના જંગલ, પચમહાકાનો સમગ્ર પૂર્વ વિસ્તાર, સાબરકાંઠાનો પૂર્વ અને ઉત્તર વિસ્તાર અને ઉત્તર ગુજરાતનો ઉત્તર બાજુનો પહાડી વિસ્તાર સમાવેશ પામતાં હોઈ એનો ગુજરાત બાજુનો વિસ્તાર ગુજરાતનો આંતરિક ભાગ બની રહે છે.

હાટ : આ સંજોનાં મૂળ શોધવા જતાં પાણિનિના ગણપાઠમાં કે મહા-ભારતમાં પત્તો લાગતો નથી. મહાભારતના સભાપર્વમાં ભીમના દિગ્વિજયમાં હિમાલય નજીકના 'જરહગવ' દેશ પછી ધણુ દેશ જીતતાં કુક્ષિમંત પર્વત નજીકના 'ઉનાટ' (પાઠાંતરથી 'ઉસ્લાટ', 'લસ્લાટ', 'મસ્લાટ' વગેરે) દેશ ઉપર વિજય મેળવ્યાનું કહ્યું છે. ૧૭૯ આનાથી ગુજરાતની ભૂમિ સાથેનો કોઈ સંબંધ પકડી શકાતો નથી. વર્ષાનુપૂર્વીની દૃષ્ટિએ જૂનો ઉલ્લેખ તો તોલેમી(ઈ. સ. ૧૫૦)નો કહી શકાય, જે લારિકેથી અબીદુ 'લાટ' દેશના જૂઠાગનું સ્થળ કહે છે. ૧૮૦ ઈ. સ. ની ૩ જી સદીના વાત્સયાનનો એના કામસૂત્રમાં 'લાટ' શબ્દનો પ્રયોગ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તો અત્યારે પ્રાપ્ત સાધનોમાં પહેલો કહી શકાય. ૧૮૧ વાત્સયાન 'અપરાંત' અને 'લાટ'ની સ્ત્રીઓને અલગ અલગ સૂચવે છે, 'સુગપ્ત'ની કે 'આનત'ની સ્ત્રીઓ વિશે કશું કહેતો નથી. 'પાસ્તાડિતક' નામની એક પ્રાચીન બાણ-રચના(ઈ. સ. ની ૫ મી સદી)માં લાટના લોભનાં લક્ષણ ગણાવ્યાં છે, સાથોસાથ લાટમાં તોફાની માણસો પણ હોવાનું સૂચવ્યું છે. ૧૮૨ વરાહમિહિર પૃથક્સ હિતામાં અને બ્રહ્મગુપ્ત આર્યસિદ્ધાંતમાં 'પુલિથ' અને 'રોમક' એવા ન્યૂતિપિક સિદ્ધાંતોની વ્યાખ્યા લખનારા તરીકે એક 'લાટ' નામના ન્યૂતિધીનો ઉલ્લેખ કરે છે. ૧૮૩ તો વરાહમિહિરે, 'ભરુકુચ' અને 'સુગપ્ત' ઉપરાંત 'લાટ'નો પણ દેશ તરીકે જુદો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૧૮૪ આલિ-લેખિક નિર્દેશોમાં કુમારગુપ્ત અને બુધવર્માના સમયના મદ્યોરના અભિલેખ (ઈ. સ. ૪૩૬)માં 'લાટ' વિષયથી આવેલા શિલ્પીઓ વિશે મળે છે. ૧૮૫ તો "

હરિષેણુ(ઈ સ ૪૬૦-૫૨૦)ના સમયના અજડાના અભિલેખમાં દેશ તરિકિનો ઉલ્લેખ થયેલો અને છે ૧૮૬ ઃ ફ્રી સદીના ચીની નિર્દેશ પ્રમાણે લાટ દેશનો ધર્મશુપ્ત નામે બૌદ્ધ વિદ્વાન ઉત્તર ભારતમાં દીક્ષિત થઈ, મધ્ય એશિયામાં પસાર થઈ, ચીનમાં જઈ રહ્યો હતો. ૧૮૭ ઈ સ ૪ થી સદીના 'દીપવંસ'માં અને ઃ ફ્રી સદીના 'મહાવંસ'માં 'લાળ' દેશ અને 'સિંહપુર'નો ઉલ્લેખ થયો છે; આ 'લાળ' આપણો 'લાટ' છે કે અન્ય કોઈ એ વિશેનો મતભેદ હજી પૂરેપૂરો હિંકલી શકાયો નથી ૧૮૭અ સચિત ઉલ્લેખ બાણના હર્ષચરિત(ઈ સ ૬૧૦ લગભગ)નો છે, જ્યાં રાજધિરાજ પ્રભાકરવર્ધનનાં પરાક્રમેમાં 'લાટ' પ્રદેશ ઉપરના વિજયનું પશુ સૂચન થયેલું છે ૧૮૮ રવિદ્રાર્તિની રચેલી ઐહોલી-પ્રશસ્તિ-(ઈ સ ૬૩૪)વાળા અભિલેખમાં 'લાટ' 'માલવ' 'ગુર્જર' એમ ત્રણ અલગ અલગ દેશ આપ્યા છે ૧૮૯ આમાં 'ગુર્જર' એ હરીદેતે પશ્ચિમ મારવાડનો પોતામાં ભિલ્લમાલ-શ્રીમાલને સમાવી લેતો ગુર્જર-પ્રતીહારોનો પ્રદેશ છે, જ્યારે 'લાટ' એ તળ-ગુજરાતના પ્રદેશને મૂર્ત કરતી સદા સમન્વય છે. ચીની મુસાફરો ગુચ્છન સ્વાંગ (ઈ સ ૬૪૦) અને ઇસિંગ (ઈ. સ ૬૭૧-૬૮૫) પોતાની પ્રવાસનોંધમાં 'લાટ' અને 'માલવક'નો ઉલ્લેખ કરે છે : પહેલો મુસાફર 'લોલો' કહી એમાં વલ્લીનો તથા માલવનો પશુ-સમાવેશ કરે છે. ૧૯૦ ખીજો 'સિંધુ' અને 'લાટ' દેશોને પશ્ચિમના દેશ કહે છે ૧૯૧ નોંધપાત્ર છે કે ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓને એમના અભિલેખોમાં સામાન્ય રીતે 'લાટશ્વર' કહેવામાં આવ્યા છે રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કર્ક સુવર્ણવર્ષના ઈ સ ૮૧૨-૧૩ ના દાન-શાસનમાં એના પિતા ઇન્દ્રારાજને લાટશ્વરમહાનો શાસક કહ્યો છે અને કર્ક પોતાને 'લાટશ્વર' કહે છે ૧૯૨ જરા વહેલાંના 'આર્યમજુશ્રીમૂલકલ્પ' નામના બૌદ્ધ ગ્રંથ(ઈ. સ ૮ થી સદીનો અંતભાગ)માં લાટ દેશનો વિસ્તાર પશ્ચિમ દેશ તથા પશ્ચિમ સમુદ્રથી ઉજ્જન સુધીનો કહ્યો છે ત્યાં વલ્લીના શીલાદિત્ય ૧ લાના અને પછી ધ્રુવસેન ૨ જના પશુ સંદર્ભમાં આવુ સૂચન છે ૧૯૩ મૈત્રકોનું સામ્રાજ્ય વિસ્તર્યું ત્યારે સીમાઓ વિસ્તૃત થઈ હતી એની આ અસર કહી શકાય, બાકી કરતી આવતી સીમામાં દસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ખેટકમહા અને કમ્મણિજ (કામરેજ) વિભાગોનો સમાવેશ 'લાટ'માં હતો ૧૯૪ રાષ્ટ્રકૂટવંશની ગુજરાતની શાખાનું શાસન વાતક નદીથી લઈ નવસારિકા વિભાગની દક્ષિણે આવેલી અબિકા નદી સુધીના જીભાગ ઉપર સામાન્ય રીતે રહ્યું હતું, તેથી એટલો ભાગ એમના કાલમાં 'લાટ' સદાને પાત્ર હતો, ૧૯૫ અને એની રાજધાની 'ખેટક' (ખેડા) હતી.

ઈ સ.ની ૭ મી-૮ મી સદી આસપાસ ઘાટ પામેલા રક્ષપુરાણના જૂના ભાગમાં 'લાટ' ('લાટ') દેશનો એકવીસ હજાર ગામ ધરાવતો દેશ કહ્યો છે ૧૯૬ આ વિસ્તૃત સીમાનો કાંઈક વિશેષ ખ્યાલ કનોજના પ્રતીહાર રાજા રામભદ્ર- (ઈ. સ ૮૩૪-૮૩૬)ના એક પ્રતિનિધિ અલ્લના સંદર્ભમાં 'આનંદપુર'ને 'લાટ'માં કહ્યું છે ૧૯૭ એનાથી આવે છે. રાજશેખર એવી કોઈ સ્પષ્ટતા કરતો નથી, એટલું જ નહિ, પશ્ચિમના દેશ ગણાવતાં 'ભુગુકચ્છ' અને 'આનત' એણે 'સુરાષ્ટ્ર' અને 'કચ્છીય'થી જુદા નોંધ્યા હોઈ, તળ-ગુજરાતના બુલાગને આવરી લેતા કહ્યા છે, આમ છતાં કાવ્યમીમાંસામાં દેશના વતનીઓ તરીકે 'લાટ' અને 'લાટદેશ' એવો પ્રયોગ કરે છે ૧૯૮ એના 'બાલરામાયણ'માં નાટકના છેલ્લા અંકમાં રામ વિમાન દ્વારા અયોધ્યા તરફ જાય છે ત્યારે જે જે દેશ ઉપરથી પસાર થાય છે તેના ક્રમમાં દ્રવિડ-કેરલ-સાંતગોદાવરીતીર-કાવેરી-કર્ણાટક-મહારાષ્ટ્ર-વિંધ્ય એમ ગણાવતાં નર્મદા નદીના મરતકના શેખરરૂપ 'લાટ' દેશનો નિર્દેશ કરી લીધો છે; ત્યાં લાટદેશવાસીઓને પ્રાકૃત ભાષાના ચાહક કહ્યા છે. ૧૯૯ રાજશેખરે અને એના પછી એક સદીમાં થયેલા ભોજ નરેશે અનુક્રમે કાવ્યમીમાંસા અને સરસ્વતીક કાશ્મરજીનામક કાવ્યસાક્ષના ૩ થોમાં લાટવાસીઓને સ રક્ત ભાષાના દ્રેષી અને સુ દર પ્રાકૃત ભાષા બોલનારા-સાંભળનારા કહ્યા છે ૨૦૦ રાજગેખરે કાવ્યમીમાંસા તેમજ બાલરામાયણમાં લાટની લલનાઓની તારીફ કરી છે ૨૦૧ વિમાનોકુચનના ક્રમમાં રાજશેખરે 'લાટ' પછી ઉજ્જયિનીના મહાકાલ(ના મહિર) નો ઉલ્લેખ કર્યો હોઈ ૨૦૨ અને મન મહારાષ્ટ્ર અને માલવની પશ્ચિમ દિશાનો દેશ 'લાટ' સંભવિત અને છે. અગિયારમી સદીનો અલ્ખીરની (ઈ સ ૧૦૩૦) એના પ્રવાસત્રયમાં 'લાટ' પ્રદેશને અણહિલવાડની દક્ષિણે કહે છે અને એણે એનાં પાટનગર બે કહ્યાં છે : 'ગિહરોજ' (ભરૂચ) અને 'રિહનગર' (અગ્રિનગર-થાણાની ઉપરના ભાગમાં સમુદ્રતટ ઉપરનું નગર) ૨૦૩ આ પાછલા નગરને બુલે ઉજ્જયનની ઉત્તરે ૨૦૪ અને ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી 'ગિરિનગર' (જૂનાગઢ) કહે છે, ૨૦૫ જે એક બંધબેસતાં થતાં નથી.

અનુનંદવ વાવેલાના કાંટેલાના ઈ. સ ૧૨૬૪ ના અભિલેખમાં લાટ દેશ ઉપર વીસલદેવની સત્તા હોવાનું કહ્યું છે તે મધ્ય અને દક્ષિણ ગુજરાત ઉપરના એના આધિપત્યને કારણે જ ૨૦૬ ઈ સ ૧૨૮૭ ની દેવપદ્મ-પ્રશસ્તિમાં વડોદરા જિલ્લામાં, આવેલા કારોહણ(કાવણ)ને 'લાટજીવણ' કહ્યું છે, એટલે તેરમી સદીમાં પણ લાટ દેશમાં મહી-નર્મદાના પ્રદેશનો સમાવેશ થતો હતો ૨૦૭

જેન સાહિત્યમાં 'લાટ' દેશનો મોરેથી જુદા જુદા સ્થાનમાં ઉલ્લેખ થયો છે ૨૦૭ આ બધામાંથી એક વાત સ્પષ્ટ થઈ શકે છે કે શરૂઆતમાં 'લાટ' સહા સમગ્ર તળ-ગુજરાતને માટે પ્રયોજાતી તે આગળ જતાં, સોલકીકાલમાં મધ્ય ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાતને માટે અને પાછળથી દક્ષિણ ગુજરાત પૂરતી સીમિત થઈ એમ કહી શકાય.

'લાટ'ની વિશેષતા, ઉપર બતાવ્યું તે પ્રમાણે, એના લોકો અને એની જ્ઞાતિના વિષયમાં તો હતી, પણ એની ભાષા ઉપરાંત કાવ્યશાસ્ત્રમાં એક રીતિ તેમજ એક પ્રકારના શબ્દાલકારને કારણે પણ હતી. લાટ પ્રદેશને એની પ્રાકૃત 'લાટી' ભાષા અને અપભ્રંશ પણ હતાં મારવાડના જલોરમાં રચવામાં આવેલી ઉદ્યોતનસરિની 'કુવલયમાલા' પ્રાકૃત કથા(ઈ સ. ૭૭૮-૭૯)માં અંકાર દેશની બોલીઓની લાક્ષણિકતા સચવતાં લાટના લોકોને ઉલ્લિખિત કર્યાં છે ૨૦૮ ગુદટે એના 'કાવ્યાલકાર'(ઈ સ. ૮૦૦-૮૫૦ લગભગ)માં, પુરાણકારે 'અગ્નિપુરાણ'માં, ધારાના ભોજદેવે (૧૧ મી સદી) 'સરસ્વતીકાંભરણ'માં, વૃદ્ધ વાગ્બટે (૧૨ મી સદી) 'વાગ્બટાલકાર'માં અને વિશ્વનાથે (૧૪ મી સદી) 'સાહિત્યદર્પણ'માં 'લાટી' નામની એક રીતિ કહી છે ૨૦૯ 'લાટ' નામના અનુપ્રાસ (શબ્દાલકાર) વિશે ઉદ્ભટે (ઈ સ. ૮૦૦-૮૫૦ લગભગ) એના 'કાવ્યાલકારસંગ્રહ'માં કહ્યું 'તેનું મગ્નમ્, વિશ્વનાથ વગેરેએ પોતપોતાના ગ્રંથોમાં અનુસરણ કર્યું છે ૨૧૦ અલ્લમસુદી નામનો અરય મુસાફર (ઈ સ. ૯૪૩) પોતાની પ્રવાસનોંધમાં સૈમૂર (એમર), સુખારા (સોપારા), ઠાના (થાણા) અને બીજાં નગરોમાં 'લાટિયા' નામની બોલી વપરાતી હોવાનું લખે છે ૨૧૧

આજે જેને આપણે 'અરબી સમુદ્ર' કહીએ છીએ તેને અરય મુસાફરોએ 'હાર'નો સમુદ્ર કહ્યો છે ૨૧૨ આનાથી સિંધુ નદીના મુખથી લઈ સોપારા સુધીનો સમુદ્ર અબીજ છે એ આખો કાંઠો શું 'હાર' દેશનો હશે? સિંધમાં 'હારખાના' નામનું ગામ છે તેને 'હાર' સાથે સબંધ હશે? તોલેમીએ જારિકે નોંધ્યું છે એ આપણે જોયું 'પેરિપ્લસ'ના લેખકે અરિયાક્તાના પ્રદેશમાંથી લિન્ન લિન્ન બનાવટની વસ્તુઓની નિકાસ થતી હોવાનું નોંધ્યું છે ૨૧૩ તે શબ્દ 'હારિકા' કરતાં 'અપરારિકા' સાથે વધુ મળતો લાગે છે. બેશક, બેહુથી પ્રદેશ તો તેનો તે જ અબીજ છે. 'આરિયાકા' અને 'બારિયાઝ' (બરચ)ના સાહચર્યથી એ પ્રદેશના સ્થળનિર્દેશનો ખ્યાલ આવી શકે એમ છે ૨૧૪ એણે 'બરકા' અખાત વટાવ્યા પછી 'બારિયાઝ'નો અખાત અને 'આરિયાકા'નો કાંઠો

આવ્યાનું 'લખ્યું' છે એનાથી એ સ્પષ્ટતા થાય છે.^{૨૧૫} આ 'આરિયાકા'થી નિર્દિષ્ટ 'લાટ' દક્ષિણ ગુજરાતના અર્થમાં સીમિત જણાય છે. આ ઉપરથી કહી શકાય કે અરબ મુસાફરોએ કહેલો 'હાર'નો સમુદ્ર આજના ગુજરાતના પશ્ચિમ કાંઠાની સામેનો સ્વીકારી પછી સિધથી ઘર્ષ સોપારા મુખીના કાંઠા સામેના સમુદ્રને માટે પ્રયોજ્યો હશે.

તોલેમી(ઈ સ ૧૫૦)ના સમયમાં 'હાર' શબ્દ પૂરા પ્રચારમાં હતો એમ એણે આપેલી 'હારિકે' સંજ્ઞાથી સ્પષ્ટ છે અને છતાં એ સમયે કે એની પૂર્વના નજીકના સમયમાં એ નોંધાયો નથી ઈ. પૂ ૩ ૭ સદી પહેલાંનાં ઐતિહાસિકોમાં 'શાખાયન' સાથે 'લાટાયન' કે 'લાટચાયન' શબ્દ પ્રયોજાયેલો જોવા મળે છે અહીંના પાછલા શબ્દમાં 'લાટ' કે 'લાટચ' જોઈ શકાય, છતાં સ્વરૂપ ઉપરથી એ શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દ નથી તો એના મૂળમાં કયો શબ્દ હશે? અલતેકરે જાનર્તમાંથી (જાલજ દ્વારા) 'લાટ'ની સંભાવના કરી છે.^{૨૧૬} ઉમાશંકર જોશીએ નર્તકમાંથી નજ્જ, લજ્જા દ્વારા સંભાવના કરી છે,^{૨૧૭} ઉમાશંકર કહે છે કે 'મહીનાં કોતરો પ્રાચીન સમયથી લૂંટફાટ માટે સગવડવાળાં હોઈ.. લૂંટો એ આ પ્રદેશની કોઈ બિલ્લ અને માલો જેવી મૂળ જાતિ હોય'.^{૨૧૮} સંસ્કૃત ભાષામાં લટ-હોષ, લટ-ફુર્જન, લટ્વ-જાતિવિશેષ એવા અર્થ ઉમાશંકરે ત્યાં નોંધ્યા છે.^{૨૧૯} વા શિ આગેએ આ ત્રણ અર્થ આપ્યા છે.^{૨૨૦} ખ્યાનમાં રાખવા જેવું એ કે 'લાટ' લોકો, 'લાટી' ભાષા અને 'લાટી' સ્ત્રીઓથી વાકેફ રાજાશેખર, ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે, દેશનામ તરીકે 'લાટ' ન આપતા 'ભુગુકચ્છ' અને 'આનર્ત' એવાં નામ આપે છે અર્થાત્ એના હૃદયમાં 'ભુગુકચ્છ' અને 'આનર્ત' એટલે સમાવી લેતા 'લાટ' હોય. જાનર્ત અને નર્તક બંને ઉપરથી નજ-લજ્જ દ્વારા 'લાટ' જોતરી આવી શકે એમ છે; ખાસ કરી દક્ષિણ ગુજરાતમાં અને સમુદ્રકાંઠાની પ્રજામાં 'ન'નો 'લ' ઉચ્ચારવાનું અઘાપિ સામાન્ય છે અને તો સમગ્ર દેશનું નામ એક સમયે જાનર્ત હતું તે સ્થાનિક લોકોમાં જાડના જાડ ઉચ્ચારણથી પ્રચલિત હોય, અને એ સાંસ્કારિક લોકોમાં જાનર્તથી જાણીતું હોય 'લાટ' 'ખ'જાના અર્થમાં વપરાય છે એના સામ્યે આ કાંઠાના સમગ્ર પ્રદેશમાં શિવલિંગની પૂજા વ્યાપક હોવાને કારણે વિદેશીઓ પ્રદેશને જ 'લાટ' કે 'હાર' કહેતા હોય એવો રત્નમણિરાવનો અભિપ્રાય હતો.^{૨૨૧} તે યોગ્ય નથી લાગતો, કારણ કે એ પરિસ્થિતિમાં તો એ સ્ત્રીલિંગે જાનર્ત (સ * લજ્જિ)-'લાટચ' હોઈ શકે, પુ'લિંગે 'લાટ' નહિ તેથી ટળવું હોય તો જાનર્ત તરફ ટળવું વધુ યુક્તિસંગત કહી શકાય સં. રાષ્ટ્ર-પ્રા રહ ઉપરથી નજ-લજ્જ દ્વારા 'લાટ' મેળવવાનું મન થાય, પણ એ એટલા પ્રાચીન સમયમાં સકય

નથી, ઈસ્વી દસમા સૈકામા શક્ય બને ખરું તો અત્યારે પ્રથમ પ્રમાણુના અભાવે નિર્ણયાત્મક રીતે કશું જ કહી શકાય એમ નથી

ગુર્જરદેશ-ગુજરાત : આજે રાજકીય એકમ તરીકે ‘ગુજરાત’ સંજ્ઞા તળ-ગુજરાત (ઉત્તર, મધ્ય, દક્ષિણ), સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના મળીને રચાયેલા ભૂભાગને માટે પ્રચલિત છે. આમા તળ-ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રની પ્રાંતીય બેઠે ભાષા પણ એકાત્મક છે કચ્છમાં પણ કચ્છ-વાગડમાં સ્થાનિક આબીર-આહીર લોકોની ભાષા ગુજરાતીની જ એક સ્થાનિક બોલી છે; તળ-કચ્છમાં કચ્છીની જ લિન્ન લિન્ન સ્થાનિક બોલીઓ પ્રચલિત છે. તળ-ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર મળીને એક સમયે ‘આનત’ હોવાનું ઉપર યથાસ્થાન વિચારાયું છે ‘લાટ’થી મુખ્યત્વે તળ-ગુજરાત તો ખરું જ આ દેશને ‘ગુજરાત’ નામ મળ્યું એની પહેલાંથી ગુજ્ઞત શબ્દ પ્રયુક્ત થતો હતો છે, જે અલ્પીકનીએ કહ્યું છે તેમ આણની ઉત્તરે છેક બ્રહ્મન (નારાયણ-જયપુર) સુધીનો પશ્ચિમ મારવાડનો પ્રદેશ હતો. ૨૨૨ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ગુર્જર-પ્રતીહારોનો એ પ્રદેશ, જેની રાજધાની હીનમાલ. પ્રાચીન કાલના ઉત્તરના તબક્કામા ‘ગુર્જર દેશ’ ૨૨૭ ‘ગુર્જર મહલ ૨૨૪ ‘ગુજ્જરાત’ ૨૨૫ ‘ગુર્જરાત’ ૨૨૬ ‘ગુર્જરાત’ ૨૨૭ ‘ગુર્જરાત’ ૨૨૮ ‘ગુર્જરાત’ ૨૨૯ જેવી સંજ્ઞાઓના પણ સાહિત્યિક તેમજ આલિલેખ ઉલ્લેખ જાણવામા આવ્યા છે. પાણિનિના ગણપાઠમા આ પ્રકારનો ફોર્મ પણ શબ્દ નથી મળતો, પતંજલિના પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયી-વ્યાકરણના મહાભાષ્યમા પણ નથી; મહાભારતની અધિકૃત વાચનામાં પણ નથી, મળે છે મહાભારતની દક્ષિણી વાચનામા. યુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમા ઉપાસન લાવનારા લોકોના નામ ઉમેરી લેવામા આવ્યા છે તેઓમા છેલ્લે ખપ (=ખસ, શક), પછી બર્જર ચવન, ગુર્જર, આહીરક, પલ્લવ, શક, કરુપ, દુબર અને કારિકના નામોમા વચ્ચે ગુર્જર પણ જોવા મળે છે ૨૪૦ આ નામ બધા જ દેશવાચક હોઈ પ્રજાવાચક ન હતાં છે આમા આ દેશના જૂના શબ્દો સાથે ‘ગુર્જર’ પણ પ્રદેશ પામી ગયો છે. પ્રજાવાચક આ શબ્દના ભારતીય સાહિત્યમા ચોક્કસ સમયવાળા સાધનોમાં મહાકવિ જાણીય હર્ષચરિત (ઈ. સ. ૬૧૦ લગભગ) એ જાણવામા આવેલું પ્રમાણિત પહેલું સાધન છે : એમાં હર્ષવર્ધનના પિતા પ્રભાકરવર્ધન (ઈ. સ. ૬૦૦) ને ‘ગુર્જરપ્રભાકર’ (ગુર્જરને ઉભાગરા કરાવનારો) કહ્યો છે ૨૮૧ મુઝન સ્વાગે (૯ મી સદી) દેશનામ તરીકે ૧૬૮૦ કિ.મી.ના ઘેરાવાનો ‘કુ-એ-લો’ (‘ગુર્જર’) દેશ અને એની રાજધાની ‘પિ-લો-મો-લો’ (લિલ્લમાલ) કહેલ છે, ૨૪૨ એટલે એના આધાર પર કહી શકાય કે પ્રભાકરવર્ધનની ભય પામતા ગુર્જરા તે પશ્ચિમ મારવાડના ગુર્જર-

પ્રતીહાર હોય. ભવિષ્યપુરાણમાં દેશવાચક સંજ્ઞા તરીકે એનો બેઠવાર ઉલ્લેખ થયેલો છે, ૨૩૩ પછી એના સમય વિશે શકા હોઈ એ કયા જુલાગને દેદેશી દહે છે એ નક્કી ન કરી શકાય, પરંતુ પદ્મપુરાણના ભાગવતમાહાત્મ્યમાં ભાકિત ગુર્જર-દેશમાં જીર્ણતા પામી છે એમ કહ્યું છે ૨૩૪ તે પદ્મપુરાણની રચના ઈ સ. ૧૦ મી સદી પૂર્વે નજીકમાં સંભવિત હોઈ પશ્ચિમ ભારવાડને ઉદ્દેશીને કહેવાયેલ છે. પચતત્રતમા પછી જે ‘ગુર્જર દેશ’ કહ્યો છે ૨૩૫ તે પછી બીનમાલવાનો પશ્ચિમ ભારવાડનો પ્રદેશ છે એ દર્શાવત છે કે ગુર્જરાની એક શાખા દક્ષિણ ગુજરાતમાં મઈ હતી અને નાંદીપુરી(નાંદોદ)માં ‘ગુર્જરનૃપતિવંશ’ તરીકે સ્થિર થઈ હતી. આ વંશના રાજવી દ્વં રળના ખેડાના દાનશાસન(ઈ સ ૬૨૬)માં આ પ્રકારનો અત્યારે જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ થયેલો જોવામાં આવ્યો છે ૨૩૬ પરંતુ નાંદોદનો પ્રદેશ છેક સોલકીકાલ સુધી ‘ગુર્જર’ કહેવાયો નથી દક્ષિણના ચાલુક્યવંશના પુલકેશી ૨ રળના ઐહોલીના અભિલેખ(ઈ. સ ૬૩૪)માં ‘લાટ’ ‘માલવ’ અને ‘ગુર્જર’ મળે છે, ૨૩૭ ને નવસારીના પુલકેશી અવનિર્જનાશ્રયના દાનશાસન(ઈ સ ૭૩૬)માં અરબોએ હરાવેલાઓમાં ‘ગુર્જર’ પછી કહ્યો છે ૨૩૮ તે બંને પશ્ચિમ ભારવાડના છે રાષ્ટ્રકૂટવંશના દતિદુર્ગે ઉત્તરગંગામાં ઈ સ ૭૫૪ માં હિરણ્યગર્ભદાન આરંધુ ત્યારે ગુર્જરદેશનો રાજવી પછી જળ રાજવંઓ સાથે સેવામાં હાજર હતો એમ નોંધાયું છે, ૨૩૯ તો એ જ વંશના કર્ક સુવર્ણવર્ષના દાનશાસન(ઈ સ ૮૧૨-૮૧૩)માં ‘ગુર્જરેશ્વર’ કહ્યો છે ૨૪૦ તે પછી બીનમાલવનો જ રાજવી છે ઉદ્યોતનસરિએ ‘કુવલયમાલા’(ઈ. સ ૭૭૬)માં બોલીઓ બોલનારા ગુજ્જર કહ્યા છે ૨૪૧ તે પછી પશ્ચિમ ભારવાડના છે.

‘ગુર્જરનાભૂમિ’ એવું દેશવાચક નામ ડેડવાણક(હાલના જોધપુરના પ્રદેશમાં)ના ઈ સ. ૮૪૪ ના મિહિરબોજના અભિલેખમાં જોવા મળે છે, ૨૪૨ તો એક ખીળ ઈ સ ૮૫૦ ના અભિલેખમાં આજના જયપુરના પ્રદેશમાં આવેલા મગલાનકને ‘ગુર્જરનામડલ’માં ૨૪૩ કહેવામાં આવેલ છે આ પરિસ્થિતિ ઈ સ. ૧૦૩૦ માં ભારતમાં આવેલા અરબ મુસાફર અલ્ખીરીની હિંદના પ્રવાસના ગ્રંથમાં પછી જોવા મળે છે; એણે શુદ્ધ ગુજ્જાત શબ્દ પ્રયોજ્યો છે ૨૪૪ આ પ્રદેશ આજુથી ઉત્તરનો જ છે. ઈ સ ૯૪૨ માં મૂલરાજ સોલકીએ અણહિલપુર જેની રાજધાની હતી તેવા આજના ઉત્તર ગુજરાતના એ સમયના વ્યાપક ‘સારસ્વતમંડલ’ની સત્તા હાથ કરી એ સમયે, સંભવિત છે કે, કાન્યકુબજના પ્રતીહાર રાજવીઓના સામત તરીકે ‘ભિલ્લમાલ’માં મૂલરાજનો પિતા રાજિ શાસન કરતો હતો રાજિના મૃત્યુ

બાદ મૂલરાજ સાચોર(સત્યપુર)ને કેંદ્રમાં રાખી એ વખતે બાધીતા થયેલા સત્યપુર-
 મ ડલનો શાસક બન્યો. ઈ. સ. ૯૯૫ ના બાલોરાનાં પતરાંના દાનશાસનમાં એને
 ‘સત્યપુરમ ડલ’નો ભોક્તા કહેવામાં આવ્યો છે, ૨૪૫ ન્યારે એ પહેલાના ઈ. સ.
 ૯૮૭ ના કડીમાંથી મળેલા દાનશાસનમાં પોતાની જીજ્ઞાસા બળથી જેણે
 સારસ્વતમ ડલ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેવો કહેવાયો છે ૨૪૬ આમ ઈ. સ. ૯૯૫ સુધી
 તો ઉત્તર ગુજરાતનું ‘સારસ્વતમ ડલ’ અને પશ્ચિમ મારવાડનું—‘ગુર્જર દેશનું’
 ‘સત્યપુરમ ડલ’ એ બેઉ મથક એની સત્તા નીચે દર્તા આમ એ એના પિતા પછી
 ‘ગુર્જરેશ્વર’ બન્યો હતો એમ કહી શકાય ઈ. સ. ૯૯૭ ની કાસ્મીરી પડિત
 ક્ષેમેદ્રની ‘ઔચિત્યવિચારચર્યા’માં ધારાપતિ મુંજ સાથેના કોઈ ગૂર્જરેશ્વર
 મૂંમેપાલના સંધર્પનો ઉલ્લેખ મળે છે. ૨૪૭ એ જ વર્ષના હસ્તિકુંડીના ધવલના
 અભિલેખમાં મુંજ સાથેના વિગ્રહમાં પરાજિત થયેલા રાજવીનો દેશ ગૂર્જરદેશ
 કહેવામાં આવ્યો છે. ૨૪૮ મુંજનો શત્રુ આ રાજવી મૂલરાજ છે એમ માનવામાં
 આવતું હતું, પરંતુ આવી વાતનું કોઈ સ્પષ્ટ પ્રમાણ નથી મળતું એટલે મૂલરાજ
 ગુર્જરેશ હોવાનું ઉપરના બે પ્રમાણોથી સર્વાંશે સિદ્ધરૂપ મનાતું નથી. ૨૪૯
 ઈ. સ. ૧૦૫૦ માં ન્યારે ધારાપતિ ભોજદેવ એના સરસ્વતીક કાશરણ-નામક
 સાહિત્યશાસ્ત્રના મથકમાં બીજાઓના અપભ્રંશનો ઉપયોગ ન કરતા પોતાના જ
 અપભ્રંશનો ઉપયોગ કરનારા ‘ગુર્જરા’ને વખોડે છે ૨૪૯ ત્યારે એ ‘ગુર્જરા’થી
 એની આખ સમક્ષ એના અણુહિલ્લપુરના શાસક સોલકીઓ ઉદ્દિષ્ટ છે, અને
 એ રીતે સમગ્ર પ્રજાને પણ વખોડી નાખવાનું સમન્વય છે એ કાલનો ભોજદેવ
 અને ભીમદેવ ૧ લા વચ્ચેનો અણુબનાવ ઇતિહાસમાં ખૂબ મવાયેલો છે. ૨૫૦ આમ
 ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશને મૂલરાજની અણુહિલ્લપુરની આસપાસના સમગ્ર ‘સારસ્વત-
 મ’ ડલ ઉપરની સત્તાના અનુસંધાનમાં ‘ગુર્જરદેશ’ ‘ગુર્જરમ ડલ’ ‘ગુજરાત’ એવી
 સઘા લાગુ પડતી ચર્ધ ગઈ હતી ખ્યાનમાં રાખવા જેવું કહી શકાય કે ઈ. સ.
 ૧૦૬૭ માં કાસ્મીરી પડિત બિદ્ધણે એના ‘વિક્રમાંકદેવચરિત’ કાવ્યમાં કાઢીની લાંગ
 ન વાળનારા ગુર્જરાની ટીકા કરી છે તે સંલગ્ન રીતે જૈન સાધુઓને ઉદ્દેશીને
 કરી છે ૨૫૧ એના સમય સુધીમાં સારસ્વતમ ડલનાં પ્રબળન પણ પરપ્રાંતીયોને
 માટે ‘ગુર્જર’ ચર્ધ ચૂક્યા હતા આ સમય નજીકના ‘સુદ્રિતકુસુદયદ્ર’ પ્રકરણમાં
 ‘ગુર્જરજન’ કહ્યો છે ૨૫૨ તે ઉત્તર ગુજરાતનો જ વાસી અલીષ્ટ છે ઈ. સ. ૧૧૩૬ ના
 ચંદ્રસંસ્કૃત ‘સુનિસુવતસ્વામિચરિત’માંનો ૨૫૩ ‘ગુજ્જર દેશ’, ઈ. સ. ૧ ૭૯-૪૦ ના
 સિદ્ધરાજ જયસિંહના દાહોદના અભિલેખમાંનું ૨૫૪ ‘ગુર્જરમ ડલ’ અને ઈ. સ.
 ૧૧૫૪ ના જિનદત્તસંસ્કૃત ‘ગણધરસાધર્મશતક’માંની ‘ગુજ્જરદત્તા ૨૫૫ એ ઉત્તર
 ગુજરાતનો સુખ્યત્વે ખ્યાલ આપે છે; દક્ષિણ ગુજરાતનો પ્રદેશ હજી ‘ગુર્જર દેશ’

નહિ કહેવાતો હોય, કારણ કે જ્યસિંહના પિતા કણ્વદેવના સમયના ઈ. સ ૧૦૭૪ ના દાનશાસનમાં 'નાગસારિકા'(નવસારી)ને 'લાટદેશાંત:પાતી' કહેલ છે,^{૨૫૬} એટલે સિદ્ધરાજના સમયમાં પરિસ્થિતિમાં ખાસ ફેર પડ્યો નહિ હોય આ હેતુથી 'દ્વાપ્રાય મહાકાવ્ય'માં^{૨૫૭} 'ગૂર્જર' 'ગૂર્જરેક' 'ગૂર્જરત્રા', ઈ. સ ૧૧૬૮ ના યશ:પાલના 'મોહરાજપરાજય' નાટકમાં^{૨૫૮} 'ગૂર્જરપતિ', ઈ. સ. ૧૧૮૪ ના સોમપ્રભના પ્રાકૃત 'કુમારપાલપ્રતિખોધ'માં^{૨૫૯} 'ગૂર્જર દેશ', એના સમકાલીન ભટ્ટ સોમેશ્વરના 'સુરથોત્સવ' મહાકાવ્યમાં^{૨૬૦} 'ગૂર્જરકિતિભુજ', ઈ. સ. ૧૧૨૮ ની પૂર્ણભદ્રકૃત 'મહર્ષિચરિત્રપ્રશસ્તિ'માં^{૨૬૧} 'ગૂર્જરભૂમિ', આ વગેરે નિર્દેશો ત્યાં ત્યાં જરૂરિયાત પ્રમાણે ઉત્તર ગુજરાતના લોકો, ઉત્તર ગુજરાતના સોલકી કુલના રાજવીઓ કે ઉત્તર ગુજરાતના ભૂભાગ માટે અભીપ્ત છે ઈ. સ ૧૨૩૦ ના 'ઉત્તર ગોર્જર અપભ્રંશ'ના રેવતગિરિદાસમાં 'ગુરજ-ધર' અને 'ગૂર્જર દેશ' એવું મળે છે,^{૨૬૨} જ્યારે એના નજીકના સમયમાં રચાયેલ 'આખૂરાસ' નામની રચનામાં તો લવણપ્રસાદને 'ગુજરાત-ધર-સમુદરભુ' કહ્યો છે^{૨૬૩} એમાનો 'ગુજરાત-ધરા' શબ્દ પણ ઉત્તર ગુજરાતને માટે છે.

'ગુજરાત' શબ્દનું મૂળ શું, એ વિચારણીય પ્રશ્ન છે આ પૂર્વે આપણે જોયું છે કે આ શબ્દ સાથે વ્યુત્પત્તિવિષયક સબધ હોય તેવાં ૩૫ સં ગુર્જરત્રા-ગૂર્જરત્રા અને પ્રા ગુજ્જરત્તા ૩૫ નોંધાયાં છે; તો સ ગૂર્જરાત્રા, ગુર્જરાત્ર, ગૂર્જરાત, ગૂર્જરાટ ૩૫૦ પણ મળે છે^{૨૬૩} ગૂર્જરાત્ર-ગૂર્જરાટ-ગૂર્જરાટ આ ૩૫૦ના મૂળમાં સં ગૂર્જરત્રા (સ્ત્રી) શબ્દ અને જો એ સરકૃતીકરણ હોય તો એના મૂળમાં પ્રા ગુજ્જરત્તા ૩૫ હોય (ગુર્જર: ત્રાયતે યાસો મૃમિ: સા ગૂર્જરત્રા એમ કહેવાતું) મન થાય, પણ એવા દોર્ધ અન્ય શબ્દ નથી) વિચાર તો ખુદ ગૂર્જર-ગૂર્જર શબ્દનો પણ કરવાનો રહે છે આ શબ્દ મૂળમાં વિદેશી છે, એનાં બિન્ન બિન્ન મૂલ વિચારતાં એમાંના અરબી ગુજ્ઝ-ગુજ્ઝ મૂલ તરફ નજર નાખ છે. ઈ. સ. ૮૫૧ માં ભારતવર્ષમાં આવેલા અરબ મુસાફર સુલેમાન મહિરબોજ વિશે વાત કરતાં જુર્જ નોંધે છે.^{૨૬૪} અલ્ખલાફુરી (ઈ. સ ૮૯૨) અને અલ્ખસુદી (ઈ. સ ૯૧૬) પણ જુર્જ જ નોંધે છે,^{૨૬૫} જ્યારે અલ્ખીરની (ઈ. સ ૧૦૩૦) ગુજ્ઝ નોંધે છે, પરંતુ આ પૂર્વે જાણે ગુર્જર શબ્દ નોંધ્યો જ છે^{૨૬૬} અને મહા-ભારતના પ્રક્રિષ્ઠ ભાગમાં પણ એ શબ્દ નોંધાયો છે^{૨૬૭} જોએ ગેઝેટિયરમાં ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી ગુર્જરાષ્ટ્રમાંથી કાઢવા માગે છે,^{૨૬૮} અને મૌખિક વાતમાં મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ પણ ગુર્જરાષ્ટ્ર એવું મૂલ સ્વયં જ છે અલ્ખીરનીએ દેશવાચક નામ તરીકે ગુજ્ઝ નોંધ્યો છે તે પૂર્વે ઉપરના સ. ગુર્જરત્રા અને પ્રા.

ગુજરાત ૩૫ અધિલેખોમાં ૩૫ આવી છે એટલે ગુર્જરા-ગુજરાત ૩૫ના મૂલમાં કોઈ વિદેશી શબ્દ હતો કે નહિ એ વિચારણીય બની રહે છે. ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે અરબી ભાષામાં બહુવચનનો સ્ત્રીલિંગે વાત પ્રત્યય છે, ગુજ્ઞ પ્રભ, એવું બહુવચન ગુજ્ઞાત-ગુર્જારોનો સમૂહ અને મહાત્, સેવાત, વસ્વાત, મહેલાત, જેવા શબ્દ પ્રચલિત પણ છે ૨૧૯ અરબોનો સપર્ક તો હસ્તામની પણ ક્યાંય પૂર્વેથી ભારતવર્ષ સાથે હતો, એટલે અરબોએ આ શબ્દ આપ્યો હોય તો એમાં આશ્ચર્ય નહિ હોય અને એવું જ પ્રથમ પ્રાકૃતીકરણ અને પછી સંસ્કૃતીકરણ ૬ મી સદીમાં થયું ને પછી વ્યાપક બન્યું. આ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિ હજી, પ્રબળ પુરાવાઓને અભાવે, સર્વથા નિષ્ક્રયકોટિની કહી શકાય એમ નથી.

આ સંજ્ઞા ૧૦ મી-૧૧ મી સદી સુધી ‘પશ્ચિમ મારવાડ’ માટે, પછીથી ભીમદેવ ૧ લાના સમયમાં શરૂમાં ઉત્તર ગુજરાતને માટે અચારમાં આવી અને પછી મુસ્લિમ સત્તા વિઠસતા છેક દક્ષિણ ગુજરાત સુધી પહોંચી. ૧૭૦ ‘ગુજરાત’ સંજ્ઞા ગુજરાતના પ્રદેશમાં ૧૩ મી સદીથી સ્થાપિત થઈ એ વિશે મતભેદ નથી.

૨. પર્વતો

પર્વતોનાં નામ તો પ્રદેશોનાં નામો કરતાં વહેલાં પ્રયોજાયાં છે.

અર્થુદ્ : ગુજરાતની તલભૂમિના પર્વતોનો ઇતિહાસ ઉપેક્ષવાનો પ્રયત્ન કરીએ ત્યારે ભૂસ્તરશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પ્રાચીનતમ કોઈ પર્વત હોય તો એ ‘અર્થુદ્’ (આયુ) પર્વત કહેવાયો છે. આજના ગુજરાતની પૂર્વ સરહદ ઉપર દક્ષિણથી ઉત્તર સુધીમાં પથરાયેલા વિધ્વની ઉત્તરસિંધિએ ૧૧૩૦૫૫ (અરવલ્લી)ની ગિરિમાળા શરૂ થાય છે. આ પર્વત ગુજરાતની અત્યારે નૈસર્ગિક ઉત્તર સીમા આક્રી આપે છે. આ ‘અર્થુદ્’નો મહાભારતના આરણ્યકપર્વમાં એક તીર્થસ્થાન તરીકે ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૨૭૧ ત્યાં ચર્મપ્વતી નદી પછી હિમવાનના પુત્ર અર્થુદગિરિ તરફ જવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે. આ પર્વતમાં પૂર્વ કાલમાં કિર્ (સંભવતઃ જ્વાળામુખીનું ઠરેલું મોહું) હોવાનું કહી ત્યાં વસિષ્ઠનો આશ્રમ હોવાનું કહ્યું છે. આમ ‘અર્થુદ્’ ગિરિ તીર્થ તરીકે સ્થિત થયેલો છે, જે પરંપરા અભાવે પર્વત ચાલુ છે. પર્વત તરીકેના એના નિર્દેશ વાયુ, ઇન્દ્ર, વામન, માર્કંડેય વગેરે પુરાણોમાં મળે છે. ત્યાં એને ઉબ્બત, પુષ્પગિરિ અને રૈવત સાથે ગણાવ્યો છે. ૨૭૨ ‘અર્થુદ્’ દેશવિશેષ અને એ ‘અપરાંત’નો ભાગ હોય એવું પણ પુરાણોમાંથી મળે છે. ૨૭૩ માર્કંડેયપુરાણમાં એને અર્કલિંગ, મલક અને વૃક સાથે અધ્યદેશમાં ગણાવ્યો છે, પરંતુ એ કોઈ અન્ય દેશ નથી. ૨૮૬ પુરાણમાં સમગ્ર અર્થુદ્-

ક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય આપવામાં આવ્યું છે, જેમાં 'અચલેશ્વર ક્ષિપ' હોવાનું કહ્યું છે. ૭૫ દેશો વિશે કહેતાં બૃહત્સંહિતા 'આનર્ત, અર્ધુદ, પુષ્કર' એવા ક્રમ બતાવે છે ૨૭૬ રાજશેખર કાવ્યમાં સામાં દેશ અને પર્વત એમ બેઉ રીતે નિર્દેશ કરે છે, ૨૭૭ અને એને પશ્ચિમના પર્વતોમાં ગણાવે છે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં એની, એ ગુજરાતની ઉત્તર સીમા આપતો હોઈ એટલા પૂરતી, જરૂર રહે છે

ઉજ્જયંત-ગિરનાર : ઉપર આપેલા વાચપુરાણ વગેરેના ઉલ્લેખોમાં ચાર પર્વતોમાં 'પુષ્પગિરિ' છે, પરંતુ એનો સ્થળ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. ૨૭૮ બાકી બે રહ્યા તેઓમાં 'ઉજ્જયંત' એ રૂપરૂપ રીતે 'ગિરનાર' છે પ્શ્ચાનમાં લેવા જેવું છે કે એક કર્ણવન્તી શબ્દ ઋગ્વેદના બીજા મંડળમાં વપરાયેલો છે. ૨૭૯ કૌથ અને મેંદેડોનલને આ ઋચા દુર્બોધ લાગી છે, પરંતુ હુરવિગતું માનવું છે કે ગદ કે કિલ્લાને માટે આ શબ્દ પ્રયોગ્યો છે ૨૮૦ આ કિલ્લામાં આશ્રય કરી રહેલા નામુર નામના દાનવનો ઇંદ્ર વિનાશ કર્યાનું એમાં સૂચન છે, અર્થાત્ આ કિલ્લો દાનવો-આર્યેતર લોક વસતા હતા તેવા પ્રદેશમાં હતો સૌરાષ્ટ્રનો પ્રદેશ પ્રાચીન કાલમાં આર્યેતર પ્રજાની વસાહતનો હતો અને તેથી ત્યાં જઈ આવેલા આર્યેતર પ્રાચક્ષિત લેવું પડતું હતું ૨૮૧ સભવ છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા કર્ણવદ (કે એના પ્રાકૃતીકરણ પામેલા હજ્જવન્ત) પર્વતના સંબંધના કિલ્લાનો ઋગ્વેદની એ ઋચામાં ઉલ્લેખ હોય પાણિનિના ગણપાઠમાં એ નથી, પરંતુ મહાભારતમાં તો એનો સૌરાષ્ટ્રનાં તીર્થ ગણાવતાં નિર્દેશ થયેલો છે : એનું માહાત્મ્ય ગાયુ છે કે 'સુરાષ્ટ્ર દેશમાં મૃગે અને પક્ષીઓએ સેવેલા પુણ્ય ઉજ્જયંત ગિરિમાં જોણે તપ કર્યું છે તે સ્વર્ગમાં યથા પ્રાપ્ત કરે છે' ૨૮૨ મુખ્યત્વે સાતાધર્મિકતા-નામક જૈન આગમિક ગ્રંથમાં બાવીસમા તીર્થ કર નેમિનાથના કેવલજ્ઞાન અને નિર્વાણથી ઉજ્જયંતના શિખરને પવિત્ર થયેલું કહેવામાં આવ્યું છે, ૨૮૩ એવી રીતે કે નેમિનાથે દીક્ષા રૂવતક ગિરિ ઉપર લીધી અને એ 'ઉજ્જયંત' ઉપર નિર્વાણ પામ્યો. ૨૮૪ પૌરાણિક નિર્દેશોમાં જુદાં પાઠાંતરોએ આ જ પર્વત કહ્યો છે ૨૮૫ મહાભારતના આરણ્યકપર્વમાં એક 'ગિરિમુંજ' ઉલ્લિખિત થયો છે અને એને 'પંચનદ' તીર્થ પછી ગણાવ્યો છે ૨૮૬ એનાથી સ્થાનનિશ્ચય થઈ શકતો નથી ઐતિહાસિક રૂપરૂપ ઉલ્લેખોમાં પ્રાચાણિક ઉલ્લેખ કાર્દમક મહાક્ષત્રપ દુરદામાના ઈ સ. ૧૫૦ ના જૂનાગઢ શૈલલેખનો છે ૨૮૭ ઉજ્જયંત ગિરિમાંથી નીકળતી સુવર્ણસિકતા, પલાશિની વગેરે નદીઓના પ્રવાહ આડે બંધ બાંધીને 'સુદર્શન' નામે જલાશય કરવામાં આવ્યું ૨૮૮ અંતકૃદ્દશા-સાતાધર્મિકતા વગેરેમાં દ્વારવતી-રૂવતકનું સાહચર્ય એવા મળે છે, ૨૮૯ પરંતુ એવાં સ્થળોમાં ઉજ્જયંતનો નિર્દેશ નથી; જ્યાં ઉજ્જયંત

છે ત્યાં દારવતી-રૈવતક નથી યુગ્મન શ્વાંગ પોતાના પ્રવાસગ્રંથમાં માત્ર 'ઉલ્લગ્નત'નો ઉલ્લેખ કરે છે ૨૯૦ સોઘાંટીકાલમાં ગિરનાર ઉપરના લેખોમાં પણ પર્વતસંગ્રા 'ઉલ્લગ્નત' જોવા મળે છે એ ખરું કે ૪ થી-૫ મી સદી પછીના જૈન ગ્રંથોમાં ઉર્જયત-ઉલ્લગ્નત અને રૈવતકનું સાહચર્ય મળે છે; પછીના સાહિત્યમાં રૈવતકને 'ઉલ્લગ્નત'નું એક વન કહ્યું છે જૈનેતર ગ્રંથોમાં પણ ૭ મી-૮ મી સદી સુધીમાં કહી શકાય તેવા, સ્કંદપુરાણના પ્રભાસખંડમાંના વત્સાપથક્ષેત્ર-માહાત્મ્યમાં એવું સાહચર્ય જોવા મળે છે.^{૨૯૧} સુરાષ્ટ્ર દેશમાં વત્સાપથ છે; ત્યાં ઉલ્લગ્નત ગિરિ અને રૈવતક ગિરિ આવેલા છે; એ બેઉની વચ્ચે મોટી ઝાડી (જાલિ) આવેલી છે 'સોમનાથ(ભવનાથ)ના સાનિધ્યમાં ઉદયંત ગિરિ અને પશ્ચિમ ભાગમાં રૈવતક'^{૨૯૨} ભવનાથના પશ્ચિમ ભાગમાં રૈવતક ગિરિ છે.^{૨૯૩} સ્કંદપુરાણમાં 'વત્સાપથ ક્ષેત્રમાં ભવ(નાથ) છે, રૈવતકમાં દામોદર છે, અને ગિરિની ટોચ ઉપર અંબાદેવી છે'^{૨૯૪} સ્કંદપુરાણનો આશય સ્પષ્ટ છે કે અંદરના ભાગનો જૈન દેરાસરો, અંબાજીની દૂક, ગુરુ ગોરખનાથની દૂક, ગુરુ દત્તાત્રેયની દૂક, કાલકાની દૂક-એ ગિરિ તે 'ઉલ્લગ્નત'-ઉદયંત' અને દામોદર કુંડ-દામોદર મંદિર ઉપરનો દક્ષિણનો પૂર્વ-પશ્ચિમ પથરાયેલો આજનો બે સહો (વાદેશ્વરીના મંદિરવાળો) કુંગર તે રૈવતક વત્સાપથ ક્ષેત્ર અને રૈવતક ક્ષેત્ર સ્કંદપુરાણના પ્રભાસખંડને એકાત્મક છે ૨૯૫ સ્કંદગુપ્તના સમયનો જૂનાગઢ શૈલેષ પલાશિની, સિકતા અને વિકાસિની એ ત્રણે નદીઓ રૈવતકમાંથી નીકળેલી કહે છે અને એને જ 'ઉર્જયત' કહે છે.^{૨૯૬} બૃહત્સ હિતામાં વરાહમિહિર નૈર્ઝત્ય દિશામાં બંધા સસુદ છે ત્યાં સિંધુ અને સૌગંધની જોડે જોડે રૈવતક પ્રદેશને ગણાવે છે,^{૨૯૭} એનાથી કચી સ્પષ્ટતા થતી નથી ૬ મી સદીનો રાજશેખર તો કાવ્યમીમાસામાં પશ્ચિમના પર્વતોમાં 'ગિરિનગર'ને ગણાવે છે ૨૯૮ વરાહમિહિરે કે રાજશેખરે 'ઉર્જયત-ઉલ્લગ્નત' એવી સંગ્રા વિશે મૌન ગાળ્યું છે. શિશુપાલવધમાં^{૨૯૯} માધ રૈવતકનું વર્ણન આપે છે, પણ એ તો સમુદ્રમધ્યે આવેલી દારકાની નજીકમાં આવેલા રૈવતકનું છે, એ ઉલ્લગ્નતનું નથી તેમજ સદીમાં ભદ્ર સોમેશ્વર રૈવતકનું ખીલું નામ ઉલ્લગ્નત હોવાનું કહે છે,^{૩૦૦} તો એ સમયના જૈન ગ્રંથો રૈવતગિરિરાણુ (ઈ. સ. ૧૧૮૧) 'ગિરનાર' તરીકે જ માત્ર નિર્દેશ કરે છે,^{૩૦૦} બન્યાને પ્રભાવકચરિત (ઈ. સ. ૧૦૮૮) અને પ્રગ્ધર્મિતામણિ(ઈ. સ. ૧૩૦૫)માં ઉલ્લગ્નત-રૈવતકની તો સ્પષ્ટ રીતે અનન્યતા જોવા મળે છે. પ્રગ્ધર્મિતામણિ 'ગિરનારશિર ઉપર' એવો પ્રયોગ કર્યો છે^{૩૦૧} તો પ્રગ્ધર્મિતામણિએ મૂનક- (ગણકદેવી)ના દુરામાં 'ગિરનાર' એવો શબ્દપ્રયોગ નોંધ્યો છે-એ વચ્ચે ૩૦૨:અ ખડ્ડ જ સ્પષ્ટ રીતે વિવિધવર્તીકલ્પમાં તો નેમિનારજીએ પવિત્ર કરેલા અને

રૈવતક—ઉજ્જયિત વગેરે સંગ્રાથી જાણીતા ગિરીધર ‘ગિરનાર’ને નમન કરવામાં આવ્યું છે. ૩૦૨ વિવિધતીર્થકલ્પમાં બીજા પશ્ચ સંખ્યાબંધ ઉલ્લેખ છે અને અન્ય પ્રમુખ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ત્રણે નામની એકાંકતા અનુભવાય છે

રૈવતક : પુરાણોએ ગુજરાતના ભૂભાગમાં ગણાવેલો એક ચોક્કસ ગિરિ તે ‘રૈવતક’ છે. પાણિનિના ગણપાઠમાં ‘રૈવતિક’ તેમજ ‘રૈવત’ શબ્દો જોવા મળે છે, ૩૬૨મ પશ્ચ ત્યાં કશી સ્પષ્ટતા નથી મહાભારતના આદિપર્વમાં અર્જુનનો દૂધ વનવાસ પૂરો થયો છે ત્યાં પ્રથમ પ્રભાસમાં આવ્યા પછી કૃષ્ણ અને અર્જુન બંને રૈવતક ગિરિ ઉપર વાસ કરવા જાય છે, એ પછી સુભદ્રાના હરણ વખતે ‘સુભદ્રા શૈલેઃ રૈવતકનું’ અને બધી દેવતાઓનું અર્ચન કરી, બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવી, ગિરિની પ્રદિક્ષણ કરી દ્વારકા તરફ જવા લાગી ત્યાં તે અર્જુન એનું હરણ કરી ઝડપી રથથી પોતાના નગર તરફ ચાલ્યો ગયો એનું હરણ થતું જોઈ સૈનિકો-ચોરિયાતો ધૂમખરાડા પાડતા સૌ યોગમયી દ્વારકામાં દોડી ગયા’ ૩૦૩ અહીં રૈવતક અને દ્વારકાનું સાંનિધ્ય સ્પષ્ટ છે સભા-પર્વમાં દ્વારવતી વસાવ્યાના ઉલ્લેખમાં કૃષ્ણાદિ યાદવો ‘પશ્ચિમ દિશામાં રૈવતથી શોભી જાહેલી રમ્ય કુશસ્થલીમાં ગયા અને ત્યાં ફરી વસાહત કરી’ અને ‘જરાસંધના ભયથી ષુરાનો ત્યાગ કરીને દ્વારવતીપુરીમાં ગયા’, ૩૦૪ ન્યારે ભોજરાજાએ રૈવત ગિરિ ઉપર વિહાર કરવા ગયેલા ત્યારે કોઈના પુત્ર શિશુપાલે આવી તેઓને દ્વારકામાંથી હરી ગયાનું કૃષ્ણના મુખમાં સચવાયું છે, ૩૦૫ આ ઉલ્લેખો એ સાહચર્યને બલ આપે છે

રૈવતક વિશેની કેટલીક સચક વિશેષ માહિતી હરિવંશ પૂરી પાડે છે : ‘સિધુરાજની સત્તાનો ‘અનૂપ’ (પાણીથી સમૃદ્ધ) પ્રદેશ હતો ત્યાં જઈ એ રમણીય પ્રદેશમાં, દેવો સ્વર્ગમાં આનંદ પામે તે પ્રમાણે, (યાદવો) આનંદ પામ્યા... એ પ્રદેશમાં બહુ દૂર નહિ એવો રૈવતક પર્વત હતો, ત્યાં કોણુ લાખો સમય એટલ્યના વાસમાં રજા હતા ત્યાં એ સિધુરાજની વિહારભૂમિ હતી ત્યાં જ નગરી વસાવવાને કૃષ્ણે વિચાર કર્યો’ ૩૦૬ વસાવેલી એ દ્વારકા ‘વારિકુર્ગ’ (ફરતે પાણીથી કુદંતી ઝિલો હતો તેવી) હતી ૩૦૭ એ દ્વારકાની પૂર્વ દિશામાં રૈવતક શૈલ, દક્ષિણ દિશામાં પચવર્ણ, પશ્ચિમ દિશામાં અક્ષય અને ઉત્તર દિશામાં વેણુમાન એમ ચાર દિશાએ ચાર ગિરિ હતા, અને રૈવતક તરફ ‘પાંચજન્ય’ નામનું વન હતું ૩૦૮ આ પૂર્વે વળી હરિવંશમાં મહાસાગરની પરીખાવાળી અને પાંચ પર્વતોથી શોભતી દ્વારકા કહી છે, ૩૦૯ પરંતુ ત્યાં પાંચ

પર્વતોનાં નામ આપ્યાં નથી; જ્યાં આપ્યાં છે ત્યાં ઉપરનાં ચાર શૈલનામ છે અર્જુન આદિપર્વમાં રૈવતકમાં કૃષ્ણ સાથે રહ્યો ત્યાં ગિરિને શણુગારવાની વાત આવે છે ૩૧૦ અને સલાપર્વમાં શિશુપાલે દારકા ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે ભોજરાજનો રૈવત ઉપર ક્રીડા કરવા ગયેલા કહ્યા છે ૩૧૧ અને સુભદ્રાહરણ પહેલાં આદિપર્વમાં સુભદ્રાએ પૂજન બાદ રૈવતકને પ્રદક્ષિણા કરી છે, એ નિર્દેશો એવું બતાવે છે કે રૈવતક કોઈ મોટો પહાડ નહોતો, એ નાનો કુગર-ક્રીડાશૈલ હશે આશ્ચર્ય એ છે કે મહાભારતના મૌસલપર્વના તેમજ વિષ્ણુપુરાણ-ભાગવતપુરાણ વગેરે પુરાણોના ઉલ્લેખ પ્રમાણે ૩૧૨ સમુદ્રે કુબાહી દીધેલી દારકાની નજીકમાં હોવાનું કહી શકાય તેવી મૂલ દારકા (કાંડીનાર પાસેની બિન-વસાહતી જગ્યા) અને આજની સૌરાષ્ટ્રને વાયવ્ય ખૂણે આવેલી દારકા (કે સૌરાષ્ટ્રમાં બીજા ત્રણેક સ્થાનોની પણ સંભાવના કહી છે ૩૧૩ તેવી જગ્યાઓ)ની નજીક ધ્યાન ખેંચે તેવા નાના મોટા પહાડ જેવામાં આવતા નથી પહેલો, જાણવામાં આવેલો, ધ્યાન ખેંચે તેવો ઉલ્લેખ જૂનાગઢ શૈલલેખનો રકંઠગુપ્તના સમયનો ઈ સ ૪૫૭ નો છે, ૩૧૪ જેમાં ઊર્જયત-રૈવતકને એકાત્મક બતાવ્યા છે. જૈન ગ્રંથોમાં પણ લગભગ ત્યારથી એ એકાત્મક હોવાના ઉલ્લેખ મળે છે ૩૧૫ અને ઉપર ‘ઊર્જયત-ઉજ્જયત’ના પ્રસંગમાં જોયું તેમ અદરનો એ ઊર્જયત-ઉજ્જયત અને દામોદરકુંડ અને જૂનાગઢ શૈલલેખની ઉપરનો પૂર્વ-પશ્ચિમ પડેલો ભેસલો તે ‘રૈવતક’ એવી સ્પષ્ટતા રકંઠપુરાણમાં અનુભવાય છે ૩૧૬ (જુઓ ઉપર પૃ. ૨૮૫) પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા વિસાવાડા(મૂલદારકા)ની પૂર્વમાં ૨૪ કિ મી (૧૫ માઈલ) ઉપર દક્ષિણ-ઉત્તર-ધિશાને પથરાયેલા પડેલા બરડા કુગરને પણ રૈવતક ગણવાનો પાર્જિટરે અભિપ્રાય આપ્યો છે, ૩૧૭ અને જગજીવન કાલિદાસ પાઠકના જણાવ્યા પ્રમાણે ‘બડાં પર્વતની રૈવતધાર ઉપર રાણા ખેમાજીએ ઉદ્દેશ્યર મહાદેવની સ્થાપના કરી હતી’ એ બરડા કુગરની પણ એક નીચી ધારનું નામ ‘રૈવત’ જણવામાં આવ્યું છે, ૩૧૮ આ પાછલી માન્યતાને થોડુંક પણ બલ આપે એવું પ્રમાણ જોઈતું હોય તો એ હરિવંશમાં મળી આવે એમ છે હરિવંશમાં દારકાને ક્રતા ચાર ગિરિ કહ્યા છે તેમાં ઉત્તર દિશાએ ‘વેણુમાન’ છે (ઉપર પૃ ૨૮૬); આજે બરડાની ઉત્તરે આલપરા અને એનાથી જરા ઊંચા (૬૨૬ મીટર-૨૦૫૦ ફૂટના) શિખરને ‘વેણુ’ શિખર કહેવામાં આવે. પણ છે આ વેણુમાન છે એમ સ્વીકારવા જતાં દારકાને ‘વાઙિદુર્ગ’-ને સ્થાને, ‘ગિરિદુર્ગ’ કહેવી પડે, પરંતુ મહાભારત-હરિવંશ-વિષ્ણુપુરાણ-ભાગવત-પુરાણ એમ કહેતા અટકાવે છે અહીં આપણને એમ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય કે

મહાભારત અને પુરાણોના મોટા ભાગના ઉલ્લેખ આજની કેડીનાર પાસેની મૂલદારકા કે આજની દારક નાં સ્થાનોને નજર સામે રાખીને થાય છે, પ્રભાસમાં જેમ કૃતરમર ગિરિ લુપ્ત થઈ ગયો તે પ્રમાણે રૈવતક અને દારકાની આસપાસના ખીખ ત્રણ કે ચાર એ બધા ગિરિ-શૈલ-કોડાશૈલ દારકા સાથે જ રૂખી ગયા એમ માની ચલાવી લેવું પડે આ પૂર્વે (પૃ ૨૮૪) બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે નેમિનાથ(અરિષ્ટનેમિ)ની દીક્ષા રૈવતક ઉપર અને એમનું કેવલજ્ઞાન તેમજ નિર્વાણ ઉજ્જયંત ઉપર, એમ પ્રાચીન જૈનગ્રંથોમાં બનેલી પૃથક્તા કહી છે, પછીના ગ્રંથોમાં 'ઉજ્જયંત ઉપગ્ના રૈવતક ઉદ્યાનમાં' એમ સમાધાન કરી 'રૈવતક' ને એક ઉદ્યાન કહેવામાં આવેલ છે ૩૨૯ રૈવતક નજીક એક નંદન નામનું વન તો કહેવાયેલુ જ છે ૩૦૦ ઉજ્જયંત-રૈવતક-ગિરનારની જૈન ગ્રંથોમાં નિર્દિષ્ટ એકતા વિશે આ પૂર્વે 'ઉજ્જયંત'ના પ્રસંગે સૂચવાયુ છે (પૃ ૨૮૫-૨૮૬)

ઋક્ષ અને પારિયાત્ર : મહાભારતમાં 'કુલપર્વતો'નો ઉલ્લેખ કરતાં લીખ-પર્વમાં મહેદ્ર, માલ્ય, સૃષ્ટ, શુક્રિમાન, ઋક્ષવાન, વિંધ્ય અને પારિયાત્ર એવા સાત પર્વત ગણાવવામાં આવ્યા છે ૩૨૧ પાર્નિટરે જણાવ્યું છે કે વિંધ્ય અને ઋક્ષમાંથી નીકળતી નદીઓ જેતાં 'ઋક્ષ' એ સાતપૂડાની પશ્ચિમ બગાળા સુધી લાગતી ગિરિમાળા છે, ૩૨૦ બી સી હો માને છે ૩૨૩ તેમ જોઉં એક નથી આરણ્યક-પર્વમાં પશ્ચ દક્ષિણપથમાં જતાં માર્ગમાં અવતિ પછી ઋક્ષવાન પર્વતને વટાવ્યા બાદ વિંધ્ય અને પયોળણી નદીનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે ૩૨૪ આમ આજના ગુજરાતની પૂર્વ સીમાના વિંધ્યનો જ એને એક ફાંટો કહેવો જોઈએ, સાતપૂડા એ, હકીકતે, વિંધ્યનો જ એક ભાગ છે, જેની ધાર--નાની મોટી--લખાતા બગાળા સુધી પહોંચી શકે

'પારિયાત્ર' એ તો ગુજરાતની પૂર્વ દિશા અને ઉત્તર દિશાએ સંધિ ઉપર આવેલી આડાવલી(અરવલ્લી)ની ગિરિમાળા છે. પાર્નિટરે આડાવલીથી છેક ભોપાળ સુધી લંબાયેલી ગિરિમાળાને 'પારિયાત્ર' કહેલ છે ૩૨૫ આરણ્યકપર્વમાં ઋષિ માર્કંડેયે ભગવાન બાલમુકુન્દના ઉદરમાં જોયેલા પર્વતોમાં મહેદ્ર પછી વિંધ્ય, મલય અને પારિયાત્ર પર્વતોને ગણાવ્યા છે ૩૨૬ શાંતિપર્વમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ૩૨૭ એ પર્વતમાં ગૌતમનો આશ્રમ હતો હકીકતે, ઉમાશ કર જોશી કહે છે તે પ્રમાણે 'માળવાની દક્ષિણ અને પશ્ચિમે કરતુ ગિરિવર્તુલ તે પારિયાત્ર' હોવામાં શકા રહેતી નથી ૩૨૮ રાજશેખર મહાભારતના આરણ્યકપર્વના નિર્દેશને અનુસરી સાત કુલપર્વત તેના તે આપે છે, ૩૨૯ જ્યારે 'પારિયાત્ર'નો નિર્દેશ કરતાં

પારિયાત્ર પર્વતના પ્રદેશમાં રહેનારા લોક તરીકે ખ્યાલ આપ્યો છે. ૩૩૦ ઉમાશંકર જોશીએ ધ્યાન દોર્યું છે કે ‘પારિયાત્ર’નું ‘પારિપાત્ર’ એવું પાઠાંતર માર્ક ડેયપુરાણમાં પાર્વિટરે માન્ય રાખ્યું છે—તેના પરિ + પાત્રથી ‘પથર’ શબ્દમાં એ નામ સત્યવાઈ રહ્યું છે. હકીકતે આડાવલીની ગિરિમાળા મધ્યપ્રદેશમાં લંબાઈ ને ‘પારિયાત્ર’ તરીકે ગ્રામીન ગ્રથોમાં કહેવાઈ, ત્યાં અત્યારે ચંબલ અને બનાસ નદીઓ વચ્ચે ‘પથર’ નામથી એ ગિરિમાળા જાણીતી છે ૩૩૧

વિંધ્ય : સાતે કુલપર્વતોમાંના ગુજરાતને માટે મહત્વનો ‘વિંધ્ય’ છે. વિંધ્યની ગિરિમાળા દક્ષિણમાં છેક સુભાદ્રિથી શરૂ થાય છે અને ઉત્તર તરફ વધતી ગુજરાતની પૂર્વ સરહદ ઉપર, મેવાડ (રાજસ્થાન) અને માળવા(મધ્યપ્રદેશ)માં ચાલી જાય છે. હકીકતે જોઈએ તો સહ્યાદ્રિ, સાતપૂડા, વિંધ્ય, આડાવલી (અરવલી), પારિયાત્ર, ઋક્ષ, ઋક્ષવાન એ વિંધ્યની સુદીર્ઘ ગિરિમાળાના જુદા જુદા ભાગ છે. મહાભારતમાં ‘વિંધ્ય’નો અનેક વાર નિર્દેશ થયેલો છે. આદિપર્વમાં સુદ અને ઉપસુદ નામના બે ભાઈઓને ‘વિંધ્ય’માં તપ કરતા કહ્યા છે, જેમના ઉગ્ર તપને લઈ વિંધ્યમાંથી જવાળાઓ નીકળતી હકી છે ૩૩૨ આરણ્યક-પર્વમાં અગસ્ત્યના વચનને માન આપી વિંધ્ય વધતો નથી એમ કહી પછીના અધ્યાયમાં સૂર્ય અને ચંદ્રના માર્ગને રૂંધી લે એટલો વધ્યો એમ કહ્યું છે, જેને પછી અગસ્ત્યે વધતો અટકાવ્યો ૩૩૩ રામાયણ-કિષ્કિંધાકાંડમાં સુગ્રીવ સીતાની શોધ માટે વાનરોને મોકલે છે ત્યાં દક્ષિણ દિશાના જાલાગનો પરિચય આપતા હજાર શિખરાવાળા વિંધ્યની વાત કરી ત્યાં નર્મદાનો સબંધ આપી, પછી ગોદાવરી વિશે કહે છે ૩૩૪ મત્સ્ય, બ્રહ્માંડ, વાસુ, વામન વગેરે પુરાણોમાં એ નિર્દિષ્ટ થયેલો છે, જ્યાં એની વિસ્તૃત તળેટીઓમાં રહેનારાઓને ‘વિંધ્યપૃષ્ઠ-નિવાસી’ કહ્યા છે ૩૩૫ વિંધ્યમાંથી પુરાણોએ તાપી, પયોણ્ણી, નિર્વિંધ્યા, ક્ષિત્રા, ઋષભા, વેણા, વૈતરિણી, વિશ્વમાલા, કુમુદતી, તોચા, મહામૌરી, દુર્ગા, શિલા વગેરે ઠંડા જલવાળી નદીઓ નીકળતી કહી છે ૩૩૬ રાજશેખર કાવ્ય-ભોર્મસામાં વિંધ્યાદ્રિમાંથી નર્મદા નીકળી હોવાનું નોંધે છે, સાત કુલપર્વતોમાંના એક તરીકે એને નોંધે જ છે, ઉપરાંત માહિષ્મતીની પછી દક્ષિણાપથની માહિતી આપતાં એમાંના પર્વતોમાં પહેલું નામ વિંધ્યનું આપે છે ૩૩૭ ત્યાં જ એણે ‘આર્યાવર્ત’ની સીમા પૂર્વ અને પશ્ચિમના સમુદ્રો વચ્ચે હિમાલય અને વિંધ્યના વચગાળાના જાલાગની કહી છે. ‘અમરકંટક’ પર્વત નર્મદાના ઉપરના ભાગમાં આવેલો કહેવાયો છે ૩૩૮ મ ય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ પોતાની ‘એકદંત’ પરની વ્યાખ્યામાં કાલિદાસે કહેલો ‘અમરકંટ’ તે ‘અમરકંટક’ હોવાની સંભાવના કરી છે (૧-૧૭). ૩૩૯ આ પહાડ, હકીકતે, વિંધ્યની જ એક શાખા છે.

કૃતસ્મર : અલ્પાંશિ સત્યવાયેલા બીજા બે પર્વતોમાં એક 'કૃતસ્મર' અને બીજો 'વરાહ' છે. આમાંનો કૃતસ્મર રકંદપુરાણમાં પ્રભાસક્ષેત્રમાં સત્યવાયે છે, ૩૪૦ પ્રભાસક્ષેત્રમાં સમુદ્રને છેડે બ્રહ્માંડના માનદે જેવો એ મહાશૈલ હતો. માકંડ-પુરાણમાં રૈવત, અર્ધુદ, ઋષ્યશૃંગ વગેરે સાથે કૃતસ્મરને ગણાવ્યો છે. ૩૪૧ મુશ્કેલી એ છે કે આ હિલ્લખો સિવાય એ વિશે બીજો કયાંય કશું જોવામાં આવ્યું નથી, તેમ પ્રભાસ પાસે સમુદ્રકાંઠા નજીક કોઈ નાના પહાડનાં પણ દર્શન થતાં નથી. રકંદપુરાણમાં નેધિલી કથામાં કૃતસ્મર ભસ્મત્વ પામ્યાનો થયેલો નિર્દેશ તેમજ પાષાણો ચક્રતા પામતાં ધરો અને દેવકુહો(દિવળો)માં શિલ્પીઓ એનો ઉપયોગ કરે છે એવો નિર્દેશ સહજ રીતે એના લોપની વાત કરે છે. ૩૪૨ પ્રભાસપાટણના કોટની પૂર્વ દિશાએ હીરણ્યના કાંઠા સુધી પ્રભાસની 'સાવના દી'યા' તરીકે જાણીતી વસાહત નાચ પામી ગઈ છે અને ત્યાં સેંકડો વર્ષ પૂર્વેનો બળેલો પથ્થર અને ધાતુનો કિટોડો મળી આવે છે, તે જામી સપાટીનો, પથ્થરની અનેક ખાણોવાળો-જેમાં પૂર્વ અને ઈશાનનાં ભાગોમાં બૌદ્ધ પ્રકારની પ્રાચીન શુદ્ધિઓ પણ જોવા મળે છે. ૩૪૩ તે-ખડક જેવો ભાગ છે તે 'કૃતસ્મર' હશે ! પ્રાચીન પ્રમાણોને અભાવે આનો જવાબ આપી શકાય એમ નથી ઉમાશંકર જોશીએ મહાભારતના આરણ્યકપર્વમાં થયેલા 'જાતિસ્મર' નામના તીર્થ તરફ ધ્યાન દોર્યું છે, ૩૪૪ પરંતુ આસપાસનાં તીર્થોના મેળ મેળવવા જતાં એ ક્યાંક મધ્યપ્રદેશમાં આવેલું તીર્થ છે; સખ્દાતના 'સ્મર' સખ્દના સામ્ય સિવાય સૌરાષ્ટ્રના બૃહાગ સાથે એનો સબંધ જોવા મળતો નથી કૃતસ્મર સસ્સ્વતીના પ્રવાહને શેકતો હતો, એ બળી જતાં નદી સમુદ્રને મળવા સકિતમાન થઈ; અર્થાત કોઈ રાજકર્તૃવૃત્તી પર્વતનો ભાગ બેસી ગયો. અને પ્રભાસખંડમાં આવના પ્રભાસપાટણને સ્થાને તો દેવાલયોથી સમૃદ્ધ દેવપત્તન હતું, ૩૪૫ નગર ત્યાં હતું જ નહિ, નગર તો 'સાવના દી'યા' ઉપર હતું, જ્યાં ભાઠાની પથરાણ જમીન ઉપર જેમ બળેલો કિટોડો મળે છે તેમ ક્ષત્રપકાલીન મોટી ઈંટો પણ જોવા મળે છે

વરાહ : બીજો પર્વત તે વરાહ છે અને એનો નિર્દેશ 'પ્રાગ્જ્યોતિષપુર'ના સાંનિધ્યમાં હરિવંશના ભવિષ્યપર્વના પ્રક્ષિપ્ત ભાગમાં, ૩૪૬ મત્સ્યપુરાણમાં ૩૪૭ અને રામાયણના ક્રિષ્કધાકાંડના ૩૪૮ સમાન-અંશાત્મક શ્લોકોમાં થયેલો જોવા મળે છે, જ્યાં એ પર્વત અને પ્રાગ્જ્યોતિષ બંનેને પશ્ચિમ દિશાએ કહેવામાં આવ્યાં છે. સુગ્રીવ તારાના પિતા સુષેણને 'વારુણી-પશ્ચિમ' દિશામાં જવાનું કહે છે, ૩૪૯ અને ત્યાં 'સુરાષ્ટ્ર'ની શરૂઆત કરે છે. આગળ ચાલનાં પારિવાત્ર અને ચક્રવાન નામના પર્વતોની વાત કરી, ૩૫૦ અગાધ એવા વરુણાલય નજીક

ચોસઠં ચોળનના 'વરાહ' પર્વતનો નિર્દેશ કરી ત્યાં પ્રાગ્વ્યોતિષ નામનું સુવર્ણ-મય પુર છે કે જેમાં નરક નામનો દુષ્ટ મનવ રહે છે, એ પર્વતની ચિત્રચિત્ર તળેટીઓમાં અને વિશાળ શુદ્ધઓમાં વૈદેહી સદિત રાવણની તપાસ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. ૩૫૧ પશ્ચિમના દેશોની વાત ચાલતી હોઈ પૂર્વ દેશ-આસામના મનાતા 'પ્રાગ્વ્યોતિષપુર'થી આ કોઈ ભિન્ન 'પ્રાગ્વ્યોતિષપુર' છે. 'બરડો' અને 'વરાહ'ના વર્ણસામ્યને કારણે આ વરાહ પર્વત બરડો હશે ? હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ દાનશાસનોમાં આવેલાં વરદક્ષ (પથ) શબ્દ બરડા કુંગર માટે વપરાયાની સંભાવના કરી છે. ૩૫૨ આ શબ્દ સસ્ત્રીકરણ પામેલો કહી શકાય એમ છે, મૂળ 'બરડો' શબ્દ ઉપરથી. 'પ્રાગ્વ્યોતિષ' શબ્દ પણ કોઈ દેસ્ય પ્રાચીન શબ્દનું સંસ્કૃતીકરણ થયાની શંકા રહે છે. એમાં ઓસ્ટ્રિક ભાષાના મૂલ શબ્દના રૂપની સંભાવના પણ બતાવવામાં આવી છે. ૩૫૩ એ જો મથાર્થ હોય તો પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં આવા નગરની અશકયતા ન હોય પ્રમળ પ્રભાણોના અભાવે નિશ્ચયાત્મક રીતે અત્યારે કહી શકાય નહિ.

શત્રુઞ્ય : સૌરાષ્ટ્રના પાલીતાણા નજીક ૬૦૦ મીટર (૧,૯૭૦ ફૂટ)ની ઊંચાઈના નાના શત્રુઞ્ય પર્વતનો પુરાણાદિ સાહિત્યમાં ઉલ્લેખ થયેલો જાણવામાં આવ્યો નથી, આમ છતાં એ જૈન આગમ સાહિત્યમાં નોંધાયો છે. અરિષ્ટનેષિ પાસે દીક્ષા લઈને ગૌતમકુમાર શત્રુઞ્ય ઉપર નિર્વાણ પામ્યાનું અતદ્વંદ્વામાં જોવા મળે છે, ૩૫૪ જ્યાં બીજા કેટલાક સાધુઓ પણ નિર્વાણ પામ્યા હતા પાંચ પાંડવો કૃષ્ણના નિધનથી સંવેગ પામીને સુસ્થિત સ્થવિરની પાસે દીક્ષા લઈને શત્રુઞ્યના શિખર ઉપર પાદપોષગમન (વૃક્ષની જેમ સ્થિર રહીને) અનશન કરીને કાલધર્મ પામ્યાની અનુશ્રુતિ પણ જૈન ગ્રંથોમાં જાણવામાં આવી છે, ૩૫૪અ આદિનાથ ઋષભદેવજીના પુ ડરીક નામના ગણધરે તપ કરી આ ગિરિ ઉપર સિદ્ધિ મેળવી મનાય છે એટલે આ ગિરિનું એક નામ 'પુ'ડરીક' પણ છે. ૩૫૪આ સાહિત્યિક ઉલ્લેખ મૈત્રકકાલીન જિનસેનસૂરિના હરિવંશપુરાણ(ઈ સ. ૭૮૩-૮૪)નેા 'સિદ્ધકૂટ' તરીકે માલૂમ પડી આવ્યો છે ૩૫૫ જૈનોનું એ એક મહત્ત્વનું તીર્થધામ છે અને પ્રભાવકચરિત, પ્રમધયિતામણિ, વિવિધતીર્થકલ્પ વગેરે ગ્રંથોમાં જોનેા અનેક સ્થળોએ ઉલ્લેખ થયેલો છે ૩૫૬ વિવિધતીર્થકલ્પમાં તેા જોના માહાત્મ્યના અનુષંગમાં ૨૧ નામ પણ નોધવામાં આવ્યાં છે. ૩૫૭ કલ્પસૂત્રની દીકાઓમાં પણ જોના અનેક ઉલ્લેખ થયેલા છે, ૩૫૮

૩. વનો અને ઉધાનો

નંદનવન : દારકાના ઈશાન ખૂણે 'રૈવતકની' પાસે એક 'નંદનવન' નામનું ઉદ્યાન હોવાનું અને એમાં સુરપ્રિય નામના યક્ષનું આયતન હોવાનું અંતકૃદશા, વૃષ્ટિદશા અને જ્ઞાતાધર્મકથામાં જાણવા મળે છે ૩૫૬

રૈવતવન : મોડેના જૈન ટીકાકારોએ તો 'રૈવત ગિરિ'ને બદલે 'રૈવતવન' કહ્યું છે ૩૧૦ અને એ ગિરનારની તળેટીઓમાંના કોઈ એક વનવિભાગને.

સહસ્રાત્રવન-લક્ષારામ : ઉજ્જયંત ગિરિ ઉપર 'સહસ્રાત્રવન' અને 'લક્ષારામ' નામનાં બે વન હોવાનો ઉલ્લેખ વિવિધતીર્થકથ્થમાં 'ઉજ્જયંતસ્તવ'માં થયો છે ૩૧૦અ એ પછીનો ખૂબ જ મોડાનો 'સહસ્રાત્રવન'નો કથ્થપત્ર ઉપરની (ઈ. સ. ૧૬૫૧ ની) ઉપાખ્યાય શાંતિસાગરચરિત્રી કૌમુદી-ટીકામાં થયો છે કે ત્યાં નેમિનાથને કેવલજ્ઞાન થયું હતું ૩૧૧ પહાડ ઉપરના ઉપરકોટ(જૈન દેરાસરવાળા)માં એવા વનની કોઈ શક્યતા નથી, પરંતુ ભૈરવજળ પછી કિતર બાજુએ તળેટીમાં 'ભૈરવવન' તથા 'સેસાવન' છે તેઓમાંનું 'સેસાવન' એ આ હોય 'લાખારાસુ'ને રવંતગિરિરાસુ પહાડની દક્ષિણ દિશાએ કહે છે. ૩૧૧અ

કૌસંભવન : અંતકૃદશામાં 'કૌસંભવણ-કાણણ'—('કૌસંભવન-કાનન') સંજ્ઞાવાળું એક વન નોંધાયું છે ૩૧૨ મોડેના જૈન ટીકાકારોએ પણ 'કૌસંભારન' ('કૌસંભારણ') નોંધ્યું છે. ૩૧૩ જૈન સાહિત્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે 'દીપાવન' નામે પરિગ્રાજક, જે સાંખ આદિ સુરામત યાદવકુમારોને હાથે મરણ પામી અગ્નિ-કુમાર દેવ થયો હતો તેણે દારકાનું ઘટન કર્યા પછી બલરામ અને કૃષ્ણ સુરાજી છોડી પાંડવો પાસે દક્ષિણ મથુરા તરફ જતા હતા; દારકાથી પૂર્વ તરફ નીકળી તેઓ હસ્તકથ્થ (અભિલેખમાં પાછળથી હસ્તવગ્ર-આજનું 'હાથળ'—ભાવનમર જિલ્લામાં) નગરમાં આવ્યા, ત્યાંના રાજા અચ્છંદતને હરાવી દક્ષિણ તરફ જતાં એ બેઉ ભાઈ 'કૌસંભારણ'માં આવ્યા; ત્યાં કૃષ્ણને તરસ લાગતાં પાણી લેવા ગયા તે સમયે કૃષ્ણના મોટા ભાઈ જરાકુમારે—એમને હાથે કૃષ્ણનું મરણ થશે એવી ભવિષ્યવાણી નેમિનાથે ભાખી હોવાને કારણે એ દારકાનો ત્યાગ કરી અરણ્યમાં જઈ રહ્યો હતો તે—સિકારીરૂપે આવીને, ટીંચણ ઉપર એક પગ રાખીને સતેલા કૃષ્ણને શ્રગ ધારી એમના પગમાં મર્મસ્થાને બાણ માર્યું, જેને પરિણામે કૃષ્ણ અસાન પામ્યા આ અનુશ્રુતિને આધારે ભોગીલાલ સરિસરાએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે કે સુરાજીમાંથી દક્ષિણમાં જતાં કૌસંભા-

૨૫૫ આવતું હોઈ એ દક્ષિણ ગુજરાતમાં આવેલું 'કૈાસ'ના' હોવાનું થક્ય છે. એમણે નિશીથચૂર્ણિ'નો હવાલો આપી કહ્યું છે કે ભરુકચ્છથી દક્ષિણપથ જવાના રસ્તે 'ભલ્લીગૃહ' નામથી ઓળખાતું મંદિર હતું અને એમાં ભલ્લી-બાણથી વીધાયેલા પગવાળી કૃષ્ણની મૂર્તિ હતી ૩૬૩અ

કૈારંટકવન : મોડેના જૈન ટીકાકારોએ ભરૂચના ઇશાન ખૂણે 'કૈારંટક' નામનું વન હોવાનું નોંધ્યું છે ૩૬૪ વીસમા તીર્થંકર મુનિ સુવ્રતસ્વામીએ ત્યાં ઘણી વાર સમવસરણ કર્યું હતું. આ વનનું નામ ત્યાં ઊગતી એ નામની વનરપતિને કારણે હતું એવું સામાન્ય માનવું છે. આ 'કૈારંટક' કે 'કુરંટક' એ 'કાંટા-સેળિયો' તરીકે જાણીતી ઓપધિ છે. ૩૬૪અ

દંડકારણ્ય : મહાભારત, રામાયણ અને રામ સાથે સંબંધ ધરાવતાં પુરાણોમાં, ઉપરાંત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અન્યત્ર પણ, અનેકસ્થળોએ ઉલ્લેખિત 'દંડકારણ્ય' એ ગુજરાતના દક્ષિણ ખૂણે થાણા જિલ્લાની સરહદને ઝડીને નાસિક જિલ્લામાં ઊંડે સુધી ગોદાવરીના બેઠે કાંઠાને આવરીને પથરાયેલા અરણ્યમય ભૂભાગની પ્રાચીન સંજ્ઞા છે. ગુજરાત રાજ્યમાંનો 'ડાંગના જંગલો'નો પ્રદેશ એનો ઉત્તર ભાગનો અવશેષ છે. જૈન અનુશ્રુતિ પ્રમાણે તો કુંભકારકટના રાજા દંડકના નામ ઉપરથી, અગ્નિકુમાર નામના દેવે એ નગર બાળી નાખતાં એના સ્થાનનું, એ નામ પડ્યું હતું. ૩૬૫ મહાભારતમાંનો ઉલ્લેખ સહાપર્વમાં સહદેવના દક્ષિણ દિશાના દિગ્વિજયના વર્ણનમાં થયેલો છે, જ્યાં શૂર્પારક(સોપારા)ના ગણરાજ્યને હરાવ્યા પછી દંડકા પ્રદેશના લોકોને હરાવ્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે. ૩૬૬ અનુશાસનપર્વમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કોઈ બ્રાહ્મણે દંડકાનું મોટું રાજ્ય નષ્ટ કરી નાખ્યું હતું ૩૬૭ આ દંડકાનો પ્રદેશ તે 'દંડકારણ્ય'નો હોય એમ લાગે છે, અને એ એક મહત્ત્વનું તીર્થ પણ હતું એવું આરણ્યકપર્વમાંના તીર્થયાત્રાવર્ણનના ઉલ્લેખથી સમજાય છે, જ્યાં પયોખ્યુ નદીની સુલાકાત પછી દંડકારણ્યમાં જઈ નાહવાનું લખ્યું છે ૩૬૮ ત્યાંથી શરણગાથ્રમ અને ત્યાંથી શૂર્પારક(સોપારા)તીર્થમાં જવાનું કહ્યું છે. આ વિધાનો દંડકારણ્યનો સ્થાન-નિશ્ચય કરી આપવામાં સહાયક થાય છે. ત્યાં શૂર્પારક પછી રામતીર્થ અને પછી સપ્ત-ગોદાતીર્થ કહ્યું છે, જે એનો વિસ્તાર ગોદાવરી નદીની ખીણ સુધીનો નિશ્ચિત કરી આપે છે.

દંડકારણ્યની પ્રસિદ્ધિ તો રામના વનવાસમાં લક્ષ્મણ અને સીતા સાથે ત્યાં ફરેલા વાસને લીધે છે. રામાયણના મૂલ કથાનકને અનુસરી મહાભારતના

આરણ્યકપર્વમાં આપેલા રામોપાખ્યાનમાં૩૧૬ રામ ચિત્રકૂટ ગિરિ ઉપર પ્રથમ જઈ રહ્યા હતા, જ્યાં ભરત રામને પાછા લઈ આવવા ગયો હતો, ભરત પાછો ફર્યો અને અયોધ્યા ન જતાં નંદિગ્રામમાં રામની પાછાકાને રાખી ત્યાં રામના વતી રાજ્ય કરવા લાગ્યો; પછી લોકો રામની પાસે વારંવાર આવતા હતા એમાંથી બચવા શરભ ગાશ્રમ તરફ દંડકારણ્યમાં—ગોદાવરી નજીકનો આશ્રમ કરી રહ્યા; અહીં જ લક્ષ્મણે રામની આજ્ઞાથી શૂર્પણખાનાં નાક—કાન કાપ્યાં અને ખર દૂષણ વગેરે ચૌદ હજાર રાક્ષસોનો રામે વિનાશ કર્યો; શૂર્પણખાની ફરિયાદથી રાવણ આ વનમાં આવ્યો, રામે સુવર્ણચૂન તરીકે આવેલ મારીચને અહીં માર્યો, અને સુવર્ણચૂનને મેળવવાના લોકો ચૂનને મારી નાખવા રામને મોકલતાં અને ચૂને મરતાં મરતાં ‘સીતા—લક્ષ્મણ’ના નામનો પોકાર કર્યો એટલે સીતાએ પોતાનું રક્ષણ કરતા લક્ષ્મણને રામ તરફ ફરજિયાત મોકલતાં એકલી પડેલી સીતાને આવી રાવણ હરી ગયો; આ બધું આ દંડકારણ્યમાં બન્યું નોંધાયું છે. રામાયણમાં અયોધ્યાકાંડના અંતભાગમાં અત્રિ ઋષિનો આશ્રમ છોડી, આગળ નીકળી ‘વન’માં પ્રવેશ કરવાનું લખ્યું છે ૩૭૦ અરણ્યકાંડના આરંભમાં જ્યાં આ પ્રમાણે એ વન તે ‘દંડકારણ્ય’, જ્યાંના તાપસાશ્રમની એક પર્ણશાલામાં એમને ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો. ૩૭૧ વિરાધ—વધ, શરભ ગ ઋષિને ત્યાં ગમન, સુતીક્ષ્ણ ઋષિ તરફથી સત્કાર, દસ વર્ષના નિવાસ પછી અગરત્યા-શ્રમગમન અને પચવટીમાં નિવાસ, શૂર્પણખાનું આગમન, ખર અને દૂષણનો વધ, ત્રિશીર્ષનો વધ વગેરેથી લઈ છેક સીતાના હરણ સુધીના બનાવ—આ બધું વિશાળ દંડકારણ્યમાં બને છે ૩૭૨ બાણ કાદંબરીમાં જે દંડકારણ્યનું વર્ણન આપે છે ૩૭૩ તે ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રનો આ જ વિશાળ સંધિભાગ છે એણે ત્યાં શબરોનો વાસ કહ્યો છે. રાજશેખર માહિષ્મતીના પ્રદેશ પછી દક્ષિણપથનો ખ્યાલ આપતાં જે પ્રદેશોનાં નામ આપે છે તેઓમાં ‘ગોડ’ અને ‘પાંડય’ વચ્ચે ‘દંડક’ કહે છે, ૩૭૪ પશુ ત્યાં કોઈ ક્રમ સ્પષ્ટ નથી દેખાતો તેથી એ વિશે સંભાવના જ કરવી રહે કે એ ‘દંડકારણ્ય’ના પ્રદેશ વિશે કહેતો હોય. બાકી એ ત્યાં ‘નાસિક્ય’ નું પ્રદેશનામ તરીકે જુદું સ્થાન કરે છે, તો શૂર્પારક અને કૈંકણ પશુ કહ્યા જ છે; નાસિક્ય પછી તરત કૈંકણ આપે છે; નર્મદા, તાપી, પયોણ્ણી, ગોદાવરીને એણે દક્ષિણપથમાં કહી છે. આમ દંડકારણ્ય એ ગોદાવરીની ખીણને આવરી લેતો વિશાળ પ્રદેશ હતો; એનું નામ ‘ડાંગ’ સજ્જમાં જળવાઈ રહેલું હોઈ ‘ડાંગ’નો આજનો ગુજરાતમાં આવેલો જંગલ—પ્રદેશ એ પ્રાચીન દંડકારણ્યનો એક અંતર્ગત ભાગ હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે

પાઠીયો

૧. S K. Belvalkar, *Systems of Sanskrit Grammars*, p 26 : 'So although we cannot be certain whether any one word now found in the Ganapāṭha existed in Pāṇini's days, still the bulk of our present Ganapāṭha may, safely, be considered as coming from the grammarian himself.'

૨. ગ્ર. ઔ. લે., લેખ નં. ૬, પૃ ૬

૩. પુ. ગ્ર., પૃ ૧૦

૪. એજન પૃ ૧૨૫

૫ કે. ઠા શાસ્ત્રી, 'પુરાણોમા ગુજરાતની આદિમ' ભતિઓ, 'વિદ્યાપીઠ', મે-ભૂત, ૧૯૧૭, પૃ. ૧૩૮ અને મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૧૩૦-૪

૬. પાણિનિ, અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણ, ગણપાઠ, ૪-૨-૧૩૩

૭ મહાભારત, સમાપર્વ, ૨૩-૧૩ થી ૧૮

૭અ. એજન, ૨૮-૩૧, ૪૩; નકેશના પ્રતીતીવિજ્ઞાના વાણીનમાં વાસુદેવે-છતેલી પ્રતીતી દિશાનો મોઢમ ઉદ્દેશ્ય છે, પરંતુ 'આનત' કે 'સુરાષ્ટ્ર'નો નામનિદેશ થયો નથી.

૮. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૧૪-૧૪, ૧૫-૨

૯. એજન, ૧૫-૧, ૧૮

૧૦. એજન, ૧૫-૫

૧૧. એજન, ૧૫-૧

૧૨ મહાભારત, મીઠમપર્વ, ૧૦-૪૭, ૫૦

૧૩ એજન, આરણ્યકપર્વ, ૮૬-૧૬ થી ૨૧

૧૪. એજન, ૨૧-૧, ૨

૧૫ હરિવંશ, ૧૦-૧ અને ૨૨ થી ૨૪

૧૬. મહાભારત, સમાપર્વ, ૧૩-૪૧, ૫૦

૧૭. એજન, ૪૨-૭

૧૮ હરિવંશ (ચિત્રશાલા, પૂના) વિષ્ણુપર્વ ૫૫-૧૦૩ અને ૩૭-૩૦ થી ૩૨

૧૯. મત્સ્યપુરાણ, ૨૧૦-૧, ૨; મદ્ધાણ્ડપુરાણ, ૧-૧૬-૬૦ થી ૬૨; વાયુ-પુરાણ, ૧-૪૫-૧૨૮ થી ૧૩૧

૨૦. કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૧૪

૨૧. ગ્રુ. ઓ. લે., લેખ નં. ૩૦, ૪૦, ૪૭, ૫૫, ૭૩; પુ. ૪૬, ૭૨, ૯૯, ૧૨૭, ૧૮૭ ૮૮માં 'આનન્દપુર' છે, જ્યારે લેખ નં. ૨૬, ૭૧, ૮૩, ૯૦, ૯૧; પુ. ૪૪, ૨૦૯, ૨૩૪, ૨૬૦, ૨૯૫ માં 'આનન્દપુર' છે.

૨૨. મહાભારત, આદિપર્વ, ૨૧૦-૧૦

૨૩. એજન, ધાર્મ્યકપર્વ, ૧૬-૧૩, ૧૪

૨૪. પુ. ગ્રુ., પુ. ૪૧

૨૫. આનન્દશંકર છુટા, "દિગ્દર્શન", પૃ. ૪૧

૨૬. મૃહત્સંહિતા, ૧૬-૧૫ થી ૧૧

૨૭. પુ. ગ્રુ., પુ. ૪૧

૨૮. પાણિનિ, ઉપર્યુક્ત, ૬-૨-૩૭

૨૯. મહાભારત, સમાપર્વ, ૨૮-૩૧, ૪૩

૩૦. એજન, ૨૮-૪૦

૩૧. મહાભારત, ધાર્મ્યકપર્વ, ૮૬-૧૬ થી ૨૧

૩૨. એજન, ૮૦-૧૧૮

૩૩. પુ. ગ્રુ., પૃ. ૧૩૧

૩૪. મહાભારત, મીઘ્મપર્વ, ૧૦-૪૭

૩૫. રામાયણ, બાલકાણ્ડ, ૧૨-૪૩

૩૬. એજન, કિષ્કિન્ધાકાણ્ડ, ૪૧-૫

૩૭. પાણિનીય શિક્ષા, કા. ૨૬

૩૮. કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર, ૧૧-૧-૧૬૦, ૧૬૧

૩૯. નાટ્યશાસ્ત્ર (નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ), ૧૭-૫૧

૪૦. D. C. Sircar, *Select Inscriptions*, Vol. I, p. 196

૪૧. ગ્રુ. ઓ. લે., લેખ નં. ૧૫, પુ. ૫

૪૨. મસ્ત્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૦, ૫૧

૪૩. વિષ્ણુપુરાણ, ૬-૩-૧૭

૪૪. મૃહત્સંહિતા, ૧૬-૧૬

૪૫. શ્રુ અ લે, લેખ નં. ૪૬, ૬૩, ૬૫, ૭૧, ૭૭, ૭૮, ૮૦, ૮૨, ૮૩, ૮૫, ૮૭, ૮૮, ૯૩, ૯૪, ૯૬ (વિસ્તારપૂર્વકનો), ૯૨; પૃ. ૬૬, ૧૪૭, ૧૫૧, ૧૭૯, ૨૧૪, ૨૧૭, ૨૧૯, ૨૨૧, ૨૨૮, ૨૩૪, ૨૪૦, ૧૧૦, ૧૧૩. નં. ૮૫, પૃ ૨૪૩ માં સમાસમા છે.

૪૬. એળન, લેખ નં. ૧૬૨, પૃ ૬૭-૬૮

૪૭. એળન, લેખ નં. ૪૬, પૃ ૬૬

૪૮. એળન, લેખ નં. ૨૪, પૃ. ૨૯

૪૯. એળન, લેખ નં ૬૧ (ત્રે. શ્રુ. પૃ ૧૭૨)

૫૦. *Epigraphia Indica*, Vol. XXVI, pp. 200, 204, 213, 219, 223

૫૧. કાવ્યમીમાંસા, પૃ ૯, ૩૪, ૧૪

૫૨. શ્રુ. એ. લે., લેખ નં. ૧૪૪૬, પૃ. ૧૬૩

૫૩. એળન. લેખ નં ૧૨૩. પૃ. ૩૧

૫૪. એળન લેખ નં. ૨૧૬અ, પૃ. ૨૦૬

૫૫. એળન. લેખ નં. ૨૧૬અ, પૃ ૨૧૦

૫૬. એળન, લેખ નં. ૨૨૫બ, પૃ. ૨૧૬

આ પછીના ઉદ્દેશોમા ઔદિગ સુરાષ્ટ્રા રાજ્ય પ્રવચ્ચચિન્તામણિ, પૃ. ૬૫, ૮૬, ૯૨; પુરાતનપ્રવચ્ચસંગ્રહ, પૃ. ૩૪, ૫૮, ૬૩, ૯૩, ૯૭, ૯૮, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૩૧; પ્રવચ્ચકોશ, પૃ ૨૨, ૪૫, ૪૭, ૮૪, ૧૦૧, ૧૦૩ માં છે આ ગ્રંથોમાં પુ'લિંગ પ્રયોગ નથી મળતો. પ્રભાવકવરિત મા પુ લિંગે પૃ ૨૩, ૩૬, ૪૪, ૧૫૭, ૧૮૬ મા સુરાષ્ટ્રદેશ અને પૃ ૧૯૮ માં સુરાષ્ટ્રમળ્હલ છે પહેલાં ૧૩ મી સદીના આરંભના ગણાયેલા અને હવે ૧૬ મી સદીના સ્વીકારાયેલા નરપતિ નાદકેતુ 'વિસલદેરાસ'માં 'સોરઠ' રાજ્યનો ઔદિગ પ્રયોગ છે (૧-૬૧) એ નોધપાત્ર છે.

૫૭. શ્રુ. એ. લે., લેખ નં. ૨૩૫, પૃ. ૩૩

૬૦. દશકુમારચરિત, સ્તુત્તવાસ ૬, પૃ ૨૨૫

૫૯ શ્રુ. એ. લે., લેખ નં ૧૬૪, પૃ. ૧૧૦

૬૦. ત્રે. શ્રુ, પૃ ૧૭૨, પાદ્મીપ

૬૧. એળન, પૃ. ૧૭૨

૬૨. ડોહરરાય માકડ, 'સુરાષ્ટ્ર અને આનર્ત', "રવાધ્યાય", પૃ. ૫, અ'ક ૩, પૃ ૨૬૧-૩૦૮

૬૩. અનુયોગદ્વારસૂત્ર, પૃ ૧૪૩

૬૪. નિર્ણયચૂર્ણિ, માગ ૨, પૃ ૪૩૮

६५. सूत्रकृताङ्गचूर्णि, पृ १२७
 ६६. वसुदेवहिंसी, पृ १४६ वगेरे
 ६७. ज्ञाताधर्मकथा, उत्तरार्ध, पृ १४१
 ६८. शुभो अथ २, परिशिष्ट २.
 ६९. *McCrindle's Ancient India as described by Ptolemy*, pp. 33, 36
 ७०. *Bombay Gazetteer, Vol. I, Part I, p. 16*
 ७१. Watters, *On Yuan Chwang's Travels in India*, Vol. II, p. 248
 ७२. Elliot and Dowson, *History of India as told by its own Historians*, pp. 18-25, 31-40
 ७३. McCrindle, *op. cit.*, pp. 33-37, 140, 158
 ७४. अपादानग्रन्थ, २-३५९
 ७५. *Bom. Gaz.*, Vol. I, Part I, p. 6
 ७६. दुर्गासप्तशती, १-३ वगेरे
 ७७. B. C. Law, *Tribes in Ancient India*, p. 335
 ७८. *Ibid.*, p. 364
 ७९. शु. अ. ध., क्षेत्र नं. १, पृ ५
 ८०. "अवन्त्योऽङ्गमगवाः सुराष्ट्रा दक्षिणापथाः ।
 तपावृत्तिस्तुसौवीरा इते संकीर्णयोनयः ॥
 धारक्षान् कारस्करान् पुण्ड्रान् सौवीरान् कलिङ्गान् प्रानूतानिति च गत्वा
 पुनस्तीमेन यजेत सर्वपृष्ठया वा ॥ १४ ॥" बौधायनधर्मसूत्र, प्रश्न १, अ. १,
 खण्ड २
 ८१. N. B. Divatia, *Gujarati Language and Literature*, Vol II, Pp 199 f.
 ८२. K. M. Munshi, *Glory that was Gurjaradeśa*, Vol. III, Ghatiyāla Inscription, No 2, p. 259
 ८३. *Ibid.*, Ghatiyāla Inscription, No. 1, p. 258
 ८४. रामायण, किष्किन्धाकाण्ड, ४१-५
 ८५. महाभारत, भीष्मपर्व, १०-४५, ४६

૮૬. એન, ૧૦-૬૬

૮૭. માગવતપુરાણ, ૧૦-૩૫ અને ૧૧-૧

૮૮. મહાભારત, સમાપર્વ, ૨૯-૮, ૧

૮૯. V V. Mirashi, *Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol IV: Inscriptions of the Kalachuri-Chedi Era, Part I, Introduction, p xxxi

૯૦. મહાભારત, મૌસલપર્વ, ૧-૧૬

૯૧. એન, ૮-૪૨ થી ૬૧

૯૨. મહાભારત, સ્વયોગપર્વ, ૫-૧૯-૨૯

૯૩. એન, મૌસલપર્વ, Introduction, p. xxxiii

૯૪. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૪-૧૪-૪૫ થી ૪૭

૯૫. મહાભારત, સમાપર્વ, ૨૯-૧, ૧૦

૯૬. એન, આરણ્યકપર્વ, ૮૦-૧૯ અને ૮૧-૧૪

૯૭. વાયુપુરાણ, ૧-૪૬-૧૨૪

૯૮. વૃહત્સંહિતા, ૧૪-૧૨

૯૯. Mc Crindle, *op. cit*, p 140

મિરાશી પણ ત્રણ આશીર પ્રદેશોમાનો એક કોંકણ સાથેનો આશીર કહે છે.

V. V. Mirashi, *op. cit*, p xxxi

૧૦૦. પેરિપ્લસ (અધ્ય. કુખંત પંડ્યા), પૃ. ૧૮

૧૦૧. V V. Mirashi, *op. cit*, p. xxxi

૧૦૨. વિષ્ણુપુરાણ; ૪-૨૪-૬૮; Mirashi, *Ibid.*

૧૦૩. પુ. શ્રુ, પૃ. ૪૬

૧૦૪. એન, પૃ. ૪૬

૧૦૫. ભે. આ શ્રુ, પૃ. ૧૮૪

૧૦૬. મહાભારત, આદિપર્વ, ૨૦૧-૧૧

૧૦૭. એન, સમાપર્વ, ૨૯-૧૧

૧૦૮. પાણિનિ, અથા વ્યા (ગણપાઠ), ૪-૨-૧૩૩

૧૦૯. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૧૧૬-૧૧, ૨૦

૧૧૦. હરિવંશ, ૧-૨૩-૧૩૬ ની પાદ્મીપ અધિકૃત વાચનામાં ધર્મનેત્ર-કાલ-કૃતનીર્થ-અભુત એવો ક્રમ છે અને વચ્ચેના નથી; નગરીઓ વિશે પણ નથી.

૧૧૧ મહાભારત, સમાપર્ષ, ૨૮-૮ થી ૩૭

૧૧૨. હરિવંશ (ચિત્રશાલા, પૂના), ૨-૫૫-૧૦૩

૧૧૩. ઇજન, ૨-૩૭-૨૦ થી ૩૨ અને ૩૮ થી ૪૧

૧૧૪. બ્રહ્માન્ડપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૬૬; વાયુપુરાણ, ૧-૪૫-૧૩૩, ૧૩૪; મત્સ્ય-પુરાણ, ૧૧૪-૬૩, ૬૪ ('અસ્પાઃ' પાઠ)

૧૧૫. સ્કન્દપુરાણ, ૧-૨-૧-૭૩

૧૧૬. રણવંશ, ૬-૪૩ : કાલવીર્ષના વંશજ પ્રતીપની રાજધાની, જ્યાં 'દેવા' નથી નજીકમાં કહી છે.

૧૧૭. શુ. એ. લે., લેખ નં. ૬, પૃ. ૯

૧૧૮. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૬૩, ૬૪ ('અસ્પ' પાઠ); બ્રહ્માન્ડપુરાણ ૧-૨-૧૬-૬૬, ૬૭; વાયુપુરાણ, ૧-૪૫-૧૩૩, ૧૩૪

૧૧૯ મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૦; બ્રહ્માન્ડપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૬૨; વાયુપુરાણ, ૧-૪૫-૧૩૦

૧૨૦ માર્કણ્ડેયપુરાણ, ૫૪-૬૧

૧૨૧. પુ. ગ્રં., પૃ. ૫૨ અને એમાંના નંસાણું પૃ. ૩૫

૧૨૨. એ. ગ્રં., પૃ. ૨૫૬

૧૨૩. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૦, ૫૧, જુઓ ૭૫૨ પાદ્મીપ ૧૧૯

૧૨૪. રણવંશ, ૪-૫૨

૧૨૫. કામસૂત્ર, ૫-૫-૮, ૨-૫-૭

૧૨૬. મૃત્સંહિતા, ૧૮-૨૦-૧

૧૨૭. જુઓ આ પૂર્વે પાદ્મીપ ૯૩.

૧૨૮. મહાભારત, આદિપર્વ, ૨૧૦-૧, ૨

૧૩૦. ઇજન, મીષપર્વ, ૬-૪૭

૧૩૧. ઇજન, ૬-૪૬

૧૩૨. ઇજન, ૧૦-૪૬

૧૩૩. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૦, ૫૧; મહાપ્થપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૬૦ થી ૬૪;
વાયુપુરાણ, ૧૩-૫૧, ૫૨; વામનપુરાણ, ૧-૪૫-૧૨૮ થી ૧૩૧

૧૩૪. ઘૃત્સંહિતા, ૧૬-૩૧

૧૩૫. મહામારત, સીષ્મપર્વ, ૧૦-૫૭

૧૩૬. પુ. ઝુ., પૃ ૧૫૦-૫૧

૧૩૭. ઁઝન, પૃ. ૧૫૦; હરિપ્રસાદ સાસ્ત્રી, 'શાપ્તક રાઁઁઁઁઁ ઁ ઁપ્રસિદ્ધ
કાન્યાસન,' "શુદ્ધિપ્રકાશ", વર્ષ ૧૧૭, પૃ ૩૫૬

૧૩૮. Moti Chandra, *Geographical and Economic Studies in the
Mahābhārata* :, *Upāyana Parvan*, pp 48, 78

૧૩૯. મહામારત, સમાપર્વ, ૨૮-૪૯ થી ૫૪

૧૪૦. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૦; મહાપ્થપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૬૩ (સહકચ્છ);
માર્કણ્ડેયપુરાણ, ૫૪-૬૨ (મીરકચ્છ), વાયુપુરાણ, ૧૩-૫૨ (દાદકચ્છ); વામનપુરાણ,
૧-૪૫-૧૩૦ (માલુકચ્છ)

૧૪૧. મહામારત, સમાપર્વ, ૨૮-૫૧ ની પાલટીપ—

ત્થાં રવકચ્છ-હિરકચ્છ-મરકચ્છ-રગદકચ્છ-મદ્રકચ્છ-તદકચ્છ-હરકચ્છ—
મરકચ્છ-મદ્રકચ્છ-મદ્રકચ્છ-મૃગુવચ્છ-ઁઁઁ પાઁઁઁઁઁ નેધાયાં ઁ, ઁઁઁ, ૨૮-૪૭ ની
પાલટીપ—ત્થાં મૃગુવચ્છ-મરકચ્છ-વારકચ્છ ઁઁઁ પાઁઁઁઁઁ નેધાયાં ઁ

૧૪૨. ઁઁઁ, ૪૭-૯; ઁ ઁઁ મૃગુવચ્છ-મરકચ્છ-વારકચ્છ ઁઁઁ પાઁઁઁઁઁ નેધાયાં ઁ.

૧૪૩. આવક્યકર્ણી, હત્તરમાઁ, પૃ ૨૦૦ ઁઁઁ પૃ ૧૫૨, ૧૫૩

૧૪૪. ઝુ. ઁઁ. હે., હેઁઁ નં ૭૨-૭૩, પૃ. ૧૮૫ ઁઁઁ ૧૯૧

૧૪૫. શુદ્ધિપ્રકાશ, વર્ષ ૭૮, પૃ. ૧૧૧ થી

૧૪૬. ઁઁ. ઝુ., પૃ. ૨૮; V V Mirashi, *op cit.*, Vol IV, p. xxxi

૧૪૮. પાણિનિ, હપર્યુક, ૪-૨-૧૩૨

૧૪૯. મહામારત, સમાપર્વ, ૨૭-૩

૧૫૦. ઁઁઁ, સીષ્મપર્વ, ૧૦-૫૫

૧૫૧. પદ્માપુરાણ, ૩-૬-૫૧ : પાઁઁ 'કાચ્છ'

૧૫૨. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૧; મહાપ્થપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૬૩; માર્કણ્ડેયપુરાણ,
૫૪-૬૨; વામનપુરાણ, ૪-૪૫-૧૩૧; વાયુપુરાણ, ૧૩-૫૩

આમાં મત્સ્ય 'કાચ્છીક', બ્રહ્માંડ 'કચ્છપ' (જ્યાં એની ઉપરના અર્ધમાં 'સદ્કચ્છ' શબ્દ 'મારુકચ્છ' ને સ્થાને પ્રાપ્ત પાડે છે, એ 'કચ્છ' નથી) માકન્ડેય 'કાશ્મીર', વામન 'કચ્છીય' અને વાયુપુરાણ 'વત્સીય' આપે છે, આ મત્સ્યપુરાણના 'કાચ્છીક'ના પાઠાંતર છે

૧૫૩. સ્કન્દપુરાણ, ૧-૨-૩૯-૧૪૫

૧૫૪. ગુ. એ. લે., લેખ નં ૧૫, પૃ ૫૬

૧૫૬. ગુ. એ. લે., લેખ નં ૧, પૃ ૬

૧૫૬. કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૧૪

૧૫૭. જમ્બુદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ, પૃ. ૧૨૮

૧૫૮. આશ્વકવ્યવૃણિ, હત્તરમાળ, પૃ ૨૯૧

૧૫૯. મૃદ્ધકલ્પસૂત્ર, ૨-૩૮૪ ટિ

૧૬૦. *Cunningham's Ancient Geography of India*, p. 346

૧૬૧. શેરિન્હસ (અનુ. દુષ્યંત પંડ્યા), પૃ ૧૭

૧૬૨. *Cunningham, op. cit*, p. 374; *T. Watters, op. cit*, Vol. II, pp, 245, 256; *S. Beal, Buddhist Records of the Western World*, pp. 266, 276

૧૬૩. મહામારત, સમાપર્ષ, ૪૮-૧૨, ૧૩

૧૬૩અ. ગુ. એ. લે., લેખ નં ૧૩૬, પૃ ૧૫

૧૬૪. એજન, લેખ નં. ૧૫૬, પૃ ૮૩

૧૬૫. એજન, લેખ નં. ૧૪૪બ, પૃ ૧૧૦

૧૬૬. એજન, લેખ નં. ૨૧૬અ, પૃ ૨૦૯

૧૬૭. ઇમરકોશ, ૨-૧-૧૦

૧૬૭અ. પાણિનિ, સપર્યુક્ત, ૫-૨-૩૬

૧૬૮. ઇજન, ૬-૧-૧૬૦

૧૬૯. ગુ. એ. લે., લેખ નં ૧, પૃ ૬

૧૭૦. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૦, ૫૧, બ્રહ્માંડપુરાણ, ૧-૧-૨-૬૨, ૬૩; વામન-પુરાણ, ૧-૪૫-૧૩૦, ૧૩૧, માકન્ડેયપુરાણ, ૫૪-૬૧, ૬૨, વાયુપુરાણ, ૧૩-૫૨, ૫૩

૧૭૧. ગુ. એ. લે., લેખ નં. ૧૩૭, પૃ. ૬, ૧૦

૧૭૨. શુચ્યો ઉપર પાદટીપ ૧૬૯.

૧૭૩. મહામારત, સમાપર્વ, ૨૮-૫
૧૭૪. ઇજન, મીષ્મપર્વ, ૧૦-૫૦
૧૭૫. ઇજન, સમાપર્વ, ૪૭-૧૧ ની પાદપીપ, p. 234
૧૭૬. ઇજન, આદિપર્વ (પ્રકિપ્તાંશ), Appendix I, Passage, 115, Lines 35-37
૧૭૭. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૧ થી ૫૪; બ્રહ્માન્ડપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૬૩, ૬૪; વામનપુરાણ, ૧-૪૬-૧૩૧ થી ૧૩૪
૧૭૮. પુ. ગ્રં. પુ. ૧૨૬; બ્રહ્માન્ડપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૨૨; વાયુપુરાણ, ૧૩-૨૮
૧૭૯. મહામારત, સમાપર્વ, ૨૭-૫
૧૮૦. McCrindle, *op cit.*, p. 152
૧૮૧. કામસૂત્ર, ૨-૫-૨૬ : ત્યાં 'આપશંકિક' અને 'હાદી' એમ બિન્ન બિન્ન શ્રીઓ કહી છે.
૧૮૨. ચતુર્માળી (શૃંગારહાટ), પૃ ૧૮૪, ૧૬૪, ૨૧૫
૧૮૩. શિવનાથ મરહંદી, ભારતીય જ્વોતિષ, પૃ. ૨૧૬ થી ૨૨૫
૧૮૪. મૃદ્ધસંહિતા, ૬૮-૧૧
૧૮૫. D. C. Sircar, *Select Inscriptions*, Book III, No. 21 (Sloka 4), p. 290
૧૮૬. *Ibid*, No. 63, p. 419
૧૮૭. કમાન્દ ગે. શાહ, 'ગુલસતમાં બૌદ્ધમં', "સ્વાધ્યાય", વર્ષ ૧, પૃ. ૨૯૩
- ૧૮૭અ. શુભો અંચ ૨, અધિશિષ્ટ ૧.
૧૮૮. હર્ષચરિત, લક્ષ્મવાસ ૪, પૃ. ૧૨૦
૧૮૯. પ્રાચીન ભારતીય અભિલેખોના અધ્યયન, પૃ. ૧૧૭, શ્લોકો. ૨૨
૧૯૦. Watters, *op. cit.*, p. 243
૧૯૧. મે. ગ્રં. પુ. ૯૭, I-tsing, *A Record of the Buddhist Religion as Practised in India and Malaya Archipelago*, pp 9, 137, 217
૧૯૨. ગ્રં. એ. લે. લેખ નં ૧૨૩, પૃ ૩૦, ૩૧ વગેરે
૧૯૩. આર્યમન્ત્રશ્રીમૂલકલ્પ, શ્લોકો ૫૮૬, ૬૦૪
૧૯૪. ગ્રં. એ. લે. લેખ નં. ૧૩૫, પૃ ૧૪૩; લેખ નં ૧૩૩, ૧૩૪, પૃ. ૧૨૯, ૧૩૩
૧૯૫. મે. ગ્રં. પૃ. ૩૧૬-૩૨૧

૧૯૬ સ્કન્દપુરાણ, ૭-૨-૩૯-૧૪૬

૧૯૭ R C Majumdar, "Rise and Fall of the Pratihāra Empire,"
Age of Imperial Kanauj, p 28

૧૯૮ કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૯૪, ૩૪, ૫૧, ૬૮

૧૯૯ બાલરામાયણ, પૃ ૩૦૧

૨૦૦ કાવ્યમીમાંસા, પૃ ૩૪; સરસ્વતીકળ્ઠામરણ, ૨-૧૩, ૨-૧૬

૨૦૧. કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૧૧૦, બાલરામાયણ, પૃ ૩૦૪

૨૦૨. બાલરામાયણ, પૃ ૩૦૫

૨૦૩. Sachau, *Alberuni's India*, p. 205

૨૦૪ McCrindle, *op. cit.*, p. 154

૨૦૫. *Bom. Gaz*, Vol 1, p. 15, foot-note 3

૨૦૬. ગુ. ઐ. લે, લેખ નં. ૧૩૫, પૃ. ૧૪૩

૨૦૬અ. એન. લેખ નં. ૨૨૨, પૃ. ૮૧

૨૦૭. જી. આ. ગુ., પૃ ૧૫૮ થી ૧૬૧

૨૦૮ કુવલયમાલા, પૃ. ૧૫૩

૨૦૯. અગ્નિપુરાણ, ૩૪૦-૧, ૪ (લાટના, લાટીયા); સરસ્વતીકળ્ઠામરણ, ૨-૨૮
(લાટીયા), વાગ્મટાલંકાર, ૪-૧૫૦ (લાટીયા); સાહિત્યદર્પણ, ૧-૫

૨૧૦. કાવ્યાલંકારસંગ્રહ, ૧, પૃ. ૭; કાવ્યપ્રકાશ, ૧-૨૧; સાહિત્યદર્પણ, ૧૦-૮;
કાવ્યાનુવાસન (વાગ્મટકૃત), પૃ ૫૦

૨૧૧. Elliot & Dowson, *Op. Cit.* p. 24 (Lāriya)

૨૧૨. મસૂદીએ. Elliot & Dowson, *Op Cit.*, p; 24 Lārawa Sea)

૨૧૩. પેરિપ્લસ (દુબ્બંત પંડ્યા), પૃ. ૩

૨૧૪. એન. પૃ. ૬ ૪૧, ૧૭૨

૨૧૫. એન. પૃ. ૧૮, ૧૭૨

૨૧૬. પુ. ગુ., પૃ ૪૨માં અલ્પલેખના મતનો ઉવાચો

૨૧૭. એન. પૃ ૪૧, ૧૭૨

૨૧૮. એન. પૃ ૧૭૨

૨૧૯. એન. પૃ. ૧૭૨

૨૨૦. V S. Apte, *Practical Sanskrit-English Dictionary*, p. 811
- ૨૨૧ ખ' ૭, પૃ ૧૭૩
- ૨૨૨ Sachau, *op. cit.*, p 202
૨૨૩. K. M Munshi, *op. cit.*, Amoghavarsa's Inscription, p 265
૨૨૪. *Epigraphia Indica*, Vol V, p 210
- ૨૨૫ K. M. Munshi. *op. cit.*, Ghatiyala Inscription, p 259
૨૨૬. *Ibid*, p. 258
- ૨૨૭ સ્કન્દપુરાણ, ૭-૨-૩૯-૧૪૧, ગ્રામસપ્તતિસાહસ્રો ગુર્જરાત્રઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥
૨૨૮. કામસૂત્ર, ૫-૧-૩૦ (જયમન્ગલાટીકા)
- ૨૨૯ ગર્ગસહિતા, ૭-૭-૧-૨
- ૨૩૦ મહાભારત, સમાપર્વ, ૪૮-૨૦ પછીના પ્રક્ષિપ્ત શ્લોકોમાંથી ઉલ્લેખ શ્લોક
૨૩૧. હર્ષચરિત, ડ. ૪, પૃ. ૧૨૦
- ૨૩૨ Watters, *op. cit.*, Vol. II, p 249
૨૩૩. અવિઘ્નપુરાણ, ૩-૩-૩૧-૭૧ ૩-૪-૨૩-૧૧૧
- ૨૩૪ પદ્મપુરાણ, ૬ ૧૧૩-૫૨
- ૨૩૫ પદ્મવત્સના, ૪-૯ ત્યાં જોઈ જઈ થતા હોવા કહ્યું છે, જે પશ્ચિમ ભારવાહને બંધ બેસે છે.
૨૩૬. શ્રુ ઓ લે., લેખ નં. ૧૦૬, ૧૧૦, પૃ ૭, ૧૪
- ૨૩૭ શ્રુઓ આ પૂર્વે પાદટીપ ૧૮૬.
- ૨૩૮ ઐ શ્રુ, પૃ ૩૨૧
૨૩૯. K M Munshi, *op. cit.*, p 265
- ૨૪૦ શ્રુ ઓ લે., લેખ નં. ૧૨૩, પૃ ૩૧
- ૨૪૧ કુવલયમાલા પૃ ૧૫૩
૨૪૨. E. I., Vol V, p 211

૨૪૩. *Ibid*, p 210, Note 3
૨૪૪. Sachau, *op cit.*, p. 202
૨૪૫. ગુ. ઓ. હે., લેખ નં ૧૩૮, પૃ ૧૩
૨૪૬. એન. પૃ ૬
૨૪૭. ઔચિત્યવિચારચર્ચા (કાવ્યમાલા ગુચ્છ ૧), પૃ ૧૧૭
૨૪૮. *E I*, Vol X, pp 20 f
- ૨૪૯અ. A. K Majumdar, *Chaulukyas of Gujarat*, p. 12
- ૨૪૯ સરસ્વતીકળાભરણ, ૨-૧૩
૨૫૦. પ્રવન્ધચિન્તામણિ પૃ ૩૦ થી ૩૪
૨૫૧. શિક્ષામણ્ડલચરિત મહાકાવ્ય, ૧૮-૧૭
૨૫૨. મુદિતકુમુદચન્દ્ર પ્રકરણ, પૃ ૮
૨૫૩. *Peterson's Report*, 5-80
૨૫૪. ગુ. ઓ. હે., લેખ નં. ૧૪૪ ક, પૃ ૧૬૩
૨૫૫. ગણધરસાર્વથતક પ્રકરણ, પૃ ૬૮
૨૫૬. ગુ. ઓ. હે., લેખ નં. ૧૪૧, પૃ. ૨૧
૨૫૭. દ્વિધામય કાવ્ય, ૬-૭
૨૫૮. મોહરાજપરાજય નાટક, પૃ ૧૬
૨૫૯. કુમારપાલપ્રતિબોધ, પૃ ૩
૨૬૦. સુરથોત્સવ કાવ્ય, ૧૫-૮
૨૬૧. જૈસલમેર-માળાગારીય ગ્રંથસૂચિ, પૃ ૨
૨૬૨. આચીન ગુજરાત કાવ્યસંગ્રહ, પૃ ૧-૨
- ૨૬૨અ. રાસ ચૌર રાસાન્વયી કવિતા-આવૃત્તિ, કડી ૧૧
૨૬૩. જુઓ ૬૫૨ પૃ ૨૮૬ ની વિગત, અને

ગૂર્જરામૂર્તિ : E. I., Vol. V, p 211; ગુર્જરનામણ્ડલ : Ibid , p. 210; ગૂર્જરા : K. M Munshi, *op. cit.*, p. 258, ગુજ્જરાતા : Ibid., p 259; ગૂર્જરાત્રા : ઝ. એ લે, લેખ નં. ૧૧૩, પૃ ૧૦૮; ગુર્જરાત્ર : સ્કન્દપુરાણ, ૭-૨-૧-૧૪૧, ગૂર્જરાત : કામસૂત્ર ૫-૧-૩૦ (જયમક્કલાટીકા); ગુર્જરાટ : ગર્ગસંહિતા, ૭-૭-૧-૨

૨૧૪ Elliot and Dowson, *op cit* . Vol. I, p 5 -

૨૧૫. Ibid, Vol I, p 358

૨૧૬ હર્ષચરિત, ટ ૪, પૃ ૧૨૦

૨૧૭. મહાભારત, હમાપર્વ, ૪૮-૨૦ પછી ૪૯૫ મો પ્રકોપ—‘દર્વેરા યવનાઘૈવ ગુર્જરામીરકાસ્તયા ।’

૨૧૮ Bom. Gaz., Vol. I, Part I, p 85

૨૧૯ N. B. Divatia, *op cit* , pp 199 f.

૨૨૦ ‘આબુરાસ’માં ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશને મઠિ ૪ ‘ગુજરાત’ સંજ્ઞા સીમિત હતી. ગુજરાતના સૂબા ઝફરખાને ‘ગુઝફરરાહ’ નામ ધારણ કરી ઈ સ ૧૪૦૭ માં ગુજરાતનો દોર હાથમા લીધો એ પછી એના પૌત્ર અહમદશાહે અમદાવાદ ઈ સ ૧૪૧૧ માં વસાવી, અણહિલપુર પાટણથી ત્યાં ગાદી ખસેડી અને એના વંશજ ૨૬મું બેગડાએ ઈ. સ ૧૪૧૭-૭૨ ના ગાળામાં ગુજરાતના સ્વજ નીચે કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર સહિતના તળ-ગુજરાતના ઉત્તર-મધ્ય-દક્ષિણ ભાગોને સ્થિર કર્યા (ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ખંડ ૧, પૃ ૩૦૨, નવી આવૃત્તિ, એન. બંડ ૨, પૃ, ૪૮૪-૫૦૨) ત્યારથી હઈ ૧૯૮૭ માં સ્વરાજ્ય મળ્યું અને એક જ વર્ષમાં દેશી રાજ્યોનું વિલીનીકરણ થતાં પહેલાં મુંબઈ રાજ્યના એક ભાગ તરફે રાડમા ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર ગુદા, અને કેંદ્રની સીધી સત્તા નીચે કચ્છ પણ જુદું, પણ મુંબઈ રાજ્યનું દિલ્હાવીકરણ થતાં ‘ગુજરાત’ અલગ પડ્યું ત્યારે કચ્છ-સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતનું એક એકમ બની રહ્યું એ વખતે આણની ઉત્તરનો સિરોહી રાજ્યનો ભાગ અને એ જ રીતે પૂર્વ સરહદનો કુંગરપુર-વાંસવાડાનો વાગડનો પ્રદેશ રાજસ્થાનમાં મુકાઈ ગયા. દીવ અને દમણના પોર્ચુગીઝ સંસ્થાન પણ હજી ગુજરાતમાં અભ્યાં નથી. દક્ષિણ ગુજરાતનો દાદરા-નગરહવેલીનો નાનો પ્રદેશ પણ હજી અલગ છે. ભાષાકીય અને સામ્સૃતિક દષ્ટિએ આ પ્રદેશ ગુજરાતના જ ભાગ છે કચ્છમા કચ્છી બોલી—સિંધીની ભજિની બોલાય છે, પરંતુ વહીવટી ભાષા રૈકાએ થી ગુજરાતી રહી છે સિંધોહી રાજ્યની પોહી જેમ ગુજરાતી ભાષાની સાથે જ સબંધ ધરાવતી બોલી છે તે પ્રમાણે વાગડની વાગડી બોલી પણ ગુજરાતી ભાષાનો જ એક પ્રકાર છે

૨૭૧ મહાભારત, બારણવર્ણ, ૮૦-૭૪, ૭૫

૨૭૨. વાયુપુરાણ, ૧-૭૭-૫૨; ઋણપુરાણ, ૨૫-૨૭; વામનપુરાણ, ૧૩-૧૮; માર્કણ્ડેયપુરાણ, ૫૪-૧૪ ('કુર્જયન્ત' એવેા અઢ પાઠ)

૨૭૩ મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૦, ૫૧, વાયુપુરાણ, ૧-૪૫-૧૩૦, ૧૩૧; બ્રહ્માન્ડ-પુરાણ, ૧-૨-૧૬-૬૧, ૬૨, વામનપુરાણ, ૧૩-૫૨ ૫૩; માર્કણ્ડેયપુરાણ, ૫૪-૬૧ ૬૨

૨૭૪. માર્કણ્ડેયપુરાણ, ૫૪-૩૩

૨૭૫. રુક્ન્દપુરાણ ૧-૨-૨૧-૬૮ આદિ

૨૭૬. બૃહત્સંહિતા, ૧૬-૩૦

૨૭૭. કાવ્યમીમાંસા, પૃ ૧

૨૭૮. શુઓ ૭૫૨ પાદટીપ ૨૭૨.

૨૭૯. ઋગ્વેદ, ૨-૧૩-૮

૨૮૦. *Vedic Index*, p 105

૨૮૧. શુઓ આ પૂર્વે પાદટીપ ૮૦.

૨૮૨. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૮૭ ૧૬ શી ૨૦

૨૮૩ જ્ઞાતાધર્મકથા, અમયદેવસૂરિકૃત વૃત્તિ, પૃ ૨૨૬-૨૭

૨૮૪ સતરાધ્યયન, ૨૨-૨૨, ૨૩, જ્ઞાતાધર્મકથા, એજન, પૃ ૨૨૬-૨૭

૨૮૫ વાયુપુરાણ, ૧-૭૭-૫૨; માર્કણ્ડેયપુરાણ, ૫૪-૧૪; ઋણપુરાણ, ૨૫-૨૭; ઋગ્વેદપુરાણ, ૮૫-૩, મહાભારત, આદિપર્વ, p 965, lines ૨૮-૩૨; આ પુરાણોમાં અનુક્રમે 'ક્રાન્ત' 'કુર્જયન્ત' 'વૈજયન્ત' 'જયન્ત' અને મહાભારતમાં 'ક્રાન્તયન્ત' અને 'જયન્ત' એવાં પાઠાંતર છે

૨૮૬. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૮૮-૧૦૨

૨૮૭. શુ. ઔ. લે. લેખ નં. ૯, પૃ ૮-૧૦

૨૮૮. એજન. પૃકિત ૫-૬

૨૮૯. અન્તરજ્ઞા, ૫-૪૨ આદિ; જ્ઞાતાધર્મકથા, ભાગ ૨, પૃ ૧૫૮

૨૯૦. *Watters op. cit*, V. I. II, p 249

૨૯૧. રુક્ન્દપુરાણ, ૭-૨-૧૬-૭૨, ૭-૨-૨૬-૮૬

૨૬૨. એન, ૭-૨-૧-૬૮

૨૬૩. એન, ૭-૨-૬-૧૩૪

૨૬૪. એન, ૭-૨-૯-૨૨૯

૨૬૫. એન, ૭-૨-૨-૧,૨

૨૬૬. ઝુ એ છે, લેખ નં. ૧૫, પૃ. ૬

૨૬૭. વૃહત્સંહિતા, ૧૪-૧૯

૨૬૮. કાવ્યમીમાસા, ૫-૧૪

૨૬૯. શિશુપાલવધ મહાકાવ્ય, સર્ગ ૪; સર્ગ ૩-૩૩

૩૦૦. કીર્તિકૌમુદી ૯-૩૭,૩૮

૩૦૦ અ પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ, પૃ. ૧

૩૦૧. પ્રભાવકવચિત, પ્ર. ૮ ૩૮, ૪૪, ૬૧, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૩૭, ૧૮૪, ૧૯૪, ૧૯૫

૩૦૧અ પ્રવચ્ચચિન્તામણિ પ્ર. ૬૫, ૯૩, ૧૦૦ ૧૦૮, ૧૨૨; એમાં ગિરિનગરરાજા
શબ્દ પછી છે, જે એ નગરના રાજાનું કહે છે,

૩૦૨. વિવધતીર્થકલ્પ પ્ર ૪, ૭, ૯, ૧૦, ૧૯, ૨૬, ૭૯, ૯૨, ૧૦૭

૩૦૩. મહાભારત, આદિપર્વ, ૨૧૨-૬ થી ૯

૩૦૪. એન, સમાપર્ણ, ૧૩-૪૯, ૫૦ અને ૧૩-૬૫

૩૦૫. એન, ૪૨-૭, ૮

૩૦૬. હરિવંશ, ૮૪-૨૨ થી ૩૫

૩-૭ એન, ૮૫-૫

૩૦૮. એન ૯૩-૧૪ થી ૧૭

૩૦૯. એન, ૯૧-૨૩

૩૧૦. મહાભારત, આદિપર્વ, ૨૧૦-૯

૩૧૧. શ્રુતો ૬૫૨ યાદ્યપ ૩૦૫.

૩૧૨. મહાભારત, મૌસલ્પર્વ, ૮-૪૦; વિષ્ણુપુરાણ, ૫-૨૮-૧ થી ૧૧, માગલ-પુરાણ, ૧૧-૩૧-૨૩

૩૧૩. Altekar, *Ancient Towns and Cities in Gujarat and Kathiawad*, p. 25

૩૧૪. ડી. એ. લે., લેખ નં ૧૫, પૃ. ૬

૩૧૫ *Prakrit Proper Names*, Part I, p. 112; હત્તરાધ્યયનસૂત્ર-શાન્તિ-સૂરિકૃત વૃત્તિ, પૃ ૪૧૨

૩૧૬. જુઓ ઉપર પાટ્ટીપ ૨૬૦ થી ૨૬૫

૩૧૭. Pargiter, *op. cit*, p. 289

૩૧૮. મહારાષ્ટ્રવંશી મહીપમાળા, પૃ. ૧૧૨

૩૧૯. અન્તકૃદ્દશા, પૃ ૧, જ્ઞાતાધર્મકથા-અધ્યયન ૫

૩૨૦ જે આ યુ, પૃ ૨૫૭. વરોષ માટે જુઓ આ પૂર્વે પ્રકરણ ૧; 'રાવતક' માટેમીંચિરવન ચર્ચા માટે H. G Shastri, "The Location of the Raivataka Hill Near Dvārakā," *Bulletin of the Chunilal Gandhi Vidyabhavan*, No 10, pp. 51 ff

૩૨૧ મહાભારત, મીષ્મપર્વ, ૯-૧૧

૩૨૨ Pargiter, *op. cit.*, p. 286 footnote

૩૨૩ B. C Law. *Mountains of India*, p. 19

૩૨૪ મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૫૮-૨૦, ૨૧

૩૨૫. Pargiter, *op. cit*, p 280 footnote

૩૨૬. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૧૮૬-૧૦૪

૩૨૭. એજન, શાન્તિપર્વ, ૧૨૭-૩

૩૨૮. યુ. ડી., પૃ. ૬૨

૩૨૯. કાવ્યમીર્સા, પૃ ૧૨

૩૩૦ એજન, પૃ ૫૧

૩૩૧. યુ ડી, પૃ ૧૩૧, ૧૨૬; Pargiter, *op. cit.*, pp 246, 295

૩૩૨. મહાભારત, આદિપર્વ, ૭૦૧-૧

૩૩૩. ઇજન, આરણ્યકપર્વ, ૧૦૧-૧૫, ૧૦૨ ૮, ૧૨ આદિ

૩૩૪. રામાયણ, કિષ્કિન્ધાકાણ્ડ, ૪૦-૮

૩૩૫. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૨૮, ૧૧૪-૫૧ થી ૫૪, વ્રહ્માણ્ડપુરાણ, ૧-૨-૧૬-૩૪, ૧-૨-૧૬-૬૩ થી ૬૬; વાયુપુરાણ, ૧-૪૬-૧૩૧ થી ૧૩૪, વામનપુરાણ, ૪૫-૧૦૩

૩૩૬. મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૨૭, ૨૮ આદિ

૩૩૭. કાવ્યગીતાસા, પૃ. ૬૮, ૧૩

૨૩૮. સ્કન્દપુરાણ, ૫-૩-૧૫-૧૫

૩૩૯. પુ. શ્રુ., પૃ. ૧૩

૨૪૦. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૧-૩૩-૬૪ થી ૬૭

૩૪૧. માર્કંડેયપુરાણ, ૫૪-૧૪

૩૪૨. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૧-૩૩-૬૮ થી ૧૦

૩૪૩. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૮૨-૧૦

૩૪૪. પુ. શ્રુ., પૃ. ૧૮

૩૪૫. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૧-૪-૧૨ થી ૧૪

૩૪૬. હરિવંશ (ચિત્રરાજા, પૂના), ૩-૪૬-૬૪, ૬૫

૩૪૭. મત્સ્યપુરાણ, ૧૬૩-૮૦, ૮૧

૩૪૮. રામાયણ, કિષ્કિન્ધાકાણ્ડ, ૪૧-૨૪, ૨૫

૩૪૯. ઇજન, ૪૧-૨ થી ૪

૩૫૦. ઇજન, ૪૧-૧૬ થી ૨૩

૩૫૧. ઇજન, ૪૧-૨૪ થી ૨૬

૩૫૨. શ્રે. શ્રુ., પૃ. ૫૫૦

૩૫૩. પ્રાગ્જ્યોતિષ સંપ્રદાયના મૂળમાં “પગર-શુદ્ધ(ભે)-તિક (ચ)” નો અર્થ “અતિપર્વત-વાળો પ્રદેશ” થાય છે. શ્રુ.એ B. K. Kati, *Mother Goddess Kamakhya*, p. 6.

३५४. अन्तकृद्दशा, पृ. ३३

३५४ अ. ले. आ. अ., पृ. १७४

३५४ अ विविधतीर्थकल्प, पृ. १

३५५ हरिवंशपुराण, ३०-५

३५६ प्रभावकचरित, पृ. १, ३२, ३६, ४४ (तीर्थ), ११८, १२८, १८८, १९४, १९८, २०४, २११; प्रबन्धचिन्तामणि, पृ. ५७, ६५, ८४, ८६, ८७, ९३, १०३, १०५, विविधतीर्थकल्प, पृ. १, २, ४, ५, ७६, ८५, ९०

३५७. विविधतीर्थकल्प, पृ. १ (श्लो. ५ शी ८)

३५८. ले. आ. अ., पृ. १७४

३५९ अन्तकृद्दशा, पृ. १, कृष्णदशा, पृ. ३८-४१; हाताधर्मकथा, अध्यायन ५ मानो

आरभ

३६०. ले. आ. अ., पृ. १५७

३६१. कल्पसूत्र-कौमुदीटीका, पृ. १६९-७०

३६२. अन्तकृद्दशा, पृ. १५-१६

३६३. ले. आ. अ., पृ. ५६

३६३ अ. अेलन, पृ. ५६-५७

३६४. अेलन, पृ. ५५

३६४ अ आपाक्षाल अ. वेद्य, 'निध' आरभ, अ. २, पृ. २१६

३६५ ले. आ. अ., पृ. १७

३६६ महाभारत, समापर्व, २८-४३

३६७ एजन, अनुशासनपर्व, १३८-११

३६८. एजन, आरण्यकपर्व, ८३-३७ शी ४१

३६९. एजन, २६१-३७ शी २६२-४०

३७०. रामायण, अयोध्याकाण्ड, १११-२०

३७१ एजन, क्षरण्यकाण्ड, १-१ शी १४

३७२ एजन, २ शी ४७

३७३ कादंबरी पृ. २० वगेरे

३७४ काव्यमीमासा, पृ. ९३-९४

પ્રકરણ ૧૧

પ્રાચીન ભૌગોલિક ઉલ્લેખો (ચાલુ)

પ્રાચીન સાહિત્ય તથા અભિલેખોમાં પ્રદેશો, પર્વતો અને વનોની જેમ કેટલાંક નદીઓ, તીર્થો અને નગરો વિશે પણ ઉલ્લેખો આવે છે.

૪. નદીઓ

સરસ્વતી : ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રની નદીઓના નામનિર્દેશોમાં 'સરસ્વતી' નદીનો સમાવેશ થાય છે. ઉત્તર ભારતની હુમ સરસ્વતી વેદકાલ જેટલી પ્રાચીન છે ત્યાં એને નદીત્ત્વા કહી છે.^૧ વેદકાલમાં એ છેક સમુદ્ર સુધી વહેતી હોવાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે.^૨ બી. સી. હોના જણાવ્યા પ્રમાણે^૩ હિમાલયમાંથી નીકળી, સિમલા, સિરમુરમાં પસાર થઈ, પતિયાળા થઈ રાજસ્થાનના રણમાં હુત થતી, ફરી વચ્ચે દેખાતી, અને છેવટે 'ધાધર'ને જળતી, હકીકતે 'ધાધર'માં પરિણત થઈ રહેતી તે આ સરસ્વતી.^૪ હિમાલયમાંથી ગંગા સાત ધારાઓના રૂપમાં વહેતી થઈ તેઓમાંની એકનું નામ, મહાભારત-આદિપર્વના પ્રભેપ(૧૭૧૪)માં તેમજ ભીષ્મપર્વમાં બતાવ્યા પ્રમાણે, 'સરસ્વતી' હતું.^૫ પાંડવો વનયાત્રામાં નીકળ્યા ત્યારે તેઓને જાહ્નવીના કાંઠાથી કુરુક્ષેત્રમાં થઈ સરસ્વતી અને દુષ્યંતી તથા યમુના વટાવી મરુધ-વા પ્રદેશમાં સરસ્વતીના કાંઠા ઉપર આવેલા કામ્યક વનમાં આવ્યા કહેવામાં આવ્યા છે;^૬ આરણ્યકપર્વમાં ત્યાં આગળ ઉપર કામ્યક વનને સરસ્વતી નદીના કાંઠા ઉપર આવેલું કહ્યું છે.^૭ ગુજરાત પ્રદેશ સાથે આનો જે સંબંધ છે તે એ પર્વમાં જ મળી આવે છે : નિપાદાના દ્વેપને લઈ વિનશન-કુરુક્ષેત્રમાં હુત થઈ અને પછી ચમસોદ્ભેદ નામના તીર્થ પાસે પ્રગટ થઈ, જ્યાં દિવ્ય એવી નદીઓનો એને સમાગમ થતો હતો ત્યાંથી પછીનું બીજું મહત્વનું તીર્થ 'સિંધુતીર્થ' હતું. એના પ્રછી ત્યાં 'પ્રભાસતીર્થ' કહેવામાં આવ્યું છે.^૮

ભૂગર્ભમાં પસાર થતી આ નદીને શિવોદ્ભેદ, નાગોદ્ભેદ, ચમસોદ્ભેદ તીર્થોમાં પ્રગટ થયાનું કહ્યું છે.^૯ સિંધુતીર્થના સાહચર્યને કારણે કચ્છના રણમાં આજની ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતી પથરાય છે ત્યાં જેમ 'ચમસોદ્ભેદ' તીર્થનો સંબંધ છે તે જ પ્રમાણે પછી પ્રભાસના સાહચર્યને કારણે ત્યાં પણ 'ચમસોદ્ભેદ' તીર્થનો સંબંધ છે સુરાષ્ટ્રના તીર્થ ગણાવતાં પ્રભાસ પાસે 'ચમસોન્મળજન' (પાઠાંતરથી 'ચમસોદ્ભેદ') તીર્થ કહ્યું છે, પણ સરસ્વતીનો નિર્દેશ નથી,^{૧૦} શક્યપર્વમાં પણ પ્રભાસ પાસે 'ચમસોદ્ભેદ' પાઠથી જ એ તીર્થ કહ્યું છે.^{૧૧} આ પાછલા પર્વમાં પ્રભાસને 'સરસ્વતી' ઉપરનું એક તીર્થ કહ્યું છે.^{૧૨} આમ બે બિન્ન સ્થળો સાથે સરસ્વતીનો સંબંધ મહાભારતમાં જોવા મળે છે.

આજે ગુજરાતમાં બે સ્થળોએ 'સરસ્વતી' નામની નદીઓ છે : એક અંબાજી પાસે આડાવહીની ગિરિખાળામાંથી કોટેશ્વર નજીક ઝરણાના રૂપમાં નીકળી, નદીરૂપે સિદ્ધપુર પાસે થોડાંમાં પૂર્વવાહિની થઈ, પાછી તરત જ પશ્ચિમવાહિની બની, આગળ પાટણની ઉત્તરે પૂર્વ-પશ્ચિમ વહેતી, લાખો પંથ કાપી કચ્છના રણમાં વિલુપ્ત થઈ જાય છે, બીજી દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં ગીરના કુંગરાઓમાંથી નીકળી, દક્ષિણ દિશાએ પ્રાચીતીર્થ પાસે થોડીક પૂર્વગામિની બની, નજીકમાં જ પાછો વળાંક લઈ પશ્ચિમગામિની થઈ દેહોત્સર્ગ નજીક પ્રભાસ પાસે હીરણ નદીમાં ત્રિવેણીસંગમ આગળ મળે છે શક્યપર્વમાં 'અભાસર' પાસેથી નીકળી વસિષ્ઠને પૌતામાં વહાવી વિશ્વામિત્ર પાસે મૂક્યા એવી જે અનુશ્રુતિ નોંધી છે.^{૧૩} તેના મૂળમાં તો ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતી લાગે છે એના ઉપર ચમસોદ્ભેદ, શિવોદ્ભેદ, નાગોદ્ભેદ તીર્થો તે પણ કચ્છના રણની નજીકનાં શક્ય છે 'ચમસોન્મળજન' (પાઠાંતરથી 'ચમસોદ્ભેદ') પાછું પ્રભાસ પાસે કહ્યું હોઈ ત્યાં ગીરવાળી 'સરસ્વતી' સમજવી રહે છે આમ વૈદિકી સરસ્વતી હુત થયા પછી લારે મોટો સમય પસાર થયા બાદ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં બે નદીઓને એ નામ મળ્યું અને એ પણ પ્રાચીન સરસ્વતી જેટલી પવિત્ર ગણાઈ. ઋગ્વેદના ખિલ સૂક્તમાં 'પ્રાચી સરસ્વતી' અને 'સોમેશ્વર'ની વાત કરી છે તે પ્રભાસની નિકટતા બતાવે છે એ અહીં ધ્યાનમાં રાખવા જેવું ખરું.^{૧૪} મહાભારતમાં સરસ્વતીને લગતા ત્રણ સંગમ કહેવામાં આવ્યા છે : સરસ્વતી-અરુણાસંગમ, સાદો સરસ્વતીસંગમ, અને સરસ્વતી-સાગરસંગમ આમાંના પહેલો સંગમ 'અરુણા' નદીનો સમજાય છે,^{૧૫} પરંતુ સ્થાન પકાડતું નથી બીજો સંગમ માત્ર 'સરસ્વતી'નો કહ્યો છે, બીજી કોઈ નદી કે સમુદ્ર વિશે ત્યાં કશું નથી, જ્યાં ચૈત્ર સુદિ ૧૪ ને દિવસે અલાદિ દેવો અને ઋષિઓ આગ્યાનું લખ્યું છે, આનું સ્થાન પકડાય એમ છે, કારણ કે પછીના

અધ્યાયમાં તરત જ કુરુક્ષેત્રનો ઉલ્લેખ થયેલો છે.^{૧૫} અર્થાત્ જ્યાં સરસ્વતી હુપ્ત થઈ તે જ ભાગ ત્રીજો સમય સાગર સાથેનો છે બેશક, ત્યાં ક્ષિપ્ત ભાગમાં ‘સરસ્વત્યબ્ધિસંગમ’ કહ્યો છે, પરંતુ ત્યાં સાહચર્ય ‘સરસ્વતીના પ્રભાસ્તીર્થ’નું છે અને ચગસોદ્બોધ પણ ત્યાં જ કહ્યું છે,^{૧૬} એટલે પ્રક્ષિપ્ત ભાગને ગણતરીના ન હાઈએ તોપણ પ્રભાસ પાસેની સરસ્વતી તરી આવે છે રત્નમણિરાવ ભીમરાવે વૈદિક સરસ્વતીને ખંભાતના અખાતમાં પડતી બતાવી છે,^{૧૭} તો એનો એક કાઠો કચ્છના અખાતમાં પણ પડતો હશે એમ શિવોદ્બોધ વગેરે તીર્થો એના મુખ પામે હશે, પરંતુ ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતી કે સૌરાષ્ટ્રની ગીરવાળી સરસ્વતીનો અસલ સરસ્વતી સાથે કોઈ સબંધ શક્ય નથી અસલ સરસ્વતી બનાસકાંઠાને લગભગ વચ્ચેથી કોરી, નળસરોવરના પટમાંથી પસાર થઈ ખંભાતના અખાતને મળવાની અશક્યતા નથી સાબરમતીનો તો એ પ્રાચીન સરસ્વતી સાથે કોઈ સબંધ વિચારી શકાય એમ નથી. હકીકતે ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતી અને દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રની સરસ્વતી બધા સમય પછી તે તે સ્થાને નામકરણ પામી હાજે છે એ બેઉનો વૈદિકકાલીન સરસ્વતી સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંધો કે આડકતરો પણ સબંધ પુરવાર કરી શકાય એમ નથી, સિવાય કે ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતીનો વર્તમાન પ્રવાહમાર્ગ પ્રાચીનતમ સરસ્વતીના હુપ્ત થઈ ચૂકેલા પ્રવાહમાર્ગને લગભગ કાઠપૂણે વીધીને કચ્છના નાના રણમાં જઈ પહોંચે છે એટલું જ એ તક્તન રપજ છે કે રકદપુરાણના નિર્દેશ જુઓ જ મોડાના છે અને તીર્થક્ષેત્ર તરીકે એ મુખ્યત્વે ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતીના તીર્થ આપે છે.^{૧૮} ઉત્તર ગુજરાતમાં ઠીક ઠીક મોડેથી રચાયેલું ‘સરસ્વતીપુરાણ’ એ આ ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતી નદીના માહાત્મ્યનો ગ્રંથ છે અને રકદપુરાણથી પણ પછીના સમયનો છે રાજ-શૈખર કાવ્યમીમાસામાં કહે છે તે સરસ્વતી પણ ઉત્તર ગુજરાતની છે.^{૧૯} ત્યાં સરસ્વતી, શ્વેતવતી (સાબરમતી), વાર્ત્તની (વાત્રક), મહી, હિડિંબા વગેરેના ક્રમથી એ રપજ છે સિદ્ધપુર પાસે થોડામાં એ પૂર્વવાહિની બને છે એનો ઉલ્લેખ ‘હમ્મીરમહમદન’ નાટક(ઈસ ૧૩ મીનો પૂર્વાર્ધ)ના જ્વલિહસરિએ કર્યો છે.^{૨૦} ત્યાં જૂના સમયથી કાર્તિકી પૂર્ણિમાનો મેળો ભરાય છે.^{૨૧} રામાયણ-દ્વિષ્ટિ ધા-કાંડમાં ‘સરસ્વતી’ ‘સિંધુ’ એવા ક્રમ આપે છે.^{૨૨} એ તો ત્યાં વૈદિકી પરિપાટીની સરસ્વતીને ઉદ્દેશી નેધાયો હોવાનું શકાતીત છે

રકદપુરાણના પ્રભાસખંડમાંના પ્રભાસક્ષેત્રમાહાત્મ્યમાં પ્રાપ્ત થતી સરસ્વતી તે ગીરમાંથી વહી આવતી સરસ્વતી છે, અને એ ‘હરિણી’ ‘વચ્ચિણી’ ‘ન્યકુ’ ‘કપિલા’ અને ‘સરસ્વતી’ એવા પાંચ નામે પ્રગટ થયેલી ત્યાં કહી છે, ૨૩

પરંતુ સાહિત્યમાં અન્યત્ર એ વિશે માહિતી મળતી નથી આ. હેમચંદ્રે દ્વાચત્રય કાવ્યમાં જે સરસ્વતી નદીના દક્ષિણીયમાં આવેલા મંડુકેશ્વરસંગ્રહ પુણ્યક્ષેત્રમાં ક્ષેમરાજ ગયાતું લખ્યું છે તે ઉત્તર ગુજરાતની અણહિલપુર 'પાટણ'ની સરસ્વતી છે ૨૪ સિદ્ધરાજ આશ્રય જોવા નિમિત્તે જે 'બ્રાહ્મી' નદીએ ગયો તે આ જ સરસ્વતી ૨૫ 'બ્રાહ્મી' કહેવાનો આશય 'સરસ્વતી બ્રાહ્મણી પુત્રી છે' એ પૌરાણિક માન્યતાનુસાર સમજાય છે. સોમેશ્વરદેવે કીર્તિ કૌમુદીમાં પણ એ જ સરસ્વતીને ઉલ્લિખિત કરી છે, જેના પછી તરન જ નામ પાડ્યા વિના 'સહસ્રલિંગસર'નું એણે વર્ણન કર્યું છે ૨૬ પ્રબંધચિંતામણિમાં બે સ્થળે, વિવિધતીર્થકથામાં એક વાર, અને પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં એક વાર 'સરસ્વતી'નો નદી તરીકે ઉલ્લેખ થયેલો છે તે પણ આ સરસ્વતી માટેનો છે, કોઈ ખાસ વિશિષ્ટતા વિના. ૨૭ પ્રબંધ-કોશના હેમચરિત્રપ્રબંધમાં સિદ્ધપુર નજીક હોવાનો નિર્દેશ છે, ૨૮ જ્યારે પુરાતન-પ્રબંધસંગ્રહમાં અલયદેવ નામનો બ્રાહ્મણ પ્રભાસમાં સરસ્વતીમાં સ્નાન કરી સોમેશ્વરને નમન કર્યાનું કહે છે. ૨૯ આમ ક્યાંક ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતીનો, તો ક્યાંક સૌરાષ્ટ્રની સરસ્વતીનો નિર્દેશ મળે છે ભાગવતપુરાણમાં 'નારાયણ-કવચ'માં એક 'પ્રાચી સરસ્વતી' કહી છે તેનો તો ગુજરાતની બેઉ સરસ્વતી સાથે કોઈ સંબંધ નથી. ૩૦

નર્મદા : ગુજરાતની ધ્યાન ખેંચનારી મોટી નદી તો 'નર્મદા' છે આ નદી ઋક્ષ પર્વતમાંથી નીકળે છે, જ્યારે 'રેવા' વિધ્યાના અમરકંટકમાંથી નીકળે છે. બંને માંડલ નજીક મળી જતા પછીના પ્રવાહ માટે બંને નામ એકબીજાના પર્યાયરૂપ બની ગયાં છે. મહાભારત-આરણ્યકપર્વમાં પાંડવોની તીર્થયાત્રામાં પયોષ્ણી પછી વૈંડૂય પર્વત અને નર્મદા નદીને ગણાવેલ છે. ૩૧ 'પેરિપ્લસ'ના લેખકે 'નર્મદુસ' ઉપર 'બારિગાઝા' (બાર્ય) હોવાનું કહ્યું જ છે, તો તોલેમી 'નર્મદો(દે)સ' નામથી આ નદીને સૂચવે છે. ૩૨ દંપુરાણે બીજા અનેક માહાત્મ્ય-ખંડોની જેમ 'રેવાખંડ' આપી એમાં નર્મદા-રેવા ઉપરનાં તીર્થસ્થળોનાં ગુણમાન કર્યાં છે. ૩૩ મત્સ્ય વજ્રે પુરાણોએ 'અપરાંત'ના એક ભાગ તરીકે 'આંતરનર્મદ' પ્રદેશ કહ્યો છે ૩૪ તે, હકીકતે, નર્મદાનો ગુજરાતની સરહદ ઉપરનો નર્મદાની દક્ષિણ બાજુની ખીણનો પ્રદેશ હોય એમ માની શકાય. માર્કંડેયપુરાણમાં 'ઉત્તરનર્મદ' ૩૫ અને વામનપુરાણમાં 'સુનર્મદ' છે. ૩૬ સ્પષ્ટ છે કે મહાભારતમાં 'રેવા' નામ જોવામાં આવતું નથી. રાજ્યોપર કે કાવ્યશીર્ષામાં માહિતમતી પછીના દક્ષિણપથમાં નર્મદા-તાપી-પયોષ્ણી નદીઓ મૂકી છે. ૩૭ જેન સાધનોમાં આવશ્યકસૂત્રની ચૂર્ણિમાં 'નર્મદા'નો ઉલ્લેખ થયેલો છે, તો

આચાર્ય હેમચંદ્રે દ્વાચાત્રય કાવ્યમાં પણ નિર્દેશ કર્યો છે ૩૫ પ્રબધચિંતામણિમાં 'ભુગુપુર'(ભરૂચ)માં શકુનિકાવિહાર-પ્રાસાદનો પ્રારંભ કરતાં 'નર્મદા' નદીનું સાનિધ્ય કહ્યું છે ૩૬ વિવિધતીર્થકથા તો એક 'સેગમતી' કે 'સગમતી' ગામનો નિર્દેશ કરી ત્યાંના તીર્થદેવ શ્રી અભિનંદનદેવના ચરણોમાંથી નર્મદા નદી પ્રગટ થયાનું કહે છે, અને એ પૂર્વે 'અશ્વાવળોધતીર્થકથા' વિશે કહેતાં લાટના મંડનરૂપ અને નર્મદા નદીથી અલકૃત 'ભરુઅચ્છ' (સં મલ્લચ્છ) નગરમાં 'કારિટ'વનનો નિર્દેશ કરતી વેળા યાદ કરી લે છે. ૩૭ બુધગુપ્તના એરણના ઈ. સ ૪૮૪ ના અભિલેખનો નિર્દેશ એનું કાલિદી અને નર્મદાના પ્રદેશના અંતરાલના ભૂભાગ પર આધિપત્ય હોવાનું કહે છે તે પ્રદેશ ગુજરાતના ભૂભાગની બહારનો અધ્યપ્રદેશનો સમજવાનો છે ૩૮ એની ઊંડાઈને કારણે ઘણું ઊંડે સુધી વેપાર માટે એનો જૂના સમયથી ઉપયોગ થતો રહ્યો છે.

મહી : આ નદી પાણિનિના ગણપાઠમાં 'નદી, મહી, વારાણસી' એ ક્રમમાં સ્થિત થયેલી અટકળી શકાય, ૩૯ ત્યાં એ 'પૃથ્વી'ના પર્યાય તરીકે ન હોય, કારણ કે એના ઉપરથી થતા શબ્દોમાં 'નાદેય' 'માહેય' 'વારાણસેય' વગેરે શબ્દ નોંધાય છે, ૪૦ જેમાં 'માહેય' એ મહી નદીની ખીણને માટે રૂઢ થયેલો શબ્દ હોવાની શક્યતાને નકારી ન શકીએ. ૪૧ મહાભારતના આરણ્યક-પર્વમાં ચર્મવતી પછી 'મહી' કહી છે ૪૨ તે કથાની એ સ્પષ્ટ નથી; એશક, એ નદીઓ પછી જ 'નર્મદા' અને 'ગોમવરી' કહી છે સંભવ છે કે નંદલાલ દે સાળવાની ચંબલ નદીની શાખા કહે છે તે 'મહી' હોય; ૪૩ તો એ એક જ નામની બે ભિન્ન નદી હોય મહાભારત-ભીષ્મપર્વમાં 'મહતા' નામથી પણ એક નદી નોંધાયેલી છે, ૪૪ પણ એનો સ્થળનિશ્ચય થઈ શકતો નથી, પરંતુ 'મહતી' તરીકે પુરાણોમાં નોંધાયેલી છે ૪૫ તે કદાચ 'મહી' હોઈ શકે પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળેલી ને પૂર્વ તરફ વહેતી હોય તો એ ચંબલ-ચર્મવતીની નજીકની 'મહી' હોય, પશ્ચિમ તરફ વહેતી હોય તો એ ગુજરાતની 'મહી' હોય. માર્કંડેય, ક્ષત્ર અને વામન પુરાણોમાં 'મહી' કહી છે, બ્યારે બ્રહ્માડપુરાણમાં 'મહા' કહી છે ૪૬ પાર્ણિટર 'મહિતા'ને અને 'મહતી'ને 'મહી' કહે છે, ૪૭ પરંતુ એમ છતાં એનો સ્થળનિર્દેશ તો સ્પષ્ટ નથી જ રક દ્વિપુરાણમાં નર્મદાનું એક નામ 'મહતી' પણ છે ૪૮ તેને અને ઉપરની 'મહતી'ને કશો સંબંધ નથી

રામાયણના કિષ્કિંધાકાંડમાં 'સરસ્વતી' 'સિંધુ' શોણ' પછી 'મહી' અને 'કાલમહી' એવો ક્રમ કહ્યો છે ૪૯ એનાથી છેલ્લી બે નદીઓનાં સ્થાનોનો નિર્ણય

થઈ શકતો નથી. રાજશેખર કાવ્યમીમાંસામાં પશ્ચિમ દેશમાં ‘સરસ્વતી’ ‘શ્વભ્રવતી’ અને ‘વાર્તાધી’ પછી ‘મહી’ કહે છે તે તો ગુજરાતની જ ‘મહી’ છે ૫૦ પ્રમુખ કોશમાં રાજશેખરસૂરિએ વગ્નપાલ વિશે વાત કરતાં ‘મહીતટ’ના પ્રદેશમાં ‘ગોધ્રા’ (ગોધરા) નામના નગરનું સ્થાન કર્યું છે આજે પ્રદેશ તરીકે ‘મહીકાંઠો’ સંક્રુચિત બન્યો છે; રાજશેખરસૂરિ એવો કોઈ રાજકીય વિભાગ ધ્યાનમાં રાખીને નથી કહેતા ૫૧ મહી મધ્યપ્રદેશની ગિરિમાળામાંથી નીકળી આવી, અત્યારે રાજસ્થાનમાં સમાવિષ્ટ થયેલા કુંગરપુર-વાંસવાડા જિલ્લાઓની વચ્ચેની સીમા-રેખાએ પસાર થઈ, પચમહાલમાં પ્રવેશ કરીને ખેડા જિલ્લામાં મોટાં મોટાં વાંધાઓના પ્રદેશમાં થઈ ખંભાતના અખાતમાં પડે છે, જ્યાં એનું ‘મહીસાગર’ નામ પ્રચલિત છે, પણ એ નોંધાયેલું જાણવામાં નથી

પણ્ડીશા (બનાસ) : મહાભારતમાં અને પદ્મપુરાણમાં એક ‘પણ્ડીશા’ નદી નોંધાઈ છે ૫૨ ભીષ્મપર્વમાં એ ‘પૂણ્ડીશા’ છે તે પાઠાંતરથી ‘પણ્ડીશા’ છે ૫૩ પુરાણોમાં એ ‘વણ્ડીશા’ તરીકે પણ નોંધાઈ છે, ૫૪ ઇમકે મત્સ્ય અને વાયુનો પાઠ ‘વણ્ડીશા’ છે, ૫૫ માર્કંડેયમાં એ ‘વેણ્ડાસા’ કહેવાઈ છે, ૫૬ અને બ્રહ્મપુરાણમાં એ ‘વેણ્ડ્યા’ છે ૫૭ ‘પણ્ડીશા’ એ સ્પષ્ટતઃ હાલની બનાસ છે, પણ બનાસ એ છે : એક બનાસ મધ્યપ્રદેશમાં ચબલની શાખા છે તે એ પૂર્વગામિની છે, જ્યારે બીજી બનાસ ઉત્તરપશ્ચિમ ગુજરાતની છે તે પશ્ચિમગામિની છે ‘પણ્ડીશા’ પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળે છે, પણ એનાથી આ એમાંથી કઈ બનાસ એ નક્કી થઈ શકે નહિ નરપાનના જમાઈ ઉપવદાતના નાસિકના અલિલેખ- (ધરવી ૧ લી સદી)માં એનાં તીર્થોમાંનાં દાનપુણ્યોનો આરંભ ‘બાણ્ડીસા’ નદીથી થયો કહ્યો છે ત્યાંથી પ્રભાસ મુધી બધું ભરુકચ્છ, દશપુર, ગોવર્ધન અને શોપારંગમાં એણે પુણ્યદાન-શ્રદ્ધાઓજન કરાવ્યા હતાં આગળ ચાલતાં કાં, પારાદા, દમણ, તાપી, કંબેજા અને દાહાનુકા નદીઓના કાંડાઓ ઉપર પાણીની પરબો એસાડી હતી. વગેરે ૫૮ ભૌગોલિક પૂર્વાપર સ્પષ્ટ બનેલાં આ ‘બાણ્ડીસા’ ગુજરાતની બનાસ હોવા સંભવ છે મોડેના જૈન સાધનોમાં ‘બનાસા’ કહી છે તે આ ‘પણ્ડીશા-વણ્ડીશા-આણ્ડીસા’ જ છે ૫૯ પુગાનનપ્રમુખ સત્રહમાં ભીમદેવ ૨ જના સમયમાં પાટણ ઉપર તુરુખેડા ચડી આવ્યા ત્યાં ‘બનાસ’ નદીના કાંઠેના ‘ગાડર’ નામના સ્થાન પર ગ્લુક્ષેત્ર તૈયાર કર્યાનું નોંધ્યું છે. અહીં આ બનાસ જ કહી છે એ મેવાડના આવી, નાચદાન(જૂના મીદાડ)ની પશ્ચિમે થઈ પહાડીમાંથી નીચે ઊતરી, ખગેડી (આણુરોડ ટેન્શન)ની પશ્ચિમે થઈ બનાસ-કાંઠામાં ઊતરી આવી, કચ્છના રણમાં ‘સરસ્વતી’ની જેમ પથરાઈ જાય છે.

તાપી : 'તાપી' નદીનો ઉલ્લેખ મહાભારત કે રામાયણમાં થયેલો મળતો નથી, પરંતુ પુરાણોમાં મત્સ્ય, કૂર્મ, વાયુ, બ્રહ્માંડ અને માર્કંડેય એનો નિર્દેશ કરે છે. ૧૦ સ્કંદપુરાણમાં તર્ગત એક 'તાપીમાહાત્મ્ય' (ગુજ અનુવાદ) છપાયેલ છે, પરંતુ એ કોઈ મોડાની રચના લાગે છે. ૧૧ તાપીનો આભિલેખિક ઉલ્લેખ મહાપાનના જમાઈ ઉપવદાતના નાસિકના અભિલેખ જેટલો જૂનો છે (ખ્રિસ્તી ૧ લી સદી જેટલો). એણે નગરો, નદીઓ, તીર્થો ગણાવતાં, ઉપર 'ખાણાંસા'ના વિષયમાં સૂચવાયું છે તે પ્રમાણે, ઇમા પારાદા, દમણ, તાપી, કરમેણા અને દાહાનુકા નદીઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૧૨ રાજશેખર કાવ્યમીમાંસામાં નર્મદા અને પયોણ્ણી વચ્ચે 'તાપી' કહે છે. ૧૩ તે આ નદી જ છે તાપી વિધ્યમાથી નીકળી ખંભાતના અખાતના નાકે પશ્ચિમ સમુદ્રમાં મળે છે. ગુજરાતની સમૃદ્ધ નદીઓમાંની આ એક છે અને નર્મદાની જેમ અંદર હોડીઓથી એનો વેપારના માર્ગ તરીકે ઉપયોગ થતો હતો અને થાય છે નર્મદાના ભરૂચની જેમ સુરત તાપી ઉપરનું જાણીતું નદી-ખંડ છે.

પયોણ્ણી : મહાભારતના ભીષ્મપર્વમાં 'પયોણ્ણી' નામની એ નદી મળે છે. ૧૪ આમાંની એક 'પયોણ્ણી' 'ધરાવતી' 'વિતસ્તા' પછી અપાયેલી હોઈ, બી. સી. લો કનિંગહમનો ઉલ્લેખ કરી એનું ખંડન કરે છે તેવી, ૧૫ યમુના નદીની એ શાખા હોઈ શકે, લોએ એનું 'વિદહા' નામ પણ સૂચવ્યું છે; જ્યારે બીજી 'ભૈમરથી' અને 'કાવેરી'ની પહેલાં આવતી હોઈ ફક્તિયુ ગુજરાતમાં વહી આવતી 'પૂણી' નદી હોવાની સારી એવી સભાવના છે. રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસાના સપાદક ચિત્રનલાલ દલાલે, રાજશેખરે નર્મદા અને પયોણ્ણી વચ્ચે તાપી ૧૧ કંઠી હોઈ, પૂણીને 'પયોણ્ણી' કહી છે. ૧૭ એ અચુકન નથી લાગતું. આ પૂણી નદી નવસારીને ઉત્તર પડખેથી થઈ આગળ જતાં પશ્ચિમમાં તાપી નદીને મળે છે નલે દમયનીને વિદહાનો માર્ગ યતાવતા વિધ્યગિરિ અને સમુદ્રના 'પયોણ્ણી'નો ખ્યાલ આપ્યો છે, ૧૮ અર્થાત્ 'પયોણ્ણી' વિધ્યમાથી નીકળતી હોય એમ સમજાય છે આગળ્યકપર્વના તીર્થયાત્રાવર્ણનમાં ૧૭ કંઠારવ્યમાં આવના મહાપ્રવચા 'પયોણ્ણી' નદી કહી છે, ૧૯ આગળ વળી 'વેણુશા' અને 'ભૈમરથી' પછી રમ્યતીર્થોવાળી 'પયોણ્ણી' કહી છે. ૭૦ વળી એ 'પયોણ્ણી'ને વિદહારાજે સેવેલી કહી છે અને પછી આમૂર્ત્ય નામએ, જેના કાંઠે ઉપા નૃગ ગચનએ ઘણા યજ્ઞ કર્યા હતા. ૭૧ ત્યાં એ પછી વૈદ્ય પર્વત અને નર્મદા નદી આવતા દેવાનું કહ્યું છે. ૭૨ પૂણી એ જ પયોણ્ણી છે એવો પાત્રિટ્ટો૭૩ આપેલો અભિપ્રાય પણ આ સદર્ભો જોતાં બરાબર લાગે છે આ અભિપ્રાયને, ઉપા સૂચના યા પ્રમાણે, રાજશેખરનું પણ બળ છે.

‘શબ્દવતી’ : ગુજરાતને ઇશાન ખૂણે મેવાડના પ્રદેશમાંથી ધસી આવતી જાડાં કેતારોવાળી અને તેથી ‘શબ્દવતી’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી, આજના સાબરકાંઠાના, રુદ્રદામાના જૂનાગઢના શૈલલેખ(ઈ સ. ૧૫૦)માં ‘શબ્દ’ પ્રદેશ તરીકે જાણીતા, પ્રદેશમાંથી જનોઈવાદ ચાલી આવતી, અમદાવાદ—જૂના આસાવલ અને કલ્યાણતી—પાસેથી પસાર થઈ દક્ષિણમાં આગળ વધતી અને જ્યાં જાતના અખાતમાં પડતી એ આ પદ્મપુરાણની ‘સાબરમતી’—આજની ‘સાબરમતી’ છે. મહાભારત, રામાયણ કે અન્ય પુરાણોમાં આના વિષયમાં જાણવા મળતું નથી ‘શબ્દવતી’ નામ નોંધાયું છે તે તો ૯ મી-૧૦ મી સદીની સંધિમાં ચયેલા રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસામાં જ. જ્યાં પદ્મપુરાણમાં ‘સાબરમતીમાહારમ્’ મળે છે તે કેટલું જૂનું એ કહેવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ સંજ્ઞા સ્પષ્ટ ઉપરથી લોકભાષામાં ‘સાબર’ નામ વ્યાપક થયા પછી અને એમાં દુસ્તિમતી-હાથમતી બળતાં ‘સાબરમતી’ નામ પ્રચલિત થયું મનાયું હશે તે પછી રચાયું હશે એમ સહેજે દલીલ શકાય એ નોંધવા જેવું છે કે રકંદુપુરાણના ‘નાગરખંડ’માં વિશ્વામિત્ર આવતાં વસેજે વારુણમ તથી વસુધા તરફ જોતાં એ રાત્રીમાંથી પાણી નીકળ્યું તેમાંના એકમાંથી ‘સરસ્વતી’ અને ‘સબરમ’થી ‘જોતાં નીકળ્યું’ તે ‘સાબરમતી’ એવું કહ્યું છે જ્યાં રમણલાલ ના મહેતાએ ‘નાગરખંડ’ને ૧૬ મી-૧૭ મી સદીની રચના કહ્યો છે એ જોતાં ઉક્ત અનુશ્રુતિને કશું બળ નથી. જ્યાં પદ્મપુરાણ ‘નંદિકુંડ’માંથી નીકળી અર્ધુદ પર્વત(આડાવલી)ને વટાવી દક્ષિણોદધિને મળે છે’ એમ કહી સત્યયુગમાં એવું નામ ‘કૃતવતી’, ત્રેતામાં ‘ગિરિકર્ણિકા’, દ્વાપરમાં ‘ચંદના’ અને કલિયુગમાં ‘સાબરમતી’ હોવાનું કહે છે, જ્યાં આ અનુશ્રુતિને પણ કશું બળ નથી પદ્મપુરાણમાં અધ્યાય ૧૩૪ થી ૧૭૪ સુધીમાં સાબરમતીના એક કંઈપ્રદેશમાં આવેલાં સેકડો તીર્થોની યાદી આપી છે, જેમાં ચંદ્રભાગાસંગમ પાસે દધીચિએ તપ કર્યાનું નોંધ્યું છે ૮૦ તે અમદાવાદના આજના હરિજન-આશ્રમ પાસે ‘દધીચિનો આરો’ કે ‘દુધેશ્વરનો આરો’ કહેવાય છે એનો સરળતાથી ખ્યાલ આપે છે આ હેમચંદ્ર તો દ્વાપરમ્ કાવ્યમાં ‘શબ્દવતી’ સંગ્રાનો જ પ્રયોગ કરે છે ૮૦અ

પ્રત્યયિ તામચિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વાળાક દેશની વિકટ ભૂમિમાં બ્રાહ્મણોનો ‘સિંહપુર’ નામનો અગ્રહાર વસાવ્યો હતો અને એની નીચે ૧૦૬ ગામ મૂક્યાં હતાં સિંહથી બીધેલા બ્રાહ્મણોએ દેશના મધ્યભાગમાં વસવાટ કરાવી આપવાની યાચના કરતાં સિદ્ધરાજે ‘સાબરમતી’ના તીર્થપ્રાંતમાં આવેલું ‘આસાખિલી’ (અસામલી, તા. માતર, જિ. ખેડા)ગામ એમને દાનમાં આપ્યું; સિંહપુરથી આવનારા બ્રાહ્મણોની જગાત માફ કરી ૮૧ પુરાતનપ્રત્યયસંગ્રહમાં વીરધવલના વૃત્તાંતમાં ‘આસાપહી’—આસાવલ અને ‘સાબરમતી’ની નિકટતા બતાવી છે. ૮૨

હસ્તિમતી (હાથમતી) : સાબરકાંઠામાં સાબરમતીને મળતી હાથમતીને પદ્મપુરાણમાં 'હસ્તિમતી' કહી છે ('સાક્ષમતી-માહત્મ્ય'માં) ૮૩ સાબરકાંઠાની ઉપશાન કોણની ગિરિમાળામાંથી નીકળી, નજીકના પાલ ગામને અડધો વીંટો લઈ, દિમતનગર પાસે થઈ પશ્ચિમવાદિની બની આગળ જતાં એ સાબરમતીને મળે છે પદ્મપુરાણમાં એને 'શુષ્કરૂપા' (સૂફી) નહીં કહી છે ૮૪

વાર્તાધ્વી : મધ્યગુજરાતમાં આવેલી વારક નદીને પદ્મપુરાણમાં 'વાર્તાધ્વી' 'વાર્તાધ્વી' કહેવામાં આવેલી છે ૮૫ એ પૂર્વેનાં પુરાણોમાં 'વૃત્તધ્વી' ૮૬ અને 'મત્તધ્વી' ૮૭ એમ લખાયેલી મળે છે 'વૃત્તની હત્યા કરવાથી ઈર્ષ્યે લાગેલી ધ્રુવકલ્યાણ' નિવારણ વર્તધ્વી-સાક્ષમતીસ ગમતીથ' (આજનું વૌઠા)માં નાહતાં થયું હતું' એવી પદ્મપુરાણના અનુશ્રુતિ નોંધી છે ૮૮ એ 'વૃત્ત'ના નામસામ્યને કારણે સમજાય એમ છે, આ નદી પુરાણો પ્રમાણે પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળેલી નદી-ઓમાંની એક છે, અર્થાત્ એ મહીની જેમ માળવામાંથી નીકળી, પશ્ચિમ પ્રદેશમાં વહી આવે છે પદ્મપુરાણમાં આ જ નદીનું 'વેત્રવતી' પણ નામ કહ્યું છે, ૮૯ પરંતુ મહાભારતમાં 'વેત્રવતી' નોંધાયેલી છે ૯૦ તે આનાથી કિંમ નદી છે, અને ઉમાશંકર જેથી પાર્જિટરનો મત નોંધી રહે છે તેમ એ ભોપાળ પાસેથી નીકળી યમુનાને મળતી 'એટવા' નદી છે. ૯૧ મેઘદૂતમાં નોંધાયેલી 'વેત્રવતી' ૯૨ પણ એ જ છે રાજગેખરે પશ્ચિમદેશનું નદીઓમાં સુરવતી-શ્રવણવતી પછી 'વાર્તાધ્વી' કહી છે ૯૩ તે તો ૨૫૪ રીતે આ વારક જ છે, એના પછી તરત જ સહી આપવામાં આવી છે એને લઈ કમ ૮૬૧ ૨૫૪ થઈ જાય છે

સેટિકા (સેટી) : પદ્મપુરાણમાં ગુજરાતની એક વિશેષ નદી પણ નોંધાઈ છે તે 'સેટિકા' ૯૪ મહી અને વારકના વચ્ચેનાં ભૂભાગમાં આ નાની નદી પશ્ચિમાં-કિમ્બ વહેતી વારકને મળે છે, અને એ જેહ ખેડા પાસે એકરૂપ થઈ વૌઠા પાસે કાંટખૂણે કહી શકાય એમ સાબરમતીમાં ભળે છે પ્રખ ધર્મિતામણિમાં નાગાર્જુનોત્પત્તિ-સ્ત સનકતીર્થાવતારપ્રખ ધર્મ નામ જુન પાર્શ્વનાથના પિ બને કાતીનગરના એક ધનપતિના મહાલયમાંથી પોતાના સિંહ રસને સિંહ કરવા માટે હરી લઈ 'સેટી' નદીના તટે સ્થાયી ત્યાં શાતવાહનની એક પત્ની ચંદ્રલેખા પાસે રસ લખોટવાનું કામ કરાવતો હોવાનું નોંધ્યું છે ૯૫ પ્રભાવકચરિતમાં 'સેટિકા' નદીને કાંઠે 'સ્તભન' (ચામણા) ગામ વસ્યું કહ્યું છે, ૯૬ ત્યાં 'સેટી' પણ કહેવું છે, વિવિધતાઈ-રૂપમાં પણ 'સેટી'ના તટ ઉપર 'ચલાણપુર' (ચામણા) કહ્યું છે, ૯૭ જે જેહ સદર્ભોમાં પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ચામણામાં 'પદ્મગવ્યાનું' નોંધ્યું છે 'પુનાત-પ્રખ ધર મહર્મ'

નાર્ગાજીનનો પ્રસંગ ઉતારી પ્રબંધચિંતામણિવાળી વિગત આપી છે, તે પ્રભાવક-ચરિતવાળો પ્રસંગ પણ નોખો છે ૯૮

વહકલિની અને હિરણ્યમયી : પદ્મપુરાણમાં આ બે નદીઓને નજીક નજીક કહી છે ૯૯ આમાંની પહેલી ઈર પાસેની વેકળા—પદ્મપુરાણમાં ‘વહિકની’ પણ ૧૦૦ —છે તે હોવાની સલાવના છે, જ્યારે ‘હિરણ્યમયી’ એ ખેડણા પાસે વહેતી ‘હરણ્યાવ’—‘હિરણ્યા’, ૧૦૧ જે આગળ વહી સાબરમતીને મળે છે, ત્યાં નજીકમાં ‘ઋક્ષુ’ અને ‘મંજુમ’ (હાલની માનુમ) પણ કહી છે, જે બંને વચ્ચે ‘સત્યવાન’ નામનો પર્વત કહ્યો છે એક નદીના નામ તરીકે હોય તેવી ‘હિરણ્યા’ પાણિનિના ગણપાઠમાં નોંધાઈ છે, ૧૦૨ પણ એના ઉપરથી સ્થાનની સ્પષ્ટતા થતી નથી

ધ્યાનમાં રાખવા જેવું એ છે કે પ્રભાસપાટણ પાસે ત્રિવેણીસ ગમમાં ભળતી હીરણ્ય નદી પણ ‘હિરણ્યા’ તરીકે ઓળખાય છે ગીર તરફથી આવતી એ નદી સરસ્વતીને પોતામાં કાટખુણે મેળવતી પશ્ચિમાભિમુખ થઈ આવતી, દક્ષિણાભિમુખ થવા વળાંક લે છે ત્યાં ઉત્તરના કાંઠા નજીક પ્રભાસપાટણના હીરણ્યના પુલથી ઉતરે દોઢેક કિલોમીટર ઉપર શીતળાના મંદિરની ઉત્તરના ભૂભાગમાં હડપ્પીય અવશેષોથી લઇ ક્ષત્રપકાલ સુધીના અવશેષ સાચવતો નગરવિસ્તાર જાણવામાં આવ્યો છે, જે આ નદીનું પ્રાચીન મહત્વ વ્યક્ત કરે છે રકદપુરાણમાં જણાવેલા સરસ્વતીના પાંચ પ્રવાહોમાંની પહેલી ‘હરિણી’ એ આજની ‘હીરણ્ય’—‘હિરણ્યા’ છે, ૧૦૩

વિશ્વામિત્રા : મહાભારતના બીજાપર્વમાં એક ‘વિશ્વામિત્રા’ નદી કહી છે, ૧૦૪ પણ ત્યાં એના સ્થાનનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી આર્યપર્વમાં ‘વિશ્વામિત્રનદી પારા’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે, ૧૦૫ આ પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળતી કહેલી ‘પારા’ નામક ૧૦૬ નદી હોય છે, જેને પાર્ગિટરે ‘પર્ણતી’ કહી છે ત્યાં અન્યત્ર અવનના આશ્રમને વિશ્વામિત્રા નદીની ઉત્તરે મૈનાદપર્વત પાસે આવેલા અસિતપર્વત ઉપર જણાવવામાં આવ્યો છે, ૧૦૭અ ત્યાં બીજો સ્થળે અવનના તપ-સ્થાનને વૈદ્યપર્વત (સાતપુડા) અને નર્મદા નદીની વચ્ચેના પ્રદેશમાં ગણાવ્યું છે, ૧૦૭ આમ એ નદીને ભૂગુણો સાથે સંબંધ હોવાનું સમજાય છે. અને એના સંદર્ભમાં વિચારતાં વડોદરા પાસેથી વહેતી ‘વિશ્વામિત્રી’ વિધ્વના સાતપુડા-પાવાગઢના પહાડમાંથી વહી આવે છે, એનો અવનના આશ્રમ નજીકની ‘વિશ્વામિત્રા’ સાથે મેળ મળી શકે એમ છે

ગોમતી અને ચંદ્રલાગા : રકદપુરાણના દારકામાહાત્મ્યમાં દારકાક્ષેત્રમાં ગોમતી, કુશાવતી, લક્ષ્મણા, ચંદ્રલાગા અને જાળવતી એ પાંચ નદીઓનો સંગમ

કહેવામાં આવ્યો છે ૧૦૬માં આજની દારકાની પૂર્વ બાજુનો જે નીચાણનો વિસ્તૃત પટ પડ્યો છે તેમાંથી આવતો વહેળો તે 'ગોમતી' અને દક્ષિણ બાજુનો બરડિયા ગામ તરફથી આવતો નીચાણવાળો પટ તે 'ચંદ્રલાગા'—એનો વહેળો દારકા પાસે દક્ષિણમાંથી આવી 'ગોમતી'ને ઘગભગ કાટખૂણે મળે છે, અને બંને એકરૂપ થઈ, પશ્ચિમાક્ષિયુષ બની પશ્ચિમ સમુદ્રમાં વહી જાય છે 'ગોમતી'ને સ્કંદપુરાણમાં 'પૂર્વગંગા' પણ કહી છે ૧૦૮ આના ઉત્તર કાંઠા ઉપર સમુદ્રસંગમ ઉપર આજનું ત્રૈલોક્યમુંદર શ્રીરણછોડરાયજીનું પ્રતિહાસપ્રસિદ્ધ દેવાલય આવ્યું છે, ૧૦૯ ઉપરની સ્કંદપુરાણે કહેલી, આજે જોવામાં ન આવતી—માત્ર બે જ જોવા મળતી—પાંચ નદીઓ ગોમતીસાગરસંગમ પાસે 'પચનદ'નું તીર્થ બતાવે છે, જેનો ઉલ્લેખ સ્કંદપુરાણમાં થયો છે, ૧૧૦ અને આજે પણ દારકાના કાટને અગ્નિખૂણે ગોમતીના ઘાટની દક્ષિણે પાણીના પટ ઉપર કહેવાય પણ છે, પરંતુ મહાભારતના મૌસલપર્વ^{૧૧૧} પ્રમાણે કૃષ્ણના દેહોત્સર્ગ પછી યાજ્ઞ સ્ત્રીઓને સાથે લઈ, દારકાના સાગરમંજળન સાથેસાથ, આમળ વધતા અર્જુનને આશીર દેયુઓએ 'પચનદ'ના પ્રદેશમાં ભૂટી લીધો હતો તે આ સ્થાન નથી, એ તો સૌગંધ્ય ગુજરાતની ઉત્તર સરહદ નજીક આવેલો પાંચ નદીઓનો જુદો જ પ્રદેશ હતો; ^{૧૧૨} સ્કંદપુરાણના દારકા-માહાત્મ્યમાંનું 'પચનદ' તીર્થ તો મોડેથી ઉપજીવી કાઢેલું સમજાય છે 'ગોમતી' અને 'ચંદ્રલાગા' નામોથી કોઈ બે નદીઓનો નિર્દેશ પાણિનિના ગણપાઠમાં થયેલો છે, પાછલીને તો ત્યાં સ્પષ્ટ રીતે નદી કહી છે, ^{૧૧૩} પણ 'ગોમતી' પણ નદી જ છે આ બેટિ નદી દારકા પાસેની છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. એમ તો મહાભારતમાં એકથી વધુ સ્થળોમાં 'ગોમતી' નદીનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, ^{૧૧૪} પરંતુ એ તો ગંગા નદીની સાત ધારાઓમાંની એક અને ઉત્તર પ્રદેશની નદી છે; ^{૧૧૫} એ દારકાવાળી સર્વથા નથી ઋગ્વેદમાં એક 'ગોમતી' કહી છે ^{૧૧૬} તે હાલની સિંધુની એક શાખા 'ગોમલ' હોવાનું ઉપાસકો જોશીએ મૂંઝે અનુસરી સમજ્યું છે. 'ચંદ્રલાગા' પદ્મપુરાણમાં 'સામમતી'ને કથિચિના આશ્રમ પાસે મળતી કહી છે ^{૧૧૭} તે અમદાવાદના હરિજન-આશ્રમ અને જૂના વાડજ વચ્ચેનું રાણીપ તરફથી તેમજ નવા વાડજ તરફથી આવતા બે વાંધાઓનું બનેલું 'મોડું' નાણું છે. અઘાડપુરાણ વગેરે દ્વિમાલ્યમાંથી નીકળેલી 'ચંદ્રલાગા' વિશે નિર્દેશ કરે છે ^{૧૧૮} તે અને ઉપગની પાણિનિના ગણપાઠમાંની 'ચંદ્રલાગા' એક અને પ્રાચીન લાગે છે સલાપર્વમાં 'ચંદ્રલાગા' કહી છે ^{૧૧૯} તે પણ વૈષ્ણવી સરસ્વતીની પૂર્વે કહેલી હોઈ દ્વિમાલ્યમાંથી નીકળેલી કહી શકાય. રાજશેખર પણ ઉત્તરાપચની નદીઓમાં 'ચંદ્રલાગા'ને મૂકે છે, ગંગા-ગ્રીધ્ર-સરસ્વતી-સનદુ-ચંદ્રલાગા-યમુના આદિના ક્રમમાં ^{૧૨૦}

પ્રકીર્ણ નદીઓ : નહપાનના જમાઈ ઉપવ્રજાતાના નાસિકના (ઈ.સ. ૧૮ સદીના) અભિલેખમાં ધળા-પારાદા દમણ-કરળેણા-દાહાનુકા એ નદીને 'તાપી' સાથે ગણાવી છે. ૧૨૧ આમાંની 'પારાદા' એ વસસાડ પાસેની 'પાર', 'દમણ' એ દમણ પાસેની 'દમણગંગા', 'કરળેણા' એ મિચિનોરા પાસે અમિકાને મળત 'કાવેરી'—દક્ષિણભારતની કાવેરી નહિ, અને 'દાહાનુકા' તે થાણા જિલ્લાના 'દહાધુ' પાસેની એ નામની નાની નદી છે. મહાભારત-ભીષ્મપર્વમાં એક 'વાપી' માં છે, ૧૨૧અ પરંતુ આજના 'વાપી' ગામ પાસે 'દમણગંગા' વહે છે; એ અને 'વાપી' એક દશે ? કુંભકોણની મહાભારતની આશ્રિતિમાં 'કાપી' પાઠ છે, ૧૩ પછી કાપી પાસે 'મહી' વહે છે; એનું નામ 'દાપી' હશે ? નિર્ણય ઉપર આવવ મુશ્કેલ છે.

સુવર્ણસિકતા, વિલાસિની, પલાશિની : રુદ્રામાના ઈ.સ. ૧૫૦૦ જૂનાગઢ શૈલલેખમાં 'સુર્વર્ણ' સરના વર્ણને કારણે વૃદ્ધા બંધનું સમારકામ કર્યાનું જણાવ્યું છે. ૧૨૨અ તે સરમાં સુવર્ણસિકતા=સુવર્ણરેખા-સોનરેખા અને પલાશિની વગેરેનાં પાણી એકત્રિત થતાં હતાં. એ અભિલેખમાં ત્રીજી નદીનું નામ નથી આપ્યું, પરંતુ એ પછી ફરી પાળ વૃદ્ધી જતાં રકંઘ્મુરના સમયમાં નાનું સમારકામ થયું. ૧૨૩ ત્યારે 'પલાશિની' 'સિકતા' અને 'વિલાસિની' એવાં ત્રણ નદીનામ જોવા મળે છે. આમાંની 'સુવર્ણસિકતા' કે 'સિકતા' એ હાથીપગા પાસેથી પૂરતી એક હજાર ફૂટ ઊંચી, ભવનાથના મંદિરની ઉત્તરે વહી આવી દામોદરકુંડ પાસેથી પસાર થઈ જૂનાગઢ શૈલલેખ પાસે સુર્વર્ણનમાં પડતી 'સુવર્ણરેખા' જ છે. વિલાસિની સરોવરના તળમાં સિકતાનો થોડામાં ફટાતો બીજો ફાટો ચાતો બેસલા (રકંઘ્મુરના સમયના ઈ. સ. ૪૫૫-૪૫૬ના અભિલેખમાં, રકંઘ્મુરજીમાં અને મોડેના જૈન ગ્રંથો વગેરેમાંના 'રૈવતક')ની પશ્ચિમે નીચાણવાળા ભાગમાંથી દક્ષિણ બાજુથી સરોવરમાં આવતો વહેજો, અને પલાશિની એ જૂનાગઢ શૈલલેખવાળા ખડખડી ઉત્તરે સુવર્ણરેખાને ઉત્તરકાંઠેથી શરૂ થતા ઉત્તર-દક્ષિણ થી આવેલા જોગણિયા કુંગરની પશ્ચિમ તળેટીમાંથી સરોવરની ઉત્તર ધાર ઉપરનો, ધાગગઢ દરવાજાની સામેના ત્રિવેણીસંગમના ઉત્તરછેડા પાસે, પૂર્વ નરકથી આવતો વહેજો સમજવો છે. આ સંગમસ્થાનથી ઉત્તરના ભાગમાં થોડે દૂર રુદ્રામાના સમયની, નદીમાં ચૂનાના કોંક્રીટવાળા ભાગ ઉપરની વિશાળ પાળ અને દક્ષિણના ભાગમાં ધારાગઢ દરવાજા સામે રકંઘ્મુરના સમયની ધરેલા પથ્થરોની ભગ્નાવશિષ્ટ નાની પાળનાં દર્શન થતાં હોઈ, આ ત્રણ સિવાય ચોથા કોઈ વહેણનાં દર્શન થતાં નથી. નદી તરીકે પછી મોનરેખા આગળ વધી પળાસિવા વોડળાને સાથે લઈ ઉમેળી નદીમાં મળી જાય

વિવિધતીય કદમમાં 'સિકતા'ને 'સુવણ્ણરેહા' કહી છે ૧૩૩ આ 'સુવણ્ણરેહા' એટલે સં સુવર્ણરેહા જે એના વર્તમાન 'સોનરેખ' સાથે વધુ સામ્ય ધરાવે છે.

આલેક્ષેખિક ઉલ્લેખોમાં તેમજ અથરથ ઉલ્લેખોમાં કેટલીક નદીઓ- કેટલાક વોડળા ૧૨૪ જાણવામાં આવ્યા છે, જેઓમાંનાં કોઈ નો સ્થળાનિર્દેશ થઈ શકે છે, કોઈને નથી પણ થતો. ગુર્જ-નૃપતિવંશના દ્વ ૨ જના ઈ. સ ૪૯૫-૬૧ ના દાનશાસનમાં અકુલેશ્વર(અકલેશ્વર) વિષયમાં આવેલી 'વરડા' નદી રાષ્ટ્રધમ (અત્યારે અનલિસાત) ગામની દક્ષિણે વહેતી કહી છે, એ પથકમાં એ અત્યારે 'વદ-ખરી' નામે જાણીતી છે. ધરમેન ૨ જના ઈ. સ ૫૭૧ ના એક દાનશાસનમાં 'નિબદ્ધપરચલી' ના સર્જમાં 'વત્સવહક' નદી સ્તવવાઈ છે, જે દિવરક્ષિતપાટક(?)ની પશ્ચિમ-દક્ષિણે હતી. એના ઈ. સ. ૫૮૬ ના દાનશાસનમાં સૌરાષ્ટ્રમાં (ઝાલાવાડમાં) થાન નજીકની કોઈ 'પત્રિમત્તિ' નદી કહી છે એ જ રાજને નામે લખાયેલાં શક સ ૪૦૦ (? ઈ. સ ૪૭૮) ના દાનશાસનોમાં એકમાં 'કતાદગ્રામપોડશ[ચિત]'(કતાદગ્રામના ૧૧૬ ગામોના ઝૂમખા)માં નદીઅરક (કે નદીસન્ક) ગામની દક્ષિણે 'મદાવિ' નદી કહી છે, જે જણીતી 'મી દોલા' નદી સમજાય છે, જેને જ ગ્રંથમાં 'મદાવી' જ કહે છે, જ્યારે ખીજા દાનશાસનમાં 'ધરાય વિષય' માં 'વિકિદિલસ' ગામની ઉત્તરે 'નેરાઈ' નદી કહી છે, આ પકડાઈ નથી ક્રુવસેન ૨ જના ઈ. સ ૬૩૧ ના દાનશાસનમાં 'એટકાહર વિષય' ના 'કાણક પથક' માં 'મલિવાપીવહ' 'કર્ત્તીશ્વરતાટકવહ' અને 'વીરવર્મતાટકવહ' સ્તવવાયા છે, જે પકડી શકાતા નથી. શીલાલિપ્ય ૩ જના ઈ. સ ૬૬૬ ના દાનશાસનમાં એક 'વશટિકા નદી' સ્તવવાઈ છે; 'કાલાપકપથક' નો સબધ હોવાથી જામનગર જિલ્લાના કાલાવડ મહાલની આ કોઈ નદી છે મેનકોનાં દાનશાસનોમાં આવતા 'વશટટ' ગામ સાથે સબધ થાય છે, પણ એ ગામનો પત્તો લાગ્યો નથી. એ જ રાજના ઈ. સ ૬૬૬ ના દાનશાસનમાં 'મધુમતીદાર' શબ્દથી સમુદ્રસગમની નજીક જઈ પહોંચેલી 'મધુમતી' નદી અને નજીકના પ્રદેશની 'માણુપ્પિજકા' નદી ઉલ્લેખિત થયેલી છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલું 'દેસેનક' ગામ મધુમતીના મુખ નજીક રહ્યું છે; એની પૂર્વે પિછકૂપિકા' નામનો 'વહ' (વોડળો) રહ્યો છે મધુમતી નદી એટલે નિકોલની ખાડી 'માણુપ્પિજકા' નદી એટલે હાલમાં સુકાઈ ગયેલો 'માલન'નો પટ. આ 'મહુવા'ની નજીકનાં સ્થાન છે શીલાલિપ્ય ૬ કી ના ઈ. સ ૭૫૬ ના દાનશાસનમાં મુર્યાપુર વિષયમાં 'વાપોઈકા' નદી જણાવી છે આ દાનશાસનના પતરાં હુણાવાડામાંથી મળેલા છે ને

દાનશાસન 'ગોદ્રહક'(ગોધરા)માંથી ફરમાવેલું છે, એ પરથી આ નદી હુણવાડા-ગોધરા વિસ્તારમાં આવી હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે.

કનોજના મહેદ્રપાલના સમયના ખલવર્માના ઈ. સ ૮૬૩ ના દાનશાસનમાં 'નક્ષિસપુર-અનુરશીતિ' (નક્ષિસપુર-ચોર્યાશી) પ્રદેશમાં જયપુર ગામ પાસે 'કણ્ણવારિકા' નદી કહી છે. પતરાં બિનામાંથી મળેલાં હોર્ષ ગીરની ગિરિમાળામાંના કોર્ષ ભાગમાં આ પ્રદેશ અને નદી હોય, એ દાનશાસનના એક પણ સ્થળનો નિશ્ચય થયો નથી.

'દધિમતી' અને 'ક્ષારવહ'નો ઉલ્લેખ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયના ઈ સ ૧૧૪૬ ના હાદો-અભિલેખમાં થયેલો છે. 'બિભલોડ પથક'(આજનું 'અભલોડ' ગામ)માંના 'આશિલિયા-કોડાઆમ' (અત્યારનાં 'નીમનાલિયા રાખડાલ' અને 'ગડોઈ' ગામ) ની પૂર્વે 'દધિમતી' (હાલની 'દેહમઈ') નદી અને ઉત્તરે 'ક્ષારવહ' (હાલનો 'ખારવો' વોડો) કહેવામાં આવ્યાં છે. ખીજી 'દધિમતી' સાર મહેવ વાઘેલાના રાજ્યકાલમાંના ઈ. સ ૧૨૭૭ ના અભિલેખમાં સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલી સ્થવાઈ છે, જ્યાં કોઈ જોને સુમતિસ્વામીના પૂજન માટે નદી સમીપ વાડી દાનમાં આપેલી કહી છે.

અંતર્ય સાહિત્યમાં 'ભદ્રા' નદીનો નિર્દેશ રકંદપુરાણના પ્રભાસખંડમાં આવેલા 'વસ્ત્રાપથક્ષેત્રમાહાત્મ્ય'માં વસ્ત્રાપથક્ષેત્રની ઉત્તર સીમા ખતાવવા થયો છે, જે આજના જેતપુરની ઉત્તરે પશ્ચિમાભિમુખ વહી જતી 'ભાદર' છે. 'જંશુમાલી' નદીનો નિર્દેશ આ હેમચંદ્રે દ્વાત્રય કાવ્યમાં કર્યો છે, જ્યાં મૂલરાજનો સૌરાષ્ટ્રના ગ્રાહરિપુ સાથે મુકાબલો થયો સ્પષ્ટ થયો છે. આનો સ્થળનિશ્ચય હજી થઈ શક્યો નથી.

૫. ક્ષેત્રો-તીર્થો

પ્રભાસ : આ તીર્થ વિશે જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ અત્યારે તો મહાભારતના આદિપર્વમાં થયેલો જણવામાં આવ્યો છે. અર્જુન વનવાસમાં હતો અને તીર્થો ફરતો ફરતો 'અપરાંત'નાં તીર્થ પતાવી પશ્ચિમ સમુદ્રમાં 'પ્રભાસ' જઈ પહોંચ્યો હતો કે જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ એને આવી મળ્યા હતા; એ પછી રૈવતક ગિરિ ઉપર બેને વિગ્રામ માટે ગયા હતા અને ત્યાંથી દ્વારકા જઈ, દ્વારકામાંથી નજીકના રૈવતક ગિરિ ઉપર દેવીપૂજન માટે આવેલી સુભદ્રાનું અર્જુન હરણ કરી ગયો હતો.^{૧૨૫} આરણ્યકપર્વમાં

તીર્થયાત્રામાં સુરાષ્ટ્રમાંનાં પુણ્ય આયતન બતાવતાં ચમસોન્મજ્જન' 'ઉદધિતીર્થ પ્રભાસ' 'પિઠારક્તીર્થ' 'ઉજ્જવત ગિરિ' અને 'દ્વારકા' નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. ૧૧૧ આ પહેલા જ અગ્નિનીથ તરીકે પ્રભાસનો ત્યાં નિર્દેશ થયો છે, જ્યાંથી સરસ્વતીસાગરસંગમ તીર્થે જવાનું કહ્યું છે. ૧૧૭ મહાભારતમાં 'પ્રભાસ' વિશે બીજા પાણી નિર્દેશ તો છે જ, પરંતુ મૌસલપર્વમાં યાદવોના આપસ-આપસમાં થયેલા સહારના કથાનકમાંનો ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર છે. નજીકના જ સ્થાનમાં જરા હુબ્બકને હાથે શ્રીકૃષ્ણના પગમાં બાણ વાગ્યું અને (સભવતઃ હરિણી-સરસ્વતી-સંગમ ઉપરના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર) શ્રીકૃષ્ણનો દેહોત્સર્ગ થયો એમ ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે. ૧૨૮ ધ્યાનમાં લેતાં જેવું તો એ છે કે મહાભારતમાં 'પ્રભાસ' સાથે સોમેશ્વર શિવનો સંબંધ જાણવા મળતો નથી, પરંતુ શલ્યપર્વમાં સોમ-અંદ્રનો સંબંધ જોવા મળે છે, જ્યાં ક્ષયરોગથી પીડાતા ચંદ્રને પ્રભાસમાં શાપમાથી નિવૃત્તિ થઈ હતી એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ૧૨૯ ભાગવતપુરાણમાં આ વિશે મૌન છે, પરંતુ પ્રભાસ અને પશ્ચિમ-સરસ્વતીનો સંબંધ ત્યાં સ્પષ્ટ છે. ૧૩૦ ઋગ્વેદના બિલ સૂક્તોમાં 'પ્રાચી સરસ્વતી' અને 'સોમેશ્વર' વિશે નિર્દેશ છે, ૧૩૧ પરંતુ ત્યાં 'પ્રભાસ' વિશે કશું નથી ભૈરવ(કાલાગ્નિ રૂદ્ર)રૂપે શિવજી પ્રભાસક્ષેત્રમાં વસ્યા છે એવો પ્રથમ ઉલ્લેખ રક દ્વિપુરાણમાં થયો જાણવામાં આવ્યો છે. ૧૩૨ રક દ્વિપુરાણ તો એનો સાતમો ખંડ 'પ્રભાસખંડ' તરીકે આપી એમાં શરૂના અધ્યાયોમાં 'પ્રભાસક્ષેત્રમાહાત્મ્ય' બાંધે છે; એના પછી 'વસ્ત્રાપયક્ષેત્ર-ગિરનાર આસપાસનું) માહાત્મ્ય', ત્રીજું 'અર્ચુદખંડ-માહાત્મ્ય' અને ચોથું 'દ્વારકા-માહાત્મ્ય' આપે છે રક દ્વિપુરાણમાં આ ખંડમાં પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં આવેલા અનેક દેવાલયો અને નાનામાં નાના તીર્થસ્થાનોનું પણ ખૂબ ઝીણવટથી સ્થાનનિર્દેશાત્મક નિરૂપણ મળે છે, જેના ઉપરથી રક દ્વિપુરાણના સમયમાં એ તીર્થનાં સમગ્ર જહોજલાલી સમજી શકાય એમ છે, એ ક્ષેત્રનો વિસ્તાર પણ આર થોજીને કહ્યો છે. ૧૩૩

જેન સાધનોમાં પ્રભાસને ક્ષેત્ર તરીકે પ્રબળ યિત્તાભિયાં પરિચય આપવામાં આવ્યો છે, જ્યાં એને 'સરસ્વતી નદીના આલેખમાં તત્પર લવણ જલમાં પ્રણય કરનાર' તરીકે કહેવામાં આવેલું છે. ૧૩૪ એ ત્રયમાં શ્રીપત્તનમાં-પ્રભાસક્ષેત્રમાં ચંદ્રપ્રભને વસ્ત્રપાલે પ્રણિપાત કર્યાનું કહ્યું છે. ૧૩૫ વિવિધતીર્થકલ્પમાં વસ્ત્રપાલની કાર્તિ કયા કયા ગવાતી હતી એ સ્થળોમાં 'પ્રભાસ સુધી' શબ્દ મળે છે અને પ્રભાસમાં 'ચંદ્રપ્રભ' સ્વામી હોવાનો નિર્દેશ થયો છે. ૧૩૬ પ્રભાસપાટણનાં દેરાસરોમાં ચંદ્રપ્રભનું દેરાસર આમ જૂનું છે એ સમજાય છે પુરાતનપ્રબંધ-

સંગ્રહમાં 'પ્રભાસ' નો નીર્ધાર તરીકે ચાર સ્થળે નિર્દેશ થયેલો સંગ્રહાયો છે, જેમાં ત્રીજા ઉલ્લેખમાં 'સન્સ્વતી' નદીનો સંબંધ પણ સ્પષ્ટિત છે. ૧૨૭ પ્રથમ પ્રકરણ પ્રભાસમાં ચંદ્રપ્રભનો સંબંધ અને વસ્તુપાલની કીર્તિ પ્રભાસ પર્યંત વ્યાપક હોવાનું કહે છે. ૧૩૮

આજે પ્રભાસ ક્ષેત્ર તરીકે તો વ્યાપકતા ગુમાવી બેઠું છે, પરંતુ પ્રભાસ તીર્થ તરીકે હિંદુધર્મીઓ અને જૈનોમાં ખૂબ જાણીતું છે. દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢ જિલ્લામાં 'પ્રભાસ પાટણ' 'સોમનાથ પાટણ' નગર અને એમાં હિંદુ ધર્મીઓને માટે સોમનાથ મહાદેવનું તીર્થસ્થાન અને જૈનોને માટે 'ચંદ્રપ્રભ'નું મુખ્ય દેરાસર, નગરથી ૨ કિ. મી. પૂર્વ દિશાએ હારિણ અને સરસ્વતીના સાગરસંગમ ઉપરનું ત્રિવેણી-તીર્થ, એની ઉપરના દિશા ભાગે શ્રીકૃષ્ણનું દેહોત્સર્ગનું સ્થાન-આણે એ તીર્થનું સ્થાન હાંપા સમયથી જાળવી રાખ્યું છે. પ્રભાસપાટણથી ઈશાનમાં બેઝેક કિ. મી. ઉપર, દીવણ પશ્ચિમમાંથી આવી દક્ષિણ તરફ વળાંક લે છે ત્યાં શીતળાના મંદિરની ઉપરના બૂલાગમના 'નગરા'ના હડપ્પાકાલીન અવશેષોથી લઈ ક્ષત્રપકાલ સુધીના અવશેષોની પ્રાપ્તિ આ સ્થાનની પ્રાચીનતા તરફ લઈ જાય છે.

અમસોન્મજ્જન-અમસોદ્બોધ : મહાભારત-આરણ્યકપર્વમાં પ્રભાસની નજીક હોય તેવું 'અમસોન્મજ્જન'—પાકાંતથી 'અમસોદ્બોધ' તીર્થ નોંધાયેલું છે. ૧૩૯ અને અરણ્યકપર્વમાં તો પ્રભાસની નજીક 'અમસોદ્બોધ' તીર્થ પણ કહ્યું છે. ૧૪૦ એના પછી ત્યાં ઉદ્ધવાનતીર્થ કહ્યું છે. ૧૪૧ પરંતુ આજે આ બંને તીર્થોને પ્રભાસ નજીક કયાંય પત્તો લાગતો નથી રકંદપુરાણના સમયમાં પુલ્લા-ને પ્રભાસક્ષેત્રના અતર્ગતતીર્થ તરીકે કહેવામાં આવ્યું છે. ૧૪૨ શક્યપર્વમાં 'પ્રભાસ' અને 'અમસોદ્બોધ' તીર્થોને 'સારસ્વતતીર્થ'માં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ૧૪૩ આરણ્યકપર્વમાં 'અમસોદ્બોધ' તીર્થ કહ્યું છે ત્યાં સરસ્વતી નદીનો સંબંધ છે, પરંતુ એ સરસ્વતી વિનશન-કુરુક્ષેત્રમાં અદૃશ્ય થયા પછી મરુભૂમિમાં અંતર્હિત ચાલી અમસોદ્બોધ-શિવેન્દ્રબેદ-નાગેન્દ્રબેદ એ તીર્થોમાં પ્રગટ થાય છે એમ કહ્યું છે. ૧૪૪ આમ ઉત્તર ગુજરાતની સરસ્વતી નદી કંઈના મુખમાં પથરાઈ જાય છે ત્યાં આ ત્રણ તીર્થ છે કે પ્રભાસ પાસે ત્રિવેણીસંગમમાં આવી મળતી ગીરની સરસ્વતી નદીના મુખ પાસે છે, એ સ્પષ્ટ થઈ શકતું નથી સંભાવના છે કે કંઈના મુખમાં સરસ્વતી પથરાઈ જાય છે ત્યાં એ તીર્થો હોય અને પ્રભાસમાં 'સરસ્વતી' સંગમ નદી અસ્તિત્વમાં આવતાં ત્યાં પણ એમાંનું અમસોદ્બોધ-અમસોન્મજ્જન કહેવામાં આવ્યું હોય. પ્રભાસ નજીક હોવા વિશે આરણ્યકપર્વનો

પછીનો નિર્દેશ ૧૪૫ અને શલ્યપર્વનો નિર્દેશ બળ પૂરે છે. મંદપુરાણમાં તે બેઉ નહિ, હુમ થયેલી સહિત ત્રણે નદીઓના ગોટાળો કરી નાખ્યો હોઈ તીર્થોના પણ ગોટાળો થઈ ગયો છે. ૧૪૬

પિંડારક : મહાભારત આરણ્યકપર્વમાં ‘પિંડારક’ તીર્થ સૌરાષ્ટ્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે એ ‘પ્રભાસ’ ની વાત ક્રંતા આપણે જોઈએ; ક્રમ અમસોન્મજ્જન ‘પ્રભાસ’ ‘પિંડારક’ ‘ઉલ્લયંત ગિરિ’ અને ‘દારવતી’ (દારકા) એવો છે. ૧૪૭ એ જ પર્વમાં આ પહેલાં ‘પ્રભાસ’ ‘સરસ્વતીસાગરસંગમ’ ‘વરદાનક્ષેત્ર’ ‘દારવતી’ ‘પિંડારક’ અને ‘સિંધુસંગમ’ એવો ક્રમ આપવામાં આવ્યો છે ૧૪૮ આરણ્યક-પર્વ ‘પિંડારક’ ની એક વિશિષ્ટતા નોંધે છે કે ત્રિશ્વત્રુ ચિહ્ન હોય તેવાં પક્ષોના દક્ષિણવાળી મુદ્રાઓ ત્યાં મળે છે ૧૪૯ આવી મુદ્રાઓ નથી મળતી પ્રભાસ પાસેના કાંઈ સ્થળે કે નથી જણવામાં આવી ‘પિંડારક’ પાસે; હા, એક પ્રકાર શંખોદ્ધાર ખેટમાં મળે છે એક પ્રકારની, ઉપર કાંઈક કાચબા ધાટના લંબગોળ વર્તુલની સપાટી ઉપર પાંચ પાંખડીની છાંટ હોય તેવી, નીચેની બાજુએ ચપટ, અશ્માવ-શેષ (fossils)—માખમાં લગભગ ૬૩ x ૧૩ સે.મી ની, મંગરોળ-સોરકથી પૂર્વની બાજુએ સાતેક કિ. મી ઉપર આવેલા કામનાથ મહાદેવના તીર્થ પાસે નદીમાં કહેવાતા ‘પશ્ચુડ’ માં તેમજ નદીના તળમાં મળી આવે છે. મહાભારત-આરણ્યક-પર્વનું કથન આને હિંદી છે કે નહિ એ સ્પષ્ટ થઈ શકતું નથી. આજનું ‘પિંડારક’ તીર્થ તો સૌરાષ્ટ્રની ઉત્તર-પશ્ચિમે કચ્છના અખાતના દક્ષિણ કાંઠા ઉપર, આજની દારકથી પૂર્વે અઢીવીરોક કિ.મી. (અદારક માઈલ) ઉપર, કચ્છના અખાતને છેડે લગભગ આવેલા શંખોદ્ધાર ખેટની બરાબર સામે આવે તેમ એની દક્ષિણમાં આવેલું છે વિંધ્યપુરાણ અને લાગવતપુરાણમાં તથા હરિ-વંશના પ્રક્ષિપ્ત ભાગમાં એ સમુદ્રતટે નિર્દેશાયું છે ૧૫૦ હરિવંશના એક બીજા નિર્દેશ પ્રમાણે તો એ યાદવકુમારોનું અવારનવાર ખેલવા આવવાનું-જલકીડાનું સ્થાન હતું ૧૫૧ પિંડારક તીર્થનું માહાત્મ્ય અનુશાસનપર્વે પણ સૂચવ્યું છે. ૧૫૨ મહાભારતના ઉપર બતાવેલા બે નિર્દેશોમાં, એકમાં પ્રભાસ અને ઉલ્લયંતગિરિ વચ્ચે બતાવાયું છે, તો બીજામાં દારવતી અને સિંધુસમુદ્રસંગમ વચ્ચે બતાવાયું છે. આમાંનો પહેલો ક્રમ સંગત મણી ‘પિંડારક’ને પ્રભાસથી ઈશાનમાં બાવીસેક કિ. મી (ચૌદેક માઈલ) ઉપર ઉત્તરમાંથી આવતી સરસ્વતીને કૃત્રિમ રીતે વાળી, શોડામાં પૂર્વાક્ષિપ્ત બનાવી લેવામાં આવી છે તે ‘પ્રાચી’ તીર્થ તરીકે ગણવાનો એક અભિપ્રાય છે. બીજો ક્રમ આજની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપે છે : દારકા, પિંડારક, અને (કચ્છના ખેટા રણના મધ્યે સિંધુની એક

શાખા રણમાં પડતી હતી, અને ઈ. સ. ૧૮૧૬ ના ધરતીકંપથી ‘આડબધ’ [‘આલાબધ’-પાકિસ્તાનમાં ‘અલાબધ’ કહે છે તે] ઉપરની આવતાં સિંધુની એ શાખાનો પ્રવાહ પશ્ચિમ તરફ વળી જવાથી સિંધુસમુદ્રસંગમ તીર્થ પશ્ચિમ નાશ પામ્યું તે) સિંધુસમુદ્રસંગમતીર્થ પહેલાં કમળા પ્રભાસ અને ઉજ્જવત ગિરિના અંતરાળના પ્રદેશમાં પૂર્વ દિશાએ કૃત્રિમ પ્રાચી તીર્થને માનવામાં આવે છે એના કરતાં પશ્ચિમ દિશાએ માંગરોળ-સોરઠની પૂર્વે ઉપર સૂચવાયેલા પશ્ચિમ કુડવાળા તીર્થને કહેવામાં આવે તો, ત્યાં પેલા પદ્માંકિત અસ્માવશેષ મળતા હોઈ, વધુ સગત થઈ રહે આજે પણ આસપાસનાં ગામડાંઓમાંથી શ્રાદ્ધકર્મ કરવા લોકો ત્યાં આવે છે, તો એ વિકારભૂમિ પણ છે જ. આમ આપણી સમક્ષ ત્રણ સ્થળ ખડાં થઈ રહ્યા છે. સત્યાન્વેષણ કરવા જતાં તો એવું પ્રાપ્ત થાય છે કે મહાભારતના વર્તમાન અધિકૃત સંકલનનો સમય ઈ. પૂ. ૧ લી સદીથી ઉપરના ભાગે ૫ મી-૬ થી સદીથી પૂર્વે જઈ શકે એવું સિદ્ધ સ્વરૂપમાં કહી શકાય એમ નથી; એ જ કારણ છે કે મહાભારતમાં જ્યાં જ્યાં સ્થળો વર્ણવેલાં છે તેમાં, સંખ્યાબંધ સ્થળોમાં સગતિ જોવા મળતી નથી, એટલે સદિગ્ધ સ્થળોના વિષયમાં નિર્ણયાત્મક સ્થિતિ ઉપર આવવું મુશ્કેલ પડી ગયું છે પુરાણો અને ઉત્તરકાલીન સાહિત્યમાં પણ પ્રાચીન સ્થળોનો નિશ્ચય કરવામાં આ જ પરિસ્થિતિ છે.

ભાગવતપુરાણમાં નારાયણ કવચમાં ‘પ્રાચી સરસ્વતી’ કહેવામાં આવી છે તે કોઈ અન્ય જ લાગે છે; ૧૫૩ એનો ઉત્તર ગુજરાતની કે દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રની ‘સરસ્વતી’ સાથે સંબંધ પકડવો મુશ્કેલ છે.

વરદાન : ‘વરદાનક્ષેત્ર’ પ્રભાસ અને દારવતીના વચ્ચેના પ્રદેશમાં હોય એમ ઉપર સૂચવાયું છે ૧૫૫મ્ મહાભારત-આરણ્યકપર્વમાં ‘ઉજ્જવત ગિરિ’ નો નિર્દેશ કર્યો છે તેની પહેલાં તીર્થો કહ્યાં છે તેમાં પણ ‘વરદાનક્ષેત્ર’ કહ્યું છે. ૧૫૬ આમ આ ક્ષેત્ર સૌરાષ્ટ્ર બહારનું તો નથી જ લાગતું. સ્કંદપુરાણે ગિરનાર આસપાસના ભૂભાગનું એક ‘વસ્ત્રાપથ ક્ષેત્ર’ કહ્યું છે તે આ હોવાનું કોઈ સાંયોગિક પુરાવાથી પણ કહી શકાય એમ નથી સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનારથી કોઈકે ઉતરતી કક્ષાનો, નજીકમાં ખીલેશ્વર અને અંદરના ભગમા કીલેશ્વરનાં આજનાં તીર્થ સાચવતો બરડો પર્વત પણ ધ્યાનમાં લેવા જોવો ખરો. એ ‘વરાહ’ પર્વત હોય એવી આ પૂર્વે સંભાવના કરવામાં આવી છે ૧૫૭ ઉજ્જવતથી આજની દારકા અને પિંડારક જતાં માર્ગમાં એ આવે છે. દારકા અને પિંડારકનાં

પ્રાચીનતમ સ્થાન ત્યાં ન હોય તોયે 'વરદાનક્ષેત્ર' ખરડાના બૂભાગમાં હોવાના વિષયમાં કોઈ ખાસ બાધ જોવા મળતો નથી વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ 'વરદાન' અને 'ખરડો' શબ્દો દૂર થઈ રહે એવા નથી પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં ખરડા પર્વતથી ઈશાન લાગે આવેલા ગોપના હુગરાની દક્ષિણ દિશાએ ગુપ્તોના ઉત્તર કાલનું, યા ગૈરકોના આરભકાલનું, નાની ગોપમાં આવેલું ગોપનું મંદિર અને ખરડાથી પશ્ચિમ દિશાએ સમુદ્ર નજીક મૂળદારકા તરીકે કહેવામાં આવતા વિસાવાડાની આસપાસના પ્રદેશના જૂના મંદિર એ પ્રદેશ પૂર્વકાલમાં યાત્રાનાં સ્થાન હોવાની પરપરા વીધે એવા ખરાં આ પ્રકારની સંભાવનાને આધારે ખરડા હુગરાના આસપાસના બૂભાગને માટે 'વરદાનક્ષેત્ર' ની સારા કોઈ કાળે શક્ય ખરી દેશ સ્વરૂપના લાગતા 'ખરડા' શબ્દનું સંસ્કૃતીકરણ પામેલું રૂપ તો 'વરદાન' નહિ હોય? આપણી સમક્ષ સંભાવના સિવાય કોઈ બીજો પુરાવો નથી.

વસ્ત્રાપથ ક્ષેત્ર : રૂઢવગણ્ય પ્રમાણે ઉજ્જયંત ગિરિ (ગિરનારનો મુખ્ય પહાડ) અને રૈતતક ગિરિ(વાધેશ્વરીના મંદિરને અને દામોદરના મંદિરને સાચવી રાખતો 'એસલો')ને પોતામાં સમાવી રાખતું, ઉત્તર બાજુ બાદરા (બાદર, જે જેતપુર ગામની ઉત્તરે થઈ વહે છે ત્યાં) સુધી અને પશ્ચિમે વામનનગર (વંથળી) સુધી આ ક્ષેત્ર પથરાયેલું પડ્યું છે. ૧૫૮ આ જ ક્ષેત્રને ત્યાં 'રૈતતકક્ષેત્ર' પણ કહ્યું છે ૧૫૯ આ ક્ષેત્રની દક્ષિણે 'ગિલ્તખાત' એવું રાજા બહિનું ક્ષેત્ર કહ્યું છે; ૧૬૦ સંભવ છે કે એ આજના બીલખા' ગામના સ્થાનને ઉદ્દેશી કહ્યું હોય, બાકી ત્યાં નજીકમાં આજે કોઈ બહિતીર્થ રહ્યું નથી આ ક્ષેત્રનો વિસ્તાર ચાર ચોળનનો કલો છે ૧૬૧ તેથી ગિરનારની ચારે બાજુના પ્રદેશને બરાબર બંધ ખેંચી રહે છે મહાભારતમાં એક 'વસ્ત્રાપથ' ક્ષેત્ર છે, ૧૬૨ પણ એ તો જુદું જ છે પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં વસ્તુપાલ ગિરનાર પર્વત ઉપર ચડતો હતો ત્યારે એ 'વસ્ત્રાપથ' ક્ષેત્રમાં પહાડની પગથી ઉપર ચડતાં કર લેવાતો હોવાનું કહેવામાં આવ્યાનું નોંધ્યું છે ૧૬૩ આ ક્ષેત્રનું નામ 'વસ્ત્રાપથ' કેવી રીતે મળ્યું હશે એ જાણવાનું સંગત કારણ મળતું નથી; સંભવ છે કે કોઈ દેશ નામનું આ સંસ્કૃતીકરણ હોય

નારાયણસર : આ તીર્થનો ઉલ્લેખ માત્ર ભાગવતપુરાણમાં થયેલો છે, જ્યાં એને સિદ્ધ અને સમુદ્રનો સંગમ થાય છે ત્યાં કહ્યું છે. ૧૬૪ ત્યાં એને પશ્ચિમ દિશામાં રહેલું કહેલું જ છે એટલે ભાગવતપુરાણના રચન-સમયે એનું અસ્તિત્વ પ્રમાણિત કરી શકાય. મહાભારતમાં 'નારાયણસ્થાન' ૧૬૫ અને 'નારાયણાશ્રમ' ૧૬૬ એવા બે તીર્થસ્થળ મળે છે, પરંતુ એ ઉત્તરના પ્રદેશનાં હોય એમ લાગે

છે કચ્છનું 'નારાયણસર' લખપત તાલુકામાં કોરીનાળના દક્ષિણકાંઠે આવેલા લખપત બંદરથી દક્ષિણે, સમુદ્રકાંઠા નજીક તેવીસેક કિ. મી. (ચૌદેક માઈલ) ઉપર આવેલું છે, ૦ થી નારાયણસરની વાયવ્યે લગભગ એક કિ. મી. (અડધાએક માઈલ) ઉપર કોટેશ્વરનું મંદિર આવેલું છે આને કોરીનાળની શરૂઆત થાય છે ત્યાં એક સમયે સિંધુ નદીની પૂર્વ બાજુની છેલી ધારાનું મુખ આવેલું હતું; ઈ સ ૧૮૧૬ના ધરતીકંપમાં થયેલા ભૂસ્તરપરિવર્તનને લીધે સિંધુની એ એક ધારાનો પ્રવાહ પશ્ચિમ લણ્ણી ખસી ગયો, કોરીનાળના મોટા રણ તરફના ભાગમાં 'આલાબધ' નામની ઉત્તર-દક્ષિણ પટ્ટી ઊપસી આવી અને સિંધુના પાણીનો કચ્છની ભૂમિના પેટાળને મળતો લાલ સંદાને માટે બધ થયો ૧૯૧

દ્વારકાક્ષેત્ર : રકંદપુરાણના પ્રભાસખંડમાંના 'દ્વારકામાહાત્મ્ય' પ્રમાણે આજની દ્વારકાનો આસપાસનો પ્રદેશ તે આ 'દ્વારકાક્ષેત્ર' ૧૯૭ 'દ્વારકાક્ષેત્ર'નું રકંદપુરાણમાંનું વર્ણન આજની દ્વારકા આસપાસનું નહિ, પરંતુ પ્રભાસ-કોડીનાર નજીકની મૂળ દ્વારકા આસપાસનું છે એવું જતાવ નો પ્રયત્ન થયો છે, ૧૯૮ પરંતુ કત્યાવ્યુરાય ન. જોશીએ એનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરી જે ખાલ આપ્યો છે ૧૯૯ તે એ વિશેની શકાનું સુલભ સમાધાન કરી આપે છે એ તીર્થ પાત્ર કાશના વિસ્તારનું કહેવાયું છે ૧૯૦ શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં દ્વારકાનગરીનું સ્થળ સૌરાષ્ટ્રમાં ખીજે કર્યાં હોય કે આજની દ્વારકા નજીક હોય, પરંતુ રકંદપુરાણ પ્રમાણે તે દ્વારકાનગરીના સંબંધવાળું દ્વારકાક્ષેત્ર આજની દ્વારકાના પ્રદેશનું હોવામાં કશો વિરોધ રહેતો નથી

અમત્કારપુરક્ષેત્ર : રકંદપુરાણે જે ખીજાં કેટલાંક ગૌણ તીર્થક્ષેત્ર ગણાવ્યાં છે તેઓમાં એક 'અમત્કારપુરક્ષેત્ર' પણ દેખું છે. ૧ એનું જ ખીજું નામ રકંદપુરાણના 'હાટકેશ્વરક્ષેત્ર' ૧૭૨ છે. અર્જુન(આણ)ના પહાડથી નૈર્ઋત્યદિશામાં આનર્તદિશમાં અર્થાત્ આનર્તસંગક (ઉત્તર ગુજરાતના) ભૂભાગમાં એ ક્ષેત્ર આવેલું છે. એનાથી અહીં આનર્તનગર-વૃદ્ધિનગર(વડનગર)-જૂના અમત્કારપુર આસપાસનો પ્રદેશ સમજવાનો છે આ વિગતોનો બધો આધાર રકંદપુરાણના છઠ્ઠા 'નાગરખંડ' ઉપર છે રમણચાલ ના મહેતાએ એ ખંડને માટે ૧૬ મી-૧૭ મી સદીની મોડેની રચના હોવાનું પુગ્વાર કરેલું છે ૧૭૩ એટલે એની પાછળનું ઇતિહાસ-અળ દીલું પડે છે. નાગરખંડમાં એ ક્ષેત્રનાં મંદિરો-પેટાતીર્થો વગેરે વિશે સારી માહિતી જોવા મળે છે.

ધર્મારણ્યક્ષેત્ર : ઉત્તર ગુજરાતમાં મોઢેરા આસપાસના ક્ષેત્રને 'ધર્મારણ્યક્ષેત્ર' કહેવામાં આવ્યું છે એને 'સત્યયુગમાં ધર્મારણ્ય, ત્રેતામાં સત્યમંદિર, દ્વાપરમાં વેદ-

ભવન અને કલિયુગમા મોઢેરકં કહેવામાં આવે છે ૧૭૪ 'મોઢેરકં' એ જ 'મોઢેરા', જ્યાં મોઢે પ્રાણજો અને વણિકે ની કુવદેવી મોઢેશ્વરીનું મંદિર આવેલું છે. ગામની પશ્ચિમે, થોડા અંતર ઉપર, સોલકંડી બીમદેવ ૧ લાના સમ્યના મુપ્રસિદ્ધ સૂર્ય-મંદિરના ખડિયેર અને એ મંદિરના પૂર્વ પ્રાંગણમા વિશાળ કુડ એ સ્થાનની જૂની જાહોજલાલીનો ખ્યાલ આપે છે રકંદપુરાણના ત્રીજા પ્રાકાશમાં બીજા ધર્મારણ્યમાં રામે પ્રાણજોને આપેલા ૫૫ ગામોની યાદી આપી છે, ૧૭૫ જેમા ચાતુર્વિધ (મોઢે) પ્રાણજોએ આપીને વસાવેલાં ગામોનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ ગામો બધા જ ધર્મારણ્યક્ષેત્રમા નથી, ગુજરાતના બીજા બીજા ભાગોમાં પણ છે, ઉ ત વટપત્ર (વડોદરા), કપટ-કપડનાણુક (કપડવજ), ગોધર (ગોધરા), થલસજ (અમદાવાદ પાસે થલતેજ), સાનદીયા (સાણદ), આસાવલી (અમદાવાદ-નું જૂનું સ્થાન) વગેરે ૧૭૧

મહીસાગરસંગમક્ષેત્ર: રકંદપુરાણે સાત કોશ પ્રમાણનું આ ક્ષેત્ર મહી જ્યાં સાગરને જો છે તેના મુખપ્રદેશને ઉદ્દેશી કહ્યું છે એનું બીજું નામ 'ગુપ્તક્ષેત્ર' છે ૧૭૭ ક્ષાત્રીકે આ સ્થળે તારકાસુરને મારી ત્યાં વિજયસ્તંભ ડોળ્યો અને રતભેશ્વર શિવલિંગનું સ્થાપન કર્યું એટલે એ સ્થળનું નામ 'સ્તભ-તીર્થ' પડ્યું; બીજે સ્થળે વળી એમ કહ્યું છે કે મહીસ ગરસંગમક્ષેત્રમાં પ્રજ્ઞાની સભામા રતભ (ગર્વ) કર્યો તેથી એનું નામ 'સ્તભતીર્થ' પડ્યું 'ગુપ્તક્ષેત્ર' એ માટે કહ્યું કે પ્રજ્ઞાની સભામા મહીસાગરસંગમક્ષેત્રે અર્ધ્ય માટે પોતાને શ્રેષ્ઠ તરિકે જોળખાવી સ્તંભ (ગર્વ) કર્યો એટલે પ્રજ્ઞાના મોટા પુત્ર ધર્મદેવે અભિશાપ આપ્યો કે તું હવે ગુપ્ત રહીશ આ ક્ષેત્રની વિનતીથી ધર્મદેવે શાપનું નિવારણ કરતાં કહ્યું કે પછીથી તું 'સ્તભતીર્થ' નામથી વિખ્યાત થઈશ

આ ખૌરાણિક અનુશ્રુતિઓનો અર્થ માત્ર એટલો છે કે 'મહીસાગરસંગમ-તીર્થ' અને 'સ્તભતીર્થ' (ખભાત) એ એક છે

આ ક્ષેત્રને કુમારિકાક્ષેત્રમાના એક તરિકે રકંદપુરાણે બતાવે છે

પ્રજ્ઞાખેડક્ષેત્ર: સાધરનાકામા 'ખેડપ્રજ્ઞા' કે 'પ્રજ્ઞાની ખેડ' ની આસપાસના પ્રદેશનું આ ક્ષેત્ર પદ્મપુરાણના 'સાશ્વતીમાહાત્મ્ય' મા સ્થિત થયેલું છે ૧૭૮ ત્યાંની અહિંતિ વાવના અભિલેખમાં એના ચાર યુગોના ચાર નામ કલા છે. સત્યયુગમાં 'પ્રજ્ઞાપુર', ત્રેતામા અશિખેટ', દ્વાપરમા હિરણ્યપુર અને કલિયુગમા 'તુલખેટ', ૧૭૯ પ્રજ્ઞાપુરગણનાર્ગન 'પ્રજ્ઞાક્ષેત્રમાહાત્મ્ય' મંદિર ગ્રંથેનું છે ૧૭૯ પણ પ્રજ્ઞા-

પુરાણમાં એ જોવામાં નથી આવતું; એક યોજનના પ્રમાણનું આ ક્ષેત્ર ત્યાં કહ્યું છે. એનાં મંદિરો અને પેટાતીર્થોનાં પણ ત્યાં ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. અહીં ‘હિરણ્યા’-હરણાવ નદીની દક્ષિણે ટેકરી ઉપર ક્ષીરભદ્રેવીનું તીર્થ કહ્યું છે. અહીં અભિકાનું તીર્થ પણ છે. ભારતવર્ષમાં પ્રજાનાં મંદિર કયાં જ છે : પશ્ચિમ ભારતમાં અજમેર પાસે પુષ્કરમાં, ગુજરાત-સાબરકાંઠામાં ખેડપ્રજામાં અને ખંભાતની ઉત્તરે પાચેક કિમી (ત્રણેક માઈલ) ઉપર આવેલા પ્રાચીન ‘નગરા’ની અત્યારની વસાહતના નાના ગામમાં ખંભાતમાં પણ ત્રણ રથળે મૂર્તિઓ છે. ૧૭૯૨માં આમાંનાં પહેલાં બે યાત્રાનાં ધામ તરીકે જાણીતાં છે : પુષ્કર સમગ્ર ભારતનાં હિંદુધર્મીઓ માટે, ખેડપ્રજા મુખ્યત્વે ગુજરાતનાં હિંદુધર્મીઓ માટે આમ છતાં અત્યારે પરિસ્થિતિ એવી અનુભવાય છે કે લોકો નાના અપાજીનાં સ્થાન નરીક ખેડપ્રજા જાય છે અને મોટા ભાગનાં લોકો પ્રજાનાં દર્શનને જતા નથી.

સરહદનાં અમરુદ્ધક્ષેત્ર અને અવંતિક્ષેત્ર : આ બે ક્ષેત્ર ગુજરાતની તલ-જૂમિની બહારનાં સરહદની પેલી પારના પડોશી ક્ષેત્ર છે. ગુજરાતની ઉત્તર સીમાએ આવેલા અમરુદ્ધ ગિરિ-આણના પહાડની આસપાસનું તે ‘અમરુદ્ધક્ષેત્ર’ તરીકે જાણીતું છે. રત્નદ્રુપરાણમાં સાતમા પ્રભાસખંડમાંના ત્રીજા અમરુદ્ધખંડમાં એનું માહાત્મ્ય આપવામાં આવ્યું છે. આ ક્ષેત્રનો વિસ્તાર દસ યોજનનો કહેવામાં આવ્યો છે. ૧૮૦ ખાસ કરીને વસીકના આશ્રમસ્થાન તરીકે પુરાણમાં એનું માહાત્મ્ય ગાવામાં આવ્યું છે. હમ્મીરમહમદનં નાટકમાં આ ક્ષેત્રનું વર્ણન જોવા મળે છે ૧૮૧

‘અવંતિક્ષેત્ર’ એ ઉજ્જયન નગરીની આસપાસનું પશ્ચિમ માળવાનું તીર્થ-ક્ષેત્ર છે. રત્નદ્રુપરાણનો પાંચમો આવંત્યખંડ એનું માહાત્મ્ય આપે છે. જ્યાં ભગવાન મહાકાલનું સ્થાન મુખ્ય છે તેવા આ ક્ષેત્રનો વિસ્તાર એક યોજનનો કહેવામાં આવ્યો છે ૧૮૨

બૌદ્ધ તીર્થો : ગુજરાતમાં જૂલાઈમાં—ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રમાં સખ્યાખંધ રથળોએ બૌદ્ધ ગુફાઓ મળી આવી છે, પરંતુ ત્યાં કોઈ વિશિષ્ટ તીર્થ હશે એવી માહિતી અધિગત થતી નથી. શાક્ય વિહારો, જેવા કે મુખ્યત્વે વલ્લીના મૈત્રકાના ગ્રોત્સાહનથી વિકસેલા તે ૧. દુદ્ધા વિહાર, ૨. શુદ્ધદાસ વિહાર, ૩. અપ્પખાદીય વિહાર, ૪. કલ્લ વિહાર, ૫. ગોહક વિહાર, ૬. વિમલગુપ્ત વિહાર, ૭. આભય તરિકા વિહાર, ૮. ભટ્ટાર્ક વિહાર, ૯. ચક્ષુશ્વર વિહાર, ૧૦. પૂર્ણભદ્રા વિહાર, ૧૧. અનિત વિહાર,

૧૨ શીલાદિત્ય વિહાર, અને ૧૩ રક દભટ વિહાર ૧૮૩ તીર્થો કહી શકાય તેવાં સ્થાનોમાં તળાબનો પહાડ, સાણાનો કુગર, ગિગનાર પાસે મળેલો ઈટવાનો દુદ્રસેન વિહાર અને બોરિયા સ્તૂપ, પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં બરડા કુગરની પશ્ચિમ તળેટીમાં રાણપુર પાસે ધિગેશ્વર મહાદેવ નામક સ્થાનગુફા (જેમાં 'ધિગેશ્વર' મહાદેવ તરીકે 'સ્તૂપ' જ પૂજાય છે), ગોરળ પાસે ખભાકીકાની ગુફાઓ, શક્ય રીતે પ્રભાસપાટણની પૂર્વની નજીવસાહતવાળા ટીયાની પૂર્વ બાજુની ચાર ગુફાઓ, ઢાકથી થોડે દુર ઝીઝુરીઝુની ગુફાઓ, સાબરકાંઠામાં શામળાણ પાસે મેખે નદીના દક્ષિણકાંઠા ઉપરના દેવની મોરી સ્થાન નજીકના સ્તૂપ અને વિહાર (જે આજે સ્થાપ સરોવરના પાણીમાં, બંધ બંધાયેને કારણે, ગરકાવ થઈ ગયા છે), તારગાના પહાડ ઉપરની તારગા (તારા) દેવીનું બૌદ્ધ સ્થાન, ચી દોળા નદીને કાંઠે દક્ષિણ ગુજરાતમાં કાંપિથ્યનીર્થ, અને ખભાત પાસે નગરામાં પ્રાચીન થયેલી જુદા-જુદાના ગ્ધાન, આ બધાં એક કાળે બૌદ્ધ તીર્થો તરીકે જાણીતા હશે આ બધા વિશે અથરથ કે આંબેલેખિક સામગ્રી લખ્ય નથી પ્રભાવકચરિતમાં 'તારગનાથ' એવું ગિરિનું નામ સૂચવાયુ છે ૧૮૩૩ પછી એ તો જૈન તીર્થ, તરીકે વળસ્વામિપ્રબધમાં 'તારણ' ગિરિ કહ્યો છે તે પછી આ 'તારગ ગિરિ' જ લાગે છે

જૈન તીર્થો : ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં જૈન તીર્થો વિરિષ્ટ રીતે જાણીતાં છે, અથરથ થયેલા પછી છે આ વિશે વિવિધતીર્થકલ્પમાં સૂચક માહિતી મળી પછી આવે છે આ પૂર્વે ધૂમલીમાંથી મળેલા સૈધવાનાં દાનશાસનોમાના એક દાનશાસનમાં દક્ષીર્થનો ઉદ્દેશ થયેલો છે ૧૮૪ ત્યાં વિશેષ વિગત મળતી નથી, પરંતુ પ્રભાવકચરિતમાં 'દંકપુરી' જ્યાં પાદલિખાચાર્યનો નાગાર્જુનને મેળાપ થયો હતો, ૧૮૫ પ્રમધચિતામણિમાં 'દંક' પર્વતમાં રાજકુમાર રણસિદ્ધની પુત્રીમાં વાસુકિનાગથી એ નાગાર્જુનનો જન્મ, ૧૮૬ વિવિધતીર્થકલ્પમાં 'દંકગિરિ' અને ત્યાં એ રીતે નાગાર્જુનનો જન્મ, ૧૮૭ પુરાતનપ્રમધસગ્રહમાં પછી એ ગિરિમાં નાગાર્જુનનો જન્મ અને ત્યાંનું નગર તે 'દંકપુરી', ૧૮૮ અને પ્રમધકાશમાં દંકપર્વત પાસે પાદલિખાચાર્ય અને નાગાર્જુનનો ઉપરના પ્રકારનો સમાગમ ૧૮૯ એ રીતે ઉદ્દેશ થયેલા છે

મહાભાગતમાં ઉજ્જયત ગિરિનું તીર્થ કહેવામાં આવ્યું છે; જૈન ગ્રંથોમાં એવું સુખ્યત્વે નેમિનાથજીના સળધે માદરત્મ છે મચદ છે કે રકદપુનાગુમાં પ્રભાસપર્વના વસ્ત્રાપથક્ષેત્રમાં જણ્યા પ્રમાણે સૂર્યગિર્ણમાં જે રૂપે ચિવ દિગંબર-

રૂપે પદ્માસને બેઠેલ અને સૌમ્ય દેખાયા તેમની મહામૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી એમને વામને 'નેમિનાથશિવ' એવું નામ આપ્યું.^{૧૮૯} આ વસ્તુ ગિરનાર ઉપરના જૈન ઉપરકે ટમાંની શ્રીનેમિન થની મૂર્તિનો જ ખ્યાલ આપે છે; અર્થાત્ પ્રભાસ-ખંડ । વસ્ત્રાપથક્ષેત્રની રચના પૂર્વે નેમિનાથચૈત્ય ગિરનાર ઉપર હતું જૈનોનું એ તીર્થ એ રીતે તરી આવે છે. નેમિન થ તીર્થ કરવું કૈવલ્યસિદ્ધિનું આ સ્થાન જૈ । સહિત્યમાં પૃષ્ઠળ રીતે પ્રચિન થયેલું છે વિવિધતીર્થક્રમમાં 'ઉજ્જયંત મહાતીર્થ' કહેવાયું છે ૧૯૦ જેનું 'રૈવતક' તરીકે પણ માહાત્મ્ય કરવામાં આવ્યું છે ૧૯૧ સૌર પૂર્માં સવિશેષ ધ્યાન ખેંચનારુ 'શત્રુજયતીર્થ' છે, જેને 'સિદ્ધિક્ષેત્ર' પણ કહેવામાં આવ્યું છે 'સિદ્ધિ ગિરિ' અને 'વિમલ ગિરિ' પણ એ જ, અને એનાં એકવીસ નામોમાં 'ઢક' પણ એક કહ્યું છે ૧૯૨ ભરુકચ્છ-ભુગૃકચ્છના 'અમવાવમોદતીર્થ'નું પણ ત્યાં સ્થપાયેલા 'શકુનિકાવિહાર'ને કારણે વિશેષ માહાત્મ્ય છે ૧૯૩ વિવિધતીર્થક્રમમાં જેઓને ચોર્યાસી મહાતીર્થ કહેવામાં આવ્યા છે તેઓમાં ગુજરાત-સૌર પૂર્-કચ્છનાં તીર્થ તે શત્રુજય, ઉજ્જયંત, કાશહર (અમદાવાદ જિલ્લાના દસકોઈ તલુકાનું 'કાસી ડા'), નગર મહારથાન (ખંભાતની ઉત્તરે આવેલું 'નગરા'), ખગારગઢ (જૂન ગઢનો પહાડ ઉપરનો જૈન ઉપરકોટ), આંશુરિણિગ્રામ (જામનગર જિલ્લાનું 'આમરણ'), પ્રભાસ, અજગઢર (દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં 'જિના' પાસે 'અગર') વલ્લભી, સિહપુર (સિહોર), દારવતી (આજની 'દારક'), ભુગુપત । (ભરૂચ), રતભતીર્થ (ખંભાત), રતભનક (ઉમરેઠ પાસે 'ચામણ'), શ્રીસ્થલ (સિદ્ધપુર), મોઢેર (મોઢેરા), વાયડ, ખેડ (ખેડા)—આ તીર્થસ્થાન જિનપ્રભસરિએ નોંધ્યાં છે ૨૪૪ આમાંનાં મોટા ભાગનાં મોટાનાનાં નગર હોઈ એ વિશે યથાસ્થાન ખતાવાશે

૬. મોટાં અને નાનાં નગર

મહાભારત અને આરભિક પુરાણોમાં ગુજરાતનાં નગરો પૈકી કુશસ્થલી—દારવતી, પ્રાગ્જ્યોતિષપુર અને ભરુકચ્છનો નિર્દેશ આવે છે ગુજરાતની સમીપતા પ્રદેશમાં આવેલી માહિષ્મતી નગરી પાણુ હૈહયોના સમર્પણે લઈને ગુજરાતના સદર્ભમાં ઉદ્ભવેખનીય ગણાય

માહિષ્મતી : પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે તો ધ્યાન ખેંચે તેવી અતિ પ્રાચીન નગરી 'માહિષ્મતી' કહી શકાય અત્યારે એનો જૂનાગ મધ્યપ્રદેશમાં ગુજરાતની સરહદ નજીક આવેલો છે એટલો માત્ર સંબંધ છે. પાણિનિના ગણપાઠમાં^{૧૯૫} ઉલ્લેખિત થયેલી આ નગરીમાં, મહાભારતના અનુશાસનપર્વ

પ્રમાણે, હૈહયકુલના કાતવીર્થ સહસ્રાબ્દનું નામ્ય હતું અને ત્યાં એને 'રત્નાકરવતી' 'સદ્વીપા' અને 'સાગરાંબરા' કહી છે ૧૯૬ અર્થાત્ એ સમુદ્રપ્રદેશ મુધી, સત્તાની દૃષ્ટિએ, પહેલેથી અને તેથી ખૂબ સમૃદ્ધ હતી હકીકતે, માહિષ્મતીના રાજ્યના 'અનૂપ' દેશને ઉદ્દેશીને આ વિધાન સમભય છે. પાલિ-દીધનિકાયના 'ગોવિંદ-સુત' માં 'માહિરસતિ'ને આવંત્ય પ્રદેશની રાજધાની કહી છે ૧૯૭ એ એ જ રીતે સીમાવિસ્તારનું સ્વયં કહે છે નર્મદાતટે 'મહેશ્વર' અને 'માંધાતા' એ એ સ્થાનોમાંથી એકને સ્થાને આચીન 'માહિષ્મતી' હોવાનું માનવામાં આવે છે. ૧૯૮

કુશસ્થલી-દ્વારવતી-દ્વારકા : શાયાંતીની રાજધાની કુશસ્થલી વેરાન થતાં યાદવોએ એનો હર્ણ દુર્ગ સમરાવી એનું દ્વારવતી-દ્વારકા તરીકે નવનિર્માણ કર્યું. ૧૯૯ વિશેષમાં એટલું કે આ નગરીને મહાભારતમાં બિભિ બિભિ સ્થળે 'આનર્તનગર' 'આનર્તપુર' પણ કહેવામાં આવેલ છે. ૨૦૦

'દ્વારવતી' અને 'દ્વારકા' એક જ નગરના નામ તરીકે મહાભારતમાં સરખી રીતે મળે છે. આદિપર્વમાં ૨૦૧ અબુનવનવાસ-નામક પેટાપર્વમાં જણાવ્યા પ્રમાણે અપરનાર્ના તીર્થોની યત્રા કરી અબુન પશ્ચિમ સમુદ્રતટે પ્રભાસવિભાગમાં પહોંચ્યો. અબુન પ્રભાસમાં જઈ પહોંચ્યાનું જાણતાં શ્રીકૃષ્ણ અજ્ઞાત રીતે અબુનને મળવા ગયા અને પ્રભાસમાં વિહાર કર્યા પછી રૈવતક ગિરિ ઉપર ગયા. શ્રીકૃષ્ણે પહેલેથીજ સૂચના આપેલી એટલે સેવકોએ રૈવતક ગિરિને શબ્દગાર્યો હતો અને ભોજનની પણ તૈયારી રાખી હતી ત્યાં રાત્રિ વિતાવી ત્યાંથી રથ દ્વારા 'દ્વારકા' ગયા અબુનને જોવા 'દ્વારકાવાસીઓ' આવ્યા. રૈવતક ગિરિ ઉપર મોટો ઉત્સવ ભોજવાયો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણની નાની બહેન સુભદ્રા ગિરિપૂજન માટે આવી, ગિરિપૂજન કરી, ગિરિને પ્રદક્ષિણા કરી 'દ્વારકા' તરફ જતી હતી ત્યાં આવી અબુન એનું હૃદય કરી ગયો ત્યારે ધ્રુમ પાડતા ચોકીદારો 'દ્વારકા'માં ફરિયાદ કરવા દોડી ગયા, વગેરે. આ ઉલ્લેખો સ્પષ્ટતઃ દ્વારકા-રૈવતકનું સામીપ્ય સૂચવે છે સૌપ્તિક પર્વમાં કલ્પા મુજબ અશ્વત્થામા થોડો સમય 'દ્વારકા' માં રહ્યો હતો ૧૦૨ મૌસલપર્વમાં એ જ દ્વારકાને સમુદ્ર કુખારી દીધાનું કહ્યું છે. ૨૦૩

આરભિક ઐતિહાસિક કાલની દ્વારકાની વસાહતના વિષયમાં વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગવતના તેમજ જૈન આગમ પ્રથેના ઉલ્લેખોને શકાની ઠોઠિમાં મૂકીએ, પરંતુ 'વેગિહસ'નો લેખક (ઈ સ ૬૦ આસપાસ) ક્ષેત્રના અખાતને 'બરકે' (Barake)ના અખાત તરીકે નોંધે છે, અને એમાં સાત બેટ હોવાનું કહે છે, બ્યારે તોલેમ(ઈ સ ૧૫૦ આસપાસ)એ પોતાની પ્રવાસનોંધમાં એને

‘કંઠીનો અખાત’ કહ્યો છે અને ‘બરાકે’ને એમાંના એક એટ તરીકે બતાવ્યો છે. ૨૦૩મ્ આજે પણ કચ્છના દક્ષિણ ભાગે એના સમુદ્રકાંઠાનો પ્રદેશ ‘કંઠી’ જ કહેવાય છે. ‘પેરિલ્લસ’ના લેખકના અને તોલેમીના ‘બરાકે’ શબ્દથી સ્પષ્ટ રીતે આજની દારકાનો ભૂભાગ કહી શકાય આજની દારકાની પશ્ચિમ બાજુ સમુદ્ર છે અને બાકીની ત્રણ બાજુ નીચાણવાળો પ્રદેશ છે એને કાંઠો તોલેમીએ એટ કહ્યો હોય આ પછીનો ઉલ્લેખ ગાઝલકવંશના ‘કંકપ્રસવણ’માં રહી દાનશાસન કરતા રાજર્વનો છે સૌરાષ્ટ્રના એ સામંતરાજ ગાઝલક વરાહદાસ બીજાએ દારકા પોતાના બાહુબળથી પ્રાપ્ત કરી એનો સ્વામી થયાનો (ઈ સ. ૫૪૬ આસપાસ) નિર્દેશ, ૨૦૪ શુભ્રસાદ હ. દેસાઈ માનવા દલ્યાય છે તેમ, એ મૂળદારકાનો સત્તાધારી નહિ, પરંતુ આજની દારકાનો સત્તાધારી હોવાની સાખ પૂરે છે. ત્રણ સૈદ્ધાંતો તો આજ શંકરાચાર્યને હાથે આજની દારકામાં ‘શારદાપીઠ’ની સ્થાપના થાય છે. ૨૦૫ અને આજની દારકા નજીકના મૂલવાસર નામના ગામના તળાવને કાંઠેથી મળેલા, કાર્દમક મહાક્ષત્રપ સ્વામી દુર્મસેનના સમયના ઈ સ. ૩૧૦-૧૧ ના પાળિયાના લેખથી ૨૦૬ એ પ્રદેશ ઉપર ક્ષત્રપોની સત્તા હોઈ એ પ્રદેશ અધારામાં નહોતો એમ કહી શકાય. જૈન ઉત્તરકાલીન સાધનોમાં પ્રભાવકચરિતકાર પ્રભાચંદ્ર ‘બાપભટ્ટિસચરિત’ આપતાં કહે છે કે આમ નામે રાજા રૈવતક ઉપર નેમિનાથનું પૂજન કરી, ત્યાં દામોદર હરિ(દામોદરકુંડ ઉપરના ક્રીકૃષ્ણ દામોદર)નું અર્ચન કરી પિંડતારક ગયા. ત્યાંથી માધવદેવ (શંખોદ્ધાર નજીકનું કોઈ દેવસ્થાન હાગે છે, સોરઠમાંના માધવપુર-થેડનું માધવરાયજીનું મંદિર ‘પિંડતારક’ પછી શંખોદ્ધાર જતાં નથી આવતું.), શંખોદ્ધાર (એટ) અને દારકામાં કૃષ્ણમૂર્તિને પ્રજ્ઞામ કરી આમ રાજા ત્યાંથી સોમેશ્વરપુર-પ્રભાસપાટણ ગયા. ત્યાં શ્રીસોમનાથનું પૂજન કર્યું. ૨૦૭ અહીં વચ્ચે ‘શંખોદ્ધાર’ ન હોય તો ‘પિંડતારક’ ગીરનું પ્રાચીનીય, ત્યાંના શ્રીમાધવદેવ, અને ત્યાંથી મળદારકાના શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન પછી સોમેશ્વરપુરમાં આવ્યા એમ કહી શકાય, પરંતુ પ્રભાસ પાસે ‘શંખોદ્ધાર’ તીર્થ જણાવામાં આવ્યું નથી. વિવિધતીર્થકથ્થમાં ચોર્યાશી તીર્થોમાં ગણાવેલી દારવતી પણ આજની દારકા છે. ૨૦૮ એમ કહી શકાય કે ઈ.સ ના આરંભના સમયથી આ બાજુના ઉલ્લેખ દારકાનું સ્થાન આજની દારકાને કેદ્રમાં રાખીને થયા સમજાય છે. એ પૂર્વેના ઉલ્લેખ સર્વાંશે નિર્ણયાત્મક કહી શકાય નહિ. આ વિષયમાં નિર્ણયાત્મક સ્થિતિ તો ત્યારે જ લાવી શકાય કે ભૂસ્તરીય તેમજ પુરાવશેષીય પ્રમાણો સ્પષ્ટ રૂપમાં પ્રાપ્ત થાય એ વસ્તુ સિદ્ધ થવા છતાં પણ દારકા તો સમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલી હોઈ એનું ભૂતલ તો

અપ્રાપ્ય જ રહેવાનું નહકમાં નીકળનારા અવશેષ એ પ્રદેશમાં લોદોની અવર-જવર અને અન્ય વસાહતો કેટલી બહુ હતી એટલી સાબ આપે.

પ્રાગ્જ્યોતિષ : દારવતીના સંબંધમાં એક બીજું નગર આવેલું જેવા મળે છે તે ‘પ્રાગ્જ્યોતિષપુર’ છે મહાભારતના સભાપર્વમાં જેવામાં આવે છે કે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ નરકાસુરના પ્રાગ્જ્યોતિષપુર ગયા હતા ત્યારે શિશુપાલે પાછળથી આવી દારવતી ઉપર ચડાઈ કરીને એને સળગાવી મૂકી હતી એવું રાજાઓ સમક્ષ કહેવાનું શ્રીકૃષ્ણના મુખમાં મુકાયું છે ૨૦૯ સભાપર્વમાં જ રાજાસ્ય-યગની તૈયારીને ટાંકે એ અર્જુનના ઉત્તર દિશાના દિગ્વિજયમાં કૃષ્ણિંદ્ર, આનર્ત, કાલકૂટ, સકલદ્વીપ (પાકીતર : શાકલ=‘શિયાલકોટ’ પ બળ્યતું) અને સાત દ્વીપો ઉપર વિજય મેળવી ભગદત્તની રાજધાની પ્રાગ્જ્યોતિષ સુધી પહોંચ્યો હતો ત્યાં એની ઉપર વિજય મેળવી ઉત્તરમાં ‘અ તર્જિંરિ’ ‘બહિર્જિરિ અને ‘ઉપગિરિ’ના પ્રદેશના રાજાઓને છતાં ૨૧૦ આમ અર્જુનનો આ વિજય ઉત્તર દિશાના પ્રદેશનો હતો; એમાં ‘આનર્ત’ કહ્યું છે તેથી દારકા જેની રાજધાની છે તે આનર્ત નહિ, અને ‘પ્રાગ્જ્યોતિષ’ પણ એ રીતે ઉત્તરના પ્રદેશમાં આવેલું કહેવું જોઈએ. ભગદત્તની સાથેના મુકાબલામાં કિરાતો અને ચીનાઓ ઉપરાંત સાગરાનુપ-વાસીઓની સહાય હતી એમ ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે પહેલી બે જાતો તો ઉત્તરમાં હતી, પરંતુ ‘સાગરાનુપવાસીઓ’ને ક્યાંના કહેવા ? ઉલ્લોગપર્વમાં યાનસંધિ-પેદા-પર્વમાં ‘પ્રાગ્જ્યોતિષદુર્ગ’ ૨૧૧ અને એનો રાજા નરકાસુર-કૌમાસુર કહેવામાં આવ્યો છે અને શ્રીકૃષ્ણે એ નરકાસુર અને એના સહાયક મુરને હવ્યાનું પણ ત્યાં કહ્યું છે ૨૧૨ પછી તો ભારતયુદ્ધમાં અર્જુને ભગદત્તનો વધ કર્યો હતો. ૨૧૩ ભગદત્ત પછી એનો પુત્ર વજ્રહત રાજા થયો. જ્યારે ભારતવિજય પછી યુધિષ્ઠિરના અશ્વમેધયજ્ઞ માટેનો અશ્વ પ્રાગ્જ્યોતિષપુર ગયો ત્યારે અશ્વનું હરણ કરી લઈ જતા વજ્રહત સાથે યુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું; ૨૧૪ એના ઉપર વિજય મેળવી અર્જુન સૈધવે સાથે લડવા ગયો હતો. ૨૧૫ અહીં ‘પ્રાગ્જ્યોતિષદુર્ગ’ અને ‘પ્રાગ્જ્યોતિષપુર’ એ બેઉ, હકીકતે, એકરૂપ છે ઉપરના બે પ્રસંગોમાં એ નગર ઉત્તર દિશામાં હોઈ શકે, કારણ કે ઉત્તરના પ્રદેશમાંથી વળતાં સૈધવે ઉપર આવી શકાય. પરંતુ અહીં સભાપર્વનો એક નિર્દેશ કાઢી બીજી વાત કહે છે : જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ યુધિષ્ઠિરને એમને સહાય કરે તેવા રાજાઓનો ખ્યાલ આવે છે તેમાં ભગદત્ત વિશે કહેતા ‘તમારા પિતાની જેમ તમારામાં મનેહે બંધાયેલો અને તમારામાં ભક્તિવાળો ભગદત્ત રાજા પશ્ચિમ દિશામાં પૃવીના દક્ષિણ ભાગનું રક્ષણ કરી રહ્યો છે’ એમ કહે છે. ૨૧૬

રામાયણના કિષ્કિંધાકાંડમાં, હરિવંશના ભવિષ્યપર્વના પ્રક્ષિપ્તાંશમાં અને મત્સ્યપુરાણમાં 'વરાહ' પર્વતની નજીક નરકની રાજધાની 'પ્રાગ્જયોતિષ'નો નિર્દેશ થયેલો અને છે. ૨૧૭ કિષ્કિંધાકાંડ પશ્ચિમના દેશોનો ખ્યાલ આપતાં આનો સમાવેશ કરે છે કે જેમાં 'સુરાષ્ટ્ર' 'બાહલીક' 'શગભીર' વગેરે દેશો શરૂઆતમાં સૂચવાયા છે. ૨૧૮ એ ખરું છે કે કાલિકાપુરાણ જે પ્રાગ્જયોતિષની વાત કરે છે તે આસામનું છે, ૨૧૯ પણ કાલિકાપુરાણ કરતાં પૂર્વના પ્રથાણ પ્રમાણ વધુ કહી શકાય એ સંભવિત છે કે આસામમાં પણ પાછળથી 'પ્રાગ્જયોતિષપુર'ની નવી વસાહત અસ્તિત્વમાં આવી હોય અને પહેલું ભુદાર્ધ જતાં મોડેનાં પુરાણોમાં આસામનું ઉલ્લિખિત થયું હોય તેથી જ સામાન્ય રીતે વિદ્વાનો આસામમાં આજના ગોહત્તીના સ્થાન ઉપર એ હોવાનું કહે છે ૨૨૦

ઉપરના બિન્ન બિન્ન નિર્દેશોને ખ્યાલમાં લેતાં આપણને ત્રણ 'પ્રાગ્જયોતિષપુર' મળે છે : એક ઉત્તરનું, બીજું પશ્ચિમનું અને ત્રીજું પૂર્વનું. જુદે જુદે સમયે આવાં એક જ નામ ધરાવતાં ત્રણ નગર અસ્તિત્વમાં હોય તો એમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી આમાં સભાપર્વનો નિર્દેશ ભગદત્તને પશ્ચિમ દિશાનો રક્ષક કહેતો હોઈ અને કિષ્કિંધાકાંડનો નિર્દેશ એને બળ આપતો હોઈ અર્જુનના દિગ્વિજયવાળો નિર્દેશ શિશિલ બની રહે છે ઉચ્ચ વિવેચનના સિદ્ધાંતિ વિચારતાં સભાપર્વમાં ચાર દિશાઓના વિજયના સાડાશ્વાત અધ્યાય અને એવા જ પ્રકારના, રાજસૂયયજ્ઞને અતે ઉપાચન અર્પવા આવેલા બિન્ન બિન્ન દેશનાં લોકોને લગતાં બે અધ્યાય, ઉપાખ્યાનોની જેમ, પાછળથી ઉમેરાયેલા કહી શકાય એમ છે હરિવંશના પ્રમાણિત ભાગનું નિર્ણય કરતાં માલૂમ પડી આવે છે કે દારકાને જે દાનવો વિધિ કરતા હતા તેઓમાં નરક નામનો દાનવ પણ એક હતો, પ્રાગ્જયોતિષપુરનો એ રાજા સાગર ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવતો હતો અને ભારે ઉપદ્રવ કર્યા કરતો હતો, શ્રીકૃષ્ણે એના પ્રદેશ ઉપર ચડાઈ કરીને એનો વધ કર્યો, ૨૨૧ અને એ સાગરના મધ્યમાં ૨૨૨ આમ દારવતીથી બહુ દૂર નહિ તેવું સ્થાન અને એ સ્થાનનો સમુદ્ર સાથે નિકટતાનો સબધ ધ્યાન ખેંચે છે. ડાહ્યરાય માંકડે સ્વયન કર્યું છે કે પ્રાગ્જયોતિષપુર પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં ગોપના કુંગર પાસે—અત્યારે જ્યાં ગુપ્તકાલનું પ્રાચીન દેવાલય ઉભું છે તે સ્થાનના પટ ઉપર—હતું; વી બી આકવળેએ પણ એ બાજુ ધ્યાન ખેંચ્યું છે ૨૨૩ ઉદ્યોગપર્વમાં 'પ્રાગ્જયોતિષદુર્ગ' કહેલ છે ૨૨૪ એટલે એ કાંઈ પર્વતીય દુર્ગ હોવાની સંભાવના છે. આવું સ્થાન પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં શોધવા જઈએ તો કાંતો ઉજ્જવત(ગિરનાર)ની તળેટીનો 'ઉઝસેનદુર્ગ' (વિવિધતીર્થકલ્પમાનો 'હઝસેનદુર્ગ')

‘અ ગારગઠ’ ‘જુષણદુઃમ’, ‘રેવ તગિરિરાતુ’માં ‘ઉડ-સેણુ-ગઢ-દુગુ’^{૨૨૫}=ઉપરકાટ) હોય અથવા ખરડા કુંગરની ઉત્તર બાજુની, વેણુ અને આશપરાનાં શિખરોની તળેટીમાંની, સૌધવોની ‘ભૂતાંબિકા’-‘ભૂતાંબિલી’ (‘ભૂમલી’-‘ધૂમલી’)નો દુર્ગ હોય. ‘ભૂમલી-ધૂમલી’ નામમાં ક્ષહરાત ક્ષત્રપ ‘ભૂમક-ધૂમક’નો સંબંધ હોવાની ડાહ્યરાય માંકડે સંભાવના કરી છે, ૨૨૧ પરંતુ ભૂમકે ક્ષહી સુધી આવી આ નગરી નવી વસાવ્યાનો કોઈ ખુલાસો મળતો નથી, જ્યારે બીજી બાજુ ‘ભૂતાંબિકા-ભૂતાંબિલી’ જેવા અર્થહીન અસંભવિત શબ્દને બદલે સ. મૌમ-પદ્ધિકાના (પ્ર મૌમસલ્લિયા > મૌમસલ્લિયા > મૌમસલ્લિયા એવા સ્વાભાવિક) વિકાસ દ્વારા ‘ભૂમલી’ આવવાની સરળતા વધુ છે એટલે, પાછળથી લોકોમાં ‘ધૂમલી’ નામ કેમ પ્રચલિત થઈ ગયું એનો ખુલાસો મળતો નથી; હકીકતે, ‘ધૂમલી’ નામ અઘાપિ જૂનાં સાધનોમાં અંકિત થયેલું જાણવામાં આવ્યું નથી. નર-કાસુરની માતાનું નામ શ્રીમિ હોઈ એનું બીજું નામ મૌમાસુર પણ જાણીતું હતું^{૨૨૭} સંભવ છે કે નરકાસુરના વારસો ત્યાંથી ઉત્પિન્ન થઈ ગયા પછી એ ‘પ્રાગ્જ્યોતિષ’ પાછળથી લોકોમાં ‘જોમપદ્ધિકા’ તરીકે વ્યાપક બન્યું હોય. એને સમુદ્રનો સંબંધ કહ્યો છે આજે સમુદ્ર જરૂર દૂર છે એવીસેકે કિ. મી. જેટલો, પરંતુ પશ્ચિમમાં ચૌદેકે કિ. મી. ઉપર કીંદરખેડાની પશ્ચિમે નીચાણનો પ્રદેશ છે ત્યાં સમુદ્ર હોવાનાં સ્પષ્ટ નિશાન છે, એટલે શ્રીકૃષ્ણ સમુદ્રપ્રદેશમાં નરકાસુરને માર્યો હોય તો એ સંભવી શકે એમ છે.

‘પ્રાગ્જ્યોતિષ’માં પ્રાક્ એ પૂર્વપદનો અર્થ સંસ્કૃત પ્રમાણે ‘પૂર્વ’ થતો હોઈ આ નગર પૂર્વના દેશ(અર્થાત્ આસામ)નું હોવાની સર્વસામાન્ય માન્યતા છે, પરંતુ બી કે કત્રીએ એ શબ્દને સંસ્કૃત ભાષાના મૂળનો ન હોતાં ઓરિદ્રકમૂળનો કહ્યો છે અને એનો અર્થ ‘પગર-જુહ (જો)-તિક્ક(ય)’ એવું મૂળ બતાવી ‘અતિપર્વત-વાળો પ્રદેશ’ એવો અર્થ આપ્યો છે^{૨૨૮} આમ હોય તો એ ‘પૂર્વના’ દેશનું પ્રથમ હતું એ સુદો નષ્ટ થાય ‘સુરાષ્ટ્ર’ પણ પ્રાચીન કાલમાં ‘આર્યેતર દેશ’ હતો એટલે ઓરિદ્રકમૂળના શબ્દવાળું નામ પાછળથી સંસ્કૃતયુગમાં સંસ્કૃતીકરણ પામી ગયું હોય તો એ અસંભવિત ન કહી શકાય આનો સાચો ઉદ્ભવ તો ધૂમલીનાં અધિયેશની નીચેના તલભાગમાં વ્યવસ્થિત રીતે ઉત્ખનન થાય ત્યારે મળી શકે. ત્યાંસુધી, કોઈ વિશિષ્ટ પ્રમાણને અભાવે, સિદ્ધ નિર્ણય શક્ય નથી.

ભરુકંઠ : ગુજરાતની પ્રાચીન ભૂમિ સાથે સંબંધ ધરાવતા ‘ભારુકંઠ’ ‘ભરુકંઠ’ શબ્દો મળે છે. આમાંનો ‘ભારુકંઠ’ એ દેશનામ અને એમાં આવેલું

મુખ્ય નગર તે 'ભરુકચ્છ' એવો ઉકેલ મેળવવામાં આવ્યો છે. મહાભારતના સભાપર્વમાં સહદેવ દક્ષિણ દિશાના દેશો ઉપર દિગ્વિજય કરે છે તેમાં, પોતે જઈને મુકામ કર્યો હોય તે રીતે, 'ભરુકચ્છ'નો નિર્દેશ કર્યો છે, જે 'નગર' હોય એમ લાગે છે ૨૦૯ આની પૂર્વે 'રામા' ('રામ') નગરી કહી છે એ એને બળ પૂરે છે સભાપર્વમાં રાજસ્ય-યજ્ઞને અતે ઉપાયનોવાળા પ્રસંગે 'ભરુકચ્છ-નિવાસીઓ'નો ઉલ્લેખ થયેલો છે ૨૩૦ તે એ ધીકતા બદરી નગરના ઉપલક્ષ્યમાં કહી શકાય તેમ સમૃદ્ધ દેશવિશેષ પણ કહી શકાય. જાતકો 'ભરુકચ્છ'નો નિર્દેશ કરે છે ૨૩૧ બૌદ્ધો અને જૈનોનું એ એક વિશિષ્ટ સ્થાન હતું ઈ. પૂ. ૫ મી સદીમાં ત્યાં અવંતિના રાજા પ્રલોતની સત્તા હતી; ઈ.સ.ના આરંભમાં નભોવાહન (સંભવતઃ ક્ષહરાત ક્ષત્રપ 'નહપાન') ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો. ૨૩૨ જૈનોનું અશ્વાવ-બોધતીર્થ-શકુનિકાવિહારતીર્થ પણ આ નગરમાં હતું. પૌરાણિક નિર્દેશોમાં દેશનામ તરીકેના 'ભરુકચ્છ'નો નિર્દેશ મત્સ્યપુરાણમાં છે; ૨૩૩ બીજા પુરાણોમાં પછી પાંડબેદ છે ૨૩૪ જૈન ચૂર્ણિઓ 'ભરુકચ્છ' કહે છે; આવશ્યકસૂત્રની ચૂર્ણિકામાં એને 'આહાર' (નદીવટી એક એકમ) પણ કહેલ છે ૨૩૫ આભિલેખિક નિર્દેશોમાં કોઈ સંગમસિ હતા ઈ. સ. ૫૪૦-૫૪૧ ના દાનશાસનમાં નગર તરીકે, ૨૩૬ મૈત્રકવંશના ધરસેન ૮ થાનાં ઈ. સ. ૬૪૮ નાં એ દાનશાસનોમાં તે વિજયછાવણીના સ્થાન તરીકે, ૨૩૭ શુભંરનૃપતિવંશના દ્વં ૨ જ(પ્રશંતવર્ષ)-ના ઈ. સ. ૬૨૬ ના દાનશાસનમાં પણ સ્થાનવિશેષ તરીકે, ૨૩૮ એનાં બનાવટી નીકળેલાં ત્રણ દાનશાસનોમાં ત્યાં વિજયછાવણી હતી એ રીતે, ૨૩૯ તો રાષ્ટ્ર-કૂટવંશના ગોવિંદના ઈ. સ. ૮૨૭ ના દાનશાસનમાં નગર તરીકે ૨૪૦ ઉલ્લેખ થયેલો મળે છે કથાસરિત્સાગર ઈ. સ. ની ૧ લી સદીના વૃહત્કથાના આધારે ૧૦ મી સદીમાં લખાયેલો અથ છે તેમાં પણ 'ભરુકચ્છ'નો નગર તરીકે ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૨૪૦

મહાભારતના સભાપર્વના પ્રક્ષિપ્ત અંશમાં 'ભરુકચ્છ' નોંધાયું છે ત્યાં એ ભાર્ગવોની વસાહત થયાને કારણે થયેલું ર્પાતર માત્ર છે ૨૪૧ ભાગવતપુરાણમાં નર્મદાના ઉત્તર દિશાના કાંઠા ઉપર ભૃગુઓએ 'ભૃગુકચ્છ' નામના સ્થાનમાં બહિરાજા પાસે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરાવ્યાનું જોવા મળે છે, ૨૪૨ એ ભૃગુ-કુલના બ્રાહ્મણોના ત્યાંના નિવાસનો ખ્યાલ આપે છે. રકંદપુરાણુ તો પછી ભૃગુ ઋષિએ 'શ્રી'નામના ક્ષેત્રમાં 'નંદન વત્સરના માધની ૫ થમીએ રવાના ઉત્તર તરે એક કોશ પ્રમાણુ ક્ષેત્ર ભૃગુકચ્છનગર' વસાવ્યાનું નોંધે છે. ૨૪૩ રાજશેખર એની કાવ્યમીમાંસામાં 'ભૃગુકચ્છ' શબ્દ તરીકે નોંધે છે, પરંતુ ત્યાં એ

એનો જનપદ તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે ૨૪૪ પુરાણોમાં એ સ્થળને ‘ભુગુ તીર્થ’ પણ કહ્યું છે ૨૪૫

વિદેશીઓએ સૂચવેલાં નામોમાં ‘બેરિથસ’ના લેખકે ‘બારીગાઝા’ (Barygaza) તરીકે અખાતનું અને નર્મદાના મુખ ઉપર આવેલા બદગુડું, તોલેમીએ પણ એ જ નામ, જેઓએ ‘બરગોસા’ (Barghosa), અરબ મુસાફરોએ અનુક્રમે ‘બરૌઝ’ (Baraus), ‘બરુસ’ (Barus), ‘બરુસી’ (Barusi) ‘બરુહ’ (Baruh), અને અફીરન એ ‘હાર દેરા’માં ‘બિહરોજ’ (Bihroj) આપ્યું છે તે ‘ભરુકઝ’ સંજ્ઞાની વિકૃતિઓ માત્ર છે ૨૪૬ યુઅન રંગેએ આપેલું ‘પો-લ-ક-હે-પો’ પણ ‘ભરુકઝ’ની ચીની ઉચ્ચારણ માત્ર છે ૨૪૭

જેન પ્રબંધાદિ સાહિત્યમાં પ્રભાવકચરિત ત્યાંના ક્ષેત્રને ઉદેશી ‘ભુગુક્ષેત્ર’ તરીકે આર્યખપુટાચાર્ય અને વિજયસિંહસૂરિની યાત્રાના સંદર્ભમાં કહે છે, ૨૪૮ જ્યારે નગર તરીકે વાદિદેવસૂરિના કૃષ્ણ નામના બાલણ સાથેના વાદમાં વિજયના પ્રસંગે ઉલ્લેખ કરે છે, ૨૪૯ આ ઉલ્લામાં સમગ્ર ક્ષેત્ર પણ કહી શકાય. આ અંથમાં સાદા ‘ભુગુપુર’ તરીકે પણ ‘વિજયસિંહસૂરિ’ના ચરિતમાં ત્રણ વાર કહ્યું છે ૨૫૦ બાહ્ય તો કાલકસરિ, પાદલિપ્તાચાર્ય, વિજયસિંહસૂરિ, વૃદ્ધવાદિસૂરિ, મલ્લવાદિસૂરિ, મહેન્દ્રસૂરિ, વાદિદેવસૂરિ અને હેમચંદ્રસૂરિના ચરિત આપતાં ‘ભુગુકઝ’ સંજ્ઞા જ પ્રયોજી છે, જેમાં એ સ્થળે ‘ભુગુકઝપુર’ કહેલ છે. ૨૫૧ વિવિધ-તીર્થકલ્પ મુનિ સુમતના દેરાસર વિશે, અશ્વાવળોધતીર્થ વિશે, અને ધનેશ્વર નામના નૈમથ વિશે કહેતાં પ્રા. મરજ્જ (સ. કરકજ્જનું કપાત) એવે નગરનામનિર્દેશ કરે છે, ૨૫૨ જ્યારે ‘પ્રતિજ્ઞાનપત્તનકલ્પ’માં, ‘અપુરશીતિ-મહાતીર્થ’નામસંગ્રહકલ્પ’માં અને ‘કુડગેશ્વરનાભેયદેવકલ્પ’માં (શકુનિકા-વિહારના સંદર્ભમાં) સં. સુગુજ્જ સંજ્ઞાનો પ્રયોગ થયો બતાવે છે. ૨૫૩ પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં ‘દેવાચાર્યપ્રબંધ’માં વીરનાગ શેઠ ‘ભુગુકઝ’ ગયાનું, ‘કુમારપાલકારિતામારિપ્રબંધ’માં મત્રી વાગમટને ઉદેશી હેમચંદ્રાચાર્યની ઉક્તિમાં ‘ભુગુકઝ’ના ગમનનું, અને ‘વસ્તુપાલ-તેજપાલપ્રબંધ’માં મુનિ સુમતનાથની પ્રતિજ્ઞા કરવાનાર બાલકસૂરિના પ્રસંગમાં ‘ભુગુકઝ’ સ્થાનનું કહે છે, ૨૫૪ જ્યારે બીજાં અનેક સ્થળોએ ‘ભુગુપુર’ કહ્યું છે. ૨૫૫ પ્રબંધકલ્પકરે આર્યખપુટાચાર્યના સંદર્ભમાં ‘ભુગુકઝ’, મલ્લવાદિસૂરિના પ્રસંગમાં ‘ભુગુક્ષેત્ર’, અને આર્યખપુટાચાર્યના સંદર્ભમાં બીજે વખતે અને પાદલિપ્તાચાર્યના કથાનકમાં બધે ‘ભુગુપુર’ એવે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૨૫૬ પ્રબંધચિંતામણિમાં આગ્રહાટના પ્રસંગે અને વસ્તુપાલને

સ્તંભતીર્થમાં સૈયદ નામના નાવિક સાથે થયેલા વિગ્રહમાં ભુગુપુરથી મહા-
સાધનિક શંખને યોદાવી લાવવાના પ્રસંગે—એજ પ્રસંગે ‘ભુગુપુર’ જ મળે છે. ૨૫૭

ગુજરાત—સૌરાષ્ટ્રનાં નગરોમાં ‘ભરુકચ્છ’—પછી મોડેથી ‘ભુગુકચ્છ’ એ
ઠીક ઠીક પ્રાચીન કહી શકાય એવું છે. હૈહયોના સંબંધને કારણે પછી એમના
પુરોહિતો ‘ભુગુ’ઓનો એ નગરમાં વાસ થતાં એમના વિષયમાં પુરાણોમાં અનેક
અનુશ્રુતિઓ નોંધાયેલી છે. મૂળમાં તો એ પાણીવાળા પ્રદેશ—નર્મદાના સમુદ્ર પ્રદેશમાં
વસેલું નગરસ્થાન છે. મહાશબ્દ પ્રાકૃત કાશમાં એક અનાયદેશ અને એના વાસીઓ
માટે નોંધાયેલો છે, ૨૫૮ તો સંસ્કૃત કાશમાં ‘પતિ, સ્વામી, શિવ, વિષ્ણુ, સોનું’,
સમુદ્ર’ એ ૫ અર્થ આપતો બતાવાયો છે. ૨૫૯ સ્વરૂપે એ કોઈ સ્થાનિક અતિ પ્રાચીન
મોલીનો દેશી શબ્દ હોય એ અસંભવિત નથી. સં. મરુકચ્છ પ્રચલિત
બન્યા પછી ‘નેલગટું’ એ અર્થમાં ‘મારુકચ્છ’ થતાં પછી પાછલો શબ્દ દેશવાચક બન્યો.

આરંભિક પુરાણો પછીના સાહિત્યમાં તેમજ અભિલેખોમાં ગુજરાતનાં
અનેક મોટાં નાનાં નગરોના ઉલ્લેખ આવે છે અહીં ઐતિહાસિક કાલના આરંભથી
સોલંકીકાલના અંત સુધીનાં મોટાં નાનાં નગરોની સમીક્ષા કરીએ.

ગિરિનગર : આ આરંભિક ઐતિહાસિક કાલમાં જિર્જયત(ગિરનાર)ની નજીક
નગર તરીકે મહાક્ષત્રપ દુરદામાના ઈ. સ. ૧૫૦ના જૂનાગઢ શૈલલેખમાં, ૨૬૦
એના પુત્ર દામજદશ્રી ૧ લા કે દુરસિહ ૧ લા(ઈ સ ૧૮૧-૧૯૭)ના
જૂનાગઢ—બાવાખ્યારાના મઠમાના લેખમાં, ૨૬૧ અને માત્ર ‘નગર’ તરીકે ૨૬૬-
શુપ્તના સમયના ઈ સ. ૪૫૭ના જૂનાગઢ શૈલલેખમાં ઉલ્લિખિત થયેલ મળે
છે. ૨૬૧અ મહાહારત, રામાયણ અને પુરાણોમાં એ કયાંય ઉલ્લિખિત નથી અથ-
વાહ માત્ર હરિવંશનો અને એ પણ એના પ્રક્ષિપ્ત અશનો છે, જ્યાં મધુ દૈત્યે
ધક્ષાકુવંશીય પોતાના જમાઈ હર્યશ્વને આનત—સુરાષ્ટ્રનો વિષય બક્ષિસ આપે-
ત્યારે એક ગિરિવર પાસે ‘ગિરિપુર’ એના નિવાસ માટે આપ્યાનું કહ્યું છે. ૨૬૨
હર્યશ્વે જ એ આબાદ કર્યું એમ પણ કહ્યું છે. ૨૬૩ પ્રક્ષેપકારના મનમાં,
સંભવ છે કે, પોતાના સમયમાં આબાદ હોય તેવું થા નષ્ટ થઈ ચૂકેલું નગર
હશે, જેને એણે અનુકૂળતા ખાતર ‘ગિરિપુર’ કહ્યું ગમે તે હો, ૨૬૬શુપ્તના
સમયમાં તો એ આબાદ હતું, જે આબાદી મૌર્યકાલના આરંભથી તો નિશ્ચિત જ
કહી શકાય. ૨૬૪

ગિરિનગરનું અસ્તિત્વ ઈ સ. ૭૦૬ સુધી તો પકડી શકાય છે ગિરિનગરથી આવેલા બ્રાહ્મણોને આપેલાં દાનોને લગતાં દાનશાસનોમાં ગિરિનગરવિનિર્મિત શબ્દ સૂચવાયેલ છે એવાં દાનશાસન તે ક્રિવસેન ૨ જનું ઈ. સ. ૬૩૧ નું, શીલાદિત્ય ૩ જનું ઈ. સ. ૬૬૪, ૬૬૫, ૬૭૬ નાં, અને રાષ્ટ્રકૂટવંશના જયભટ ૩ જનું ઈ. સ. ૭૦૬ નું.^{૨૧૫} આવશ્યકસૂત્રની ચૂલ્હિમાં અગ્નિપૂજક વણિકના અગ્નિ-સંતપણ્યકાર્યમાં અકસ્માત 'ગિરિનગર' સળગી નાશ પામ્યાનું ૨૧૬ અને ગિરિનગરની ત્રણ નવપ્રસૂતા સ્ત્રીઓને ઉજ્જવત ગિરિ ઉપરથી ઉઠાવી પારસકૂલના દિનારે ચોરોએ વેચી દીધાનું^{૨૧૭} લખ્યું છે સત્રકૃતાગિની શીલાચાર્યની ટીકામાં નિર્દિષ્ટ એક હાલરકામાં બાળકને 'ગિરિપત્તનનો રાજા' કહી જાનો રાખવાનું^{૨૧૮} અને જ્ઞાતાધર્મકથાસૂત્રમાં દ્વારવતીથી આવેલા ચાવચ્યાપુત્ર અણુગારને શૈલક રાજાએ 'શૈલકપુર'માં ઉપદેશ આપ્યાનું ૨૧૯ કહ્યું છે આ પાછલું 'શૈલકપુર' મુરારાષ્ટ્રમાં હતું એટલે એ 'ગિરિનગર' હોવાની સંભાવના છે

ચદ્રગુપ્ત ચૌર્યની પૂર્વે એનું અસ્તિત્વ કેટલું જૂનું? પાણિનિના ગણ-પાઠમાં 'ગિરિનગર' શબ્દનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, એ 'ગિરિનગર' ન થાય એવા ઉદ્દેશે. ૨૭૦ આને સ્વીકારવામાં આવે તો ઈ. પૂ. ૫મી - ૬ ટી સદી સુધી જર્મ શકાય 'ગિરિનગર' આજના જૂનાગઢના સ્થાન ઉપર હતું કે છેક ગિરનારની તળેટીમાં અને/અથવા સુવર્ણરેખાના 'સુદર્શન તટાક' પૂરું થયા પછીના પશ્ચિમ ભાગે ખેડિ બાજુના તટો ઉપર, એ પ્રશ્નનો હજી સુધી ઉકેલ આવ્યો નથી. આ તટો ઉપરના ખોદકામમાં ક્ષત્રપકાલીન ચૂરપાત્ર મળ્યાં છે એના ઉપરથી વસાહતનો ખ્યાલ આવે નદીના તોફાનને લઈ વસાહત ભયજનક બનતાં અથવા તો ઉદ્વિગ્ન થઈ જતાં, આગળ ઉપર પછી દક્ષિણભાગે ઉપરકોટના કિલ્લાની પશ્ચિમ અને દક્ષિણે ઢોળાવવાળા ભિંયા ભાગમાં વસાહત ખસી એવું એક સમાધાન મેળવી શકાય એમ છે. (જુઓ નીચે 'ઉત્ત્રસેનગઢ' અને 'તેજશપુર'.) વળી ગિરનારના અંદરના યદ્ ચતા ચડાણ અને દામોદરકુંડ વચ્ચેના ભવનાથના મંદિરાળા ભાગમાં અસલ ગિરિનગરનો ચોક્કસ ભાગ હોય; 'ગિરિનગર' નાશ પામતાં પહાડને જ પછીથી 'ગિરનાર' સંજ્ઞા મળી છે એમાં તો શંકાને સ્થાન નથી. પ્રગંધચિંતામણિમાંના વૈષ્ણવાબ્હટપ્રગંધમાં 'ગિરિનગરના રાજા'નો, પ્રસંગવશાત્ જૂની વાત કહેવાતી હોય તે રીતે, ઉલ્લેખ થયેલો છે, ૨૭૧ એટલે મેટુદગ (ઈ. સ. ૧૩૦૫) ના સમયમાં 'ગિરિનગર'ના અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી, કારણ કે ૮ મી-૯ મી આસપાસ રચાયાની શક્યતા છે તેવા રક્તપુરાણમાંના પ્રભાસખંડના વસ્થાપથ-ક્ષેત્રમાં એ વિશે સર્વથા મૌન સેવવામાં આવ્યું છે, એ સમયે 'વામનનગર' ('વામનરથલી'—વંથલી) આખા દર્ધ ચૂકેલું હતું.

ઉગ્રસેનગઢ અને તેજલપુર : વિવિધતીર્થકલ્પમાં તેજલપુરની પૂર્વ દિશાએ ‘ઉગ્રસેણુગઢ’ યુગાદિનાથ (અપભ્રંશ) વગેરેનાં મંદિરોથી સમૃદ્ધ હોવાનું કહ્યું છે અને ત્યાં એની ‘ખંગારગઢ’ અને ‘જુણ્ણકુગ્ગ’ એવી પર્વાય-સંજ્ઞાઓ પણ કહી છે; ત્યાં તેજપાલ મંત્રીએ ‘ગિરિનર’ના તલમાં પોતાના નામથી અંકિત ‘તેજલપુર’ શ્રેષ્ઠ ગઢ, મઠો, પરબો, માંદરો, અગીચાઓથી રમ્ય વસાવ્યું; ત્યાં પિતાના નામથી ‘આસરાયવિહાર’ અને પાર્શ્વનાથનું દેરાસર કરાવ્યાં, માતાના નામ ઉપરથી ‘કુમરસર’ એ નામનું સરોવર બનાવડાવ્યું, તેજલપુરની પૂર્વે આવેલા ‘ઉગ્રસેણુગઢ’ની દક્ષિણે ચોરી-વેદી-લાકુઓ રાખવાનું સ્થાન (૧) અને પશુઓના વાડા વગેરે છે, જ્યારે ગઢની ઉત્તર દિશાએ વિશાળ સ્તંભોવાળી શાળાથી શાશ્વતો દશ-દશાહોનો મંડપ આવેલો છે, અને ગિરિના દારપ્રદેશમાં સુવર્ણરેખા નદીને કાંઠે પંચમ હરિ (વાસુદેવ) દામોદર (દામોદર કુંડ ઉપર દક્ષિણ કાંઠે આવેલું સંભવતઃ શુપ્તકાલ-ર્ષ સ ૪૫૭-ના ચક્રપાલિતવાળા મંદિરની તલભૂમિ ઉપરના મંદિરમાનું સ્વરૂપ) છે. ૨૭૨ રવંતગિરિરાસ્ટ્રમાં પણ ઉગ્રસેનગઢ અને તેજલપુર ગામનો એવો જ દિશા-નિર્દેશ થયેલો છે, તેજલપુર તેજપાલે વસાવ્યું એ રીતે ૨૭૩ પ્રબંધકોશમાં તેજપાલે એ ‘ખંગારકુર્ગ’માં હતો ત્યારે ભૂમિ ભેદ ‘તેજલપુર’ સત્ર-ઉદ્ધાનો-પરબો-જિનગૃહો વગેરેથી રમ્ય સ્વરૂપનું વસાવ્યું, ‘તેજલપુર’ને કરતો પથ્થરનો ભંચો કાંટ બનાવડાવ્યો, એલું કહ્યું છે ૨૭૪ વસ્તુપાલના દિલ્હીના ચળમાન શાહ પૂનડે લાકડાની પાંચ પાટ આપી તેઓમાંની એક પાટ તેજલપુરમાં પાર્શ્વનાથના દેરાસરમાં રાખ્યાનું પણ નોંધ્યું છે. ૨૭૫ પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં તો તેજપાલે ફરી ‘તેજલપુર’ આવ્યાનું, ‘કુમારદેવીસર’-માં સ્નાન કરી પોતે કરાવેલા પાર્શ્વનાથચૈત્યમાં મહિમા કરી, પર્વત ઉપર જવા તૈયાર થયાનું કહી, પછી ‘તેજલપુર’માં પૌષધાગાર-‘કુમરસર’ સાથેનું દેવાલય કર્યાનું નોંધ્યું છે. ૨૭૬

વિવિધતીર્થકલ્પે તો ‘તેજલપુર’ અને ‘ઉગ્રસેનગઢ’નો સ્થાનનિશ્ચય દિશાઓપૂર્વક આપ્યો છે આજે ગિરિના મુખદ્વાર ઉપર ‘સુવર્ણરેખા’-સેનરેખા નદીને દક્ષિણ કાંઠે આવેલા શ્રીદામોદર-હરિ (વાસુદેવ) પાંચમાના સ્થાન સિવાયના અન્ય કોઈ તે તે નામે જણીતાં નથી; ખંગારગઢમાં ઉગ્રસેને પૂજેલા આદિનાથ(નું) દેરાસર હોવાનું પણ વિવિધતીર્થકલ્પ કહે છે.

આમાંથી ‘કુમરસર’નું સ્થાન આજના જૂનાગઢના પશ્ચિમ ભાગે જણીતા પરી તળાવની બાજુમાં હોવાનું જાણવામાં આવ્યું છે. ૨૭૭ તેજલપુરનો નિર્ણય

એની પૂર્વ આવ્યો કહેલા ઉત્તરેનગર-ખગારગટ-જુજીદુમ્મ(સં. જુજીદુમ્મ)ના સ્થાનના નિર્ણયથી થઈ શકે. જૂનાગઢના પૂર્વ ભાગે આવેલા 'ઉપરકોટ'માં જૈન દેવાલયોના કોઈ સગડ મળ્યો નથી; સભવ છે કે બધું નષ્ટ થયું હોય. દેરાસર એ છે તે ઉપરકોટ નજીક જગમાલ ચોકમાં છે. એની પૂર્વ દિશાએ આવેલા 'ઉપરકોટ'ને 'ઉત્તરેનગર' કહીએ તો 'તેજલપુર' આજના જૂનાગઢના તલ ઉપર વસાવ્યું હોવાનું સભવે એ અસંભવિત લાગતું નથી ઉપરકોટના જાણીતા નામ 'ખગારગટ' અને જુજીદુમ્મ(સં. જુજીદુમ્મ, પાછળથી જીર્ણદુર્ગ)બરાબર બંધ એસી જાય છે. એ 'જૂનો ગઢ' પછીથી 'તેજલપુર'ને માટે પ્રયુક્ત થતાં કિલ્લો 'ઉપરકોટ' કહેવાયો અને નગર જ 'જૂનો ગઢ' કહેવાયું. અહીં નોંધવા જેવું તો એ છે કે ઋગ્વેદમાં જે ઋગ્વેદીનો કિલ્લા તરીકેના નિર્દેશ શક્ય છે તે કદાચ આ હોય. ૨૭૭૫ એવી કોઈ પ્રાચીનતાની પર પરાએ એને 'ઉત્તરેનગર', ભોજરાજ ઉત્તરેને કરેલા તરીકે, કહેવામાં આવ્યો હોય.

વામનનગર-વામનસ્થલી : આજના જૂનાગઢ જિલ્લામાં જૂનાગઢથી પશ્ચિમે ખારેક કિ. મી. (આઠ માઈલ) ઉપર ઉભેલું નદીને પૂર્વ કાંઠે આવેલું વંશળી-સોરઠ જૂના સમયમાં સ્કંદપુરાણમાં 'વામનનગર' તરીકે નોંધાયેલું છે, એને વત્સાપથક્ષેત્રમાં એની પશ્ચિમ સીમાએ કહેવામાં આવ્યું છે ૨૭૭૫ ત્યાં નોંધાયેલી અનુચિત પ્રમાણે વામન ભગવાન બલિને બાંધી, નગર સ્થાપી રૈવતક ગિરિ ઉપર આવી વસ્યા હતા એનાં 'વામનનગર' અને 'વામનપુર' એમ બેઉ પ્રકારના નામ ત્યાં જોવા મળે છે, પરંતુ નગરનામના મૂળની સ્વાભાવિકતા બેઠતી હોય તો 'વનસ્થલિકા' વધુ બંધ એસે 'સ્થલી' વહીવટી વિભાગ તરીકે હોવાનો ખ્યાલ 'વનસ્થલી'માં હોવાની દરિઅસાદ શાસ્ત્રીની સંભાવના અને બળ પૂરે છે ૨૭૮ આ ગામમાં પ્રાચીન અવશેષો કેટલાક જળવાઈ રહ્યા છે; ત્યાં વામન ભગવાનનું મંદિર પણ જળવાયેલું છે જૂનાગઢના ચૂડાસમા-ઓતું એ ધણી સમય સુધી પાટનગર રહ્યું હતું. અલિલેખોમાં કુમારપાલના સમયના ઈ. સ. ૧૧૪૬ ના માંગરોળ-સોરઠની સોલળી વાવમાં સચવાયેલા, સૌરાષ્ટ્રના નાયક મુલુક ગૂહિલના અલિલેખમાં 'વામનસ્થલી' તરીકે એ સચવાયેલું છે ૨૭૯ ભીમદેવ ૨ જના સુરાષ્ટ્રમંડલના 'વામનસ્થલી'માં ઈ. સ. ૧૨૧૦ માં સોમરાજદેવ શાસક હોવાનું મળે છે, ૨૮૦ તો ઈ. સ. ૧૨૬૦માં ત્યાં સારંગદેવ વાઘેલાની સત્તા નિરપાઈ છે, જ્યાં 'વામનપુર' નામ પણ અપાયું છે; ૨૮૧ એ 'વામનસ્થલી' ઉપર વાઘેલા રાજ વીરધવલે પોતાના રાજ્યારોહણ પછી તરત જ ચડાઈ કરી હશે એવું એ અલિલેખના સંપાદક દત્તાત્રેય આ. ડિસકનકરે

નોંધ્યું છે ૨૮૨ વિવિધતીર્થકર્ષપમાં જોવા મળતા 'સત્યપુરકર્ષ'માં અસ્લાઉદ્દીનના નાના ભાઈ ઉલૂખાનની ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રની યડાઈમાં એણે 'વામણસ્થલી' ('વામનસ્થલી')માં જઈ 'મંડલિક્ષ' રાણાને દંડ આપી, 'સોરઠ'માં પોતાની આજીવન પ્રવર્તાયાતું' મળે છે ૨૮૩ પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં વસ્તુપાલના એક પ્રશંસક યશોધરને 'વામનસ્થલીનો વાસ્તવ્ય' કહ્યો છે; ૨૮૪ વીરધવલે જયતલદેવીના ભાઈઓ સાંગણ અને ચાંમુડરાજને 'વામનસ્થલી'માં માર્યાતું ૨૮૫ અને વામન-સ્થલીનો વાસ્તવ્ય પંડિત વીસલ લોહિયાણક ગામે ગયાતું કહ્યું છે ૨૮૫અ પ્રબંધકોશ અમરચંદ્ર કવિના પ્રબંધમાં 'વામનસ્થલી'માં સોમાદિત્ય નામનો કવિ હોવાનું ૨૮૬ ઉપરાંત વસ્તુપાલ અને વીરધવલ સૌરાષ્ટ્રના વિજયમાં વામનસ્થલી આવ્યા હોવાનું અને જયતલદેવીના ભાઈઓ સાંગણ અને ચાંમુડરાજ સાથે યુદ્ધ થતાં વીરધવલે એ મેળેને માર્યા હોવાનું પણ નોંધ્યું છે, જેને અતે વીરધવલે વચળીમાં પ્રવેશ કર્યો છે ૨૮૭

ઉન્નત : 'ઉન્નત'(જિના)નો જૂનામાં જૂનો જાણવામાં આવેલો ઉલ્લેખ મૈત્રક વંશના ધરસેન ૨ જના ઈ સ. ૫૭૧-૭૨ના દાનશાસનમાંનો છે. ૨૮૮ એમાં 'ઉન્નત'નિવાસી બ્રાહ્મણને 'અંતરત્રા'(પથક)માં આવેલા શિવકપદક વગેરે ગામની સીમમાંની જમીનો દાનમાં આપી કહી છે પછીના આભિલેખિક ઉલ્લેખોમાં આને 'ઉન્નતકુર્ગ' પણ કહેવામાં આવેલ છે. ૨૮૯ પ્રબંધોના ઉલ્લેખ જોતાં પ્રભાવકચરિતમાં એક 'ઉન્નતાયુ' કરી ગામ કહ્યું છે, ૨૯૦ પરંતુ એને 'શ્રીપત્તન' (અણહિલપુર પાટણ)ની પશ્ચિમ દિશાએ નાનું ગામ કહ્યું છે; એ ઉપરનું 'ઉન્નત' સર્વથા નથી. આ આજનું 'જિના' દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાંના જૂનાગઢ જિલ્લામાં મચ્છુદરી નદીના કાંઠા ઉપર આવેલું છે, અને એની દક્ષિણ દિશાએ પાંચ કિ.મી (ત્રણ માઈલ) ઉપર અબ્જર (અજ્જાહર)નું જૈન મંદિર અને ત્યાંથી દક્ષિણે દેલવાડા અને ગુપ્ત પ્રયાગનાં સ્થાન આવેલાં છે 'અબ્જર' એ કોઈ મોટું નગરસ્થાન નથી ત્યાં વિવિધતીર્થકર્ષમાં ૨૯૧ પાર્શ્વનાથના મંદિરસ્થાન તરીકે નિર્દેશાયેલાં સ્થાનોમાં 'થંભણથ' (સ્તંભનક) પછી 'અબ્જહર' 'પવરનથર' 'દેવપટ્ટણ' એ ક્રમ કહેલો છે ત્યાંનું 'અબ્જહર' એ ઉપરનું 'અબ્જર' લાગે છે. જિના નજીકના 'દેલવાડા'નો શક્ય ઉલ્લેખ પ્રબંધ-ચિંતામણિમાં સિદ્ધરાજે ખતમ કરેલા સૌરાષ્ટ્રપતિ નવધણ-ખેંગારની રાણીના મુખમાં મુકાયેલા જૂની ગુજરાતીના દ્વંદ્વાઓમાં 'દેલવાહ' ('દેલવાહ'-'દેલવાડા') તરીકે થયેલો છે ૧૯૨ તે કહી શકાય 'સત્યપુરમંડન-મહાવીર-ઉત્સાહ' નામની અપભ્રંશ પદ્યરચનામાં તુરુષ્કોએ (અર્થાત્ મહમૂદ ગઝનવીએ) પશ્ચિમ ભારતનાં

સ્થાન ભાંગ્યાં તેમાં સેતુ હોયો ત્યાં દેવભાઈડં અને સોમેશ્વર ભાંગ્યાં તે^{૧૯૩}
આ ગીર પથકનું દેશવાડા અને સોમનાથ પાટણ છે.

નક્ષિત્રપુર : કનોજના મહેન્દ્રપાલના સમયના ચાલુક્ય ખલવર્માના
બિનામાંથી પ્રાપ્ત પતરાંવાળા દાનશાસન(ઈ. સ. ૮૬૩)માં 'નક્ષિત્રપુર-ચતુરશીતિકા'-
નક્ષિત્રપુર-ચોર્યાશીનો ઉલ્લેખ થયેલો છે ૨૯૪ એ પરગણાનું 'જયપુર' ગામ
દાનમાં આપ્યું છે. એનો ઉદ્દેશ 'કલ્પવીરિકા' નદીના કાંઠે આવેલા તટુણાદિત્ય
નામના સૂર્યમંદિરની પૂજા-અર્ચનાનો છે. બિનામાંથી મળેલાં, ખલવર્માના અનુગામી
અવનિવર્મા ૨ જ નાં પતરાંવાળા દાનશાસન(ઈ. સ. ૯૦૦)માં પણ^{૨૯૫} એ
નક્ષિત્રપુર-ચોર્યાશીનું 'અવુલ્લક' ગામ એ જ તટુણાદિત્યના સૂર્યમંદિર માટે
અપાયું છે આ 'ચોર્યાશી'-પરગણા સૌરાષ્ટ્રનાં પાતી હતું અને ચાલુક્ય
સામંતોનાં આ તામ્રપત્રોના પ્રાપ્તિસ્થાનને સંબંધે દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલું
હતું એમ કહી શકાય આજે એ નગર, કલ્પવીરિકા નદી કે આ ચોર્યાશીનાં
નિર્દિષ્ટ ગામોનો સ્થળનિશ્ચય થઈ શકતો નથી.

દેવપત્તન : અત્યાર સુધી મળતાં સાધનોમાં અભિલેખક નિર્દેશોની
દૃષ્ટિએ સોલંકી ભીમદેવ ૨ જ ના સમયના (ઈ. સ. ૧૨૧૬ ના વર્ષના)
પ્રલાસપાટણના 'શ્રીધરની દેવપાટણપ્રશસ્તિ' તરીકે જાણીતા અભિલેખનો નિર્દેશ
જાણવામાં આવ્યો છે.^{૨૯૬} શ્રીધર નામના નાગરને 'દેવપત્તન'ના રક્ષણનું કામ
ભીમદેવ ૨ જ તરફથી સોંપાયું હોવાનું એમાં લખ્યું છે. આ પછીના ઉલ્લેખોમાં
અર્જુનદેવ વાઘેલાના (ઈ. સ. ૧૨૬૪ ના) વેરાવળની હરસિદ્ધ માતાના મંદિરના
અભિલેખમાં 'શ્રીસોમનાથ દેવપત્તન' તરીકે, સારંગદેવ વાઘેલાના સમયના
પોટુંગીઝ-સિન્નામાં લઈ જવાયેલા, 'દેવપદ્મપ્રશસ્તિ' તરીકે જાણીતા, અભિલેખમાં
'શ્રીદેવપત્તન' તરીકે, અને વેરાવળની હરસિદ્ધ માતાના મંદિરમાંના (ઈ. સ.
૧૨૪૬ ના) અભિલેખમાં પણ 'શ્રીદેવપત્તન' તરીકે થયેલા ઉલ્લેખ જાણવામાં
આવ્યા છે ૨૯૭ પ્રલાવકચરિતમાં 'સોમેશ્વરપુર' અને 'સોમેશ્વરપત્તન'માં
આમ રાજા અને આ હેમચંદ્ર પોતપોતાની યાત્રામાં ગયાનું નોંધ્યું છે^{૨૯૮}
તે આ 'દેવપત્તન' છે પ્રળ પછિ તામણિમા^{૨૯૯} 'પત્તન' પ્રલાસદેવમા ચંદ્રપ્રલ અને
સોમેશ્વર શિવના સદર્શમાં છે તે પણ આ;^{૩૦૦} વલભીમાંથી ચંદ્રપ્રલની મૂર્તિના
સદર્શમાં 'શિવપત્તન' સજા આપી છે તે પણ આ; વિવિધતીર્થદંષ્ટ્રમાં વલભીનો
ભંગ થયે વલભીથી ચંદ્રપ્રલની પ્રતિમા 'દેવપદ્મ'માં ખસેડવામાં આવી હતી
અને ત્યાં બીજાં કેટલાંક નગરોની જેમ પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પણ હતી એમ

કહ્યું છે, ૩૦૧ પુરાતનપ્રખંધસંગ્રહમાં કુમારપાલની 'દેવપત્તન'ની યાત્રામાં અને પછી ખીજાં પણ ત્રણ રથજોમાં 'દેવપત્તન' શબ્દ યોજાયો છે; ૩૦૨ આ સોમનાથ પાટણને ઉદ્દેશીને જ; 'વલભીભંગપ્રખંધ'માં ચંદ્રપ્રભની પ્રતિમા 'શિવપત્તન'માં ગયાનું કહ્યું છે એ, 'પ્રખંધચિતામણિ'ની જેમ, અહીં મળે છે ૩૦૩ આમ 'પત્તન' 'દેવપત્તન' દેવપદ્મ 'શિવપત્તન' એ ચારે સહા એક જ નગર માટે વપરાયેલી છે પ્રખંધકોશમાં પણ કુમારપાલની આ હેમચંદ્ર સાથે 'દેવપત્તન'માંના ચંદ્રપ્રભને નિમિત્તે યાત્રા, ગૌડદેશના હરિહર નામના પંડિતનું સોમેશ્વરના દક્ષિણે 'દેવપત્તન'માં ગમન, સિદ્ધરાજ જયસિંહે બાર વર્ષના યુદ્ધમાં ત્રણ દરવાજા તોડી લોહાનો આગળો ભાંગી નાખ્યો હતો તે 'દેવપત્તન'માં સોમનાથજીના પ્રાંગણમાં હોવાનું, અને વસ્તુપાલે યાત્રામાં 'ખગારદુર્ગ' (જૂનાગઢ) અને 'દેવપત્તન' વગેરેમાં દેવોને કરેલા નમસ્કાર-આ વિગતો આપતાં 'દેવપત્તન' શબ્દનો જ પ્રયોગ કર્યો છે, ૩૦૪ ખીજા પર્વાય જેવા મળ્યા નથી

મંગલપુર : દક્ષિણ-સૌરાષ્ટ્રમાં સમુદ્ર-કિનારે આવેલા 'મંગલપુર' (મંગરોળ-સોરઠ)નો અત્યાર સુધીમાં જાણવામાં આવેલો જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ તોલેખોને છે ૩૦૫ 'સિરાષ્ટ્ર' ('સુરાષ્ટ્ર') -સંભવિત રીતે 'સોરઠ' (લાસનને મતે 'જૂનાગઢ'નું મૂળ સ્થાન)ની વાત કરી પછી એ 'મોતોઝોસન'ની વાત કરે છે, જેના પછી 'હારિકે' વિશે કહે છે આ પછી તો છેક સોલંકીરાજ કુમારપાલના સમયના, ઈ.સ. ૧૧૪૬ ના, મંગરોળની સોઢળી વાવમાં સચવાયેલા, કુમારપાલના સુરાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિ શાસક ચૂલુક ગૂહલના અભિલેખમાં 'મંગલપુર' તરીકે ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૩૦૬ અત્યારે મંગરોળ-સોરઠ જિ. જૂનાગઢમાં મંગરોળ 'તાલુકાનું' મુખ્ય બંદરી નગર એના પ્રાચીન અવશેષો માટે જાણીતું છે

ધાસરક : સૌરાષ્ટ્રમાં મૈત્રકકાલમાં 'ધાસરક' નામનો એક પથક હતો. શીલાદિત્ય ૧ હાના ઈ.સ. ૬૦૫ ના દાનશાસનમાં અને ૬૦૬ ના દાનશાસનમાં આ પથકનો ઉલ્લેખ આવે છે ૩૦૭ આ પથકનું વડું મથક 'ધાસરક' તે હાલ 'ધસારી' (મોટી અને નાની) તરીકે જૂનાગઢ જિલ્લાના કેશોદ તાલુકામાં કેશોદથી દક્ષિણપશ્ચિમે આઠ કિ. મી. (પાંચ માઈલ) ઉપર આવેલું છે.

કોંડિન્યપુર : મૈત્રકવંશના ધરસેન ૨ જાના (ઈ.સ. ૫૭૩ ના) એક દાન-શાસનમાં આ નગરનો ઉલ્લેખ થયો જાણવામાં આવ્યો છે ૩૦૮ એ નામના પેટાવિભાગનું એ મથક જણાય છે. એના ઉત્તર પટમાં આવેલું 'લટકપત્ર(ક)'

ગામ દાનમાં અપાયેલું છે આ દાનશાસનનાં પતરાં 'ખંડિયા' (તા. પંથળી, જિ. જૂનાગઢ) ગામમાંથી મળ્યાં છે; એ જ 'ભદ્રકપત્ર' કે 'ભદ્રકપદ' હોય તો 'કૌડિન્યપુર' અત્યારનું 'કુતિયાણા' હોય; તો 'વિષય' તરીકે આની સીમા દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં એના 'દક્ષિણ પટ્ટ'ને કારણે 'મગલપુર' લગભગ પહોંચતી હોય 'કૌડિન્યપુર'ને દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રના ગીરવિભાગને છેડે આવેલા 'કાડીનાર' તરીકે પણ કહેવાનો પ્રયત્ન થયો છે, ૩૦૯ પરંતુ 'ખંડિયા'ના સાહચર્યે એટલે દૂર જવા જરૂર જણાતી નથી. કુતિયાણાની સ્થાનિક અનુશ્રુતિ પણ આનું અનુમોદન કરે છે ૩૧૦ આ 'કુતિયાણા' તરીકે જૂનાગઢ જિલ્લાના કુતિયાણા તાલુકાનું ભાદરના ઉત્તર તટ ઉપર આવેલું વડું મથક છે

પૌર વેલાકુલ : ઈ.સ. ૮૮૯ ના જ્યેષ્ઠક પ્રદેશના શાસક રાણક બાબલ-દેવના દાનશાસનમાં એણે દાનમાં આપેલા 'કરલી' ગામની પશ્ચિમ દિશાએ 'ખાડી' ઉપર 'પૌર વેલાકુલ' કહ્યું છે ૩૧૧ તે બાબના 'પૌરખંદર'(જિ. જૂનાગઢ)ને ઉદ્દેશી. 'વેલાકુલ' એ ખંદરને માટેનો સંસ્કૃત શબ્દ છે

વલભી : મૈત્રકવંશના સ્થાપક ભટાકે 'ગિરિનગર'ને રાજધાની ન બનાવતાં ખંભાતના અખાતમાં આવેલી 'વલભી'ને રાજધાની બનાવી, તે નગરીનો પાણિનિ-ના ગણપાઠમાં બીજી નગરીઓ સાથે ઉલ્લેખ થયેલો હ્રાઈ ૩૧૨ એ નગરી ઈ.પૂ. ૫મી-૬ થી સદીમાં સારી રીતે આબાદ હશે એમ કહી શકાય. એનો પ્રાપ્ત થયેલો જૂનામાં જૂનો આભિલેખિક ઉલ્લેખ તો ભટાકેના બીજાપુત્ર દ્રોણસિંહના ઈ.સ. ૫૦૨ ના દાનશાસનનો છે, ૩૧૩ એ દાનશાસન 'વલભી'માં રહીને આપવામાં આવેલું કહ્યું છે પછી તો 'રકધાવાર'(અવણી)નાં સ્થાનોને બાદ કરતાં મૈત્રક રાજાઓનાં બધાં દાનશાસન સામાન્ય રીતે વલભીમાં રહીને અપાયાં છે. વલભીનો નાશ કયાંક થયો એ વિષયમાં ચર્ચાવિચારણા ધણી ચર્ધ છે, સંગત રીતે હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ વિ.સં. ૮૪૫-ઈ.સ. ૭૮૮ નો સમય તારવી આપ્યો છે. ૩૧૪ અનુમૈત્રક કાલમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજા કર્કે રજના ઈ.સ. ૮૧૨ ના દાનશાસનમાં દાન લેનાર ભાનુભટ્ટને વલભીથી નીકળીને આવેલો કહ્યો છે, જેને 'અકોટક-અતુરશીતિ' ('અકોટા ચોરશી')નું 'વટપદ્મ'(બાબનું) વડોદરા શહેર) ગામ દાનમાં આપ્યું હતું. ૩૧૫ એ જ રીતે ગોવિંદ ૪ થાના ઈ.સ. ૮૧૮-૧૯નાં દેવશીમાંથી મળેલાં પતરાંના દાનશાસનમાં પણ વલભીમાંથી નીકળીને આવેલા બ્રાહ્મણને દાન આપવામાં આપ્યું કહ્યું છે, ૩૧૬ એટલે કહી શકાય કે નગરનો સર્વથા ઉચ્છેદ નહોતો થયો; એ ભાંગી પડ્યું હશે અને ઉત્તરોત્તર નાનું થતું ચાલ્યું હશે એ ખરું કે નાની બચી

રહેલી વસાહત આસપાસ ખંડિયેર મોટા વિસ્તારમાં પડ્યાં હશે, જે જોયાં હોવાનું ઈ.સ. ૧૦૩૦ માં ભારતવર્ષમાં આવેલા અરબ મુસાફર અલખીરનીએ પોતાના પ્રવાસઅંતમાં લખ્યું છે ૩૧૭

વલ્લભી વિશે ગુણાદયની ‘બૃહત્કથા’ને આધારે, ભલે મોડેથી, લખાયેલા સોમદેવના કથાસરિત્સાગરમાં જીમૂતવાહનની વાર્તામાં નિર્દેશ મળે છે. ૩૧૮ ધાર્મિક ક્ષેત્રે પણ મૈત્રકકાલ પહેલાં એ પ્રસિદ્ધ હતું. જૈન ધર્મના સંપ્રદાયોને લગતી પ્રણાલિકથાઓ વલ્લભીની ધર્મપ્રવૃત્તિને ઈ.સ.ની ૧ લી સદી સુધી લઈ જાય છે. ત્યાં જ જૈનાગમની ખીજ વાચના નાગાર્જુને ઈ.સ. ૩૦૦-૧૩ ના અરસામાં સિદ્ધ કરી હતી, તો દેવદિગણિ ક્ષમાશ્રમણે માથુરી વાચના અને નાગાર્જુનવાળી વાલ્લભી વાચનાનાં પાઠોત્તરોની તુલનાત્મક વાચના ઈ.સ. ૪૫૩-૬૬ ના અરસામાં ત્યાં જ સાધી હતી. ૩૧૯ બૌદ્ધ આચાર્ય ગુણમતિ અને સ્થિરમતિએ પોતાની વિખ્યાત કૃતિઓ વલ્લભી નજીકના વિહારમાં રહી રચી હતી ૩૨૦ મૈત્રકાનું શાસન શરૂ થતાં રાજધાનીના આ નગરને ભારે ઉત્કર્ષ થયો હતો ચીની યાત્રી યુઅન ચ્વાંગે આ નગરની મુલાકાત લઈ આશ્ચર્ય અનુભવ્યું હતું, ૩૨૧ તો ઇ-ત્સિંગે વલ્લભીના વિદ્યાપીઠને નાશદાના વિદ્યાપીઠની હરોળમાં હોવાનું કહ્યું હતું ૩૨૨ જૈન દર્શનમાં મહત્ત્વના ગણાતા ‘નયચક્ર’ નામના અંથને રચનાર મલ્લવાદી વલ્લભીને હતો, તો ‘રાવણવધ’ નામનું (વ્યાકરણાત્મક) મહાકાવ્ય રચનાર ભટ્ટિ કવિ વલ્લભીમાં હતો ૩૨૩ દંડીના ‘દશકુમારચરિત’માં વલ્લભીના એક નાવિકપતિને કુબેરના જેવી સમૃદ્ધિવાળો કહેવામાં આવ્યો છે. ૩૨૪ પાણિનિના ગણપાઠમાં ગણાવેલી નગરીઓમાંની વલ્લભીની જાહેાજલાલીનો સમય પાણિનિના સમયથી લઈએ તો એ લાગણાગટ પંદરસો વર્ષ જેટલો તો સહેજે ગણાય.

જૈન પ્રબંધોએ વલ્લભીને લગતા ઉલ્લેખ કર્યા છે, તેમાં મલ્લવાદીનો પ્રસંગ પ્રભાવકચરિત અને પ્રબંધકોશો નોંધ્યો છે. ૩૨૫ પ્રબંધચિંતામણિ, વિવિધતીર્થ-કલ્પ અને પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં મારવાડથી વલ્લભીમાં આવી વસેલા કાકુ વણિકનો પ્રસંગ આપી એના દ્વારા વલ્લભીલંગ થયાનું કહ્યું છે ૩૨૬ પ્રબંધચિંતામણિમાં તથા વિવિધતીર્થકલ્પમાં વલ્લભીનો ભંગ થવામાં હતો ત્યારે ત્યાંના ચંદ્રપ્રભ(ની મૂર્તિ) પ્રભાસમાં અને વર્ધમાન વીરની પ્રતિમા શ્રીનાલપુરમાં ગયાનું નોંધ્યું છે ૩૨૭

વલ્લભીનું લાંબા સમય સુધી કોઈ પણ ગ્રંથમાં અસ્તિત્વ હોય એવો ઉલ્લેખ પ્રભાવકચરિતમાં થયો છે, જ્યાં આ. હેમચંદ્ર સાથે યાત્રાએ નીકળેલો

કુમારપાલ, ઉધારે પગે, દડમજલ ચાલતો વલભી નજીક આવ્યો હતો, જ્યાંથી પ્રયાણ કરવાની પૂર્વે ગુરુ તરફની ભક્તિના ઉપલક્ષ્યમાં શ્રીગુરુભદ્રેવ અને પાર્શ્વનાથની મૂર્તિઓ સ્થાપી એમના બે પ્રાસાદ (દેરાસર) કરાવ્યા હતા ૩૨૮

રાજપૂતોની એક શાખા અને જેમાંથી એક શાખા કાઠીઓમાં ગર્ભિતે 'વાળા' વલભીના મૈત્રકોના અવશેષ હોવાનું કહેવામાં આવે છે. ૩૨૯ એમના જ નામથી વળા-શિહોર વગેરેનો ગોહિલવાડનો પ્રદેશ જૂના સમયથી 'વાલાક' કહેવાયો છે. ૩૩૦ પ્રમુખ ધર્મિતામણિએ સિંહપુર(સિહોર)ને 'વાલાક દેશની દુર્ગ' (વિકટ)ભૂમિ'માં આવેલું કહ્યું છે, ૩૩૧ તો વિવિધતીર્થકર્ષણમાં 'પાલિતાણચ', પાલીતાણા)ને 'વાલક' (વાલાક) જનપદમાં કહ્યું છે ૩૩૨ વલભી સાથે સંબંધ હોય તેવી યાત્રિકોમાં 'વાલક' (સુધારીને વલ્લીક) બ્રાહ્મણો અને 'વાલક કાયસ્થ' જાણવામાં છે આમાંથી 'વાલક કાયસ્થ'નો ઉલ્લેખ 'ઉદયસુદરીકથા'માં અને અગ્રોધર્મ ૧ લાના સંજયવાળા ઈ. સ. ૮૭૧ ના દાનશાસનમાં થયો છે. ૩૩૩

હસ્તકર્ષ-હસ્તિકર્ષ-હસ્તવપ્ર-હસ્તકવપ્ર : ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની નેમિયદ્રની વૃત્તિમાં એવું મળે છે કે દારવતીનું દહન થયા પછી બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ ત્યાંથી પૂર્વ તરફ નીકળીને હસ્તિકર્ષ નગરમાં આવ્યા હતા; ત્યાંના અગ્નિસ્થાન રાજાને દારાવી પછી કોસુંબારણ્યમાં જઈ પહોંચ્યા હતા. ૩૩૪ આ નગર સુરાષ્ટ્રમાં આવેલું હતું અને એ વિશે જૈન ગ્રંથોમાં 'હસ્તિકર્ષ' તરીકે બીજો પણ ઉલ્લેખ થયો છે. ૩૩૪અ પુરાતનપ્રજ્ઞાપ્રકાશમાં આપેલા 'અભ્યુચીચનૃપપ્રજ્ઞાધર્મ'માં વિદુર બ્રાહ્મણવેશે અને શ્રીકૃષ્ણ એના શિષ્યબટુવેશે 'હસ્તિકર્ષપુર'માં (કાને બહેરા) અભ્યુચીચ રાજા પાસે ગયા અને વિદુર માટે ૧૬ ગદિયાણા અને શ્રીકૃષ્ણ માટે કરોડ લાખાઈને આવ્યાના કથાનકમાં ૩૩૫ 'હસ્તિકર્ષપુર' એ આ નગર સમજાય છે દારકથી કોસુંબારણ્ય જતાં વચ્ચે આવતું 'હસ્તિકર્ષ' એ ગોહિલવાડનું 'હાથખ' લાગે છે ૩૩૬ એ 'હસ્તવપ્ર' કે 'હસ્તકવપ્ર' તરીકે પણ ઓળખાતું ૩૩૬અ 'પેરિલસ'ના લેખકે 'અસ્તકવપ્ર' કહ્યું છે ૩૩૭ તે આ 'હસ્તકવપ્ર' છે આ હસ્તવપ્ર 'આહરણી' તરીકે મૈત્રકવશના દ્રોણસિંહના દાનશાસન (ઈ સ ૫૦૨), કુવસેન ૧ લાનાં દાનશાસનો (ઈ સ. ૫૨૫ થી ૫૨૬ ના) અને ધરસેન ૨ જના દાનશાસન (ઈ સ. ૫૮૮)માં ઉલ્લેખિત છે. ૩૩૮ કુવસેન ૧ લાનાં બે દાનશાસનો (ઈ સ ૫૨૫, ૫૨૬)માં તથા ધરસેન ૩ જના દાનશાસન(ઈ સ ૬૨૩)માં એનો નગર તરીકે ઉલ્લેખ

થયેલો છે, ૩૩૯ ન્યારે એનો ધરસેન ૩ જના દાનશાસન(ઈ સ. ૬૨૩), ઉપરાંત ધરસેન ૪ થા (ઈ. સ. ૬૪૪) અને શીલાદિત્ય ૩ જનાં (ઈ. સ. ૬૬૪ નાં જે) દાનશાસનોમાં 'આહાર' તરીકે નિર્દેશ થયેલો છે. ૩૪૦ ભાવનગર જિલ્લામાં ભાવનગર તાલુકામાં, ધોધાથી પશ્ચિમ દિશામાં આશરે નવેક કિ.મી (છએક માઇલ) ઉપર, આ ગામ આવેલું છે

પાદલિપ્તપુર-પાલીતાણા : સૌરાષ્ટ્રના ગોહિલવાડ-ભાવનગર જિલ્લામાં શત્રુંજય ગિરિની તળેટીમાં આવેલા આ પ્રાચીન નગરને લગતો આલિલેખિક હલ્લેખ ગોવિંદરાજ પ્રભૂતવર્ષના ઈ સ ૮૧૮-૧૯ ના દેવલીમાંથી મળેલા દાનશાસનમાં 'પાલિતાનક' તરીકે થયેલો મળે છે ૩૪૦અ સવિશેષ હલ્લેખ જૈન ગ્રંથ ધોર્માના છે. પ્રભાવકચરિતમાં પાદલિપ્તપુરનું ચરિત આપતાં એમના શિષ્ય સિદ્ધ નાગાર્જુનનો પ્રસંગ આપવામાં આવ્યો છે. રસની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનારા આ નાગાર્જુને વિમલાદ્રિ(શત્રુંજય)ની તળેટીમાં યુરુના નામથી 'પાદલિપ્ત-પુર'ની સ્થાપના કરી ત્યાં મહાવીર સ્વામીનું ચૈત્ય કયું હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. ૩૪૧ ગ્રંથધર્મિતામણિ અમાત્ય વસ્તુપાલે 'પાલિતાણુક'માં વિશાલ પૌષ્પશાળા કરાવ્યાનું નોંધી, પછી 'પાદલિપ્તપુર'માં નાગાર્જુને યુરુની સેવાના ફલસ્વરૂપ 'ગજનગામિની' વિદ્યા મેળવ્યાનું નોંધ્યું છે ૩૪૨ વિવિધતીર્થકથા 'વાલક' (આજનો વાલાક) પ્રદેશમાં 'પાલિતાણ્ય' નગર હોવાનું કહી 'કવડિ' નામના ગ્રામમહત્તરનું કથાનક આપ્યું છે, ૩૪૩ આમળ જતાં 'પાલિતપુર'માં નાગાર્જુન પાદલિપ્તાચાર્યની સેવામાં હોઈ પછી એનું પણ કથાનક નોંધ્યું છે, ૩૪૪ પુરાતનગ્રંથધર્મસંપ્રદમાં વસ્તુપાલે 'પાલીતાણુક' ગયાનું અને ત્યાં-પાદલિપ્તપુરમાં લલિતાદેવીના ક્રોધ માટે સરોવર કરાવ્યાનું અને 'પાદલિપ્તપુર'માં નાગાર્જુન યુરુની સેવા કરતો હોવાનું એમ ત્રણ વાર નોંધ કરવામાં આવી છે. ૩૪૫ ગ્રંથધર્મકોશ તો નાગાર્જુને 'પાદલિપ્તપુર' નવું વસાવ્યાનું, નેમિનાથજીનું દેરાસર કરાવ્યાનું, વગેરે નોંધી લે છે. ૩૪૬

સિંહપુર : આવશ્યકસૂત્રની નિર્ધારિતમાં તીર્થકર ગ્રેયાંસના જન્મસ્થાન તરીકે 'સિંહપુર' કહેવામાં આવ્યું છે ૩૪૭ તે વારાણસી પાસેનું 'સિંહપુરી' માનવામાં આવે છે, પરંતુ સૂત્રકૃતાંગસૂત્રની શીર્ષકદેવની વૃત્તિમાં એક હાલરકું ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યું છે તેમાં 'નકપુર' 'હસ્તકથપ' 'ગિરિપત્તન' 'કુક્ષિપુર' 'પિતામહસુખ' 'શૌરિપુર' એ નગરો સાથે 'સિંહપુર' પણ છે ૩૪૮ તે દ્વાય સૌરાષ્ટ્રનું હોઈ શકે

બૌદ્ધમાહિત્યમાં 'સિંહલ-સંસ્કૃતિ'ને આરંભ 'લાળ' દેશના એક રાજપુત્રના આગમનથી કહેવામાં આવ્યો છે; અનુશ્રુતિ અનુસાર એ રાજપુત્ર 'સિંહપુર'ના સ્થાપક સિંહબાહુ રાજાનો પુત્ર હતો. ૩૪૯ 'સિંહપુર' અને 'લાળ' કયાં એ વિષયમાં વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. એમાંના એક મત અનુસાર એ 'સિંહપુર' સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ ભાગમાં આવેલું 'સિંહોર' હોવું સંભવ છે. ૩૫૦ સૌરાષ્ટ્રના ભાવનગર જિલ્લાના સિંહોર તાલુકાનું વડું મથક 'સિંહોર' ગુજરાતના ઇતિહાસમાં 'સિંહપુર' તરીકે જૂના સમયથી જાણીતું રહ્યું છે. મૈત્રક રાજા કુવસેન ૧ લાના ઈ. સ. ૫૨૫ તથા ૫૨૮ નાં દાનશાસનોમાં, ૩૫૧ ધરસેન ૪ થાના ઈ. સ. ૬૪૫ ના દાનશાસનમાં અને શીલાદિત્ય ૩ જાના ઈ. સ. ૬૬૪ ના દાનશાસનમાં ૩૫૨ દાન લેનાર બ્રાહ્મણોના નિવાસસ્થાન તરીકે સિંહપુરનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ખંભાતના ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના દેરાસરના ઈ. સ. ૧૨૬૬ ના અભિલેખમાં, અનુનંદેવ વાલેલાના સમયના એક જૈન ગૃહસ્થને 'સિંહપુરવંશબન્ધા' કહ્યો હોઈ એનું કુટુંબ સિંહપુરમાંથી ઊતરી આવ્યાનું કહી શકાય ૩૫૩

પ્રબલોમાં પણ 'સિંહપુર' બોવા મળે છે. પ્રભાવકચરિતમાં સિદ્ધરાજ બ્રાહ્મણોને 'સિંહપુર' દાનમાં આપી શત્રુજય ગિરિ ઉપર ગયાનું નોંધવામાં આવ્યું છે, ૩૫૪ બ્યારે પ્રબલચિંતામણિમાં પણ સિદ્ધરાજે વાલાક દેશમાંની દુર્ગબુમિમાં બ્રાહ્મણોનો 'સિંહપુર' નામનો 'અગ્રહાર' સ્થાપ્યાનું કહ્યું છે. ૩૫૫ વિવિધતીર્થ-કલ્પમાં સૌ-ગણુ યાત્રાકળ મળે તેવાં નગરોમાં 'સિંહપુર'ને ગણાવ્યું છે; ત્યાં ૮૪ તીર્થોમાં 'સિંહપુર'માં વિમલનાથ અને નેમિનાથનાં દેરાસર કહેવામાં આવ્યાં છે ૩૫૬

તલાળ: સામાન્ય રીતે બહુ જાણવામાં ન આવેલું 'તલાળ'—અત્યારે ભાવનગર જિલ્લામાં તળાજ તાલુકામાં આવેલું તળાજ—મહેર રાજ જગમહીના ઈ. સ. ૧૨૦૭ ના દાનશાસનમાં જાણવામાં આવ્યું છે ૩૫૭ જગમહી 'તલાજ-મહારથાન'માં પોતાનાં માતાપિતાની સ્મૃતિમાં એ ચિવન્નિગોને નામ આપ્યાનું ત્યાં કહ્યું છે શેત્રુંજી નદીના કંઠિ આવેલા હરાસણી ગામમાં (ઈ. સ. ૧૩૧૬)ના લેખમાં 'તાલધ્વજ' કહ્યું છે તે આ તળાજ જ છે. એ 'તાલધ્વજ'નો વહીવટ રાજા મહીધે ઠેપક નામના મહેરને સોંપ્યો હતો ૩૫૮ વિવિધતીર્થકલ્પમાંના 'શત્રુજયતીર્થકલ્પ'માં શત્રુજયનાં એકવીસ નામોમાં એક 'તાલધ્વજ' પણ છે ૩૫૯ તે ઉપરનું 'તલાજ' નથી તળાજ એના મથાળે આવેલા પહાડની પ્રાચીન ગુફાઓને માટે જાણીતું છે. શેત્રુંજી નદી એની નજીકમાંથી જ પસાર થાય છે.

મધુમતી-મુહુયા : સૌરાષ્ટ્રમાં પૂર્વ-દક્ષિણે ભાવનગર જિલ્લાના મહુવા તાલુકાના મહુવા બંદરનું જૂનું નામ 'મધુમતી' મળે છે. ગૈત્રકવંશના શીલાદિત્ય ૩ જના ઈ. સ. ૬૬૬ ના દાનશાસનમાં 'સુરાષ્ટ્રમાં મધુમતીદારે આવેલા દેસેનકામ'નો નિર્દેશ થયો છે. ૩૫૯ આ 'મધુમતી' તે 'મહુવા' છે. દશકુમાર-ચરિતમાં મધુમતીના સાર્યવાહનો પુત્ર બલભદ્ર મધુમતીથી આવી વલ્લીના ગૃહગૃમની પુત્રી રત્નવતી સાથે પરણ્યો હોવાનું કહ્યું છે. ૩૬૦ 'મધુમતી'માં વિ. સં. ૧૦૮(ઈ. સ. ૫૨)માં જાવડિ નામનો ધનપતિ રહેતો હોવાનું વિવિધ-તીર્થકલ્પમાં કહ્યું છે. ૩૬૧ પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહના 'વજ્રસ્વામિકારિતશત્રુંજયોદ્ધાર-પ્રબંધ'માં ગુરુ વજ્રસ્વામી 'મધુમતીનગરી'માં આપ્યા તેમણે 'મધુમતી'માં રહેતા સૌરાષ્ટ્રક પ્રાન્વાટ ભાવડ શેઠના પુત્ર જ. ૮૨ને ઉદ્દેશ આપી એના દ્વારા શત્રુંજય તીર્થનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હોવાનું કહ્યું છે, ત્યાં આ નગરને 'મુહુયા' પણ કહ્યું છે. ૩૬૨

મંડલી : 'મંડલીદ્રંગ' તરીકે નાના તાલુકાના પ્રકારનો સૌથી જૂનો ઉલ્લેખ ગૈત્રકવંશના ગૃહસેનના ઈ. સ. ૫૬૪ ના દાનશાસનમાં થયેલો જોવા મળે છે. ૩૬૩ ખીજો ઉલ્લેખ શીલાદિત્ય ૧ લાના ઈ. સ. ૬૦૯ અને અરમહ ૧ લાના ઈ. સ. ૬૧૬ ના દાનશાસનમાં થયેલો છે. ૩૬૪ 'મંડલીદ્રંગ'નું વડું મથક 'મંડલી' (હાલનું 'મંડલ') સૌરાષ્ટ્રમાં અમરેલી જિલ્લાના રાજુલા મહાલમાં રાજુલાથી પૂર્વે ૧૬ કિ. મી. (૧૦ માઈલ) અને ભાવનગર જિલ્લાના મહુવા તાલુકાના સુખ્ય મથક મહુવાથી પશ્ચિમે અંદાજે વીસે કિ. મી. (બારેક માઈલ) ઉપર આવેલું છે.

ભદ્રપત્તન : એ સમયના આ કોઈ મહત્વના લાગતા નગર પાસે હાવણી નાખ્યાનો ઉલ્લેખ ધરસેન ૨ જના ઈ. સ. ૫૭૧, ૫૮૮, ૫૮૯, ૫૮૯, અને ગુવસેન ૨ જના ઈ. સ. ૬૩૮ ના, દાનશાસનમાં થયેલો છે. ૩૬૫ ભાવનગર જિલ્લાના મહુવા તાલુકામાં મહુવાની ઉત્તરપૂર્વે સાતેક કિ. મી. (ચાર માઈલ) ઉપર આવેલું 'ભાદરેડ' ગામ પુરાતન છે અને એ આ 'ભદ્રપત્તન' હોવાની શક્યતા છે. 'ભાદરેડ' માટે સંજ્ઞા ઊતરી આવવાને સં. શબ્દ મદ્રપાટક જોઈએ; પત્તન અને પાટક એકાર્થવાચી હોઈ, મૂળમાં એ મદ્રપાટક હોય, અને મદ્રપત્તન પણ કહેવાઈ હોય.

કોટિનગર : પ્રયધોમાં 'કોટિનગર' તરીકે જે ઉલ્લિખિત થયું છે તે દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રનું, અમરેલી જિલ્લામાં મૂળદ્વારકા નજીક આવેલું 'કોડીનાર' સમજાય છે; એ જૂનાગઢ જિલ્લાના સુપ્રસિદ્ધ પ્રભાસપાટણથી અગ્નિકોણે આળીસેક

કિ. મી (પચીસેક માઈલ) ઉપર આવેલું છે પ્રભાવકચરિતમાં રૈવતકનાં અખાદેવીના સંદર્ભમાં 'કોટિનગર'ના બ્રાહ્મણ સોમભટ્ટની કથા આપી છે ૩૬૬ એ પછી સોલંકીરાજ કુમારપાલ આ હેમચંદ્ર સાથે યાત્રા કરતો ગિરનાર-અખાદેવી યાત્રા કરી સોમશ્વરપત્તન-પ્રભાસપાટણ આવી ત્યાંથી 'કોટિનગર'માં ગયાનું નોંધાયું છે ૩૬૭ સોમભટ્ટની વાર્તા નોંધતાં વિવિધતીર્થકથપમાં 'કોટીનાર' એવું પ્રાકૃત નામ જ આપ્યું છે ૩૬૮ અને પુરાતનગ્રંથસંગ્રહમાં 'કોટીનારપુર' સંજ્ઞા આપી છે ૩૬૯ મોરેથી દીવના ઈ. સ ૧૩૩૬ના અભિલેખમાં 'કોટિનગર' જ બોવા મળે છે. ૩૧૯અ

કુબેરનગર : બીરપચકના અબળાસ ગામ નજીકથી મળેલા જયદ્રથવંશના મહારાજ અહિવર્માના અંદાજે ઈ. સ. ૭૨૨ ના દાનશાસનમાં જુદાં જુદાં ગામોની ભૂમીનતું એક કિલ્લુવિહારના નિભાવ માટે દાન આપવાનું લખ્યું છે તેમાં એક 'કુબેરનગર'નો પણ નિર્દેશ થયો છે ૩૭૦ કોટીનારનું નામ 'કુબેરનગર' હોવાનો કવચિત્ અભિપ્રાય થયો છે, પણ આ દાનશાસનમાંનાં ગામોની નિકટતાની દૃષ્ટિએ એ અમરેલી જિલ્લાના ખારી તાલુકાનું 'કૂબડા' હોવાની શક્યતા વિશેષ છે.

ગોમૂત્રિકા : અપરસુરાષ્ટ્રમાં ડહ(પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્ર)ના સૈંધવ રાજ અગ્ન્યુક ૩ જના ઈ. સ ૮૮૬-૮૭ ના દાનશાસનમાં 'ઝાર્યાયાતકઞ્ચ' વિષયમાના 'ગોમૂત્રિકા'ના બ્રાહ્મણને દાન આપવામાં આવ્યું છે. ૩૭૧ આ 'ઝાર્યાયાતકઞ્ચ' વિષય કે એના વડા મથક 'ઝાર્યાયાત'નો આજે પત્તો લાગતો નથી 'ગોમૂત્રિકા' એ ગોંડળ પાસે આવેલું 'ગોમટા' હોવાની શક્યતાના બળ ઉપર સંભાવના કરી શકાય કે જેતપુર અને વીરપુર વચ્ચે કોઈ નષ્ટ થઈ ગયેલી નદીનો ખજૂરીઓવાળો પટ્ટ ધ્રુશાનથી વાયવ્ય તરફ જતો જોવામાં આવે છે તે એક સમયે રસાળ પ્રદેશ હોય અને તેથી 'કઞ્ચ' સંજ્ઞાને પાત્ર બન્યો હોય. એ વિષયનો વિસ્તાર તો ભાદરના ઉત્તર કડિથી લઈ ગોંડળ સુધી સંભવી શકે અત્યારે આ રાજકોટ જિલ્લાના ગોંડળ તાલુકાનો અને જેતપુર તાલુકાનો ભાગ છે

ગૈત્રકવંશીય શીલાદિત્ય ૩ જના ઈ. સ ૬૬૧ ના દાનશાસનમાં 'ગોમૂત્રિકા'થી નીકળી આવી વલ્લભીમાં આવી વસેલા બ્રાહ્મણને દાન આપવામાં આવ્યું છે એમ કહ્યું છે ૩૭૨ આ 'ગોમૂત્રિકા'નો કંઠી શકાય તેવો ઉલ્લેખ અપરસુરાષ્ટ્રમાં ડહના રાજ અગ્ન્યુક ૩ જના ઈ. સ ૮૮૬-૮૭ના દાનશાસનનો ઉપર નોંધ્યો છે. ૩૭૩ ગોમટા રાજકોટ જિલ્લાના ગોંડળ તાલુકામાં ગોંડળથી દક્ષિણે ૧૨ કિ. મી.(સાડાસાત માઈલ) ઉપર આવેલું છે

ગોમંડલ : સુરાષ્ટ્રમાં 'ગોમણ્ડલનગર'નો ધારા નામનો તેર કરોડનો આસામી શ્રાવક હતો, જે સાતસો ચોક્કા, સાત પુત્રો અને તેરસો ગાડાં હાઈ સંધ કાઢી યાત્રાએ નીકળ્યો હતો. એમ પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં લખ્યું છે ૩૭૪ નવમી શતાબ્દીના અપ્પભટ્ટસૂરિને એને સમકાલીન કહેવામાં આવ્યો છે. પ્રબંધને અભીષ્ટ 'ગોમંડલ' તે રાજકોટ-જેતલસર રેલમાર્ગ ઉપર આવેલું શહેર હોવાની પૂરી શક્યતા છે, જે રાજકોટ જિલ્લાના ગોંડળ તાલુકાનું આજનું વડું મથક ગોંડળ છે

રોહાણુક : મૈત્રકવશના ધ્રુવસેન ૨ જના ઈ. સ. ૬૩૮ ના દાન-શાસનમાં સુરાષ્ટ્રમાં આવેલા 'રોહાણુકપથક'ના 'નાગદિન્નાનક' ગામનું દાન સૂચવાયું છે. ૩૭૫ આ પથકનું વડું મથક હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રીના અભિપ્રાયે ખોટાદથી દક્ષિણ-પૂર્વે પચીસ કિ. મી. (સોળ માઈલ) ઉપરનું 'રોહીશાળા' અથવા રાજકોટ જિલ્લાના રાજકોટ તાલુકાનું 'રોણુકી' હોઈ શકે ૩૭૧ એમનું એક સંગત સૂચન પણ છે કે ગોંડળ તાલુકામાં એક 'નાગડસ' ગામ આવેલું છે તે 'નાગદિન્નાનક' હોય તો એ 'રોણુકી' નજીક હોઈ 'રોણુકી' વડું અંધ ખેસે જૂનાગઢ જિલ્લાના માણાવદર તાલુકામાં પણ એક 'રોણુકી' આવેલું છે.

ઢાંક : આભિલેખિક દૃષ્ટિએ લઘુતીર્થ તરીકે આ સ્થળનો ઉલ્લેખ અપર-સુરાષ્ટ્રમાં ડહના શાસક સૈધવવશના અગ્રગુક ૨ જના ઈ. સ. ૮૩૨ના દાનશાસનનો છે, ૩૭૭ જેમાં પચ્છત્રી પ્રદેશમાં આવેલું આ 'ઢંકતીર્થ' ગામ 'સોમેશ્વર'(પ્રભાસ-પાટણ)ના રહીશ બ્રાહ્મણને દાનમાં આપવામાં આવ્યું કહ્યું છે. ઢાંક રાજકોટ જિલ્લાના ઉપલેટા તાલુકામાં આલેચના કુંગરની તળેટીમાં, ધૂમલીથી પૂર્વમાં ૪૦ કિ. મી. (૨૫ માઈલ) ઉપર આવેલું છે અને એની પ્રાચીન જૈન ગુફાઓ માટે જાણીતું છે ૩૭૮

સુવર્ણમંજરી : વિષય તરીકે સુવર્ણમંજરી કે સ્વર્ણમંજરીનો ઉલ્લેખ અપરસુરાષ્ટ્રામંડલ(પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્ર)ના સૈધવવશના રાણુકના ઈ. સ. ૮૭૪-૭૫ ના, અગ્રગુક ૩ જના ઈ. સ. ૮૮૬-૮૭ના અને જાઈક ૨ જના ઈ. સ. ૯૧૫ના દાન-શાસનમાં થયેલો છે. ૩૭૯ આ દાનશાસનોમાંના એ વિષયના ગામોના સંદર્ભમાં એ વિષયના વડા મથક 'સુવર્ણમંજરી'નું સ્થાન નિશ્ચિત કરવાના પ્રયત્ન થયા છે હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રીએ (રાજકોટ જિલ્લાના ધોરાજી તાલુકાના વડા મથક) ધોરાજીથી ઉત્તરે નવેક કિ. મી. (૬ માઈલ) ઉપર આવેલા 'સનાળા' વિશે સંભાવના કરી છે. ૩૮૦ આ સનાળા રાજકોટ જિલ્લાના જામકંડોરણા મહાલમાં છે. અલતેકરે વિકસ્ય લેખે ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા 'સોનપુર' નામનાં ગામો-

માંતું એક, અથવા ધૂમલીથી વીસેક કિ.મી. (૧૨ માઈલ) ઉત્તરપૂર્વે આવેલા 'સોનવડિયા' હોવાનું જાણીતું છે. ૩૮૧ આ 'સોનવડિયા' અત્યારે જામનગર જિલ્લાના જામજોધપુર તાલુકામાં આવેલું છે અને ગુપ્ત-મૈત્રકકાલની સંધિના સ્વીકારાયેલા ગ્રામીન ગોપમ દિરવાળા 'ગ્રીણવાળા' જે.પ.થી નૈર્ઋત્યે પશ્ચિમ કિ.મી. (ત્રણેક માઈલ) ઉપર આવેલું છે. પચ્છની વિષયના વિસ્તારની અને સુવર્ણ-મંજરી વિષયના વિસ્તારની દૃષ્ટિએ તે તે વિષયનું વડું મથક કયાં હોય એનો વિચાર કરવામાં આવે તો હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ કહ્યું છે તે 'સનાળા' વધુ બંધ ખેસે એમ છે, તેને દાનશાસનોમાં આપેલાં કેટલાંક ગામ 'સોનવડિયા'ની નજીક પણ કહી શકાય એમ છે તો સમાન લાગતી સંજ્ઞાનાં એ ગામ 'સનાળા'ની નજીક પણ છે અલતેકર કોઈ એક 'સોનપુર'ની પણ સંભાવના કરી છે, પણ અત્યારે 'સોનપરા' અને 'સોનપરી' જેવાં નામ છે તે કયાંય દૂર છે, એનો દાનશાસનોમાંનાં ગામો સાથે કોઈ મેળ મળતો નથી.

પચ્છત્રી : એમાં 'પ્રદેશ' તરીકે અને ત્રીજામાં 'વિષય' તરીકે એ રીતે આવેલો ઉલ્લેખ અપરસુરાપ્દ્રામંડલના, ભૂતાંબિકામાં રાજધાની રાખી રહેલા, સૈધવ-વંશના અગ્રગૃહ ૨ જના ઈ.સ. ૮૩૨ ના, નાઈક ૧ લાના આશરે ઈ.સ. ૮૩૪-૩૫ના અને રાણકના અંદાજે ઈ.સ. ૮૬૮-૬૯ના દાનશાસનમાં જોવા મળે છે. ૩૮૨ 'પચ્છત્રી' એ બરડા કુંજરની પશ્ચિમે આવેલી સપાટ જમીન ઉપર આવેલું આજનું 'પાછતર' ગામ છે અલતેકર વગેરેએ 'પાછતરી' ૩૮૩ કહ્યું છે, પણ એ તો 'પાછતર'ની નૈર્ઋત્યે નવું વસેલું પરું હોય તેવું નાનું ગામ છે. 'પચ્છત્રી' શબ્દ 'પાછતર' એવો વિકાસ આપે છે એ બહુ રપટ છે જામનગર જિલ્લાના ભાણવડ તાલુકાનું આ 'પાછતર' જૂના ઉજ્જડ 'ધૂમલી'થી પશ્ચિમે ૬૩ કિ.મી. (૭ માઈલ) ઉપર આવેલું છે અને એના ૭ મી-૮ મી સદીના પાંચ લગભગ મ દિશેને માટે જાણીતું છે.

ભૂતાંબિકા-ભૂતાંબિકા-ભૂમલિકા-ભૂમલિકા : 'અપરસુરાપ્દ્રા-મંડલ' કિંવા પશ્ચિમ સુરાપ્દ્રાની રાજધાની તરીકે સૈધવોનાં દાનશાસનોમાં 'ભૂતાંબિકા'નો નિર્દેશ થયેલો છે અહીં ઈ.સ. ૭૩૦ આસપાસથી, જેનું રાજ્યિત્ત 'મકર' હતું તેવો, રાજ્ય-શ-જ્યદ્રથવંશ' કે 'સૈધવવંશ' ઈ.સ. ૯૧૫ સુધી સત્તા ઉપર હતો. જ્યે દાનશાસનોમાં 'ભૂતાંબિકા'ને રાજધાની કહી છે. ૪૮૪ એ પછી ઈ.સ. ૯૮૯ માં રાણક આબ્દલદેવ 'ભૂતાંબિકા'માં રાજ્ય કરતો જાણવામાં આવ્યો છે. એના દાનશાસનમાં 'અપરસુરાપ્દ્રામંડલ' ન કહેતાં 'નવસુરાપ્દ્રા-

માંનો 'બ્યેબુકપ્રદેશ' (બેકવાઓનો પ્રદેશ) કહેવામાં આવેલ છે અને 'ભૂતાંબિકા'ને 'મંડલકરણ' કહેલ છે.^{૩૮૫} રાજા જામકદેવનું 'ધીલુકીનું' દાનશાસન આ પહેલાંનું ઈ. સ. ૭૩૮ નું હોવાનો દાવો કરે છે, એમાં રાજધાનીને 'ભૂમિલિકા' કહી છે અને રાજાને સૌરાષ્ટ્રાધિપતિ: પરમમદ્ધારકમહારાજાધિરાજપરમેશ્વર: કહ્યો છે, જ્યારે એનાં પ્રામાણિક દાનપત્રોમાં એને સમશિંગતાશેષમહાશબ્દમહાસામંતાધિપતિશ્રીજાર્દક કહેલો છે.^{૩૮૭}—વર્ષ પછી શુપ્ત સંવત્સરને પદ્મે વિક્રમનું કહ્યું છે, આવાં કારણોએ એ દાનશાસન બનાવટી પુરવાર થયું છે તેથી 'ભૂમિલિકા' સંજ્ઞાને ઐતિહાસિક બળ નથી.^{૩૮૮} એ ખરું છે કે વીસલદેવ વાઘેલાના સમયનો ઈ. સ. ૧૨૫૬ નો પોરબંદરનો એનો સુરાષ્ટ્રમંડલનો અભિલેખ મળ્યો છે તેમાં 'ભૂમલિકા' શબ્દથી પ્રચલિત 'ભૂમલી'નું સંસ્કૃત રૂપ જોવા મળે છે,^{૩૮૯} તો એના વંશજ સારગદેવ વાઘેલાનો ઈ. સ. ૧૨૬૦ નો વંચળીનો અભિલેખ બાનુ(બાણ બેકવા)ના નિર્દેશ સાથે 'ભૂમૃત્વલી' ઉપર સારગદેવનો પ્રતિનિધિ વિજ્યાનંદ ચક્રાધીકરી ગયાનું નોંધે છે.^{૩૯૦} પરંતુ આ પહેલાંના જૂનાગઢ જિલ્લાના આજકાલ ગામના ઈ. સ. ૧૨૦૬ ના અભિલેખમાં ધસાયેલા અક્ષરોમાં મૂતાંબિકા વચ્ચે છે,^{૩૯૧} જે રાણા સિહની રાજધાની સૂચવાઈ છે, તો ઈ. સ. ૧૩૧૮-૧૯ ના જામનગર જિલ્લાના રાવલ ગામના અભિલેખમાં મૂતાંબિકા મંડલકરણે એ રીતના રાણા આજકલદેવના દાનશાસનને મળતા શબ્દોમાં 'મૂતાંબિકા' જ કહી છે,^{૩૯૨} એટલે સંસ્કૃત નામ સ્થાનિક રાજાઓના અભિલેખોમાં તો મૂતાંબિકા કે મૂતાંબિકી સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ લોકોમાં નામ 'ભૂમલી' હશે એટલે 'ભૂમલિકા' અને 'ભૂમૃત્વલી' જેવાં સંસ્કૃતીકરણ પછી બહારના દાતાઓએ પ્રયોજ્યાં. આ નજીક ચર્ચ થયેલા રાજધાનીના નગરનું નામ 'ધૂમલી' ક્યારે વ્યાપક બન્યું એનો કોઈ ઐતિહાસિક પુરાવો આજે પ્રાપ્ત નથી. અસલ શબ્દ કયો હોવો જોઈએ એ વિષયમાં હાલરાય ર. માંકડે સંભાવના કરીને વ્યાસોત્તિકના સંસ્કૃતીકરણ ભૂમકમાંથી ભૂમલીનું મૂળ અને વ્યાસોત્તિક એવા વૈકલ્પિક રૂપમાંથી ભૂમલી બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.^{૩૯૩} એમાં 'લી' કેવી રીતે આવે એનો એમને ખ્યાલ નહિ, જે 'ભૂમૃત્વલી'વાળાને સૂચ્યો છે, અર્થાત્ ઉત્તર અંગ 'પલ્લિકા' માંથી આવ્યું છે. ભૂમકનું અને એના ઉત્તરાધિકારી નહંપાનનું શાસન ઈ. સ. ૬૦ પહેલાંનું કહેવાયું છે;^{૩૯૪} આનું શાસન નાસિકથી અજમેર સુધીના પ્રદેશ ઉપર હતું ક્ષત્રીકુલના આ બંને રાજવીઓની સત્તા સૌરાષ્ટ્રમાં જોડે સુધી હતી અને ભૂમકના નામ ઉપરથી બરડાના કુંગરની ઉત્તર ઉપત્તકામાં નવી નગરી ભૂમકપલ્લિકા જેવી સ્થાપાઈ એવો કોઈ પુરાવો હજી તો ઉપલબ્ધ થયો નથી, અને તેથી એ 'પ્રાગજ્યોતિષપુર' હોય અને એનો નાશ થયા પછી નરકાસુર-ભોમાસુરના એ

નગરનું પાછળથી સૌમપટ્ટિકાના રૂપમાં નામકરણ પ્રચલિત બન્યું હોય એવી એક સંભાવના કરી છે કેટલે આમ છતાં સબળ પુરાવાને અભાવે નિર્ણયાત્મક રીતે કશું કહી શકાય એમ નથી.

ફકમસ્રવણ : ગારુડકવચના વરાહદાસ રજનું ઈ સ ૫૪૬ નું દાનશાસન અને એના પુત્ર સિંહાદિત્યનું ઈ સ ૫૭૪ નું દાનશાસન એ ‘ફક-પ્રસ્રવણ’માંથી ફરમાવવામાં આવ્યાં છે કેટલે બંને દાનશાસનોમાં વરાહદાસ રજનો દારકા સાથે કોઈ ખાસ પ્રકારનો સબધ બતાવવામાં આવ્યો છે. આ વિષયમાં હરિપ્રસાદ ગં શાસ્ત્રીએ કરેલી વિચારણા પ્રતીતિજનક છે કેટલે અને પોતાના શાસનપ્રદેશમાં દારકાનો સમાવેશ થતા પોતાને “દારકાધિપતિ” કહેવરાવવાનો હાલ વરાહદાસ રજને મળ્યો હોવાનું કહી શકાય એમ છે. તામ્રપત્રોમાં ‘ફકમસ્રવણ’માંથી આ દાનશાસન ફરમાવ્યા હોવાનું જણાવ્યું છે; એ રાજધાનીનું સ્થાન છે કે બાવણીનું એવું ત્યાં સ્પષ્ટ નથી, છતાં વલ્લભીતના પ્રકારે ફક્તસ્રવણાત્ હોઈ રાજધાની હોઈ પણ શકે. આવું કોઈ સ્થાન આજે પકડાતું નથી. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ કંઈકને બદલે થક કદાચ કોઈ શકે એવી સંભાવના કરેલી, કેટલે પરંતુ એમણે ખાપ વાંચ્યા પછી કંઈક માન્ય રાખેલ છે. ઠાંકની પાસે ‘ઝીઝૂરીઝર’ની બૌદ્ધ ગુફાઓ જાણવામાં આવી છે. ‘ઝર’ અને ‘પ્રસ્રવણ’ બેઉ એકાદ છે, તો એ સ્થાન ‘ફક’ તરીકે રાજધાનીનું હશે ? શબ્દપ્રસાદ હ. દેસાઈ તો પ્રભાસપાટણની પૂર્વે ૧૬ કિ. મી. (૬૬ માઈલ) ઉપરના ‘પ્રભાવડા’ ગામને ‘પ્રસ્રવણ’ માની એનાથી નવેક કિ મી (છએક માઈલ) દક્ષિણે આવેલ ‘મૂળદારકા’ને વરાહદાસની જીતેલી દારકા કહેવા માગે છે. કેટલે પરંતુ દારકામાં થયેલા ઉત્ખનને એક વાત સ્પષ્ટ કરી આપી છે કે ૪૦૦ આજની દારકાના સ્થાને માનવ-વસાહત ઈ. પૂ. ૧ લી સદી સુધી તો સ્પષ્ટ રીતે પકડી શકાય છે, એટલે પ્રભાવડા અને કોડીનાર નજીકની ‘મૂળદારકા’ સાથે વરાહદાસની દારકાને જોડી દેવાનું યુક્તિસંગત નથી. હકીકતે ‘ફકમસ્રવણ’ એ પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રનું જ કોઈ સ્થાન હતું પાછળથી ગારુડકાની સત્તા વિસ્તૃત થયા પછી દોઢસોક વર્ષે પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં વલ્લભીના સામંતો તરીકે ચૈવધો આવ્યા અને રાજધાની ‘શ્વેતામ્બિકા’માં કરી ‘ફક’ શબ્દમાં રકાર ન હોઈ જૂનાગઢ જિલ્લાના સીધા ગામની પૂર્વે એકાદ કિ મી. (પાંચેક ફર્લાંગ) ઉપરના ‘ફરંગટા’ ગામની પણ કંઈપના કરવાની જરૂર રહેતી નથી; વળી ‘ફરંગટા’ એ તો તર્જી ‘ફિરંગટા’ શબ્દનો વિકાસ હોવાનું પણ જાણવામાં આવ્યું છે. ૪૦૧

કાલાપક : મૈત્રક કાલમાં સૌરાષ્ટ્રમાં 'કાલાપકપથક' સંજ્ઞાથી એક પથક દાનશાસનોમાં જોવા મળે છે. શીલાદિત્ય ૧ લા હિંદુ ધર્મદિત્યના ઈ સ ૬૦૫ ના વૃદ્ધક દાનશાસનમાં '.....કપથકે' શબ્દથી 'કાલાપકપથક' સમજાય છે. ૪૦૨ ધરસેન ૩ જનના ઈ. સ ૬૨૩ ના, ક્રુતસેન ૨ જનના ઈ સ. ૬૨૬ ના, ધરસેન ૪ થાના ઈ સ. ૬૪૫ ના અને શીલાદિત્ય ૨ જનના ઈ. સ. ૬૬૬ ના—એ દાનશાસનોમાં ૪૦૩ એનું ૨૫૯ સૂચન છે. શીલાદિત્ય ૩ જનના ઈ. સ. ૬૬૪ ના તેમજ ઈ. સ. ૬૬૫ ના દાનશાસનમાં પાઠની શુદ્ધિ નથી, ૪૦૪ પથ ત્યાં 'કાલાપકપથક' ઉદ્દિષ્ટ છે પથકના નામ માત્રથી એ પથકનું વહુ મથક રાજકોટની દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશાએ જામનગર જિલ્લાના કાલાવડ તાલુકાનું વહુ મથક 'કાલાવડ' તદ્દન ૨૫૯ છે.

પુષ્પસાંબપુર : મૈત્રક શીલાદિત્ય ૩ જનના ઈ. સ. ૬૬૬ ના અને ૬૭૬ ના—એ બે દાનશાસનોમાં 'પુષ્પસાંબપુર'થી નીકળીને વલ્લભીમાં આવી રહેલા બ્રાહ્મણને દાન આપવામાં આવ્યા છે. ૪૦૫ આ 'પુષ્પસાંબપુર' એ જામનગર જિલ્લાના ખંભાળિયા તાલુકાનું ખંભાળિયાથી ઉત્તર-પશ્ચિમે ૧૧ કિ. મી. (સાત માઈલ) ઉપર આવેલું 'સામેર' હોવાની શક્યતા છે. ૪૦૬

વર્ધમાન : મૈત્રકકાલના 'સુકિત' નામના વહીવટી જૂલાગ તરીકે 'વર્ધમાન' ('વદવાણ')નું અસ્તિત્વ જાણવામાં આવ્યું છે. શીલાદિત્ય ૫ માન ઈ. સ ૭૨૧ અને ઈ સ. ૭૨૨ નાં દાનશાસનોમાં 'વર્ધમાનસુકિત'માંથી આવેલા બ્રાહ્મણને દાન આપવાનું મળે છે ૪૦૭ ઈ. સ. ૭૮૩-૮૪ માં જયસેનસુરિએ 'હરિવંશપુરાણ'ની રચના 'જયવરાહ' નામના રાજાના સમયમાં વર્ધમાનપુરમાં કર્યાનું કહ્યું છે ૪૦૮ આપવ શનો ધરણીવરાહ ઈ. સ ૯૧૭-૧૮ માં વર્ધમાનપુરમાં સત્તા ઉપર હતા એ એના એકમાત્ર મળતા દાનશાસનથી જાણવા મળે છે. ૪૦૯ અહીં જ દિગંબર સંપ્રદાયના આચાર્ય હરિષેણે કથાકોશની રચના ઈ. સ. ૯૩૩માં કર્યાનું પણ જાણવામાં આવ્યું છે. ૪૧૦ પ્રબંધોમાં પ્રબંધ-ચિંતામણિ સિદ્ધરાજે નવધણ નામના આભીરરાજાને કબજે કરવા, પોતે અગિયાર વાર એનાથી હારેલો હોઈ, 'વર્ધમાન' વગેરે નગરોમાં કોટ તૈયાર કરાવીને એના તરફ કૂચ કર્યાનું નોંધે છે. ૪૧૧ એ પછી કુમારપાલના સમયમાં એનાથી દલનાયક-પદ પામીને ઉદયન મંત્રીએ સૌરાષ્ટ્રમાં કૂચ કરી જતાં 'વર્ધમાનપુર'માં યુગાદિદેવ-ઋષભદેવના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યાનું નોંધ્યું છે. ૪૧૨ અને મેરુતુંગાચાર્યે પ્રબંધચિંતામણિની રચના 'વર્ધમાનપુર'માં જ ઈ. સ. ૧૩૦૫ માં પૂરી કર્યાનું

એની પુષ્પિકાથી સમન્વય છે. ૪૧૩ 'સત્યપુરતીર્થકલ્પ'માં 'વર્ધમાણ ગામ' તરીકે આ નગર સૂચવાયું છે, ૪૧૪ પુરાતનપ્રગ્નધસંગ્રહમાં વીરધવલના શ્રુત્ય પછી વીરમ અને વીસલમાંથી વીસલને રાજા બનાવવામાં આવતાં વીરમે 'પ્રજ્ઞાદનપુર' 'વિદ્યાપુર' 'વર્ધમાનપુર' 'ધવલકુક' અને પાંચમું 'પેટલાહિદ્રપુર' (અનુક્રમે 'પાલનપુર' 'વીળપુર' 'વટવાણ' 'ધોળકા' અને 'પેટલાદ') માગી લીધાં— એમાં 'વર્ધમાનપુર' નિર્દેશાયેલું છે ૪૧૫ પ્રગ્નધકેશમાં વીરધવલની આગેવાની નીચે વસ્તુપાલ-તેજપાલ 'વર્ધમાનપુર'—ગોહિલવાટિ' (ગોહિલવાડ) વગેરેના રાજવીઓને દંડ કરતા વામનસ્થલી આવી પહોંચ્યાનું અને સુધ કાઢીને નીકળ્યા ત્યારે માર્ગમાં સાત ક્ષેત્રોની યાત્રા કરી 'વર્ધમાનપુર' નજીક મુકામ કર્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે ૪૧૬ 'વર્ધમાનપુર' એ આજનું સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના વઢવાણ તાલુકાનું વહુ મથક 'વટવાણ' છે. જૈન અનુશ્રુતિ પ્રમાણે વર્ધમાન મહાવીરની પ્રતિમાનું અહીં સ્થાપન કરવામાં આવેલું હોઈ, આ નામ મળ્યું ૪૧૭ કહેવાયું છે

આનુમંજી : મૈત્રક ક્રુવસેન ૧ લા ના ઈ. સ. ૫૩૪ના, શુહસેનના ઈ. સ. ૫૬૪ના અને ખરચહ ૧ લા ના ઈ. સ. ૬૧૬ના—એ દાનશાસનોમાં જરા મોટા નગર તરીકે એનો નિર્દેશ થયો છે ૪૧૮ આ પતરાં, મોટા ભાગનાં, અમરેલીમાંથી મળેલાં હોવાથી ગદ્દેએ 'આનુમંજી' એ અમરેલી હોવાની સલાવના કરી છે. ૪૧૯ 'અમરેલી'નું સંસ્કૃત રૂપ તો અમરપલ્લિકા હતું. ૪૧૯અ આનુમંજીની નજીકમાં નિર્દિષ્ટ ગામે જાપરથી સ્થળનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી, તો હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ બીજો વિકલ્પ જૂનાગઢ નજીકના 'મજેઠડી'નો બતાવ્યો છે ૪૨૦ તે પણ સતોષ આપતો નથી.

લિપ્તિખંડ : શીલાલિપિ ૫ મા નાં ઈ. સ. ૭૨૧ અને ૭૨૨ એ બે વર્ષોનાં દાનશાસનોમાં 'વર્ધમાનલુકિત'માંથી નીકળી 'લિપ્તિખંડ' નામક ગામમાં આવી વસેલા આહલણને દાન આપવામાં આવ્યાં છે. આ સ્થાનનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી ૪૨૧

સંગપુરી : મૈત્રક શીલાલિપિ ૧ લાના ઈ. સ. ૬૮૫ના દાનશાસનમાં 'સંગપુરી'થી નીકળી આવેલા અનેક આહલણને 'વટનગરસ્થલી'માંનું 'મોડાનક' ગામ દાન આપવામાં આવેલું હતું છે. ૪૨૨ આ 'સંગપુરી' પકડી શકાતું નથી.

પ્રસન્નપુર : ચૌલુક્ય બીમદેવ ૧ લા ના કચ્છ પ્રદેશને લગતાં ઈ. સ. ૧૦૨૭ અને ૧૦૬૦ નાં દાનશાસનોમાં પ્રસન્નપુરમાંથી આવેલા આહલણને દાન

અપાયાનું લખ્યું છે. ૪૨૩ આ 'પ્રસન્નપુર' તે (ભાવનગર જિલ્લાના વલભીપુર મહાલનું) વલભીપુર નજીકનું 'પછેગામ' ૪૨૪ હોવાનું શક્ય છે કે જ્યાં પ્રશ્નોરા નાગર બ્રાહ્મણોની સારી સંખ્યા છે આ 'પ્રસન્નપુર'ના નિવાસી હોવાથી ત્યાંના નાગર બ્રાહ્મણ 'પ્રશ્નોરા' કહેવાવાની શક્યતાને નકારી શકાય એમ નથી. પ્રશ્નોરા બ્રાહ્મણો ઉત્તર પ્રદેશના અહિચંદ્રનાથી આવ્યા અને વડનગરના નાગર બ્રાહ્મણોએ એમને 'નાગર' તરીકે સ્વીકારી લીધા એવું સ્કંદપુરાણના નાગરખંડમાં સ્થિત છે. ૪૨૫ ખૂબ મોડેથી સ્થાયેલા મનાતા નાગરખંડમાં કોઈ પ્રચલિત અનુશ્રુતિ જ સંપ્રદાય ગઈ છે, બાકી નાગરોના અન્ય કિરકા ગુજરાત રાજ્યનાં જ ગામો ઉપરથી ઝોળખાતા હોઈ પ્રશ્નોરા પછુ આ રાજ્યના જ કોઈ સ્થળના હોય અને એ 'પ્રસન્નપુર' (આજનું 'પછેગામ') હોય એમ સ્વીકારી શકાય. પ્રભાસપાટણ પાસે 'પ્રભાવડા' કરી એક ગામ છે, પરંતુ ત્યાં હાલ પ્રશ્નોરાની કોઈ વસ્તી નથી, તેમ પૂર્વે ત્યાં તેઓની વસ્તી હોવાનું જાણવામાં આવ્યું નથી.

'સ્થલીઓ' તરીકે સંખ્યાબંધ નિર્દેશ અભિલેખોમાં જાણવામાં આવ્યા છે, એક નાના વહીવટી વિભાગ તરીકે કોઈ એક નાના નગર કે ગામને વડું મથક બનાવી તે તે સ્થલીની નીચેનાં ગામોને વહીવટ કરવામાં આવતો મૈત્રક રાજ્યોનાં દાન-શાસનોમાં ઝોગણીસ સ્થલીઓ ઉલ્લિખિત થયેલી છે. શિનખરટક (અમરેલી નજીકનું કોઈ સ્થળ), બિલ્વખાત (જૂનાગઢની દક્ષિણ-પૂર્વ-દક્ષિણે 'બીલખા'), ઝરિ (અમરેલી જિલ્લાનું, ધારી પાસેનું, 'ઝર'), અંબરેણુ (જામનગર જિલ્લામાં, જોડિયા પાસેનું 'આમરણુ') જંબુવાનક (જામનગર નજીકનું 'જંબુકા'), નિમ્બકૂપ (જામનગર નજીકનું 'લીંબોડા'), કદંબપદ્રક (અનભિજાત), વટપદ્મિકા (મહુવા નજીકનું 'વડલી'), ધારાખેટ (ધોળાની પૂવેનું 'ધારુકા'), પુસ્થાનક (વલભીપુર નજીકનું કોઈ સ્થાન), વટનગર (વંથળી-સોરઠ નજીકનું 'વડોદરા'), બારવન (અનભિજાત), આનુમજી (ગદ્રેએ 'અમરેલી' અને હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ 'મળેવડી' કહી બંને માટે શંકા દર્શાવી ધારી પાસે સૂચવ્યું છે), સિરાવાતાનક (લાઠીની ઉત્તરે આવેલું 'શિરવાણિયા'), બાવસનક (અનભિજાત), જો-સલ્યાસા ('વટપદ્મિકા' સ્થલીની પશ્ચિમે શક્ય, સજા અરપણ),... મંડલી (અનભિજાત), મદસર (હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ મોરબી નજીકના 'માનસર'ની સંભાવના કરી છે) અને લોણપદ્રક (અનભિજાત)—આ સ્થળો તે તે સ્થલીનાં ૪૨૬

કુપિલકોટ્ટ : દ્વાચત્રય-કાવ્યમાં આ. હેમચંદ્રે સોલકી રાજા મુલરાજે સૌરાષ્ટ્રના ગ્રાહરિપુ ઉપર ચડાઈ કરી જંબુમાલી નદીના કાંઠાના પ્રદેશમાં એની સાથે યુદ્ધ કર્યું તે ત્યાં કચ્છના 'લક્ષ'ને મારી નાખ્યો એવું કહ્યું છે, ૪૨૭

ન્યારે પ્રબંધિતામણિમાં જણાવ્યું છે કે મૂલરાજના સૈન્યને અગિયાર વાર હરાવી ચૂકેલા ‘લાખાક’ કે ‘લાખા ફૂલજન’ને એના ‘કપિલકોટ’ (આજનો ‘કેરાકોટ’)માં મૂલરાજને ઘેરી લીધા અને એનો ત્રીજો દિવસે ધાત કર્યો. ૪૨૮ પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં એ ‘લાખાક’ને ‘કુન્દેશ્વર’ કહ્યો છે અને એણે મૂલરાજને એકવીસ વાર ત્રાસ આપ્યો; બાવીસમી વાર મૂલરાજને એને એના ‘કપિલકોટ’માં ઘેરી લીધા અને ખુલ્લા યુદ્ધમાં મૂલરાજને એનો ધાત કર્યો વગેરે લખ્યું છે. ૪૨૯ આ ‘કપિલકોટ’ કે ‘કપિલકોટ’ આજે ‘કેરાકોટ’ તરીકે જાણીતું છે અને ત્યાં મોલકીકાલના આરભસમયનું જનન શિવમંદિર કિલ્લાના ઉત્તર-પૂર્વ ભાગમાં સચવાઈ રહેલું છે. આ ‘કેરા’-‘કુન્દેશ્વર’ કુન્દ જિલ્લાના ભૂજ તાલુકામાં ભૂજથી દક્ષિણ દિશાએ વીસેક કિ. મી (બારેક માઈલ)ને અંતરે નાના નગરના રૂપમાં, મુખ્યત્વે હરમાઈલી જોળાઓનું ધાર્મિક રથઃન સાચવતું, જેવા મળે છે.

ભદ્રેશ્વર : ‘ભદ્રેશ્વર વેલાકુલ’ તરીકેનો મહત્વનો કહી શકાય તેવો ઉલ્લેખ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયના ઈ સ. ૧૧૩૬ ના કુન્દ-ભદ્રેશ્વર નજીક ચોખંડા મહાદેવના મંદિરના લેખમાંનો છે. ૪૩૦ બાકી પ્રબંધોમાં તો ‘પ્રબંધકોશ’માં એક રથને શત્રુજય ગિરિને મધ્યમાં રાખી ભદ્રેશ્વરના માર્ગે ચર્ચ રૈવત ગિરિ તરફ જવામાં આવે તો વચ્ચે રાલા-તોલા નામના ગિરિ આવે, એવું કહેવામાં આવ્યું છે. ૪૩૨ ખીજે ઉલ્લેખ વાઘેલા રાણા વીરધવલના પ્રસંગમાં છે ‘ભદ્રેશ્વર વેલાકુલ’માં જીમસિંહ નામનો પ્રતિહાર હતો તે કોઈની અથા માનતો નહિ, એને રાણા વીરધવલ સાથે અથડામણ થઈ હતી, જેમાં અંતે સધિ કરી અને એમાં જીમસિંહને માટે ભદ્રેશ્વરનો વહીવટ જ કરવાનું રહ્યું. ૪૩૨ આ ભદ્રેશ્વર અંજે કુન્દ જિલ્લાના મુદ્રા તાલુકામાં આવેલું છે અને જેનેાનું તીર્થધામ છે ભદ્રેશ્વર ગામમાં આશાપુરા માતાનું પ્રાચીન જનન મંદિર અને કુંડ ધાટની વિશાળ વાવ છે.

ધડહડિકા-ધૂતધટી : વાઘેલા અનુનંદેવના સમયના, ઈ સ. ૧૨૭૨ ના, વાગડમાં આવેલા રવેચી માતાના મંદિરના ગ્રાંથણમાં જેવામાં આવતા અભિલેખમાં ‘ધૂતધટી’ના પ્રદેશમાં આવેલા ‘રવગ્રામ’નો ઉલ્લેખ કરી ત્યાં નજીકમાં આવેલી ‘રવેચી માતા’નો નિર્દેશ કર્યો છે. ૪૩૩ રાપરથી ઉત્તર દિશાએ ૨૦ કિ. મી. (બારેક માઈલ) ઉપર ‘ધૂતધટી’ (કુન્દ જિલ્લાના રાપર તાલુકાનું આજનું ‘જેડી’) ગામ આવેલું છે. આ પહેલા સોલંકી જીમદેવ ૧ શા ના ઈ સ. ૧૦૦૦ ના દાનશાસનમાં ‘ધડહડિકા દાદશક’-‘ધડહડિકા’ બાર મામનો સમૂહ)માંનાં ગામેમાં એક ‘ધડહડિક’ કહ્યું છે. ૪૩૩ અંતે તે પણ આ ‘જેડી’ છે ગાનુ રથજ જેતાં પૂર્વ કાળમાં સમૂહ વસાહત હશે એવો તરત ખ્યાલ આવે છે.

થારાપદ્ર : થારાપદ્ર(થરાદ)નો ઉલ્લેખ પ્રભાવકચરિતમાં થયેલો છે, જ્યાં સોલકી ભીમદેવ ૧ લાના સમકાલીન 'તિલકમંજરી'ના કર્તા શાતિસરિએ દેશમાં બાર લાખનાં ચૈત્યો બનાવડાવ્યા પછી 'રાજ્યએ આપેલા બાકીના સાઠ હજાર 'થારાપદ્ર'માં મોકલી આપ્યાનું કહ્યું છે. ૪૨૪ અહીં 'થારાપદ્ર'ને 'દ્રંગ' કહેવામાં આવેલ છે; આ સ્થાનને કારણે ભીમદેવ ૧ લાના સમયમાં 'ચદ્રંગચ્છ'માંથી 'થારાપદ્રગચ્છ'નો વિકાસ થયો, જેના સંસ્થાપક વિજયસિંહસરિ હતા. ૪૩૫ આ થરાદ બનાસકાંઠા જિલ્લાના થરાદ તાલુકાનું વડું મથક છે.

પ્રહ્લાદનપુર : પુરાતનપ્રખંધસંગ્રહમાંના 'કુમારપાલદેવતીર્થયાત્રાપ્રબંધ'થી અને પ્રખંધકોશમાંના 'હેમસરિપ્રબંધ'થી જાણવા મળે છે કે આશુના પરમાર વંશના પ્રહ્લાદને ઈ.સ. ૧૧૮૪ આસપાસ 'પ્રહ્લાદનપુર' (પાલનપુર) વસાવ્યું હતું. ૪૩૧ વીરધવલ વાઘેલો ગુજરી ગયા પછી વીસલદેવને અમાત્યોએ સત્તા સોંપી ત્યારે મોટા વીરએ 'પ્રહ્લાદનપુર' આદિ પાંચ નગર માગ્યાં હતાં ૪૩૭

આ નગરનો 'પાલહણપુર' તરીકે ઉલ્લેખ સારંગદેવના અનાવડા ગામના ઈ.સ. ૧૨૬૨ ના અભિલેખમાં થયેલો જાણવામાં આવ્યો છે. ૪૩૮ 'પાલનપુર' અત્યારે બનાસકાંઠા જિલ્લાનું મુખ્ય મથક છે.

પંચાસર : પ્રખંધચિતામણિમાં 'ગૂર્જર ભૂ'માં 'વઢીયાર' નામના દેશમાં આવેલા 'પંચાસરગ્રામ'માંથી શીલગુણસરિ નામના જૈનાચાર્ય પસાર થતાં એમણે બાળક વનરાજ આવડાને જોયો એ કથાનક આવે છે ૪૩૯ પચાસ વર્ષે જ્યારે વનરાજે અણહિલપુર વસાવી ત્યાં પોતાનો અભિષેક સં. ૮૦૨ માં કર્યો ત્યારે એણે 'પંચાસરગ્રામ'માંથી શીલગુણસરિને ભક્તિભાવપૂર્વક ખેલાવ્યા અને સિંહાસન ઉપર બેસાડી પ્રાપ્ત કરેલું સમગ્ર રાજ્ય એમને ચંદ્રે ધર્યું. ત્યાંથી ગુરુની આજ્ઞાથી 'પંચાસર પાર્શ્વનાથ'ને પધરાવી એનું ડેરાસર અને કંટકેશ્વરી મંદિર બંધાવ્યાં. પ્રભાવકચરિતકારે 'પંચાસર'ની જગ્યાએ 'પંચાગ્રય' શબ્દનો પ્રયોગ કરી અને શીલગુણસરિને બદલે દેવચંદ્રસરિને ઉલ્લેખ કરી વનરાજે ગુરુ તરફની કૃતજ્ઞતા બતાવવા ત્યાં 'વનરાજવિહાર'ની રચના કરાવી એમ નોંધ્યું છે ૪૪૦ રત્નભાળમાં વનરાજનો પિતા જયશિખરી એના સોળ સામતો સાથે 'પંચાસર'માં રાજ્ય કરતો હોવાનું કહ્યું છે ૪૪૧ આ પંચાસર મહેસાણા જિલ્લાના ચાણુરમાં તાલુકામાં, ચાણુરમાંથી દક્ષિણે ૧૩ કિ.મી. (આઠ માઈલ) ઉપર, સામાન્ય નાના નગરના રૂપમાં બચી રહ્યું છે.

અણહિલપાટક : ‘અણહિલપાટક’નો સૌથી પહેલો આભિલેખિક ઉલ્લેખ મળ્યો હોય તો એ ત્યાં સોલંકીવંશની સત્તાનો આરંભ કરનાર મૂલરાજના ઈ.સ. ૬૮૭ ના દાનશાસનમાંનો છે ૪૪૨ આ નગરની સ્થાપના વનરાજે કરી હતી એવું અનેક અનુકાલીન ઉલ્લેખો પરથી જાણવા મળે છે, પોતાના અભિષેક માટે રાજ્યાની વસાવવાની ઇચ્છાએ વીરભૂમિને તપાસતા વનરાજને પીપલુદ્ધાતડાગની પાળ ઉપર સુખે ખેડેલા ભરવાડ સાખડ-સુત અણહિલે પૂછ્યું : “શું જોઈ રહ્યા છો ?” પ્રધાનોએ “નગર વસાવવા યોગ્ય વીરભૂમિ જોઈએ છીએ” એવો જવાબ આપતાં “એ નગરને જો માડું નામ આપો તો એવી જમીન બતાવું” એવું એ ભરવાડે કહી ભ્યાં સસલો કૂતરાને હંફાવી રહ્યો હતો તેવી જમીન બતાવી. એ જમીન ઉપર વનરાજે ‘અણહિલપુર’ નામનું નગર વસાવ્યું વિ.સં. ૮૦૨ માં ત્યાં ધવલગૃહ બનાવરાવી પોતાનો રાજ્યાભિષેક સાધ્યો. ૫ આસરથી શુરુ-શીલગુણસરિને તેડાવ્યા અને ધવલગૃહમાં પોતાના સિંહાસન ઉપર ખેસાડી રાજ્ય શુરુને અર્પણ કરી દીધું. શુરુએ એ પાછું આપ્યું અને વનરાજે “પંચાસરા” નામના શ્રીપાર્શ્વનાથનું દેરાસર ત્યાં બંધાવડાવ્યું ૪૪૩ વિવિધતીર્થકલ્પમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વિ સં ૮૦૨ માં ચાઉલ્લક (સં જાપોલ્ટ) વંશના વનરાજે અણહિલ જોવાળે પરિક્ષિત કરેલા પ્રદેશમાં-‘લખખારામ’ નામના સ્થળ ઉપર “પદ્મજી” વસાવ્યું, અને ત્યાં વનરાજ-ચોગરાજ-સેમરાજ-ભૂઅડ-વૈરસિંહ-રત્ના-દિત્ય અને સામંતસિંહ એટલા રાજાઓએ રાજ્ય કર્યા પછી ચૌહુકચવંશ સમા-રૂદ થયો. ૪૪૪ આવડાઓના કોઈપણ પ્રકારના સમકાલીન ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થયા નથી, મળે છે તે ૧૨મી સદીથી સ્પષ્ટ થાય છે. ૪૪૫ પાટણની વનરાજની મૂર્તિ અને ઉમામહેશ્વરની મૂર્તિ પરના અભિલેખોમાં સં. ૮૦૨ સ્પષ્ટિત છે, પશુ લિપિ એટલા સમયની જૂની નથી ૪૪૧

ત્રૈત્રકાના અભિલેખોમાં જેમ ‘વલ્લભીપુર’નો ઉલ્લેખ અનેક દાનશાસનોમાં થયેલો છે તે પ્રમાણે ‘અણહિલપાટક’ ‘અણહિલપુર’ ‘પત્તન’ ‘શ્રીપત્તન’ એ રીતે સોલંકી-વાલેશ કાલના અભિલેખોમાં, ગ્રથોમાં-પ્રબંધોમાં સંખ્યાબંધ સ્થળોએ થયેલો છે. આ કાલનો પ્રાપ્ત છેલ્લો ઉલ્લેખ માંગરાળ-સોરઠની જુના મસ્જિદના સ્તંભનો ઈ સ ૧૩૦૦ લગભગનો જ કહી શકાય, જેમાં ‘અણહિલપત્તનાધિષ્ઠિત [અભિનવ] શ્રી કલ્ચદેવનું કલ્યાણવિજયરાજ્ય’ હોવાનું પ્રાપ્ત થાય છે ૪૪૭

ધ્યાનમાં લેવા જેવું તો એ છે કે આજે પાટણને જુલાગ ઉપર પથરાયેલું પડ્યું છે તેના કોટની પશ્ચિમ દિશાએ ૩૦૦-૪૦૦ મીટરના અંતરે અણહિલપુરના

નગર-તળનો આરંભ થાય છે, જે સહસ્રલિંગ સરની સમાંતર પૂર્વ-પશ્ચિમ પથરાયેલું પડચું હતું. અત્યારે આ વિસ્તારના એક નાના ભાગમાં 'અણહિલ્લપાટક'ની સ્મૃતિ જળવી રાખતું નાનું 'અનાવડા' ગામ જન્મ્યું છે આ હેમચંદ્રની જ્ઞાનશાળા એ નગરના દક્ષિણ ભાગે હતી, જ્યાં આજે કોઈ મકરબાનુ સ્થાન છે. નગરનો પૂર્વ ભાગ માતાના મંદિરવાળો ઠીક ઠીક સચવાયેલો છે રાણીની વાવ ઈશાન ખૂણાની વસાહતોનો ખ્યાલ આપે છે. પ્રખંધચિંતામણિએ ભીમદેવ ૧ લા ની રાણી ઉદયમતીએ શ્રીપત્તનમાં સહસ્રલિંગ સરોવરથી પણ ચડિયાતી નવી વાવ કરાવ્યાનું નોંધ્યું છે ૪૪૮ તે આ વાવ. સિદ્ધરાજે સહસ્રલિંગ સરોવર સરસ્વતીનો પ્રવાહવાળી લઈ તૈયાર કરાવડાવેલું એ વિશે શ્રીપાલ કવિએ પ્રશસ્તિ રચેલી તે ત્યાં પથ્થર ઉપર અંકિત કરવામાં આવેલી, આ પ્રશસ્તિનું શોધન આ. હેમચંદ્રે શિષ્ય રામચંદ્રને સોંપેલું ૪૪૯ અણહિલ્લપુરને એની ઉત્તર બાજુએ આ સરોવર મોટા વિસ્તારમાં અનેક નાનાં મોટાં શિવાલયો વગેરેથી પ્રબળ શોભા આપનારું હતું.

અણહિલ્લપુરની ઉત્તર બાજુની દીવાલના અવશેષ આજે જોવા મળતા નથી, પરંતુ દક્ષિણ બાજુની પૂર્વ-પશ્ચિમગામિની દીવાલના ભગ્નાવશેષ સીધી લીટીએ લાંબે સુધી જોવા મળે છે.

આજના પાટણનું ભૂમિતળ મુરલિમ સત્તાના સ્થાપનથી આબાદ થયું હતું. અત્યારે આ નગર મહેસાણા જિલ્લાના પાટણ તાલુકાનું વડું મથક છે.

શ્રીસ્થલ : પિંડનિર્મિત પદની મલયગિરિની ટીકામાં એક 'શ્રીસ્થલ' નામના નગરનો નિર્દેશ છે, જ્યાં જાનુ નામનો રાજા હતો. એના મોદકપ્રિય કુમાર સુરૂપને વૈરાગ્ય થતાં સમ્યક્જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર્ય સાંપડ્યાં હતાં અને એ કેવલજ્ઞાન પામ્યો હતો. ૪૫૧ ઉત્તર ગુજરાતનું સિદ્ધપુર 'શ્રીસ્થલ' તરીકે પણ જાણીતું છે સોલકી વશના સ્થાપક મૂલરાજના ઈ સ. ૬૮૭ ના દાનશાસનમાં સરસ્વતી નદી અને રુદ્ર-મહાલય(રુદ્રમાળ)ના સંદર્ભ સાથેનો ઉલ્લેખ થયો છે. ૪૫૨ 'શ્રીસ્થલક' સિદ્ધપુર હોવાનું નિઃશક છે, પરંતુ ધર્મારણ્યમાહાત્મ્યમાં જે 'શ્રીક્ષેત્ર' છે તે આજના અમદાવાદના નજીકના 'સરખેજ' માટે પ્રયુક્ત થયું લાગે છે ૪૫૩ પ્રભાવકચરિતમાંના 'વિજયસિંહસુરિચિત'માં જિતશત્રુ રાજા 'પ્રતિષ્ઠાન' નગરથી નીકળી 'સિદ્ધપુર' નાં થોડા સમય રોકાઈ કોરિંટકા નામના નગરમાં ગયો. એમ કહ્યું છે તે આ જ 'સિદ્ધપુર' છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે, ૪૫૪ પ્રખંધચિંતામણિમાં સિદ્ધરાજે રુદ્રમહાકાલપ્રાસાદ કરવાનો ઉપક્રમ કર્યો છે તે

સ્થાન ત્યાં 'સિદ્ધપુર' જ કહ્યું છે ૪૫૫ પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં સિદ્ધરાજે દેવસરિના વચનથી સિદ્ધપુરમાં ચાર કમાડવાળું ચૈત્ય કરાવ્યું કહ્યું છે; ત્યાં આ હેમચંદ્ર તથા રાજા કુમારપાલ 'સિદ્ધપુર' ગયાનું નોંધાયું છે ૪૫૬ પ્રબંધકોશે પણ આ. હેમચંદ્ર 'સિદ્ધપુર' ગયાનું કહ્યું છે. ૪૫૭

આ સ્થાનનું પૂર્વે 'શ્રીસ્થલ' નામ હોય, જે મુસરાજના સમયમાં પણ ચાલુ હોય; ને પછી સિદ્ધરાજ જ્યસિંહના સમયમાં એ 'સિદ્ધપુર' તરીકે વ્યાપક બન્યું હોય એમ કહી શકાય. આજે આ મહેસાણા જિલ્લાના સિદ્ધપુર તાલુકાનું વડુ મથક અને યાત્રાનું એક મહત્વનું સ્થાન છે.

ઉમાપુર-ઉંઝા : સ્કંદપુરાણના નાગરખંડની એક પાદવીખમાં હાટકેશ્વર-ક્ષેત્રમાં 'ઉમાપુર' સૂચવાયું છે ૪૫૮ એ મહેસાણા જિલ્લાના સિદ્ધપુર તાલુકાના 'ભીઝનું' સંસ્કૃતીકરણ પામેલું ૩૫ છે આનંદપુરના બ્રાહ્મણને મૈત્રકવશના શીલાદિત્ય પમાના ઈ.સ ૭૨૨ આસપાસના વડનગર-દાનશાસનમાં ૪૫૯ હાટ વિષયમાં આવેલા 'ઉચ્ચાનગર-પ્રત્યધર્મ'માં પિપ્પલાવી ગામ આપ્યાનું નોંધાયું છે, ૪૬૦ તે 'આનંદપુર'-વડનગર અને 'પિપ્પલાવી'-પિપ્પળાવને સાહચર્યે ૨૫૪ રીતે જોડા જ છે મોડાના અજયપાલ સોલંકીનો ઈ.સ ૧૧૭૫ નો શિલાલેખ જોડાનો મળ્યો છે તેમાં 'ઉંઝાગ્રામ'માં શ્રીકાલસ્વામિદેવની પંચોપચાર પૂજા કરી હોઈ કુમરસિંહે દાનવિતરણ કર્યાનું કહ્યું છે. ૪૬૧ સોલંકી ત્રિભુવનપાલના ઈ.સ ૧૨૪૪ ના દાનશાસનમાં પણ ચતુઃસીમામાં 'ઉંઝા' ગ્રામ નોંધાયેલું છે. ૪૬૨ ગિરનારના નેમિનાથના મંદિરના ઈ.સ ૧૨૭૭ ના અભિલેખમાં 'ઉચ્ચાપુરી'ના નિવાસી શ્રેષ્ઠી વિશે ઉલ્લેખ થયો છે તે આ નગરીનો સમજાય છે. ૪૬૨અ અથસ્થ સાહિત્યમાં પ્રબંધચિંતામણિમાં ૪૬૩ જણાવ્યું છે કે સિદ્ધરાજ જ્યસિંહ માળવા ઉપર વિજય મેળવી પાછો ફર્યો ત્યારે 'ઉંઝાગ્રામ'માં એણે જાવણી નાખી વાસ કર્યો હતો અને ત્યાં રાત્રિચર્યામાં એક ગ્રામણી પાસેથી મહારાષ્ટ્રના રાજાના અને પોતાના ગુણદોષ પૂછીને જાણ્યા હતા. પ્રબંધચિંતામણીની એક પ્રતમાં ૪૬૪ કુમારપાલે પ્રાણીઓને અભયદાન વગેરે આપ્યાં તેઓમાં કર્ણાટ, ગૂર્જર, હાટ, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છસૈધવ, ઉચ્ચા, હામેરી, મારવ, માલવ, કોંકણ વગેરેના નિર્દેશ કર્યો છે તેમાં 'ઉચ્ચા' એ આ જોડા નહિ, પણ સિંધુ દેશ નજીકનો હોઈ પ્રદેશ લાગે છે

આનંદપુર-આનંદપુર : સ્કંદપુરાણના ૬ હા નાગરખંડમાં એક નામ 'આનંદપુર' નોંધાયેલું જોવા મળે છે, ૪૬૫ ક્ષીટના મતે એ ખેડા જિલ્લાનું

આણંદ અને બર્જેસના મતે સૌરાષ્ટ્રનું વળા-વલ્લભીપુરની વાયબ્યે ૮૦ કિ મી. (૫૦ માઈલ) ઉપરનું આનંદપુર છે, પરંતુ સ્થિતિ-સન, વિવિધેન દ. સેન્ટ-માર્ટન, બ્યુક્ષર અને રામકૃષ્ણ ગો. જાંડારકરને મતે એ વડનગર જ છે. ૪૧૯ બોમ્બે ગેઝેટિયરનો પથ આવો જ મત છે; એ એને ‘આનંતપુર’ ઉપરથી ઉપજાવેલું કહે છે. ૪૧૭ મૈત્રકેનાં દાનશાસનોમાં ક્રુવસેન ૧ લાના ઈ. સ. ૫૪૪ ના દાનશાસનમાં, ધરસેન ૨ જાના ઈ. સ. ૫૮૯ ના દાનશાસનમાં, શીલાદિત્ય ૧ લા ઉર્ફે ધર્માદિત્યના ઈ. સ. ૬૦૫ ના દાનશાસનમાં, અને ધરસેન ૪ થાના ઈ. સ. ૬૪૮ ના દાનશાસનમાં ‘આનંતપુર’ મળે છે. ૪૧૮ આ ઉલ્લા દાનશાસનના પ્રતિગ્રહીતા કેશવપુત્ર નારાયણને ‘આનંતપુરવિનિર્ગત’ અને ‘આનંતપુરયાતુર્વિષ્ણુસામાન્ય-શર્કરાક્ષિસગોત્ર’ કહ્યો છે, એ જ બ્રાહ્મણને ખરમહ ૨ જાના ઈ. સ. ૬૫૬ ના દાનશાસનમાં ‘આનંદપુરવિનિર્ગત’ અને ‘આનંદપુરયાતુર્વિષ્ણુસામાન્ય-શર્કરાક્ષિસગોત્ર’ કહ્યો છે. ૪૧૯ એની પછીનાં દાનશાસનોમાં ‘આનંતપુર’ને બદલે ‘આનંદપુર’ જોવા મળે છે. ધરસેન ૪ થાના સમય સુધી વડનગર ‘આનંતપુર’ તરીકે જાણીતું એ માટે હોઈ શકે કે ઉત્તર ગુજરાતના પ્રદેશને જૂના સમયમાં ‘આનંત’ કહેવામાં આવતો હતો; વડનગર એનું પાટનગર કે મુખ્ય નગર હોઈ એ ‘આનંતપુર’ કહેવાવાને પાત્ર બન્યું કે જેનું મહાભારતના સમયમાં અનુશ્રુતિઓમાં ‘આનંત’ની રાજધાની તરીકે ‘દ્વારવતી-દ્વારકા’ નિર્દિષ્ટ હોઈ એને માટે ‘આનંતનગર’-‘આનંતપુરી’ પ્રચારમાં હતા. ૪૭૦ મુઘન સ્વામીના જણાવ્યા પ્રમાણે વલ્લભીથી વાયબ્ય(૧ કિમી)માં જતાં ૭૦૦ લી ઉપર A-nan-t’o-pu-lo (આનંદપુર) નગર હતું; એના સમયમાં એનો કોઈ રાજા નહોતો ૪૭૧ મૈત્રકેનાં દાનશાસનોમાં સખ્યાબંધ દાન આનંદપુરવિનિર્ગત તથા આનંદપુરવાસ્તવ્ય બ્રાહ્મણોને આપવામાં આવ્યાં નિર્દેશાયાં છે, જે બ્રાહ્મણો પ્રાયઃ વડનગરની નાગર સાતિના પૂર્વજ હતા. આ નગરમાં દીર્ઘ કાલ સુધી વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની પરંપરા હતી મહુર્વેદ-બ્રાહ્મકાર ઉલ્લટ આનંદપુરનો હતો. ૪૭૨ સ્કંદપુરાણના નાગરખંડની એક અનુશ્રુતિનો આધાર લઈ બોમ્બે ગેઝેટિયરે આ નગરનાં સત્યયુગમાં ‘ચમત્કારપુર’, ત્રેતામાં ‘આનંતપુર’, દ્વાપરમાં ‘આનંદપુર’ અને કલિયુગમાં ‘વૃદ્ધનગર’ એવાં નામ હોવાનું તોંધ્યું છે. ૪૭૩ પરંતુ આ સર્વાંશ પુરવાર થઈ શકે એમ નથી. એટલું ખરું કે વંથળી-સોરઠના ઈ. સ. ૧૨૯૦ ના એક અલિલેખમાં ૪૭૩ ‘ચમત્કારપુર’ના બ્રાહ્મણનો નિર્દેશ થયેલો છે. વ્યાપક નામ તો ‘આનંદપુર’ અને પછી ‘વૃદ્ધનગર-વડનગર’ કરી સકાષ સોલંકી રાજા કર્ણદેવ ૧ લાના ઈ. સ. ૧૦૯૨ ના દાનશાસનમાં આનંદપુરને લગતા ૧૨૬ ગામોના જૂથનો ઉલ્લેખ આવે

છે, ૪૭૪ પરંતુ સોલંકીરાજ કુમારપાલના સમયની ઈ.સ. ૧૧૫૨ ની વડનગરપ્રશસ્તિમાં 'આનંદપુર' ઉપરાંત 'નગર' નામ પણ અપાયું છે ૪૭૫ વીસલેવના માનીતા કવિ નાનાકની પ્રશસ્તિ નં. ૧ માં 'નગર'નો અને નં. ૨ (ઈ.સ. ૧૨૭૧-૭૨)માં એને માટે 'આનંદપુર'નો નિર્દેશ છે ૪૭૬

પરમાર સીયક ૨ જના ઈ.સ. ૬૪૬ નાં દાનપત્રમાં આનંદપુરીય નાગર પ્રતિગ્રહીતાઓનો ઉલ્લેખ છે ૪૭૭ નાગરખંડમાં પણ આ નગરનો માત્ર 'નગર' તરીકે પણ નિર્દેશ થયેલો છે. ૪૭૮ વળી ત્યાં આ નગરને 'રકંદપુર' અને સાથેસાથ 'અમતકારપુર' પણ, રકંદ-કાર્તિકેયની કથા સાથે જોડી, કહેવામાં આવ્યું છે ૪૭૯ કારણ તદ્દન સ્પષ્ટ છે : વડનગરમાંના વિશાળ તળાવના ઉત્તર કાંઠે એક અખંડ અને ખીજું ભગ્ન દશામાં એક બે, સ્થાપત્યના નમૂનારૂપ, તોરણ સચવાઈ રહ્યાં છે તેઓમાં મથાળે કેંદ્રમાં કાર્તિકેયની મૂર્તિઓ છે, એ ઉપરથી પૌરાણિક અનુશ્રુતિમાં 'રકંદ' (કાર્તિકેય)નો સંબંધ જોડવામાં આવ્યો હોય છે. નાગરખંડ પ્રાચીન નથી, પણ રમણલાલ ના મહેતાના સુચવ્યા પ્રમાણે એ ખંડ ૧૬ મી-૧૭ મી સદીથી જૂની રચના નથી, ૪૮૦ એટલે આવી અનુશ્રુતિને જોશી થવામાં સરળતા સહજ છે. જૈન નિર્દેશો પ્રમાણે જમીનમાંગે એ વેપારનું મોટું મથક હોવાને કારણે 'સ્થલપત્તન' કહેવાતું હતું. ૪૮૧ જૃહકદંષપત્રના ટીકાકાર ક્ષેમકીર્તિએ એને ઈટાનો કાટ હોવાનું નોંધ્યું છે ૪૮૨ આનંદનગરનું એક નામ 'અકંસ્થલી' પણ હતું, તે એને અન્યત્ર 'કાલનગર' પણ કહેવામાં આવતું હતું ૪૮૩ આ આજનું વડનગર મહેસાણા જિલ્લાના ખેરાળુ તાલુકામાં આવેલું હાટકેશ્વર-તીર્થ છે

ગંભૂતા : આનો જણવામાં આવેલો જૂનામાં જૂનો આલિલેખિક ઉલ્લેખ મુલરાજ ૨ જના ઈ.સ. ૧૧૭૬ ના દાનશાસનનો છે, ૪૮૪ જેમાં 'ગંભૂતાપથક' તરીકે દેશ-વિભાગ લેખે સૂચિત થયો છે. આપવામાં આવેલી જમીન ધરાવતાં ગામ આ વિષયનાં કહ્યાં છે એ પછીનો ઉલ્લેખ શ્રીમજ્જિમંતસિંહ યાને અભિનવ સિદ્ધરાજના ઈ.સ. ૧૨૨૪ ના દાનશાસનમાં છે, જેમાં 'વદ્ધિપથક' અને 'ગંભૂતા-પથક' સાથેલગા અપાયા છે ૪૮૪ આ આનાથી પૂર્વેના સાહિત્યિક ઉલ્લેખ હરિભદ્ર-સરિના નેમિનાથચરિત્રી પ્રશસ્તિમાં ઈ.સ. ૧૧૬૦ નો છે, જેમાં વિમલ મંત્રીના પૂર્વજો નિર્ધનતાને કારણે શ્રીમાલનગર છોડી 'ગંભૂતા'માં આવી વસ્યા હતા છે. હરિભદ્રસરિનાં ચંદ્રપ્રભચરિત્ર (ઈ.સ. ૧૧૬૭) અને મદિત્તનાથચરિત્રની પ્રશસ્તિઓમાં પણ એણે આ વાત નોંધી છે. ૪૮૫ આ 'ગંભૂતા' એ આજનું 'ગાંધી'

છે અને એ મહેસાણા જિલ્લાના ચાણુરમાં તાલુકામાં મોદેરાથી ઈશાન ખૂણે
છએક કિ મી. (ચારેક માઈલ) ઉપર આવેલું છે.

મોદેરક : સોલંકી રાજ્ય બીમદેવ ૧ દાના સમયના સર્ચમંદિરના લગ્નાવશેષ
ન્યાં નજીકમાં સચવાયેલા છે તે, ઉત્તર ગુજરાતનું મોદેશ્વરી માતાનું તેમ મોઢ
બ્રાહ્મણો અને વણિકોનું આદ્ય સ્થાન, 'મોદેરક' સ્વતંત્રતાગચ્છત્રની શીલાકંઠેવ-
(ઈ.સ. ૮ મી સદી)ની વૃત્તિમાં નોંધાયેલું છે ૪૮૧ આ સૂત્રની આ સમયથી વધુ
જૂની પ્રાકૃત વૃત્તિમાં પણ 'મોદેરગ' તરીકે ઉલ્લિખિત થયેલું છે. સ્કંદપુરાણના
ધર્મારણ્યખંડનું 'મોદેરક' તે આ જ છે ૪૮૭ ત્યાં એનું રાચક વર્ણન આપવામાં
આવ્યું છે મોઢ બ્રાહ્મણો અને વણિકોનું એ મૂળ વતન મનાય છે. 'મોદેરક' વડું મથક
હોય તેવા 'મોદેરકીય-અધોષ્ટમ' પ્રકારના પરગણાને ઉલ્લેખ સોલંકીવંશના સ્થાપક
મૂલરાજના ઈ.સ. ૯૮૭ ના દાનશાસનમાં થયેલો છે ૪૮૮ જૈન સાધનોમાં પ્રખ્યાત
'મોદેરક' વિશે નિર્દેશો મળી આવે છે. પ્રભાવકચરિતના 'અપ્પભટ્ટિસૂરિચરિત'માં
'મોદેર'માં સિદ્ધસેનસૂરિ મહાવીરસ્વામીને પ્રણામ કરવા ગયાનું અને અપ્પભટ્ટિ
એમનાં દર્શને ત્યાં ગયાનું જણાવ્યું છે. ૪૮૯ વિવિધતીર્થકથપ 'મોદેર'માં વીરસ્વામીનું
દેરાસર હોવાનું બે સ્થળે કહે છે. ૪૯૦ પુરાતનપ્રખંધસંગ્રહમાં વલભીભંગના
પ્રસંગે, વલભીની નગરદેવતાએ વર્ધમાનસૂરિને કહેલું કે બિહ્વા માગતાં દૂધતું લોહી
અર્ધ જશે; ન્યાં લોહીનું દૂધ અર્ધ જાય ત્યાં જર્ધ રહેવું; અને એ રીતે 'મોદેરપુર'માં
લોહીનું દૂધ અર્ધ ગયું હતું, એવી અનુશ્રુતિ નોંધવામાં આવી છે ૪૯૧ પ્રખંધ-
કાશમાં પ્રભાવકચરિતનો પ્રસંગ કહ્યો છે તેમાં, અપ્પભટ્ટસૂરિના જ ચરિતમાં
એના બે ગુરુભાઈ ગોવિંદાચાર્ય અને નન્નસૂરિનો નિવાસ 'મોદેરક'માં હતો
અને બોળે ગોપગિરિદુર્ગથી એ બંને ઉપર પત્ર લખ્યો તે સંદર્ભમાં 'મોદેર-
મોદેરક'નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ૪૯૨ આ આજનું 'મોદેરા' છે, જે
મહેસાણા જિલ્લાના ચાણુરમાં તાલુકામાં 'મુદેરા' તરીકે ઓળખાય છે.

શંખેશ્વર : પુરાતનપ્રખંધસંગ્રહમાં 'વનરાજ્યવૃત્ત'માં કહ્યું છે કે પંચાસર
ગામમાં એક વાર શીલગુણસૂરિએ વણની છાયામાં સુલક્ષણા બાળકને જોઈ
પોતાના ચૈત્યમાં સ્થાન આપ્યું. કેટલીક વાર અટકાવ્યા છતાં પણ હોકરો
ઉંદર માર્યા કરતો તેથી ગુરુએ કાઢી ચૂક્યો; એ બીજા બે સાથીઓ સાથે
'શંખેશ્વર' અને 'પંચાસર' વચ્ચે ચોક્કી કરતો; વગેરે ૪૯૩ બીજે સ્થળે વસ્તુપાલના
અવસાન પછી શ્રીવર્ધમાનસૂરિએ શ્રીશંખેશ્વર પાર્શ્વનાથની અગડ લીધી કે નપ
પૂરું કર્યા પછી દર્શન કરવાં. વ્રત સંપૂર્ણ થતાં તેઓ નીકળ્યા અને માર્ગમાં

વૃક્ષ તળે નમસ્કાર કરી અનશનથી મુક્ત થયા; શંખેશ્વરમાં ‘અધિશાયક’ થયા; વગેરે. ૪૯૪ પ્રમંધકોશમાં એ જ વાત પ્રક્ષિપ્ત સ્વરૂપમાં અપાઈ છે. ૪૯૫ વિવિધ-તીર્થકર્મમાં તો ‘શંખપુર-પાર્શ્વકર્મ’ નીચે ગામનું નામ ‘શંખપુર’ કહ્યું છે : રાજગૃહથી જરાસંધ શ્રીકૃષ્ણની સાથે યુદ્ધ ખેલવા પશ્ચિમ દેશમાં આવ્યો. શ્રીકૃષ્ણ પણ પૂરી સામગ્રી સાથે પોતાના દેશની સરહદે હાજર થયા. ત્યાં અરિષ્ટનેમિએ પાંચજન્ય શંખ પૂર્યો અને ત્યાં ‘શંખેસર’ (ગંઢેશ્વર) નામનું નગર વસાવ્યું.....ક્રમે જરાસંધનો પરાજય થયો, લોહાસુર-ગયાસુર-ગ્યાણાસુર વગેરે પણ હાર્યા. અહીં ધરણીન્દ્ર અને પદ્માવતીના સાંનિધ્યથી બધાં વિદ્વંસ કરી લેનારી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પ્રગટી અને ત્યાં ‘સંખપુર’માં એની સ્થાપના કરવામાં આવી. એ મૂર્તિ કાલાંતરે શુપ્ત થઈ ગઈ અને પછી ક્રમે શંખકૂપમાં પ્રગટ થઈ, જેની અત્યારે શ્રીસંધ સૌ પૂજા અર્ચના કરે છે. આ રીતે પાર્શ્વનાથના તીર્થસ્થાન તરીકે આ નગરની અનુશ્રુતિ નોંધાયેલી છે. ૪૯૬ આ પૂર્વે ‘પાર્શ્વનાથકર્મ’માં પણ ‘સંખઉર’ (ગંઢપુર)માં પાર્શ્વનાથનું બિંબ હોવાનું કહ્યું છે. ૪૯૭ એક સ્થળે ‘શંખેસર પાસનાહ’ (ગંઢેશ્વર પાર્શ્વનાથ) નું મહાકાવ્ય પણ કહેવામાં આવ્યું છે. ૪૯૮ બીજે સ્થળે પાર્શ્વનાથનાં અનેક સ્થાન ગણાવતાં ‘શંખેસર’ પણ એક કહ્યું છે. ૪૯૯ ૮૪ તીર્થ ગણાવ્યાં છે ત્યાં ‘ગંઢ-જિનાલય’ એટલે જ નિર્દેશ છે, ત્યાં નેમિનાથજી હોવાનું કહ્યું છે. ૫૦૦ આ શંખેશ્વર અત્યારે મહેસાણા જિલ્લાના સમી તાલુકામાં આવેલું છે.

હારીજ : વલભીલંગ થતાં વલભીમાંનાં તીર્થકરોનાં બિંબ લઈ જવામાં આવ્યાં ત્યારે પૂતનને દિવસે સ્થયાત્રામાં શ્રીમહાવીર શ્રીમાહપુર, સુગાદિદેવ કાશ્વદહ, શ્રીપાર્શ્વનાથ હારીજ અને વલભીનાથ શ્રીચતુર્બચમાં આવ્યા, એવું પુરાતનપ્રમંધસંગ્રહમાં જણાવ્યું છે. ૫૦૧ બીજા કોઈ પણ પ્રમંધ વગેરેમાં શ્રીપાર્શ્વનાથ હારીજ ગયાનું સ્વયંવાચું મળ્યું નથી. આ હારીજ અત્યારે મહેસાણા જિલ્લાના હારીજ મહાલનું વડું મથક છે અને મહેસાણાથી પશ્ચિમે ૬૭ કિ. મી. (૪૨ માઈલ) ઉપર આવેલું છે.

કડી : પુરાતનપ્રમંધસંગ્રહમાં કુમારપાલે પોતાનું મહત્ત્વ સિદ્ધ કરવા ‘કડી’ના તદ્ધારક્ષ (કોટવાળ)ને જોલાવી એને છેક ‘રાણક’ સુધીની પદની આપી ફીણતેજ કર્યો, જેને કારણે એ તદ્ધારક્ષ મરણ પામ્યો, એવી એક કહાણી નોંધી છે. ૫૦૨ કડી અને આસપાસના પ્રદેશમાંથી ધણાં તામ્રપત્ર મળ્યાં છે, પણ એમાંનાં એકમાં પણ ‘કડી’નો ઉલ્લેખ મળતો નથી. ગાયકવાડીમાં પ્રાંતના

મુખ્ય મથક તરીકે જાણીતું આ કડી અત્યારે મહેસાણા જિલ્લાના કડી તાલુકાનું મુખ્ય મથક છે અને મહેસાણાથી દક્ષિણ-પશ્ચિમે ૫૨ કિ.મી. (૩૩ માઈલ) ઉપર આવેલું છે.

મહિસાણા : આનો ઉલ્લેખ સોલંકી ભીમદેવ ૨ જના ઈ. સ. ૧૨૦૦ ના દાનશાસનમાં થયેલો છે, જેમાં 'મહિસાણા' ગામના આનંદેશ્વરદેવના દેવાલયનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૫૦૩ આ 'મહિસાણા' તે આજના મહેસાણા જિલ્લાનું વડું મથક મહેસાણા છે 'દંડાહીપથક'ના લોકોને ઉદ્દેશી આજ્ઞા કરેલી હોઈ એ સમયે એ 'દંડાહીપથક'માં હતું. ૫૦૪ ત્રિભુવનપાલના ઈ. સ. ૧૨૪૩ ના દાનશાસનમાં 'દંડાહીવિષય'નો નિર્દેશ છે, અને ઉત્તરે છેક ભીઆ સુધી એની સીમા હોવાનું એ દાનશાસનથી સમજાય છે. ૫૦૫ પ્રબંધચિંતામણિમાં દુકાળ પ્રસંગે બતાવેલો 'દંડાહીદેશ' તે આ જ છે. ૫૦૬

હર્ષપુર : રાષ્ટ્રકૂટવંશના કૃષ્ણ ૨ જના સમયના ઈ. સ. ૯૧૦-૧૧ ના દાનશાસનમાં એનો મહાસામંત પ્રચંડ જે દાન આપે છે તેમાં શ્રીહર્ષપુરાદ્વાજમથત' (હર્ષપુર-૭૫૦) એવો એક પેટાવિભાગ કહ્યો છે. ૫૦૧ આ પરમાર સીયકના દાનપત્ર 'હરસોલ'માંથી મળી આવ્યાં છે ૫૦૭ આ નામ સં. હર્ષવદ્ર (પ્રા હરિસલ્લ) ઉપરથી આવ્યું છે. એ 'હર્ષપુર' પણ કહેવાતું અત્યારે એ સાબરકાંઠા જિલ્લાના પ્રાંતીજ તાલુકામાં અમદાવાદ-ધનસરાના માર્ગમાં આવેલું છે.

મોહડવાસક : પરમાર સીયક ૨ જ (ધારાના 'મુન્'ના પિતા)નાં સાબરકાંઠા-હરસોલમાંથી મળેલાં ઈ. સ. ૯૪૬ નાં જે દાનશાસનોમાં એની સત્તા 'મોહડવાસક-વિષય' ઉપર હોવાનું પ્રાંત થાય છે. ૫૦૮

વિવિધતીર્થકલ્પમાં 'મોહડવાસકમંડલ'માં ઈસરોડા વગેરે ૭૫૫ન ગામ સિદ્ધસેન દિવાકરના ઉપદેશથી કુડગેશ્વર ઋષભદેવને વિક્રમાદિત્યે અર્પણ કર્યાં હતાં છે, 'મોહડમંડલ'નાં 'સાંબદ્રા' વગેરે એકાદુ ગામ પણ આખ્યાં હતાં ૫૦૯ આ માત્ર અનુશ્રુત્યાત્મક વિગત કહી શકાય, પરંતુ એ રચણે આ પૂર્વ હમ્મીર યુવરાજ ઈ. સ. ૧૩૦૦ માં 'વગડદેશ' (કુગરપુર-વાંસવાડાનો 'વાગડ') અને 'મુહુડાસય' વગેરે નગરો ભાંગી 'આસાવલ્લી' પહોંચ્યો એ ઐતિહાસિક વિગત આપી છે. ૫૧૦ મોટા ભાગનાં મુસ્લિમ આક્રમણ એ બાલુથી ગુજરાતમાં ભતરી આવ્યાં હતાં; આ મોડાસા અત્યારે સાબરકાંઠા જિલ્લાના મોડાસા તાલુકાનું

વડું મથક છે અને નડિયાદ-કપડવંજ-ધનસરા-શામળાણના ધોરીમાર્ગ ઉપર ધનસરા અને શામળાણ વચ્ચે આવેલું સમૃદ્ધ નગર છે

અટ્ટાલજ-અટ્ટાલયાજ-અડાલય-અડાલયિજ-અડાલિજ-અડાલંજ :
આવી કિલ કિલ ભોડણીથી એક જ ગામ રકંદપુરાણમાં ભેવા મળે છે. ૫૧૧ રકંદપુરાણમાં મહીસાગર નહકમાં એક ‘અટ્ટાલજ’ કહ્યું છે તે જુદું છે. ૫૧૨ ‘અડાલય’ એવું પ્રદેશનામ પણ મળે છે. ૫૧૩ તે અ.જના ગાંધીનગર જિલ્લામાં અમદાવાદથી ઉત્તરે ૧૬ કિ. મી. (દસ માઈલ) ઉપર આવેલા અડાલજ ગામની આસપાસનો પ્રદેશ છે. ધર્મારવ્ય-માહાત્મ્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ત્યાંના શૂદ્રોને રાજા કુમારપાલે કહ્યું કે રામેશ્વર જતા મોઢા બ્રહ્મણોને વારો. એ શૂદ્રોમાંના જે જૈન થયેલા હતા તેઓ પેલા બ્રહ્મણોને વારવા ગયેલા; ૫૧૪ તથા હળર ગૌવિદ્ય બ્રાહ્મણો હતા તેઓને વારવામાં સફળતા મળી હતી; વગેરે. આ નગર ધર્મારવ્યના એક તીર્થ તરીકે પણ સચવાયુ છે; ૫૧૫ રામે વસાવેલાં અને મોઢા બ્રાહ્મણોને આપેલાં ગામોમાં આ ગામ નથી

સેરીસય-સેરીસક : ગાંધીનગર જિલ્લામાં અડાલજની વાયબે ૧૩ કિ. મી. (આઠ માઈલ) ઉપર ‘સેરિસા’ જૂનું જૈન તીર્થસ્થાન છે. વિવિધતીર્થક્રમમાં ‘સેરીસ-સેરીસય-સેરીસયપુર’ તરીકે અપાયેલા એ નાના નગરમાં નર્વાગવૃત્તિકાર અભયદેવસરિની શાખામાં થયેલા દેવેદ્રસરિએ ચાર તીર્થકરખિભોની સ્થાપના કરી હતી અને ત્યાં આરાધના કરી હતી. ૫૧૬ ત્યાં મહાપ્રભાવી પાર્શ્વનાથ(નું) દેરાસર) છે. પુરાતનપ્રજ્ઞેષત્રાદમાં એ જ દેવેદ્રસરિના સંદર્ભમાં ‘સેરીસક’ તીર્થનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૫૧૭ બીજે સ્થળે એ કુશી વિદ્વાન આચાર્યની ‘સેરીસક’ની યાત્રા વિશે અનુશ્રુતિ નોંધવામાં આવી છે. ૫૧૮

મંડલી : ઉત્તર ગુજરાતનું અમદાવાદ જિલ્લાના વીરમગામ તાલુકાનું વીરમગામથી રાધનપુરના રાજમાર્ગ ઉપરનું ‘મંડલ’ એ પ્રથમ વાર સોલંક્યરાજા મૂલરાજના ઈ. સ. ૬૮૭ ના દાનશાસનમાં ભેવા મળે છે કે બ્યાંના ઔમુલનાથદેવ મહાદેવને માટે આમદાન કરવાનું કહ્યું છે. ૫૧૯ મૂલરાજે મંડલીમાં ‘મૂલેશ્વર’નો પ્રાસાદ કર્યો હોવાનું પ્રજ્ઞેષિતામણિમાં પણ સચવાયું છે. ૫૨૦ ભીમદેવ ૨ જના ઈ. સ. ૧૨૩૧ ના તેમજ ઈ. સ. ૧૨૪૦ ના દાનશાસનમાં મંડલીના શ્રીમૂલેશ્વરદેવના મઠના મહાપતિ વેદગર્ભરાશિને દાન આપવામાં આવ્યાં નોંધાયાં છે. ૫૨૧ આ પ્રદેશ ‘વહિ’પથકનો કણો છે. ત્રિભુવનપાલના ઈ. સ. ૧૨૪૩ ના તેમજ વીસલદેવના

ઈ. સ. ૧૨૭૧ ના દાનશાસનમાં પણ મંડલીમાંના મૂલેશ્વરદેવ વગેરે માટે દાન આપવામાં આવ્યાં ક્યાં છે ૫૨૨ વિવિધતીર્થકલ્પ અને પ્રબંધકોશ તો ગુર્જર-ધરતીના મંડનરૂપ 'મંડલીમહાનગરી'માં વસ્તુપાલ-તેજપાલ વગેરે રજા હોવાનું નોંધે છે; બંનેમાં વિગત પણ અક્ષરશઃ મળતી આવે છે ૫૨૩ સૌરાષ્ટ્રનું મહુવા નજીકનું 'મંડલી દ્રંગ'—આજનું માંડળ જુદું જ છે. ૫૨૪ કુમારપાલના ઈ. સ. ૧૧૪૫ આસપાસના ગાળાના શિલાલેખમાં 'માંડલી'વાસ્તવ્ય આચાર્ય ભારકરના પુત્રે દાન આપ્યાનું લખ્યું છે; ૫૨૫ આ 'માંડલી' ક્યુ એ ૨૫૪ થતું નથી.

ધૂસડી (વીરમગામ) : સોલકી રાજા ભીમદેવ ૨ જાના ઈ. સ. ૧૨૩૮ ના દાનશાસનમાં 'ધૂસડી' ગામનો ઉલ્લેખ થયેલો છે; ત્યાં લુણપસાય(લવણપ્રસાદ વાઘેલા)ના પુત્ર વીરમે વીરમેશ્વર અને સમલેશ્વરનાં મંદિર કરાવેલાં સ્તંભવાયાં છે ૫૨૬ એ પછીના વર્ષમાં ૧ વર્ષ અને ૧૫ દિવસે કરી આપેલા એના જ દાન-શાસનમાં વીરમે કરાવેલાં એ બેઠે મંદિરાનો ઉલ્લેખ થયેલો છે ૫૨૭ 'ધૂસડી' સંજ્ઞા પાછળથી વિલુપ્ત થઈ ગઈ અને વીરમેશ્વર મહાદેવને કારણે 'વીરમગામ' નામ પ્રચારમાં આવી ગયું વીરમગામનું એ મૂળ સ્થાન 'ધૂસડી' એ સમયે 'વર્ધિ-પથક'માં હોવાનું સમજાય છે, કેમકે આજા વર્ધિપથકના લોકોને ઉદ્દેશીને કરી છે; ૫૨૮ આ શરૂઆતમાં 'વિષય' હતો અને પછી 'પથક' તરીકે હતો ઉ. ત. મૂલરાજ ૧ લા ના ઈ. સ. ૯૮૭ ના દાનશાસનમાં 'મંડલી' ('માંડલ')માંના શ્રીમૂલનાથદેવની પૂજા-અર્ચના માટે દાન આપ્યાનું લખ્યું છે તે 'મંડલી' 'વર્ધિવિષય'માં આવેલું કહ્યું છે. ૫૨૯ 'પથક' તરીકે નિર્દેશ ઈ. સ. ૧૨૨૪ ના શ્રીમજ્જિમત્તસિંહ અથવા અભિનવ સિદ્ધરાજના દાનશાસનમાં થયો છે, જ્યાં એ પથકના અને 'ગંજૂતા('ગાંજુ')પથક'ના અધિકારીઓ જોગ શાસન કરવામાં આવ્યું છે ૫૩૦ ભીમદેવ ૨ જાના ઈ. સ. ૧૨૩૧ ના દાનશાસનમાં પણ એનું શાસન 'વર્ધિપથક' ઉપર હોવાનું જણાવ્યું છે; આપેલાં ગામો પણ એ પથકનાં જ છે ૫૩૧ વાઘેલા રાજા વીસલદેવના સમયના ઈ. સ. ૧૨૬૧ ના દાનશાસનમાં એની સત્તા 'વર્ધિ-પથક'માં હતી અને મહામહેશ્વર સામતસિંહ 'મંડલી'માં રહી એ પથક ઉપર શાસન કરતો હતો એમ કહ્યું છે; ૫૩૨ નિર્દેશાયેલાં ગામ પણ આ ભાગનાં છે

પ્રબંધોમાં આ પથક 'વઢીયાર' 'વઢીયાર' તરીકે નોંધાયેલો છે, પ્રબંધ-ચિંતામણિમાં વનરાજનું ચરિત આપતાં 'પંચાસર' ગામને 'વઢીયાર' નામક દેશમાં કહેવામાં આવ્યું છે, ૫૩૩ તો પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં એ જ કથાનક ઉતારી દેશનામ 'વઢીયાર' કહ્યું છે. ૫૩૪

આશાપદ્ધતી—કર્ણાવતી : મૈત્રકવચના ધરસેન ૨ જના ઈ સ. ૫૯૮ ના એક દાનશાસનના ‘ ખેટકાહાર ’માં આવેલા ‘ બંડરિન્દ્રિપથક ’માં આવેલું ‘ અશિલાપદ્ધિકા ગ્રામ ’ દાનમાં આપ્યું હોવાનું લખ્યું છે. ૫૩૫ તે ખેડા જિલ્લાના જૂના ‘ બંડરિન્દ્રિપથક ’ ૫૩૬—હાલના બારેળ ગામને કેન્દ્રમાં રાખી એના પ્રદેશમાં આવેલું, આજના અમદાવાદ જિલ્લાના દસકોઈ તાલુકાનું, ‘ અસલાલી ’ ગામ છે.

આનાથી ‘ આશાપદ્ધતી ’ જુદું છે. અરબ લેખકો એનો ‘ આસાવલ ’ તરીકે ઉલ્લેખ ૧૧ મી સદીથી કરે છે. ૫૪૬ આ ‘ આશાપદ્ધતી ’નો એક ઉલ્લેખ વીસલદેવ વાઘેલાના સમયના ઈ. સ. ૧૨૫૧ ના એક દાનશાસનમાં થયો છે ૫૩૭ બીજો એક ગ્રંથપુષ્પિકામાંનો ઉલ્લેખ એવું કહે છે કે ઈ. સ. ૧૨૯૪ માં એક પ્રસંગે સારંગદેવની હાવણી ‘ આશાપદ્ધતી ’માં હતી ૫૩૮ પ્રમથોમાં પણ એના ઉલ્લેખ આવે છે પ્રભાવકચરિતમાં જૈન ગ્રંથીઓએ અગ્રે અને એના ઉપરની વૃત્તિઓના ગ્રંથોની નકલો કરાવી એ સંબંધમાં જે નગરોનો ઉલ્લેખ આવે છે તેઓમાં ‘ આશાપદ્ધતી ’નો પણ સમાવેશ થાય છે ૫૩૯ ‘ આશાપદ્ધતી ’ માને ‘ આસાવલ ’ એ આજના અમદાવાદનો રાયખડ—આસ્તોડિયા—જમાલપુરનો ભાગ અને રાયપુર—આસ્તોડિયા દરવાજાની બહારનો ભાગ, ઉપરાંત બહેરાગપુરાનો ભાગ છે પ્રમથ—ચિતામણિ એનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ આકે છે ૫૪૦ કર્ણદેવ બાલપુત્ર જયસિંહનો રાજ્યાભિષેક કર્યો (ઈ સ ૧૦૬૪) અને પોતે ‘ આશાપદ્ધતી ’માં રહેતા એના શાસક આશા નામના બીલ ઉપર ચડાઈ કરવા નીકળી પડ્યો પાટણથી સીધા સાબરમતીના પશ્ચિમ કાંઠે દેવીનાં શુકન થયાં, ત્યાં (આગળ જતાં) ‘ કૌશર્યા ’ દેવીનું મંદિર બંધાવ્યું (જેનું નામ હાલ નદીના પશ્ચિમ કાંઠે આવેલા ‘ કૌશર્ય ’ પરાના નામમાં જળવાઈ રહ્યું છે; જોકે એ પરામાં આવેલી દેવીમાંની દેવીને હાલ ‘ કૌશલ્યા ’—‘ કૌશર્યા ’ શબ્દને સુધારીને કરેલું જણાતું નામ—તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે) એણે નદીના પૂર્વ કાંઠા ઉપરની આશાપદ્ધતી ઉપર ચડાઈ કરી લાખનુ સૈન્ય ધરાવતા આશા બીલ ઉપર વિજય મેળવ્યો, ત્યાં નવું મંદિર કરાવી એમાં જ્યતી દેવીની સ્થાપના કરી, કર્ણેશ્વર મહાદેવનું મંદિર કરાવ્યું, ૫૪૧ અને ત્યાં કર્ણસાગર તળાવથી સુશોભિત ‘ કર્ણાવતી ’ નગરી વસાવી ત્યાં પોતે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ૫૪૨ જે લીલ રાજવી ઉપર વિજય મેળવ્યો તે ‘ આશી ’ નહિ, પણ એનો કોઈ વંશજ હશે. ત્યાં ‘ આશાપદ્ધતી ’ જૂના સમયથી હતું, એનો કેટલોક ભાગ ઉજ્જડ પણ થઈ ગયો હશે; જે ઉજ્જડ ભાગમાં ‘ કર્ણાવતી ’ આબાદ કરવામાં આવી. કૌશર્ય—પાલડીની સામે નદીના પૂર્વ કાંઠા

ઉપર આવેલા સંપત્તિના આરા પાસેથી મળેલા એક ખંડિત શિલાલેખમાં 'કર્ણાવતી'નો ઉલ્લેખ થયેલો જાણવામાં આવ્યો છે ૫૪૨અ પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર આવેલા કૌતરબ અને પાલડી વચ્ચે રસ્તો કરવા ખોદવામાં આવેલા ટીબાઓમાંથી અનેક પ્રાચીન શિલ્પમૂર્તિઓ નીકળેલી અને 'કૌતરબ' માં 'કૌતરબા' દેવીનું નામ જળવાયું છે એ પરથી જૂના 'આસાવલી'ની દક્ષિણ-પશ્ચિમે નદીને પૂર્વે કાંઠે સંપત્તિના આરાની આસપાસ 'કર્ણાવતી' વસાવી હશે ને નદીને પશ્ચિમ કાંઠે આવેલ કૌતરબ-પાલડીના વિસ્તારનો પણ એમાં સમાવેશ થતો હશે એવું દર્શિત થાય છે.

વિવિધતીર્થકલ્પમાં જોવા મળે છે કે અલાહિદીન સુલતાનનો નાનો ભાઈ ઉલખાન દિલ્હીથી માધવ મંત્રીની પ્રેરણાથી ગુર્જરધરા ઉપર ચડી આવ્યો અને હમ્મીર યુવરાજ 'વગ્ગદેશ' (કુર્ગરપુર-વાંસવાડાનો પ્રદેશ) અને 'મુહડાસય' (મોડાસા) વગેરે નગરો ભાગી 'આસાવલી'માં આવી પહોંચ્યો, એ સમયે કર્ણ વાઘેલો નાઠો; હમ્મીર યુવરાજ સોમનાથનો ક્ષિગલંગ કરી, 'વામનસ્થલી' જઈ 'સોરઠ'માં આણુ પ્રસરાવી, 'આસાવલી'માં આવી રહ્યો. ૫૪૩ પુરાતનપ્રખ ધસંગ્રહમાં દેવાચાર્ય નૈન આચાર્ય 'કર્ણાવતીના' સંધની વિનંતિથી 'કર્ણાવતી' ગયા, ત્યાં આતુર્ભાસ કર્યું, ત્યાં નેમિનાથના દેરાસરમાં વ્યાખ્યાન કર્યું; ત્યાંથી છેક માલવદેશમાં જઈ 'ગૂર્જરા' (ગુજરાત)માં આવ્યા ને કુમે 'આસાવલી'માં આવી પહોંચ્યા, એ રીતે 'આસાવલી' સ્થિત થઈ છે ૫૪૪ બીજે સ્થળે કહ્યું છે કે મરુસ્થલીના 'જાળાલપુર' નજીકના 'વાઘરા' ગામનો શ્રીમાળી વણિક ઉદયન કર્ણની ખ્યાતિ સાંભળી 'આસાવલી'માં પોતાના 'બાહડ' અને 'ચાહડ' નામના બેઉ પુત્રો સાથે આવી રહ્યો; વળી એક કોઈ રાજમતી છિપિકાએ ગુરુની સનિધિમાં આગમમાં કહેલાં બ્રહ્મીસ વ્રત 'આસાવલી'માં આવચાં હતાં એ રીતે 'આસાવલી'નો નિર્દેશ થયો છે. ૫૪૫ પ્રભાવકચરિતમાં 'કર્ણાવતી'માંથી જૈનયાત્રા નીકળ્યાનું અને એના આગેવાન દેવસુરિ હોવાનું સંક્ષેપમાં કહ્યું છે, ૫૪૬ જેનો વિસ્તાર, ઉપર સ્થિત થયો તેમ, પુરાતનપ્રખ ધસંગ્રહમાં છે. પ્રખંધચિતામણિમાં ઉદયન વેપાર માટે 'કર્ણાવતી' આવ્યા પછી મંત્રીપદે પહોંચ્યાનું કહી એણે 'કર્ણાવતી'માં ઉદયનવિહાર રચ્યાનું નોંધ્યું છે ૫૪૭ દ્વિગ્ગર સંપ્રદાયનો કુમુદચંદ્ર વાદ કરવાને કર્ણાટકમાંથી 'કર્ણાવતી' આવ્યો હતો; દેવસુરિ ત્યારે ત્યાં આતુર્ભાસ હતા; એમના કથનથી વાદ, પછી, 'શ્રીપત્તન' (અણહિલપુર)માં સિદ્ધરાજ જયસિ હના રાજદરબારમાં થયો હતો ૫૪૮ આ. હેમચંદ્ર દેવચંદ્રાચાર્યની સાથે ધંધુકાથી નીકળી શિષ્ય થવા પ્રથમ 'કર્ણાવતી' આવ્યા હતા

અને ઉદયન મંત્રીને ઘેર રહ્યા હતા; આ હેમચંદ્રનો પિતા ચાચિગ આહાર-પાણી છોડી પુત્રની પાછળ આ 'કર્ણવતી'માં આવ્યો હતો; એના મનનું સમાધાન ઉદયને અહીં 'કર્ણુ' હતું અને એ બાલકની દીક્ષા અહીં થઈ હતી ૫૪૯ પુરાતન-પ્રબંધસંગ્રહમાં 'કર્ણવતી'ના જૈનસંઘની વિનિતિથી દેવાચાર્ય આવ્યા, ચાતુર્માસ રહ્યા, અને દિગંબર કુસુદયદ્ર મળ્યો, વગેરે પ્રબંધગિતામણિવાળો વાદપ્રસંગ કહેવામાં આવ્યો છે. ૫૫૦

કર્ણવતી ઈ. સ. ૧૦૯૪ માં, બાલ સિદ્ધરાજના રાજ્યાભિષેક પછી, કર્ણુ આબાદ કરી તે પહેલાં સમર્થ વૈયાકરણ્ય શુદ્ધિસાગરજીએ 'નિર્વાણક્ષીલાવતીકથા' ઈ. સ. ૧૦૨૬-૧૦૩૯ વચ્ચે 'આશાપક્ષી'માં રચી હતી; કર્ણવતી વસાવ્યા પછી પણ બૃહદ્ગચ્છના એક હરિભદ્રસૂરિએ ઈ. સ. ૧૧૧૬ માં 'આગમિકવિચારસાર-પ્રકરણ'ની વૃત્તિ, ઉપકેશગચ્છના યશોદેવસૂરિએ ઈ. સ. ૧૧૨૨ માં પ્રાકૃત 'ચંદ્ર-પ્રભચરિત'નો આરંભ, અને શ્રીમાલ નાગિલના પુત્રોની વસતિમાં આવીને રહેલા મલધારી ચંદ્રસૂરિએ ઈ. સ. ૧૧૩૭ માં 'મુનિસુવ્રતચરિત', અને વાલ્મિકિસૂરિના શિષ્ય પ્રહુમ્નસૂરિએ 'વાલ્મીકી' અહીં રચ્યાં હતાં; ઉકેશવંશના વીસદત્તે પુત્ર 'કર્ણવતી'માં આવી વસ્યો; એનો ચોથો પુત્ર ચાચો 'કર્ણવતી'નું સ્થપણ હતા, જેણે 'આશા-પક્ષી'માં દેવાલય કરાવેલું; ઈ. સ. ૧૪૦૨ માં ખરતર ગચ્છના જિનભદ્રસૂરિએ જોલ્હામરે વગેરે સ્થળોએ ગ્રંથભંડારો સ્થાપ્યા તે પ્રમાણે 'આશાપક્ષી-કર્ણવતી'માં પણ ગ્રંથભંડારની સ્થાપના કરેલી; તપાગચ્છના રત્નશેખરસૂરિના શિષ્ય હેમહંસ-ગણિએ ઈ. સ. ૧૪૫૮ માં ઉદયપ્રભસૂરિના 'આરંભસિદ્ધિ' ગ્રંથ ઉપર વૃત્તિ 'આશાપક્ષી'માં રચી હતી; કોઈ લક્ષ્મીસાગરસૂરિએ 'આશાપક્ષી'માં સોમલગ્ધિ નામની આવિકાને 'મણિની'પદ ઈ. સ. ૧૪૬૧ લગભગમાં આપેલું; ઈ. સ. ૧૪૬૩ માં જિનપદ્મસૂરિના 'નેમિનાયકગુ'ની નકલ કોઈ મતિકલા નામની સાધ્વી માટે 'આશાપક્ષી'માં કરવામાં આવેલી; ૧૧૦ વર્ષ પછી ઈ. સ. ૧૫૭૩ માં દેવરત્નસૂરિ નામના આચાર્યે ચાતુર્માસ 'આશાપક્ષી'માં કરેલું, એ સમયે ઈ. સ. ૧૫૧૬ માં રચાયેલા 'મહીપાલનો રાસ'ની નકલ સોમશ્ચંદ્રાચાર્યે 'આશાપક્ષી'માં કરેલી. ૫૫૧ અહમદશાહે ઈ. સ. ૧૪૧૧ માં અમદાવાદની કરેલી સ્થાપના પછી ૧૬૨ વર્ષે પણ આમ 'આશાપક્ષી'નું અસ્તિત્વ અનુભવાય છે. 'કર્ણવતી'-'આશાપક્ષી'નું સહ-અસ્તિત્વ અને 'કર્ણવતી-અમદાવાદ'નું સહ-અસ્તિત્વ પણ જોવા મળે છે; જેમકે પેશડશાહના પુત્ર ઝાંઝણે ઈ. સ. ૧૨૮૪ માં મહાપદ્મગૃહ(માડલ)થી સંઘ કાઢ્યો ત્યારે એ વામનસ્થલી અને પ્રભાસ થઈ 'કર્ણવતી'

આવ્યો હતો, તો ઈ સ. ૧૪૨૩ માં અહમદશાહનો માનપાત્ર શુભરાજ સંઘ કાઢી મહુવા, પ્રભાસ, માંગરોળ, જૂનાગઢ વગેરે ચર્ધ સ્વનગર ‘કર્ણાવતી’માં આવી પહોંચ્યો હતો. ૫૫૨

અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે દેવચંદ્રે દિગંબર સંપ્રદાયના દક્ષિણાથી આવેલા કુસુમ્યંદ્રનો વિવાદમાં પરાજય કર્યાના પ્રસંગના સંદર્ભમાં ‘સુદ્રિતકુસુમ્યંદ્રપ્રકરણ’ નાટક (૧૨ મી સદી) ‘આશાપદ્મી’ નામ પ્રયોગે છે, જ્યારે પ્રભાવકચરિત (ઈ.સ. ૧૨૭૮) અને પ્રળધત્રિતામણિ (ઈ.સ. ૧૩૦૫) ‘કર્ણાવતી’ નામ પ્રયોગે છે. ૫૫૩ એ પરથી પછીની સદીથી આ બે નગરીઓ એકબીજા સાથે એકાકાર ચર્ધ ગઈ હોવાનું અને તેથી હવે બે નામ પર્યાયવાચક બની ગયાનું સૂચિત થાય છે અહમદશાહે ઈ.સ. ૧૪૧૧માં સાબરમતીને પૂર્વ કાંઠે અમદાવાદ વસાવ્યું તે આસાવલની ઉત્તરે વસાવેલું, જેમાં આગળ જતાં આસાવલનો રાયખડ-આસ્તોડિયા-જમાલપુરનો ભાગ સામેલ ચર્ધ ગયો.

પાટણનગર-વાડવનગર : આવું એક નગરનામ પદ્મપુરાણના ‘સાબરમતી-માહાત્મ્ય’માં સાબરમતી નદીને કાંઠે હોવાનું કહ્યું છે. ૫૫૪ અમદાવાદને સામે કાંઠે દુધેશ્વરના સામે આરે આવેલા જૂના ‘વાડજ’ ગામની સંભાવના કરી શકાય.

ગયતરાડ : રકંદપુરાણમાં ‘ગયતરાડ’ નામના એક ગામનો નિર્દેશ થયેલો છે, જ્યાં ‘ગયતરાડ’ નામની દેવીનું સ્થાનક કહ્યું છે. ૫૫૩ રકંદપુરાણના કૌમારિકાખંડનો આ નિર્દેશ હોઈ એ જૂના ખેટકવિષયનું સ્થાન હોઈ શકે અમદાવાદ જિલ્લાના દસકોઈ તાલુકામાં ‘ગતરાડ’ ગામ છે તે આ હોવાની પૂરી શક્યતા છે. ‘ગાતરાડ’ કેટલાંક વણિક કુટુંબોમાં તેમજ અન્ય કોમોમાં પણ ઇષ્ટદેવી તરીકે પૂજ્ય છે ‘ગતરાડ’નાં ‘લલિતામાતા’ રાયકવાળ બ્રહ્મણોનાં કુલદેવી છે, જે, હકીકતે, અન્યત્ર ‘ગાતરાડ’ તરીકે પૂજ્ય છે

કાશહદ : આ સંજાનો નગર તરીકે જાણવામાં આવેલો પહેલો ઉલ્લેખ ચૈત્રકવંશના અરઘ્હ ૧ લાના ઈ.સ. ૬૧૬ના અને વિષય તરીકે ધરસેન ૩ જના ઈ.સ. ૬૨૪ના કાસીદરા-દાનશાસનનો છે; એક દ્રુવસેન ૩ જના (ઈ.સ. ૬૫૮-૫૧ના લાગતા) દાનશાસનનો છે, જેમાં એનો વહીવટી વિભાગ તરીકે નિર્દેશ થયો છે. ૫૫૪ રાષ્ટ્રકૂટવંશના દ્રુવ ૨ જના (ઈ.સ. ૮૩૫ના) દાનશાસનમાં ‘કાશહદ દેશ’ના એક ગામનું દાન આપાયું બતાવ્યું છે; કૃષ્ણ ૨ જના દાનશાસન (ઈ.સ. ૯૧૦-૧૧)માં ‘ખેટક’ ‘હર્પપુર’ અને ‘કાશહદ’ એ ત્રણ પ્રદેશોનો સાથેલગો નિર્દેશ છે. ૫૫૫

કાશહર એ અમદાવાદની દક્ષિણ-પશ્ચિમે વીસેક કિમી (બારેક માઈલ) ઉપર દસ્ક્રોઈ તાલુકામાં આવેલું 'કાસી'દરા 'મૈત્રકવં'શના શીલાલિપ્ય ડંબના (ઈ.સ. ૬૬૪ ના) દાનશાસનમાં 'કુશહરવિનિર્ગત' બ્રાહ્મણ દાનનો પ્રતિગ્રહીતા કહેવાયો છે. ૫૫૧ જો અહીં 'કુશહર' એ 'કાસહર'નો અશુદ્ધ પાઠ ન હોય તો આ કાંતો વડોદરા જિલ્લાના સંખેડા તાલુકાનું 'કાસી'દરા' હોય અથવા એ દૂર પડવાનો ભય હોઈ ખેડા જિલ્લાના ખેરસદ તાલુકાનું 'કાસી દરા' વધુ બધુ એસે.

પ્રમુખ ધર્મા પ્રભાવકચરિત 'કાશ્યપરોપિતનગર' કહી એવા એ 'કાશહર'માં સર્વ દેવ નામનો ચાર વેદોમાં પારગત બ્રાહ્મણ રહેતો હોવાનું કહે છે. ૫૫૭ પ્રમુખ-ચિંતામણિ અને પુરાતનપ્રમુખ સંગ્રહમાં ધારાનગરના મુંજના પુત્ર સિંધલે ગુર્જર-દેશમાં આવી 'કાશહર'માં પક્ષી (ક.વણી) નાખ્યાનું કહ્યું છે. ૫૫૮ વિવિધતીર્થકલ્પ 'કાશહર'માં ત્રિભુવનમંગલકલશ આદિનાથનું તીર્થ હોવાનું નોંધે છે. ૫૫૯ પુરાતન-પ્રમુખ સંગ્રહમાં વલ્લભીભંજના પ્રસંગમાં કહ્યું છે કે આશ્વિનની પૂર્ણિમાને દિવસે રથયાત્રામાં શ્રીમહાવીર શ્રીમાલપુર, શ્રીદુર્ગાદિદેવ 'કાસહર', શ્રીપાર્શ્વનાથ 'હારીજ' અને વલ્લભીનાથ શત્રુંજય આવી પહોંચ્યા; પાછળથી રકે બધાય ચવનોને મુદ્રમાં મારી નાખ્યા. ૫૬૦ કાસી દરાના હાલના દેરાસરમાં આદિનાથની મૂર્તિ નથી, પરંતુ ખાનુમાં આવેલા ભાત ગામમાં ઋષભદેવનું જૂનું દેરાસર છે; સંભવ છે કે પૂર્વે 'કાશહર' મોડું નગર હતું ત્યારે ભાતગામવાળો ભૂભાગ એનું એક પટુ હતો. ૫૬૧

ધવલઝંક : ગિરનાર ઉપરના વસ્તુપાલ-તેજપાલના છ અભિલેખોમાં જ્યાં જિનાલયો કરાવ્યાં-સમરાવ્યાં હતા તેવા છ નગરોનાં નામોમાં એક 'ધવલઝંક' પણ કહ્યું છે. ૫૬૨ ગુર્જરમંડલનાં નગરોમાં 'ધવલઝંકપ્રમુદ' કહેવાનું કારણ ૨૫૪ છે કે વાઘેલા વંશના રાજાઓનું એ કાલમાં એ મુખ્ય નગર હતું. ગિરનારના જૈન ઉપરકોટના ઈ.સ. ૧૨૭૬ ના નાના અભિલેખમાં 'ધવલઝંક'ના વતની શ્રીમાલ જાતિના ગૃહસ્થનો નેમિનાથના પૂજનને ઉદ્દેશી ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૫૬૩ પ્રભાવકચરિતમાં અભયદેવસૂરિ ચાર્ય 'ધવલઝંક'-'ધવલઝંક'માં ગયા કહ્યા છે; તે પૂર્વે ધધ નામના શિવાદ્વૈતની વાત કરનારા બ્રાહ્મણને વાદિદેવસૂરિએ વાદમાં જીત્યાનું નોંધ્યું છે, તે ધધ 'ધવલઝંક'નો હતો. ૫૬૪ પ્રમુખકોશમાં લખ્યા મુજબ ૬૫-વંશનો બંગાળનો હરિહર ગુર્જરધરામાં 'ધવલઝંક-તટગામ'માં આવ્યો હતો અને રાજા વીરધવલ, મહામાત્ય વસ્તુપાલ અને સોમેશ્વરદેવને અલગ અલગ મળી એણે આશીર્વાદ આપ્યા હતા, જ્યાંથી પછીથી એ કાશી તરફ ચાલ્યો.

મયે હતો. ૧૧૫ વર્ષી રાણા વીરધવલનું રાજ્ય 'ધવલકુલ'માં હતું; ત્યાં એક વાર કાન્યકુબ્જના રાજાની પુત્રી ગુર્જરધરામાં આવ્યા પછી સમયે મરણ પામી ગુર્જર દેશની અધિષ્ઠાત્રી બનતી થઈ વીરધવલના સ્વપ્નમાં આવી કહી છે ૧૧૧ વસ્તુપાલને લગતા અનેક પ્રસંગ 'ધવલકુલ'માં બન્યા હતા ૧૧૭ હકીકતે ઉત્તર સોલંકીકાલમાં વાઘેલા રાણાઓની એ રાજધાની બન્યું હતું અને મહામાત્ય વસ્તુપાલના સમયમાં અનેક વિદ્વાનોનું એ નિવાસસ્થાન બની રહ્યું હતું : અહીં ચાંદૂ નામના નાગર પંડિતે ઈ.સ. ૧૨૬૭ માં નૈપધીયચરિત મહાકાવ્યની 'દીપિકા' ટીકા રચી હતી, ૧૧૮ તો ચાર્વાક સંપ્રદાયના 'તત્ત્વોપદેશવસિંહ'-અંતની એક માત્ર મળેલી નકલ ઈ.સ. ૧૩૬૨ માં અહીં કરવામાં આવી હતી. ૧૧૯ એ પૂર્વે ઈ.સ. ૧૧૩૫ માં જયસિંહના રાજ્યકાલમાં 'પુષ્પવતી' નામક કથાની નકલ અહીં થયાનું જાણવામાં આવ્યું છે ૧૭૦ કુમારપાલે શુભવાસમાં પોતાને હઠીભાત ખવડાવનારી દેવશ્રીને, પાછળથી પોતે રાજા થતાં, 'ધવલકુલ' દાનમાં આપ્યું હતું. ૧૭૧ કીર્તીકૌમુદીમાં સોમેશ્વરે લવણપ્રસાદે પિતામહ ધવલના નામથી 'ધવલકુલ' વસાવ્યાનું લખ્યું છે, ૧૭૨ પરંતુ 'ધવલકુલ' એ સમય કરતાં તો વધુ પ્રાચીન છે; અને કથાસરિતસાગરમાં 'ધવલ' નામના નગરનો ઉલ્લેખ થયેલો પણ છે. ૧૭૩ એમ લાગે છે કે કદાચ એ મૂળમાં ઘવલ્લક્ષ્ય (> પ્રા. ઘવલક્ષ્-ધવલ નામનું નગર) હોય અને લોકજીભે પ્રા. ઘવલ્લક થઈ ઘવલ્લક્ષ બની રહ્યું હોય

એક કાલનું સમૃદ્ધ રાજધાનીનું ભાંગી પડેલું આ નગર અમદાવાદ જિલ્લાના ધોળકા તાલુકાનું મુખ્ય મથક છે; ભાંગી પડેલી દશમાં એના પશ્ચિમ ભાગે આવેલું, 'શ્રીનલસર' કે 'મલાવ' તળાવ એની પૂર્વ જાહેરાતલાલીનું સ્મરણ કરાવે છે. ધોળકામાં શિવ-વિષ્ણુ વગેરેનાં જૂનાં પ્રાચીન મંદિર છે, તેઓમાંના મહાકાલીના મંદિરમાં ધ્વજા-સાવિત્રીની તરંગી સદીની ૧૭૪ આરસપ્રતિમા નોંધપાત્ર છે. એનાથી પૂર્વની પ્રાક-સોલંકીકાલની નરવરાહની મોટી મૂર્તિ ગાંધીવાડામાં આવેલા વરાહમંદિરમાં છે, જે અઘાપિ પૂજાય છે, ૧૭૪અ

બાહુલોડનગર : પ્રખંધચિંતામણિમાં આ નગર સોમનાથપાટણ જવાના માર્ગમાં આવ્યું હોય એ રીતે બતાવવામાં આવ્યું છે : સોમનાથ જતાં અહીં ગુર્જરેશ્વર તરફથી ચાત્રાવેરો લેવાતો હતો; પણ મયણસ્વદેવીના આગ્રહથી સિદ્ધરાજે બોત્તેર લાખનો ઈજારો રદ કરી સર્વ કોઈ માટે કર માફ કરી નાખ્યો. ૧૭૫ પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહમાં એનો જ સંક્ષેપ આપવામાં આવ્યો છે. ૧૭૬

આ ‘બાહુલોડનગર’ તે આજનું અમદાવાદ નિહવાના ધોળકા તાલુકાનું ભોળાદ હોવાનું સામાન્ય રીતે મનાય છે. આનાથી ચાર-પાંચ કિ.મી ઉપર, મોટી ઓરુ ગામથી દોઢેક કિ.મી. ઉપર મેટડિયા લાશુ નામની જૂની સ્પર્શમંદિરના ખડિયેરવાળી જગ્યા છે, જેની પાસે દાણી માતાની જગ્યા છે; ત્યાંથી અહીંને સૌરાષ્ટ્રમાં જવાનો માર્ગ છે અહીં જૂના સમયમાં દાણુ લેવામાં આવતું એવી અનુશ્રુતિ છે પ્રમધચિતામણિએ કહેલું ‘બાહુલોડ’ એ આ ભોળાદ નહિ, પરંતુ શુક્લતીર્થ પાસે આવેલું હતું, કારણ કે કર દક્ષિણના જત્રાણુઓ પાસેથી લેવાતો, એ બાબત તરફ રામલાલ યુ મોદીએ ધ્યાન દોરવાનું નોંધી દુર્ગાશ કર શાસ્ત્રી પોતાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપે છે કે ઉત્તર તરફથી આવનારા જત્રાણુઓના માર્ગમાં શુક્લતીર્થ નજીકનું ભોળાદ આવે નહિ; ૫૭૭ રસિકલાલ છો. પરીખે મુનિશી જિનવિજયજીના બતાવ્યાથી ગિરનારની તળેટીમાં આવેલું બાહુલોડ હોવાનું કહ્યું છે; ૫૭૮ ધરલતુંગ કોટની દીવાલવાળું ‘વવણચક્રી (‘વામનચક્રી’) પણ નજીકમાં દેખાતી સૂચવાઈ છે આમ સોમનાથ જનારને માટે એ નાકું બની રહે, પરંતુ પૂર્વ બાજુથી ‘દેલવાડા’ તરફથી આવનારને આ સ્થાન માર્ગમાં ન આવે તેથી દુર્ગાશ કર શાસ્ત્રીના અભિપ્રાયે ધોળકા તાલુકાનું વધુ બંધ બેસે છે; કોમિસરિયેત અને રતનભણિરાવ એમના મતને ટેકો આપે છે. ૫૭૯

ધુંધુક્ક-ધુંધુકા-ધંધુક્ક-ધંધૂક : આભિલેખિક સાધનોમાં આ નગર જણવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ જૈન પ્રથામાં એ જોવા મળે છે, જ્યાં આચાર્ય હેમચંદ્રના જન્મસ્થાન તરીકે એને કહેવામાં આવ્યું છે પ્રભાવકચરિત ‘ધંધૂક’ નગરનામ આપી દેવચંદ્રસરિ ત્યાં આવ્યાનું અને બાલ ચંગદેવ એમને અનુસરીને ગયાનું સૂચન કરે છે ૫૮૦ પ્રમધચિતામણિમાં એ પ્રસંગ વિશે કહી પછી કુમારપાલ સંધપતિ બની યાત્રાએ નીકળ્યો ત્યારે આવ્યો એમ કહ્યું છે, જ્યાં ‘ધુંધુકા’ અને પછી ‘ધુંધુક્ક’ એમ નામ નોંધ્યું છે ૫૮૧ પુરાતનપ્રમધસગ્રહમાં ‘ધંધુક્ક’ નગરનામ નોંધી આ. હેમચંદ્રના પ્રસંગનો સંક્ષેપ આપવામાં આવ્યો છે, ૫૮૨ તો પ્રમધકાશમાં દેવચંદ્રસરિ ‘ધંધુક્કપુર’ આવ્યા અને બાલક ચંગદેવની એમને સંપ્રાપ્તિ થઈ એ પ્રસંગ દૂકમાં આપ્યો છે ૫૮૩

સીધો સંબંધ સ્પષ્ટ નથી, છતાં એક વાત નોંધવા જેવી છે કે વઢવાણના ચાપવર્ણીય ધરણીવરાહના ઈ સ ૯૧૪ના દાનશાસનમાં પોતાના પિતામહ ‘અકુક’ના નામ ઉપરથી આજના હડાળા-લાલની આસપાસનો પ્રદેશ ‘અકુલક’ તરીકે ખ્યાત થયેલો કહ્યો છે; આ દાનશાસનના આરંભમાં એ ‘ધંધેશ્વર’

મહાદેવની જટારૂપી વન સુખરૂપ થવાનું મંમલાચરણ કરે છે. ૫૮૪ મહાદેવના 'ધંધ' નામનો સંબધ ધંધુક્ક-ધુધુક્ક-ધુધુકા સાથે સંબંધિત હોય તો એનાથી ધરણીવરાહના સમયમાં ધંધુકાના અસ્તિત્વને પકડી શકાય. એવી અનુશ્રુતિ છે કે કોઈ ધંધ નામના કોળીએ 'ધંધુકા' વસાવ્યું છે; સંભવ છે કે એ કોળીએ અથવા એ નામની કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિએ ત્યાં 'ધંધેશ્વર' મહાદેવનું મંદિર બનાવડાવ્યું હોય.

આ ધંધુકા આજે અમદાવાદ જિલ્લાના ધંધુકા તાલુકાનું મુખ્ય મથક છે, જે બાલ્ય-પ્રદેશને દક્ષિણ-પશ્ચિમ છેડે સુકલાદરને દક્ષિણ કાંઠે આવેલું સમૃદ્ધ નાનું નગર છે, જ્યાં હજી પણ મોટું—મુખ્યત્વે વૈષ્ણવ ધર્મના—વાણિકો ઉપરાંત વાલ્યમ બ્રાહ્મણો અને ધાંતી વહોરાની વસ્તી છે.

ખેટક : સં. ક્ષેત્ર ઉપરથી પ્રા. લેટ થયા પછી જેના સંસ્કૃતીકરણની શક્યતા છે તે લેટક સરાનો પદ્મપુરાણમાં એક દિવ્ય નગર તરીકે નિર્દેશ થયેલો છે. ૫૮૫ આ પહેલાં પાણિનિના ગણપાઠમાં 'ખેટક' શબ્દ સચવાયેલો મળે જ છે ૫૮૬ ખેશક, એ કથાના 'ખેટક' માટે છે એ સ્પષ્ટ નથી; સંસ્કૃત શબ્દ તરીકે અપામે છે એટલી બહી એની વિશિષ્ટતા કહી શકાય. કોશકારે એનો એક અર્થ 'નાનું ગામ' નોંધ્યો છે, ૫૮૭ 'ખેડાં' એ અર્થમાં જૂની શુભરાતીમાં એ જણીતો પણ છે. પ્રાકૃત કોશકારે પ્રા. લેટ (સં. લેટ) 'ધૂળના કોટવાળું નગર' અને 'નદી અને પર્વતોથી વીંટાયેલું નગર' એવા બે અર્થ નોંધ્યા છે ૫૮૮ શુભરાતમાં નગરવિશેષ 'ખેડા' અને 'બ્રહ્મખેડ' કે 'ખેડબ્રહ્મા' અથવા 'બ્રહ્માની ખેડ' એવાં બે સ્થાનો સાથે આ શબ્દનો સંબધ છે યુગ્મન સ્વાંગે એની પ્રવાસનોંધમાં એક કોઈ Kī-ch'a કે K'i-ta નોંધ્યું છે, ૫૮૯ જે કેટલાકને મતે 'ખેડા' અને ખીબ કેટલાકને મતે 'કચ્છ' કહેવાયુ છે. પરંતુ પદ્મપુરાણમાંનું લેટક તે આજનું વાત્રક નદીના પૂર્વ કાંઠા ઉપર આવેલું 'ખેડા' નિશ્ચિત થાય છે. સાંબરકાંઠાનું 'ખેડબ્રહ્મા' બ્રહ્માના મંદિરને કારણે આ 'ખેડા'થી જુડું પડે છે. 'ખેટક'ના વિષયમાં વલ્લભીના મૈત્રકેના સમયમાં 'આહાર' 'આહાર-વિષય' અને નગર તરીકે ઉદ્દેશ્ય થયો હોય તેવાં સંખ્યાબધ દાનશાસન જાણવામાં આવ્યાં છે. ૫૯૦ છાવણીના નગર તરીકે, ૫૯૧ બ્રાહ્મણોના નિવાસસ્થાન તરીકે ૫૯૨ અને દક્ષિણના ચાલુક્યોની એક સાખા લાટમાં સ્થિર થઈ તેની રાજધાની તરીકે ૫૯૩ પણ એ ઉલ્લેખાયેલું છે. પરમાર સીમક(માલવેશ)નાં હરસોલનાં પતરાંના ઈ સ ૯૪૬ ના દાનશાસનમાં તો સમગ્ર 'ખેટકમંડલ' એના કબજામાં આવી ગયું સમજાય છે. ૫૯૪

સાહિત્યના ગ્રંથોમાં દશકુમારચરિતમાં 'વલ્લી' 'મધુમતી' (મદુના) અને 'ખેટક' એ ત્રણેનો ઉલ્લેખ નિર્ણયવતીની કથામાં થયો છે : વલ્લીના સમૃદ્ધ નાવિક ગૃહસ્થપતિની પુત્રીનો વિવાહ 'મધુમતી'ના બલભદ્ર સાથે થયો હતો, જે બલભદ્ર 'ખેટકપુર' નર્મ પોતાની કુશળતાથી અટળક ધન કમાયો હતો; વગેરે. ૫૯૫

જૈન સાહિત્યમાં આવેલો ઉલ્લેખ 'લેટ' એવા સામાન્ય શબ્દ તરીકે શીલાચાર્યે (ઇસ્વી ૮ મી સદી) એની આચારંગસૂત્રની વૃત્તિમાં નોંધી પ્રાકૃત કોશકરે આવેલો ધૂળેયા કોટવાળું નગર કે ગ્રામ એવો અર્થ આપ્યો છે; ૫૯૬ પરંતુ પ્રયોગોમાં તો એનો નગર તરીકે અને આવળના 'ખેડા'ના સંદર્ભમાં જ ઉલ્લેખ થયેલો જોવા મળે છે. પ્રયોગચિંતામણિ 'મદ્દલવાદિપ્રય'માં ઉપક્રમ કરતાં દેવાદિત્ય વિપ્રની બાલવિધવા પુત્રી સુભગા 'ખેડામહાસ્થાન'માં હોવાનું નોંધે છે. અહીં શબ્દ 'ખેડા' સંજ્ઞા પ્રયોજ્યેથી મળે છે; પાકાંતર 'ખેડ' ખરું ૫૯૭ વિવિધતીર્થકથા ૮૪ તીર્થોમાં 'ખેડ'ને મહાવીરસ્વામીના તીર્થ દરબલે કહે છે, ૫૯૮ તો પુરાતનપ્રયધસગ્રંથમાં પેલી બાલવિધવા સુભગાના વિપયમાં એ સ્થળે પ્રયોગચિંતામણિને જ અનુસરી 'ખેડમહાસ્થાન' એવો ઉલ્લેખ થયો છે. ૫૯૯ પ્રયોગકાશ તો 'બખ્ખાદિસરિચરિત'માં નન્નસરિ અને ગોવિંદસરિ 'ખેડકાધારમંડલ'માં રહેતા હોવાનું કહે છે. ૬૦૦ આ સંજ્ઞા 'ખેડકાધારમંડલ'નું સંસ્કૃતીકરણ માત્ર છે, અને 'ખેડા'ના પ્રદેશની સૂચક છે.

કોણક : આવેલો પથક તરીકે ઉલ્લેખ ધરસેન ૩ જના ઈ. સ. ૬૨૪ ના અને ધ્રુવસેન ૨ જના ઈ. સ. ૬૩૧ ના દાનચાસનમાં થયો છે, ૬૦૧ જ્યાં એને 'ખેડકાધાર'માં આવેલો કહ્યો છે. એ ઉપરથી કહી શકાય કે આ પથકનું વહુ મથક 'કોણક' એ ખેડા જિલ્લામાં મહેમદાવાદ તાલુકામાં મહેમદાવાદથી ઉત્તરપૂર્વે નવેક કિ.મી (૭ માઈલ) ઉપરનું 'કુણા' ગામ છે.

કર્પટવાણિજ્ય : રત્નપુરાણના ધર્મારણ્ય-માહાત્મ્યમાં 'કર્પડવાણક' અને 'કર્પડવણ' એ રીતની જોડણીનું ગામ નોંધાયેલું છે, ૬૦૨ જે હાલના ખેડા જિલ્લામાંના 'કર્પડવળ' કે 'કર્પડવણ'ને માટે કહેવાયુ છે. મહાભારતના સભાપર્વમાં નકુલના પશ્ચિમના દિગ્વિજયમાં શિબિ, ત્રિજત, અન્ન, માલવ અને પંચ-કર્પટ એ પ્રદેશોનો સાથેલો ઉલ્લેખ થયો છે; ૬૦૩ જ્યાં 'કર્પટ'ને 'પંચ' વિશેષણ લાગેલું છે. આ 'પંચકર્પટ' કે 'કર્પટ' દેશનું નામ અન્યત્ર કર્પાંબ જોવામાં આવ્યું નથી. 'માલવ'ની પછી નિર્દેશ થયેલો હોઈ એની પશ્ચિમના

પંચમહાલ અને ખેડા જિલ્લાના પૂર્વ પ્રદેશ સુધીના એનાથી ત્યાં નિર્દેશ હોય, એનું મુખ્ય ગામ કે નગર 'કર્પટવાણિજ્ય' હોય. બીજાં તે બહુ પાકાંતર માત્ર છે 'કર્પટવાણિજ્ય'નો ચોર્યાશી ગામોના પરગણા તરીકે રાષ્ટ્રકૂટવંશના રાજ કૃષ્ણ ૨ જના ઈ. સ ૯૧૦-૧૧ ના દાનશાસનમાં ઉલ્લેખ થયેલો છે, ૧૦૪ જમાં સૂત્રવાયેલાં ગામોના સાહચર્યને કારણે આજના ખેડા જિલ્લાના કપડવંજ તાલુકાનું એ વડું મથક સમજાય છે. આજના કપડવંજની નજીક જૂના દીંબા એની પ્રાચીન વસાહતનો ખ્યાલ આપે છે.

ઉપ્પલહેટ : એક પથક તરીકે 'ઉપ્પલહેટ'નો ઉલ્લેખ મૈત્રક શીલાલિપિ ૭ માંના ઈ. સ ૭૬૬ ના દાનશાસનમાં થયો મળ્યો છે ૧૦૫ એને 'ખેટકાહાર'માં કહેવામાં આવ્યો છે. આ પથકના વડા મથક તરીકે 'ઉપ્પલહેટ' એ આજનું ખેડા જિલ્લાના ઠાસરા તાલુકાનું 'ઉપલેટ' છે અને ડાકોર પછીના રેલ્વેશન ઠાસરાથી દક્ષિણ પૂર્વે આશરે ૭ કિ. મી (ચાર માઈલ) ઉપર આવેલું છે.

માહિસક : વાઘેલા વીસલદેવના સમયના ઈ. સ. ૧૨૫૨ ના અભિલેખમાં 'માહિસક'માં ઉત્તરેશ્વરદેવના મંડપની જાળી કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ થયો છે ૧૦૧ આ લેખ અમદાવાદમાંની બાદની અહમદશાહની મસ્જિદના સ્તંભ ઉપર હોઈ કોઈ મંદિરના લાવેલા સ્તંભોમાંના આ સ્તંભ છે. આ 'માહિસક' એ ખેડા જિલ્લાના નડિયાદ તાલુકાનું 'મહીસા' જ છે, કારણ કે મહીસામાંથી પ્રાપ્ત થયેલા નંદી ઉપરના ઈ. સ. ૧૨૬૯ ના અભિલેખમાં એક સ્થળે 'ઉત્તરનાથ' અને બીજે સ્થળે 'ઉત્તરેશ્વર'નો ઉલ્લેખ થયો છે, ૧૦૭ જે ઉપરના સ્તંભલેખના 'ઉત્તરેશ્વર'થી સ્પષ્ટ રીતે એકાત્મક છે.

નટપિટક : આવશ્યકસૂત્રની ચૂર્ણિમાં 'નટપિટક' નામના ગામનો નિર્દેશ થયેલો છે; ૧૦૮ હારુકચ્છથી ઉજ્જયિની જવાના માર્ગમાં આ આવેલું હતું. હારુકચ્છથી એક આચાર્ય પોતાના વિજય નામના શિષ્યને ઉજ્જયિની મોકલ્યો હતો, પણ માંદા સાધુની સારવારમાં વચ્ચે રોકાવાનું થતાં એ નટપિટકમાં ચાતુર્માસ રહ્યા હતા હાર્યથી ઉજ્જયન જવાના માર્ગમાં 'નડિયાદ' પણ આવી શકે. મૈત્રકવંશના કુવસેન ૧ લાના ઈ. સ ૫૨૯ ના દાનશાસનમાં 'હસ્તવપ્રાહરણી' માંનું 'નટકપુત્ર' ૧૦૯ ગામ તો આ નથી જ. 'નડિયાદ'ના મૂળમાં 'સં'. નટપદ છે; એ જૂનું છે અને નડિયાદમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા ઈ. સ ૧૫૧૬ ના અભિલેખમાં એ સંઘા 'નટપત્ર' તરીકે નોંધાયેલી છે ૧૧૦ નડિયાદ આજે ખેડા જિલ્લાના નડિયાદ તાલુકાનું મુખ્ય મથક છે.

સ્તંભનક : એનો આભિલેખિક ઉલ્લેખ વસ્તુપાલ - તેજપાલના ગિરનાર ઉપરના લેખોમાં ‘અણુદિલપુર’ ‘ભુગુપુર’ ‘સ્તંભતીર્થ’ ‘દર્શવતી’ અને ‘ધવલસ્થક’ વગેરે નગર કહ્યાં છે તેમાં ‘ભુગુપુર’ પછી થયેલો જોવા મળે છે ૧૧૧ પ્રભાવકચરિતમાં ‘અભયદેવસચિચરિત’માં ‘સેટિકા’ નદીને તટે ‘સ્તંભનગ્રામ’ તરીકે નિર્દેશ્યું છે ૧૧૨ તે આ ‘સ્તંભનક’ (ચામણા) છે. ત્યાં પૂર્વે નાગાજીન નામના રસવિદ્યાસિદ્ધે ભૂમિની અંદર રહેલા તીર્થદર-ખિખના પ્રભાવથી રસનું સ્તંભન કયું હતું તેથી ત્યાં ‘સ્તંભનક’ એ નામનું ગામ વસાવવામાં આવ્યું હોવાનું અને આ ‘સ્તંભનકતીર્થ’ની ઉન્નતિ માટે મલ્લવાદિસુરિની નિમણૂક શ્રીસંધે કરી હોવાનું પ્રમખચિંતામણિકારે નોંધ્યું છે ૧૧૩ વળી એણે ઉલ્લેખે વિરતારથી નાગાજીનની ઉત્પત્તિની વાત કહી અભયદેવસચિએ એ તીર્થમાં પાર્શ્વનાથખિખ પ્રગટ કર્યાનું નિર્દેશ્યું છે ૧૧૪ વિવિધતીર્થકલ્પ ‘સ્તંભનક’માં પાર્શ્વનાથ(નું) દેરાસર) હોવાનો માત્ર નિર્દેશ કરે છે, ૧૧૫ જ્યારે પુરાતનપ્રમખસંપ્રદર્શમાં વસ્તુપાલ ‘સ્તંભન’ ગયાનું કહી, પ્રભાવકચરિતાનુસારી નાગાજીન-સ્તંભનકપ્રસંગ કહ્યો છે ૧૧૬ પ્રમખકોશમાં આ પાછલી વિગત પાદલિપ્તાચાર્ય અને નાગાજીનનો પ્રસંગ આપી જરા વિસ્તારી પછી અભયદેવસચિ અને મલ્લવાદીની વાત કહી, કુમારપાલ અને પછી વસ્તુપાલ-તેજપાલ સ્તંભનકની યાત્રાએ ગયાનું કહ્યું છે. ૧૧૭ આ ‘સ્તંભનક’ તે આજનું ‘ચામણા’, જે ખેડા જિલ્લાના આણંદ તાલુકામાં ઉમરેક નજીક આવેલું છે અહીં અત્યારે જોનાનું એક પણ દેરાસર જવ્યું નથી

સિંહપલિકા : ચૈત્રક ધરસેન ૪ થાના ઈ. સ ૬૪૮ ના દાનશાસનમાં ‘ખેટકાહાર’માં ‘સિંહપલિકાપથક’ કહેવામાં આવેલ છે. ૧૧૮ આ પથકનું વડું મથક ‘સિંહપલિકા’ ખેડા જિલ્લાના ઠાસરા તાલુકામાં રેસરથી દક્ષિણે આઠ કિમી (પાંચ માઈલ) ઉપર આવેલું ‘સિહોડા’ છે.

પેટલાઉદ્ધ : ખેડા જિલ્લામાં આવેલા પેટલાદ નાલુકાના મુખ્ય મથક પેટલાદના જૂના રૂપ ‘પેટલાઉદ્ધ’નો નિર્દેશ પુરાતનપ્રમખસંપ્રદ અને પ્રમખકોશમાં થયો છે, જેમાં વીરધવલ વાઘેલો ગુજરી ગયા પછી વીસલદેવને અમાત્યોએ સત્તા સોંપી ત્યારે મોટા વીરને પાંચ નગર માગેલાં તેમાં ‘પેટલાઉદ્ધ’ પણ એક હતું ૧૧૯ વિનયચંદ્રની ‘કાવ્યશિક્ષા’માં ‘પેટલાઉદ્ધ’ વગેરે ‘ચતુરતરશત’ ગામોનો નિર્દેશ થયો છે, જે આજે ‘ચરોતર’ બ્રહ્માજ તરીકે સચવાયેલો મળે છે ૧૨૦

વદરસિદ્ધિ : રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ગોપિ દરાજ પ્રભુત્વર્ષના ઈ સ ૮૧૩ ના અને

રાજ્ય ક્રુવ ૨ જાના ઈ. સ. ૮૩૫ ના દાનશાસનમાં 'વદરસિદ્ધિ'નો ઉલ્લેખ આવે છે. ૧૨૧ 'વદરસિદ્ધ' એ ખેડા જિલ્લાના ખોરસદ તાલુકાનું વડું મથક ખોરસદ છે.

નગરક : મૈત્રકવંશના ક્રુવસેન ૧ થાના ઈ. સ. ૫૨૬ ના દાનશાસનમાં 'નગરક'નો પહેલો નિર્દેશ જોવા મળે છે, ૧૨૨ જ્યારે ધરસેન ૪ થાના ઈ. સ. ૬૪૮ ના દાનશાસનમાં ૧૨૩ તથા શીલાદિત્ય ૩ જાના ઈ. સ. ૬૬૫ ના દાનશાસનમાં ખેટક-આહારમાં 'નગરકપથક'ની વાત છે. ૧૨૪ ખેટક-આહારને સંબંધે આ 'નગરક' એ ખેડા જિલ્લાના ખંભાત તાલુકામાં ખંભાતથી પાંચેક કિ. મી. (ત્રણેક માઈલ)ને અંતરે આવેલું, નાનું ગામ ધરાવતું, મોટા ભાગનું સદંતર ઉજ્જડ, 'નગરા' હોવા વિશે શકા નથી પ્રબંધસાહિત્યમાં પ્રબંધનિર્માણ વગેરે સિદ્ધરાજ જયસિંહના સંદર્ભમાં એક 'નગરમહાસ્થાન'ની વાત કરે છે, ૧૨૫ પરંતુ એ માલવથી 'મહાસ્થાન' આવતાં સુઅવાયું હોઈ સભાવના 'વડેનગર'ની છે.

નગરાના ખોદકામમાં એની વસાહત ઈ. પૂ. ૧ થી સહસ્રાબ્દીના મધ્યજેડથી જૂની હોવાનું પ્રાપ્ત થયું છે. ૧૨૬ મધ્યકાલમાં એ મોટું નગર હતું; ત્યાં શુદ્ધની એક જૂની ધસાઈ ગયેલી મૂર્તિ મળી છે; ત્યાંની બ્રહ્માની મૂર્તિ અને જયાદિત્ય સૂર્યની મૂર્તિ એની મધ્યકાલીન ગહોજલાલીનો ખ્યાલ આપે છે.

સ્તંભતીર્થ-સ્તંભપુર-સ્તંભેશ્વરતીર્થ-મહીનગર-તારકપુર-તામ્ર-લિપિ : આવાં બિન્ન બિન્ન નામોથી કહેવામાં આવેલું નગર એ ખંભાત છે સ્કંદપુરાણના માહેશ્વરખંડના કૌમારિકાખંડમાં આમાંનાં પ્રથમનાં ત્રણ નામ આપેલાં છે; આ તીર્થ તરીકે મહીસાગરસંગમ ક્ષેત્રમાં આવેલું કહ્યું છે, પૌરાણિક દષ્ટિએ કૌમારિકા નામના ખંડ-દેશનો આ એક ભાગ ગણ્યો હોય; આ તીર્થમાં આવેલું નગર 'ખંભાત-ખંભાવત, સ્તંભતીર્થ, ત્રંભાવતી-તામ્રલિપિ, મહીનગર, ભોગવતી, પાપવતી કર્ણવતી', આવાં સાત નામોથી જાણીતું કહ્યું છે ૧૨૭ સ્કંદપુરાણમાં 'તારકપુર' નિર્દિષ્ટ થયેલું છે ઉમાશંકર જોશીએ 'મહી-નગર' અને 'તારકપુર'ને એક માન્યાં છે ૧૨૮ ખંભાતની ઉત્તરે અદારેક કિ. મી. (બારેક માઈલ) ઉપર આવેલું 'તારાપુર' આ 'તારકપુર' હોવાની વધારે સંભાવના છે. તારાપુરની ઉત્તરે આવેલું 'નાર' ('મગર') એ 'મહીનગર' હોઈ શકે. અભિલેખોમાં તો ઉત્તરસોલકીકાલમાં એક નગર તરીકે 'સ્તંભતીર્થ'નો નિર્દેશ થયેલો છે. ઈ. સ. ૧૨૫૦-૫૧ માં વીરધવલે ખંભાતને કબજો કરી ત્યાં

વસ્તુપાલને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે નીચે હોતો ૧૧૮ અહીં જ ભરૂચના શંખે વસ્તુપાલને પોતાના પક્ષમાં આવી જવા કહેણ મોકલેલું, પણ વસ્તુપાલે ઠાઠ ન આપતાં શંખ ખંભાત ઉપર ચડી આવ્યો; વસ્તુપાલ જાતે યુદ્ધમાં કિતરતાં શંખ નાસી ગયો. ૧૨૯ વસ્તુપાલ-તેજપાલના વિ સં. ૧૨૮૮—ઈ. સ. ૧૨૩૨ ના ગિરનાર અભિલેખોમાં વસ્તુપાલના પુત્ર જયંતસિંહને ‘સ્તંભતીર્થ’ના મુદ્રાવ્યાપાર કરતો કહેવામાં આવ્યો છે. ૧૨૦ એક અભિલેખ તો ખંભાતના ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના મંદિરનો ઈ. સ. ૧૨૬૬ નો છે, જેમાં વાઘેલા અબ્દુનદેવના પુત્ર રામદેવના સમયમાં ‘સ્તંભતીર્થ’માં ખલ્લ નામના એક મોઢ વધિકે ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું જૈન મંદિર કરાવ્યાનું જણાવ્યું છે. ત્યાં એને પુરાના તિલકરૂપ કહ્યું છે ૧૨૧ અંતર્ય ઉલ્લેખો પ્રયથોમાં ઠીક ઠીક થયેલા છે પ્રભાવકચરિતમાં ‘હેમચંદ્રસચ્ચરિત’માં હેમચંદ્રના માતાપિતા ‘સ્તંભતીર્થ’માંના પાર્શ્વમંદિરમાં ગયાનું અને ત્યાં સોમચંદ્ર નામથી હેમચંદ્રાચાર્યની ઈક્ષા થયાનું, કુમારપાલે ‘સ્તંભતીર્થ’માં પ્રવેશ કર્યાનું, ‘સ્તંભતીર્થ’માં ઉદયન મંત્રીના નિવાસનું, વગેરે મળે છે. ૧૨૨ એ જ અંતર્ય અભયદેવસચ્ચરિના પ્રસંગમાં ‘પત્તન’ અને ‘આશાપલ્લી’ વચ્ચે ‘તામ્રલિપિત’ કહે છે તે ‘ખંભાત’ છે ૧૨૩ પ્રયધ-ચિંતામણિમાં ‘કુમારપાલાદિપ્રયધ’માં આ હેમચંદ્રનું ઉદયનને ત્યાં જવાનું, કુમારપાલે ત્યાં ‘સાલિગવસહિકાપ્રાસાદ’નો શુભોદ્ધાર કરાવ્યાનું, અને વસ્તુપાલને ‘સ્તંભતીર્થ’માંના સપ્ત-નામના નાવિક સાથે વિગ્રહ થયાનું નોંધાયું છે. ૧૨૪ વિવિધતીર્થકંપમાં તેજપાલે સ્તંભતીર્થમાં નેમિજિનની મૂર્તિ તેમજ પૂર્વજોની મૂર્તિઓ અને હરિતશાલા કરાવ્યાનું, વીરધવલે વસ્તુપાલ-તેજપાલને ખોલાવી ‘સ્તંભતીર્થ’ અને ‘ધવલઝૂંક’ની સત્તા સુપરત કર્યાનું, અને તીર્થોની યાદીમાં નેમિનાથનું દેરાસર હોવાનું કહેવાયું છે ૧૨૫ પુરાતનપ્રયધસંગ્રહમાં, કોઈ એક વ્યવહારી (વેપારી) સ્તંભતીર્થ ગયાનું, વસ્તુપાલ ‘સ્તંભતીર્થ’ ગયાનું, તેજપાલે રાણા વીરધવલને ‘સ્તંભતીર્થ’ પ્રાપ્ત કરાવ્યાનું, માણિક્યસચ્ચરિ તરફના રાપને લીધે મંત્રી વસ્તુપાલે ‘સ્તંભતીર્થ’ની પૌષધશાળા લૂંટાવ્યાનું, વસ્તુપાલે ‘સ્તંભતીર્થ’માં પણ સરસ્વતીભાંડાગાર કરાવ્યાનું, વેપાર માટે તેજપાલને ‘સ્તંભતીર્થ’માં મોકલ્યાનું, કોઈ ખ દેરાય-સાંપુલાક ‘સ્તંભતીર્થ’માં વસ્તુપાલ ઉપર સૈન્ય લઈ ચડી આવ્યાનું, અને કુમારપાલ ગુપ્તવાસમાં ‘સ્તંભતીર્થ’માં ઉદયન શ્રેષ્ઠી પાસે ગયાનું નોંધાયું છે. ૧૨૬ પ્રયધકોશમાં પણ આમ નામનો રાજા ‘સ્તંભતીર્થ’માં ગયાનું અને ત્યાં નેમિનાથના બિંબને નમન કર્યાનું, ‘સ્તંભતીર્થ’માં વસ્તુપાલને ‘સ્તંભતીર્થ’ અને ‘ધવલઝૂંક’નું આધિપત્ય મળ્યાનું, મુલતાન મોજદીનની વૃદ્ધ

માતા હજ માટે 'સ્તંભપુર' ગયાનું, વસ્તુપાલ એક વખતે 'ધવલક્ષ્મી'થી 'સ્તંભપુર' ગયાનું, અને 'ધવલક્ષ્મી' 'સ્તંભતીર્થ' અને 'પત્તન' વગેરેમાં સરસ્વતીભાંડાગાર કર્યાનું નોંધાયેલું છે. ૧૩૭

નગરનું નામ 'ખભાત' (જૂનું 'ખંભાયત') એને માટેના સંસ્કૃતીય ઉપરથી બીજી આવ્યું સમગ્ર એમ નથી; એના ઉપરથી તો 'થાભેથ' જેવું કાંઈક આવી શકે. મૂળમાં સ્કન્ધ શબ્દ (એ સ્કન્ધનો જ પર્યાય, પણ વધુ જૂનો છે, જેણે 'ખંભ' 'ખભો' 'ખાભો'—'ખાભી' વગેરે શબ્દ આપ્યા છે,) હોવા બદલી છે. જ્યાં ખે એ એવી વસ્તુ છે કે ખંભાત નજીક 'નગરા'માં સૂર્યનું મધ્યકાલીન મંદિર છે, એટલે એક સમયે એ પ્રદેશમાં સૂર્યપૂજા વ્યાપક હશે; તો ત્યાં સ્કન્ધાદિત્ય એવા કોઈ સૂર્યનું સ્થાન એ નગરના નામને માટે કારણભૂત હોય. આ શબ્દ ઉપરથી સ્કન્ધાદિત્ય અને સ્કન્ધાદિત્ય જે ઉપકારના શબ્દ બીજી આવે. પશ્ચાત્તરના 'કાન્ધકદેવપ્રબંધ'ની પ્રતોમાં 'ખંભાયત' 'ખંભાધત' એવાં ૩૫ લખાયેલાં મળે છે, ૧૩૮ એટલે મૂળ પકડી શકાય છે પરંતુ સ્કન્ધાદિત્યમાં સ્કન્ધ શબ્દ કેવી રીતે સૂર્યનું વિશેષણ બન્યો, એ કાંઈક જાણ્યું છે. રત્નમણિરાવ બીમરાવે 'સ્કંધ એ વૈદિક દેવ છે અને એનો અર્થ શિવનું જ્યોતિર્લિંગ થાય છે' એમ કહ્યું છે. ૧૩૯ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છના સમુદ્રકિનારે ધણા પ્રાચીન સમયથી શિવલિંગપૂજા બાળીતી છે એટલે ખભાતના સ્થળમાં સ્કન્ધપૂજાને લીધે એ સ્કન્ધતીર્થ કહેવાતાં કહેવાતાં સ્કન્ધતીર્થ કહેવાવા લાગ્યું હશે. વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ છેલ્લા ઉપરથી યમ્મદ્વા દ્વારા 'થાભેથ' કે સ્કન્ધતીર્થ બાળીએ તો 'ખાભેથ' જેવું ૩૫ મળે, ૩૫ જૂનું 'ખંભાધત' મળે જ છે, એટલે સ્કન્ધાદિત્ય જેવું જૂનું નામ સ્વીકારવા તરફનું વલણ સ્વાભાવિક હોય. સૌરાષ્ટ્રના આહીરામાં 'વક્રમાત' 'દિવાત' જેવાં નામોના મૂળમાં વિક્રમાદિત્ય-દેવાદિત્ય જેવાં નામ છે તેઓના સાદરે 'ખભાત'માં સ્કન્ધાદિત્ય વધુ સ્વાભાવિક છે. ૧૪૦ જૈન પરંપરામાં 'તામ્રલિપ્તિ' એવું નામ મળી આવે છે; આચાર્યગણના ચૂર્ણિમાં બહુકાંઈ અને તામ્રલિપ્તિને 'દ્રોણમુખ' કહેવામાં આવ્યાં છે; જલ અને સ્થલ એમ બંને માર્ગોએ જ્યાં જઈ શકાય તે 'દ્રોણમુખ' નામનો નગરપ્રકાર છે. ૧૪૧ સૂત્રકૃતાંગસૂત્રની ચૂર્ણિમાં જાણ્યાં પ્રમાણે સિંધુ 'તામ્રલિપ્તિ' જેવા પ્રદેશમાં મજ્જર પુષ્કળ હોય છે. ૧૪૨ કેટલાક વિદ્વાન તામ્રલિપ્તિને ખંભાતનું 'તામ્રલુક' કહે છે, પરંતુ જૈન ટીકાઓ પ્રાચ્ય ગુજરાતમાં રચાયેલા કોઈ અને 'બહુકાંઈ' સાહચર્ય હોઈ એને 'ખંભાત'નો પર્યાય કહેવો તર્કયુક્ત છે. ૧૪૩ પ્રભાવકચરિતમાં આપેલા 'હેમાચાર્યચરિત'માં 'સ્તંભતીર્થ'ને અને 'તામ્રલિપ્તિ'ને એક જ સ્થળનાં પર્યાયનામ તરીકે બતાવ્યાં છે. ૧૪૪ વિચિત્રતા એ છે કે ભારતના

નકશામાં સ્તંભતીર્થ—ખ ભાત પશ્ચિમે સમુદ્રકંઠે અખાતમાં છે, તાત્રલિપિ—તામણક પૂર્વબગાળ(પૂર્વપાકિસ્તાન)ના ઉપસાગરમાં સમુદ્રકંઠે છે. આમ પૂર્વ—પશ્ચિમમાં બંનેની સમાંતર ભૌગોલિક સ્થિતિ છે.

કોલંબ : આનો નિર્દેશ મૈત્રક ધરસેન ૪ થાના ઈ સ ૬૪૮ ના દાન-શાસનમાં થયેલો મળ્યો છે એ ‘ખેટકાહાર’માં આવેલો પેટાવિભાગ હતો, જેનું વડું મથક ‘કોલંબ’ ૧૪૫ પકડાયુ નથી, પરંતુ એ પથકનાં ગામ ઝોળખી શકાયા છે, જે બધાં હાલ ખેડા જિલ્લાના મહેમદાવાદ તાલુકામાં આવેલાં છે.

લોહાટી-લોહાણુ-લોહાણા : રકંદપુરાણના કૌમારિકાખંડમાં આ ગામનો નિર્દેશ એની દેવીના સ્થાન માટે થયો છે. ૧૪૧ અડાલજ અને લોહાણુ એ બંને ત્યાં દેવીનાં સ્થાન તરીકે કહેવાયા છે આ ગામ આજે અસ્તિત્વમાં હોવાનું ધ્યાનમાં આવ્યું નથી.

ભૌલિસ્તાન : સાબરમતી સમુદ્રને મળે છે તેની નજીકનું પદ્મપુરાણના સમયનું એક નગર. ૧૪૭ આજે એનો કોઈ સગર મળતો નથી; સંસ્કૃત નામ પણ ભ્રાંતિજનક છે

ગોદ્રહક : પંચમહાલ જિલ્લાના ગોધરા તાલુકાનું વડું મથક આજનું ગોધરા તે ગ્રામીન ‘ગોદ્રહક’ છે મૈત્રક રાજા શીલાદિત્ય ૬ કુની જાવણી ઈ. સ. ૭૫૬ માં ‘ગોદ્રહક’માં હતી. ૧૪૮ નગર તરીકેનો એનો ધ્યાન ખેંચે તેવો ઉદ્દેશ હાહોરમાંથી મળેલો ઈ. સ. ૧૧૫૫-૫૬ ના અભિલેખમાં થયો છે, ૧૪૯ જેમાં એ મહામંડલેશ્વરનું અધિપાન અર્થાત્ મંડલનું વડું મથક હોવાનું સ્પષ્ટિત થયું છે. સોમેશ્વરદેવે કીર્તિકૌમુદી(ઈ સ. ૧૩મી સદી)માં જણાવ્યા પ્રમાણે વાઘેલા વીરધવલના સમયમાં એને દ્વો ઈ ‘ગોદ્રહ’ (ગોધરા) અને લાટ(દક્ષિણ ગુજરાત)ના શાસકો મનુ દેશના રાજાઓ સાથે લાળી ગયા હતા ૧૫૦ પુરાતનપ્રમધસંગ્રહમાં તેજપાલ ‘ગોધ્રા’ના રાજા ધૂધુલ મંડલીકને બાંધીને ‘ધવલકપુર’ની સભામાં લઈ આવ્યાનું નોંધ્યું છે. ૧૫૧ પ્રમધકાશમાં ‘મહીના તટ’થી જાણીતો પ્રદેશ કહી એમાં ‘ગોધ્રા’ નામનું નગર, ત્યાંના રાજા ધૂધુલ, ‘ગોધ્રા’ના ગોધણુ વીરધવલના મોકલેલા નાના સૈન્યને હાથે હરણુ વગેરે અને અતે યુદ્ધ થતાં એનું કેદ પકડાવું, ‘ધવલક’માં એને વીરધવલ સમક્ષ રજૂ કર્યાનું અને ધૂધુલનું જીલ કચડી મૃત્યુ, એ પ્રસંગ કહેવામાં આવ્યો છે ૧૫૨ વિવિધતીર્થકંપમાં ‘કુંજેશ્વરનાભેયદેવકંપ’માં

વિક્રમાદિત્યે કુકુ ગેશ્વર ત્રપ્પલદેવને અનેક મંડલોનાં ગામ અર્પણ કર્યાં તેઓનાં 'ગોદ્રહકમંડલ'નો પણ સમાવેશ જોવા મળે છે. ૬૫૩

ધર્મારણ્યખડ્યાં રામે મોદ બ્રાહ્મણોને જે ગામ આપ્યાં હતાં છે તેઓમાંનું 'ગોધરી' એ આ 'ગોધરા' લાગે છે. ૬૫૪

દ્વિધિપદ્ર : આજનું પચમહાલ જિલ્લાના હાહોદ તાલુકાનું વડું મથક હાહોદ એ આ 'દ્વિધિપદ્ર' સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં 'દ્વિધિપદ્રમંડલ' વગેરેમાં સેનાપતિપદે રહેલા કેશવે 'દ્વિધિપદ્ર'માં ઈ. સ. ૧૧૪૦ માં ગોગનારાયણદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી ૬૫૫ આ અભિલેખ પણ હાહોદમાંથી મળી આવ્યો છે.

શિવભાગપુર : ચૈત્રકવંશના કુવસેન ૩ જના દાનશાસન(ઈ. સ. ૬૫૩)માં અને ખરગહ ૨ જના દાનશાસન(ઈ. સ. ૬૫૬)માં 'શિવભાગપુરવિષય'નાં ગામોનાં દાન સૂચવાયાં છે ૬૫૬ પહેલાંમાં દક્ષિણપદ્મનો નિર્દેશ છે, એટલે એનો ઉત્તરપદ્મ પણ હોવો જોઈએ; એ વિષયનું 'શિવભાગપુર' વડું મથક હતું. આ નગર એ પાવાગઢની પાસે આવેલું પચમહાલ જિલ્લાના હાલોલ તાલુકાનું 'શિવરાજપુર' સમજાય છે.

અપકનગર : પદ્મપુરાણમાં જેનો નિર્દેશ થયો છે તે 'અપકનગર' ધણું કરી હાલનું પાવાગઢની તળેટીમાં ઉજ્જૈન અર્ધ ગયેલું 'આપાનેર' છે; ત્યારે વિદ્યારુણ નામનો રાજા કેાઢિયો હતો તે 'વેત્રવતી' (વાત્રક) નદીમાં સ્નાન કર્યાંથી રોગમુક્ત થયો હતો, એવી અનુશ્રુતિ ત્યાં નોંધવામાં આવી છે. ૬૫૭ પાવાગઢ-આપાનેરનો જૂનાગ અત્યારે પચમહાલ જિલ્લાના હાલોલ તાલુકામાં છે

સૂર્યાપુર : ચૈત્રકવંશના શીલાદિત્ય ૬ દ્વાનાં લુણાવાડામાંથી મળેલાં પતરાંના ઈ. સ. ૭૫૯ ના દાનશાસનમાં 'સૂર્યાપુરવિષય'નો ઉલ્લેખ થયેલો છે ૬૫૮ આ દાન રાજાની ડાવણી 'ગોદ્રહક'માં હતી ત્યારે આપવામાં આવ્યું હતું. આ વિષયનું વડું મથક 'સૂર્યાપુર' ૬૫૮માં પચમહાલ જિલ્લાના હાલોલ તાલુકામાં આવેલું 'સુરેલી' હોવાની શક્યતા છે, જે ગોધરાની ઉત્તર-ઉત્તર-પૂર્વે વીસેક કિ. મી. (બારેક માઈલ) ઉપર આવેલું છે 'સૂર્યાપુર' સમય જતાં 'સૂર્યપલ્લિકા' અર્ધ ગયું હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે, જે પરથી 'સુરેલી' થયું છે.

અકોદક-વટપદ્રક-વટપુર : ચૈત્રકવંશના કુવસેન ૧ લાના ઈ. સ. ૫૨૫ ના દાનશાસનમાં 'અકોદક'નો નિર્દેશ થયેલો છે ૬૫૯ તે મૃગ વડોદરાની નજીકનું

અને હાલ વડોદરાની હદમાં સમાઈ ગયેલું ‘અકોટા’ છે. સુવર્ણવર્ષ ૪૬૨૦ના ઈ. સ. ૮૧૨ ના દાનશાસનમાં ‘અકોટક ચતુરશીતિ’(ચોર્ધાશી ગામોના સમૂહ)નું એ વહું મયક જોવા મળે છે. ૧૬૦ અકોટકની પૂર્વે આવેલું ‘વડ(ટ)પદ્મ’ (આજનું ‘વડોદરા’) ગામ દાનમાં આપવામાં આવ્યું છે. આ ગામ પૂર્વે ‘અકોટક’ના ચાતુર્વિંશ પ્રાકારને આપવામાં આવેલું હતું તે અગાઉના રાજાઓએ લુપ્ત કરી નાખતાં ‘વટપુર’ના વાસી જાતુ બદલે દાનમાં આપવામાં આવ્યાનું ત્યાં છેડે કહ્યું છે. આ ‘વટપુર’, સંભવ છે કે, ‘વટપદ્મ’નો જ પર્યાય છે. પ્રમુખધર્મિતામણિમાં અને પુરાતનપ્રમુખધસગ્રહમાં ‘વટપદ્મ’નો કાન્હ પોતે તૈયાર કરાવેલા બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરાવવા શીપતન (‘પાટણ’) આવ્યાનું જણાવવામાં આવ્યું છે. ૧૬૧ નીચે ‘નાદીપુરી’ની વાત કરતાં ‘વાટપદ્મ વિષય’ અને ‘વૈશામિત્રી નદી’ કહેલ છે તેના સબંધ આ ‘વટપદ્મ’ સાથે સમબળ છે.

નોંધપાત્ર એ વાત છે કે અનુગ્રીક કાલમાં ‘અકોટક’ એ ચોર્ધાશી ગામોના સમૂહનું વહું મયક હતું અને ‘વટપદ્મ’ નજીકમાં નાતું ગામ હતું; સમય જતાં ‘અકોટક’ (‘અકોટા’) નાતું ગામ બની ગયું અને ‘વટપદ્મ’ (‘વડોદરા’) મોટું નગર બની ગયું. અકોટામાંથી ઈ. સ. ૫ મી સદીથી લઈ મહરવની અનેક જૈન ધાતુપ્રતિમાઓ નીકળી છે એ આ સ્થાનની પ્રાચીન વિશાળ વસાહતની મહત્તા સૂચવવા પર્યાપ્ત છે. ૧૬૨

‘વટપદ્મ’ નામનાં બીજાં પણ ઘણાં સ્થાન જણાવવામાં આવ્યાં છે, જે આને ‘વડોદરા’ કે બીજી મળતી સંસ્થાથી બચેલાં જણી શકાય છે. ૧૬૩

ગૌરજી : કટચ્યુરિ રાજ શુદ્ધવર્માના ઈ. સ. ૬૦૬ ના દાનશાસનમાં ‘ગૌરજી ભોગ’નો ઉલ્લેખ થયેલો છે, ૧૬૪ જે ભરુકચ્છવિષયમાં આવેલો હતો. આ એકમનું વહું મયક ‘ગૌરજી’ વડોદરા નિસ્વાના વાધોડિયા તાલુકામાં, પંચમહાલ નિસ્વાના હાથોલની દક્ષિણે સોળેક કિ. મી. (૧૨ માઈલ) ઉપર આવેલું ‘ગૌરજી’ ગામ હોય છે.

અદિકા : આ સ્થાનનો ‘અગ્રહાર’ તરીકે ઉલ્લેખ ગુર્જરનૃપતિવંશના જય-ભટ્ટ ૩ નાના ઈ. સ. ૭૦૬ ના ‘કાયાવતાર’-કારવણની છાવણીમાંથી કરેલા દાન-શાસનમાં થયો છે. ૧૬૫ આ ‘અદિકા’નો ગામ તરીકે ઉલ્લેખ મૈત્રકરાજ શીલા-લિપિ ૩ નાના ઈ. સ. ૬૭૬ ના દાનશાસનમાં પણ થયેલો છે. ૧૬૬ આ ‘અદિકા’ એ વડોદરા નિસ્વાના પાદરા તાલુકાનું ‘સાધી’ છે.

કોરિલાપુર-કોરિલ્લા : નર્મદા નદીના તીર્થાંતમાં એક કોરિલાપુરનો સ્કંદપુરાણમાં ઉલ્લેખ થયેલો છે, ૧૬૭ ભા. દેહ ક્ષેત્ર તીર્થ દેવાનું કહ્યું છે. પુરાણમાં નોંધાયેલા નગરનો 'કોરિલ્લા' તરીકે સુન્દરનૃપતિવંશના રાજા બચ્ચર રાજાના ઈ. સ. ૭૦૬ ના દાનશાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ મળ્યો છે. ૧૬૮

કાયાવતાર : આ સ્થળનો ઉલ્લેખ સુન્દરનૃપતિવંશના બચ્ચર રાજાના ઈ. સ. ૭૦૬ ના દાનશાસ્ત્રમાં રાજાની ડાહ્યાણીના સ્થાન તરીકે થયો છે. ૧૬૯ શિવના અવતાર તરીકે લેખાયેલા, પાશુપત સંપ્રદાયના સંસ્થાપક, હર્યશ્વનો જન્મ આ 'કાયાવતાર-કાયાવદોદય' ('કારોદય') નામ પાલુ મળે છે)માં થયો કહ્યો છે. ૧૭૦ આજનું 'કારવણ' નામ આ નગરના 'કાયાવદોદય' જેવા પ્રચલિત નામ ઉપરથી આવેલું છે. ૧૭૧ આ કારવણ વડોદરા જિલ્લાના રબોઈ તાલુકાનાં રબોઈની પશ્ચિમે પંદરકે દિ.ની. (૧૧ માઈલ) ઉપર આવેલું તીર્થસ્થાન છે.

હર્ષવતી-હર્ષવતી : રબોઈની ઈ. સ. ૧૨૫૪ ની વૈષ્ણનાથપ્રશસ્તિમાં વીસહસ્તેવ વાયેલાએ શ્રીવૈષ્ણનાથના મંદિરનો છલ્લોદ્ધાર કરાવ્યો દેવાનું જણવામાં આવ્યું છે, પરંતુ અભિલેખના સંખ્યાબંધ સપ્ત નષ્ટ થઈ ગયેલા હોઈ નગરનું નામ જણવાયેલું જેવા મળ્યું નથી; પણ સોલકીરાજા જ્ઞાનદેવ રાજાના રાજ્યકાલમાં ઈ. સ. ૧૧૬૫ માં એક ગ્રંથ દારદેશની 'હર્ષવતી'માં લખાવાનું જણવામાં આવ્યું છે. ૧૭૨ તેા ગિરનાર ઉપરના વરુપાદ-દેવપાદના સમયના ઈ. સ. ૧૨૩૨ ના છ અભિલેખોમાં 'અણુદિલપુર' 'ભુગુપુર' 'સ્તંભનકપુર' 'સ્તંભતીર્થ' 'હર્ષવતી' 'ધવલચક્ર' એમ નગરોમાં નવાં દેરાસરો અને દેરાસરોના છલ્લોદ્ધાર કર્યાનું સૂચનું છે ત્યાં એક સ્થાન તરીકે એ નિર્દેશાયું છે. ૧૭૩ અહીં વીસહસ્તેવનો જન્મ થયો કહેવાયો છે. ૧૭૪ વીસહસ્તેવના સમયના વૈષ્ણનાથ-મંદિરના લખાવશેષ અને રબોઈના કિલ્લાના દરવાજા જેની પ્રાચીન ભદ્રોજહાલીનો આગે પાલુ ખ્યાલ આપી રહેલા છે. આ રબોઈ વડોદરા જિલ્લાના રબોઈ તાલુકાનું વડું મથક છે.

સંગમખેટક : સુન્દરનૃપતિવંશના રૂઢ રાજા(પ્રધાનરાજા)નાં ઈ. સ. ૬૪૨માં એ દાનશાસ્ત્રોમાં 'સંગમખેટકવિષય'માં આવેલાં એ રામોની જમીન દાનમાં આપ્યાનું મળે છે. ૧૭૫ કાંઈ અને એવો નદીઓના સંગમ ઉપર આવેલું હોઈ એ 'સંગમખેટક' તરીકે જાણીતું થયેલું. ૧૭૬ એ વિષયનું વડું મથક, હાલનું 'સંખેડા', વડોદરા જિલ્લાના સંખેડા તાલુકાનું મુખ્ય મથક છે, જે હાલ ખરાદી-દામના દુનર મારે જાણીતું છે.

મંકેશ્વિકા : આ સંજ્ઞાનો 'શુકિત' એવા વહીવટી વિભાગ તરીકેનો ઉલ્લેખ રાષ્ટ્રકૂટરાજ કંઈ સુવર્ણવર્ષના ઈ સ ૮૧૬ ના દાનશાસનમાં થયેલો છે. ૧૭૭ એ શુકિતના વડા મથક 'મંકેશ્વિકા'નો ઉલ્લેખ કટચ્યુરિ રાજ તરલસ્વામીના ઈ. સ ૫૬૫ ના માંકેશ્વીના પતરાંમાંના દાનશાસનમાં પણ આવે છે. ૧૭૮ આ દાનપત્ર બનાવટી હોવાનું અને એ આઠમી સદીમાં ઉપભવ્યુ હોવાનું માલુમ પડ્યું છે. ૧૭૯ 'મંકેશ્વિકા' એ વડોદરા જિલ્લાના સંખેડા તાલુકામાં આવેલું 'માંકેશ્વી' છે, બ્યાંથી તરલસ્વામીના દાનશાસનનું પહેલું (સંભવતઃ ખ્રીસ્તું ૫મું) પત્રનું મળ્યું છે.

તંકુલપદક : કટચ્યુરિ રાજ શંકરગણના ભૌગિકપાલક નિરિક્ષણકના બલાધિકૃત શાતિલ્લના ઈ સ.ની ૬ કી સદીના છેલ્લા ચરણના દાનશાસનમાં કોઈ વહીવટી વિભાગના વડા મથક તરીકે 'તંકુલપદક'નો ઉલ્લેખ થયેલો છે ૧૮૦ 'તંકુલપદક' એ વડોદરા જિલ્લાના સંખેડા તાલુકામાં સંખેડાથી ઉત્તર-પૂર્વે ૧૬ કિ. મી (દસ માઈલ) ઉપર આવેલું 'તાલ્લળ' લાગે છે.

નાંદીપુરી-નાંદીપુર-નંદપુર-નંદપદ : ગુર્જરનૃપતિવંશના ૬૬ ૨ જના ઈ સ ૬૨૯ અને ૬૩૪ નાં દાનશાસન 'નાંદીપુરી'માંથી અને ઈ. સ. ૬૪૨ નાં જે 'નાંદીપુર'માંથી આપવામાં આવ્યાં હતાં જ્યભટ ૩ જના ઈ સ. ૭૧૦ ના દાનશાસનમાં 'નાંદીપુર'નો વિષય તરીકે ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૧૮૧ હકીકતે 'નાંદીપુરી-નાંદીપુર' ગુર્જરનૃપતિવંશની રાજધાની સમજાય છે ખૂબ મોડેથી, ઈ સ. ૧૦૭૭ માં, નાંદીપુરમાં નિર્માઈકૃલના કોઈ ત્રિવિક્રમપાલનું શાસન જાણવામાં આવે છે, જેણે 'નાગસારિકામંડલ'ના 'વાટપદકવિપય'માં 'વેશ્વામિત્રી' નહીના તટે અને શુકલતીર્થમાં દાન આપ્યા છે. ૧૮૨ એ પછી છેક ઈ સ. ૧૨૬૧ માં વૈજયાપાન રાજવંશના જૈનસિંહનું શાસન 'નંદપુર-નંદપદ'માં કહેવામાં આવ્યું છે, ૧૮૩ એને એના દાનશાસનમાં 'નર્મદાતટમુકુટભૂત' કહેવામાં આવ્યું છે અને એમાં 'નંદપદીય દેશ' પણ કહેલ છે.

આ નાંદીપુરીના રચજિર્ણુમાં તત્તોદ નોંધાયેલા છે : ખ્યૂલરે ભરચની પૂર્વે જરેચરના દરવાજાની બહાર આવેલો એ જ નામનો જૂનો કિલ્લો 'નાંદીપુરી' હોવાનો મત આપેલો; કનૈયાલાલ મુનશીનું પણ વલણ એ પ્રકારનું હતું; પરંતુ ભગવાનલાલ ઉદ્રજીએ રાજપીપળા વિભાગના હાલના 'નાંદોદ'ને માટે મત આપ્યો હતો, જે વધુ બધે છે. ૧૮૪ હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ આ પાછલા મતનું સમર્થન કર્યું છે. ૧૮૫ આ નાંદોદ ભરચ જિલ્લાના નાંદોદ તાલુકાનું વડું મથક છે.

ગુડશસ્ત્ર : આચાર્યગચ્છની ચૂર્ણિમાં એક 'ગુડશસ્ત્ર' નગરનો નિર્દેશ થયેલો છે; ૧૮૧ ખપુટાચાર્ય નામના એક જૈનાચાર્ય પોતાના શિષ્યને ભરુકચ્છમાં મૂકીને વૃદ્ધકંટ નામના વ્યતરનો ઉપદ્રવ સમાવવા 'ગુડશસ્ત્ર'માં ગયા હતા અને પોતાનો શિષ્ય શિથિલાચારી બની બૌદ્ધોમાં ભળી ગયાનું સાંકળી પાછા ભરુકચ્છ આવ્યા હતા. આ નગરનામ સાથે જન્ય-જનક પ્રકારનો સંબંધ ધરાવતાં ભરુચ જિલ્લાના અંકેસેશ્વર તાલુકાનું 'ગડખોલ', નાદોદ તાલુકાનું 'ગડોદ', વાગરા તાલુકાનું 'ગોલાદરા' અને હંસોટ તાલુકાનું 'ધોડાદરા' ગામો મળે છે. આમાંનું કયું મૂળ 'ગુડશસ્ત્ર' હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

લોહિગકક્ષ : ગુર્જરનૃપતિવંશના જયભટ્ટ ૪ થાના ઈ. સ. ૭૩૬ ના દાનશાસનમાં 'લોહિગકક્ષ-પથક-આહાર'માંથી નીકળીને આવેલા બ્રાહ્મણને ભરુકચ્છ વિષયનું ગામ દાન આપવામાં આવ્યું છે. ૧૮૭ આ પથક-આહારનું વડું મથક 'લોહિગકક્ષ', સંભવ છે કે, ભરુચ જિલ્લાના ડેડિયાપાડા (દેડિયાપાડા) તાલુકાનું રૂખલ હોય.

જંબૂસર : આજના ભરુચ જિલ્લાના જંબૂસર તાલુકાનું વડું મથક જંબૂસર નાંદીપુરીના ગુર્જરનૃપતિવંશના રાજાઓના સમયમાં બ્રાહ્મણોથી વસેલું ગામ હતું. દદ્દ ૨ જના ઈ. સ. ૬૨૬ ના અને ઈ. સ. ૬૩૪ ના પુનરાવર્તિત દાનશાસનમાં દાન લેનારાઓમાં 'જંબૂસર'માંથી આવેલા બ્રાહ્મણનો નિર્દેશ આવે છે. ૧૮૮ છ વર્ષ બાદ ચૈત્રકવંશના કુવસેન ૨ જના ઈ. સ. ૬૩૬-૪૦ ના દાનશાસનમાં પણ દાન લેનાર 'જંબૂસર'થી આવેલો બ્રાહ્મણ છે. ૧૮૯ ચાલુક્ય વિજયરાજના ખેડામાંથી હાથ લાગેલા, ઈ. સ. ૬૪૩ના ગણાતા, પરંતુ અનેક કારણોથી બનાવટી માલુમ પડેલા, દાનશાસનમાં પણ દાન 'જંબૂસર'ના બ્રાહ્મણને અપાયું કહ્યું છે. ૧૯૦ નોંધવા જેવું છે કે ચારકના નિરુક્તાની ઈ. સ.ની ૩ છ સદી આસપાસની 'દુર્ગવૃત્તિ'નો લેખક દુર્ગાચાર્ય 'જંબૂસર'નો વતની માલુમ પડી આવ્યો છે. ૧૯૧

ઉદુબરગર્જ્વર : આનો ઉલ્લેખ ચૈત્રકરાજા કુવસેન ૨ જના ઈ. સ. ૬૩૬ અને ૬૪૦નાં દાનશાસનોમાં થયેલો છે. ૧૯૨ 'જંબૂસર'ના સાનિધે કહી શકાય કે 'ઉદુબરગર્જ્વર' નગર તે ભરુચ જિલ્લાના જંબૂસર તાલુકાનું, જંબૂસરથી ઉત્તરે ચાર કિ. મી. (અઢી માઈલ) ઉપરનું 'ઉમરા' હશે. ધરસેન ૪ થાના ઈ. સ. ૬૪૮ ના દાનશાસનમાં પણ આ ગામનો ઉલ્લેખ થયેલો મળે છે. ૧૯૩

કાપિકા-કાવિકા : દક્ષિણ ગુજરાતમાં આવેલા આ નગરનો રાષ્ટ્રકૂટ-વંશના પ્રભૂતવર્ષ ગોવિ દરાજના કાવીના દાનશાસન(ઈ સ. ૮૨૦)માં 'કાપિકાંત-વર્તી કોટિપુર'ના નિર્દેશ ઉલ્લેખ થયેલો છે ૧૯૪ વળી ગોવિંદ ૪ થાના ખલાતના દાનશાસન(ઈ સ. ૯૩૦)માં પણ થયો છે, જેમાં 'કાવિકા'માંથી માન્યખેટમાં જઈ વસેલા બ્રાહ્મણને 'કાવિકા'ની નજરે ગામ દાનમાં આપવામાં આવ્યું છે. ૧૯૫ આ નગર ભરૂચ જિલ્લાના જશુસર તાલુકામાં આવેલું કાવી છે.

અકૂરેશ્વર-અકુલેશ્વર : ગુર્જરનૃપતિવંશના રાજાઓના સમયમાં અકૂરેશ્વર-અકુલેશ્વર વિષય તરીકે જલુવામાં આવેલું છે દ્વર રાજાના ઈ સ. ૧૨૬ અને ૧૩૪ ના દાનશાસનોમાં 'અકૂરેશ્વર વિષય', ૧૯૧ તો એના ઈ. સ. ૪૬૫-૬૬ ના કહેલા પણ અનુગ્રંથકાલમાં ઉપજાવેલા દાનશાસનમાં 'અકુલેશ્વર વિષય' લખવામાં આવેલ છે. ૧૯૭ કૃષ્ણ રાજા ઈ સ. ૮૮૮ ના દાનશાસનમાં એ રાજાને 'અકુલેશ્વર-રાવસ્થિત' કહ્યો છે ૧૯૮ એટલે ત્યાં એ વિષયના વડા મથટની વાત છે. આ કાલનું, નર્મદાના દક્ષિણ તટ ઉપર આવેલું, ભરૂચ જિલ્લાના અકુલેશ્વર તાલુકાનું વડું મથક છે, જે બાળે એના ખનિજ તેલના કૂવાઓ માટે ખ્યાત થયેલું છે.

કાશકુલ-કાશાકુલ : આ નગર જેનું વડું મથક હોય તેવા 'કાશાકુલ વિષય'નો ઉલ્લેખ ચાલુક્ય વિજયરાજના ખેડામાંથી મળેલાં બનાવટી માલૂમ પડેલાં તામ્રપત્રોના દાનશાસન(ઈ સ. ૬૪૨)માં થયેલો છે ૧૯૯ રાષ્ટ્રકૂટવંશના કચ્છ રાજાએ આ 'કાશકુલ વિષય'નું 'સ્થાવરપશ્ચિકા' ગામ એના ઈ સ. ૭૫૭ નાં, હારોલીમાંથી મળેલાં, તામ્રપત્રોના દાનશાસનમાં દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે. ૭૦૦ આ વિષયનું વડું મથક 'કાશાકુલ' એ રૂરત જિલ્લાના ઓલપાડ તાલુકાનું, ઓલપાડથી દક્ષિણ-પશ્ચિમે ઇચ્છેક કિ. મી. (ચાર માઈલ) ઉપર આવેલું, 'કાસલા' કાગે છે ૭૦૧ મણિભાઈ દિવેદી તાપીના તટ ઉપરનું 'કોર' અથવા 'કુડસદ' કહેવા માગે છે, ૭૦૨ પરતુ વ્યુત્પત્તિની દ્રષ્ટિએ 'કાસલા' બધે ખેસે છે.

કમ્બણીય-કાર્મણ્ય-કર્મતપુર : 'પેરિલ્લસ'ના લેખકે એની આ જૂગોળ-માં અખાતની જમણી બાજુ 'હેગેન' નામનો ખરાબો 'કુમ્બોની' ગામની સામે કહ્યો છે તે ખલાતના અખાતના પૂર્વકાંઈનું કામરેજ છે, જેના સામેના કાંઠા ઉપર 'અષ્ટકપ્ર' (હાથખ) કહ્યું છે ૭૦૩ ગુર્જરનૃપતિવંશના દ્વર રાજાના ઈ સ. ૪૭૮ ના બનાવટી માલૂમ પડી આવેલા દાનશાસનમાં 'કમ્બણીયગૌડ(ય)શત (કમ્બણીય-૧૧૬ ગામોનો સમૂહ) ભુક્તિ'માંનું ગામ દાનમાં આપવામાં આવ્યાનું

જણાવ્યું છે. ૭૦૪ 'આહાર-વિષય' તરીકે 'કાર્મણ્ય'ના ઉલ્લેખ ચાલુક્યવંશીય કથાત્રય શીલાદિત્યના ઈ. સ. ૬૬૩ ના અને અવનિજનાત્રય પુલકેશીના ઈ. સ. ૭૩૬ ના —એ બે દાનશાસનોમાં થયેલો છે. ૭૦૫ રાષ્ટ્રકૂટવંશના અમોઘવર્ષ ૧ લાના, તર-સાડીમાંથી મળેલાં પતરાંના ઈ. સ. ૮૫૦ ના દાનશાસનમાં 'કર્મમાંતપુરવિષય' પણ 'કામરેજ'ના જ વાચક છે ૭૦૧ ધ્રુવ ૩ જાના ઈ. સ. ૮૬૭ ના દાનશાસનમાં 'કર્મા-ન્તપુરશોડ(શ)શત' તે પણ આ છે, જ્યારે ઇદ્રરાજ ૩ જાના ઈ. સ. ૯૧૪ ના દાનશાસનમાં 'કર્મણિજ' પણ આ જ છે. ૭૦૧ અ. 'શુકિત' 'આહાર' 'વિષય' એ નાનામોટા વહીવટી વિભાગના વડા મથક તરીકે રહેલું આ 'કર્મણિજ' —'કાર્મણ્ય'—'કર્મમાંતપુર' એ સુરત જિલ્લાના કામરેજ તાલુકાનું વહુ મથક, સુરત-થી ઉત્તરપૂર્વે ૧૬ કિ મી (૬૬ માઈલ) ઉપર આવેલું, કામરેજ છે.

ધરાય : ગૈરકવંશના ધરસેન ૨ જાના સાથે ૪૦૦ (ઈ. સ. ૪૭૮ ?)ના બનાવટી માલૂમ પડી આવેલા દાનશાસનમાં 'ધરાય વિષય' કહેલ છે ૭૦૭ એ વિષયનું વહુ મથક 'ધરાય' તે હાલના કામરેજની ઉત્તર-પૂર્વે સાડા ૭ કિ. મી. (ચાર માઈલ) ઉપરનું સુરત જિલ્લાના કામરેજ તાલુકાનું 'ધલા' હોવાની શક્યતા છે. ૭૦૮

કંતારઆમ-કાંનારઆમ : ધરસેન ૨ જાના બનાવટી નીકળેલા સાથે ૪૦૦ (ઈ. સ. ૪૭૮ ?)ના દાનશાસનમાં 'કંતારઆમશોડ(શ)શતવિષય'નું આમદાન આપવાનું લખ્યું છે. ૭૦૯ આ ૧૧૬ આમેના સમૂહના વડા મથક તરીકેનું નગર તે 'કંતારઆમ'. ઉપર 'કર્મનીયશોડ(શ)શત' કહેલ છે તેવો આ પ્રકાર છે. રાષ્ટ્રકૂટવંશની શુભરાતની સાખાના ધ્રુવ ૨ જાના ઈ. સ. ૮૮૪ ના દાનશાસનમાં, પહેલાં 'કવરિકાહારવિષય' કહેવાતા અને રાજાના સમયમાં 'કંતારઆમ-આહારવિષય' મણાતા વિભાગના 'કંતારઆમ' નજીક આવેલી નદીના કાંઠાના બૌદ્ધવિહારને દાન આપવામાં આવ્યું છે. ૭૧૦ આ અત્યારે સુરત જિલ્લાના (સુરત જોડું વહુ મથક છે તે) ચોર્યાસી તાલુકાનું સુરતથી ઉત્તરમાં ૧૬ કિ મી. (૬૬ માઈલ) ઉપર આવેલું 'કંતારઆમ' છે.

વરિઆવિ : રાષ્ટ્રકૂટવંશના કૃષ્ણ ૨ જાના અંકલેખરમાંથી મળેલાં પતરાંના ઈ. સ. ૮૮૮ ના દાનશાસનમાં 'વરિઆવિ'ના નિવાસી બ્રાહ્મણને દાન આપવામાં આવ્યું છે. ૭૧૧ આ 'વરિઆવિ' એ આજનું સુરત જિલ્લાના ચોર્યાસી તાલુકાનું 'વરિયાવ' છે.

બાહિરિકા અને કુણ્ડવલ : ચાલુક્યવંશના ક્યામ્ય શીલાલિપિના ઈ. સ. ૬૭૧ ના દાનશાસનમાં 'બાહિરિકા વિષય'માં આવેલા 'કુણ્ડવલ આહાર'માંનું એક ગામ દાનમાં આપ્યાનું મળે છે. ૭૧૨ આમાંના 'બાહિરિકા વિષય'ના વકા મથક 'બાહિરિકા'ને મણિભાઈ દિવેદી 'વહર-વસર' કહે છે, ૭૧૩ ને હકીકતે સુરત જિલ્લાના મોગદોળ તાલુકાનું 'વહાર' છે, હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી બારડોલીથી દક્ષિણ-પૂર્વે ૨૪ કિ. મી. (૧૧ માઈલ) ઉપરનું 'બહેરા' પણ સૂચવે છે ૭૧૪ મિરાશી અને 'અંતર્મ' હલી'ની જેમ બહારના પ્રદેશ માટેની સંજ્ઞામાત્ર કહે છે, ૭૧૫ પરંતુ એ બંધબેસતું નહિ આવે; એમ કરવા માટે 'બહિર્મ' હલી' જેવી કોઈ સંજ્ઞા અપેક્ષિત લાગે

'કુણ્ડવલ' એ સુરત જિલ્લાના પલસાણા તાલુકાનું બચ્ચમરાની દક્ષિણે આઠ કિ. મી. (પાંચ માઈલ) ઉપરનું 'કણાવ' સમભય છે ૭૧૬ મિરાશી બારડોલીથી દક્ષિણમાં દસેક કિ. મી. (૭ માઈલ) ઉપરનું 'કણ્ડી' સૂચવે છે, ૭૧૭ પણ એ નામ સુરત જિલ્લાના તાલુકાઓનાં ગામોની યાદીમાં જોવા મળતું નથી.

તથ-ઉંબરા (૧ બગ-ઉંબરા) : યુર્જરનૃપતિવંશના ૬૬ ૨ ભ(પ્રશાંતરાગ)-ના બનાવટી ભાલૂમ પડી આવેલા શક સ. ૪૧૫ (ઈ. સ. ૪૯૩ ૧)ના દાનશાસનમાં 'આહાર' અને 'આમ' એકી રીતે આતો ઉલ્લેખ થયો છે, ૭૧૮ પરંતુ વાંચવામાં ગરબક 'અર્ધ' સહવે છે : એ 'બગ-ઉંબરા' શક્ય છે આ દાનનાં પતરાં બચ્ચમરા-માંથી જ અભ્યાં છે, જે કામરેથીજ દક્ષિણે પહરેક કિ. મી. (નવ માઈલ) ઉપર સુરત જિલ્લાના પલસાણા તાલુકામાં આવેલું છે.

ત્રેયણ્ણુ-તેન્ન : 'આહાર' તરીકે આતો ઉલ્લેખ બીલ શાસક નિકુંભ-અલ્લશકિતના ઈ. સ. ૬૫૫ ના દાનશાસનમાં થયો છે, તો રાષ્ટ્રકૂટ ઈન્દરાજ ૩ ભના ઈ. સ. ૬૧૫ ના દાનશાસનમાં 'કમ્બણ્ણુજસમીપે' 'તેન્ન' ગામ અપાચુ હણું છે ૭૧૯ પેલા આહારનું વકું મથક 'ત્રેયણ્ણુ' અને આ 'તેન્ન' એક છે. આ હાલનું સુરત જિલ્લાના બારડોલી તાલુકાનું, બારડોલીની પશ્ચિમે દોદેક કિ. મી. (એક માઈલ) ઉપરનું, 'તેન્ન' સમભય છે.

કાપૂર-કાપુર : ગૈકૂટકવંશના દહ્મસેનનાં પારડીમાંથી મળેલાં ઈ. સ. ૪૫૬ નાં 'પતરાંમાં અક્ષિત થયેલા દાનશાસનમાં 'કાપુર'ના નિવાસી બ્રાહ્મણને દાન આપ્યાનું લખ્યું છે; કલીટના જણાવ્યા પ્રમાણે વ્યારાથી દક્ષિણ-પશ્ચિમ-દક્ષિણે આવેલું આજનું 'કાપુર' આ છે. ૭૨૦ મણિભાઈ દિવેદીએ આજનું એ માટેનું પ્રચલિત

‘કપૂરા’ કહ્યું છે ૭૨૧ આ પુર વડું મથક હોય તેવા ‘કાપૂર આહાર’નો ઉલ્લેખ કોટરાત ક્ષેત્રપ નહયાનના સમયના ઈ. સ. ૧ લી સદી જેટલા જૂના સમયનો ભણવામાં આવ્યો છે. ‘કપૂરા’ તરીકે આ આગે સુરત જિલ્લાના વ્યારા તાલુકામાં આવેલું છે.

કવરિકા અને સુહિલા : રાષ્ટ્રકૂટવંશના સુવ રાજાના ઈ. સ. ૮૮૪ ના દાનશાસનમાં ‘કવરિકા’નો ‘આહાર-વિષય’ તરીકે અને ‘સુહિલા’નો ‘વિષય’ તરીકે નિર્દેશ થયેલો છે ૭૨૨ ઉપર ‘કંતાર આમ’ના વિષયમાં જણાવ્યું છે તેમ ‘કંતાર-આમ-આહાર-વિષય’નું પૂર્વનું નામ ‘કવરિકાહારવિષય’ હતું, ૭૨૩ પરંતુ ‘કવરિકા’ નગરસંઘા અને ‘કંતારઆમ’ નગરસંઘા એક ન હોય; અને ઓલપાડ તાલુકામાં ‘કમરોલી’ (શક્ય મૂળ : સં. કવરીપદિકા > પ્રા. કવરીકલિકા > અપ. કૈવરકલિકા) મળે છે એની ઓછી શક્યતા નથી. ‘સુહિલા વિષય’નું વડું મથક ‘સુહિલા’ એ સુરત જિલ્લાના મંડવી તાલુકાનું ‘સોલી’, અથવા કદાચ નિઝર તાલુકાનું ‘સુલવાડે’ હોય.

વિજયપુર : લાટના ચાલુક્યવંશના વિજયરાજના ઈ. સ. ૬૪૪ ના બનાવટી માલુમ પડી આવેલા દાનશાસનમાં વિજયપુરમાં ડાવણી હોવાનું મળે છે. ૭૨૪ મિરાશી પંચમહાલના ‘વિજયપુર’ કે જૂના વડોદરા રાજ્યના વિજયપુર(ઉત્તર-શુભરાતમાં મહેસાણા તાલુકાના)ની સંભાવના કરે છે. એ કરતાં હરિમસાદ શાસ્ત્રીએ કેંકણના શિલાહારોના મંડલિક વિજયે વસાવેલું સંભવ્યું જ એ નામનું ‘પરું’ હોવાની સંભાવના કરી છે તે વધુ સારી લાગે છે. ૭૨૪અ

નવસારિકા-નાગસારિકા : જૂનામાં જૂનો પહેલો ઉલ્લેખ તોલેમીનો ‘નોસારિપા’ કહી શકાય. ૭૨૫ આલિલેખિક ઉલ્લેખોમાં ચાલુક્યરાજ કથાશ્રય શીલાલિપ્યના ઈ. સ. ૬૭૧ ના દાનશાસનમાં ‘નવસારિકા’ના નિવાસી બ્રાહ્મણને ‘નવસારિકા’માં દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ અને અવનિજનાશ્રય પુલકેશીના ઈ. સ. ૭૩૧-૩૨ ના દાનશાસનમાં એણે ‘નવસારિકા’ મેળવવા આવેલા તાનિકા(અરખો)ને હઠાવ્યાનો ઉલ્લેખ એ જૂના છે. ૭૨૧ જરા ઉત્તરકાલના રાષ્ટ્રકૂટવંશના કર્કરાજ સુવર્ણવર્ષના ઈ. સ. ૮૨૧ ના દાનશાસનમાં નાગસારિકા વિભાગના સૂત્રનમાં ‘નાગસારિકા’ કહેવામાં આવેલ છે; સોલંકીકાલમાં પણ કણ્ઠિવના સમયના ઈ. સ. ૧૦૭૪ ના દાનશાસનમાં ‘લાટ દેશાતઃપાતી નાગસારિકા’-માં મંડલેશ્વર દુર્લભરાજની સત્તા કહી છે ૭૨૭ આ ‘નવસારિકા-નાગસારિકા’ તે પૂર્ણા નદીના દક્ષિણ કાંઠા ઉપર વલસાડ જિલ્લાના નવસારી તાલુકાનું વડું મથક ‘નવસારી’ છે.

તલભદ્રિકા : સોલકી રાજ કણ્ઠદેવના સમયનાં નવસારીમાંથી મળેલાં પત્રોનાં ઈ સ. ૧૦૭૪ ના ઉપર્યુક્ત દાનશાસનમાં 'તલભદ્રિકા-પદ્મિ શત્પથક'નું ગામ દાનમાં અપાયાનું લખ્યું છે ૭૦૮ આ છત્રીસ ગામોના વહીવટી એકમનું વડુ મથક 'તલભદ્રિકા' એમાં અપાયેલા ગામની અતુન્સીમાંમાં 'આવલસાદિ' (આજનું 'અમલસાદ') આવતું હોઈ એની નજીકના પ્રદેશમાં હોવું જોઈ એ સંભવ છે કે એ વલસાડ જિલ્લાના ઉમરગામ તાલુકાનું 'તલવાડા' હોઈ શકે, જે સ તલપાટક ઉપથી આવી શકે; અમલસાડ ગણદેવી તાલુકામાં છે.

સંજ્ઞા-સંજ્ઞન : રાષ્ટ્રકૂટવંશના અમોઘવર્ષ ૧ દાનાં સંજ્ઞામાંથી મળેલાં પત્રોનાં ઈ સ. ૮૭૧ ના દાનશાસનનો 'સંજ્ઞન પત્તન' તરફનો અને વહીવટી વિભાગ હોય તેવો ત્યાં જ પૂર્વે 'સંજ્ઞ' નજીકની ઓવીસી વિશેનો ઉલ્લેખ ધ્યાન ખેંચે છે ૭૨૯ હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ ધ્યાન દોર્યું છે ૩૭૩૦ રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ઈંદ્રરાજ ૩ જના ઈ સ. ૯૨૬ ના દાનશાસનમાં 'સંયાનમંડલ' ઉપર મધુમતિ ઉર્ફે સગતિપ (મદમ્મદ ઉર્ફે સુળકત) નામના માંડલિકનો અગમ હતો, જે વખતે સંજ્ઞામાં 'હજમન'થી નિર્દેશાયેલા પારસીઓની વસાહત થઈ ચૂકી હતી એવો જે જે મોદીનો મત સ્વયંવાચો છે કૃષ્ણરાજ ૩ જ(ઈ સ. ૯૩૬-૯૬૭)ના સમયમાં શિક્ષામણના અમાત્યોએ મધુસૂદન(વિષ્ણુ)ની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું જણવામાં આવ્યું છે. ઈ સ. ૧૦૨૬-૩૪ ના અરસામાં 'સંયાન' ઉપર ઠેકણુના શિલાહાર વંશના છિત્તરાજનું શાસન હતું, જેમાં ઈ સ. ૧૦૩૪ ના દાનશાસન પ્રમાણે 'સંયાનપત્તન'નો વહીવટ મહામંડલેશ્વર ચામુંદરાજને સોંપવામાં આવ્યો હતો, એનો પિતા વિજય રાણુક એની પૂર્વે 'સંયાનપત્તનમંડલ'નો શાસક હતો. જેને ઈ. સ. ૧૦૫૩ ના દાનશાસનમાં 'સંયાનમંડલ'નો શાસક કહ્યો છે તે મોદકુલના મહા-મંડલેશ્વર વિજયલદેવના ઈ સ. ૧૦૪૮ ના દાનશાસનમાં જણાવેલું 'વિજયપુર' એની રાજધાની લાગે છે; એના સ પાદક દિનેશચંદ્ર સગકાર આ 'વિજયપુર' 'સંયાન'નું પરુ હોવાનું ધારે છે આ દાનશાસનોનું 'સંયાન' એ વલસાડ જિલ્લાના ઉમરગામ તાલુકામાં આવેલું આજનું સંજ્ઞ છે, આજે પણ ત્યાં પારસીઓની સારી વસ્તી છે અને એ આવ્યા ત્યારની રચાયેલી અગિયારી છે.

ઉપસંહાર

લિપિરચ સુદ્રિત સાહિત્ય-ગ્રંથો, તાત્રપત્રો શિલાલેખો વગેરેની મદદથી ઈ. સ. ૧૩૦૦ આસપાસ સુધીનાં એવા સાધનોમાં એવા મળેલા, ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-દક્ષિણ અનેલા 'ગુજરાત રાજ્ય'નાં, દેશો-પર્વતો-વનો-નદીઓ-તીર્થો-નાનાં મોટાં નગરોને

લગતી ઐતિહાસિક અને કવિયત્ત નોધાયેલી આનુશ્રુતિક માહિતી સંક્ષેપમાં ખતાવવાનો અહીં આ પ્રયત્ન થયો છે. આ ઉપરાંત બીજા કેટલાક પ્રકીર્ણ ઉક્લેષ નીચે પ્રમાણે મળે છે :

ઈ સ. ૪ થી-૫ મી સદીના કહી શકાય તેવા જૈનસૂત્રગ્રંથ જ્ઞાતાધર્મ-કથામાં સુરદામળવચ શબ્દમાં ૭૩૦ અ સુરદા (સં. સુરાષ્ટ્ર) સ્ત્રીલિંગે નોધાયો છે, તેા આ. હેમચંદ્રના ઈ સ. ની ૧૨ મી સદીના દ્વાચાશ્રયકાવ્યમાં ગૂર્જરત્રા અને સંખ્યાખંધ સ્થળે સુરાષ્ટ્રા શબ્દ સ્ત્રીલિંગે પ્રયોગનયા ગેવા મળે છે ૭૩૧

ઈ સ. ૧૩ મી સદીના વિનયચંદ્રસરિના 'કાવ્યશિક્ષા' નામક ગ્રંથમાં સમૂહવાચક શબ્દો વિશે કહેતાં ગુજરાતનાં કેટલાક સ્થળનામ નોધવામાં આવ્યાં છે; જેવાં કે ઊડુયાણી (અનભિજ્ઞાત), પત્તન (અણુહિલપુર પાટણ), માતર (ખેડા જિલ્લાના માતર તાલુકાનું વડું મથક), બ્રહ્મ (અનભિજ્ઞાત), કાલિન્ય ('કાલેજ'—ખેડા જિલ્લાના આણુદ તાલુકામાં), હર્ષપુર ('હરસોલ'), નાર (ખેડા જિલ્લાના પેટલાદ તાલુકામાં), જાલૂસર, પડવાણ (અનભિજ્ઞાત), દર્કાવતી ('ડકોર્ષ'), પેટલાપદ્ર ('પેટલાદ'), ખડિરાલુકા (મહેસાણા જિલ્લાના ખેરાળુ તાલુકાનું વડું મથક 'ખેરાળુ'), ભોગપુર (સંભવતઃ 'ભોગવતી' અર્થાત્ 'ખંભાત'), ધવલચક્ર ('ધોળકા') અને મોહડવાસ ('મોહડા') એ નગરસ્થાનો અને મહીતટ ('મહીકાંઠો'), સુરાષ્ટ્રા (સ્ત્રી, 'સૌરાષ્ટ્ર'), લાટ, ગૂર્જર (ઉત્તર-મધ્ય-દક્ષિણ 'ગુજરાત') આ દેશનામ પણ આપવામાં આવ્યાં છે ૭૩૨

આ બાબતમાં હસ્તલિખિત ગ્રંથોની પુષ્પિકાઓમાં અને પ્રશરિતઓમાં પણ માહિતી મળે છે હસ્તલિખિત ગ્રંથોના ભંડારોમાં અમુદ્રિત દશામાં પડેલા ગ્રંથોની પ્રશરિતઓના જે એક સમૂહ મુદ્રિત થયો છે તેમાંથી આશરે ઈ સ. ૧૩૦૦ સુધીના સમયની હસ્તપ્રતોમાંથી કેટલાંક વધુ સ્થાન પકડી શકાય છે ઉત. 'મહી' અને 'દમન' ('દમણ') નદીઓ વચ્ચેના 'લાટદેશ' ઈ સ. ની ૧૨ મી સદીના અંતમાં, તેા એ સમયે 'લાટદેશ-મંડલ' પણ ૭૩૩ 'ફંડા[હિપથક]' ૧૩મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં મળે છે ૭૩૪ ઉપર યથાર્થના સ્થિતિ ચર્ચા ગયેલા નગરોમાં 'અણુહિલપાટક'—'અણુરિલપાટક'—'અણુહિલવાડ'—'અનહિલપાટક'—'અ.ન.રિલપાટક'—'અણુહિલનયર'—'અણુહિલપાટણપત્તન'—'અણુહિલપુર' એમ લિન્ન લિન્ન રીતે જુદી જુદી પ્રતોમાં નકલ થયાના સ્થાન તરીકે, વળી 'પત્તન'—'શ્રીપત્તન'—'શ્રીમત્પત્તન' તરીકે પણ ૭૩૫ 'આશાપલ્લી' ૧૩ મી સદીના અંત સુધી, ૭૩૬ તેા 'કર્ણાવતી' ૧૨ મી સદીની પહેલી પચીસીમાં ૭૩૭ 'ખેટકાધાર' (= 'ખેટકાહાર') અને 'ખેટક' નગર

૧૨ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ૭૩૮ ‘દધિપદ્ર’ અને ‘દધિપદ્રપત્તન’ (‘દાહોદ’) ૧૨ મી સદીમાં ૭૪૯ ૧૨ મી સદીની ૩ શ્રુ પચીસીમાં ‘ગભૂતા’(ગાંધી)ને ‘જ્ઞપ્તુલ્તારિ-સાચ્છત્પથક’ (૪૪૦૦ ગામોના પથક ? ૧૪૪ નો) કહેવામાં આવેલ છે. ૭૪૦ ‘દર્ભવતી’ અને ‘દર્ભવતી’ એક રીતે જોવા મળે છે (‘ડભોઈ’), છેક ૧૩ મી સદીના અંત સુધી, વિશિષ્ટતા એ છે કે ત્યાં વીસલદેવની પૂર્વે ઈ. સ. ૧૧૫૫ માં ‘શ્રીવિઘ્નાથ મહાદેવ’ના મંદિરનું અસ્તિત્વ જોવા મળે છે, ૭૪૧ અર્થાત્ વીસલદેવે તો પછી સચુદ્ધાર કરેલો, જે ડભોઈની વૈદ્યનાથપ્રશસ્તિનો વિષય બન્યો. ૧૩ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ‘ગોમ ડલ’ (‘ગોડગ’) નોંધાયું છે ૭૪૨ કેટલાક તાડપત્રીય ગ્રંથોની નકલ ‘દિવપત્તન’(પ્રભાસપાટણ)માં પણ થયેલી છે, જ્યાં (પાશુપતસંપ્રદાયના) ગડોનો સબધ પણ નિર્દિષ્ટ થયો હોય છે ૭૪૩ ઈ. સ. ૧૨૫૦ ની એક પ્રતમાં ‘દીપ’-(દીવ)ના નિવાસી આવકનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, તો ‘નાગસારિકા’ (નવસારી) ૧૩ મી સદીના આરંભકાલે સ્થવાઈ છે ૭૪૪ ‘ધવલકુક’ (‘ધોળકા’) ૧૩ મી સદીના અંતભાગ સુધી, તો ‘પ્રભાદનપુર’ પણ ૭૪૫ પ્રાકૃતમાં ‘ભદ્રુબ્ધ’, પરંતુ સંસ્કૃતમાં ‘ભદ્રુકુબ્ધ’ ૧૩ મી સદીના મધ્યભાગ સુધી જોવા મળે છે. ૭૪૬ ‘મડલી’ (મડલ) અને ‘મહુમતી’ (મહુવા) અનુક્રમે ૧૨ મી અને ૧૩ મી સદીમાં મળે છે ૭૪૭ ૧૩ મી સદીના અંતભાગમાં બિન્ન બિન્ન એ રથને ‘વટ-પદ્માગ્રામ’ (‘વડોદરા’)નો નિર્દેશ છે. ‘વટપદ્રક’ સામાન્ય તરીકે ૧૨ મી અને ૧૩ મીની ૧ થી પચીસીનો, પરંતુ ‘વટપદ્રકપુર’ તરીકે ઈ. સ. ૧૧૬૫ નો છે; એટલે કે ‘વટપદ્રક’ પુર તરીકે ખીલવા લાગ્યું હશે, અને હજી એવું મોટું ન થયું હોય તેથી ‘ગ્રામ’ પણ કહ્યું હોય ૭૪૮ ‘વીળપુર’-‘વીળપુર પત્તન’ અને એક વાર ‘વિભુલુર’ તરીકે પણ જોવા મળે છે, ત્યાંની પૌષ્ઠશાળામાં રહીને નકલો કરવામાં આવી કહી છે ૭૪૯ એક પ્રતમાં ‘સિદ્ધપુર’ (ઈ. સ. ૧૧૪૪) જોવા મળ્યું છે, તો ૧૩ મી સદીમાં ‘સ્તભનક’ (યામળા) પણ ૭૫૦ જ્યાં અત્યારે હવે એક પણ દેરાસર નથી સ્તભતીર્થના નિર્દેશ ૧૩ મી સદીના અંત સુધી જોવા મળ્યા છે, જ્યાં કચિત્ એને ‘નગર’, તો એક રથને ‘વેલાકુલ’ (બદર) પણ કહ્યું છે ૭૫૧

મનશાસનોમાં અને શિલાલેખોમાં સંખ્યાબધ ‘ગ્રામ’ નિર્દિષ્ટ થયાં છે; તે તે ‘વિષય’ ‘આહાર’ ‘પથક’ ‘ભુકિત’ વગેરેમાં બતાવેલાં હોઈ કેટલાકનો સ્થળ-નિશ્ચય સરળતાથી થાય છે, કેટલાંક નાશ પામી જવાથી ઝોળખી શકાતાં નથી. ઝોળખી શકાય તેવાં ગામોના વિષયમાં આજે એવું પણ બન્યું છે કે નિકટ નિકટમાં હોય છતાં જિલ્લા અને તાલુકા પણ બદલાઈ ગયા હોય. સાહચર્યથી સ્થળનિર્દેશ સરળ બની રહે છે જે ગામોનાં નામ સમૂળાં બદલી જ ગયાં હોય

તેઓના વિષયમાં અટકળ કરી સમાધાન મેળવવાનું રહે છે. ૭૫^મ રકંદપુરાણની રચના થઈ હશે ત્યારે જુદા જુદા ભૂભાગોમાં ગામોની સંખ્યા કેટલી હતી એના વિશે પણ કહેવામાં આવ્યું છે; ‘કાવ્યશિક્ષા’ જેના અંશમાં પ્રસંગવશાત્ તે તે ગામ વડું મથક હોય તેમ એની સત્તાનીચેનાં ગામોની સંખ્યા પણ કહી હોય છે

પાઠ્યપ

૧. ઋગ્વેદ, ૨-૪૧-૧-૬ ૨. એન, ૭-૯૬-૧
૩. B. C. Law, *Rivers of India*, p. 16
૪. પુ. ગ્રં. પૃ. ૧૯૮
૫. મહાભારત, આદિપર્વ, ૧૫૮-૧૭, મીષપર્વ, ૭-૪૪, ૪૫
૬. એન, આરખ્યકર્મર્વ, ૫-૧ થી ૩ ૭. એન, ૩૭-૩૭
૮. એન, ૧૩૦-૩ થી ૭ ૯. એન, ૮૦-૧૧૮, ૧૧૯
૧૦. એન, ૮૬-૧૭
૧૧. મહાભારત, શાલ્યપર્વ, ૩૪-૭૫ થી ૭૮ ૧૨. એન, ૩૪-૬૯
૧૩. એન, ૪૧-૨૯ થી ૩૨ ૧૩અ. ઋગ્વેદ, સિલ્લસૂત્ર, ૧૧-૫
૧૪. મહાભારત, આરખ્યકર્મર્વ, ૮૧-૧૩૧ ૧૪. એન, ૮૦-૧૩૦, ૧૩૧
૧૫. મહાભારત, શરપર્વ, ૩૪-૬૯ થી ૭૮
૧૭. ખંભાતનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૧૬ ૧૮. પુ. ગ્રં. પૃ. ૨૦૨ વગેરે
૧૬. કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૬૪ ૨૦. હમીરમદમર્દન નાટક, પૃ. ૪૭
૨૧. જી. આ. ગ્રં. પૃ. ૧૮૮
૨૨. રામાયણ, કિષ્કિન્ધાકાન્ડ, ૩-૨૦ ૨૩. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૧-૩૩-૫૪
૨૪. હ્વાશ્રય કાવ્ય, ૧-૭૬ ૨૪. એન, ૧૩-૧૪
૨૫. કીર્તિકૌમુદી, ૧-૬૦ અને ૧-૭૨ થી ૮૧
૨૭. પ્રવચ્ચચિન્તામણિ, પૃ ૧૮, ૬૩; વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ ૫૧, પુરાતનપ્રવચ્ચ-સંગ્રહ, પૃ. ૧૨૮ ૨૮. પ્રવચ્ચકોશ, પૃ ૫૩
- ૨૮અ. પુરાતનપ્રવચ્ચસંગ્રહ, પૃ. ૧૧૨ ૨૯. આગવતપુરાણ, ૬-૮-૩૯
- ૨૯અ. મહાભારત, આરખ્યકર્મર્વ, ૧૨૧-૧૫

३०. स्कन्दपुराण, ७-१-३३-५३, ५४ बगेरे
३१. मत्स्यपुराण, ११४-५०, ब्रह्माण्डपुराण, १-२-१६-६२; वायुपुराण, १-४५-१३०
३२. मार्कण्डेयपुराण, ५४-६१ ३३. वामनपुराण, १३-५२
३४. काव्यमीमांसा, पृ. ९४
३५. आवश्यकचूणि, उत्तरभाग, पृ. ६१, द्वयाध्वय काव्य, ६-५१ ('नदी')
३६. प्रबन्धचिन्तामणि, पृ. ८७ ३७. विविधतीर्थकल्प, पृ. ८५, २०
३८. D C Sircar, *Select Inscriptions*, p. 327
३९. पाणिनि, अष्टाध्यायी-व्याकरण, गणपाठ, ४-२-९७
४०. सिद्धांतकौमुदी, (तद्धितेषु शैशिकाः ४-२-९७), पृ. २५०
४१. शुभो. आ. पू. २१८. ४२. महाभारत, आरण्यकपर्व, २१२-२२
४३. पु. अ. पु. १५६ ४४. महाभारत, शीष्मपर्व, १०-२०
४५. मत्स्यपुराण, ११४-२३; वायुपुराण, १-४५-९७
४६. मार्कण्डेयपुराण, ५४-१९; ब्रह्मपुराण, २५-२८, वामनपुराण १३-२४, ब्रह्माण्डपुराण, १-२-१६-२८ ४७. पु. अ. पु. १५६
४८. स्कन्दपुराण, ५-३-५-६ ४९. रामायण, किष्किन्धाकाण्ड, ३९-२०
५०. काव्यमीमांसा, पृ. ९४ ५१. प्रबन्धकोश, पृ. १०७
५२. महाभारत, शीष्मपर्व (कुम्भकोनम् आवृत्ति), ९-३१; पद्मपुराण, ३-६-२६
५३. महाभारत, शीष्मपर्व, १०-३०
५४. वामनपुराण, १-४५-९७, ब्रह्माण्डपुराण, १-२-१६-२८
५५. मत्स्यपुराण, ११४-२३, वायुपुराण, १३-२४
५६. मार्कण्डेयपुराण, ५४-१९ ५७. ब्रह्मपुराण, २५-२८
५८. D. C. Sircar, *op. cit.*, p. 161 ५९. ने. आ. अ. पु. १०९
५९. पुरातनप्रबंधसमूह, पृ. ४६
६०. मत्स्यपुराण, ११४-२७; कूर्मपुराण, १-४७-३४; वायुपुराण, १-४६-१०२, ब्रह्माण्डपुराण १-२-१६-३२; मार्कण्डेयपुराण, ५४-२४
६१. पु. अ. पु. ७८ ६२. D. C Sircar, *op. cit.*, p. 161
६३. काव्यमीमांसा, पृ. ९४ ६४. महाभारत, शीष्मपर्व, १०-१५; १०-१९

- १५ B. C. Law, *Historical Geography of Ancient India*, p. 326
 १६. काव्यमीमांसा, पृ ९४ १७. B. C. Law, *op cit.*, p. 296
 १८. महाभारत, आरभ्यकपर्व, ५८-२१ १९. एजन्, ८३-८७
 ७०. एजन्, ८६-४, ५, ६ ७१. एजन्, १२०-३०; १२१-१, २
 ७२. एजन्, १२१-१५
 ७३. Pargiter, *Mārkaṇḍeya Purāṇa*, Translation, p. 299
 ७४. शु. भे. वे., वेध नं. ६, पृ. ६
 ७५. पद्मपुराण, ६-१३६-२ ७६. काव्यमीमांसा, पृ ९४
 ७७. पद्मपुराण, ६-१७३-१४ वगेरे
 ७८. अभ्युदास ना भठेल, 'नामदध'उ-समथान', 'स्वाध्याय', पु ७, पृ १४१
 ७९. पद्मपुराण, ६-१३५-१, ६-१३६-२; ६-१३४-२५, २६; पु ३, पृ. २०४
 ८०. पद्मपुराण, ६-१५६ ८०अ. ब्रह्माभय काव्य, ६-४५
 ८१. प्रबन्धचिन्तामणि, पृ ७१ ८२. पुरातनप्रबन्धसंग्रह, पृ ७८
 ८३. पद्मपुराण, ६-१३४-५६, ६-१३६-४ वगेरे
 ८४. एजन्, ६-१४५-१४ श्री १६
 ८५. एजन्, ६-१३४-५६, ६-१६८-६९, ७०
 ८६. मत्स्यपुराण, ११४-२३, वायुपुराण, १-४५-९७, ब्रह्माण्डपुराण, १-२-१६-२७;
 मार्कण्डेय पुराण, ५४-१९; वायुपुराण, १३-२३
 ८७. कूर्मपुराण, १-४७-२९ ८८. पद्मपुराण, ६-१६८-६९, ७०
 ८९. एजन्, ६-१३३-१; ६-१३३-१८ ९०. महाभारत, भीष्मपर्व, १०-१५, १८
 ९१. पु. शु. पु. १८५, १८६; Pargiter, *op. cit.*, p. 295
 ९२. मेघदूत, १-२५ ९३. काव्यमीमांसा, पृ. ९४
 ९४. पद्मपुराण, ६-१३६-३ ९५. प्रबन्धचिन्तामणि, पृ. १२०
 ९६. प्रभाषकचरित, पृ. १६५ ९७. विविधतीर्थकल्प पृ १३, १०४
 ९८. पुरातनप्रबन्धसंग्रह, पृ. ११, १५ ९९. पद्मपुराण, ६-१३४-५६
 १००. एजन्, ६-१३६-३ १०१. एजन्, ६-१४०-४
 १०२. पाणिनि, उपर्युक्त, ४-२-११६ १०३. शुआ ७५२ यादवीय २३.

୧୦୪. ମହାଭାରତ, ଶିଖମପର୍ବ, ୧୦-୨୫ ୧୦୫. ଏକନ, ଆରଣ୍ୟକପର୍ବ, ୮୭-୭
୧୦୬. ମତ୍ସ୍ୟପୁରାଣ, ୧୧୪-୨୪; ମାର୍କଣ୍ଡେୟପୁରାଣ, ୫୪-୨୦, ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡପୁରାଣ, ୧-୨-୧୬-୨୮
(ପାଞ୍ଚା ୫୫), ବାମନପୁରାଣ, ୧୩-୨୪ (ଶରା ୫୫)
- ୧୦୬ଅ. ମହାଭାରତ, ଆରଣ୍ୟକପର୍ବ, ୧୦-୨୫ ଶି ୪
୧୦୭. ଏକନ, ୮୭-୯, ୧୦ ୧୦୭ଅ. ଶକ୍ତପୁରାଣ, ୭-୪-୨-୩, ୪
୧୦୮. ଏକନ, ୭-୪-୫-୪୯ ୧୦୯. ଏକନ, ୩-୨-୩୧-୧୫; ୭-୪-୫-୪୭
୧୧୦. ଏକନ, ୭-୪-୧୪-୪୫ ୧୧୧. ମହାଭାରତ ଶୈଳପର୍ବ, ୮-୪୩ ଶି ୬୧
୧୧୨. ଶ୍ରୁତି, ୫୫୨ ପୃ. ୨୪୪
୧୧୩. ପାଣିନି, ଉପସ୍ଥାପନ, ୪-୨-୧୧୦, ୪-୧-୪୫
୧୧୪. ମହାଭାରତ, ଆରଣ୍ୟକପର୍ବ, ୧୩-୨୫; ଶିଖମପର୍ବ, ୧୦-୧୭
୧୧୫. ମାଗବତପୁରାଣ, ୬-୮-୩୯ ୧୧୬. ଋଗ୍‌ବେଦ, ୧୦-୭୫-୬
- ୧୧୬ଅ. ଶ୍ରୁ ଶ୍ରୁ., ପୃ. ୭୯
୧୧୭. ପଦ୍ୟପୁରାଣ, ୬-୧୫୫ ୩, ୬-୧୫୬-୪ ୧୧୮. ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡପୁରାଣ, ୧-୨-୧୬-୨୫
୧୧୯. ମହାଭାରତ, ଶିଖମପର୍ବ, ୧-୧୯ ୧୨୦. କାବ୍ୟନିର୍ମାତା, ପୃ. ୯୪
୧୨୧. D. C. Sircar, *op. cit.*, p. 161
- ୧୨୧ଅ. ମହାଭାରତ, ଶିଖମପର୍ବ, ୧୦-୧୯
୧୨୨. ଏକନ (କୃଷ୍ଣକୋଳମ୍ ଆବୃତ୍ତି), ୧୦-୨୪
- ୧୨୨ଅ. ଶ୍ରୁ. ଶ୍ରୁ. ଶ୍ରୁ., ଶେଷ ନଂ. ୬, ପୃ. ୮ ୧୨୩. ଶେଷ, ଶେଷ ନଂ. ୧୫, ପୃ. ୬
- ୧୨୩ଅ. ବିବିଧତୀର୍ଥକ୍ଷେପ, ପୃ ୧୦
୧୨୪. ଆ ନିରୀକ୍ଷା ନାମ ଶବ୍ଦ :
- ‘ବରଂଡା’ : ଶ୍ରୁ. ଶ୍ରୁ. ଶ୍ରୁ., ଶେଷ ନଂ. ୧୧୯, ପୃ. ୩୯
- ‘ବରଂସପତ୍ର’ : ଶେଷ, ଶେଷ ନଂ. ୪୧, ପୃ. ୭୮
- ‘ପରିମିତି’ : ଶ୍ରୁ. ଶ୍ରୁ., ପରିମିତି ୪, ପୃ. ୧୫
- ‘ମହାପି’ : ଶ୍ରୁ. ଶ୍ରୁ. ଶ୍ରୁ., ଶେଷ ନଂ. ୧୦, ପୃ. ୧୦୮; ‘ପୁରାତନ ଶିକ୍ଷା ଶୁଦ୍ଧତା’
ପୃ. ୨୦୩
- ‘ନିରୀକ୍ଷା’ : ଶ୍ରୁ. ଶ୍ରୁ., ପରିମିତି ୪, ପୃ. ୨୯
- ‘ମହାପି’ : ‘ଅର୍ଥାତ୍‌ନିରୀକ୍ଷା’, ‘ନିରୀକ୍ଷା’, ‘ନିରୀକ୍ଷା’ : ଶ୍ରୁ. ଶ୍ରୁ. ଶ୍ରୁ., ଶେଷ ନଂ.
୬୪, ପୃ. ୧୪୯

‘वशिकटी’ : मै शु., परिशिष्ट ४, पृ. २५

‘भक्षुमती’, ‘माधुर्धनिका’, ‘विष्णुपिका’, : शु. अ. ले., लेख नं. ८२, पृ. २२८

‘वशोपिका’ : शु. अ. ले., लेख नं. ६५, पृ. २८६

‘कक्षुवीरिका’ : अ. ले., लेख नं. २३४, पृ. २६; लेख नं. २३५, पृ. ३३

‘दधिभती’ ‘क्षारवह’ : अ. ले., लेख नं. १४४, पृ. १६३; लेख नं. २२०५,
पृ. २१३

‘अद्वा’ : स्कन्दपुराण, ७-१-४-१४ शी १६

‘श्रुभादी’ : द्वाधमय काव्य, ५-३७ आदि

१२५ महाभारत, आदिपर्व, २१०-१ शी ८; २१२-१ शी ८

१२६. एजन, आरण्यकपर्व, ८६-१६ शी २१ १२७ एजन, ८०-७७ शी ८०

१२८ महाभारत, मौल्यपर्व, ४-७ शी ५-२५

१२९. एजन, शाल्यपर्व, ३४-३६, ३७ १३०. भागवतपुराण, ११-३०-६

१३१ शुभो ६५२ भादृशी १३५

१३२. स्कन्दपुराण, ७-१ ४-४५ शी ७० १३३ एजन, ७-१-४-१२ शी १४

१३४ प्रबन्धचिन्तामणि, पृ. ८९ १३५ एजन, पृ. १०१

१३६. विविषतीर्थकल्प, पृ. ८०, ८५

१३७ पुरातनप्रबन्धसंग्रह, पृ. ६१, ६५, ११२, १२३

१३८ प्रबन्धकोश, पृ. ४३, १३० १३९ महाभारत, आरण्यकपर्व, ८६-१७

१४०. एजन, शाल्यपर्व, ३४-७५ शी ७८

१४१. एजन, ३४-७९ १४२. स्कन्दपुराण, ७-१-१६८

१४३. महाभारत, शाल्यपर्व, ३४-३३

१४४. एजन, आरण्यकपर्व, ८० ११८, ११९ १४५ एजन, ८६-१७

१४६. स्कन्दपुराण, ७-१ अंन ३-२ (प्रभासखण्ड, धर्मरण्यखंड)

१४७ महाभारत, आरण्यकपर्व, ८६-१६ शी २१

१४८. एजन, ८०-७७ शी ८५ १४९ एजन, ८६-८३, ८१

१५०. विष्णुपुराण, ५-३७-६; भागवतपुराण, ११-१-११, हरिवंश (चित्रगाथा,
पूना) २-८८-४ १५१ हरिवंश, ८६-५३

૧૫૨ મહાભારત, અનુવાસનપર્વ, ૨૬-૫૪ ૧૫૩ માગવતપુરાણ, ૬-૮-૩૧
૧૫૪-૧૫૫. પાદ્મીપોના અંક ૨૬ કરવાના છે.

૧૫૫અ શુઓ ૬૫૨ પાદ્મીપ ૧૪૮.

૧૫૬ મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૮૦-૮૧ ૧૫૭ શુઓ ૬૫૨ પ. ૧૯૧

૧૫૮. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૨-૧૬-૭૨ વગેરે; ૭-૨-૧૧-૧૩ થી ૧૬

૧૫૯. એજન, ૭-૨-૧-૨ ૧૬૦. એજન, ૭-૨-૧૧-૧૫ 'ધલિતા સ્થાન' તરીકે

૧૬૧ એજન, ૭-૨-૧૧-૧૬ ૧૬૨ મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૮૦-૧૦૮

૧૬૨અ પુરાતનપ્રથ-વસંત્રહ, પૃ. ૬૦ ૧૬૩ માગવતપુરાણ, ૬-૫-૨, ૩

૧૬૪. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૮૨-૧૦૬ ૧૬૫ એજન ૧૨૧-૬

૧૬૬. શુઓ ૬૫૨ પ. ૩૩૦.

૧૬૭. સ્કન્દપુરાણના ૭ મા પ્રકાશનના ચોથા દ્વારકાપાઠાભ્ય પેઠાખંડમાં વિશદતાથી
દ્વારકાક્ષેત્રની માહિતી મુલ્ય છે.

૧૬૮. શાશુપ્રસાદ હ દેસાઈ, 'શ્રીકૃષ્ણની દ્વારકા,' "જનસત્તા"-૧૧ ૩૦-૧૨-૩૦, પ. ૫

૧૬૯ Kalyanrai N. Joshi, 'Existing Ancient Sites of Dwarka',
"Śārada-pīṭha Pradīpa," Vol. VIII, No II, pp 1-15

૧૭૦. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૪૪-૪-૫૨ ૧૭૧. એજન, ૬-૩૩-૨૪

૧૭૨. એજન, ૬-૪-૫૨; ૬-૩૪-૨૪ આદિ ૧૭૩ શુઓ ૬૫૨ પાદ્મીપ ૭૮.

૧૭૪ સ્કન્દપુરાણ, ૩-૨-૪૦-૬૭ ૧૭૫. એજન, ૩-૨-૩૧-૨૫ થી ૩૨

૧૭૬. પુ. શ્રુ., પ. ૧૧૨, ૧૧૩

૧૭૭. સ્કન્દપુરાણ, ૧-૨-૬૬-૧૨૫; ૧-૨-૧૩-૧૦ આદિ, ૧-૨-૧૩-૧૨૦,
૧-૨-૫૫-૩ આદિ

૧૭૮. વસુપુરાણ, ૨-૧૩૪-૩૪ ૧૭૮અ-૧૭૬. પુ. શ્રુ., પ. ૧૪૮

૧૭૯અ. ખંભાતમાં મોટા સાટવાડામાં, કોલમપાડાના ચિવાલયમાં અને શ્રીરસુદેવજીના
મંદિરમાં નમરામાં એક સભ્ય મૂર્તિ બીજી પક્ષ હતી, જે વલ્લભવિદ્યાનગરના પુરાવનુ-
સંગ્રહમાં ઘડી જવામાં આવી છે. શુઓ નર્મદાચંદ્ર ચં. સદે, "કુમારિકાખંડ અથવા
સ્તંભતીર્થ-પાઠાભ્ય", પ્રસ્તાવના, પ. ૧૨.

૧૮૦. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૩-૩૬-૬૧

૧૮૧. હમ્મીરમદમર્દન નાટક, લંક ૫, પૃ. ૪૩-૪૪.

૧૮૨. સ્કન્દપુરાણ, ૫-૧-૧-૭ આદિ ૧૮૩. ન. શ્રુ. પ. ૩૬૫ થી ૪૦૫

૧૮૩૩. પ્રભાવકચરિત, પૃ ૨૦૭ અને પૃ ૮

૧૮૪. *Epigraphia Indica*, Vol XXVI, p. 202

૧૮૫. પ્રભાવકચરિત, પૃ. ૩૬

૧૮૬. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૧૧૯

૧૮૭. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ ૧૦૪

૧૮૮. પુરાતનપ્રવન્ધસમ્પ્રદ, પૃ. ૧૧-૧૩

૧૮૯. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૧-૧૬-૫૪

૧૯૦. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૭, ૮, ૯

૧૯૧. એજન, પૃ ૬-૧

૧૯૨. એજન, પૃ. ૧, ૨, ૩

૧૯૩. એજન, પૃ ૨૨, ૨૦, ૨૧, ૮૮

૧૯૪. એજન, પૃ. ૮૫, ૮૬

૧૯૫. પાણિનિ, ઉપર્યુક્ત, ૪-૨-૯૫

૧૯૬. મહાભારત, અનુશાસનપર્વ, ૧૩૭-૩ આદિ

૧૯૭. શીઘ્રનિકામ, ૧૯-૩૬

૧૯૮. યુ. ઓ. યુ. ૧૧૦

૧૯૯. જુઓ ૬૫૨ પૃ. ૨૮૯

૨૦૦. મહાભારત, આરણ્યકપર્વ, ૨૧-૧, આશ્વમેધિકપર્વ, ૫૧-૫૬

૨૦૧. એજન, આદિપર્વ, અ ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨

૨૦૨. એજન, સૌપ્તિકપર્વ, ૧૨-૧૧, ૧૨

૨૦૩. એજન, મૌસલપર્વ, ૭-૨૧, ૮-૧૧, ૮-૪૨ આદિ

૨૦૩અ. McCrindle, *op. cit.*, p. 36

૨૦૪. યુ. ઓ. લે., લેખ નં. ૨૨૬, પૃ. ૨૨૨ અને નં. ૨૩૦, પૃ ૧૧

૨૦૫. શંકુપ્રસાદ ડે દેશ ઈ, 'શ્રી કૃષ્ણની દ્વારકા', "જનસ્થા" વા. ૨૧-૧૨-૭૧, પૃ ૫

૨૦૬. યુ. ઓ. લે., લેખ નં. ૧૧. પૃ. ૧૮

૨૦૭. પ્રભાવકચરિત, પૃ, ૧૦૮

૨૦૮. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ ૮૫, ૮૬

૨૦૯. મહાભારત, સમાપર્વ, ૪૨-૭

૨૧૦. એજન, ૨૩-૧૩ થી ૧૯ આદિ અને ૨૪-૨

૨૧૧. મહાભારત, ઇયોગપર્વ, ૪૭-૭૪

૨૧૨. એજન, ૪૭-૭૪

૨૧૩. મહાભારત, ધૌણપર્વ, ૨૮-૨૭ થી ૪૧

૨૧૪. એજન, આશ્વમેધિકપર્વ, ૭૪-૧ થી ૬

૨૧૫. એજન, અ ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬

૨૧૬. મહાભારત, સમાપર્વ, ૧૩-૧૪, ૧૫

મગદત્તો મહારાજ વૃદ્ધસ્તવ પિતુઃ સદ્ધા ।
 સ વાચા પ્રણતસ્તસ્ય કર્મણા ચૈવ મારત ॥
 સ્નેહવન્ધસ્તુ પિતૃવન્મનસા મક્ષિમાસ્ત્વયિ ।
 પ્રતીત્યા દક્ષિણ ચાન્ત પૃથિવ્યાઃ પાતિ ચો નૃપઃ ।

૨૧૭ રામાયણ, કિષ્કિંધાકાણ્ડ, ૪૧-૧૨, ૧૬, ૨૧ ૨૮, ૨૫; હરિવંશ (ચિત્રશાલા પૂર્ણ), ૩-૪૬-૬૪, ૬૫; મત્સ્યપુરાણ, ૧૬૩-૮૦, ૮૧

૨૧૮ રામાયણ, કિષ્કિન્ધાકાણ્ડ, ૪૧-૪, ૫ આદિ

૨૧૯ કાલિકાપુરાણ, અ ૩૭ શ્લો ૪૧

૨૨૦ B. C. Law. *Historical Geography of Ancient India*, pp. 252, 253

૨૨૧. હરિવંશ, અ ૬૩, ૬૮

૨૨૨. ઇજન, ૧૦૫-૬

૨૨૩. કે. ડી. યાચી, 'દૈવતક ગિરિ અને દ્વારકા', "પથિક", વર્ષ ૬, અંક ૨, પૃ ૪૬-૧૦ અને V B. Athavale, 'The Authenticity of the Movements of Krishna in Gujarat and Kathiawad', *Journal of The Gujarat Research Society*, Vol. XI, pp 207 ff.

૨૨૪ શુચો પાઠદીપ ૧૬૨

૨૨૫ વિવિધતીર્થકરપ, પુ ૧૦; રેવતગિરિરાસુ, ૧-૧૧

૨૨૬. Dolarrai Mankad, *Puranic Chronology*, p. 183

૨૨૭. મહામારત, તથોગપર્વ, ૫૭-૭૪, ૭૯

૨૨૮. શુચો ૩૫૨ પ્રકરણ ૧૦, પાઠદીપ ૩૫૩.

૨૨૯. મહામારત, સમાપર્વ, ૨૮-૫૦

૨૩૦. ઇજન, ૪૭-૬

૨૩૧. પુ. શ્રી, પૃ. ૧૫૦

૨૩૨. શ્રે. આ. શ્રી, પૃ. ૧૧૧

૨૩૩ મત્સ્યપુરાણ, ૧૧૪-૫૦

૨૩૪ પ્રહાણપુરાણ, ૧-૧૬-૬૩ (સહકચ્છ); માર્કન્ડેયપુરાણ, ૫૪-૬૨ (મીરકચ્છ);

વાયુપુરાણ, ૧-૪૫-૧૩૦ (માનુકચ્છ); વામનપુરાણ, ૧૩-૫૨ (દારુકચ્છ) આદિ

૨૩૫. આશ્વદયકચૂર્ણ, ઉત્તરમાગ, પૃ ૨૦૦; ૧૫૨, ૧૫૩

૨૩૬ શ્રી ઐ. શ્રે, શ્રેષ્ઠ નં ૨૨૮, પૃ ૭

૨૩૭. એલ.ન, શ્રેષ્ઠ નં. ૭૨, ૭૩; પૃ. ૧૮૫, ૧૯૧

૨૩૮. એજન, લેખ નં. ૧૦૬, પૃ ૮ ૨૩૮અ. એજન, લેખ નં. ૧૧૪-૧૧૬, પૃ. ૨૭, ૩૨, ૩૫
૨૩૯. એજન, લેખ નં. ૧૨૬, પૃ. ૫૮ ૨૪૦. કથાસરિત્સાગર, ૧-૬
૨૪૧. મહાભારત, સમાપર્વ, ૨૮-૪૭, ૨૮-૫૦ અને ૪૭-૯ ની પાદટીપો
૨૪૨. ભાગવતપુરાણ, ૮-૧૮-૨૧
૨૪૩. સ્કન્દપુરાણ, ૫-૧૮૧-૫૭ થી ૬૬; ૫-૩-૧૮૨-૧ થી ૧૦; ૫-૩-૧૮૨-૪૭ આદિ ૨૪૪ કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૯, ૧૪
- ૨૪૫ ધર્મિનપુરાણ, ૨૧૯-૬૫; સ્કન્દપુરાણ, ૫-૩-૧૮૨-૫૨; કર્મપુરાણ, ૧-૪૨-૧ થી ૫ ૨૪૬. પુ. ગ્રં. પૃ. ૧૫૧
૨૪૭. Watters, *On Yuan Chwang's Travels in India*, Vol. II, p. 241
- ૨૪૮ પ્રભાવકચરિત, પૃ ૩૪, ૪૫ ૨૪૯ એજન, પૃ ૧૭૯
૨૫૦. એજન, પૃ. ૪૧, ૪૨, ૪૩
૨૫૧. એજન, પૃ ૨૫, ૩૩ થી ૩૮, ૪૨, ૫૪, ૬૦, ૭૭, ૭૮, ૧૪૬, ૧૭૧, ૨૦૭
- ૨૫૨ વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ ૧૯, ૨૦, ૨૧
- ૨૫૩ એજન, પૃ ૪૭, ૮૬, ૮૮, ૨૨૧, ૨૪૩
૨૫૪. પુરાતનપ્રવચ્ચસંગ્રહ, પૃ ૨૬, ૪૦, ૭૬
૨૫૫. એજન, પૃ ૪૦, ૫૬, ૬૨, ૬૫, ૬૯, ૭૪
૨૫૬. પ્રવચ્ચકોશ, પૃ. ૯, ૨૨, ૧૦ થી ૧૬
૨૫૭. પ્રવચ્ચચિન્તામણિ, પૃ. ૮૮, ૧૦૨
૨૫૮. પાદસદ્મહાવૃણવો, પૃ ૮૦૦
૨૫૯. V. S Apte, *Practical Sanskrit-English Dictionary*, p. 712
૨૬૦. ગ્રં. એ. લે., લેખ નં. ૬, પૃ ૮ ૨૬૧. એજન, લેખ નં. ૬, પૃ. ૧૭
- ૨૬૧અ. એજન, લેખ નં. ૧૫, પૃ. ૬
૨૬૨. હરિવંશ (ત્રિગચાલા, પૂના), ૨-૩૭-૩૦ થી ૩૨
૨૬૩. એજન ૨-૩૭-૩૮ ૨૬૪ ગ્રં એ. લે., લેખ નં. ૧૫, પૃ. ૬
૨૬૫. એજન, લેખ નં. ૬૪, ૮૦, ૮૫; પૃ. ૧૪૯, ૨૨૧, ૨૪૩, અ. જં. ગ્રં. 'અભ્યુત્પન્નં ણે તામ્રકાનપત્રો,' "મુદ્ધિપ્રકાશ," ૫૫૧ ૮૮, પૃ. ૧૧૧; ગ્રં. એ. લે., લેખ નં. ૧૧૭, પૃ. ૪૩

૨૬૧. જૈ. આ. શ્રુ, પૃ ૧૬ વગેરે; આવશ્યકચૂર્ણ, પૂર્વભાગ, પૃ ૭૧
૨૬૭. આવશ્યકચૂર્ણ, ઉત્તરભાગ, પૃ ૨૮૨
૨૬૮. સ્ત્રક્ષ્ણસૂત્ર, શીલાચાર્યટીકા, પૃ. ૨૨
૨૬૯. શાતાધર્મકથા, અધ્યયન પ. પૃ. ૧૬૮, ૧૬૯ ૨૭૦. પાણિનિ, ઉપર્યુક્ત, ૮-૪-૩.
૨૭૧. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૧૨૨ ૨૭૨. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૧૦
૨૭૩. રેવંતગિરિરાસ્ટ્ર, ૧-૧ થી ૧૪ ૨૭૪. પ્રવન્ધકોશ, પૃ ૧૧૭
૨૭૫. ઇજન, પૃ. ૧૨૦ ૨૭૬. પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૬૦, ૬૫
- ૨૭૬અ. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ ૮૫
૨૭૭. જૂનાગઢની ક્ષત્રિણી (સીમમા) ' કુવર તળાવ ' હોવા તરફ ' કીર્તિ'કૌચુલી-'
(સમન્વેષીકી શુભ અનુવાદ)ની પ્રસ્તાવનાની પૃષ્ઠ ૩૦ ની પાટ્ટીપ ૧ માં વલ્લભજી હરિદાસ
આચાર્ય નિર્દેશ કર્યા છે.
- ૨૭૭અ. શુઓ ૭૫૨ પૃ ૨૮૪ માં 'સિદ્ધિચતુર્માં.
- ૨૭૭અ. સ્કન્દપુરાણ, ૭-૨-૧૦-૧૩; ૬-૨-૧૪-૧
૨૭૮. જૈ શ્રુ., પૃ. ૨૨૦, પાટ્ટીપ ૭૨
૨૭૯. શ્રુ ઐ. લે., લેખ નં. ૧૪૫, પૃ ૩૨ ૨૮૦. જોળન, લેખ નં. ૧૧૫, પૃ ૬૭
૨૮૧. જોળન, લેખ નં ૨૨૫, પૃ. ૬૯ ૨૮૨. જોળન, લેખ નં. ૨૨૨અ, પૃ. ૨૧૩
૨૮૩. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ ૩૦ ૨૮૪. પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૬૨
૨૮૫. ઇજન, પૃ. ૬૧ ૨૮૫અ. ઇજન પૃ. ૧૧૪.
૨૮૬. પ્રવન્ધકોશ, પૃ. ૬૨ ૨૮૭. ઇજન, પૃ. ૧૦૩, ૧૦૪
૨૮૮. શ્રુ ઐ. લે., લેખ નં. ૪૨, પૃ. ૮૨, ૮૩
૨૮૯. *Inscriptions of Kathiawad*, No. 91, p. 194
૨૯૦. પ્રમાવકવરિત, પૃ. ૧૩૩
૨૯૧. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૧૦૬, ૮૬ ('અગાપ્પહ')
૨૯૨. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૬૫
૨૯૩. "જેન સાહિત્યસંશોધક," અંક ૩, પૃ. ૨૪૧ માં છપાયેલા આ કાવ્યની કડી ૩ છ;
શુઓ ૧૫૧ શ્રુ. મ. રા. ઈ., પૃ ૧૬૫-૬૬.
૨૯૪. શ્રુ ઐ. લે, લેખ નં. ૨૩૪, પૃ. ૨૫
૨૯૫. જોળન, લેખ નં. ૨૩૫, પૃ. ૩૩, ૩૪

૨૯૬. એન, લેખ નં. ૧૬૩, પૃ ૧૦૮
૨૯૭. એન, લેખ નં. ૨૧૬, પૃ ૬૦; લેખ નં ૨૨૨, પૃ. ૮૨; લેખ નં. ૨૫૦અ,
પૃ ૨૫૬
૨૯૮. પ્રભાવકચરિત, પૃ ૧૦૮, ૧૧૫ ૨૯૯ પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૦૧, ૧૦૯,
૩૦૦. દ્વંજન, પૃ ૧૦૯ ૩૦૧. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૨૯, ૧૦૬
૩૦૨. પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૩૮, ૪૩, ૫૪, ૬૧, ૧૦૦
૩૦૩. દ્વંજન, પૃ. ૮૩; પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૦૯
૩૦૪. પ્રવન્ધકોશ, પૃ ૪૯, ૬૧, ૯૦, ૧૧૭
૩૦૫. McCrindle, *op cit.*, pp 37, 38
૩૦૬. શ્ર. એ. લે., લેખ નં ૧૪૫, પૃ ૩૧. આ અભિલેખમાં આ ઉપરાંત 'ચોરુયાખાડ'
(ચોરખાડ), 'વલ્લભજી' (બળેજી), 'રામનરથદાસી' (વંથળી-સોરઠ) વગેરે ગામોનો પણ
નિર્દેશ થયેલો છે.
૩૦૭. શ્ર. એ. લે., ભાગ ૩, લેખ નં. ૫૬, પૃ. ૧૦૧; લેખ નં. ૫૬, પૃ. ૧૦૪
૩૦૮. એન, લેખ નં. ૪૪, પૃ ૯૬; ભાગ ૩ ભદ્ર પૃ. ૬૫
૩૦૯. J.B.B.R.A.S (NS), Vol III. p. 184
૩૧૦. *Bombay Gazetteer*, Vol. VIII, p 525
૩૧૧. *Epigraphia Indica*, Vol XXXI, p 15
૩૧૨. પાણિનિ, સપર્યુક્ત, ૪ ૨-૮૨
૩૧૩. શ્ર. લે લેખ નં. ૧૬. પૃ ૪ ૩૧૪ શ્રે. શ્ર., પૃ. ૧૬૦, ૧૬૪
૩૧૫. શ્ર. એ. લે., લેખ નં. ૧૨૩, પૃ. ૩૨
૩૧૬. શ્રે. શ્ર., પૃ ૧૬૫, પાટ્ટી ૧૧૬
૩૧૭. Sachau, *Alberuni's India*, Vol I, p 192; Vol II. p. 6
૩૧૮. કયાસરિલાહર, ૪-૬૦
૩૧૯. શ્રે. શ્ર., પૃ ૧૧૮ ૩૨૦. એન, પૃ ૧૧૮ વગેરે
૩૨૧. Walters, *On Yuan Chwang's Travels in India*. Vol. II,
pp. 109, 246, Beal. *Buddhist Records*, I, p 16; II, pp 266, 268, 269
૩૨૨. I-tsing, *Buddhist Religion*, p 177
૩૨૩. શ્રે. શ્ર., પૃ ૧૧૭ વગેરે, પૃ ૩૭૭ વગેરે
૩૨૪. દશકુમારચરિત, ટં ૬, પૃ ૨૨૫

- ૩૨૫ પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૭૭, ૭૯; પ્રવન્ધકોશ, પૃ. ૨૧, ૨૨, ૨૩
 ૩૨૬. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯; વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૨૯;
 પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૮૨, ૮૩
 ૩૨૭ પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૦૯; વિવિધતીર્થકલ્પ. પૃ. ૮૫ અને પૃ. ૧૯;
 ૩૨૮. પ્રમાવકચરિત, પૃ. ૨૧૧
 ૩૨૯-૩૩૦. શ્રી યુ, પૃ. ૧૧૪-૧૫, પાદટીપ ૧૧૬
 ૩૩૧. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૭૧ ૩૩૨. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૫૬
 ૩૩૩. શ્રી યુ, પૃ. ૧૫૪, પાદટીપ ૬૨
 ૩૩૪-૩૩૪અ ભૈ. આ યુ, પૃ. ૨૧૪-૨૧૫ ૩૩૫. પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૧૦૮
 ૩૩૬. ભૈ. આ યુ, પૃ. ૨૧૫ ૩૩૬અ. શ્રી. યુ. ૧૭૪
 ૩૩૭. 'બૈશ્વકલ્પ' (અનુ. કુલ્પાંત પદ્યા), પૃ. ૧૮, ૧૯
 ૩૩૮. યુ. ભૈ. લે, લેખ નં. ૧૯, ૨૭, ૧૬-૨૩, ૨૫, ૨૬અ અને ૪૫; પૃ. ૪, ૬, ૧૨, ૧૪, ૧૮, ૨૨, ૨૧, ૩૧, (અં. ૩) ૬૩ અને (અં. ૧) ૬૩; J. O. I., Vol. XII, pp. 51 ff.
 ૩૩૯. યુ. ભૈ. લે, લેખ નં. ૧૬, ૨૫ અને ૧૧; પૃ. ૧૨, ૩૧, ૧૩૯
 ૩૪૦. એન. લેખ નં. ૬૧, ૭૦, ૭૬ અને ૮૦; પૃ. ૧૩૬, ૧૭૧, ૨૧૬, ૨૨૧
 ૩૪૦ ન. E. I. Vol. XXXV, p. 269
 ૩૪૧. પ્રમાવકચરિત, પૃ. ૩૭, ૩૮ ૩૪૨. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૦૦, ૧૧૯
 ૩૪૩. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૫૬ ૩૪૪. ઇજન, પૃ. ૧૦૫
 ૩૪૫. પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૬૫, ૬૩, ૧૧ ૩૪૬. પ્રવન્ધકોશ, પૃ. ૧૩
 ૩૪૭-૩૪૮. ભૈ. આ. યુ, પૃ. ૨૦૧
 ૩૪૯-૩૫૦. વિખેતા માટે સુઓ અંક ૨, પૃ. ૧.
 ૩૫૧. યુ. ભૈ. લે, લેખ નં. ૧૮, પૃ. ૧૦; નં. ૨૩, પૃ. ૨૧
 ૩૫૨ એન. લેખ નં. ૭૧, પૃ. ૧૭૬; લેખ નં. ૮૦, પૃ. ૨૨૧
 ૩૫૩. એન. લેખ નં. ૨૨૪, પૃ. ૬૨ ૩૫૪. પ્રમાવકચરિત, પૃ. ૧૧૪
 ૩૫૫. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૭૧ ૩૫૬. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૩ અને ૮૫, ૮૬
 ૩૫૭. યુ. ભૈ. લે, લેખ નં. ૨૪૩, પૃ. ૬૩
 ૩૫૭અ. *Inscriptions of Kathiawad*. No 27, p. 731
 ૩૫૮. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૧ ૩૫૯. યુ. ભૈ. લે, લેખ નં. ૮૨, પૃ. ૧૨૮

- ૩૬૦ દશકુમારચરિત, ૩૦ ૬, પૃ. ૨૨૫ ૩૬૧ વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ ૩
૩૬૨. પુરાતનપ્રવચસંગ્રહ, પૃ ૯૯, ૧૦૧ ૩૬૩. શ્રુ. ઐ. લે., લેખ નં ૩૪, પૃ ૫૬
૩૬૪. એચ.ન. લેખ નં ૫૮, પૃ ૧૦૨, *Proceedings and Transactions of the VII All-India Oriental Conference, Baroda*, pp. 659 ff.
૩૬૫. શ્રુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૩૯, પૃ ૬૫; નં. ૪૫, પૃ. ૯૨; નં ૪૭, પૃ ૯૮; *I. H. Q.*, Vol. XV, p. 284; “શુદ્ધિપ્રકાશ”, ૧૫^મ ૮૨, પૃ. ૪૧૪
- ૩૬૬ પ્રભાવકચરિત, પૃ, ૪૪ ૩૬૭. દુર્જન, પૃ ૧૪૫
૩૬૮. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ ૧૦૭ ૩૬૯. પુરાતનપ્રવચસંગ્રહ, પૃ. ૯૭
૩૬૯. D. B. Diskalkar, Inscriptions of Kathiawad, No. 28, *New Indian Antiquary*, Vol 1, p 734
૩૭૦. H. G. Shastri and P. V. Dholakia, “Ambalas Plates of the Saindhava King Ahivarmān,” *Journal of the Oriental Institute, Baroda*. Vol. XIX, No. 3, pp. 283-84
- ૩૭૧ *Epigraphia Indica*, Vol. XXVI, p. 221
- ૩૭૨ શ્રુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૭૭, પૃ. ૨૧૪
૩૭૩. *E. I.*, Vol. XXVI, p. 221
૩૭૪. પુરાતનપ્રવચસંગ્રહ, પૃ ૯૮
૩૭૫. શ્રુ. ઐ. લે., લેખ ૩, લેખ નં. ૯૯, પૃ ૧૧૦
૩૭૬. શ્રે. શ્રુ., પદિ. ૫, પૃ ૪૦ ૩૭૭. *E. I.*, Vol. XXVI, p. 202
૩૭૮. જુઓ ૭૫૨ પૃ. ૩૩૫.
- ૩૭૯ *E. I.* Vol. XXVI, pp. 215, 220, 225
૩૮૦. શ્રે. શ્રુ., પૃ, ૨૪૩ ૩૮૧. *E. I.*, Vol XXVI, p. 213
૩૮૨. *Ibid.*, pp. 202, 204, 209 ૩૮૩. *Ibid.*, p. 199
૩૮૪. *Ibid*, pp. 200 ff ૩૮૫ *Ibid*, Vol XXXI, p. 14
૩૮૬. શ્રુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૨૩૩, પૃ. ૨૨
૩૮૭. *E. I.*, Vol. XXVI, p 225 ૩૮૮. જુઓ શ્રે શ્રુ, પૃ. ૨૪૪.
૩૮૯. શ્રુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૨૧૫અ, પૃ. ૨૦૩
૩૯૦. એચ.ન, લેખ નં. ૨૨૨અ, પૃ. ૨૧૪
૩૯૧. D. B. Diskalkar, *op. cit*, No. 3, p. 687
૩૯૨. *Ibid*, No. 26, p. 730

૩૬૩. D R. Mankad, *Pururic Chronology*, p 183

૩૬૪. શ્રુ. ૨, પૃ ૧૧૩

૩૬૫ જુઓ ઉપર પૃ. ૪૩૧.

૩૬૬ શ્રુ. ૨, (ભાગ ૩) લેખ નં ૨૨૬, પૃ ૨૨૭, (ભાગ-૩) નં ૨૩૦; પૃ. ૧૧

૩૬૭ શ્રુ. ૨, પૃ ૨૨૪-૨૫, પાદ્મીપ ૩૬

૩૬૮ એજન, પૃ. ૨૨૭

૩૬૯. શ્રુ. ૬. દેસાઈ, 'શ્રીકૃષ્ણની દ્વારકા', 'જનસત્તા' દૈનિક, તા ૩૮-૧૨-૭૦, પૃ ૫

૪૦૦. Ansari and Mate, *Excavations at Dwarka*, p. 29

૪૦૧. કે. ૧૧ ચાન્ડી, 'સૌરાષ્ટ્રની ઐતિહાસિક નગરીઓ-જાગડોળ-સૌરાષ્ટ્ર', પૃ ૮૨ ની પાદ્મીપ

૪૦૨. શ્રુ. ૨, લેખ નં. ૩૫, પૃ ૧૨૪

૪૦૩ એજન, લેખ નં ૬૧, પૃ ૧૩૬; નં. ૬૩, પૃ ૧૪૭; નં ૭૧, પૃ ૧૭૬;

નં. ૮૧, પૃ. ૨૨૨

૪૦૪ એજન, લેખ નં. ૭૬, પૃ. ૨૧ (કલાદ્યોદક), નં. ૮૫, પૃ ૨૪૩ (કાલદ્યોદક)

૪૦૫ એજન, લેખ નં ૮૧, પૃ ૨૨૨, નં ૯૨, પૃ ૨૬૨ અને ભાગ ૩, પૃ ૧૧૩

૪૦૬. શ્રુ. ૨, ભાગ ૨, પરિ. ૫, પૃ. ૪૩

૪૦૭. શ્રુ. ૨, લેખ નં. ૯૩, પૃ. ૨૧૭; નં ૯૪, પૃ. ૨૭૯

૪૦૮ જિનસેનસુરિ, હરિવંશપુરાણ, ૬૦-૫૨

૪૦૯. શ્રુ. ૨, લેખ નં. ૨૩૫, પૃ. ૩૭

૪૧૦. શ્રુ., પૃ. ૪૭૮

૪૧૧ પ્રવચ્ચચિન્તામણિ, પૃ ૬૪

૪૧૨. એજન, પૃ ૮૬

૪૧૩ એજન, પૃ. ૧૨૫

૪૧૪. વિવિધતીર્થરૂપ, પૃ. ૨૧

૪૧૫ પુરાતનપ્રવચ્ચસાહ, પૃ ૬૭

૪૧૬ પ્રવચ્ચકોળ, પૃ ૧૦૩

૪૧૭ Bom Gaz., Vol. VIII, p. 692

૪૧૮ શ્રુ. ૨, લેખ નં. ૨૭, પૃ ૨૭; નં. ૨૮, પૃ. ૫૬, A S Gadre, *Important Inscriptions from The Baroda State*, Vol. I, pp. 75 ff

૪૧૯. *Ibid.*, p 13

૪૧૯. Diskalkar, *op cit.* No 187, p 404

૪૨૦. શ્રુ. ૨, ભાગ ૨, પરિ. ૫, પૃ ૩૪

૪૨૧ શ્રુ. ૨, લેખ નં ૬૩, ૬૪, પૃ ૨૬૭, ૨૭૯

૪૨૨ એજન, લેખ નં ૫૩, પૃ ૧૨૧, ૧૨૨

૪૨૩ એજન, લેખ નં ૧૧૬, પૃ ૮૩-અહીં સ ૮૩ કે ૧૨ સ ૧૦૯૩ દે; (શ્રુ

મ. ૨૧. ઇ., પૃ ૨૨૨); Amrit V. Pandya, *New Dynasties of Medieval Gujarat*, p 6

૪૨૪. દેવશંકર ના મહેતા, “નાગરમહિમા”, પૃ. ૨૯
૪૨૫. માનસંકર પી મહેતા, “નાગરોત્પત્તિ”, પૃ ૨૦, ૨૧
૪૨૬. જુઓ ‘ત્રિપ્રકાશીન ગુજરાત,’ ભાગ ૧, પૃ ૧૯૮-૧૮૧ અને ભાગ ૨, પત્રિ. ૫, પૃ. ૩૨-૪૪,
૪૨૭. દ્વયાશ્રય વાઘ્ય, ૫-૧૨૭ ૪૨૮ પ્રવન્ધચિન્તામણિ, ૧૧
૪૨૯. પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૧૩
૪૩૦. શુ ઐ લે, લેખ નં. ૧૪૪ બ, પૃ ૧૬૦
૪૩૧. પ્રવન્ધકોશ, પૃ ૨૪, ૧૫ ૪૩૨ એજન, પૃ ૧૦૪, ૧૦૫
૪૩૩. શુ ઐ લે, લેખ નં. ૨૧૯ અ, પૃ. ૨૦૯. દેવપતરામ ખખખરે (જુઓ *Report on Architectural and Archaeological Remains in the Province of Kachha* p. 89), એમના લખાણ ઉપરથી દ. બા. દિસાનકરે (જુઓ *Poona Orientalist* Vol III, No. 1, p 20.), અને એ રીતે રામસિંહજી શહેડે (જુઓ ‘કચ્છ’ સંસ્કૃતિદર્શન,’ પૃ. ૭૧, ૭૮) આ લેખમા ઘૂતપચા વાંચેલું; પણ પ્રત્યક્ષ વાંચતા ‘પ’ નહિ, પણ ‘ષ’ સ્પષ્ટ હોઈ એ ‘ઘૂતઘટચા’ છે.
- ૪૩૩ અ. શુ ઐ લે., લેખ નં ૧૩૯, પૃ ૧૫
૪૩૪. પ્રમાદકવરિત, પૃ. ૧૨૮, ૧૩૪, ૧૩૬ ૪૩૫. એજન, પૃ ૧૩૩
૪૩૬. પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૪૩; પ્રવન્ધકોશ, પૃ. ૪૮
- ૪૩૭ પ્રવન્ધકોશ, પૃ ૬૭ ૪૩૮. શુ ઐ લે, લેખ નં ૧૨૭, પૃ. ૮૯
૪૩૯. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૧૨, ૧૩ ૪૪૦ પ્રમાદકવરિત, પૃ. ૧૬૩
૪૪૧. રત્નમાળ, રત્ન ૩ થી ૮ ૪૪૨ શુ ઐ લે, લેખ નં ૧૩૭, પૃ ૬
- ૪૪૩ પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૩ ૪૪૪. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૫૧
૪૪૫. જોવા કે હરિમંત્રસૂરિકૃત-જોમિનાથવરિત (ઈ સ. ૧૧૯૦). પ્રમાદકવરિત (ઈ સ. ૧૨૭૮) વગેરે
૪૪૬. ફ કે. સાસ્ત્રી, શુ મ. રા. ૭, પૃ ૬૧: ૬ જં. સાસ્ત્રી, શુ પ્રા ૭, પૃ. ૧૩૫
૪૪૭. શુ ઐ લે, લેખ નં. ૨૨૫ બ, પૃ. ૨૧૯
૪૪૮. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૫૪ ૪૪૯-૪૫૦ એજન, પૃ. ૬૪
૪૫૧. પિંડનિર્યુત્તિ-મલયગિરિકૃત ટીકા, પૃ ૨૩
- ૪૫૨ શુ ઐ લે., લેખ નં. ૧: ૭, પૃ ૯ ૪૫૩ સ્કન્દપુરાણ, ૨-૩-૩૧-૩૧
૪૫૪. પ્રમાદકવરિત, પૃ. ૪૧ ૪૫૫ પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૬૧

- ૪૫૬ પુરાતનપ્રબન્ધસમ્રહ, પૃ ૨૦, ૪૪, ૪૫ ૪૫૭. પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૫૩
- ૪૫૮ સ્કન્દપુરાણ—નાગરસંહ (વિક્રમેશ્વર પ્રેસ, મુમ્બઈ), પૃ. ૨ ની પાદટીપ
૪૫૯. H. G. Shastri, "Two Mastraka Copper-edicts from Vadnagar",
Journal of the Oriental Institute, Vol. XVII, p. 63
- ૪૬૦ *Ibid.*, p. 191 ૪૬૧. શ્રુ. ઐ. લે., લેખ નં ૧૫૦, પૃ ૧૮૨
- ૪૬૨ એળન, લેખ નં. ૨૦૫, પૃ. ૧૭૨
- ૪૬૨અ એળન. લેખ નં ૨૫૧ અ, પૃ. ૨૫૭ ૪૬૩ પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૭૧
- ૪૬૪ દુન, પૃ ૧૫, જુઓ વિવિધગ્લ્હીયપદ્ધતીસમ્રહ, પૃ ૧૧૬ અને ૧૧૮.
- ૪૬૫ સ્કન્દપુરાણ, ૬-૪૦-૫૧
૪૬૬. Altekar, *Ancient Towns and Cities of Gujarat and Kathiawad*, p 14
- ૪૬૭ *Bom. Gaz.*, Vol. I, Pt 1. p 6
૪૬૮. શ્રુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૩૦, પૃ. ૪૬, લેખ નં. ૧૭, પૃ ૯૪, લેખ નં. ૫૫, પૃ. ૧૨૭;
લેખ ન ૭૨, પૃ ૧૮૭, ૧૮૮
- ૪૬૯ એળન, લેખ નં. ૭૬, પૃ. ૨૦૧ ૪૭૦. જુઓ ૭૫૨ ૨૦૦ મી પાદટીપ
- ૪૭૧ Watters, *op. cit*, Vol II, p. 247
૪૭૨. ડી. શા. દેવે, 'ગુજરાતના સંસ્કૃત સાહિત્યકારો': *Journal of the Gujarati Research Society*, Vol XX, p. 21
- ૪૭૨અ. *Bom. Gaz.*, Vol I, Pt. 1, p 6, note 2
૪૭૩. શ્રુ. ઐ. લે., નં ૨૨૨ અ, પૃ. ૨૧૪ ૪૭૪. એળન, લેખ નં. ૧૪૩, પૃ. ૨૬
- ૪૭૫ એળન, લેખ નં ૧૧૭, પૃ ૪૩ ૪૭૬ એળન, લેખ નં. ૨૧૯; પૃ ૧૭, ૭૩
- ૪૭૭ એળન, લેખ નં. ૨૩૭, પૃ. ૪૫, ૪૭
- ૪૭૮ સ્કન્દપુરાણ, ૬-૧૧૪-૭૮ ૪૭૯ દુન, ૬-૧૩-૨૮
૪૮૦. જુઓ ૭૫૨ પાદટીપ ૭૮ ૪૮૧-૪૮૨ લે આ શ્રુ, પૃ ૧૮
- ૪૮૩ એળન, પૃ ૧૯ ૪૮૪ શ્રુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૫૭અ, પૃ. ૧૮૪
- ૪૮૪અ એળન, લેખ નં ૧૬૫, પૃ. ૧૧૩ ૪૮૫ શ્રુ. મ. રા. ઇ, પૃ ૨૧૦
૪૮૬. સૂત્રકૃતાઙ્ગ-ગીલાફદેવજીત વૃત્તિ, પૃ. ૩૪૩
- ૪૮૭ જુઓ ૭૫૨ પાદટીપ. ૧૮૪ ૪૮૮. શ્રુ. ઐ. લે., લેખ નં ૧૩૭, પૃ ૬
૪૮૯. પ્રભાવત્તરિત, પૃ ૮૦, ૮૨, ૯૧ ૪૯૦. વિવિધર્ત્થક્રમ, પૃ. ૧૧, ૮૬

૪૯૧. પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૮૩
૪૯૨. પ્રવન્ધકોશ, પૃ. ૨૬, ૨૯, ૩૪, ૩૭, ૩૮, ૪૫, ૪૬
૪૯૩. પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૧૨
૪૯૪. એજન, પૃ. ૬૮, ૬૯
૪૯૫. પ્રવન્ધકોશ, પૃ. ૧૨૮
૪૯૬. વિવિધતીર્થક્લ્પ, પૃ. ૫૨
૪૯૭. એજન, પૃ. ૧૧
૪૯૮. એજન, પૃ. ૭૮
૪૯૯. એજન, પૃ. ૧૦૬
૫૦૦. એજન, પૃ. ૮૬
૫૦૧. પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૮૭
૫૦૨. એજન, પૃ. ૮૩
૫૦૩. શ્રી ઐ. શ્રે, શ્લોક નં. ૧૫૮, પૃ. ૪૬
૫૦૪. શ્રી ઐ. શ્રે, શ્લોક નં. ૧૫૮, પૃ. ૭૮
૫૦૫. એજન, શ્લોક નં. ૨૦૬, પૃ. ૧૭૨
૫૦૬. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૫૩
- ૫૦૬અ. શ્રી ઐ. શ્રે., શ્લોક નં. ૧૩૩, પૃ. ૧૮
૫૦૭. શ્રી. ઐ. શ્રે, શ્લોક નં. ૨૩૭, પૃ. ૪૦
૫૦૮. એજન, શ્લોક નં. ૨૩૯, પૃ. ૪૪
૫૦૯. વિવિધતીર્થક્લ્પ, પૃ. ૮૧
૫૧૦. એજન, પૃ. ૩૦
૫૧૧. સ્કન્દપુરાણ, ૧-૧-૬૬-૧૧૦; ૧-૨-૬૬-૧૧૧; ૩-૩-૩૬-૧૧૨, વેદવેદાંગની આશ્રિતિમાં 'અઠાશિલ' 'અઠાશિલ' પાઠાંતર, પૃ. ૨૦૮; ૩-૨-૨૪-૪૬
૫૧૨. સ્કન્દપુરાણ, ૧-૨-૬૬-૧૧૩
૫૧૩. એજન, ૩-૨-૩૬-૧૧૩
૫૧૪. એજન, ૩-૨-૩૬-૧૧૨, ૧૧૩
૫૧૫. એજન, ૩-૨-૩૩-૪૬
૫૧૬. વિવિધતીર્થક્લ્પ, પૃ. ૨૪, ૨૫, ૧૦૬
૫૧૭. પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૪૭
૫૧૮. એજન, પૃ. ૪૮
૫૧૯. શ્રી ઐ. શ્રે, શ્લોક નં. ૧૩૦, પૃ. ૧૦
૫૨૦. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૧૭
૫૨૧. શ્રી ઐ. શ્રે., શ્લોક નં. ૧૦૭, પૃ. ૧૪૩; નં. ૨૦૨, પૃ. ૧૦૩
૫૨૨. એજન, શ્લોક નં. ૨૦૬, પૃ. ૧૭૪; નં. ૨૧૯, પૃ. ૫૫
૫૨૩. વિવિધતીર્થક્લ્પ, પૃ. ૭૯; પ્રવન્ધકોશ, પૃ. ૧૦૧, ૧૦૨
૫૨૪. બુદ્ધો ૬૫૨ પૃ. ૩૫૬; શ્રી અમદા, પા., પૃ. ૧૨; છુ. ૩ પૃ. ૨૭, પૃ. ૧૭૪
૫૨૫. શ્રી ઐ. શ્રે, શ્લોક નં. ૧૪૪ ક, પૃ. ૧૦૫
૫૨૬. એજન, શ્લોક નં. ૨૦૧, પૃ. ૧૬૮
૫૨૭. એજન, શ્લોક નં. ૨૦૭, પૃ. ૧૧૩
૫૨૮. એજન, શ્લોક નં. ૨૦૧, ૨૦૨, પૃ. ૧૫૯, ૧૬૨

૫૨૬. એઝન, લેખ નં ૧૩૭, પૃ ૧૦૫ ૩૦. એઝન, લેખ નં. ૧૬૫, પૃ. ૧૧૩, ૧૧૪

૫૩૧. એઝન, લેખ નં. ૧૪૦, પૃ. ૧૪૨ ૫૩૨ એઝન, લેખ નં. ૨૧૬, પૃ ૫૪, ૫૫

૫૩૩. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૧૨ ૫૩૪. પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૧૨૮

૫૩૫ ઝુ એ લે, લેખ નં, ૪૭, પૃ. ૯૬

૫૩૬. ‘બરિલિટ્ટ’ એ અમદાવાદ વિદ્યાના દસઝોઈ વાણિકાંતુ ‘બારેલ’ કે ‘બારેલડી’ ? રસિકલાલ છે પરીખ અને હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી ‘બારેલડી’ કહે છે. (કે. ગ્ર., પરિ. ૫, પૃ. ૩૭.) અને લાગે છે કે પચકતુ વડુ મયક ‘બારેલ’ દોડુ બેઈએ. એની પાસે ‘બારેલડી’ નાનું છે.

૫૩૭. ઈ. સ. ૧૦૩૦ (Sachau, Alberuni's India, Vol 1, p. 102); ૧૧મી સદી, ઈલ્ટેસી (Elliot, History of India, Vol. I, p 87)

૫૩૭. ઝુ એ લે, લેખ નં ૨૧૬, પૃ ૫૫ ૫૩૮. ઝુ. મ. શ. ઈ, પૃ. ૪૮૭

૫૩૯. પ્રમાવકચરિત, પૃ ૧૬૫ ૫૪૦. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૫૫

૫૪૧. ઝેચરખાની ફક્ષિલે અને પાલડીની પૂર્વેના ટેકરાને ખોદી રસ્તા ખુલ્લો કરવા થયેલા ખોદકામમાં મદિરાના અવશેષ નીકળ્યા હતા, જેમાના ચોઠા અવશેષ લો જે. વિદ્યાભવન-અમદાવાદના પ્રાગલ્ભમાં લેવા મળે છે = અવશેષો ત્યાં વિશાળ મદિરા કોવાનો સહજ ખ્યાલ આપે છે

૫૪૨. ઝેચરખા દેવીના સ્થાનનો તો, ઝેચરખમાં પત્તો લાગ્યો છે, પરંતુ જયપીદેવી, કલ્પેશ્વર અને કલ્પસાગર વિશે જાણવામાં આવ્યું નથી સંભવ છે કે સુલતાન કુતુબુદ્દીને પદ્મમી સદીમાં ‘હોલેન્ડુળ’ (આજનું કાંકરિયું) અને નગીનાબાગ કરાબ્યાં તે સ્થાન અનુક્રમે કલ્પસાગર અને કલ્પેશ્વર મહાદેવનાં હોય જુઓ હરિપ્રસાદ ગ. શાસ્ત્રી, ‘આસા-પદ્મી-કલ્પવૃત્તી-અમદાવાદ’, “વિલ પીઠ”, વર્ષ ૨, પૃ ૨૧૧.

૫૪૨અ. ગુજરાતનું પાટનગર . અમદાવાદ, પૃ. ૧૨

૫૪૩. વિવિધતીર્થલ્પ, પૃ ૩૦ ૫૪૪. પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ ૨૭

૫૪૫. દ્વજન, પૃ ૩૨, ૮૦ ૫૪૬. પ્રમાવકચરિત, પૃ. ૧૭૪, ૧૭૫

૫૪૭. પ્રવન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૫૬, પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ ૧૨૬. આ ‘ઉદયનવિહાર’નો ઉલ્લેખ સોમેશ્વરે વેળકાના ‘પીરનારાયણ પ્રાસાદ’ની ૧૦૮ સ્લોકમાં રચેલી પ્રશસ્તિના સ્લોક. ૧૦૧ માં થયેલો લેવા મળે છે જુઓ “પચ્છીપ,” પૃ ૯૮, ૧૦૧.

૫૪૮ દ્વજન, પૃ. ૬૬, ૬૭ ૫૪૯. દ્વજન, પૃ ૮૩, ૮૪

૫૫૦. પુરાતનપ્રવન્ધસંગ્રહ, પૃ ૨૭, ૨૮

૫૫૧. કે. કા. શાસ્ત્રી, ‘અમદાવાદનો સંસ્કારવારસો’, “સ્વાધ્યાય”, વર્ષ ૮, પૃ. ૧૪-૧૫

૫૫૨ એઝન, પૃ ૧૫

૫૫૨અ. મુદિતકુમુદચન્દ્ર નાટક, પૃ. ૬, ૧૬; પ્રમાવકચરિત, પૃ. ૧૭૪, ૧૭૫, પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૬૬

૫૫૨આ. પદ્મપુરાણ, ૬-૧૩૪-૪૮

૫૧૭ સ્કન્દપુરાણ, ૧-૨-૬૬-૧૧૮

૫૫૪. Gadre, *Important Inscriptions from the Baroda State*, p 7; મે. ડુ, પૃ ૪૮ (*Journal of the University of Bombay*, Vol. XIX, No. 4 pp. 1 ff.); ડુ એ. લે, લેખ નં. ૭૫, પૃ. ૨૦૪

૫૫૫ એજન, લેખ નં ૧૨૭, પૃ ૬૮; નં ૧૩૨, પૃ. ૧૧૮

૫૫૬ એજન, લેખ નં ૮૦, પૃ ૨૨૧

૫૫૭. પ્રમાવકચરિત, પૃ. ૪૪

૫૫૮ પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૨૧; પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ ૧૩

૫૫૯ વિવિધતીર્થકર્ત્તવ્ય, પૃ ૮૫. પાછલે અંચ 'કાસડા' નામ નોધે છે

૫૬૦. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ ૮૩ ૧૨૮. પ્રબન્ધચિન્તામણિ(પૃ ૨૧)મા કાશ્મીર પૂર્વે પ્રક્ષિપ્તાંચ અર્બુદતલહટિકાયા મળે છે, એ ત્યાં પ્રામાણિક લાગતું નથી.

૫૬૧. એ ડુ., પૃ ૪૨૩

૫૬૨. ડુ એ. લે, લેખ નં ૨૦૭, પૃ. ૧૫ ૧૨૩

૫૬૩. એજન, લેખ નં. ૨૫૧, પૃ ૨૫૮

૫૬૪. પ્રમાવકચરિત, પૃ. ૧૬૫, ૧૭૨

૫૬૫. પ્રબન્ધકોશ, પૃ ૫૮, ૬

૫૬૬ એજન, પૃ ૬૭

૫૬૭. એજન, પૃ ૧૦૧, ૧૦૩, ૧૦૮, ૧૧૧, ૧૧૭-૧૨૬

૫૬૮ "પથહીપ," પૃ. ૨૭

૫૬૯ તત્ત્વોપપ્ત્તિસિંહ, પૃ. ૧૨૫

૫૭૦-૫૭૧. "પથહીપ," પૃ. ૧

૫૭૨ કીર્તિકૌમુદી, ૨-૨

૫૭૩. "પથહીપ," પૃ ૧

૫૭૪. એજન, પૃ ૩૧

૫૭૪અ. R. N. Mehta, 'Sculptures at Dholka,' *Bulletin of the Chunilal Gandhi Vidyabhavan*, Nos. 6 & 7, p. 75

૫૭૫. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ. ૫૪-૫૭ ૫૭૬ પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ ૧૩૩-૩૪

૫૭૭. ડુ. મ. રા. ઇ., પૃ. ૨૪૨-૪૩, પાદ્મીપ ૪

૫૭૮. R. C. Parikh, *Kāvyānuśāsana*, Introduction, p. clxvi

૫૭૯. Commissariat. *History of Gujarat*, Vol. 1, p. 60, footnote 4; રા.ન.મ.શિશવ લીમશવ, ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ખંડ ૧, પૃ. ૮૭, પાદ્મીપ ૧૬; ડુ. મ. રા. ઇ., પૃ. ૨૪૩ ની પાદ્મીપ

૫૮૦. પ્રમાવકચરિત, પૃ ૧૮૩

૫૮૧. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૮૩, ૯૩

૫૮૨. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૧૨૩

૫૮૩ પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૪૦

૫૮૪. શ્રુ. એ લે., લેખ નં. ૨૩૬, પૃ. ૩૭, ૩૬

૫૮૫ પદ્મપુરાણ, ૨-૧૩૩-૧૯

૫૮૬ પાણિનિ, અથા. વ્યાક., ગણપાઠ, ૬-૨-૧૯૩

૫૮૭. V. S. Apte, *op. cit.*, p. 393

૫૮૮ પાદસહમહાજ્ઞાનો, પૃ. ૩૫૧ ૫૮૯ Watters, *op. cit.*, Vol. II, p. 245

૫૯૦. શ્રુ. એ લે., લેખ નં. ૩૪, ૭૨, ૭૩, ૭૫, ૮૫, ૯૬, ૪૭, ૬૪—અનુક્રમે પૃ. ૫૬, ૧૮૮, ૧૯૩, ૨૦૫, ૨૪૩, ૨૯૯, ૩૨, ૧૪૯

૫૯૧ એલન, લેખ નં. ૧૧, “શુદ્ધિપ્રકાશ”, વર્ષ ૬૭, પ. ૧૩૨; શ્રુ. એ લે., લેખ નં. ૧૪, ૭૩, ૭૬, ૮૨, ૮૫, ૯૩, ૬૪—અનુક્રમે પૃ. ૧૩૯, ૧૩૬, ૧૬૬, ૧૯૩, ૨૦૯, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૬૪, ૨૭૬ ૫૯૨ શ્રુ. એ લેખ નં. ૧૨૫, પૃ. ૪૭

૫૯૩. એલન, લેખ નં. ૧૨૭, ૧૩૨, ૧૩૫, ૧૩૬—અનુક્રમે પૃ. ૬૮, ૧૧૮, ૧૪૨, ૧૪૩-૧૪૪, ૧૪૯ ૫૯૪. એલન, લેખ નં. ૨૩૭, પૃ. ૪૬

૫૯૫ દશકુમારચરિત, ૩૦ ૬, મિન્વતીકથા, પૃ. ૨૨૭-૨૮

૫૯૬ આચારાઙ્ગસૂત્ર-શીલાચાર્યવૃત્તિ, પૃ. ૨૫૮ વગેરે

૫૯૭ પ્રવચ્ચચિન્તામણિ, પૃ. ૧૦૬

૫૯૮ વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૮૬

૫૯૯. પુરાતનપ્રવચ્ચસંગ્રહ, પૃ. ૮૨, ૧૩૦

૬૦૦ પ્રવચ્ચકાંશા, પૃ. ૯૯

૬૦૧. શ્રુ. એ લે., લેખ નં. ૫૭, ૬૪—પૃ. ૧૩૧, ૧૪૬

૬૦૨. સ્કન્ધપુરાણ, ૨-૨-૩૯-૨૭, ૧૨૩

૬૦૩ મહામારત, સમાપર્ષ, ૨૯-૬ વગેરે

૬૦૪. શ્રુ. એ લે., લેખ નં. ૧૩૨, પૃ. ૧૧૮

૬૦૫ એલન, લેખ નં. ૬૬, પૃ. ૨૮૯

૬૦૬. એલન, લેખ નં. ૨૧૪, પૃ. ૪૪

૬૦૭. હરિદાસ ગૌદાની-મધુસૂદન ઠાકી-હરિશંકર શાસ્ત્રી, ‘અહિંસાનો નાંદી અને બ્રાહ્મપ્રતિભાઓ’, “સ્વાધ્યાય”, વર્ષ ૧, પૃ. ૩૭૦ અને હરિપ્રસાદ બં. શાસ્ત્રી, ‘અહિંસાના નાંદીના લેખ પર એક દષ્ટિપાત’, “સ્વાધ્યાય”, વર્ષ ૭, પૃ. ૮૦, ૮૨

૬૦૮. આવશ્યકસૂત્ર-વૃણિ, પૃ. ૮૦, ૮૧ ૬૦૯. શ્રુ. એ લે., લેખ નં. ૨૪, પૃ. ૩૧

૬૧૦ હ હ મુન, ‘નિર્યાદની વાંચના લેખ,’ શુદ્ધિપ્રકાશ”, વર્ષ ૩૦, પૃ. ૮૫-૮૮, ૧૮૨-૧૦૬ ૬૧૧ શ્રુ. એ લે., લેખ નં. ૩૦૭ થી ૨૧૨, પૃ. ૧૫ વગેરે

૬૧૨ પ્રમાણકચરિત, પૃ. ૧૬૫

૬૧૩ પ્રવચ્ચચિન્તામણિ, પૃ. ૧૦૭

૬૧૪. એન, પૃ. ૧૨૦

૬૧૫ વિવિધતીર્થકલ્પ પૃ. ૧૩, ૮૬

૬૧૬. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ ૬૯, ૯૫
 ૬૧૭. પ્રબન્ધકોશ, પૃ ૧૪, ૨૨, ૫૨, ૧૦૯
 ૬૧૮. ગ્ર. ઐ. લે., લેખ નં ૭૨, પૃ ૧૮૮
 ૬૧૯. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૪૩; પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૪૮
 ૬૨૦. કાવ્યશિક્ષા, પૃ ૫૩
 ૬૨૧. ગ્ર. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૨૪, પૃ ૩૮; લેખ નં. ૧૨૭, પૃ. ૬૮
 ૬૨૨. એજન, લેખ નં ૨૪, પૃ. ૨૬ ૬૨૩. એજન, લેખ નં. ૭૩, પૃ. ૧૯૪
 ૬૨૪. એજન, લેખ નં. ૮૫, પૃ ૨૪૩; મૈ. ગ્ર., પરિ. ૧, પૃ ૫૪, પાઠદીપ નં. ૩
 ૬૨૫. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૬૨; વિવિધતીર્થક્રમ, પૃ. ૮૫
 ૬૨૬. R N. Mehta, *Excavation at Nagara*, p. 19
 ૬૨૭. પુ. ગ્ર., પૃ. ૨૧૧ બગેરે
 ૬૨૭ અ. સ્કન્દપુરાણ, ૧-૨-૩૧-૨૮, પુ. ગ્ર., પૃ. ૧૫૬
 ૬૨૮. ગ્ર. જા. શિ. ઇ., પૃ. ૪૩૨. ૬૨૯. એજન, પૃ. ૧૫૬
 ૬૩૦. ગ્ર. ઐ. લે., લેખ નં. ૨૦૭ (લેખ નં ૧ થી ૧), પૃ. ૧૪ થી ૪૧
 ૬૩૧. એજન, લેખ નં ૨૨૪, પૃ ૬૨ (સ્થા. ૧૦ બગેરે)
 ૬૩૨. પ્રભાવકવરિત, પૃ ૧૮૪, ૧૯૬, ૧૯૮, ૧૯૯ ૬૩૩. એજન, પૃ ૧૬૫
 ૬૩૪. પ્રબન્ધચિન્તામણિ, પૃ ૭૭, ૯૧, ૧૦૨
 ૬૩૫. વિવિધતીર્થક્રમ, પૃ ૧૬, ૭૯, ૮૬
 ૬૩૬. પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ, પૃ. ૪૫, ૫૪, ૮૫, ૬૪, ૬૫, ૭૨, ૭૪, ૧૨૩
 ૬૩૭. પ્રબન્ધકોશ, પૃ. ૪૨, ૧૦૩, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૯, ૧૨૧, ૧૨૯
 ૬૩૮. કાન્હવદેપ્રબન્ધ, ૧-૨૨ ૬૩૯. ખંભાતનો ઇતિહાસ, પૃ ૧૫-૧૭૪
 ૬૪૦. ઉમાસંકેશ ભેટીયું થયે આણું બસણ છે. પુ. ગ્ર., પૃ. ૨૧૩
 ૬૪૧. આત્મારાત્રિસૂત્ર-ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૮૨ ૬૪૨. સૂત્રકૃતાઈ-ચૂર્ણિ, પૃ. ૧૦૧
 ૬૪૩. જી. આ. ગ્ર., પૃ. ૭૬ ૬૪૪. પ્રભાવકવરિત, પૃ ૧૬૫, ૧૮૪
 ૬૪૫. ગ્ર. ઐ. લે., લેખ નં. ૭૩, પૃ. ૧૯૩, ૧૯૪
 ૬૪૬. સ્કન્દપુરાણ, ૧-૨-૬૬-૧૧૬, ૧૧૩, ૨૫
 ૬૪૭. પદ્મપુરાણ, ૬-૧૭૪-૮૮

૧૪૮. શ્રુ ઐ લે, લેખ નં. ૬૫, પૃ ૨૮૨ ૧૪૯. એજન, લેખ નં. ૧૪૪ ક, પૃ ૧૬૩
૧૫૦. કીર્તિકૌમુદી, ૪-૫૭ ૧૫૧. પુરાતનપ્રગ્નવસંપ્રદ, પૃ. ૬૧
૧૫૨. પ્રગ્નવકોશ, પૃ ૧૦૭, ૧૦૮ ૧૫૩. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ ૮૧
૧૫૪. સ્કન્દપુરાણ, ૩-૨-૩૧-૨૮ ૧૫૫. દુર્ગા ૬૫૨ની પાઠીપ ૧૮૯.
૧૫૬. શ્રુ ઐ લે, લેખ નં ૭૪, પૃ ૧૯૮; લેખ નં. ૭૬, પૃ. ૨૦૯
૧૫૭. વદ્યપુરાણ, ૬-૧૩૩-૫ ૧૫૮. શ્રુ ઐ લે, લેખ ન ૯૫, પૃ. ૨૮૧
૧૫૯. ડૉ. શ્રુ, પરિ ૫, પૃ ૩૩; *Journal of the Oriental Institute*, Vol. XII, p 53
૧૬૦. શ્રુ એ. લે, લેખ નં. ૧૨૩, પૃ ૩૨, ૩૩
૧૬૧. પ્રગ્નવચિન્તામણિ, પૃ. ૧૦; પુરાતનપ્રગ્નવસંપ્રદ, પૃ. ૪૪
૧૬૨. Umakant P Shah, *Akota Bronzes*, pp 26 ff.
૧૬૩. પ્રગ્નવકોશ, પૃ ૪૬; શ્રુ ઐ લે. લેખ ન ૫૭, પૃ. ૧૩૧; 'વડીક'—શ્રુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૫૬, પૃ ૧૦૪
૧૬૪. V V Mirashi, *Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol IV, No 15, p 54 ૧૬૫. *Ibid.*, No. 21, p. 86
૧૬૬. એ. શ્રુ, પરિ ૫, પૃ ૪૮, "શુક્રિપ્રકાશ", વર્ષ ૮૮, પૃ. ૧૧૧
૧૬૭. સ્કન્દપુરાણ, ૫-૩-૨૩૧-૪૫
૧૬૮. V. V. Mirashi, *op. cit.*, No 21, p. 86
૧૬૯. *Ibid*, No 21, p 85 ૧૭૦. એ. શ્રુ, પૃ ૩૦૦
૧૭૧. એજન, પૃ ૨૧ની પાઠીપ ૩૨ વગેરે ૧૭૨. એ મ રા. ૬., પૃ. ૧૬૭
૧૭૩. શ્રુ ઐ લે., લેખ નં. ૨૦૭, પૃ ૧૫, ૩૩, ૩૬
૧૭૪. ત્રજલાલ કા. શાસ્ત્રી, "નાગરપુરાણ," પૃ. ૨૦૫ (૬૨૨પ્રવ)
૧૭૫. V V. Mirashi, *op. cit*, No XIII A, p. 77, No XIII B, p. 80
૧૭૬. એ. શ્રુ, પૃ ૨૯૯ ૧૭૭. શ્રુ એ લે., લેખ નં ૧૨૫, પૃ. ૪૭
૧૭૮. Gadre, *op cit.*, pp 4 ff.
૧૭૯. V. V. Mirashi, *op cit*, No 33, p. 163
૧૮૦. *Ibid*, No 13, p. 46
૧૮૧. *Ibid.*, No. 16, p. 59, No. 17, p. 68, Nos 19 & 20, pp 76 & 80; No 22, p. 93
૧૮૨. A V Pandya, *op. cit*, p. 4

- ૧૮૩ *Ibid*, pp 8, 10
- ૧૮૪ ગુ. એ. લે., લેખ નં ૧૦૬, પૃ ૫, K M. Munshi, *Glory that was Gurjaradeśa*, Part III, p. 25, શરૂ પાસે ન દેવાલ
૧૮૫. મે. ગુ., પૃ ૨૧૭-૬૮ ૧૮૬. જે આ. ગુ., પૃ. ૧૭
- ૧૮૭ V V Mirashi, *op. cit.*, No 24, p 106
- ૧૮૮ *Ibid.*, No. 16, pp. 63, 64, No. 17, p. 7
૧૮૯. ગુ. એ. લે., લેખ નં ૧૮, પૃ. ૧૬૩
- ૧૯૦ V V Mirashi, *op. cit*, No 34, pp. 167-171
- ૧૯૧ જમાનાત પ્રે સાહ, 'ગુજરાતના કેટલાક પ્રાચીન પંડિતો', "મુદ્રિકાસા", વર્ષ ૬૬, પૃ. ૩૦૧
- ૧૯૨ ગુ. એ. લે., લેખ નં. ૧૮, ૧૯; પૃ. ૧૬૬, ૧૭૩
- ૧૯૩ એલન, લેખ નં ૭૩, પૃ ૧૯૩ ૧૯૪ એલન, લેખ નં. ૧૨૬, પૃ. ૫૬
- ૧૯૫ એલન, લેખ નં ૧૩૫, પૃ ૧૪૩
- ૧૯૬ V. V. Mirashi, *op. cit*, Nos. 16 & 17, pp 63-64, 70
૧૯૭. ગુ. એ. લે., લેખ નં ૧૧૬, પૃ ૩૬
- ૧૯૮ એલન, લેખ નં. ૧૩૧, પૃ ૧૦૬
- ૧૯૯ V V Mirashi. *op cit.*, No 34, p 169
૭૦૦. ગુ. આ. લે., લેખ નં ૧૨૦, પૃ ૫
૭૦૧. મે. ગુ., પરિ. ૫, પૃ ૫૦
૭૦૨. પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત, પૃ ૨૦૭
- ૭૦૩ દુર્બંધ પંડ્યા (અમુ), 'પેરિપ્લસ', પૃ ૧૮, ૧૯
- ૭૦૪ ગુ. એ. લે., લેખ નં ૧૧૪, પૃ ૨૮
૭૦૫. એલન, લેખ નં ૧૦૪, ૧૦૬; પૃ ૧૨, ૧૫
- ૭૦૬ H G. Shastri, "Tarasādi Plates of Amcghavarsa I", *Journal of the Oriental Institute*, Vol. XX, p. 161
- ૭૦૬અ. પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત, પૃ. ૨૧૦ ૭૦૭. એલન, પૃ ૧૦૪
- ૭૦૮ મે. ગુ., પરિ. ૫, પૃ. ૪૭ ૭૦૯ ગુ. એ. લે., લેખ નં. ૫૦, પૃ. ૧૦૮
૭૧૦. એલન, લેખ નં ૧૩૦અ, પૃ ૧૫૧ ૭૧૧. એલન, લેખ નં ૧૩૧, પૃ. ૧૦૬
૭૧૨. V V Mirashi, *op cit*, No. 27, p 125
૭૧૩. પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત, પૃ ૨૦૪ ૭૧૪. મે. ગુ., પરિ. ૫, પૃ. ૫૦

૭૧૫. V V. Mirashi, *op cit.*, No 27, p 124 ૭૧૬ મૈ શ્રુ, પરિ. ૫. પૃ. ૫૦

૭૧૭. V. V. Mirashi, *op. cit.*, No. 27, p. 124

૭૧૮ શ્રુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૧૫, પૃ. ૩૩

૭૧૯ એન. લેખ નં. ૨૩૧ પૃ. ૧૫, લેખ નં. ૧૩૪, પૃ. ૧૩૩

૭૨૦. એન., લેખ નં. ૧૩, પૃ. ૫ ૭૨૧. પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત, પૃ. ૨૦૧, ૨૦૨

૭૨૨. શ્રુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૩૦ અ, પૃ. ૧૫૧, ૧૧૨ ૭૨૩. શ્રુઓ ૬૫૧ પૃ. ૩૯૮.

૭૨૪. V V. Mirashi, *op cit* , No. 34, pp. 169, 167

૭૨૪અ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, 'સંભલુના ઇતિહાસ પર પડેલા પ્રકાશ,'
'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ' ૨૧ શ્રુ સભેન હેવાઈ", પૃ. ૨૮૨

૭૨૫. McCrindle, *Ancient India as described by Ptolemy*, p. 39

૭૨૬ શ્રુ. ઐ. લે., લેખ નં. ૧૦૩, પૃ. ૧૧; મૈ. શ્રુ, પૃ. ૩૦, ૩૨૧

૭૨૭. શ્રુ. ઐ. લે. લેખ નં. ૧૨૫, પૃ. ૧૨૦; લેખ નં. ૧૪૧, પૃ. ૨૧

૭૨૮ એન., લેખ નં. ૧૪૧-૧૪૨, પૃ. ૨૨

૭૨૯. એન., લેખ નં. ૧૩૦. પૃ. ૧૦૩, ૧૦૨

૭૩૦ શ્રુઓ પાદદીપ ૭૨૪ અ. એનાં પૃ. ૨૭૮-૨૮૮ માંથી આ અને પછીની વિગતો તારવી છે આ દાનસાંપનનો મટિ શ્રુઓ D C Sircar. 'Rashtrakuta Charters from Chinchani' and 'Three Grants from Chichani', *Epigraphia Indica*, Vol XXXII, pp 45-60 and 61-76

૭૩૦અ. જ્ઞાતાવર્મેશ્વર-અધ્યયન ૧૬, પૃ. ૧૪૧

૭૩૧ દ્વયાશ્વ કાવ્ય, ૫-૧૨૧; ૧-૬૮, ૨-૬૪, ૨-૧૦૬, ૨-૧૦૯, ૩-૫૭,
૪-૩૧, ૪-૩૮ વગેરે

૭૩૨. કાવ્યશિક્ષા, પૃ. ૫૩

૭૩૩. જિનવિજયજી, જૈન પુસ્તકપ્રસારિણગ્રંથ, પ્રથમ ભાગ, પૃ. ૨૪, ૧૧૨, ૧૦૭

૭૩૪ એન., પૃ. ૧૨૭

૭૩૫ એન., પૃ. ૨, ૫, ૮, ૨૫, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૬,
૧૦૯, ૧૧૮, ૧૧૧, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૨૪, ૧૨૮, ૧૩૧; ૧૦૧, ૧૧૨, ૧૧૪,
૧૨૭, ૧૦૨; ૧૦૮; ૨૮; ૧૦૭; ૯૮; ૧૩૦; ૧૦૧; ૧૧૩, ૧૩૦, ૧૩૪,
૧૫૦; ૧૨૭, ૧૩૦

૭૩૬ એન., પૃ. ૫, ૧૮, ૧૦૯, ૧૧૩, ૧૨૬

૭૩૭. એજન, પૃ ૧૦૧
૭૩૮. એજન, પૃ. ૧૦૩
૭૩૯. એજન, પૃ ૪, ૭
૭૪૦. એજન, પૃ. ૧૦૯, ૧૨૫
૭૪૧. એજન, પૃ ૧૧૩ અને ૧૦૭
૭૪૨. એજન, પૃ. ૭૪
૭૪૩. એજન, ૯૭, ૧૧૭, ૧૧૯, ૧૩૦
૭૪૪. એજન, પૃ ૯૪, ૧૧૪
૭૪૫. એજન, પૃ ૯૭, ૧૦૩, ૧૨૩, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૩, ૧૫, ૨૫, ૬૮, ૧૧૫, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૩૦
૭૪૬. એજન, પૃ ૧૪૯, ૧૪, ૯૯, ૧૦૪; ૧૦૫, ૧૧૨, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૩
૭૪૭. એજન, પૃ ૯૭, ૧૧૦
૭૪૮. એજન, પૃ ૧૩૨; ૬૫, ૧૦૬, ૧૧૬, ૨૪, ૧૧૩
૭૪૯. એજન, પૃ ૧૯, ૮૯, ૧૧૭, ૧૧૯, ૧૨૨, ૧૨૩, ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૩૩, ૧૨૧; ૧૨૨
૭૫૦. એજન, પૃ. ૧૦૫, ૯
૭૫૧. એજન, પૃ ૧૧૮, ૧૨૦, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૮; ૩૦, ૧૧૯, ૧૧૯
૭૫૨. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છના સ્થળોના નિશ્ચય કરવાના વિષયમાં ચિત્રમશકર વ આચાર્યના સંકલિત કરેલા 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો'ના ત્રણ અંશોમાં તે તે અભિ-લેખની પ્રસ્તાવનાઓ, હરિપ્રસાદ બ. શાસ્ત્રીના 'મૈત્રકકાલીન ગુજરાત'ના અંશમાંની તે તે વંશના રાજ્યવિસ્તારની ચર્ચા, મણિભાઈ દિવેદીનું 'પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત' અને હસમુખ ધી સાંકળિયાના અંગ્રેજી અંશો *The Archaeology of Gujarat (including Kathiawar)* તથા *Studies in the Historical and Cultural Geography and Ethnology of Gujarat* ઉપરાંત ચર્ચ પટે એમ છે

પ્રકરણ ૧૨

પ્રાચીન જાતિઓ : ઉત્પત્તિ અને આગમન

ગુજરાતની પ્રાચીન જાતિઓના અભ્યાસની શરૂઆત ગુજરાતમાં માનવહરતી વિશેના મળતા જૂનામાં જૂના ઇતિહાસના સમયથી કરવી ઘટે પ્રાગ્-ઐતિહાસિક કાલ એટલે કે પાપાણ્યુગો, આશ્વ-ઐતિહાસિક કાલ એટલે કે તામ્રકાંસ્યયુગ, અને પ્રાચીન ઐતિહાસિક કાલ એટલે કે લગભગ ઈ. પૂ. ૩૨૨ થી ઈ. સ. ૧૩૦૪ સુધીનો કાલ—આટલા લાંબા સમયાવધિ દરમિયાન ગુજરાતમાં આવીને વસેલી તેમજ ગુજરાતના મૂળ વતનીઓ (જેમના બહીના આગમન વિશે હજી સુધી આપણી પાસે કે ઈ જ પુરાવા નથી તે લોકો) જેવી જણાતી જાતિઓનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ.

‘જાતિ’ શબ્દનો ઉપયોગ સામાજિક યાત્રાઓમાં વિવિધ રીતે કરવામાં આવેલો જણાય છે. એક તો, ‘જાતિ’ દ્વારા races કે નૃવંશોનું સૂચન થાય છે; બીજું, ‘જાતિ’ શબ્દ દ્વારા અસલની આદિવાસી ટોળાઓનો ઉલ્લેખ થાય છે; ત્રીજી તરફથી, ખાસ કરીને ભારતમાં, ‘જાતિ’ના ખ્યાલમાં વિવિધ જાતિઓ અને પેટાજાતિઓ પણ સમાવેશ પામે છે આથી ગુજરાતની પ્રાચીન જાતિઓની વિચારણામાં ગુજરાતમાં વસેલા નૃવંશોનો, ગુજરાતમાં રચાયેલી અથેલી આદિવાસી ટોળાઓનો, તેમજ આ અનેક નૃવંશો ને ટોળાઓવાળી વસ્તીને એક વ્યાપક સમાજમાં—વર્ણ ને જાતિવ્યવસ્થાવાળા સમાજમાં—ગૂંથી લેતી જાતિઓ અને પેટા-જાતિઓનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ.

પ્રાગ્-ઐતિહાસિક કાલની જાતિઓ વિશેની માહિતી પુરાવશૈલીય-ભૌતિક તેમજ હાડપિંજરોના રૂપમાં મળતાં સાધનો પરથી પ્રાપ્ત થયેલી છે પાપાણ્યુ-યુગોના દીર્ઘ સમય દરમિયાન તો કદત આ જ પુરાવાઓને આધારે અંદાજ બાંધવાનો રહે છે. આશ્વ-ઐતિહાસિક કાલ માટે મુખ્યત્વે પુરાવશૈલીય સાધનો

અને આનુશ્રુતિક વૃત્તાંતો પર આધાર રાખવો પડે છે પ્રાચીન ઐતિહાસિક કાલ દરમ્યાન રાજ્યોએ ક્રોધરાવેલા અભિલેખો, આપેલાં દાનશાસનો તથા ચલણમાં મૂકેલાં સિક્કાઓ પરથી તેમજ સાહિત્યિક સામગ્રી પરથી જાતિઓ અને આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ.

ગુજરાતનો પ્રાગ્-ઐતિહાસિક માનવી

પહેલાં એમ મનાવું કે દક્ષિણમાંથી પ્રાગ્-ઐતિહાસિક આદિમાનવ પશ્ચિમ ને ઉત્તર ભારતમાં વસવાટ માટે આવ્યો હતો, પરંતુ સાંકળિયાએ પાપાણ્યયુગનાં થયેલાં છેલ્લામાં છેલ્લાં સંશોધનોને આધારે એવું અનુમાન કર્યું છે કે ગુજરાતનો આદિમાનવ વિદેશથી આવ્યાને વસ્યો છે.^૧ દક્ષિણ અને પૂર્વ આફ્રિકામાં આદિમાનવનો જન્મ થયો એમ ઘણા વિદ્વાનોનું માનવું છે તો ત્યાંથી અને ખાસ કરીને પૂર્વ આફ્રિકામાંથી કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં આદિમાનવ આવ્યો હતો (સત્તરથી બાવીસ લાખ વર્ષ પહેલાં) આમ નિઝો કે નિઝિટો જાતિ અહીં આવીને વસનારી સૌથી પહેલી વિદેશી જાતિ જણાય છે.

ત્યાર બાદ મળેલાં લાંઘણજનનાં લઘુપાપાણ્યયુગનાં માનવ-હાડપિંજરોને અભ્યાસ થયો છે.^૨ આ માનવનાં શારીરિક લક્ષણોમાં મોટું લાંબુ માથું, ઠીક ઠીક ઊંચાઈ સાથે ઊપસેલાં બર્ષા, સહેજ બહાર આવેલા નીચલો હોઠ અને કદાચ ઘીંચી નાક નોંધપાત્ર છે આ લક્ષણો સિલોનના વેદા ને ભૂમધ્ય સમુદ્રના આદિવાસીઓમાં જોવા મળે છે. આમ ગુજરાતની વસ્તીમાં આટલા જૂના સમયમાં માનવવંશનિશ્ચય થયેલું હતું એમ જણાય છે.

ગુજરાતમાં સિંધુસંસ્કૃતિ અને જાતિઓ

ઈ. સ. ૧૯૩૫ અને ૧૯૫૭-૫૪ નાં રંગપુરના ને ૧૯૫૪-૫૫ નાં લોથલનાં ખોદકામો પરથી જાણવા મળે છે કે ગુજરાતના અન્ય વિભાગોમાં માનવ પાપાણ્યયુગમાં હતો ત્યારે બહુ વિકસેલા શહેરી સંસ્કૃતિવાળા લોકોએ સિંધમાંથી કચ્છમાં અને સમુદ્રમાં ગુજરાતમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને તેઓ આખા કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના પશ્ચિમ કિનારાના ભાગો પર ફેલાયા હતા ગુજરાતમાં સિંધુસંસ્કૃતિનાં લોથલનાં ખોદકામોમાં માનવ-હાડપિંજર મળ્યાં છે તેઓમાં વધુ પ્રમાણમાં દીર્ઘ-કપાલ જાતિનાં, ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં આર્મેનોઇડ જાતિનાં ને થોડા પ્રમાણમાં ઓસ્ટ્રોલોઇડ જાતિનાં જાતિતત્ત્વ જોવા મળે છે.^૩ આમ આ

હાડપિંજરોમાં ઘણીબધી જાતિઓનાં હાડપિંજર જોવા મળ્યાં છે, એ પરથી આ સંસ્કૃતિની વસ્તી પચરગી હતી એ સ્પષ્ટ છે. વળી આજે પંજાબ, સિંધ અને ગુજરાતમાં ખૂબ જ પ્રમાણમાં જોવા મળતું જનનિરત્વ હડપ્પા, મોહેન્-દો અને લોથલના આ પ્રાચીન જનનિરત્વ સાથે ઘણુંબધું સામ્ય ધરાવે છે એમ જણાયું છે.

દીર્ઘકપાલ જાતિ એ આર્યો હોય એવું અનુમાન રાવ અને બીજા ઘણા વિદ્વાનોએ કર્યું છે. આ આર્યો ઋગ્વેદના આર્યોની પહેલાંના આર્યો હોઈ શકે. અન્ય પુરાતત્ત્વવિદોના મતે સિંધુસંસ્કૃતિમાં જણાતી દીર્ઘકપાલ જાતિ એ ભૂમધ્ય-સમુદ્રીય જાતિ છે. પ મોહેન્-દો અને હડપ્પામાં આ ઉપરાંત ઓરટ્રોસોર્પિડ જાતિ મોટા પ્રમાણમાં ને થોડા પ્રમાણમાં નિઝિટો-નિઝો તથા મેગિસોર્પિડ જાતિતરવા જોવા મળે છે, જ્યારે લોથલમાં મળેલા હાડપિંજરોમાં દીર્ઘકપાલ જાતિ, આર્મેનોર્પિડ જાતિ અને ઓરટ્રોસોર્પિડ જનનિરત્વ જણાયા છે.

આમ પુરાવજેથીય માદિનીને આધારે જાણવા મળે છે કે ૫૦૦૦ વર્ષ પહેલાં ગુજરાતમાં માનવ-વસ્તી હતી, પાપાણ્યયુગીન માનવ પણ મિત્ર જાતિતરત્વ ધરાવતો હતો તામ્રકાંસ્યયુગનો લોથલની સિંધુસંસ્કૃતિનો માનવ તો એનાથીયે વધુ પ્રમાણમાં જાતિનિરત્વોનું સમિશ્રણ રજૂ કરે છે. આમ અતિ પ્રાચીન સમયથી પચરગીપાતું એ ગુજરાતનું વસ્તીશક્તિ જણાય છે. વળી ગુજરાતનો પ્રથમ માનવ વિદેશથી (પૂર્વઆફ્રિકાથી) અહીં આવીને વસ્યો છે એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે એ જોતાં ગુજરાત એ સ્વર્ણ જ પચ્છેશીઓએ વસવાટ કરીને વિકસાવેલો પ્રદેશ છે એમ જણાય છે. ઇસ્કાં ૨૮૦૦ વર્ષથી તો વિવિધ જાતિઓનું ગુજરાતમાં આગમન થતું હતું છે, એના કડીબધ્ધ ઐતિહાસિક પુરાવા મળતા રહ્યા જ છે.

આર્યોના સંભવિત મનાયેલા આગમન સાથે દિશામાં માનવજાતીના મુખ્ય બધી જ જાતિઓ-જાસકસ-નું સમિશ્રણ અસ્તિત્વમાં આવે છે. હા. અર્નાનિડમાઝ એટલેએ આ જાતિઓ પ્રાચીન સમયમાં ને નામેથી ઓળખાતી હતી તે નામે રજૂ કર્યાં છે. પાપાણ્યયુગના પૂર્વ આફ્રિકાથી આવેલી નિઝિટો જાતિનો પાપાણ્ય આવેલી જાતિઓએ ગા લે નામ કર્યો હોવો દેખીએ અચર્યાં તો નિઝિટો જાતિ સંપૂર્ણપણે એમનામાં ભળી ગઈ હોવી દેખીએ. આ જાતિનું નામ જોએ જણાયું નથી. સિંધુસંસ્કૃતિમાં જણાતી આઘ-ઓરટ્રોસોર્પિડ જાતિ એ અતિ પ્રાચીન સમયમાં દિપાદ, નામ, ને ઈન્ડો સુન્દર આઘના સમયમાં દેશ,

લિલ્લ એવાં નામોએ ઝોળખાતી હશે. ઓરિદ્રક જૂથની ભાષા એલનારી આ જાતિનાં જાતિતત્ત્વ નીચલા વર્ગો ને જ્ઞાતિઓમાં વધુ પ્રમાણમાં પ્રસરેલાં જણાય છે. મોંગોલોઇડ જાતિ 'કિરાત' નામે ઝોળખાતી. મોહોન્ને-દડો અને હડપ્પામાં એના અવશેષ દેખાય છે, લોચલમાં જણાયા નથી ભૂમધ્ય-સમુદ્રીય જાતિ અને એની સાથે આવેલી આર્યેનોઇડ જાતિ એ દ્રવિડભાષાભાષી પ્રજા હતી ને દ્રવિડ, દ્રસ્યુ ને શ્દ્ર નામોએ ઝોળખાતી આર્યોના શ્દ્રય જનાતા આગમન સાથે નોંડેલ અને આદ્યપાદન જાતિતત્ત્વ હમેશાય છે. આમ વૈદિક કાલ દરમ્યાન જળતની બધી જ મુખ્ય જાતિઓના જનિત્ર મિશ્રણથી ભારતવર્ષનો માનવ ઉદ્ભવ્યો ને અનેક વિભિન્નતામાંથી ઉદ્ભવેલી અને વિરોધોમાંથી સવાજ જન્માવનારી એવી ભારતીય સંસ્કૃતિ પણ નિર્માણ પામી.

પુરાણોમાં જાતિઓના ઉલ્લેખ

ગુજરાતમાં ઐતિહાસિક સમયની શરૂઆત મૌર્યકાલથી—લગભગ ઈ ૫૩૨૨ થી થાય છે, અને પ્રાચીન ઇતિહાસનો સમયાવધિ ઈસ ૧૩૦૪ સુધીનો સોલંકી કાલના અંત સુધીનો ગણવામાં આવે છે. ઐતિહાસિક કાલ, આલ-ઐતિહાસિક કાલ અને એની વચ્ચેના સમય દરમ્યાનની પ્રજાજન વિશેની કેટલીક માહિતી પૌરાણિક સાહિત્યમાં સાંપડે છે વૈદિક સાહિત્ય, મહાભારત અને રામાયણનાં મહાકાવ્ય, હરિવંશ, પુરાણો અને ઉપપુરાણોના સમગ્ર સાહિત્યમાં ગુજરાતની જાતિઓ વિશેના ઉલ્લેખોનો દૂકો ખમાલ કરીએ

પુરાણો પ્રમાણે માનવકુલની ઉત્પત્તિ મનુ નામે મૂળ પુરુષથી થઈ છે ને વર્તમાન માનવકુલના મૂળ પુરુષ વૈવસ્વત જ્ઞાતમા મનુ હતા. એમણે ભારતવર્ષના પ્રદેશ પોતાના પુત્રોને વહેંચી આપ્યા ત્યારે આ નૈર્ઋત્ય (આર્યાવર્તની નૈર્ઋત્યે આવેલો) પ્રદેશ શર્પાતિ નામના પુત્રના ભાગમાં આવ્યો. આર્ય-શર્પાતિ માનવે આનર્ત રથાચ્યુ એ બાબન ગુજરાત પર આર્યોના રચનાતરની દ્યોતક છે.^૭

સૌરાષ્ટ્રમાં શર્પાતિ કુશસ્થલીમાં રાજધાની કરીને વસ્યા ત્યારે રેવાકંઠે ભાર્ગવો વસ્યા હતા ને ભરુકચ્છ(ભુગુચ્છ)માં એમનું મુખ્ય મથક હતું. એ જો વચ્ચે પહેલાં ત્રિશલ ને અંતે સધિ થઈ એવું સ્વયંવરી કથા પુરાણોમાં આવે છે એવી જ રીતે રેવાકંઠે નીચેના ભાગમાં હેલ્યો સત્તા ધરાવતા હતા અને એમની સાથે ભાર્ગવોને ધણો સંઘર્ષ હતો મત્સ્યપુરાણમાં હૈંદ્યોની પાંચ શાખાઓનો ઉલ્લેખ મળે છે.^૮

અર્થાતિના પુત્ર આનર્તના નામ પરથી આ પ્રદેશ 'આનર્ત' દેશ તરીકે ઓળખાયો. એનો પુત્ર કે પૌત્ર એ રૈવત ગુજરાતના સાર્થાત, આનર્ત અને રૈવત જેવા કુલનામો પરથી આનર્ત દેશમાં ત્રણ જુદા જુદા વંશ અથવા એક લાંબા વંશના ત્રણ મોટા ફિરકા પશુ સ્થિત થાય છે. રૈવત અલ્લોહ ગયો ત્યારે પુણ્યજન રાક્ષસોએ કુશસ્થલીનો નાશ કર્યો, મથુરાના યાદવોએ પુણ્યજન રાક્ષસોને મારીને ત્યાં પોતાની સત્તા સ્થાપી ને રૈવત કકુદ્દમાં પોતાની પુત્રી શ્રીકૃષ્ણના મોટા ભાઈ બલરામને પરણાવી આમ મથુરાના યાદવો અહીં આવીને વસ્યા. યાદવો પ્રાચીન કાલના છે ને વેદકાલથી એમના ઉલ્લેખ મળે છે એમણે આર્ય-સંસ્કૃતિને દક્ષિણના વિભાગમાં વિકસાવી. યાદવો સ્થાનિક પ્રજામાં વિપુલ પ્રભાશુભા બન્યા ને તેથી તેઓમાં આર્યેતર તત્ત્વ ધણું ઉમેરાયું. યાદવ અગ્રણીઓમાં શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવનું આધિપત્ય હતું. મદ ને મદિરા જેવાં દૂધણાને પરિણામે શ્રીકૃષ્ણના જીવનકાલના અંતભાગમાં જ યાદવસત્તા અહીં સમૂળી હતી અર્ધ ૧૦ આમ યાદવો સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં નામરોપ બન્યા, પણ યાદવો દ્વારા આવેલાં જાતિતત્ત્વ અને સંસ્કૃતિ અહીંની વસ્તીમાં લળીને કાયમી બન્યાં.

આમ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં અતિપ્રાચીન સાર્થાત, ભાર્ગવો ને યાદવો જેવી આર્યોની રાજ્યવંશી જાતિઓ જોવા મળે છે.

યાદવો સાથે આબીરો પણ મથુરાથી આવ્યા ૧૧ 'સુ' અને 'રક' જાતિઓ તો યાદવો અને આબીરો પૂર્વે આવેલી હાજે છે, ૧૨ તેવી જ રીતે કૌલ પ્રજા, જેમનો માર્ક ઉચ પુરાણમાં ઉલ્લેખ મળે છે તે, પણ યાદવો પહેલાંની જણાય છે ૧૩

પુરાણોમાં કેટલીક આર્યેતર જાતિઓના ઉલ્લેખ મળે છે તેઓમાં નાગ જાતિ સૌથી જૂની માલુમ પડે છે. ૧૪ નાગ જાતિ નર્મદાના પ્રદેશમાં ને એક સરયે બારતના વધુ વ્યાપક વિસ્તારમાં પ્રસરી હતી (વિષ્ણુપુરાણમાં ઉલ્લેખેલી) પ્રાગજ્યોતિષ જાતિના લોકોને નાગનો જ એક ફિરકો માનવામાં આવે છે. હહયોએ નાગજાતિના લોકોને આક્રમણ કરીને દાંડી કાઢ્યા જણાય છે.

પુલિદ જાતિનો ઉલ્લેખ ઐતરેય બ્રાહ્મણ અને મહાભારતમાં જોવા મળે છે તેવી જ રીતે અશોકના ગિરનારના ધર્મલેખોમાં અપ્રો, મોજકો, રાષ્ટ્રિકો અને પુલિદો ઉપર અશોકનું શાસન હતું એવો ઉલ્લેખ આવે છે. આમાંની પુલિદ જાતિ દક્ષિણમાંથી અહીં આવેલી જણાય છે લાટ પ્રદેશની સીમા પર, નર્મદાના કાંઠાના પ્રદેશમાં, દમ્બના અખાતને ઈશાન મુખે ને બનાસકાંઠામાં આવેલી આ પુલિદ જાતિ એ આ વિભાગના જાતિના પૂર્વજો હશે ૧૫

નિષાદ પ્રજા પણ જૂની છે વાજસનેયી યજુઃસંહિતાનો ભાષ્યકાર મહીધર એને 'ભિલ્લ' કહે છે કાત્યાયન-ઔતસ્યમાં નિષાદ સ્થપતિનો ઉલ્લેખ છે ને મહાભારતમાંથી નિષાદોનું સરસ્વતી-પ્રદેશમાં રાષ્ટ્ર હતું એમ જાણવા મળે છે. નિષાદનો અંશ હાલ સાબરકાંઠામાં વસતા બીલ લોકોમાં હશે એમ અનુમાન કરી શકાય.

નિષધ નામે આર્યેતર પ્રજા પણ ગુજરાતમાં હતી એમ જોવા મળે છે. અહ્યાંડ, વાણ ને વામન પુરાણ પ્રમાણે વિધ્યપ્રદેશની હારમાળાના પ્રદેશમાં નિષધ રહેતા મહાભારત જણાવે છે કે નિષધોની રાજધાની ગિરિપૃથ્ઠ (આજનું વાગડ પ્રદેશનું હુમરપુર) હતી, તો વાગડના પાલવાસી બીલો ને કટારાના બીલો નિષધ હોય અહીં 'નિષધ' શબ્દ ભ્રમથી પ્રાયઃ 'નિષાદ' શબ્દને બદલે પ્રયોજાયો હોય છે ૧૧

અરબ જાતિને મહાભારત 'દક્ષિણપથવાસી' તરીકે ઓળખાવે છે ને તોલોમીએ જણાવેલી સુરિઅસ જાતિ તે જ સંબરો એમ કે કા. શાસ્ત્રી સૂચવે છે ૧૭ આ જાતિ ગુજરાતની સરહદ પર ૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે હતી, એ સાબરકાંઠાની સરહદની વન્ય જાતિઓમાં બાળી ગઈ હોય

એક સમયે બીલો પશ્ચિમ ભારતના મોટા ભાગમાં ફેલાયેલા હશે. ગુજરાતના જૂનામાં જૂના પર પરાગત રાજા એ બીલ-કોળી છે, આસાવલ-આશાપર્લી (અમદાવાદનું પ્રાચીન સ્વરૂપ)નો સ્થાપક આશો બીલ કહેવાય છે વળી અણહિલ્લ ભરવાડે વનરાજ આવડાને રાજ્ય મેળવવામાં મદદ કરી હતી ને એના નામ પરથી વનરાજે અણહિલ્લપાટકની સ્થાપના કરી તે અણહિલ્લ પણ બીલ રાજવી હોવાને જોઈએ ૧૮

રાષ્ટ્રિકો પણ એક સમયે 'સુ' પ્રજાની જેમ સૌરાષ્ટ્રમાં હશે અને પાછળથી ત્યાંથી ખરીને અપરાંતમાં રાષ્ટ્રકૂટોના રૂપમાં રાજત્વ પામ્યા હશે એમ અનુમાન કરવામાં આવે છે. તેઓ પણ આદિમ જાતિ જણાય છે અને મૂળે આસીર જાતિના હોય એમ કે કા. શાસ્ત્રી માને છે. ૧૯

મૂળમાં આર્યેતર હોય ને પાછળથી આર્યોમાં સંપૂર્ણપણે બાળી ગઈ હોય તેવી જાતિઓ, જેવી કે દૈહ્યો, સંબરો, કાંપો, બર્બરો, આબીરો વગેરેના ઉલ્લેખ પણ પુરાણોમાં જોવા મળે છે ૨૦ આમ પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી પણ ગુજરાતમાં વસતી અનેક આદિમ જાતિઓના તેમજ આર્યવરોના ઉલ્લેખ મળે છે.

ઐતિહાસિક કાલની જાતિઓ

બોમ્બે ગેઝેટિયર દર્શાવે છે તે પ્રમાણે ભારતવર્ષમાં ઈ. પૂ. ૩૨૫ થી ઈ. સ. ૭૧૩ સુધીના સમયાવધિ દરમ્યાન મુખ્ય સાત ટોળાઓએ પ્રવેશ કર્યો છે : બેક્ટ્રિયન ટ્રીકો (ઈ. પૂ. ૨૫૦-ઈ. પૂ. ૧૨૫), પહ્લવો કે પાર્થિયનો (ઈ. પૂ. ૧૭૦-ઈ. પૂ. ૧૦૦), શકો (મુ-શકો) (ઈ. પૂ. ૧૫૦-ઈ. પૂ. ૧૦૦), યુએચીઓ કે કુપાણો (ઈ. પૂ. ૧૩૦થી), કેદારો કે નાના યુએચીઓ (ઈ. સ. ૩૮૦), લુએ-લુએ કે લુઆ-લુઆ કે અવારો (૫ મી સદીની શરૂઆત), ચેતો કે સફેદ દૂણા કે ખજરો (ઈ. સ. ૪૫૦-ઈ. સ. ૫૦૦),^{૨૧} અને તુર્કો (ઈ. સ. ૫૫૦-ઈ. સ. ૬૫૦.)

આગ તુર્ક ટોળાઓ ભારતવર્ષમાં સ્થાનિક વર્ણવ્યવસ્થાવાળા સમાજમાં સ્વીકાર કવી રીતે પામે છે એ બાબત રસપ્રદ થઈ પડશે. સૌ પ્રથમ તો એ ચાલ રાખવું જોઈએ કે દરેક આગ તુર્ક ધાતુ પોતે જ કોઈ એકાદ જાતિ કે વર્ગ કે ટોળા- (tribe)નું અનેક હોતું નથી, પણ એમાં લિન્ન લિન્ન વર્ગો, જાતિઓ (નુવંશો) ને ટોળાઓ (tribes) સામેલ થયેલાં હોય છે ઈ. પૂ. ૧૫૦-૧૦૦ દરમ્યાન આવેલા ધાડામાં કુપાણોની સાથે શકો, મુશકો, અગ્રણી ચવનો, બેક્ટ્રિયનો (બાહલિકો), પાર્થિયનો કે પહ્લવો અને કદરાતો. મનો અને જર્નિકો કે જાદ લોકો આવ્યા. ઈ. સ. ૪૦૦-૫૫૦ દરમ્યાન પ્રવેશેલા ધાડામાં લુઆ કે લુઆ અવારો, કુપાણો, કેદારો કે નાના યુએચીઓ, સફેદ દૂણા કે ખજરો અને મિલિંગો આવ્યા ૧૨ શરૂમાં મૂળ (મધ્ય એશિયાના) પ્રદેશમાંથી પરિભ્રમણની શરૂઆત કરતી વખતે જ આવું ધાતુ જીંયા ને નીચા વર્ગો તથા શુદ્ધાઓનું અનેક હોય છે એક તરફથી આગળ જતાં જો જો પ્રદેશમાં આક્રમણ કરીને ધાતુ પ્રવેશ કરે તે તે દરેક પ્રદેશમાં આ ધાડામાંથી કેટલાક લોકો વસવાટ કરવા માટે રહી પડે છે અને પરિભ્રમણ કરનાર ધાડામાંથી આક્રમક નેતા અને સભ્યોનું વંદ આગળ ધપે છે આમ ધાતુ એના પરિભ્રમણના માર્ગમાં દેર દેર પોતાનામાંથી પાછળ વસતી મૂકતું બન્યું છે. બીજી તરફથી સાજા-હાલો પ્રદારની ગતિ પણ જોવા મળે છે. ૨૩ આક્રમણ કરીને ધાતુ આગળ વધતાં એના માર્ગમાં આવતા પ્રદેશોમાંથી સ્થાનિક લોકો એનો આશ્રય લે છે અને એની સાથે પરિભ્રમણ, આક્રમણ અને આગળ વસવાટ કરવામાં જોડાય છે. આવું જરૂર પચરંગી જાતિઓવાળું ધાતુ ન્યાં પીડલે છે ત્યાં સ્થાનિક સમાજના વંશ જ વર્ગોમાં પ્રવેશીને જળી બન્યું છે. દુઃકાળ, = જાતિના દેરબદલી ને એવાં પરિ-બળોથી વગી પાછાં સ્થાનિક પ્રજાનાં રચનાતર ને અન્ય કેન્દ્રે મ. થી કેન્દ્રે નાં

આગમન સતત ચાલુ જ રહેતા હોય છે ને એની સાથે જાતિઓ અને પ્રજાઓના સંમિશ્રણની પ્રક્રિયા પણ સતત ચાલુ જ રહેતી હોય છે આમ પ્રચલિત હિંદુચરત માન્યતાને એટલે કે જાંઘા વર્ણો-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વર્ણોએ જાતિની શુદ્ધિ જાળવી રાખી છે તથા નીચલા વર્ણો અને વર્ગોમાં જ પરદેશી જાતિઓ અને આદિવાસી જાતિઓ પ્રવેશી છે એ મતને કોઈ સમર્થન મળતુ નથી. દે રા. ભાંડારકર મહાભારત અને ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી ઉલ્લેખો ટાંકીને દર્શાવે છે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર-ચારે વર્ણોમાં આગંતુક જાતિઓ ભળી છે.^{૨૪} આમ પુરાવાઓને આધારે તો એમ પણ કહી શકાય કે અસલી કે આગંતુક જાતિઓ સ્થાનિક સમાજના બધા જ વર્ણો અને જાતિ-જાતિઓમાં સ્વીકાર પામી છે

સૌ પ્રથમ દ્રવિડોનો ખ્યાલ કરીએ તો દ્રવિડોમાં^{૨૫} મેલા કે હલકા ધ ધા, ખેતી અને મજૂરી કરનારી વસ્તી શૂદ્ર કે દાસ વર્ણમાં પ્રવેશ પામી હોય એમ લાગે છે, જ્યારે કારીગરી અને વેપારવાણિજ્ય સાથે સંકળાયેલી વસ્તી વૈશ્ય વર્ણમાં પ્રવેશી હશે. એવી જ રીતે પુરોહિતપણામાં કે ધર્મકાર્યમાં પરોલો વર્ગ બ્રાહ્મણવર્ણમાં અને યુદ્ધક્રિયામાં જાણકાર કે રાજકાજમાં પટુતા ધરાવનાર વર્ગમાંના લોક જતે દિવસે ક્ષત્રિયવર્ણમાં ભળ્યા હશે એમ અનુમાન કરી શકાય.

વળી અનુલોમ અને પ્રતિલોમ લગ્નો દ્વારા^{૨૬} જાતિસંમિશ્રણ પણ થયેલું જણાય છે. મહાભારત અને ધર્મશાસ્ત્રોમાં મિશ્ર જાતિનાં શૈકળ ધ નામ જોવા મળે છે^{૨૭} આ સંમિશ્રણ એવું વ્યાપક પ્રમાણમાં થયું હશે કે મૂળે અતિ પ્રાચીન કાલમાં વર્ણ સાથે રંગનો ભાવ હતો તે નાથૂદ શર્માને અમુક વ્યવસાય કે ઉદ્યોગ કે શ્રેણીના કુલપરંપરાગત વારસો એ જાતિ-જાતિ-નું મુખ્ય લક્ષણ અને છે. આ શરૂઆતની જાતિઓ-જાતિઓ વચ્ચે લક્ષસંબંધ ને ખાનપાનમાં બાંધ નહિ હોય તેમજ વ્યવસાયોની ફેરબદલી કરવાની પણ સ્વતંત્રતા હશે એમ જણાય છે.

ધર્મી સનની પહેલી સદીની આસપાસ આવેલા ચવનો, પદ્મવો, શકો ને કુષાણોના તેમજ પાંચમી-છઠ્ઠી સદી દરમ્યાન આવેલા મ્વેત હૂણો, મિદિરો કે ગુર્જરાનો વત્તાઓછા પ્રમાણમાં બધા જ વર્ણો અને જાતિઓમાં સ્વીકાર થયેલો જણાય છે.

ક્ષત્રિયો તરીકે સ્વીકાર

ચવન, શક ઇત્યાદિ વિજેતા ટોળીના રાજાઓ રાજત્વ પ્રાપ્ત કરે છે ને 'ક્ષત્રિય' તરીકે સ્વીકાર પામે છે. એમના સ્વીકારમાં રાજામાં ધર્મશ્રી અંશ છે—ધર્મ

રાજામાં વસે છે એવા ખ્યાલ પ્રાચીન સમયથી ભારતવર્ષમાં પ્રચલિત હતા તેનો હિસોહોઈ રહે આ રાજાઓ આઠાણુ, જૈન ને બૌદ્ધ ધર્મને રાજ્યાશ્રય આપે ત્યારે ક્ષત્રિય તરીકેનું આચરણ કરીને પૂરા ભારતીય બનેલા જોવા મળે છે મિહિરો અને દૂલોના સ્વીકારમાં એ ઉત્તર-પશ્ચિમ એશિયામાં ગયેલા હિંદુઓ જ સ્વદેશ પાછા કર્યા છે એવી માન્યતા પણ હાલ સર્જવે છે અને આણના અગ્નિકુંડમાં પવિત્ર થઈને તેઓ 'ક્ષત્રિય' તરીકે બહાર આવે છે, અર્થાત્ યજુર્વિધ દ્વારા ઉચ્ચ પ્રકારનું ક્ષત્રિયત્વ પામે છે ૨૮ નાદોદ-ભર્યના ગુર્જરા ક્ષત્રિય તરીકેનો વ્યવહાર કરીને ક્ષત્રિયત્વ પામ્યા છે

આઠાણુ તરીકે સ્વીકાર

આગવુંક ટોળીઓના કેટલાકે આઠાણુ તરીકે પણ પ્રવેશલા જણાય છે. શકોના ધર્મગુરુઓના ને મિહિરકુલના કુપાણુ-કનિષ્ઠ સાથે આવેલા મગોના 'આઠાણુ' તરીકે સ્વીકાર થયેલો જોવા મળે છે. મહાભારત એમને આઠાણુદક્ષિણમાં જણાવે છે એમ છતાં આઠાણુ તરીકે નિર્દેશ છે રાજતરંગિણીના લેખક કદ્દણ (ઈ.સ. ૧૧૪૮)નામ પુરોહિતોનો 'આઠાણુ' તરીકે ને નાગરાજ આસ્તીકનો 'સુવેત્તમ આઠાણુ' તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે વળી ચિત્રપાવન, કરાડા, શેણવી આઠાણુ અને ગુજરાતના નાગર આઠાણુ પરદેશીઓમાંથી બનેલા આઠાણુ જણાય છે

જે આઠાણુ અન્ય જાતિની કન્યાઓને પરણતા તેમનાં સત્તાનોતો 'આઠાણુ' તરીકે સ્વીકાર થતો જોવા મળે છે સ્થાનિક પ્રજામાંથી જન્મિત ઉપસ્થિત થતા પરશુરામે અને શ્રીરામે બનાવેલા આઠાણુના ઉલ્લેખ ઘણી આઠાણુ યાત્રિઓની ઉત્પત્તિ અંગે પરપરાપ્રાપ્ત ને પૌરાણિક ખ્યાલોમાં જોવા મળે છે. દક્ષિણ ગુજરાતના અનાવળા આઠાણુ સ્થાનિક પ્રજામાંથી થયેલા મિત્ર આઠાણુ જણાય છે અપ્રાકાશ્ય સ્થાનિક લોકો આગવુંક વસ્તીના ધર્મગુરુ તરીકે કામગીરી મેળવીને જતે દિવસે આઠાણુમાં ગણના પામે એવા ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. ૨૯

વૈશ્યો તરીકે સ્વીકાર

વેપારવાણિજ્ય કરનાર ઉચ્ચ કારીગર વર્ગોમાં લગનાર 'વૈશ્ય' તરીકે સ્વીકાર પામે છે ને ખેતી કરનાર વર્ગ 'કણ્ણી' બને છે ગુર્જરા જૈન વૈશ્યો ને કણ્ણીઓ તરીકે મોટા પ્રમાણમાં લખ્યા છે એમ જણાય છે ૩૦

નીચલા વર્ગોમાં ભળે છે

આગંતુક ધાડાના ઉચ્ચ વર્ગના લોક જતે દિવસે ઉચ્ચ વર્ગોમાં સ્વીકાર પામે તો નીચલો વર્ગ નીચલી કારીગર જાતિઓમાં ભળે. ઉચ્ચ વર્ણમાં ભળનાર પોતાનું જૂનું નામ જલ્દીને નવું સંસ્કૃત નામ અપનાવે, જ્યારે નીચલા વર્ણમાં ભળનારને એમ કરવું એટલું જરૂરી ન જણાય. આથી જ કદાચ ઘણીબધી નીચલી જાતિઓમાં 'ગુર્જર' નામની પેટા-જાતિઓ જોવા મળે છે. શરૂઆતમાં વિગેતા તરીકે રાજવ પામનાર કુળના કેટલાક લોક પરાભવ પછી ગમે તે વ્યવસાય અપનાવવાની ફરજ પડતાં નીચલા વર્ગોમાં સરકી પડતા હશે એમ પણ જોવા મળે છે.^{૩૧}

આમ બધા વર્ણો-વર્ગોમાં વત્તાઓછા પ્રમાણમાં આગતુક પ્રજા પ્રવેશ પામે છે. શક-કુપાણના સમયમાં વધુ બૌદ્ધ ધર્મ દ્વારા તો ગુર્જર સમયમાં વધુ જૈન ધર્મ દ્વારા તે વત્તાઓછા પ્રમાણમાં બધા જ સમય દરમ્યાન બ્રાહ્મણધર્મ દ્વારા પરદેશીઓ સ્થાનિક સમાજમાં પ્રવેશ પામ્યા જણાય છે. ગુર્જર જાતિ એટલા વ્યાપક પ્રમાણમાં જુદા જુદા વર્ણો અને જાતિઓમાં ભળી છે કે ગુજરાતની સમગ્ર વસ્તીમાં ગુર્જર પડે પથરાયેલું જોવા મળે છે.^{૩૨}

ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં પ્રાપ્ત થતી માહિતીને આધારે તત્કાલીન જાતિઓના ખ્યાલ કરીએ ઈ પૂ ૩૨૨ થી ઈ સ. ૧૩૦૪ ના પ્રાચીન ગુજરાતના સમયાવધિ દરમ્યાન બહારથી અનેક જાતિઓના આગમનની તેમજ એમની સ્થાનિક સમાજમાં ભળી જવાની પ્રક્રિયા ખૂબ જોરમાં જોવા મળે છે. ગુજરાતમાં બહારથી આવેલી જાતિઓનું સ્થાનિક પ્રજામાં વ્યાપક પ્રમાણમાં સંમિશ્રણ થયું છે. આથી જ કદાચ ધર્મશાસ્ત્રે મુરખદ્રને સ્લેચ્છ લોકોના પ્રદેશ તરીકે જાણખાઓ હોય અને પુરાણમાં મુરખદ્રમાં પ્રવાસ કરી આવનારને પાપ ધોવા માટેની શુદ્ધિક્રિયા કરવાનું દર્શાવ્યું હોય.^{૩૩}

ભારતની અનેાખી એવી વર્ણની અને જાતિની વ્યવસ્થાએ આ વિભિન્ન જાતિઓ કે આદિમ ટોળાઓને એક એકબીજા સાતત્યપૂર્ણ અને સ્થિર સમાજમાં બાંધવાનું કામ સફળ રીતે પાર પાડ્યું છે.^{૩૪} આ દૃષ્ટીકોણે પ્રાચીન ગુજરાતની વસ્તી એક જવસંત ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

પ્રાચીન સમયાવધિ દરમ્યાન ગુજરાતમાં ઉત્તરપશ્ચિમમાંથી સમુદ્રમાર્ગે ને જમીનમાર્ગે પ્રજાઓનું આગમન થયું છે સૌગંધના સમુદ્રકાંઠાના માર્ગે વેપારવાણિજ્ય, રૂઝાઈ કે વસવાટ અને આશ્રયના હેતુઓથી પ્રજાઓની આવળ (પાપાણ્યુગના નિમિત્તોની મણુના કરતાં) છેક પાપાણ્યુગથી થતી આવી છે. ઈરાનીઓ અને અરબો આ માર્ગે પ્રવેશ્યા છે. આર્યોની ઘણી જૂની વસાહતો દારકા, સોમનાથ પાટણ, કોહીનાર કે મૂળ દારકા તથા લગ્ન કાંઠે જેવા મળે છે. એ પરથી કહી શકાય કે કેટલીક આર્ય ટોળીઓ પણ આ માર્ગે પ્રવેશી છે ખીલુ, પછીથી આવેલા આર્યો તેમજ અન્ય પ્રજાઓ પશ્ચિમ-રાજસ્થાન માર્ગે અરવલ્લીના ધાટ પરથી આવી છે, એવી જ રીતે બાળા અને ઉત્તર પશ્ચિમમાંથી માળવા-દાહોદને માર્ગે પ્રવેશી છે, તેમજ સુવાળ-વીરમગમના માર્ગે પણ પ્રવેશી છે આ જમીનમાર્ગે પર ગુજરાતના પ્રવેશદારે પ્રસિદ્ધ દેવીઓનાં સ્થાન છે; અરવલ્લી માર્ગ પર આશુ નજીક અથવા કવાનીનું માળવા-દાહોદ દરતે પાવાગઢ પર કાલિકા માતાનું અને સુવાળ-વીરમગમના માર્ગ પર બાલુચરા માતાનું મશહૂર સ્થાન છે

વળી દક્ષિણ ભારતવર્ષમાંથી પણ ગુજરાતમાં પ્રજાઓ પ્રવેશી છે; દક્ષિણમાંથી આવેલા રાષ્ટ્રકૂટ જેવા રાજવંશોના આક્રમણ અને સાસનકાલ દરમ્યાન બ્રાહ્મણો, રાજ્યવહીવટનાંઓ તથા એમની સાથે અન્ય સ્થાનિક લોકો બહી પ્રવેશ્યા હોય એ સંભવિત છે દુષ્કાળ, આક્રમણો અને રાજવંશોની કેરબદલીઓ કે સ્થાનિક રાજાઓના પ્રોત્સાહનોને પરિણામે ઉત્તર, પશ્ચિમ અને દક્ષિણમાંથી ગુજરાતમાં પ્રજાઓનો પ્રવાહ સતત વહેતો રહ્યો છે તથા વર્ણો અને જાતિઓ-વાળા સમાજમાં ગોઠવાતો ગયો છે એમ કહી શકાય.

હવે ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસના મુખ્ય મુખ્ય તબક્કાવાર પ્રાપ્ત થતી માહિતીને આધારે તત્કાલીન ગુજરાતની જાતિઓનો ખ્યાલ કરીએ.

મૌર્યકાલ (લગભગ ઈ.પૂ. ૩૨૨-ઈ.પૂ. ૧૮૫)

આ સમયના કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં મુરાધ્નની ક્ષત્રિયશ્રેણીઓ વાર્તા (કૃપ, પશુપાલન, વાણિજ્ય) તથા સ્ત્રી દાગ આદિવિકા મેળવતી એવા ઉદ્દેશ્ય છે ૩૫ અશોકના ગિરનારના ધર્મલેખોમાં બ્રાહ્મણ-શ્રમણોને દાન દેવાનો તથા ગુલામો ને નોકરો તરફ સહવર્તન રાખવાનો ઉદ્દેશ્ય આવે છે, આ પરથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર વર્ણ તથા ગુલામોના વર્ગોમાં સમાજ વહેંચાયેલો દર્શો એમ અનુમાન કરી શકાય.

અગ્રીકનો સુરાપૂનો સૂત્રો ગુપ્તક યવન જાતિનો અથવા યવન દેશનો પણ ઈરાની જાતિનો હતો માત્ર એ પરથી યવન કે ઈરાની જાતિના લોકોની વચ્ચે અહીં દીક દીક પ્રમાણમાં દશે એટલું અનુમાન કરી શકાય નહિ, એમ જાણી શકાય પહેલાં સુરાપૂ પ્રદેશ દરમિયાન તે એના અનુમાર્ગીઓની અસર નીચે દશે એ દરમિયાન ઈરાનીઓની વચ્ચે આવી દશે અને નરસાર મૌર્યોએ અહીં ઈરાની સૂત્રો મૂકનાનું યોગ્ય માન્યું હોય. એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે શક ક્ષત્રિય તે સુરવંશીના અમલ દરમિયાન નિભાવેલા નૃવિશાખ અને પશુદન નામના સુત્રા ઈરાની છે. આમ સાતસો જેટલા વર્ષના સમય દરમિયાન યવન સૂત્રાઓએ સુરાપૂમાં રાજ્યવહીવટ કર્યો છે એ લક્ષ્યમાં લેતા આ પ્રદેશમાં ઈરાનીઓની દીક દીક વચ્ચે હોય એમ માની શકાય.^{૩૬}

અનુમૌર્ય કાલ (લગભગ ઈ.પૂ ૧૮૫-ઈ.સ. ૧)

આ સમય દરમિયાન ગુપ્તરાતમાં આરણીય-યવન રાજ્યોનાં શાસન નેપા મળે છે, તેની જ રીતે જોષિવંશની અને બૃહદ્રથમાં અલ્પમિત્ર-શાનુમિત્રની રૂના જોવા મળે છે,^{૩૭} પરંતુ આ બે રાજવંશોનાં કુલો વિશે માહિતી મળતી નથી.

ઈ. પૂ. ૧૫૦ થી ગુપ્તરાત-સુરાપૂમાં શકોના દુમસ શરૂ થયેલા જોવા મળે છે અને ઉત્તરનામાં શક-ક્ષત્રિયોના વહીવટ પણ શકોની સત્તા ખાદ કુપાલોના સમયમાં શરૂ થાય છે.^{૩૮}

અરબ વસાહતો એહિલ, કલ્યાણ અને સોપારા બંદરોમાં જોવા મળી છે.^{૩૯} આ ઉપરથી, દરેલામ-ધર્મી અરબો આક્રમણાર્થે હારનવર્ષમાં પ્રવેશ્યા તે અનર્થે, વેપારવાણિજ્ય નિમિત્તે અરબોની વચ્ચે પશ્ચિમના કાંકાના પ્રદેશોમાં દશે એમ કહી શકાય.

આમ યવન, શક અને અરબ જેવા પરદેશીઓનો આ સમયના ગુપ્તરાતમાં પગપેસારો શરૂ થઈ ગયેલો જણાય છે. આથી વિશેષ બીજા કોઈ માહિતી મળતી નથી.

ક્ષત્રપકાલ (લગભગ ઈ.સ. ૧-ઈ.સ. ૪૦૦)^{૪૦} અ

ક્ષત્રપકાલના મળેલા સંખ્યાબંધ સિદ્ધાંતો પરથી તેમજ કેટલાક ગ્રંથોમાં પરથી એ કાલની જાતિઓ વિશે દીક દીક માહિતી મળે છે.

વણિક વર્ગ

આ સમયમાં વેપારવાણિજ્યની જાહોજલાલીના ઉલ્લેખ જોવા મળે છે અને ધનવાન વણિકો ધર્મસ્થાનોમાં દાન કરતા જણાય છે. ઈ. સ. ૪૦૦ ના અરસામાં સૌરાષ્ટ્રના એક વેપારીનો પૌત્ર કૌસાળીમાં બૌદ્ધ રતૂપ બધાવે છે એવો ઉલ્લેખ મળે છે. ૪૫

આબીરો

તોલેમીએ સુરાષ્ટ્રને ‘આબીરિયા’ એટલે કે આબીર દેશ તરીકે ઓળખાવેલ છે એ પરથી લાગે છે કે અહીં આબીરોની વસ્તી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં હોવી જોઈએ. આજના આહીરો એ જ આબીરો છે એમ લાંડારકર જણાવે છે. ૪૬ આ આહીરો કે આબીરો કેણુ ? મહાભારત, હરિવંશ ને પુરાણો પ્રમાણે પશ્ચિમના વિભાગોમાં પંજબથી મહારાષ્ટ્રના પ્રદેશ સુધી આબીરોની વસ્તી પ્રસારેલી જણાય છે. શદ્દો સાથે ને મ્હેન્છો તરીકે એમનો ઉલ્લેખ થયેલો છે એ જોતા તેઓ શદ્દોનો પેટાવિભાગ નહિ, પણ અલગ જાતિ હશે અને એ સમયમાં આ પ્રદેશના વતની જોવા હશે એમ જણાય છે. અમરકોશ આબીરોને વૈશ્ય વર્ણના ગણે છે, કેમકે પશુવર્ધન એ વૈશ્યવ્યવસાય છે મનુસ્મૃતિ પ્રમાણે બ્રાહ્મણનો અગ્રગણ સ્ત્રીથી થયેલ પુત્ર એ આબીર જાતિનો (૧૦. ૧૫) બીજા એક સ્મૃતિકાર કેવટ પ્રમાણે બ્રાહ્મણને ઉગ્ર સ્ત્રીથી થયેલ પુત્ર તે આબીર છે. કાશિકાવૃત્તિ આબીરોને મહાશ્વર તરીકે ઓળખાવે છે. ૪૭

લાંડારકર અનુમાન કરે છે કે ઈસ્વી સનની પહેલી સદીની આસપાસ શકે આવ્યા તે જ સમય દરમિયાન આબીરો ભારતવર્ષમાં આવ્યા હશે. ૪૮ મિરાશી જણાવે છે કે આબીરો જો પરદેશી હોય તો ઈ. પૂ. ૨ છ સદીથીયે ધણા વહેલા અહીં આવ્યા છે. ૪૯ મહાભારતમાં ઉત્તર-પશ્ચિમમાં આબીર મણુરાજ્યનો ઉલ્લેખ માલવ અને યૌધેય ગણુરાજ્યોની સાથે કરવામાં આવ્યો છે. યેદુદ્રિયન ગ્રીકો, શકો ને કુષાણો ઉત્તરેથી આવ્યા ત્યારે આબીરો પણ માલવો અને યૌધેયોની જેમ જ દક્ષિણ તરફ ખસ્યા હશે ને રાજસ્થાનથી મહારાષ્ટ્ર સુધીના વિસ્તારમાં ફેલાયા હશે. આજે પણ પશ્ચિમ ભારતના પ્રદેશોમાં આબીર બ્રાહ્મણો જોવા મળે છે. એવી રીતે આબીર મોનીઓ ને સુચારો જોવા મળે છે. આ ઉપરથી આબીરો ધણા વહેલા આ દેશમાં આવીને વસ્યા ને વર્ણવ્યવસ્થાવાળા સમાજમાં સ્થાન પણ પામ્યા એમ જણાય છે. ૫૦

ગુપ્તકાલમાં ધંધાદારી વર્ગોમાં શાકટિક (ગાકું ચલાવનાર) અને વૈકટિક (દાર ગાળનાર) વર્ણોના ઉલ્લેખ મળે છે. ૫૯ વર્ણી પદોના વર્ણનાર પદવાયોની શ્રેણીના ઉલ્લેખ પણ મળે છે. આ પરથી જુદા જુદા વ્યવસાયોનાં મહાજનોના અસ્તિત્વનું અનુમાન કરી શકાય. લાટની રેશમ વર્ણનાર એક શ્રેણીએ માળવામાં સ્થળાંતર કર્યું ને ત્યાં જઈને એમાંના ધણાઓએ જ્યોતિષી, બાણાવળી, કથાકાર, થાકા અને સાધુ જેવા અનેકવિધ વ્યવસાય અપનાવ્યા હોય એવો ઉલ્લેખ કુમારગુપ્ત અને અંધુવર્માના મંદિરોમાંથી મળેલા અભિલેખમાંથી મળે છે. ૧૦ આ ઉપરથી આ સમયમાં ધંધા ચુસ્તપણે પરંપરાગત નહોતા તે વ્યવસાયોની ફેરબદલી કરવાની સુકતતા હતી એમ લાગે છે.

આ સમય દરમ્યાન લગ્ન અને વેરાવળ જેવાં બદરોએથી ગુલામોનો વેપાર થતો હતો એવા ઉલ્લેખ મળે છે. ૧૧

મૈત્રકકાલ (લગભગ ઈ સ ૪૭૦-૭૮૮)

મૈત્રકકાલ અગે મોટા ભાગની ઠીક ઠીક માહિતી મૈત્રકો, ગુર્જરા વગેરે રાજાઓએ બ્રાહ્મણો અને શ્રમણોને આપેલાં દાનોની નોંધ રજૂ કરતાં ને વિપુલ પ્રમાણમાં મળતાં તામ્રશાસનો પરથી મળે છે.

મૈત્રકકાલ દરમ્યાન મૈત્રકો મુખ્ય રાજવંશ જણાય છે ને અન્ય રાજકુલોમાં ગારુલકો, સૈંધવો, ત્રિફલકો, ચાહમાનો (ચૌહાણો), ગુર્જરા, સેટ્કો, મેદરો, ચાલુક્યો, રાષ્ટ્રકૂટો (રાઠોડ) વગેરે રાજકુલો સત્તાઈદ થયેલા જણાય છે.

મૈત્રકો

ભાંડારકર મૈત્રકોને પરદેશી જાતિના ગણે છે. મૈત્રકો હજો સાથે આવ્યા છે અને મૈત્રકો તે જ મિહિરો છે એમ તેઓ જણાવે છે. ૧૨ ‘મૈત્ર’ કે ‘મૈત્રક’ શબ્દ જાતિવિશેષના નામ તરીકે મનુસ્મૃતિમાં આવે છે તેમાં એમને વૈશ્ય ગણ્યા છે, પરંતુ સાતમી-આઠમી સદીના સાહિત્યમાં એમની ગણના યાદવકુલના ક્ષત્રિયોમાં કરવામાં આવી છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે મૈત્રકો જ્યારે રાજસત્તા પર આવ્યા હશે ત્યારે એમના કુલને પ્રસિદ્ધ યાદવકુલ સાથે સાકળીને એમની પ્રતિષ્ઠા વધારવામાં આવી હશે. અગિયારમી સદીના ‘વૈજયંતી કાશ’માં મૈત્રકોનો ધંધો શાક્ય ચૈત્યના પૂજારી તરીકેનો દર્શાવ્યો છે, આ ઉપરથી રાજસત્તા ભાંગી જઈ અનેક કુલીન જાતિઓને આશ્રયિકા અર્થે ગમે તે ધંધો સ્વીકારવો પડ્યો

છે તેમ જ કોઈ મૈત્રકોએ પોતે પાશુપતો હોવા છતાં શાસ્ત્ર ઐત્યનું પૂજારીપદું પશુ સ્ત્રીકાર્ય હોય એમ લાગે છે. ૧૩

આ કુલના મૂળપુરુષ 'મિત્ર' પરથી 'મૈત્રક' નામ પડેલું જણાય છે. આ મિત્ર તે પ્રાયઃ પાશુપત સંપ્રત્યયના પ્રવર્તક લકૃલીયનો એ નામનો શિષ્ય, જેના વંશજ મૈત્રૌ કે મૈત્રકો કે મૈત્ર્યો તરીકે ઝોળખાયા એમ હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી સ્વયં છે પાશુપતો સૈનિકમાથી સેનાપતિ ને એ પછી રાજા બન્યા હશે. ૧૪

આમ મૈત્રકો મૂળ વૈશ્વ, પશુ રાજસત્તા પર આરૂઢ થતાં ક્ષત્રિય તરીકે ઝોળખાવા લાગ્યા છે આ પરથી એક વર્ણુમાથી બીજા વર્ણુમાં આવવું-જવું થતું એનો એક પુરાવો મળે છે.

ગારુલકો

પુરાણોમાથી મળતી વિગતો પ્રમાણે ગારુલકો એ 'ગુરુલુક' કુલના લોક છે ને તેઓ યવનો, શૌ. અને દ્રુલો જેવા પરદેશી જાતિના છે સૌરાષ્ટ્રમાં તેઓ આ સમય દરમ્યાન સત્તારૂઢ થયેલા ને લગભગ જસો જેટલાં વર્ષો સુધી સત્તાસ્થાને રહેલા જણાય છે. ૧૫

સૈંધવો-જેઠવા

ધૂમલીના સૈંધવો સિંધુ દેશમાંથી આવેલા જણાય છે. અરબોએ સિંધ પર ચડાઈ કરી ત્યારે સૈંધવો મુરાધ્નમાં મૈત્રકોના આશ્રયમાં આવી રહ્યા ને આઠમી સદીના મધ્યભાગમાં નવા પ્રદેશ પર રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને તેઓએ લગભગ ઈ. સ ૬૧૫ સુધી રાજ્ય કર્યું. ૧૬ એવી સંભાવના કરવામાં આવી છે કે પાછળથી તેઓ 'જેઠવા' નામે ઝોળખાવા લાગ્યા. જૂની માન્યતા એવી છે કે નર્મ મેહરોતું સુખ્ય થાણું હતું તે મોરબીમાં તેઓએ ગજસત્તા સ્થાપી ને પછી નાગનહ (ભાનગરવું જવું સ્થાન) ને બેટદારક પશુ લીધાં. પગંપરા પ્રમાણે આ કુલના એક રાજાએ ધૂમલીમાં રાજવાની સ્થાપી. આમ જેઠવા મેહર (મેર) કુલ સાથે ગાદી રીતે સંકળાયેલા રહેવાય છે ૧૭

સિંધુદેશથી આવેલા આ સૈંધવ રાજાઓ પોતાને જ્યેષ્ઠવંશના ગણાવતા, તેઓ ધૂમલીની આસપાસના પ્રદેશમાં સત્તારૂઢ થયા તે પ્રદેશ ઈ. સ ૬૧૫ પછી થોડાં દાયકામાં 'જેઠુક' દેશ તરીકે ઝોળખાયો અને પછી એ પ્રદેશમાં સદીઓ

સુધી જેઠવાઓની સત્તા પ્રવર્તી એ પરથી 'જયદ્રથ' અને 'જેઠવા' વચ્ચે સંબંધ રહેલો સ હવે છે ૧૮ જેઠવા રાજ્યમાં જયદ્રથ-સૈધવોનો વૃત્તાંત વિસારે પડતાં 'મત્સ્ય'ને સ્થાને 'હનુમાન'નું પ્રતીક અને 'જયદ્રથ'ને બદલે 'મકરધ્વજ'ની માન્યતા પ્રચલિત થઈ હાલે છે. ૧૯

મેહરો

૨૫. એશિયામાંના મેડિયા અને જ્યોર્જિયાનાં સામ્રાજ્યો શ્વેત દ્વિષ્ટોના આક્રમણથી હથમથી ઊઠ્યાં ત્યારે તેઓએ દક્ષિણ તરફ ભ્રમણ શરૂ કર્યું આમ મેડિયન સામ્રાજ્યના મેડ અને જ્યોર્જિયાના ગુર્જરા ઉત્તર-પૂર્વ તરફથી ધ્રિયન થઈને બલુચિસ્તાનના માર્ગે ભારતવર્ષમાં ગુપ્તરાસન દરમ્યાન પ્રવેશ્યા જણાય છે શરૂમાં ગુપ્તોએ એમને નસાડી મૂક્યા, પણ પાછળથી તેઓએ ફરી પ્રવેશ કર્યો તે સિધ્ધ નહીની પૂર્વના ભાગમાં મેહર લોકોએ અને દક્ષિણ તરફ ગુર્જરાએ વસવાટ કર્યો ૭૦

સુરાષ્ટ્રમાં મોરબીમાં મેહર લોકોનું રાજ્ય કહેવાયુ છે ત્યાં સેધવો આવતાં તેઓ સૈધવોના પડખે રહ્યા છે આજના મેર પોતાને સુરાષ્ટ્રના રણધીરજી જેઠવા- (બરડા પ્રદેશમાં ચોવીસ ગામના ધણી)ના વશને કહેવડાવે છે આમ તેઓ જેઠવા રાજપૂતોની આશ્રિત જાતિના છે. મેર જાતિ રાજપૂતો સાથે પુષ્કળ પ્રમાણમાં બળી ગઈ છે, એમ મેરની કેશવારા, રાજશાખા, ઓડેન્દરા, સિસોમ્પિયા, પરમાર, સોલ્લકી, ચૌહાણ, ચૂડાસમા, બટ્ટી, જડેજ, ચાવડા વાદેર, વાળા કસ્યાદિ જુની જુની શાખાઓ પરથી જોવા મળે છે ૭૧

તળાજમાં તેરમી સદીમાં મેહર(મેર)કુલના રાજા રાજ્ય કરતા હતા ૭૨ હાલ તેઓ વાળાના વશજ મનાય છે. આ કુલનામને ધિંગની મિહૂર, સ મિરિર શબ્દ સાથે સંબંધ હોવાનું જણાય છે

સેંદ્રકો

સૌ પ્રથમ સેંદ્રકો રાષ્ટ્રકૂટો ને કદંબોના ખડિયા રાજા તરીકે દેખા દે છે, કદંબે ની સત્તાના અસ્ત પછી તેઓ ચાલુક્યોના આશ્રિત જણાય છે અને ચાલુક્યો સાથે લગ્નસંબંધથી પણ જોડાયેલા છે. એમણે ગુજરાતમાં ૨૦૦ જેટલાં વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું જણાય છે.

સે દ્રકો પોતાને જીજ્ઞાસુ-અવ્યય કે ક્ષુદ્રાદ્રિવ શના કહેવડાવે છે એ પરથી તેઓ નાગ ભતિના હોવાનો સંભવ છે. મહારાષ્ટ્રના શિ દે-સે દ્રકોના અનુગામી વંશજો આજે પણ નાગચિહ્ન રાખે છે ૭૩

કૃત્યુરિઓ

આ સમયમાં જ દક્ષિણ ગુજરાતમાં કૃત્યુરિઓનું રાજ્ય સ્થપાયું છે. તેઓ કૃતવીર્યના પુત્ર અર્જુનથી પોતાનો વંશ મણે છે; અર્થાત્ તેઓ પોતાને 'હૈહયો' તરીકે ઓળખાવે છે. ૭૪ તેઓ ચાલુક્યોને વફાદાર રહ્યા છે.

રાષ્ટ્રકૂટો (રાઠોડો)

ત્રૈતકકાલ દરમ્યાન દક્ષિણ ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તાનાં પગરણ શરૂ થયેલાં જોવા મળે છે. આ કુલ અગે માનવામાં આવે છે કે અશોકના ધર્મ-લેખમાં દર્શાવેલા રાષ્ટ્રકૂટ-રાઠી લોકો દખ્ખણમાં ગયા હશે ને ત્યાંથી ક્ષત્રિયત્વ પ્રાપ્ત કરીને રાષ્ટ્રકૂટ નામે ઓળખાવા લાગ્યા હશે ૭૫ રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોમાં કન્નડ અસર જોવા મળે છે એ પરથી પણ તેઓ અહીં દખ્ખણ (કર્ણાટક)થી આવેલા જણાય છે દખ્ખણમાં એમણે ચાલુક્યોની મહાસત્તાનું હિન્મૂલન કરી સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, ત્રૈતકકાલના અત્તભાગમાં તેઓની સત્તા દક્ષિણ ગુજરાતમાં સ્થપાઈ અને આગળ જતાં એ હેક હિતર ગુજરાત સુધી પ્રસરી ૭૬ દખ્ખણમાં પછીના ચાલુક્યોના હાથે એમની સત્તા તૂટી પડતાં અહીં પણ એમની સત્તા અસ્ત પામી. આગળ જતાં તેઓનું એક રાજ્ય કનોજમાં સ્થપાયું ત્યાં તેઓ 'રાઠોડ' તરીકે ઓળખાતા, ૧૨ મી સદીના અત્તભાગમાં મુસલમાનોએ કનોજથી એમને દક્ષિણમાં હાંકી કાઢેલા અને સોલકી રાજની મદદથી એમણે મહેસાણા તાલુકાના સામેત્રાગમમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું ૭૭ પાછળથી સોલકી કાલના અત્તભાગમાં મારવાડના રાઠોડ કુલના એક કુંવરે ઈંડરમાં પોતાની રાજસત્તા સ્થાપી આ સત્તા સત્તત-કાલ દરમ્યાન પ્રબળ રહી આ રાઠોડકુલના એક બીજા રાજપૂતે દ્વારકાનો કબ્જો લીધો 'વાળ' અને 'વાટેલ' એ આ રાઠોડકુલની શાખાઓ ગણાવે છે ૭૮

ગુર્જરો

ગુર્જરોનો પ્રથમ ઉલ્લેખ બાણના 'હર્ષચરિત'માં અને યુઝન ગ્રાગના પ્રવાસ-વર્ણનમાં જોવા મળે છે ૭૯ ગુર્જરો કેણ એ પ્રશ્ને ભારે વિવાદ ઊભો કર્યો છે. એક તરફથી 'ગુર્જર' શબ્દને અતિવાચક તરીકે ધરાવીને ગુર્જરો પરદેશી ભતિના

છે એમ માનવામાં આવે છે, તો બીજી તરફથી ‘ગુર્જર’ શબ્દ પ્રદેશવાચક છે એમ દર્શાવીને ગુર્જરા પરદેશી નહિ, પણ આ દેશના જ છે, એવા મત પ્રતિ-
પાદિત કરવામાં આવ્યો છે ભગવાનલાલ,^{૮૦} જેકસન,^{૮૧} ભાંડારકર,^{૮૨} વિન્સેન્ટ
રિમથ,^{૮૩} હર્નલ,^{૮૪} રત્નમણિરાવ^{૮૫} અને સાર્કળિયા^{૮૬} જેવા વિદ્વાનોએ પહેલા
મતને એટલે કે ‘ગુર્જરા પરદેશી છે’ એ મતને સમર્થન આપ્યું છે, જ્યારે ઓઝા,^{૮૭}
ચિંતામણરાવ વૈષ્ણ,^{૮૮} આયંગર^{૮૯} અને મુનશી^{૯૦} જેવા વિદ્વાનોએ ગુર્જરાને
આ દેશના જ અથવા છે, તથા એમને પ્રાચીન ક્ષત્રિયોના વશભે તરીકે ઓળખા-
વાવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે

વિદેશી ઉત્પત્તિનો મત

ગુર્જરા પરદેશી છે ને પ મી-૬ ક્રી સદી દરમ્યાન આવેલા પરદેશી ધાડાના
શ્વેત હૂણ, ખજર, અવાર કે જુઆ-જુઆ (Juana-Juan) સાથે તેઓ પણ
ભારતમાં આવ્યા છે ટોડ આ ગુર્જરાને ગ્રીક મુલટોના વશભે તરીકે સ્થાપિત
કરે છે. હિમાલયના પશ્ચિમ ભાગમાં ને સિંધુથી ગંગા સુધી અને હંઝારાના
પહાડોથી નર્મદા સુધી ‘ગુર્જર’ નામ ધારણ કરનાર લોકો મળે છે કાશ્મીરમાં
ભરવાડોની એક જાતિ પોતાને ‘ગુર્જર’ નામે ઓળખાવે છે. જમનાના ઉપર-
વાસમાં ને ગંગા-જમુનાની વચ્ચેના પ્રદેશમાં ગુર્જર વસ્તી હતી એવા પુરાવા
મળે છે. પંજાબમાં ગુજરાત ગુજરાનવાલા વગેરે નામનાં સ્થળો, આલિયર
રાજના ગુર્જરગટનો ઉલ્લેખ, દક્ષિણ રાજસ્થાનના રાન્ધનું ‘ગુર્જર’ નામ, નર્મદાકાંઠા
પર ને નાગપુરમાં કે દક્ષિણમાં પણ મળતા ગુર્જર ઉલ્લેખો-આ બધા પરથી
પરદેશી ગુર્જર જાતિ પેશાવરથી નર્મદા સુધી ને એનાથીયે નીચેના ભાગમાં
શ્રમણ કરતી અને ફેર ફેર વસવાટ કરતી અહીંના વર્ણની ને જાતિની વ્યવસ્થાવાળા
સમાજમાં ભળી ગઈ એમ માનવામાં આવે છે. રાજસ્થાનમાં એમનો મોટો
વસવાટ જણાય છે. ગુર્જર રાજપૂતો, ગુર્જર બ્રાહ્મણો અને જેઠૂતો, કડિયા
એવી બધી વર્ણ-જાતિઓમાં તેઓ ભળી ગયેલા જણાય છે.^{૯૧}

ભાટચારજીની પરંપરા પ્રમાણે અને પૃથુરાજરાસોની વિગતો પ્રમાણે
આશુ પર આવેલ વસિષ્ઠ ઋષિના અગ્નિદ્રુડમાંથી પવિત્ર ઘર્ષને ‘ગજપૂત-ક્ષત્રિય’
તરીકે બહાર આવેલા પ્રતિહારો, ચાહમાનો, ચાલુક્યો અને પરમારો નામે
ઓળખાવા માંડેલા. રાજસૂતા ધરાવના આ મજપૂતો પરદેશી ગુર્જર જનિના છે.^{૯૨}

દરમ્યાન વચ્ચે વચ્ચે જનજાતીય ગણરાજ્યો, જેવાં કે ચૌધિય, માલવ ને આબીર નબરે ચડે છે, જ્યારે દુણોના આગમન બાદ જનજાતીય ગણરાજ્યોને સ્થાને રાજપૂતોના કબીલા (કુલસમૂહ) જેવાં કે ચાહમાનો, પરમ ગે અને પ્રતીહારો જેવાં મળે છે.

હ. ધી સાંકળિયા ગુજરાતનાં કેટલાંક વ્યક્તિનામોના અભ્યાસ પરથી એવા નિર્ણય પર આવે છે કે ગુજરાતની જૂની ને નવી વસ્તી પરદેશીઓની બનેલી છે ૫૩

એતદેશીય ઉત્પત્તિનો અર્થ

ગુર્જરા પરદેશી નથી, અર્થાત્ પર્વતની આસપાસનો પ્રદેશ આ નામે ઓળખાતો હશે ને ત્યાં વસવાટ કરનાર વસ્તી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોમાં વહેંચાયેલી હશે. આ લોકો બીજા પ્રદેશમાં જતાં એમના વતનના નામ પરથી 'ગુર્જર' કહેવાતા હશે, જેમ ગોડ, દ્રાવિડ ઇત્યાદિ પશુ વતનના નામ પરથી ઓળખાયા છે તેમ દક્ષિણ રાજસ્થાન અને એની આસપાસના આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર, માલવ, ઉજ્જન ઇત્યાદિ પ્રદેશોમાં ગુર્જર રાજાઓએ રાજ્ય સ્થાપી સંગઠન કર્યું; પરિણામે આ રાજાઓનાં નામે બધા પ્રદેશ ઓળખાવા લાગ્યા હશે. આને 'ગુર્જર' તરીકે ઓળખાતા છૂટાછવાયા પ્રદેશ ત્યારે વિશાળ ગુર્જર રાજ્યના અવશેષ હોય એ સંભવિત છે.

દેશતું નામ રાજાઓને માટે વપરાયેલું ઉલ્લીર્ણુ ને સાહિત્યિક લેખોમાં જોવા મળે છે; જેમકે લાટ, માલવ, કુંતલ, એદિ 'ગુર્જર'ને પશુ દેશતું નામ ગણવું જોઈએ ને એના રાજાઓનો ઉલ્લેખ 'ગુર્જર' નામે થાય એ સ્વાભાવિક છે. બાણના 'હર્ષચરિત'નો ઉલ્લેખ ગુર્જર પ્રદેશના રાજા તરીકે સમજી શકાય ને યુગ્મન સ્વાગિ બીનમાલના ગુર્જર રાજાને 'ક્ષત્રિય' કહ્યો છે તે અહીંનો જ ક્ષત્રિય છે એમ દર્શાવે છે એમ સમજવું જોઈએ.

બીજું, કેઈ પશુ પ્રદેશના સામાન્ય રહીશોને દેશના નામ પરથી જ ઓળખવામાં આવ્યા છે તેથી ગુર્જર બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો માટે વપરાતો શબ્દ વતનસૂચક ગણવો જોઈએ

ત્રીજું, ગુર્જરો જો પરદેશીઓ હોય તો તેઓ આટલી ઝડપથી વર્ણની અને જાતિની વ્યવસ્થામાં ભળી ગયા હે એ સંભવિત લાગતું નથી, જ્યારે દુણો છે

૧૧ મી સદી સુધી લખી શક્યા નથી. ત્યારે તો ખાસ વળી પરદેશીઓનો આહાણુ તરીકે સ્વીકાર જવલ્લેજ જોવા મળે છે (મગ આહાણુનો અપવાદ બાદ કરતાં). 'શક' કે 'કુષાણ' આહાણુ કે વૈશ્ય જોવા મળતા નથી, જ્યારે 'ગુર્જર' આહાણુ, ક્ષત્રિય ઇત્યાદિ વર્ણ જોવા મળે છે.

ચોથું, ગુર્જરો આ પ્રદેશમાં આવ્યા તે પહેલાંની આ પ્રદેશની મૂળ વસ્તી કયાં મર્ધ ? બહારથી આવનારી જાતિ એમને નિર્મૂળ કરે એ સમજ શકાતું નથી વળી આ દેશના જૂના આર્ય-દ્રવિડ ક્ષત્રિયો કયાં ગયા ? આણુ પર આવેલા વસિષ્ઠ ઋષિના અગ્નિકુંડમાંથી જે ચાર (પ્રતીહાર, ચાલુક્ય, પરમાર અને ચાહમાન) રાજપૂતોની ઉત્પત્તિ દર્શાવવામાં આવે છે તે પૃથુરાજરાસોની માહિતીને આધારે છે, પણ રાસોની માહિતી આધારભૂત ગણી શકાય તેવી નથી વળી આ ચાર રાજપૂતો અગાઉ અન્યથા ઝોળખાતા જણાય છે, જેમકે ચૌહાણો સૂર્યવંશી તરીકે. આ ઉપરથી અગ્નિકુંડની ઉત્પત્તિ તો પાછળથી પ્રચારમાં આવી હશે અને એ પહેલાં પણ આ રાજપૂત-ક્ષત્રિયો નાની મોટી ઠંકરાતોમાં રાજ્ય કરતા હશે.

આમ બંને પ્રકારનાં મંતવ્યો પાછળ સખળ દલીલો રજૂ કરવામાં આવી છે અને આ અચરિત વિવાદનો હાલ તુરતમાં અંત આવી શકે એમ લાગતું નથી.

ચાહમાનો (ચૌહાણો)

હરિયાના ચાહમાન રાજાઓનાં નામોનું મૈત્રક રાજાઓનાં નામો સાથેનું સામ્ય જોઈને હ. ધી સંકળિયા ચાહમાન અને મૈત્રકોનું એક સમાન મૂળ હોવું જોઈએ એવું અનુમાન કરે છે. ૯૫ આણુના અગ્નિકુંડમાંથી ગજપૂત ક્ષત્રિય તરીકે બહાર આવેલા ચાર રાજપૂતોમાં ચાહમાન એક ગણાય છે અને તેઓ પરદેશી ગુર્જર જાતિના જ છે એવો એક મત કાંડારકર જણાવે છે, તેમ લાન્તમાનો એમનો મૂળ નિવાસસ્થાન અદિચ્છવ (આ રચણ ધણી બધી પરદેશી ટોળીઓનું ભારતવર્ષમાંનું મૂળ નિવાસસ્થાન જણાય છે) છે. ચાહમાનો પરદેશી ટોળીના આહાણુ તરીકે આવ્યા અને પાછળથી ક્ષત્રિય બન્યા છે ૯૬

બીજી તરફથી ઝોઝાજી ચાહમાનોને, અગ્નિકુંડમાંથી બહાર આવેલા બીજા ત્રણ રાજપૂતોની જેમ જ આ દેશના જૂના ક્ષત્રિયોના ભાગથે ગણે છે. આ કુલના આદિ પુરુષને અદિચ્છવમાં વસેલા વત્સ ગોત્રનો પ્રાન્તજ્ઞ માનવામાં

વગેરે આ અગ્નિકુલની પરંપરામાં માને છે ને ચાલુક્યો પરદેશી ગુર્જર જાતિના હશે એમ અનુમાન કરે છે. ભાંડારકર^{૧૦૪} દર્શાવે છે તેમ ચાલુક્યોના સમયમાં જ ‘ગુર્જરા-ગુજરાત’ એવાં પ્રદેશોનાં નામ દેખા દે છે, તેથી ચાલુક્યો ગુર્જર જાતિના છે. તેઓ માને છે કે ‘ચાલુક્ય’-‘ચૌલુક્ય’ અને એને મળતાં નામોએ ઓળખાતી આ જાતિનાં બે ધાડાં આવેલાં જણાય છે : એક જૂઠી સદીના અંત ભાગમાં આવ્યું, જે દક્ષિણનો ચાલુક્યવંશ વિકસાવે છે ને એમની એક શાખા દક્ષિણ ગુજરાતમાં પણ સત્તારૂઢ થાય છે; બીજું ધાડું ૧૦ મી સદીની મધ્યમાં આવ્યું, જે કનોજ અને ગુજરાતના ચૌલુક્ય કે સોલંકી વંશ વિકસાવે છે. આમ ઉત્તર ને દક્ષિણના ચાલુક્ય-ચૌલુક્યની ઉત્પત્તિ એક જ ટોળીમાંથી અર્ધ હશે એમ દર્શાવે છે.

ગુજરાતમાં બંને ધાડાંઓના વંશોએ રાજ્ય સ્થાપ્યાં છે, કેમકે દક્ષિણ ગુજરાતનું એ મૈત્રકકાલીન રાજ્ય દક્ષિણમાંથી આવેલું છે ને પછીના સૌરાષ્ટ્રના ચાલુક્યો અને ઉત્તર ગુજરાતના ચૌલુક્યો-સોલંકીઓ (વાઘેલા સોલંકીઓ સહિત) ઉત્તરમાંથી આવેલા જણાય છે.

અ. કે. મનુમદાર^{૧૦૫} ચાલુક્યોને ગુર્જર જાતિના જણવા માટે પૂરતાં પ્રમાણ નથી એમ જણાવે છે, કેમકે દસમી સદી પહેલાં પણ નાંદોપુરીના ગુર્જર નામના અને ગુર્જર-પ્રતીહારોના રાજવંશો જોવા મળે છે, એટલે ‘ગુર્જર’ નામ ચાલુક્ય-સમયમાં જ દેખાણું એમ કહી શકાય નહિ. તેઓ દર્શાવે છે કે ‘ચાલુક્ય’ નામનો ઉલ્લેખ પુરાણોમાં આવે છે. માર્કન્ડેય, મત્સ્ય અને વાયુ પુરાણમાં યુલિકો-શુલિકોનો ઉલ્લેખ ભારતની ઉત્તરે આવેલા પ્રદેશની લ’પટેા, કિરાતો ને કાશ્મીરની ટોળીઓ સાથે થયો છે. ચરકસંહિતામાં બાહલિક, પહલવ, ચીના અને શક સાથે ચૌલિકોનો ઉલ્લેખ છે. હરાહના અભિલેખમાં આમ્રિ-ગૌડ સાથે જલિકનો ઉલ્લેખ છે તે ‘ચાલુક્ય’ જ છે. આ નામો પહલવ સ્પષ્ટ ‘સુરક’ ને ‘ચુલક’-‘ચુલિક’ દ્વારા સોગિડયન સાથે સંબંધ ધરાવે છે એમ બતાવી ચાલુક્યો ‘સોગિડયન’ હતા એમ દર્શાવ્યું છે. ચેત્યી પહેલાં ‘સોગિડયન’ ને પાષ્ઠળથી ‘બેક્ટ્રિયન’ તરીકે ઓળખાયા છે. આમ મનુમદારના મતે ચાલુક્યો પરદેશી છે, પરંતુ ગુર્જર નહિ, સોગિડયન છે.

ચાલુક્યો પરદેશી નથી અને આ દેશના પ્રાચીન આર્ય-દ્રવિડ ક્ષત્રિયોના વંશજ છે એમ ઓછા ભારપૂર્વક દર્શાવે છે અગ્નિવંશી રાજપૂતો તરીકે ઓળખાતા

થયા તે પહેલાં ચાલુક્યો સ્થર્ગવ શી જણાય છે, તેથી તેઓ ગુર્જર નથી, પણ અર્ધદ્રાવ્યની આસપાસના પ્રદેશના ક્ષત્રિય છે એમ તેઓ જણાવે છે ૧૦૬.

ત્રૈતક સમયના કેટલાક રાજકુલ પરદેશી જાતિના જણાય છે, તે કેટલાંકની ઉત્પત્તિ વૈશ્ય કે બ્રાહ્મણ આદિપુરુષથી થયેલી જોવા મળે છે વળી રાજ્યના અધિકારીઓની પસંદગી બધા વર્ણોમાંથી કરવામાં આવતી હોય એ સંભવિત છે. વલ્લભીના રાજ શીલાદિત્યે અમાત્યની પસંદગી માટે ચારે વર્ણોના વિચાર કરી જોયો હતો એવો 'ઉદયસુદરીકથા'માં ઉલ્લેખ આવે છે, છતાં અધિકારીઓના ઉદ્દિષ્ટિત નામો પરથી તે માટે ભાગે રાજ્યતંત્રનો અધિકાર અને દાનશાસનમાં દૂતક તરીકેનો અધિકાર ક્ષત્રિયકુલની વ્યક્તિઓનો જણાય છે ૧૦૭

બ્રાહ્મણો

ત્રૈતકો, ત્રૈકૂટકો, કટચ્ચુરિઓ અને નાંદીપુરીના રાજાઓના દાનશાસનો પરથી બ્રાહ્મણોનો ખ્યાલ આવે છે બ્રાહ્મણો ધાર્મિક અને એકદર સામાજિક જીવનમાં મુખ્ય ભાગ લેતા હશે બ્રાહ્મણોની ઝોળખમાં એમનું નામ, પિતાનું નામ, ગોત્ર, વેદશાખા અને નિવાસસ્થાન મુખ્ય જણાય છે ૧૦૮ વળી બ્રાહ્મણોએ ગ્રાળાંતર કર્યું હોય તો એ કયા સ્થળેથી કયા અન્ય સ્થળે કર્યું છે એ સ્થળોનો પણ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે

દાનશાસનોમાં ઉદ્દિષ્ટિત બ્રાહ્મણોની વસ્તી જલુસર ને એની આસપાસના પ્રદેશમાં સૌથી વધુ ને અન્ય સ્થળોમાં—વલ્લભી, સિહપુર, ગિરિનગર, ખેટક, નગરક, આનંદપુર, ભરૂચ, કચ્છ ને નવસારિકામાં—મળાણમાં વધુ જોવા મળે છે અહિંચ્છત્ર (ઉ.પ્ર.), ગિરિનગર(સૌરાષ્ટ્ર) ને દશપુર(માળવા)નાં ત્રણ ચાર કુટુંબ બાદ કરતાં દક્ષિણ ગુજરાતનાં બધાં જ કુટુંબ જલુસર ને ભરૂચની આસપાસના જણાય છે ૧૦૯

એ બ્રાહ્મણોનાં ગોત્રોમાં વત્સ, ભારદ્વાજ, દૌરકીય અને કૌણ્ડિન્ય સૌથી વધુ જણાય છે, અન્યમાં ચૌસિ, ધૂમ્રાયણ, હારીત, કસ્યપ, લક્ષ્મણ, શ્રાવાયણ, માર્કર, વસિષ્ઠ, ગાર્ગ્ય, ભાર્ગવ, શાર્કરાક્ષિ, તાપસ, આત્રેય, દ્રોણાચન, કૌશ્ત્રવસ, પારાશર, ગાર્ગ્ય, કપિષ્ઠલ, માનવ, શાંડિલ્ય, વ્રજગણ, કૌશિક, ઓપસ્વસ્તિ, ઉપમન્યુ ઇત્યાદિ ગોત્રો પણ જણાય છે. ૧૧૦

વેદશાખામાં સૌથી વધુ ઉલ્લેખ યજુર્વેદની વાજસનેયી શાખાનો અને ત્યાર બાદ સામવેદની ઝદોગ્ય શાખાનો આવે છે. અથર્વવેદી ને ઋગ્વેદી બ્રાહ્મણોનો પણ ઉલ્લેખ આવે છે. ૧૧૧

હાંડારકર^{૧૧૦} વલ્લી અને આનંદપુરના ગૈરકક્ષાલીન બ્રાહ્મણ નાગર બ્રાહ્મણો હોવાનો મત રજૂ કરે છે નાગર બ્રાહ્મણોમાં આજે પ્રચારમાં છે અને ૭૦૦ વર્ષ પહેલાં પણ હતા તેવા તેર નામાંતોના પૃથક્કરણ પરથી તેઓ આ મત પર આવે છે. વળી તેઓ જણાવે છે કે નાગર બ્રાહ્મણોમાં પણ પરદેશી જાતિનું ધણું બધું મિશ્રણ થયું હોયું જોઈએ. નાગર જાતિના નામાંતોમાં કેવ (બ્રાહ્મણોમાં પ્રચલિત), વર્મન (ક્ષત્રિયોમાં પ્રચલિત), વક્ત અને ગુપ્ત (વૈશ્યોમાં પ્રચલિત), શાલ (શૂદ્રોમાં પ્રચલિત) એવા નામાંત જોવા મળે છે. એ ઉપરથી બધા વર્ણોનું નાગરોમાં મિશ્રણ થયું છે એમ માનવા કરતાં આ નામાંતો જુદી જુદી ટોળીઓના કુલસંચય નામ હોય અને એ બધી ટોળીઓ નાગર બ્રાહ્મણોમાં જાણી હોય એમ માનવું વધુ યોગ્ય છે એમ તેઓ માને છે. વળી આ નામાંતોનું સામ્ય જોઈને તેઓ બંગાળના કાયસ્થો તથા ગુજરાતના નાગર બ્રાહ્મણો વચ્ચે સમ્યક જુએ છે પ્રાચીન નાગરોની ટોળીઓ નગરકોટ (અહિચ્છત્રની નજીકમાં) રથજેથી પરિભ્રમણ કરતાં કરતાં ગુજરાતમાં આવીને નાગર બ્રાહ્મણોમાં જાણી મળી હોય ને અહિચ્છત્ર પાસે આવેલ 'નગર' નામે કેદી રથજીના નામ પરથી સૌ 'નાગર' કહેવાયા હોય એવું અનુમાન કરે છે. આમ ગુજરાતના નાગર બ્રાહ્મણો પણ પરદેશી જાતિના છે

સાકળિયા^{૧૧૧} જણાવે છે કે આનંદપુરના ગૈરકક્ષાલીન બ્રાહ્મણોમાં જણાતા કેટલાક નામાંત તત્કાલીન બીજા પ્રદેશના બ્રાહ્મણોમાં પણ જોવા મળે છે, તેથી બીજા પુરાવા ન મળતાં આનંદપુરના ગૈરકક્ષાલીન બ્રાહ્મણોને નાગર બ્રાહ્મણ ગણી શકાય નહિ.

સુરાષ્ટ્રની પ્રજા વેપારવાણિજ્યમાં મોખરે હતી. વણિકો અતંતરેશીય તેમજ વિદેશી (સમુદ્રપારના સુધ્ધા) વેપાર કરતા. વણિકોમાં નાવિકપતિઓ અને સાર્થ-વાહોના ઉલ્લેખ આવે છે. યુગ્મન સ્વામી નોંધે છે કે દૂર દેશાવરતી વિરલ અને અમૂલ્ય ચીજો બહીં પુષ્કળ પ્રમાણમાં જમા થતી અને વલ્લીપુરમાં કરોડપતિઓનાં સોએક જેટલાં ઘર હતાં. અગ્નિત કક્ષ નામના વાણિયાએ વિહાર બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ પરથી ધનિક વૈશ્યો ધર્મસ્થાનો પાછળ દાન કરતાં એ જોવા મળે છે.^{૧૧૪}

ગૈરકક્ષાલીન રાજાઓએ આપેલાં મનશાસનોમાં બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો ઉપર કટલીક વાર વાણિજ્યિક, વર્દકિ (સુધાર), કચ્છળી, નાપિત અને કુલારનો ઉલ્લેખ આ

છે. વલ્લભીનાં ખડેરોમાં મળતા અવશેષો પૃથ્વી સોની, મણિયાર, લુદ્ધાગ, કંસારા, વણકર, ઝૂલ, માળી જેવા અન્ય ધધાદારી વર્ગોનું તથા કુટુંબી (કુલ્યમ્બી)-ખેડૂતનું સ્થાન થાય છે. વળી પરિચારકર્મ જેવા કે પગથપી કરનાર, પથારી કરનાર, દાત રંગનાર વગેરે વર્ગો હોવાનું કેટલાક આનુષંગિક પુરાવાઓ પરથી ફક્ત થાય છે. યુગ્મન સ્વાગ ચાર વર્ણોના નિર્દેશ કરે છે તથા ગુણભીના રિવાજની પણ નોંધ કરે છે. આ બધા ઉદ્દેશો પરથી હજી સમાજમાં જાતિભેદ પ્રચલિત થયેલા જણાતા નથી, કદાચ ધધાદારી વર્ગો જ જણાય છે. આ પછીના સોલંકી કાલના સાહિત્ય અને લેખોમાં બ્રાહ્મણ અને વાલ્કિયાની જુદી જુદી પેટા-જાતિઓના ઉદ્દેશ્ય આવે છે, પણ મૈત્રકકાલીન લેખોમાં માત્ર રાજ્યશીના જુદાં જુદાં કુલોનો, બ્રાહ્મણોનો તેમજ ધધાદારી વર્ગોનો, વલ્લિકોનો અને ખેડૂતોનો જ ઉદ્દેશ્ય આવે છે. ૧૧૫

અનુમૈત્રકકાલ (ઈ સ ૭૮૮-૯૪)

અનુમૈત્રકકાલ દરમ્યાન ચાપો-ચાવડાઓ, રાપ્ટકૂટો, પ્રતીહારો, ચાલુક્યો, સેધવો અને પરમારો ગુજરાતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં સત્તા ધરાવતા જણાય છે. એ પૈકી ચાવડા, પરમાર અને પ્રતીહાર રાજકુલોનો પહેલવહેલો પરિચય આ કાલમાં થાય છે.

ચાવડા

રાજસ્થાનના કીનભાલમાં, સૌરાષ્ટ્રના વઢવાણમાં અને ઉત્તર ગુજરાતના અણહિલનાડ પાટણમાં ચાવડા વંશનાં રાજ્ય જેવા મળે છે.

વઢવાણના ચાપવંશી રાજા ધરણીવરાહના શક વર્ષ ૮૩૬ (ઈ સ. ૯૧૪) ના દાનપત્ર પ્રમાણે પૃથ્વીએ શંકરને પ્રણામ કરીને પ્રાર્થના કરી કે પ્રભુ, તમે જ્યારે ચંદાનમગ્ન બનેા છો ત્યારે અમુરો અમને દુઃખ દે છે એ અમારાથી સહેવાતું નથી. આથી શંકરે પોતાના ચાપમાંથી પૃથ્વીની નક્ષા કરી શકે તેવો પ્રતુપ ઉત્પન્ન કર્યો ને એનાથી ચાપવંશ પ્રસિદ્ધ થયો. ૧૧૬ આમ જાણના ચુલુકમાંથી ચૌલુક્યોની ઉત્પત્તિ દર્શાવવામાં આવે છે તેવા જ પ્રકારની ચાપવંશીઓની ઉત્પત્તિ ગણાય છે.

ટોડે એમને સીચિયન-શક ગણ્યા છે ૧૧૭ કેટલાક એમને ગુર્જર ગણે છે. ચાપોટકટ અને ગુર્જર લિપ્ત છે એમ જોડા દર્શાવે છે અને ચાપ નામના

કોઈ મૂળ પુરુષના નામ પરથી 'ચાપ' નામે વંશ ઓળખાવા લાગ્યો હશે એમ માને છે ૧૧૮

પરમારો

પૂર્વ ગુજરાતના ઉત્તર ભાગમાં માળવાના પરમાર વંશની સત્તા હતી, આ વંશના આઠ રાજા પ્રતીહારોના સામંત હાજે છે પરમાર રાજપૂતોની ઉત્પત્તિ પણ આશુના અગ્નિકુંડમાંથી કહેવામાં આવે છે અને એ પ્રમાણે તેઓ મૂળે આલુક્યો, આહમાનો ને પ્રતીહારોની જેમ પરદેશી ગુર્જર-જાતિના છે એમ જણાવવામાં આવે છે. એમની ઉત્પત્તિના વૃત્તાંતમાં પણ એમની ઉત્પત્તિ આશુના અગ્નિકુંડમાંથી જ કહેવામાં આવી છે. પરમારોના મૂળ પુરુષનું નામ 'ધૂમરાજ' પણ આ માન્યતાને ટેકા આપે છે. ૧૧૯

ઓઝા એમને પરદેશી જાતિના ન ગણતાં આ જ દેશના પ્રાચીન ક્ષત્રિયોના વંશના ગણે છે ને તેઓ મૂળે આશુની આસપાસ રાજ્ય કરતા હશે એમ માને છે. ત્યારથી એમણે માદવાડ, સિંધ અને ગુજરાતમાં સત્તા પ્રાપ્ત કરી હશે તેઓ અગ્નિવંશી રાજપૂતો તરીકે ઓળખાતા થયા તે પહેલાં અલ્લક્ષત્રિય કુલના જણાય છે. રાજા મુજને દરબારના કવિ પણુષ્ઠ અલ્લક્ષત્રિય કહે છે. ૧૨૦ 'રાસમાળા' જણાવે છે તે પ્રમાણે પારકરથી ચોડા પરમારો કુકળના માર્યા સૌરાષ્ટ્રમાં આવી વસ્યા, એમને વટવાશુના વાધેલા રાજાએ બીલો સામે દુમલો કરવા રોક્યા ને એમાં એમને સફળતા મળતા રાજાએ એમને મૂળી, થાન, ચોટીલા ને ચોમારી એ ચાર તાલુકા આપ્યા મુસલમાનોએ એમને ૧૧ થી સદીમાં કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રમાંથી હાંકી કાઢ્યા જણાય છે ૧૨૧

મુનશી જણાવે છે કે હરસોલના દાનપત્રમાં તેઓ અગ્નિકુંડમાંથી ઉત્પન્ન થયા એવો ઉલ્લેખ નથી. એમનો આદિપુરુષ ધૂમરાજ પ્રતીહારોના સામંત જણાય છે. પ્રતીહાર, આહમાન, આલુક્ય ને પરમાર એ પરસ્પર સંબંધ (અને હનસંબંધ પણ) ધરાવતી જાતિઓએ સરૂઆતમાં અગ્નિકુંડમાંથી ઉદ્ભવ થયાનો દાવો કર્યો નહોતો ને તેઓ પરદેશી પણ નહોતા; લોહી ને પ્રણાલિકાના સગવડથી તેમજ મૂળ વતન ગુર્જર-દેશના સંબંધથી આ ચાર જાતિ ઈ. સ ૫૫૦ થી ૧૩૦૦ સુધીના સમયમાં સામ્રાજ્ય બનાવવાની મહત્વાકાંક્ષા સેવે છે ને તદ્દનુસાર પરસ્પર અથડામણમાં પણ આવે છે, એવો મત મુનશી રજૂ કરે છે ૧૨૨

પ્રતીહારો (પઢિયારો)

‘પ્રતીહાર’ એ રાજ્યાધિકારના પદ પરથી વચ્ચે નામ પડયું હશે, મૂળ પુરુષના નામ પરથી નહિ. આશુના અગ્નિકુંડમાંથી અગ્નિવંશી રાજપૂત તરીકે જાણીતા થયા તે પહેલાં તેઓ સર્વવંશી તરીકે ઓળખાતા તેઓ પરદેશી ગુર્જરા નથી એમ ઓઝા, મુનશી વગેરે વિદ્વાનો માને છે હરિવંશને ગુર્જરા-પ્રતીહાર વંશનો આદિપુરુષ માનવામાં આવે છે. એ બ્રાહ્મણ હતો અને બે સ્ત્રીઓને પરણ્યો હતો-એક બ્રાહ્મણી ને બીજી ક્ષત્રિયા. ક્ષત્રિય રાણીના પુત્ર ક્ષત્રિય પ્રતીહાર. એ શાસ્ત્ર મૂખી શસ્ત્ર ધારણ કરે છે અને પ્રતીહાર વંશ શરૂ કરે છે.^{૧૧૩}

પ્રતીહારો પણ ગુર્જરા જાતિના ને પરદેશી છે તથા આશુ પરના અગ્નિકુંડમાંથી ‘પ્રતીહાર રાજપૂત’ તરીકે બહાર આવે છે ને રાજસૂતા પ્રાપ્ત કરે છે એવો ખીજો મત છે.^{૧૨૪}

દક્ષિણના લોકોનું ગુજરાતમાં આગમન

રાષ્ટ્રકૂટના રાજ્ય-અમલ સાથે દખ્ખણના—મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકના લોકો ગુજરાતમાં આવીને વસ્યા હોય એવા પુરાવા મળે છે. રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓએ મહારાષ્ટ્ર અને કાનડી બ્રાહ્મણોને દાનશાસન આપીને ભરૂચ અને સુરત જિલ્લાઓમાં વસાવ્યાના ઉલ્લેખ મળે છે. વળી આ કાલ દરમ્યાન દક્ષિણમાંથી જૈન સાધુઓ પણ આવ્યા છે.^{૧૨૫} જૈન ‘હરિવંશપુરાણ’ તથા ‘બૃહત્કથાકોશ’માં વર્ધમાનપુર(વઢવાણ)ના જૈન પુન્નાટસંઘના સાધુઓના ઉલ્લેખ મળે છે.^{૧૨૬} એ પરથી પુન્નાટ-ટુલુટકથી જૈન સાધુઓ પણ ગુજરાતમાં આવેલા જણાય છે. વળી સેનામાં ને રાજ્યવહીવટ અર્થે પણ લોકો દક્ષિણમાંથી ગુજરાતમાં આવ્યા હશે એમ અનુમાન કરી શકાય

બ્રાહ્મણો

રાષ્ટ્રકૂટ દાનશાસનોમાં બ્રાહ્મણોના ઉલ્લેખ મળે છે જેમ ત્રૈલોક્યાદીન બ્રાહ્મણોમાં જ શુસર અને ભરૂચની આસપાસના બ્રાહ્મણોના સૌથી વધુ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે તેમ અનુજૈનક કાલના દાનશાસનોમાં ગોવર્ધન (વડોદરા નજીક) રચળના બ્રાહ્મણોનો સૌથી વધુ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે જ શુસર (ભરૂચ નજીક),

ગોવર્દન (વડોદરા નજીક) તથા ગોરસદ (ખેડા નજીક) એ દક્ષિણ તથા મધ્ય ગુજરાતમાં બ્રાહ્મણોની વસાહતનાં કેન્દ્ર જણાય છે ૧૨૮ એ ઉપરાંત કર્ણાટકમાંના બાદામી, તિગાવી અને વેંગીથી આવેલા બ્રાહ્મણોને ને બગાળામાંના પુરુષર્ધનથી આવેલા બ્રાહ્મણોને પણ ઉલ્લેખ મળે છે. ૧૨૯

બ્રાહ્મણોનાં ઉલ્લિખિત ગોત્રોમાં સૌથી વધુ ભારદ્વાજ (૧૦) ગોત્ર ને અન્ય ગોત્રોમાં વત્સ (૬), ગૌતમ (૪), કાત્યાયન (૩), કૌશ (૩), લાવાણ્ય (૩), વાષ્ણેય (૩), કૌશિક (૧), કુપિંડન (૧), લાક્ષાયણ્ય (૧), લક્ષમણ્ય (૧), માર્કર (૪), પારાશર (૧), શાણિરુદ્ધ (૧), સૌન્દાન (૧), વરુણ્ય (૧), વાત્સ્યાયન (૧), યૌગન (૧) ઇત્યાદિ ગોત્રો છે એમાં ભારદ્વાજ ગોત્રના અર્ધાં બ્રાહ્મણ યજુર્વેદની કાવ્ય શાખાના ને અર્ધાં સામવેદની કૌશુભી શાખાના જોવા મળે છે. રાજસૂતા દક્ષિણથી આવેલા રાષ્ટ્રકૂટ વંશની છે, છતાં ત્યાંથી આવેલા બ્રાહ્મણોનું પ્રમાણ થોડું છે આ ઉપરાંત દક્ષિણના બ્રાહ્મણો તરફ પક્ષપાત જણાતો નથી અને આ રાજ્યોએ બધા બ્રાહ્મણોને સમાનતાએ પ્રોત્સાહન આપેલું જણાય છે ૧૩૦

મુસલમાનોના આગમનનો આરંભ

આ સમય દરમ્યાન ઈ. સ. ૭૧૧ માં મુસલમાનોની સિંધ પર પ્રથમ ચડાઈ થઈ ને એમણે સિંધ કબજે કર્યું. વળી સૌરાષ્ટ્ર સાથે સુલેહ કર્યાને ઉલ્લેખ મળે છે, એ પરથી શરૂમાં તેઓ વિગ્રહમાં ઊતર્યા હશે ને પાછળથી તેઓએ સુલેહ કરી હશે એમ માની શકાય ૧૩૧ અરબ તવારીખમાં ને ત્રૈતકકાલીન દાનશાસનોમાં સુરાષ્ટ્ર અને એની આસપાસના પ્રદેશો પર અરબ હુમલા થયાના ઉલ્લેખ જોવા મળે છે ૧૩૨ શરૂમાં નવસારિકા, નાંદીપુરી ને વલ્લભીના ગળગળાએ તેઓને શિકસ્ત આપી, પરંતુ આ રાજ્યોનો નાશ લાવવામાં અરબ આક્રમણોનો મોટો ફાળો ગણવામાં આવે છે. રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો અરબોને પોતાના રાજ્યમાં ઊંચા હોદ્દા આપતા ને અરબો રાષ્ટ્રકૂટો સાથે ગાઢ સબંધ ધરાવતા, ન્યારે ગુર્જર-પ્રતીહાર રાજ્યો સિંધના અરબોને સત્તા ફેલાવવા દેતા નહિ ૧૩૩

ઈ. સ. ૭૬૧ ના અરસામાં હરિયની ઉત્તરે આવેલા ગંધાર બંદરમાં સૌ પ્રથમ મરિજદ બંધાઈ એવો ઉલ્લેખ મળે છે. ૧૩૪

ગુજરાતના કાંઠા પર અરબો અને હિંદી મુસલમાનો મોટી સંખ્યામાં વસતા હોવાનું અરબ તવારીખકાર શહરિયા (ઈ સ ૯૦૦-૯૪૦) જણાવે છે.

અલ-મસજિદી (ઈ. સ. ૬૪૨) ખંભાત તથા અલુદ્દિલવાડ નગરોમાં મુસલમાનોની મસ્જિદો અને જામે મસ્જિદો હોવાનું તથા ત્યાં મુસલમાનો આબાદ હોવાનું નોંધે છે. ૧૩૫

પારસીઓનું આગમન

પારસીઓ સૌ પ્રથમ દીવ બદરે ઊતર્યા ત્યાં ઝોગણીસ વર્ષ રહી, ઈ. સ. ૬૩૬ માં ગુજરાતના સળહના રાણા પાસેથી દૂધમાં સાકર ભળે તેમ અહીંની વસ્તીમાં ભળી જવાની શરતે રાજ્યાશ્રય મળ્યો એટલે તેઓ સળહમાં આવી રહ્યા, એવો ઉલ્લેખ છે ૧૩૬ પા. સીઓ. શાત આશ્રય માટે અહીં આવ્યા, તથા ઉપદ્રવ કર્યા વગર અહીં વસવાટ કરવા લાગ્યા જણાય છે. એમણે પોતાનો ધર્મ સાચવ્યો ને હિંદુઓના રીતરિવાજો પણ અપનાવ્યા અને સઘર્ષમાં ઊતર્યા વગર અહીંની વસ્તી સાથે અનુકૂળતા સાધીને રહ્યા છે.

સોલંકી કાલ (ઈ. સ. ૬૪૨-૧૩૦૪)

સોલંકી રાજાઓના દીર્ઘશાસન દરમ્યાન ગુજરાતે રાજકીય ને સાંસ્કૃતિક બહોળભાવીને અનુભવ કર્યો. વળી આ પ્રદેશને “ગુર્જરદેશ” અથવા “ગુજરાત” એવું નામ પણ આ સમય દરમ્યાન જ મળ્યું ૧૩૭

સોલંકી કાલ દરમ્યાન ચૌહાણ (સોલંકી), પરમાર, ચાહમાન, ચૂડાસમા, વાળા, ઝાલા, જોઢવા, મેર, રાઠોડ, હેરોલ, ગોહિલ, આબીર, કાદી તથા બીલની રાજસત્તાઓ જોવા મળે છે એમાંથી કેટલાકનો પરિચય પહેલવહેલો આ કાલમાં થાય છે

ચૂડાસમા

બોમ્બે ગેઝેટિયર પ્રમાણે સાતમી-આઠમી સદી દરમ્યાન ભારતમાં આવેલી ટુકડી સમા ટોળાનો એક ક્ષેત્ર સિધમાં આવે છે ને સિધમાં ક્ષેત્રમાં રાજ્ય કરે છે; દસ્તી સદીની શરૂઆતમાં કચ્છમાં પ્રવેશે છે ને ત્યાંથી સૌરાષ્ટ્ર થઈ ૧૫મી સદી સુધી વંશી-જૂનાગઢના પ્રદેશમાં રાજસત્તા ધરાવે છે તેઓ પોતાને શ્રીકૃષ્ણના વંશના યાદવો ગણે છે ને ગુજરાતના યાદવોની જોમ અન્ય રાજપૂતોથી પોતાને અડિયાતા માને છે. ૧૩૮ આ સમા વંશના મગ પુત્રપુત્ર નામ અદ્યુડ હતું તેથી આ વંશ “ચૂડાસમા” કહેવાયો લાગે છે ૧૩૯

વાળા

વળાની આસપાસનો પ્રદેશ વાળાક કહેવાતો. સોલકી કાલનાં ત્યાં વાળા વંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા. વળા ઉપરાંત તળાબ પશુ એમને તાબે હતું એ વલ્લીના મૈત્રકેના વશજ હતા ને મેવાડથી સૌરાષ્ટ્રમાં પાછા વળ્યા તેથી “વાળા” કહેવાયા એ શબ્દોત્પત્તિ દેખીતી રીતે કૃત્રિમ છે “વાળા” નામ “વળા” (વલ્લી) પરથી જ થયું હોયું સંભવે છે ૧૪૦

ઝાલા

ઝલા કુલનો મૂળ પુરુષ હરપાલ કચ્છના મહવાણા કુલનો હતો. એના વશજેએ આગળ જતાં પાટડીમાં રાજસત્તા સ્થાપી; એ સત્તા હળવદ સુધી પ્રસરી. ૧૪૧ હરપાલની પત્ની શક્તિદેવીએ હાથીના ઉપદ્રવ સમયે આળોકને અરખામાંથી ઝાલી લીધા તેથી તેઓ “ઝાલા” કહેવાયા : એ કપોલદક્ષિણ ગણાય. ૧૪૨ શ્રી જયચંદ્ર વિદ્યાલંકાર “ઝાલા” શબ્દની ઉત્પત્તિ “ઝલ” પરથી તારવે છે ને “ઝલ”ને “ઝલ”નું રૂપાંતર માને છે ૧૪૩ કેટલાક “ઝલ” એટલે સરોવર પરથી આ નામ ધટાવે છે. ૧૪૪ ઝાલાઓના નામ પરથી સૌરાષ્ટ્રનો આ પ્રદેશ પશુ “ઝાલાવાડ” કહેવાયો.

હેરોલ

હારકામાં રાઠોડ-વાટેલોની સત્તા સ્થપાઈ તે પહેલાં ત્યાં હેરોલોનું વર્ચસ હતું. એ પરમાર વંશની શાખાના ગણાયો ૧૪૫

ગોહિલ

સેજક ગોહિલે તેરમી સદીના મધ્યમાં મારવાડમાંથી સૌરાષ્ટ્ર આવી, ચૂડાસમા રાજની ઓચથી પૂર્વ સૌરાષ્ટ્રમાં પોતાની રાજસત્તા સ્થાપી ને સમય જતાં એ સત્તા આસપાસના પ્રદેશમાં પ્રસરી, આથી આ પ્રદેશ “ગોહિલવાડ” તરીકે ઓળખાયો. ગોહિલ રાજાઓ પોતાને શાલિવાહન રાજના વંશજ ગણાવે છે. આ શાલિવાહન તે સામાન્યતઃ દખ્ખણના પ્રતિષ્ઠાન (પૈલ્ય) નગરનો પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન રાજા શાલિવાહન મનાય છે; વળી એ મેવાડના ગુહિલ વંશનો રાજા શાલિવાહન (સં ૧૦૨૦) હોવાનો સંભવ પશુ મનાયો છે. ૧૪૬ ગુહિલ, ગોહિલ, ગુહલોત વગેરે નામે ઓળખાતા આ વંશનો મૂળ પુરુષ ગુદિય કે ગુહદત ગણાય છે, પરંતુ એ વલ્લીના છેલ્લા મૈત્રક રાજા શીશ્રાદિત્યનો પુત્ર

હુવાનો સંભવ નથી ૧૪૭ આ વશના રાજ્યો પશ્ચિમ ભારવાડના ખેરગઢમાં રાજ્ય કરતા હતા ને ત્યાંથી રાઠોડોએ એમને નસાડયા હતા ૧૪૮ સેનકેશ આપ્યો તે પહેલાં પણ દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં ગોહિલો હતા. એમાનો એક મૂલુક ગોત્રિય સવત ૧૨૦૨ (ઈ સ ૧૧૪૬)માં મોગરોળનો શાસક અધિકારી હતો, જેના પિતાનું નામ સહજિય હતું આ સહજિયના નામ ઉપરથી ચોરવાડથી તળાભના મોર્ગમાં એક વાવ અને સહજિયેશ્વર મહાદેવનું મંદિર કરવામાં આવેલાં ૧૪૯

કાઠી

બર્બર કાઠીનો ઉલ્લેખ મળે છે ચક્રવર્તી જયસિંહદેવે સિદ્ધપુર પાસે વસતા ઋષિના આશ્રમે પર ઉપદ્રવ કરનાર અન્ય રાક્ષસ બર્બરકને દરાવ્યો. અહીં બર્બરક કોમનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આગળ જતાં બાબરિયાવાડ તરીકે જાણીતા થયેલા પ્રદેશના બાબર એ બર્બરક લોકો જ ગણાય છે બાબર એ કાઠીની એક પેટા શાખા છે કાઠીઓ રાજપૂતો કરતાં ધણા દૂરના મધ્ય એશિયાના પ્રદેશમાંથી આવ્યા છે એમ “કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ”માં જણાવ્યું છે ૧૫૦

કાઠીઓ વાળાઓ સ થે ગાઢ સબંધ ધરાવતા; વાળાઓની એક શાખા કાઠીઓમાં જળી ગઈ છે.

બ્રાહ્મણો

સોલકી વશનો પ થો નાખનાર મૂલરાજે કુન્દેશ્વર, નૈમિષારણ્ય, કનોજ, પ્રયાગ, કાશી, ગૌડ વગેરે પ્રદેશોમાંથી કર્મકાઠી બ્રાહ્મણોને તેડાવી સિદ્ધપુર, સિહોર, ખલાત વગેરે સ્થળોએ વસાવ્યા એવી અનુશ્રુતિ સ્થલમાહાત્મ્યોમાં આપેલી છે. ૧૫૧ એ ઉપરથી ઉત્તરના બ્રાહ્મણોને ગુજરાતમાં પ્રોત્સાહન મળ્યું હોય એમ લાગે છે સોલકી કાલનાં દાનશાસનોમાં બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિઓના ઉલ્લેખો મળે છે મૂલરાજનો પુરોહિત નાગર બ્રાહ્મણ હતો નાગરનો પરમાર રાજ સીયક રળનાં વિ સ. ૧૦૦૫ નાં દાનશાસનોમાં, ઔદીચ્યનો ભીમદેવ ૧ લાના વિ સ. ૧૦૮૬ ના લેખમાં, મોદગે એ રાજના વિ સ. ૧૧૨૦ના દાનશાસનમાં અને રાયકવાલનો ભીમદેવ ૨ જના વિ સ. ૧૨૫૬ ના દાનપત્રમાં ઉલ્લેખ મળે છે. ૧૫૨ આમ સૌ પ્રથમ બ્રાહ્મણોની પેટા-જ્ઞાતિઓના ઉલ્લેખ જોવા મળે છે

અને ગોત્ર અને વેદસાખાને સ્થાને પ્રદેશ દ્વારા થતી ઓળખ વધુ મહત્વપૂર્ણ ગણાવાની શરૂઆત થઈ હોય એમ લાગે છે. ઔદીચ્ય એટલે ઉત્તરના મોઢ, નાગર, રાયકવાલ એ નામો પ્રદેશ પરથી પડેલાં જણાય છે.

વૈશ્યો.

સોલંકી કાલનાં દાનશાસનોમાં અને સાહિત્યમાં વૈશ્ય જ્ઞાતિઓના ઉલ્લેખ વધુ મળે છે, તેમાં ધંધા પરત્વે ને સ્થળ પરત્વે અસ્તિત્વમાં આવતી પેટા-જ્ઞાતિઓના તેમજ વ્યવસાયિક પદ(હોદ્દા)ના ઉલ્લેખ નોંધપાત્ર છે. પેટા જ્ઞાતિઓમાં પ્રાગ્વાટ, મોઢ, ઓસવાળ, શ્રીમાળ, ગુર્જર, ધરઘટ (આજે રાજસ્થાનમાં જોવા મળે છે) અને પલ્લી જોવા મળે છે. આ વૈશ્યોનાં નામોમાં અપ્રાકૃત-અસંસ્કૃત નામો વધુ જોવા મળે છે એ પરથી આ નામ ધારણ કરનારા પરદેશી શક-ગુર્જર ટોળાના હશે અને જૈન ધર્મનો અંગીકાર કરીને વૈશ્યવૃત્તિમાં ઠીક ઠીક પૈસા કમાઈને ગુજરાતના રાજ્યમાં આવ્યા હશે એવું સાંકળિયા અનુમાન કરે છે. ૧૫૩ જૈન જ્ઞાતિઓમાં પ્રાગ્વાટ, મોઢ, ઓસવાળ, શ્રીમાળ અને ધરઘટ છે, તેમાં પ્રાગ્વાટ, શ્રીમાળ અને ઓસવાળ-કુળના શબ્દો પાછળથી જાતિ માટે વપરાયા હોય અથવા તેા મૂળ પુરુષનાં નામો પરથી જાતિઓને નામ મળ્યાં હોય એવો સંભવ છે. વળી આ નામો પ્રદેશ-સૂચક પણ જણાય છે, ‘પલ્લી’ નામ સ્પષ્ટતઃ સ્થળ પરથી પડેલું છે.

પદ (designation) નાં નામોમાં મુદી (મોદી), સાધુ (શાહ), શેખી (શેઠ), સંધવી, કુવ, કંકર (કંકર), પારિ. (પારેખ), ભણ. (ભણસાળી) જેવાં પદોમાં આજની કેટલીક વૈશ્ય અટકોનું આદ્ય સ્વરૂપ જણાય છે. ૧૫૪

મરુમંડલ(મારવાડ)ના પલ્લી ગામનો વણિક કાફૂ વલ્લીમાં આવ્યાનો ઉલ્લેખ પ્રબંધચિતામણિમાં મળે છે. ૧૫૫ આ પરથી ઉત્તરના રાજસ્થાન, મારવાડ પ્રંત્યાદિ પ્રદેશોમાંથી વૈશ્યોના થયેલા આગમનનો એક વધુ પુરાવો મળે છે. ૧૫૫

આમ રાજસ્થાન ને ઉત્તરના પ્રદેશોમાંથી જૈન વાણિયાઓની ઠીક ઠીક વળતી ગુજરાતમાં આવીને વસેલી જણાય છે.

કાયસ્થો.

લઢિયા તરીકે રાજ્યવહીવટમાં કામ કરતા કાયસ્થોનો ઉલ્લેખ મળે છે. મુલરાજનું વિ. સં. ૧૦૪૩(ઈ. સ ૬૮૭)નું દાનપત્ર કાચન નામના કાયસ્થે લખેલું છે. ૧૫૬ વળી કાયસ્થોમાં વલ્લીનો “વાલભ કાયસ્થ” એવો પેટા-વિભાગ

પણ જોવા મળે છે ૧૫૭ વાલ્લભ કાયસ્થોની ઉત્પત્તિ અંગેની પૌરાણિક કથા “ઉદયમુદરીકથા”માં જોવા મળે છે ૧૫૮ આ ઉપરથી કાયસ્થોના વ્યવસાયી વર્ગને ખ્યાલ આવે છે રાજાઓના દરબારમાં સાધિવિગ્રહિક અને દિવિરપતિ જોવા હોવા હતા તે જ પ્રકારનો લહિયાનો હોદ્દો જણાય છે ૧૫૯ અને શરૂમાં આ હોદ્દા પર કામગીરી બજાવનારની ભરતી નિયમિત રીતે વશપરંપરાગત રીતે નહિ થતી હોય અને આઠાણુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય શરૂ બધા વર્ણોમાંથી એમની પસંદગી થતી હશે એમ જણાય છે. આમ એ એક ધંધાદારી જૂથ હશે આ સમય દરમિયાન કાયસ્થ-લહિયાના વ્યાવસાયિક વર્ગમાં પણ પેટા જ્ઞાતિ વાલ્લભ કાયસ્થોની જણાય છે સાંકળિયા જણાવે છે તેમ ચૌલુક્ય કાલના કાયસ્થનાં નામોમાં કેટલાક શક-ગુર્જર જેવાં ને કેટલાંક ક્ષત્રિય જેવાં અને એક કિસ્સામાં આઠાણુ જેવાં જોવા મળે છે ૧૬૦ આ ઉપરથી આ વર્ગમાં ઘણી બધી જાતિઓ અને વર્ણોનું મિશ્રણ થયું હોવા સંભવ છે.

આ ઉપરાંત ખેડૂત, સુયાર, લુહાર, કડિયા, કુંભાર, અત્યંજ અને ચાંડાલના ઉલ્લેખ પણ જોવા મળે છે ૧૬૧

અરબ પ્રવાસી અલખીઝની લખે છે કે ચાર વર્ણના લોકો એકઠા રહે છે ને એકબીજાના હાથનું ખાય છે. વ્યાસ મુનિ એને ટેકા આપે છે. “કર્પૂર-બજરી”માં કનોજના રાજા મહેંદ્રપાલનો ગુરુ રાજશેખર કહે છે કે મારી વિદુષી પત્ની અવન્તિસુન્દરી ચૌહાણુ કુટુંબની ક્ષત્રિય હતી. આવા ઉલ્લેખો પરથી અનુમાન કરી શકાય કે ત્યારે જ્ઞાતિ-જાતિ અને વર્ણો વચ્ચે ખાનપાન ને લગનવ્યવહારની છૂટછાટ હશે ૧૬૨

સ્તભતીર્થ (ખલાત)ના ઈલાચક તરીકે વસ્તુપાલે જાસની દુકાનોએ સ્પર્શપર્શના નિષેધ માટે અલગ અલગ વેદિકા કરાવરાવી હતી ચાંડાલો ને અસ્પૃશ્યો ગામ બહાર રહેતા અને ગામમાં દાખલ થતી વખતે એમને જુદી જુદી ચિહ્નચિહ્નિ રાખવી પડતી એવો ઉલ્લેખ ‘દ્વાયાત્રય કાવ્ય’માં આવે છે ૧૬૩ આ પરથી અસ્પૃશ્યતા ને આભાડછેટનું પાલન થતું હશે એમ જણાય છે

ગુલામી પણ પ્રચલિત હશે એમ જણાય છે ગુલામો “દાસ” કહેવાતા ને સામાન્ય ને કરચાકર “ભૂતક” કહેવાતા યુદ્ધ સમયે પકડેલા, ખરીદ કરેલા, દાનમાં મળેલા, ધરના દાસથી જન્મેલા, વારસામાં મળેલા, પેટના ખાડો પૂરવા આપમેળે ગુલામ થયેલા કે આર્થિક જરૂરિયાતને કારણે દાસ થયેલા એવા અનેક જાતના દાસ હતા. ૧૬૪

સિદ્ધરાજ (૧૦૯૪-૧૧૪૩) ખંભાતના મુસલમાન વેપારીઓ ઉપર હુમલા થયેલા એની તપાસ કરે છે, હિંદુઓને દંડ કરે છે અને નવી મસ્જિદ બાંધવા મુસલમાનોને પૈસા આપે છે એવો ઉલ્લેખ છે. ૧૧૫ વેપારધંધાર્થે આવેલા અરબોની વસ્તી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં હોય એવા ઉલ્લેખ મળે છે. હર્મ્યજ દેશના ખોળા નાખુદા પીરોળે સોમનાથ પાટણની બહાર જમીન ખરીદી ત્યાં મસ્જિદ બંધાવી અને એને અમુક આવક બાંધી આપી એવો ઈ. સ. ૧૨૬૪ના સંસ્કૃત લેખમાં ઉલ્લેખ છે. આથી ત્યારે ત્યાં મુસ્લિમોની વસ્તી પણ હશે. ૧૧૯

દેવલ સ્મૃતિકારે મુસલમાન બનેલા હિંદુઓને કરીથી હિંદુ ધર્મમાં અપનાવવા માટેની શુદ્ધિક્રિયા પણ દર્શાવી છે. ૧૧૭ આથી મુસ્લિમ બનેલાને કરી પાછા સ્વધર્મમાં સ્વીકારવામાં આવતા હશે.

આ સમયનો સમાજ ધણો જટિલ બનેલો જણાય છે. વ્યાવસાયિક વર્ગો ને વર્ણોની સાથે સાથે બ્રાહ્મણ-વાણિયામાં પેટા-જ્ઞાતિઓના વિભાગો બંધાવાની શરૂઆત થઈ અને અસ્પૃશ્યતાતુલું પાલન પણ કડક રીતે ચલુ આવ્યું. મુસલમાનોના આગમનના સમય સાથે વર્ણજ્ઞાતિવ્યવસ્થાવાળો સમાજ ચુસ્ત બનવા લાગ્યો હોય એમ જણાય છે.

અત્યાર સુધી આપણે પ્રાચીન ગુજરાતના મુખ્ય મુખ્ય ઐતિહાસિક તબક્કાવાર પ્રાપ્ત માહિતીને આધારે તત્કાલીન જાતિઓનો ખ્યાલ કર્યો. આ બધી હકીકતો ઉપરથી પ્રાચીન કાલના અંતભાગમાં ગુજરાતની વસ્તી કયા કયા વર્ગો-જ્ઞાતિઓ-કોમોમાં વહેંચાયેલી જણાય છે એ જોઈએ.

પ્રાચીન ગુજરાતની જૂની અને નવી વસાહતનાં મહત્વનાં કેન્દ્રો કે પવિત્ર કોમોમાં મુખ્ય મુખ્ય જોઈએ તો ઉત્તર ગુજરાતમાં ખોરસદ, મોદેરા, સિદ્ધપુર, વડનગર, ખડાલ, અડાલજ, ડીસા, ઘોઘા, હરસોલ, ખેડા, માંડલ, અણહિલવાડ-પાટણ, રાયકા અને વિસનગર; સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનાર, ગોમતી, સિદ્ધાર, તળાળ અને જીના; દક્ષિણ ગુજરાતમાં અનાવલ ભરૂચ, જંજીર, કામરેજ, કાવી અને નરિદ; અને મધ્ય ગુજરાતમાં સળેદ, સાકોઈ અને વડોદરા એ મુખ્ય જણાય છે. આમાંનાં ઘણાં બધાં સ્થળોનાં નામે ઉપરથી આજની ઘણી બધી બ્રાહ્મણ, વાણિયા અને કૃષ્ણકો સોની, સુથાર જેવી ધંધાદારી તેમજ વસવાયા પેટા જાતિઓનાં નામ પડ્યાં છે સભવ છે કે આ જાતિજનોના પૂર્વજો આ પ્રાચીન સમય દરમ્યાન તે તે સ્થળે જઈ વસ્યા હોય. પૂરતા પુરાવાઓને અભાવે આમ ખાનગીપૂર્વક કહી શકાતું નથી.

બ્રાહ્મણો

બોમ્બે ગેઝેટિયર^{૧૯૮} ધારે છે તે પ્રમાણે ગુજરાતના સૌથી જૂના બ્રાહ્મણોમાં ભરૂચ અને એની આસપાસના ભાર્ગવ, જનશ્રુ અને સળેદરા બ્રાહ્મણો, સુરત નજીકના અનાવિલ અને મોતાલા બ્રાહ્મણો, ખેડા નજીકના ખોરસદા અને ખેડાવાળ બ્રાહ્મણો તથા મહી નદીના મુખ નજીકના કાવીના કપિલ બ્રાહ્મણો છે. ત્યાર પછીના બ્રાહ્મણોમાં ૫ મીથી ૮ મી સદી દરમ્યાન જેમના જૂનાગઢ, વડનગર અને વલભીના તામ્રશાસનોમાં ઉલ્લેખ મળે છે તે નાગર બ્રાહ્મણો આવે છે. ઈ. સ. ૯૬૧-૧૦૬૨ દરમ્યાન અણ્ણહિલવાડના રાજાઓના પ્રોત્સાહનથી ઉત્તરમાંથી આવીને વસેલા કડાળિયા, ઔદીચ્ય, હરસોલા, ખડાયતા, મોઢ, રાયકવાળ અને શ્રીમાળી જેવી પેટા જ્ઞાતિઓને નામે ઝોળખાતા બ્રાહ્મણો; તેવી જ રીતે મારવાડ અને રજપૂતનામથી મુસલમાનોના આગમન પહેલાં દુષ્કાળને કારણે આશ્રયાર્થી આવેલા અને આજે દિસાવાળ, અંબોગ, મેવાડા, પાલિવાલ, શ્રીમૌડ, ઉડુબરા અને ઉનેવાળ પેટા જ્ઞાતિઓને નામે ઝોળખાતા બ્રાહ્મણ છે આ બધી બ્રાહ્મણોની પેટાજ્ઞાતિઓના ચોક્કસ પુરાવા મળતા નથી; સંભવ છે કે આજની આ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિઓના કેટલાક જનોના પૂર્વજો પ્રાચીન સમય દરમ્યાન તે તે રચણે વસ્યા હોય પ્રાચીન સમયના બ્રાહ્મણો અંગેના ચોક્કસ પુરાવા તો બ્રાહ્મણોની નાગર, ઔદીચ્ય, મોઢ અને રાયકવાલ પેટા જ્ઞાતિઓના જ મળે છે

આ ઉપરાંત દક્ષિણ ભારતમાંથી આવેલા મહારાષ્ટ્રી અને કાનડી બ્રાહ્મણોની વસ્તી પણ આ કાલના ગુજરાતમાં જણાય છે.

કાયસ્થ

રાજ્યવહીવટમાં કામ કરનાર કાયસ્થો અને એમાંય વાલલ કાયસ્થ જેવી પેટા જ્ઞાતિના કાયસ્થના ઉલ્લેખો પરથી વસ્તીમાં આ વર્ગ જણાય છે^{૧૯૯}

વાણિયા

દેહ પ્રાચીન સમયથી વેપારવાણિજ્ય કરનાર વાણિયાઓની વસ્તી ગુજરાતમાં મહત્વપૂર્ણ છે જ. ઉપરાંત ૧૦ મી સદીની આસપાસ રજપૂતાના તથા મારવાડથી જૈન વાણિયા વિપુલ પ્રમાણમાં ગુજરાતમાં આવી વસ્યા છે પોરવાડ, મોઢ, ઝોસવાળ, શ્રીમાળ, ગુર્જર, ધરજીટ અને પલ્લી નામે ઝોળખાતી વાણિયાની પેટાજ્ઞાતિઓ આ સમયમાં જ બંધાઈ ચૂકેલી જોવા મળે છે.^{૧૭૦}

રાજપૂતો

આ સમય દરમ્યાન અનેક રાજકુલો (સ્થાનિક અને બહારથી આવેલાં) ચર્ક ગયાં છે—ત્રૈલોકી, ત્રૈકુટકી, આરુલકી, સૈંધવા કે ભેલવા, ચાહમાનો, ગુર્જરા, ચૌહાણો, સેલકી, પરમારો, પ્રતીહારો, ચૂડાસમા, રાજપૂતો કે રાઠોડો, સોલકી, કાઠી, ખેર, આબીર કે આહીર—આ બધાં રાજવંશી કુલો રાજસત્તાએ હોય ત્યાં સુધી બીંચી ક્ષત્રિય તરીકેની પ્રતિષ્ઠા—સત્તા ધરાવતાં હોય એ સ્વાભાવિક છે. રાજસત્તા ગુમાવી બેસતાં કુલનાં બધાં કુટુંબો આટલે પ્રતિષ્ઠા ન સંપત્તિ ટકાવવાં બુદ્ધેશ બને; કેટલાંક કુટુંબો સરદારો કે સૈનિકો તરીકે બાહુ રહે, કેટલાંક ભગીરદારશ્પે રાજપૂત તરીકે ઝોળખાય, તો કેટલાંક વેપાર, ખેતી કે અન્ય ધંધાઓનો સ્વીકાર કરીને જતે દિવસે વાણિયા, કણ્ઠી કે ધંધાદારી વર્ગોમાં સ્થાન પામે એ સંભવિત છે. આજે વાણિયા અને કેટલીક ધંધાદારી ને વસવાયા ઝાતિઓમાં રાજપૂત અટકો ભેવા મળે છે અને કેટલીક ઝાતિઓની ઉત્પત્તિ વિશેની દંતકથાઓમાં મૂળ પુરુષ રાજપૂત હોય એવું ભેવા મળે છે, ભેલે આવા પુરાવા પરથી તેઓ મૂળે રાજપૂત જ હશે એમ ચોક્કસપણે કહી શકાય નહિ; પોતાની ઝાતિનો દરબળે બીચો આણવા હેતુપૂર્વક રાજપૂત અટકો ધારણ કરી હોય એમ અને એવી જ રીતે રાજપૂતો ભેડે પોતાનાં કુલોને સાંકળ્યાં હોય એમ પણ સંભવી શકે બીજી તરફથી વૈચ, આહલ્ય ને અન્ય ઝાતિ—જાતિની બ્યક્તિઓ રાજપૂત બની હોય એમ પણ ભેવા મળે છે આમ રાજપૂત વસ્તી અન્ય વર્ણ—ઝાતિમાં, તો અન્ય વર્ણ—ઝાતિના લોકો અને અસલી આદિવાસી કે આગંતુક પરદેશી જાતિઓ રાજપૂતમાં ભળે, એમ એપક્ષી પ્રક્રિયા કામ કરતી ભેવા મળે છે ૧૭૧

કણ્ઠી

પ્રાચીન કાલથી ખેતી કરતો કણ્ઠી ખેડૂતોનો વર્ગ ગુજરાતની વસ્તીમાં બહુ સંખ્યાના પ્રમાણમાં હોય એ અસંભવિત છે પ્રાચીન કાલના કણ્ઠી—ખેડૂતોમાંના કેટલાક આજે કડવા ને લેઉઆ પાટીદારો તરીકે ઝોળખાતા પાટીદારોના પૂર્વજો હોય એવો સંભવ છે. પુરાવાઓને આધારે તો માત્ર કણ્ઠીઓનો જ ઉલ્લેખ ભેવા મળે છે કણ્ઠીઓમાં ખાસ તો આજે લેઉઆ અને કડવા નામે ઝોળખાતા કણ્ઠીઓમાં ગુર્જર જાતિના પરદેશીઓનો અથવા બાપક પ્રમાણમાં છે એમ બોમ્બે ગેઝેટિયર દર્શાવે છે ૧૭૨

ધંધાદારી વર્ગો

ધંધાદારી વર્ગોમાં સોની, સુથાર, કંસારા, હુદાર, દરદ, કેંભાર, વાળંદ, વણકર, માળી ઇત્યાદિના ઉદ્ભવો મળે છે. એમનામાં પેટા જાતિઓના ઉદ્ભવો સાંપડના નથી, પણ વાણિયા-બ્રાહ્મણની જેમ આ વર્ગોમાં પણ (ખાસ તો સ્થળ પરત્વે ને જાતિ પરત્વે) પેટા જાતિઓ પડવા લાગી હોય એવો અંભવ છે. ૧૭૩

અસ્પૃશ્ય વર્ગ

ઉપાડે માથે, ગળામાં થૂંકવાની લઈને ને પગલાં લૂંછવા કેડે ઝાડુ બાંધીને દરતા હેડ, ભંગી-અસ્પૃશ્યો ગોલુક્ય સમયમાં જોવા મળે છે. આ વર્ગ કેવી રીતે બન્યો દશે એ અંગે ધણાં અનુમાન થયાં છે; એમાંના કેટલાકે જણ્યુ શ્લોકના કે માહરી કરનાર વર્ગના લોકોના વંશજો હોઈ શકે, તો કેટલાકે પ્રતિજ્ઞામ લગ્નથી થયેલી (ખાસ તો બ્રાહ્મણ સ્ત્રી ને ધ્રુ પુરુષની) સંતતિ, તો કેટલાકે પદ્મચુન કે બહિષ્કૃત રાજપૂતોની સંતતિ હોઈ શકે, તો કેટલાકે મૂળ વનની આદિવાસીમાંના લાંબા સમય સુધી તાબે થવાનો ઇનકાર કરતા લોકોની સંતતિ પણ હોઈ શકે. ૧૭૪

આ ઉપરાંત આજે કોળી, બીલ, દૂળગા, ધોડિયા. ચોધરા, ગામિન, નાયક, નાયકડા જેવાં નામે ઓળખાતા આદિવાસીઓ પણ વસ્તીમાં હોવા અંભવ છે. ૧૭૫

વળી ઈરાની, અરબ અને પારસી કેમો પણ ગ્રામીન ગુજરાતમાં સ્થિર વસવાટ કરતી જોવા મળે છે.

આ પચરંગી મિશ્ર વસ્તીમાં મૂળ વનની કેણુ અને પરદેશી કેણુ ! બધા જ વર્ગો, વર્ણો અને જાતિઓમાં પરદેશી અને સ્થાનિક પ્રજાઓનું વતા-ઓછા પ્રમાણમાં સમિશ્રણ થયેલું છે. બ્રાહ્મણોમાં સૌથી જૂના ભાર્ગવ અને અનાવિલ જેવી અસહની વસ્તી કીક કીક પ્રમાણમાં ભળી દેવા અંભવ છે, તો નાગર બ્રાહ્મણોમાં પરદેશીઓ(ગુજરાતી)નો અંશ હોવા અંભવ છે.

ક્ષત્રિય-રાજપૂતોનાં અનેક કુલોમાંના કેટલાક સ્ત્રી સ્ત્રી ભેદોમાંથી, તો કેટલાક બહારથી આવેલી ગુજરાત જેવી જાતિઓમાંથી અનેલા હોઈ શકે.

વળી કેટલાંક રાજકુલો બ્રાહ્મણ અને વૈશ્ય વર્ણોમાંથી પણ અનેલાં જણાય છે વાણિયા-વૈશ્યોમાં પ્રાચીન કાલની વૈશ્યધર્મ અનુવર્તી પ્રજાના વંશજો, તેમજ ગુર્જર જેવી કેટલીક પરદેશી જાતિઓના અંશ (આવક વાણિયામાં ખાસ) હોવા સંભવ છે, તો કેટલાક રાજપૂતોએ તદ્દવાર મૂકીને તાજુડી લીધી હોય એમ પણ જણાય છે.

ધંધાદારી વર્ગોમાં પણ આદિવાસી જાતિઓ તથા આગંતુક પરદેશી જાતિઓ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં લાગી હોય એમ જણાય છે

આમ પ્રાચીન કાલના અંતભાગમાં ગુજરાતમાં પણ અનેક રથાનિક અને આગંતુક પ્રજાઓના સમાગમથી અનેલો ભારતનો વર્ણો અને જ્ઞાતિવાળો સમાજ જોવા મળે છે.

પાદ્ધીપો

૧. જુઓ ૬૫૨ પૃ. ૭૯.
૨. જુઓ ૬૫૨ પૃ. ૮૦, ૮૭, ૮૮, ૮૯.
૩. જુઓ ૬૫૨ પૃ. ૧૪૭-૧૪૮.
૪. જુઓ ૬૫૨ પૃ. ૧૪૮-૧૪૯.
૫. જુઓ ૬૫૨ પૃ. ૧૪૬.
૬. S. K. Chatterjee, Presidential Address, *Proceedings and Transactions of the 17th All India Oriental Conference*, pp 15 ff.
- ૭-૮. જુઓ ૬૫૨ પ્રકરણ ૮.
૯. હ. ગ. શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ”, પૃ ૩૦-૩૧
૧૦. જુઓ ૬૫૨ પ્રકરણ ૯.
૧૧. કે. કા. શાસ્ત્રી, ‘પુરાણોમાં ગુજરાતની આદિમ જાતિઓ’, “વિદ્યાપીઠ”, વર્ષ ૫, પૃ. ૧૪૦
૧૨. એજન, પૃ. ૧૪૨
૧૩. એજન, પૃ. ૧૩૨
૧૪. એજન, પૃ. ૧૩૭
- ૧૫-૧૭ એજન, પૃ. ૧૩૮
૧૮. M R. Majumdar, *Cultural History of Gujarat*, p. 85
૧૯. કે. કા. શાસ્ત્રી, ૬૫૫૬, પૃ. ૧૩૯
૨૦. એજન, પૃ. ૧૪૪
૨૧. *Bombay Gazetteer*, Vol. IX, Part 1, p. 455
૨૨. *Ibid.*, p 461
૨૩. *Ibid.*, p 456 હંદા પ્રદેશમાં બરક પડતો હોય તેવી જાણમાં બરકનો દરો ગજડાવીએ તો ચારુપાસ પહેલો ૭૨૬ ૧૪૧ને ચોર અને દરો ચોરો ને ચોરો બનતો જાય, એ પ્રકારની વધવાની ગતિ.

- ૧૪ D. R. Bhandarkar, 'Foreign Element in Hindu Population', *Indian Antiquary*, Vol XL, p. 37
૧૫. S. K Chatterjee, *op. cit*, pp. 50 ff
૧૬. કેઈ પણ વર્ણનો પુરુષ એના કરતાં નીચલા વર્ણની સ્ત્રી સાથે દગ્ધ કરે તે અનુલોભ દગ્ધ, જ્યારે કેઈ પણ વર્ણનો પુરુષ પોતાના કરતાં ઊંચા વર્ણની સ્ત્રી સાથે દગ્ધ કરે તે પ્રતિલોભ દગ્ધ.
૧૭. P. V Kane, 'History of Law', Vol. II, pt. 1, pp. 69 ff.
૧૮. *Bombay Gazetteer*, Vol IX, pt. 1, pp. 433, 441 ff.
૧૯. *Bombay Gazetteer*, Vol IX, pt. 1, pp. 434 ff.
૨૦. *Ibid*, pp. 452 f
૨૧. *Ibid*, pp. 453 ff.
૨૨. *Ibid*, pp. 492 ff.
૨૩. M R. Majmudar, *Cultural History of Gujarat*, p. 36;
"જે સ્ત્રી, વંશ, કલિંગ, દુરાપ્ટ કે મગધ નજ તેણે વાળ શુદ્ધિ કરીને નોઈએ,
સિવાય કે એ વીરચાના માટે હોય" -વિષ્ણુપુરાણ ૨, ૩૭
૨૪. J. H Hutton, *Caste in India*, p. 119
૨૫. ડ. જ. સંકલિયા, "ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ", પૃ. ૫૦
૨૬. H D. Sankalia, SHCGEG, pp. 104 f.
૨૭. ડ. જ. સંકલિયા, ઉપશૃંક્ત, પૃ. ૫૪-૫૭
૨૮. M R. Majmudar (Ed.), *Chronology of Gujarat*, p. 42
૨૯. *Ibid*, p. 65
૩૦. ગુજો ૩. ૨, પૃ. ૧૦૮
૩૧. ગુજો ૩. ૨, પૃ. ૧-૨.
૩૨. ગુ. ઐ. હે. ભા. ૧, લેખ નં. ૬
૩૩. H D. Sankalia, *op. cit*, p. 163
૩૪. M R. Majmudar *Cultural History of Gujarat*, p. 37
૩૫. M. R Majmudar (Ed.), *Chronology of Gujarat*, p. 90
૩૬. D. R Bhandarkar, *op. cit*, p. 16
- ૩૭ V V. Mirashi, *Inscriptions of the Kalchuri-Chedi Era*, p. xxxii
૩૮. D. R Bhandarkar, *op. cit*, p. 16
૩૯. V. V. Mirashi, *op cit*, p. xxxii
૪૦. *Ibid*, pp xxxiii-xxxiv
૪૧. M. R. Majmudar (Ed.), *Chronology of Gujarat*, p. 67
૪૨. V. V Mirashi, *op. cit*, pp xxvii, xxv
૪૩. *Ibid*, pp xl-xliv
૪૪. A. B. O R I, Vol. IX, pp. 283 f.
૪૫. H D Sankalia, *op. cit*, p. 107
૪૬. Rapson, *Catalogue*, Introduction, p. clxi, f. n. 6
- ૪૭-૪૮. Mirashi, *op cit*, p xii

૫૬. શ્રી. જી. શાંડેસરી, “જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત”, પૃ. ૧૮૧
૧૦. M. R. Majmudar, *Chronology of Gujarat*, pp 116 f.
૧૧. અં. ૨, પૃ ૨૨૪
૧૨. D. R. Bhandarkar, *op. cit*, p 31
- ૧૩-૧૪. ડ. ગં. શાસ્ત્રી, “મૈત્રકાલીન ગુજરાત”, ભા. ૧, પૃ. ૧૧-૩૦
૧૫. એન. પૃ. ૨૧૫-૨૧૬
૧૬. એન. પૃ. ૨૩૨-૨૩૬
૧૭. *Bombay Gazetteer*, Vol. VIII, pp. 278 f; 566
૧૮. M. R. Majmudar, *op cit.*, pp 259 f.
૧૯. ડ. ગં. શાસ્ત્રી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૨૩૬
૭૦. H. R. Trivedi, “Mers of Saurashtra”, pp. 102 f
૭૧. *Ibid.*, pp 103 f.
૭૨. D. B. Diskalkar, “*Inscriptions of Kathiawad*”, no. 27
૭૩. V. V. Mirashi, *op. cit*, pp. lvii-lix
૭૪. V. V. Mirashi, *op. cit.*, pp. xlv-xlv
૭૫. ડ. કે. શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ”, પૃ. ૭૫-૭૭
૭૬. ડ. ગં. શાસ્ત્રી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૩૨૭ થી
૭૭. B G., Vol IX, pt. 1, p. 128
૭૮. *Ibid.*, p. 129
૭૯. M. R. Majmudar (Ed.), *Chronology of Gujarat*, p. 148
- ૮૦-૮૪. ડ. મા. મુનશી, “ચક્રવર્તી ગુર્જરા”, પૃ. ૬-૧૧
૮૫. રતનભણિરાવ લીમરાવ, “ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ-ઈસ્લામ યુગ”, ભા. ૧-૨, પૃ. ૬૪-૬૬
૮૬. H D Sankalia, *op. cit*, p. 109
૮૭. ગૌ. હી. ઝોશા, “રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ,” જિ. ૧, પૃ ૩૬-૮૧
- ૮૮-૯૦. ડ. મા. મુનશી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૬-૧૩
- ૯૧-૯૨. D. R. Bhandarkar, *Indian Antiquary*, Vol. XL, pp 21 ff.
૯૩. H D. Sankalia, *op. cit.*, p. 140
૯૪. ડ. મા. મુનશી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૨-૧૩
૯૫. H. D. Sankalia, *op. cit.*, p. 109
૯૬. D. R. Bhandarkar, *op. cit.*, p. 25
૯૭. ગૌ. હી. ઝોશા, “રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ,” જિ. ૧, પૃ ૧૩
૯૮. ડ. કે. શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ”, પૃ. ૧૩૫-૧૩૬
૯૯. જિ. વ. આચાર્ય (સ), ગુ. એ. ડે., ભા. ૧, લેખ ૧૦૨; ભા. ૩, લેખ ૨૩૬
૧૦૦. ડ. કે. શાસ્ત્રી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૩૨
૧૦૧. એન. પૃ. ૧૨૮
૧૦૨. એન. પૃ. ૧૨૭
૧૦૩. એન. પૃ. ૧૨૭-૧૨૮
૧૦૪. D. R. Bhandarkar, *op. cit.*, p. 24

- ૧૦૫ A. K. Majumdar, *Chaulukyas of Gujarat*, pp 15 ff.
૧૦૬. ગૌ હી ઓઝા, 'રાજપૂતાનં કા ઇતિહાસ', જિ. ૧, પૃ ૮-૩૮
૧૦૭. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, મે. ગ્રં. ભા. ૨, પૃ. ૫૧૦-૫૧૧
- ૧૦૮-૧૦૯, H. D. Sankalia, *op cit.*, pp 113-125, 130-137
૧૧૦. *Ibid*, pp 124 ff
૧૧૧. *Ibid.*, pp. 125 ff.
૧૧૨. D. R. Bhandarkar, *op cit.*, pp. 31 ff.
૧૧૩. H. D. Sankalia, *op cit.*, pp. 120-122
૧૧૪. હ ગં શાસ્ત્રી, "મૈત્રકકાલીન ગુજરાત", ભા. ૨, પૃ. ૩૧૧ થી
- ૧૧૫ એબન, પૃ ૬૨૧-૬૨૨
- ૧૧૬, જિ વ. આચાર્ય (સ.), "ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો", ભા ૩, લેખ નં. ૨૩૧, પૃ ૩૬
૧૧૭. Tod, *Annals and Antiquities of Rajasthan*, Pt 1, p. 105
૧૧૮. દુ ડે શાસ્ત્રી, ઉપધ્યક્ષ, પૃ. ૫૦
- ૧૧૯-૧૨૦. ડ. મા મુનશી, "ચક્રવર્તી ગુજરાત", પૃ. ૩૩-૩૪
૧૨૧. "રાસમાળા", ભા ૧, પૃ ૩૯૮-૩૯૯
- ૧૨૨ ડ. મા. મુનશી, ઉપધ્યક્ષ, પૃ ૩૪
૧૨૩. એબન, પૃ ૨૭-૨૯
૧૨૪. એબન, પૃ. ૨૫
૧૨૫. H. D. Sankalia, *op. cit.*, pp. 120 ff.
- ૧૨૬-૧૨૭ હ ગં. શાસ્ત્રી, "મૈત્રકકાલીન ગુજરાત", ભા. ૨, પૃ. ૪૭૮-૪૭૯
૧૨૮. H. D. Sankalia, *op cit.*, p. 128
૧૨૯. *Ibid*, p 127
૧૩૦. *Ibid.*, pp. 126 ff.
૧૩૧. હ. ગં. શાસ્ત્રી, "મૈત્રકકાલીન ગુજરાત", ભા ૧, પૃ. ૧૪૨-૧૪૩
૧૩૨. એબન, પૃ ૨૬૫-૨૬૬; ૩૨૦-૩૨૨
- ૧૩૩ હ. ગ. શાસ્ત્રી, "ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ", પૃ ૧૬૪
- ૧૩૪ એબન, પૃ ૧૦૩
- ૧૩૫ એબન, પૃ. ૧૬૪
૧૩૬. એબન, પૃ. ૧૬૩
- ૧૩૭ છુઓ ઉપર, પૃ. ૧૮૩.
૧૩૮. B. G., Vol IX, Pt. 1, p 125
૧૩૯. શં હ દેશાઈ, "સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસ", પૃ ૧૩૮
૧૪૦. B G, Vol VIII, p 672, હ ગં. શાસ્ત્રી, મે. ગ્રં. ભા ૧, પૃ. ૧૬૪-૧૬૫
૧૪૧. B G., Vol IX, Pt 1, p 127
- ૧૪૨-૧૪૪. શં. હ. દેશાઈ, ઉપધ્યક્ષ, પૃ ૨૬૪-૨૬૫
- ૧૪૫ એબન, પૃ ૨૮૫-૨૮૬
૧૪૬. એબન, પૃ. ૨૯૧-૨૯૩
- ૧૪૭ ગૌ હી ઓઝા, રાજપૂતાનં કા ઇતિહાસ, પૃ ૧; પૃ ૩૮૩ સે
- ૧૪૮ નર્મદાશંકર બાલસંકર, "કાલિયાનાં સર્વસંગ્રહ", પૃ. ૬૨
- ૧૪૯ ગ્રુ એ લે, ભા. ૨, લે ૧૪૫
૧૫૦. નર્મદાશંકર બાલસંકર, "કાલિયાનાં સર્વસંગ્રહ", પૃ. ૭૦

૧૫૧. ડૃ. કે. શાસ્ત્રી, “ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ”, પૃ. ૧૭૬
 ૧૫૨. જિ. વ. આચાર્ય, “ગ્ર. એ. લે.”, ભા. ૨, લેખ નં. ૧૪૦, ૧૪૦ અ,
 ૧૫૭ બ, ૧૬૮
 ૧૫૩. H. D. Sankalia, *op. cit.*, p. 140
 ૧૫૪. *Ibid.*, p. 141
 ૧૫૫. પૃ. ૧૦૭-૧૦૯
 ૧૫૬. ગ્ર. એ. લે., ભા. ૨, લેખ નં. ૧૩૭
 ૧૫૭ એજન, લેખ નં. ૧૩૦
 ૧૫૮. ડૃ. ગં. શાસ્ત્રી, જૈ. ગ્ર., ભા. ૧, પૃ. ૧૫૪, પાદટીપ ૯૨
 ૧૫૯-૧૬૧ H. D. Sankalia, *op. cit.*, pp. 146 ff.
 ૧૬૨. ડૃ કે શાસ્ત્રી, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૧૨૧
 ૧૬૩. ડૃ ગં શાસ્ત્રી, ગ્ર. પ્રા. ઇ., પૃ. ૨૬૭
 ૧૬૪ એજન, પૃ. ૩૦૦
 ૧૬૫ એજન, પૃ. ૧૯૮
 ૧૬૬ એજન, પૃ. ૨૨૮
 ૧૬૭ એજન, પૃ. ૨૬૯
 ૧૬૮ *Bombay Gazetteer*, Vol. IX, Pt. 1, pp. 1 ff.
 ૧૬૯ *Ibid.*, pp. 64 ff.
 ૧૭૦. *Ibid*, pp. 69 ff.
 ૧૭૧. *Ibid.*, pp. 123 ff.
 ૧૭૨. *Ibid*, pp. 154 ff.
 ૧૭૩ *Ibid.*, pp. 177 ff.
 ૧૭૪. *Ibid.*, pp. 228 ff.
 ૧૭૫. *Ibid*, pp. 237 ff; 290 ff.

પ્રકરણ ૧૩

કાલગણના

કાલગણના એ ઇતિહાસની કરોડરજુ છે. રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની ધણી ઘટનાઓ તે તે સમયના પ્રચલિત સંવતોનાં વર્ષોમાં નોંધી હોય છે. એને આધારે તે તે ઘટનાનો પૂર્વાપર સંબંધ સાંકળી શકાય છે તેમજ તે તે ઘટનાનો ચોક્કસ સમય નક્કી કરી શકાય છે, આથી ગુજરાતનો ઇતિહાસ આલેખતાં પહેલાં એમાં પ્રયોજાયેલ કાલગણનાની જુદી જુદી પદ્ધતિઓનો પરિચય કરવો પ્રાપ્ત થાય છે.

કાલગણનામાં સૂર્યના હિંદુ-અસ્ત પ્રભાસે પ્રકાશ-અંધકાર દર્શાવતો દિવસ (અહોરાત્ર), ચંદ્રની કલાની વધઘટનો નિયત ક્રમ દર્શાવતો માસ, અને ઋતુઓના પરિવર્તનનો નિયતક્રમ દર્શાવતું વર્ષ, એ ત્રણ મહત્ત્વના એકમ છે. એમાં ઇતિહાસની ઘટનાઓની બાબતમાં વર્ષની સંખ્યા સહુથી મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. માસ, પક્ષ, તિથિ, વાર ઇત્યાદિ એમાં વિગતો પૂરે છે. વર્ષ વિનાની મિતિ એ એકલા વિનાનાં મીંડાં છે

કાલગણનાની બાબતમાં જ્યારે કોઈ સજગ સંવત પ્રયોજતો નહોતો ત્યારે અગત્યના બનાવોનો સમય સામાન્યતઃ તે તે સમયના રાજાના રાજ્યકાલનાં વર્ષોમાં આપવામાં આવતો. મૌર્ય કાલમાં કોઈ સજગ સંવત વપરાતો નહોતો.^૧ મૌર્ય સમ્રાટ અશોકે પોતાના અભિલેખોમાં ઘટનાઓનો સમય પોતાના રાજ્યકાલના વર્ષોમાં આપ્યો છે. જો મૌર્ય કાલ દરમ્યાન ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે સરૂ કરેલ મૌર્ય સંવત વપરાતો હોત, તો અશોકે એના રાજ્યકાલના બનાવો માટે મૌર્ય સંવતના વર્ષો આપ્યા હોત, પોતાના રાજ્યાભિષેકનાં નહિ. વળી મૌર્ય સંવત જોમાં પ્રયોજાયો હોય તેવી કોઈ મિતિઓ કોઈ અન્ય લખાણોમાં ઉપલબ્ધ થઈ નથી

ઘટનાઓનો સમય રાજ્યકાલનાં વર્ષોમાં આપવાની પ્રણાલી ભારતીય-યવન રાજાઓના શાસનકાલમાં પણ ચાલુ રહી હતી.^૨

ગુજરાતનાં લખાણોમાં કાલગણનાને લગતા સૌથી પ્રાચીન ઉલ્લેખ અભિલેખોમાં આવે છે એમાં વપરાયેલા ધણા સવતો આગળ જતાં ગુજરાતનાં સાહિત્યિક લખાણોમાં પણ મળે છે. એમાંના કેટલાક સંવત વહેલામોડા ભારતના ખીળ ભાગોમાં પણ પ્રયોજ્યા છે, ન્યારે કોઈ કોઈ સંવત કેવળ ગુજરાતમાં જ વપરાયા છે.

ગુજરાતનાં આભિલેખિક અને સાહિત્યિક લખાણોમાં જુદા જુદા સંવતોનો પ્રયોગ ક્રમશઃ નીચે પ્રમાણે મળે છે :

૧. શક સંવત

પશ્ચિમના શક ક્ષત્રપ રાજાઓના રાજ્યકાલ દરમ્યાન ભારતીય કાલગણના વિશેની માહિતી પૂરી પાડતા સિદ્ધાંતો અને શિલાલેખો ઉપલબ્ધ થયા છે.

પશ્ચિમના ક્ષત્રપોની એ મુખ્ય શાખાઓમાં ક્ષત્રરાત ક્ષત્રપ રાજ નહંપાનનાં અભિલેખ વર્ષ ૪૧ થી ૪૬ સુધીના છે. આ વર્ષસંખ્યા પહેલાં માત્ર ‘વર્ષ’ શબ્દ પ્રયોજાયો છે આ વર્ષોને કેટલાક એના રાજ્યકાલનાં વર્ષો^૧ ગણે છે, ન્યારે ખીળ કેટલાક અચુક સવતનાં વર્ષ^૨ ગણે છે એમાં આવતી મિતિઓમાં વર્ષ, માસ અને તિથિનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે

પશ્ચિમના ક્ષત્રપોની ખીણ શાખાના કાર્દમક ક્ષત્રપોના શિલાલેખ વર્ષ ૫૨ થી ૨૨૮ સુધીના મળ્યા છે. આ શિલાલેખોમાંની મિતિઓમાં વર્ષ, માસ, પક્ષ, તિથિનો અને કોઈ વખત નક્ષત્રનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે કાર્દમક ક્ષત્રપોના સિદ્ધા સામાન્યતઃ સમયનિર્દેશવાળા જોવા મળે છે અને એમાં વર્ષ ૧૦૨ થી ૩૧૨ કે ૩૨૦ સુધીનાં મળ્યાં છે.

કાર્દમક ક્ષત્રપોના અભિલેખોમાં આવતાં વર્ષ સ્પષ્ટતઃ કોઈ સળંગ સંવતનાં માણ્ય પડે છે ક્ષત્રરાત ક્ષત્રપોના લેખોમાં પ્રયોજાયેલાં વર્ષ એ સંવતનાં હોવા સભવ નથી આ સવતતુ કોઈ ત્રિશિષ્ટ નામ વપરાયું નથી. એને પછીથી ‘શક સંવત’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે

શક સંવતની ઉત્પત્તિ વિશે વિવિધ મતો પ્રચલિત છે. કેટલાક કુપાણુ રાજ કનિષ્ઠને^૮ શક સવતનો પ્રવર્તક માને છે, તો કેટલાક શક ક્ષત્રપ રાજ નહંપાનને,^૯ કેટલાક ક્ષત્રપ રાજ ચાષ્ટનને,^{૧૦} તો વળી કેટલાક પદ્મવ રાજ વોનોનસ^{૧૧} કે કુપાણુ રાજ વીમ કેડફીસીસને^{૧૨} આ સંવતનો સ્થાપક માને છે.

આ સંવતનો ઉપયોગ પહેલાં ખાસ કરીને પશ્ચિમના ક્ષત્રપ રાજાઓના અભિલેખોમાં થયેલો મારૂમ પડે છે, આથી એ પશ્ચિમના ક્ષત્રપોએ શક સંવત પ્રવર્તવ્યો હશે એવો એક સામાન્ય મત પ્રચલિત છે. ક્ષત્રરાત ક્ષત્રપ લેખોના પહેલા ચાર હાથકાનાં વર્ષ નહિ મળતા હોવાથી તેમજ નહપાન અને એનો પુરોગામી ભૂમક ખંડિયા રાજાનું સ્થાન ધરાવતા હોવાથી ક્ષત્રરાત ક્ષત્રપોને આ સંવતના પ્રવર્તક માનવા ભાગ્યેજ ઉચિત ગણાય.

કાલાનુક્રમની દૃષ્ટિએ પશ્ચિમના ક્ષત્રપો કાર્દમક પ્રાયઃ કુપાણુ રાજાઓના આધિપત્ય નીચે હતા. આ કુપાણુએ કનિષ્ક ૧ દાના સમયથી પોતાનો એક સળગ સંવત વાપરેલો અને એનો આરંભ સંભવતઃ ઈ. સ. ૭૮ માં થયેલ ગણાય છે. આથી શક સંવત કુપાણુ રાજા કનિષ્ક પ્રવર્તવ્યો અને કુપાણુના ખંડિયા એવા કાર્દમક ક્ષત્રપ રાજાઓએ પણ એનો જ ઉપયોગ કર્યો છે એ પ્રચલિત મત સહુથી વધુ સ્વીકાર્ય લાગે છે.

શક્રચાતના સૈકાઓમાં જ્યારે કુપાણુ તથા ક્ષત્રપ રાજાઓ જ આ સંવતનો પ્રયોગ કરતા હતા ત્યારે એને માટે કોઈ વિશિષ્ટ નામ પ્રયોજાતું નહિ, પરંતુ આગળ જતાં જ્યારે બીજા સંવત પ્રચલિત થયા ત્યારે એ સંવતોથી અલગ પાડવા આ સંવતને 'શક કાલ' (શક સંવત) એવું નામ અપાયું,^{૧૩} કેમકે એ સંવત ત્યારે શક ભતિના ક્ષત્રપ રાજાઓના અભિલેખોમાં લગભગ ત્રણ સૈકાથી વધારાનો હોઈ શક રાજાઓ સાથે ખાસ સંકળાયેલો હતો.

ભવોત્તિષીઓએ નિશ્ચિત કર્યા મુજબ શક સંવતનું આરંભવર્ષ ઈ. સ. ૭૭-૭૮ મનાય છે.^{૧૪} ભારતના ધણાખરા ભાગોમાં આ સંવતનાં વર્ષ ગત વર્ષોની પદ્ધતિ^{૧૫} અનુસાર ગણાય છે.^{૧૬} એ ગણતરીએ આ સંવતનું પહેલું વર્તમાન વર્ષ ૩૭ માર્ચ, ઈ. સ. ૭૮ થી ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી, ઈ. સ. ૭૯ સુધીનું અને પહેલું ગત વર્ષ ૨૧ મી ફેબ્રુઆરી, ઈ. સ. ૭૯ થી ૧૦ મી માર્ચ, ઈ. સ. ૮૦ સુધીનું ગણાય છે.^{૧૭}

એ મુજબ શક વર્ષની બરાબરનું ઈસ્વી સનનું વર્ષ કાઢવા માટે શક સંવતના વર્ષમાં ચૈત્રથી ડિસેમ્બર દરમિયાન ૭૮ અને જાન્યુઆરીથી ફાગણ દરમિયાન ૭૯ ઉમેરવા પડે છે.^{૧૮} શક સંવતનું પહેલું ગત વર્ષ વિ. સ. ૧૩૫-૧૩૬ની બરાબર હોઈ શક સંવતના વર્ષમાં ચૈત્રથી આશ્વિન દરમિયાન ૧૩૪ ને કાર્તિકથી ફાલ્ગુન દરમિયાન ૧૩૫ ઉમેરવાથી વિક્રમ સંવતના સમકાલીન વર્ષનો આકેડો નીકળે છે. ^{૧૯}

આખા ભારતમાં આ સંવતનાં વર્ષ યૈનાદિ^{૨૦} ગણાય છે અને વર્ષનો આરંભ ચૈત્ર શુક્લ પ્રતિપદાથી થાય છે, પરંતુ મહિનાઓની ગણના—પદ્ધતિમાં તફાવત છે. ઉત્તર ભારતમાં આ સંવતના માસ પૂર્ણિમાત^{૨૧} છે, જ્યારે દક્ષિણ ભારતમાં અમાત^{૨૨} છે. ૨૩

ગુજરાતમાં શક ક્ષત્રપ રાજાઓની સત્તાનો અસ્ત થતાં શક સંવતનો ઉપયોગ લુપ્ત થતો ગયો. ગુપ્ત કાલ દરમ્યાન બહી જોને બદલે ‘ગુપ્ત સંવત’ પ્રચલિત થયો. આ કાલ દરમ્યાન શક સંવતના પ્રયોગવાળા આભિલેખિક કે સાહિત્યિક ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ થયા નથી.

ચૈત્ર કાલ દરમ્યાન શક સંવતની મિતિઓવાળા થોડા આભિલેખિક^{૨૪} તથા સાહિત્યિક^{૨૫} ઉલ્લેખ મળે છે. આ કાલમાં શક સંવતનો ઉપયોગ જ્યારે થતો. હવે અન્ય સંવતોનો ઉપયોગ થતાં આ સંવતનાં વર્ષો સાથે ‘શક’ એ નામનો પ્રયોગ થવા લાગ્યો. ૨૬

આ દરમ્યાન શક સંવત હખખણમાં પ્રચલિત થયો. ચૈત્ર કાલના અંતભાગમાં શક સંવત દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓની અસર હેઠળ ગુજરાતમાં ફરીથી પ્રચલિત બન્યો. એમણે ત્યાંના પ્રાચીન ચાલુક્યો પાસેથી આ સંવત અપનાવેલ જણાય છે. ૨૭

અનુચૈત્ર કાલ દરમ્યાન દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓએ ગુજરાત પર પોતાની સત્તા સ્થાપિત કરી અને ગુજરાતના લાઠ પ્રદેશ પર લગભગ ઈ. સ. ૬૩૦ સુધી સીધું શાસન કર્યું. આ સમય દરમ્યાન રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓએ પોતાના દાનશાસનોમાં શક સંવતનો ઉપયોગ કર્યો એમનાં દાનપત્રોમાં શક સં. ૭૩૦ (ઈ. સ. ૮૦૮) થી શક સં. ૮૫૨ (ઈ. સ. ૯૩૦) સુધીની મિતિઓ મળે છે. આ મિતિઓમાં વર્ષ, માસ, પક્ષ અને તિથિ આપેલ છે; કોઈકે વાર વારનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. એમાં શકનૃપકાલ એવો ૨૪૫ નામોલ્લેખ છે. પર્વ, ગ્રહણ, નક્ષત્ર અને સંવત્સરનો ઉલ્લેખ પણ જોવા મળે છે.

આ સમયની કેટલીક સાહિત્યિક કૃતિઓમાં પણ શક સંવત વપરાયે હોવાનું માલુમ પડે છે. એની મિતિઓ શક સં. ૭૭૨ (ઈ. સ. ૮૫૦) શક સં. ૮૫૩ (ઈ. સ. ૯૩૧) સુધીની ઉપલબ્ધ થાય છે એમાં વર્ષ, માસ, પક્ષ, તિથિ અને કોઈકે વાર સંવત્સરનો પ્રયોગ થયેલો માલુમ પડે છે. રાષ્ટ્રકૂટનાં દાનપત્રોમાં આવતા ગ્રહણ અને પર્વના ઉલ્લેખો પરથી આ

પડે છે કે આ સમય દરમ્યાન અહીં યૈત્રાદિ વર્ષગણનાની પદ્ધતિવાળા શક સંવતના માસ અર્માત પદ્ધતિએ ગણાતા શક સંવતની કેટલીક મિતિઓમાં સાઠ સંવત્સરોના ચક્રનો ૨૮ પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે

આ સંવત્સરોની ગણતરી પરથી એવું ફક્ત થાય છે કે એની ગણના પ્રાયઃ 'અભસિદ્ધાત' પ્રમાણે થતી, જે સિદ્ધાંત ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં પ્રચલિત હતો. ૨૯

સોલહી કાલ દરમ્યાન શક સવતની મિતિવાળા અભિલેખોનું પ્રમાણ અત્યંત જૂજ છે; સાહિત્યિક લખાણોમાં પણ એનું પ્રમાણ ધણુ મર્યાદિત છે. અભિલેખોમાંની એની બધી જ ઉપલબ્ધ મિતિઓ લાટના ચાલુક્ય રાજ્યો અને એમના મંડલેશ્વરોના દાનશાસનોમાંની છે મિતિઓમાં વર્ષ, માસ, પક્ષ, તિથિ અને કૌર્મિક વાર વાર, અહણુ તેમજ સંવત્સરોના પ્રયોગ થયેલો માલુમ પડે છે. વાર અને અહણુનો મેળ યૈત્રાદિ વર્ષ અને અર્માત માસની પદ્ધતિએ ખેસતો હોવાથી આ સમય દરમ્યાન યૈત્રાદિ પદ્ધતિવાળા શક સવતના માસ અર્માત પદ્ધતિ અનુસાર ગણાતા એમ ફક્ત થાય છે

સંવત્સરોની ગણતરી પરથી એવું માલુમ પડે છે કે એ સમયે અહીં સંવત્સરો દક્ષિણ ભારતની પદ્ધતિવાળા 'બાહરપત્ય સવત્સરચક્ર' અનુસાર ગણાતા

શિલાલેખોમાં આપેલી મિતિઓ પરથી માલુમ પડે છે કે દિલ્હી સલ્તનતના શાસન દરમ્યાન વિક્રમ સવતના વર્ષની સાથે શક વર્ષ જાગ્યેજ આપવામાં આવતું

ગુજરાતની સ્વતંત્ર સલ્તનતના અમલ દરમ્યાન, ખાસ કરીને લગભગ ૬ સ ૧૪૮૧ થી, વિ. સ ના વર્ષની સાથે સાથે થતા શક વર્ષના ઉલ્લેખનું પ્રમાણ ૬૦ ટકાથી વધુ જોવા મળે છે મુઘલ કાલના શિલાલેખો તેમજ ખતોમાં આપેલી મિતિઓમાં આ પ્રમાણુ લગભગ ૪૦ ટકા જેટલું જણાય છે. મરાઠા કાલ દરમ્યાન શક વર્ષનો ઉપયોગ વધારે પ્રમાણમાં થતો હોવાની અપેક્ષા રહે છે, ૩૦ પરંતુ ઉપલબ્ધ ખતો અને શિલાલેખોમાં મળતી મિતિઓમાં એનું પ્રમાણુ એનાથીયે ઘટીને ૩૫ ટકા જેટલું થયેલું દેખાય છે બ્રિટિશ કાલ દરમ્યાન આ પ્રમાણુ એનાથીયે વધુ ને વધુ ઘટતું જાય છે.

અર્વાચીન કાલમાં ગુજરાતમાં શક સંવતનો ઉપયોગ, ખાસ કરીને જ્યોતિષીઓમાં (તથા ગુજરાતમાં વસતા મહારાષ્ટ્રીઓમાં), મર્યાદિત રહ્યો.

ન-મપત્રિકામાં વિક્રમ સંવતના વર્ષની સાથે હંમેશાં 'શ્રીમદ્ભૂપતિચાલિવાદનકૃત શક (વર્ષ) આપવામાં આવે છે.

આજાદ ભારતે જે રાષ્ટ્રીય પંચાંગપદ્ધતિ અપનાવી છે તેમાં શક સંવત પ્રયોગવામાં આવ્યો છે, ૩૧ માથી હવે આ સંવત ભારતભરમાં વિશેષ પ્રચલિત થવા લાગ્યો છે.

૨. કથિક સંવત

સાબરકાંઠા જિલ્લાના શામળાજી પાસે આવેલા દેવની મોરી નામે ગામ પાસે ખોદકામ કરતાં એક બૌદ્ધ સ્તૂપ અળી આવ્યો હતો. એના પેટાળમાંથી પથ્થરનો એક કબજો મળ્યો અળી આવેલ હતો એના પરના અભિલેખમાં આવેલી મિતિનું વર્ષ " ૬૩૨" એના રાજ્યકાલ દરમ્યાનનું કથિક રાજ્યોત્સવ ૧૨૭ થું વર્ષ ' છે. ૩૨

આ કથિક રાજ્યોત્સવ સંવત કોઈ નવો જ સંવત હતો કે કોઈ પ્રચલિત સંવતના પર્યાય તરીકે વપરાયેલો હતો એ વિશે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. અભિલેખની મિતિમાં ૬૩૨નું રાજ્યોત્સવ આવેલો હોઈ પહેલાં એ ૬૩૨ને પશ્ચિમનો ક્ષત્રપ રાજા ૬૩૨ને પહેલો (શક સં. ૧૨૧ થી શ. સં. ૧૪૪) માનવામાં આવેલો અને કથિક રાજ્યોત્સવ ૧૨૭ મા વર્ષને શક સંવત્સ માનવામાં આવેલું, ૩૩ પરંતુ કેટલાક અભિલેખિક, લિપિવિદ્વાદીય અને પુરાતત્ત્વકીય પુરાવાઓથી કથિક રાજ્યોત્સવ ૧૨૭ મા વર્ષને શક સંવત્સ માનવું સંભવતું નથી. કેટલાક વિદ્વાનો આ મિતિને કલ્પયુરિ સંવત્સ ૩૪૪ થી ગણાવે છે અને ૬૩૨ને ક્ષત્રપ વંશનો રાજા ૬૩૨ને ત્રીજો (ઈ. સ. ૩૪૪ થી ૩૭૬-૮૦) માને છે ૩૪ આ ગણતરીએ વર્ષ ૧૨૭ એ ઈ. સ. ૩૭૬-૭૭ આવે. કોઈ વળી આ વર્ષને કોઈ અસાત સંવત્સ અને આ રાજ્યને કથિક વંશનો માનવાનું સૂચવે છે, પરંતુ આ સ્તૂપનાં અંકિતોમાં ક્ષત્રપ રાજ્યોત્સવ અનેક સિક્કા મળ્યા હોઈ આ રાજ્ય ક્ષત્રપ ૬૩૨ને ત્રીજો હોવાનું તકન સહનિત છે, બ્યારે ક્ષત્રપ રાજ્યોત્સવ ૩૪૪ જ અભિલેખોમાં શક સંવત વપરાયો હોઈ અને ક્ષત્રપ કાલ દરમ્યાન કલ્પયુરિ સંવત માત્ર દક્ષિણ ગુજરાતમાં જ વપરાતો હોઈ કલ્પની મિતિ કલ્પયુરિ સંવતની લાગ્યેલ હોઈ શકે. આથી કેટલાક વિદ્વાનો આ અભિલેખમાના ૬૩૨ને ક્ષત્રપ રાજા ૬૩૨ને ત્રીજો (ઈ. સ. ૩૪૪ થી ૩૭૬) માનવા છતાં કથિક સંવતને એક ગુદો જ સંવત માને છે.

આ રીતે જોતાં કથિક સંવત્સર આરંભવર્ષ ૪ સ. ૨૨૦ થી ૨૫૦ વચ્ચે હોઈ શકે

કથિક રાજ્યો પાંચમના કઠકો અથવા કઠીઓ હોય એમ માનવામાં આવે છે ૩૧ દેવની મેરીમાં આવીને વસેલ બૌદ્ધ સધ પાંચમના કથિકોના રાજ્યમાંથી આવ્યો હોય અને આ સધે અહીં કથિક રાજ્યોના સંવતનો પ્રયોગ કર્યો હોય એ વિશેષ સંભવે છે. એ અનુસાર એ સમયે એ સ્થળે રાજસત્તા તો ક્ષત્રપ વંશની જ ચાલુ રહેલી, પરંતુ આ લિપ્તસધે પોતાનો આગવો એવો કથિક સવત વાપર્યો, એવું દર્શિત થાય છે.

આ સવતનો ઉલ્લેખ ભારતમાં કોઈ અન્ય સ્થળે થયેલો મળ્યો નથી; ગુજરાતમાં એનો એકમાત્ર ઉલ્લેખ મળ્યો છે. આ સંવત અહીં ઝાઝો વખત પ્રચલિત રહ્યો જણાતો નથી તેમ ગુજરાતમાં અન્યત્ર પ્રસર્યો પણ લાગતો નથી.

૩. ગુપ્ત સંવત

ગુપ્ત રાજવીઓના રાજ્યકાલના મુખ્યત્વે કેટલાક અભિલેખ ઉપલબ્ધ થયા છે. આ અભિલેખોમાં સિદ્ધાલેખો મળે છે. સિદ્ધાઓ પર (ગુપ્ત) 'સ' ૯૦ થી ૯૦ + ૪' એટલે કે 'સ ૯૧ થી ૯૪' સુધીનાં વર્ષોવાળા સિદ્ધા મળે છે કુમારગુપ્ત અને સ્કંદગુપ્તના, ગુજરાત માટેના, સિદ્ધાઓમાં બહુ થોડી મિતિઓ મળે છે, અને એમાં પણ ૧૦૦ નો અંક જ સ્પષ્ટ રીતે વાંચી શકાય છે, જ્યારે દશકના અને એકમના અંક મિલકુલ વાંચી શકાતા નથી.

ગુપ્ત કાલ દરમિયાન ગુજરાતમાં સ્કંદગુપ્તના સમયનો શ્રુ. સં ૧૩૬, ૧૩૭ અને ૧૩૮ના સમયનિર્દેશવાળો એક લેખ મળી આવેલ છે. ૩૭ આમાંના પહેલા બે નિર્દેશોમાં વર્ષ, માસ અને તિથિ આપવામાં આવ્યાં છે.

મગધના ગુપ્ત રાજ્યોએ વાપરેલ સંવતને માટે શરૂઆતમાં કંઈ વિશિષ્ટ નામ પ્રયોજાતું નહિ, પણ સ્કંદગુપ્તના સમયથી એને 'ગુપ્ત કાલ' (ગુપ્તોનો સંવત) તરીકે ઓળખવામાં આવતો ૩૮

ગુપ્ત સંવતની ઉત્પત્તિ વિશે એક સામાન્ય મત પ્રચલિત છે કે ગુપ્ત વંશના પહેલા સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત પહેલાએ આ સંવત પ્રવર્તાવ્યો અને એના રાજ્યાભિષેકના પહેલા વર્ષથી આદ્ય સવત્સર પહેલું વર્ષ ગણાવા લાગ્યું.

અલ્પ-ખીટીનીના જણાવ્યા મુજબ ગુપ્ત સંવતનો આરંભ શક સંવત પછી ૨૪૧ વર્ષે થયો ને શુતકાલની મિતિઓ પણ એ રીતે બંધ બેસે છે ૨૬

આ અનુસાર ગુપ્ત સંવતનું પહેલું વર્ષ શક વર્ષ ૨૪૨ (૨૬ મી ફેબ્રુઆરી, ઈ. સ. ૩૨૦ થી ૧૫ મી માર્ચ, ઈ. સ. ૩૨૧ સુધી) બરાબર ગણાય છે, આથી ગુપ્ત સંવતના વર્ષ બરાબરનું ઈ. સ. નું ૫૫ મેળવવા ગુપ્ત સંવતમાં ચૈત્રથી દિસેમ્બર સુધી ૩૧૬ અને જાન્યુઆરીથી ફાગણ સુધી ૩૨૦ ઉમેરવા પડે છે ૪૦

ગુપ્ત સંવતની વર્ષગણનામાં ઉત્તર ભારતમાં વર્ષનો આરંભ ચૈત્રથી થાય છે અને એના માસ પૂર્ણિમાન છે. ૪૧ પરંતુ જૂનાગઢ શૈલસેખરમાં આપેલી મિતિમાં વારનો ઉલ્લેખ નહિ હોવાથી ગુજરાતમાં વર્ષગણના અને માસગણનાની કઈ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી એ વિશે નિશ્ચિત અનુમાન થઈ શકતું નથી ઉત્તર ભારતમાં આ સંવતનાં વર્ષ ચૈત્રાદિ હોવાથી ગુજરાતમાં પણ એ ચૈત્રાદિ ગણાતાં હશે તેમજ ચૈત્રક કાલની માસગણનાની પૂર્ણિમાત પદ્ધતિ એની અગાઉના આ સમય દરમ્યાન પણ પ્રચલિત હશે એમ અનુમાન કરી શકાય.

ગુપ્ત શાસનના અંત પછી આ સંવત ગુજરાતમાં વલ્લભી સંવતના સુધારેલા સ્વરૂપે પ્રચલિત રહ્યો, પરંતુ એના મૂળ સ્વરૂપે તો ત્રણસોએક વર્ષ બાદ ફરી પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત થયો. ચૈત્રક કાલના અંતભાગમાં ત્યાં સિંધથી આવી વસેલા સૈંધવ રાજાઓએ એને મૂળ સ્વરૂપે પાછો પ્રચલિત કર્યો

આથી અનુચૈત્રક કાલનાં સૈંધવ રાજાઓનાં દાનશાસનોમાં આ સંવત દેખા દે છે. આ રાજાઓનાં દાનશાસનોમાં ગુપ્ત સંવતની મિતિઓ વર્ષ ૫૧૩ થી ૫૬૬ સુધીની મળે છે. ૪૨ મિતિઓના નિરીક્ષણ પરથી માલુમ પડે છે કે આ શાસનોમાં વપરાયેલો ગુપ્ત સંવત ઉત્તર ભારતની જેમ ચૈત્રાદિ વર્ષની પદ્ધતિવાળો હતો અને એના માસ પણ પૂર્ણિમાત હતા

સૈંધવ રાજ્યના અંત પછી ગુજરાનમાં ગુપ્ત સંવત સત્તર લુપ્ત થયો

૪. વલ્લભી સંવત

ચૈત્રક કાલ દરમ્યાન ચૈત્રક રાજાઓનાં દાનશાસનોમાં આપેલ મિતિઓનાં વર્ષ કોઈ એક સળંગ સંવતનાં હોવાનું માલુમ પડે છે; પરંતુ આ દાનશાસનોમાં એ સંવતનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી, આથી આ સંવત કયો દશે એ માટે જુદા જુદા વિદ્વાનોએ અલગ અલગ મત રજૂ કરેલા. ખ્રિસ્તેપ ૪૩ અને

ન્યૂન૪૪ જેવા વિદ્વાનોએ આ સંવતને વિક્રમ સંવત માનેલો, ટોમસ૪૫ અને ભાઉ દાહ૪૬ જેવા વિદ્વાનોએ એને શક સંવત માનેલો, પરંતુ સમકાલીન ઘટનાઓના અભ્યાસ પરથી મૈત્રકોનાં દાનશાસનોમાં વપરાયેલ સંવતનાં વર્ષ વલ્લી સંવતનાં મનાવા લાગ્યાં સૌ પ્રથમ કચ્છીસને આ મિતિઓનાં વર્ષ વલ્લી સંવતનાં છે એવું મુચન કચ્છી ૪૭ અને કૂલીટે વિગતપૂર્ણ અભ્યાસથી આ મતને પ્રતિપાદિત કર્યો. ૪૮ યુચન સ્વાગે પોતાના પ્રવાસ દરમ્યાન, અર્થાત્ ઈ. સ. ૧૪૦ ના અરસામાં, વલ્લીમાં શીલાદિત્યનો ભત્રીજો કુવપટ્ટ રાજ્ય કરતો હોવાનું અને એ કોનોબના રાજ શીલાદિત્યનો અર્થાત્ હર્ષવર્ધનનો ભત્રીજો થતો હોવાનું જણાવ્યું છે, એ આધારે કુવસેન બીજો યુચન સ્વાગ અને હર્ષવર્ધનનો સમકાલીન હતો એ નિશ્ચિત છે કુવસેન બીજાનાં દાનપત્રોની મિતિ સં ૩૧૦ થી ૩૨૧ ની છે આ મિતિઓને ઈ. સ. ૩૧૬ ના અરસામાં શરૂ થયેલા ગણાતા વલ્લી સંવતની માનવામાં આવે તો ઉપરનો સંબંધ બરાબર બધાં બેસે છે વળી નાદીપુરીના ૬૬ રાજ(ઈ. સ. ૬૨૬-૪૧)ના સંબંધમાં હર્ષના સમયના વલ્લીપતિનો ઉલ્લેખ આવે છે એને પણ આનાથી સમર્થન મળે છે. હિપિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ વલ્લીનાં દાનશાસન ઈ. સ. ૫૦૦ થી ૮૦૦ ના અરસામાં મનાય છે આમ મૈત્રકોનાં દાનશાસનોમાં પ્રયોજાયેલા આ સંવતને 'વલ્લી સંવત' માનવો યુક્ત છે.

મૈત્રકોનાં દાનશાસનોમાં સં. ૧૮૩ થી ૪૪૭ સુધીની મિતિઓ મળે છે ૪૯ તેઓમાં સંવતનું કોઈ નામ જણાવ્યું નથી, પરંતુ મૈત્રક કોણ પછીના કોણના અભિલેખોમાં 'વલ્લી સંવત' નામે સંવતનો ઉલ્લેખ આવે છે, જે વલ્લીના મૈત્રક રાજ્યમાં પ્રચલિત થયેલો સંવત હોવો જોઈએ અહ્-બીરની (ઈ. સ. ૧૦૩૦) પણ ભારતના સંવતોમાં વલ્લી સંવતની નોંધ કરે છે ૫૦

મુત સંવતની જેમ વલ્લી સંવતનો આરંભ પણ શક સંવત પછી ૨૪૧ વર્ષે થયો હોવાનું અહ્-બીરની જણાવે છે. ૫૧ અનુનંદેવના વેરાવળવાળા શિલાલેખોમાં વલ્લી સંવત ૬૪૫ ની બરાબર વિ. સ. ૧૩૨૦ નું વર્ષ આપવામાં આવ્યું છે એ પરથી પણ આ મતને સમર્થન મળે છે. ૫૨

વધારે સંબંધિત તો એ છે કે વલ્લીના મૈત્રક રાજ્યમાં આ સંવત વ્યાપક રીતે પ્રચલિત હોવાથી એમાં એનું 'વલ્લી સંવત' એવું સ્પષ્ટ નામ પ્રયોજવાની લાગ્યેજ બંદર જણાતી હશે; સંવતના નામ-નિર્દેશ વિના સીધું વર્ષ જ આપવામાં આવતું. ૫૩

વલભી સંવતનાં વર્ષ અને માસનો આરંભ કઈ રીતે થતો એ વિશે વેદાવળી અર્જુનદેવના લેખની મિતિની વિગતો પરથી જણાય છે કે 'સુરાષ્ટ્ર'માં એ સમયે કાર્તિકાદિ વર્ષ પ્રચલિત હતું. મૈત્રકોનાં દાનશાસનોમાંની મિતિઓમાં નિશ્ચિ સાથે વાર આવ્યો નહિ હોવાથી એ કાલની આ સંવતની વર્ષગણના તેમજ માસગણનાની પદ્ધતિ નક્કી કરવા માટે બહુ જૂજ સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે આ દાનશાસનોમાંની એક મિતિમાં સ્વર્ગદ્રશ્યનો^{૫૪} અને ત્રણ મિતિઓમાં દ્વિતીય માસનો^{૫૫} ઉલ્લેખ આવે છે એ પરથી મિતિઓમાં વર્ષ અને માસની ગણતરી કેવી રીતે થતી એ તપાસી શકાય છે^{૫૬}

મિતિમાં આવતું સ્વર્ગદ્રશ્ય પૂર્ણિમાત પદ્ધતિએ બંધ બેસે છે અધિક માસની મિતિઓ તપાસતાં માલૂમ પડે છે કે મૈત્રક કાલ દરમ્યાન અધિક માસ ગણવામાં મધ્યમ ગણિતની રચૂલ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી અને માસનાં નામ આપવામાં કાલની મીનાદિ પદ્ધતિને બદલે મેષાદિ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી.^{૫૭} અધિક માસની આ મિતિઓ કાર્તિકાદિ વર્ષની ગણતરી પ્રમાણે જ બંધ બેસે છે એ પરથી વલભી સંવતનાં વર્ષ કાર્તિકાદિ હોવાનું અને એના માસ પૂર્ણિમાત હોવાનું ક્ષતિ થાય છે

મૈત્રક કાલ પછીની વલભી સંવતની ઉપલબ્ધ મિતિઓ^{૫૮} તપાસતાં માલૂમ પડે છે કે 'સુરાષ્ટ્ર'માં વલભી સંવત પ્રચલિત રહ્યો ત્યાં સુધી એનાં વર્ષ અને એના માસ એ જ પદ્ધતિએ ગણાતા આ સમય દરમ્યાન દાનશાસનોમાં વપરાયેલ મિતિઓમાં વલ્મી સંવત એવું ૨૫૭૮ નામ જોવા મળે છે.^{૫૯}

વલભી સંવતનું પહેલું વર્ષ વિ સં. ૩૭૫ ની કાર્તિક શુકલ પ્રતિપદા (અર્થાત્ ઈ. સ. ૩૧૮ ના ઓક્ટોબરની ૧૨ મી)એ શરૂ થઈ વિ સં. ૩૭૫ ના આશ્વિન માસની અમાવાસ્યાએ (અર્થાત્ ઈ સ ૩૧૯ ના સપ્ટેમ્બરની ૩૦ મીએ) પૂરું થાય છે જુનરાતમાં વિક્રમ સંવતનાં વર્ષ કાર્તિકાદિ હોવાથી વિક્રમ સંવત અને વલભી સંવતનાં વર્ષોમાં કાયમ એકસરખો તફાવત રહે છે વલભી સંવતની બરાબર વિક્રમ સંવતનું વર્ષ કાઢવા વલભી સંવતનાં વર્ષોમાં ૩૭૫ ઉમેરવા પડે છે શક વર્ષ જોતો હોવાથી વલભી સંવતની બરાબરનું શક સંવતનું વર્ષ શોધવા વલભી સંવતના વર્ષમાં કાર્તિક શુકલથી કાલશુન કૃષ્ણ સુધીના પક્ષ માટે ૨૪૦ ને જોત શુકલથી આશ્વિન કૃષ્ણ સુધીના પક્ષ માટે ૨૪૧ ઉમેરવા પડે છે. એ જ પ્રમાણે ઈસ્વી સનનું વર્ષ શોધવા વલભી સંવતના વર્ષમાં કાર્તિકથી ડિસેમ્બર સુધીની મિતિ માટે ૩૧૮ ને જનશુઆરીથી આગો સુધીની મિ.નિ માટે ૩૧૯ ઉમેરવા પડે છે.^{૬૦}

વલ્લભીના મૈત્રક રાજ્યના અત પછી ગુજરાતમાં જુદા જુદા રાજવંશોના સત્તાઓ પ્રવર્તી, જેમણે શક ગુપ્ત અને વિક્રમ જેવા અન્ય સવતો વાપરી એમ છતાં શતકાથી ગુજરાતમાં ૩૬ થયેલો વલ્લભી સવત અનુમૈત્રક કાલ દરમ્યાન પણ થોડા પ્રમાણમાં પ્રચલિત રહ્યો

અનુમૈત્રક કાલના ગુપ્ત સંવતની મિતિઓને એ કાલના વલ્લભી સંવતની મિતિઓ સાથે સરખાવતાં જણાય છે કે એ કાલ દરમ્યાન પણ ગુપ્ત સવતમાં ચૈત્રાદિ વર્ષની અને વલ્લભી સંવતમાં કાર્તિકાદિ વર્ષની પદ્ધતિનો સ્પષ્ટ ફરક હતો. સુરાષ્ટ્રના લેખોની જે જે મિતિઓ ગુપ્ત સવત અનુસાર આપવામાં આવી હોય તેમાં હંમેશાં ઉત્તર ભારતની ચૈત્રાદિ વર્ષની પદ્ધતિ જળવાઈ હોવાનું અને જે જે મિતિઓ વલ્લભી સંવત અનુસાર આપવામાં આવી હોય તેમાં હંમેશાં કાર્તિકાદિ વર્ષની સ્થાનિક પદ્ધતિ પ્રચલિત હોવાનું તદ્દન સ્પષ્ટ છે

સોલંકી કાલ દરમ્યાન વલ્લભી સવતના પ્રયોગવાળી થોડીક મિતિઓ ઉપલબ્ધ થાય છે એ મિતિઓની ચકાસણી પરથી માલુમ પડે છે કે આ સમય દરમ્યાન પણ કાર્તિકાદિ વર્ષ અને પૂર્ણિમાત માસની પદ્ધતિ પ્રચલિત રહી. સોલંકી કાલના અત પછી વલ્લભી સવત સમૂળો લુપ્ત થયો.

૫. કલ્પચુરિ સંવત

ગુપ્ત કાલ તથા મૈત્રક કાલ દરમ્યાન દક્ષિણ ગુજરાતમાં એક જુદો જ સંવત પ્રચલિત હતો, જે આગળ જતાં કલ્પચુરિ તરીકે જાણીતો થયો. ગુજરાતના ઉપલબ્ધ અભિલેખોમાં આ સવત પહેલવહેલો દક્ષિણ ગુજરાત અને ઉત્તર કોંકણના ત્રૈકૂટક વંશના રાજાઓના અભિલેખોમાં વપરાયેલો જેવા મળે છે. એમાં એ સવતનાં વર્ષ ૨૦૭ થી ૨૪૫ નો ઉલ્લેખ આવે છે, ત્યાર પછી ભરુકચ્છના રાજા સંગમસિંહના દાનશાસન(વર્ષ ૨૬૨)માં, નાસિક અને વડોદરા જિલ્લામાંથી મળેલાં પ્રાચીન કલ્પચુરિ વંશના રાજાઓના દાનશાસનો(વર્ષ ૩૪૭ થી ૩૬૧)માં, નાંદીપુરી-ભરુકચ્છના ગુર્જર રાજાઓના દાનશાસનો(વર્ષ ૩૮૦ થી ૪૮૬)માં, દક્ષિણ ગુજરાત અને ખાનદેશના સેદ્રક રાજાઓના દાનપત્રો(વર્ષ ૪૦૪ અને ૪૦૬)માં અને દક્ષિણ ગુજરાતના પ્રાચીન ચાલુક્ય રાજાઓનાં દાનપત્રો(વર્ષ ૪૨૧ થી ૪૬૦)માં આ સવતની મિતિઓ મળે છે. આમ દક્ષિણ ગુજરાતના અભિલેખોમાં આ સવત વર્ષ ૨૦૭ થી ૪૬૦ સુધી પ્રયોજાયેલો જેવા મળે છે.

દક્ષિણ ગુજરાત અને એની આસપાસના પ્રદેશોમાંથી મળેલા અભિલેખોની મિતિઓમાં આ સંવતનાં વર્ષ આપવામાં આવ્યાં છે, પરંતુ કયાંય એ સંવતનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી. આ સંવતનો પહેલો પ્રયોગ ત્રૈકૂટક વશના કપહરી તામ્રપત્રમાં થયો જણાતાં કેટલાક એને ત્રૈકૂટક સંવત કહેતા, ૧૨ પરંતુ ત્રૈકૂટકોના લેખોમાં વહેલામાં વહેલી ૨૦૭ ની મિતિ હોઈ આ સંવત એ રાજવંશે શરૂ કર્યો હોય એ સંભવિત નથી. પછીના અભિલેખોમાં આ સંવતને એની ૬-૧૦ થી સદી દરમ્યાન “કલચુરિ સંવત” તથા “ચેદિ સંવત” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે ૧૩ આ પરથી પહેલાંના અભિલેખોમાં વપરાયેલ સંવતને પણ ‘કલચુરિ’ કે ‘ચેદિ’ સંવત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, પરંતુ ત્રૈકૂટકોના સમયમાં આ સંવતનો કલચુરિ વશ અને ચેદિ દેસ સાથે સીધો સંબંધ હોય એવો કોઈ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ય નથી આથી આ સંવતનું મૂળ નામ ‘કલચુરિ’ કે ‘ચેદિ’ સંવત એવું લાગ્યેજ હોઈ શકે, છતાં એના મૂળ નામની માહિતીના અભાવે સમગ્ર ખાતર પહેલાંના કાલના સંવતને પણ ‘કલચુરિ સંવત’ (કે ‘ચેદિ સંવત’) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે

કલચુરિ સંવતના આરંભ વિશે સૌ પ્રથમ પંડિત જગવાનલાલ ઇંદ્રજીએ તુલનાત્મક અભ્યાસ પરથી જણાવ્યું કે આ સંવતનો આરંભ ઈ. સ. ૨૪૪-૪૫ ના અરસામાં થયેલ છે. ૧૪ અનુકાલીન કલચુરિ સંવતના લેખોમાં અલ્લહુદ્દેવી (વર્ષ ૬૦૭) અને એના પિતામહ ઉદયાદિત્ય(ઈ. સ. ૧૦૫૦ ને ૧૧૦૦ વચ્ચે)- ના સમયની તુલના પરથી હોલે આ સંવતનો આરંભ ઈ. સ. ૨૫૦ ના અરસામાં થયો એમ સૂચન કર્યું. ૧૫ કલચુરિ સંવતની મિતિઓની ગણતરી પરથી કનિંગહમ્ એ સંવતને ઈ. સ. ૨૪૬ માં શરૂ થયો હોવાનું પ્રતિપાદિત કર્યું. ૧૬ આ મિતિઓમાં આપેલી વાર વગેરેની વિગત પરથી કિલહોર્ને એનાં વર્ષ પ્રાચિન ભાદ્રપદાદિ અને સહવતઃ આશ્વિનાદિ, તેમજ એના માસ પૂર્ણિમાત હોવાનું નિશ્ચિત કર્યું. ૧૭

ભાદ્રપદાદિ વર્ષની પદ્ધતિ વિશે અલ્-ખીરનીના પુસ્તકમાં ઉલ્લેખ આવતો હોવાથી કિલહોર્ને કલચુરિ સંવતના વર્ષ ૧ નો આરંભ વિ. સં. ૩૦૫ ની ભાદ્રપદ શુકલ પ્રતિપદાએ (ઈ. સ. ૨૪૬ ના જુલાઈની ૨૮ થીએ) થતો હોવાનું સૂચવેલું, ૧૮ પરંતુ આગળ જતાં ખીજા કેટલીક મિતિઓનો મેળ ભાદ્રપદાદિ વર્ષને બદલે આશ્વિનાદિ વર્ષની પદ્ધતિ સાથે મળતો જણાતાં એના ૧ લા વર્ષનો આરંભ વિ. સં. ૩૦૬ ની આશ્વિન શુકલ પ્રતિપદા(ઈ. સ. ૨૪૬ ના ઓગસ્ટની

૨૬ મી)એ થયેલા ગણવા લાગ્યો ૧૯ મિરાશીએ વધારાની મિતિઓની ગણતરી કરી આ સંવતનાં વર્ષ આશ્વિનાદિ નહિ, પણ કાર્તિકાદિ હોવાનું સાબિત કરી એના વર્ષ ૧ નો આરભ ઈ સ. ૨૪૬ ની ૨૫ મી સપ્ટેમ્બરે થયો હોવાનું અને એના માસ પૂર્ણિમાત નહિ, પરંતુ અમાત હોવાનું પ્રતિપાદિત કર્યું ૭૦

દક્ષિણ ગુજરાતના અભિલેખોમા પ્રયોજાયેલ કલચુરિ સંવતની મિતિઓમાં આપેલાં વર્ષ, માસ, પક્ષ અને તિથિની ગણતરી પરથી પણ કલિત થાય છે કે કલચુરિ સંવતના વર્ષ ૧ નો આરભ વિક્રમ સંવત ૩૦૬ ની કાર્તિક શુકલ પ્રતિપદા(ઈ સ. ૨૪૬ ની ૨૫ મી સપ્ટેમ્બર)ના રોજ થયો, એ સંવતના વર્ષ ગત અને કાર્તિકાદિ હતાં અને એના માસ અમાત હતા.

આથી કલચુરિ સંવતના વર્ષમાં ૩૦૫ હિમેરવાથી એની બરાબરનું વિક્રમ સંવતનું વર્ષ આવે આ ગણતરીએ કલચુરિ સંવતના વર્ષની બરાબરનું ઈ સ.-નું વર્ષ કાઢવા માટે કલચુરિ સંવતના વર્ષમાં કાર્તિકથી ડિસેમ્બર સુધીના સમય માટે ૨૪૮ અને જન્યુઆરીથી ફાગણ સુધીના સમય માટે ૨૪૬ હિમેરવા પડે ૭૧

આ સંવતની ઉત્પત્તિ વિશે અનેક જુદાં જુદાં મતવ્ય ૨જૂ થયાં છે ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ પહેલા કચ્છેરી તામ્રપત્રને આધારે આ સંવતને ત્રૈકૂટકોનો સંવત માન્યો, પણ ત્રૈકૂટક રાજ્યોના અભિલેખોમાં એ સંવતનાં વર્ષો ૨૦૭ થી ૨૪૫ સુધીનાં ૪૦થી ઓછાં એ સંવતનો આરભ એની પહેલાંના સમયમાં સૌરાષ્ટ્રમાં ક્ષત્રપ કાલ દરમ્યાન થયેલા રાજ ઇશ્વરદત્તે કર્યો હોવાનું સ્પષ્ટ. આ ઇશ્વરદત્તને એમણે આભીર વંશનો માન્યો અને એનો શાસનકાલ શક વર્ષ ૧૭૧-૭૬(ઈ સ. ૨૪૬-૫૪)ના વચગાળામાં મૂક્યો. એમણે આભીરોને અને પછીના કલચુરિઓને એક વંશના માન્યા, પરંતુ આગળ જતા વચગાળાના ક્ષત્રપ સિદ્ધાઓ ૪૦થી ઓછાં રાજ ઇશ્વરદત્તનો સમય શક વર્ષ ૧૧૦-૧૨(ઈ સ. ૧૮૮-૯૦)ના વચગાળામાં મૂકવામાં આવ્યો. આથી આ સંવત ઇશ્વરદત્તે શરૂ કર્યો હોય એવી કલ્પના સ્વીકાર્ય ગણાતી નથી

૨ ચ મજુમદારે કુષાણ સમ્રાટ કનિષ્કને આ સંવતનો પ્રવર્તક માન્યો ૭૨ જયસ્વાલે વાકાટક વંશના સમ્રાટ પ્રવરસેન ૧ લાએ આ સંવત શરૂ કર્યો હોવાનો મત ૨જૂ કર્યો, ૭૩ પરંતુ તુલનાત્મક અભ્યાસ પરથી હાલ આ મતો સ્વીકાર્ય ગણાતા નથી ત્રૈકૂટકોની પહેલાં અન્ય કોઈ રાજવંશે આ સંવત વાપર્યો હોવાની ખાતરી પડતી નથી. મિરાશીએ આભીર રાજ ઇશ્વરસેનના

નાસિક શુક્લાના લેખમાં આવતા વર્ષ ૬ ને આ સંવત્સરું માનીને તથા પુરાણોમાં જણાવેલા ૧૦ આબીર રાજ્યોનો વશ એ ઈશ્વરસેનથી શરૂ થયો હોવાનું માની લઈને આ સંવત આબીર રાજ્યમાં ઈશ્વરસેનના સત્તારોહણથી પ્રચલિત થયો હોવાનું સૂચવ્યું છે. ૭૪ ઈશ્વરસેનના લેખનું વર્ષ ૨૫૭૮ તઃ એના રાજ્યકાલનું વર્ષ છે ને એના કાર્ત્ત્વ અનુગામી રાજ્યોના અભિલેખ મળ્યા નથી, નહિ તો એના વશનેએ ઈશ્વરસેનના રાજ્યકાલથી સળંગ સવન પ્રચલિત કર્યાની પ્રતીતિ થાત છતાં આંધ્રભૂત્ય આબીરોના સંભવિત સમયાંકન પરથી તેમજ એમના શાસન-પ્રદેશ પરથી મહારાષ્ટ્ર, કોંકણ અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં વપરાયેલો આ સવત આબીર રાજ્ય ઈશ્વરસેનના સમયથી શરૂ થયો હોય એ ધણે અંશે સંભવિત ગણાય. પૌરાણિક અનુશ્રુતિ અનુસાર મિરાશી સુચવે છે તેમજ આબીર રાજ્યોએ ૧૬૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હોય તો એમનો શાસનકાલ ઈ. સ. ૨૦૭ થી ૪૬૪ નો ગણાય. એ પછી એ પ્રદેશમાં ત્રૈકૂટકોની સત્તા સ્થપાઈ એ સમયાન્વય પણ બધા બેસે છે. છતાં આ સંવત આબીરોએ શરૂ કર્યો હોવાનો તર્ક પર્યાપ્ત પ્રમાણથી પ્રતિપાદિત ન થાય ત્યાંસુધી એને હજુ કલચુરિ સંવત તરીકે ઓળખવો સલામત ગણાય.

કલચુરિ સંવત અહીં ત્રૈકૂટકોથી માંડીને ચાલુક્યોના સમય સુધીમાં લગભગ ૩૦૦ વર્ષ સુધી (આશરે ઈ. સ. ૨૦૦ થી ૫૦૦) પ્રચલિત રહ્યો હોવાનું માન્ય પડે છે. એ પહેલાં મહારાષ્ટ્રની જેમ દક્ષિણ ગુજરાત પર પણ આબીરોની સત્તા પ્રવર્તી હોય તો એ સંવત અહીં એના છેક આરંભકાલથી પણ પ્રચલિત રહ્યો હોય, અર્થાત્ આંધ્રભૂત્ય આબીરોએ પ્રવર્તવેલો આ પ્રાચીન સવત દક્ષિણ ગુજરાતમાં ૧ લા થી ૫ મા સતક સુધી પ્રચલિત રહ્યો હોય એ સંભવિત છે ત્રૈકૂટક રાજ્યના અત પછી પણ આ પ્રદેશના જુદા જુદા રાજવંશોએ, ખાસ કરીને પ્રાચીન કલચુરિઓ, લાટના પ્રાચીન ગુજરાત, સેંદ્રકો અને લાટના પ્રાચીન ચાલુક્યોના રાજવંશોએ, એ ૩૬ સંવતનો ઉપયોગ ચાલુ રાખ્યો. આ રાજવંશોના લેખોમાં ૨૯૨ થી વર્ષ ૪૬૦ સુધીનાં વર્ષોનો ઉલ્લેખ આવે છે.

દક્ષિણના ચાલુક્યોની સત્તા મહારાષ્ટ્ર, કોંકણ અને દક્ષિણ ગુજરાત પર પ્રસરતાં ધીમે ધીમે કલચુરિ સંવતની જગ્યાએ શક સંવત પ્રચલિત થવા લાગ્યો. ચાલુક્યો પછી આ પ્રદેશમાં સત્તાદૃઢ થયેલા રાષ્ટ્રકૂટોનાં સર્વ દાનશાસનોમાં શક સંવત જ પ્રયોગ્યો છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં કલચુરિ સવતની ઉલ્લામાં ઉલ્લી ઉપલબ્ધ મિતિ વર્ષ ૪૬૦ (ઈ. સ. ૭૪૦)ની મળે છે, વગર શક

સવતની વહેલામાં વહેલી ઉપલબ્ધ મિતિ શક વર્ષ ૬૭૯ (ઈ. સ. ૭૫૭)ની મળે છે આ પરથી દક્ષિણ ગુજરાતમાં આ સંવત ઈ સ. ૭૫૦ ના અરસામાં હુત થયેલો જણાય છે

આ પ્રદેશના કલચુરિ રાજાઓ આગળ જતાં એદિ દેશમાં સત્તાઈ થયા ત્યારે એમણે આ સંવત એદિ દેશમાં પ્રચલિત કર્યો ૭૧ ત્યાં એ સંવત 'એદિ સંવત' તથા 'કલચુરિ સવત' તરીકે ઓળખાયો.

૬. વિક્રમ સંવત

મૈત્રક કાલના હેવટના ભાગમાં તેમજ અનુમૈત્રક કાલ દરમ્યાન ગુજરાતમાં ઉત્તરના પ્રતીહારના શાસનની અસરથી વિક્રમ સવત વપરાવા લાગ્યો જામક-દેવના ધીણુકીવાળા દાનશાસનમાં જણાવેલું વિક્રમ સંવત ૭૯૪ નું વર્ષ એ ગુજરાતના પ્રાચીન લેખોમાં આપેલું વિક્રમ સવતનું પહેલું ઉપલબ્ધ વર્ષ થાય, પરંતુ એ દાનશાસન બનાવટી હોઈ એની મિતિ કપોલકલ્પિત છે ૭૭ આદ્યમાન રાજા ભર્તૃવૃહ ૨ જના હામોટવાળા દાનશાસનની મિતિમાં આપેલા વર્ષ ૮૧૩ની સાથે એના સંવતનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ એ વર્ષ વિક્રમ સંવતનું હોવાનું પ્રતિપાદિત થયું છે. ૭૮ આમ વિક્રમ સવત જે શતકોથી ગુજરાતમાં મુખ્ય સંવત તરીકે પ્રચલિત છે તે અહીં એના નવમા શતક પહેલાં પ્રચલિત થયો હોવાનું જણાતું નથી. ૭૯

આ સંવત ઈ. પૂ. ૫૮ થી શરૂ થયો જણાય છે અનુમુતિ અનુસાર આ સવત ઉજ્જનના રાજા ચક્રારિ વિક્રમાદિત્યના રાજ્યકાલથી શરૂ થયો હોવાનું મનાય છે, પરંતુ ઈસ્વી સન પૂર્વે પહેલી સદીમાં એવો કોઈ શકપ્રવર્તક રાજા થયો હોવાનું સપ્રમાણ્ય ઇતિહાસમાં પ્રતિપાદિત થયું ન હોઈ તેમજ આ સવતના નામનિર્દેશવાળી મિતિઓ એના અનેક આરભિક શતકોને લગતી ૮૦ મળતી ન હોઈ એની ઉત્પત્તિ સબંધમાં અનેક લિન્ન લિન્ન મત રજૂ થયા છે.

હર્ષસન જેવાના મત અનુસાર માળવાના રાજા હર્ષ વિક્રમાદિત્યે ઈ સ. ૫૪૪ માં ફણેને હરાવી વિક્રમ સંવત શરૂ કર્યો અને આ સંવતને પ્રાચીનતા આપવા ઈ. સ. પૂર્વે ૫૭-૫૬ માં શરૂ થયેલ સંવત સાથે સાંકળી દીધો ૮૧ કનિંગહમ જેવાએ કુપાણુ સમ્રાટ કનિષ્કને આ સંવતનો પ્રવર્તક માન્યો ૮૨ કિલ્લોને એક વિચિત્ર મત રજૂ કર્યો : એમણે કોઈ રાજાને આ સંવતનો પ્રવર્તક ન માન્યો, પરંતુ

વિક્રમકાલ(પરાક્રમનો કાલ અર્થાત્ શરદ ચક્ર)થી આ સંવતનો પ્રારંભ થયો એમ જણાવ્યું. ૮૩ કેટલાકે મહાક્ષત્રપ આપ્તને, ૮૪ કોઈકે માલવ રાજા યશોધર્માને, ૮૫ તો માર્કણ્ડ જેવાએ ગંધારના શક રાજા અજ ૧ લાને ૮૬ અને જયસ્વાલ જેવાએ ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણીને વિક્રમ સંવતનો સ્થાપક માન્યો. ૮૭ એવા સૈકાના અંતભાગમાં ગુપ્ત સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત ૨ જાએ પશ્ચિમ ભારતના શકો પર વિજય મેળવી ઉજ્જૈન જીતી લીધું ત્યારથી એ ‘ શકારિ વિક્રમાદિત્ય ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. આથી ચંદ્રગુપ્ત ૨ જા(વિક્રમાદિત્ય) સાથે ‘ વિક્રમ સંવત ’ માનું ‘ વિક્રમ ’ નામ સાંકળવામાં આવ્યું હશે એ મત ધણો પ્રચલિત છે.

ઉજ્જૈનના પ્રસિદ્ધ રાજા વિક્રમાદિત્યે માલવ દેશને શકોના શાસનમાંથી મુક્ત કરી ઈ પૂ. ૫૭-૫૬ માં વિક્રમ સંવત શરૂ કર્યો એવી અનુશ્રુતિ પણ પ્રચલિત છે. ૮૪ પાંડેયના મત અનુસાર વિક્રમ સંવત એ રીતે માલવગણે શરૂ કરેલો, કૃતયુગ જેવા સમય દર્શાવતા આ સંવતને “ કૃત સંવત ” કહેવામાં આવ્યો ને આગળ જતાં માલવગણના મુખ્ય અગ્રણી વિક્રમનું નામ આ સંવત સાથે જોડવામાં આવ્યું. ૯૦ દિ. ચં. સરકારના મત અનુસાર વિદેશી વંશો દ્વારા સળંગ સંવતની પ્રથા અહીં પ્રચલિત બની, સીથો-પાર્થિયન રાજા વોનોનાસે આ સંવત શરૂ કર્યો, જે શરૂઆતમાં કૃત, પછી માલવ પ્રજાને લઈને માલવગણ અને ચંદ્રગુપ્ત ૨ જા(વિક્રમાદિત્ય)ને લઈને વિક્રમ નામે ઓળખાયો. ૯૧

જે સમયે ઉત્તર ગુજરાતમાં વલ્લભી સંવત પ્રચલિત હતો અને દક્ષિણ લાટમાં રાષ્ટ્રકૂટો દ્વારા શક સંવત પ્રચલિત થવા લાગ્યો તે સમયે ઉત્તર લાટના આહમાન રાજા ભર્તૃવૃદ્ધ ૨ જાના (વિ.) સં. ૮૧૩ ની મિતિવાળા દાનપત્રમાં વિક્રમ સંવતનો પ્રયોગ એકાએક દેખા દે છે, એની પાછળ ૨૫૭૮ રીતે ત્યાંના આહમાન રાજાઓ પર સત્તા ધરાવતા ઉત્તરના ગુર્જર-પ્રતીહાર નરેશોના આધિપત્યની અસર જણાય છે. ચૈત્રક કાલ પછી પણ દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્રમાં ગુપ્ત-વલ્લભી સંવત ઉપરાંત વિક્રમ સંવત પ્રચલિત થવા લાગ્યો અને એની પાછળ પણ ગુર્જર-પ્રતીહારોની અસર જણાય છે. એ પછી પરમાર અને ચૌલુક્ય (સોલંકી) વંશના શાસન દરમ્યાન ગુજરાતમાં વિક્રમ સંવત ખૂબ પ્રચલિત બન્યો.

વિક્રમ સંવતનું પહેલું વર્ષ ઈ. પૂ. ૫૮-૫૭ બરાબર ગણાય છે. ગુજરાતમાં વિક્રમ સંવતની વર્ષગણના અને માસગણનાની કઈ પદ્ધતિઓ હતી એ નક્કી કરવા આહમાન ભર્તૃવૃદ્ધ ૨ જાનું (વિ.) સં. ૮૧૩ની મિતિવાળું તામ્રપત્ર ઉપયોગી નીવડતું નથી, કારણ કે એમાં માસનો નિર્દેશ જ કરવામાં આવ્યો નથી.

આ સંદર્ભમાં ઉત્તર ગુજરાતના ચાવડા વંશની અનુશ્રુતિઓમાં આપેલી મિતિઓની ચકાસણી કરવી યોગ્ય ગણાય અણુદિલપાટકના સ્થાપક વનરાજના રાજ્યાભિષેક માટે જુદા જુદા ત્રણે તેમજલેખોમાં જુદી જુદી મિતિઓ દર્શાવેલી છે. ૬૨ વિક્રમ સંવતમાં દર્શાવેલી આ બધી મિતિઓની ગણતરી પરથી માલૂમ પડે છે કે મોટા ભાગની મિતિઓમાં આપેલ તિથિ સાથે વારનો મેળ ખેસતો નથી. પ્રાયઃ આ બધી મિતિઓ પછીના સમયમાં ઉપજાવી કાઢેલી માલૂમ પડે છે.

અનુષ્ટૈત્રક કાલ દરમ્યાન વિક્રમ સવતના પ્રયોગવાળા બહુ ઓછા લેખ ઉપલબ્ધ થાય છે. ચાલુક્ય રાજ અવનિવર્મા ૨ જાનું ઊનાવાળુ દાનશાસન (વિક્રમ) સં. ૬૫૬ નું છે સાહિત્યિક લેખોમાં હરિયેણની કૃતિ વૃહત્કથા^{૬૩} (વિ સં. ૬૮૬) અને વપમિતિમવપ્રગ્ન-કથા^{૬૪} (વિ સં ૬૬૨) ઉપલબ્ધ થાય છે. આ મિતિઓની ગણતરી પરથી માલૂમ પડે છે કે આ કાલ દરમ્યાન વિ સં. ના વર્ષોની ગણતરી કાર્ત્તિકાદિ પદ્ધતિ મુજબ થતી હતી. માસગણના વિશે પૂરતી માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી. ચાવડા રાજ્યની અનુશ્રુતિઓમાં આ કાલને લગતી કેટલીક મિતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ ગણતરી પરથી આ મિતિઓ પાછળથી ઉપજાવી કાઢેલી જણાય છે.

સોલંકી કાલ દરમ્યાન ગુજરાતમાં વિક્રમ સંવતનો ઉપયોગ પ્રચુર પ્રમાણમાં થવા લાગ્યો મુલરાજના પૂર્વજો પ્રતીહારોના શાસન નીચેના દક્ષિણ રાજસ્થાનમાંના 'ગુર્જરદેશ' સાથે સંકળાયેલા હતા અને પ્રતીહારોના રાજ્યમાં વિક્રમ સવત પ્રચલિત હતો, આથી ગુજરાતમાં સોલંકી કાલના મોટા ભાગના અભિલેખોમાં તેમજ સાહિત્યિક લખાણોમાં રાજ્યના સંવત તરીકે વિક્રમ સંવતનો વપરાશ થયેલો માલૂમ પડે એ સ્વાભાવિક છે આ કાલના શિલાલેખો, દાનપત્રો, મૂર્તિલેખો અને પ્રશસ્તિઓમાં વિ. સ ૧૦૦૫(ઈ.સ ૬૪૬)થી વિ સં ૧૩૫૮(ઈ. સ ૧૩૦૨) સુધીની મિતિઓ ઉપલબ્ધ થાય છે. આ મિતિઓમાં વર્ષ, માસ, પક્ષ, તિથિ અને વારનો ઉલ્લેખ સામાન્યતઃ જોવા મળે છે; કેાઈકે વાર અધિક માસ અને સવત્સરનો પ્રયોગ થયેલો માલૂમ પડે છે, પ્રશસ્તિઓમાં નક્ષત્ર અને યોગનો પ્રયોગ પણ જોવા મળે છે

ઉત્તર ભારતમાં ચૈત્રાદિ વર્ષ અને પૂર્ણિમાંત માસની પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી, જ્યારે ગુજરાતમાં કાર્ત્તિકાદિ વર્ષની પદ્ધતિ છેક જૈત્રક કાલથી જાપક પ્રમાણમાં પ્રચલિત હતી, ને કલચુરિ સવતની તથા આગળ જતાં મહારાષ્ટ્રમાંથી આવેલ શક સંવતની અસરથી અગાત માસની પદ્ધતિ પ્રચલિત થઈ હતી, આથી ઉત્તર

ભારતનો વિક્રમ સંવત જ્યારે ગુજરાતમાં પ્રચલિત થયો ત્યારે એની મૂળ પદ્ધતિમાં સ્થાનિક અસરને લક્ષ્યને પરિવર્તન થતુ ગયુ .

સોલકી કાલની ઉપલબ્ધ મિતિઓની ચકાસણી કરતાં માલુમ પડ્યું છે કે અહીં વિક્રમ સવતનાં વર્ષ મોટે ભાગે 'ગત' હતાં. એની વર્ષગણનાની પદ્ધતિમાં ત્રૈત્રાદિ કરતાં કાર્ત્તિકાદિ પદ્ધતિ વધુ પ્રચલિત હતી કેમ્પ અને પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્ર- (હાલાર)માં પ્રાયઃ આષાઠાદિ વર્ષની પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી એવી રીતે આ સંવતની માસગણનામાં પૂર્ણિમાત પદ્ધતિ કરતાં અર્ધાત પદ્ધતિ વધુ પ્રચલિત હતી

સવત્સરોની ગણતરી પરથી માલુમ પડ્યું છે કે સંવત્સરચક્રની ગણનામાં સાચા બાહર્સપત્ય સવત્સરોનું ચક્ર પ્રચલિત હતું, જે ઉત્તર ભારતની સ્પષ્ટ અસર દર્શાવે છે સામાન્યતઃ અધિક માસની ગણતરી પ્રજ્ઞસિદ્ધાંતની સદ્ગત પદ્ધતિ અનુસાર થતી હશે એવું અધિકમાસવાળી મિતિઓની ચકાસણી પરથી માલુમ પડે છે.

સોલકી કાલ પછીની વિક્રમ સંવતની ઉપલબ્ધ મિતિઓની ચકાસણી કરતાં પણ માલુમ પડ્યું છે કે આ સવતનાં વર્ષ પ્રાયઃ 'ગત' હતાં; એનાં વર્ષ પ્રાયઃ કાર્ત્તિકાદિ અને માસ પ્રાયઃ અર્ધાત હતાં.

એકંદરે જોતાં સોલકી કાલથી વિક્રમ સવતનો ઉપયોગ ગુજરાતમાં પ્રચુર પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. ત્યારથી માઝી અત્યાર સુધી ગુજરાતમાં વિક્રમ સંવત જ વ્યાપક રીતે પ્રચલિત રહેલો છે ખ્રિસ્તિય શાસનકાલ દરમ્યાન લોકબવહારમાં અન્ય પ્રદેશોની જેમ ગુજરાતમાં ઈસ્વી સન પ્રચલિત થતાં વિક્રમ સંવતનો ઉપયોગ મર્યાદિત થતો જાય છે છતાં ધાર્મિક પ્રસંગોએ એનું મહત્ત્વ ચાલુ રહ્યું છે. ગુજરાતમાં ખ્રેસતા વર્ષની ઉત્તવધૂણી પણ વિક્રમ સવતના કાર્ત્તિક સુદિ પડવાએ ભારે ધામધૂમથી થતી હોય છે ૯૫

વિક્રમ સંવતના વર્ષની બરાબરનું ઈસ્વી સનનું વર્ષ કાઢવા માટે વિક્રમ સંવતના વર્ષમાંથી કાર્ત્તિકથી ડિસેમ્બર સુધીના સમય માટે ૫૭ અને જાન્યુઆરીથી આસો સુધીના સમય માટે ૫૬ બાદ કરવા પડે છે. ૯૬

૭. સિંહ સંવત

સોલકી રાજાઓના કેટલાક અભિલેખોમાં સિંહ સંવતનો પ્રયોગ થયેલો મળતુ પડે છે. આ બધા અભિલેખ સોરઠ(દક્ષિણ સૌરાષ્ટ્ર)માંથી ઉપલબ્ધ થયા છે. આ

સંવતની મિતિઓ સિં' સં. ૩૨ થી ૧૫૧ સુધીની મળે છે. ૬૭ આ મિતિઓમાં 'સિંહ સંવત' એવું ૨૫૪ નામ જોવા મળે છે એમાં માસ, પક્ષ, તિથિ અને વારનો ઉલ્લેખ માલુમ પડે છે આ સવતની સાથે વિક્રમ કે વલ્મી સવતનું વર્ષ પણ આપેલું હોય છે

સિંહ સંવતની ઉત્પત્તિ વિશે જુદા જુદા વિદ્વાનોએ અલગ અલગ મત રજૂ કર્યા છે. જેમ્સ ટોડ જેવાએ સૌરાષ્ટ્રમાંના દીવના ગોહિલોએ આ સવત સ્થાપ્યો એમ જણાવ્યું^{૯૮} વલ્લભજી આચાર્યે મારગરાજના ગોહિલ રાજ સહજાગને આ સવતનો સ્થાપક માન્યો^{૯૯} ગૌ હી ઝોઝા^{૧૦૦} જેવાએ સૌરાષ્ટ્રના મહેશ્વર શ્રી સિંહને આ સવતનો પ્રવર્તક માન્યો, પરંતુ પૌરબંધના કોઈ પણ લેખમાં શ્રી સિંહનો મહામહેશ્વર તરીકેનો ઉલ્લેખ જોવા મળતો નથી. પંડિત ભગવાનલાલ ધ્રુવજીએ સિંહ સંવતને ચૌકુલ્ય રાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહ સાથે સાંકળ્યો અને જણાવ્યું કે સિદ્ધરાજે સોરઠ અને ખેંગારની જીતની યાદગીરી-રૂપે આ સવત શરૂ કર્યો^{૧૦૧} એક રીતે આ મત વધુ સ્વીકાર્ય છે, છતાં એક મુદ્દો ઉપરિચિત થાય છે કે સિદ્ધરાજ જયસિંહે આ સવત શરૂ કર્યો હોય તો પછી સોરઠ પૂરતો જ એનો પ્રયોગ મર્યાદિત કેમ રહ્યો. સભવતઃ આ સંવત સિદ્ધરાજે સોરઠના વિજયની સ્મૃતિરૂપે શરૂ કર્યો હશે આ સંવત સોરઠ દેશના કોઈ સ્થાનિક રાજાએ શરૂ કર્યો હોય એ સભવિત નથી, કારણ કે જો એ સ્થાનિક રાજાએ શરૂ કર્યો હોત તો સૌરાષ્ટ્રના મહેશ્વરોએ આ સવતનો ઉપયોગ ચાલુ રાખ્યો હોત.

હેમચંદ્રના સંસ્કૃત દ્વાષ્ટ્રચ કાવ્યમાં^{૧૦૨} આવતા ઉલ્લેખ મુજબ કુમાર-પાલને પૂર્વીને ઋણમુક્ત કરી નવો સવત શરૂ કરવાની પ્રેરણા મળી હતી જયસિંહસરિના કુમારપાલમૂળભૂતરિતમાં^{૧૦૩} પણ મૂલરાજ પહેલાના પૂર્વજ સિંહવિક્રમના સદર્શમાં આ હકીકત જણાવવામાં આવી છે. ઉપરના ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે કે રાજાએ રાજ્યને ઋણમુક્ત બનાવી સવત શરૂ કરવાનો રહેતો. ૧૦૪ દ્વાષ્ટ્રચ કાવ્યમાંના ઉલ્લેખ મુજબ સિદ્ધરાજ જયસિંહે સિદ્ધસ દ્વારા મેળવેલ સ્વર્ણસિદ્ધિના સાધનો દ્વારા પોતાના રાજ્યને કરમુક્ત કરેલું અને એ રીતે એ સિદ્ધરાજ બન્યો હતો. ૧૦૫ આ વિધાનને કુમારપાલને લગતા વિધાન સાથે સાંકળીએ તો એમાંથી એવું કલિત થાય છે કે સિદ્ધરાજે રાજ્યને ઋણમુક્ત કરી નવો સવત પ્રવર્તવ્યો હશે

મને તેમ, આ સંવત માત્ર સોરઠમાં પ્રચલિત રહ્યો એ હકીકત છે, તો સિદ્ધરાજ નવા જીતેલા સોરઠ દેશને જ ઋણમુક્ત કરી શક્યો હશે ?

આ સંવતનાં વર્ષો સાથે આપેલાં વિક્રમ સંવત તથા વલ્લભી સંવતનાં વર્ષો પરથી માલૂમ પડે છે કે સિંહ સંવતનો આરંભ વિ સ ૧૧૭૦ (વલ્લભી સંવત ૭૬૫) અર્થાત્ ઈ. સ. ૧૧૧૩-૧૪ ના અરસામાં થયેલો.

આ સંવતની વર્ષગણનાની બાબતમાં વલ્લભી સંવત અને વિક્રમ સંવતની સાથે આપેલી એની મિતિઓના એ સવતોની મિતિઓ સાથેના તકાવત પરથી માલૂમ પડે છે કે સિંહ સંવતનાં વર્ષ ઇતિહાસ નહિ, પણ ચૈત્રાદિ કે આષાઢાદિ હતાં, પરંતુ ચૈત્રથી જ્યેષ્ઠ સુધીની ઇર્ષ નિર્ણાયક મિતિ મળી ન હોઈ એ એમાંથી હર્ષ પદ્ધતિ અનુસારાતી હશે એ નક્કી થઈ શકતું નથી આ સવતની ચકાસણીની મિતિઓ બહુ થોડી ઉપલબ્ધ હોવાથી એના માસ પૂર્ણિમાત હતા કે અખાત એ પણ હજુ નિશ્ચિત થઈ શકતું નથી.

કાલ સિંહ સંવતનાં વર્ષ ચૈત્રાદિ હોવાનું ગણીએ, તો એની બરાબરનું ઈસ્વી સનનું વર્ષ કાઢવા સિંહ સંવતના વર્ષમાં ચૈત્રથી ડિસેમ્બર સુધીના સમય માટે ૧૧૧૩ અને જાન્યુઆરીથી ફાગણ સુધીના સમય માટે ૧૧૧૪ ઉમેરવા પડે.

આ સંવતનો ઉપયોગ સોરઠમાં મર્યાદિત રહેલો; ત્યાં પણ એનો ઉપયોગ વાઘેલા - સોલકી કાલના અંત સુધીમાં સદંતર લુપ્ત થયો લાગે છે.

૮. વીરનિર્વાણ સંવત

જૈનોનાં સાંપ્રદાયિક લખાણોમાં ધણી વાર ‘વીરનિર્વાણ સંવત’ પણ પ્રયોગ્ય છે. આ સવત ચોવીસમા તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણથી શરૂ થયો ગણાય છે ૧૦૭ કેટલીક વાર એને “જિનકાલ” તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે

આ સંવતનો ઉત્સેખ મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ પછીની પહેલી સદસાબ્દીમાં થયો જણાતો ન હોઈ, એ સંવત એ પછી પ્રચલિત થયો લાગે છે. ૧૦૮

શ્વેતાંબર જૈન કવિ નેમિચ દ્રાચાર્યના “મહાવીરચરિય” (ઈ.સ. ૧૦૮૪)માં જણાવ્યું છે કે વીરનિર્વાણ પછી શક રાજા ૬૦૫ વર્ષ અને ૫ માસે થશે ૧૦૪ શ્વેતાંબર મેરુતુંગસરિએ પોતાની, ‘વિચારણે’માં નોંધ્યું છે કે જિનકાલ વિક્રમની પહેલાં ૪૭૦ વર્ષે શરૂ થયો. ૧૧૦ દિગંબર સંપ્રદાયના નેમિચ રચેલા “તિલોયસાર” (૧૧મી સદી)માં પણ “મહાવીરચરિય”ના જેવો ઉત્સેખ કરેલો છે. ૧૧૧ દિગંબર જિનસેનસરિના ‘હરિવંશપુરાણ’માં તથા મેધનંદિના ‘શ્રાવકચાર’માં પણ વીરનિર્વાણ પછી ૬૦૫ વર્ષે શક રાજા થવાનો ઉત્સેખ છે

આમ શ્વેતાંબર તથા દિગંબર સ પ્રદાયમાં વીરનિર્વાણ સંવતનો આરંભ વિક્રમ સવતની પૂર્વે ૪૭૦ વર્ષ પહેલાં અને શક સંવતની પૂર્વે ૬૦૫ વર્ષ અને ૫ માસ પહેલાં થયો હોવાની પરંપરા લાંબા કાલથી પ્રચલિત છે મહાવીર સ્વામીનું નિર્વાણ દિવાળીને દિવસે થયું ગણાતું હોઈ આ સવત કાર્તિક સુદિ ૧ થી શરૂ થયો ગણાય છે, આથી વિક્રમ સંવતના કાર્તિકાદિ વર્ષમાં હમેશાં ૪૭૦ ઉમેરવાથી વીરનિર્વાણ સવતનું વર્ષ આવે છે, જ્યારે શક સવતના વર્ષમાં નૌત્રથી આસો સુધી ૬૦૪ અને કાર્તિકથી કાગણ સુધી ૬૦૫ ઉમેરવા પડે ૧૧૩ વીર નિર્વાણ સવતના વર્ષમાંથી કા. સુ. ૧ થી ૩૧ મી દિસેબર સુધી ૫૨૭ અને ૧ લી જાન્યુઆરીથી ૬૧ વ ૩૦ મુધી ૫૨૬ બાદ કરવાથી ઈસ્વી સનનું વર્ષ આવે છે. ૧૧૪

આ સવત બહુધા જૈન ગ્રંથોમાં અને કવચિત્ જૈન અભિલેખોમાં પ્રયોજાયે છે ૧૧૫ જૈન પંચાંગમાં વીરનિર્વાણ સંવત તથા વિક્રમ સવતનાં વર્ષ આપવામાં આવે છે.

૯ હિંજરી સન

અનુનંદેવના વેરાવળવાળા લેખમાં આ સંવતનો સૌ પ્રથમ પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે ૧૧૬ આ લેખમાં આ સવતનું નામ લોષકર રસૂલ મહમ્મદ સંવત્ એવું આપવામાં આવ્યું છે. પયગંબર મહમ્મદની હિજરતથી શરૂ થયેલા આ સંવતને હાલ ‘હિંજરી સન’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે ગુજરાતમાં આ સંવતના પ્રયોગવાળો આ સૌથી પ્રથમ લેખ છે ૧૧૭ આ લેખમાં આ સવતની સાથે ખીજ નથુ સંવતો—વિક્રમ, વલ્લભી અને સિદ્ધ—નો પણ ઉલ્લેખ થયેલો છે; જોકે આ લેખમાં માસ અને તિથિનો નિર્દેશ ભારતીય પ્રણાલી અનુસાર થયો છે

હિંજરી સન મૂળ અરબસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થયેલો. ‘હિંજરી’ શબ્દ “હિજર” થાતુ પરથી બનેલ છે, જેનો અર્થ છૂટા પડવું એવો થાય છે ઇસ્લામના સ્થાપક મહમ્મદ પયગંબરે મક્કાથી મદીના હિજરત કરી ત્યારથી આ સંવતનો આરંભ થયેલો મનાય છે મહમ્મદ સાહેબે ઈ. સ. ૬૨૨ ની ૨૨ મી સપ્ટેમ્બરે એટલે કે ઇસ્લામના પ્રથમ રમિયા માસના ૬ મા દિવસે મક્કાથી હજ શરૂ કરેલી, પરંતુ હિંજરી સવતની શરૂઆત ઈ. સ. ૬૨૨ ની ૧૫ મી જુલાઈ ૧૨૦ એટલે કે ઇસ્લામના પહેલા માસ મહોરમના પ્રથમ દિવસથી અર્થાત્ મહમ્મદ પયગંબરની હજના આરંભના દિવસથી ૬૮ દિવસ વહેલી થયેલી માનવામાં આવે છે. ૧૧૯

આરંભમાં હિંજરી સનનાં વર્ષ ચાંદ્ર-સૌર હતાં. મહામદ પયગંબરના જીવનના અતભાગ સુધી અર્થાત્ હિ. સ. ૧૦ (ઈ. સ. ૬૩૨) સુધી આ સંવતમાં અધિક માસ ઉમેરવામાં આવતો. જ્યોતિષશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ૮ વર્ષમાં ૩ વખત અથવા ૧૯ વર્ષમાં ૭ વખત અધિક માસ ઉમેરવામાં આવતા, પરંતુ આ અધિક માસને લીધે અરબ લોકો ગૂંચવણમાં પડવા લાગ્યા અને ધીરે ધીરે અધિક માસ નાબૂદ કરી ૧૨ ચાંદ્ર માસનું હિંજરી વર્ષ ગણાવુ શરૂ થયું.

અરબસ્તાનમાં દિવસો સંચારિતથી શરૂ થતા અને બીજા દિવસના સંચારિત સમયે પૂરા થતા મહિનાનો આરંભ પણ ચંદ્રની પહેલી કક્ષાના દર્શનથી થતો. હિંજરી સનના માસની લગાઈ ૨૯ દિવસ, ૧૨ કલાક, ૪૪ મિનિટ અને ૨ સેકન્ડ ૧૨૦ હોવાથી એના માસ એકાંતરે ૩૦ દિવસના અને ૨૯ દિવસના ગણાય છે, પરંતુ ચાંદ્ર માસનું પ્રમાણ ૨૯ $\frac{1}{2}$ દિવસ કરતાં ૪૪ મિનિટ વધારે હોઈ ફરેક ૩૦ વર્ષમાંથી ૧૧ વર્ષમાં ઉલ્લા મહિનામાં ૧ દિવસ ઉમેરવામાં આવે છે. જો હિંજરી સંવતના વર્ષને ૩૦ વડે ભાગતાં શેષ ૨, ૫, ૭, ૧૦, ૧૩, ૧૬, ૧૮, ૨૧, ૨૪, ૨૬ કે ૨૯ રહે તો જ “પ્લુટ વર્ષ” ગણાય. એમાં ઉલ્લા માસ ૨૯ ને બદલે ૩૦ દિવસનો ગણવામાં આવે છે ૧૨૧

ચાંદ્ર વર્ષ સૌર વર્ષ કરતાં ૧૧ દિવસ ટૂંકું હોઈ સૌર વર્ષનાં માસ અને મહત્ત્વે સાથે એનો મેળ મળતો નથી, આથી હિંજરી સનનું વર્ષ વિક્રમ સંવતના ચાંદ્ર-સૌર વર્ષ અને ઈસ્વી સનના સૌર વર્ષ કરતાં આગળ જતું જાય છે, આથી વિક્રમ સવત તથા ઈસ્વી સન અને હિંજરી સન વચ્ચેનું અંતર ધટ્ટુ જાય છે. હિંજરી સનનું પહેલું વર્ષ ઈ. સ. ૬૨૨ માં શરૂ થાય છે, જ્યારે અર્જુનદેવના લેખમાં આવતા હિંજરી સન ૬૨૨ અને ઈસ્વી સન વચ્ચેનું અંતર ૬૦૨ રહે છે. એ જ પ્રમાણે હિંજરી સનનું ૧ હું વર્ષ વિક્રમ સંવતના ૬૭૭ વર્ષ પછી શરૂ થાય છે, જ્યારે હિંજરી સન ૬૬૨ અને વિક્રમ સવત ૧૩૭ વચ્ચેનો તફાવત ૬૫૮ નો રહે છે. આમ વિક્રમ સંવત અને હિંજરી સન ૧૨૧ તેમજ ઈસ્વી સન અને હિંજરી સન વચ્ચેનો તફાવત એકસરખો રહેતો નથી.

હિંજરી સન ૬૬૨ વાળા લેખમાં આ સનના મહિના અને તારીખો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ વિક્રમ સવતની સાથે આ સંવતનો પ્રયોગ થયો હોવાથી અને ભારતીય પ્રજાલિનાં માસ, તિથિ અને વારનો ઉલ્લેખ થયો હોઈ વિક્રમ સવતના વર્ષ કાર્તિકાદિ દર્શાવે એમ સાબિત કરવામાં હિંજરી સનનું વર્ષ સહાયરૂપ થયું છે.

૧૦. આર્મેનિયન સંવત

ગુજરાતમાં આર્મેનિયન ખ્રિસ્તીઓ મુઘલ કાલમાં વસતા હતા ૧૨૩
અમદાવાદ, ૧૨૪ સુરત ૧૨૫ વગેરે સ્થળોએ એમની કચેરો આવેલી છે.

આ સંવતનો પ્રસાર કરનાર આર્મેનિયન લોકોનો પ્રદેશ આર્મેનિયા કાળા
સમુદ્રની દક્ષિણે તેમજ ઈરાનની ઉત્તરપશ્ચિમે આવેલ છે આર્મેનિયન લોકોનો
સંવત 'આર્મેનિયન સંવત' તરીકે ઓળખાય છે.

આ સંવતનો આરંભ ૧૧ મી જુલાઈ, ઈ સ ૫૫૨ થી થયેલો મનાય છે.
વ્યવહારમાં આર્મેનિયન લોકોએ ઇબ્રિખતના જૂના સંવતનાં અનિશ્ચિત વર્ષોનો
પ્રયોગ કર્યો, પરંતુ ધાર્મિક રીતે તો જુલિયન કેલેન્ડરનાં વર્ષો મુજબ તેઓ
ગણતરી કરતા એ અનુસાર ૬૭ ચોથું વર્ષ ૩૬૬ દિવસનું હોય છે, આથી
તહેવારો બધી જ ઋતુઓમાં અને વ્યવહારમાં એક જ વખતે આવે છે.
આર્મેનિયન લોકો યુરોપિયનો સાથેના વ્યવહારમાં આર્મેનિયન સંવત અને જુલિયન
કેલેન્ડરનાં વર્ષોનો પ્રયોગ કરતા ૧૨૬

આ સંવતના મહિના તેમજ દિવસ જુદી રીતે ગણાતા, પરંતુ અહીં
પ્રયોગયેલી મિતિઓ તો ઈસ્વી સન્નાં મહિના અને તારીખો પ્રમાણે ગણાતી.
ઈસ્વી સન અને આ સંવત વચ્ચેનો તફાવત ૫૫૨ નો રહે છે, એટલે કે આ
સંવતના વર્ષમાં ૫૫૨ ઉમેરવાથી ઈસ્વી સનનો આકરો મેળવી શકાય છે.

૧૧. ખ્રિસ્તી સંવત

ખ્રિસ્તી સંવત હાલ સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર અતિપ્રચલિત છે એનો આરંભ
રોમ શહેરની સ્થાપનાના ૭૫૪ મા વર્ષની પહેલી જાન્યુઆરીથી થયેલો મનાય છે.
આ સંવત જેમની સાથે સંકળાયેલ છે તે ઈસુ ખ્રિસ્તનો જન્મ ત્યારે રોમ-
સ્થાપનાના ૭૫૪ મા વર્ષની ૨૫મી ડિસેમ્બરે થયેલો માનવામાં આવેલો આગળ
જતાં સંશોધનના પરિણામે એમનો જન્મ વસ્તુતઃ એની પહેલાં ૪ (કે ૮) વર્ષ
પહેલો, ત્રાયઃ ઈ. પૂ. ૪ના ૫ મી એપ્રિલ ને શુક્રવારે થયેલો એમ પ્રતિપાદિત
થયું છે. ૧૦૭

આ સંવતનો પ્રવર્તક ઇટાલીનો શક જાનિનો રિઓનિસીસ એસ્તીગસ
નામનો સાધુ (લગભગ ઈ સ ૪૬૬-૫૪૦) હતા એણે ઈ સ ૫૨૫ મા પોપ
સેઈઝ્ટ્ઝને ૧ લાની વિનતીથી ઈ સ ૨૮ થી શરૂ થતા એલેક્ઝાન્ડ્રિયન
સંવતમાં મુધારો કરી ઈસુ ખ્રિસ્તના જન્મથી ગણના કરી ખ્રિસ્તી સંવતનો
આરંભ કર્યો

કાલગણુકો ઈ પૂ ૧ લી સદી અને ઈ. સ. ની ૧ લી સદી વચ્ચે કન્ય વર્ષનો સ્વીકાર કરતા નથી ૧૨૮

ખ્રિસ્તી સંવતમાં ઇતિહાસ અને કાલગણનાતું સંકલન હોવાથી એ ખૂબ જ પ્રચલિત બન્યો. ઈજિપ્તમાં એ ૮ મી સદીથી અને ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ, જર્મની તેમજ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડમાં ૮ મી સદીથી તથા બીજા ઘણા ખ્રિસ્તી દેશોમાં ઈ. સ. ૧૦૦૦ થી પ્રચલિત બન્યો. સ્પેનના ઘણાખરા ભાગોમાં ઈ. સ. ની ૧૪ મી સદી થી અને ગ્રીસમાં ૧૫ મી સદી પછીથી આ સંવત પ્રયોજવા લાગ્યો. ૧૨૯

આ સંવતનું વર્ષ ૩૬૫ (ખ્રિસ્ત વર્ષમાં ૩૬૬) દિવસોનું હોઈ સૌર ગણતરીનું છે. એના જન્મુબારી ફેબ્રુઆરી માર્ચ વગેરે બાર મહિના છે. એમાં અમુક માસ ૩૧ દિવસના, ૧૩૦ તો બીજા અમુક માસ ૩૦ દિવસના ૧૩૧ છે, જ્યારે ફેબ્રુઆરી માસ સામાન્ય રીતે ૨૮ દિવસનો હોય છે. આ રીતે વર્ષ ૩૬૫ દિવસનું થાય છે, પરંતુ સૌર વર્ષ લગભગ ૩૬૫.૨૫ દિવસનું હોઈ દર ચાર વર્ષે ફેબ્રુઆરીમાં ૨૯ મો દિવસ ઉમેરવામાં આવે છે. આ વર્ષને ખ્રિસ્ત વર્ષ (leap-year) કહે છે. જે વર્ષની સંખ્યાને ચારથી ભાગતાં શેષ ૪ વધે તે વર્ષને ખ્રિસ્ત વર્ષ ગણવામાં આવે છે; જેમકે ઈ.સ. ૧૬૬૮, ૧૬૭૨, ૧૬૭૬ વગેરે ૧૩૨ તારીખ મધ્યરાત્રિથી મધ્યરાત્રિની ગણાય છે.

યુરોપીયોના વસવાટ તથા શાસન દ્વારા આ સંવત ધીમે ધીમે ભારતમાં પ્રચલિત થયો. ઈ. સ. ૧૮૧૮ થી શરૂ થતા બ્રિટિશ શાસન દરમ્યાન એ ગુજરાતમાં પણ પ્રચલિત થયો. દેશ સ્વતંત્ર થયા પછી પણ, એનાં શતકોના ૧૬ ઉપયોગને લઈને તથા એના આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રસારને લઈને, બંધારણમાં ઈસ્વી સનનો ઉપયોગ ઘણો વ્યાપક થયેલો છે, આથી ભારતીય ઇતિહાસમાં પણ કાલગણના પ્રાચઃ ઈસ્વી સનમાં આપવામાં આવે છે.

ઈસ્વી સનનાં વર્ષ સૌર હોઈ એમાં ત્રણકાલ બરાબર જળવાય છે, ૧૩૩ પરંતુ એના મહિનાઓના આરંભ-અંત કૃત્રિમ હોઈ એમાં સૂર્યની સંક્રાંતિનો કે ચંદ્રની કક્ષાની વધઘટનો ખ્યાલ આવતો નથી વળી એના મહિનાઓની તારીખોની સંખ્યાનો કંઈ ઘણો અનિયમિત અને અટપટો છે, આથી વિશ્વપંચાંગ (World Calendar) ની સચિત યોજનામાં એના અમુક મહિના સળંગ રીતે ૩૦-૩૦ દિવસના અને બાકીના મહિના સળંગ રીતે ૩૧-૩૧ દિવસના રાખવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે, જેથી એની સખ્યા માદ રાખવી ને ગણવી સરળ પડે. ૧૩૧

૧૨. રાષ્ટ્રિય પંચાંગ (National Calendar)

ભારતમાં કાલ કાલગણનાની અનેક જુદી જુદી પદ્ધતિઓ ચાલે છે એ સર્વ પદ્ધતિઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી સમગ્ર દેશ માટે એક શુદ્ધ અને એકસરખી પદ્ધતિ સૂચવવા માટે ભારત સરકારે ૧૯૫૨માં અધ્યા. મેધનાદ શહાના પ્રમુખપદે ' પચામ-સુધારા સમિતિ ' નીમી હતી. એનો અહેવાલ ૧૯૫૪ માં સરકારને સુપરત કરવામાં આવેલ. ૧૩૭ આ નવી યોજનાનો અમલ ૧૯૫૭ ની ૨૨ મી માર્ચ ને શુક્રવારથી થયેલ છે.

આ પંચાંગ-પદ્ધતિ નીચે મુજબ છે :

(૧) દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં જે જુદા જુદા સંવત ચાલે છે તેઓમાંથી 'શાલિવાહન શક' તરીકે ઓળખાતા શક સંવતને રાષ્ટ્રિય પંચાંગ માટે પસંદ કરવામાં આવ્યો છે આ સંવત ભારતના ધણા ભાગમાં પ્રચલિત છે અને જ્યોતિષીઓએ એને પહેલેથી અપનાવેલ છે એમાં ૭૮-૭૯ હિમેરવાથી ઈસ્વી સનતુ અને ૧૩૪-૧૩૫ હિમેરવાથી વિક્રમ સંવતતુ વર્ષ આવે છે

(૨) આ સંવતનાં વર્ષ સૂર્યની વાર્ષિક ગતિ અનુસાર ગણાય છે. એ વર્ષનો આરંભ સામાન્ય રીતે વસંતસંપાત પછીના દિવસે થાય છે. વસંતસંપાત સૂર્યની સાયન મેપ સંક્રાંતિએ, અર્થાત્ ૨૧ મી માર્ચના ચોવીસ કલાક દરમિયાન અધવચ થતો હોય છે, તેથી રાષ્ટ્રિય પંચાંગતુ વર્ષ સામાન્યતઃ ૨૨ મી માર્ચે શરૂ કરવામાં આવે છે.

(૩) સામાન્ય વર્ષ ૩૬૫ દિવસતુ હોય છે. દર ચાર વર્ષે એમાં એક દિવસ હિમેરવામાં આવે છે શક સંવતના જે વર્ષમાં ૭૮ હિમેરતાં સરવાળાને (અર્થાત્ એ સમયે ચાલતી ઈસ્વી સનની સખ્યાને) ચાર વડે નિઃશેષ ભાગી શકાય તે વર્ષને 'લુપ્ત વર્ષ' ગણી એમાં એક દિવસ હિમેરાય છે, દા.ત. શક વર્ષ ૧૮૯૦, ૧૮૯૪, ૧૮૯૮ વગેરે. પરંતુ જ્યારે સરવાળાનો ૧૦૦ વડે ભાગ ચાલતો હોય ત્યારે એને ૪૦૦ વડે ભાગી શકાતો હોય તો જ 'લુપ્ત વર્ષ' ગણવામાં આવે છે, નહિ તો એ સામાન્ય વર્ષ ગણાય છે; દા.ત. શક વર્ષ ૧૬૨૨, ૨૦૨૨, ૨૧૨૨, ૨૨૨૨, ૨૩૨૨ ઇત્યાદિમાં માત્ર ૧૬૨૨ અને ૨૩૨૨ 'લુપ્ત વર્ષ' ગણાશે, બાકીના સામાન્ય ગણાશે આ ગણતરી સ્પષ્ટતઃ તે તે શક વર્ષે આવતા ઈસ્વી સનના વર્ષ પ્રમાણે રાખવામાં આવી છે.

(૪) વર્ષના આર માસ છે, જેના આરંભ—અંત સ્પર્શની સંક્રાંતિના દિવસની નજીક આવે છે એમાં પહેલો માસ સામાન્યતઃ ૩૦ દિવસનો ને પ્શુત વર્ષ હોય ત્યારે ૩૧ દિવસનો હોય છે. પ્શુત વર્ષ હોય ત્યારે એનો આરંભ ૨૨ મી માર્ચને બદલે ૨૧ મી માર્ચે થાય છે. પછીના પાંચ માસ ૩૧—૩૧ દિવસના ને એ પછીના છ માસ ૩૦—૩૦ દિવસના ગણાય છે, આથી દરેક માસ હમેશાં મુકરર તારીખે જ શરૂ થાય છે. આ માસ સાયન વર્ષના હોર્ધ ઋતુકાલ સાથે એનો પૂરો મેળ રહે છે.

(૫) આ મહિના સૌર હોવા છતાં એને ચાંદ્ર મહિનાઓનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે, ૧૩૮ પરંતુ આ મહિના ચંદ્રની કલાની વધધટ દર્શાવતા નથી.

(૬) દિવસના આરંભ—અંત મધ્યરાત્રિથી મધ્યરાત્રિના ગણાય છે.

રાષ્ટ્રીય પંચાંગનો ઉપયોગ સરકારે પોતાના પત્રવ્યવહારમાં તથા આકાશવાણીમાં ધરવી સનની સાથે સાથે કરવા માંડ્યો છે, આથી કેલેન્ડર તથા પંચાંગોમાં એનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે, પરંતુ આ પદ્ધતિ લોકોમાં પ્રચલિત થતી નથી. આખા દેશમાં કાલગણનાની એકસરખી પદ્ધતિ પ્રચલિત થાય એ હેતુ રચ્યતઃ આવકાર્ય છે ને ભારતીય પરંપરાના ચોક્કામાં રાખી એને ધણું વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે, પરંતુ ભારતનાં લગભગ બધાં ધાર્મિક મતો તથા તહેવારો ચાંદ્ર માસની તિથિ પ્રમાણે ગણાય છે, આથી એ માટે તો ચાંદ્ર માસવાળા પંચાંગની જરૂર ચાલુ રહે છે. ને લૌકિક વ્યવહારમાં ધરવી સનનો ઉપયોગ લાંબા કાલથી ધણો રૂઢ થયો હોઈ તેમજ વધતા જતા આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારને લઈને એનો ઉપયોગ દિનપ્રતિદિન વધતો જતો હોઈ, અનેક પ્રદેશોની ભિન્ન ભિન્ન પરંપરાઓના મિશ્રણવાળી આ નવી પદ્ધતિ લોકવ્યવહારમાં ભાગ્યેજ પ્રચલિત થાય એમ છે.

પાદટીપા

૧. ખારવેલના લેખમાં આવતા “મુરિય-કાલે” એવા એક સંભવિત પાઠ પરથી કેટલાકે ‘મૌર્ય કાલ’ નામે સંવત હોવાનું અનુમાન તારવેલું અને એ સંવત ચંદ્રચુત મૌર્યે શરૂ કરેલો હોવાનું ધારેલું (Pandey, *Indian Palaeography*, p. 187, n 1-2). પરંતુ “મુરિય-કાલે” એ પાઠ સંદિગ્ધ જ નહિ, અરવીકાપ ગણાય છે (Barua, *Old Brahmi Inscriptions in the Udayagiri-Khandagiri Caves*, p 4).
૨. સાતવાહન રાજાઓના અભિલેખોમાં પણ એ જ પદ્ધતિ રહેલી છે.
૩. D. C. Sircar, *Select Inscriptions*, Book II, Nos. 58, 62

૪. Ghosh, *PIHC*, 1931, p. 122, Altekar, *PIHC*, 1950, pp. 39 ff; Sudhakar Chattopadhyay, *Sakas in India*, pp. 43 ff.; K. A. Nilkanta Sastri, *Comprehensive History of India*, Part II, p. 310
- ૫ કનિગલેને ક્ષત્રપત ક્ષત્રપોના અભિલેખોમાં પ્રયોગ્યેલા સંવતને વિક્રમ સંવત માન્યો (*Numismatic Chronicles*, 1888, p. 232) જ્યારે રેન્ડને (*JRAS*, 1899, p. 365), લાડાચક્રે (*IA*, 1918, pp 76 ff.) અને રાયચૌધરીએ (*PHAI*, pp 488 f) આ સંવતને શક સંવત માન્યો.
- ૬ *JASB (NS)*, No. 47, p 95
૭. જમીનદાર, “ક્ષત્રપકાલીન ગુજરાત : ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ”, પૃ ૧૮૬, પા. ડી. ૧૧૦
૮. Fergusson, *JRAS*. Vol. XII, pp. 259 ff; Oldenburg, *IA*, Vol X, p. 214; Rapson, *CICBM*, p. 105, f. n. 4, Banerji, *IA*, Vol XXXVII, p 25, Raychaudhuri, *PHAI*, pp. 296 ff., Ghosh, *IHQ*, Vol. V, p 49, J. E. Van Lohuizen De Leeuw, *The Scythian Period*. Chapters I and 7, Sudhakar Chattopadhyay, *EHNT*, p. 78; Sircar, *Indian Epigraphy*, pp. 258 ff.
- ૯ Bhau Daji, *JBBRAS*, Vol. IX, pp. 139 ff; Indrajit, *BG*, Vol. 1, Part 1, pp 26 f.; Fleet, *JRAS*, 1913, pp 966 ff
- ૧૦ Cunningham, *NC*, 1888, p. 232; 1892. p. 44; Dubreuil, *AHD*, p. 35
૧૧. D R. Bhandarkar, *JBBRAS*, Vol XX, pp. 269 ff.
- ૧૨ Sten Konow, *EI*, Vol XIV, p. 141
૧૩. શકનૃપતિરાજ્યાભિષેકસંવત્સર (વર્ષ ૫૦૦), શકનૃપતિસંવત્સર (વર્ષ ૫૩૪), શકનૃપસંવત્સર (વર્ષ ૭૩૫), શકનૃપકાલ (વર્ષ ૭૧૬), શક સંવત્ (વર્ષ ૮૩૨) (Pandey, *Indian Palaeography*, p. 191)

શક સંવત સાથે શાલિવાહન નામ તેા ધણું મોટું સંકળાણ આ નામનો પ્રયોગ સૌ પ્રથમ કનક લાધામાં લખાયેલ સોમરાજની કૃતિ(શક સ ૧૧૪૪-ઈ.સ. ૧૨૨૨)માં મળે છે અભિલેખોમાં સૌ પ્રથમ પ્રયોગ ચાદવ રાજા કૃષ્ણના તાસર્ગાવ દાનપત્રો(શક સ ૧૧૭૨-ઈ સ ૧૨૫૧)માં મેવા મળે છે (Sircar, *IE*, p. 262).

હવે ‘શક’ ને ‘શાક’ એ શબ્દ સંવતના સામાન્ય અર્થમાં પ્રયોગવા લાગ્યા.

૧૪. *IA*, Vol XVII, p. 208
૧૫. ગત વર્ષોની પદ્ધતિ એટલે વર્ષસંખ્યા આપવામાં વર્તમાન (ચાલુ) વર્ષની નહિ, પણ ગત (ગતીત) વર્ષ, અર્થાત્ છેલ્લા પૂરા થયેલ વર્ષની સંખ્યા ગણાય એ પદ્ધતિ, દા ત ગત વર્ષતિએ વર્ષ ૧૮૯૦ = વર્તમાન પદ્ધતિએ વર્ષ ૧૮૯૧.
- ૧૬ તામિલનાડમાં શક સંવતમાં વર્તમાન વર્ષોની પદ્ધતિ હજુ પણ જળવાઈ રહી છે (Fleet, *CII*, Vol. III, p 141).

૧૭. *IA, Vol XVII, p. 208*

૧૮. દા. ત. શક વર્ષ ૧૮૬૦ ની બરાબર ઈ. સ. ૬^{મું} વર્ષ કાઢવું હોય તો એ વર્ષના ચેત્ર સુદિ ૧(૨૯ મી માચ)થી પોષ સુદિ ૧૨ (૩૧ મી ડિસેમ્બર) સુધી ઈ. સ. ૧૮૬૮ આવે, જ્યારે પોષ સુદ ૧૩(૧ લી જાન્યુ.)થી ફાગણ વદ ૩૦ (૧૮ મી માચ) સુધી ઈ. સ. ૧૮૬૯ આવે

૧૯. દા. ત. શક વર્ષ ૧૮૮૦ ના ચેત્ર સુદિ ૧ થી આસો વદિ ૩૦ સુધી વિ. સં. ૨૦૨૪ અને શક વર્ષ ૧૮૬૦ ના કારતક સુદ ૧ થી ફાગણ વદ ૩૦ સુધી વિ. સં. ૨૦૨૫ આવે.

૨૦. અર્થાત્ ચેત્ર માસથી શરૂ થતાં. ૨૧. અર્થાત્ પૂર્ણિમાની તિથિથી પૂરા થતા.

૨૨. અર્થાત્ અમાવાસ્યાની તિથિથી પૂરા થતા. ૨૩. ઝોજા, માગ્રાલિ, પૃ ૧૭૩

૨૪. લાંટના રાષ્ટ્રકેટ રાજા કંઠે ખીલના આતરોલી-હારોલી તામ્રપત્રોમાં મિત શક સંવત ૧૭૬(ઈ. સ. ૭૫૦)ની છે (*JBBRAS, Vol. XVI, pp 105 ff.*).

૨૫. જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના વિશેષાવડ્યકમાધ્ય મા કૃતિના રચનાકાલની મિતિ શક સં ૫૩૧(ઈ. સ. ૬૦૬)ની, જિનદાસગણિ મહત્તરની નન્દીસૂત્રવૃત્તિ મા શક સં ૫૬૮ (ઈ. સ. ૬૪૩-૪૪)ની, ઉદ્યોતનસૂરિની કુવલ્યમાલા માં શક વર્ષ ૭૦૦(ઈ. સ. ૭૭૬)ની અને જિનસેનસૂરિના હરિવંશપુરાણ મા શક સં. ૭૦૫(ઈ. સ. ૭૮૩-૮૪)ની જણાવેલ છે.

૨૬. આ સંવતની સાથે "શક" શબ્દ પ્રચોલ્યો હોય તેવા સૌ પ્રથમ ઉલ્લેખ ઉત્તર ભારતમાં વરાહમિહિરની "પચ્ચસિદ્ધાન્તિકા" માં લેવા મળે છે, જ્યારે દક્ષિણ ભારતમાં ચાલુક્ય રાજા પુલકેશી ૧ લાના શક સં. ૪૬૫(ઈ. સ. ૫૪૩)ની મિતિવાળા અભિલેખમાં લેવા મળે છે (*Sircar, IE, p. 259, f. n. 2*).

૨૭. દુખખણમાં ચાલુક્ય રાજાઓ સૌ પ્રથમ શક સંવતનો પ્રયોગ કર્યો હોવાનો ઉલ્લેખ પુલકેશી પહેલાના શક સં ૪૬૫(ઈ. સ. ૫૪૩)ની મિતિવાળા આદામીના ખડક લેખ(*Sircar, IE, p. 259*)માં મળે છે.

દુખખણના પ્રાચીન ચાલુક્યોએ આ સંવત ગુજરાતમાંથી અપનાવ્યો હોવો સંભવે છે એવું મિરાશીએ સૂચવ્યું છે (*V. V. Mirashi, Studies in Indology, Vol II, pp. 95 ff.*).

૨૮. આમાંના દરેક સંવત્સરને અલગ નામ આપવામાં આવ્યું છે.

આ સંવત્સરચક્રને સામાન્યતઃ 'ખાઈરપત્ય સંવત્સરચક્ર' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, પરંતુ દક્ષિણ ભારતમાં એ સંવત્સરચક્ર પ્રચલિત છે તે વસ્તુતઃ સાંકેતિક સૌર વર્ષોનું છે, જ્યારે ઉત્તર ભારતમાં સાચા ખાઈરપત્ય સંવત્સર પ્રચોલ્ય છે. બંને પદ્ધતિઓમાં સંવત્સરોના નામ સરખાં છે, પરંતુ દક્ષિણ ભારતમાં એના આરંભ પ્રભવ સંવત્સરથી થાય છે, જ્યારે ઉત્તર ભારતમાં વિજય સંવત્સરથી થાય છે શક સંવત સાથે વપરાયેલા સંવત્સર દક્ષિણ ભારતની પદ્ધતિના છે.

૨૯. *V. B. Kulkarni, Indian and Foreign Chronology, p. 42*

૩૦. તરણેતરનો શિલાલેખ, જે ગાયકવાડના સેનાપતિ વિઠ્ઠલ ખાખાણને લાગતો છે, તેમાં પહેલા શક વર્ષ અને પછી સંવત્સુ વર્ષ આપેલું છે આ લેખ ઈ સ. ૧૮૧૧ નો છે (*Inscriptions of Kathiawad*, No 185)
૩૧. રાષ્ટ્રિય પચાગની ખદ્દતિનો પરિચય આ પ્રકરણને અતિ આપવામા આવેલો છે.
૩૨. R. N. Mehta and S. N. Chowdhary, 'Preliminary Note on the Excavations of the Devnimori Stupa,' *JOI*, Vol. XII, pp. 173 ff.
૩૩. Sircar, 'The Reckoning of the Kathika Kings,' *JOI*, Vol. XIV, p. 337
૩૪. જુઓ નીચે સંવત નં. ૫.
૩૫. K. V. Soundara Rajan, 'Andhra Ikshvaku Chronology and its Significance for Early History of Gujarat,' *JGRS*, Vol. XXV, p. 289
૩૬. K. F. Somapura, 'The Problem of the Kathika Dynasty in Gujarat,' *JOI*, Vol. XV, pp. 62 ff.
૩૭. Fleet, *Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol III, No 14; Sircar, *Select Inscriptions*, Vol. I, Book III, No 25; ગિ. વ. આચાર્ય, "ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો," નં. ૧૫
૩૮. Fleet, *CII*, Vol III, pp. 29 ff.
૩૯. શ્રુત સંવતના આરંભકાલ (વશે કેટલાક વિદ્વાનો સિન્ન સિન્ન મતથી) ધરાવે છે તે શ્રુતકાલની મિતિઓની ગણતરી પરથી એને ગદ્યે બીજા જુદા જુદા આરંભકાલ સૂચવે છે કનિગદ્યે શ્રુત સંવતના આરંભ માટે ઈ સ. ૧૬૬-૬૭૬ વર્ષ ગણાવ્યું હતું (*ASI*, Vol. LX, pp. III f.; *A Book of Indian Eras*, pp. 53 ff), સામ સામીએ શ્રુત-વલ્લી સંવતના આરંભ માટે ઈ સ. ૨૦૦-૦૧૬ વર્ષ ૧૭૬ ક્રિ. હતું (*MAD, An. Rep.*, 1923, pp 7 f.), નવારે ગોવિંદ પાઈએ આ સંવતનો આરંભ ઈ સ. ૨૭૨-૭૩ માં થયો હોવાનું ગણાવ્યું હતું (*JIH*, Vol. XI, pp 175 f). કે. જી. સંકરે ગોવિંદ પાઈના મતને સમર્થન આપ્યું અને વલ્લી સંવતનો આરંભ પણ એ જ વર્ષમાં થયો હોવાનું સૂચવ્યું (*NIA*, Vol. IV, pp 419 ff.). મોટા ભાગના વિદ્વાનો શ્રુત સંવતનું આરંભ-વર્ષ ઈ સ. ૩૧૬-૨૦ હોવાનો મત ધરાવે છે
૪૦. ઈ. ત. શ્રુત સંવત ૧૩૬૧ના ચૈ. સુ. ૧(૫ મી માર્ગ)થી માધ સુ. ૭ (૩૧ મી હસેનર) સુધી ઈ સ. ૪૫૫ અને માધ સુ. ૮(૧ લી જન્યુઆરી)થી ફા. ૩૦ (૨૧ મી ફેબ્રુઆરી) સુધી ઈ. સ. ૪૫૬ આવે
૪૧. Fleet, *CII*, Vol III, p. 80
૪૨. *IA*, Vol. II, p 257, *EL*, Vol. XXVI, pp. 203 ff., "ગુજરાત ઇતિહાસ સંદર્ભ-સૂચિ," ખંડ ૨, નં. ૧૭૮, ૧૮૪, ૧૮૬, ૧૯૦, ૧૯૨
૪૩. *JRAS*, Vol. VII, p. 354

૪૨. *JBBRAS*, Vol. VII, p. 30 ૪૫. *JRAS*, Vol. XII, p. 5
૪૬. *JBBRAS*, Vol. VII, p 115; Vol VIII, p 247
૪૭. *JRAS* (NS), Vol. IV, p 90 ૪૮. *Fleet, CII*, Vol III, Introduction
૪૯. હ. ગં. શાસ્ત્રી, “મૈત્રકકાલીન ગુજરાત”, પરિશિષ્ટ ૧-૨
- ૫૦-૫૧. Sachau, *Alberuni's India*, Vol II, p. 7 ૫૨. *JA*, Vol. XI, p. 242
૫૩. ૧૫^{મી} માટે ત્યારે સંવત્ શબ્દ પ્રયોજાતો, જે વસ્તુતઃ સંવત્સરનું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે. સવત્ ને બદલે સંવ કે સ એવું વધુ સંક્ષિપ્ત રૂપ પણ પ્રયોજાતું. હાલ એને સંવત (Era) કહીએ છીએ તે અર્થમાં ત્યારે કાલ શબ્દ પ્રયોજાતો.
૫૪. ધરસેન બીજાના સં. ૨૫૪ ના દાનપત્રમાં વૈશાખ વર્ષ ૧૫ ને દિવસે સૂર્યગ્રહણ જણાવવામાં આવ્યું છે (મે. ગ્ર., પર્વ. ૧, નં. ૨૯).
૫૫. ધરસેન ચોથાના સં. ૩૩૦ ના દાનશાસનમાં દ્વિતીય માઝદાશિરોના (મે. ગ્ર., પર્વ. ૧, નં. ૫૯), શીલાદિત્ત ૩ બના સં. ૩૪૩ ના દાનશાસનમાં દ્વિતીય આપાદેનો (એબન, નં. ૧૩) બને એ જ શાસનના સં. ૩૫૭ ના દાનશાસનમાં દ્વિતીય પોપનો (એબન, નં. ૭૧) ઉલ્લેખ આવે છે.
૫૬. હ. ગં. શાસ્ત્રી, “મૈત્રકકાલીન ગુજરાત”, પૃ. ૧૭૭ થી
૫૭. જ્યારે ચાંદ્ર માસ દરમિયાન સૂર્યની એક રાશિમાંથી બીજી રાશિમાં સંક્રાંતિ ન થાય ત્યારે એ માસને ‘અધિક માસ’ ગણવામાં આવે છે. મધ્યમ માનની સ્વલ્પ પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાંદ્ર માસ હંમેશાં સૌર માસ કરતાં દૂંઠો રહેતો હોવાથી એમાં ગમે તે માસ અધિક હોવો સંભવે છે, પરંતુ સ્પષ્ટ માનની સૂક્ષ્મ પદ્ધતિ પ્રમાણે શિયાળામાં ચાંદ્ર માસ કરતાં સૌર માસ દૂંઠો થતો હોવાથી માગસર અને પોષમાં સૂર્યની સંક્રાંતિ ન થાય એવું ભાવ્યેજા સંભવે છે ને એ કારણે એ જ માસમાં અધિક માસ આવે એવું જવલ્લે જ બને છે (હ. ગં. શાસ્ત્રી, મે. ગ્ર., પૃ. ૫૯૬, પા. ૬૧, ૭૩).
- મેયાદિ પદ્ધતિના પ્રાચીન નિયમને અનુસરતા કાલમાં અધિક માસ હંમેશાં દ્વિતીય માસ જ ગણાતા ને મૈત્રક રાજ્યના દાનશાસનોમાં દ્વિતીય માસની જે ચિતિએ આપનામાં આવી છે તે અધિક માસની જ હોવાનું જણાય છે. દાનના મહિમા અધિક માસમાં ગણાતો એ કારણે આ સ્વાભાવિક ગણાય.
- હાલ ચાંદ્ર માસનું નામ એ માસના આરંભમાં રહેલી સૂર્યની રાશિ અનુસાર પાડવામાં આવે છે. એમાં સૂર્યની મીનાદિ રાશિમાં શરૂ થતો ચાંદ્ર માસ અનુક્રમે ચૈત્રાદિ કહેવાય છે, પરંતુ પ્રાચીન કાલમાં સૂર્યની મીનાદિ રાશિમાં શરૂ થતા ચાંદ્ર માસને બદલે સૂર્યની મેયાદિ રાશિમાં પૂરેા થતો ચાંદ્ર માસ અનુક્રમે ચૈત્રાદિ ગણાય એવી પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી. માસના આરંભે સૂર્યની મીનાદિ રાશિ હોય ને માસના અંતે એની મેયાદિ રાશિ હોય એ બંને પદ્ધતિ અનુસાર માસનું ચૈત્રાદિ નામ પાડવામાં સામાન્ય રીતે કંઈ ફરક પડતો નથી, પરંતુ અધિક માસના નામકરણમાં ફેર પડે છે. દા. ત. મીનાદિ પદ્ધતિએ જે અધિક માસ પ્રથમ ચૈત્ર ગણાય તે મેયાદિ પદ્ધતિએ દ્વિતીય ક્રાંત્યન ગણાતો (એબન, પૃ. ૫૮૦, પા. ૬૧, ૭૩).

૮૦. વિક્રમ સંવતના નામવાળો પ્રયોગ ચાહમાન રાજ ચંડમહાસેનના વિ સં ૮૬૮ (ઈ સ. ૮૪૨-૮૪૩)ની મિતિવાળા ધૌલપુર શિલાલેખમાં ઉપલબ્ધ થાય છે (*Bhandarkar's List*, no. 27).
૮૧. *JRAS*, 1870, p. 81
૮૨. *ASI*, Vol. II, p. 68
૮૩. *IA*, Vol. XX, p. 407
૮૪. Velendai Gopal Ayar, *Chronology of Ancient India*, pp. 175 ff
૮૫. *Vikrama Volume*, p. 119, f. n 4
૮૬. *JRAS*, 1914, p. 973; 1915, p. 119
૮૭. *JBBRAS*, Vol XVI, pp. 251 f.
૮૮. Sircar, *IE*, pp. 254 f.
૮૯. *Vikrama Volume*, pp. 483 ff
૯૦. R. B Pandey, *Indian Palaeography*, pp 198 ff.
૯૧. D C. Sircar, *IE*, pp 254 ff.
૯૨. શ્રી. મોહી, “પાટણ સ્થાપનાનાં તારીખ વાર તિથિ”, “કાન્તમાલા”, પૃ. ૧૫૭-૫૮
૯૩. હરિવેળ, વૃક્ષકાવ્યકોશ, પૃ. ૩૫૫
૯૪. સિદ્ધિર્ષિ, હવમિતિમવપ્રપચ્ચકા, પૃ ૭૭૬
૯૫. R. K. Trivedi, *Fairs and Festivals of Gujarat*, p 48
૯૬. દા. વ. વિ. સં. ૨૨૫ના કારતક સુદ ૧(૨૨ મી આક્ટોબર)થી ચોપ સુદ ૧૪ (૩૧ મી ડિસેમ્બર) સુધી ઈ સ ૧૮૧૮ અને ચોપ સુદ ૧૪(૧ હી નવેમ્બર)થી આસો વદ ૩૦ (૬ મી નવેમ્બર) સુધી ઈ. સ. ૧૮૧૬ આવે.
૯૭. *Bhandarkar's List*, Nos. 1461, 1463 1465 and 1466
૯૮. James Tod, *Travels in Western India*, p. 506, f. n 1
૯૯. *BG*, Vol VII, p. 543
૧૦૦. V. G. Ojha, *Bhaonagar Prachina Sodhasangraha*, pp. 2 f
૧૦૧. *BG*, Vol. I, Part I, p 176
૧૦૨. સર્ગ ૨૦, શ્લોક ૧૦૨
૧૦૩. સર્ગ ૧, શ્લોક ૨૧
૧૦૪. શ્રી. મોહી, “સંસ્કૃત દ્વાચક્ષ્ય કાવ્યમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતની સામાજિક સ્થિતિ”, પૃ ૭૫
૧૦૫. દ્વાપાશ્રય કાવ્ય, સર્ગ ૧૫, શ્લોક ૫૦
૧૦૬. દા. વ. સિદ્ધ સંવત ૧૧૧ માં ચૈત્ર સુદ ૧(૨૬ મી ફેબ્રુ)થી ચોપ સુદ ૧૨ (૩૧ મી ડિસે.) સુધી ઈ. સ. ૧૨૬૪ આવે અને ચોપ સુદ ૧૩(૧ હી નવેમ્બર)થી ફાગણ વદ ૩૦ (૧૮ મી માર્ચ) સુધી ઈ. સ. ૧૨૬૫ આવે.
૧૦૭. મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણના ખરા વર્ષ વિશે અવાંચીન વિદ્વાનોમાં મતભેદ પ્રવર્તે છે (સુનિ કલ્યાણવિલય, વીરનિર્વાણ સંવત્ ૭૦૨ જૈન કાલચળના, પૃ. ૧૮૧-૫૦), પરંતુ અહીં આ સંવતનો આરંભ વર્તમાન ૩૬ વર્ષથી જ ગણાય છે.

૧૦૮. D. C. Sircar, *Indian Epigraphy*, p. 322

૧૦૯. ગૌ. હી. જોશી, માર્ત્તીય પ્રાચીન લિપિમાળા, પૃ. ૧૬૨, ટી. ૨

૧૧૦. જનન, ટી. ૧

૧૧૧. શ્લોક ૮૪૮ (જનન, ટી. ૩)

૧૧૨. જનન, ટી. ૩. આગળ જતાં ઢેઢલાક દિગંબર જૈન લેખકોએ વીર-નિર્વાણ સંવત્ શક સંવત્તને બદલે વિક્રમ સંવત્તની પૂર્વે ૬૦૫ વર્ષે થયો હોવાની ગેરસમજ કરી છે. ખીળ કેટલાક દિગંબર જૈન લેખકોએ વળી શક સંવત્તથી ૪૬૧, ૬૭૭૫ કે ૧૪૭૬૩ વર્ષ પહેલાં વીરનિર્વાણ થયાનું જણ્યું છે (જનન, પૃ. ૧૬૨).

૧૧૩. ડી. વ. વી નિ સ ૨૪૬૫ બરાબર વિ. સં. ૨૦૨૫ આવે, જ્યારે કારતકથી કાગણ સુધી શક વર્ષ ૧૮૬૦ અને ચૈત્રથી આસો સુધી શક વર્ષ ૧૮૬૧ આવે.

૧૧૪. ડી. વ. વીર નિર્વાણ સંવત્ ૨૪૬૫ બરાબર કા. સુ. ૧૨૨ મી ઓક્ટોબરથી પો. સુ. ૧૨ (૩૧ મી ડિસેમ્બર) સુધી ઈ. સ. ૧૬૬૮ અને પો. સુ. ૨૩ (૧ જી જાન્યુઆરી)થી આસો વદ ૩૦ (૬ મી નવેમ્બર) સુધી ઈ. સ. ૧૬૬૯ આવે છે.

૧૧૫. R B Pandey, *Indian Palaeography*, Part I, p. 181

૧૧૬. *IA*, Vol. XI, p. 281

૧૧૭. કારતકમાં આ સંવત્તનો પહેલવહેલો પ્રયોગ જહમૂદ જઝનવીના કાહોરમાંથી બહાર પાડવામાં આવેલા બે બાટુના કળાકૃતિના સિકાઓમાં લેવા મળે છે, જેમાં દિવસી સન ૪૧૮-૮૬(ઈ. સ. ૧૦૨૭-૨૮)નો ઉલ્લેખ છે (જોશી, માર્ત્તીય પ્રાચીન લિપિમાળા, પૃ. ૧૧૧) સિકા પરના કળાકૃતિમાં સંસ્કૃતમાં આ સંવત્તને તામ્રિકીય સંવત્ત એટલે તામ્રિક (આરણ) લેખકોનો સંવત્ત કહેવામાં આવ્યો છે (D. C. Sircar, *Indian Epigraphy*, p. 309).

૧૧૮. આ દિવસ વિ. સં. ૬૭૮ની આવણ શુક્ર ૨ ને શુક્રવારની બરાબરનો છે.

૧૧૯. *Encyclopedia Britannica*, Vol. VI, p. 317

૧૨૦. *Report of the Calendar Reform Committee*, p. 182

૧૨૧. *Ibid*, p. 180

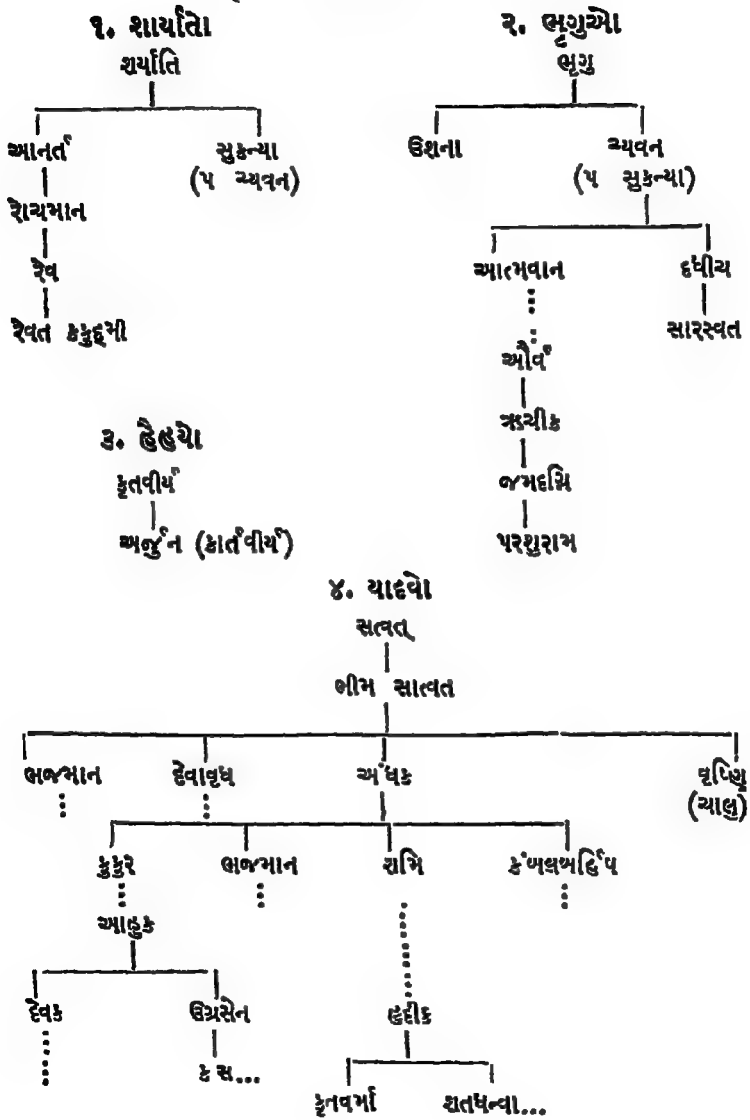
૧૨૨. ઈ. સ. ૧૬૪૩-૪૬ દરમિયાન દિવસી સનના બરાબર વર્ષની સખ્યા ૫૮૦ જેટલી જોઈ આવે છે. આમ આ તકાવત સમજ જતાં ઉત્તરોત્તર થતો હોવાથી તકાવતનો એક નિશ્ચિત આંકડો રહેતો નથી, છતાં દિવસી સનમાંથી ઈસ્વી સન શોધવાની અને ઈસ્વી સનમાંથી દિવસી સન કાઢવાની પદ્ધતિઓ શોધવામાં આવી છે.

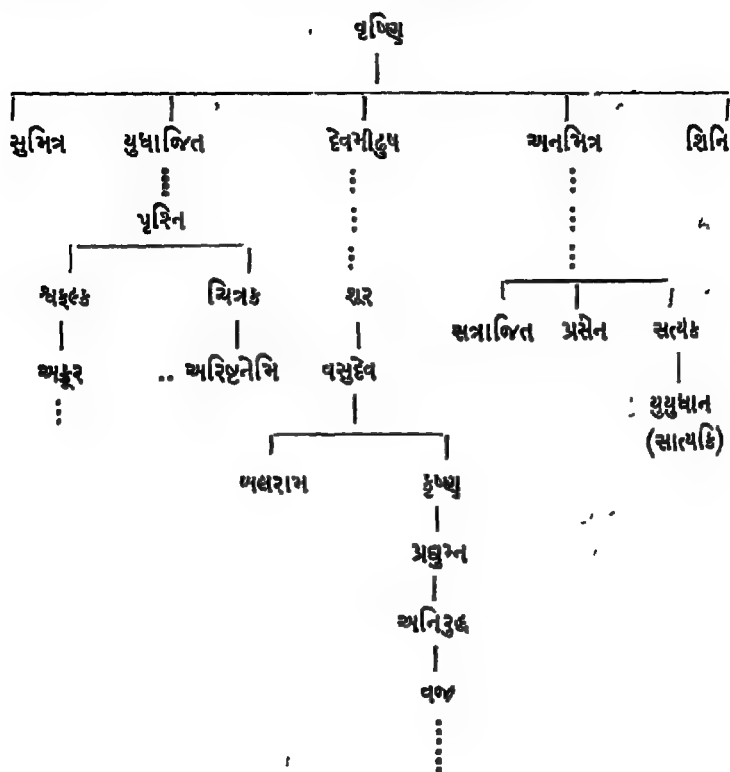
૧૨૩. M. S. Commissariat, *History of Gujarat*, Vol. II, p. 337

૧૨૪. લોર્ડ સ્ટીફનના સમયનો (આર્થેનિયન) સંવત્ ૧૦૭૭(ઈ. સ. ૧૬૧૮-૨૯)નો એક કબર-શિલાલેખ અમદાવાદમાં કાંઠરિયા તળાવ પાસે મળેલો છે (E. L. Rapp, 'An Armenian Epigraph at Ahmedabad', *J. O. I.*, Vol. XVII, pp. 22 ff.

૧૨૫. M. S Commissariat, *op. cit.*, pp 377 f.
૧૨૬. *Encyclopedia Britannica*, Vol. VI, pp. 316 ff.
૧૨૭. D. C Sircar, *IE.*, p 279
- ૧૨૮-૧૨૯. *Encyclopedia Britannica*, Vol. VI, pp. 316 f.
૧૩૦. ભનુચારી, માચ, મે, જુલાઈ, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર, ડિસેંબર
૧૩૧. એપ્રિલ, જૂન, સપ્ટેમ્બર, નવેમ્બર.
૧૩૨. ખરી રીતે સાચન સૌર વર્ષ ૩૬૫ દિવસ, ૫ કલાક, ૪૮ મિનિટ, ૪૬ સેકન્ડનું હોય છે, એટલે દર ચાર વર્ષે એક દિવસ હમેશવાથી વર્ષની સરેરાશ લંબાઈ ૧૧ મિનિટ ૧૧ સેકન્ડ જેટલી વધી ભય, આથી દર ૪૦૦ વર્ષે બાકીના ત્રણ વર્ષોને પ્લુટ વર્ષ ન ગણીને એ ફરકનો ધણો ભાગ ઘટાડવામા આવે છે. શતક વર્ષોમાં જે વર્ષની સંખ્યાને ૪૦૦ વડે ભાગતાં શેષ ન વધે તેને જ 'પ્લુટ વર્ષ' ગણવામા આવે છે; જેમકે ઈ. સ. ૨૦૦૦ને, પણ ૧૯૦૦, ૨૧૦૦, ૨૨૦૦, ૨૩૦૦ ને નહિ.
૧૩૩. સૌર સંક્રાંતિ પ્રમાણે આવતો અહીંનો મકરસંક્રાંતિનો તહેવાર આથી ત્રણ વર્ષે એક જ તારીખે આવે છે.
૧૩૪. ભારતીય સંવતોમાં ૧૨ ચાંદ્ર માસનું વર્ષ હોય છે ને એમા લગભગ ૧૧૧ વર્ષે એક અધિક માસ હમેશીને એનો સૌર વર્ષમાન સાથે મેળ મેળવવાનો રહે છે, તેથી ચાંદ્ર મિત્રો પ્રમાણેના તહેવારોના ગતકાલમા થોડા દિવસોના જ ફરક રહે છે. હિન્દી સનના વર્ષોમાં ચાંદ્ર માસની સાથે એવો કંઈ હમેશા કરાતો ન હોઈ એમાં તહેવારોના ગતકાલ હંમેશાં બદલાયા કરે છે.
૧૩૫. ઈરાનનો જરથોશ્ટ્રી સંવત, જે અહીંના પારસીઓના ધાર્મિક બ્યવહારમાં પ્રચલિત છે તેમા બારેય મહિના ૩૦-૩૦ દિવસના ગણીને છેવટે પાંચ ફાલતા દિવસ હમેશવામાં આવે છે એને બાચાના દિવસ કહે છે. એને ઘડીને જરથોશ્ટ્રી સંવતના વર્ષ ૩૬૫ દિવસનાં હોય છે. એ સૌર માનને અનુસરે છે, પણ એમાં પ્લુટ વર્ષનો પ્રબળ ન હોઈ એનું વર્ષ ખરા સૌર વર્ષ કરતા લગભગ ૦૧ દિવસ જેટલું ટૂંકું રહે છે. આ સંવતના વર્ષમાં ૩૧ મી ડિસેંબર સુધી ૧૩૦ અને એ પછી ૧૨૯ હમેશવાથી ઈસ્વી સનનું વર્ષ આવે છે.
૧૩૬. ભારતના રાષ્ટ્રીય પંચાંગમાં આવી જ પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે.
૧૩૭. *Report of the Calendar Reform Committee* (Government of India), 1955. વળી જુઓ ડ. જ. સાશ્વતી 'રાષ્ટ્રીય ટેલેન્ડરની સરકારી યોજના' "ક્રુક્ષિકાસ", પુ. ૧૦૪, પૃ. ૬૦-૬૨, ૭૧-૭૯.
૧૩૮. જંગાળામા સૌર માસ પ્રચલિત છે ને એને નિરચન એપાઈ સંક્રાંતિ પ્રમાણે વેશાખ આદિ ચાંદ્ર માસનાં નામ અપાયેલાં છે. તામિલનાડુમા એ ચેત્ર આદિ નામે જાણવાય છે, જ્યારે મલબારમા એને મેય આદિ સંક્રાંતિઓના નામ આપવામાં આવેલા છે (Pillai, *Indian Chronology*, Table II)

વંશાવળીઓ.

संदर्भसूचि

१. सामान्य

१. भूण संदर्भों

(अ) वेद

ऋग्वेद संहिता, भाग १-४

सैत्तिरीय संहिता

मैत्रायणी संहिता

अथर्ववेद संहिता

एतरेय ब्राह्मण

शतपथ ब्राह्मण

गोपथ ब्राह्मण

पञ्चविंश ब्राह्मण

तैत्तिरीय आरण्यक, भा १-२

‘बृहदारण्यक उपनिषद्

जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मण

कौशिक सूत्र

‘बौधायन धर्मसूत्र

सायणायार्यना भाष्य साथे

Ed by Max Muller

वाराणसी; १८६६

सं आचार्य कशीनाथ शारत्री

पूना, १८००

सं. श्रीपाद दामोदर सातवणेकर

औध, वि. सं. १८६८

सायणायार्यना भाष्य साथे

मुम्बई; १८६५

सायणायार्यना भाष्य साथे

पूना; १८६६

सायणायार्यना भाष्य साथे

कलकत्ता; १८०५

सं. रा. सा. मित्रमने क. यं. विद्या-

भूषण; कलकत्ता; १८७२

Eng trans. by Dr. W. Caland

Calcutta; 1931

सायणायार्यना भाष्य साथे

पूना; १८६७-६८

सं. सुरेश्वराचार्य

पूना; १८६२

सं. पं. रामदेव

लाहोर; १८२१

Ed. by M. Bloomfield

New Haven; 1890

Ed. by E. Hultzsch

Leipzig; 1884

(આ) ઇતિહાસ-પુરાણ

મહાભારત	અંથ ૧ થી ૧૭; પૂના; ૧૯૩૩-૧૯૬૧
મહાભારત, મીમ્સર્વ	સં. કૃષ્ણાર્થ અને વ્યાસાર્થ; કુંભકોણમ્; ૧૯૦૭
હરિવંશ	-સં. રામચંદ્ર શાસ્ત્રી કિંબવડેકર પૂના (ચિત્રશાળા); ૧૯૩૬ -સં. પી એલ વૈદ્ય પૂના; ૧૯૬૯
રામાયણ	અંથ ૧-૪, વડોદરા; ૧૯૬૦-૧૯૬૫
ભ્રમિપુરાણ	પૂના; ૧૯૦૦
કૂર્મપુરાણ	મુ'બઈ; વિ સં. ૧૯૮૩
ગણ્ડપુરાણ	મુ'બઈ; વિ. સં. ૧૯૬૩
દેવીભાગવત પુરાણ	મુ'બઈ, ૧૮૮૮
પદ્મપુરાણ	પૂના; ૧૮૯૪
બ્રહ્મપુરાણ	પૂના; ૧૮૬૫
બ્રહ્માન્ડપુરાણ	મુ'બઈ; વિ. સં. ૧૯૯૨
મધિષ્યપુરાણ	મુ'બઈ; ૧૯૫૯
ભાગવતપુરાણ	ગોરખપુર; વિ. સં. ૨૦૦૮ (પુનર્મુદ્રણ) વિ.સં. ૨૦૧૦
મત્સ્યપુરાણ	પૂના; ૧૯૦૭
માર્કંડેય પુરાણ	મુ'બઈ; ૧૯૬૭
દુર્ગાસપ્તશતી-(સટીક)	મુ'બઈ; ૧૮૯૪
Mārkaṇḍeya Purāṇa	Eng. trans by F. E. Pargiter Calcutta; 1904
લિંગ પુરાણ	કલ્યાણ; ૧૯૮૧
વરાહ પુરાણ	મુ'બઈ; વિ સં. ૧૯૮૦
વામન પુરાણ	મુ'બઈ; વિ. સં. ૧૯૮૬
વાયુ પુરાણ	પૂના; ૧૯૦૫
વિષ્ણુ પુરાણ	સં. મુનિલાલ મુખત; વિ. સં. ૧૯૬૦
સ્કન્દ પુરાણ ખંડ ૧, ૫, ૭	મુ'બઈ; વિ. સં. ૧૯૬૬-૬૭

કાલિકા પુરાણ

સં ક્ષેપરાજ શ્રીકૃષ્ણદાસ

મુળધર્મ, વિ સં ૧૯૬૪

ગર્ગ સંહિતા

મુળધર્મ, ૧૯૧૦

(ધ) બોદ્ધ ગ્રંથો

અપાદાન ભા ૧-૨

સં. શિખરુ ને ૩૨૫૫

૫૮૭૫, ૧૯૫૬

આર્યમજ્જુશ્રીમૂલકન્ય ભા ૧-૩

સં. ગણપતિ સાસ્ત્રી

ત્રિવેન્દ્રમ, ૧૯૨૦, ૧૯૨૨, ૧૯૨૫

(ઇ) જૈન આગમ

અનુયોગદ્વારસૂત્ર-મલધારિદ્ધિમચન્દ્રસૂરિકૃત

મુળધર્મ, ૧૯૨૪

શૃતિ સાથે

અંતકૃદ્વદશાગ અને અનુત્તરોપપાતિકદશાગસૂત્ર ભાવનગર;

(સાનુવાદ)

વિ સં ૧૯૬૦

આચારાગ સૂત્ર-જિનદાસગણિમહત્તરકૃતચૂર્ણિ સાથે રતલામ, વિ સં ૧૯૬૮

આશ્વકસૂત્ર ચૂર્ણિ

(પૂર્વ ભાગ અને ઉત્તર ભાગ)

રતલામ

કલ્પસૂત્ર-શાન્તિસાગરસૂરિકૃત કૌમુદી ટીકા રતલામ, વિ સં. ૧૯૬૨

જમ્વૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ, વાચક શાન્તિચન્દ્રકૃત ટીકા મુળધર્મ; વિ સં. ૧૯૭૬

જ્ઞાતાધર્મકથા, અમચદેવસૂરિકૃત શૃતિ સાથે મુળધર્મ, ૧૯૧૬

જ્ઞાતાધર્મકથાસૂત્રાદિ, ભાગ ૧-૨ (સાનુવાદ) ભાવનગર, વિ. સં ૧૯૮૬

મંદિસૂત્ર-જિનદાસગણિમહત્તરકૃત ચૂર્ણિ રતલામ, ૧૯૨૮

નિશીયસૂત્ર, ચૂર્ણિ સ.થે

અમદાવાદ, ૧૯૫૨

મૃત્તલ્પ સૂત્ર

સ. મુનિ ચતુરવિજય અને મુનિ

પુણ્યવિજય; ભાવનગર;

૧૯૩૩-૧૯૪૨

પિન્ડનિર્યુક્તિ, મલ્યગિરિકૃત ટીકા સાથે

અમદાવાદ; વિ સં. ૧૯૭૪

વિશેષાવશ્યકમાખ્યા જિનમદ્રગણિ

સ. રાજેન્દ્રવિજયજી

દ્વમાશ્રમજનકૃત મા. ૧-૨

અમદાવાદ, વીર સં. ૨૪૮૬

વૃષ્ણિદશા

(નિર્વાણલિકા માં મુદ્રિત)

મહેસાણા; સં. ૧૯૭૮

સૂત્રકૃતાન્નચૂર્ણિ, જિનદાસગણિમહત્તરકુન

૨૮લાખ, વિ સં. ૧૯૯૮

(ક) આખગેતર જૈન ધર્મશ્રેયો

ક્ષેમેન્દ્ર

ઐતિહ્યવિચારચર્ચા

મુ'બઈ, ૧૮૯૫

જિનદત્તસૂરિ

ગણધરસાર્થશતક જૈન પુસ્તક પ્રશસ્તિસંગ્રહ,

જિનવિજયજી (સ)

મા. ૧, મુ'બઈ; વિ. સં ૧૯૯૯

—વિવિધગ્રન્થીયપદ્યબલીસંગ્રહ

મુ'બઈ; ૧૯૬૧

(ઘ) જૈન ગ્રંથ શ્રેયો અને કથાશ્રેયો

ચન્દ્રસૂરિ

મુનિસુવ્રતસ્વામિચરિત્ર

(Peterson's Fifth Report,
pp 7f.) Bombay; 1896

જિનગ્રમસૂરિ

વિવિધતીર્થકલ્પ (સં જિન વિજય)

શાંતિનિકેતન; ૧૯૩૪

જિનવિજય મુનિ (સં.)

પુરાતનપ્રવચસંગ્રહ

કલકત્તા, ૧૯૩૬

ધનપાલ

સત્યપુરીયશ્રીમહાવીરજીવન

(સં. જિનવિજય)

“જૈન સાહિત્ય સંશોધક”, અંક ૩

અમદાવાદ; સં. ૧૯૮૪

નાલ્દ

વિસલદેવરાસો (સ સત્યજીવન વર્મા)

કાશી, વિ સં ૧૯૮૧

પ્રભાચન્દ્ર

પ્રભાવકચરિત (સં. જિનવિજય મુનિ)

મુ'બઈ, ૧૯૪૦

મેરુતુકાચાર્ય

પ્રવચ્ચાવન્તામણિ (સં. જિનવિજય મુનિ)

શાંતિનિકેતન, ૧૯૩૩

રાજગેશ્વરસૂરિ

પ્રવચ્ચકોશ (ચતુર્થિ દ્વાપરપ્રવચ્ચ)

સં. જિનવિજય; શાંતિનિકેતન; ૧૯૩૫

સિદ્ધિસૂરિ

અપમિતિમવપ્રવચકયા

Bombay, 1918

હરિવેળ

ગ્રંથલ્પ્યાકોગ (Ed. by A N.

Upadhye); Bombay, 1943

(ઝે) શાસ્ત્રીય ગ્રંથો

અમરસિંહ

નામલિંગાનુવાસન (અમરકોશ), ૪ થી
આવૃત્તિ, સ વાસુદેવ લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી
પણ્ડીટ, મુ બર્મ, ૧૯૧૩

અદ્વૈત મટ

કાવ્યાલંકારસમ્રહ; મુ બર્મ; ૧૯૨૮

કૌટિલ્ય

અર્થશાસ્ત્ર (ભા. ૧), સ R P Kangle
મુ બર્મ; ૧૯૬૦

—Eng Trans, by R Shamsastry
Ed 7th; Mysore, 1961

પાણિનિ

અષ્ટાધ્યાયી (ગ્રંથ ૧-૨), સ' શ્રીશ ચન્દ્રવંશુ
દિલ્હી, ૧૯૬૨

—સૂત્રપાઠ, ગણપાઠ સહિત, મુ બર્મ, ૧૯૩૦

—પાણિનીય શિક્ષા (જુઓ સિદ્ધાન્તકૌમુદી).

અયરાધિ મટ

તત્ત્વોપનિષદ્વિહ

સં. પંડિત મુખલાલજી અને પ્રો.

૨ ઝે પરીખ; વડોદરા; ૧૯૪૦

અરત

નાટ્યશાસ્ત્ર સં પંડિત કેદારનાથ

મુ બર્મ; ૧૯૪૩

મદ્દેગી રીખિત

સિદ્ધાન્તકૌમુદી (સટીક), મુ બર્મ, ૧૯૩૩

મમ્મટ

કાવ્યપ્રકાશ-સટીક

સ રસિકલાલ ઝે. પરીખ

જમપુર, ૧૯૫૬

રાજશેખર

કાવ્યમીમાસા; આવૃત્તિ ૩ ઝે

સ Dalal and Sastry

વડોદરા, ૧૯૩૪

વરાહમિહિર

પદ્ધતિસિદ્ધાન્તિકા, લાહોર; ૧૯૩૦

— વૃહત્સંહિતા, Pts. I-II, સં. સુધાકર દ્વિવેદી
Banaras; 1895-1899

વાગ્મટ

કાવ્યસુશાસન, મુંબઈ; ૧૮૯૪

વાગ્મટ (ઉત્તરકાલીન)

વાગ્મટાલ્કાર, મુંબઈ, ૧૯૩૩

વિનયચન્દ્રસૂરિ

કાવ્યશિક્ષા, સ. હ. ગં. શાસ્ત્રી

અમદાવાદ; ૧૯૬૪

હરગોવિંદદાસ હી. ઝોઠ

પાદ્મવનમહાવલો

સં. વા. શ. અગ્રવાલ અને માલવણિયા

વારાણસી; ૧૯૬૩

(એ) લલિત સાહિત્ય

લલિતસૂરિ

કુલલયમાલકથા

સં. આ. ને ઉપાધ્યે, મુંબઈ; ૧૯૫૯

કાલિદાસ

રઘુવંશ, મુંબઈ; ૧૮૯૮

— મેઘદૂત, મુંબઈ; ૧૯૩૫

કુળ્લ

રત્નમાલા, (સં. અને અનુ.) કવિ

દલપતરામ ડા., અમદાવાદ, ૧૯૦૩

...

ચતુર્માળી-શૃંગારદાટ, સં. મોતીચંદ તથા

વા. શ. અગ્રવાલ, મુંબઈ; ૧૯૫૯

જયસિંહસૂરિ

હમ્સીરમ્હમ્દન નાટક, સં. C. D.

Dalal, વડોદરા; ૧૯૨૦

નિનસેનસૂરિ

હરિવંશ-પુરાણ (પૂર્વાર્ધ-ઉત્તરાર્ધ)

સં. પ. ડિત દરબારીલાલ ન્યાયતીથ

મુંબઈ; ૧૯૩૦

...

જેસલમેર જૈનમાળાગારીય પ્રત્યાનાં સ્ત્રીપત્રમ

સં. દલાલ અને ગાંધી, વડોદરા; ૧૯૨૩

લક્ષ્મી

દશકુમારચરિત

સં. ગોડબોલે અને શર્મા

મુંબઈ, ૧૯૩૬

...

પદ્મતન્ત્ર મા. ૧-૫; મુંબઈ; ૧૮૯૧-૯૬

પદ્મનાભ

કાન્હદેવગ્રંથ, આપતિ ૨૭

સ ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરી

અમદાવાદ; ૧૯૨૬

—ગુજ અનુ. ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરી

અમદાવાદ, ૧૯૨૪

...

પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ

સં. ચિ ડા. દલાલ, વડોદરા, ૧૯૨૦

મોજહેવ

સરસ્વતીવજ્રામરણ, મુ'બઈ; ૧૯૨૫

માધ

શિશુપાલવધ (સટીક), મુ'બઈ; ૧૯૦૫

માળમટ્ટ

કાદમ્બરી, સ. પી એલ. વૈદ્ય

પૂના; ૧૯૩૫

વિલ્લુળ

—હર્યચરિત (સસ્કરણ ૬), મુ'બઈ; ૧૯૧૭

વિક્રમાદિત્યેવચરિત મહાકાવ્ય

સ. વિશ્વનાથ શાસ્ત્રી ભારદ્વાજ

વારાણસી, ૧૯૫૮-૧૯૬૪

ચળાપાલ

મોહરાજપરાજય નાટક

સં મુનિ ચતુરવિજયજી

વડોદરા; ૧૯૧૮

ચમત્કાન્દ

મુક્તિકુમુદચન્દ્ર પ્રકરણ

બનારસ; વીર સં ૨૪૩૨

રાજશેખર

શાસ્ત્રામાયણ

સં પંડિત ગોવિંદદેવ શાસ્ત્રી

બનારસ; ૧૮૬૬

શાસ્ત્રચાત્ર

કામધૂજ (સટીક), (હિન્દી અનુવાદ)

વારાણસી, ૧૯૬૪

વિશ્વનાથ

સાહિત્યદર્પણ (સટીક), મુ'બઈ; ૧૯૫૧

સંઘદાસગણિ શાસ્ત્રક

વસુદેવહિન્દી (સ્રજ્ઞ ૧-૨)

સં ચતુરવિજય અને પુણ્યવિજય

ભાવનગર; ૧૯૩૦-૧૯૩૧

સોમદેવ મદ

કથાસરિત્સાગર, મુ'બઈ, ૧૯૩૦

—હિંદી અનુ ભા. ૧-૨

	અનુ પંડિત કેદારનાથ શર્મા
	પટણા, ૧૯૬૦-૬૧
સોમપ્રભાચાર્ય	કુમારપાલપ્રતિભોવ, સ. મુનિ જિનવિજય
	વડોદરા; ૧૯૨૦
સોમેશ્વર	કીર્તિકૌમુદી, સં. પુણ્યવિજયસરિ
	મુબઈ; ૧૯૬૧
	—સુરયોત્સવ મહાકાવ્ય
	સ. પંડિત અને પરબ, મુબઈ; ૧૯૦૨
હેમચન્દ્ર	દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય (સંસ્કૃત), સં કાથવટે,
	મુબઈ; ૧૯૨૫-૧૯૨૧

(એ) અભિલેખો

Barua, B M	<i>Old Brahmi Inscriptions in Udayagiri-Khandagiri Caves</i> Calcutta, 1929
Bhandarkar, D R (Ed)	"A List of Inscriptions of Northern India" (<i>EI</i> , Vols. XIX-XXI) Delhi, 1932, 1933, 1934
Diskalkar, D B.	<i>Inscriptions of Kathiawad</i> Bombay; 1938-41
Fleet, J. F	<i>Corpus Inscriptionum Indicarum</i> , Vol. III : <i>Inscriptions of the Early Gupta Kings and Their Successors</i> , Calcutta; 1888
Gadre, A. S	<i>Important Inscriptions from the Baroda State</i> , Vol. I Baroda, 1943
Mirashi, V V	<i>Corpus Inscriptionum Indicarum</i> , Vol IV : <i>Inscriptions of the Kalachuri-</i>

- Sircar, D C. *Chedi Era (2 Parts)*
Ootacammund, 1955
Select Inscriptions bearing on
Indian History and
Civilization, Vol. I
Calcutta, 1942
- આચાર્ય, ગિરનાર કર વલ્લભભટ્ટ (સ)) ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભા. ૧-૩
મુબઈ, ૧૯૩૩, ૧૯૩૫, ૧૯૪૨
- ઓક્ષા, વ. ગો. (સ.) માવનગર પ્રાચીન જોષસંગ્રહ
Bhavnagar, 1887
- હપાગ્યાય, વાલ્મીકિ પ્રાચીન ભારતીય ઇતિહાસિકા અધ્યયન
દિલ્લી, ૧૯૬૧

(અ) ગ્રીક-લેટિન

- McCrindle, J W *Ancient India as Described by*
Ptolemy, Calcutta, 1927
- ... *The Periplus of the*
Erythraean Sea
Eng Trans by Wilfred
H. Schoff, Calcutta, 1912
- ગુરુ. અનુ. દુબી ત ૫૭૫
અલિયાબાડા, ૧૯૬૦

(ક) ચીની

- Hiuen Tsiang *Buddhist Records of the*
Western World, Eng Trans. by
S Beal, London, 1906
- I-tsing *A Record of the Buddhist*
Religion as practised in
India and the Malaya
Archipelago, Eng. Trans. by
J. Takakusu
Oxford, 1896

૨. અવર્ચીત ગ્રંથો

Agrawala, V. S.	<i>India as Known to Pāṇini</i> Lucknow; 1953
Altekar, A. S.	<i>A History of Ancient Towns and Cities of Gujarat and Kathiawad</i> , Bombay; 1926
Apte, V. S.	<i>Practical Sanskrit-English Dictionary</i> , Pts. I-III Poona, 1957-1959
Bhagvanlal	(Vide Jackson)
Bloomfield, M.	<i>Hymns of Atharvaveda</i> Oxford, 1897
Campbell, J. M. (Ed.)	<i>Gazetteer of the Bombay Presidency</i> , Vols. V, VIII, IX, Pt. I Bombay; 1880, 1884 & 1901
Commissariat, M. S	<i>History of Gujarat</i> , Vols I-II London; 1938; Bombay, 1957
Cowell, E. B.	<i>Jātaka Stories</i> , Vol. IV London, 1927
Cunnigham, A.	<i>Ancient Geography of India</i> , Calcutta; 1924
Dey, N. L.	<i>The Geographical Dictionary of Ancient and Medieval India</i> London; 1927
Elliot and Dowson	<i>History of India as told by its own Historians</i> , Vol. I London, 1867
Jackson, A. M. T	<i>Gazetteer of the Bombay Presidency</i> , Vol. I. Part I: <i>History of Gujarat, Early</i>

- History prepared from notes
by Bhagvanlal, Bombay, 1896*
- Macdonell, A. A. & Keith, A. B. *Vedic Index*, Vols. I & II
London, 1912
(Reprint) Varanasi, 1958
- Macdonell, A. B. *Vedic Mythology*
Strassburg, 1897
- *A Practical Sanskrit
Dictionary*, Oxford; 1924
- Majmudar, M. R. (Ed) *Chronology of Gujarat*, Vol. I
Baroda, 1960
- Majumdar, A. K. *Chaulukyas of Gujarat*
Bombay, 1956
- Majumdar, R. C. (Ed) *The History and Culture of
the Indian People*, Vol II :
Age of Imperial Unity (2nd
edition), Bombay, 1953
- Mehta, Mohanlal *Prakrit Proper Names*, Vol. I
Ahmedabad, 1970
- Pandya, P. P. "Excavation at Prabhas Patan",
Indian Archaeology 1956-57
— *A Review*, New Delhi; 1957
- Pargiter, F. E. *The Puranic Text of the
Dynasties of the Kākā Age*
London; 1913
- Parikh, R. C. "Introduction to the History
of Gujarat as Background to
the Life and Times of Hema-
chandra", *Kāvya-mūlāsana*,
Vol II, Bombay; 1938

- Rao, S. R. "Excavations at Rangpur, "
Indian Archaeology 1953-54
—A Review
New Delhi, 1954
- Sachau, Edward (Ed.) *Alberuni's India*, Vol. I
London; 1914
- Sankalia, H. D. *Studies in the Historical and*
Cultural Geography and
Ethnography of Gujarat
Poona; 1949
—*Pre-history and Proto-history*
in India and Pakistan
Bombay; 1962
- Woolner, A. C. *Asoka Text and Glossary*,
Parts I-II, London; 1924
- Watters, Th. *On Yuan Chuang's Travels in*
India, Vol. II, London; 1905
- જોશી, ઉ. જે. પુરાણોમાં ગુજરાત (લૌગિક ખંડ)
અમદાવાદ; ૧૯૪૬
- ખરીખ, રામલાલ (સં.) ગુજરાત એક પરિચય, ભાવનગર; ૧૯૬૧
- દલાલ, સી. ડી. (સં) પ્રાચીનગુર્જરકાવ્યસંગ્રહ
વડોદરા; ૧૯૨૦
- મહેતા, ર. ના. પુરાવસ્તુવિદ્યા, વડોદરા; ૧૯૬૧
- મુનશી, કનૈયાલાલ આ. ગુજરાતની કીર્તિગાથા (ખીણ આદતિ)
અમદાવાદ; ૧૯૬૮
- વૈષ, બાપાલાલ ગ. નિધંત્ર આદર્શ, અથ ૧-૨
હમિરોટ, ૧૯૨૭-૨૮
- શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ ગં. ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ
અમદાવાદ; ૧૯૬૪

સાહિબા, હ. ધી.

“પ્રાગૈતિહાસિક ગુજરાત,”
ગુજરાતની કીર્તિગાથા (બીજી આવૃત્તિ)
અમદાવાદ; ૧૯૬૮
જેન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત
અમદાવાદ; ૧૯૫૨

સહિસરા, ભો. જ.

૨. પ્રકરણવાર

[સામાન્ય સંદર્ભસૂચિમાં જણાવેલા અથવા સિવાયના અથોની તથા
નિર્દિષ્ટ લેખોની]

અકરણ ૧

Desai, B N.

“Metereology”, *Indian
National Congress, 66 th Session,
Bhavnagar, Souvenir, A
Glimpse of Gujarat (INC. GG)
Bhavnagar; 1961*

Janki, V. A.

“Physical Features”, *INC. GG
Bhavnagar, 1961*

Merh, S. S.

“Mineral Resources”, *INC. GG
Bhavnagar; 1961*

Oza, H. P

“Sea-Coast”, *INC. GG
Bhavnagar; 1961*

Trivedi, R. K. (Ed.)

*Census of India, 1961, Vol. V:
Gujarat, Part I-A(i)
Delhi, 1965*

જોડ, રત્નમણિરાવ લી

ખંભાતનો ઇતિહાસ
અમદાવાદ; ૧૯૩૫

દેવે, નર્મદાશંકર લા.

ગુજરાત સર્વસંગ્રહ, મુંબઈ; ૧૯૮૭

દેસાઈ, ઉશ્વરલાલ ઇ.

સરત સોનાની ચરત, ચરત; ૧૯૫૮

રાહોડ, રામસિંહ

કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન
અમદાવાદ; ૧૯૫૯

શાહ, પુ. છ અને શાહ, ચં. કૃ. (સં.)	ચરોતર સર્વસંગ્રહ, વિભાગ ૧
શાહ, ચંદુલાલ	નડિયાદ; ૧૯૫૪
શુક્લ, શિવશંકર	‘ભૂમિપ્રકારો’
	ગુજરાત એક પરિચય
	ભાવનગર; ૧૯૬૧
	‘પહાડો, નદીઓ અને માતાધામો’
	ગુજરાત એક પરિચય
	ભાવનગર; ૧૯૬૧

અકરણુ ૨

Merh, S. S.	“Geology and Mineral Resources”, INC, GG, Bhavnagar, 1961
‘Pigott, Stuart	<i>Prehistoric India</i> (Reprint) Middlesex; 1952
‘દેશસરો’, ડૉ. પી	ભૂસ્તર-વિજ્ઞાન, ઉત્તરાર્ધ
‘જાકિયો’, હ. ધી.	અમદાવાદ; ૧૯૪૨
‘ચાડિયો’, ડૉ. એન.	“સૌરાષ્ટ્રની ભૂસ્તર-રચના”, પથિક, વ. ૭, અમદાવાદ; ૧૯૬૮
	“ગુજરાતની ભૂસ્તરરચના”, ગુજરાતની કીર્તિગાથા (બીજી આવૃત્તિ) અમદાવાદ; ૧૯૬૮

અકરણુ ૩

Bhandarkar, D. R.	<i>Asoka</i> (3rd Ed.) Calcutta, 1955
Divetia, N. B.	<i>Gujarati Language and Literature</i> , Vol. II Bombay, 1932
Trivedi, R. K. (Ed.)	<i>Census of India</i> , 1961, Vol. V: <i>Gujarat</i> , Part I-A (i) Delhi; 1965

- જુમીનદાર, રસેશ ચ. ક્ષત્રપકાલીન ગુજરાત : ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ : (અપ્રકટ મહાનિબંધ)
અમદાવાદ; ૧૯૬૬
- જોશી, ઉમાશંકર પુરાણોમાં ગુજરાત
અમદાવાદ; ૧૯૪૬
- જેસાઈ, જોવિંદભાઈ દાથીભાઈ ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ
અમદાવાદ; ૧૯૧૮
- જાસ્ત્રી, કે. ડી. અનુશીલન, વડોદરા; ૧૯૪૮
—સૌરાષ્ટ્રની ઐતિહાસિક નગરીઓ :
અંગરોળ—સોરઠ, પોરબંદર; ૧૯૬૭
—“સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં ગુજરાતના
ભૌગોલિક ઉલ્લેખોનો આરંભ”,
Journal of the Gujarati Research Society, Vol. XI, Bombay
- જાસ્ત્રી, દુર્ગાશંકર કે ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત
ઇતિહાસ (ખીજી આવૃત્તિ)
અમદાવાદ; ૧૯૫૩
- જાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ ગૌતમકાલીન ગુજરાત, ભા. ૧-૨
અમદાવાદ; ૧૯૫૫

અકરણ-૪-૫

- Childe, Gordon *What Happened in History*
(Reprint), Middlesex; 1957
- Ehrhardt, Sophie and Kennedy, Kenneth *Excavations at Langhnaj,*
Port III : *The Human Skeletal Remains*, Poona, 1965
- Foote, R. B. *The Foote Collection of Indian Prehistoric and Protohistoric Antiquities : Catalogue, Raisonnee*, Madras, 1914

- The Foote Collection of Indian Prehistoric and Protohistoric Antiquities, Notes on their Ages and Distribution, Madras, 1916
- Ghosh, A. (Ed) "Exploration and Excavation", *Indian Archaeology* 1957-58
—A Review, New Delhi, 1958
- Heras, S. J. "Pre-history or Proto-history?" *JBORAS*, Vol. XXVIII
Patna; 1942
- Malinowski "Culture", *Encyclopaedia of Social Sciences*, Vol IV (Reprint)
New York; 1935
- Rao, S. R. "Excavation at Rangpur", *Indian Archaeology* 1953-54
—A Review
New Delhi, 1954
- Sankalia, H. D. *Investigations into Prehistoric Archaeology of Gujarat*
Baroda; 1946
—An Introduction to
Archaeology, Poona; 1965
—*Excavation at Langhnaj: 1944*
—63, Part I: *Archaeology*
Poona, 1965
—"Prehistory and Early
History of Kutch",
JGRS, Vol. XXX
Bombay; 1968

- Soundara Rajan "Middle Stone Age Sites from Kaira District in Gujarat," *JOI*, Vol X, Baroda; 1960
- Subbarao, B. *The Personality of India* (2nd ed). Baroda; 1958
— "Archaeological Exploration in the Mahi Valley", *JGRS*, Vol I, Bombay, 1939
- ભેશી, ઉમાશંકર જે
અમદાવાદ, ૧૯૪૬
- મહેતા, ર. ના.
પુનવરગુવિદ્યા, વડોદરા; ૧૯૬૧
- વાડિયા, ડી. એન.
"ગુજરાતની ખૂનરરચના",
ગુજરાતની કીર્તિગાથા (બીજી આવૃત્તિ)
અમદાવાદ; ૧૯૬૮
- સાંકળિયા, હ. ધી.
"પ્રાગૈતિહાસિક ગુજરાત",
ગુજરાતની કીર્તિગાથા (બીજી આવૃત્તિ)
અમદાવાદ, ૧૯૬૮
— 'સૌરાષ્ટ્રના પાપાબુદ્ધો', "પથિક," વ. ૭
અમદાવાદ, ૧૯૬૮
— 'કચ્છમાં આદિ અરબમુગ',
"પથિક" દીપોત્સવી અંક, સં. ૨૦૭૪
અમદાવાદ; ૧૯૬૮

અકરણ ૬-૭

- Agarwala, V. S. *Inda as Known to Pannini*
Lucknow, 1953
- Bibby, G. "Kurul 1965", *Antiquity*,
Vol. XXXII, Cambridge, 1958
- Bridget and Raymond, Allchin *The Birth of the City*
Cambridge, Middlesex; 1968

- Briggs, Buchanan "A Dated Seal connecting
Babylonia with Ancient India",
Archaeology, 20, No. 2 (1967)
- Chatterjee, B. K. & Kumar R. D. *Anthropology on the March*
Madras; 1963
- Childe, V. G. *New Light on the Most
Ancient East* (Last Reprint)
London; 1954
- Desai, B. N. "Meteorology", *INC GG*
Bhavnagar; 1961
- Dhaky, M. A. "The Indian Civilization: Its
Origins, Authors, Extent and
Chronology", *Indian Prehistory*:
1964, Poona, 1965
- Dikshit, M. G. "Excavation at Rangpur, "
*Bulletin of the Deccan College
Research Institute*, Vol. XI
Poona, 1950
- Ghosh, A. (Ed.) "Excavation & Exploration"
*Indian Archaeology 1954-55
to 1962-63—A Review*
New Delhi, 1955-1963
- Heras, H. *Studies in Proto Sudo-Medi-
terrian Culture*, Bombay, 1953
- Hrozny, B. *Ancient History of Western
Asia, India and Crete*
New York, 1953
- Hunter, A. A. *The Script of Harappa and
Mohenjo-daro*, London, 1934

- Kane, P. V. *History of Dharmashāstra*,
Vol IV, Poona. 1953
- Knorozov and others *Proto Indica*, Moscow; 1968
- Kramer, S. N. "Dilmun : Quest for Paradise",
Antiquity, June, 1963
- Lele, V. S. "Docks at Lothal", *The Journal*
of the Institution of Engineers,
India, Poona Centre
- Oppenheim, A. L. "The Seafaring Merchants of
U S.", *The Journal of American*
Oriental Society, 1954
- Pandya, P P. "Excavation at Prabhas Patan",
Indian Archaeology 1956-57
—A Review, New Delhi, 1957
- Parpola Asko
& Thers *Decipherment of the Proto-*
Dravidian Inscriptions of the
Indus Civilization
Copenhagen; 1969
- Piggott, Stuart *Prehistoric India* (Reprint)
Middlesex 1952
- Rao, S. R. "The Excavation at Lothal",
Lalit Kala, Nos 3-4
New Delhi. 1956-57;
Illustrated London News
London. Feb 25, 1961 and
March 11, 1961
—"A Persian Gulf Seal from
Lothal", *Antiquity*, Vol. 37
XXXVII, 1963
Cambridge. 1963

- "The Indus Civilization : Its Origin, Authors, Extent and Chronology",
Indian Prehistory : 1964
Poona; 1965
- "Lothal and Susa", *Summary of Papers, International Congress Orientalists*, New Delhi; 1965
- "Shipping; and Maritime Trade of the Indus People",
Expedition, Vol. VII, No. 3
Pennsylvania, 1965
- Presidential Address,
Proceedings of Historical Conference on Kelady Dynasty
Shimoga; 1969
- Roy, S. K. *Indus Script Memorandum*,
No. 1, New Delhi, 1963
- *Indus Script Memorandum*.
No. 2, New Delhi, 1965
- Sankalia, H. D. "Early Man in India",
Journal Asiatic of Bombay,
Vols 41-42, Bombay, 1968
- Sarkar, S. S. *Excavation at Lothal*
(in the press)
- *Ancient Races of Baluchistan, Punjab and Sindh*
Calcutta, 1964
- Sewell Seymour, R. B. "Human Remains", *Mohenjo-*
and Guha, B. S. *daro and the Indus Civilization*,
Vol. II, London; 1931

- Subbarao, B "Archaeology and Tradition,"
The Personality of India
 Baroda, 1956
- Thapar, B. K 'Relations of the Indian
 Chalcolithic Cultures,'
Indian Personality : 1964
 Poona, 1965
- Wheeler, Sir Mortimer *Early India and Pakistan*
 London; 1959

પ્રકરણ ૮-૯

- Ansari, Z. D. and *Excavations at Dwarika*
 Mate, M S. Poona, 1966
- Athavale, V. B. 'Solution of Dwarka
 Controversy',
Bhantiya Vidya, Vol VIII
 Bombay, 1947
- Bhattasali, N. K. 'Location of Kṛṣṇa's Capital
 Dvāravati', *Indian Historical
 Quarterly*, Vol. X, No.3
 Calcutta; 1934
- Cowell, E. B. *Jataka Stories*, Vol IV
 London; 1957
- Diwanji, P C 'Historical Value of Pauranik
 Works," *Journal of Gujarat
 Research Society*, Vol I
 Bombay; 1939
- Edwards, Paul (Ed.) *Encyclopaedia of Philosophy*,
 New York; 1967
- Garraghan, G. J *A Guide to Historical Method*
 (4th Printing), New York; 1927

- Ghosh, A. (Ed) *Indian Archaeology 1956-57*
—*A Review*, New Delhi; 1957
- Hazra, R. C. *Puranic Records on Hindu*
Rites and Customs
Dacca; 1940
- Katri, B. K *Mother Goddess Kāmākhyā*
- Munshi, K. M. *Early Aryans in Gujarat*
Bombay; 1941
- Munshi, K. M. (Ed.) *Glory that was Gūjjarades'a.*
Part I, Bombay; 1948
- Pargiter, F. E *Ancient Indian Historical*
Tradition, Delhi; 1965
- Saletore, B. A "The Submarine Fire in
'Indian History," *Indian*
Culture, Vol. II
Calcutta; 1936
- Sankalia, H. D. *Excavations at Maheshwar*
and Navadatoli, Poona; 1958
- "Dwarka in Archaeology and
Tradition", *The Times of India*,
Bombay; 2nd June, 1963
- "Dwarka in Literature and
Archaeology", *Journal of*
Asiatic Society of Bombay
(N. S.), Vol. XXXVIII
Bombay; 1963

પ્રકરણ ૧૦-૧૧

- Altekar, A. S. "Six Saindhava Copper-plate Grants from Ghumli", *Epigraphia Indica*, Vol. XXVI Delhi, 1942
- Ansari, Z. D. and Mate M. S. *Excavations at Dwaraka* Poona, 1960
- Belvalkar, S. K. *Systems of Sanskrit Grammars* Poona, 1915
- Commissariat, M. S. *History of Gujarat*, Vol. I London, 1958
- Diskalkar, D B "Some Copper-plate Grants Recently Discovered" *JBBRAS* (N. S.), Vol. III Bombay, 1928
- Divatia, N. B. *Gujarati Language and Literature*, Vol. II Bombay, 1932
- Gadre, A. S "The Viridi Copper-plates of Sam. 297", *Proceedings and Transactions of the VII All India Oriental Conference* Baroda, 1935
- "The Watson Museum Plates of Dharasena II", *Indian Historical Quarterly*, Vol. XV, Calcutta, 1939
- Joshi, Kalyanrai N. "Existing Ancient Sites of Dwarka", *Śārada-pāṭha*

- Pradipa*, Vol. VIII, No. 2,
Dwarka, 1968
- Katri, B. K. *Mother Goddess Kāmākhyā*
- Khakhkhar, Dalpatram *Report on Architectural and
Archaeological Remains in the
Province of Kacch, Bombay*
- Kielhorn,, F. "Daultpura Plate of Bhojadeva
I of Mahodaya", *Epigraphia
Indica*, Vol V
New Delhi, 1960
- Law, B. C. *Ancient Indian Tribes*
Lahore, 1926
- *Mountains of India*
Calcutta, 1944
- *Rivers of India*
Calcutta, 1944
- Majumdar, R. C. "Rise and Fall of the Pratihāra
Empire". *Age of Imperial
Kanauj*, Bombay, 1955
- Mankad, D. R. *Puranic Chronology*
Anand, 1951
- Mehta, R. N. *Excavation at Nagara*
Baroda, 1968
- "Sculptures at Dholaka"
*Bulletin of the Chumilal Gandhi
Tidyabhavan*, Nos. 6 & 7
Surat, 1960
- Motichandia *Geographical and Economic
Studies in the Mahabharata:*

- Upayana Parva*
Lucknow, 1945
- Munshi, K. M. *Glory that was Gurjaradeśa*,
Part III, Bombay, 1944
- Pandya, A. V. *New Dynasties of Medieval*
Gujarat
Vallabh Vidyanagar, 1969
- Pargiter, F. E. *Ancient Indian Historical*
Tradition, Delhi, 1962
- Sankalia, H. D. *Archaeology of Gujarat*
Bombay, 1941
- Shah, Umakant P. *Akota Bronzes*
Bombay, 1959
- Shastri, H. G. "A Maitraka Copper-plate
Grant from Kasindra",
Journal of the University of
Bombay, Vol XIX, Part 4
Bombay, 1951
- "Palitana Plates of the Maitraka
King Dhruvasena I", *Journal*
of the Oriental Institute,
Vol XII, No 1, Baroda, 1962
- "The Location of the Raivataka
Hill near Dwarka", *Bulletin of the*
Chunilal Gandhi Vidyabhavan,
No 10, Surat, 1963
- "Two Maitraka Copper-edicts
from Vadnagar", *JOI*, Vol.
XVII, Baroda, 1967

- “Tarasadi Plates of Amoghavarsha I”, *JOI*, Vol. XX, Baroda, 1970
- Shastri, H. G., and Dholakia, P. V. “Ambalas Plates of Saindhava King Ahivarma”, *JOI*, Vol XIX, Baroda, 1970
- Sircar, D. C. “Rastrakūṭa Charters from Chinchani” and “Three Grants from Chinchani”, *Epigraphia Indica*, Vol. XXXII Delhi, 1959
- “Ghumli Plates of Bāshkaladeva, V. S 1045”, *Epigraphia Indica* Vol. XXXI New Delhi, 1960
- “Devali Plates of Govinda, Valabhi 500”, *EI*, Vol XXXV New Delhi, 1962
- ગદે, અ. શં. ‘વળાનાં પાંચ તામ્રપત્રો’, “શુદ્ધિપ્રકાશ”, વર્ષ ૮૨, અમદાવાદ, ૧૯૭૫
- “અણ્વરુના બે તામ્રપત્રો”, “શુદ્ધિપ્રકાશ”, વર્ષ ૮૮, અમદાવાદ, ૧૯૪૧
- ગાંધી, ન. ન. અને મહેતા, દી. જી. (સં.) “પથદીપ” ધોળકા, ૧૯૬૩
- ગૌદાની, હરિલાલ; ઢાંકી, મધુસૂદન અને શાસ્ત્રી, હરિશંકર ‘મહિસાનો ન-દી અને બ્રાહ્મ પ્રતિમાઓ’, “સ્વાધ્યાય”, વ. ૬, વડોદરા, સ. ૨૦૨૫
- જોટ, રત્નમણિરાવ ભી. ગુજરાતનું પાટનગર : અમદાવાદ અમદાવાદ, ૧૯૦૮
- ખંભાતનો ઇતિહાસ અમદાવાદ, ૧૯૩૫

- ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ : ઇસ્લામ યુગ, ખંડ ૧, અમદાવાદ, ૧૯૪૫
- જેશી, ઉમાશંકર પુરાણોમાં ગુજરાત (ભૌગોલિક ખંડ) અમદાવાદ, ૧૯૪૬
- દવે, કે. ભા. ‘ગુજરાતના સંસ્કૃત સાહિત્યકારો’, *Journal of the Gujarat Research Society, Vol XX Bombay, 1958*
- દ્વિવેદી, મણિભાઈ પુરાતન દક્ષિણ ગુજરાત નવસારી, ૧૯૪૦
- દેશાઈ, શંભુપ્રસાદ હ. ‘શ્રીકૃષ્ણની દારકા’, “જનસત્તા”, તા. ૩૦-૧૧-૭૦ તથા તા. ૩૧-૧૩-૭૦ રાજકોટ, ૧૯૭૦
- દ્રુવ, આનંદશંકર બા. દિગ્દર્શન, અમદાવાદ, ૧૯૪૨
- દ્રુવ, હ. હ. ‘કર્ણાવતીના પુરાતન લેખની ખંડિત સંસ્કૃત પ્રત’, “શુદ્ધિપ્રકાશ”, પુ. ૨૭ અમદાવાદ, ૧૮૮૦
- ‘નડિયાદની વાવનો લેખ’ “શુદ્ધિપ્રકાશ”, વ. ૩૦, અમદાવાદ, ૧૮૮૩
- પાઠક, જગજીવન કાળિદાસ મહારાષ્ટ્રના શી મહાપવાળા, પૌરાણિક કુમારિકા ખંડ અથવા સ્ત બતીયું-માહાત્મ્ય, ખંભાત, ૧૯૬૧
- બટ્ટ, નર્મદાશંકર ત્ર્યં. (અનુ.) નાગર મહિમા વિસનગર, ૧૯૫૮
- મહેતા, દેવશંકર ના. નાગરોત્પત્તિ ભાવનગર, ૧૯૨૨
- મહેતા, માનશંકર પી. ‘નાગરખંડ-સમર્થાકન’, “સ્વાધ્યાય”, પુ. ૭ વડોદરા, વિ. સં. ૨૦૨૫
- મહેતા, રમણલાલ ના.

- માંકે, ડોક્ટરરાય રં. 'સુરાપૂ અને આનર્ત', "સ્વાધ્યાય", પુ. ૬
વડોદરા, વિ. સં. ૨૦૨૫
- રાઠોડ, રામસિંહજી કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન
અમદાવાદ, ૧૯૫૯
- વૈદ્ય, બાપાલાલ ગ. નિર્ધનું આદર્શ, અં. ૨
હાંસોટ, ૧૯૨૮
- શાસ્ત્રી, કે. કા. 'રૈવતક ગિરિ અને દ્વારકા', "પથિક",
વર્ષ ૬, અં. ૨, અમદાવાદ, સ. ૨૦૨૨
- સૌરાષ્ટ્રની ઐતિહાસિક નગરીઓ :
મંચિરોળ-સોરઠ, પોરબંદર, ૧૯૬૭
- પુરાણોમાં ગુજરાતની આદિમ જાતિઓ,
"વિદ્યાપીઠ", વર્ષ ૫
અમદાવાદ, ૧૯૬૭
- 'અમદાવાદનો સંસ્કાર-વારસો'
"સ્વાધ્યાય", વ. ૯
વડોદરા, વિ. સં. ૨૦૨૬
- શાસ્ત્રી, દુર્ગાશ કર કે ગુજરાતનો અધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ,
વિભાગ ૧-૨ (ખીજી આવૃત્તિ)
અમદાવાદ, ૧૯૫૩
- શાસ્ત્રી, વ્રજલાલ કા. નાગરપુરાવૃત્ત (હસ્તપ્રત)
દ્વાર્ધસ ગુજરાતી સભા, મુબઈ
- શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ ગં. મૈત્રકાલીન ગુજરાત, ભા. ૧-૨
અમદાવાદ, ૧૯૫૫
- 'સ જાણુના સ્થાનિક ઇતિહાસ પર
પડેલો પ્રકાશ', "ગુજરાતી સાહિત્ય
પરિષદ : ૨૧મું સંમેલન : હેવાલ"
કલકત્તા, ૧૯૬૨
- 'આસાપલ્લી-કર્ણાવતી-અમદાવાદ',
"વિદ્યાપીઠ", વ. ૨, અમદાવાદ, ૧૯૬૪

- ‘રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોનાં બે અપ્રસિદ્ધ દાનશાસન’, “શુદ્ધિપ્રકાશ”, વર્ષ ૧૧૭ અમદાવાદ, ૧૯૭૦
- ‘મહિસાના નદીના લેખ પર એક દૃષ્ટિપાત’, “સ્વાધ્યાય”, વર્ષ ૭ વડોદરા, સ. ૨૦૨૫
- શાહ, ઉમાકાન્ત ત્રે. ‘ગુજરાતના કેટલાક પ્રાચીન પડિતો’, “શુદ્ધિપ્રકાશ”, વર્ષ ૯૯ અમદાવાદ, ૧૯૫૨
- ‘ગુજરાતમાં બૌદ્ધ ધર્મ’, “સ્વાધ્યાય”, પુ ૧ વડોદરા, વિ સં. ૨૦૨૦
- સડિસરા, ભોગીલાલ જયય દશાર્ધ જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત અમદાવાદ, ૧૯૫૨
- સોમેશ્વર કીર્તિકૌમુદી (ગુજ. અનુ.-વલ્લભજી હરિદત આચાર્ય) અમદાવાદ, ૧૯૦૮
- લોહા, દશરથ, ઔર શર્મા, દશરથ (સં.) રાસ છોર રાસાન્વયી કવિતા-આબૂરાસ વારાણસી, વિ. સં. ૨૦૧૬
- લીક્ષિત, શ. શા. ભારતીય જ્યોતિષ, હિંદી મનુ.-શારણજી શિવનાથ, પ્રયાગ, ૧૯૫૭

પ્રકરણ ૧૨

Bhandarkar, D. R.

“Foreign Elements in the Hindu Population”, *Indian Antiquary*, Vol. XI, Bombay, 1911

Chatterji, S. K.

“Presidential Address”, *Proceedings and Transactions of the All India Oriental Conference*,

- 17th Session
Ahmedabad, 1953
- Hiralal "The Kalacuris of Tripuri",
*Annals of the Bhandarkar
Oriental Research Institute*,
Vol LX, Parts II-IV, Poona, 1928
- Hutton, J. H. *Caste in India*
Bombay, 1951
- Kane, P. V. *History of Dharmasāstra*,
Voll II. Pt. I, Poona, 1921
- Majmudar, M. R. (Ed.) *Chronology of Gujarat*
Baroda, 1960
- Majmudar, M. R. *Cultural History of Gujarat*
Bombay, 1965
- Majumdar, A K. *Chaulukyas of Gujarat*
Bombay, 1956
- Rapson, E. J. *Catalogue of the Coins of
Andhra Dynasty, the Western
Kshatrapas etc.*, London, 1908
- Tod, James *Annals and Antiquities of
Rajasthan, Vols. I-III*
London, 1920
- Trivedi, H. R. *The Mers of Saurashtra*
Baroda, 1961
- બોટ, રતનભણિરાવ ભી ગુજરાતનો સૌરાષ્ટ્રિક ઇતિહાસ-પ્રસ્થાન
યુગ, ખંડ ૧ (આવૃત્તિ ૨ જી)
અમદાવાદ, ૧૯૫૯
- દવે, નર્મદાશંકર લાલશંકર કાઠિયાવાડ સર્વસંમ્રદ, મુબઈ, ૧૮૮૬
- દેશાઈ, શંભુપ્રસાદ ઠ સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ, જૂનાગઢ, ૧૯૬૮

- ફાર્ગસ એ. કિ. ગસમાળા, ભા. ૧ (અનુ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ), ૩૭ આવૃત્તિ, મુંબઈ, ૧૯૨૨
- મુનશી, કેનયાલાલ મા. ચક્રવર્તી ગુર્જરા, અમદાવાદ, ૧૯૬૬
- શાસ્ત્રી, કેશવરામ કા. 'પુરાણોમાં ગુજરાતની આદિમ જાતિઓ', "વિદ્યાપીઠ", વ ૫
અમદાવાદ, ૧૯૬૭
- શાસ્ત્રી, દુર્ગાશ કર કે ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ, વિભાગ-૧-૨ (ખીણ આવૃત્તિ)
અમદાવાદ, ૧૯૫૩
- શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ ગં. મૈત્રકકાલીન ગુજરાત, ભા ૧-૨
અમદાવાદ, ૧૯૫૫
- ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ
અમદાવાદ, ૧૯૬૪
- સાહેસરા, બો. જ. જૈન આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત
અમદાવાદ, ૧૯૫૨
- લોક્તા, ગૌરીદાસ હી રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ, જિલ્લ ૧-૨
અજમેર, ૧૯૨૭, ૧૯૩૨

પ્રકરણ ૧૩

- Aiyar, Valendai Gopal *Chronology of Ancient India*
Madras, 1901
- Altekar, A. S. "Six Saindhava Copper-plate
Grants from Ghumli", *EI.*,
Vol XXVI, Delhi, 1942
- "The Date of Nahapāna",
Proceedings of Indian History
Congress, Nagpur Session, 1950

- Benerji, R. D. "The Scythian Period of Indian History", *Indian Antiquary*, Vol XXXVII, Bombay, 1908
- Bhandarkar, D. R. "Dekkan of the Satavahana Period", *Indian Antiquary*, Vol. XLVII-XLIX
Bombay, 1918-1920
- Bhandarkar, R. G. 'The Morbi Copper-Plate', *IA*, Voll II, Bombay, 1883
- Bhattasali, N. K. "Location of Kṛṣṇa's Capital Dvāravātī", *Indian Historical Quarterly*, Vol. X
Calcutta, 1934
- Chattopadhyay, Sudhakar *Early History of North India*
Calcutta, 1958
- Sakas in India* (Ed. 2nd)
Santiniketan 1967
- Cunningham, A. *A Book of Indian Eras*
Calcutta, 1883
- "The Gupta Era", *ASI*, Vol. X
Calcutta, 1880
- Dubernil, G. J. *Ancient History of the Deccan*
Pondicherry, 1920
- William, L. R. C. "Chronology", *Encyclopedia Britannica*, Vol. VI (11th ed.),
Cambridge, 1910
- Fleet, J. F. "A Note on the Epoch and Reckoning of the Saka Era,"
IA, Vol. XVII, Bombay, 1888

- Nilkant Sastri, K. A (Ed.) *Comprehensive History of India*, Vol II, Bombay, 1957
- Oldenburg, H. "On The Dates of Ancient Indian Inscriptions and Coins", *IA*, Vol X, Bombay, 1881
- Pandey, R. B *Indian Paleography* (2nd Ed) Varanasi, 1957
- Pillai, L D. *Indian Chronology* Madras, 1911
- Rao, S. R *Excavation at Amreli* Baroda, 1966
- Rapp, E. L. "An Armenian Epigraph at Ahmedabad", *JOI*, Vol XVII Baroda, 1967
- Rapson, E. J *Catalogue of the Indian Coins in the British Museum, Vol. IV* London, 1908
- Raychaudhuri, H C. *Political History of Ancient India* (5th Ed), Calcutta, 1950
- Sachau, E. C (Ed.) *Alberum's India*, Vol II London, 1910
- Sanker, K. G. "The Epoch of the Gupta Era", *NIA*, Vol .III Bombay, 1941
- Sircar, D C. *Indian Epigraphy* Delhi, 1965
- Mudgapadra Grant of Yuvarāja Sryāstraya Śīlāditya", *EI*, Vol XXXIV, Delhi, 1961

પરિભાષા

અગ્નિવેદી fire altar	ઉત્તર હરપ્પીય Late Harappan
અબ્રુલ ibex family	ઉત્તલ plano-convex
અજીયમય azoic	ઉત્તરાંગ bust
અતિવ્યાપ overlap	ઉપરકેટ acropolis
અન્તર્હિમ inter-glacial	ઉપલ pebble
અધઃ-આધુનિક sub-recent	ઉપસ્તર mid-rib
અનુપચયન de-oxidising	ઊધુ પકરવાની ક્રિયા inverted firing
અનુશ્રુતિ tradition	technique
અભરઅવાળું લાલ મૃત્પાત્ર micaceous	એકશૃંગ unicorn
red ware	એળેંલ plumb
અભિલેખવિદ્યા epigraphy	કમાનદાર vaulted
અલૌકિકાખ્યાન myth	ઢાણવાળા ચરીરનું foraminifera
અવરથા phase	કાંચરીવાળું carinated
અશ્મીભૂત અવશેષ-fossil	કિનારીને ઊપસાવવાની ક્રિયાપદ્ધતિ-
અત્ય-પાષાણયુગ Late Stone Age	crested-ridge guilding
અંતરાલ-મણકો spacer-bead	કિરણોત્સર્ગ-૧૪ carbon-14
આકુંચિત corrugated	ક્રિયાપદ્ધતિ technique
આલ-ઇતિહાસ proto-history	ક્રીડાપટ, ક્રીડાફલક game-board
આધુનિક અત્યલ્પ elugocene	કુલકું crucible
અધિકતમ pleistocene	કુંભારકામ ceramic art
અદ્યયુગ miocene	કેસાકર્પણ પ્રક્રિયા capillary action
અરુણોદય eocene	કોણ-કોણ corner-tower
આરક્ષિત-લેપન મૃત્પાત્ર reserved	ખડચી ઈડ brick-on-edge
slip ware	ખાળકૂવો cess-pool, sockage jar
આકું beam	ખાંચો, ખોલાણુ groove
આંકડી-કડી loop-ring	ગઢી fortress
આંકડીવાળો ગલ barbed fish-hook	ગાભો core

મુદ્રા-ઉત્કરણ seal-engraving	સમતલોત્તલ plano-convex
મુદ્રકન sealing	સમયકન chronology
મૃત્પાત્ર ceramic ware, earthen-ware, pottery	સમતર દ્વિભુજ ચતુષ્કોણ trapezoid
રૂપક્ષમતા plāsticity	સમોત્તરબંધ contour bunding
રેખાંકિત hatched	સર્વેક્ષણ survey
લઘુપાષાણ microlithic	સંમુખ દષ્ટ front view
વલય wristlet	સંસ્કૃતિ culture
વિકર્ણ diagonal	સંકેતિક ચિત્રલેખન hieroglyphic
વૃક્ષ-સમયકન પદ્ધતિ denda-chronology	સેલેખરી steatite
શરીરવિજ્ઞાન anatomy	સ્તર stratum
શસ્ત્રવૈદક surgery	સ્તરવિજ્ઞા stratigraphy
શૈલીમય stylised	સ્તંભશીર્ષ capital
શ્રુત્યાત્મક syllabic	સ્થળતપાસ exploration
સંકેન્દ concentric	સ્થાનવિન્યાસ placement
સમયતા civilization	હાથ-કુહારી hand-axe
સમતલ horizontal	હિમયુગ glacial age
	કુન્નરક્રિયા } technique
	કુન્નરપદ્ધતિ }

ସୁନା-ଓଡ଼ିକରଣ seal-engraving	ସମତଳୋତ୍ତଳ plano-convex
ସୁନାକନ sealing	ସମୟାଙ୍କନ chronology
ସୂତାତ୍ର ceramic ware, earthenware, pottery	ସମାନ୍ତର ଦ୍ଵିସୂତ୍ର ଯତୁଷ୍ଟିକା trapezoid
ସ୍ପଷ୍ଟତା plasticity	ସମୋଦୟ ଗୁଣ contour bunding
ସୂଚକିତ hatched	ସର୍ବେକ୍ଷଣ survey
ସୂକ୍ଷ୍ମାକାଶ microlithic	ସମ୍ମୁଖ ଦୃଶ୍ୟ front view
ସ୍ତମ୍ଭ wristlet	ସଂସ୍କୃତି culture
ସ୍ପର୍ଶାନ୍ତ diagonal	ସାଙ୍କେତିକ ଚିତ୍ରଲେଖନ hieroglyphic
ସୂକ୍ଷ୍ମ-ସମୟାଙ୍କନ ପଦ୍ଧତି dendro-chronology	ସ୍ତବ୍ଧ stratum
‘ଶରୀରବିଜ୍ଞାନ anatomy	ସ୍ତରବିଜ୍ଞାନ stratigraphy
ଶଲ୍ୟବେଦ surgery	ସ୍ତମ୍ଭଶୀର୍ଷ capital
ଶୈଳୀମୟ stylised	ସନ୍ଧାନତାପାସ exploration
ସ୍ଵରାଜ୍ୟ syllabic	ସ୍ଥାନବିନ୍ୟାସ placement
ସଂକେତ concentric	ହାଥ-କ୍ଷୁଦ୍ରାକ୍ଷ hand-axe
ସଭ୍ୟତା civilization	ହିମାଳୟ ଗ୍ଳାସିଆଲ୍ ଶତାବ୍ଦୀ glacial age
ସମତଳ horizontal	ଦୁର୍ଲ୍ଲଭତା } technique
	ଦୁର୍ଲ୍ଲଭତା }

શાબ્દમૂચિ

અ ક્ર. મલુખનાર ૪૫૨
 અકુલેશ્વર ૩૨૫, ૩૬૭
 અકૂરેશ્વર ૩૩૭, ૨૩૦, ૨૩૧
 અકૂરેશ્વર ૪૮ આ, ૩૬૭
 અદાટા, અદાદક ૩૬૩
 અદાદા ચોપાંથી ૩૫૧
 અદાપ ૨૮૬
 અમત્ય ૨૮૬
 અમરપાશ્રમ ૨૬૪
 અગેડ ૧૬૧
 અગ્રક ૨ ભે ૩૫૮, ૩૫૯
 અગ્રક ૩ ભે ૩૫૭, ૩૫૮
 અગ્નિકુમાર ૨૬૨, ૩૬૩
 અગ્નિખેટ ૩૩૩
 'અગ્નિપુરાણ' ૨૭૭
 અગ્નિનગર ૨૭૬
 અચલેશ્વર ૨૮૪
 અચુત ૩૬૨, ૩૫૩
 અજ ૧ ભે ૪૮૮
 અજમેર ૪૭, ૩૩૪, ૩૬૦
 અજયપાલ ૩૬૬
 અજટા ૨૭૫
 અજિત કક્ક ૪૫૪
 અજિત વિહાર ૩૩૪
 અજમદર ૩૩૬, ૩૪૮
 અદાલત, અદાલયાળ ૩૭૫
 અદાલત ૩૭૫, ૪૬૪

અદાલત, અદાલતિન, અદાલત, અદાલિન ૩૭૫
 અદુક, અદુલક ૩૮૩
 અભુગાર ૩૪૫
 અભુદિલપતન ૪૦૨
 અભુદિલપાટક ૩૬૮, ૪૦૨, ૪૮૬
 અભુદિલપુર ૩૦૭, ૩૧૬, ૩૬૭, ૩૭૮, ૩૮૭, ૩૬૪, ૪૦૨
 અભુદિલપુર પાટણ ૩૪૮, ૪૦૨
 અભુદિલવાડ ૪૦૨, ૪૫૬, ૪૬૫
 અભુદિલવાડ-પાટણ ૪૫૫, ૪૬૪
 અભુદિલ્લ ૩૬૧, ૪૩૪
 અભુદિલ્લનયર ૪૦૨
 અભુદિલ્લપાટણ ૩૬૬, ૪૦૨, ૪૩૪
 અભુદિલ્લપુર ૨૮૦, ૨૮૧, ૩૬૬, ૩૬૭
 અભુદિલ્લપુર પાટણ ૪૦૨
 અભુદિલ્લવાડ ૨૭૬
 અત્રિ ૨૦૮, ૨૬૪
 અથર્વણ ૨૨૦
 અથર્વવેદી ૪૫૩
 અદિતિ ૨૩૫
 અદિતિ વાવ ૩૩૩
 અનહિલપાટક, અનહિલ્લપાટક ૪૦૨
 અનાવડા ૩૬૬, ૩૬૮
 અનાવલ ૪૬૪
 અનાસ ૧૪
 અનિરુદ્ધ ૨૨૬, ૨૩૦, ૨૩૧

અનુષાઠ્ય ૨૫૮

‘અનુયોગદારશ્ત્ર’ ૨૬૧

અનુવિદ ૨૬૬

‘અનુશાસન પર્વ’ ૨૬૩, ૩૨૬, ૩૩૬

અનૂય ૨૩૪, ૨૫૩, ૨૫૪

૨૬૬-૨૭૦, ૨૭૨, ૩૩૭

અનોડિયા-કોટ ૬૬

અપભ્રંશ ૨૮૧, ૩૪૮

અપરસુરાષ્ટ્રામંડલ ૨૫૬, ૩૫૭-૩૫૯

અપરાત ૪૮, ૪૮ અ, ૨૫૩, ૨૫૫,

૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૭-૨૭૦,

૨૭૩, ૨૭૪, ૨૮૩, ૩૧૬,

૩૨૬, ૩૩૧, ૪૩૪, ૪૪૩

અપરાતિકા ૨૭૬

‘અપાદાન’ ૨૬૨

અફઘાનિસ્તાન ૧૬૨

અભયદેવસુરિ ૩૧૬, ૩૭૫, ૩૮૧,

૩૮૬, ૩૮૯

અભયોડ ૩૨૬

અભિનવ સિદ્ધરાજ ૩૭૧, ૩૭૬

અભિનંદનદેવ ૩૧૭

અમદાવાદ ૧૩, ૧૭, ૨૬, ૪૬, ૪૯-

૫૧, ૮૨, ૮૪, ૧૦૮,

૨૧૧, ૩૨૦, ૩૨૩, ૩૩૩,

૩૩૬, ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૭૭,

૩૭૯-૩૮૪, ૩૮૬, ૪૨૧,

૪૩૪, ૪૬૫, ૫૦૫

અમરકંટક ૧૪, ૨૮૬, ૩૧૬

‘અમરકોશ’ ૨૭૨, ૪૪૨

અમરચંદ્ર ૩૪૮

અમરપરિણામ ૩૬૩

અમરાવતી નદી ૧૫

અમરેલી ૧૧, ૪૬, ૪૯, ૮૧, ૩૫૬,

૩૫૭, ૩૬૧, ૩૬૪, ૫૦૩

અમલસાડ ૪૦૧

અમેરિકા ૮૮

અમોઘતર્પ ૧ લો. ૩૫૩, ૩૬૮, ૪૦૩

અયોધ્યા ૨૭૦, ૨૬૪

‘અયોધ્યાકાંડ’ ૨૬૪

‘અરણ્યકાંડ’ ૨૬૪

અરબ ૨૬૩, ૩૪૩, ૪૩૬, ૪૪૦,

૪૪૫, ૪૫૮

અરબસ્તાન ૧૬૮, ૪૬૩, ૪૬૪

અરબી ૨૬૬

અરબી સમુદ્ર ૩, ૪, ૬, ૧૫, ૨૧,

૨૨, ૩૧, ૪૧, ૨૬૧, ૨૭૭

અરવલ્લી ૬, ૭, ૨૮૩, ૨૮૮, ૨૮૯,

૪૩૬

અરંભાડ ૨૫

અરિષ્ટનોમિ ૨૨૪, ૨૩૨, ૨૮૮,

૨૬૧, ૩૭૩

અરુણા ૨૬૪, ૩૧૪

અર્ધલિંગ ૨૮૩

અર્ધચંદ્રી ૩૭૧

અર્જુન ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૨૪,

૨૨૬-૨૩૧, ૨૪૧, ૨૫૪,

૨૫૬, ૨૬૪, ૨૬૬, ૨૭૮,

૨૮૬, ૨૮૭, ૩૦૩, ૩૨૬,

૩૩૭, ૩૩૯, ૩૪૦, ૪૪૭

અર્જુનદેવ ૨૬૦, ૨૭૨, ૨૭૬, ૩૬૬,

૩૬૫, ૩૮૬, ૪૮૧, ૪૮૨,

૪૬૩, ૪૬૪

‘અર્થશાસ્ત્ર’ ૨૫૨, ૨૫૮, ૪૩૬
 અર્થુઃ ૨૫૫, ૨૬૫, ૨૬૮, ૨૭૩,
 ૨૭૪
 અર્થુદ્ધેન ૩૩૪
 ‘અર્થુદ્યપંડ’ ૩૩૪
 ‘અર્થુદ્યપંડ-માહારમ્ય’ ૩૨૭
 અર્થુદ્ધિગિરિ ૩૩૪
 અર્થુદ્ધાયલ ૪૫૩
 અલતેકર ૨૭૮, ૩૫૮
 અલ-મસબીની ૪૫૬
 અલાહિદીન ૩૪૮, ૩૭૮
 અલિયા-બાહા ૨૦
 અલીયા ૧૩
 અલીરાજપુર ૪૦
 અલેકઝાન્દ્રિયા ૨૬૬
 અભ્યૂષિની ૨૭૬, ૨૭૯, ૨૮૦, ૨૮૨,
 ૩૪૩, ૩૫૨, ૪૬૩, ૪૮૦,
 ૪૮૧, ૪૮૪
 અલ્મસુદી ૨૭૭, ૨૮૨
 અલ્લ ૨૭૬
 અલ્મલાદુરી ૨૮૨
 અલ્લાબ ધ ૩૩૦
 અલ્લાહને બંધ ૫
 અલ્વર ૨૨૪, ૨૩૬
 અલ્લયુદ્ધેવી ૪૮૪
 અવનિજનાશ્રય પુલકેશી ૩૬૮, ૪૦૦
 અવનિવર્ત ૨૬૦, ૩૪૬, ૪૮૮
 અવતી ૪૮, ૨૫૩, ૨૫૮, ૨૬૫-૨૬૭,
 ૨૮૮, ૩૩૪, ૩૪૨, ૪૬૩
 અવાર ૪૩૫, ૪૪૮
 અધિલાપલિકા ૩૭૭

અસીક ૨૬૧, ૨૬૨, ૪૩૩, ૪૩૬,
 ૪૪૦, ૪૪૭, ૪૭૩
 અશ્વધોપ ૨૫૨
 અશ્વયામા ૩૨૭
 અશ્વમેધ ૨૨૮
 અશ્વાવજોધતીર્થકલ્પ ૩૧૭, ૩૩૬,
 ૩૪૨, ૩૪૩
 અશ્વિનો ૨૧૦, ૨૨૦
 અષ્ટકંઠ ૩૬૭
 ‘અષ્ટાધ્યાયી’ ૨૫૨, ૨૫૪, ૨૫૮,
 ૨૭૦, ૨૭૬
 અસમીના ૨૨૫
 અસલાલી ૩૭૬
 અસામલી ૩૨૦
 અસિકાનો કુંબર ૬
 અસિત પર્વત ૨૦૬, ૩૨૨
 અસ્તકંઠ ૩૫૩
 અસ્તિ ૨૨૫
 અરપૂરપવર્ગ-પેટાલાતિઓ ૪૬૭
 અરમાર ૧૫૪, ૧૬૦
 અહમદનગર ૪૦
 અહમદશાહ ૩૭૬, ૩૮૦
 અહમદશાહની મસ્જિદ ૩૮૬
 અહિરજન ૩૬૪, ૪૫૦, ૪૫૩, ૪૫૪
 અહિવર્મા ૩૫૭
 અંકલેશ્વર ૧૫, ૧૮, ૨૪, ૪૮ આ,
 ૧૬૨, ૩૨૫, ૩૬૩, ૩૬૮
 અંકુલેશ્વર ૩૬૭
 અદાદક-અનુરશીતિ ૩૫૧, ૩૬૩
 અકાદક ૩૬૨
 અંગિરસ ૨૦૮

અંગર ૧૨, ૨૭, ૩૩૬, ૩૪૮
 'અતકુદશા' ૨૮૪, ૨૬૧, ૨૬૨
 અંતરગા ૩૪૮
 અંતર્નર્મદ ૨૭૩
 અંતર્નર્મદા વિપય ૨૬૭
 અંતર્મુડલી ૩૬૬
 અંતાળી ૨૬૬
 અંતિયોક ૨૬૬
 અંધક ૨૨૪, ૨૩૦, ૨૩૨, ૨૩૪,
 ૨૫૬
 અંધક-શુષ્કિઓ ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૩૨
 અંધો ૪૩૩
 અંબરેણુ ૩૬૪
 અંબુક ૩૮૫
 અંબાણ ૭, ૧૦, ૩૩, ૨૮૫, ૩૧૪,
 ૩૫૭
 અંબાદેવી ૨૮૫, ૩૫૭, ૪૩૬
 અંબિકા ૨૭૫, ૩૨૪
 અંબિકાતીર્થ ૩૩૪
 અંબિકા નદી ૧૬, ૨૫, ૭૧, ૮૦
 અંબુચીય ૩૫૩
 'અંબુચીયનૃપઅંધ' ૩૫૩
 અંબુલક ૩૪૬
 આકર ૪૮, ૨૫૩
 આખજ ૮૨, ૮૬
 'આગમિકવિચારસારપ્રકરણ' ૩૭૬
 'આચારંગસૂત્ર' ૨૭૦
 'આચારંગસૂત્રચૂષ્ણિ' ૨૬૫, ૩૬૦,
 ૩૬૬
 'આચારંગસૂત્રવૃત્તિ' ૩૮૫
 આટકોટ ૧૦૫, ૧૮૪
 આડુઅંધ ૩૩૦

આડાવલી ૬-૬, ૧૬, ૩૨, ૩૩, ૭૪,
 ૧૦૨, ૨૬૫, ૨૭૩, ૨૮૩,
 ૨૮૮, ૨૮૯, ૩૧૪, ૩૨૦
 આણુંદ ૩૭૦, ૩૮૭, ૪૦૨
 આણુંદપુર ૬
 આતરસંખા ૧૩
 આત્મવાન ૨૧૨
 આત્રેય ૪૫૩
 આદિયાણા ૨૧
 આદિનાથ ૨૬૧, ૩૪૬, ૩૮૧
 'આદિપર્વ' ૨૬૮, ૨૭૩, ૨૮૬, ૨૮૭,
 ૨૮૯, ૩૧૩, ૩૨૬, ૩૩૭
 આદ્ય-ઐતિહાસિક કાલ ૪૮ અ, ૨૬૨,
 ૪૨૬, ૪૩૧
 આનર્ત ૪૮ અ, ૪૮ આ, ૨૩૩,
 ૨૩૪, ૨૩૭, ૨૪૦,
 ૨૫૩-૨૫૬, ૨૬૧, ૨૬૩,
 ૨૬૪, ૨૬૬-૨૬૮, ૨૭૩,
 ૨૭૪, ૨૭૬, ૨૭૮, ૨૮૪,
 ૩૩૨, ૩૩૬, ૩૪૪, ૩૭૦,
 ૪૩૩, ૪૪૬
 આનર્તક ૨૬૮
 આનર્તનગર ૨૫૪, ૨૫૫, ૩૩૨,
 ૩૩૭, ૩૭૦
 આનર્તનગરી ૨૬૧
 આનર્તપુર ૪૮ અ, ૨૫૫, ૨૫૬,
 ૨૬૧, ૩૩૭, ૩૬૬, ૩૭૦
 આનર્તપુરી ૩૭૦
 આનલેશ્વર ૩૭૪
 આનંદનગર ૩૬૧
 આનંદપુર ૪૮ અ, ૪૮ આ, ૨૫૫,
 ૨૫૬, ૨૭૧, ૨૭૬, ૩૬૬,
 ૩૭૧, ૪૫૩, ૪૫૪

આનંદશંકર કુવ ૨૫૬
 આનુમંત્ર ૩૬૩, ૩૬૪
 આશિકા ૩૫, ૩૯, ૪૧, ૭૩, ૭૮,
 ૪૩૧
 આભિરિયા ૨૬૫
 આશુ ૮, ૧૨, ૪૭, ૨૧૩, ૨૫૩,
 ૨૭૩, ૨૮૦, ૩૦૭, ૩૩૨, ૩૬૬,
 ૪૩૭, ૪૩૯, ૪૫૦, ૪૫૬, ૪૫૭
 'આશુરાસ' ૨૮૨
 આશુ રોડ ૪૯, ૩૧૩
 આભપરા ૧૦, ૨૪૫, ૨૮૭, ૩૪૧
 આભીર ૨૬૩-૨૬૫, ૨૬૮, ૨૭૧,
 ૨૭૯, ૩૨૩, ૪૩૩, ૪૩૪,
 ૪૪૨, ૪૪૩, ૪૪૯, ૪૫૯
 આભીરક ૨૭૯
 આભીર દેશ ૪૪૨
 આભ્યંતરિકા વિહાર ૩૩૪
 આમ ૩૩૮, ૩૪૯
 આમરણ ૩૩૬, ૩૬૪
 આમરા ૧૦૭
 આમૂર્તરાય ૩૧૯
 આમ્રકૂટ ૨૮૯
 આમ્રભાટ ૩૪૩
 આયંગર ૪૪૮
 આર. ડી. કુમાર ૧૪૬
 'આરણ્યક પર્વ' ૨૫૪, ૨૫૭, ૨૬૬,
 ૨૮૩, ૨૮૪, ૨૮૮-૨૯૦, ૨૯૩,
 ૨૯૪, ૩૧૧, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૯,
 ૩૨૨, ૩૨૬, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૭
 આર્મેનિયન ૫૦૫
 આર્મેનિયન સંવત ૪૯૫

આર્મેનોઇડ ૪૩૦, ૪૩૧
 આર્થ ખપ્પાચાર્ય ૩૪૩
 'આર્થમંજૂશ્રીમૂલકલ્પ' ૪૮ આ,
 ૨૭૫
 'આર્થસિદ્ધાંત' ૨૭૪
 'આરંભસિદ્ધિ' ૩૭૯
 આરામુર ૭, ૮, ૧૨
 આરિકાકા ૨૭૭
 આલદ ૨૭૮
 આલમગીરપુર ૧૫૧
 આલાખ ધ ૩૩૦, ૩૩૨
 આલિયા ૨૪
 આલેચ ૧૦, ૩૫૮
 આલ્પાઈન ૧૪૮
 આવલસાદિ ૪૦૧
 'આવશ્યક' ૨૨૪
 'આવશ્યકચૂર્ણિ' ૨૬૯, ૩૧૬
 'આવશ્યકસૂત્ર' ૩૪૨
 'આવશ્યકસૂત્રચૂર્ણિ' ૩૪૫, ૩૮૬
 'આવશ્યકસૂત્ર-નિર્ણયકિત' ૩૫૪
 આવંત્ય ૩૩૭
 'આવંત્ય-ખંડ' ૩૩૪
 આશાપલ્લી ૩૨૦, ૩૭૭-૩૮૦,
 ૩૮૯, ૪૦૨, ૪૩૪
 આશો બીલ ૪૩૪
 આશિલિયા-કોહાઆમ ૩૨૬
 આસરાય વિહાર ૨૪૬
 આસામ ૮૦, ૨૩૫, ૨૯૧, ૩૪૦, ૩૪૧
 આસાવલ ૨૨૦, ૨૭૩, ૨૭૮,
 ૩૮૦, ૪૩૪
 આસાવલી ૩૩૩

આસાવલ્લી. ૩૭૪, ૩૭૮	ઈર ૮, ૧૭, ૩૩, ૩૪, ૩૬
આસાબિલી ૩૨૦	૪૮ આ, ૫૦, ૩૨૨, ૪૪૭
આસ્તોડિયા ૩૭૭, ૩૮૦	ઈરાન ૧૬૮, ૧૮૮, ૧૮૯,
આહાડ ૧૫૬, ૧૭૬, ૧૬૫	૪૪૧, ૪૬૫
આહીર ૨૫૮, ૨૭૬, ૩૬૦, ૪૩૪, ૪૪૨	ઈરાની ૪૩૬, ૪૪૦, ૪૪૬
આંતરનર્મદ ૪૮ આ, ૨૬૭, ૨૬૮, ૩૧૬	ઈરાની અખાત ૧૩૦, ૧૫૬, ૧૫૭,
આંધ્ર ૧૩૩, ૨૦૨, ૨૬૧, ૨૬૮, ૪૩૩	૧૬૧
આંધ્ર-ગૌડ ૪૫૨	ઈશ્વરદત્ત ૪૪૩, ૪૮૫
આંધ્ર-મૈસૂર ૧૮૨	ઈશ્વરમેન ૪૪૩, ૪૮૬
આંખળાસ ૩૫૭	ઈસુ ૪૬૫
આંખા કુંગર ૩૨	ઈસ્વી સન ૪૬૦, ૪૬૪, ૪૬૫
આંખુરિણિ ગ્રામ ૩૩૬	ઈટવા ૩૩૫
ઈક્ષ્વાકુ ૨૩૩	ઉગસેણુગદ ૩૪૦, ૩૪૬
ઈક્ષ્વાકુવશ ૨૬૬	ઉગસેણુ-ગદ-દુગ્ધ ૩૪૧
ઈન્દ્રિય ૪૬૫	ઉગસેન ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૩૨, ૩૪૭
ઈન્દ્રાલી ૪૬૫	ઉગસેનગદ ૩૪૫-૩૪૭
ઈન્દ્રિય ૨૭૫, ૩૫૨	ઉગસેનદુર્ગ ૩૪૦
ઈન્દ્રાભર્ગવ ૧૦૦	ઉચ્ચાનગર-પ્રત્યર્થ ૩૬૬
ઈન્દ્રા ૮૭	ઉચ્ચાપુરી ૩૬૬
ઈન્દ્રાવતી ૩૧૬	ઉજ્જયની ૪૩, ૪૮, ૨૫૩, ૨૭૫,
ઈન્દ્રિય, ઇન્દિતાન ૨૭૧	૨૭૬, ૨૮૦, ૩૩૪, ૩૮૧,
ઈન્દ્રા ૨૨૪, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૪	૪૪૦, ૪૪૬, ૪૮૭, ૪૮૮
ઈન્દ્રિય ૨૬૫	ઉજ્જયન્યંત ૨૪૨, ૨૫૭, ૨૮૩-૨૮૮,
ઈન્દ્રોડા ૩૭૪	૨૬૨, ૩૨૭, ૩૨૯, ૩૩૦,
ઈન્દ્રાબલી ખોળા ૩૬૫	૩૩૧, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૪૦,
ઈન્દ્રામ ૪૪૦	૩૪૫
ઈન્દ્રપ્રસ્થ ૨૨૮, ૨૩૧, ૨૬૩,	“ ઉજ્જયન્યંતસ્તવ ” ૨૬૨
૨૬૪, ૨૭૩	ઉજ્જયિની ૧૬૩, ૨૬૧, ૨૭૬, ૩૮૧
ઈન્દ્ર ૨૧૦, ૨૮૪, ૨૩૫, ૩૨૧	ઉજ્જયંત ૨૮૪, ૨૮૫
ઈન્દ્રાજ ૨૭૫, ૩૮૮, ૩૬૬, ૪૦૧	ઉત્તર કોડણ ૪૪૩
ઈન્દ્રોડ ૭૩, ૪૬૬	ઉત્તરનર્મદ ૩૧૬

ଉତ୍ତରନାଥ ୩୮୬
 ଉତ୍ତର ପ୍ରଦେଶ ୨୨୬, ୩୨୩
 ଉତ୍ତରାପଥ ୩୨୩
 ଉତ୍ତରୈଶ୍ବର ୩୮୬
 ଉତ୍କଳେଶ୍ବର ୨୮୭
 ଉତ୍କଳ ୨୭୭
 ଉତ୍କଳ ମନ୍ତ୍ରୀ ୩୮୨, ୩୭୮, ୩୭୯, ୩୮୯
 ଉତ୍କଳବିହାର ୩୭୮, ୪୨୧
 ଉତ୍କଳପ୍ରଭାସ୍ବର ୩୭୯
 ଉତ୍କଳମଣି ୩୮୮
 'ଉତ୍କଳସୁନ୍ଦରୀକଥା' ୩୫୩, ୪୫୩, ୪୬୩
 ଉତ୍କଳ ଗିରି ୨୮୫
 ଉତ୍କଳାଦିପ ୪୮୪
 'ଉତ୍କଳଗର୍ବ' ୨୬୪, ୩୩୯
 ଉତ୍କଳନାୟକ ୨୫୨, ୨୭୭, ୨୮୦, ୫୦୦

ଉତ୍କଳାଢ଼ୀ ୨୫
 ଉତ୍କଳ ଗର୍ବ ୩୯୬
 ଉତ୍କଳ ୧୦୨
 ଉତ୍କଳ ୧୯
 ଉତ୍କଳମଣି ୩୮୮
 ଉତ୍କଳାଧିପ ୩୮୮
 ଉତ୍କଳ ୨୭୪
 ଉତ୍କଳ ଗର୍ବ ୩୭୯
 ଉତ୍କଳଗିରି ୩୩୯
 ଉତ୍କଳ-ସୁ ୪୫୩
 'ଉତ୍କଳମିତ୍ରପ୍ରସାଦ' ୪୮୯
 ଉତ୍କଳେଶ୍ବର ୨୪୧, ୨୯୨, ୩୩୬, ୩୪୧, ୩୫୫, ୩୫୭, ୩୮୧
 ଉତ୍କଳେଶ୍ବର ୩୮୬
 ଉତ୍କଳେଶ୍ବର ୩୫୮

ଉତ୍କଳେଶ୍ବର ୨୮୯
 ଉତ୍କଳେଶ୍ବର-ଉତ୍କଳେଶ୍ବର ୨୫୮
 ଉତ୍କଳେଶ୍ବର ୩୮୬
 ଉତ୍କଳେଶ୍ବର ୨୫, ୪୦୧
 ଉତ୍କଳେଶ୍ବର ୨୫
 ଉତ୍କଳେଶ୍ବର ୩୯୬
 ଉତ୍କଳେଶ୍ବର ୩୩୬, ୩୮୭
 ଉତ୍କଳେଶ୍ବର ୩୮୮
 ଉତ୍କଳେଶ୍ବର ୩୮୭
 ଉତ୍କଳେଶ୍ବର ୫୨, ୫୩, ୬୩, ୨୫୬, ୨୬୫, ୨୬୭, ୨୬୮, ୨୬୯, ୨୭୦, ୨୭୪, ୨୭୮, ୨୮୮, ୨୯୦, ୩୨୧, ୩୨୩, ୨୮୮

ଉତ୍କଳ ୧୧୦
 ଉତ୍କଳେଶ୍ବର ୨୫୪
 ଉତ୍କଳେଶ୍ବର ୨୦, ୩୨୪, ୩୪୭
 ଉତ୍କଳେଶ୍ବର ୩୪୮, ୩୭୮
 ଉତ୍କଳେଶ୍ବର ୨୭୪
 ଉତ୍କଳେଶ୍ବର ୩୭୦
 ଉତ୍କଳେଶ୍ବର ୩୮୮, ୩୯୬, ୩୨୪
 ଉତ୍କଳ ୨୨୯, ୨୪୧
 ଉତ୍କଳେଶ୍ବର ୩୭୯
 ଉତ୍କଳ ୩୨୬, ୩୩୬, ୩୪୮, ୩୪୯, ୪୬୪, ୪୮୯
 ଉତ୍କଳେଶ୍ବର ୫୫୩ ୩୨୬
 ଉତ୍କଳେଶ୍ବର ୩୯୬
 ଉତ୍କଳେଶ୍ବର ୨୪୨, ୨୮୪, ୨୮୫, ୨୮୭, ୩୨୪
 ଉତ୍କଳେଶ୍ବର ୩୮୭
 ଉତ୍କଳ ୧୪, ୩୯୪
 ଉତ୍କଳ ୩୬୯, ୩୭୮
 ଉତ୍କଳ ୨୯, ୨୫

અક્ષ ૨૮૮, ૨૮૯, ૩૧૬	ઓખા બંદર ૨૬
અક્ષવાન ૨૨૬, ૨૮૮, ૨૮૯	ઓખામઢી ૨૬
અક્ષુ ૩૨૨	ઓખામંડળ ૪૯, ૮૧, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૧, ૨૪૩
‘અગ્નેષ’ ૨૮૪, ૩૧૪, ૩૨૩, ૩૨૭, ૩૪૭	ઓધડ ૧૦
અપભ્રંશ ૨૯૧, ૩૪૬, ૩૭૪	ઓઝત ૨૦, ૨૬, ૨૬૭
અપલા ૨૮૯	ઓઝા ૪૪૮, ૪૫૦, ૪૫૨ ૪૫૫-૪૫૭
અપ્યશુંગ ૨૯૦	ઓટલપુર ૮૨
એકલવ્ય ૨૮૬	ઓડેદરા ૪૪૬
એડ્ગર્ટન ૨૬૯	ઓ-તીન-પો-ચિ-લો ૨૭૧
એન. કે ભટ્ટસાલી ૨૬૯	ઓપસ્વસ્તિ ૪૫૩
એરથુ ૧૭૯, ૧૮૭, ૧૯૫, ૩૧૭	ઓપેનટાઈમ ૧૬૧
એલમ ૧૩૭	ઓર ૧૪, ૩૯૪
એલેક્ઝાન્દ્રિયન સવત ૪૯૫	ઓરસંગ ૭૧, ૭૪, ૭૬, ૭૭, ૮૧, ૮૨
એલિયા ૩૫, ૧૬૭, ૧૮૮	ઓરિસા ૩૯
એસ. એસ. સરકાર ૧૪૪, ૧૪૬	ઓલપાડ ૩૯૭, ૪૦૦
એસ. કે. બસુ ૧૪૬	ઓલ્ટ્રાવાઈ ઓર્ ૭૮
એસ. કે. રાવ ૧૫૦	ઓરિટ્ટક ૨૯૧, ૩૪૧, ૪૩૨
એસ. આર. રાવ ૧૪૩	ઓસ્ટ્રેલિયા ૩૯
એસ. એસ. કેમર ૧૬૧	ઓસ્ટ્રેલોઈડિ ૧૪૬, ૪૩૦, ૪૨૨
એસીરિયન ૧૬૩	‘ઓગિત્યવિચારચર્યા’ ૨૮૧
‘એતરેય બ્રાહ્મણ’ ૪૩૩	ઓરંગા ૧૬, ૨૫
એહોલી ૨૮૦	ઓર્વ ૨૧૨
‘એહોલી-પ્રશસ્તિ’ ૨૭૫	
ઓખા ૨૫, ૨૮, ૪૧	

કમ્બલિજ ૨૭૫	કલચુરિ સંવત ૪૭૮, ૪૮૩ ૪૮૫,
કમ્બલિજ ૩૬૯	૪૮૭
કમ્બલિજ ૩૬૭, ૩૬૮	કલિયુગ ૩૨૦, ૩૩૩, ૩૭૦
કમ્બોની ૩૬૭	કલોલ ૧૭
કરજી ૧૪, ૧૫, ૭૧, ૭૪,	‘કલ્પસૂત્ર’ ૨૨૪, ૨૬૨
૭૬, ૭૭	કલ્યાણ ૪૦૦
કરખેણા ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૪	કલ્યાણપર ૨૨
કરલી ૩૫૧	કલ્યાણરાય ન. જોશી ૩૩૨
કરડા ૪૩૭	કલ્હણ ૧૭૭
કરચી ૨૭	કવકિ ૩૫૪
કરુપ ૨૭૬	કવરિકા ૪૦૦
કલ્ક ૨ જો ૩૫૧	કંટકશરી ૩૬૬
કર્ક સુવર્ણવર્ષ ૨૭૫, ૨૮૦, ૩૬૫	કઠી ૩૩૮
કર્ણ ૩૭૮	કઠીનો અખાત ૩૩૮
કર્ણદેવ ૨૮૨, ૩૬૭, ૩૭૦, ૩૭૬,	કડલા ૨૮
૩૭૮, ૪૦૦, ૪૦૧	કંતારઆમ ૪૮-આ, ૩૨૫, ૩૬૮
કર્ણસાગર ૩૭૭, ૪૨૧	કબોજ ૨૭૦
કર્ણાટ ૩૬૯	કંસ ૨૨૫
કર્ણાટક ૨૭૬, ૩૭૮, ૪૪૭, ૪૫૧,	કાફે ૩૫૨, ૪૬૨
૪૫૭, ૮૫૮	કાચીક ૨૬૮
કર્ણાવતી ૩૨૦, ૩૭૭, ૩૭૮-૩૮૦,	કાઠિયાવાડ ૪૬, ૪૮-અ, ૪૦
૩૮૮, ૪૦૨	‘કાઠિયાવાડ સર્વસંઘ’ ૪૧૩
કર્ણેશ્વર ૩૩૭, ૪૨૧	કાઠી ૩૫૩, ૪૫૬, ૪૬૧, ૪૭૬
કર્મ ૨૬૬	કાવનશાખા ૪૫૮
કર્મલ ૧૩૩	કાત્યાયન ૪૫૮
કર્પટ ૩૩૨, ૩૮૫	‘કાત્યાયનઔતસૂત્ર’ ૪૩૪
કર્પટવાલિજીય ૩૮૫, ૩૮૬	‘કાદંબરી’ ૨૬૪
કર્મોત્પુર ૩૬૭, ૩૬૮	કાનમ ૧૮
કલકતા ૧૪૬	કાન્યકુબ્જ ૨૮૦, ૩૮૨
કલચુરિ ૪૪૩, ૪૮૩	કાન્હ ૩૬૩
કલચુરિ-ચેદિ ૪૪૩	‘કાન્હદેવપ્રબંધ’ ૩૬૦

કાસણદ ૩૮૧	કુંકર ૪૮, ૨૨૪, ૨૩૪, ૨૫૩,
કાસીદરા ૩૮૦, ૩૮૧	૨૬૭, ૨૬૮
કાસીદા ૩૩૬	કુક્ષિપુર ૩૫૪
કાળકા ૧૦	કુક્ષિગંત ૨૭૪
કાળી ૨૨	કુ-ચે-લો ૨૭૬
કાળેગાંવ ૭૯	કુંદ ૨૫૮
કાળો સમુદ્ર ૪૯૫	કુંડસદ ૩૯૭
કાંકરિયા ૪૨૧, ૫૦૫.	કુંડગેશ્વર ૩૭૪, ૩૯૧, ૩૯૨
કાંકરેજ ૧૭	કુંભા ૩૮૫
કાંચન ૪૬૨	કુંભિંદ ૨૫૪, ૩૩૯
કાંઠાસેળિયો ૨૯૩	કુંભિડન ૪૫૮
કાંઠેલા ૨૫૯, ૨૭૬	કુતિયાણા ૧૯, ૩૫૧
કાંતારઆમ ૩૯૮, ૪૦૦	કુતુબુદ્દીન ૪૨૧
કાંતીનગર ૩૨૧	કુન્તિમુરાબ્દ ૨૫૭
કાંપિદ્યતીર્થ ૩૩૫	કુબેરનગર ૨૪૦, ૩૫૭
કાંપિદ્યનગર ૨૬૧	કુમરસર ૩૪૬
કિરાડ ૪૭	કુમરસિંધ ૩૬૯
કિરાત ૨૨૯, ૨૨૬, ૨૭૩, ૩૩૯,	કુમાઉ ૨૨૯
૪૩૨, ૪૫૨	કુમારગુપ્ત ૨૭૪, ૪૭૯
કિલહોન ૪૮૪, ૪૮૭	કુમારદેવી ૩૪૬
કિશ ૧૪૬, ૧૬૦	‘કુમારપાલકારિતામારિ પ્રબંધ’ ૩૪૩
‘કિષ્કિંધાકાંડ’ ૨૫૮, ૨૬૩, ૨૮૯,	‘કુમારપાલ દેવ-તીર્થયાત્રા પ્રબંધ’ ૩૬૩
૨૯૦, ૩૧૫, ૩૧૭ ૩૪૦	‘કુમારપાલ-પ્રતિજ્ઞા’ ૨૮૨
કીટ ૨૭૧	‘કુમારપાલ-ભૂપાલ-ચરિત’ ૪૯૧
કીથ ૨૮૪	કુમારપાળ ૨૫૯, ૨૬૦, ૩૪૭, ૩૫૦,
કીમ ૧૫, ૧૮, ૨૪, ૨૫, ૮૧,	૩૫૩, ૩૫૭, ૩૬૨, ૩૬૯,
૧૦૭, ૧૭૨, ૨૬૭	૩૭૧, ૩૭૩, ૩૭૫, ૩૭૬,
‘કીર્તિ કૌમુદી’ ૩૧૬, ૩૮૨, ૩૯૧	૩૮૨, ૩૮૩, ૩૮૭, ૩૯૯,
કીર્તિરાજ ૪૫૧	૪૯૧
કીલેશ્વર ૩૩૦	કુમારિકા ક્ષેત્ર ૩૩૩
કીદરખેડા ૧૦૬, ૧૦૭, ૩૪૧	કુમુદચંદ્ર ૩૭૮-૩૮૦

કુમુદતી ૨૮૯
 કુરુક્ષેત્ર ૨૨૯, ૨૫૧, ૨૧૩, ૨૧૫,
 ૪૬૧
 કુલ્લી ૧૨૫
 કુવર તળાવ ૪૧૩
 કુવલયમાલા ૨૭૦, ૨૮૦, ૫૦૦
 કુશસ્થલી ૪૮-અ, ૨૦૪, ૨૨૫,
 ૨૧૫, ૨૬૧, ૨૬૬, ૨૮૬,
 ૩૩૬, ૩૩૭, ૪૩૨, ૪૩૩
 કુશસ્થ ૩૮૧
 કુશાવતી ૨૬૪, ૩૨૨
 કુલોચરનાભિષેક ૬૬૫ ૨૪૩
 કુંતલ ૪૪૬
 કુંભી ૨૨૮, ૨૩૪, ૨૫૭
 કુંતીભોજ ૨૨૫, ૨૬૬
 કુંદાપરાત ૨૬૮
 કુંભકારકર ૨૬૩
 કુંભકોણ ૩૨૪
 કુંવારકા ૧૨
 કુંભડા ૩૫૭
 'કુંભપુરાણ' ૩૧૬
 કુંભવતી ૩૨૦
 કુંભવીર ૨૧૩, ૨૨૭, ૨૨૯, ૨૧૦,
 ૨૩૧, ૨૬૬, ૪૪૭
 કુંભ સંવત ૪૮૮
 કુંભરમર ૨૪૩, ૨૮૮, ૨૯૦
 કુંભ ૨૦૦, ૨૦૨, ૨૨૪, ૨૨૬,
 ૨૨૭, ૨૪૭, ૨૨૮, ૨૩૨,
 ૨૩૫-૨૩૭, ૨૪૦, ૨૪૩,
 ૨૪૬, ૨૪૪-૨૫૩, ૨૬૩,
 ૨૬૫, ૨૮૬, ૨૮૭,

૨૬૧-૨૬૩, ૨૮૮, ૨૮૯,
 ૨૪૧, ૨૫૩, ૨૭૩, ૪૩૩,
 ૪૫૬
 કુંભ ૨ ને ૨૭૪, ૨૮૦, ૨૮૬,
 ૩૬૭, ૩૬૮
 કુંભ ૩ ને ૪૦૧
 કુંભ ૧૮૨ ૧૮૮
 કુંભ ૨૫૮
 કું કા ચાત્રી ૪૩૪
 કું. છ. ચંદ્ર ૫૦૧
 કુંદારમંચા ૨૨૬
 કુંદારો ૪૩૫
 કુંદ નદી ૨૨૪
 કુંદેય કુંદેરી ૮૯
 કુંદલ ૮૦, ૨૭૧
 કુંદકોટ ૨૬૫
 કુંદ ૪૪૨
 કુંદ ૩૩૦, ૩૬૨
 કુંદચાત્રી ૪૪૬
 કુંદોદ ૩૫૦
 કુંદલ ૮૨
 કુંદલ ૩૩૭, ૩૭૮, ૪૨૧
 કુંદલ ૩૨૧
 કુંદલ ૩૭૩, ૩૭૮
 કુંદલ ૨૨
 કુંદલ-૧૬૬ ૬
 કુંદલ-૨૬૬ ૫૦
 કુંદલ ૩૫૩, ૩૫૭
 કુંદલ ૩૬૭
 કુંદલ ૭, ૧૨, ૨૩, ૨૭૩, ૩૬૬,
 ૩૩૨

કોઠં	૧૭૨, ૧૭૭, ૧૮૦	કૌશ	૪૫૮
કોઠીનાર	૨૧, ૧૦૬, ૨૩૬, ૨૪૦, ૨૪૩, ૨૮૭, ૨૮૮, ૩૩૨, ૩૫૧, ૩૫૬, ૩૫૭, ૩૬૧, ૪૩૬	કૌશલ્યા	૩૭૭
કોણુક	૩૮૫	કૌશિક	૨૨૧, ૪૫૩, ૪૫૮
કોણુક પથક	૩૨૫	કૌશિકાચાર્ય	૨૫૭
કોપાલીની ખાડી	૨૩	કૌશવસ	૪૫૩
કોમિસરિયેત	૩૮૩	કૌસામી	૪૪૨
કોયલો કુંગર	૨૪૦	કૌસુ'મ્યા રત્ન	૨૬૨
કોરિલાપુર	૩૬૪	કૌસુંભવન	૨૬૨
કોરિલા	૩૬૪	કૌસુંભારણ્ય	૨૬૨
કોરિંટકા	૩૬૮	કૌ ડિન્યપુર	૩૫૦, ૩૫૧
કોરિંટ વન	૨૬૩, ૩૧૭	કંઠુ	૨૦૮
કોરીનાળ	૪, ૫, ૨૨, ૧૦૨, ૩૩૨	કાહરાત	૩૪૧, ૩૪૨, ૩૬૦, ૪૦૦, ૪૩૫, ૪૪૧, ૪૭૪, ૪૭૫
કોલ	૪૩૧	કારવહ	૩૨૬
કોલક	૧૬, ૨૫	ક્ષિપ્રા	૨૮૬
કોસ'બળ્ય	૨૬૨	ક્ષીરભદ્રેવી તીર્થ	૩૩૪
કોસ'બા	૨૬૩	ક્ષેમકીર્તિ	૩૭૧
કોસી'ન્દરા	૩૮૧	ક્ષેમરાજ	૩૧૬, ૩૩૭
કોસુ'બારણ્ય	૨૬૨, ૩૫૩	ક્ષેમેન્દ્ર	૨૮૧
કોકળ્ય	૩, ૬, ૩૫, ૪૮, ૨૧૪, ૨૬૧, ૨૬૫, ૨૬૮, ૨૬૪, ૩૬૬, ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૦૬, ૪૮૩	ખજર	૪૪૮
કૌટિલ્ય	૨૨૩, ૨૫૨, ૨૫૮, ૪૩૬	ખઝર	૪૩૫
કૌલિકન્ય	૪૫૩	ખડાલ	૪૬૪
કૌશુમી શાખા	૪૫૮	ખડીર	૫, ૨૦૨
'કૌમારિકા ખંડ'	૩૮૦, ૩૮૮, ૩૯૧	ખપુટાચાર્ય	૩૬૬
'કૌસુદી-ટીકા'	૨૬૨	ખર	૨૬૪
કૌલ	૨૬૦, ૮૩૩	ખરગ્રહ	૩૫૬, ૩૬૩, ૩૮૦
		ખરગ્રહ ૨ લો	૩૬૦, ૩૬૨
		ખગતરગ્રહ	૩૭૬
		ખરેરા નદી	૧૬
		ખલ્લ	૩૮૬

અપ ૨૭૯
 અંગારમઠ ૨૩૬, ૮૪૧, ૩૧૩,
 ૩૪૬, ૩૪૭
 અંગારકુર્ગ ૩૫૦
 અંડેરાય-સાંબુલાક ૩૮૯
 અંભાત ૧૩, ૧૪, ૧૮, ૪૧, ૪૪,
 ૫૦, ૧૦૩, ૧૦૮, ૧૩૨,
 ૩૩૩-૩૩૬, ૩૫૫, ૩૮૮-
 ૩૯૧, ૪૦૨, ૪૦૬, ૪૫૬,
 ૪૬૧, ૪૬૩, ૪૬૪
 અંભાતનો અખાતે ૬, ૧૪, ૧૯,
 ૪૧, ૨૬૧, ૩૧૫, ૩૧૮-
 ૩૨૦, ૩૫૧, ૩૬૭
 'અંભાતનો ઇતિહાસ' ૩૭
 અભાતેનું રથ ૧૦૬
 અંભાલીડા ૩૩૫
 અંભાળિયા ૨૬૦, ૩૬૨
 અંડ આંબાનો કુંગર ૮૬
 ખાનદેશ ૩, ૬, ૧૫, ૩૫, ૪૮૩
 ખારવેલ ૪૬૮
 ખારાધોડા ૩૪
 ખારાવો વોકળો ૩૨૬
 ખારી ૫, ૧૩, ૨૧, ૨૨
 ખારોડ ૨૨
 ખાવડા ૫
 ખિરસરા ૫૦
 ખેટક, ૪૮-અ, ૨૫૪, ૨૭૫,
 ૩૮૦, ૩૮૪, ૩૮૫, ૪૦૨,
 ૪૫૩
 ખેટકપુર ૩૮૫
 ખેટક મંડલ ૨૭૫, ૩૮૪, ૩૮૫

ખેટક વિષય ૩૮૦
 ખેટકાધાર ૪૦૨
 ખેટકાધાર મંડલ ૩૮૫
 ખેટકાહાર ૩૭૭, ૩૮૫-૩૮૮, ૩૯૦,
 ૪૦૨
 ખેટકાહાર વિષય ૩૨૫
 ખેડ ૩૩૬, ૩૮૫
 ખેડખાલા ૮, ૩૨૨, ૩૩૩, ૩૩૪,
 ૩૮૪
 ખેડા ૧૩, ૨૩, ૪૬, ૪૮-આ, ૪૯,
 ૮૦, ૨૭૧, ૨૭૫, ૨૮૦,
 ૩૧૮, ૩૨૦, ૧૨૧, ૩૩૬,
 ૩૬૯, ૩૭૭, ૩૮૧, ૩૮૪-
 ૩૮૮, ૩૯૧, ૩૯૬, ૩૯૭,
 ૪૦૨, ૪૫૮, ૪૬૪, ૪૬૫,
 ૪૬૧
 ખેરાળુ ૩૭૧, ૪૦૨
 ખેગાર ૪૬૧
 ખ્રિસ્તી સંવત ૪૬૫, ૪૬૬
 ગડખોલ ૩૬૬
 ગડોઈ ૩૨૬
 ગડોદ ૩૬૬
 ગઢડા ૮૨
 ગણદેવી ૧૬, ૨૫, ૪૦૧
 'ગણધરસાધર્મશતક' ૨૮૧
 'ગણપાઠ' ૨૫૪, ૨૫૬, ૨૫૮, ૨૬૬,
 ૨૭૦, ૨૭૪, ૨૭૬, ૨૮૪,
 ૨૮૬, ૩૧૭, ૩૨૨, ૩૨૩,
 ૩૩૬, ૩૪૫, ૩૫૧, ૩૫૨,
 ૩૮૪
 ગતરાડ ૩૮૦

ગદ્રે ૩૬૪
 ગબરનો કુંગર ૭
 ગચત્રાડ ૩૮૦
 ગચાસુર ૩૭૩
 ગ્વાલિયર ૪૪૮
 ગળતી ૧૪
 ગળતીશ્વર ૧૪
 ગંગા -૧૮૩, ૨૧૧, ૩૧૩, ૩૨૩, ૪૪૮
 ગંગા-ચમુના ૧૬૩
 ગંધાર ૨૭૦, ૪૫૮, ૪૮૮
 ગંભીરા ૧૪
 ગંધૂતા ૩૭૧, ૩૭૬, ૪૦૩
 ગાંડર ૩૧૮
 ગાતરાડ દેવી ૩૮૦
 ગાયકવાડી ૩૭૩
 ગારુલક વંશ ૩૩૧, ૩૩૮, ૪૪૪, ૪૪૫
 ગાયર્ ૪૫૩
 ગાર્ગ્ય ૪૫૩
 ગાળા ૩૭૬
 ગાંધાર ૨૧૭
 ગાંધીનગર ૪૬, ૪૯, ૩૭૫
 ગાંધીવાડા ૩૮૨
 ગાંધૂ ૩૭૧, ૩૭૬, ૪૦૩
 ગિરનાર ૧૦, ૧૧, ૩૨, ૪૧, ૨૩૮-
 ૨૪૨, ૨૪૭, ૨૫૭, ૨૮૪,
 ૨૮૬, ૨૯૨, ૩૨૭, ૩૩૦,
 ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૪૪-૩૪૬,
 ૩૫૭, ૩૬૯, ૩૮૧, ૩૮૩,
 ૩૮૭, ૩૮૯, ૩૯૪, ૪૬૪

ગિરિ ૨૦૬

ગિરિકર્ણિકા ૩૨૦

ગિરિનગર ૪૮, ૨૩૯, ૨૪૧, ૨૫૬,
 ૨૬૨, ૨૭૬, ૨૮૫, ૩૪૪,
 ૩૪૫, ૩૫૧, ૪૩૩, ૪૩૯,
 ૪૫૯

ગિરિપત્તન ૩૪૫, ૩૫૪

ગિરિપુર ૨૩૪, ૨૫૫, ૨૬૬, ૩૪૪

ગિરિપુંજ ૨૮૪

ગિરિપૃષ્ઠ ૪૩૪

ગિરિમાળા ૧૬

ગીર ૧૧, ૧૯, ૨૪૦, ૨૫૧, ૩૧૪

૩૧૫, ૩૨૬, ૩૩૮, ૩૫૧

ગીર પંથક ૩૪૯, ૩૫૭

ગુજરાનવાલા ૪૪૮

ગુજ્જર ૨૮૦

ગુજ્જરતા ૨૬૩, ૨૭૯, ૨૮૧

ગુજ ૨૬૩

ગુલ્લત ૨૬૩, ૨૭૩, ૨૭૯, ૨૮૦

ગુડયાસ ૩૯૬

ગુણ્યમતિ ૩૫૨

ગુણરાજ ૩૮૦

ગુપ્તક્ષેત્ર ૩૪૮

ગુપ્ત સંવત ૩૬૦, ૪૭૬, ૪૭૯-

૪૮૧

ગુર્જરગઢ ૪૪૮

ગુર્જરના ૨૬૩, ૨૭૩, ૨૭૯, ૩૭૮,

૪૫૨

ગુર્જરના મંડલ ૨૮૦

ગુર્જરના ભૂમિ ૨૮૦

ગુર્જર દેશ ૪૮-અ, ૨૭૩, ૨૭૬-

૨૮૧, ૩૮૧, ૩૮૨, ૪૫૬,

૪૮૯

ગુર્જરધરા ૩૭૮, ૩૮૧, ૩૮૨	- ગોપ ૧૦, ૨૦, ૧૦૭, ૩૩૧, ૩૪૦
ગુર્જરધરિત્રી ૩૭૬	ગોપગિરિદુર્ગ ૩૭૨
ગુર્જર-નૃપતિવંશ ૨૭૦, ૨૮૦, ૩૨૫	ગોપનાથ ૨૬
૩૪૨	ગોપમંદિર ૩૫૬
ગુર્જરભૂ ૩૬૬	ગોપાલકચ્છ ૨૬૦
ગુર્જરભૂમિ ૪૮-આ	ગોમટા ૩૫૬
ગુર્જરમંડલ ૨૭૬, ૨૮૧, ૩૮૧	ગોમતી ૨૬૪, ૩૨૨, ૩૨૩, ૪૬૪
ગુર્જરાટ ૨૭૬	ગોમલ ૩૨૩
ગુર્જરાત્ર ૨૭૬	ગોમંડલ ૩૫૮, ૪૦૩
ગુરુવડ ૪૪૫	ગોમંત ૨૪૦
ગુલામશાહ ૪	ગોમુત્રિકા ૩૫૭
ગુહકર્તા ૪૬૦	ગોરખનાથ ૧૦, ૨૮૫
ગુહસેન ૩૬૦, ૩૬૩	ગોરખ ૩૬૩
ગુર્જરા ૪૦૨	ગોરખમ ૩૬૩
ગુર્જરેશ ૨૮૧	ગોરખભોજ ૩૬૩
ગુર્જરાત ૨૭૬	હર્ન ચાઈટ્ઝ ૧૪૮
ગૂંદા ૪૪૩	ગોલાદરા ૩૬૬
ગૃક્ષમક ૨૦૭	ગોવર્ધન ૪૫૭, ૪૫૮
ગૃહ ૧ ૩૫૬, ૩૮૫	ગોવર્ધન ૩૧૮
ગોઠી ૨૭૨, ૩૬૫	ગોવા ૨૬૮
ગોઠુળા ૨૨૫	ગોવિંદ ૩૪૨
ગોગનારાયણ ૩૬૨	ગોવિંદ ૪ થો ૩૫૧
ગોદાવરી ૭૨, ૭૬, ૧૮૨, ૧૮૮,	ગોવિંદ પાર્શ્વ ૫૦૧
૨૮૯, ૨૯૩, ૨૯૪, ૩૧૭	ગોવિંદરાજ-પ્રભૂતવર્ષ ૩૫૪, ૩૮૭
ગોદાહ ૩૬૧	‘ગોવિંદમુક્ત’ ૩૩૭
ગોદાહક ૩૨૬, ૩૬૧, ૩૬૨	ગોવિંદમુર્તિ ૩૮૫
ગોધર ૩૩૩	ગોવિંદાચાર્ય ૩૭૨
ગોધરા ૧૭, ૪૩, ૪૮-આ, ૫૧,	ગોશુભ ૨૭૩
૩૧૮, ૩૨૬, ૩૩૩, ૩૬૧,	ગોદક વિહાર ૩૩૪
૩૬૨	ગોદતી ૩૮૦
ગોધ્રા ૩૧૮, ૩૬૧	ગોદિલવાટિ ૩૬૩

ગોહિલવાડે ૨૦, ૪૬, ૫૦, ૩૫૩,
૩૬૩, ૪૬૦

ગોહિલ મંડલ ૩૭૪

ગોડવાના ૪૨

ગોંડળ ૪૬, ૩૩૫, ૩૫૭,
૩૫૮, ૪૦૩

ગોંડ ૩૫૦, ૪૪૬, ૪૬૧

ગૌતમ ૨૮૮, ૪૫૮

ગૌતમકુમાર ૨૬૧

ગૌતમચુદ્ધ ૨૦૦, ૨૦૨

ગૌતમીપુત્ર શાતકર્ણી ૪૮૮

ગૌ. ઘી. ઝોઝા ૪૬૧

ગાહરિપુ ૩૨૬, ૩૬૪

ગિરિથ ૨૩૨

ગિરિસર્પ ૧૪૮

ગીઠ ૨૬૧, ૪૪૮

ઘડહડિકા ૩૬૫

ઘરાય ૩૬૮

ઘરાય વિષય ૩૨૫, ૩૬૮

ઘલા ૩૬૮

ઘસારી ૩૫૦

ઘાધર ૧૫૪, ૩૧૩

ઘાસરક ૩૫૦

ઘી નંદી ૨૦

ધુડખર ૨૨

ધૂધલ મંડલિક ૩૬૧

ધૂમક ૩૪૧

ધૂમલી ૨૫૬, ૩૩૫, ૩૪૧, ૩૫૮-
૩૬૦, ૪૪૫

ધૂસડી ૩૭૬

ધૂતધટી ૨૭૨, ૩૬૫

ધેડ ૨૬, ૨૬૭

ધોધા ૨૬, ૨૭, ૩૪, ૧૦૬, ૧૧૬,
૩૫૪, ૪૬૪

ધોડાદરા ૩૬૬

ધોડાસર ૧૩

ધોષ ૪૪૩

ચક્રકુંડ ૨૪૦

ચક્રતીર્થ ૨૪૦

ચક્રપાલિત ૨૫૬, ૩૪૬

ચક્રવાન ૨૬૦

‘ચતુરસીતિ મહા-

તીર્થ’નામસંગ્રહકૃત ૩૪૩

‘ચતુરસીતિ’ ૩૮૭

ચમત્કારપુર ક્ષેત્ર ૩૩૨, ૩૭૦, ૩૭૧

ચમસોદ્ધેષ ૨૫૭, ૩૧૪, ૩૧૫

ચમસો-મન્જન ૨૫૪, ૨૫૭, ૩૧૪,
૩૨૬, ૩૨૬

‘ચરકસંહિતા’ ૪૫૨

ચરોતર ૧૩, ૧૬, ૧૮, ૨૬, ૩૭,
૩૮૭

ચર્મપતી ૨૮૩, ૩૧૭

ચર્મદેવ ૩૮૩

ચંડમહાસેન ૫૦૪

ચંદના ૩૨૦

ચંદોલી ૧૦૦, ૧૭૬, ૧૮૨, ૧૮૩

ચંદ્ર ૩૨૬

ચંદ્રમન્જ ૩૬૬

ચંદ્રગુપ્ત ૧ લો ૩૪૫, ૪૭૩, ૪૭૬

ચંદ્રગુપ્ત ૨ નો ૪૮૮

ચંદ્રચૂડ ૪૫૬

ચંદ્રમહા ૩૨૭, ૩૪૬, ૩૫૦, ૩૫૨

અંદ્રપ્રભચરિત' ૩૭૧, ૩૭૬	ચિતપાવન ૪૩૭
અંદ્રભાગા ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૪, ૩૨૦,	ચિતલે ૬૪
૩૨૨, ૩૨૩	ચિત્રક ૨૨૫
અંદ્રલેખા ૩૨૧,	ચિત્રકૂટ ૨૬૪
અંદ્રવલ્લી ૪૪૩	ચિન્તિ ૨૫૭
અંદ્રચરિ ૨૮૧	ચિન્તિસુરાષ્ટ્ર ૨૫૭
અંદ્રાવતી ૧૨, ૪૭	ચિમનલાલ દલાલ ૩૧૬
અંપકનગર ૩૬૨	ચિરં ૧૦૦
અબલ ૨૨૪, ૨૮૬, ૩૧૭, -૩૧૮	ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ ૩૫૫, ૩૮૬
આબ્દિ ૧૪૬	ચિંતામણિરાવ વૈદ્ય ૪૪૮
આહિર ૩૬૭	ચીન ૩૬, ૨૭૫
આચિગ ૩૭૬	ચીના ૨૬૬, ૩૩૬, ૪૫૨
આચો ૩૭૬	ચીનાઈ સાહિત્ય ૨૬૧
આડવા ૨૨૧, ૨૨	ચુલિક ૪૫૨
આણકપ ૨૫૮	ચુવાળ ૧૭, ૪૩૬
આણકમા ૩૬૬, ૩૭૨	ચૂડા ૫૦
આણવિંછ (મોઢ) ૩૩૩	ચેલિ ૪૪૦
આ-હુ-હડો ૧૩૭, ૧૩૬	ચેકિતાન ૨૨૬
આપ ૩૬૨, ૩૮૩, ૪૫૫	ચેદિ ૪૫૬, ૪૮૭
આપોતકટ ૩૬૭, ૪૫૫	ચેદિરાજ ૨૨૬
આમુડરાજ ૩૪૮, ૪૦૧	ચેદિ સવત ૪૮૪
આરુતર ૩૭	ચેમૂર ૨૭૭
આરુદેશ્ય ૨૩૦	ચેવીક ૨૬૫
આર્દ્ધ યુનિવર્સિટી ૧૫૦	ચોખડાના મહાદેવ ૨૭૩, ૩૬૫
આર્વાક સંપ્રદાય ૩૮૨	ચોટીલા ૧૦, ૪૫૬
આણ ૪૭૪, ૪૮૮	ચોડ ૨૬૪
આહડ ૩૭૮	ચોખારી ૪૫૬
ચાગ ૨૨	ચોરવાડ ૪૧૪, ૪૬૧
ચાફ ૩૮૨	ચોરુમાવાડ ૪૧૪
ચાદિ-કરનાળી ૧૪	ચૌર્યાત્રી તાલુકો ૩૬૬
ચાંપાનેર ૮, ૫૧, ૩૬૩	ચૌલિ ૩૫૩

ઔદિક	૪૫૨	જયસેનસુરિ	૩૬૨
ચવન	૨૦૩, ૨૦૮-૨૧૧, ૨૧૬, ૨૨૦, ૩૨૨	જયરાજ	૪૮૫, ૪૮૮
છત્ર	૪	જયંતિસિંહ	૩૭૧, ૩૭૬, ૩૮૯
છાદિગ્ય	૪૫૩	જયંતીદેવી	૨૭૭, ૪૨૧
છિત્તરાજ	૪૦૧	જરહગવ	૨૭૪
છોટા ઉદેપુર	૮, ૧૪, ૧૭, ૩૨, ૩૩, ૪૦, ૫૦, ૫૭	જરા	૨૩૦
જખીની	૨૭	જરાકુમાર	૨૯૨
જગજીવન-કાલિદાસ પાઠક	૨૮૭	જરાસંધ	૨૨૫, ૨૨૮, ૨૮૬, ૩૭૩
જગમલ	૩૫૫	જત્રિકો	૪૩૫
જગમાલ	૩૪૭	જર્મની	૪૯૬
જડેશ્વર	૩૯૫	જલાલપુર	૧૬
જનોડ	૧૪	જસદણ	૧૯, ૫૦, ૧૦૩
જમદગ્નિ	૨૧૩, ૨૧૪, ૨૨૬	જંજીરા	૪૭
જમના	૪૪૮	જંજીમાલી	૩૨૬, ૩૬૪
જમાલપુર	૩૭૭, ૩૮૦	જંજીસર	૧૪, ૩૪, ૩૯૬, ૩૯૭, ૪૦૨, ૪૫૩, ૪૫૭, ૪૬૪
જય	૨૫૨	જંજીવાનક	૩૬૪
જયચંદ્ર વિદ્યાલંકાર	૪૬૦	જંજીખંડ	૨૫૪, ૨૬૮, ૨૭૦
જયતલદેવ	૩૪૮	જર્ષિક	૩૬૦, ૪૮૭
જયદામા	૪૪૧	જર્ષિક ૧ લો	૩૫૯
જયદ્રથ	૩૫૬, ૩૫૯, ૪૪૫, ૪૪૬	જર્ષિક ૨ જો	૩૫૮
જયપુર	૨૨૪, ૨૭૯, ૨૮૦, ૩૨૬, ૩૪૯	‘જાતક સાહિત્ય’	૨૫૨, ૩૪૨
જયભદ્ર ૩ જો	૩૪૫, ૩૯૩-૩૯૫	જાતિરમર	૨૯૦
જયભદ્ર ૪ થો	૩૯૬	જાફરાબાદ	૪૯
જયવરાહ	૩૬૨	જાખાણિપુર	૩૭૮
જયશિખરી	૩૬૬	જામકુંડોદણા	૩૫૮
જયસિંહ	૨૮૨, ૩૭૭, ૩૮૨, ૪૬૧	જામજોધપુર	૩૫૯
જયસિંહસુરિ	૩૧૫, ૪૯૧	જામનગર	૨૧, ૨૫, ૨૮, ૪૬, ૪૯, ૭૮, ૧૦૬, ૨૩૨, ૨૬૦, ૩૨૫, ૩૩૬, ૩૫૯, ૩૬૨, ૩૬૪, ૪૪૫

નાલમપુરા ૮૨
 નાલોદ ૭૪, ૨૭૭
 નાવડ ૩૫૬
 નાવડિ ૩૫૬
 નાસોર ૭
 નાહનવી ૩૧૩
 નાભવતી ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૬૪, ૩૨૨
 ના'બવાન ૨૨૬
 ના'શુધોડા ૩૩, ૩૪
 ના'શુડા ૩૬૪
 નિતશત્રુ ૩૬૮
 નિનકાલ ૪૬૨
 નિનકતસરિ ૨૮૧
 નિનકાસગણિ મહત્તર ૫૦૦
 નિનપદસરિ ૩૭૬
 નિનપ્રકસરિ ૩૩૬
 નિનકાદગણિ ક્ષમાશ્રમણ ૫૦૦
 નિનકાદસરિ ૩૭૬
 નિનવિજયજી ૨૮૨, ૩૮૩
 નિનસેનસરિ ૨૬૧, ૪૬૨, ૫૦૦
 નિનેશ્વર ૪૬૮
 જમૂતવાહન ૩૫૨
 જર્ણુકુર્ગ ૩૪૭
 જવદામા ૪૪૧
 જુઆ-જુઆ | ૪૩૫, ૪૪૮
 જુએ-જુએ |
 જુવણકુર્ગ ૩૪૧, ૩૪૬, ૩૪૭
 જુલિયન ૨૭૧, ૪૬૫
 જૂનાગઢ ૧૬, ૨૧, ૩૪, ૪૬,
 ૪૬, ૫૨, ૭૧, ૮૨, ૯૭,
 ૨૩૮-૨૪૧, ૨૬૦, ૨૬૭,

૨૭૬, ૩૩૬, ૩૪૫-૩૪૮,
 ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૬, ૩૫૮,
 ૩૬૦, ૩૬૧, ૩૬૩, ૩૬૪,
 ૩૮૦, ૪૧૩, ૪૫૬, ૪૬૫,
 ૪૭૬
 જૂનાગઢ શૈલલેખ ૨૫૩, ૨૫૮,
 ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૭૦, ૨૭૨,
 ૨૭૩, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૬,
 ૩૨૦, ૩૨૪, ૩૪૪
 જૂનોમઠ ૩૪૬
 જૂર્ણકુર્ગ ૩૪૬
 જેકસન ૪૪૮, ૪૫૧
 જે. જે. મોદી ૪૦૧
 જેતપુર ૧૬, ૮૦, ૩૨૬, ૩૩૧,
 ૩૫૭
 જેતપુર પિઠડિયા ૫૦
 જેતપોર ૧૦૭
 જેતલસર ૩૫૮
 જેમ્સ ટોડ ૪૬૧
 જેસલમેર ૩૬૬
 જેઠુક ૪૪૫
 જેત્રસિંહ ૩૬૫
 જૈન આગમ સાહિત્ય ૨૬૧
 જોગણિયો કુગર ૩૨૪
 જોખા ૮૨
 જોડે ૧૭૬, ૧૮૨, ૧૬૫
 જોડિયા ૨૫, ૩૬૪
 જોધપુર ૪૭, ૨૨૪, ૨૮૦
 જોન ૧ લો, સેન્ટ ૪૬૫
 જો-ચલાસા ૩૬૪
 'જ્ઞાતાધર્મકથા' ૨૬૧, ૨૮૪, ૨૬૨,
 ૩૪૫, ૪૦૨

ન્યેબુક પ્રદેશ	૩૫૧, ૩૬૦	કુંગરપુર	૧૩, ૪૭, ૨૫૩, ૩૦૭, ૩૧૮, ૩૭૪, ૩૭૮, ૪૩૪
ન્યેબુર્ગિયા	૪૪૬	ડેડિયાપાડા	૩૯૭
અધડિયા	૧૫, ૨૪, ૮૦	ડેસર	૩૮૭
અર	૩૬૪	ડેડવાણુક	૨૮૦
અરિ	૩૬૪	ડોલરરાય માંકડ	૨૬૧, ૩૪૦, ૩૬૦
આખવા	૪૦	દક	૩૩૫, ૩૩૬, ૩૫૮, ૩૬૧
આરા	૪	દાદર	૧૪, ૧૮, ૨૪, ૧૦૮
આલા	૪૫૬	દાક	૩૩૫, ૩૫૮
આલાવાડ	૪૯, ૫૦, ૩૨૫, ૪૬૦	તલ્લિકોટ	૧૬૫
અંજલુ	૩૭૯	‘તસ્વોપસ્થવસિંહ’	૩૮૨
ઝીજીવાળી	ગોપ ૩૫૬	તથ-ઉંબરા	૩૯૬
ઝીંઝીરીઅર	૩૩૫, ૩૬૧	તપાગચ્છ	૩૭૯
ટંકારી	૨૪	તમરિયા	૨૫
દાદા ઇન્ડિટચૂટ	૮૩, ૯૦	તરણેતર	૫૦૧
કુવા	૧૭	તરલરનામી	૩૬૫
ટોડ	૪૪૮	તરસાડી	૩૯૮
ટોડિયો	૧૦૭	તરુણાદિત્ય	૩૪૬
ટોમસ	૪૮૧	તલપાટક	૪૦૧
ઠાના	૨૬૭	તલભાદ્રિકા	૪૦૧
ઠાક્કરા	૧૩, ૧૪, ૩૮૬, ૩૮૭	તલવાડા	૪૦૧
ઠાંગાનો કુંગર	૧૦	તળાળ	૧૧, ૨૬, ૩૩૫, ૩૫૫, ૪૪૬, ૪૬૦, ૪૬૧, ૪૬૪
ઠેપક	૩૫૫	તંડુલપદ્મ	૩૯૫
ડોભાઈ	૧૬, ૩૯૪, ૪૦૨, ૪૦૩	તાજિક	૪૦૦, ૫૦૫
ડોકાર	૧૩, ૩૮૬	તાપસ	૪૫૩
ડાંગ	૯, ૧૬, ૧૭, ૪૬, ૪૯, ૫૦, ૭૦, ૭૧, ૭૪, ૭૬, ૭૭, ૯૨, ૨૫૩, ૨૬૪, ૨૯૩, ૨૯૪	તાપી	૮, ૯, ૧૪, ૨૩-૨૫, ૩૪, ૮૧, ૯૨, ૧૦૦, ૧૦૮, ૧૮૨, ૧૮૮, ૧૯૨, ૧૯૩, ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૮૯, ૨૯૪, ૩૧૬, ૩૧૯, ૩૨૪
ડોંગરવા	૮૨	‘તાપી-આહાત્મ્ય’	૩૧૯
ડિયોનિસીસ એક્સીગસ	૪૯૧		
ડીસા	૧૨, ૩૨, ૪૬૪		
કુમસ	૨૫		

નામસુક ૩૬૦	તેન, તેના ૩૬૬
નામકાંક્ષા યુગ ૪૨૬, ૪૩૧	તેરાવાળી ૨૨
નામલિપિ ૩૮૪, ૩૮૬-૩૮૯	તેલોદ ૧૦૮
નામલિપિ ૪૬૮, ૫૦૬	તેમિસ ૧૫૪, ૧૬૦, ૧૬૭
નામકપુર ૩૮૮	તોચા ૨૮૬
નામકાસુર ૩૩૩	તોલેમી ૨૬૧, ૨૬૫, ૨૭૭, ૨૭૮,
નામકાગિરિ ૩૩૫	૩૧૬, ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૪૩,
નામકાગિરિ ૩૩૫	૩૫૦, ૪૦૦, ૪૩૪, ૪૪૧
નામકા નામ ૩૩૫	ત્રવણ ૨૫૫
નામકા ૮, ૧૨, ૩૩૫	ત્રાંબાવતી ૩૮૮
નામ ૧૬૬, ૨૬૦	ત્રિકલિંગક ૪૪૩
‘નામકાત્ર’ ૨૬૫	ત્રિકૂટ ૪૪૩
નામકાદેવી ૩૩૫	ત્રિગત ૩૮૫
નામકાપુર ૩૮૮	ત્રિભુવનપાલ ૩૬૬, ૩૭૪, ૩૭૫
નામકાપોરનો કુંગર ૬	ત્રિલોચનપાલ ૪૫૧
નામકાવન ૩૫૫	ત્રિવિક્રમપાલ ૩૬૫
નામકાળ ૩૬૫	ત્રિવેણીસંગમ ૩૧૪, ૩૨૨, ૩૨૪
તિમાવી ૪૫૮	ત્રિશીર્ષ ૨૬૪
‘તિલકમંજરી’ ૩૬૬	ત્રેતા ૩૨૦, ૩૩૩
‘તિલોચસાર’ ૪૬૨	ત્રેમણ ૩૬૬
તીથલ ૧૬, ૨૫	ત્રેવિલ બાલલો ૩૭૫
તુરુક ૩૧૮, ૩૪૮	થર-પારકર ૨૫૩, ૨૫૮, ૨૬૫
તુર્વથ(સ) ૨૩૧, ૨૩૨	થરાઈ ૩૬૬
તુલ્યેટ ૩૩૩	થલતેજ ૩૩૩
તુલ્યશીશ્યામ ૧૧	થલત્વજ ૩૩૩
તુષાર ૪૪૦	થંભણપુર ૩૨૧
તુંગલકા ૧૦૦, ૧૮૨	થંભણથ ૩૪૮
તુખર ૨૭૬	થાણા ૨૫૩, ૨૫૬, ૨૭૬, ૨૭૭,
તેજપાલ ૩૪૬, ૩૬૩, ૩૭૬,	૨૬૩, ૩૨૪
૩૮૧, ૩૮૭, ૩૮૬, ૩૬૪	થાણા દેવળી ૫૦
તેજપુર ૩૪૫-૩૪૭	થાન ૧૦, ૨૦, ૨૧, ૩૨૫,
	૪૫૬

આમણા	૧૩, ૩૨૧, ૩૩૬, ૩૮૭, ૪૦૩	હર્ષાવતી	૩૯૪, ૪૦૨, ૪૦૩
આરાપદ	૩૬૬	‘દશકુમારચરિત’	૨૬૦, ૩૫૨, ૩૫૬
આરાપદ ગચ્છ	૩૬૬	દશપુર	૩૧૮, ૪૫૩
આવચ્ચા	૩૪૫	દશાહ	૨૨૪, ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૪
ચોરિયમ	૩૩	દશૌરક	૨૫૫
દક્ષિણપથ	૨૬૧, ૨૮૮, ૨૮૯, ૨૯૩, ૨૯૪, ૩૨૬	દસકોર્ષ	૩૩૬, ૩૮૦, ૩૮૧, ૪૨૧
દક્ષિણોદધિ	૩૨૦	દસકોશી	૧૩
દખખણ	૧૬૭, ૪૪૭, ૪૫૭, ૪૬૦, ૪૭૬	દસારો	૨૬૧
દત્તાત્રેય	૧૦, ૨૮૫	દસ્યુ	૪૩૨
દત્તાત્રેય બા.		દહાણુ	૩૨૪
ડિસકળકર	૩૪૭	દહેળ બાંદર	૨૪
દફ ર જો	૨૮૦, ૩૨૫, ૩૫૨, ૩૯૫, ૩૯૭, ૩૯૯, ૪૮૧	દહ્મસેન	૩૯૯
દધિતીથ	૩૧૬	દંડક	૨૯૩, ૨૯૪
દધિપદ	૩૯૨, ૪૦૩	દંડકા	૨૯૩
દધિપદપત્તન	૪૦૩	દંડકારણ્ય	૨૯૩, ૨૯૪, ૩૧૯
દધિપદ મંડલ	૩૯૨	દંડરાણપુર	૪૭
દધિમતી	૩૨૬	દંડાહી દેસ	૩૭૪
દધીચ	૨૧૧	દંડાહી પથક	૩૭૪, ૪૦૨
દધીચિ	૨૧૨, ૨૨૦, ૩૨૦, ૩૨૩	દંડાહી વિપય	૩૭૪
દમધૌષ	૨૩૪	દંડી	૨૫૨, ૨૬૦, ૩૫૨
દમણ	૯, ૨૫, ૫૦, ૫૧, ૩૦૭, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૪, ૪૦૨	દતિદુર્ગ	૨૮૦
દમણગંગા	૬, ૧૬, ૨૫, ૩૨૪	દાઈમાળાદ	૯૭, ૧૭૯, ૧૯૫
દમન	૪૦૨	દાણીમાતા	૩૮૩
દમયંતી	૩૧૯	દાતાર કુંગર	૧૦
દરદ	૨૭૧	દાદ	૧૮૪
દર્ભાવતી	૩૯૪, ૪૦૩	દાદરા-નગર હવેલી	૩૦૭
		દાધીચ	૨૧૯
		દામસેન	૪૪૧
		દામોદર	૨૮૫, ૩૩૮
		દામોદર કુંડ	૨૮૭, ૩૨૪, ૩૩૧, ૩૪૫

દામોદર મંદિર	૨૩૨, ૨૪૭, ૩૩૧
દારપસ	૪૪૦
દારુક	૨૩૦
દાર્વ	૨૭૧
દાશરાત્ર	૨૩૧
દાહાતુકા	૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૪
દાહોદ	૮, ૨૫૯, ૨૮૧, ૩૨૬, ૩૬૧, ૩૬૨, ૪૦૩, ૪૩૯
દાંડી ૨૫	
દાતા ૭, ૨૪, ૩૪, ૬૯	
દિગંબર સપ્રદાય	૩૬૨, ૩૬૮
દિ ચં. સરકાર	૪૦૧, ૪૮૮
દિયાલા	૧૬૦
દિયાળ	૧૬૨
દિલ્લખન	૧૬૧
દિલ્લી	૩૭૮
‘દીપનિકાય’	૩૩૭
‘દીપવંસ’	૨૭૫
દીપાયન	૨૯૨
દીપિકા	૩૮૨
દીવ	૨૬, ૫૦, ૩૦૭, ૩૫૭, ૪૦૩, ૪૬૧
દુદાવિહાર	૪
દુર્ગમા	૨૮૯
‘દુર્ગવૃત્તિ’	૩૯૬
દુર્ગા	૨૬૨
દુર્ગાચાર્ય	૭૫
દુર્ગાશ કર શાસ્ત્રી	૫૩, ૨૩૮, ૩૮૩
‘દુર્ગાસપ્તશતી’	૨૬૨
દુર્ગેધન	૨૨૬, ૨૨૯

દુર્લભરાજ	૪૦૦
દુર્વિભાગ	૨૭૧
દુષેશ્વર	૩૨૦, ૩૮૦
દુષ્ણ	૨૬૪
દુષ્કૃતી	૨૬૪, ૩૧૩
દેડિયાપાડા	૩૯૬
દેલવાડા	૨૬, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૯૩
દેવક	૨૨૫, ૨૨૬
દેવકી	૨૩૦, ૨૩૨
દેવમહ	૨૬૫
દેવમહેનો કુંગર	૮
દેવમહ્યારિયા	૫૦
દેવચંદ્ર	૩૮૦
દેવચંદ્રસંરિ	૩૬૬, ૩૮૩
દેવચંદ્રાચાર્ય	૩૭૮
દેવની મોરી	૩૩૫
દેવપદ્મ	૩૪૮-૩૫૦
‘દેવપદ્મ-પ્રશસ્તિ’	૨૭૬, ૩૪૯
દેવપતન	૨૯૦, ૩૪૯, ૩૫૦, ૪૦૩
‘દેવપાટણ-પ્રશસ્તિ’	૩૪૯
દેવયાની	૨૨૪
દેવરક્ષિતપાટક	૩૨૫
દેવરત્નસરિ	૩૭૯
દેવદિગ્ધિષ્ણિ ક્ષમાશ્રમણ	૩૫૨
દેવલ	૪૬૪
દેવલવાડક.	૩૪૮, ૩૪૯
દેવલી	૩૫૧, ૩૫૪
દેવગ્રી	૩૮૨
દેસલપર	૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૬, ૧૨૬,

૧૩૦, ૧૭૨, ૧૭૭-૧૭૯	દેવસભા	૨૫૫
	દેવસુરિ	૩૬૬, ૩૭૮
	દેવળિયા	૧૦૭
	દેવાચાર્ય	૩૭૮, ૩૭૯
	દેવાદિત્ય	૩૮૫, ૩૯૦
	દેવાત	૩૯૦
	દેવાવૃષ	૨૨૪
	દેવેન્દ્રસુરિ	૩૭૫
	દેસેનક	૩૨૪, ૩૫૬
	દેહમર્ષિ	૩૨૬
	દેહોત્સર્ગ	૩૧૪
	દોઆબ	૧૯૩
	દૌલતપુર	૪૫૩
	દ્રવિડ	૨૭૬, ૪૩૩, ૪૩૬
	દ્રાવિડ	૨૬૧, ૪૪૯
	દુપદ	૪૫૧
	દ્રોણસિંહ	૩૫૧, ૩૫૩
	દ્રોણાચન	૪૫૩
	દુતિમા	૨૧૩
	દ્વાપર	૩૨૦, ૩૩૩, ૩૭૦
	દ્વારકા	૨૬, ૩૫, ૫૩, ૧૦૧, ૧૦૬, ૨૨૬-૨૨૮, ૨૩૦-૨૩૨, ૨૩૬-૨૪૩, ૨૪૬, ૨૫૪, ૨૫૫, ૨૫૭, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૭૧, ૨૮૫-૨૮૮, ૨૯૨, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૬, ૩૨૭, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૨, ૩૩૬-૩૪૦, ૩૫૩, ૩૬૧, ૩૭૦, ૪૩૯, ૪૪૭
	‘દ્વારકાક્ષેત્ર-માહાત્મ્ય’	૨૩૯, ૨૬૪, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૭, ૩૩૨

દ્વારકાધિપતિ	૨૪૧, ૩૬૧
દ્વારવતી	૪૮-અ, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૨૮, ૨૩૦, ૨૩૨, ૨૩૭-૨૪૩, ૨૪૨, ૨૪૬, ૨૫૪-૨૫૮, ૨૬૧, ૨૮૫-૨૮૬, ૩૧૬, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૭, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૪૫, ૩૭૦
‘દ્વાયાત્રય’	૨૮૨, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૨૦, ૩૨૬, ૩૬૪, ૪૦૨, ૪૬૩, ૪૯૧
ધનપતિ	૩૨૧
ધનસુરા	૩૭૪, ૩૭૫
ધનેશ્વર	૩૪૩
ધરક્ષત	૪૬૨
ધરણીવરાહ	૩૬૨, ૩૮૩, ૪૫૫
ધરણીકં	૩૭૩
ધરમપુર	૧૬, ૪૭, ૫૦, ૫૧, ૨૫૩, ૨૭૪
ધરસેન ૨	બે ૨૫૯, ૩૨૫, ૩૪૮, ૩૫૦, ૩૫૬, ૩૭૦, ૩૭૬, ૩૯૮, ૫૦૨
ધરસેન ૩	બે ૨૫૯, ૩૫૩, ૩૫૪, ૩૬૨, ૩૮૦, ૩૮૫
ધરસેન ૪	થો ૨૭૬, ૩૪૨, ૩૫૪, ૩૫૫, ૩૭૦, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૯૧, ૩૯૬, ૫૦૨
ધરાસણા	૧૬, ૨૫
ધરૂડ	૧૭૭
ધરોઈ	૭૫
ધર્મશુભ	૨૭૫

ધર્મનેત્ર ૨૬૬
 ધર્મપુર ૨૪૦
 ધર્માદિત્ય ૩૬૨, ૩૭૦
 ધર્મારણ્ય ૩૩૨, ૩૩૩, ૩૭૨, ૩૭૫,
 ૩૬૨
 'ધર્મારણ્ય-માહાત્મ્ય' ૩૬૮, ૩૭૫,
 ૩૮૫
 ધનલ ૨૮૧, ૩૮૨
 ધનલક ૩૮૧
 ધનલકપુર ૩૬૧
 ધનલકલે ૩૬૨, ૩૮૧, ૩૮૭, ૩૮૬,
 ૩૮૯-૩૯૧, ૩૯૪, ૪૦૨,
 ૪૦૩
 ધનલકલે-તટમામ ૩૮૧
 ધંતુરિયા બેટ ૨૪:
 ધંધ ૩૮૪
 ધંધાદારી વર્ગો:-
 પેટા સાતિઓ ૪૬૭
 ધંધુક- ૩૮૩, ૩૮૪-
 ધંધુકા ૧૬, ૧૮૦, ૩૭૮, ૩૮૩,
 ૩૮૪
 ધંધુલક ૩૮૩, ૩૮૪
 ધંધુલપુર ૩૮૩
 ધંધુક ૩૮૩
 ધંધેશ્વર ૩૮૩, ૩૮૪
 ધામોદનો કુંગર ૧૩
 ધાર ૧૧
 ધારવાડ ૪૦, ૬૮, ૧૬૧
 ધારા ૨૭૭, ૩૭૪, ૩૭૮
 ધારાબેટ ૩૬૪
 ધારાગઢ ૩૨૪

ધારાનગર ૧૪૭, ૨૮૧
 ધારી ૩૫૭
 ધારુકા ૩૬૪
 ધાર્તરાષ્ટ્ર ૨૨૬, ૨૨૯
 ધિભોધર કુંગર ૧૧
 ધિગેશ્વર ૩૩૫
 ધીણુકી ૩૬૦, ૪૮૭
 ધુરૂડ થર
 ધુવારણ્ય ૧૪, ૧૮
 ધૂમરાળ ૪૫૬
 ધૂઆયણ ૪૫૩
 ધૂતરાણૂ ૨૫૪
 ધોડ ૭૨
 ધોરાણ ૩૫૮
 ધોલેરા ૧૬, ૨૩, ૨૬:
 ધોળકા ૧૩, ૧૬, ૧૦૮, ૧૮૬, ૩૬૩,
 ૩૮૨, ૩૮૩, ૪૦૨, ૪૯૩,
 ૪૨૧
 ધોળા ૩૬૫
 ધૌમ્ય ૨૫૪, ૨૫૬
 ધૌલપુર ૫૦૪
 ધ્રાંગધ્રા ૧૦, ૩૩, ૩૬, ૪૬, ૭૧,
 ૭૪, ૮૦
 ધ્રુવ ૪૬૨
 ધ્રુવપદ્મ ૪૮૧
 ધ્રુવસેન ૧ ભો ૨૫૬, ૩૫૫, ૩૬૩,
 ૩૭૦, ૩૮૬, ૩૮૮, ૩૯૨
 ધ્રુવસેન ૨ ભો ૨૭૫, ૩૨૫, ૩૪૫,
 ૩૫૬, ૩૬૨, ૩૮૦, ૩૮૫,
 ૩૮૮, ૩૯૬, ૪૮૧
 ધ્રુવસેન ૩ ભો ૩૮૦, ૩૮૨

ક્રોળ ૪૯	નરવરાહ ૩૮૨
નકુલ ૩૮૫	નરસિંગપુર ૭૨
નકપુર ૩૫૪	નર્મદા ૮, ૧૪, ૨૪, ૩૪, ૩૬,
નક્ષિપુર ૩૪૯	૪૦, ૪૭, ૭૧, ૮૨, ૧૦૦,
નક્ષિપુર-અતુરશીતિ ૩૨૬, ૩૪૯	૧૦૮, ૧૬૨, ૧૮૨, ૧૯૩,
નખત્રાણા ૧૧, ૧૨, ૭૪, ૭૫, ૭૮,	૨૦૪, ૨૦૯, ૨૧૧, ૨૧૨,
૧૦૬	૨૨૪, ૨૫૩, ૨૬૫-૨૬૭,
નગર ૩૭૧	૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૬, ૨૮૯,
નગરક ૩૮૮, ૪૫૩	૨૯૪, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૯
નગરકપથક ૩૮૮	૩૨૨, ૩૩૭, ૩૪૨-૩૪૪,
નગરકોટ ૪૫૪	૩૯૪, ૩૯૭, ૪૩૩, ૪૪૮
નગરકેઠા ૨૫૩, ૨૫૮	નર્મદાશંકર ત્ર્યં. બાદ ૪૦૯
નગર મહાસ્થાન ૩૮૮	નલ ૩૧૯
નગરા ૧૩૨, ૩૩૩-૩૩૫, ૩૮૮,	નવધણુ ૩૬૨
૩૯૦, ૪૦૯	નવલખી ૨૫, ૨૮
નગીનાબાગ ૪૨૧	નવસારિકા ૪૮-આ, ૨૭૫, ૪૦૦,
નટખત ૩૮૬	૪૫૩, ૪૫૮
નટપદ ૩૮૬	નવસારી ૧૬, ૧૯, ૨૫, ૪૮-આ,
નટપિટક, નટકપુત્ર ૩૮૬	૫૦, ૮૧, ૨૮૦, ૨૮૨,
નડિયાદ ૩૭૫, ૩૮૬	૩૧૯, ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૦૩
નદુલ ૪૬	નવસુરાધ્વા ૩૫૯
નન્દીસત્ર ૫૦૦	નવાગામ ૧૫
નન્નસરિ ૩૭૨, ૩૮૫	નવાનગર ૩૪, ૪૯, ૫૧
નબોવાહન ૩૪૨	નવીળંદર ૧૯
નમદો(દે)સ ૩૧૬	નહયાન ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૪, ૩૪૨,
નમ્મદુસ ૩૧૬	૩૬૦, ૪૦૦, ૪૪૧, ૪૭૪,
‘નયચક્ર’ ૩૫૨	૪૬૫
નરક ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૪૦, ૨૯૧,	નળકાંઠા ૬
૩૪૦	નળસરોવર ૧૦૯, ૩૧૫
નરકાસુર ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૩૫, ૩૩૬,	નંદ ૨૦૧, ૨૨૫
૩૪૧, ૩૬૦.	નંદન ૨૮૮

नंदनवन	२६२
नंदपद	३६५
नंदपदीय	३६५
नंदपुर	३६५
नंदरथार	४७
नंदव्यास द्वे	३१७
नंदिग्राम	२६४
नंदीकुंड	३२०
नंदीसरक	३२५
नार्धस	१६७
नाग	४३१
नागडस	३५७
नागदा	१२६, १७६
नागदासर	१२
नागदिन्नानक	३५८
नागनद	४४५
नागपति	४३३
नागपुर	४४८
नागभती	२०, २२
नागरभंड	३२०, ३३२, ३६४, ३६६, ३७१
नागराज आरतीक	४३७
नागस	१६२
नागसारिका	२८२, ३६५, ४००, ४०३
नागार्जुन	३२१, ३२२, ३३५, ३५२, ३५३, ३८७
नागिल	३७६
नागोद्भेदतीर्थ	२५७, ३१४
नागोद	४७
'नाट्यशास्त्र'	२५२, २५८
नाथ्यावटी	२४१

नाथकृपा	३३
नाथद्वार	३१८
नानाक	३७१
नाथर	२२
नार	३८८, ४०२
नारद	२३०, २३८
नारा	२२
नारायण	२११, २७६, ३७०
नारायण-कवच	३१६, ३३०
नारायण-सर	३३१, ३३२
नारायण-स्थान	३३१
नारायणश्रम	३३१
नारायणी	२२६
नार्युर	२८४
नारदा	३५२
नावडा	१८८
नावडातोली	१००
नासिक	३, ४७, १७६, १६५, २५८, २६७, २६३, ३१८, ३१६, ३२४, ३६०, ४८३, ४८६,
नासिक्य	२६६, २६४
नांदीपुर(री)	४८-आ, २७०, २८०, ३६३, ३६५, ३६६, ४५२, ४५३, ४५८, ४८१, ४८३
नसिद	१५, ४८-आ, ५१, २८०, ३६५, ३६६, ४६४, ४६७,
निकुभती	२४०
निकुल-मल्लशक्ति	३६६

નિદોશની ખાડી - ૩૨૫	નેમિચંદ્ર ૪૬૨
નિઝિયો ૪૩૧, ૪૩૯	નેમિગિન ૨૮૯
નિઝિયો-નિઝો ૪૩૧	નેમિનાથ ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૮, ૩૩૫,
નિભાડ ૪૦, ૨૫૩, ૨૬૭	૩૩૬, ૩૩૮, ૩૫૪, ૩૫૫,
નિબ્બકૃપ ૩૬૪	૩૬૯, ૩૭૧, ૩૭૩, ૩૭૮,
નિરિદ્વંદ્વક ૩૯૫	૩૮૧, ૩૮૯
નિરુદ્ધ ૩૯૬	૩૭૯
નિરોળાનાળો ૨૨	-શિવ ૩૩૬
નિર્ઝર ૪૦૦	-નેરાજ ૩૨૫
‘નિર્વાણીકાવતી કથા’ ૩૭૯	-નેરાસા ૭૯, ૧૨૪, ૧૭૬,
નિર્વિધ્યા ૨૮૯	૧૮૨, ૧૮૮, ૧૯૫
‘નિશીથચૂલિ’ ૨૬૧, ૨૯૩	નેમિધ્યાનણ ૪૬૧
નિપથ ૨૬૬, ૨૭૨, ૨૭૪, ૪૩૪	નેર્હત્ય ૨૭૩
નિપથા ૨૭૪	નેપથ ૨૬૨
નિપથાવતી ૨૭૪	‘નેપથીપરિન’ ૩૮૨
નિપાદ ૪૮, ૨૩૦, ૨૫૩, ૨૫૪,	નોસારિયા ૪૦૦
૨૬૬, ૨૭૩, ૨૭૪, ૩૧૩,	ન્યંક ૩૧૫
૪૩૧, ૪૩૪	ન્યંકુમતી ૨૪૦
નિર્પાદભૂમિ ૨૭૩	ન્યૂન ૪૮૧
નિર્ગદ ૧૬૨	પચ્છત્રી ૩૫૮, ૩૫૯
નિર્બકૃપસ્ત્રલી ૩૨૫	પચ્છમ ૫
નિર્બવતી ૩૮૫	પછેગામ ૩૬૪
નિર્બાઈકુલ ૩૮૫	પટચ્ચ ૨૭૩
નીમનાંદિયા ૩૨૬	પરવાણ ૪૦૨
નીલ ૨૬૬	પત્રજલિ ૨૫૨, ૨૭૯
નીલકંઠ મદોદેવ ૨૪૫	પનિયાળા ૩૧૩
નીલરતન સરકાર મેડીકલ કોલેજ ૧૪૬	પતન ૩૨૭, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૦,
નીલુ ૨૫૩, ૨૬૬	૩૬૭, ૩૬૮, ૩૮૯, ૩૯૦,
નૃગરાજ ૩૧૯	૩૯૩, ૪૦૨
નેપાપોલ ૧૮૯	પત્તડીની ૨૬૫
	પથર ૨૮૯

પદ્મકુંડ	૩૨૬	પંચમદાસ	૧૦, ૨૯, ૩૨, ૩૩, ૩૮, ૪૦, ૪૬, ૪૯, ૧૧૦, ૨૫૩, ૩૧૮, ૩૮૬, ૩૯૧- ૩૯૩, ૪૦૦
પદ્મગુપ્ત	૪૫૬	પંચવર્ણ	૨૩૮, ૨૮૬
પદ્મનાભ	૧૯૦	પંચવટી	૨૯૪
‘પદ્મપ્રભા’	૨૭૦, ૨૮૦, ૩૧૮, ૩૨૦- ૩૩૩, ૩૩૩, ૩૮૦, ૩૮૪, ૩૯૧, ૩૯૨	‘પંચસિદ્ધાન્તિકા’	૫૦૦
પદ્મવર્ણ	૩૨૪	પંચાક્ષ દેશ	૨૬૧
પદ્માવતી	૨૭૩	પંચાશ્રય	૩૬૬
પદ્મિભક્તિ	૨૨૫	પંચાસ	૧૨, ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૭૨, ૩૭૬
પદ્મમંદ	૧૦૬	પંચાસરા-પાર્શ્વનાથ	૩૬૬
પદ્મોદ્ભા	૩૮૮, ૨૮૯, ૩૯૩, ૨૯૪, ૩૬૬, ૩૧૯	પંચાંગમુધારાસમિતિ	૪૯૭
પદ્મગુપ્ત	૨૧૩, ૨૧૪, ૨૦૧	પંભા	૧૪૮, ૨૫૩, ૨૬૪, ૨૬૫, ૪૩૧, ૪૩૬, ૪૪૨, ૪૪૮, ૪૫૯
પદ્મશર	૨૬૫	પાકિસ્તાન	૩, ૪, ૨૭, ૨૩૦, ૩૯૧
પદ્મન	૩૮૮	પાખાનર	૩૫૯
પરીક્ષિત	૨૦૧	પાટડી	૪૬૦
પરીનળાવ	૩૪૬	પાટણ	૧૨, ૧૭, ૫૧, ૧૬૦, ૩૦૭, ૩૧૪, ૩૧૬, ૩૧૮, ૩૬૭, ૩૬૮, ૩૭૭, ૩૯૩
પદ્મભૂમિ	૨૩૨	પાટણનગર	૩૮૦
પદ્મદત્ત	૪૪૦	પાણિનિ	૪૮-અ, ૨૫૧, ૨૫૪, ૨૫૬, ૨૫૮, ૨૬૬, ૨૭૨, ૨૭૪, ૨૭૬, ૨૮૪, ૨૮૬, ૩૧૭, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૩૬, ૩૩૬, ૩૪૫, ૩૫૧, ૩૫૨, ૩૮૪
પદ્મશ્યા	૨૬૪, ૩૧૮	પાતાલ	૨૬૫
પદ્મતી	૩૨૨	પાતાલકિતક	૨૭૪
પદ્મસાગ્રા	૧૬, ૩૯૬		
પદ્માશિની	૩૮૮, ૩૮૫, ૩૨૪		
પદ્મી	૪૬૨		
પવરનયર	૩૪૮		
પગસિવા	૩૨૪		
પંચ-કર્પૂર	૩૮૫		
‘પંચતંત્ર’	૨/૦		
પંચનદ	૨૩૧, ૨૬૩-૨૬૫, ૨૮૪ ૩૨૩		
પંચનદ તીર્થ	૨૬૪		

પાંદરા ૩૯૩	પાલીતાણા ૧૧, ૪૯, ૩૫૩
પાદલિતપુર ૩૫૪	પાલ્લા ૧૩
પાદલિતાચાર્ય ૩૩૫, ૩૪૩, ૩૫૪, ૩૮૭	પાલ્લુપુર ૩૬૬
પાનમ ૧૪	પાવગિઠ ૭, ૮, ૧૪, ૪૧, ૩૨૨, ૩૯૩
પાપવતી ૩૮૮	પાશુપત સંગ્રહાય ૩૯૪, ૪૦૩, ૪૪૫
પાર ૧૬, ૭૧	પાચળન્ય ૨૮૬, ૩૭૩
પારડી ૧૬, ૩૯૯	પાંડવો ૨૨૭-૨૨૯, ૨૩૮, ૨૫૪, ૨૯૧, ૨૯૨, ૩૧૩, ૩૧૬
પારઠ ૨૭૧	પાંડુ ૨૨૫
પારનેર ૯	પાંડિય ૪૮૮
પારસકૂલ ૩૪૫	પાંડિય ૨૯૪
પારસીકો ૨૭૬	પિતામહમુખ ૩૫૪
પારા ૩૨૨	પિપરિયા ૧૫
પારાહા ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૪	પિપળાવ ૩૬૯
પારાશર ૪૫૩, ૪૫૮	પિપ્પલાવી ૩૬૯
પારિયાત્ર ૨૮૮-૨૯૦, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૨૧, ૩૨૨	પિ-લો-મો-લો ૨૭૯
પાર્નિટર ૨૩૮, ૨૮૮, ૨૮૯, ૩૧૭, ૩૧૯, ૩૨૧, ૩૨૨	પિંગલવાડા ૧૪
પાર્થનાથ ૩૪૬, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૨, ૩૬૭, ૩૭૩, ૩૭૫, ૩૮૧, ૩૮૭	પિંછકૂપિકા ૩૨૫
પાલ ૧૪	પિંડતારક ૨૪૩, ૩૩૮
પાલડી ૩૭૭, ૩૭૮, ૪૨૧	‘પિંડનિર્ધુક્તિ’ ૩૬૮
પાલણુ(ન)પુર ૩૩, ૩૯, ૫૦, ૩૬૩, ૩૬૬	પિંડારક ૨૩૮, ૨૪૨, ૨૫૪, ૨૫૭, ૩૨૬, ૩૨૯, ૩૩૦
પાલિ ૨૬૨	પિંડારા ૨૩૮
પાલિતપુર ૩૫૪	પીપલુલાતડાગ ૩૬૭
પાલિતાણ્ય ૩૫૩, ૩૫૪	પીરમળેટ ૭૨
પાલિતાનક ૩૫૪	પીરોજ ૪૬૪
પાલીતાણક ૩૫૪	પીંડારા ૨૫, ૭૬, ૭૮, ૨૪૦, ૨૪૨
	પીપળનેર ૧૫
	પુરુષોત્તમ - ૪૩૩

પુણ્યાક	૩૬૪	પૂર્ણિ	૧૫, ૩૧૬, ૪૦૦
પુનાટ	૪૫૭	પૂર્ણિશા	૩૧૮
‘પુરાતનપ્રબંધ-સંગ્રહ’	૩૧૬, ૩૧૮, ૩૧૦, ૩૨૧, ૩૨૭, ૩૩૧, ૩૩૫, ૩૪૩, ૩૪૮, ૩૫૦, ૩૫૨-૩૫૪, ૩૫૧-૩૫૮, ૩૬૩, ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૬૯, ૩૭૨, ૩૭૫, ૩૭૬, ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૧-૩૮૩, ૩૮૫, ૩૮૭, ૩૮૯, ૩૯૧, ૩૯૩	પૂર્વગંગા	૩૨૩
પુલકેશી ખવનિખનાથ	૨૮૦	પૃથા	૨૨૫
પુલકેશી ૧ લો	૫૦૦	પૃથિવીસેન	૪૪૧
પુલકેશી ૨ જો	૨૮૦	‘પૃથુસભરાસો’	૪૫૦, ૪૮૮
પુલસ્ત્ય	૨૦૮	પેટલાઉદ્ર	૩૮૬
પુલિશ	૨૭૪	પેટલાઉદ્રપુર	૩૬૩
પુલિંદ્યવન	૨૭૦, ૪૩૩	પેટલાદ	૩૬૩, ૩૮૭, ૪૦૨
પુલુક	૨૦૮	પેટલાપદ	૪૦૨
પુલોમા	૨૧૬	પેદામલી	૬૬, ૮૨
પુલ્હર	૪૭, ૨૮૪, ૩૩૪	પેયડશાહ	૩૬૮
પુષ્પગિરિ	૨૮૩, ૨૮૪	પેનસિલ્લેનિયા	૧૫૫
પુષ્પવતી	૩૮૨	‘પેર’	૨૬૫, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૭, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૩૮, ૩૪૩, ૩૫૩, ૩૬૭
પુષ્પસાળપુર	૩૬૨	પેર	૮૮
પુસાળકર	૨૩૮	પેલેસ્ટાઈન	૮૭, ૧૪૬
પુલુભાવિ	૨૫૮, ૨૬૦	પેશાવર	૪૪૮
પુહરીક	૨૬૧	પૈઠ્ય	૪૬૦
પુક	૨૨૯, ૨૭૩	પોરબંદર	૨૬, ૨૮, ૩૪, ૩૫, ૪૬, ૧૦૬, ૨૪૦, ૨૪૫, ૩૫૧, ૩૬૦
પુક્રવર્ધન	૪૫૮	પોર્ટુગીઝ-સી-ત્રા	૩૪૬
પૂના	૧૦૪	પો-લ-ક-એ-પો	૩૪૩
પૂરણ	૪	પોલકક વાસુદેવ	૨-૬, ૨૩૬
પૂર્ણભટ્ટાવિહાર	૩૩૪	પોરવ	૨૨૬
પૂર્ણભદ્ર	૨૮૨	પોર વેલાકુલ	૩૫૧
		પોલોમી	૨૦૮
		પ્રકાશ	૧૭૯, ૧૬૫
		પ્રજ્ઞ	૩૭૪

પ્ર ચં. દીવાનજી ૨૪૦

પ્રતિષ્ઠાન ૪૬૦

પ્રતિજ્ઞાનનગર ૩૬૬

‘પ્રતિજ્ઞાનપત્તનકલ્પ’ ૩૪૩

પ્રભુન્ન ૨૩૦, ૨૩૧

પ્રભુન્નસુરિ- ૩૭૬

પ્રઘોત ૩૪૨

‘પ્રથમધોશ’ ૩૧૬, ૩૧૮, ૩૩૫,

૩૪૩, ૩૪૬, ૩૪૮,

૩૫૦, ૩૫૨, ૩૫૪, ૩૬૩,

૩૬૬, ૩૬૯, ૩૭૨, ૩૭૩,

૩૭૬, ૩૮૧, ૩૮૩, ૩૮૫,

૩૮૭, ૩૮૯, ૩૯૧

‘પ્રથમધર્મિતામણિ’ ૨૮૫, ૨૯૧,

૩૧૬, ૩૧૭, ૩૨૦-૩૨૨,

૩૨૭, ૩૩૫, ૩૪૩, ૩૪૫,

૩૪૮-૩૫૦, ૩૫૨-૩૫૫,

૩૬૨, ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૬૯,

૩૭૪-૩૮૩, ૩૮૫, ૩૮૭-

૩૮૯, ૩૯૩, ૪૬૨

પ્રભાકરવર્ધન ૨૭૫

પ્રભાચંદ્ર ૩૩૮

‘પ્રભાવક્યરિત’ ૨૮૫, ૨૯૧, ૩૨૧,

૩૨૭, ૩૩૫, ૩૩૮, ૩૪૦,

૩૪૯, ૩૫૨, ૩૫૪, ૩૫૫,

૩૫૭, ૩૬૬, ૩૬૮, ૩૭૨,

૩૭૭, ૩૭૮, ૩૮૦, ૩૮૧,

૩૮૩, ૩૮૭, ૩૮૯, ૩૯૦

પ્રભાસ (પ્રભાસ પાટણ) ૧૯, ૮૨, ૯૭,

૯૯, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૩૩,

૧૫૫, ૧૭૬, ૧૮૫-૧૮૭,

૧૯૦, ૧૯૧, ૨૨૦, ૨૪૩,

૨૫૪, ૨૫૭, ૨૬૮, ૨૮૬,

૨૮૮, ૨૯૦, ૩૧૪-૩૧૬,

૩૧૮, ૩૨૨, ૩૨૬, ૩૨૭,

૩૨૮-૩૩૦, ૩૩૨, ૩૩૫,

૩૩૬, ૩૩૮, ૩૪૯, ૩૫૬-

૩૫૮, ૩૬૧, ૩૬૪, ૩૭૬,

૩૮૦, ૪૦૩

પ્રભાસક્ષેત્ર ૨૯૦, ૩૨૭, ૩૪૯

„-માહાત્મ્ય ૩૧૫

‘પ્રભાસખંડ’ ૨૮૫, ૨૯૦, ૩૧૫,

૩૨૬, ૩૩૭, ૩૩૪, ૩૩૫,

૩૪૫

પ્રભાસ તીર્થ ૩૧૩, ૩૧૫

પ્રભાસત્રિવેણીસંગમ ૨૫૭

પ્રભૂતવર્ષ ગોવિંદરાજ ૩૬૭

પ્રમુદ ૨૭૩

પ્રયાગ ૪૬૧

પ્રવરસેન ૧ લો ૪૮૫

પ્રવરા ૭૨, ૭૬, ૧૮૮

પ્રચાંતરાગ ૩૯૪, ૩૯૯

પ્રચાંતવર્ષ ૩૪૨

પ્રજ્ઞાનકા ૩૬૧, ૩૬૪

પ્રજ્ઞાનપુર ૩૬૩, ૩૬૪

પ્રસેન ૨૨૫, ૨૨૬

પ્રહલાદન ૨૬૬

પ્રહલાદનપુર ૩૬૩, ૩૬૬, ૪૦૩, ૪૦૫

પ્રાચ્યોપાનિય ૨૭૮, ૩૪૦, ૩૪૧,

૪૨૩

પ્રાચ્યોપાનિયદુર્ગ ૩૨૬, ૩૪૦

પ્રાગ્જ્યોતિષપુર ૨૨૭, ૨૩૫, ૨૪૫,
૨૫૪, ૨૬૬, ૨૬૦, ૨૬૧,
૩૩૬, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૬૦
પ્રાચીતીર્થ ૨૫૭, ૩૧૪, ૩૨૯, ૩૩૮
પ્રાચી સરસ્વતી ૨૪૨, ૨૪૩, ૩૧૪,
૩૧૬, ૩૨૭, ૩૩૦
પ્રાપ્તિ ૨૨૫
પ્રાવૃષ્ઠ ૨૬૮, ૨૭૩
પ્રાતીજ ૧૩, ૧૬, ૩૭૪
પ્રાથક ૫
પ્રિન્સેપ ૪૮૦
પિત્તની ૨૬૨
ફલ્યાદિવચ ૪૪૭
ફરંગટા ૩૬૧
ફર્થુસન ૪૮૧, ૪૮૭
ફલી ૨૨
ફક્ષમસવળ ૩૩૮, ૩૬૧
ફિનિશિયા ૧૫૧
ફુદેકા ૮૨
ફુલ્કર ૨૦
ફૂટ ૮૨
ફોન્સ ૮૮, ૪૬૬
ફલીટ ૨૨૧, ૩૬૬, ૩૬૯, ૪૮૧
બગુમરા ૩૬૯
બળળા ૫૦
બઝાન ૨૭૯
બહુ ૪૦૨
બદલપુર ૨૩
બનાસ ૭, ૧૨, ૮૨, ૨૬૪, ૨૮૬,
૩૧૮

બનાસકાંઠા ૭, ૮, ૧૨, ૧૭, ૩૨-૩૪,
૩૮, ૪૬, ૪૯, ૫૦, ૨૬૧,
૨૬૪, ૨૭૩, ૩૧૫, ૩૧૮,
૩૩૬, ૪૩૩
બનાસા ૩૧૮
બન્ની ૨૨
બપપાદીય વિહાર ૩૩૪
બપભાટિસરિ ૩૫૮, ૩૭૨
'બપભાટિસરિયરિત' ૩૩૮, ૩૭૨,
૩૮૫
બમ્મ ૨૩૦, ૨૩૪
બરગોસા ૩૪૩
બરટક ૨૬૧
બરડાનો કુંગર ૧૦, ૨૩૮, ૨૪૫,
૨૫૬, ૨૮૭, ૨૬૧, ૩૩૦,
૩૩૧, ૩૩૫, ૩૪૧, ૩૬૦,
૪૪૬
બરડિયા ૩૨૩
બરાકા ૨૭૧, ૨૭૭, ૩૨૮
બરાકેનો અખાત ૩૩૭
બરુસ, બરુસી ૩૪૩
બરુહ ૩૪૩
બરૌઝ ૩૪૩
બરૌસ ૩૭૦
બર્ણાસા ૩૧૮
બર્નર ૨૭૯, ૪૩૪, ૪૬૧
બર્નરક ૪૬૧
બલદેવ ૨૦૭
બલભદ્ર ૩૫૬, ૩૮૫
બલમિત્ર ૪૪૦
બલરામ ૨૨૫-૨૨૭, ૨૨૯, ૨૩૦,
૨૬૨, ૨૬૨, ૩૩૫૩, ૪૩૩

અલ્લવર્મા ૩૨૬, ૩૪૬	બારમાસી ૨૮
અલ્પિ ૩૪૭	બારવન ૩૬૪
અલ્પિતીર્થ ૩૩૧	બારિગાઝા ૨૭૦, ૨૭૭, ૩૧૧, ૩૪૩
અલિરાબ ૩૪૨	બારિયા ૩૨, ૫૦
અલુચિસ્તાન ૪૪૩	બારેજી ૪૨૧
અહલ ૧૯૫	બારેજ ૩૭૭, ૪૨૧
અહમદપુર ૮૨	બાણીસા ૩૧૬
અહિર્મંડલી ૩૬૬	બાહરપત્ત સંવત્સર ૪૭૭, ૪૯૦,
અહેરામપુર ૩૭૭	૫૦૦
અહુચરાણ ૧૭, ૪૩૬	‘બાલકાંડ’ ૨૫૮
અહેરીન ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૭, ૧૬૦,	બાલમુકુન્દ ૨૮૪
૧૬૧, ૧૬૮	‘બાલરામાયણ’ ૨૭૬
અજેજ ૪૧૪	બાલકેશ્વર ૩૬૩
અંગાળ ૩૧, ૩૬, ૩૮૧, ૩૯૦, ૩૯૧,	બાલારામ ૭
૪૩૬, ૪૫૪	બાલેરા ૨૮૧
અંટિયા ૩૫૧	બાલ્હીક ૨૬૩
અંડરિનિદ્રિ ૪૨૧	બાવસનક ૩૬૪
અંડરિનિદ્રિપથક ૩૭૭	બાબ્બલદેવ ૩૫૧
અંધુવર્મા ૨૭૪, ૪૪૪	બાહક ૩૭૮
બાગલાણ ૪૭	બાહિરિકા ૩૬૬
બાણ ૨૨૬, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૮૨,	બાહુલોડનગર ૩૮૨, ૩૮૩
૨૯૪, ૪૪૭	બાહલીક ૩૪૦
બાણાસુર ૩૭૩	બિયાસ ૨૬૪
બાઠામી ૪૫૧, ૪૫૮, ૫૦૦	બિલિમોરા ૧૬, ૨૫, ૩૨૪
બાપક ૪૪૩	બિલ્વખાત ૩૩૧, ૩૬૪
બાબરકોટ ૧૦૭	બિસૌલી ૧૩૬, ૧૪૦
બાબરા ૪૬૧	બિહરોજ ૨૭૬, ૩૪૩
બાબરિયાવાડ ૫૦, ૪૩૧	બિહાર ૬૬
બાબીવંશ ૨૬૦	બિહલણ ૨૫૨, ૨૮૧
બાહાણુગામ ૧૪	બિબિસાર ૫૬, ૨૦૨
બારડોલી ૩૬૬	બી. કે. દત્રી ૩૪૧

બી કે. ગેટરજી ૧૪૬
બી બી લાલ ૧૩૮
બીલ ૨૭૧
બીલખા ૫૦, ૩૩૧, ૩૬૪
બીલેશ્વર ૩૩૦
બી. સી. લો ૨૮૮, ૩૧૩, ૩૧૬
બુધગુપ્ત ૩૧૭
બુદ્ધસાધાર ૪૩૪
બુદ્ધવર્મા ૩૬૩
બુદ્ધિસાગરજી ૩૭૬
બુથ ૬૬
'બુદ્ધકથા' ૩૪૨, ૪૮૬
'બુદ્ધકથાકોશ' ૪૫૭
'બુદ્ધકથાસૂત્ર' ૩૭૧
'બુદ્ધસંહિતા' ૨૫૨, ૨૫૬, ૨૫૯,
૨૬૫, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૪,
૨૮૪, ૨૮૫
બુદ્ધગચ્છ ૩૬૯
બેક્ટ્રિયન ગ્રીકો ૪૩૫, ૪૪૨, ૪૫૨
બેટ ૨૫
બેટ દારકા ૪૪૫
બેટવા ૨૨૪, ૨૩૫, ૩૨૧
બેટી ૨૫, ૨૮
બેબિલોનિયા ૧૬૩
બેલવલ્લકર, ડો. ૩૬૮
બેલા ૫
બેલારી ૧૬૩
બેલ્ગિયમ ૪૬૬
બેલરીન ૧૨૬
બોચી ૨૨
બોટાલ ૩૫૮

બેટાલી ૮૨
બોધિવંશ ૪૪૦
'બોમ્બે ગેઝેટિયર' ૨૬૨, ૨૮૨, ૩૭૦,
૪૩૫, ૪૫૬, ૪૬૫
બોરસદ ૩૮૧, ૩૮૮, ૪૫૮, ૪૬૪
બોરિયસ્ટ્રુય ૩૩૫
બૂલર ૩૭૦, ૩૬૫
બહા ૨૮૩
'બહાક્ષેન-માહાત્મ્ય' ૩૩
બહાબેટક ક્ષેત્ર ૩૩૩
બહાખંડ ૩૮૪
બહાગુપ્ત ૨૭૪
બહાપુર ૩૩૩
'બહાપુરાજી' ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૧૩
બહાસર ૩૧૪
'બહાસિદ્ધાંત' ૪૭૭, ૪૬૦
બહા ૩૧૪, ૩૧૬, ૩૮૪, ૪૫૧
બહાની બેડ ૩૩૩, ૩૮૪
બહા-મંદિર ૩૩૪
બહા-સાવિત્રી ૩૮૨
'બહાડ પુરાણ' ૨૫૬, ૨૭૩, ૨૮૬,
૨૬૭, ૨૬૯, ૩૧૭, ૩૧૯,
૪૩૪
બાક ૧૬૦
'બાહાખંડ' ૩૩૩
બાહાજી પેટાજાતિઓ ૪૬૫
બાહાજીવાહ ૨૫૫
બાહી ૩૧૬
બ્રિટિશ ૪૮-અ, ૪૯, ૪૭૭, ૪૬૦
૪૬૬
બુસ ફૂટ ૬૧

ધ્રુસ, રોબટ ૮૧	
ભગદત્ત ૨૩૫, ૨૫૪, ૨૩૬, ૩૪૦	
ભગવદ્દાલેખ ૨૩૬	ભરૂચ ૩૪૩, ૩૬૦, ૩૬૩, ૩૬૬, ૪૩૨, ૪૮૩
ભગવા ૨૫	૧૬, ૧૮, ૨૪, ૩૨, ૩૪, ૩૫, ૪૦, ૪૧, ૪૩, ૪૬, ૪૮/આ, ૪૯, ૫૧, ૮૦, ૧૦૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૨૦૮, ૨૨૧, ૨૬૬, ૨૭૬, ૨૭૭, ૨૯૩, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૯, ૩૩૬, ૩૮૬, ૩૮૯, ૩૯૫- ૩૯૭, ૪૩૭, ૪૪૪, ૪૫૦, ૪૫૩, ૪૫૭, ૪૬૪, ૪૬૫, ૪૬૯
ભગવાનલાલ ઈશ્રુ ૨૭૬, ૨૮૨, ૩૯૫, ૪૪૧, ૪૪૮, ૪૫૧, ૪૮૪, ૪૮૫	
ભચાઉ ૧૧	
ભટાર્ક ૩૫૧	ભર્તૃહામા ૪૪૧
ભટાર્કવિહાર ૩૩૪	ભર્તૃવર્ણ ૪૮૭, ૪૮૮
ભટ્ટકપત્ર(દ્ર) ૩૫૦, ૩૫૧	ભર્તૃહરિ ૪૪૩
ભટ્ટસાળી ૨૪૦	ભત્રીશ્વર તટાકવલ્લ ૩૨૫
ભટ્ટિ ૨૫૨, ૩૫૨	ભણાટ ૨૭૪
ભટ્ટી ૪૪૬	ભવનાથ ૨૮૫, ૩૨૪, ૩૪૫
ભદ્ર ૩૮૬	‘ભવિષ્યપર્વ’ ૨૯૦, ૩૪૦
ભદ્રપત્તન ૩૫૬	‘ભવિષ્યપુરાણ’ ૨૭૦, ૨૮૦
ભદ્રપાટક ૩૫૬	ભંભેરી ૩૬૯
ભદ્રશ્રેણ્ય ૨૬૬	ભાઉદાશ ૪૮૧
ભદ્રા ૨૩૦, ૩૨૬, ૩૩૧	‘ભાગવતપુરાણ’ ૨૩૭, ૨૩૯, ૨૪૩, ૨૬૩, ૨૭૩, ૨૮૭, ૩૧૬, ૩૨૧, ૩૨૯-૩૩૧, ૩૩૫, ૩૪૨
ભદ્રાણ્ય-મણ્ડપિકા ૨૬૦	‘ભાગવત-માહાત્મ્ય’ ૨૮૦
ભદ્રેશ્વર ૨૭, ૨૭૧, ૩૬૫	ભાગાતળાવ ૧૦૮, ૧૭૭
ભદ્રેશ્વર-વેલાકુલ ૨૭૨	ભાડલ ૯
ભરત ૨૫૨, ૨૫૮, ૨૯૪	ભાણુ જોડેવો ૩૬૦
ભરત ચક્રવર્તી ૨૭૧	ભાણુવડ ૩૫૯
ભરતવન ૧૦, ૨૯૨	
ભરદ્વાજ ૪૫૧	
ભરાણા ૨૬૦	
ભરુ ૩૪૩	
ભરુઅમ્ભ ૩૧૭, ૩૪૩, ૪૦૩	
ભરુકમ્ભ ૨૬૯, ૨૭૦, ૨૭૪, ૨૯૩, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૩૬, ૩૪૧,	

ભાતગામ ૩૮૧
 ભાદર ૧૦, ૧૪, ૧૬, ૨૬, ૭૧,
 ૭૪, ૭૭, ૮૦, ૧૦૦, ૧૦૩,
 ૧૮૦, ૧૮૧, ૨૬૭, ૩૨૬,
 ૩૩૧, ૩૫૧, ૩૫૭
 ભાદરોડ ૩૫૬
 ભાલુ ૩૬૦, ૩૬૮
 ભાલુભટ્ટ ૩૫૧, ૩૬૩
 ભાલુમિત્ર ૪૪૦
 ભાયાવદર ૩૩
 ભારત-ધરાની ૧૫૧
 ભારત-કારિયમન ૧૪૭
 ભારતચુદ્ધ ૨૨૬, ૨૪૧, ૨૪૨, ૩૩૬
 ભારતવિજય ૩૩૬
 ભારતીય-યવન ૪૪૦, ૪૭૩
 ભારદ્વાજ ૪૫૩, ૪૫૮
 ભારુકચ ૪૮/અ, ૪૮/આ, ૨૦૬,
 ૨૬૭, ૨૬૮, ૨૭૩, ૩૪૧,
 ૩૪૪
 ભાર્ગવ ૨૨૧, ૨૬૮, ૨૭૩, ૪૩૨,
 ૪૩૩, ૪૫૩
 ભાલ ૧૬, ૩૦, ૧૦૬, ૩૮૩,
 ૩૮૪
 ભાલ-નળકાંડા ૬, ૧૦૫
 ભાલિન્ય ૪૦૨
 ભાલેજ ૪૦૨
 ભાવડ ૩૫૬
 ભાવનગર ૨૬, ૨૮, ૪૧, ૪૬, ૪૮,
 ૧૦૬, ૧૧૬, ૨૬૨, ૩૫૪-
 ૩૫૬, ૩૬૪
 ભારકર ૩૭૬

ભાં ઝા ઇન્ડિયન ૨૬૬
 ભાંડારકર ૪૩૬, ૪૪૧, ૪૪૪, ૪૪૮,
 ૪૫૦-૪૫૨, ૪૫૪
 બિલોડા ૮, ૧૩
 બિલ્લ ૨૭૮, ૪૩૨, ૪૩૪,
 બિલ્લગાલ ૪૮/આ, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૮૦,
 ૪૦૧
 બીનમાલ ૨૭૬, ૨૮૦, ૪૪૬, ૪૫૫
 બીમ ૨૭૫
 બીમદેવ ૧લો ૨૬૦, ૩૧૮, ૩૨૧, ૩૪૬,
 ૩૭૪-૩૭૬, ૩૬૪, ૪૬૧
 બીમરથી ૩૧૬
 બીમ સાતત ૨૨૪, ૨૩૪
 બીમસિંહ ૩૬૫
 બીમસેન ૨૭૦
 બીમા ૭૨
 બીલસા ૪૭, ૪૮
 બીભક ૨૨૬
 'બીભપર્વ' ૨૫૪, ૨૬૮, ૨૭૦, ૨૭૩,
 ૨૮૮, ૩૧૩, ૩૧૬-૩૧૬,
 ૩૨૨, ૩૨૪
 બુલબોદ ૪૭૭
 બુલવર્મા ૨૭૦
 બુચડ ૩૬૭
 બુખી ૧૪, ૨૨, ૭૪, ૭૫, ૭૭, ૭૮
 બુજ ૫, ૧૧, ૩૬, ૧૦૬, ૧૭૦,
 ૩૬૫
 બૂતાંબિલિકા ૨૫૬, ૩૪૧, ૩૫૬,
 ૩૬૧
 બૂતાંબિલી ૩૪૧, ૩૫૬, ૩૬૦
 બુબુત્પલ્લી ૩૬૦

ભૂમક	૩૪૧, ૩૬૦, ૪૭૫	ભોજ	૨૨૫, ૨૨૮, ૨૭૬, ૨૭૭, ૩૭૨
ભૂમકપદિકા	૩૬૦	ભોજદેવ	૨૮૧
ભૂમધ્યસમુદ્ર	૩૯, ૮૯, ૪૩૧, ૪૩૨	ભોજરાજ	૩૪૭
ભૂમલિકા	૩૫૬ ૩૬૦	ભોજરાજનો	૨૮૬, ૨૮૭
ભૂમલી	૩૪૧, ૩૬૦	ભોજ વૃષ્ટિ	૨૩૨
ભૂમિપાલ	૨૮૧	ભો. ને. વિદ્યાભત્રન	૪૨૧
ભૂમિલિકા	૩૫૬, ૩૬૦	ભોનો	૨૨૪, ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૩૨, ૨૩૪
ભૂગુ	૨૦૮, ૨૧૩, ૨૧૮, ૩૨૨, ૩૪૨, ૩૪૩	ભોપાળ	૩૨૧
ભૂગુન્નપિ	૩૪૨	ભોમપક્ષિયા	૩૪૧
ભૂગુક્ષ્મ	૨૫૫, ૨૭૦, ૨૭૬, ૨૭૮, ૩૩૬, ૩૪૨, ૩૪૩, ૪૦૩, ૪૩૨, ૪૪૦	ભોળાદ	૩૮૩
ભૂગુકુલ	૩૪૨	ભોડાનક	૩૬૩
ભૂગુક્ષેત્ર	૩૪૩	ભૌમપદિકા	૩૪૧, ૩૬૧
ભૂગુતીર્થ	૩૪૩	ભૌમાશ્વર	૩૩૯, ૩૪૧, ૩૬૦
ભૂગુપત્તન	૩૩૬	ભૌમે	૩૩૪
ભૂગુપુર	૩૧૭, ૩૪૩, ૩૮૭, ૩૯૪, ૪૩૪	મકરધ્વજ	૪૪૬
ભેટડિયા ભાણ	૩૮૩	મક્કન	૧૬૧
ભેંસલો	૧૧, ૨૪૧, ૨૪૭, ૨૮૫, ૨૮૭, ૩૨૪, ૩૩૧	મક્કા	૪૬૩
ભેંસાણ	૧૯	મક્કા પાસગાર	૭૩
ભૈમરથી	૩૧૯	મગ	૪૫૦
ભૈમે	૨૩૪	મગદલા	૨૫
ભૈરવજપ	૨૯૨	મગધ	૨૨૫, ૨૬૧, ૪૭૬
ભૈરવી દેવી	૩૭૭	મગધરાજ	૫૯
ભોગપુર	૪૦૨	મગન	૧૫૫, ૧૬૧
ભોગવતી	૩૮૮, ૪૦૨	મન્થુ	૨૦, ૫૦
ભોગાવો	૧૩, ૧૦૮, ૧૦૯	મન્થુદરી	૩૪૮
ભોગીલાલ	જ. સ્પિસરા ૨૬૫, ૨૯૨	મન્થેવડી	૩૬૩, ૩૬૪
		મણિભાર્ગ દિવેદી	૩૬૭, ૩૬૯
		મનિક્ષા	૩૭૬

‘भक्त्यपुराण’ २५२, २५६, २६७,	भद्रप्रदेश २५७
२६६, २७०, २७३, २८६,	भद्रशूभि २६५
२६०, ३१६, ३१६, ३४०,	भद्रभ उल ४६२
३४२, ४३२, ४४६, ४५२	भद्रस्थली ३७८
भद्रुरा २२४-२२६, २४१, २६५,	भद्रेडी ३१८
२८६, २६२ ४३३	भद्रोली २५
भद्रसर ३६४	भद्रुवा ३८५
भद्रावी ३२५	भद्रक २८३
भद्रि २३०	भद्रधारी यद्रसुरि ३७६
भद्रो ४३५	भद्रभार ११६, ५०६
भद्रु २२४, २३३, २३४, २६६	‘भद्रयगिरि-टीका’ ३६८
भद्रु दानव २५५	भद्राव तणाव ३८२
भद्रु ह्य ३४४	भद्रिवापीवह ३२५
भद्रुमत २७०	‘भद्रववादिप्रभ’ ३८५
भद्रुमती २३३, २३४, ३२५, ३५६,	भद्रववादिप्रि ३४३, ३५२, ३८६
३८५, ४०१, ४०३	भद्राट २७४
भद्रुमतीहार ३२५	‘भद्रिलनाथचरित’ ३७१
भद्रुसूदन ४०१	भद्रकत १६२
भद्र्य ओशिया २७५, ४४१, ४४६	भद्रती ३१७
भद्र्यप्रदेश ३, ६, १५, ४७, १४७,	भद्रभूद गजनी (गजनी) ३४८, ५०५
२२५, २६०, ३१७, ३१८	भद्रभूद ४०१, ४६४
३३६	‘भद्रपिचरित-अध्यासित’ २८२
भद्र २११, २५५, ४३२	भद्रभूद ४६३
भद्रपुत्र २०३	भद्राशाल २७६, ३३४
‘भद्रभूति’ ४४२, ४४४	भद्राशाली ३८२
भद्रभट २७७	भद्रागौरी २८६
भद्रल्लहरी ३८२	भद्रागौरीधिरक्ष ३६०
भरीयि २०८	‘भद्रागौरी’ २०६, २२६, २३७, २३८
भद्र ४८, २५३, २५४, २६७, २७२,	२४०, २४२, २४३, २४७,
३६१	२५२, २५४-२५७, २६३,
भद्र-धन्वा २६३, ३१३	२६५-२६७, २६६-२७१,

૨૭૩, ૨૭૪, ૨૭૬, ૨૮૨- ૨૮૪, ૨૮૬-૨૯૦, ૨૯૩, ૩૧૩, ૩૧૪, ૩૧૬, ૩૧૭- ૩૧૯, ૩૨૧, ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૨૬, ૩૨૭, ૩૨૯-૩૩૧, ૩૩૫-૩૩૭, ૩૩૯, ૩૪૨, ૩૪૪, ૩૭૦, ૩૮૫, ૪૧૩, ૪૩૨, ૪૩૪, ૪૩૬, ૪૪૨	મહીસા ૧૩, ૩૮૬ મહીસાગરસંમમ ક્ષેત્ર ૩૩૩, ૩૮૮ મહીષ ૩૫૫ મહુવા ૧૫, ૩૨૫, ૩૫૬, ૩૬૪, ૩૭૬, ૩૮૦, ૩૮૫, ૪૦૩ મહેગામ ૧૦૮, ૧૬૨ મહેન્દ્ર ૨૮૮ મહેન્દ્રપાલ ૩૨૬, ૩૪૬, ૪૬૩ મહેન્દ્રપુર ૩૪૩ મહેમદપાલ ૧૩, ૩૮૫, ૩૯૧ મહેર ૩૫૫ મહેશ્વર ૧૦૦, ૩૩૭, ૪૪૩ મહેસાણા ૮, ૧૭, ૩૪, ૪૬, ૪૯, ૮૨, ૧૯૦, ૨૭૩, ૩૬૮, ૩૬૯, ૩૭૧-૩૭૪, ૪૦૦, ૪૦૨
‘મહાભાષ્ય’ ૨૭૯ મહારાષ્ટ્ર ૩, ૬, ૪૬, ૪૭, ૭૧, ૭૨, ૭૬, ૨૬૧, ૨૭૬, ૨૯૪, ૩૬૯, ૪૪૨, ૪૪૩, ૪૪૬, ૪૫૧, ૪૫૭, ૪૮૬	
‘મહાવંસ’ ૨૭૫ મહાવીર ૧૯૩, ૨૦૦, ૨૦૨, ૩૫૪, ૩૭૨, ૩૭૩, ૩૮૧, ૩૮૫, ૪૯૨, ૪૯૩, ૫૦૪	
‘મહાવીરચરિત્ર’ ૪૯૨ મહિતા ૩૧૭ મહિમાન ૨૬૬ મહિસાણા ૩૭૪	મહેર ૧૩ મંદલિકા ૩૯૫ મંગલપુર ૩૫૦, ૩૫૧ મંગલાનક ૨૮૦ મંજુમ ૩૨૨ મંડપદુર્ગ ૩૭૯ મંડલિકા ૩૪૮ મંડલી ૩૫૬, ૩૬૪, ૩૭૫, ૩૭૬, ૪૦૩ મંડલીદિગ ૩૫૬, ૩૭૬ મંડુકેશ્વર ૩૧૬ મંદસોર ૪૭, ૪૪૪ મંદોલી ૧૯૫ માધ ૨૫૨, ૨૮૫ માઝુમ ૧૩, ૮૪, ૩૨૨
મહી ૬, ૧૩, ૧૪, ૧૭, ૧૮, ૨૩, ૨૪, ૨૯, ૪૪, ૭૦, ૭૧, ૭૪, ૭૫, ૮૨, ૨૫૩, ૨૬૮, ૨૭૬, ૨૭૮, ૩૧૫, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૨૧, ૩૨૪, ૩૭૫, ૩૯૧, ૪૦૨, ૪૬૫ મહીકાંઠા ૪૮/અ, ૫૦, ૨૬૮, ૨૬૯, ૩૧૮, ૪૦૨ મહીધર ૨૫૬, ૪૩૪ મહીનગર ૧૩૨, ૩૮૮ ‘મહીપાલરાસ’ ૩૭૯	

માકર ૪૫૩, ૪૫૮	માલવ ૨૫૩, ૨૬૧, ૨૬૫, ૨૭૫,
માડાગારકર ૪૬, ૪૧	૨૭૬, ૨૮૦, ૩૬૬, ૩૭૮,
માણુબિજા ૩૨૫	૩૮૫, ૩૮૮, ૪૪૨, ૪૪૬,
માણુવદર ૨૬, ૫૦, ૩૫૮	૪૮૮
માયુકપસરિ ૩૮૬	માલવક ૪૮/આ, ૨૭૫
માતર ૧૩, ૩૨૦, ૪૦૨	માલો ૨૭૮
'માથુરી વાચના' ૩૫૨	માલ્ય ૨૮૮
માધવ ૨૩૪, ૩૭૮	માહિક ૨૬૬
માધવદેવ ૩૩૮	માહિષક ૨૬૮
માધવપુર ૨૬, ૨૪૦, ૨૪૩, ૩૩૮	માહિષ્મતી ૨૦૨, ૨૬૩, ૨૬૭, ૨૮૬,
માધવમંદિર ૩૩૮	૨૬૪, ૩૧૬, ૩૩૬, ૩૩૭
માનવજોત ૪૫૩	માહિસક ૩૮૬
માનવ્ય ૪૫૧	માહિસસતિ ૩૩૬
માનસર ૩૬૪	માહ્ય ૪૮/આ, ૨૬૮, ૨૭૩, ૩૧૭
માન્યખેટ ૩૬૬	માળવા ૬, ૧૩-૧૫, ૩૫, ૪૭, ૪૮,
માયસોર ૧૩૩	૪૮/આ, ૧૮૮, ૨૮૮, ૨૮૬,
મારવ ૩૬૬	૩૧૭, ૩૨૧, ૩૨૪, ૩૬૬,
મારવાડ ૩, ૬, ૩૫, ૨૫૩, ૨૬૩,	૪૩૬, ૪૫૩
૨૭૫, ૨૭૭, ૨૭૬-૨૮૧,	માળિયા ૨૧, ૫૦
૨૮૩, ૩૫૨, ૪૩૦, ૪૪૭,	માંકણી ૩૬૫
૪૫૬, ૪૬૧, ૪૬૨, ૪૬૫	માંગરોળ ૬, ૧૦, ૨૬, ૩૪, ૩૫,
મારીચ ૨૬૪	૨૫૬, ૨૬૦, ૩૨૬, ૩૩૦,
'માઈ ડેયપુરાણ' ૨૬૨, ૨૬૭, ૨૬૬,	૩૪૭, ૩૫૦, ૩૬૭, ૩૮૦,
૨૭૩, ૨૮૩, ૨૮૮-૨૯૦,	૩૬૬, ૪૩૧, ૪૬૧
૩૧૬-૩૧૬, ૪૩૩, ૪૪૩,	માંલ ૨૬૧, ૩૧૬, ૩૫૬, ૩૭૫,
૪૫૨	૩૭૬, ૪૦૩, ૪૬૪
માર્ટિન, સેટ ૨૭૧	માંલ્યા ૧૪
માર્તિકાવ્રત ૨૩૧, ૨૩૬	માંલવી ૩૭૬
માર્શલ ૧૩૬, ૪૮૮	માંલવ કુમર ૧૦
માલણ ૨૨	માંલવા ૧૫
માલન ૩૨૫	માંલવી ૨૨

મધાતા ૩૩૬	-	મૂલનાથ દેવ ૩૭૬	-
મિત્રવિંદા કાલિદી ૨૨૭		મૂલરાજ ૨૭૩, ૨૮૦, ૨૮૧, ૩૨૬,	
મિથિલા ૨૨૭	-	૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૮, ૩૭૧,	
મિયાણી ૨૬, ૨૪૦		૩૭૨, ૩૭૫, ૩૭૬, ૪૬૧,	
મિરાશી ૨૬૪, ૨૬૫, ૩૯૯, ૪૦૦,		૪૬૨, ૪૮૯, ૪૯૧	
૪૪૧, ૪૪૩, ૪૮૫, ૪૮૬,		મૂલવાસર ૩૩૮	-
૫૦૦	-	મૂલસણુ ૮૨	
મિસર ૮૭, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૯		મુલુક મૂહિલ ૨૬૦, ૩૪૭, ૩૫૦, ૪૬૧	
મિહિર ૪૩૫-૪૩૭, ૪૪૪		મૂલેશ્વર ૩૭૫, ૩૭૬	
મિહિરકુલ ૪૩૭		મૂળદારકા ૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૩, ૨૪૫,	
મિહિરભોજ ૨૮૦, ૨૮૨		૨૮૭, ૨૮૮, ૩૩૧, ૩૩૨,	
મીઠાપુર ૨૬		૩૫૬, ૩૬૧, ૪૩૯	
મીનનગર ૧૩૨		મૂળી ૫૦, ૪૫૬	
મીનલક્ષર ૩૮૨		મેઠિ ૮૨	
મીઠોળા ૧૫, ૨૫, ૩૨૫, ૩૩૫		મેઠડોનલ ૨૮૪	
મુખલ ૪૭, ૪૯, ૪૭૭, ૪૯૫		મેઠલ પર્વત ૧૪	
મુચકુંદ ૨૩૪		મેઘહત ૨૮૯, ૩૨૧	
મુચકુંદશાહ ૩૦૭		મેઘનંદિ ૪૯૨	
મુદેરા ૩૭૨	-	મેઘનાદ શાહા ૪૯૭	
‘મુદ્રિતકુમુદ્યંત્ર પ્રકરણ’ ૩૮૦		મેઝ ૪૪૬	
મુનશી ૨૨૧, ૪૪૮, ૪૫૬, ૪૫૭		મેડિયા ૪૪૬	
મુનિ સુવ્રત ૩૪૩	-	મેલા ૩૭૦	
‘મુનિસુવ્રત-સ્વામિચરિત’ ૨૮૧, ૩૭૯		‘મેહિનીકાશ’ ૨૫૬	
મુરનિસુંદ ૨૨૮		મેટુ ૨૦૫, ૪૪૩	
મુહડાસય ૩૭૪, ૩૭૮		મેટુગંગાચાર્ ૩૪૫, ૩૬૨, ૪૯૨	
મુંજ ૨૮૧, ૩૭૪, ૩૮૧, ૪૫૬		મેલુહા ૧૫૫, ૧૬૧	
મુંડા ૨૬૨		મેવાડ ૩, ૬, ૩૫, ૪૭, ૫૧, ૧૮૩,	
મુંદ્રા ૨૭, ૧૩૦, ૩૬૫		૨૮૯, ૩૧૮, ૩૨૦, ૪૬૦	
મુંબઈ ૪૬, ૪૭, ૪૯, ૯૨, ૧૦૪,		મેવાસ ૫૦	
૧૦૫, ૧૧૭		મેઓ ૧૩, ૩૨૫	
મૂર ૩૨૩		મેસરી ૧૪	

भेसोपोदाभिया १२६, १५४, १५५,
१६८

भैनाक पर्वत ३२२

भैयूर १६२, १६७, २६६

भोअडीघाट १५

भोजनीन ३८६

भोटी भोरु ३८३

भोडासा १३, ३७४, ३७८, ४०२

भोडे ३६६, ३७२

भोटेरम् ३७२

भोदेरु ३७१

भोदेरुअ अध्यात्म ३७२

भोदेरु ३७२

भोदेरा ३३२, ३३३, ३३६, ३७२,
४६४

भोदेरु ३३३, ३७२

भोनेडीस २६२

भोनोभोसन ३५०

भोरधार ११

भोरणी १०, २१, ४६, ३६४, ४४५,
४४६

भोरा ४

भोहडवास ४०२

भोहडवासक ३७४

‘भोहडवास’ २८२

भोहरे ३३३, ३७२

भोहरे-लो-हो ११३, ११८, १२०,
१२५, १३०, १३५, १३७,
१३६, १४२, १४३, १४८,
१५५, १५७, ४३१, ४३२

भोजिबोधि ४३१, ४३२

भौखिस्तान ३६१

‘भौसलपर्व’ २३७, २३६, २६३, २८७,
३२३, ३३७

भौसलपर्व २२६

भक्षार विहार ३३४

‘भक्षार’ ३७०, ४५३, ४५८

भक्ष २३२, २३४

भक्षना २६४, ३१३, ३१६, ३२१,
३२३

भक्षति २२४, २३४

भक्ष-पाल २८२

भक्षोदाभा ३७६

भक्षोदेवसुरि ३४८

भक्षोधर ३४८

भक्षोधिर्मा ४८८

भक्षवास्थणी २६४

भक्षवात भक्ष ३३४

भक्ष ३६६

भक्षनस्वांग ४८/आ, २७१, २७५,
२७६, २८५, ३४३, ३५२,
३७०, ३८४, ४४७, ४४६,
४८१

भक्षणी ४३५

भक्षणे ८८

भक्षिर्भिर २२८, २५४, २५७, २७६,
३३६

भक्षित-तैग्रिस १५४, १६०, १६७

भक्षुधान २२६

भक्षाय ३५, ४२, ८८, ६४

भक्षे २७६

भक्ष ४३५

ચેત્સી ૪૫૨	રંગપુર ૮૨, ૯૭, ૧૦૧, ૧૦૪, ૧૦૫,
ચોગરાજ ૩૬૭	૧૨૬, ૧૨૯, ૧૩૮, ૧૩૯,
ચૌગેન ૪૫૮	૧૪૯, ૧૫૧, ૧૭૨, ૧૭૫-
પ્રસામોતિક ૩૬૦	૧૭૭, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૨,
‘રઘુવંશ’ ૨૬૭, ૨૬૮	૧૮૩, ૧૮૫-૧૮૭, ૪૩૦
૨. ચ. મનુભદ્રા ૪૮૫	રંગમતી ૨૦
રત્નપૂતાના ૪૬૫	રાધકૃષ્ણ ૩૨૫
૨૬- ૨૬૨	રાજકોટ ૯, ૧૦, ૪૬, ૪૯, ૭૧,
રઠિક ૨૬૨	૯૮, ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૬૨,
રણજિતસાગર ૨૩૨	રાજગૃહ ૩૭૩
રણછોડજી મંદિર ૨૪૫	‘રાજતરંગિણી’ ૪૩૭
રણછોડપુરા ૮૨	રાજપીપળા ૮, ૯, ૧૫, ૩૩, ૩૪,
રણછોડરાયજી ૩૨૩	૪૧, ૫૦, ૭૪, ૮૪, ૧૬૨,
રણધીરજી ૪૪૬	૩૯૫
રણસિંહ ૩૩૫	રાજપૂતો-પેટાસાતિઓ ૪૩૫
રતનપુર ૪૧, ૮૪	રાજશેખર ૨૫૨, ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૭૦,
રતનમાળા કુંગર ૮, ૯	૨૭૧, ૨૭૬, ૨૭૮, ૨૮૪,
રતનમણિરાવ બીમરાવ ૩૭, ૨૭૮,	૨૮૫, ૨૮૮, ૨૮૯, ૨૯૪,
૩૧૫, ૩૮૩, ૩૯૦, ૪૪૮	૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૮-૩૨૧,
‘રત્નમાળ’ ૩૬૬	૩૨૩, ૩૪૨
રતનવતી ૩૫૬	રાજશેખરસુરિ ૩૧૮
રત્નશેખર સુરિ ૩૭૯	રાજસૂય ૨૨૮, ૨૩૯, ૩૩૯, ૩૪૦,
રત્નાદિત્ય ૩૬૭	૩૪૨
રમણલાલ ના. મહેતા ૩૨૦, ૩૩૨,	રાજસ્થાન ૩, ૬, ૭, ૪૦, ૪૬,
૩૭૧	૪૮, ૪૮-આ, ૪૯, ૧૨૬,
રવગ્રામ ૩૬૫	૧૫૨, ૧૭૮, ૧૮૨, ૧૯૦,
રવિકીર્તિ ૨૭૫	૨૧૩, ૨૨૪, ૨૫૩, ૨૮૯,
રવેચી ૨૭૨, ૩૬૫	૩૧૨, ૩૧૮, ૪૩૯, ૪૪૨,
રસિકલાલ છો. ખરીખ ૩૮૩	૪૬૨, ૪૬૩, ૪૭૧, ૪૮૯,
રંક ૩૮૧	રાજિ ૨૮૦
	રાજિમતી ૨૩૨

રાજમતી છિંપિકા ૨૭૮	રાયપુર ૧૩૩
રાજુલા ૨૧, ૩૫૬	રાવ ૪૩૧
રાહિ ૪૪૭	રાવણુ ૨૬૪
રાણુક ૩૫૮, ૩૫૯	‘રાવણુવધ’ ૩૫૨
રાણુકદેવી ૨૮૫	રાવલ ૩૬૦
રાણુપુર ૧૮૦, ૩૩૫	રાવી ૨૩૨
રાણા ખેમાણ ૨૮૭	રાષ્ટ્રિક ૪૦૩, ૪૩૪, ૪૪૭
રાણીની વાવ ૩૬૮	રાષ્ટ્રીય પંચાંગ ૪૬૬
રાણીપ ૩૨૩	‘રાસમાળા’ ૪૫૬
રાધનપુર ૧૨, ૫૦, ૨૬૧, ૩૭૫	રાદર ૧૫
રાપર ૧૧, ૩૬૫	રિશ્તિક ૨૬૨
રાખડાલ ૩૨૬	રિહનગર ૨૭૬
રામ ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૨૧, ૨૫૮, ૨૬૩, ૨૭૬, ૨૬૩, ૨૬૪, ૩૬૮, ૩૭૫, ૩૯૨	રુકમતી ૨૧, ૨૨
રામકૃષ્ણ ગો ભાંડારકર ૩૭૦	રુકમિણી ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૩૨, ૨૪૦
રામતીર્થ ૨૯૩	રુકમી ૨૨૬, ૨૫૫
રામદેવ ૩૮૯	રુદ્ર ૨૨૭
રામનગર ૪૭, ૫૧	રુદ્રામા ૫૨, ૫૩, ૨૫૩, ૨૫૮, ૩૬૬, ૨૬૮, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૩, ૨૮૪, ૩૨૦, ૩૩૪, ૩૪૫, ૪૪૧
રામભદ્ર ૨૭૬	રુદ્રભૂતિ ૪૪૩
રામલાલ યુ મોદી ૩૮૩	રુદ્ર મહાકાલ પ્રાસાદ ૩૬૮
રામસિંહ રાઠોડ ૩૭	રુદ્રમાતા ૨૨
‘રામાયણ’ ૨૫૩, ૨૫૮, ૨૬૩, ૨૮૯, ૨૯૦, ૨૯૩, ૨૯૪, ૩૧૫, ૩૧૭, ૩૧૯, ૩૪૦, ૩૪૪, ૪૩૨	રુદ્રમાળ ૩૬૮
‘રામોપાખ્યાન’ ૨૯૪	રુદ્રસિંહ ૪૪૧, ૪૪૩
રાયકા ૪૬૪	રુદ્રસેન ૩૩૮, ૪૪૧, ૪૬૮
રાયખડ ૩૭૭, ૩૮૦	રુદ્રસેનવિહાર ૩૩૫
રાયચુર ૧૮૮	રૂપલ ૩૯૬
રાયચૌધરી ૪૯૮	રૂપડ ૧૫૧
	રૂપારેલ ૨૦
	રૂપેણુ ૧૨, ૧૬

રૂંઢ	૧૫	રોણકી	૩૫૮
રેણુકા	૨૧૩	રોણિયા બેટ	૨૭
રૈસન	૪૪૩, ૪૬૮	રૈબાર્ટ પ્લસ	૬૬
રેવ	૨૦૫, ૨૫૫	રોમ	૨૪૬, ૨૬૬
રૈવત	૨૩૪	રોમક	૨૭૧
રૈવતધાર	૨૮૭	રોમા	૨૬૬, ૩૪૨
‘રૈવંતગિરિ રાસુ’	૨૮૨, ૨૮૫, ૨૬૨, ૩૪૧, ૩૪૬	રોહા	૧૨
રૈવતી	૨૦૬	રોહાણક	૩૫૮
રૈવા	૧૪, ૨૬૭, ૩૧૬, ૩૪૨	રોહિણી ૨૨૫-૨૨૭, ૨૩૦, ૨૩૨	
રૈવાકાઠા	૪૦, ૪૭, ૫૦, ૪૩૨	રોહિણી ભાવવતી	૨૨૭
‘રૈવાખંડ’	૩૧૬	રોહીશાળા	૩૫૮
રૈવત	૨૧૬, ૨૩૭-૨૩૯, ૨૪૨, ૨૮૩, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૯૦, ૩૬૫, ૪૩૩	લકુલીશ	૩૬૪, ૪૪૫
રૈવતક	૨૨૮, ૨૩૬, ૨૩૯-૨૪૩, ૨૫૬, ૨૬૮, ૨૭૪, ૨૮૪- ૨૮૮, ૨૯૨, ૩૨૪, ૩૩૧, ૩૩૬, ૩૫૭, ૩૬૮	ભક્ષ	૩૬૪
રૈવત કંકુલી	૪૩૩	લક્ષારામ	૨૬૨
રૈવતક્ષેત્ર	૩૩૧	લક્ષમણ	૨૬૩, ૨૬૪, ૪૫૩, ૪૫૮
રૈવતક ગિરનાર	૨૪૦	લક્ષમણા	૨૨૭, ૨૬૪, ૩૨૨
રૈવતક ગિરિ	૨૩૮, ૨૮૪, ૩૨૬, ૩૩૭, ૩૪૭	લક્ષ્મીસાગરસુરિ	૩૭૬
રૈવત ગિરિ, રૈવત વન	૨૬૨	લખતર	૪૫૦
રોચમાન	૨૦૫	લખપત	૪, ૧૧, ૧૨, ૨૭, ૩૩૨
રોજડી	૬૯, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૫૧, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૮૩-૧૮૫	લખ્યારામ	૩૬૬
રોઝડી	૭૪, ૮૦	લગાશ	૧૬૦
રોઝી દાપુ	૨૫	લઘુ પાપાણુયુગ	૪૩૦
		લટ્ટો	૨૭૮
		લલિતા દેવી	૩૫૪
		લલિતા માતા	૩૮૦
		લવણપ્રસાદ	૨૮૨, ૩૭૬, ૩૮૨
		લસુંદા	૧૩, ૧૭
		લંપકો	૪૫૨
		લાક્ષાગૃહ	૨૨૭
		લાયણાક્ષ	૪૫૮
		લાખાક	૩૬૫

લાખા ટાપુ ૨૬૨
 લાખાપર ૧૦૬
 લાખા ક્ષેત્ર ૩૬૫
 લાખાખાવળ ૧૦૬, ૧૦૭
 લાટ ૪૮/આ, ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૭૪-
 ૨૮૦, ૩૧૭, ૩૬૯, ૩૮૪, ૩૯૧
 ૩૯૪, ૪૦૦, ૪૦૨, ૪૩૩, ૪૪૪
 ૪૪૯, ૪૭૪, ૪૮૩, ૪૮૮
 લાટદેશ મંડલ ૪૦૨
 લાટદેસ ૨૭૬
 લાટ મંડલ ૪૮/આ
 લાટાવન ૨૭૮
 લાટિયા ૨૭૭
 લાટી ૨૭૭, ૨૭૮
 લાટશ્વર મંડલ ૨૭૫
 લાટયાવન ૨૭૮
 લાઠી ૫૦, ૩૬૪
 લાડ ૨૭૬
 લાણાસરી ૫
 લાવાણુ ૪૫૮
 લાર ૨૭૭
 લારખાના ૨૭૭
 લાર દેસ ૨૪૩
 લારિકા ૨૭૪, ૨૭૭, ૨૭૮, ૩૫૦
 લાર્સા ૧૬૨
 લાપાક ૩૬૫
 લાસન ૩૫૫
 લાખ ૨૭૫, ૩૫૫
 લાંધાજી ૭૦, ૮૩, ૮૩, ૮૭,
 ૮૯-૯૧, ૯૫, ૧૦૩
 લિખિતખંડ ૩૬૩

લીમડી ૪૯
 લીબડી ૧૦૩, ૧૦૪
 લીખોડા ૩૬૪
 લુહવિગ ૨૮૪
 લુણાવાડા ૫૦, ૩૨૫, ૩૨૬
 લુણપસાય ૩૭૬
 લુણા ૧૦૬
 લુણી ૪, ૧૩, ૨૬૪
 લેલે, વી એસ. ૧૧૭
 લોથલ ૮૨, ૯૭, ૧૦૧-૧૦૩, ૧૦૫,
 ૧૦૭, ૧૧૧-૧૧૩, ૧૧૫-૧૨૨,
 ૧૨૪-૧૨૬, ૧૨૯-૧૩૨, ૧૩૫,
 ૧૩૮-૧૫૦, ૧૫૨-૧૬૨, ૧૬૫,
 ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૧, ૧૭૩, ૧૭૫,
 -૧૭૮, ૧૮૦-૧૮૨, ૧૮૪, ૧૮૬,
 ૧૮૯, ૧૯૦, ૪૩૦-૪૩૨
 લોલો ૨૭૫
 લોલિયાણુક ૩૪૮
 લોલાણુ ૩૯૧
 લોદાર ૫૦૫
 લોદારી ૩૬૧
 લોદાસુર ૩૭૩
 લોદિગદ્દશ ૩૯૬
 વક્રમાત ૨૬૦
 વગ્ગડ દેસ ૩૭૪, ૩૭૮
 વગ્ગ ૨૨૧
 વગ્ગ, આર્ય ૨૬૫
 વગ્ગા ૪૫૩
 વગ્ગન ૩૨૫, ૩૩૯
 'વગ્ગાગિરિ' ૩૨૫
 વગ્ગાગિરિ ૩૫૬

વળિણી	૩૧૫	વત્સગુહ્ય	૨૬૮
વટનગર	૩૬૩, ૩૬૪	વત્સવલક	૩૨૫
વટપત્ર	૩૬૩	વદરસિદ્ધિ	૩૮૭, ૩૮૮
વટપદ્ર	૩૬૩	વધૂસરા	૨૧૯
વટપદ્રક	૩૫૧, ૩૬૨, ૩૬૩, ૪૦૩	વનરાજ	૩૬૬, ૩૬૭, ૨૭૨, ૪૩૪,
વટપદ્મિકા	૩૬૪		૪૮૯
વટપુર	૩૬૩	વનરાજવિહાર	૩૬૬
વડનગર	૪૮-આ, ૫૩, ૨૦૫,	વનસ્થલિકા, વનસ્થલી	૩૪૭
	૨૫૫, ૩૩૨, ૩૬૪,	વનોડા	૧૪
	૩૬૬-૩૭૧, ૩૮૮, ૪૬૪,	વપોષકા	૩૨૫
	૪૬૫	વરદાનક્ષેત્ર	૩૨૬-૩૩૧
‘વડનગરપ્રશસ્તિ’	૩૭૧	વરડા	૩૨૫
વડ(ટ)પદ્રક	૩૬૩	વરાહ	૨૬૦, ૨૬૧, ૩૪૦
વડલી, વડાલી	૪૮-આ, ૩૬૪	વરાહદાસ	૨૭૦ ૩૩૮, ૩૬૧
વડિયા	૫૦	વરાહભિહિર	૨૫૨, ૨૫૯, ૨૬૮, ૨૭૪,
વડીયાર	૩૭૬		૨૮૫, ૫૦૦
વડેલી	૮૨	વરાહમંદિર	૩૮૨
વડોદરા	૧૪, ૧૬, ૧૮, ૩૦, ૩૨,	વરસી	૧૩
	૩૩, ૩૪, ૪૧, ૪૩, ૪૬,	વરિઆવિ	૩૬૮
	૪૬, ૫૧, ૮૧, ૨૭૬, ૩૨૨,	વરિયાવ	૧૫, ૩૬૮
	૩૩૩, ૩૬૪, ૩૮૧, ૩૯૨-	વરુણ	૨૦૭, ૨૦૮, ૨૧૮
	૩૯૫, ૪૦૦, ૪૦૨, ૪૫૭,	વર્ણાશા	૩૧૮
	૪૫૮, ૪૬૪, ૪૮૩	વર્ણ	૨૭૦
વડુમુખ	૪૫૮	વર્ધમાન ભુક્તિ	૩૬૨, ૩૬૩
વઢવાણ	૧૦, ૩૬, ૪૦, ૪૩, ૪૬,	વર્ધિપથક	૩૭૧, ૩૭૧, ૩૭૬
	૭૧, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૮૩,	વર્ધિવિપથ	૩૭૬
	૪૫૫-૪૫૭	વર્ધમાન મહાવીર	૩૫૨, ૩૬૨, ૩૬૩
વઢિયાર	૧૭	વર્ધમાનપુર	૩૬૩, ૪૫૭
વઢીયાર	૩૬૩, ૩૭૬	વર્ધમાનસરિ	૩૭૨
વણાકબોરી	૧૭	વલ્લભ	૪૧૪
વલ્લ	૪૫૦, ૪૫૩, ૪૫૮,		

वक्षणी २६, ३५, ४८-अ, २५५, २५६,
२६०, २७५, २७६, ३४६, ३५१
-३५२, ३५६, ३५७, ३६२,
३६४, ३६७, ३७०, ३७२, ३७३,
३८१, ३८४, ३८५, ४३२, ४५३
-४५५, ४५८, ४६८, ४६५,
४८१, ४८३, ४६१

वक्षणीनाथ ३७३, ३८१

'वक्षणीभगवत्प्रभ' ३५०

वक्षणी विद्यापीठ ३५२

वक्षणी संवत् ४७६-४८२, ४८८, ४८२
४६३

वक्षसांड १६, १६, २५, ४६, ४६, ४६,
७०, ३०४, ४००, ४०१

वक्षसाष्टा ७५

वक्षसिनी ३२२

वक्षसी ३५३

वक्षसा ६, आचार्य ४१३, ४६१

वक्षसाविद्यानगर ४०६

वक्षसाष्टि १४८

वक्षसाष्टि ३८३

वक्षसा ४३

वक्षसा २०८, २१२, २८३, ३१४, ३२०
४४८, ४५०, ४५३

वक्षसा आचार्य ३३४

वक्षसा २३४

वक्षसा २२५, २२६, २३०, २३२,
२३४

वक्षसा ३१८, ३२७, ३३१, ३४३,
३४८, ३५०, ३५२, ३६३,
३७२, ३७३, ३८१, ३८२,

३८७, ३८८, ३८०, ३९४,
४६३

'वक्षसा-नेत्राचार्य' ३४३

वक्षसाष्टि ३२६, ३३०, ३३१, ३३५,
३४५, ३४७

'वक्षसाष्टि-भावाच्य' ३८१, ३३६,
३३७

वक्षसा-वक्षसा ३६६

वक्षसा ३६६

वक्षसा भाटी १४, २३

वक्षसा ५०, ८१, २५३, ३७०, ४८०

वक्षसा २०, ३३६, ३३५, ३४७,
३४८, ३५६, ३६०, ३६४,
३७०, ४१८, ४५६

वक्षसा-वक्षसा ३२५

वक्षसा ३२५

वक्षसा ३२५

वक्षसा १८

'वक्षसाष्टि' ४४८

वक्षसा ५, १४, २२, ३०, ३५३,
३६३, ३६५, ३६७, ३६७,
३६५, ३७४, ४३८

वक्षसा ३६६

वक्षसा ३६६

वक्षसा, ४६, ३७३

'वक्षसाष्टि' ३७३

वक्षसा ३३८

वक्षसाष्टि ३८५, ३३१

वक्षसा १८, ३८३

'वक्षसाष्टि' ४४८, ४४८

वक्षसा ३६३

वक्षसाष्टि ३६६, ३६६, ३६६

ବାଈଞ୍ଜ ୩୨୩, ୩୮୦
 ବାଈବନଗର ୩୮୦
 ବାଈସିନୋର ୧୪, ୧୭, ୩୪, ୪୦, ୫୦
 ବାଈସିଆ ୬୩
 ବାଈସିଆ-ପେଟାସାତିଆ ୪୬୫
 ବାଈତାପି ୪୫୧
 ବାଈବ୍ରଜ ୧୩, ୧୪, ୮୧, ୨୭୫,
 ୩୧୫, ୩୨୧, ୩୮୪, ୩୯୨
 ବାଈତ୍ୟାସନ ୨୫୨, ୨୬୮, ୨୭୪, ୪୫୮
 'ବାଈତ୍ୟାସ' ୩୭୯
 ବାଈଦିବସ୍ତରି ୩୪୩, ୩୭୯
 ବାଈପୀ ୩୨୪
 ବାଈଗୁପ୍ତାଣୀ ୩୪୮
 ବାଈମନ ୨୭୩, ୨୮୩, ୨୮୯, ୩୩୬,
 ୩୪୭
 ବାଈମନନଗର, ବାଈମନପୁର ୩୩୧, ୩୪୫,
 ୩୪୭
 'ବାଈମନପୁରାଣ' ୨୫୯, ୨୬୯, ୩୧୬,
 ୩୧୭, ୪୩୪
 ବାଈମନରଥାଣୀ ୩୪୫, ୩୪୮, ୩୬୩,
 ୩୭୮, ୩୭୯, ୩୮୩, ୪୧୪
 ବାଈବ୍ରଜ ୩୩୬
 ବାଈସୁ ୨୮୩, ୨୮୯
 'ବାଈସୁପୁରାଣ' ୨୫୫, ୨୫୯, ୨୬୫, ୨୬୭,
 ୨୬୯, ୨୭୩, ୨୮୪, ୩୧୮,
 ୩୧୯, ୪୩୪, ୪୫୨
 ବାଈଶୁଭାବତ ୨୨୭
 ବାଈଶୁଭାସୀ ୩୧୭, ୩୫୪
 ବାଈର୍ତ୍ତମୀ ୩୧୫, ୩୧୮, ୩୨୧
 ବାଈର୍ତ୍ତମୀ ୩୨୧
 ବାଈର୍ତ୍ତମୀ-ଜାଈମତୀସଂଗତୀର୍ଥ ୩୨୧

ବାଈଶ୍ଚୟ ୪୫୮
 ବାଈଶ୍ଚୟ ୩୫୩, ୩୫୪
 ବାଈଶ୍ଚୟ ବାଈଶ୍ଚୟ ୩୫୨
 ବାଈଶ୍ଚୟ ୧୨
 ବାଈଶ୍ଚୟ ୩୫୩-୩୫୫
 ବା. ଶି. ଶା. ୨୭୮
 ବାଈଶ୍ଚୟ ୩୫୩, ୩୮୪
 ବାଈଶ୍ଚୟ ୨୫୮, ୨୬୩
 ବାଈଶ୍ଚୟ ୧୪, ୨୩, ୭୫, ୮୨
 ବାଈଶ୍ଚୟପୁର ୨୫୮, ୨୬୦
 ବାଈଶ୍ଚୟନାମ ୩୩୫
 ବାଈଶ୍ଚୟ ୨୦୬, ୨୨୪, ୩୪୬
 ବାଈଶ୍ଚୟ ବିଷ୍ଣୁ ମିରାଶୀ ୨୬୩
 ବାଈଶ୍ଚୟ ୨୬୩
 ବାଈଶ୍ଚୟ ୧୦, ୪୯
 ବାଈଶ୍ଚୟ ୧୬, ୫୦, ୨୫୩, ୨୭୪
 ବାଈଶ୍ଚୟ ୧୩, ୪୭, ୨୫୩, ୩୦୭,
 ୩୧୮, ୩୭୪
 ବିକିଶ୍ଚୟ ୩୨୫
 ବିକିଶ୍ଚୟ ୩୬୦, ୪୮୮, ୪୯୧
 ବିକିଶ୍ଚୟ ସଂସଦ ୪୮୧, ୪୮୭, ୪୮୫,
 ୪୮୭-୪୯୦, ୪୯୨-୪୯୪,
 ୪୯୭
 ବିକିଶ୍ଚୟ ୩୭୪, ୩୯୦, ୩୯୨,
 ୪୮୭, ୪୮୮
 'ବିକିଶ୍ଚୟଦେବସ୍ତରି' ୨୮୧
 'ବିକିଶ୍ଚୟଶ୍ଚୟ' ୪୯୨
 ବିକିଶ୍ଚୟ ୩୮୬
 ବିକିଶ୍ଚୟନଗର ୮, ୫୦
 ବିକିଶ୍ଚୟପୁର ୪୦୦, ୪୦୧

વિજયરાજ ૩૯૩, ૩૯૭, ૪૦૦

વિજયસાગર ૨૨

‘વિજયસિદ્ધસૂરિયરિત’ ૩૪૩, ૩૬૬,
૩૬૮

વિજયસેન ૪૪૧

વિજયપાનંદ ૩૬૦

વિજયપુર ૬૯, ૮૨, ૪૦૦

વિજય રાણક ૪૦૧

વિજયલક્ષ્મણ ૪૦૦, ૪૦૧

વિકૃષ્ઠ બાલાજી ૫૦૧

વિતરતા ૩૧૯

વિહર્ષ ૨૨૪, ૨૨૬, ૩૧૯

વિહર્ષરાજ ૩૧૯

વિહર્ષા ૩૧૯

વિદ્વાદુષ્ટ ૩૯૨

વિકુર ૩૫૩

વિદ્યાપુર ૩૬૩

વિદ્યુતપુર ૪૦૩

વિનયચંદ્ર ૩૮૭, ૪૦૨

વિનયન ૨૬૩

વિનયન-કુરુક્ષેત્ર ૩૧૩

વિન્સેન્ટ સિમથ ૪૪૮

વિમલગિરિ ૩૩૬

વિમલગુપ્ત વિહાર ૩૬૪

વિમલનાથ ૩૫૫

વિમલમંત્રી ૩૭૧

વિમલાદિ ૩૫૪

વિરાટ ૨૬૨

વિરાધ ૨૯૪

વિલાસિની ૨૮૫, ૩૨૪

‘વિવિધતાઈ’ ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૯૧,

૨૯૨, ૩૧૬, ૩૨૧, ૩૨૫,

૩૨૭, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૮,

૩૪૦, ૩૪૩, ૩૪૬, ૩૪૮,

૩૪૯. ૩૫૨-૩૫૭, ૩૬૭,

૩૭૨-૩૭૪, ૩૭૬, ૩૭૮,

૩૮૧, ૩૮૫, ૩૮૭, ૩૮૯,

૩૯૧

વિવિધન ૬ સેન્ટ્રી માટેનું ૩૭૦

વિશાખાપદ્મનમ્ ૧૧૭

‘વિશૌષાવશ્યકભાષ્ય’ ૫૦૦

વિશ્વમર્ષ ૨૩૪

વિશ્વનાથ ૨૭૭

વિશ્વમાલા ૨૮૯

વિશ્વસિદ્ધ ૪૪૧

વિશ્વસેન ૪૪૧

વિશ્વામિત્ર ૨૦૭, ૨૨૧, ૨૩૦, ૩૧૪,
૩૨૦

વિશ્વામિત્રા ૧૪, ૨૦૯, ૩૨૨
વિશ્વામિત્રી

વિષ્ણુ ૩૮૨

વિષ્ણુમયા ૨૪૦

વિષ્ણુગુપ્ત ૨૫૮

‘વિષ્ણુપુરાણ’ ૨૧૬, ૨૩૭, ૨૫૯,
૨૬૫, ૨૮૭, ૩૨૯,
૩૩૭, ૪૩૩

વિષ્ણુપ્રમાણ ૨૪૦

વિસનગર ૪૬૪

વિસાવાડા ૨૪૫, ૨૮૭, ૩૩૧

વિંદ ૨૬૬

વિંધ્ય ૬, ૭, ૧૩, ૧૩, ૨૫૩, ૨૬૭, ૨૭૪, ૨૭૬, ૨૮૩, ૨૮૮, ૨૮૯, ૩૧૬, ૩૧૯, ૩૨૨, ૪૩૪	વૃદ્ધનગર ૩૭૦ વૃદ્ધવાદિમુરિ ૩૪૩ વૃદ્ધિનગર ૩૩૨ વૃષિણુ ૨૨૪, ૨૨૬, ૨૨૮-૨૩૦, ૨૫૬
વીળપુર-વિળપુર પત્તન ૩૬૩, ૪૦૩	વૃષિણુ-અંધકો ૨૩૧, ૨૪૦
વી. બી આઠવલે ૨૪૦, ૩૪૦	'વૃષિણુશા' ૨૦૪, ૨૯૨
વીમ-કેડકીસીસ ૪૭૪	વેકમપ્પલ ૨૭૨
વીરઠામા ૪૪૧	વેકમી ૩૨૨
વીરધવલ ૩૨૦, ૩૩૫, ૩૪૭, ૩૪૮, ૩૬૬, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૭- ૩૮૯, ૩૯૧	વેટેલિન ૧૪૬ વેફોર્ડ ૧૪૬
વીરનાથ શેઠ ૩૪૩	વેણા ૨૬૫, ૨૮૯
વીરનારાયણપ્રાસાદ ૪૨૧	વેણાસા ૩૧૮
વીરનિર્વાણ સંવત : ૪૯૨, ૪૯૩	વેણુ ૨૮૭, ૩૪૧
વીરપુર ૫૦, ૩૫૭	વેણુમંત ૨૩૮
વીરમ ૩૬૩, ૩૭૬, ૩૮૭	વેણુમાન ૨૮૬, ૨૮૭
વીરમગામ ૧૬, ૨૬૧, ૩૭૫, ૩૭૬, ૪૩૯	વેણુ-વેણુ ૩૧૮, ૩૧૯
વીરમેશ્વર ૩૭૬	વેત્રવતી ૩૨૧, ૩૬૨
વીરવર્માતટાકવલ્લ ૩૨૫	વેદગર્ભશિશિ ૩૭૫
વીરસેન ૨૬૨	વેદભવન ૩૩૨, ૩૩૩
વીરસ્વામી ૩૭૨	વેરાવળ ૨૬, ૨૮, ૩૫, ૬૭, ૧૦૬, ૩૪૯, ૪૪૪, ૪૮૨, ૪૯૩
વીસલદેવ ૨૭૬, ૩૬૦, ૩૬૩, ૩૬૬, ૩૭૧, ૩૭૫-૩૭૬, ૩૭૯, ૩૮૬, ૩૮૭, ૩૯૪, ૪૦૩	વેંગી ૪૫૧, ૪૫૮
વીસલ પંડિત ૩૪૮	'વૈનયતીકોશ' ૪૪૪
વૃક્ષ ૨૮૩	વૈકૃર્ણ ૩૧૬, ૩૧૯, ૩૨૨
વૃત્ર ૩૨૧	વૈદર્ભી ૨૨૭
વૃત્રમ્ની ૩૨૧	વૈદિત્રી સરસ્વતી ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૨૩
વૃદ્ધકટ ૨૯૬	'વૈદનાથપ્રચરિત' ૩૯૪, ૪૦૩
	વૈદનાથ મહાદેવ ૩૯૪, ૪૦૩
	વૈપમક ૨૭૧
	વૈરસિંહ ૩૬૬

વૈવસ્વત	૨૫૫, ૪૩૨	શંખ	૩૪૩, ૩૮૬
વૈશ્વામિત્રી નદી	૩૬૩, ૩૬૫	શ ખંડૂપ, શ ખપુર	૩૭૩
વોક્કળા	૧૭૭	શ ખેસર, શ ખેસર	૩૭૨, ૩૭૩,
વોટર્સ	૨૭૧		૩૭૫
વોનોનસ	૪૭૪, ૪૮૮	શ ખોદાર	૨૫, ૨૪૦, ૨૪૨, ૩૩૮
વૌઠા	૧૩, ૩૨૧	શંભુપ્રસાદ હ દેશાઈ	૩૩૮, ૩૬૧
‘વ્યાકરણ-મહાભાષ્ય’	૨૫૨	શાકલ	૩૩૬
વ્યાસ	૨૬૪, ૩૬૬, ૪૦૦, ૪૬૩	શાંદિસ્ય	૪૫૮
વ્રતક્ષી	૩૨૧	શાતવાહન	૩૨૧
બહીશ્વર	૧૫૪	શામશાસ્ત્રી	૫૦૧
શક સંવત	૪૭૪, ૪૮૦, ૪૮૧	શામળાળ	૩૩૫, ૩૭૫
શકારિ વિક્રમાદિત્ય	૪૮૮	શારદાપીઠ	૩૩૮
શકુનિકા વિકાર	૩૨૭, ૩૩૬, ૩૪૨,	શાર્કરાક્ષિ	૪૫૩
	૩૪૩	શાર્યાત	૪૮-અ, ૨૦૪, ૨૦૫,
શક્તિદેવી	૪૬૦		૨૩૬, ૩૩૭, ૪૩૨, ૪૩૩
શતદ્રુ	૩૨૩	શાલિવાહન	૪૬૦, ૪૬૭
શતધન્યા	૨૨૭, ૨૨૦	શાસ્ત્ર	૨૨૮, ૨૩૬, ૨૮૦, ૨૫૪,
શત્રુજય	૨૬૧, ૩૩૬, ૩૫૪-૩૫૬,		૨૫૬
	૩૬૫, ૩૭૩, ૩૮૧	શાસ્ત્રદેસ	૨૧૩
શક્તલ ધાગ	૧૫૧	શાહ પૂનડ	૩૪૬
શબર	૨૭૦, ૪૩૪	શાખાચન	૨૭૮
શરભંગ	૨૬૪	શાંડિસ્ય	૪૫૩
શરભ ગામ્રમ	૨૬૩, ૨૬૪	‘શાંતિપર્વ’	૨૮૮
શર્યાતિ	૨૦૩, ૨૦૬, ૨૫૫, ૨૫૬,	શાંતિલક્ષ	૩૬૫
	૪૮૨, ૪૩૩	શાંતિસાગરસૂરિ	૨૬૨
‘શલ્યપર્વ’	૨૬૩, ૩૧૪, ૩૨૭, ૩૨૬	શાંતિસૂરિ	૩૬૬
શશ્વિંદુ	૨૨૪	‘શિક્ષા’	૨૫૮
શહરિયા	૪૫૮	શિખિ	૩૮૫
શ કર	૪૫૫	શિનખરદક	૩૬૪
શ કરગણ	૩૬૫	શિયાલકેદ	૩૩૬
શંકરાચાર્ય	૨૪૧, ૩૩૮	શિરવાણિયા	૩૬૪

શિરોહી ૩૩, ૪૭, ૩૦૭
 શિલા ૨૮૯
 શિલાહાર ૪૦૧, ૪૦૧
 શિવ ૩૩૫, ૩૮૨, ૩૯૮
 શિવકપદ્મ ૩૪૮
 શિવપતન ૩૫૦
 શિવભાગ પુર ૪૮-આ, ૩૯૭, ૩૯૩
 શિવરાત્રિપુર ૮, ૩૨, ૪૮-આ
 શિવ ૨૩૨
 શિવાદૈત ૩૮૧
 શિવોદ્ધત્ત ૩૧૪, ૩૧૫
 શિશુપાલ ૨૨૬, ૨૨૮, ૨૫૫, ૨૮૬,
 ૨૮૭, ૨૩૯
 'શિશુપાલવધ' ૨૮૫
 શિહોર ૧૧, ૩૫૩
 શિદ્ધ ૪૪૭
 શીલ ૨૬
 શીલગુણ્યુરિ, શીલાઆર્ય ૩૬૬, ૩૬૭,
 ૩૭૨
 શીલાદિત્ય ૧૭૦ ૫૩, ૨૭૫, ૩૫૦,
 ૩૫૬, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૭૦,
 ૪૮૧
 રત્ને ૩૬૨
 રત્ને ૨૭૦, ૩૨૫, ૩૪૫,
 ૩૫૪-૩૫૭, ૩૬૨, ૩૮૧,
 ૩૮૮, ૩૯૬, ૫૦૨
 રત્ને ૨૫૬, ૩૬૨, ૩૬૩,
 ૩૬૬
 રત્ને ૩૫૫, ૩૬૧, ૩૬૨
 રત્ને ૩૮૬, ૪૬૦, ૪૮૧
 શીલાદિત્ય વિહાર ૩૩૫

શીલાકૃત્ય ૩૫૪, ૩૭૨
 શુક્રિમાન ૨૮૮
 શુક્રતીર્થ ૧૫, ૨૪, ૩૮૩
 શુભિક ૪૫૨
 શુભ ૨૦૨
 શુભાભીર ૨૬૩-૨૬૫
 શુભ ૨૨૫, ૨૬૫, ૨૭૧
 શુભસેન ૨૨૪
 શુભાભીર ૨૫૮, ૨૬૩, ૨૬૪, ૩૪૦
 શુભાભીર ૨૬૪
 શુભાર્થ ૨૫૭, ૨૬૩, ૨૬૪
 શેઠી ૧૩, ૩૨૧
 શેણવી ૪૩૭
 શેણુ ૧૧, ૧૬, ૩૫૫
 શેરથા ૧૭
 શેપાવન ૧૦
 શેનેય ૨૩૦
 શેલક ૩૪૫
 શેલકપુર ૩૪૫
 શેશુનામ ૨૦૧
 શેણુ ૨૧૧, ૩૧૭
 શેણુતપુર ૨૨૬
 શેણુરિય ૩૧૮
 શેણુરિપુર ૩૫૪
 શેણુરિપુર ૨૩૨
 સ્વામસરોવર ૩૩૫
 અલ્પિકા ૩૬૩
 'આવકાચાર' ૪૬૨
 આવસ્તી ૨૦૨
 આવાયણ ૪૫૩
 શ્રીક્ષેત્ર ૩૪૨, ૩૬૮

શ્રીધર ૩૪૯
 શ્રીનગર ૨૪૦
 શ્રીનાથગઢ ૭૪, ૮૦, ૯૮, ૯૯, ૧૦૩,
 ૧૦૫, ૧૦૭
 શ્રીપતિ ૨૭૦
 શ્રીપાદ કૃષ્ણ બેલવેલકર ૨૬૪
 શ્રીપાલકવિ ૩૬૮
 શ્રીમાલ ૨૭૫, ૪૬૨
 શ્રીમાલનગર ૩૭૧
 શ્રીમાલપુર ૩૫૨, ૩૭૩, ૩૮૧
 શ્રીસ્થલ ૩૩૬, ૩૬૮, ૩૬૯
 શ્રેયાસ ૩૫૪
 'શ્રૌતસૂત્રો' ૨૭૮
 શ્યામશ્રી શીલાદિત્ય ૩૬૮-૪૦૦
 શ્વકેક ૨૨૫
 શ્વભ ૪૮, ૪૮-અ, ૨૫૩, ૨૫૪,
 ૨૬૭, ૨૭૨, ૩૨૦
 શ્વભવતી ૨૭૨, ૩૧૫, ૩૧૮, ૩૨૦,
 ૩૨૧
 ષડીર દેશ ૨૭૨
 સકલદીપ ૩૩૯
 સગતિપ ૪૦૧
 સગમતી ૩૧૭
 સચીન ૨૫, ૫૦
 સન્નેદ ૪૬૪
 સતલજ ૨૬૪
 સતિયાદેવ ૯
 સત્યક ૨૨૫
 સત્યદામા ૪૪૧
 સત્યપુર ૫૧, ૨૮૧
 'સત્યપુરકંથ' ૩૪૮

'સત્યપુરતીર્થકંથ' ૩૬૩
 'સત્યપુર મંડન મહાવીર ઉત્સાહ' ૩૪૮
 સત્યપુર મંડલ ૨૮૦
 સત્યભામા ૨૨૭ ૨૩૦
 સત્યમંદિર ૩૩૨
 સત્યવતી ૨૧૩, ૨૨૧
 સત્યા નામનિતી ૨૨૭
 સત્રાજિત ૨૨૫-૨૨૭, ૨૩૦
 સત્વત ૨૩૪
 સનાળા ૩૫૮
 સપ્તગોદાતીર્થ ૨૬૩
 સપ્તગોદાવરી ૨૭૬
 સપ્તદીપ ૨૫૪
 સપ્તર્ષિનો આરો ૩૭૮
 સફરજંગ મુઝિયમ ૧૨૫
 'સભાપત્ર' ૨૩૭, ૨૩૯, ૨૫૫, ૨૬૩,
 ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૬૯-૨૭૧,
 ૨૭૩, ૨૭૪, ૨૮૬, ૨૮૭,
 ૨૯૩, ૩૩૯, ૩૪૦, ૩૪૨,
 ૩૮૫
 સમાદર ૧૩
 સમાધિ ૨૬૨
 સમિત આર્થ ૨૬૫
 સમી ૩૭૩
 સમુદ્વિભવ ૨૩૨, ૨૬૧
 સરકાર, પ્રો. ૧૪૬-૧૪૮
 સરખેજ ૩૬૮
 સરસ્વતી ૪, ૭, ૧૨, ૪૮-અ, ૧૯૧,
 ૨૩૧, ૨૪૩, ૨૫૬, ૨૫૮,
 ૨૬૩-૨૬૫, ૨૯૦, ૩૧૩
 ૩૧૮, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૬,
 ૩૨૯, ૩૩૦, ૪૩૪

સરસ્વતી-અનુભા સંગમ ૩૧૪

‘સરસ્વતીકે’ ઠાકરણ ૨૭૬, ૨૭૭,

૨૮૧- ‘ ‘ ‘

‘સરસ્વતીપુરાણ’ ૩૧૫

સરસ્વતીસાગરસંગમ ૩૧૪, ૩૧૫,

૩૨૭, ૩૨૯

સર્વદેવ ૩૮૧

સલાયા ૨૫

સસોઈ ૨૦

સહનિગ ૪૬૧, ૪૬૧

સહનિગેશ્વર ૪૬૧

સહદેવ ૨૫૭, ૨૬૬, ૨૬૬, ૨૭૩,

૩૪૨

સહસ્રલિંગસર ૩૧૬, ૩૧૮

સહસ્રાત્રવન ૨૯૨

સહસ્રાણીન ૨૬૬

સજ્જિરિ-સલાદિ ૬, ૯, ૧૬, ૪૧,

૨૬૮, ૨૮૮, ૨૮૯

સંખઉર-સખપુર ૩૭૩

સંખેડા ૧૪, ૧૬, ૧૮, ૩૩,

૪૮/આ, ૫૦, ૩૮૧, ૩૯૪,

૩૯૫

સંગપુરી ૩૫૩

સંગમખેટક ૪૮/આ, ૩૯૪

સંગમસિંહ ૨૬૭, ૩૪૨, ૪૮૩

સંધદામા ૪૪૧

સંધવી ૪૬૨

સંનપ ૨૫૪

સંનપ-સંનન ૩૫૩, ૪૦૦, ૪૦૧,

૪૫૯

સંતરામપુર-૧૭

સંપ્રતિ ૨૬૧

સયાન ૪૦૧

સંયાનપતન ૪૦૧

સંયાનમ ૩૪ ૪૦૧

સાકરલા ૧૧

સાખડ ૩૬૭

સાગરાનૂપ ૨૬૬, ૩૩૯

સાઠોઠ ૪૬૪

સાણુંદ ૩૩૩

સાણા ૧૧, ૩૩૫

સાતપૂડા ૮, ૧૪, ૧૬, ૪૧, ૨૦૪,

૨૦૯, ૨૮૮, ૨૮૯, ૩૨૨,

૪૪૩

સાત્યકિ ૨૨૯-૨૩૧

સાત્વત ૨૨૪, ૨૩૧

સાદોલિયા ૬૯

સાધી ૩૯૩

સાનદીયા ૩૩૩

સાખરકોઠા ૮, ૧૭, ૩૩, ૩૪, ૩૮,

૪૦, ૪૬, ૪૮, ૪૮/આ,

૧૧૦, ૧૬૨, ૨૫૩, ૨૭૨,

૨૭૪, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૩૩-

૩૩૫, ૩૭૪, ૩૮૪, ૪૩૪

સાખરમતી ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૨૩, ૨૪,

૨૯, ૪૪, ૬૯-૭૧, ૭૪-

૭૭, ૭૯, ૮૧, ૮૪, ૯૩,

૧૦૦-૧૦૨, ૧૦૫, ૧૮૯,

૧૯૦, ૨૧૧, ૨૭૨, ૨૭૩,

૩૧૪, ૩૨૦-૩૨૨, ૩૭૩,

૩૮૦

સાખમતી ૩૨૦, ૩૨૩

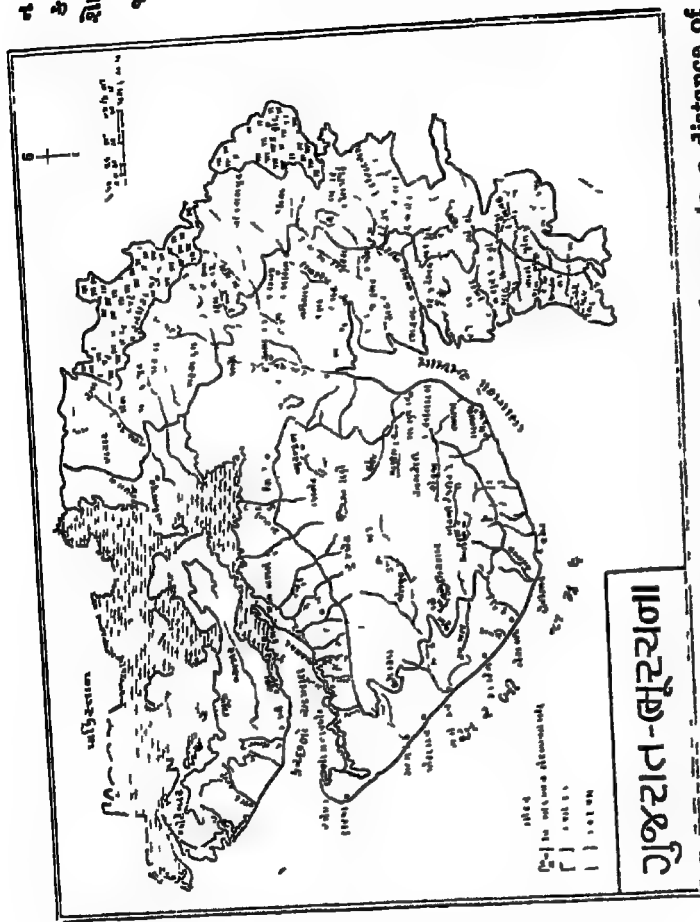
૧૧૯, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૯-	સિંહ સંવત ૪૯૦-૪૯૩
૧૩૧, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૯,	સિંહાદિત્ય ૩૬૧
૧૪૯, ૧૫૧, ૧૫૩, ૧૫૪,	સીતા ૨૫૮, ૨૬૩, ૨૮૯, ૨૯૩,
૧૬૧-૧૬૫, ૧૬૭, ૧૭૧,	૨૯૪
૧૭૨, ૧૮૪-૧૮૧, ૧૮૩-	સીયક ૩૭૧, ૩૭૪, ૩૮૪, ૪૬૧
૧૮૬, ૧૯૩, ૧૯૪, ૨૫૩,	સીરિયા ૧૬૨, ૨૬૯
૨૫૬, ૨૫૮, ૨૬૩, ૨૬૫,	સીંહાડ ૩૧૮
૨૬૮, ૨૭૦, ૨૭૨, ૨૭૫,	સુઅર ૨૬૨
૨૭૭, ૨૮૫, ૩૧૫, ૩૧૭,	સુઅરિ ૨૬૨
૩૨૩, ૩૨૯, ૩૩૧, ૩૩૨,	સુકન્યા ૨૫૫
૩૬૬, ૩૬૦, ૧૪૮	સુકભાદર ૩૮૪
—ખીણ ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૭, ૧૪૭,	સુગ્રીવ ૨૫૮, ૨૬૩, ૨૮૯, ૨૯૦
૧૪૮	સુજનીપુર ૧૯૦
—તીર્થ ૩૧૩, ૩૧૪	સુતીક્ષ્ણ ૨૯૪
—દ્વીપ ૨૭૦	સુત્રાપાડા ૨૬
—દેશ ૪૪૫	સુદતા શૈલ્યા ૨૨૭
—નગરો ૧૧૦, ૧૧૫	સુદર્શન ૨૮૪, ૩૨૪
—મુદ્રા ૧૬૦	સુદર્શન તટાક ૩૪૫
—સંસ્કૃતિ ૪૩૦, ૪૩૧	સુદોષ્ણ ૨૭૩
સિંધુસમુદસંગમતીર્થ ૩૨૯, ૩૩૦	સુનર્મ ૩૧૬
સિંધુરાજ ૨૮૬	સુનીતિકુમાર ચેટરજી, ડૉ. ૪૩૧
સિંધુવર્મા ૨૭૦	સુપ્રભા ૨૩૪
સિંહ ૩૬૦, ૪૯૧	સુઅકત ૪૦૧
સિંહણુ નદી ૨૦	સુઆરા ૨૭૭
સિંહપદ્ધિકા ૩૮૭	સુભગા ૩૮૫
સિંહપુર ૨૭૫, ૩૨૦, ૩૩૬, ૩૫૩-	સુભદ્રા ૨૨૯, ૨૪૧, ૨૮૬, ૨૮૭,
૩૫૫, ૪૫૩	૩૨૬, ૩૩૭
સિંહપુરી ૩૫૪	સુભાક્ષ ૨૩૪
સિંહબાહુ ૩૫૫	સુમતિરત્નાગી ૩૨૬
સિંહલ-સંસ્કૃતિ ૩૫૫	સુમેર ૧૩૭, ૧૫૫, ૧૬૧
સિંહવિક્રમ ૪૯૧	સુમેરી ૧૬૨

સુમત્ર ૨૫૮	સુરેન્દ્રનગર ૪૬, ૪૬, ૮૨, ૩૬૩
સુરકોટડા ૧૦૬	સુરેલી ૩૬૨
સુરઠ ૪૮-આ, ૨૫૮, ૨૬૦-૨૬૨	સુ-લ-ગ ૨૬૧
સુરકા ૪૦૨	સુલતાનપુર ૧૮૪
સુરત ૬, ૧૩, ૩૩, ૪૧, ૪૬, ૪૮-આ, ૪૬-૫૧, ૮૨, ૩૧૬, ૩૬૭-૪૦૦, ૪૫૭, ૪૬૫	સુલયિક ૨૬૨
સુરથ ૨૬૨	સુલવાડ ૪૭, ૨૮૨
'સુરથોત્સવ' ૨૮૨	સુલેમાન ૪૭, ૨૮૨
સુરપાણ્ય ૧૫	સુવણ્ણરેહા ૩૨૫
સુરપાણ્યેશ્વર ૧૫	સુવર્ણમંજરી ૩૫૮, ૩૫૬
સુરપ્રિય ૨૬૨	સુવર્ણરેખા ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૪૫, ૩૪૬
સુરાષ્ટ્ર ૪૮-આ, ૪૮-આ, ૨૫૩-૨૫૭, ૨૫૬-૨૬૨, ૨૬૫-૨૬૮, ૨૭૦, ૨૭૨-૨૭૪, ૨૭૬, ૨૮૪, ૨૮૫, ૨૯૦, ૨૯૨, ૩૧૪, ૩૨૭, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૪, ૩૪૫, ૩૫૦, ૩૫૩, ૩૫૬, ૩૫૮, ૪૦૨, ૪૪૬, ૪૫૪, ૪૮૨	સુવર્ણવર્ષ કંકરોળ ૩૬૩
સુરાષ્ટ્રક ૨૬૮	સુવર્ણસિકતા ૨૮૪, ૩૨૪
સુરાષ્ટ્રપુર ૨૬૨	સુવિશાખ ૪૪૦
સુરાષ્ટ્ર મંડલ ૨૫૬, ૨૬૦, ૩૪૭, ૩૬૦	સુશીલા માદ્રી ૨૨૭
સુરાષ્ટ્રા ૨૫૬, ૨૬૦, ૨૬૨, ૨૬૩, ૪૦૨	સુપેણ ૨૩૪, ૨૬૦
સુરાષ્ટ્રીન ૨૬૫	સુદ ૨૮૬
સુરિઅસ ૪૩૪	'સુતકૃતાંગિચૂષિ' ૨૬૧
સુરિલા ૪૦૦	'સુતકૃતાંગ સૂત' ૩૪૫, ૩૫૪, ૩૭૨
સુરપ ૩૬૮	સુનલ ૨૮૫
	સુમલેશ્વર ૩૭૬
	સુપદેવ ૨૨૬
	સુપાસ્થિકા ૩૬૨
	સુપાપુર ૪૮-આ, ૩૨૫, ૩૬૨
	સુપાપુર વિષય ૩૬૨
	સુય ૪૭, ૫૦
	સેગમતી ૩૧૭
	સેનક ૪૬૦, ૪૬૧
	સેટિકા ૩૨૧, ૩૮૭
	સેટી ૩૨૧
	સેડી, સેડી ૩૨૧

સેરીસક, સેરીસય, ૩૭૫
 સેલ્યુકસ ૨૬૬
 સેવાલિયા ૧૮
 સેસાવન ૨૬૨
 સૈનેયો ૨૨૪
 સૈમૂર ૨૭૭
 સૈયદ ૩૪૩
 સોગિયન ૪૫૨
 સોલ્ળી-વાવ ૩૪૭, ૩૫૦
 સોનગઢ ૬, ૧૫, ૩૩
 સોનપુર ૩૫૮
 સોનરૈખ ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૪૬
 સોનવડિયા ૩૫૬
 સોપારા ૨૭૭, ૨૭૮, ૨૬૩, ૪૪૦
 સોફી એરહાડ ૮૬
 સોમ ૩૨૭
 સોમચંદ્ર ૩૮૬
 સોમજી ઋષિ ૩૭૬
 સોમનાથ ૫૧, ૨૪૦, ૨૮૫, ૩૭૮,
 ૩૮૩
 સોમનાથ પાટણ ૩૪૬, ૩૫૦, ૩૮૨,
 ૪૩૬, ૪૬૪
 સોમપ્રભ ૨૮૨
 સોમલદ્ ૩૫૭
 સોમરાજ ૩૪૭, ૪૬૬
 સોમલધિ ૩૯૬
 સોમાલિય ૩૪૮
 સોમેશ્વર ૨૫૨, ૨૮૨, ૨૮૫, ૩૫૪,
 ૩૬૬, ૩૨૭, ૩૪૬, ૩૫૦,
 ૩૫૮, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૬૧,
 ૪૨૧

સોમેશ્વર પતન ૨૩૮, ૩૪૬, ૩૫૭
 સોમેસર ૩૪૬
 સોરઠં ૧૦, ૩૪, ૮૫, ૪૮-અ,
 ૪૬, ૫૧, ૨૫૬-૨૬૧,
 ૨૬૭, ૩૨૬, ૩૪૮, ૩૫૦,
 ૩૬૪, ૩૭૦, ૩૭૮, ૪૬૦,
 ૪૬૧
 સોલી ૪૦૦
 સૌન્દાન ૪૫૮
 'સૌમિકપર્વ' ૨૩૭, ૩૩૭
 સૌભ ૨૩૬
 સૌભનગર ૨૨૮
 સૌરાષ્ટ્ર ૩, ૪, ૬, ૯, ૧૧, ૧૬,
 ૨૮, ૩૦, ૩૨-૩૫, ૩૬-
 ૪૨, ૪૫, ૪૬, ૪૮, ૪૮-
 અ, ૪૬, ૫૧, ૫૩, ૭૦-
 ૭૨, ૭૪, ૭૮-૮૧, ૬૦,
 ૬૨, ૬૭, ૧૦૧-૧૦૩,
 ૧૦૫-૧૦૭, ૧૧૦, ૧૩૧,
 ૧૪૮, ૧૪૬, ૧૫૪, ૧૬૧,
 ૧૬૪, ૧૬૭, ૧૭૨, ૧૭૫,
 ૧૭૬, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૬,
 ૧૮૬, ૧૯૧, ૧૯૨, ૨૦૪,
 ૨૨૪, ૨૫૧, ૨૫૬-૨૬૧,
 ૨૬૮, ૨૭૬, ૨૮૪, ૨૯૦,
 ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૩૪, ૩૬૬,
 ૪૫૨, ૪૫૩, ૪૬૦
 સૌરાષ્ટ્રિકા નારી ૨૫૮
 સૌવીઝ ૪૮, ૨૫૩, ૨૫૮, ૨૬૨,
 ૨૬૩, ૨૬૫, ૨૬૭, ૨૬૮
 સ્કમ્લાલિય ૩૬૦

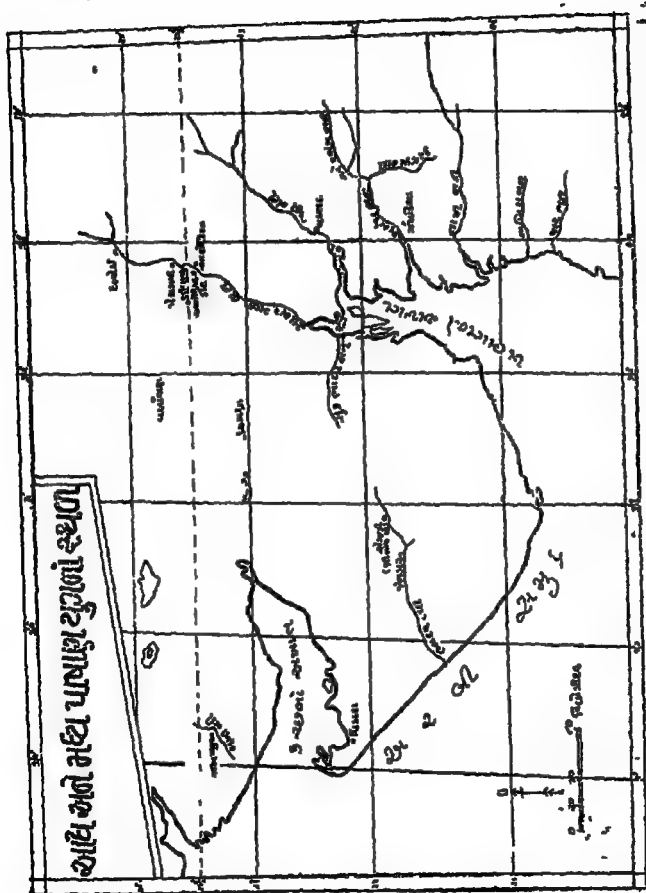
હર્ષપદ, હર્ષપુર ૩૭૪, ૩૮૦, ૪૦૨	હિડિંગ્યા ૩૧૫
હર્ષવર્ધન ૨૭૬, ૪૮૧	હિતાત્રત ૧૫૦
હલ્લૂર ૧૯૧	હિત્રેટસ ૧૪૭
હસચુખ ધી. સાકળિયા, ડૉ. ૯૨, ૯૩, ૨૨૧, ૨૪૧, ૪૪૩, ૪૫૦, ૪૫૪, ૪૬૨, ૪૬૩	હિમવાન ૨૮૩
હસ્તવત્ર ૨૬૨, ૩૫૩	હિમાલય ૩૬, ૪૨, ૨૧૬, ૨૬૦, ૨૭૪, ૨૮૬, ૩૧૩, ૩૨૩, ૪૪૮
હસ્તપ્રાહરણી ૩૮૬	હિરણ્યપુર ૩૩૩
હસ્તિકલ્પ ૨૬૨, ૩૫૩, ૩૫૪	હિરણ્યમથી ૩૨૨
હસ્તિકલ્પપુર ૩૫૩	હિરણ્યા ૧૬, ૩૭૪
હસ્તિકુંડી ૨૮૧	હિસ્સર ૧૩૬
હસ્તિનાપુર ૧૬૨, ૨૦૨, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૪૧	'હિંદો પ્રવાસ' ૨૮૦
હસ્તિમતી ૩૨૦, ૩૨૧	હિંમતનગર ૧૩, ૩૩
હળધરવાસ ૧૩	હીરણ ૧૪, ૧૬, ૮૧, ૮૨, ૨૬૦, ૩૧૪, ૩૨૨
હળવદ ૪૬૦	હીરપુર ૮૨, ૮૩, ૮૬
હળમન ૪૦૧	હીરાનંદ સાસ્ત્રી ૨૩૬
હંચલ ૨૫, ૨૮	હીરાલાલ, રા. બ, ૪૪૩
હાટકેશ્વર ૩૩૨, ૩૬૬, ૩૭૧	હીરુયાણી ૪૦૨
હાથબ ૧૦૭, ૨૬૨, ૩૫૩, ૩૬૭	હિંદ ૨૨૫
હાથમતી ૧૩, ૩૨૦, ૩૨૧	હેમચંદ ૨૫૨, ૨૮૨, ૩૧૩, ૩૧૭, ૩૨૬, ૩૪૩, ૩૪૬, ૩૫૦, ૩૫૨, ૩૫૭, ૩૬૪, ૩૬૮, ૩૬૯, ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૩, ૩૮૬, ૪૬૧
હાથીપગા ૩૨૪	'હેમચરિત્રમંથ' ૩૧૬, ૩૬૩
હાથીભાઈ સાસ્ત્રી ૨૩૬, ૨૪૦	હેમદંસગણિ ૩૭૬
હારીજ ૩૭૩, ૩૮૧	હેંગાન ૩૬૭
હારીત ૪૫૩	હેરાલ ૪૫૬, ૪૬૦
હારીની ૪૫૧	હેળે કુતુબ ૪૨૧.
હાલાર ૪૬, ૫૦, ૪૬૦	હોલ ૪૮૪
હાલોલ ૩૬૨, ૩૬૩	હોશ ગામાદ ૭૨
હાંધર ૧૫	
હાંસોટ ૩૬૬	
હિન્દીસન ૪૩૬, ૪૪૪	

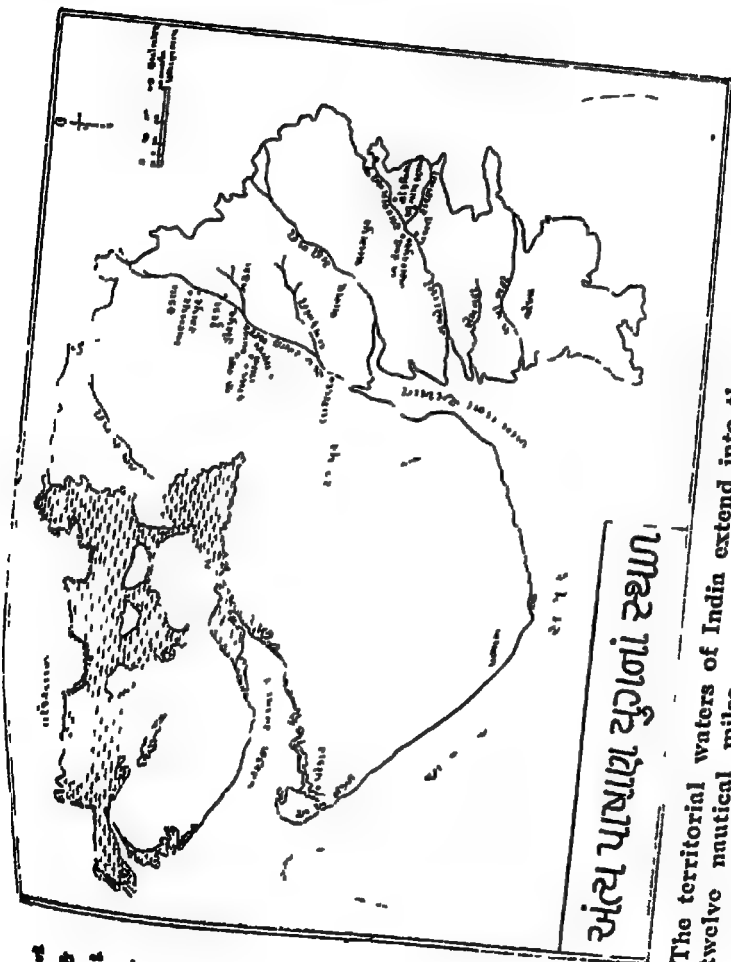
The territorial waters of India extend into the sea to a distance of twelve nautical miles measured from the appropriate base line.

The territorial waters of India extend into the sea to a distance of twelve nautical miles measured from the appropriate base line.

The territorial waters of India extend into the sea to a distance of twelve nautical miles measured from the appropriate base line.

ಅಂತರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಸ್ವಾಮ್ಯ

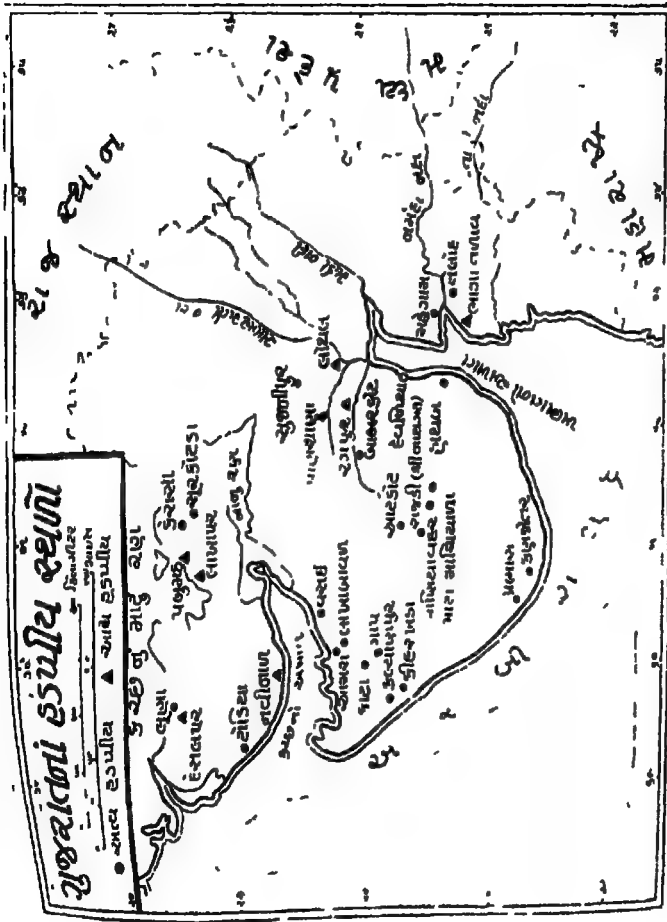
The territorial waters of India extend into the sea to a distance of twelve nautical miles measured from the appropriate base line

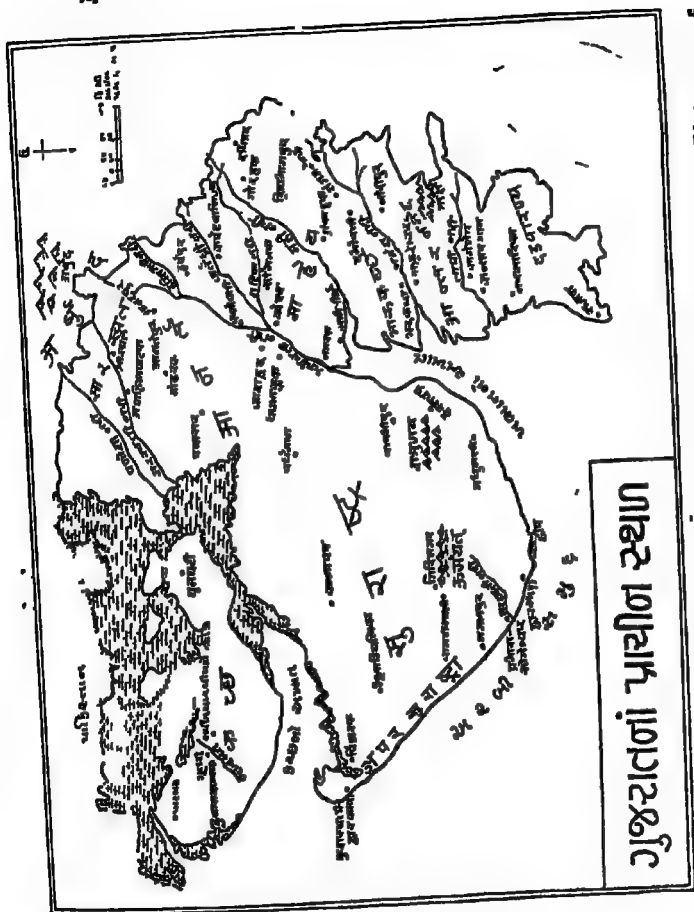
ಗೌರವಾನ್ವಿತ ಉಪನಿಷತ್ ಸಭಾಧ್ಯಕ್ಷರು

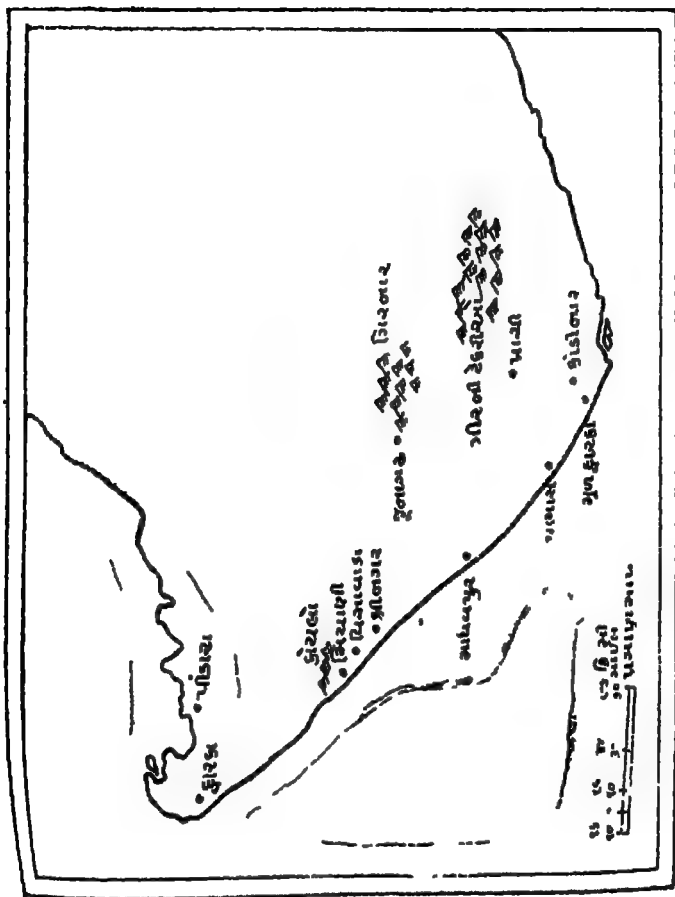
ଆମର ଆଦେଶ

કચ્છનાં ગાદી બહા

ਪੰਨਾ ੫

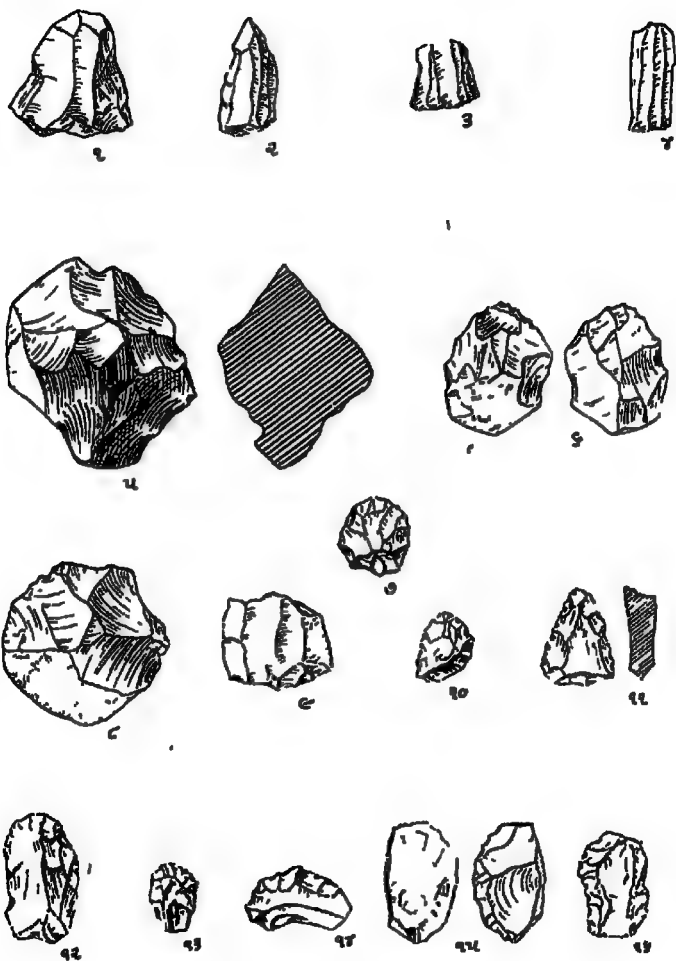

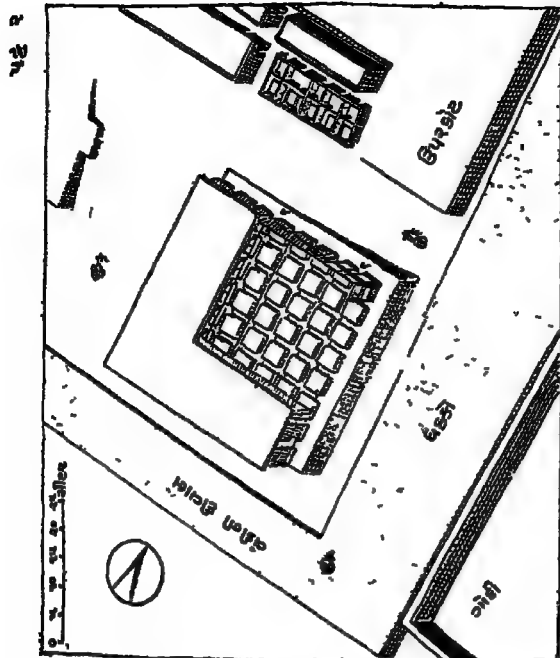
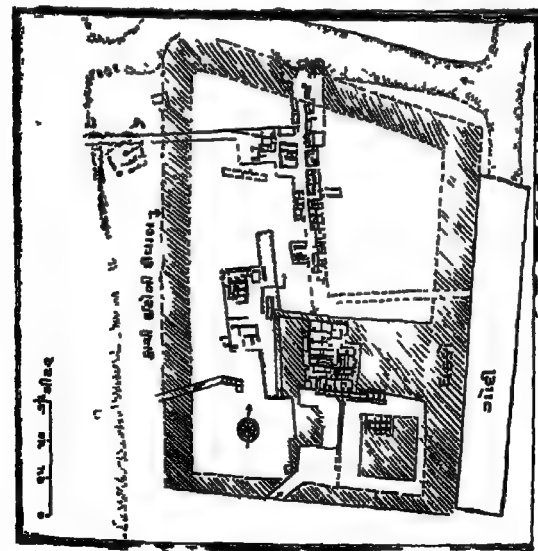
નકશો ૮. કીરકાનો કાલો કરતાં સ્થળ

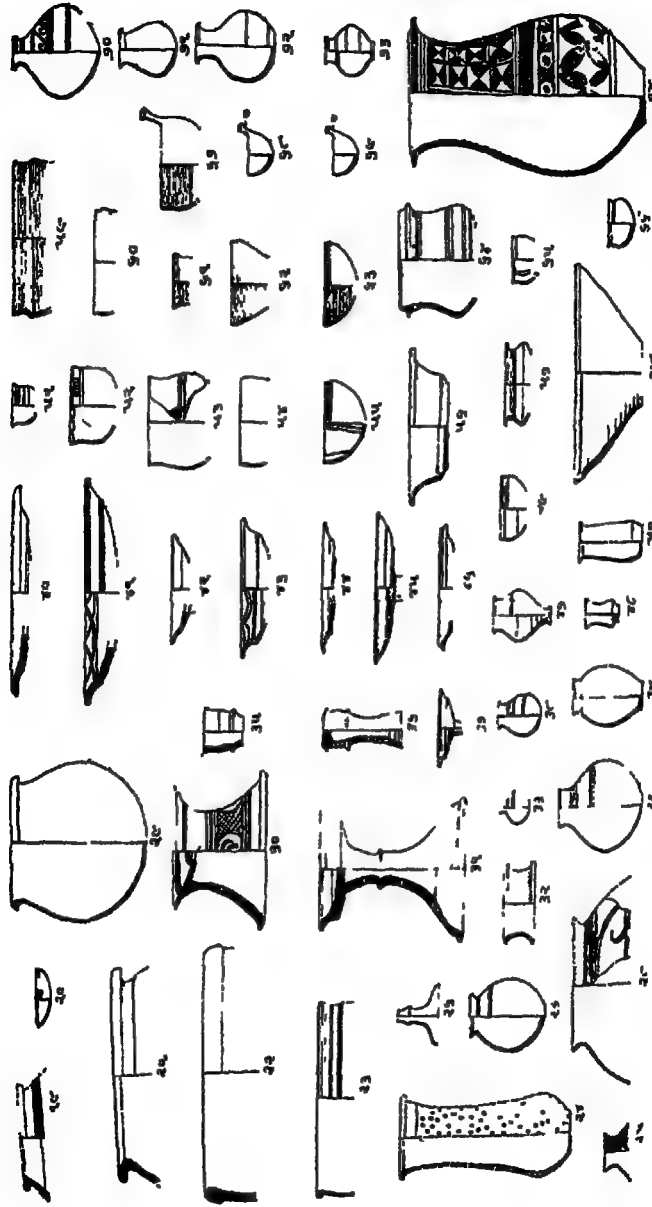
આધે-ઐતિહાસિક ભારત

[illegible]

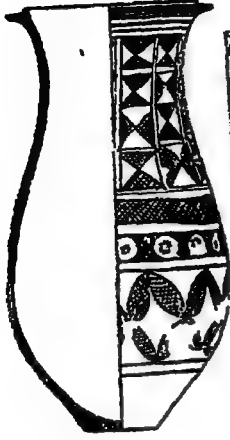

આકૃતિ ૧ થી ૧૮. લઘુપાપાણ્ય હથિયારો

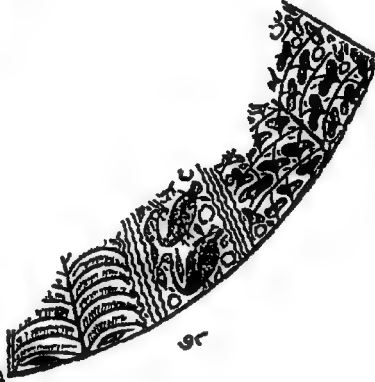
આકૃતિ ૧૮ થી ૭૪ માળીની વાસણ, ઢોચલ

૭૫

૭૬

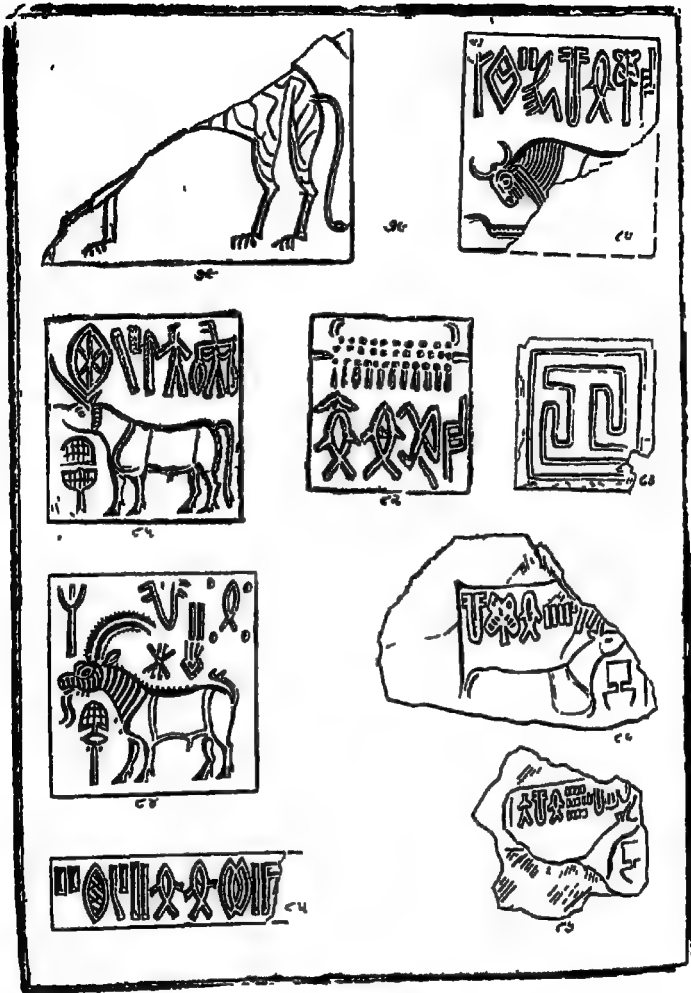

૭૮

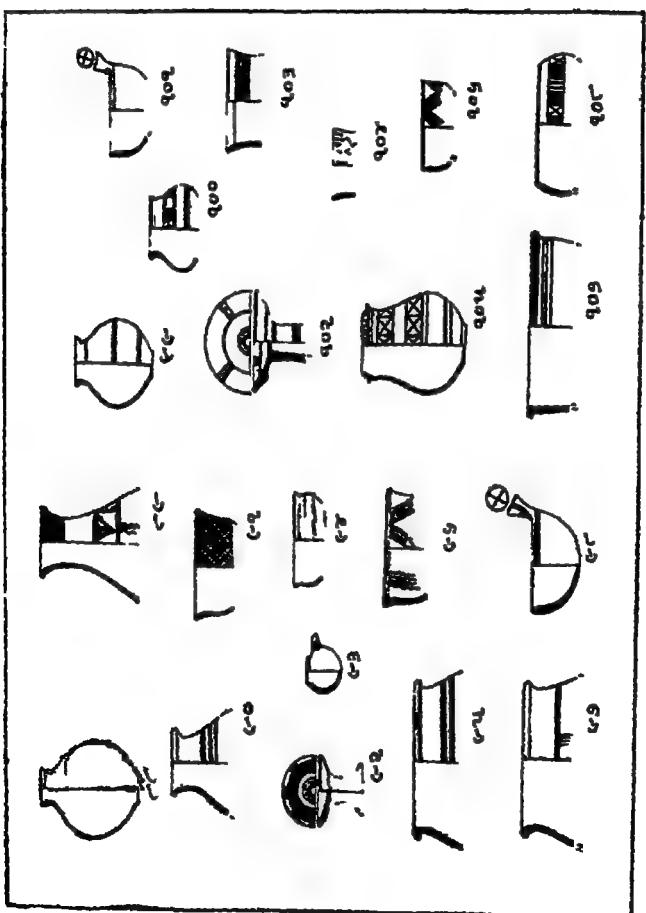
૭૭

આકૃતિ ૭૫ થી ૭૮. ચિત્રિત વાસણો લેઝલ

આકૃતિ ૭૬ થી ૮૭ મુદ્રાઓ, લોચલ

10 12 14 16 18 20 22 24 26 28 30 32 34 36 38 40 42 44 46 48 50 52 54 56 58 60 62 64 66 68 70 72 74 76 78 80 82 84 86 88 90 92 94 96 98 100

૨૬ ૭

આકૃતિ ૧૦૯ નદીનું દ્રશ્ય (હીરપુરા પાસે)

આ.

૧૧૦

થી

૧૧૧

↓

હા

થ

કે

હા

હી

અ

ને

પ

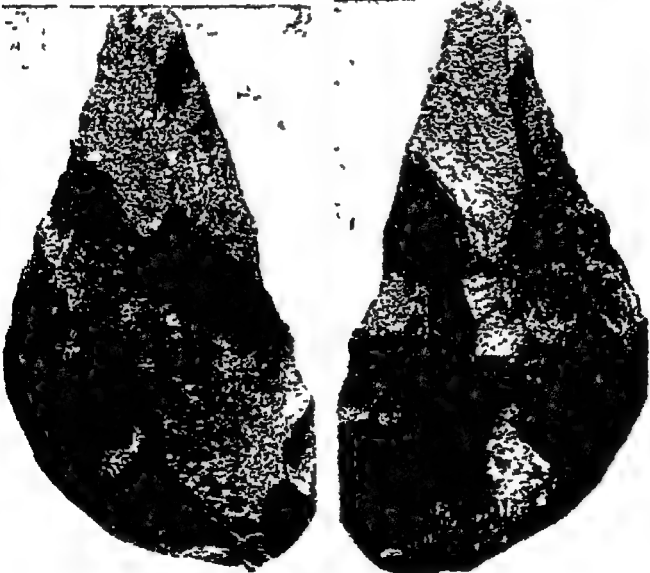
ત

રી

આકૃતિ ૧૧૨ પતરી

આકૃતિ ૧૧૩. હાથ-કુહાડી

આકૃતિ ૧૧૪. હાથ-કુહાડી

આકૃતિ ૧૧૫-૧૧૬ પતરી અને હાથ-કુહાડી કચ્છ,

આકૃતિ ૧૧૭-૧૧૮ પતરી અને હાથ-કુહાડી, ગાંધી

પાટું ૧૦

આકૃતિ

૧ ૨ ૧. ૨૬ ૫ ૨

આકૃતિ ૧૧૬-૧૨૦. મેખા પાષાણ સુખનાં કવિયાદ

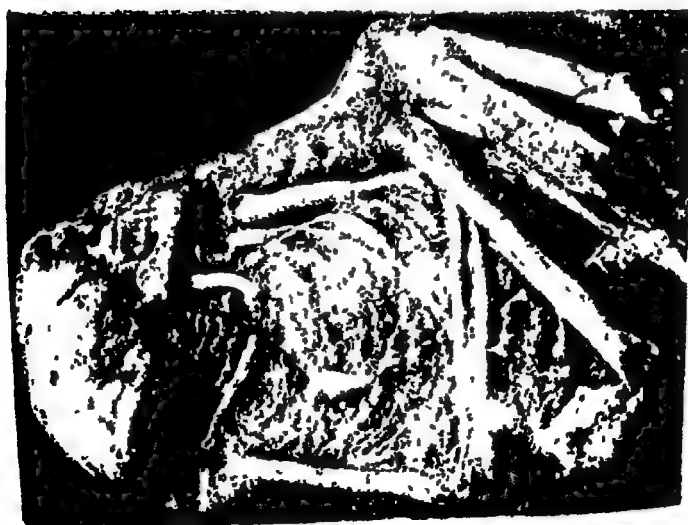
આકૃતિ ૧૨૩. રહેપર, કામળ

આકૃતિ ૧૨૨. જોડમુખ કાચ-કુલાડી

આકૃતિ ૧૨૪ ગે'ડાના ખલાનું હાડકું, લાંધણજ

આકૃતિ ૧૨૫. સ્ત્રીનું હાડકાપિન્નર. લાંધણજ

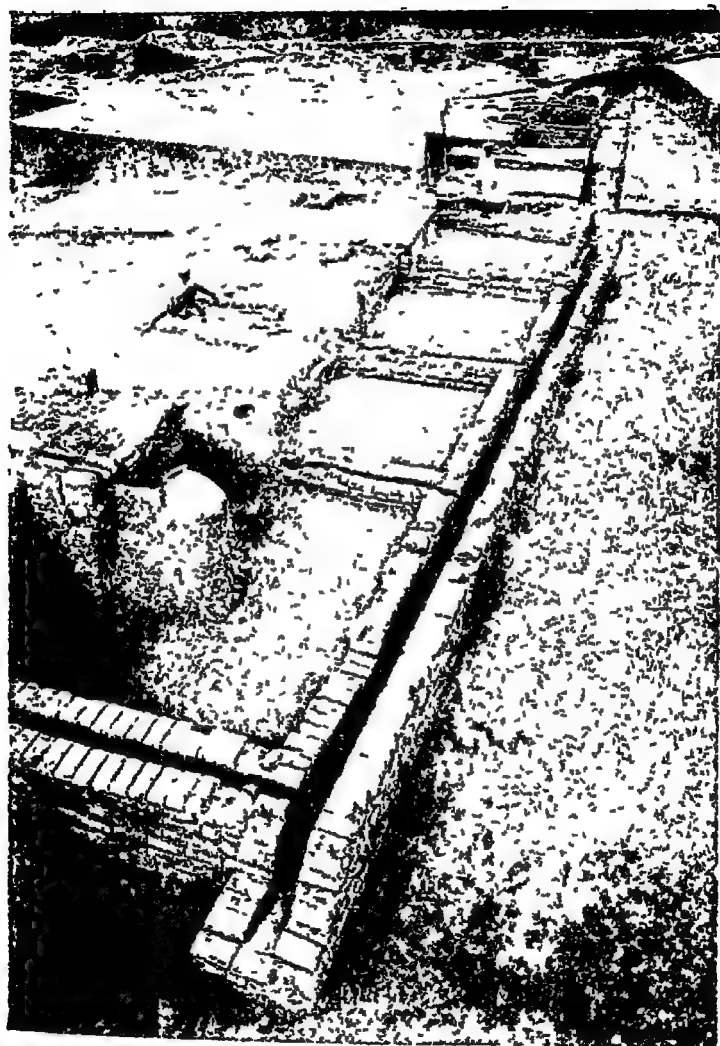
ਭਗਤ ਬੰਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ
ਪ੍ਰੰਤੂ

੬੪

આકૃતિ
૧૨૭ ગદર
અને
ખાળ-ઢાંઢી
—
સોયસ

આકૃતિ ૧૨૮ ખાનગી મોરીઓ અને બહાર ગટર, લોથલ

આકૃતિ
૧૨૯.
અનારનો
રસ્તો
—
સોથલ

॥ ३०० ॥

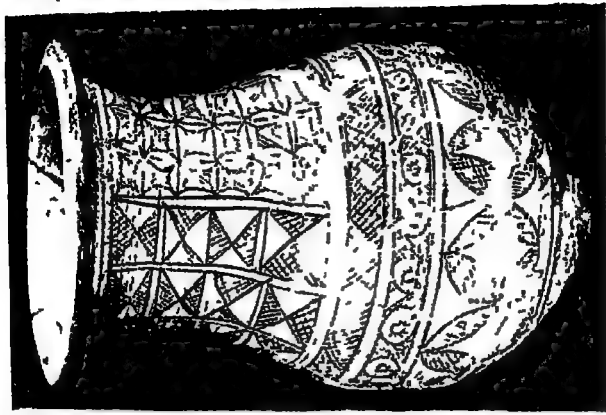

આકૃતિ ૧૩૧ નિર્ગમ-માર્ગ, ધણો, લોચલ

આકૃતિ ૧૩૨ મણકાની ભદ્રી, લોચલ

આકૃતિ ૧૩૩. શિવિત વાસણ, લોચલ

આફ્રિકા
૧૩૪ ત્રિ ત્રિ પ વા સ ભો, હો થ લ

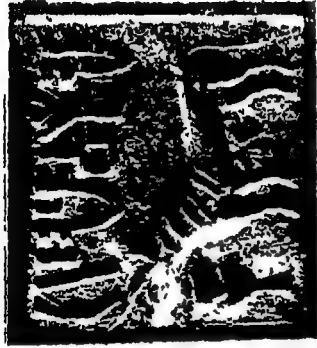
આકૃતિ ૧૩૫. માટીનો પકવેલો જુવનું, લોથલ

આકૃતિ ૧૩૬. ઇરાની અખાતની મુદ્રા

પટ્ટ ૨૧

આકૃતિ
૧૩૭.
મુદ્રા,
લોચલ

આકૃતિ ૧૩૮. મુદ્રા, લોચલ

આકૃતિ ૧૩૯. મુદ્રા, લોચલ

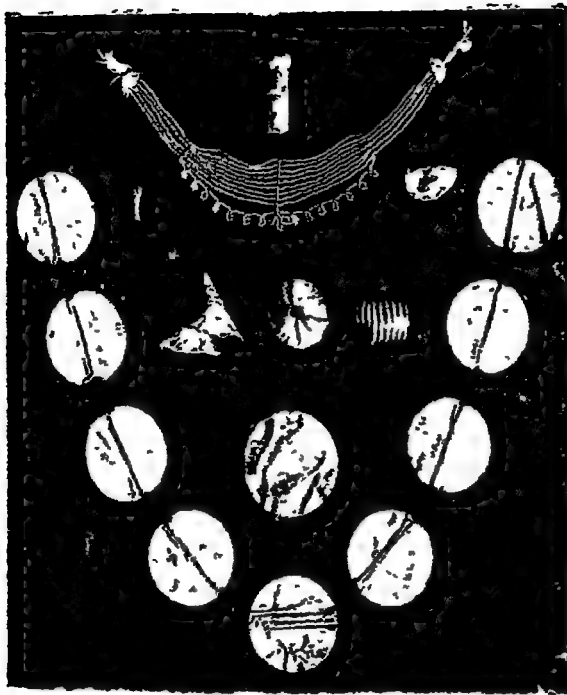
આકૃતિ
૧૪૦.
મુદ્રા,
લોચલ

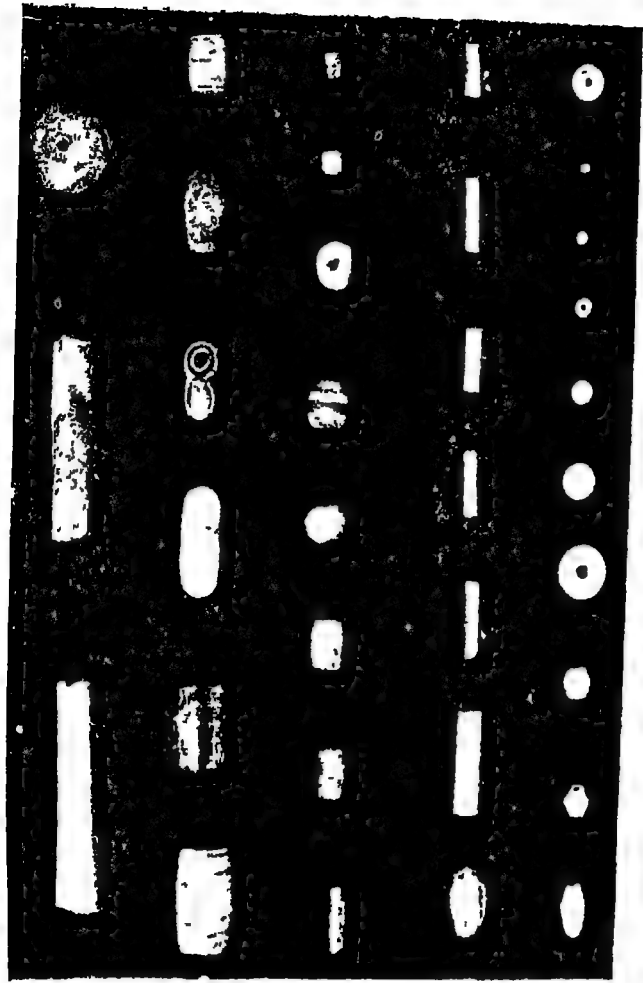
આકૃતિ ૧૪૧ મુદ્રાક, લોચલ

આકૃતિ ૧૪૨ મુદ્રાક, લોચલ

आकृति १४३. सोनाना हागीना बोयव

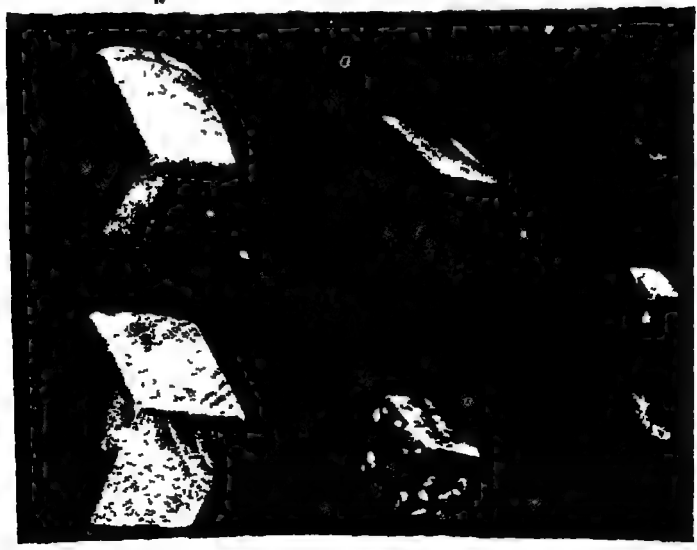
આપ્તિ ૧૪૪. મણ્ડા, લોચલ

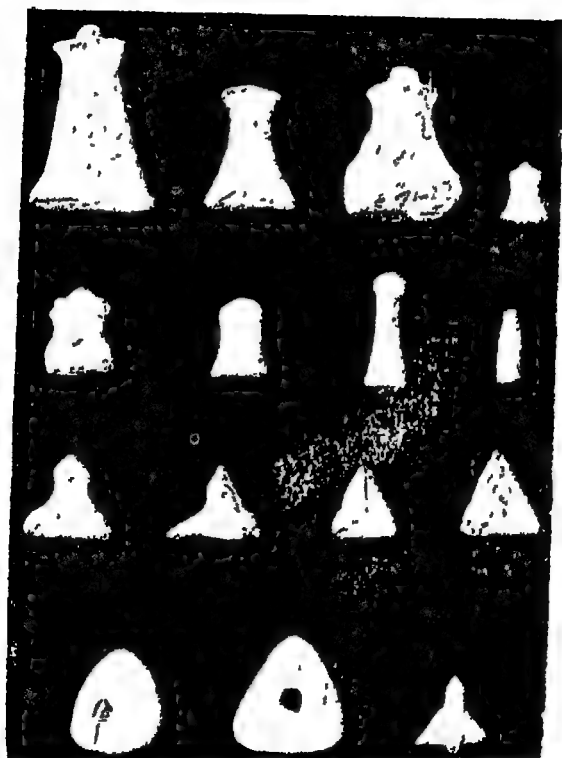

આકૃતિ ૧૪૬ તાંબાની ઓળટો અને હથિયારો, લોથલ

આકૃતિ ૧૪૫.

પ થય ર ની તો લી - લો થ લ

आकृति १४७. सोमरां, बोधव

આકૃતિ
૧૪૮.

ભે વ ક ક ક ન | ભોયલ

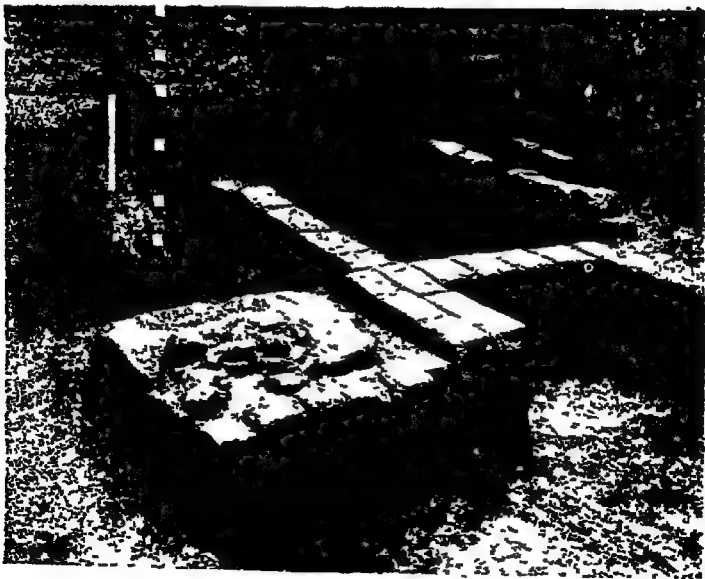

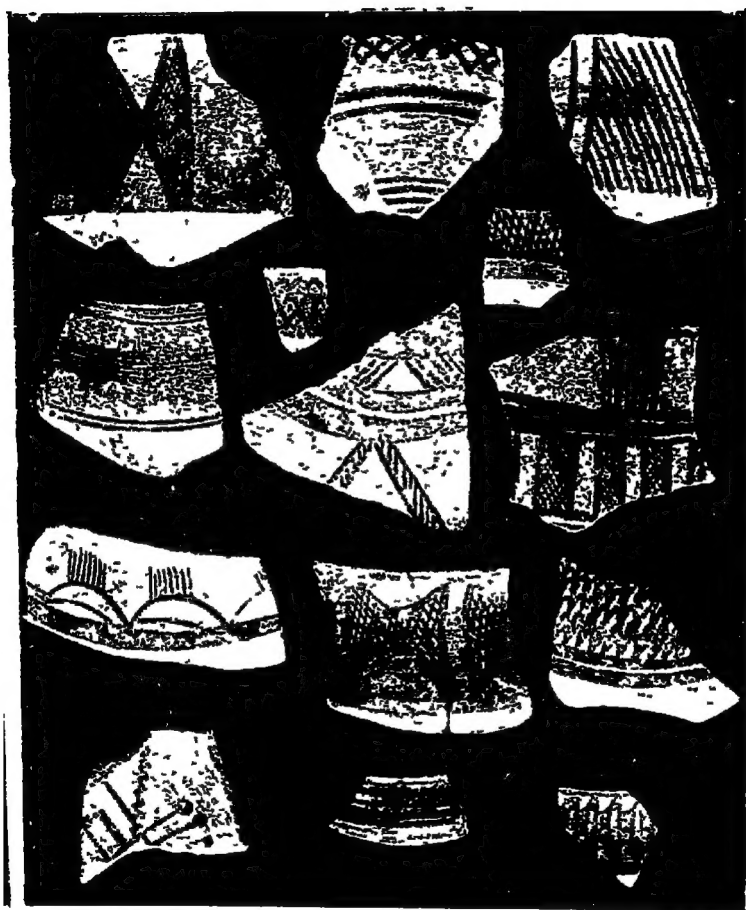
આકૃતિ ૧૪૬. જોડવડુ અને જોવડુ દર્શન, લોથલ

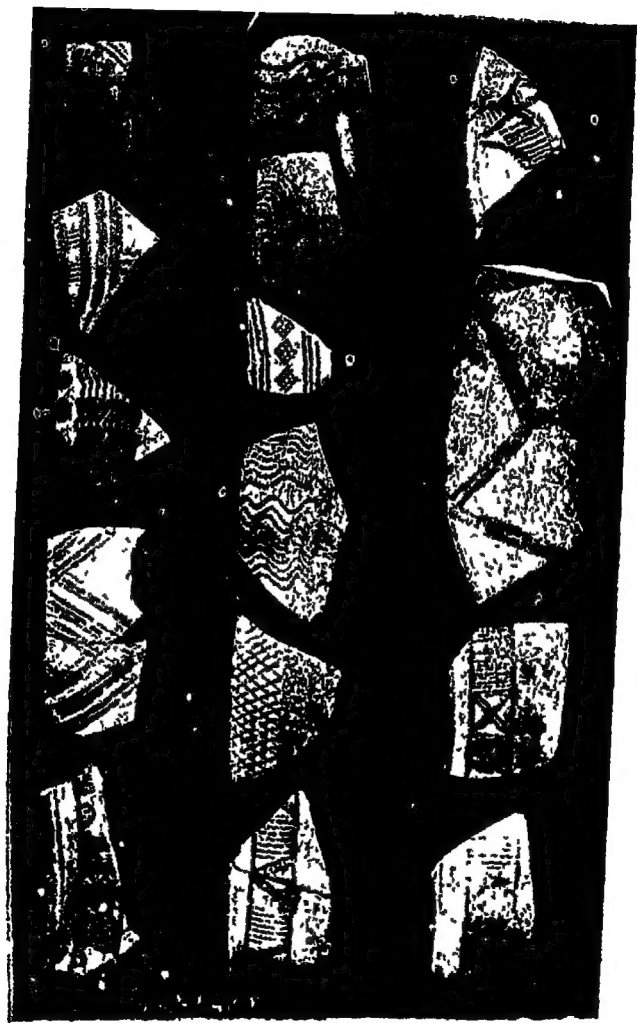
આકૃતિ ૧૫૦ન પ્રણીતા સાથેની વેદી, લોથલ

આકૃતિ ૧૫૧ વેદીમાં મળેલા અવશેષ, લોથલ

આકૃતિ ૧૫૩. ચળકતાં લાલ મૃત્પાત્ર, રંગપુર

ଆଢ଼ିନି ୧୪୪. ପଲ୍ଲୀର ଖୁସାବ, ଗୋବିନ୍ଦ

